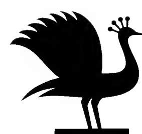
DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 13976

Thessalonikē Memorial Book

Śaloniḳi, ʾir va-em be-Yiśraʿel

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Śaloniḳi, ʻir va-em be-Yiśraʻel.
IMPRINT	880-02 Yerushalayim : ha-Makhon le-heḳer Yahadut Śaloniḳi, 727 [1967]
DESCRIPT	358, xviii p. : ill., facsims., maps (1 fold.) ports. ; 32 cm.
SUBJECT	Jews -- Greece -- Thessalonikē.
	Thessalonikē (Greece) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Greece -- Thessalonikē.
ADD'L NAME	Makhon le-heḳer Yahadut Śaloniḳi (Tel Aviv, Israel)
ADD'L TITLE	Salonique, ville-mère en Israel

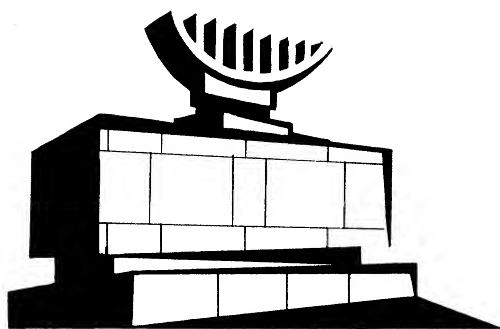
THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

שאלוניקי / עיר ואם בישראל

שאלוניקי

עיר ואם בישראל

המכון לחקר יהדות שאלוניקי

התאחדות עולי יוון בישראל הקרן למפעלי תרבות ע״ש א. י. אלשיך ז״ל

בסיוע הקרן למתלמדים ע״ש ליאון רקנאטי ז״ל

ירושלים — תל־אביב, תשכ״ז

נדפס בדפוס "דף־חן", ירושלים
טבת תשכ"ז — ינואר 1967
Printed in Israel

בחרדת קודש נגשנו להוצאת קובץ זה המשמש יד לקהילתנו קהילת שאלוניקי שנשמדה בשואה הנאצית.

במשך מאות בשנים שלטו בשאלוניקי, בירת מקידוניה, העיר רבתי־עם, בחיי הכלכלה והרוח יהודים זקופי קומה ושוחרי מסורת.

הקהילה השאלוניקאית היתה מופת של חברה מגוונת בשכבותיה, ברמתה ואפילו בארצות מוצאה ועם זה מאוחדת בהלכי רוחה, ברגשותיה, במקוריותה, בציבוריותה כמעט ממלכתית, בטוהר המשפחה שבה, בהדר השבת שלה שנתנה צביונה לעיר כולה. קהילה זו עיצבוה רבנים גדולים בתורה, בחכמה וביראה; כוננוה פרנסיה ואנשי מעשה דגולים; הוקירוה ודרשוה קהילות יהודי ספרד; שיחרוה גדולי התורה בכל תפוצות ישראל והתברכו בה כולם עקב היותה כ״מדינה יהודית״ בזעיר אנפין.

והנה עברה רוח סערה על יהדות שרשית זו ועקרה מן השורש אילן רב הפארות ורחב הצמרת. ועוד מעט ויעלם, חלילה, זכרונה, כאילו לא היתה קיימת קהילה זו שהיתה עיר ואם בישראל.

סיוט זה של שכחת העיר רבתי־עם איחד את שרידי הקהילה החיים במדינת ישראל הן אלה שאהבת ציון טלטלתם בחוזקה והביאתם לארץ האבות והן אלה שחזרו כאודים מוצלים מגיא ההריגה. קומץ אנשים אלה החליטו, בלהט יזמתם ומרצם, להע־מיד יד ושם לקהילתם ע״י העלאת זכרונותיהם וגעגועיהם הצורבים בקובץ מיוחד.

קובץ זה משמש מצבת־עד צנועה, אך בנויה כולה רגשות כאב וגאוה חזקים לעבר מפואר שנפסק המשכו כליל ולחמישים אלף הורים ואחים אהובים אנשים, נשים וטף קדושים בחיים ובמותם.

העושים במלאכת הקובץ לא התכוונו להעמיק חקר בתולדות הקהילה, חכמיה, פרנסיה וסופריה ולפרט אף מקצת מן המקצת יצירותיהם בהלכה, במדע ובספרות, ולתאר חיי בניה, במשפחה ובחברה כפי שהתגבשו מדור לדור. מטרתם היתה להציב, בקובץ זה, יד לקהילה כפי שהתגבשה מהתחלת המאה ה־20 במשטר העותמני ועד השנים הראשונות לכיבוש היווני. בתקופה זו נוצרה בשאלוניקי חברה מתקדמת ספוגת יהדות ונטבעו בה דפוסים לחיי כלכלה מוצקים. תקופה זו הגיעה לגמר גמילתה עמידתה האוטונומית של הקהילה על מוסדותיה המסועפים בחינוך ובתרבות, במנהל ציבורי, בכלכלה, בחרושת ובמסחר ובשליטה על הנמל ועל מרחבי הים. בתקופה זו יצאה לשאלוניקי מוניטין בעולם, בין בני ברית ובין שאינם בני ברית, בצביונה היהודי ובחיים האוטונומיים בחינת ״מדינה בתוך מדינה״. תקופה זו עודנה חיה בין בני שאלוניקי הקשישים החיים בארץ־ישראל ובפזורה במסורת של מנהגים בבתי הכנסת ובחיק המשפחה. תקופה עתירת חיים זו רצינו להנחיל לבנינו וביחוד אחרי השואה הנאצית האיומה שהשמידה כליל מעוזנו ותפארתנו.

ברצותנו לתת ביטוי בקובץ זה לחיי הקהילה במשפחה, בחברה, בדת, בחינוך ובכלכלה פרסמנו, נוסף למאמרים הרבים שנכתבו באופן מיוחד לקובץ זה, גם כאלה שנדפסו באכסניות השונות ב־40 השנים האחרונות ואשר קשה למעיין להגיע אליהן. ומכיון שמחברי המאמרים היו ברובם בין הפעילים בחיי הקהילה ואף בין מעצבי דמותה הרוחנית והחברתית, מטבע הדברים יוצא, איפוא, שראייתם והערכתם על הנושאים שדנים עליהם, יכולות להיות סוביקטיביות. לכן ניתנת בזה הודעה כי אחריות המאמרים על כותביהם.

אם כי צומצם הקובץ, כאמור, רק בתאור המאה האחרונה בתולדות הקהילה, בכל זאת הרגשנו בצורך לפרסם מחקרים אחדים על מניחי יסודותיה ומעצבי דמותה של הקהילה. מחברם של מחקרים אלה ברובם הוא המנוח מיכאל מולכו ז״ל שהשקיע מיטב כוחו הספרותי בהם ולא זכה לראות בחייו את פרי רוחו. יהיה זכרו ברוך.

יתכן ופעלנו אינו מושלם, אך לא לספר מדעי התכוונו. רצוננו היה לתת לבנינו אשר לא הכירו בתפארתה את העיר בה נולדו אבותיהם, ולו במקוטע, תמונה בהירה מחיי קהילה זאת בעבר והמיוחד שציין אותה והראוי להשמר כאבן־חן בגנזי ההיסטוריה של עם ישראל. ועוד נכונו לאחרים וביחוד לאנשי המדע להעלות מכתבי קדמונים ומגנזי ארכיונים פרשיות מפוארות בתולדות שאלוניקי. ואם נצליח לעורר, ע״י הוצאת קובץ צנוע זה, את בני קהילתנו וביחוד את דור החוקרים הצעיר להתמסר לחקירת קהילה מפוארת וטרגית זו הרי זה טיפת נוחם בכוס יגוננו.

קובץ זה לא היה יכול לצאת לאור מבלי העבודה המתמדת, ורבת ההתלבטויות של יחידים שהעמיסו עליהם כתיבת המאמרים, ליקוטם, עריכתם, התקנתם לדפוס והשגת הסכומים הנדרשים כדי לבצע את המפעל.

בין העושים והמעשים הננו מציינים את המכון לחקר יהדות שאלוניקי שעל פי יזמתו התארגנה העבודה וחברי הועד שלו והמערכת: יוסף עוזיאל, דוד בנבנשתי, יצחק די־בוטון, שלמה ונציה, יצחק פלורינטין, שלמה ראובן, אהרן ח. רוסו אשר שקדו על המלאכה; מר ברוך עוזיאל שהיה מן היוזמים הראשונים של הוצאת הקובץ סגנן וערך חלק ניכר של החומר; מר דוד בנבנשתי סגנן וערך את רובו של החומר וריכזו, התקינו והביאו לדפוס, והשגיח על הוצאתו לאור; מר יוסף עוזיאל סיפק חומר חשוב על חיי הקהילה וזרמיה החברתיים וכתב את תמצית החומר בצרפתית, מר שלמה ראובן תירגם לעברית מאמרים שנכתבו בלועזית; הקרן למפעלי תרבות ע״ש א. י. אלשיך ז״ל שהיתה מיוזמיה של הוצאת הקובץ, הקציב סכום ניכר לפרסומו ושקד ע״י היו״ר שלה מר אהרן ח. רוסו על המהלך התקין של העבודה; התאחדות עולי יוון, משרד החנוך והתרבות של מדינת ישראל והקרן למתלמדים ע״ש ליאון ריקנאטי אימצו את ידי המוציאים לאור על ידי הקצבת סכומים ניכרים להדפסת הקובץ; ״יד יצחק בן צבי״ העמידה לרשות המערכת מכתבים ותעודות מארכיונו של הנשיא המנוח; ומנהלי דפוס ״דף־חן״ בירושלים שעבדו באמונה במלאכת ההדפסה. לכולם התודה והברכה.

המערכת

תוכן הענינים

שאלוניקי עיר ואם בישראל

1. מעמדה הגיאוגרפי של שאלוניקי — ברוך שיבי 1
המעמד הגיאוגרפי; נוף העיר; הנמל; נתיבות ודרכי מסחר

2. תאריכים בתולדות העיר שאלוניקי — ג׳ורג׳ זוגרפקיס 2

3. תולדות יהודי שאלוניקי — מיכאל מולכו 5
פרק א. התקופה ההליניסטית והרומאית:
ראשית היישוב היהודי בעיר; החיים הפנימיים היהודיים.
פרק ב. תולדות הקהילה במאה ה־16:
ראשית התיישבות הספרדים בשאלוניקי; ארגון הקהילה; מסים וארגוניות ישיבות ואקדמיות; פריחת התעשיה והמסחר; מחלות ותבערות; שאלוניקי אכסניה של יהודים נרדפים ואנוסים; בעית האנוסים; חרם הסוחרים היהודים נגד העיר אנקונה; כתב השחרור (מוסילימליק).
פרק ג. תולדות הקהילה במאה ה־17:
המצב הפנימי של הקיסרות העותמנית; צרות ופגעים; התגברות לימודי קודש וצימצום לימודי חול; הופעתו של משיח השקר שבתי צבי; עדת המאמינים; איחוד הקהילות.
פרק ד. תולדות הקהילה במאה ה־18
התמוטטות האמפריה; קיפאון במסחר; הגירת הפרנקים; החיים התרבותיים; המצב הדימוגרפי; פעילות דפוסי שאלוניקי.
פרק ה. תו׳ שאלוניקי במחצית הראשונה של המאה ה־19:
תורכיה בין הפטיש והסדן; מצב הקהילה היהודית.
פרק ו. תקופה של התקדמות והרת תמורות (1850—1912):
עיר חדשה; התעוררות לתחיה רוחנית; פריחה ושגשוג של המסחר ומלאכת־יד; התרבות האוכלוסיה היהודית; ביטול השלישיה הרבנית; התחדשות השפה העברית בשאלוניקי; בין המזרח ובין המערב; עיר ואם בישראל.
פרק ז. פנה זיוה של שאלוניקי היהודית:
הכיבוש היווני ותוצאותיו; הדליקה של שנת תרע״ז; שאלוניקי פושטת את צורתה היהודית; הגירה בלתי פוסקת של יהודי שאלוניקי; הסטטוס הרשמי של הקהילות היהודיות ביוון; התגברות האנטישמיות ופוגרום קמפבל; פעילותם הכלכלית של היהודים.
פרק ח. השואה:
על עברי פי פחת; חרבן בית הקברות; כליון חרוץ.
נספחות:
א. העדה האשכנזית בשאלוניקי
סקירה הסטורית; רבני העדה וחכמיה; מחזור מנהג אשכנזים; נוהגי דת; סדרי בית הכנסת ונוהגיו; מנהג הזכרת נשמות; היידיש; מצבות של אשכנזים; שמות המשפחות שהשתייכו לק״ק אשכנז; נוספות.
ב. השירה והמליצה העבריות בין חכמי שאלוניקי
ג. אוצרות הספרים בשאלוניקי לדורותיהם

4. רבי שמואל די־מדינה (מהרשד״ם) — ד״ר יצחק קיסטר 41

5. רבי משה אלמושנינו — יצחק ר. מולכו 41
א. מנהיג הדור
אילן היחס; מנהיג הדור; בשליחות לקושטא; כתב החרות.
ב. הפוסק והחוקר

6. בתי הדפוס בשאלוניקי — ברוך בן יעקב 52

7. היחסים שבין יהודי שאלוניקי לעמים שבסביבתם — יוסף עוזיאל 53
יהודים ותורכים; יהודים ודונמה; יהודים ויוונים; היחסים עם יתר התושבים.

חינוך ותרבות

1. בתי אולפנה ו"ישיבות" בשאלוניקי במאה ה־18 — יוסף נחמה 57

2. בית אולפנה "תלמוד תורה" — מיכאל מולכו 60
תולדות "חברת תלמוד תורה"; דרכי הלימוד וסדרים; תיקונים בת"ת; בנין ת"ת; החזקת ת"ת; עזרה ו"הלבשה" לתלמידים; תעשיית הבגדים; מוסדות שהיו מסונפים לח' "תלמוד תורה"; בית דפוס; בית חולים; קופת הלואה ומחסן לשמירה; הכנסות "החברה"; בית הכנסת ת"ת; מנהלי החברה.

3. ראשית ההשכלה ושידוד מערכות בחינוך בשאלוניקי — ד"ר שמעון מרכוס 66
רוחות מנשבות מהמערב; ר' יהודה נחמה; הד"ר משה אלאטיני; ייסוד בתי הספר כי"ח; אחרי מיתתו של משה אלאטיני; לימוד המלאכה בבתי הספר.

4. מוסדות החינוך בקהילת שאלוניקי — יוסף עוזיאל 74
תלמוד תורה הגדול; תלמוד התורה בשכונות; בתי ספר כי"ח; בי"ס למלאכה לבנות; בתי ספר אחרים; בתי ספר פרטיים, בי"ס פינטו, בי"ס אלשיך, בי"ס גאטיניו"; בתי ספר זרים; המיסיון הקתולי; המיסיון הפרוטיסטנטי; בתי ספר צרפתיים חילוניים, בתי ספר תורכיים ואח"כ יווניים; תוצאות החנוך הזר.

5. חברת תורה ומלאכה — שלמה מיכאל 81

6. חינוך לאומי־מסורתי לבנותינו — הרב חיים רפאל חביב 81

7. זכרונות נעורים (שלבים בחינוכי) — דוד בנבנשתי 82
ברקע התקופה; שלב ראשון — "המיסטרה"; שלב שני — ה"חברה", הרובי; השלב השלישי — האולפנה תלמוד תורה; בנין התלמוד תורה; חדרי הלימוד והחצר; מקצועות הלימוד ושיטות ההוראה; אירועים בחיי בית הספר; סיום הלימודים בת"ת; "המכינה" ל"בית יוסף"; "בבית יוסף"; תנועות הנוער.

ספרות ועתונות

1. ספרים ביהודית־ספרדית שנדפסו בשאלוניקי — מיכאל מולכו 99
תרגומים מספרי התנ"ך וספרים דתיים; ספרות הסטורית וספרות ציונית; ספרי לימוד.

2. העתונות האיספניולית בשאלוניקי — מיכאל מולכו 103
כתבי עת אינפורמטיביים; עתונות ציונית; כתבי עת של ארגונים אחרים; כתבי עת שמאליים; שבועונים הומוריסטיים; העתון "סאלוניק".

התנועה הציונית וארגוניה

1. תולדות התנועה הציונית — יוסף עוזיאל 109
בראשית התנועה; בפולמוס עם האנטי־ציונים; הפעולה בזמן המלחמה העולמית הראשונה; השריפה הגדולה בתרע"ז; הקונגרס היהודי היווני; הפגנת־שמחה בב' בנובמבר 1918; הסתדרות "המזרחי"; פעולות התנועה הציונית משנת 1920 עד השואה.

2. אגודת "מכבי" — שלמה וינציה 116
יסוד האגודה; יצאנו למרחב, ייסוד מחלקה לבנות; התפתחות האגודה; ה"מכבי" הופכת לאגודה ציונית.

3. צופי מכבי — אברהם שאקי 118

4. הצה"ר ובית"ר — שלמה ראובן 119

5. צעירי המזרחי, "החלוץ המזרחי" — הרב ד"ר צבי הרכבי 122

6. שירים ציוניים — יצחק אלבו (התרגום העברי — ברוך עוזיאל) 121

7. איחוד צעירי המזרחי — משה ברזילי 122

8. חיינו בתנועה הציונית — יצחק פלורנטין 123

9. תנועת ההתנדבות לגדוד העברי בשאלוניקי — י. ר. מולכו 125

תנועות חברתיות

1. מועדונים (קלובים) ואגודות לסוגיהם — יוסף עוזיאל 127
מהותם של הקלובים; "קדימה"; קלוב דיזינטים המחודש; נובו קלוב; אגודת מי שהיו תלמידי בית הספר פרנקו־אלמן; קלוב תיאודור הרצל; אגודת צעירים עבריים; גרן סרקל ציוניסט; פדרציה של הקורפורציות היהודית.

2. הסתדרות "המזרחי" בשאלוניקי — בן אהרן 130

3. גדוד כהן — יצחק רוסו 131

4. התנועה הסוציאליסטית בשאלוניקי — י. בן צבי 132

5. תנועת פועלי־ציון בשאלוניקי — ברוך שיבי 133

6. לשכת בני ברית בשאלוניקי — ד"ר יקיר בכר 133

שבת, חגים ומועדים

1. הדת בחיי יהודי שאלוניקי — ח. חסיד 135

2. ה"חלילה" מהותה ועורכיה — דוד בנבנשתי 138

3. קרית השבת — יוסף עוזיאל 140

4. שבת, חגים ומועדים — דוד בנבנשתי 141
יום שבת; ימי הסליחות; ראש השנה; יום הכיפורים; סוכות; שמחת תורה; חנוכה; ט"ו בשבט; פורים; פסח; ליל הסדר, סיום החג; ימי הספירה; חג השבועות; תשעה באב.

5. חודש אלול־רחמים — יצחק ר. מולכו 155
שלהי דקייטא; ה"משמרה" בערב ראש־השנה.

6. חג פורים — משה אטיאש 157

7. פורים סאראחוסים 167

8. תשעה באב — משה אטיאש 168

9. חובבי המוסיקה בשאלוניקי — דוד אברהם נחמה, משה חורס 172
המוסיקה הדתית; המוסיקה החילונית.

10. "הקהילות" (בתי הכנסת) בשאלוניקי — מיכאל מולכו 174

מנהגים ומסורות־עם

1. החתונה וטקסיה — משה אטיאש 185
האירושין וההכנות לחתונה; יום החתונה; שמונת ימי החופה.

2. לידה וילדות — מיכאל מולכו 188
הערכת פרי־הבטן, העקרות והאמצעים לביטולה, הכנות ללידה, מקשה ללדת, קבלת התינוק, הביאולה, המילה, השמחה שלאחר המילה, שמות אצל הספרדים, איל פאדאמיינטו, פדיון הבן, היניקה, "עין הרע", משחקים.

3. טכס העליה משאלוניקי לארץ־ישראל — משה אטיאש 194

4. הספרות העממית ביהודית־אספניולית בשאלוניקי — ברוך עוזיאל 195
המשל, הסיפור והאגדה, הבדיחה.

5. הרומנסירו השאלוניקאי — משה אטיאש 200
הרומנסה מהיז מכנסי הרומנסות. שאלוניקי המטרופולין של היהדות הספרדית.

הקהילה, מוסדותיה וחברות החסד שלה

1. מבנה הקהילה ומוסדותיה — א. עירוני 207
ארגון הקהילה, המוסדות המנהלים, הרבנים, בתי הדין, נכסי הקהילה, לוס פריסייאדוריס (המעריכים).

2. הסטטוס החוקי של יהדות שאלוניקי — ברוך שיבי 209

3. פעולת הקהילה בשטחים שונים — משה אוסוסקין 211

4. מפעלי שכון של הקהילה — גבריאל חביב 215

5. מוסדות חסד שונים בשאלוניקי 216

6. בית החולים הירש 218

7. לשכת הבונים החפשים — יצחק די־בוטון 220

8. בית הקברות בשאלוניקי — מ. מולכו 221

מאורעות בחיי שאלוניקי

1. שאלוניקי עולה בלהבה — יוסף עוזיאל 223

2. אחרי הדליקה — יצחק אלבו 226
נישול היהודים ממגרשיהם, מאסרי, המשפט, גזר הדין.

3. מאורעות קמפבל — אברהם בן יהודה כהן 227

4. משפט קמפבל — ש. ראובן 229
רקע המאורע, העילה למאורע, התנפלות על השכונה.

חיי הכלכלה בשאלוניקי

1. הכלכלה לענפיה 233
בדורות ראשונים, ענפי הכלכלה למיניהם.

2. תעשיות שונות 237
משקאות חריפים, שופרות, פיתוח ענף הטבק.

3. עזרתם של בני שאלוניקי בגידול הטבק בא״י 240

4. השתתפות יהודי שאלוניקי בירידי ארצות הבלקן — מ. מולכו 240
הירידים ומועדותיהם.

5. הדיגים היהודים בשאלוניקי — ברוך עוזיאל 244
סוגי הדגים, הטאייפ׳אס, מקומות הדיג, זמני הדיג, הובלת הדגים העירה, מכירת הדגים, חיים חברתיים, מוצאם של הדיגים.

דברי הערכה על קהילת שאלוניקי

1. דברי הערכה מאת: ד״ר יוסף קלוזנר, ד״ר יצחק אפשטין, דוד בן גוריון, יחזקאל קלוצל, מ. אייזנשטאדט, ד״ר א. מור 249

2. שאלוניקי עירי — ברוך עוזיאל 251

3. שיחה בין תייר לבין ספן שאלוניקאי — יוסף עוזיאל 252

אישים ופועלם

הרב יעקב קובו — הרב חיים חביב 253

הרב יעקב מאיר — י. ר. מולכו 254

גרי צדק בשאלוניקי — י. עוזיאל 255
ח'ם סעדי הלוי — מ. אטיאש 257
הברון והבארונית הירש — י. עוזיאל 258
ז'ק פשה ניסים — י. פנחסי 259
ד"ר יצחק אפשטין — דניאל סאיאס 259
דוד יקר 262
מרקדו קובו — י. עוזיאל 262
משפחת מחנכים — ברוך בן יעקב 263
יצחק ואברהם אלשיך — אינג'. אהרן ח. רוסו 263
מיכאל מולכו — המערכת 266
דוד פ'לורינטין 267
ליאון ריקנאטי — ברוך עוזיאל 267
הפרופ' יצחק בן רובי — י. ר. מולכו 268
ד"ר נתן שלם — א. ח. אלחנני 270
שמעון שלמה שלם — א. פינצובר 271
ציירים מבני שאלוניקי 272
רפאל שלם הי"ו, נחמיה בדרשי, יהודה כהן, מוריס רפאל.
מוצאה השאלוניקאי של משפחת מכס נורדאו 273
הרב בן ציון עוזיאל 274
הרב פינחס ברזלי— ד. בנבנשתי 274

השואה והחורבן

1. בדרך לאבדון (יומן) — יום־טוב יקואל 275
ראשיתה של השואה, נתינת האות, עבודות הכפיה וזוועותיה, מו"מ להקלת הזוועות, כופר תמורת עבודות הכפייה, ביצוע הסכם הכופר, קשיים באוסף הכופר, חורבן בית הקברות, שנויים בהנהלת הקהילה, עמדת האוכלוסיה הנוצרית בהשמדת הקהילה, התחלת גזירות השמד, ריכוז האוכלוסיה בגיטו, הטלאי הצהוב, הצפיפות בגיטו, "המטרה הסופית" מתקרבת.
2. הפקודות הגרמניות נגד יהודי שאלוניקי 290
3. יום הדין — י. נחמה, מ. מולכו 291
4. גורלם של קהילות יוון האחרות — י. נחמה, מ. מולכו 292
5. גורלם של יהודי שאלוניקי נתיני ספרד בימי השואה — חיים עזרתי 294
6. גורל יהודי טראקיה ומאקידוניה יוונית — בנימין ארדיטי 295

במחנות הריכוז וההשמדה

1. בירקנאו (יומן) — ד"ר אלברט מנשה 304
הבלוק, הקומנדוס, ביתי ליליאן, המשרפות, הדרמה ההונגרית, הדרמה של טרזן־שטד.
2. במחנות לא בכו (בין יהודי יוון במחנות) — ד"ר אהרן פרץ 310

3. אפיזודות מהמחנות — מוריס משה 311
המתרגם המציל, "הקידוש" שהציל, מותו של צדיק, הבורות שהצילה, הנס, מפי משה שמואל.

4. לעמיתי היהודי־האשכנזי (שיחת פליט מכבשני אושויץ) — משה שמואל 313

על אדמת שאלוניקי השדודה — דוד בנבנשתי 316

סמבטיון שחרב — שמואל אביצור 317

יזכור

יזכור 321

קהילות יהודי יוון שנחרבו בשואה 322

רבני שאלוניקי ומוריה שנספו בשואה — חיים עזרתי 325
ר' חיים חביב ז"ל, הרב יצחק חננאל חסיד ז"ל, הרב אליהו בן משה פרנסיס ז"ל.

ברוך בן יעקב ז"ל — י. ר. מולכו 327

אברהם ורפאל חביב ז"ל, משה ברזילי ז"ל — הרב ד"ר צבי הרכבי 327

מרדכי בן סנטשי ז"ל — י. ר. מולכו 328

הרב מרדכי סאיאס, דניאל סאיאס, אברהם ג'יניאו ז"ל 329

בני שאלוניקי חיילי צה"ל שחרפו נפשם על תקומת ישראל 331

פזורי בני שאלוניקי בעולם ופועלם

1. קהילת שאלוניקי אחרי השואה — ברוך שיבי 333

2. יהדות יוון אחרי השואה — דוד בנבנשתי 335

3. פעלם של יוצאי שאלוניקי במדינת ישראל 336
השתתפותם של בני שאלוניקי בבנין הארץ, מוסדות דת ותרבות, מוסדות סעד, התאחדות עולי יוון

4. לקורות עליית הימאים השאלוניקאים לארץ ישראל — יצחק בן־צבי 339

5. ארגון עליית הימאים לארץ ישראל — שמחה רובינשטין 341

6. עליית דיגי שאלוניקי לארץ ישראל
אחרי מלחמת העולם הראשונה — ברוך עוזיאל 343

7. כיבוש הים הישראלי על ידי בני שאלוניקי — ברוך עוזיאל 345

8. מושב העובדים צור משה — חיים שלם 351

9. בנק דיסקונטו לישראל בע"מ 352

10. קרן למתלמדים ע"ש ליאון ריקנאטי 353

11. הקרן למפעלי תרבות ע"ש א. י. אלשיך — אינג' אהרן ח. רוסו 354

12. ארגון ניצולי מחנות ההשמדה 356

13. בני שאלוניקי בארצות הברית ופועלם — שמעון ניסים 357

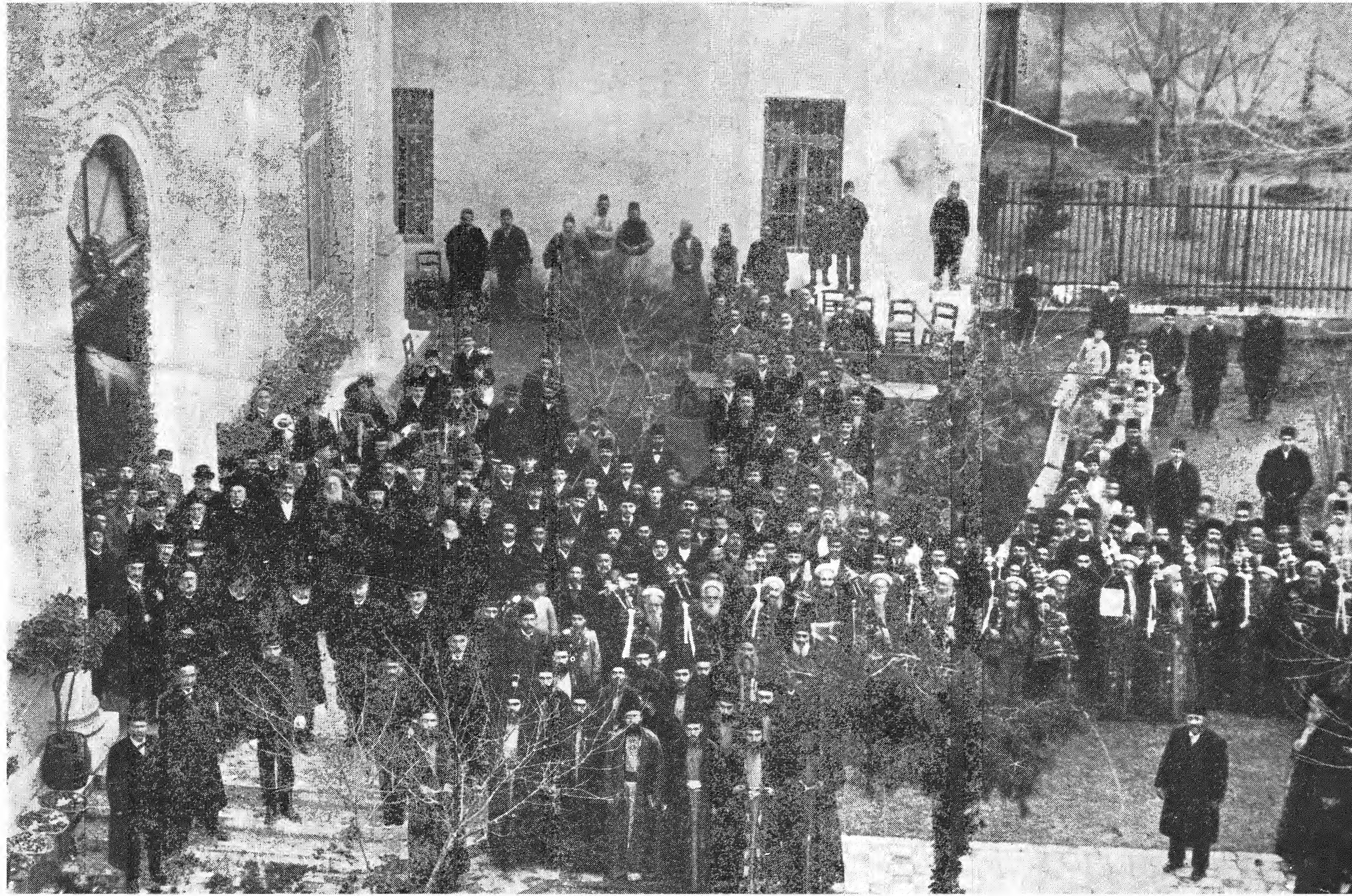
תמצית המאמרים בצרפתית I-XVIII

רשימת התמונות

בשער: חנוכת בית הכנסת תלמוד תורה הגדול
אספה כללית של נציגי הקהילות ביוון 4
המגדל הלבן 7
מראה העיר שאלוניקי במשטר התורכי 22
מראה העיר (בימי המשטר היווני) 22
בית הקהילה בימי הכיבוש הגרמני 26
מצבת קבורת ר' מאיר הלוי 31
מצבת קבורת מהרש"דם 40
ספר הנהגת החיים מאת ר' משה אלמושנינו 48
ספר החלומות — הנ"ל 51
הנשיא המנוח יצחק בן צבי עם קבוצת בני שאלוניקי 66
מכתבי דודים מיין לר' יהודה נחמה 68
בי"ס כי"ח 75
בי"ס לתפירה 76
בי"ס פינטו 77
ליאון גאטיניו 77
בי"ס אלשיך 78
בי"ס תורה ומלאכה 80
ת"ת קאלאמריה 81
רבי בנבנשתי שמואל 91
רבי יעקב די־בוטון 93
חברי "מחזיקי עברית" 95
קבוצת התלמידים השאלוניקאים בירושלים בשנת תרע"ד 97
ר' יעקב עוזיאל 102
העתון סאלוניק 108
הקונגרס הציוני ה־9 110
חברי הלהקה הדרמטית מכס נורדאו 115
המפקדה הראשונה של בית"ר 119
קבוצה מבני שאלוניקי הראשונים שעלו לא"י 134
מכתב התגייסות ללגיון היהודי
מתפללים בחצר ת"ת 135
(מארכיון הצבא הצרפתי. מסרה אלברט מולכו מפאריז)
בית כנסת מונסטרלים (בטעות נדפס "בית אל") 137
דפים מ"החלילה" 138
ר' שאול אמאריליו 139
טכס מלאת 15 שנה לגדוד העברי 154
תלבושת אשה יהודיה במשטר התורכי 159
קבוצת הפיטנים "הלל וזמרה" 172
בית הכנסת בית ישראל 177
בית הכנסת בית אל 180
בית הכנסת צרפתי 183
החזית של ביה"כ קיאנה 184
מנגן ומחוללות 205
ר' משה הכהן חסיד 208
הבונים החופשים 209
ביה"ס ע"ש קאזיז 211
בית יתומים קרלו אלאטיני 212
אחד מבתי הספר של הקהילה 213
בית מתנות לאביונים 216
מרפאה חיים פנחס 217
בית חולים הירש 218
ד"ר משה מזרחי 219
בית הקברות הישן בשאלוניקי 221
בית הקברות אחרי חורבנו 222
שאלוניקי עולה בלהבות 224
טחנת הקמח אלאטיני 234
בית חרושת למצות 236
הרב יעקב קובו 245
ח' סעדי הלוי 257
ד"ר י. אפשטין ותלמידיו 260
(יש לתקן: מימינו ד. בנבנשתי משמאלו — בורלא)
מרקדו קובו 262
מיכאל מולכו 266
דוד פלורינטין 267
ליאון ריקנאטי 267
הפרו' יצחק בן רובי 268
ד"ר נתן שלם 270
שמעון שלם 271
מכס נורדאו 273
הרב בן ציון עוזיאל 274
הרב פינחס ברזילי 274
יום־טוב יקואל 275
הרב אברהם מולכו 293
יד לקדושי שאלוניקי 321
מפת קהילות יוון 323
הרב חיים חביב 325
הרב יצחק חננאל חסיד 326
הרב אליהו פרנסיס 326
ברוך בן יעקב 327
משה ורסאנו, רפאל חביב ומשה ברזילי 327
הרב מרדכי סאיאס 329
קברי היהודים הראשונים שנורו בשאלוניקי 329
קברי רבני שאלוניקי 330
18 זוגות ניצולי ההשמדה ביום נשואיהם 333
מועדון הצופים ע"ש יצחק שלם ז"ל 337
הסכם בין הדיגים משאלוניקי לבין יצחק בן צבי 342
יצחק אנג'יל 243
נחום תשבי 244
המזח הראשון בתל־אביב (הסבלים השאלוניקאים) 245
הסַוָרים השאלוניקאים בנמל חיפה 347
ד"ר משה קופינאס 351
כתובת ההקדשה של ביה"ס אלשיך בהדר יוסף, תל־אביב 354
חבר המורים בבי"ס אלשיך בשאלוניקי 355
משה שמואל 356
נוער לומד VIII
נוער לומד IX
בית הכנסת קיאנה XI
קבוצת נוער שאלוניקאי XII
פנימיה ליתומות XIV

תיקון טעויות

עמוד	טור	שורה	כתוב	צ"ל
108	ב	7 מלמטה	שמומר	שמור
"	"	9 מלמטה	חטץ	חטף
161	"	הערה לבטל את השורה 4 מלמטה להעביר השורות 5, 6 אחרי השורה 9		
97, 119	בתמונה כתוב En צ"ל A			
134	"	"	En ו־ Une	Un, A
137	"	"	בית הכנסת מונסטרלים	בית הכנסת בית אל
260	"	"	מימינו, משמאלו	מימין לשמאל: יוסף בורלא, י. אפשטיין, ד. בנבנשתי
347	"	"	Stevepores	Stevedores

חנוכת בית הכנסת תלמוד תורה הגדול (ג׳ בטבת תרס״ה, 11 בדצמבר 1904)
בצילום: בחזית — דיינים ורבנים וספרי תורה בידיהם; בחזית מצד שמאל: ראשי ישיבות ותלמידי תורה ומוריהם, ובאמצע נכבדי העדה ואנשי ציבור ומנהלי בתי המסחר הגדולים בעיר; בצד האחורי של הצילום בימין מקהלת תלמידי תלמוד הכמים; ע״י שער בית הכנסת: באמצע הרב הראשי ר׳ יעקב קובו, מסביב לו חברי ועד הקהילה

שאלוניקי עיר ואם בישראל

מעמדה הגיאוגרפי של שאלוניקי *

מאת ברוך שיבי

המעמד הגיאוגרפי

שאלוניקי נמצאת בקצה הצפוני של המפרץ הידוע בשם תר־מאיקו שהוא חלק של הים האיגאי. המפרץ רחב בדרום וצר בצפון־מערב ודרום־מזרח וקצהו במורדותיו של ההר חורטיאטי (Dissoron או Kissos של הקדמונים).

סמוך לעיר שאלוניקי שולח מפרץ תרמאיקו כלפי צפון־מזרח כעין לשון ים רחבה ומתהווה על ידי כך כעין אגם גדול המשמשת מעגן בטוח לאוניות, הוא מפרץ שאלוניקי [1]. בכניסה למפרץ זה שני כפים גדולים הסמוכים זה לזה והנקראים בפי היהודים בשם: פונטה גראנדי ופונטה ג׳יקה, לאמור: החוד, הקצה הגדול והקטן (בתורכית — קאראבורנו, ביוונית Emvolon).

נוף העיר

בהכנסנו מכף קאראבורנו למפרץ שאלוניקי נשקף לפנינו נוף נהדר: העיר משתרעת בעמק החוף בצורה של אמפיתיאטרון כשהיא גובלת מאחוריה בשרשרת הרים, הם גבעות שיך־סויו [2]. במרומי גבעות אלה מתנוססים שרידי חומות עתיקות שהקיפו את העיר ומביניהם בולטים בהוד קדומים ארבעה מבצרים עתיקים והם: המגדל הלבן (על שפת הים), ועל ההרים: יידי קולה (שבעת המבצרים), מבצר פרוסיבחי (מבצר התפילה) ומבצר טופחאני (מבצר התותח) שרידים אלה נשארו מהחומה שהקיפה את העיר, מהמגדל הלבן ולאורך שפת הים ועד לפסגות הגבעות מסביב. הריסת החומה התחילה, בשנת 1866, בפקודת מידהט פאשה והסתיימה בשנת 1904, שבה נבנה הנמל החדש.

מצד מערב לעיר משתרע עמק רחב ידים מבותר על ידי נהרות. מדרום משתרעת דלתה רחבת ידים של הנהר ורדאר המפרידה את העיר מההר אולימפוס המפורסם (2940 מטר), מקום משכן האלים של היוונים העתיקים. האולימפוס נשקף בכל הדרו, במשך כל ימות השנה, כשכיפתו מכוסה שלג עולמים.

במזרחה של העיר משתרע עמק ירוק ורענן עד הרי חורטיאטי (1204 מטר).

העמקים שבסביבות שאלוניקי מושקים על־ידי נהרות גדולים וקטנים. החשובים שביניהם הם: הורדאר (Axios), קאראסו Gallicos, Aliakmon ו־El Ludias. בעמקים גם שני אגמים גדולים Ay Vassili ו־Volvi המספקים מים רבים להשקאת השדות.

הנמל

הנמל הראשון נבנה בשאלוניקי על־ידי קונסטנטין הגדול במאה ה־4 לס׳ סמוך לרובע הבורסקי (טאבחאני) באזור מבצר טופחאני. הנמל היה בנוי בצורת רבוע. הנמל העתיק היה נסגר בלילה על־ידי שרשרת כבדה של ברזל שנקראה בשם Tseremvoulon.

ב־1904 נבנה הנמל החדש. לצורך זה יובשו שטחים גדולים מהים ברוחב של 100 מטר החל מהמגדל הלבן ועד מקום הנמל. על־ידי כך נוצרו שני רציפים (ביהודית־ספרדית: מולו) מקבילים, האחד — השטח המיובש ושפת הים הטבעית. היהודים קראו לראשונה — פרימו מולו — רציף ראשון, והשני — סיגונדו מולו — רציף שני. בין שניהם נבנו בתים רבי־קומות נהדרים. לנמל המצויין של שאלוניקי נוסף למפרצה השקט והנוח, ערך מסחרי גדול. בכל התקופות שימש הנמל מחסן הסחורות של כל מקידוניה והאזורים הסמוכים לה.

נתיבות ודרכי מסחר

נתיבות ודרכים קשרו את שאלוניקי לערים ולכפרים שבסביבותיה וביחוד אלה שבהרי הבלקן. כל הסוחרים שנדדו עם מרכולתם בחצי אי־בלקן ועד גדות הדנובה הגיעו לנמל שאלוניקי כדי להעבירה לארצות המזרח והמערב. סוחרי קרים בחוף הים השחור, למשל, כדי להגיע לאלכסנדריה עברו את מקידוניה ובירתה שאלוניקי.

הדרך החשובה ביותר היתה ויאה איגנטיה שהיתה מתקשרת בדורצו (אלבניה) עם הדרך המפורסמת Via Appia הרומאית שהתחלתה מהעיר רומא. ויאה איגנטיה הגיעה לשאלוניקי וממנה לקונסטנטינופלי. כל הסוחרים העבירו דרכה את סחורותיהם לכל אזורי מקידוניה כשהם מתעכבים בירידים החשובים שהיו מתקיימים בתקופות שונות בכל שנה ושנה [3].

מעמדה הגיאוגרפי החשוב של שאלוניקי, כפי שתארנוהו, הוא אחד הגורמים החשובים להתפתחות הקהילה היהודית בה והפיכתה לעיר יהודית ולמטרופולין של היהדות הספרדית [4].

בשנת 1922 בהגיע מאות אלפי פליטים יוונים לעיר, ניטל ממנה הצביון היהודי. השואה הנאצית שהתחוללה בשנים 1941—44 שמה קץ לשאלוניקי עיר ואם בישראל.

* ראה מפת חצי האי־הבלקני במדור ״השואה והחורבן״ בקובץ זה.

1 על הדיג במפרץ זה ראה מאמרו של ברוך עוזיאל ״הדיגים השאלוניקאים״, בקובץ זה.

2 על טיולי הנוער והציבור הרחב בהרים אלה ראה מאמרו של דוד בנבנשתי, ״שבת, חגים ומועדים״, בקובץ זה.

3 ראה המאמר ״השתתפות יהודי שאלוניקי בירידי ארצות הבלקן״ מאת מיכאל מולכו, בקובץ זה.

4 פעילות הקהילה השאלוניקאית, בכל הבחינות, תוארו על ידי מחברים שונים בקובץ זה.

תאריכים בתולדות העיר שאלוניקי

מאת ג׳ורג׳ זוגרפקיס*

לפני הספירה

316—315 — קאסנדרה מלך מקדוניה, יסד את שאלוניקי בקצה המפרץ התרמאי, על ידי מיזוג 26 עיירות שהיו בנויות לאורך המפרץ. הוא נתן לה את שם אשתו ״תסלוניקי״, בתו של פיליפ השני ואחות (מצד אביה) של אלכסנדר הגדול.

168 — קרב פידנה: תבוסת פרסה המלך האחרון של מקדוניה, על־ידי הרומאים ולכידת העיר שאלוניקי ע״י המצביא הרומאי פאולוס אמיליוס. מקדוניה נחלקה לארבע פלכים ותסלוניקי נבחרת לבירת מקדוניה השניה, אשר השתרעה מהנהר אקסיוס עד הנהר סטרימון.

149—146 — אנדריסקוס בנו של פרסה התקומם נגד הרומאים. הוא נוצח על־ידי קוינטוס סציליוס מטציוס. מקדוניה ובירתה תסלוניקי מקבלת חזרה את כל הפריבילגיות שלה. היא מכונה ״ציוויטס ליב׳רה״ (עיר חופשית).

146—120 — הרומאים סללו את הויאה אגנטיה: דרך צבאית המחברת את ים האדריאטי אל האלספונט. אוכלוסית העיר הגיעה למאתים וחמישים אלף תושבים.

58 — קיקרו הרומאי הוגלה לשאלוניקי. נמצאו מכתביו שנכתבו משאלוניקי.

42 — תסלוניקי הצטרפה למחנה של אנטוניוס ואוקטביוס נגד המפלגה הרומאית הרפובליקנית המתפוררת כליל בפיליפס. במשך המאה הראשונה סה״נ מהגרים יהודים באים ומצטרפים לקהילה היהודית שהתקיימה זמן קצר אחרי ייסוד העיר.

אחרי הספירה

54 (או 50) — השליח פאולוס, בזמנו של קיסר נירון, ביקר בעיר והטיף לדת החדשה. כעבור זמן שלח מקורנט או מאתונא שני מכתבים אל התסלוניקאים. תסלוניקי מכונה אז ״שער הזהב״ אשר דרכה נכנסה הנצרות לאירופה. הוא הטיף בשלוש שבתות בזו אחר זו. הוא ביקר בעיר עוד פעמים בשנים 56 ו־57.

238 — תסלוניקי קיבלה את התואר של ״ניאוקורוס״ לאמור: המשגיחה על המקדש הקיסרי.

250 — הכריזו עליה כ״קולוניה רומנה״ (מושבה רומאית).

252, 253, 262 — שבטי הגוטים שמו מצור על שאלוניקי מצד היבשה.

269—270 — הגוטים נהדפו. בעיר היו מאתים אלף תושבים.

303 — קיסר רומא הקים את קשת הנצחון לזכר נצחונו נגד נרסיס באסיה הקטנה.

303—304 — הקיסר דיוקלציינוס הוציא ארבע צווים נגד הנוצרים. התחילו רדיפות נגד הנוצרים.

305 — גלריוס, יחד עם קונסטנס קלורוס, התיישב בשאלוניקי והופך אותה לעיר הבירה שלו, ומקבל תואר אוגוסטוס. כנראה, נבנו אז ה״רוטונדה״, ההיפודרום, הארמון שלו, המאוזוליאום וכן רחובות עם קשתות.

324 — קונסטנטין הגדול בנה את הנמל הראשון בשאלוניקי, כפי המשוער במקום שהיום נמצא הקולג׳ לה־סל ברחוב פרנק.

379 — הקיסר תיאודוט הראשון הנקרא הגדול, ניהל משאלוניקי את המלחמה נגד שבטי הגותים.

380 — הקיסר תיאודוט בנה את חומות העיר ששרידיהן נשארו עד היום. עבודה זו נעשתה ע״י האדריכל הפרסי בשם אורמיסדו (הדבר רשום בחלק המזרחי של הביצורים).

395 — הקיסרות הרומאית נחלקה לקיסרות דרום וקיסרות מזרח. המזרחית — בירתה קונסטנטינופול והעיר הראשית שלה — שאלוניקי.

580 — שבטי האבארים שמו מצור על העיר שנמשך שנתיים.

582 — הסלבים מתנפלים על שאלוניקי. ההתנפלויות נמשכות לסירוגין עד הרבע האחרון של המאה ה־7.

626 — הפרסים והאבארים שמו מצור על העיר.

651 — סלובנים וסרבים שמו מצור על העיר.

675 — שודדי ים ערבים ניסו לכבוש את שאלוניקי.

625—681 — הפירטים הערבים מתקיפים ארבע פעמים את העיר.

677 — התחוללה רעידת אדמה ואחריה הושם מצור על העיר.

668 — הקיסר קונסטנטין הראשון, פוגונטוס, ניצח את הסלבים. הקיסר יוסטיניאן השני כרות האף, מנצח אותם סופית ומעביר שמונים אלף מהם לאסיה.

691—692 — נבנתה כנסית איה־סופיה.

811 — צבאותיו הבולגריים של קניאז חנו מול שאלוניקי.

860 — האחים ציריל ומיתודי ילידי שאלוניקי יצרו את האלפא ביתא הסלבית, תרגמו את האונגליון והפיצו את הנצרות בין הסלבים.

904 (31 ביולי) — הושם מצור על העיר ע״י שודדי ים סאראסינים בפיקודו של הנוצרי הכופר ליאון מטריפולי (סוריה). 22,000(?) תושבי העיר נמכרו כעבדים בשווקי המזרח.

893—928 — הצאר של הבולגרים שמעון, פרץ בפעם הראשונה את חומות העיר ושדד את הסביבה.

976—1014 — בזיל בולגרוקתון (הורג הבולגרים) ניהל משאלוניקי מלחמה נגד הצאר הבולגרי שמעון, מנחיל לו תבוסה ומחריב את הקיסרות שלו.

1160 — הנוסע בנימין מטודילה ביקר בשאלוניקי וכתב תאור בעל ערך.

1185 (23 באוגוסט) — העיר נחרבה ע״י שודדי ים נורמנדיים בראשותו של טאנקריד שבאו מסיציליה.

1186 — צבאות ביזנץ בפיקודו של הקיסר איזאקיוס השני גירשו את הנורמנדים. העיר מתפתחת. זרים רבים מתישבים בה.

1204 — מסע הצלב הרביעי. בשאלוניקי נוסדה מלוכה תחת שלטונו של בוניפס דה־מונפרט.

1207 — יוהניציס המכונה סקילויאניס (יוהן הכלב), צאר בולגרי שם מצור על העיר סבנויפס דה־מונפרט נרצח ע״י הבולגרים.

1209 — בעיר מלכו האביר הגרמני ברטולד דה־קצנלבורגן,

* מר ג׳ורג׳ זוגרפקיס, סופר והיסטוריון יווני, אוהב ישראל וביחוד בקי בחיי העיר שאלוניקי והקהילה היהודית בה כתב במיוחד בשביל הספר ״שאלוניקי״ סקירה כרונולוגית בתולדות העיר, תודתנו נתונה לו.

המרקיז האיטלקי גויי פלאויציני, ולבסוף — דה מטריוס הצעיר, בנו של בוניפס.

1222 — האפיפיור אונוריוס השלישי קיבל תואר של פרו־טקטור של ממלכת שאלוניקי.

1242 — הושם מצור על העיר ע״י יוהם ותציס מלך ניקיאה. התושבים נכנעו לו.

1277 — הונציאנים ייסדו את רובע הפראנקים עם רשות להח־זיק בו כנסיות קתוליות על יסוד הסכם ונציה מ־10 למרץ 1277.

1307—1309 — הקטאלאנים בעלי ברית ביזנץ נגד התורכים, שמו מצור על העיר אך לא הצליחו לכבשה.

1387 — העיר נכבשה ע״י התורכים אחרי ששם עליה הסולטן מורד הראשון מצור שארך ארבע שנים.

1402 — הקיסר עמנואל השני פלאולוג הצליח להחזיר את העיר לביזנטים, וממנה את בנו אנדרוניק כמושל העיר.

1423 — העיר נמסרה שוב ע״י אנדרוניק למושלי ויניציה.

1422—1423 — התורכים צרו שוב על העיר. בעיר נמצאו 40 אלף תושבים.

1430 — ב־29 במרץ התחוללה רעידת אדמה. העיר נכבשה ע״ התורכים ונחרבה כליל. רבים מהתושבים נהרגו.

1492 — ב־31 במרץ, באו לעיר אלפי יהודים ממגורשי ספרד.

1507 — הוונציאני מרינו סנוטו, מעריך ביומנו שיש בעיר עשרת אלפים בתים יהודיים והם עוסקים במיוחד בייצור אריגי צמר.

1515 — לפי מקור אחר, היהודים יסדו את בית הדפוס הרא־שון בעיר.

1571 — אחרי תבוסת הצי התורכי בקרב לפנטו וחורבנו, הושמדו ע״י התורכים 30 אלף מתושבי העיר.

1573 — התחוללה רעידת אדמה חזקה.

1584 — הכומר טולואיטיס מוסר על מספר האוכלוסיה בעיר: 84 אלף יהודים; 67 אלף תורכים; 33 אלף יוונים.

1587 — פרצה דליקה גדולה.

1609 — העיר נשדדה ע״י חיילים ספהים ופרצה מגיפת הדבר.

1633 — כל בתי הקפה נסגרו בפקודת השילטון, הם שימשו מרכזי קשר נגד הסולטן.

1641 — הישועיים פתחו בתי ספר רבים והתחילו ברכישת נפשות לקתוליות בין היוונים.

1650 — משמר מתמיד של תורכים המורכב מ־40 אלף חיילים הוצב בעיר. בעיר היו 48 שכונות תורכיות, 56 יהודיות ו־16 יווניות. מספר הבתים — 33 אלף.

1655 — שבתי צבי הופיע בעיר.

1657 — גל קור איום פקד את העיר.

1700 — ראשוני הסוחרים הצרפתיים התישבו בעיר.

1772 — 30 ביוני, הכומר בלאי הגיש ממורנדום על שאלוני־קי לאקדמיה בפריז. הצי הרוסי עגן בחוף, מספר התושבים היו אז 70 אלף בקירוב.

1788 — אלכס ביזני הוונציאני מתאר את העיר ומעריך את מספר התושבים ב־80 אלף, מהם 23 אלף יהודים ו־20 אלף יוונים.

1821 — המעמד האמיד היווני מתעשר, משחד את השליטים התורכיים וזוכה בזכויות רבות. רבים ממתישבי העיר נכנסו כחברים פעילים באגודה ״פיליקי אטיריה״ (האגודה הסודית לשהרור יוון).

1821 — ב־12 במאי, על כיכר קפאן (היום נמצא בו בית המרחץ התורכי) נתלו ע״י השלטונות, המטרופוליט מלטיאוס ונכבדים אחרים בעוון בגידה בתורכיה.

1821—1823 — התורכים ערכו רדיפות נגד התושבים היוונים.

1829 — התחוללה רעידת אדמה.

1832 — פרצה מגיפת החולירע.

1858 — הסולטן עבדול מג׳יד ביקר בעיר.

1860 — המשפחות היהודיות אלאטיני, מודיאנו, נחמה, פר־נגדס, פרירה מתפרסמות בחשיבותן.

1865 — מספר תושבי העיר היה 50,000 נפש.

1866 — סברי פשא, מושל שאלוניקי ציווה להרוס את החומה לאורך שפת הים שהתקיימה עד אז בשלמותה; ההריסה החלה מצד דרום מהמקום בו נמצא כיום הקולג׳ הצרפתי (הנוצרי) דה לה־סאל.

1869 — נבחרה העיריה הראשונה.

1871 — העיר מחוברת לסקופיה ע״י קוו מסילת־ברזל.

1875 — מופיע העתון היוני היומי הראשון בשם ״הרמס״.

1876 — ב־7 במאי, המון תורכי רצח את הקונסולים של צרפת וגרמניה. הסיבה: נערה נוצרית נחטפה ע״י תורכי.

1878 — בזמן המלחמה הרוסית־תורכית הגיע מספר תושבי העיר ל־90 אלף.

1880 — העיר התחברה לבלגרד ע״י קוו מסילת־ברזל.

1885 — חל משבר כלכלי.

1889 — נהרס החלק המזרחי של החומה שהשתרעה מהמגדל הלבן עד המגדל ״יידיקולה״ ועד הרחוב אייוס־דימיטרי. על שפת הים נשאר רק המגדל הלבן. נסלל שדרות חמידיאי הנקרא היום שדרות המלכה סופיה.

1890 (4 בספטמבר) — פרצה דליקה גדולה שהחריבה חלק גדול של העיר (כ־2,000 בתים וכנסית גרגוריו פאלאמאס וכן הארכיונים שלה), כנסית איה־סופיה סבלה נזקים. סולטן עבדול־חמיד ציווה לתת השם ״המגדל הלבן״ למגדל אשר במשך מאות שנים היה נקרא ״קנלי־קולה״ (מגדל הדם) בגלל העינויים והרצי־חות שנעשו בו.

1893 — נבנה קוו רכבת עד ביטולי (מונסטיר), הותקן טראם המונהג ע״י סוסים.

1895 — העיר התחברה ע״י מסילת הברזל לקושטא; תנועת הנמל בשנה זו היתה 760,000 טונות; בעיר 120,000 תושבים; מופיע העתון התורכי היומי הראשון.

1897 — חברה צרפתית התחילה בבנית הנמל.

1899 — הותקן זרם חשמל.

1900 — מופיעים העתונים: 3 בצרפתית, 5 בלאדינו, 4 ביוונית ו־2 בתורכית.

1903 (28 באפריל) — הקומיטאג׳יס הבולגרים פוצצו את מכון הגז, את הבנק העותמני, את הדואר וכן כמה בתי קפה.

1904—1908 — תנועת החופש במקדוניה.

1907 — התקנת הטראם החשמלי.

1908 — נזים פשא, מושל שאלוניקי נהרג. בעיר פרצה התקוממות התורכים הצעירים נגד עבדול חמיד.

1909 — עבדול חמיד הורד מכסאו והובא לעיר ונכלא בויללה אלאטיני.

1911 — הסולטן מחמד החמישי ביקר בעיר; קומיטאדג׳יס פוצצו את הדואר האוסטרי; פרצה מגיפת החולירע.

1912 (26 באוקטובר) — צבאות יוון נכנסו לשאלוניקי ובראשם יורש העצר קונסטנטין.

1913 — ב־5 במרץ, נרצח המלך ג׳ורג׳ הראשון.

1915 — במלחמת העולם הראשונה, נכנסו חיילות בעלי הברית לשאלוניקי.

1916 — שאלוניקי הפכה למחנה המבוצר של צבאות בעלות הברית אחרי שיוון עברה לצידן נגד גרמניה.

1917 (שבת, 5 לאוגוסט) — פרצה הדליקה הגדולה שבה נשרפה כמעט כל העיר וביחוד שכונות היהודים.

1920 — האדריכל הצרפתי הבראրד התווה את תכנית העיר החדשה.

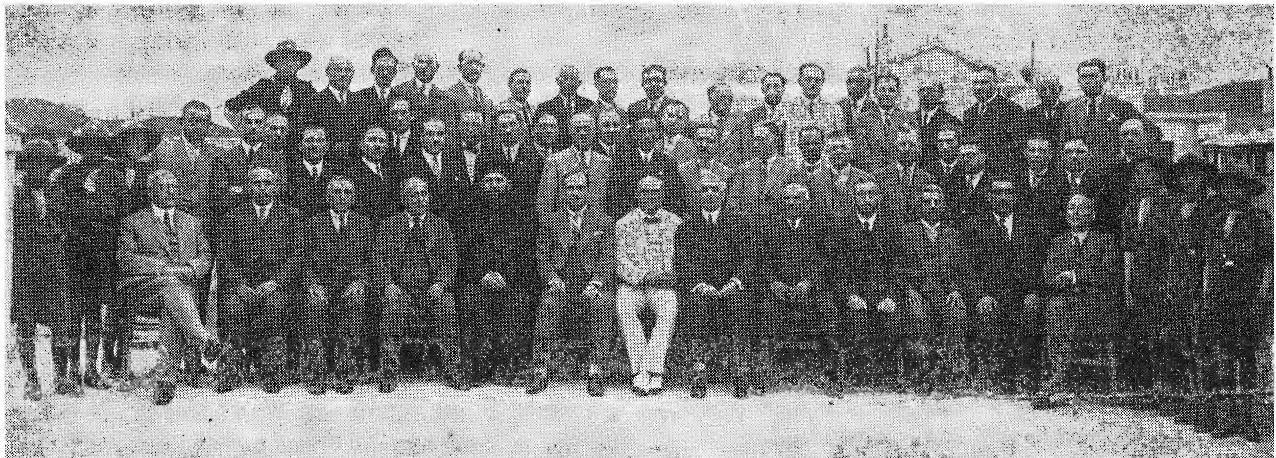
1922 — הגיעו פליטי אסיה הקטנה.

1926 — נוסדה האוניברסיטה של שאלוניקי בויללה אלאטיני; יסוד היריד הבינלאומי.

1941 — העיר נכבשה ע״י הגרמנים.

1943 — הגרמנים החרימו את כל הרכוש היהודי; העבירו את האוכלוסיה היהודית למחנות ריכוז ולמחנות השמדה בפולין ובגרמניה. מתוך כ־55,000 נפשות נשארו רק 2,000.

1944 — הגרמנים עזבו את העיר.

אספה כללית של נציגי כל ועדות הקהילה ביוון
Assemblée des tous les comités des Communautés de la Grèce

בשורה הראשונה יושבים (מימין לשמאל): דוד פלורנטין ז״ל: שמעון אשכנזי, שלמה בנבנשתי; הרב אברהם חביב;(?); מואיז מורפורגו; סלבטור ג׳חון; ליאון רקנאטי; הרב יוסף כהן; חיים נסים; דאוד לוי; אליעזר מיטרני; ליאון גטיניו.
שורה ראשונה עומדים: מואיז אברבנאל; (?); אלברט פרנסיס; ליאון בכר; חיים עזרתי; ז׳אק נהמיאס; חננאל נער; דניאל אלאלוף; מינטיש בן־סנג׳י; אשר מלאך; שלמה דניאל; קנריס קוסטנטיניס; אלברט ג׳יניאו; נסים מטיאס; ברוך מאאיסה; דוד מטלון; אלי פרנסיס; יצחק אמאריליו; (?); יום־טוב יקואל; ד״ר שנברג; אברהם פילוסוף; אשר מואיסיס; יצחק קבילי.
שורה שניה עומדים: שלמה עזרתי; יצחק אלשיך; דוד כהן; (?); (?); מואיז בן עוזיליו; (?), פרופ׳ לאזאר בלילי; (?); שם־טוב אלאלוף; (?); (?); (?); (?); שלמה ביטי, דוד כהן.
הערה: סמני השאלות מראים על האנשים שאי אפשר היה לברר את זהותם.

תולדות יהודי שאלוניקי

מאת מיכאל מולכו

פרק א

התקופה ההילניסטית והרומאית

א. ראשית היישוב היהודי בעיר

העיר שאלוניקי שוכנת במפרץ ים בטוח, מול הרי האולימפוס, מקום מושב אלי יוון ובצומת דרכי סחר־גויים. היא נוסדה בשנת 315 לפנה״ס על ידי כסנדרה, אחד משרי הצבא שירשו את נחלתו של אלכסנדר הגדול. כדי לחזק ולהאדיר את עמדתו המדינית, לקח כסנדרה לו לאשה את תישאלוניקה אחות אלכסנדר וקרא על שמה את העיר החדשה.

בשנת 168 לפנה״ס לכדו לגיוני רומא את תישאלוניקי. הרומאים נתנו זכויות אזרח לכל תושביה, פארו את העיר והרימוה למדרגת מטרופולין של גליל מקדוניה. בצל ״שלום רומא״ האדירה והמושלת בכיפה, גדלה האוכלוסיה והמסחר פרח ושיגשג. לעיר הנמל תישאלוניקי, שישבה בצומת דרכי ארצות הבלקנים ובדרך איגנאטיה (Via Egnatia) נהרו בעלי מלאכה מכל המקצועות וכן תגרים שבאו כדי לסחור את ארץ מקדוניה המבורכת בתנובות שדה. אין ספק שבין המהגרים החדשים נמצאו יהודים שדרו מקודם בכרכים שונים של ממשלת רומא. ומאידך — בתוקף המאורעות המדיניים שהתחוללו בזמן מלכות בית סיליקוס, עזבו יהודים מסוריה ומא״י את ארץ מולדתם. כשהרומאים התחזקו בארצות הקדם, חלק מהגולה פנה אל המערב ורבים מהם התיישבו בערי החוף של הים התיכון.

בזמן המהומות והמרידות נגד שלטון רומא, ובמיוחד בשנות 70, 116, 135, נדדו יהודים רבים מארצם או הלכו שבי לפני צר. השבויים פדו את עצמם או נפדו על ידי אחיהם שישבו בגולה הרומאית [1]

ככה גדלו ונתרבו הקהילות היהודיות המפוזרות בממשלת רומא הרחבה, ביניהן שאלוניקי, עיר רוכלת העמים.

הגיאוגרף איסטרבון (חי בראשית המאה הראשונה לפנה״ס) ביקר בכרכי הים התיכון, ביניהם העיר תישאלוניקי. הוא מעיד ש״היהודים עלו ובאו אל כל המדינות, וקשה למצוא בכל העולם (הידוע אז) מקום ששם לא נושב עם זה״ [2]. המלך אגריפס (37—44 לפנה״ס) מטעים במכתבו לקליגולה שאין עיר במקדוניה שישראלים לא קבעו שם את מושבם [3].

לפני הופעת הנצרות בעולם, הפיצו יהודי שאלוניקי, כמו שאר אחיהם בערים אחרות שבקיסרות רומא, בין שכניהם ובמיוחד הנשים רמות המעלה, את האמונה באל אחד ויחיד, שקיעקעה את אשיות התרבות האלילית של העולם היווני העתיק. ״יראי אל״ (כך נקראו) שנהרו אל בתי הכנסת בשבתות ובימים טובים, הקדימו עשרות בשנים לדרשותיו ובשורותיו של השליח פאולוס (שאול התרסי) וסללו לפניו את הדרך להפצת הדת החדשה.

השליח פאולוס ביקר בפעם הראשונה (בשנת 50—54 לס׳) בשאלוניקי, מקום מושבו של המושל הרומאי של המחוז. לפי המקורות הנוצריים דרש בבית תפילתם של היהודים בשלוש שבתות רצופות בפני קהל של יהודים ויוונים. ״ויט לבב מתי מספר אחריו וידבקו בפאולוס ובסילא וגם יוונים רבים אשר יראו את האלהים ונשים נכבדות במספר לא מעט״.[4] לפי המקורות הנ״ל נרדפו פאולוס וחברו סילא על ידי היהודים בעזרת השלטונות הרומאיים והם נאלצו לברוח לעיירה הקרובה ברואה (ויריה). אולם גם שם לא הונח להם. יהודי תישאלוניקי רדפום, והשליח נאלץ לנוס גם מברואה [5].

במרוצת השנים התגברה הנצרות בשאלוניקי והפכה למרכז חשוב של הדת הנוצרית. תיאודוסיוס הגדול חתם בה (בשנת 380 לס׳) את הפקודה המפורסמת בה ציווה לכל תושבי האימפריה לקבל עליהם את הדת הנוצרית. שם נולדו האחים סירילוס ומתודוס שהכניסו את הסלבים בברית דת ישו.

ב. החיים הפנימיים היהודיים

כמו בכל הקריות היווניות, העניקו מושלי רומא ליהודי שאלוניקי זכויות אזרח, אבטונומיה שלמה בהנהלת עניניהם הלאומיים וחופש גמור לקיום דתם. ועד מיוחד של אנשים מפורסמים (Gerusia) ניהל את עניני הציבור. אליו נלוו עוזרים שונים (Frontistis) שעסקו בפועל בהנהגת הקהל, וכן מזכיר או סופר (Gramateos) שרשם בפנקס מיוחד את ההכנסות וההוצאות וכתב בספר את החלטות הגרוסיה.

בראש בית־התפילה היה ראש בית הכנסת (Archisinagoghi), ששימש גם כרב הקהילה ועל ידו היה השמש (Ipirétis) שמילא תפקידים שונים. בביה״כ היה מקום לימוד לתלמידים, ואולי דר בו גם ראש ביה״כ [6].

היהודים ישבו יחד בשכונה אחת אם לשם הגנה הדדית או לשם קיום המצוות. השכונה היתה בנויה, כמו ביתר ערי הנמל, על־יד החוף, ועל ידי כך היה קל ליהודים להפליג בימים וכן לסחור עם התגרים שנכנסו אל העיר או הפליגו מהעיר באניות.

ליהודים היה גם בית קברות (מקומו לא ידוע). הארכיאולוג שלמה ריינאך מצא מחוץ לעיר, בסביבות קאראבורנו, מצבה מראשית המאה השלישית והוא מייחס אותה לזוג יהודי [7]. כנראה, נקברו נכבדי הקהילה בבית הקברות של התושבים היוונים עד המחצית הראשונה של המאה הרביעית. בהיותי בשאלוניקי, בשנת 1962, נחשפו בין קברות הגויים שתי מערות שבהן נקברו שני יהודים. על אחד מכתלי המערות היה ציור של מנורת שבעת הקנים.

היהודים נשאו שמות יווניים והמשיכו לדבר יוונית, כמו יתר שכניהם. בין המהגרים ממצריים נמצאו, מלבד סוחרים, גם ספנים, אומנים שונים ובעלי מלאכה וביניהם אורגים רבים.

1 דובנוב; ח״ד, עמ׳ 49.
2 שם, שם, עמ׳ 194.
3 Leg. de Cains 36—39; Mang II, 587

4 מפעלות השליחים, י״ז, 1—4.
5 שם, שם, 13—14.
6 Jean Baptiste Frey Corpus Inscriptionum Judaicarum Vol. I. Róma-Paris, 1936 LXXXII ואילך
7 רבעון R.E.J., כרך X, עמ׳ 77.

בימי השלטון הביזנטי

בהתפלגות הקיסרות הרומאית (395 לס') היה חצי האי הבלקני חלק מהאימפריה הביזנטית[8]. שאלוניקי היתה העיר השניה במעלה אחרי עיר הבירה קושטא. אחרי שהפכה הנצרות לדת הרשמית של המדינה סבלו היהודים היושבים בקיסרות המזרחית רדיפות, פרעות ושמדים ונגזרו עליהם חוקים מעיקים וגזרות קשות. קונסטנטין הגדול (306—337) חקק חוקים נגד היהודים שהיו לדוגמה למושלים שקמו אחריו. הקיסר תיאודוסיוס (408—450) חקק נגד היהודים חוקים ששימשו בימי הביניים כיסוד לחוקים נגד היהודים. הקיסרים יוסטיניאנוס הראשון (527—565) והירקליוס (610—642) גזרו על היהודים לא לקיים בפרהסיה את מצוות התורה. באסיליו המקדוני (866—886) ובנו ליאו הפילוסוף (886—912) הכריחום להתנצר או לצאת מן הארץ. אולם אליקסוס קומנינון (1081—1118) הקל מעליהם את עול המסים הכבדים בזמן מסע הצלב הראשון.

ג. התנועה המשיחית בשנת 1096 ור' טוביה בן אליעזר

במחצית השניה של המאה הי"א כיהן ר' טוביה בן אליעזר מקסטוריה כרב בעיר שאלוניקי. הוא ידוע בחיבורו "מדרש לקח טוב", או "פסיקתא זוטרתא", ומדרשים אחרים שנתגלו בזמננו. ר' טוביה היה עד שמיעה לפרעות מסע הצלב שהתרחשו בגרמניה. הוא מספר בפ' אמור את הצרות שבאו כתומן על יהודי מאינץ[9]. רבים מיהודי גרמניה, שסבלו נוראות מהצל־בנים, האמינו בשעת צרתם שרק בנס, בביאת המשיח, יינצלו ממצוקותיהם. בת־קול של האמונה הזאת נשמעה בשאלוניקי ושם קיבלה אופי של תנועה משיחית. יהודי שאלוניקי האמינו אז באמונה שלמה כי אליהו הנביא, מבשר בוא המשיח, יופיע בעיר הזאת כדי לסלול מסילה להעלותם לארץ הקדושה. באחת משתי איגרות־בשורה ששיגר ר' טוביה לאחד מתלמידיו בקושטא, הוא מתאר את הנסים והנפלאות שהתרחשו לעיניו המבשרים את קרבת הגאולה: "החרשים שמעו והעורים הטיבו לראות"[10]. גם רבים מבין הגויים תושבי העיר האמינו בנפלאות אלו. רבים מהיהודים מכרו את בתיהם והתכוננו לקראת יום הגאולה בסיגופים ותעניות.

הנוסע המפורסם ר' בנימין בן יונה מטודילה, מגליל נב'רה שבצפון ספרד, ביקר בשאלוניקי בשנת 1169. הוא מתאר את מצב היהודים שישבו שם בלשון זו: "...ומשם (ממיסינה) שני ימים לעיר סילוסקי[11]... והוא עיר גדולה מאד, ובה כמו חמש מאות יהודים[12] ושם הרב ר' שמואל ובניו תלמידי חכמים, והוא שם ממונה על היהודים תחת יד המלך ור' שבתי חתנו ור' אליה ור' מיכאל, ושם גלות על היהודים והם מתעסקים במלאכת המשי"[13].

ה"גלות" של יהודי בירת מקדוניה, שעליו רמז הנוסע ר' בנימין מטודילה, נמשכה עד גסיסת ממשלת ביזנטיון. היהודים סבלו מבית ומחוץ: מהאנרכיה ואי־הסדרים ששלטו באימפריה; מהמלחמות הרבות שבהן הסתבכה הקיסרות ומההתקפות של הפירטים. בשנות 1223—1230 בערך היתה שאלוניקי לבירת תיאודור הראשון מושל מחוז איפירוס. הוא שנא את דת ישראל והדבקים בה[14].

בימי השלטון הביזנטי היו מושלים, בישופים וחכמים שהת־ייחסו באהדה אל היהודים והיטו להם חסד. בין חסידי אומות העולם אלה נמנו: ההגמון Eustathe (1175—1192) שהגן על זכויותיהם; Khionis הפקיד העליון שבתישאלוניקי ששימש כמקשר יהודי העיר עם הממשלה המרכזית ותבע את עלבונם בשנת 1337 בערך; וההגמון שמעון (מת בשנת 1429).

ד. השכונה וביה"כ בתקופה הביזנטית

כאמור לעיל, יהודי שאלוניקי הידועים באותה תקופה בשם ה"גריגוש" או ה"רומאניוטים"[15] ישבו בשכונה מיוחדת סמוך לנמל, למרות הסכנה שנשקפה להם מהאויבים והפירטים שהת־קיפו את העיר מצד הים. האמידים שבין היהודים גרו בין היוונים, קרוב לשוק. סמוך לחומה היה ביה"כ שנקרא "עץ חיים". לפי מסורת עתיקה היה קיים עוד בית תפילה בשם "עץ הדעת", אולם הוא בוטל במרוצת הדורות. היהודים היוונים התפללו לפי נוסח "מחזור רומאניא" שכלל גם פיוטים מר' אליעזר הקליר[16] הוא המחזור היותר קדמון. אולם לאחר

8 ממשלת ביזנטיון היתה ידועה בימי הביניים בשם Imperium Graecum רק הפרסים והערבים כינו אותה לפעמים "ממשלת רום", כמו שהיו קוראים את אלכסנדר הגדול "איסקיינדיר יונאני" או איסקיינדיר אל־רומי" Sathas, Documents inedits relatifs a l'histoire de la Grèce au moyen age. עד היום קוראים התורכים את היוונים בשם אורום. גם ביוונית העממית נקראים היוונים רומיוס והשפה המדוברת בפי העם רומאיקה. היהודים קראו את ביזנטיון "מלכות יוון" או "מלכות ארץ יוון". ספר התפילה שהיה נהוג בין יהודי ביזנטיון נקרא "מחזור רומניא".

9 לקח טוב, ווילנא 1924 עמ' 123.

10 אחד משני המכתבים האלה התגלגל לקהיר הישנה והחכם שלמה שכטר מצא אותו בגניזה שנמצאה שם. עי' מה שכתב החכם דוד קופמן במכתב־עת Byzantinishe Zeitschrift כרך VII (1898) עמ' 83—90, ניבויער. J.O.R. כרך IX, עמ' 27—29.

11 הוא סירס את שם העיר על כי חשב, בטעות, שהמלך סיליקוס ייסד אותה. אולם הגיאוגרף הערבי אידריס מזכיר אותם בשם שלאניק ו־שאלוניק. הסלאוים קראו אותה Solun.

12 החוקרים סבורים שבכל מקום שר' בנימין רושם "יהודים" אין כוונתו לנפשות כי אם למשפחות. אולם הביזנטיאולוג אנדריאו אנדריאדו חושב שהמספרים של הנוסע היהודי הם כמשמעם, נפשות ממש, והוא מנמק את סברתו באופן זה: "יהודי האי כיאו, שהיו בזמן קונסטנטינו מונומאכו (1042—1054) כחמש עשרה משפחות, קשה להסביר שבמשך מאה שנה יתרבו שם ויהיו ארבע מאות משפחות, ואותו הדבר בנוגע לסאמוס, שאי אפשר שתמצאנה שם שלוש מאות משפחות. הוא משער שמספר יהודי ביזנטיון היו במאה הי"ב כחמישה עשר או עשרים אלף נפש. היהודים ישבו בערים שבהן התפתחה תעשית המשי, כי עיקר עסקם היה במלאכה זו ובמס־חרה.

13 מסעות ר' בנימין מודילה פראנקפורט 1904.

14 יהושע סטאר Romania.

15 ככה הם נקראים בספרי הרבנים של המאה הט"ז (רשד"ם, א"ה, סי' ט"ו; סי' מ', ובמקומות אחרים).

16 נדפס ראשונה בויניציה רפ"ד, בדפוס דניאל בומברג, ושנית בקושטא שס"ב.

הגירת הספרדים לא נשתמר המחזור זמן רב. הרב שלהם היה אז ר' בנימין פאפו, אחי ר' יעקב פאפו, מרא דאתרא בפאטרס [17].

במחצית השניה של המאה הט"ו, עמדו בראש הקהילה שני חכמים, ר' שבתי בן מלכיאל הכהן ור' משה קאפוסאטו היווני. ר' שבתי התנגד לקראים שהיוו בשאלוניקי ציבור קטן שלא החזיק מעמד הרבה זמן אחרי שמגורשי ספרד הציפו את העיר. ר' שלמה הכהן (נפ' בש' 1602), בדברו על כת הקראים בשאלוניקי, מעיר שבזמנו לא נמצא עוד "גם אחד מהאנשים החטאים האלה בנפשותם" [18].

ה. עדה אשכנזית ואיטלקית בשאלוניקי

במאה הי"ד התחוללו גירושים שונים בארצות מרכז אירופה. בשנת 1376 בערך, לודוביג הראשון, המכונה הגדול, מושל הונגריה (1342—1382) גירש את היהודים מארצו. המגורשים קבעו את מושבם בערי הבלקנים ובמיוחד בבולגריה. מהם נדדו עד תישאלוניקי והתאחזו בה. אולם מספרם לא היה רב כדי ליסד עדה מאורגנת עומדת ברשות עצמה הם נטמעו בין ה"גריגוש", למרות שמנהגיהם הדתיים וארחות חייהם היו שונים.

בראשית הרבע השני של המאה החמש עשרה, התישב ר' יצחק צרפתי, ממוצא אשכנזי, באנדרינופולי, שכבר היתה תחת שלטון תורכיה. הוא שיגר משם אגרת ליהודי ערי הרינוס, מורביה והונגריה, שבה הוא מעורר לצאת מכור־העוני ולהגר לתורכיה, "ארץ אשר לא תחסר כל בה". בהשפעת

הראשון הידוע לנו שעמד בראש העדה האשכנזית הוא ר' מאיר הלוי אשכנזי, בן ר' שמעון ונכד ר' יעקב מנורנברג, שנפטר בר"ה רע"ט. לו ניתן התואר של "הרב המופלא", במקום התואר "מורנו" הנהוג בין האשכנזים.

האשכנזים התרכזו בשכונה מיוחדת שהיתה סמוכה לאותה של ה"גריגוש". ביה"כ שלהם היה סמוך לבתי־ספר תלמוד תורה, קרוב לשוק היהודי (פלאסה ג'ודיאה). הם היו שונים בשפתם היידיש, במאכלם, במלבושם, בארחות חייהם ובמנהגי דת. התפללו לפי המחזור הנהוג בארצות אשכנז. ברבות השנים נטמעו האשכנזים עם אחיהם הספרדים [19].

ו. סוף שלטון ביזנטיון בשאלוניקי

בשנת 1423 מכר שליט העיר אנדרומקו, שנלאה נשוא את ההתקפות המרובות של תורכיה, את שאלוניקי לריפובליקה הויניציאנית בעד 50 אלף דוקטים. הבעלים החדשים ביצרו את החומות ובנו את המגדל הלבן העומד עד היום על תלו. בארכיון של ויניציאה נמצאו שתי תעודות בקשר ליהודי שאלוניקי. התעודה האחת היא מכתב מ־7 ביולי 1425 שבו מבקשים היהודים מהסינט הפחתת מכסת המס השנתי של של אלף iperperi, מכיון שהם נתמעטו ונדלדלו בשנים האחרונות. המס הופחת לשמונה מאות iperperi. במכתב שני מ־14 ביולי 1429, מבקשים היהודים עוד הנחה למסיהם, בנמקם עוד פעם את מיעוטם ודלותם. הסינט השיב שהם יטילו על הריקטורים שלהם שבעיר לבדוק את בקשתם.

המגדל הלבן La Tour Blanche

האגרת הזאת הגרו הרבה יהודים מבודא, פרשבורג, אידינבורג לערי תורכיה וייסדו קהילות בסופיה, אדרינופולי, קאב'אלה, פליב'נה ושאלוניקי.

בשנת ר"ל (1470) גורשו יהודי באווריה. רבים מהם קבעו את מושבם בשאלוניקי. אז נוסדה בעיר הזאת עדה אשכנזית מאורגנת, עם בית־כנסת משלה. המנהיג הרוחני

17 ש. עתיה, בהקדמת ביאורו על תהלים (ויניציאה ש"ט).
18 שו"ת, ח"ג, סי' ט"ו. עי' מאמרו של שכטער בכתב העת R.E.J., כרך כ"ד עמ' 126.

ב־1 במרס 1430 כבשו התורכים את שאלוניקי. מאז נקראה העיר בשם "סילאניק", אולם הספרדים קראוה "שאלוניקו" או "שאלוניקי" כמו באיטלקית [20].

19 ר' באריכות במאמר "העדה האשכנזית בשאלוניקי" בקובץ זה מאת המחבר.
20 בכתבי רבני העיר ובתעודות הרשמיות: שטרי מקח וממכר, משכנתות, כתובות, גיטין ועוד, נשתמרה הצורה העתיקה של "שאלוניקי" בהשמטת ה־"תי" לשם קיצור ובשם זה נשתמש מכאן ואילך בסקירתנו.

פרק ב

תולדות הקהילה במאה ה־16

א. ראשית התיישבות הספרדים בשאלוניקי

בסוף המאה ה־14 ובמשך המאה ה־15 הגיעו יהודים מקטלוניה לשאלוניקי לרגל רדיפות (1391) או לשם מסחר. אלה היו הספרדים הראשונים שהתאזרחו בעיר. אולם ההגירה ההמונית התחילה לאחר גירוש ספרד בשנת רנ"ב (1492).

המהגרים הגיעו ממחוזות ומארצות שונות כגון: קשטיליה, אראגון, קטלוניה, גליסיה, אנדלוסיה, מאיורקה, לישבון, איבור־רה, אוטראנטו, אפוליה, קלבריה, סיציליה, ואח"כ מפרובינציה וכו' וכו'. הם היו שונים מתושבי העיר היהודים בשפתם, בתרבותם, בנוסח תפילותיהם, במנהגיהם ובארחות חייהם. לא ייפלא, איפוא, אם המגורשים הקימו בשאלוניקי, כמו ביתר ערי תורכיה, קהילות נבדלות עומדות ברשות עצמן שנקראו כשמות הערים, המדינות והארצות שמהן יצאו כגון: "ק"ק (קהל קדוש) אוטראנטו", "ק"ק סיציליה", "ק"ק פורטוגאל" ועוד. ר"י ן' לב (מהריב"ל), שחי בדור הראשון לגירוש ספרד כתב: "בשאלוניקי, כל איש ואיש מדבר בלשון עמו, וכשבא מן הגירושין כל לשון ולשון קבעו קהל בפני עצמו, ואין יוצא ואין בא מקהל לקהל, וכל קהל וקהל מפרנסי עניי לשונם, וכל קהל וקהל נכתב בפנקס המלך לבדו, דהוא נראה כל קהל כעיר בפני עצמה"[1]. יחידי הקהל ישבו, בכלל, בקרבת ביה"כ שלהם, ששימש כמרכזם הרוחני והחברתי.

במשך מאתים שנה באו מהגרים חדשים מן המערב לשאלוניקי. כל אניה שעגנה בנמל הביאה אתה פליטים חדשים, מחצי האי האיברי, לאו דוקא אנוסים, כי גם נודדים מאיטליה ומצפון אפריקה. בדרך היבשה נכנסו אל העיר מהגרים ממרכז אירופה.

המהגרים החדשים שקבעו את מושבם בשאלוניקי נספחו לפי מקום מוצאם אל הקהילות שהתקיימו מכבר או יצרו חדשות שנקראו בשמות חדשים. ר"י אדרבי מסר לנו ש"שבע ק"ק מהספרדים הסכימו ביניהם לחלק בגורל בין השבע קהילו' כל החדשים פורטוגיזיש וקשטיליאנוס בחלקים שוים, ובאיזה ק"ק שיפול גורלו שם יהיה קביעותו לכל דבר ..."[2].

בשנת ש"ך (1560), הקימה הגברת גרסיה מנדיס, לצורך האנוסים הרבים פליטי פורטוגל, בי"כ חדש בשם "לוית חן", שנקרא במרוצת הימים בשם "ק"ק יחיא"[3]. בסוף המאה הט"ז כבר עמדו על תילם שלושים קהילות שנוסדו על ידי מהגרים ממקומות שונים: חמישה — מהגרים מפורטוגל, אחד עשר — יוצאי איטליה, שלושה — מגורשי אי סיציליה, שנים — יהודי קשטיליה, אחד — תושבי מדינת אראגון, שנים — יוצאי גליל קטלוניה, אחד — יהודי אי מאיורקה, שנקרא בראשונה "ק"ק בעלי תשובות" ואח"כ "ק"ק מיור"[4], אחד — הנודדים מפרובינציה, (בדרום צרפת), אחד — יוצאי צפון אפריקה, אחד — האשכנזים שהגרו מארצות מרכז אירופה, אחד — שנוסד מאז ומקדם על ידי ה"גריגוש" ילידי המקום ואחד — שמוצאם לא נתברר לנו.

המהגרים התיישבו בבתים שהיו באזור סמוך למפרץ, שהיה מוגבל מצד מזרח על ידי הרחוב שחצה את העיר, ה־Via Egnatia; מצד מערב על יד הים; מצד צפון על יד שכונת הזרים שנקראה פ'רנקו מאחאלה (היהודים קראוה קואר־טייר פ'ראנקו — רובע פ'ראנקו) ומחסני תבואה; ומצד דרום על יד ההיפודרום (זירה למרוץ סוסים) ושכונות היוונים. התושבים התורכים לא גרו עם היהודים.

בין הנודדים הראשונים מספרד, פורטוגאל ואיטליה היו רבנים גדולים בעלי שעור קומה כמו ר' שלמה טאיטאצאק ושלושת בניו: ר' יוסף, ר' שמואל ור' אברהם, ר' אברהם ן' יעיש, ר' משה הלוי ן' אלקביץ, ר' אליעזר השמעוני, ר' יעקב ן' חביב, ר' יוסף פאסי, ר' מאיר ערואמה, שלמה לבית הלוי, דון יהודה בן בנשת, ר' שמואל פ'ראנקו ועוד.

בראשית התיישבות היהודים בעיר, נבחרה שלישיה רבנית שסידרה את עניניהם המשותפים של הקהילות. כדי להסדיר את עניני הקהילות תוקנו תקנות ו"הסכמות".

ב. ארגון הקהילה

היהדות השאלוניקאית, היתה מפוצלת לעדות אבטונומיות שנקראו "קהילות" (היחיד "קהל" או "קהל קדוש" ובר"ת "ק"ק") ראשי הקהילות היו ה"פרנסים" שנקראו גם "ממונים", "נבררים", אלה היו "אנשי מעמד"[5]. מנהיגי הקהל נבחרו על ידי כל ה"יחידים" של הקהילה, מבין כל שדרות העם, "מהם עשירים, מהם בינוניים ומהם עניים, באופן שכל העם מקבל מושגחים בכל עניניהם"[6]. אולם בהרבה קהילות כפו משפחות אחדות עשירות ותקיפות את מרותן על כל יחידי הקהל.

מערכת התקנות של הרבנים הקיפה את כל חיי החברה היהודית: השגת גבול, הגנת זכויות האשה, הגנת תוצרת הארץ, המוסר וההתנהגות הטובה, השלטת סדרים טובים בכוללות העיר, ענייני מקח וממכר, אופן הערכת הרכוש והטלת מסים וארנוניות ועוד ועוד. פנקסי "ההסכמות", שהיו יכולים לתת לנו תיאור שלם ומקיף על התפתחות קהילת שאלוניקי והנהלתה במשך הרבה דורות ולהפיץ אור גם על קהילות אחרות, נשרפו בתבערות המרובות שפרצו תכופות בשאלוניקי.

רבני שאלוניקי הושפעו מתקנותיהם של קהילות ספרד, כגון תקנות טולידו משנת ה"א ס"ה (1305), תקנות ארגוניה משנת ה"א קט"ו (1355), תקנות קטלונייה ועוד, ובמיוחד הם השתמשו בתקנות וואלאדוליד של הקהילות במלכות קשטיליה משנת ה"א קצ"ב (1432) שהתרכזו תחת הנהלתו של ר' אברהם בנבנשתי, הרב הראשי של המדינה.

כדי לתת תוקף לדבריהם ו"הסכמותיהם" הוכרחו הרבנים להטיל החרם על העבריינים.

לכל קהילה היו: "חברא קדישא" או "חברת קברים"; קופה

1 שו"ת ח"ג, סי' עב; שו"ת רשד"ם, ח"מ סי' יב.
2 דברי ריבות סי' ג"ו.
3 ד. פיפאנו, "שלשלת רבני שלוניק", בסוף ספרו "חגור האפוד" דף ג' ע"א סי' יא.
4 שם, דף ד' ע"ב סי' ט"ו.
5 דברי ריבות, סי' רכד.
6 שם, שם.

של צדקה וגמילות חסדים וקופת ביקור חולים. רק ביה״ס ״תלמוד תורה״ היה משותף לכל יהודי העיר, ומטעם זה נקרא מוסד חינוכי זה ״חברת ת״ת״.

בראש ה״ק״ק״ עמד ה״מרביץ תורה״. לפעמים הוא נבחר לזמן מוגבל והתמנותו אושרה בכתב. בהרבה בתי כנסת, ה״מרביץ תורה״ במאה הט״ז היה, מהמקום או מהארץ משם יצאו יחידיהם או אבותיהם, משום שהוא ידע את לשונם, נימוסיהם ומנהגיהם. ה״מרביץ תורה״ מילא שלושה תפקידים חשובים בחיי הציבור: א. הרביץ תורה בתלמידים בישיבת ביה״כ; ב. שימש כדיין; ג. דרש בקהל בשבתות ובחגים [7].

המ״ת או ״החכם השלם״, התכבד לקרוא בתורה את שירת הים ועשרת הדברות. לאות כבוד ולסימן אבלות, לא מינו עד תום שנת אבלו בעל תורה אחר שימלא את מקומו.

על יד המ״ת היה בית הדין. רושמי רשומות מעידים שיתרון גדול היה למוסד בית־הדין על המאחקיימי (בית דין של תורכים שהיו ״מקבלי שוחד״, מעקמים את הצדק בעד בצע כסף [8]. הרבנים מתקני ״ההסכמות״ אסרו על היהודים לפנות אל הערכאות על ענייני ירושה, גביית כתובה ועניינים אחרים [9]. המזכיר או ה״סופר״ כתב בספר את החלטות בית־הדין. ה״שמש״ הזמין את הנתבעים לעמוד לפני הדיינים והיה מלקה את המסרבים.

ג. מסים וארנוניות

על היהודים היו מוטלים מסים מרובים מטעם הממשלה. כל מי שלא היה מושלמי, שנקרא רעיה, היה מחוייב לשלם מס הגולגולת, באש אכראג׳ או כראג׳. מלבד הכראג׳ נאלצו יהודי שאלוניקי, כמו התושבים הנוצרים לשלם מערכת מסים וארנוניות, כלליים ומקומיים. הכראג׳, שמעיקרו היה חובת הפרט, הפך למס שכל הציבור היה אחראי לו. המס הזה ומסים אחרים היו מוטלים בכללות על כל יהודי המקום: ״שאין עבד המלך גובה מכל אחד אלא הצבור גובים ופורעים״ [10].

ועד מיוחד שנבחר על ידי פרנסי הקהילות חלקה מכסת המסים בין כל הקהילות לפי המספר והיכולת הכללית של יחידיהן. המס המוטל על כל יחיד של הקהל נחרץ על פי שלושה מעריכים, שנתמנו מטעם המנהיגים. הם העריכו את היחידים לפי ראות עיניהם או לפי מידת הונו המדויקת של המתחייב במס: במזומנים, בבתים וקרקעות, היקף מסחרו [11] ועוד. אם הנערך התנגד לסיכום שקבעו לו, הוא מעריך את עצמו בשבועה חמורה. מי שפחד מכל שבועה, נכנע ושילם מה שהוטל עליו.

גם בספרד סכום המס השנתי שהוטל על קהילה מטעם המלך, וכן כל סכום לצורך העניים או לצרכים אחרים, נתחלק בין יחידי הקהלים לפי הונם.

לא נערכו: העניים והדלים שאין להם היכולת לשלם [12], המרביצי תורה בקהילות [13], הנשים, אפילו היה להן הון רב, לא היה הבעל מחויב לפרוע מס על נכסי מלוג של אשתו [14], אותו הדין על יתומים כל זמן שלא היו נושאים ונותנים [15]. תכשיטי כסף וזהב לא נכנסו בחשבון המס [16]. לא היו משלמים מס על מסחר עבדים ושפחות [17]. מי שבא ממקום אחר לשם משא ומתן בעיר היה פטור ממס [18]. מי שנתעכב ונשאר בעיר שנים עשר חודש לשם מסחר נחשב כתושב ומשתתף עם אנשי המקום בפרעון מסיהם וכל צרכיהם (עפ״י ב״ב, ז, ב). לא שילמו מס על הרבית [19].

על יחידי הקהל הוטל גם מס מיוחד, מלבד הפיג׳ה, כדי לכלכל את מוסדות הקהל. למטרה זו היו גם הכנסות אחרות עקיפות: נדבות, הכנסות מהקדשים, קצבה על החתונה, דמי קבורה, הכנסת התמיד ועוד. הגאבילה על הבשר, הגבינה, היין וסולת למצות של פסח שימשה לצרכים ציבוריים משותפים לכל יהודי העיר, כמו האולפן תלמוד תורה, פדיון שבויים ועוד. מי שהיה חייב במותו סך ידוע ל״קהל״ לא הובל לקבורה עד שסילקו היורשים את החוב [20].

מערכת המסים היתה תמיד סלע המחלוקת בקהילות העיר. העשירים טענו תמיד שמטילים עליהם עול כל הציבור, והבינונים התלוננו על התקיפים והעשירים שרוצים להקל מעליהם עול מלכות. הערכת המסים עוררה הרבה פעמים התנגדות מצד היחידים שנפרדו מקהלם, ואפי׳ הגיע הדבר לפילוג העדה, אם הנרגנים היו רבים. בריחת היחידים מקהל אל קהל ופילוג העדה, גרמו הרבה בילבולים בחלוקת המסים בין יחידי הקהילות, ומשום זה הוכרזה ״הסכמה״ בשנת ר״ע (1510) בכל חומר הדין, שעל פיה ״כל היחידים יהיו כאגודה אחת ולבלתי הפרד מן הקהל״ [21]; הסכמה אחרת מי״ז בתמוז רפ״ה (1525) אסרה לצאת מקהל אחד וללכת לקהל אחר [22]. אך התקנה הזאת בוטלה למעשה.

ד. ישיבות ואקדמיות

כל קהל חשוב ומרובה ביחידים החזיק ב״ישיבה״ שבראשה עמד ה״מרביץ תורה״. הישיבות היותר מפורסמות בדור הראשון לגירוש היו של: ר׳ יוסף פאסי, ר׳ יעקב ן׳ חביב, ר׳ יוסף טאיטאצאק, ר׳ פרחיה הכהן ועוד, שיצאו להן מוניטין במזרח. שאלוניקי היתה אכסניה של תורה ומכל ערי הבלקנים נהרו אליה לשמוע לקח מפי תורנים דגולים.

7 בהקדמת ״דברי ריבות״; מאיר מלמד, משפט צדק, ח״ב סי׳ ל, דף קנ״ז ע״א.
8 ר׳ חיים שבתי ״תורת חיים״ ח״א, דף כ״ו, ע״א; ר׳ אברהם די־בוטון, לחם רב, סי׳ ט״ז.
9 ר׳ אברהם דאנון R.E.J. כרך 40, עמ׳ 112—113 מס׳ 3.
10 רשד״ם, ח״מ סי׳ ש״עט; וגם בסי׳ שס״א.
11 יוסף ן׳ עזרא, ״משא מלך״ דף כ״א ע״א.
12 רשד״ם, ח״מ, סי׳ שצ״ח.
13 הסכמה מי׳ בטבת שכ״ב.
14 רשד״ם, ח״מ סי׳ תא.
15 דברי ריבות, סי׳ קלט.
16 שם, שם.
17 יוסף ן׳ עזרא, משא מלך, דף כ״ח ע״ב.
18 ר׳ שלמה אמארילייו, כרם שלמה, הל׳ מסים, סי׳ פג ופד; רשד״ם, ח״מ סי׳ ת״ז.
19 שם, שם סי׳ ת״א.
20 דברי ריבות סי׳ תמ״ז.
21 ״תומת ישרים״ סי׳ ל״ב.
22 שו״ת רשד״ם, י״ד סי׳ פ״ז; דברי ריבות סי׳ כ״ט.

הבחורים למדו ראשונה ב״חברת תלמוד תורה״ בהדרגה ובסדר נכון משניות ומסכתות שונות. התלמידים שחפצו להעמיק בתלמוד ונושאי כליו ובספרות הרבנית עברו אל ה״ישיבות״ שהתקיימו בעיר.

ב״ישיבות״ שה״מרביץ תורה״ היה גם רב ״כולל בחכמות״, כמו בישיבתו של ר׳ פרחיה הכהן שעל יד ״ק״ק איטליה״, למדו האברכים, חוץ מתלמוד והלכה, גם דקדוק השפה העברית, שירה ופיוט, ביאורי המקרא בדרך מושכלת, תיאולוגיה, הנדסה וחכמת התכונה ועוד.

החכמים הדגולים האלה חינכו דור חדש על ברכי התורה והמדע והפרו את המחשבה. הדור החדש שנולד במזרח היה מעורה עם תרבות ספרד ואיטליה. ר׳ שלמה לבית הלוי, נכד דון משטרי שלמה לבית הלוי, בדברו על חינוכו כתב בזה הלשון: ״הביאני אבא מרי אל בית היין המשומר בענבי נזירי שרי צבאות עקבות ישיבות אבות העולם משופריא דשופריא דספרד אשר הורד אל שאלוניקי״ [23].

שאלוניקי היתה, כמו צפת, מרכז חשוב של קבלה עיונית. בראש המקובלים שעסקו בחכמת הרזין עמדו ר׳ שמואל פ׳ראנקו [24] ור׳ יוסף טאיטאצק, שמהם קיבל השפעה בתורת הקבלה ר׳ שלמה הלוי ן׳ אלקבץ, מחבר פיוט ״לכה דודי״. בערך שנת 1526 הגיע לשאלוניקי המקובל המפורסם ר׳ שלמה מולכו כדי להיפגש עם אבות המקובלים, שמהם קיבל השפעה עצומה.

מדפיסים אומנים הקימו בשאלוניקי בתי דפוס שבהם ראו אור ספרים מכל הסוגים, פרי עטם של מחברי ספרד ושאלוניקי: דון יאודה גדליה בערך שנת רע״ג (1513); המדפיסים לבית שונצינו לפני שנת רפ״ז (1527); האחים שלמה ויוסף יעבץ לפני שנת ש״ה (1554). הודות לדפוסים שהוקמו בשאלוניקי ובקושטא, נעשו הספרים העבריים יותר מצויים במזרח.

חובבי ספרים, כמו דון יהודה בן בנשת וקרובו דון שמואל בן בנשת הקימו במחצית הראשונה של המאה הט״ז בתי עקד ספרים שלא היו כמוהם בעולם היהודי באותו פרק זמן. ר׳ פרחיה הכהן (מת הש״ח) הביא אתו מאיטליה אוסף ספרים וכ״י במקצועות התכונה, הרפואה ומדעי הטבע. גם ספריתו של עובדיה אלקוסטנטיני היתה מהיותר עשירות. חוץ מאוצרות ספרים אלה, בהרבה ישיבות שבעיר נמצאו ספריות, פחות או יותר חשובות, ובידי בעלי בתים ספרים וכ״י בעלי ערך, ביניהם יחידים בעולם. החכמים מצאו בגנזי הספרים הנ״ל ובבתים פרטיים את מבוקשם לצורך חיבוריהם [25].

שאלוניקי היתה בית היוצר ללימודי הדת במזרח. היא סיפקה רבנים ומורי הוראה לכל קהילות ארצות הבלקנים, אסיה הקטנה, כמו איזמיר, טיריה ועוד, קושטא, ארץ ישראל, איטליה, אמשטרדם ולונדון. פוסקי שאלוניקי כתבו את תשובותיהם בשפה ברורה ושוטפת אפילו חכמי אשכנז עיינו בספרי החכמים שקמו במזרח במאה הט״ז, שחזרו ונדפסו בפולניה ובארצות ששם גרו אשכנזים במספר רב. הם משמשים עד היום מאור עינים לעוסקים בהלכה ובמשפט העברי *.

ספרי התשובות של רבני שאלוניקי אוצרים חומר עשיר לתולדות יהודי שאלוניקי ורשימות היסטוריות מעניינות על יהודי ארצות הבלקנים, איי הים התיכון וערים רבות שבמזרח הקרוב שהיו תחת שלטון תורכיה.

שני חכמים בעלי שיעור קומה חיו בתקופה שאנו עוסקים בה, נושאי דגל התורה וחכמת ישראל ברמה: ר׳ שמואל די מדינה, אישיות רבנית כבירה, בעל כשרונות ורב פעלים, שהצטיין בלימודי התלמוד והמשפט העברי. ר׳ משה אלמושנינו, איש האשכולות ובעל כשרונות מפליא, ספרא וסייפא, בקי בלימודי התורה ובכל חכמה, לפי מצב זמנו **.

נזכיר גם את בני זמנם ר׳ מרדכי מאטאלון (מת בשנת 1580), חכם תורני ואיש המדע, מרביץ תורה ב״ק״ק קאלאבריה״; ר׳ יצחק אדרבי (מת בשנת 1577), מחבר ספר שו״ת ״דברי ריבות״ (שאלוניקי, שנ״ב ובמקומות אחרים) וספר דרשות ״דברי שלום״ (שם, הש״ם); ר׳ שלמה לבית הלוי (מת בשנת 1600), איש האשכולות, מחבר ספרים רבים בשטחים שונים; ר׳ דוד ן׳ שושן, חכם תלמודי ו״כולל בחכמות, בקי גדול בחכמת התכונה, בפילוסופיה ובהנדסה״ [26].

בשאלוניקי נוסד בית מדרש לשירה ולזמרה בהשתדלות דון גדליה בן משה ן׳ יחיא, שתמך בחכמים ובמושכים בעט סופר. בביתו התכנסו משוררי ומליצי העיר לשם שיחה ספרותית. גם משוררים של ערים אחרות שבמזרח שלחו את שיריהם אל ״בית מדרש השיר״ (כך נקרא לפי כרמולי) לבחינה ולבקורת, ביניהם ר׳ ישראל נג׳ארה. הארי שבחבורה בין משוררי העיר, שניתח באיזמל הביקורת את שירי חבריו, היה המשורר סעדיה לונגו, מחבר ספר ״שברי לוחות״ (שאלוניקי, שנ״ד). אולם ״בית מדרש השיר״ לא האריך הרבה שנים. הוא בוטל לאחר מותו החטופה של איש החסד דון גדליה ן׳ יחיא במגיפה של שנת ש״ן (1590).

כתביהם וביאוריהם על המקרא של סופרי שאלוניקי במשך המאה הט״ז מראים על בקיאותם בכתבי הקדש. השירים, הפתגמים ו״ההלצות״ של בית הקברות שחיברו פייטני שאלוניקי מוכיחים על בקיאות מפליאה בכל ספרי התנ״ך.

במאה הט״ז התקיים בשאלוניקי בית מדרש ללימודי חול: חכמת הרפואה, מדעי הטבע ותכונה. בין הפרופיסורים היותר חשובים בדור הראשון לגירוש ספרד היו מישטרי שלמה לבית הלוי ור׳ אהרן עפיה. במחצית השניה של המאה הט״ז הורה בבית ספר גבוה זה, היחיד במינו בעולם היהודי, הרופא אמאטוס לוזיטאנוס, שקנה לו שם עולם בספרו ״סינטוריה״, כולל שבעה כרכים. הוא קבע את דירתו בשאלוניקי בשנת 1558 ושם שב אל היהדות בפרהסיה. הוא שבק חיים במגיפה שפרצה בעיר ב־21 לחודש ינואר 1568, בטפלו בחולה נגוף דבקה בו המחלה הנוראה. הרופא דון יהודה אברבנאל, נכד דון ליאון אברבנאל, היה ממקורבי לוזיטאנוס.

23 הקדמת ״לב אבות״ שאלוניקי שכ״ה.
24 שלמה עתיה, בהקדמת ביאורו על תהלים, ויניציה הש״ט.
25 עין בקובץ זה מאמרי על אוצרות הספרים בשאלוניקי.

* ר׳ מאמרו של השופט העליון ד״ר קיסטר על רש״דם בקובץ זה.
** ר׳ מאמרו של י. ר. מולכו בקובץ זה.
26 קורא הדורות, דף ל״ט א.

ליד בית המדרש ללימודי חול התקיים גם בית חולים ששימש גם כמקום להדרכת התלמידים הלומדים רפואה.

ה. פריחת התעשיה והמסחר

במאה הט״ז פרחה התעשיה בשאלוניקי. יהודי ביזנטיון, סי־ציליה ודרום ספרד הצטיינו באריגת ובצביעת חוטי משי וצמר. במלאכת האריגה נחשבו יהודי ספרד למומחים ביותר. היהודים הביאו לשאלוניקי את אומנותם ונסיונם. לפי ר׳ ש. די מדינה, לא נמצאה משפחה בשאלוניקי שלא עסקה באיזו עבודה שהיתה לה יחס וקשר לתעשית ״בגדי שאלוניקי״ או כמו שקראוה בתורכית ״סילאניק ג׳והאסי״, כמו: ניקוי, רחיצת וסריקת הגיזה, טויית הצמר, צביעת החוטים, אריגה בנול, כיבוש האריג במכבש, קיפול הבד ועוד. לפי הנוסע האיטלקי Jacob Condorin, עסקו בשאלוניקי כעשרת אלפי בתים באומנות טויית חוטי צמר ואריגת בד לתפירת בגדים, עשיית שמיכות ושטיחים.

יהודי שאלוניקי עסקו גם בניצול מכרות כסף וזהב שהיו בקלסידיק, במיוחד באיזור סידרוקפסי [27]. בעיר הזאת התקיימה קהילה יהודית שרובה דרובה מיוצאי שאלוניקי. ביניהם היו הרבה מעדנג׳יס (צורפים) שהתיכו את המתכת היקרה לעשיית תכשיטים ומטבעות [28]. בין היהודים היו בעלי אומנויות שונות שאחדים מהם ידועים לנו כמו בורסקים, דייגים, כורמים [29], צבעים, כורכי ספרים ואולי גם בגידול תולעת המשי.

במאה ה־16 היה כוחם של יהודי שאלוניקי גדול במסחר הבין־לאומי והיוו גורם כלכלי חשוב. בידם היו שלושה אמצעים בעלי משקל: א. היו להם ידיעות מפורטות על מצב המסחר שהיו עוסקים בו במדינות שונות; ב. קשר תמידי וטבעי בין הסוחרים עם אחיהם בשאר הארצות; ג. שפה משותפת וחוקים מסחריים משותפים. נקל היה לסוחר יהודי משאלוניקי ללכת לאיטליה או לארצות השפלה, שהרי מצא בהם את בני אמונתו וסחר עמם.

יהודי שאלוניקי, שישבו בעיר שהיתה שוכנת בין המזרח ובין המערב קשרו קשרי מסחר עם צרפת, פלנדריש, מצרים וכו׳, ובמיוחד עם ערי הנמל של איטליה: ויניציאה, אנקונה, פ׳יראר״ה, גינוב׳ה, רגוזה אשר בדלמציה, שהיתה מושבת דוכסיות ויניציאה, ששלטה בים האדריאטי ובים התיכון. הם יצרו שווקים ופתחו נתיבי מסחר חדשים וסחרו בסחורות מסוגים שונים ומאיזורים וארצות שונים. הם הביאו מחופי איטליה: ניר, אריגים דקים ועדינים כמו אלקימיאוש מויניציאה שהיו מין משובח, טורפיניש וארמינטיניש [30] שנקראו ״בגדי פ׳ראנקיאה״, כלי זכוכית, סבון, אבנים טובות מויניציאה, ששם היה המסחר הזה כולו בידי היהודים ושם היה שוק חשוב לאבני חפץ. כדאי להעיר שעיקר המסחר עם איטליה נעשה במישרין עם ויניציאה דרך הים או דרך רגוזה. היו קונים פלפלים, כרכום, סממנים שונים, תבלין, בשמים, אסטים ומצנפות באלכסנדריה. מאידך, הם הוציאו לארצות חוץ מתוצרת ארצות הבלקנים: ב׳לאחיאה סרביה, בולגריה, אלבניה, תרקיה (Thrace), מקדוניה ותיסל־יה — עורות, צמר, צמר גפן, תבואה, משי, אריגים עבים שקראום ״בגדי שאלוניקי״ ואפי׳ עסקו בסחר עבדים ושפ־חות [31]. באמצעות אחיהם שבמולדב׳יה וב׳לאחיאה עמדו בקשרי מסחר עם פולניה והונגריה.

הסוחרים שעסקו בייבוא וייצוא סחורות היו ממנים להם בערי החוף: ויניציאה, אנקונה, פ׳יראר״ה, גינוב׳ה, רגוזה בדלמסיה; קורפו, פטרס, אוילונה, דוראצו ועוד וכן בערי תורכיה — באי־כח (בספרי הרבנים נקראים פ׳אטוריס או קונסולוס ובתורכית מולאי), שהיו להם כח והרשאה מצד הסוחר שהיו מייצגים אותו לשאת ולתת, למכור ולקנות בשמו — בהתאם להוראות שקיבל מראש מבעל הסחורה — לפרק סחורות מהאניות או לטעון אותן בתוצרת הארץ, לגבות כסף כדי לפרוע חובות או להשקיעו בסחורות אחרות ועוד. בעד שרותם קיבלו הפ׳אטוריס שניים אחוזים למאה ממחיר הסחורות.

חוץ מהמסחר הגדול, עסקו יהודי שאלוניקי גם במסחר הקמעוני. הם היו סובבים בעיר מבית לבית וחוזרים בעיירות כרוכלים למכור כל מיני סחורה: ממסרקות, תמרוקי נשים וחוטי תפירה עד אריגים עבים ודקים. הם השתתפו בכל הירידים שנערכו בארצות הבלקנים ותפסו עמדה חשובה בהם. הם היו שובתים ביום שבת ובימי חג [32].

אולם היציאה לדרך, הן דרך הים והן דרך היבשה, לא היתה סוגה בשושנים. ביבשה ארבו במסתרים לסוחרים להקות לסטים וגדודים של יניצ׳רים, ובים שוטטו שודדים ופירטים שלקחו את רכושם ושבו אותם. בשנת 1552 שדדו כמרי רודוש אשר באי מלטה אניה שהפליגה משאלוניקי עם שבעים נוסעים יהודים. ב־26 באבגוסטו 1583, כמרי איינורוס (Mont Athos) ערכו טבח באוניות והרגו חמישים ושלושה סוחרים יהודים משאלוניקי כדי לשדוד את רכושם וגויותיהם השליכו אל הים [33]. אלה שלא נהרגו נמכרו לעבדים. חברת ״פדיון שבויים״ מויניציה מיסודה של הקהילה הפורטוגזית לקחה על עצמה את התפקיד לפדות את שבויי הים התיכון.

ו. מחלות ותבערות

היהדות השאלוניקאית נתנסתה קשות בכל תקופותיה במחלות מדבקות שהפילו בה חללים רבים ובתבערות גדולות שהחריבו שכונות רבות הן ורכושן בחומר וברוח.

בראשית המאה הט״ז ובמיוחד בשנת רצ״ד (1543), פרצו מגפות שעשו שמות ביהודים. בראשית הקיץ של שנת ״ש״ה פזורה (1545) פרץ דבר כבד מאוד, ובכל זאת לא שב חרון אפו מישראל ואש אלים נפלה מן השמים יום ב׳, ד׳ לאב לכל הצרות״ (13 ביולי 1545). הדליקה הזאת היתה מהיותר נוראות שהתחוללו בעיר מיום הווסדה. ״בה נשרפו כמו חמשת

27 בילון, Observacions 44—45.
28 שו״ת, רשד״ם, ח״מ סי׳ שע״ט.
29 שם, שם, סי׳ רן.
30 שו״ת, רש״ך, ח״ג סי׳ סח; שו״ת רשד״ם, ח״מ סי׳ נד; שם י״ד סי׳ ע׳.
31 שו״ת רש״ך, ח״א, סי׳ פז; יוסף ן׳ עזרא, משא מלך, דף כ״ח ע״ב.
32 ר׳ בקובץ זה מאמרנו: ״השתתפות יהודי שאלוניקי בירידים״.
33 שו״ת רשד״ם, א״ה סי׳ קס״ה; שם ח״מ סי׳ ק.

אלפים בתים מיהודים ומאתיים נפשות וכמה בתי כנסיות ובתי מדרשות." [34]

אחרי עבור שלוש שנים, טרם הספיקו הניזוקים להקים הריסותיהם ולרפא את פצעיהם מחמת האסון האיום של שנת ש"ה, פרצה שוב בשנת שח"ה (הש"ח — 1548) מגפת דבר בכל בלהותיה. ר' בנימין הלוי אשכנזי, שהיה עד ראיה לקרבנות הרבים שהדבר עשה בין היהודים, ביניהם שני בניו ושתי בנותיו שהמוות חטף אותם במשך חמשה שבועות, מסר לנו בחרוזים קורעים לב שמספר המתים הגיע עד שלוש מאות וארבעה עשר ביום אחד כמספר שד"י (רמז לפסוק "ושוד משדי יבוא": יואל, א', טו), ושהמחלה האכזריה המיתה כשבעת אלפים נפש מישראל, אחוז גדול מאד ביחס לאוכלוסיה היהודית:

"אזי דבר ונגף רב ומות בא בחלונים,
ומתו מיהודים שבעה אלף מסומנים,
והשימו ביום ראשון שי"ד נפש למטמונים,
עדי לא נמצא עפר ולא אבן לציונים,
ולא יכלו עוד עניים שאת מתים לאשמנים,
ולא הספיק לכל כוחם ולא הזמן והזמנים,
ואז בנים לאב קברו ואבות קברו בנים...

הפגעים והצרות הנ"ל רוששו ודילדלו את יהודי שאלוניקי בחומר וברוח. שמואל די מדינה כתב על כי "יודעי דעת ומביני מדע הולכים ומתמעטים", לרגל המגפות הרבות המפילות חללים רבים מכל שדרות העם, ובפרט בין הרבנים והמשכילים "כלם תחכמוני" [35]. רבים מהסוחרים והמשכילים עזבו את העיר והתיישבו באישקופיה, סופיה, בילגראדו, ויניציאה, אנקונה ועוד.

אחרי השריפה המבהילה של שנת ש"ה, קברניטי היהדות השאלוניקאית העמיסו על ר' בנימין הלוי אשכנזי, רב בעל מרץ, את התפקיד רב האחריות לנסוע לעיר הבירה ולבקש מהממשלה, בעזרת המדינאים היהודים, להקל מעל יהודי שאלוניקי, שהתרוששו מחמת הדליקה, את עול המסים הכבדים.

ז. שאלוניקי אכסניה של יהודים נרדפים ואנוסים

בחצי השני של המאה ה־16 שימשה שאלוניקי למקום ריכוז של יהודים נרדפים במדינות שונות, מעין קיבוץ גלויות בזעיר אנפין שם נפגשו יהודים מכל תפוצות הגולה: ספרד, פורטוגל, איטליה, ארצות מרכז אירופה וצפון אפריקה.

על אף חוסר דירות והתדלדלות תושבי העיר לרגל פגעי הזמן, יהודי פרובינציה שהתאחזו בעיר עוד בשנת 1493, הזמינו באיגרת מיוחדת (13 אבגוסט 1550) את אחיהם, שסכנת גירוש רחפה עליהם, לבוא לתורכיה ולחיות "בהשקט ובבטח בארץ לא יחסר כל בה" [36]. מחמת הגירושים הרבים שהתחוללו באיטליה במחצית הראשונה של המאה הט"ז — נאפולי, 1511, 1540, גינובה 1550 ועוד — רבים מיהודי איטליה הגיעו לשאלוניקי.

34 קורא הדורות, דף ל"ז ע"ב; שלשלת הקבלה, עמ' 117; דוד קאפמאן R.E.J. כרך ח', עמ' 88.
35 רשד"ם, א"ה סי' ר.
36 R.E.J. כרך 15, עמ' 270 ואילך.

בשנת רצ"א (1531) נקבעה האינקוויזיציה בפורטוגל. אולם היא התחילה לפעול בשנת 1536. מאז התחילה הגירה בלתי פוסקת של אנוסים אל המזרח וביחוד לשאלוניקי. האנוסים הפורטוגזים היו יסוד תרבותי חשוב מאוד בכל הארצות אשר הגרו שם כדי להסיר מעליהם את מסוה הנצרות. רשד"ם רושם שבין האנוסים היו עשירים מופלגים ובינוניים, אולם לא חסרו ביניהם גם עניים מטופלים בבנים ובבנות [37]. ממקורות שונים ידוע לנו שאנוסים חזרו לארץ מולדתם, לאחר שישבו ישיבה קצרה או ארוכה בשאלוניקי, אם מטעמים נפשיים או כדי לקבל ירושה מקרוב שמת בפורטוגל.

המליץ שמואל אושקי, שביקר בשאלוניקי בערך שנת שי"ב (1552), כלומר שנים אחדות לאחר אסון המגפה של שנת ש"ה, כתב בספר הזכרונות שלו: "שאלוניקי! הנך עיר ואם בישראל, נטע נאמן לתורה ועבודה, כולה מלאה פרחי חמד ועצי הוד לשם ולתפארת בישראל, פריה יפיק הוד והדר, כי מבועי הצדקה ונהרי נחלי החסד והרחמים ירוו את אדמתה. בה ימצא מזור ותרופה כל נשברי לב וכל דכאי רוח הנמלטים אליה מארצות אירופה ויתר חלקי התבל והיא תקבלם בחסד וברחמים כאם רחמניה, אם העם הישראלי, כירושלים, במועדיה." [38]

הנוסע הצרפתי ניקולאי די ניקולאי, שביקר במזרח בשנת שי"א (1551), רשם בספרו: שבשאלוניקי רוב התושבים הם יהודים וששם נמצאו שמונים בתי־כנסת (הוא הביא בחשבון גם את ה"מדרשים") [39].

הגולים מארצות מערב היו כל כך רבים, עד שבמשך עשרים שנה (1562—1582) עלו שכר הדירה וערך זכות החזקה פי שלושים. לרגל התרבות האוכלוסיה, הרים השולטן את שאלוניקי ממדרגת קסבה (עיר קטנה) ל ו י ל א י י ט (כרך, בירת מחוז).

בשנת 1578, רבים מיהודי צפון־אפריקה הגרו לשאלוניקי מחמת רדיפות פיליפ השני מלך ספרד, ששלט שם אחרי תבוסת פורטוגל באלקאזארקיויר. הגולים החדשים ייסדו בית־כנסת שנקרא "ק"ק מוגרביס" (מערבים) ששם התפללו כמנהג אבותיהם.

לפי עדותו של אורח איטלקי שביקר בשאלוניקי בשנת 1591, ושר' אברהם נחמיאש שידע את השפה האיטלקית היה לו למורה דרך, רוב תושבי העיר היו אז מזרע ישראל [40].

ח. בעית האנוסים

בריחת האנוסים מכור הברזל גרמה להתפלגות המשפחות: האב נפרד מאשתו ומבניו, האשה מבעלה, האחים נבדלו זה מזה. אלה שחייו בחצי האי האיברי נשארו בנצרותם והיוצאים לארצות אחרות חזרו אל היהדות. הטרגדיה הזאת עוררה הרבה בעיות בשטח הדת שהיתה שלטת בחיי היהודי. נקודת הכובד של כל הבעיות נמצאה בשאלה אם האנוסים נחשבים כיהודים גמורים אם לא. לפי הסכמה קדומה שהוכרזה בשאלוניקי,

37 רשד"ם א"ה סי' ר'.
38 Consoloçam às tribulacôens de Israel Ferrara 1553 III,34.
39 Les navigations, 279.
40 Constantino Merzios וספרו על ת' מקידוניה (ביונית), שאלוניקי 1947 עמ' 133.

"נשואי האנוסים עם האנוסות בארץ הגזרה שנסדרו בפני עשרה עדים, גם הם אנוסים, אין בהן חשש קידושין, דכלם הם פסולי עדות, מפני היכולת להמלט על נפשם ולברוח משם". (שו"ת ר' דוד הכהן, בית ט ובית כח). מתקני ההסכמה הנ"ל נגררו בזה אחרי דעתו של הריב"ש כלפי האנוסים שהיו בספרד במאה הט"ו. אולם בשנת רע"ד (1514) חזרה השלישיה הרבנית והסכימה שהאנוסים הם כישראלים גמורים לעניין ייבום וחליצה, ואותו הדין בענייני גיטין וקידושין. על ההסכמה הזאת חתמו ר' יעקב ן' חביב, ר' שלמה טאיטאצאק ור' אליעזר השמעוני [41]. בכלל, רבני שאלוניקי חשבו את האנוסים כיהודים. כי "ישראל אעפ"י שחטא ישראל הוא". (ערובין יט, א).

גם בניהם ובני בניהם של האנוסים הראשונים נחשבו כיהודים כי כולם היו מוחזקים שאינם מתחתנים עם גויות [42]. הילכך בת אנוס היתה יכולה להתחתן עם כהן. גם הקלו ואמרו שאנוס החוזר בתשובה אינו זקוק לטבילה [43]. בשעת המילה הוא נקרא באותו השם היהודי שבו הוא נקרא בנצרותו, כי לאנוס היה שם כפול, עברי ונוצרי.

אם אנוס היושב בפורטוגל מת, קרובו שחזר בתשובה צריך לקרוע ולהתאבל עליו. אולם האנוס העומד באונסו בפורטוגל אינו יורש את קרובו שמת ביהדותו, כי דאגו לא להוציא כסף מתורכיה כדי לשולחו לארץ גזרה. רשד"ם מצדיק את ההבדל הזה בנימוק ש"לא ילפינן ממונא מאיסורא" [44].

לפעמים, בעידנא דריתחא, זילזלו בכבודו של אנוס ששב ליהדות וקראו אותו "ערל" או "טמא" [45], "קריסטאו" או "גוי". אולם הרבנים תבעו בכל תוקף את עלבונם של האנוסים שסיכנו את נפשם ועזבו בתים ונכסים כדי לקרוע מעליהם את מסוה הנצרות וגזרו ש"אסור למי שחוזר בתשובה להזכיר לו את מעשיו הראשונים." [46]

ט. חרם הסוחרים היהודים נגד העיר אנקונה

האפיפיור פאבלו הרביעי (נבחר ב־1555) היה שונא ישראל ואויב האנוסים ששבו אל היהדות. בעלותו על כסא האפיפיורים (23 מאיו 1555), רדף את האנוסים שהתישבו באנקונה שנכללה באחוזותיו. הוא שם חלק מהם במאסר והחרים את נכסיהם. בין הנעצרים נמצאו אנוסים ששבו אל היהדות בתורכיה והיו נתיני השולטן. בהשפעתו של דון יוסף נשיא איים סולימן השני במכתבו אל האפיפיור (9 מרסו 1556) שאם לא יוציא לחופש את אזרחי תורכיה ויחזיר להם את רכושם, ינקום מרה בנוצרים היושבים בממשלתו. פאבלו הרביעי נכנע לפקודתו של השולטן האדיר שהפיל חתיתו על כל אירופה. אולם הוא העלה על המוקד עשרים וארבעה אנוסים בשתי קבוצות של שנים עשר איש (13 באפריל ו־30 ביוני 1556). מאימת הרדיפות האלה, מצאו להם אנוסים רבים מפלט בעיר הנמל פיזארו. הדוכס של פיזארו, גידו אובאלדו, שלא הצטיין באהבתו כלפי היהודים, האיר פנים למהגרים בקוותו שאלה יפתחו את המסחר בעיר. הוא הבטיח להרחיב את הנמל ולהכשירו לעגון שם אניות גדולות. האנוסים שלחו בעצתו בא־כח לשאלוניקי, את יהודה פ'ראג', כדי לשכנע את הסוחרים להחרים את אנקונה ולהסב את עסקם משם אל נמל פיזארו. סוחרי שאלוניקי, שביניהם היה מספר גדול של אנוסים, נענו לבקשתם של אחיהם הנרדפים והחרימו את חוף אנקונה, שהגיע עד משבר.

אולם הערים האחרות, כמו קושטא וברוסא, לא נתאחדו עם סוחרי שאלוניקי כדי לתת לאפיפיור הצורר את הלקח הראוי לו [47]. גם נמצאו בקושטא מתנגדים לדון יוסף נשיא, לדונה גרסיה נשיא ולר' יוסף ן' לב שצידדו בעד החרם נגד אנקונה [48]. הרב של העיר הזאת ר' משה באסולה פעל במרץ כדי שהחרם לא יתפשט ושסוחרי שאלוניקי יבטלו אותו, בתואנה שהאפיפיור ינקום ביהודים שישבו באחוזותיו. בראות סוחרי שאלוניקי כי נשארו בודדים ביזמתם להחריב את נמל אנקונה, הפסיקו את החרם ושבו לסחור עם העיר הזאת.

החרם נגד אנקונה הראה את כוחם של יהודי שאלוניקי במסחר עם חופי איטליה.

י. כתב השחרור (מוסילימליק)

במחצית השניה של המאה הט"ז, לא היה המצב הכלכלי של היהודים מזהיר כמקודם. רבים מהם התרוששו מחמת הצרות שבאו עליהם כתומם. השלטונות המקומיים והייניצרים העריצים לחצום, שדדום והטילו עליהם מסים להנאתם. בפירמאן שנתן השולטן סולימאן ליהודים (בשנת 1537) ושבו אישר וקיים את זכויותיהם הדתיות, הלאומיות והאזרחיות, נשרף בתבערה של שנת ש"ה. כדי לשים קץ לתעלוליהם של שונאי ישראל ולעריצותם של המושלים, בחרו קברניטי הקהילה ומנהיגיה בשנת 1566 במשלחת שבראשה עמד ר' משה אלמושנינו *, רב שידע לכלכל את דבריו בטוב טעם, ועל הכל איש פעיל ובעל מרץ. תפקיד המשלחת, שהיתה מרכבת משלשה חברים, היה לבקש מהשולטן גילוי־דעת רשמי שהוא מקבל תחת חסותו את יהודי שאלוניקי בתור מיעוט לאומי ודתי ולהקל מעליהם עול המסים הכבדים. השולטן סולימאן הסתבך אז במלחמות כבדות באסיה ובאירופה והוא נפל חלל בשדה קטל. אחרי השתדלויות רבות והודות להשפעתם המכריעה של המדינאי דון יוסף נשיא, יוסף המון רופא בשער העליון, ואנשים דגולים אחרים שהיו מבאי חצר השולטאן, השיג הר' משה אלמושנינו את מבוקשו. ב־25 לחודש ינואר 1568 חזר לעיר מולדתו עם "כתב החרות" (מ ו ש ל י מ ל י ק) [49] בידו, חתום על ידי השולטן סלים השני [50].

41 זרע אנשים, א"ה סי' נג.
42 רשד"ם, א"ה סי' קי"ב; שם, ח"מ, סי' שכז.
43 הרדב"ז, ח"ג, סי' תתנ"ח; כרם שלמה (אמארילייו), ע"ד סי' י"ד.
44 רשד"ם חו"מ סי' מו ו־שטו.
45 שם יו"ד, סי' קפז.
46 שם, שם; בית שלמה (חסון), סי' י"ד.

47 ד. קופמאן .R.E.J, כרך ט"ו, עמ' 61—72; כרך ל"א עמ' 222—239.
48 נחלת יהושע, שונצין, סי' מ, מ"ו.
49 שר העיר נקרא מושלים, יהגליל שהיה תחת פקודתו מוסילמליק, שאח"כ קראוהו פ א ש ה ופאשאליק.
50 מאמץ כוח, דרוש א'.
* על המשלחת הזאת ר' מאמרו של י. ר. מולכו על ר' משה אלמושנינו בקובץ זה.

רבני העיר הסכימו להטיל לעשר שנים מס גאבילה על סחורות היהודים היוצאות והנכנסות כדי לכסות את ההוצאות המרובות שהיו כרוכות במעשה רב זה. בהסכמה הודגש ערך "כתב החירות" במלים אלה: "...שומר ישראל לא ינום ולא יישן מרחם על בניו ופועל ידיו העלה למכתנו ארוכה וישימנו לתהילה וברא בקרב הארץ כהיום הזה יום ששון ושמחה, הרוחה ומנוחה שהניח ה' לנו מכל מעיקנו מסביב בגבירת צפירת המוסלימיק... ההוצאה הרבתי שחוברה לה להקימה על תלה, לסלסלה ולרוממה" [51].

פרק ג

תולדות הקהילה במאה ה17

(אור וחושך משמשים בערבוביה)

א. המצב הפנימי של הקיסרות העותמנית

בימי השולטן סולימן הראשון (1520—1566) הגיעה ממשלת תורכיה לפסגת האושר וההצלחה. היא הרחיבה את גבולותיה באירופה, אסיה וחלק מצפון אפריקה. בזמן שלטונו של בנו סלים השני נעשו כיבושים חדשים ושקט יחסי שרר בפנים הארץ. אולם משנת 1571 (בה נהרס כליל הצי העותמני) התחילו להתמוטט אשיות הקיסרות האבירה שהפילה את חתיתה על כל עמי אירופה. השולטנים בילו את ימיהם בתענוגות ובאימפריה שרר תוהו ובוהו.

בשנת 1621 הוכה הצבא התורכי מכה רבה במלחמה עם צבא פולניה בפקודתו של סיגיזמונד השלישי. התורכים איבדו 80 אלף חיילים. ב־1669 נלחמו התורכים עם הוויניציאנים לכיבוש האי קנדיאה (1669) שבאה במצור במשך עשרים וחמש שנים. מלחמה זו דרשה הוצאות מרובות וקרבנות עצומים בחיילים ובאניות מלחמה. שנה קודם, הגיע השולטן מחמד הרביעי (1648—1687) לשאלוניקי עם כל הפמליה שלו, כדי לצוד ביערי הרי האולימפוס. וזה גרם הוצאות מפרזות לתושבי העיר. המלחמות המרובות, ההוצאות המפרזות של הארמון, ההפקרות והשערוריה ששררו בארץ, שרירות לב השרים והפקידים הגבוהים, המסים הכבדים גרמו לסבל רב לאזרחי הקיסרות ובמיוחד ללא־מושלמים.

ב. צרות ופגעים

נוסף לסבל הרב מצד השלטונות פקדו על יהודי שאלוניקי צרות רבות וביחוד מגיפות ותבערות.

בשנים 1604, 1609, 1618 עשה הדבר שמות ביהודי שאלוניקי. המחלה פרצה לסרוגין עד סוף המאה ה־17 והפילה חללים לרבבות.

בשנת 1610 נפלה דליקה בעיר וחלק ממנה היה למאכולת אש, רבים מהתושבים היהודים נשארו בלי דירה. הם התישבו בערים אחרות שבארצות הבלקנים והרחיקו נדוד עד איטליה (ויניציאה, אנקונה, פירארה) [1].

בליל תשעה באב שנת שממ"ה לפ"ג (1620) "נשרפו כמה אלפים בתים מיהודים וכ"ח בתי כנסיות, מלבד כמה בתי מדרשות ות"ת הגדול ומשנה ת"ת" [2] רבים מהסוחרים, שעלו סחרותיהם באש, נתדלדלו וירדו מנכסיהם. הרבה נולים ומכשירי טוויה נשמדו ותעשיית הבגדים, שעליה היתה פרנסתן של כמה משפחות של פועלים מדלת העם, ירדה פלאים ואנשי המלאכה הלכו ונתמעטו". אז צצו שאלות כלכליות שקשה היה לפותרן. בשנה זו פרצה גם מגיפת דבר ורבים שלא יכלו לזוז ממיטותיהם נשרפו חיים. המחלה הנוראה שלטה ביתר עוז גם בשנה האחרת ורבים מהתושבים מצאו להם מפלט בכפרים הקרובים [3].

בי"ד באלול שע"ז (14 בספטמבר 1617), התנפלו לסטים מזוינים על סוחרים יהודים "זקנים עם נערים ראשים ורשים ובחורי ישראל בשובם מיריד דוליא" עם צרור כספם ובהמותיהם טעונות מיבול הארץ, ויהרגו יותר ממאה איש. לזכר ההרג הזה, קבעו רבני העיר את י"ד באלול ליום צום ועצרה [4].

ג. התעשיה והמסחר

למרות כל הפגעים מידי אדם ומידי שמים בכל זאת נמשכו החיים הכלכליים בעיר. במאה הי"ז, כמו בקודמת, היהודים שלטו בכל ענפי התעשיה ומלאכת־היד. הטוויה, האריגה והצביעה. ובהן העסיקו אלפי משפחות של יהודים. אולם טיב התוצרת ירד, והגורמים לכך היו: ההתחרות וחוסר אומנים טובים (רבים מהם מתו או יצאו מן העיר). היהודים עסקו גם בעבודות אחרות. ביניהם היו: נפחים, עושי כלי זכוכית, יוצרי כלי חרס, זגגים, סתתים, כורכי ספרים, דייגים, עושי חבלים, מגבני גבינות, כורמים וכו' וכו'. גם הנשים עסקו במלאכת־יד נוסף לעבודות הבית הרגילות.

במחצית הראשונה של המאה הי"ז היה המסחר הסיטונאי והקמעוני כולו בידי יהודים. ייצאו תבואה, ובמיוחד חיטה ושעורה, פירות יבשים, צמר גפן, משי, שעוה, שומשומין וכן אריגים עבים משאלוניקי שהחליפו עם אריגים דקים ועדינים מויניציאה. בשנת 1572, הכניסו סוחרים צרפתיים את מטע הטבק למקדוניה. הוא פרח ושיגשג גם באדמת טראקיה (Thracia) ובולגריה והיה למקור הכנסות עצומות. הסוחרים היהודים ייצאו כמויות גדולות מהסחורה היקרה הזאת.

אך חוזה השלום של קרלוביץ, שנחתם בשנת 1691 בין תורכיה ובין עמי הבלקנים המורדים, הגביר את התמוטטות הקיסרות העותמנית שמשלה בכיפה ושבצילה פרח המסחר בבלקנים. הוא פגע קשה בענפי המסחר של שאלוניקי המטרופולין של חצי האי הבלקני, ומקורות רבים של פרנסה נסתתמו. ר' חיים שבתי שחי במחצית הראשונה של המאה הי"ז כותב

51 אברהם דאנון, הסכמות.

1 Merzios, בספרו הנ"ל, עמ' 149.
2 קורא הדורות, דף מה, א.
3 .Mer, שם, עמ' 148.
4 יהודה נחמה, "מכתבי דודים מיין" עמ' 100; עי' במקום אחר בכרך זה מאמרנו על ההרג הזה.

על ירידת קהילת שאלוניקי. "ולא עלה על לב שום אדם כלל שעיר המהוללה כזאת בעושר וכבוד שיבא למדה זו, מן הקצה אל הקצה בתכלית הדלות, דבר היוצא מדרך העולם" [5].

ד. התגברות לימודי קודש וצימצום לימודי חול

גלי ההגירה סחפו גם את רבני שאלוניקי ורבים מהם נדדו למרחקים. אולם נשארה העיר בשטח ההלכה "עיר גדולה לאלהים", "עיר מלאה כרמון רבנים, גבירים, ונדיבים אשר שמם הטוב הולך למרחוק". בתקופה זו שאלוניקי מצטיינת בריבוי "ישיבותיה" ולומדיה. תייר צרפתי, שביקר את העיר לפני שנת 1684, כתב שיותר מעשרת אלפים תלמידים לומדים ב"ישיבות" שאלוניקי שאליהן נוהרים תלמידים מן החוץ [6]. שאלוניקי שימשה מרכז ליהדות תורכיה והשפעתה בכל תחומי החיים התפשטה על פני כל המדינה ואף בארצות אחרות. מכל מקומות הקיסרות הרחבה, מבודא, איטליה ועוד שואלים את חוות דעתם של רבני שאלוניקי, שתורתם אמונתם. גם במרכז התורנים המובהקים עומד במלוא קומתו ר' חיים שבתי, האישיות הבולטת בזמנו, שאליו פנו מקצוות הארץ, ואפילו מברזיל הרחוקה, על ענייני דין ודת, ובן זמנו כתב ש"מצודתו היתה פרושה על כל בני הגולה." במחיצתו למדו תלמידים מחוננים רבים שהיו למורי הוראה בישראל. מהרח"ש היה הגאון האחרון שקם בשאלוניקי בשטח ההלכה, שכתביו הגיעו אלינו. הוא מת בזקנה מופלגת בשנת ת"ח.

נזכיר אחדים מהרבנים שהצטיינו במאה הי"ז ושחינכו דור חדש: שלמה לבית הלוי הבחור, מתלמידי ר' חיים שבתי, פוסק ודרשן, שבק חיים בשנת שצ"ה בגיל נ"ב שנה; ר' אברהם מוטאל, תלמידו של ר' שלמה הכהן (מהרש"ך) העמיד תלמידים רבים, חי כתשעים שנה ונפטר בשנת תי"א (1651); ר' שמואל גאון, מקובל ומגדולי ההוראה מת במגיפה של שנת תר"ז (1667); ר' אשר כהן ן' ארדוט, "חכם תלמודי מובהק וכולל בחכמות" מת בשנת ת"ה (1645); ר' ברוך אנג'יל, שמלבד ידיעותיו העמוקות והרחבות בתלמוד ובהלכה היה בקי בחכמות חיצוניות; ר' אהרן כהן (פרחיה), פוסק ודרשן שהשאיר ירושה רוחנית בעלת ערך רב, נפטר לעולמו בשנת תנ"ז (1697); ר' דוד קונפורטי, מקובל והיסטוריוגרף, מחבר ספר "קורא הדורות" (ויניציאה תק"ו, לעמבערג תר"ה, ברלין תר"ו), קטן הכמות ורב האיכות, המקיף תקופה ארוכה של אלף ומאתיים שנה. בלעדי הספר הזה דמויות רבות של אישים ונתונים היסטוריים חשובים היו צוללים בים הנשיה. הוא נפטר אחרי שנת תל"ח (1678).

הלימודים החילוניים לא הוזנחו לגמרי. האנוסים והמהגרים מאיטליה היו האחרונים שהמשיכו בהשכלה ובתרבות הספרדית. בין האישים האלה היו: ר' יהודה חנדלי "חכם גדול, מעיין ורופא, בקי בחכמת הפילוסופיא", ר' משה טאייטצק, "מעיין גדול ודרשן ובקי בחכמת הפילוסופיא".

ה. התפתחות הדרוש

עוד במאה הט"ז התפתחה הדרשנות בשאלוניקי. כמעט לכל בי"כ היה דרשן משלו. בין הדרשנים המצויינים במאה הט"ז ושדבריהם נשתמרו נציין את ר' משה אלמושנינו, מחבר ספר "מאמץ כוח" (ויניציאה, שמ"ח); ר' יצחק אדרבי, בע"ס "דברי שלום" (שם שמ"ו, שנ"ו); ר' יעקב מאטאלון, בע"ס "שארית יעקב" (שאלוניקי שנ"ז); ר' שלמה לבית הלוי השני שכתב הרבה ספרי דרושים, ביאורי המקרא וחכמת הטבע.

במאה הי"ז, התרחב הדרש בשאלוניקי מאד. הדרשנים היו רבים ומרובים דרושיהם. אולם לא הגיעו לאותה רמה של הראשונים שהיו יותר קרובים לדרשני ספרד. נושאי הדרושים: מדרש ואגדה שלובים בדיני מוסר, אך לא בדיני איסור והיתר. הדרשות נישאו בשבתות ובחגים; הספדים לרבנים ואישי ציבור נישאו בבתי הכנסת או בבית הקברות. כן נאמרו דרשות לרגל עצירת גשמים, הלבשת עניים ויתומים ועוד. הדרשנים ערכו את דבריהם ברוח קהל השומעים ובשפתו המדוברת, פרט לפסוקים מן המקרא ולדברי האגדה. לפעמים היו מדפיסים את הדרשות והפיצון בין ההמונים.

בין הדרשנים היותר חשובים במאה ה־17 נציין את: ר' אהרן הכהן פרחיה, מחבר ספר "בגדי כהונה" (שאלוניקו תקי"ח); ר' שלמה אמארילייו בע"ס "פני שלמה" (שם, תע"ז) ור' אברהם גאטיניו, שדרושיו נתפרסמו בספרו "טירת כסף" (שם, תצ"ו).

ו. הופעתו של משיח השקר שבתי צבי

שאלוניקי תופסת מקום חשוב בין הערים: איזמיר, קושטא, ליוורנו, אמשטרדם, המבורג ועוד שבהן התפתחה התנועה השבתאית. בשאלוניקי היה המרכז היהודי החשוב ביותר בתורת הנגלה והנסתר.

שבתי צבי עזב את איזמיר כמוחרם ומנודה והגיע לשאלוניקי בחודש ניסן תי"ז (1657). בתחילה לא עורר בעיר שום התנגדות. כולם העריצוהו כאיש קדוש. הוא שבה את לבות העם בצורתו הנאה, בהליכותיו עם הבריות, בקולו הערב ובדיבורו הנמלץ.

שבתי צבי היה רגיל להתפלל ולדרוש בביה"כ "שלום", ואל דרשותיו נהרו המון רב. הוא הפליא את קהל מקשיביו בכוח דיבורו ובחסידותו המדומה. ביום הראשון של חג השבועות, בעת פתיחת ההיכל, כשהמתפללים רגילים לשיר את הפיוט "ירד דודי לגנו" לר' ישראל נג'ארה, שבו מדמה המשורר את התורה לכלה ואת עם ישראל לחתן, חיבק שבתי צבי בחיקו ספר התורה והגה את שם הויה באותיותיו, כמו הכהן הגדול ביום הכיפורים. בו בזמן הוא הצהיר שהוא מתחתן עם התורה בת השמים. המעשה הנועז הזה הדהים את המתפללים, וכשהעירו לו שהוא מחלל את שם שמים, הוא ענה שלמשיח מותר. גדולי הדור וביניהם ר' חסדאי הכהן פרחיה, ר' ברוך אנג'יל, ר' משה חיים שבתי ור' אברהם די בוטון התכנסו ודנו על המצב שנוצר מחמת נוכחותו של ש"צ בעיר. הם הכריחוהו לצאת משאלוניקי. על העם נגזר להתענות יום שלם כדי לכפר על חילול ה' שנעשה בפני קהל ועדה בבית הכנסת. לזכר המאורע המעציב הזה נקבע בקהילת "שלום" על יד היכל

5 "תורת חיים" ח"ג, דף קמ"ו ע"ב.

6 פאריס 1684, Passim, Memoires du Sieur De La Croix.

הקדוש, מצד מערב, לוח שיש, שעליו חרתו את החרוזים דלהלן:

הנה לשלום מר לי מר,
הן אראלים צעקו בלב חמרמר,
מלאכי שלום יבכיון מר,
משמר מול משמר,
וקרא זה אל זה ואמר:
שובו בנים ארפא משובה.
שנת וליועצי שלום שמחה.

בזמן ישיבתו בשאלוניקי מצא ש"צ אזנים קשובות לתורתו והוליך שולל מספר גדול של יהודים, ביניהם אף רבנים.

בשנת 1658 הכריז על צום תשעה באב, יום בו נולד, שאין טעם לקיימו, מכיון שהוא, המשיח, גואל העם. להיפך, צריך להפוך אותו ליום משתה ושמחה. רבים מיהודי העיר נטעו ואכלו ושתו ביום הצום הגדול.

כידוע, נאלץ ש"צ להתאשלם ב־24 בספטמבר 1666 כדי להציל את נפשו ממוות. אולם גם לאחר המרתו לא נתבטלה התנועה השבתאית. נאמניה האמינו שבהמרתו של צבי יש יסוד כמוס ורבים מהם עשו כמוהו.

שבתי צבי פנה לר' יוסף פילוסוף, שהוא הכיר בשאלוניקי כאחד ממעריציו, וביקש ממנו לתת לו את בתו יוכבד לאשה. פילוסוף היה חתנו של ר' ברוך אנג'יל, מרבני שאלוניקי המכובדים ביותר. חותנו נשא ונתן אתו בדבר הלכה ומזכירו בתשובותיו בכבוד גדול. ר' יוסף הסכים לבקשת ש"צ. רבני העיר ופרנסיה רדפוהו על כך "ויסירו אותו מהיות עליהם לרב ולא נתנו לו את ההספקה". הוא אמר להם: "יודע אני מה שאני עושה, ומה' יצא הדבר", וישלח את בתו עם בנו (הוא יעקב פילוסוף המכונה קירידו, שהיה מראשי כת המאמי־נים) לדולציאנו ובה התקיימו הנישואין. כל זה אירע בשנת תל"ה (1675).

משיח השקר הוגלה לאלבניה בגזרת השולטן ושם מת בן חמישים שנה, בודד ונעזב. הוא נקבר ביום הכיפורים תל"ו (17 בספטמבר 1676) קרוב לנהר בעיר דוליציניו [7].

ז. עדת ה"מאמינים" [8]

משיחיותו של שבתי צבי לא נחתמה עם מותו, חסידי תורתו כמו, נתן העזתי ונחמיה חייא חאיון, המשיכו להטעות את העם באמונות שוא.

בערך בשנת תמ"ג (1683) נפרדו מקהל ישראל בשאלוניקי, כשלוש מאות משפחות חסידי שבתי צבי והמירו את דתם בדת מוחמד. המסית והמדיח היה יעקב בן הרב יוסף פילוסוף ונכד ר' ברוך אנג'יל. הוא הכריז על עצמו שהוא בא־כוח גיסו ש"צ וכי בו נתגלגלה נשמתו העילאית. בנערותו נקרא יעקב קירידו (החביב), אולם חסידיו קראוהו יעקב צבי. בין המשו־מדים נמצאו אנשים חשובים, ביניהם החכם שלמה פלורינטין. כמעשה זה עשו גם בערים אחרות הנוטים אחרי ש"צ. המומרים טענו כי המרתם אינה אלא סמל בעלמא. הם כינו את עצמם בשם "מאמינים" (בשבתי צבי), התורכים קראום בלעג דונ־מים (מומרים) והיהודים "מינים", כלומר כופרים, וגם "ממינים". רוב ה"ממינים" שבמקומות אחרים, כמו איזמיר, קושטא ואנדרינופולי התישבו בשאלוניקי שהפכה להיות למרכז חשוב של השבתאים בתורכיה. בפודוליה ובריייסנין גדל מספר הנוטים לכת שבתי צבי. רבים מפודוליה הקרובה נכנסו לתורכיה והשתקעו בשאלוניקי ומשכו אליהם אנשים גם מחוגי הלמדנים.

אחרי מות יעקב קירידו בחרו הדונמים בבנו ברוכיה (1695—1740) לראש עליהם בהיותו צעיר לימים. הוא נקרא גם בשם אוסמאן באבה.

השבתאים ניתקו את הקשרים הדתיים והלאומיים עם היהדות הרשמית. הם ביטלו אפילו מצוות עיקריות של תורת משה, כמו מנוחת יום השבת, מאכלות אסורים ואפילו לא נזהרו בטהרת המשפחה.

בהמשך הזמן נפלגו הדונמים לשלוש כיתות: א. "איזמי־רליס", שהתייחסו לאבות שנדדו מאיזמיר; ב. "יעקובים", מחסידי יעקב צבי, גילגולו של שבתי צבי; ג. "תוניוזים", שאולי נקראו כך על שם משפחת "קוניו". לכל כת היה בית קבורה, בית דין, קופת גמילות חסדים ואפילו בית ספר תיכון משלה, ואין בני כת אחת נכנסים בגבול שתי הכיתות האחרות. כל כת בחרה בכל שנה בועד המטפל בענייניה. נשיא הועד מילא גם תפקיד של מזכיר וגזבר, וכל יחיד שילם מס לפי נכסיו.

"השבתאים נשאו שני שמות: אחד תורכי, למראית עין, ואחד יהודי שבו השתמשו בחייהם הפנימיים. כלל היה ביניהם: "הוה מוסלמי בצאתך ו"מאמין" באהלך". הם החזיקו בהרבה מנהגים של תורת משה, שקיימו בחדרי חדרים. רוב הנישואין נסדרו בשני וחמישי ואת בניהם מלו בראשונה בהחבא ביום השמיני ובאשמורת הבוקר על ידי מוהלים יהודים. אך אחר כך נהגו למול אותם בשנה החמישית או הששית על ידי מוהלים תורכים. חכמיהם פנו אל רבני היהודים על עניין דין ודת. הנשים יצאו רעולות כמנהג התורכיות. הם ישבו בשכונות מיוחדות, והכת היותר מאוכלסת ישבה במרכז העיר בין יהודים והיחסים ביניהם היו ידידותיים, וכן בשטח המסחר. שפת האם שלהם היתה תורכית, אולם כולם ידעו לדבר יהודית־ספרדית. הם קראו את שיר השירים, שנקדש בעיניהם, בתרגומו הספרדי, וכן שרו שירים בלאדינו. החכמים שלהם הרבו לקרוא בספר הזוהר, שבו מצאו רמזים וסמוכים למשיחם ולתורתו. אולם במרוצת הזמן השליכו אחרי גום הרבה מנהגים ממוצא יהודי.

באמצע המאה הי"ט נמצאו בשאלוניקי כעשרת אלפים שבת־אים: "אזמירלים", שני אלפים וחמש מאות; "חונייוזים" שלושת אלפים וחמש מאות ו"יעקובים" ארבעת אלפים. רובא דרובא היו מצאצאי יהודים ספרדים ומיעוטם מגזע אשכנזים שנדדו מפולניה לשאלוניקי.

רוב ה"מאמינים" עסקו במסחר, מהם בעלי עושר וכבוד, הם הצטיינו גם בשטח ההשכלה וביניהם קמו אישים מצויינים:

7 ג. שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו; ש. רוזניס, תולדות היהודים בתורכיה ובארצות קדם, ח"ד; י. בן צבי, מחקרים ומקורות (תשכ"ו), עמ' 475 ואילך.

8 ר' יצחק בן צבי, מקורות ומחקרים, ירושלים תשכ"ו, עמ' 526 ואילך.

רופאים מומחים, פרופסורים, פקידים גבוהים, עתונאים ואנשי מדע. הם הרבו ללמוד את השפה הצרפתית ולבם היה ער לכל דבר המתרחש בעולם המודרני.

בזמן החלפת האוכלוסין בין תורכיה ויוון, נחשבו הדונמים בעיני שלטונות יוון כתורכים גמורים ונאלצו להגר לתורכיה. ככה נחרבה המצודה האחרונה של השבתאות, וחסידיה נתפזרו לכל רוח ונטמעו עם התורכים [9].

ח. איחוד הקהילות

בתקופות שונות נעשו נסיונות לאחד את הקהילות הנפרדות (ראה לעיל) תחת הנהלה מאוחדת. ר׳ יצחק אדרבי מסר לנו שבזמנו ראשי הקהילות ראו "לחבר את האהל להיות א׳, שיהיו כל הממונים נמשכים אחרי רוב כל ממוני הקהילות ובעל תורה אחד עליהם, על פיו יחנו ועל פיו יסעו, בין בדיני ממונות בין בדיני אונסים וקנסות וחבלות" [10]. גם בזמנו של ר׳ ברוך אנג׳יל (בערך 1605—1670) נעשה הנסיון שמועצה של רבנים ינהל את ענייני כל הציבור [11]. אולם אחרי כמה דורות של התפלגות אבטונומית בחייהם הדתיים והציבוריים הרגישו הקהילות וביחוד לאחר הסופה השבתאית בצורך למיזוג הקהילות ולשילובן, לאחד את כל הכוחות ולפעול יד ביד כדי לעמוד בפני האויבים מבית ומחוץ. בערך שנת ת״ם (1680) התגשם מיזוג כל הקהילות תחת הנהלה מאוחדת וכוללת של שלושה רבנים ושבעה טובי העיר לענינים חילוניים [12]. כנראה שחברי השלישיה הרבנית הראשונה היו הרבנים הדגולים ר׳ משה בן ר׳ חיים שבתי (מת בשנת תמ״ה) ר׳ אברהם די בוטון (מת בש׳ התמ״ד) ואולי גם ר׳ אליהו קובו (מת בשנת תמ״ט). המינוי היה לכל החיים ולא נתמנתה שלישיה חדשה עד פטירת הרב האחרון של הקודמת. מכאן והלאה תמו החיכוכים וההתנגשויות בין יחידי הקהלים הנבדלים.

אחרי ליכוד הקהילות היה מוסד השיפוט משותף. בעיר התקיימו בתי דין מסוגים שונים שמילאו תפקיד חשוב בחיי הקהילה בכל התקופות עד חרבן הקהילה בידי הנאצים.

בתי הדין היו:

א. בית־דין לעניני ממונות שדן גם בין איש לאשתו;
ב. בית־דין לענייני חזקות על בתים וחנויות ונזקי שכנים;
ג. בית־דין לדיני יתומים ואלמנות, אפיטרופסות, גביית כתובה ועוד ו־ד. בית־דין לדיני איסור והיתר, שהשגיח גם על עניינים הנוגעים לדת ולמוסר ושקד על טהרת המשפחה. כל בית־דין היה מורכב משלושה דיינים שנבחרו על ידי השלישיה הרבנית.

בתי הדין התפרסמו ביושרם. אפי׳ מוסלימים ונוצרים, שהיה להם דין ודברים עם יהודים, העדיפו להגיש את עצומותיהם אל דייני ישראל מלפנות אל הקאדי, שהיה חשוד בקבלת שוחד כסף. גם התהליך המשפטי היה מתנהל אצלם בעצלתים, נוסף על ההוצאות המרובות.

בעלי הדין היו רשאים לערער על פסק הדין. מי שחשב שנתקפח בדינו, יכול היה להיות מעיר אחרת, היה פונה לאחד הרבנים הגדולים. רבני שאלוניקי קיבלו שאלות כאלה ממקומות שונים, מתורכיה או מחוצה לה. לפעמים בית־דין בעצמו פנה אל בית־דין או חכם מעיר אחרת, שהתקשה להכריע במשפט מטעמים שונים.

הבית־דין השתמש בכוח המוסרי של החרם בתור אמצעי כפייה כלפי העקשנים והסרבנים. עד מחצית השניה של המאה הי״ט התקיים בשאלוניקי בית כלא כדי לענוש את העבריינים.

9 טוביה הרופא, מעשה טוביה, הוצאת קראקא דף יט; א. דאנון, ספר השנה לב. סוקולוב, וארשה 1900, א׳ עמ׳ 158 ואילך; אוסף שמואל מודיאנו, ראש משביר ח״מ סי׳ י״ב, השאלה היא משנת התקל״ג בערך; ר׳ יעקב די־בוטון, "עדות ביעקב", סי׳ י״ח דף מ״ב ע״ב; דברי שמואל (ארדיטי), ח״מ סי׳ כ״ב.

10 דברי ריבות סי׳ קס״ב.

11 שו״ת ר׳ ברוך אנג׳יל סי׳ ל״ד.

12 דוד פיפאנו, שלשלת רבני שלוניק, בסוף ספרו "חגר האפוד" דף ו׳ ע״ב.

פרק ד

תולדות הקהילה במאה ה־18

(ירידה בחומר וברוח)

א. התמוטטות האמפריה העותמנית

במאה הי״ח הופיעו על במת ההיסטוריה של האימפריה העותמנית שני אויבים: רוסיה ממזרח ואוסטריה ממערב. שניהם חשבו את תורכיה לחולה גוסס וזממו לפוררה. הם הצליחו לספח חלקים הסמוכים לגבולותיהם. בברית השלום שנכרתה עם אוסטריה בשנת 1699 והידוע בשם קרלוביץ, סיפחה אוסטריה לארצה את טרנסילואניה, קרואטיה, סלבוניה והונגריה ופולניה, את אוקריינה ופודוליה. מאז, חדלה האימפריה התורכית להוות סכנה לאירופה והפכה לבעיה מזרחית ונתעוררה שאלת חלוקתה בין מעצמות אירופה. בשנת 1717 התחוללה שוב מלחמה עם אוסטריה, ותורכיה הוכתה מכה נצחת. בשנת 1718 (21 ביולי) נחתם חוזה פאסארוביץ. לפי חוזה זה, זכו הרוסים במקומות רבים בגבולות תורכיה. בשנת 1782 סיפחה רוסיה לחלוטין לארצה את גליל קרים ועזרה ליוונים, בשנות 1770—1771, בהתקוממותם נגד התורכים. בשנת 1784, ניתנה לרוסיה הזכות להתערב בעניינים הפנימיים של תורכיה בקשר להגנה על העמים האורטודוקסים, בולגרים, סרבים ויוונים: לא לרדוף אותם, לא לקחת מהם מסי מלחמה וחופש גמור בנוגע לדת וזכויות אחרות.

ב. קיפאון במסחר

באנדרלמוסיה ששלטה בתורכיה האירופית נשתבשו כל הדרכים והמסחר שקט. המשא ומתן עם ויניציאה ושאר חופי איטליה הצטמצם. אך המסחר עם צרפת התחיל להתפתח. צרפתים השתקעו בתיסאליה ובשאלוניקי. לסוחרים הצרפתים היו פקידים יהודים שריכזו בידיהם עסקי אדוניהם. היוונים נהנו מהזכויות שניתנו להם באימפריה והתחרו עם הסוחרים היהודים. המסחר הגדול, שבו עסקו היהודים במאות הקודמות, שבת ברובו. המשבר היה כללי, והכנסות הקהילה, שבהן שילמו את מסי הממשלה וכילכלו מוסדות של גמילות חסדים, דללו. לפרקים נאלצו למכור הקדשות כדי לסלק חובות.

"כל יום ויום קללתו מרובה מחברו". הסוחרים והאומנים התרוששו והגיעו עד משבר. התגרים הציקו ללקוחותיהם לפרוע את חובותיהם. רבני העיר, שדאגו לטובת העם, הכריזו בסוף חודש אב תקי"ז (אבגוסט 1756) כעין מוראטוריום כדי להקל על בעל החוב לסלק את חובותיו. הם גזרו:

"כל בעל חוב שרוצה לגבות חובו מהחייב שלו שיוסיף על החוב ויתן מחדש להחייב שלו בין מעות ובין רופאש מסחורות, ובזה יהיה החייב מסתפק בהכרחי, לא יחסר לחמו, וגם יוכל לפרוע חובו להבעל חוב שלו לאט לאט או מידי שבוע ושבוע, או מידי חודש וחודש, או מידי שנה ושנה, כפי אשר תשיג ידו לפרוע לפי ערך החוב". ומי שלא יושיט ידו לעזור לחייב שלו, גוזרת ההסכמה "שלא לגבות ממנו אפילו שוה פרוטה".

ג. הגירת הפרנקים

בהתחלת המאה ה־18 חל שינוי עצום במרכזי המסחר באיטליה. עד אז שלטה ויניציה בדרכי המסחר ורוב מסחרה של שאלוניקי התרכז בה. הדוכס מטוסקאנה העניק לעיר ליוורנו זכויות רבות כדי להפכה לעיר נמל מתחרה עם ויניציה וגינואה. מאז ירדה קרנה של ויניציה. בליוורנו נוצר מרכז יהודי חדש שהתפתח מאד. יהודים אלה היו ברובם אנוסים מפורטוגל ששבו אל היהדות. בשליש הראשון של המאה הי"ח (1720—1730) היגרה מליוורנו לשאלוניקי קבוצה של סוחרים וביניהם אנוסים ששבו שם אל חיק היהדות. הסוחרים האלה, שנקראו בפי אחיהם תושבי המקום בשם "פ׳ראנקוס (צרפתים), עסקו בבנקאות, בייצוא ובייבוא סחורות, ביניהם הטבק. בין המהגרים נמצאו רופאים שלמדו באוניברסיטאות של איטליה. ה"פ׳ראנקוס" היו תחת חסותם של הקונסולים (במיוחד הקונסול הצרפתי) ונהנו מזכויות המיוחדות של הקפיטולציה שקיבלה צרפת, בשנת 1840 מתורכיה. היהודים הצליחו מאד בעסקיהם.

על פי מאמר השולטן, שנקרא ביראט, היו פטורים "הפ׳ראנקוס" שהוכרו כ"מתורגמנים" של הקונסולים, ממסים וארנוניות ואפי׳ ממס הגולגולת (כראג׳). הם מיאנו לפרוע את מסי הקהילה בטענה שהממשלה פיטרתם מתשלום כל מס. אולם הרבנים גזרו בכ"ז בכסליו ת"ץ (סוף 1729) שאין להשוות מסי השולטן לאותן של הקהילה, ש"הסוחרים פ׳ראנקוס בני ברית חייבים לתת חלק הוצאות הכראג׳ בעד עניי העיר, להשתתף בחלוקת תמיכות לנצרכים בכל פסח, בהוצאות קרקע בית הקברות, לקחת חלק בהוצאות העניים העוברים דרך העיר לתת להם נדבה וצידה לדרכם, בהוצאות הצריכות לפדיון שבויים, בהוצאות בתי כנסיות ובתי מדרשות, לעזור לנשואי יתומות וביקור חולים, להשתתף בתרומות לא"י, אעפ"י שהם פטורים ממס הממשלה".

ה"פ׳ראנקוס" היוו בשאלוניקי מעמד אריסטוקרטי סגור, רם המעלה. הם התחתנו רק ביניהם ולא התמזגו עם יהודי המקום. אורחות חייהם היו כמו באיטליה: לבשו כמנהג מערב אירופה, גזזו במספריים את שער זקנם — מה שהיה למורת רוח האדוקים — נשאו קפלט על ראשם וביניהם דיברו איטלקית. אולם צאצאיהם עמדו אח"כ בראש הקהילה ומוסדותיה וניהלו אותן בידים אמונות. הם סייעו ביד רחבה במוסדות החינוך וגמילות חסדים של הקהילה.

ד. סוף הגירת האנוסים

האינקויזיציה בוטלה בפורטוגל בחודש ספטמבר 1774 ובספרד בשנת 1826. האנוסים האחרונים ירדו אל נמל שאלוניקי במחצית הראשונה של המאה הי"ח. הפוסק ר׳ בנבנשתי מירקאדו גאטיניו (מת בשנת 1770) חייב את האנוסים "הבאים מספרד, אפוליה ופורטוגל" לטבול כמו נכרי הבא להתגייר". אחרי משא ומתן בהלכה הוא מסיק שהאנוסים בזמנו, שנשארו בגויותם במשך כמה דורות, הם מחוייבים לטבול, בניגוד לאותם של המאה הט"ז שבהיותם יותר קרובים אל היהדות היו פטורים מטבילה זו"[1].

בבית העלמין של שאלוניקי נמצאו "הלצות" של אנוסים בשתי שפות: עברית ופורטוגזית, מהמחצית הראשונה של המאה הי"ח, שנושאות את השמות אלמידה, קרדוזו, ביליטרו, פ׳ירנאנדיש, לופיש, מורפורגו, קושטאנטין, פ׳איבה, אוגלבו ועוד[2].

ה. החיים התרבותיים *

המאה הי"ח היא בחינת ימי הביניים של היהדות השאלוניקאית והיהדות הספרדית בכלל.

בחשכת המאה הי"ח הוזנחו לגמרי הלימודים החילוניים, הפילוסופיה הדתית של ימי הביניים ולימודי התנ"ך. התגברה הקריאה בספר הזוהר ובספרים אחרים של קבלה. התחולל קיפאון בכל צורות החיים הרוחניים. היהודים צימצמו את הוויתם הרוחנית בעניינים פעוטים של חיי עולמם הקטן והצר. אמונות טפלות רבות התפשטו בין העם. כדאי לציין שהספר "נסתרות דר׳ שמעון בן יוחאי" (נדפס בשאלוניקי בשנת 1745), כשאוויר העיר היה ספוג אמונות על מעשי נסים ונפלאות. האולפן תלמוד תורה והחברות (חדרים) הרבות לא הכינו את הילדים לקראת חיי המעשה, ואפי׳ החינוך הדתי ירד פלאים. אלפי ילדים גדלו ללא תורה ודרך ארץ.

אעפ"כ, שאלוניקי היתה עוד עשירה בחכמים ובעלי תורה וישיבותיה היו מלאות לומדים. הרב מקושטא, יונה ן׳ ריי, שהיה עוד בחיים בראשית המאה הי"ח, מתאר את שאלוניקי "עיר גדולה של חכמים וסופרים, רבתי בדעות, מקום איתני עולם"[3]. אולם גם בשטח ההלכה באה נסיגה. תחום המחשבה הצטמצם, הלבבות נתמעטו ונסתם מקור היצירה. החכמים לא עסקו בכלל, בנושאים שיש להם ערך חברותי וכלכלי.

ו. המצב הדימוגרפי

קונסולים וגם תיירים שביקרו בשאלוניקי במאה הי"ח ניסו למסור באומדנא את מספר תושבי העיר לעדותיהם.

בשנת 1553 היה מספר היהודים 20 אלף נפש; מאה שנה אח"כ עלה המספר הזה ל־30 אלף — כמחצית האוכלוסיה של העיר. יש משערים שבשנת 1741, עלה מספר תושבי העיר

1 תרומת הכסף, י"ד סי׳ ג.
2 ר׳ מאמרי על בית הקברות בשאלוניקי בקובץ זה.
* ר׳ מאמרו של י. נחמה, בתי אולפנא ו"ישיבות" בשאלוניקי במאה ה־18, בקובץ זה.
3 בני יונה, סי׳ ק"י, בסוף דבר משה (אמארילייו), דף ח.

ל־80 אלף נפש, שנחלקו באופן זה: 40 אלף יהודים, 25 אלף יוונים, 15 אלף תורכים. הקונסול הצרפתי D'evant, שעשה הרבה שנים בשאלוניקי, רשם בספר הזכרונות שלו שבשנת 1768 חיו בעיר כ־65—70 אלף תושבים, מהם 30—35 אלף תורכים, 6 אלפים ייניצרים, 8 אלפים יוונים, 26—27 אלף יהודים וכמה סוחרים זרים, קונסולים ופקידיהם. הוא מוסיף שהיוונים היו סוחרים או איכרים והיהודים — בנקאים, סוחרים ובעלי אומנויות שונות.

Jacob Vincent d'Arusy, שביקר בשאלוניקי בשנת 1777, משער גם הוא שמספר תושבי העיר היה אז כ־70 אלף, מהם 25 אלף יהודים, 15 אלף יוונים, 30 אלף תורכים. תייר ששמו Bisani, רשם בשנת 1788 שמספר האוכלוסיה של שאלוניקי עלה ל־80 אלף, שנחלקו כדלהלן: 23 אלף יהודים 20 אלף יוונים ופראנקים, והשאר תורכים.

Felix Beaujour, קונסול צרפתי בשאלוניקי בשנות 1792—1796, משער שמספר התושבים היה 60 אלף, מהם: 30 אלף תורכים, 16 אלף יוונים, 12 אלף יהודים והאלפיים הנותרים כוללים שבתאים, פראנקים, צוענים ועבדים כושים [4]. השערתו של Beaujour מוטעית מעיקרה.

ז. פעילות דפוסי שאלוניקי במאה הי"ח

דפוסי שאלוניקי היו במאה הי"ח הפעילים שבמזרח. שני בתי הדפוס, של מוסד תלמוד תורה ושל משפחת הלוי־אשכנזי, הדפיסו מספר גדול של ספרים מכל המקצועות של הספרות הרבנית: שאלות ותשובות, חידושי דינים, ביאורים על "יד החזקה" של הרמב"ם, שיטות על מסכתות התלמוד, דרש, קבלה ממחברי שאלוניקי וערים אחרות, מחזורים, וכו' וכו'.

בשנת תצ"ח (1738) קבע את מושבו בשאלוניקי "המחוקק והמדפיס" בצלאל הלוי אשכנזי מאמשטרדם. כנראה, שנתנו לו ב"חצרות ת"ת" מקום להקים את בית דפוסו [5], בשנת תקט"ז מת בצלאל הלוי, ובניו יהודה וסעדי המשיכו את פעולת אביהם. באותה שנה נדפסו בבית דפוסם הספרים "צרור הכסף" לר' אברהם גאטיניו ו"ארוחת התמיד" לר' שמואל יצחק המ' מודי־ליאנו. בשנת תקי"ט מת במגפה אחד האחים, סעדי, בלי בנים ובית הדפוס נסגר.

שני בניו של יהודה, סעדי ובצלאל, המשיכו לעבוד בבית הדפוס של ת"ת (ר' לעיל).

פרק ה

תולדות שאלוניקי במחצית הראשונה של המאה ה־19

א. תורכיה בין הפטיש והסדן

במאה הי"ט התחוללו מרידות ומלחמות רבות בתוך האימפריה העותמנית ומחוצה לה. שודדים רבים פשטו בדרכים; כנופיות של פושעים מחיילים תורכים לשעבר ולסטים מזויינים שנקראו קירג'אליס התפשטו בבולגריה ותרקיה, שדדו ופרעו בתושביהן; בשנת 1860 התקוממו קבוצות של מורדים בולגרים (קומיטאג'יס) נגד שלטון תורכיה בבולגריה ובשנת 1875 הגבירו את פעולתם; ליסטים מזויינים היו מתחבאים בהרים והיו מתנפלים על עוברי דרכים; בשנת 1822, מרד עלי פאשה טיפלין, מושל יאנינה ואגפיה, בשולטן והטיל את מרותו על חלק ממקדוניה.

רוסיה, האויב הגדול של תורכיה במאה הי"ט, לטשה עין על האזורים התורכיים הסמוכים לגבולותיה והיא אימצה את העמים האורטודוקסים שהיו נתונים במרותה של תורכיה. בשנת 1809 פרצה מלחמה בין רוסיה ותורכיה שנמשכה עד שנת 1812. בשנה זו נחתם חוזה של שלום עם רוסיה, בזמן שנאפוליאון הראשון פלש לתוך ארצה. לפי חוזה זה, נספח מחוז ביסאראביה לרוסיה. מכאן ואילך מתחילה חלוקת תורכיה האירופית. והרי סדר המאורעות:

בשנת 1828 עבר הצבא הרוסי את הרי הבלקנים והגיע עד אדרינופולי; בשנת 1829 נחתם בלונדון הסכם בין המעצמות ובין תורכיה על הכרזת יוון כמדינה עצמאית, שהתחייבה בתשלום מס שנתי לתורכיה; בשנת 1832 הוכרה יוון כמדינה מונרכית עצמאית. באותה שנה שנכרת באדרינופולי ברית שלום בין תורכיה ורוסיה ובו אישרה תורכיה את הסכם לונדון בקשר ליוון, הכירה בריבונותה של רוסיה על החבלים: גורגיה וקאוקאז וכן אבטונומיה רחבה של הנסיכויות הדנוביות; בשנת 1853—1856 התחוללה בין תורכיה ורוסיה "מלחמת קרים" שבה התערבו ממלכות אנגליה וצרפת. בזמן המלחמה התקוממו נגד תורכיה תושבי אפיריו, תיסליה ומקדוניה (1854). אך התורכים דכאו את המרד בדם ואש; בשנת 1877, עבר הצבא הרוסי את גבולות רומניה, כבש את הערים: פליבנה, אדרינופולי והגיע עד סאן סטיפאנו הרחוקה כשנים עשר קילומטר מעיר הבירה קושטא, השולטן נכנע וביקש שביתת נשק ובתנאי השלום הוכרה בולגריה כמדינה עצמאית שתשתרע מצפון הרי הבלקנים עד החוף הצפוני של הים האיגיאי; בשנת 1881, השיגה יוון את תיסליה וחלק מאפירוס; בשנת 1892 נוסד בסופיה הוועד המקדוני העליון לשם סיפוח מקדוניה לבולגריה; בשנת 1898 פינה הצבא העותמני את האי כרתים ובן מלך יוון נמנה למושל האי.

בתקופה סוערת זו ראה השולטן מחמוד השני (1809—1839) בצורך דחוף בתיקונים ושיפורים לקיום הקיסרות, מה שהעלה את חמת הייניצרים, שעשו בתורכיה כאדם העושה בתוך שלו. הם התאספו ביוני 1826 באט מיידאן כדי לאיים על השולטן. בפקודת מחמוד, הקיף הצבא את הרחבה וירה בתותחיו בחיל הייניצרים, שהיו תמיד כספחת ממארת לתורכיה והשמי־דום כליל. משערים שבשאלוניקי נמצאו כשלושת אלפים ייניצרים, ורבים מהם התחבאו בבתי יהודים כדי להציל את נפשם ממוות. השולטן חשב להכניס שיפורים גם בהנהלת האימפריה. אולם תיקוניו לא היו יסודיים. בין חידושיו נציין המרת הטורבן (מצנפת) בפ'יס (תרבוש) והמעיל הארוך עד הרגליים ברידינגוט, שנקרא איסטאנבולינה.

עבדול מג'יד (1839—1861), בנו של מחמוד, שלט בתקופה של ירידה מדינית. אולם הוא המשיך בתיקונים שהחל אביו,

4 Marziv, עמ' 16, 292, 205.

5 שער "דבר משה" (אמארילייו) ח"א, שאלוניקי תקע"ב.

וכונן את הטנזימאת (הריפורמות), אלה הם תקנות שפתחו ב־3 בנובמבר 1839, ב־חאט שריף של גייול חאני וסיים ב־18 בפברואר 1856 — בחוקת חאט הומאיון, ברם בגלל שהתמסר לתענוגות לא ביצע את תקנותיו.

עבדול עזיז שמלך אחריו (1861—1876) המשיך ופיתח תקנות אחיו מג׳יד, העניק ליהודים אוטונומיה חוקתית מוגדרת, מקבילה לזו שניתנה על פי החאט שיריף לאומות הנוצריות ולמיעוטים הלאומיים של הקיסרות. חוקה זו, הידועה בשם חאחאם־חאני ניזאמנאמיסי הוכנה בשנת תרכ״א (1861) על ידי הרב יקיר גירון, רב ראשי בקושטא. בסוף שנות מלכותו (1871—1876) שררו בממשלת תורכיה אי סדרים בשטח הפוליטי והכספי במדינה, ובגלל פרעון ההלוואות הרבות היה אוצר המדינה ריק.

עבדול חמיד השני (1876—1909) שמלך אחריו היה מלך עריץ. הוא ביסס את ממלכתו על ידי שפיכת דמי אלפי תורכים, מילא את ידי האולמא לערוך טבח בארמינים של קושטא (1896) וביטל את תכנית התיקונים. אולם הוא נטה חסד ליהודים ובטח בנאמנותם למולדת. בימיו הגיעו יהודי שאלוניקי אל פסגת האושר וההצלחה כמו שנראה להלן.

ב. מצב הקהילה היהודית

מצב היהודים במחצית הראשונה של המאה הי״ט היה כמו במאה הקודמת. בגלל התוהו ובהו ששרר בארצות הבלקנים, שאתן סחרו במיוחד יהודי שאלוניקי, וכן קריעת כמה מחוזות מהאימפריה, היה המסחר שקט בפנים הארץ. מרד היוונים שפרץ בשנת 1821 הגדיל את המצוקה וכל דרכי המסחר נשמו. הנסיעה באניות נחלשה מאד מפחד הפירטים. היוונים שהתקוממו נגד שלטון תורכיה נטרו את איבתם ליהודים שנשארו נאמנים למולדת. הרבה משפחות מיוון העתיקה שסבלו מפרעות היוונים נמלטו לשאלוניקי.

הירידים היותר חשובים כמו בדוליא, בטלו. אך למרות שיבושי הדרכים, לא פסקו יהודי שאלוניקי מלהשתתף בירידי מאקידוניה ותיסליה הקרובים לעירם. אך רבים מהם נהרגו או נשבו.

גם המסחר עם ארצות חוץ לא שבת. קבוצה של תגרים, ובמיוחד הפ׳ראנקוס, בני ברית ושאינם בני־ברית, המשיכו לייצא תוצרת הארץ אל חופי איטליה, ארצות השפלה, אנגליה וצרפת. אולם רוב בניין ורוב מניין של הציבור היהודי שקט על שמריו.

הרבה ענפים מהתעשיה וממלאכת־היד בוטלו לגמרי. הטוויה, האריגה והצביעה שפרחו בשאלוניקי במאה הט״ז ושהעסיקה כמה אלפים של משפחות, התחילו לרדת מגדולתן עד שנעלמו כליל, פרט למלאכת הצביעה. הנולים האחרונים שתקו בתקופה שאנו עוסקים בה. גם המלאכות האחרות או שבתו או התכווצו והתנוונו.

פרק ו

תקופה של התקדמות והרת תמורות
(1912—1850)

א. עיר חדשה

במשך המחצית השניה של המאה הי״ט, לבשה העיר שאלוניקי צורה חדשה ונאה. החומות ששימשו מעצור להתפשטות הקריה נהרסו. מחוץ לעיר העתיקה הוקמו פרברים שונים. מצד דרום האויר היה מבריא, והאמידים בנו בתים במגרשים שהשתרעו על שטח רחב ידים עם גנות ופרדסים. אולם ציבור הפועלים ישב בצפונה של העיר, בקרבת הנהר וארדאר (אקסיום). כדי להקל על התחבורה נבנו שני קוים של אומניבוסים משוכים בסוסים שחיברו את שני הקצוות של העיר, מצפון לדרום.

באותו זמן התרחבה העיר ויפתה בשדרות עצים וברחובות ישרים. מושל העיר סאברי פשה סלל רחוב חדש שארכו קילומטר וחצי שראשיתו חוף הים וסופו ארמון בתי המשפט (1867). הרחוב הזה, שנקרא בתחילה על שם מחוללו, נושא היום שמו של המדינאי היווני ב׳יניזילוס. ביזמתו נהרסה בשנת 1874 החומה שמצד הים וחלק מהחומה ושער העיר מצד הוארדאר (בצפונה של העיר). המדינאי המפורסם מידחאט פשה סלל רחוב שראשיתו בארמון בתי המשפט וסופי בבית הקברות של היוונים, בקרבת בית העלמין של היהודים (1875). ראש העיריה גאליב פשה רצף באבני גראניט את החוף האישטירה (אזור של שוקים במצרכי אוכל), שהיה מקום רפש וטיט, התוה את המסילה של הוארדאר, שדרכה היו נכנסים ויוצאים מן העיר, ונטע לאורך הרחובות אילנות לצל ולנוי (1887). בשנת 1889, כשנהרסה החומה הדרומית, נוצרה שדרת חמידיה שהתחילה מהמגדל הלבן, העומד עוד היום על תלו, וסיימה בבית הקברות של היוונים הנ״ל. גם התקין גן לטיולים בשם ״בישג׳ינאר״.

ב־4 בספטמבר 1889 פרצה תבערה גדולה במרכז מושבם של היהודים, בשכונת לה פלאסיטה. כאלפיים בתים של יהודים, הרבה ישיבות ומדרשים ורוב בתי הכנסת היו למאכולת אש. הרבה משפחות עניות ונצרכות נשארו בלי מחסה. אז הוקמו הרובעים הירש וקלמריה מחוץ לעיר כדי לאשפז את המשפחות הניזוקות. הדליקה הזאת, שהחריבה בתים ישנים ורעועים היתה ידועה בפי העם בשם איל חואיגו גראנדי (הדליקה הגדולה). לאחר השריפה, הטילה העיריה על האדריכל מיניקישי לעבד תכנית לבניין בתים חדשים עם רחובות רחבים וישרים. על חוף הים הוקמו בתים גבוהים ונאים. אז קיבל מרכז העיר צורה של קריה אירופאית.

רשת של קוי מסילת ברזל נבנתה משאלוניקי אל ארצות אירופה. בשנת 1871 חונך הקו שאלוניקי—אשקופיה—מיטרו־ביצה. בשנת 1888 הוארך הקו הזה עד וינה בעוברו דרך העיר בילוגראדו, הוא האיקספריס־אוריאן.

בספטמבר 1889 התחילה צרפת לבנות בשאלוניקי נמל בטוח עם הרבה רציפים לעגינת אניות גדולות. הנמל השתרע על שטח של 150 אלף מטרים מרובעים וחונך ב־15 בדצמבר 1901 (לפי מקור צרפתי בשנת 1903). בהיותו קרוב לצומת קוי מסילת הברזל, שאחד מהם הגיע עד לב יבשת אירופה, היה נמל שאלוניקי מיועד למלא תפקיד חשוב במסחר הבין־לאומי בין מערב אירופה והמזרח הרחוק, לולא חלו שינויים בגורלה ועתידה של העיר.

בשנת 1898 סיפקה חברה בלגית לתושבי העיר מים חיים טובים שהוזרמו מהמעינות שבהרי חורטיאג׳י.

ב. התעוררות לתחיה רוחנית

בראשית המחצית השניה של המאה הי"ט נראים בקהילת שאלוניקי פירכוסים של נפש חיה המבקשת לחרוג ממסגרותיה, לשאוף אויר צח ומבריא ולינוק מתרבות המערב. באופק החשוך נראו דמדומים חיוורים של השכלה, סימני נטיה כלפי חירות שכלית. בהשתדלות הגביר הנאור שלמה פירנאנדיס, סגן ציר דוקסות מדינת טוסקאנה, נוסד בשנת 1860 בית ספר מודרני, שעמד תחת חסותו של הציר. רובם ככולם של התלמידים היו יהודים. בביה"ס למדו התלמידים את השפה האיטלקית, שסייעה לרכוש את תרבות מערב אירופה, קצת תורכית, לקרוא ב"לשון הקודש" ומנהגים אחדים יהודיים.

בשנת 1873 נוסד בהשתדלות הרופא משה אלאטיני ור' יאודה נחמה, מחלוצי ההשכלה בתורכיה האירופית ובתמיכתו של הרב הראשי ר' אשר קוב'ו בית־הספר הראשון של חברת כי"ח (אליאנס).

נוסף לבתי הספר הציבוריים הוקמו בעיר בתי ספר פרטיים וכן מצד חברות זרות, ביניהם של המוסד Mission Laïque Française מפריס. במוסדות החינוך של האליאנס, של האיטלקים והצרפתים וכן בבתי הספר הפרטיים כמו הגמנסיה פראנקו־אלימאן ובית הספר התיכון אלשיך, למדו היהודים צרפתית, איטלקית, גרמנית ואנגלית שהועילו להם במשאם ומתנם עם ארצות אירופה. גם בביה"ס העממי־דתי תלמוד התורה הוכנסו תיקונים ושיפורים בהנהלה ובשיטת ההוראה על ידי מנהלים שקיבלו את השכלתם באוניברסיטאות של מערב אירופה. אולם עוד נשארו בעיר הרבה "חברות" ("חדרים") ששם למדו אלפי ילדים בחדרים צרים ואפלים.

בהשפעת תרבות המערב שחדרה על ידי רשת רחבה של בתי ספר הכי"ח, חברות זרות ואנשים משכילים מהציבור היהודי, קם דור חדש עם מגמות חופשיות בתחום הדת ומנהגי המסורת, אולם לא הגיע לכפירה ולהתבוללות. התמורות הללו התחוללו בלי זעזועים ולא נתגלע שום ריב בין האבות והבנים, בין הדור החדש והדור הישן. החדש כבש לאט לאט אחיזה לעצמו בלי מלחמות וקרעים.

ג. פריחה ושיגשוג של המסחר ומלאכת־יד

לרגל בניין הנמל ורשת של קוי מסילת הברזל התפתח המסחר היהודי עם ארצות המערב: אוסטריה, גרמניה, איטליה, צרפת, אנגליה, ארצות השפלה, בלגיה ועוד. אניות גדולות קשרו את נמל שאלוניקי, עיר רוכלת עמים עם ערי הנמל היותר גדולות שבעולם. הסוחרים היהודים, שרכשו להם שפות זרות ושהכירו בנסיעותיהם התכופות את כל דרכי המסחר החדש, באו בקשרים עם התעשיינים והיצרנים שבארצות אחרות. הם ייצאו טבק, צמר, צמר גפן ומיבול הארץ עד יפן והביאו מתוצרת חוץ: אריגים, כלי זכוכית, כלי מטבח, תכשיטים ועוד. המשא ומתן עם אוסטריה וגרמניה היה נפוץ ביותר. שאלוניקי היתה מחדש האימפוריום של תורכיה האירופית. גם בעיר, רובא דרובא של המחסנים והחנויות של מצרכי אוכל היו שייכים ליהודים. בת בבת עם פריחת המסחר נוצרו הרבה בנקים והחשוב ביותר בהם היה ה"בנק של שאלוניקי" שנוסד בשנת 1886.

גם התעשיה הזעירה, שהיתה עלובה ועזובה, התחילה להתפתח ולהסתגל לתנאי הזמן החדש ולצורות החיים החדשים. אומנים בעלי מקצוע שהגיעו מאיטליה לשאלוניקי לימדו את אומנותם ליהודים ובין אלה קמו אומנים ובעלי מלאכת־יד בכל המקצועות.

אולם התעשיה לא התפתחה בממדים גדולים, כמו המסחר. בתורכיה היה יבוא הסחורות חפשי לאחר תשלום של 9% דמי מכס. מטעם זה לא נוצרו בשאלוניקי בתי חרושת שיכלו להעסיק הרבה פועלים. רק בתעשית הטבק עבדו אלפי פועלים ובמיוחד פועלות.

ד. התרבות האוכלוסיה היהודית

עם הטבת תנאי הבריאות והכלכלה נעלמו לגמרי המחלות המדבקות, כמו הדבר והחולי־רע שפקדו את העיר תכופות. היהודים היו הראשונים שלמדו את חכמת הרפואה באוניברסיטאות של קושטא, איטליה וצרפת ובשובם לעיר מכורתם טיפלו בחולים עפ"י שיטה מדעית. בתנאים טובים אלה אחוז התמותה, שקודם היה גבוה מאד, ירד בין היהודים ומספרם באוכלוסיה גדל בקצב מהיר.

לפי עתון תורכי היו בשאלוניקי בשנת 1906: 47,312 יהודים, 31,070 תורכים (במספר זה כלולים השבתאים) 15,012 יוונים, 3,697 בולגרים ו־1839 אחרים שהשתייכו לעמים שונים: איטלקים, צרפתים, ארמנים, צוענים ועוד. לפי מקור אחר היה מספר התושבים באחוזים: 54 — יהודים, 18 — יוונים, 14 — מושלמים, 8 — שבתאים־דונמים, 4 בולגרים, 2 סרבים, ארמנים ונוצרים זרים.

ה. ביטול השלישיה הרבנית

כאמור לעיל, מהמאה ה־17 ניהלו את עניניה הרוחניים של הקהילה, שלישיה רבנית. במשך מאתיים שנה קמו כשתים עשרה שלישיות, וכפי הנוהג, במות הרב השלישי מינו שלישיה חדשה. הרב האחרון בשלישיה האחרונה היה ר' שמואל ארדיטי, שהיה גם הרב הראשון שזכה לאות כבוד מצד השולטן. אחרי פטירתו בה' באלול תרמ"ז, בוטלה השלישיה הרבנית ור' יעקב קובו נתמנה לחכם־באשי ונהג את נשיאותו ברמה עד יום פטירתו בכ"ח בניסן תרס"ז. בתרס"ח בחרו ועד הקהילה וציבור הרבנים בר' יעקב מאיר, יליד ירושלים, לרב ראשי ששרת עד שנת תרע"ח, שאז נבחר לראשון לציון בא"י *.

ו. התחדשות השפה העברית בשאלוניקי

בשנת 1908 הוזמן הפדגוג יצחק אפשטיין ז"ל לנהל ביה"ס ת"ת הגדול. הוא הכניס תיקונים יסודיים בהוראת השפה העברית והשפעתו היתה עצומה גם בשטח החינוך העברי והלאומי. ביזמתו של ר' יעקב מאיר נוסד בו בזמן ביה"ס "עזרה" מיסודה של חברת הילפספראיין מברלין שבו קיבלו התלמידים חינוך עברי וכללי כאחד. המוסד המסורתי ת"ת וביה"ס של חברת "עזרה" הפיצו את השפה העברית המחודשת בין תלמידי הדור החדש מדלת העם ומהמעמד הבינוני. המורים

* על ארגון הקהילה ר' מאמר מיוחד בקובץ זה.

שהורו שם השתמשו בשיטה הטבעית עברית־בעברית והיו למופת לבתי ספר אחרים. חברת "קדימה", שנוסדה בשנת (1899), הפיצה את השפה העברית ואת התרבות העברית בהשאלת ספרים, הרצאות, שיעורי ערב, הצגות ועוד.

ז. בין המזרח ובין המערב

שאלוניקי הקוסמופוליטית, בעלת תרבות אירופאית שימשה כעין גשר בין המזרח השקט, שישב על שמריו, ובין המערב הנאור. היא שימשה במה לכל השאיפות והזרמים שהתחוללו בקיסרות העותמנית. שאלוניקי היתה הורתה ולידתה של תנועת החירות נגד שלטון העריצות והרשע של עבדול חמיד השני. בכ"ג לחודש יולי 1908 התקוממו ה"תורכים הצעירים" בשאלוניקי והכריזו על משטר ה"חירות", שהתפשט אח"כ בעיר הבירה ובכל האימפריה. בין מחוללי תנועת המהפכה נמצאו יהודים ושבתאים. בשנת 1909 כשניסה השולטן עבדול חמיד לבטל את הקונסטיטוציה העותמנית ולפרק את בית הנבחרים, אירגן אז המפקד הצבאי על כל מקדוניה, מחמוד שיבקייט פאשה, את צבא השחרור, שהיה מורכב מיחידות צבא סדירות ומתנדבים מכל העמים: תורכים, בולגרים, ולכים, אלבנים, יוונים (מעטים) ויהודים. בראש הועדה הפרלמנטרית שנשלחה לשולטן העריץ כדי להודיע על הדחתו מכסא מלכותו עמד העו"ד עמנואל קאראסו, שייצג את היהדות השאלוניקאית בבית המורשים התורכי הראשון. מחמד רשאד החמישי הוכרז למלך במקומו של עבדול חמיד.

לאחר הכרזת התחוקה התורכית, הנותנת חופש הדיבור והתנועה לכל התושבים, התפתחה בשאלוניקי תנועה סינדיקליסטית וסוציאליסטית, במיוחד בין הפועלים של בתי החרושת לעיבוד הטבק, שרובם ככולם היו יהודים. מנהיגיה היהודים נהלו בהרצאותיהם ובביטאון שלהם "אב'אנטי" (קדימה) תעמולה חריפה נגד רעיון הלאומיות בכל תופעותיו, הדת והמסורת.

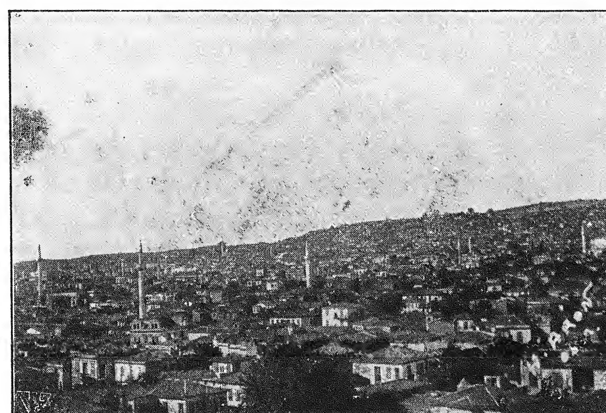
בזמן המשטר התורכי הישן, לא היתה אפשרות ליצור אגודות ציוניות. אולם למחרת מהפכת "התורכים הצעירים" יסדו שלושה ציונים נלהבים, דוד פ'לורינטין, יוסף עוזיאל ושמואל ביב'אס את "אגודת בני ציון". אחרי האגודה הזאת צצו חברות ציוניות אחרות. האגודה להתעמלות "מכבי" התפתחה באופן מיוחד. היא אגדה מאות צעירים מכל שדרות העם ובמיוחד מהמעמד הבינוני. בקונגרס הציוני התשיעי, שהתאסף בהאמבורג (י"ד—י"ט בטבת תר"ע) ייצגו חמישה צירים את ציוני שאלוניקי. אולם ה"תורכים הצעירים" לא ראו בעין יפה את התפתחות התנועה הציונית.

ח. עיר ואם בישראל *

בראשית המאה שלנו הגיעה קהילת שאלוניקי לפסגת האושר, ההצלחה, התפארת והשאננות. היהודים כבשו עמדות חזקות בכל ענפי המסחר ומלאכת־יד ובבנקאות. היישוב היהודי, שמספר הנפשות עלה ליותר מ־75 אלף — היווה כמעט מחצית האוכלוסיה שהיתה מורכבת מעממים שונים: תורכים, שבתאים, יוונים, בולגרים, ארמנים, ולכים, אלבנים, סרבים וליואנטינים. בין היהודים היה מספר גדול של עשירים מופלגים, רופאים, עו"ד, אדריכלים ועוד. יהודים רבים נשאו משרות גבוהות בממשלה ובהנהלת העיר, כגון: מנהל הבנק העותמני, ראש הרופאים של הצבא התורכי בגליל מקדוניה, מנהל ביה"ס החקלאי של שאלוניקי ואגפיה, יו"ר לשכת המסחר, סגן ראש העיריה, מנהלי ופקידי החברות הזרות והאנונימיות, מתורגמני ופקידי הקונסולים ועוד.

הכלכלה של יהודי שאלוניקי לא היתה חד־גונית. הם שלטו במסחר הסיטונאי והקמעוני ובבנקאות, לא הניחו את ידם ממלאכות שונות ועסקו גם בעבודות גסות המפרכות את הגוף, ומספר גדול מהם חי מזיעת אפיו ויגיע כפיו. ביניהם נמצאו אומנים ופועלים מכל הסוגים: פחחים, בנאים, נגרים, חייטים, מדפיסים, כורכי ספרים, זגגים, צורפים, סַפּרים, סתתים, נפחים, סורגים,

* על התקופה הזאת בתו' הקהילה ר' מאמרים מפורטים על כל שטחי החיים בה, בקובץ זה.

שאלוניקי בימי המשטר התורכי. מראה העיר
Vue de Salonique avant l'incendie de 1917

שאלוניקי בימי המשטר היווני
Vue de Salonique aujourd'hui

אורגים, רפדים, סנדלרים, רצענים, עגלונים, שחטי ופושטי בהמות, צבעים, עגלונים, סבלים, דייגים המפליגים כל ימות השבוע בדוגיותיהם עם מכמרותיהם, בעלי סירות טיול, בעלי סירות־משא (מ א ו נ א ס), עובדי הים באניות, הטוענים ופורקים את סחורות הייצוא והייבוא וכל פועלי הנמל לסוגיהם. בשבתות ובימים טובים סגרו היהודים את מחסניהם וחנויותיהם. הנמל שבת בימי הפגרא של היהודים והאניות לא יכלו לפרוק ולטעון. יחד עם היהודים לבשה העיר בגדי חג. מחזה כזה של מנוחה גמורה לא נראה בשום מקום בעולם היהודי.

חייה הציבוריים של הקהילה וסידורה הפנימי היו בחינת "מדינה בתוך מדינה". הקהילה היתה קיבוץ מאורגן יפה ובעל משמעת ציבורית, רבת החן והאצילות. ביהודי שאלוניקי לא היתה תחושה של השפלה ונחיתות. לא היה כאן לא עבדות בתוך חירות ולא חירות בתוך עבדות. היהודים ראו את עצמם עליונים על סביבתם בחריצותם ובצניעותם. גאון לאומי, אצילות נפש, והתעלות רוחנית היו טבועים במהלכו של היהודי, שהיה בן חורין בבית ובחוץ. הוא הרגיש את עצמו כבן־בית, שכל רוחות שבעולם לא יזיזו אותו מהעמדות הכלכליות והחברתיות שהוא כבש במשך הרבה דורות של עבודה בלתי פוסקת. במשפחה שררו: שלום ואהבה, טהרה, נקיון ויופי.

רב היה מספרם של מוסדות חסד וצדקה, עזרה הדדית ומתן בסתר, חינוך ותרבות, כגון: בית החולים "הירש", בניין נהדר ומודרני שהכיל הרבה מיטות, מרפאות; "ביקור חולים", המוסד היותר עתיק של הקהילה; בית מחסה לחולי הרוח, בית מחסה ליתומים "קארלו אלאטיני" וליתומות "מאיר אבואב"; בית מושב זקנים, תמחוי לתלמידי בתי־ספר של חברת "מתנות לאביונים", חברת "עץ חיים" שבאה לעזרת ת"ח חולים וכו' וכו'. כל המוסדות הציבוריים האלה התקיימו בנדבות פרטיות, בתמיכת ועד הקהילה ובעזבונם של נדבנים.

בעיר היו יותר משלושים בתי־כנסת וחמישים "מדרשים", וכעשר "ישיבות" שבהן למדו יום יום ת"ח.

פרק ז

פנה זיוה של שאלוניקי היהודית

א. הכיבוש היווני ותוצאותיו

ב־8 לחודש נובמבר 1912 נכנס הצבא היווני לשאלוניקי. למחרתו, התחילו חיילים יוונים במעשי חמס ושוד והיו גם מקרי רצח לשם ביזה. אך הממשלה היוונית לא היתה מרוצה מפרעות אלו שהיו עלולות להזיק לשמה הטוב של יוון, ששאפה לספח לארצה את המיטרופולין של מקדוניה, בהסכמת הממשלות האדירות, בניגוד לתביעותיה של בולגריה, שכנתה ובעלת בריתה במלחמותיה עם תורכיה. לפיכך, יצאה פקודה מאתונה לדכא את הפרעות ביהודים ולרסן את החיילים המשתוללים.

מלך יוון ג'יאורג' הראשון הסביר פנים לרב הראשי ר' יעקב מאיר ולמשלחות היהודיות שהתיצבו לפניו, בביקורו בעיר מיד לאחר הכיבוש. הוא הצהיר שבממלכתו יהיו שווים היהודים בזכויותיהם המדיניות והאזרחיות עם התושבים הנוצרים ושלא תהיה הפליה בין נתיני הארץ השונים בגזעם ובדתם. בלשון זו הצהיר בשאלוניקי גם המדינאי המפורסם ויניזילוס ,ראש הממשלה.

בחודש יולי 1913, הכריזו סרביה, יוון ורומניה מלחמה נגד בולגריה, שתבעה לעצמה חלק הארי בחלוקת ירושת תורכיה האירופית. מלחמת הבלקנים השניה הסתיימה בתבוסת בולגריה. על פי ברית השלום שנחתם בבוקרשט בחודש אבגוסט, נפל בגורלה של יוון חלק גדול ממחוז מקדוניה עם העיר הראשית שאלוניקי עם 75 אלף יהודיה. עקב אובדן העורף (Hinterland) של שאלוניקי והתחרות נמל פיריאו, ירד מסחר העיר מטה מטה והצטמצם הייצוא והייבוא.

ממשלת יוון לא הראתה בגלוי לנתינים היהודים החדשים סימני אי־רצון והתנגדות, שנאה ותחרות. אולם בלב העם השולט קננה התשוקה לנשל את היהודים מעמדותיהם הכל־כליות האיתנות, ומושליו חיכו לשעת כושר לתת לשאלוניקי צביון של קריה הילינית. השלטון החדש שם קץ לחיי השאננות של הציבור היהודי. היהודים שלא יכלו או שלא חפצו להסתגל למשטר האזרחי והכלכלי החדש הגרו למורת רוחם מעיר מולדתם.

ב. הדליקה של שנת תרע"ז

במלחמת העולם הראשונה התחברה יוון אל ההסכם המשולש נגד מעצמות המרכז: גרמניה ואוסטריה־הונגריה. שאלוניקי הפכה להיות תחנה של מיליון חיילים מעממים שונים: אנגלים, צרפתים, איטלקים, סרבים, חוץ מחיילי המושבות של אנגליה וצרפת: הודים, סינגלים, מרוקאים, אלג'ירים ועוד ועוד. הממשלות הנלחמות קנו בשאלוניקי כל המזון הדרוש לכלכלת צבאותיהן החונים במקדוניה. גם החיילים הוציאו את הכספים שקיבלו מהצבא וממשפחותיהם. שוקי המסחר שבעיר קיבלו יום יום כ־16 אלף נאפוליאון זהב, שבאותו זמן היה ערכם רב. היהודים, במיוחד, נהנו מפריחה כלכלית זו וביחוד צברו הסוחרים הון רב. עושר ואושר כאלו לא נראו מעולם בשא־לוניקי.

אולם בעקבות העליה באה הירידה. בשלושים באב תרע"ז (17 באבגוסט 1917) פרצה תבעירה שאכלה במשך שעות מספר את כל הבתים שהיו במרכז העיר, שבו נמצאו רוב השכונות היהודיות. יותר מחמישים אלף יהודים נשארו בלי דירה, ורובא דרובא מהם לנו תחת כיפת השמיים. כל המחסנים של היהודים שהיו מלאים וגדושים סחורות וכל טוב היו לאפר. שלושים ושניים בתי כנסת, חמישים מדרשים, כמעט כל בתי הספר של הקהילה ושל אנשים פרטיים, ספריות כלליות ופרטיות, קלובים, מועדונים ומרכזים תרבותיים היו למאכולת אש. עשרה אחוזים למאה משווים של נכסי היהודים היו מובטחים. יום אחרי השריפה הוציאה ממשלת ויניזילוס צו האוסר לניזוקים להקים את הריסותיהם. ב־3 במאי 1918 הוכרז חוק המנשל את הבעלים מאחוזותיהם. משימתה של הגזירה הזאת היתה לטשטש את צביונה היהודי של העיר. בעד הקרקעות המופקעות קיבלו הניזוקים שטרות שבאמצעותם אפשר היה למכור או לקנות בהם אחוזה חדשה. רבים מבעלי

רכוש יוונים תושבי אתונה וכן מאסיה הקטנה קנו להם קרקעות מעידית שבעידית.

היטב חרה ליהודים על מעשה הרשע והעול של ממשלת ויניזילוס. בבחירות הממשלתיות שנערכו ב־14 בנובמבר 1920 בחרו באלפיהם בצירי מפלגתו של גונאריס, מתנגדיהם של המדינאי ויניזילוס וסיעתו. גונאריס יצא כמנצח מהבחירות ולקח את רסן הממשלה בידו. הוא היה איש נאור וסבלן. כדי להראות את חיבתו ליהודים, הציע את פיפו מלאך, שאלוניקאי ממשפחה מיוחסת, לשר הכספים, אלא שזה סירב. מאז המדינאי המפורסם ויניזילוס וסיעתו הליברלים שמרו את עברתם ליהודי שאלוניקי והפכו בגלוי לשונאי ישראל.

ג. שאלוניקי פושטת את צורתה היהודית

אחרי שצבאות יוון ניגפו לפני צבאות קיימאל אטאטורק באסיה הקטנה (1922) קשרו הקיצוניים גונאטאס ופלסטיראס קשר נגד ממשלת גונאריס והפמליה שלו, שבהם ראו האחראים לתבוסת יוון, ויד הליברלים היתה אז על העליונה, בעטיו של ויניזילוס הודח המלך גיאורג השני, בנו השני של קונסטאנטין שנטה חסד ליהודים, מכסא מלכותו. המתקוממים מיגרו את המלוכה ובמקומה בא משטר רפובליקאי (1924—1934). מחשש שהיהודים יכריעו את הכף לטובת הליברלים במחוז שאלוניקי בבחירות החדשות, מה שהיה יכול להשפיע על גורל הבחירות בכלל, נאסר להם לבחור יחד עם יתר אזרחי העיר, והוקצו להם מקומות מיוחדים כדי שיבחרו לבדם בשניים או בשלושה צירים יהודיים.

בחוזה השלום שנחתם בין תורכיה ויוון בלוזאן (1923), הוסכם בין שתי הארצות להחליף ביניהן את האוכלוסין. בשנות 1924—1925 זרמו ליוון מאות אלפים של נודדים שעזבו בחיפזון את אסיה הקטנה. שאלוניקי קיבלה כמאה אלף מהגרים שהציפו את העיר. הממשלה היוונית זיכתה אותם בזכויות מיוחדות בכוונה תחילה לדחוק את רגלי היהודים, תושבי המקום מאז ומקדם, ולהצר את צעדיהם במסחר, בתעשיה ובכל מלאכת־יד. בתי חרושת וענפי מסחר, שבהם שלטו היהודים מדורי דורות, עברו לרשות היוונים, בתי־מסחר נסגרו ובעליהם נסעו לצרפת. לרגל ההגירה ההמונית של יהודים אמידים נשארו אלפי משפחות של פקידים ופועלים בלי מקורות פרנסה ומספר גדול מהן היו למשא לקהילה וחיו חיי עוני.

בשנת 1923 הכריזה הממשלה את החוק מס׳ 2456 המכריח את תושבי שאלוניקי לשבות ביום ראשון והשלטונות המקומיים הפעילו אותו בהקפדה יתרה. נמצאו רבים שלמרות הגזירה החדשה לא חיללו את קדושת יום השבת ושבתו שני ימים בשבוע, או עלו לארץ ישראל. החוק הזה היה הגורם לשינוי צביון שאלוניקי היהודית כבעלת מסורת יהודית איתנה.

ד. הגירה בלתי פוסקת של יהודי שאלוניקי

במשך תקופה ארוכה של חמש מאות שנה היו יהודי שאלוניקי מקבלים בזרועות פתוחות את המהגרים שזרמו אל העיר מארצות שונות של מרכז ומערב אירופה. בסוף המאה הי״ט פסקה ההגירה הזאת. אולם בהתחלת המאה העשרים מתחוללת תנועה הפכית: צעירים בעלי יזמה נודדים מהעיר כדי למצוא להם עבודה בארצות אחרות.

הראשונים שעזבו את עיר מולדתם היו צעירים שגמרו בתי ספר תיכוניים. הם הגרו ברובם לאלכסנדריה, שנפתחו בה בתי מסחר גדולים מצד חברות אירופיות. אולם צעירים מדלת העם ופועלים שמו את פניהם אל ארצות הברית של אמריקה. אולם ההגירה ההמונית כלפי ארצות הברית התחוללה בשנת 1908, לאחר הכרזת משטר החירות והקונסטיטוציה בתורכיה והנהגת חובת עבודת צבא לכל נתין עותמני, בלי הבדל גזע ודת. עבודת הצבא שלא הסתגלו אליה מי שלא היו תורכים מלידה, נעשתה בתנאים קשים מאד. היו פטורים מעבודת פרך זו בפדיון חמישים לי״ת זהב. הצעירים מדלת העם, שידם קצרה לשלם סכום זה לקחו כלי גולה בידם וקבעו את מושבם בניו־יורק. ההגירה הזאת נמשכה גם בשנים הבאות.

אחרי שהיוונים כבשו את שאלוניקי (1912), נטה זרם ההגירה לכל רוח: קושטא, צרפת, איטליה, ארצות הברית וארצות אמריקה הלטינית. בשנות 1922—1926, התישבו אלפי יהודים אמידים בצרפת ובאיטליה ובמיוחד בפריס, ששם הקימו קהילה חשובה. בשנות 1932—1934, לאחר הפוגרום של קמפביל (ר׳ להלן) נטתה ההגירה של יהודי שאלוניקי כלפי ארץ ישראל וקיבלה צורה של בריחה המונית. הנודדים היו שייכים לכל שכבות העם. הם מכרו בתים וחנויות, סחורות ומטלטלים, רהיטים וכלי בית במחירים מוזלים. משערים שהתפוצה השאלוניקאית בעולם מונה היום יותר מארבעים אלף נפשות.

לפי המפקד שנעשה בשנת 1935, שאינו, אגב, מדויק, היו בשאלוניקי אז 52,350 יהודים, מהם 47,289 נתינים יוונים והשאר היו נתינים זרים: יוגוסלבים, תורכים, איטלקים, פור־טוגיזים, איספנייוליים ועוד.

ה. הסטטוס הרשמי של הקהילות היהודיות ביוון

החוקה היוונית העניקה להלכה לכל תושבי המדינה זכויות אזרחיות ושויון גמור, בלי הפליה של גזע ודת. אולם למעשה לא יצא השוויון הזה לפועל כי אם אחרי עבור עשרות שנים. כשמחוז תיסליה נספח ליוון בשנת 1882, נהנו יהודי לאריסה, טריקאלה וב׳ולו מזכויות לאומיות שונות, ביניהן ליסד בית ספר משלהם. החוק משנת 1914 מאשר קיום הקהילות ביוון החדשה ונותן להן הזכות לסדר את חייהם הדתיים. אחרי עבור ארבע שנים, מרשה החוק מינוי של מורים לעברית בבתי ספר הממשלתיים, אם לומדים שם יותר מעשרים תלמידים יהודיים. בשנת 1920, הוכרו כל הקהילות של יוון להלכה ולמעשה. לפי החוק משנת 1922, כל קהילות יוון נחשבות כגוף משפטי עצמאי, ומזכה אותה בזכויות אלה: בכל אתר ואתר ששם מתקיימות יותר מעשרים משפחות יהודיות הן יכולות להתלכד לעדה רשמית; לקבל תרומות מהארץ ומחוץ לארץ, לגבות גאבילה על הבשר, היין, הגבינה והקמח לאפיית מצות לפסח; ליסד בתי ספר משלהן, בתנאי שיכללו בתכנית, הוראת השפה היוונית וההיסטוריה ההילינית; האסיפה הכללית נבחרת עפ״י בחירות דימוקרטיות; היא בוחרת במועצה המנהלת את ענייני הציבור ומפקח על ריכוז הקהל; לו נתונה הרשות למכור

ולקנות, למנות ועדים מיוחדים לנהל מוסדות החינוך וגמילות חסדים של הקהל; האסיפה הכללית בוחרת את הרב הראשי, המכריע בכל הענינים הדתיים; האסיפה הכללית קובעת את התקנון המאושר על ידי הממשלה. התקנון של קהילת שאלוניקי אושר בשנת 1923. מאז חלו בו שינויים בהסכמת ממשלת יוון.

ו. התגברות האנטישמיות ופוגרום קמפביל

בשנות קיום הריפובליקה היוונית (1924—1934) הלכה תנועת האנטישמיות וגברה יום יום. הממשלה המרכזית, שלטונות העיר, המשטרה, הסוחרים הנוצרים כאילו עשו קנוניה ביניהם לאלץ את היהודים לעזוב את העיר. העתון הרשמי של סיעת ויניזילוס במקדוניה "מאקיידוניאה" התקיף בכל יום באופן שיטתי את יהודי העיר, והעליל עליהם עלילות נמבזות כדי להרעיל את דעת הקהל. ברחוב, בשוק, במסחר, בבית הספר, בחשמלית, בתיאטרון, בצבא, במשטרה ובמשרדי הממשלה נשמע החירוף של ג׳יפוט (מהמלה הפרסית ג׳והוד, ר״ל יהודים). בשנת 1930 נוסדה החברה האנטישמית "התאחדות לאומית של יוון" שבר"ת נקראה טריאה איפסילון (שלוש .E.E.E). חבריה היו סוחרים שעיניהם היתה צרה במתחריהם היהודים. התעמולה האנטישמית לא אחרה לתת את פריה המר. ב־23 לחודש יוני 1931, פרצו פרעות אנטישמיות ברובעים היהודים. בליל 29—30 בו, כאלפיים אנשים התנפלו על הרובע קמפביל, העלוהו באש והיכו את הדיירים לעין המשטרה. כמאתיים וחמישים משפחות של פועלים נשארו בלי דירה ובחוסר כל.

אחרי הפוגרום של קמפביל עקרו אלפי נפשות את דירתן לארץ ישראל והתישבו בתל־אביב.

ז. פעילותם הכלכלית של היהודים

למרות ההגירות, הפרעות ופגעי הזמן, החזיקו היהודים מעמד במסחר, בתעשיה ובמלאכת־יד. הם היוו החלק החמישי של האוכלוסיה של העיר. הם התחרו עם השוק של אתונא ששאף לבלוע את השוק השאלוניקאי. היהודים רכשו את לבם של הלקוחות בנאמנותם ובטיב סחורתם. ואפי׳ שונאי ישראל נשאו ונתנו עם סוחרים יהודים. היהודים שלטו במסחר הנייר, האריגים מכל הסוגים, סמי רפואה, מוצרי זכוכית וחרסינה, ברזל גלמי וכלי ברזל, עצים, מוצרי עור ובורסקאות. בית המסחר ז׳רובי לכל מיני זכוכית ובדולח ובית מסחר אלבו לחמרי בניין היו היותר חשובים בכל ארץ יוון. ה"בנק עמר", ה"בנק אונייון" וה"בנק של שאלוניק" היו מהחשובים ביותר. בעיר היה מספר חשוב של בעלי מקצועות חפשיים: רופאים, רוקחים, עו"ד, אדריכלים ומהנדסים. גם בתעשיה, באומנויות ומלאכת־יד תפסו היהודים מקום חשוב ביחס למספרם. אין סוג של מלאכת־יד שיהודי לא עסק בו. הם עסקו גם בעבודות קשות שידי הגויים לא נגעו בהן. רוב הסבלים והעגלונים היו יהודים. עד שנת 1935 נמצאו דייגים יהודים בעיר. מספר התופרות והרוקמות היהודיות היה רב והגויות העדיפו אותן.

על מוסדות החינוך, מוסדות ציבוריים והתנועה הציונית ר׳ מאמרים מיוחדים בקובץ זה.

פרק ח

השואה

א. על עברי פי פחת

בשנת 1939 התחילה מלחמת העולם השניה. ב־9 לחודש אפריל 1941 פלשו קלגסי גרמניה לשאלוניקי, ואחרי עבור ימים אחדים שמו הנאצים במאסר חברים אחדים מועד הקהילה וכן יהודים אחרים שהיו חשובים בעיניהם. הם עצרו והגלו את הרב הראשי ד"ר צבי קורץ, שנמצא אז באתונה. קצינים גרמנים התפרצו לדירות של יהודים אמידים וישבו בהן או שדדו את רהיטיהם. העתון היווני ניאה אירופי (אירופה החדשה) שהופיע בסיוע הגרמנים והיה כלי שרת בידם, פתח בתעמולה אנטישמית עזה.

מחודש אפריל 1941 עד חודש יולי 1942, לא רדפו הנאצים את היהודים באופן שיטתי אולם היהודים היו שרויים בפחד, דאגה ותוגה, שמא החיה הנוראה האורבת את טרפה תתנפל עליהם לפתע פתאום, ומוראם לא היה לשוא. ב־10 לחודש יולי (1942) פקדו הגרמנים על היהודים להתאסף למחרתו ברחבת ככר לה ליבירטאד וכתשעת אלפים מהם, כולם נתינים יוונים, מגיל שמונה עשרה עד ארבעים וחמש שנים התקבצו בתשע בבוקר במקום המיועד לפורענות. רבים מהיהודים הוכו ונפצעו קשה לעיני השמש בידי קצינים גרמנים לשם הנאה ושעשוע. אח"כ הודיעו לנוכחים שעליהם לעבוד בשביל הצבא הגרמני שחנה במקדוניה ותיסליה. אלפי צעירים נשלחו קבוצות קבוצות למקומות רחוקים ליבש ביצות, לחצוב אבנים מההר ולסלול דרכים. רבים נספו מחמת העבודה הקשה, מחוסר תזונה מספיקה וממחלת הקדחת שדבקה בהם. מאות יהודים אמידים פדו את עצמם במתן כסף לנאצים, ובאחרונה שילמה הקהילה סך עצום כדי לשחרר את כל היהודים מעבודת פרך שהיתה עלולה להפיל מהם חללים רבים.

בחודשים האחרונים של שנת 1942 התגברו השוד והחמס של הגרמנים. בתי מסחר גדולים ובתי־חרושת נתרוקנו מסחורתם *.

ב. חורבן בית הקברות

לפי התכנון החדש של העיר שתכנן האדריכל הצרפתי Hebrard אחרי השריפה הגדולה של שנת תרע"ז (1917), היה צריך לבטל את בית הקברות של היהודים, שהשתרע בשטח של 50 אלף היקטרים מרובעים ושהיה קיים חמש מאות שנה. במקומו היה צריך להקים לפי התכנון בניינים חדשים להרחבת האוניברסיטה, לנטוע חורשה של איקליפטוס, שדרות עצים וגן לנוי ולטיול. הממשלה היוונית יזמה לבצע את התכנית הזאת ולהפקיע את "בית החיים" על ידי חוק מיוחד שהופיע בעתון הרשמי ב־4 באבגוסט 1930. הרבנות הראשית וקברניטי הקהילה פעלו בכל עוזם כדי לבטל את החוק הזה. אולם כל מאמציהם והסברותיהם לא הועילו כי אם לדחות את הוצאת הגזירה לפועל, בתקוה שיחול בינתיים שינוי לטובה.

* ר׳ יומנו של יומטוב יקואל, בקובץ זה.

כשהנאצים שלטו בשאלוניקי, מצאו היוונים שעת כושר לממש את מאווים. על־פי בקשתם, הסכימו הגרמנים ברצון רב להחריב את בית העלמין. ב־6 לחודש דצמבר 1942 התחילה העיריה להרוס את המצבות. במשך שבועות מספר הפכו מאות פועלים את בית הקברות לתל־שממה ועצמות ריבבות מתים התגוללו בעפר. היוונים גנבו את אבני המצבות היותר טובות כדי למכרן, לפאר בהן את כנסיותיהם, לתיקון דרכים, לרצף חצרות ועוד.

ג. כליון חרוץ

ב־7 לחודש פברואר 1943 הגיעה לשאלוניקי ועדה של קטלנים מהאירגון S.D. בשליחות רשע: להשמיד ולאבד את כל יהודי העיר. הועדה הזאת גזרה בראשונה שכל היהודים יתרכזו בשני גיטאות גדולים, אחד במרכז העיר ואחד במגרשים, ושישאו על בגדיהם אות קלון בצורת מגן דוד מצבע כתום, כדי להבדילם לרעה מהתושבים הנוצרים. ב־6 לחודש מרס נגזר על היהודים לא לצאת מהגיטו. הם הרגישו, באיסור זה, שחרב חדה מונחת על צווארם. אכן הגיע היום המיועד להרג ולאבדן. הפרבר "הירש" שהיה קרוב לתחנת מסילת הברזל, הוכשר למחנה ריכוז ארעי, עם כל בלהותיו ומוראותיו. בו רוכזו היהודים בצפיפות נוראה ומשם הסיעום לפולניה קבוצות קבוצות. ב־15 לחודש מרס התחיל המסע הראשון. הרכבות שהובילו את היהודים לכבשני הגזים, לאושביץ, היו מורכבות מארבעים קרונות משא ובכל קרון נדחקו משמונים עד תשעים נפש אדם עם משאותיהם. את תנאי ותלאות הנסיעה, שארכה כשמונה ימים, אין הקולמוס יכול לתאר.

במשך שלושה חדשים נשלחו אל מחנות הריכוז כ־43,891 נפשות. יתר היהודים הצילו את נפשותיהם ממוות בברחם אל ההרים, אצל הפרטיזנים, או התחבאו באתונה בבתים שונים. כאלפיים מהם ניצלו בזכות נתינותם הזרה. האיטלקים התנהגו באהדה רבה עם הפליטים שמצאו להם מחסה במקומות שהיו תחת שלטונם. הפרטיזנים באו לעזרת הבורחים ונתנו להם דירה וצרכי אוכל.

נסתם הגולל על שאלוניקי עיר ואם בישראל.

בית הקהילה בימי הכיבוש הגרמני

נספחות*

א'

העדה האשכנזית** בשאלוניקי

א. סקירה היסטורית

על־יד העדה "היוונית" האוטוכטונית הקדומה התקימה בשאלו־ניקי במאה הט"ו עדה אשכנזית שעמדה ברשות עצמה. התחלות הראשונות של בואם והתאזרחותם של אשכנזים בבירת מוקדון היו בתקופת מסעי הצלב. אז אולצו המוני יהודים מגרמניה ובוהימיה לצאת ממקומות מושבותיהם. יהודי ארצות מרכז אירופה נדדו אל המזרח וישבו בפולין, אולם, רבים מהם התישבו בארצות הבלקנים ובחלקם גם בשאלוניקי הביזנטית, שנמצא בה יישוב יהודי מאורגן. רבה של העדה היוונית היה ר' טוביה בן אליעזר מקסטוריה, מחבר "מדרש לקח טוב" וספרים אחרים. הוא שמע מפי פליטי הפרעות את השתוללותם של הצלבנים, והוא מספר, בלב נדכא, את הצרות הנוראות שבאו כתומן על יהודי מגנצא במסע הצלב הראשון [1].

במאה הי"ד התחוללו גרושים שונים של יהודים בארצות מערב אירופה: בצרפת בשנת 1306, בהונגריה בשנת 1376 ועוד. מגורשי הונגריה התישבו ברומניה ובבולגריה. קרוב לודאי שכמה מהם השתקעו בשאלוניקי, שכבר היתה ידועה לאשכנזים. סמוך לראשית השליש השני של המאה הט"ו הגיעו שני רבנים מפורסמים, ר' קלמן ור' דוד כהן מגרמניה לקיסרות העותמנית הצעירה והאדירה. הם נפגשו באדרינופולי (אידרני) עם ר' יצחק צרפתי, שהגר לשם מהונגריה כדי לחקור את התנאים הכלכליים והאחרים בתורכיה ולבקש מקום מנוחה ומרגוע לאחיהם הנרדפים. ר' יצחק צרפתי שיגר בידי שני השליחים אגרת גלויה לקהילות סואביה, מורביה, הונגריה ועוד, ובה הוא מתאר בצבעים בהירים את אושרם של היהודים היושבים לבטח בצל דגל העותומנים, "בארץ אשר לא יחסר כל בה". האגרת הזאת עוררה רבים מהיהודים הנרדפים להעתיק את מושבם לתורכיה האירופית, ובלי ספק שמעטים או רבים מהם קבעו את מושבם בשאלוניקי.

בשנת 1470 בערך גרש המלך לודביג העשירי את יהודי באווריה. רבים מהמגורשים קבעו את מושבם בשאלוניקי ונלוו אל אחיהם האשכנזים שהתגוררו בה. הם הקימו עדה מאורגנת כמתכונת קהילות אשכנז. על־יד ביה"כ נוסדה ישיבה שהתקיימה עד המאה הי"ז [2].

בשנת 1519 גורשו יהודי ריגנסבורג בבאווריה בעטיו של הבוגד המשומד פפרקורן. הישיש ר' משה בר שמואל, אחד מהנודדים, שעיר מכורתו נזכרה במצבת קבורתו, נקבר בשאלו־ניקי בחודש אלול שט"ו [3].

בשנת 1526 כבשו צבאות תורכיה את הונגריה. השולטן סולימן השני (1520—1566) הזמין את יהודי הארץ הזאת להתישב בתורכיה האירופית. ביום הראשון לחג הסוכות רפ"ז עזבו יותר מאלפים יהודים מבודה ומסביבתה את ארצם ונתחלקו ע"י השלטונות בין ערי תורכיה אלה: וידין, סופיה, קושטא, שאלוניקי וקאב'אלה. בשנת 1541 גברו התורכים וכבשו את בודה שנית והפעם כיבוש של קבע שעתיד היה להמשך מאה ועשרים שנה. במשך זמן שלטון תורכיה נסעו תורכים רבים, ואתם יהודים, אל הונגריה, ומהתם הגיעו יהודים לערי תורכיה.

ר' שמואל די מדינה (מהרשד"ם) כותב שלפני ההגירה הספרדית "באו מהונגריה לשאלוניקי יותר משבעים בתים בבת אחת, כפלים מתושבי העיר (לאמור: היהודים), שביניהם היו אנשים רשומים, חכמים ורבנים, שהם עמדו בעיר ג' או ד' שנים, ובעמדם שם (לאמור: במשך הזמן הזה) באו הספרדים" [4].

לפי מקורות תורכיים נמנו בזמן שלטונו של סולימן השני על "ק"ק אלימאן" (כך נקרא "ק"ק אשכנזים" בתעודות התורכיות) 97 בעלי בתים (בוודאי משלמי מס הגולגולת שנקרא כ ר א ג ') ובשנת 1613 עלה מספרם ל־239 בעלי בתים.

בשנות 1648—1656 עברו קלגסי חמלניצקי כסופה בארצות אוקרינה, פולין וליטא והחריבו הרבה קהילות יהודיות. ר' נתן הנובר, שהיה עד ראיה לשחיטות היהודים ותאר בצבעים שחורים את חורבן הקהילות ומעשי הרצח של הקוזקים, מודיע על בריחת היהודים אל מחנה הטטרים, כדי שלא יהרגום וימכרום ליהודים שישבו בתורכיה. אנו מעתיקים להלן מה שהוא רשם בקשר לטרגדיה הזאת:

"ובכל מקום אשר דרכה כף רגלם (של היהודים הנרדפים) בתוך אחינו בני ישראל השרויים בצרה ובשביה בין הקדרים (הטטרים), הוליכו אותם הקדרים לקושטנטינה הגדולה, עיר ואם בישראל, לק"ק ס א ל ו נ י ק י ה מ ה ו ל ל ה ולשאר קהי־לות בארץ תוגרמה ומצרים וארץ ברבריה ולשאר מדינות תפוצות ישראל ופדו אותם בדמים יקרים, ועוד היום הזה (הדברים נכתבו בשנת תי"ב — 1652 בערך) לא נפסקו ידיהם מלפדות שבויים המביאים אליהם יום יום" [5].

מחמת הפוגרומים שפרצו ברוסיה, ברבע האחרון של המאה הי"ט, בעשרות קהילות, התחילו היהודים לצאת בהמוניהם מארץ הדמים כדי לשבת בארצות אחרות, ובמיוחד בארצות הברית. כדי לאכסן את הנודדים מרוסיה ואת הניזוקים העניים של השריפה הגדולה של שנת 1890, הוקם בשאלוניקי בשנת 1891 על־יד תחנת מסילת הברזל, בתמיכת הברון מוריס די הירש, הפרבר העממי שנקרא על שמו. אולם משפחות אחדות השתקעו בשאלוניקי והתחתנו עם ספרדים.

בשליש האחרון של המאה הי"ט הגיעו לשאלוניקי מאירופה

* שלושת הפרקים דלהלן כתבם מ. מולכו ז"ל. הם משלימים את הסקירה על תולדות היהודים בשאלוניקי.

** הספרדים קוראים בשם "אשכנזי" כל יהודי שאבות אבותיו אינם מגולי ספרד, פורטוגל, איטליה או מארצות ערב.

1 "לקח טוב", וילנא 1924, עמ' 132.

2 "קורא הדורות", דף מד, א.

3 מיכאל מולכו, "מצבות גדולי שאלוניקי".

4 שו"ת, א"ה, סי' ט"ו.

5 סוף ספר "יון מצולה"; מרדכי ב"ר יהודה הלוי, "דרכי נועם", ח"ג, סי' ה', ע"י מהרש"ל, "ים של שלמה", גיטין, פ"ד, סי' ס"ו.

פקידים גבוהים יהודים כדי לשרת בחברת מסילת הברזל וסוכנים שייצגו בתי־חרושת ובתי־מסחר גדולים שבארצות מערב אירופה. אחדים מהם מצאו את קבורתם בבית־העלמין של יהודי שאלוניקי.

ה׳ אברהם אשכנזי, חזן ביה״כ אשכנז, מסר לי בשנת 1938, שקרוב לארבע מאות משפחות, או אלפיים נפש בערך, נמנו על קהלו, לאמור: קרוב לארבעה אחוזים מהאוכלוסיה היהודית שבעיר.

ב. רבני העדה וחכמיה

הרב הראשון הידוע לנו שכיהן כמורה צדק בעדה האשכנזית הוא ר׳ מאיר הלוי אשכנזי, בן הרב המופלא ר׳ יעקב מאללין הלוי ממיינץ מתושבי נירנברג [6]. בין הנודדים מבאוואריה בשנת ר״ל (1470), מחמת הגרוש, נמצאו בני משפחת מאיר הלוי. הם עברו דרך ניקופול ופליב׳נה, בבולגריה, וישבו בסופיה. בהיותו שם הוזמן ר׳ מאיר לשרת בקודש בעדה האשכנזית שבשאלוניקי. הוא שבק חיים ביום שני של ר״ח משנת רע״ט (7 ספטמבר 1518) [7]. מחבר כתובת מצבתו זיכהו בתארים ״הרב המופלא עטרת תפארת ישראל״.

סמוך לשנת רצ״ג (1533) ישב על כסא הרבנות ב״ק״ק אשכנזים״ (כך נקרא לאחר גירוש ספרד, ובזמננו ״ק״ק אשכנז״), ר׳ בנימין הלוי אשכנזי, בן ר׳ מאיר הנ״ל, שישב בסופיה. הוא הצטיין בידיעותיו בשטח הספרות הרבנית ובמדותיו הטובות והשתתף בפעולות עמיתיו הספרדים לטובת כל הציבור והיה אהוב ורצוי לכל יהודי העיר. חברי בית דינו ועוזריו היו: ״החו׳ כה״ר משה בר יונתן, וכה״ר שמחה בר חיים וכה״ר ידידיה״ [8]. הוא שבק חיים בערך בשנת שכ״ה (1565). הפיטן סעדיה לונגו הספידו בחרוזים.

ר׳ מאיר הניח במותו שני בנים, דוד ומנחם. ר׳ דוד מילא את המקום של אביו ב״ק״ק אשכנזים״. בשנת ש״ל (1570) קיבל מרבני הספרדים סמיכת הוראה (כמנהג האשכנזים) כדי שיהיה לו יפוי כח ״להבין ולהורות את העם אמרות טהורות כיד אלוהיו עליו, יורה יורה, ידין ידין על הדין ועל האמת, כאחד המורים לצדקה, תורה וחוקה, ואיש לא ימחה בידיה ובשם מורה יכונה״ [9] אך הוא לא האריך ימים.

ר׳ שלמה עתיה מינה בין רבני ״קהל אשכנזי״, בדור הראשון שלאחר גירוש ספרד, את ״החכם ומקובל ר׳ ברוך אשכנזי הזקן והחכם רבי ברוך הבחור אשכנזי״ [10].

ר׳ יחיאל אשכנזי כיהן כאב בית דין עוד בזמן רבנותו של ר׳ בנימין הנ״ל [11]. הרשד״ם מזכיר את שניהם בקשר לענין דת. ר׳ דוד קונפורטי הזכירו בתארים ״חכם, חסיד ומקובל״ [12]. הוא עלה לאה״ק ונפטר בירושלים לפני שנת של״ג (1573) [13].

6 ר׳ חתימת ״מחזור אשכנזים״, שאלוניקי ש״י.
7 מיכאל מולכו, ״קונטריבוסיון אה לה איסטורייה די סאלוניקו״, סאלוניקו 5692, עמ׳ 36.
8 שו״ת, רשד״ם, א״ה, סי׳ מ״ג; הקדמת ״סדר זמנים״.
9 רבעון R.E.J כרך מ״א, עמ׳ 264; רשד״ם, שם, א״ה, סי׳ קה.
10 הקדמת ביאור על תהילים, ויניציאה ש״ט.
11 שו״ת רשד״ם, א״ה, סי׳ קל״ח.
12 ״קורא הדורות״, דף לז, ב.
13 עי׳ בספרנו, ״תולדות גדולי שאלוניקי״, בערכו (בכתב־יד).

מהרבנים שפעלו במאה הט״ז נזכיר את מתתיה בר נתן אשכנזי, דוד הלוי אשכנזי [14], משה מנחם בן כה״ר ישראל דוד אשכנזי, שלמד תורה בחיצתו של הרשד״ם [15].

לאחר פטירתו של ר׳ בנימין, חלה ירידה בעדה האשכנזית ולאחר נסיעתו של ר׳ יחיאל הנ״ל הלכה הלוך והתנוון. בשנת של״ג בערך, פנה אחד מיחידיה אל ר׳ שמואל די מדינה בענין דת. הרב הספרדי יעצהו לפנות אל רב אשכנזי, כמו שהיה המנהג בכל העדות בעיר, שאין ״חכם״ אחד נכנס ברשות ״חכם״ אחר. אך האשכנזי היה ״חוזר אליו באמרו כי בעונות הדור אפסו הגאונים, הרבנים הזקנים מאשכנז באלו הגלילות״ [16], ובמקום אחר נאמר: ״...ספו תמו האצילים גדולים אשר בארץ החיים הנצחיים המה, רבני גאוני עולם אשר היו בק״ק אשכנזים פה שאלוניקי יע״א״ [17]. דברים אלה נאמרו על ידי גדולי רבני העיר בשנת של״ג (1573).

בסוף המאה הט״ז ובראשית המאה הי״ז היה ה״מקובל״ ר׳ אברהם אורי אשכנזי ראש ישיבה מק״ק אשכנזים [18]. בכסלו שנ״ה (1595) חתם כדיין [19], בשנת שס״ו (1606) חתם כמרביץ תורה בק״ק הנ״ל [20].

בזמנו של ר׳ א. אורי הנ״ל חי ופעל ״החכם השלם מרביץ תורה בישראל ודורש לעמו ישראל״, ר׳ דוד הלוי מינצי אשכנזי, ״מרביץ תורה בחברת תלמוד תורה לתלמידים מעינים״ [21]. נפטר זקן ושבע ימים בח״י בכסלו ש״ף (1619).

במחצית השניה של המאה הנ״ל היה ר׳ נתן שפירא אשכנזי דרשן ב״ק״ק אשכנזים״. הוא הכניס תקונים שונים בסדר התפילות של קהלו [22]. נלב״ע בשנת תמ״ה (1685). אחר פטירתו לא נמצא בעדה האשכנזית מי שימלא את מקומו כמורה צדק ודרשן בעל השפעה. יחידי הקהל פנו אז אל הרב ומטיף ר׳ חיים בנימין עשהאל לשרתם, והיה להם לדרשן קבוע.

בתקופתנו שרתו כשליחי צבור ב״ק״ק אשכנז״ הרב שמואל בן יוסף שמחה (מת בב׳ בשבט תרפ״ה) ובנו ר׳ אשר שמחה *.

ג. מחזור מנהג אשכנזים

בהשתדלותו של המרביץ תורה ר׳ בנימין הלוי אשכנזי הנ״ל, נדפס סדר תפילות האשכנזים בשאלוניקי בשנת ש״י (1550) בבית דפוסם של האחים שלמה ויוסף יעבץ, בשם ״מחזור אשכנזים״. הוא נחלק לשני חלקים. החלק הראשון כולל: תפילות של חול, שבת, חנוכה, מגילת אנטיוכוס, עשרה בטבת, שבת שקלים, שבת זכור, תענית אסתר, פורים, הפסקה ראשונה, הפסקה שניה, שבת פרה, שבת החודש, שבת הגדול, פסח,

14 רשד״ם, ח״מ, סי׳ מ׳.
15 שם, א״ה, סי׳ קעה.
16 שם, א״ה, סי׳ קי.
17 R.E.J כרך מא, עמ׳ 264.
18 ״קורא הדורות״, דף מד א.
19 שו״ת שלמה הכהן, ח״ג, סי׳ קג.
20 שמואל חאיון, ״בני שמואל״, סי׳ נה.
21 ״קורא הדורות״, דף מו, א.
22 יוסף מולכו, ״שולחן גבוה״, א״ה, סי׳ תר״ח.
* קבץ דרושיו בספרדית רשומים בכתב ידו נמצא באוסף המכון לחקר יהדות שאלוניקי שהובא לשם ע״י ח״כ ברוך עוזיאל מברצילונה. שם נפטר בנו של ר׳ אשר, הצייר שלום שמחה ז״ל.

פרקי אבות, בין פסח לעצרת, סליחות לשני וחמישי ושני, פסח שני, שבועות, שבעה עשר בתמוז, שבת דברו, שבת שמעו, שבת איכה, קינות תשעה באב, שבת נחמו ועוד; השני כולל: סליחות לשבוע שלפני ראש השנה, ערב ראש השנה, ערב יום הכפורים, תפילות ראש השנה, צום גדליה, עשרת ימי תשובה, שבת תשובה, יום כיפור וסוכות.

בסדר תשעה באב נמצאות גם קינות המזכירות את הפרעות וההריגות המחרידות שהתחוללו במרכז אירופה בתקופת מסעי הצלב. קינות אלה לא נדפסו בארצות הנוצרים מאימת הבקורת, כי בהן נאמרו דברים קשים כלפי הנצרות, שבשמה השתוללו אז המאמינים בה, ואלו הן: ״יבכיון מר מלאכי השלום״, על הרוגי קולוניא; ״ואתחונן ואקונן מרה״, על שבר שהיה בכרך פראנקפורט, בראשית האלף הששי לבריאה; ״אבכה לקשה יום״, על ההרג בעיר רוטינגן, על וירצבורג שהיתה לשריפת אש ולביזה, ועל חללי נירנברג בשנת נ״ח לאלף הששי; ״אשא בכי ונהי״, על הטבח בקהל פראנקפורט, בשנה הראשונה לאלף הששי. ״למי אוי, למי אבוי ומדנים״, על השחיטה והשריפה בבלוייש (Blois) שבצרפת ברביעי בשבת כ׳ בסיון תתקל״א ועוד. המהדיר ר׳ בנימין הדפיס במדור הנ״ל גם שלש קינות משלו: אחת על חורבן ירושלים ובית המקדש (מתחילה: ״אמרוט שער עם ראש״) כתבה בשנת רצ״ד (1534); אחת על המגיפה האיומה שפרצה בשנה זאת בשאלוניקי, בה נספו בנו בכורו מאיר ובת קטנה אחת (מתחילה: ״רעי מיודעי בני עמי״); וכן ״על האש הגדולה שנפלה בארבעה באב משנת הש״ה״ (13 יולי 1545) והמגפה העצומה של שנת ״כי שח״ה אל מות״ (ש״ח 1548), ״אשר בה לקח ממנו אלהים ארבעה ילדים נחמדים בתוך חמשה שבועות״ (מתחילה: ״למי אוי אוי״).

בחתימת החלק השני של המחזור נאמר: ״נאום המאסף והמחבר כל הדינים והמנהגים השיכים לכל זמן וזמן מכל הספרים והחבורים וספרי המנהגים, חדשים וגם ישנים והמסדר יחד כל רבי התפילות, והקרובות, והיוצרות וזולתות, וסליחות, וקצת ביאור המלות עם כל שאר הדברים הבאים במחזור הזה, אני הוא הצעיר בנימין, בן הרב המובהק כמוהר״ר מאיר הלוי אשכנזי זלה״ה, בן הרב האלוף כמוהר״ר שמעון הלוי זלה״ה, בן הרב המופלא כמוהר״ר יעקב הלוי (מוהרי״ל) מתושבי עיר נירנברג תנצב״ה״. בביאור המלים הקשות שחיבר בעברית השתמש ר׳ בנימין לפעמים במלים לקוחות מיידיש, שעדיין היתה ידועה לאשכנזים אז ואף היתה שגורה בפיהם. אחי אשתו של המהדיר ר׳ בנימין, אליעזר בן הרופא אליהו צרפתי, חיבר, כמנהג הזמן, שיר תהילה על הופעת המחזור, שנדפס בסופו.

ההוצאה הזאת של ״מחזור אשכנזים״ היא הראשונה בזמן ושימשה דוגמא להוצאות אחרות באיטליה שנעשו כמתכונתה, אם כי בשנויים קלים.

רק מעטים מבין האשכנזים נשארו נאמנים למסורת אבותם והתפללו בשבתות, בחגים ובימים נוראים על פי נוסח אשכנז, בקולי קולות ובצעקות מחרישות אזנים (מטעם זה נקרא בפי הספרדים ״ק״ק אשכנזי״ בלשון לעג ״איל קאל דילוס לוקוס״ — קהל השוטים). הם התפללו באותו הלחן שבו התפללו באשכנז בימי הבינים, בלי שום שנוי, מה שלא נעם לאוזן היחידים של הדור החדש שהסתפרדו במרוצת הזמן.

בשנת תרע״ז (1917) היה ביה״כ למאכולת אש. במקומו הוקם סמוך לפלאסא ג׳ודיאה (שוק היהודים) בית מדרש שבקושי נאסף שם מנין מתפללים של אשכנזים־ספרדים בשבתות וקצת יותר בימים נוראים.

ד. נוהגי דת

האשכנזים שהתגוררו בארצות חצי האי הבלקני נבדלו מתחילה מאחיהם תושבי הארץ הראשונים, שנקראו בספרות הרבנית בשם גריגוש או רומאניוטיס, באפיים, בשפתם, במאכלם, בתלבשתם, בנימוסיהם ובארחות חייהם, לרבות בעניני דת. הם החמירו בדינים והחזיקו במנהגים אחרים[23]. אך לאחר שיוצאי ספרד, פורטוגל ואיטליה זרמו לשאלוניקי ולערים אחרות בתורכיה האירופית, התבוללו האשכנזים בספרדים, הזניחו את הניב היהודי־אשכנזי ודברו אישפאניולית. להלן אחדים מן המנהגים שאחזו בהם האשכנזים, במיוחד במאה הט״ז, שאנו מעתיקים ממקורות שונים:

האשכנזים ״נהגו בענין בדיקת הריאה מנהגים זרים, לא שערום אבותינו הקדושים, וחומרות יתרות לא נמצאו בפוסקים הנזכרים, גם קולות אשר לא עלו על דעתם״[24]. ״הם לא אכלו בשר בנפיחת הריאה, אם נמצאת בה סרכא, מה שהיה מותר לספרדים שישבו בשאלוניקי״. ״קהל האשכנזים היו עושים שני מנהגים שלא כמנהג כל הקהלות, אחד לחומרא ואחד לקולא. האשכנזים היו נוהגים חומרא בכל אותם המקומות שאין הנקב פוסל בהם היכא דנסרכא הריאה להם, זולתי במצר החזה, כסברת רוב הפוסקים, והספרדים סמכו על ר״ג והרז״ה והרמב״ם והיו מכשירים בנפיחה, ועל אותו הקרום החזק היו האשכנזים נוהגים לקולא כדברי רש״י, והספרדים היו נוהגים כדברי רוב הפוסקים לחומרא והיו מחזיקים עצמם בשתי בתי דינים בעיר אחת״[25].

מחמת ההבדלים הנ״ל בכשרות הבשר, היה לאשכנזים אטליז מיוחד ליד ביה״כ שלהם ושם היו שוחטים את הבהמות[26], וגם נזהרו שלא לאכול בבית של ספרדי[27]. מאידך, גם הספרדים נבדלו מהאשכנזים ולא אכלו בבתיהם.

האשכנזים נזהרו שלא לשאת שתי נשים, בהתאם לתקנתו של רבנו גרשום מאור הגולה; הספרדים שהיו בארצות שתחת שלטון טורקיה, לפחות עדין במאה הט״ז, נהגו לקחת שתי נשים, ובמיוחד אם האשה היתה עקרה.

וכן לענין פסח, נהגו האשכנזים כמה חומרות שאין הספרדים נוהגים בהם. נהרא נהרא ופשטיה[28].

האשכנזים נהגו שלא לאכול אורז בפסח (כדעת המרדכי) והספרדים נמשכו אחריהם ונהגו איסור כמוהם[29].

23 שו״ת רשד״ם, י״ד, סי׳ מ׳.
24 שם, שם.
25 שו״ת ריב״ל, ח״ג, סי׳ י״ד; ״משפטי שמואל״ קלעי, סי׳ כ״ז.
26 שו״ת ר׳ ברוך אנג׳יל דף טו י״ב.
27 שם, שם.
28 רשד״ם, א״ח, סי׳ ט״ו.
29 כנה״ג, א״ח, סי׳ תנ״ג.

הם נהגו לשים על השולחן, בשעת הסדר של ליל חג הפסח, כוס מלאה יין שנקראה "כוסו של אליהו הנביא" [30].

תנאי הכתובה היו שונים בדורות הראשונים שאחר גרוש ספרד אצל האשכנזים מאותם שנהגו הספרדים. לפי תקנות שו"ם (שפייר, וורמיזא ומגנצא, בגליל הרינוס): "אם תמות האשה בלי בנים בשנה הראשונה לחופתה, הבעל צריך להחזיר כל הנדוניה ליורשיה; בשנה השניה, יחלק הבעל את סך הכתובה עם יורשי אשתו; בשנה השלישית יחזור הדבר לדין תורה שעל פיו הבעל יורש את אשתו" [31]. וזה דוקא בנכסי צאן ברזל". תקנת שו"ם הונהג בין האשכנזים שבשאלוניקי ואדרינופולי, אולם לא בקושטא. מנהג הספרדים הוא להחזיר את מחצית הנדוניה לקרובי האשה משום עגמת נפש.

ה. סדרי בית הכנסת ונוהגיו

במרוצת השנים, עלה באש, כמו בתי הכנסת של הספרדים, בנין "ק"ק אשכנזים" בדליקות התכופות שפרצו בעיר ונחרבו מפעם לפעם שכונות היהודים. הבנין האחרון שהוקם, על־יד חצר בית הספר תלמוד תורה הגדול, היה כתבנית כל בתי התפילה שבשאלוניקי וביתר ערי הבלקנים בדורות הקודמים: ההיכל נמצא מצד מזרח, והתיבה, שאליה היו עולים בי"ב מדרגות, מצד מערב, סמוך לקיר. היחידים ישבו על ספסלים שהיו קבועים לאורך הכתלים. לפי מנהג ישן נושן, היו לביה"כ שנים עשר חלונות, כמספר שנים עשר שבטי ישראל. עפ"י האגדה המספרת שלכל אחד מהשבטים יש חלון מיוחד ברקיע ומלאך ממונה על כל חלון לקבל את התפילות במרום ולהביאם לפני ה' [32], כמספר הזה היו ספרי התורה שהיו מונחים בארון הקודש. בביה"כ לא היתה עזרת נשים.

לכל יחיד היה מושב קבוע בביה"כ (כדברי ר' חלבו בשם רב הונא [33] שהיה מנחיל לזרעו אחריו.

את ספר התורה היו מראים לקהל המתפללים לאחר שקראו בו, בניגוד למנהג יתר הקהילות שבעיר שעושים את ה"הגבהה" לפני הקריאה.

את החשוב שבציבור כבדו לעלות לתורה במפטיר [34].

בספרד לא היו אומרים "לאל אשר שבת" ביוצר של שבת [35], עכשיו אומרים אותו עפ"י מנהג האשכנזים [36]. הספרדים היו אומרים במוסף שבת "למשה צוית", והאשכנזים "תכנת שבת". אח"כ התפשט בהרבה ערי המזרח מנהג האשכנזים, חוץ משאלוניקי.

כל המתפללים היו עולים לתורה ביום הכפורים. החזן היה חוזר על שלושת הפסוקים של העולה הרביעי (הספרדים — החמישי).

רבים מהמתפללים היו משתטחים ביום הכפורים על רצפת ביה"כ כשהשליח צבור היה קורא בעבודה: "וכל העם היו כורעים ומשתחוים...".

בספרד היו הכהנים עולים לדוכן במנחת יוה"כ, בהיות יום הכפורים יום תענית ואין חשש להשתכרות, אבל אח"כ נהגו (הספרדים) שלא לעלות לדוכן עפ"י מנהג האשכנזים.

בשביעי של חג הפסח היו רגילים לקרוא את שיר השירים.

במחזור אשכנזים נזכר המנהג להשתטח על קברי הצדיקים בתשעה באב בהתאם למה שכתוב במדרש ש"צדיקים מתאבלים בקבריהם על ירושלים" (הספרדים לא נהגו כך).

בערב ר"ה אחר התפילה "נהגו להשתטח על קברות הצדי־קים... ונהגו לומר בקשה זו: 'אנא ה' אלהי ישראל אלהי אברהם ואלהי יעקב עמוד מכסא דין...'".

האשכנזים שבשאלוניקי נזהרו, עד חורבן הקהילה, שלא לתת לבניהם שם שכבר נמצא במשפחה. הם היו צריכים להודע אם שם פלוני של משפחה אלמונית נמצא רשום בפנקסי הקהילה, מה שהיה קשה למצוא. לפיכך, קראו הרבה פעמים את בניהם בשמות לא רגילים, כמו נפתלי, גד, זבולון ועוד. לפעמים נשאר הילד בלי שם עד מות אחד מהמשפחה. המנהג הזה ירשו מאבות אבותיהם שהאמינו לתומם שאם הנולד נקרא בשם מצוי במשפחה הוא מסכן את נפשו של אותו האיש שכך הוא נקרא. ובקשר לזה הם מספרים אגדות רבות על מיתות חטופות [37].

ו. מנהג הזכרת נשמות

מנהג ישן נושן בגרמניה ובפולניה — להתפלל למנוחת נפשות היהודים שנפלו חללים בגזרות תתנ"ו ותתק"ו ולעילוי נשמות גדולי חכמי אשכנז. המנהג בפולניה ומזרח גרמניה הוא שאין לאמר "יזכור" בשבתות כשמברכין את החודש, כשיש בעל ברית וחתן בביה"כ וכשקוראים את ארבע הפרשיות: שקלים, זכור, פרה והחדש. במערב גרמניה (מנהג אשכנז) נהגו לאמר "יזכור" בשבת שלפני שבועות ובשבת שלפני תשעה באב (סדור "שפת אמת", רעדעלהיים תרפ"ט, בהערה בגרמנית [38]). קהל האשכנזים שבשאלוניקי אחזו במנהג מערב גרמניה. לאחר קריאת ההפטרה ויקום פורקן קורא השליח צבור את תפילת האזכרה: "אב הרחמים שוכן מרומים ברחמיו העצומים הוא יפקוד ברחמים את החסידים התמימים והישרים קהלות הקדש שמסרו נפשם על קדושת השם. הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו, מנשרים קלו ומאריות גברו לעשות רצון קונם וחפץ צורם, יזכרם אלהינו לטובה עם שאר צדיקי עולם וינקום בימינו לעינינו נקמתו ונקמת תורתו ונקמת דם עבדיו השפוך, ככתוב בתורת משה איש האלהים הרנינו גויים עמו כי דם עבדיו יקום ונקם ישיב לצריו וכפר אדמתו עמו".

30 ראה מאמרו של החכם ישראל לוי ברבעון R.E.J כרך סז, עמ' 125—128.

31 רשד"ם, א"ה, סי' קכה; ריב"ל, ח"מ, סי' כא.

32 "שפתי צדק", פ' ל"א; "טעמי המנהגים" דף י"ט ע"ב.

33 ברכות ב, ב.

34 הספרדים ב"משלים".

35 ש"ע א"ח, סי' רפ"א.

36 שע"ה, א"ח, סי' רפ"א, הגהות מור"ם.

37 בנגוד להנ"ל אושרו של הספרדי היה והוה אם זכה שילד מהמשפחה, וביחוד הנכד, יקרא בשמו בחייו. — העורך.

38 הרב ד"ר יוסף אופנהיימר, (עכשיו רב ראשי באחת מעדות האשכנזים דוברי גרמנית בבואנוס איירס) מסר לי שבפרנקפורט, עיר מכורתו אין נוהגים להזכיר נשמות המתים אפילו ביוה"כ. לא ידענו אם מנהג כזה היה ב"ק"ק אשכנז" שבשאלוניקי.

אח"כ מזכירים את שמותיהם של חכמי אשכנז שחיו בימי הבינים: ר' ישראל איסרלין, בע"ס "תרומת הדשן"; ר' אליעזר מטוך; רבנו חננאל [39]; רבנו פרץ, מבעלי התוספות (מת בשנת 1300); רבנו יחיאל מפריש, מגדולי בעלי התוספות (מת בשנת 1224 ?); ר' שמשון הגדול (אולי הוא ר' שמשון הראשון, מבעלי התוספות, זקנו של ר' שמשון משנץ); ר' אליעזר הקליר, שרבים מפיוטיו הובאו ב"מחזור אשכנזים"; רבנו תם, מגדולי בעלי התוספות; ר' יעקב ממולין (מהרי"ל), שאסף את מנהגי האשכנזים; ר' שלמה יצחק (מאורליאן, חבר רבנו תם); רבנו גרשם מאור הגולה; ר' יעקב וויל; ר' יצחק (או משה) איסרלן; רבנו ישראל, מבעלי התוספות (חי במאה הי"ב), ואת כל אלה שנהרגו על קידוש השם.

הרשימה הזאת היתה בשאלוניקי כתובה בכתב־יד ונתפרסמה בשנת תרס"ב בדפוס "עץ החיים" בשם "הזכרת נשמות הצדיקים שנוהגים לאומרם בקהל קדוש אשכנז בשבת שקודם חג השבועות ובשבת איכה".

ז. היידיש

בבואם לשאלוניקי שמרו האשכנזים על מנהגיהם, אורחות חייהם, ומלבושם מארץ מולדתם ולא התבוללו עם אחיהם הרומניוטים שמצאו בעיר. הם דברו ביניהם ביידיש עוד באמצע המאה הט"ז, והמשיכו להשתמש בה בחייהם הרוחניים עד סוף המאה התשע עשרה. ב"מחזור אשכנזים" שנדפס בשנת ש"י (1550) כתוב איך יאמר האשכנזי ביידיש בערב פסח את ה"כל חמירא" אם אינו יודע לקרוא בלשון הקודש. אולם במחצית השניה של המאה הט"ז התבוללו האשכנזים עם הספרדים. מנהגיהם נשתמרו רק בארבע כתלי בית הכנסת.

ח. מצבות של אשכנזים

למרות חפושינו במשך עשרות שנים, נבצר מאתנו לפענח את שדה הקברות של יהודי שאלוניקי לפני גרוש ספרד (1492) [40]. גילוי מצבות מימי הבינים היה מפיץ אור על זרמי ההגירה של יהודים מארצות המערב (גרמניה, הונגריה, צרפת, איטליה, סיציליה ופרובינצה), אם מלחץ שנאת ישראל אם מסיבות כלליות. אנו משערים שלאחר כבוש העיר ע"י התורכים (1430) קברו היהודים את מתיהם באזור הסמוך לחומה הדרומית של העיר, באותו השטח שבו נמצאים היום הרחוב א י ת נ י ק י א מ י נ י ס, המתחיל מ"המגדל הלבן" ומסתיים בבית הקברות של היוונים, שדה ההתעמלות של חברת הירקוליס, האוני־ברסיטה היוונית וכל הבנינים הסמוכים לה. באזור הסמוך לשדה ההתעמלות הנ"ל ולאוניברסיטה נמצאו הרבה מצבות של אשכנזים שנפטרו במחצית הראשונה של המאה הט"ז, ביניהן המצבות דלקמן:

"הנכבד ה' יצחק ב"ר אליעזר הלוי", ד' תשרי רס"ו (1505); "הנכבד והיקר ר' שמעיה המכונה רץ ז"ל בכמ"ר אליעזר המ' ליברמן רוייו נ"ע אשכנזי", ד' כסלו רס"ח (1507); "זקן ונשוא פנים, מוהל מומחה, מל יותר מה' אלפים ושש מאות בנים... ה"ה יוסף בן שמואל הלוי ז"ל", י"ד אב שנת הפר"ט (1520); "האיש היקר, שלם בכל מעלה טובה כ"ד משה זלה"ה, בן החכם הישיש כה"ר אליעזר הלוי זלה"ה אשכנזי", ג' מר חשון ש"ד (1543); "היקר ר' דניאל מטרביי[ש] (טרווייש) נ"ע", שנת ש"ח (1548); "המאושר בכל עניניו ה"ר אברהם טרולייוס הלוי", י"ב ניסן ש"י (1550); "הבחור גרשון תנצב"ה ב"ר יהודה מינץ", (ממיינץ, שהיא מגנצה), י"ז כסלו ש"ט (1548); "הגביר הנעלה הנבון, הוקם על לכל דבר שבקדושה מקהילת בני ישראל . . ה"ה ברוך אשכנזי", כ"ד תשרי שט"ו (1554): "איש אלהים, רב ונעלה ר' יהודה בכ"ד גרשון הלוי המכונה בערמן", י"ב אלול שנת קרי"ה (שט"ו — 1555).

ט. שמות המשפחות שהשתייכו ל"ק"ק אשכנז"

אורי־אשכנזי (דייגים ובעלי מלאכה), חנוך, טאזארטיס, טובי, יוסף (אורזי כסאות), כהן (רובם ימאים), לאפאס (מוכרי מספוא), לוי, מנחם (סבלים), משה המכונה ג'ונג'וז (?), נוח (סוחרים), פ'אייס (סרוס מוייס), פסח, צבי (רובם קצבים), צדוק (סוחרים, רופאים, צורפים), ציון, קאלדירון (אורח ממוצא ספרדי), שאול (סוחרים, אופים), שונר, שמחה (סוחרים), שמשי.

נוספות

כתובת מצבת קבורתו של ר' מאיר הלוי שעמד בראש העדה האשכנזית כשגולי ספרד הגיעו בהמוניהם לשאלוניקי:

אל תראוני אבן רש
כי תוכי כספיר מאיר [40]
אצמיח צמח שושנים
לא חוח לא סילון ממאיר
גם כי בונה מאס צלמי
מחוץ לחומה אותי השאיר
הגדילני בונה עולם
מראש פינה אותי הפליא
(הפאיר ?)
שמני עם רבן ורב
הוא הרב רבינו מאיר
נגוע הרב המופלא
עטרת תפארת ישראל
כמהרר מאיר הלוי
זלהה בן הרב כמהרר
שמעון הלוי זלהה
אשכנזי ביום שני
של ראש השנה
שנת נפלה עטרת [רע"ט]
ראשינו תנצבה.

תצלום מצבתו הובא בספרי In Memoriam כרך III, בואנוס איירס 1953, עמ' 33 מס' 19

39 לא רבנו חננאל בן חגואל, מבאר התלמוד, שחי בקירואן, כי אם פייטן שחי באשכנז. — המחבר.
40 רמז לשמו מאיר.

נספחות
ב'

השירה והמליצה העבריות בין חכמי שאלוניקי

נודדי חצי האי האיברי ומהגרי איטליה הביאו בילקוטיהם לעירם החדשה כתבי יד וספרים בעלי תוכן חשוב, מפרי עטם של חכמים שקמו בארצות המערב בימי הבינים. מליצי המזרח ומשורריו ינקו מספרות ספרד על ידי הספרים האלה, שהיוו יחד עם סגל החכמים מכל הסוגים שהשתקעו בתורכיה כעין גשר בין המערב והמזרח. ר' משה אלמושנינו, שנולד בשאלוניקי, כתב על טהרת השפה הספרדית כמחברים החשובים של ספרד, וכן רבים כמוהו. כמובן שלא חסרו מליצים ומשוררים שכתבו עברית. מאלה ידועים לנו עוד מהמחצית הראשונה של המאה השש עשרה, המשורר שנודע בשם יוסף (?) שכתב שיר בשבח הספר "מאיר איוב" (שאלוניקי רע"ז); אברהם בן יצחק עראמה, שכתב שיר תהילה על הדפסת "חומש עם פרוש רש"י וביאור הרמב"ן" (שם שנת עו"רה); אליעזר טודרוס ששר שיר תהילה על פרסום ספר "ילקוט שמעוני" על התורה (שם, רפ"ז); אליעזר צרפתי, שנשא את קולו בשבח הדפסת "מחזור אשכנזים" (שם, ש"י בערך), שבו נדפסו, בתפילות לתשעה באב, שני שירים מגיסו ר' בנימין הלוי אשכנזי; גדליה ויליסיד, "פיטן ומליץ בכל חכמה, אומן טעמו כצנצנת המן", (נפטר בש' ש"א), שיריו שנשתבחו כל כך, לא הגיעו אלינו; הפוליגלוט ר' משה אלמושנינו, סופר ומליץ בעל כשרונות, חיבר בחרוזים שקולים נוסח מצבת אשתו וכתובות אחרות וכן הפיטן יהודה אבן עזרא וכמה וכמה משוררים שאינם ידועים לנו כי פרי עטם אבד במרוצת הזמן. רק בבית העלמין נשתמרו באופן אנונימי אחדות "מהלצותיהם" * שחוברו על אישים מצוינים, וגם אלו רבים מהן, נעלמו במשך הדורות.

מליצי שאלוניקי ומשורריה הביעו את רעיונותיהם בשפה צחה וברורה, הם היו קרובים כמובן לתנ"ך ומהם שכתבו באורים על ספרי התנ"ך.

במחצית השניה של המאה השש עשרה פרחו בשאלוניקי השירה והמליצה העברית בעקבות הקמת "בית מדרש השיר" מיסודו של דון גדליה בן יחיא, שהיה גם הוא משורר ומדקדק, חכם תורני ודרשן, עשיר ונדבן, בן "לישיש ומאד נעלה" משה בן יחיא (ראה באילן ליוחסין להלן) שהחזיק בידי לומדי התורה ושוחרי חכמה ומדע, והוא יסד בבית אביו מין אקדמיה לשירה ולזמרה, או כמו שהיו קוראים אותה, לפי החוקר כרמולי, "בית מדרש השיר". שם נועדו כפעם בפעם משוררי שאלוניקי כדי להתוכח על דרכי השירה והמליצה, שעדיין היו מעורות בקרקע ספרד, אך הספיקו לקבל השפעה גם מעמנואל הרומי. בכינוסים אלה הראה כל אחד מהנאספים את פרי עטו בשירה העברית. במעמד משוררים ותיקים וטירונים נחקרו ונתלבנו השירים, וכל אחד חווה את דעתו והביע את הערכתו. מובן שישיבות אלה נתנו דחיפה עצומה להתפתחות הפיוט והמליצה.

ישיבות של אנשים מומחים לשם ויכוחים ושיחות ספרותיים הן מסורת עתיקה בין הערבים והיהודים במזרח. עוד בתקופה שלפני הופעת מוחמד היו הבדווים מתאספים לשיחת ערב מסביב למדורה והיו שרים שירי קרבות ונצחונות.

בתקופת החליפים היו משפחות המושלים מתאספות כדי להאזין לסיפורים מדברי ימיהם של שבטי ערב ולקריאת שירים חדשים גם ישנים, וכעין זה היה גם בחצרות החליפים העבאסיים. גם בחצרו של עבד-אל-רחמן הראשון, מפליטי בית אומיה בקורדובה, נתכנסו מסיבות כאלה. את הכינוסים האלה קראו בשם מג'לס (ישיבה, כינוס, אסיפה), ויש רמזים ברורים, שגם בין היהודים שישבו בספרד התקיימו ישיבות ספרותיות כאלה, במיוחד בחצרות הנשיאים והנסיכים. על הנשיא חסדאי אבן שפרוט נאמר: "עת מליצות מבאר, ומושב נגידים מפאר". מוצאים רמזים גם על קיום ישיבות כאלה בבית ר' שמואל הנגיד ובבית בנו יוסף. ר' שלמה אבן גבירול כתב שיר קטן לשם התנצלות לפני אחד השרים על חוסר יכולתו להשתתף במסיבה: "אני נלקח ביד מקח וממכר כמו צפור אשר בפח לכודה, ולא אוכל מצוא פדיום היום, לבקר הישיבה החמודה"[1]. על תכנן וצורתן של ישיבות ספרותיות אלה והשיחות שהתנהלו בהן אפשר לעמוד מתוך ספר "המחברות" של אלחריזי: "ויהי היום, ואני יושב בחברת משכילים ועם נדיבים אצילים..., נשיאי עדה, קרואי מועד אנשי שם, ובעודנו מדברים בעניני אמרים, עבר עלינו איש מן השרים הנכבדים ומגומלי חסדים, וכאשר שמע מליצת דברינו, נכסף לשמע מאמרינו וישב עמנו, והחל לדבר אתנו בעניני שכל ובינה.... ויגלה לנו משיריו פלאות"[2]; "ויהי בקצת הימים, ואני יושב בקהל חכמים, נכבדים ורמים, מחברים מן השיר לשמים..., והיו מדברים בענין השיר וטובותיו"[3]. "ויהי היום ואני מתהלך ברחוב המדינה... ואראה בחורי חמד לדבר דברי חכמות נקבצים ובפיהם עניני מלים נמרצים"[4].

אין ספק שמסיבות ספרותיות כאלו התקיימו בספרד עד הגרוש, ואת המסורת הזאת חידש בשאלוניקי דון גדליה.

לבית מדרש השיר, שדון גדליה הקים בשאלוניקי יצא שם גדול במזרח הקרוב, והפיטנים שבערי תורכיה שלחו להתם בכ"י שיריהם, פיוטיהם ומליצותיהם לבחינה ולבקורת, ביניהם נמנה גם ישראל נג'ארה, אביר המשוררים במזרח במאה הט"ז. מובן שהמשוררים האלה, שהתכנסו לאסיפה בביתו של דון גדליה וישבו להנאתם על דיוואנים של קטיפה, ושאחדים מהם קיבלו תמיכה כספית, פארו ורוממו בשיריהם את מיטיבם ואיש חסדם. גם דון גדליה בעצמו כתב שירים שנקראו בנוכחותם של הנאספים.

* כך קראו הספרדים את נוסח הכתובות שבמצבות.

1 הוצ' ביאליק, ח"ה, כ"ט, י"ג ואילך.
2 "תחכמוני", שער כ"ח.
3 שם, שער י"ח.
4 שם, שער כ"ו.

מספר חובבי המליצה שהשתתפו בדיונים אלה, או ששלחו את שיריהם לבחינה ולתיקון, היו יותר משלושים. אולם לא כולם הצטיינו בכשרון משוררים, רבים מהם חיברו מליצות וחרוזים שאין ריח שירה אמיתית נודף מהם. קובץ אחד מהשי־רים שנקראו בבית מדרש השיר, הכולל חמש מאות ושבעים ושלושה שירים, הוקדש לדון גדליה בן יחיא, יוצר האקדמיה ותומך במשוררים ובפרי עטם. חוץ מהאוסף הזה נמצא עוד אחר בבית אוצר הספרים שבאוכספורד (מס׳ 1986) ועליו כתוב לאמור: ״זה הספר קראתי מאסף לכל המחנות, והאספסוף אשר בקרבו התאוו תאוה כל איש אשר בו רוח חיים״. בכ״י זה אנו מוצאים ציבור גדול של משוררים ופיטנים, מהם מבאי ״בית מדרש השיר״, ומילידי שאלוניקי, ומהם משוררים ששלחו את שיריהם מיתר ערי ממשלת תורכיה. הידועים לנו הם: אברהם בן יוסף ראובן, אברהם שלמה לבית חזן, האחים יוסף ואבשלום בני אברהם אלמושנינו, אברהם רומאנו, אליהו עובדיה, בנימין הלוי אשכנזי, בנימין קאראסו, דוד יצחק עונקינײרא, דון וידאל בן ויניסטי, חנניה בן יקר, יהודה זארקו, יהודה בן עזרה, יוסף בן השר משה המון, יעקב טרפון, יצחק סלמה, יצחק עוזיאל, יצחק ביג׳ה, יצחק רומאנו, אברהם חייון, יצחק בן חיים חזן, יוסף בן יעש, משה ויעקב תם, בני גדליה בן יחיא, מאיר בן משה די בוטון, משה בינזוני, מרדכי חפץ, משה בן יעקב עבס, נסים בן אפרים בן שאנג׳י, סעדיה בן אברהם לונגו, רפאל כספי, שלתיאל גאליפאפה, שלתיאל בן שלמה קב׳ליירו, שלמה בן גבירול, שלמה כספי, שלמה לבית הלוי (השני), שלמה חסון, שלמה פורת, שמואל עוזיאל, שמואל בן פרחייא הכהן, שמואל עונקינײרא.

אכן צדקה ההגדרה ״מאסף לכל המחנות... והאספסוף אשר בקרבו התאוו תאוה...״, כי באוסף זה יש ערב רב של משור־רים קטנים וגדולים, בעלי כשרון ובלתי מחוננים, בו נמצאות מרגליות ופנינים מעורבות עם שברי חרס וחצץ. רבים מהמחב־רים והמריצים את שיריהם אל האקדמיה הנ״ל כתבו ברוח הקב־לה ואינם מצטיינים בשירה. המצוינים ביותר הם: יהודה זארקו, נסים בן שאנג׳י, סעדיה לונגו, ודוד עונקינײרא. זארקו הצטיין בסגנון חי ורענן, היה אומן בחיבור מכתמים ושירי לימודים, ולונגו — בעומק דעותיו ובשפתו העשירה. דוד עונקינײרא היה מבאי ארמונו של הדוכס דון יוסף נשיא. הוא בא לשאלוניקי בעודו מלא רוח עלומים ובה מצא להקת משוררים. הוא כתב לר״י נג׳ארה על אשר ״אנשי בליעל דברו עליו כזבים, להפר ברית אהבים, אשר מימים רבים״. הוא קיבל השפעה מהמשורר היהודי מתקופת הרנסנס עמנואל הרומי. רוך ונועם מסמנים את שירתו. הוא כתב סוניטות יפות: שירים על הטבע, על ההר הנקרא בוש־דאג (הר הקרח), שירי אהבה מלאים רגשות עמוקים, שירים על שלושת הדברים שמצא בשאלוניקי: פחם שחור, טיט שחור ובנות שחורות ומבריקות. כנראה, נשא עונקינײרא את אחת הבחורות שהיתה מחוננת בעינים שחורות ובשער שחור מתולתל — שבהן הצטיינו נערות שאלוניקי עד הזמן האחרון, אולי אותה הנערה שעליה שר את החרוזים היפים הרכים והעדינים האלה:

כסי כלילת חן שער ראשך
חלוש ורך משערות ראשך
יכול עקור הרים וירכתים
מה יעשה איש רש בעת כלם
מתקוממים נגדו בריבותים
אין לי בעולמי לבד אוריך
ובשערך ימי חיי ענוקים.

בין השירים שחברו המעולים ובעלי הכשרון מבין המשוררים הנ״ל נמצאים רבים שהם בבחינת נכסי צאן ברזל של הספרות העברית, שירים שיש בהם ״רוח חיים״, כזו שבשירת ספרד.

לאסון השירה העברית, נחטף דון גדליה בן יחיא על ידי המות בשנות העמידה, בשנת הש״ן (1590), על פני אביו. המשורר סעדיה לונגו הספידו בחרוזים.

חבורת המשוררים שנתכנסה במחיצתו היתה הראשונה והאח־רונה במינה שקמה על אדמת תורכיה. לאחר פטירתו של דון גדליה התפרדה החבורה ונשאר חלל ריק שלא התמלא עוד. התחרותם של הפיטנים בשטח המליצה העברית פסקה והירידה הלכה הלוך וגדל.

כדאי להזכיר שגם הרופא בעל שם עולם אמאטוס לוסיטאנוס מצא בדון גדליה עוזר ותומך. לאות הכרת תודה לאיש חסדו הקדיש לו את החלק השביעי של חבורו הגדול Curationum שכתב בשאלוניקי ונדפס בויניציאה בשנת 1561. בהקדמת ספרו (עמ׳ 6) הוא מרבה בשבחו.

דון גדליה נשא לו אשה את בת הגביר ר׳ שלמה שניאור. הוא היה החוליה האחרונה בשלשלת הזהב של בני ״משפחת יחיא״ שהמשיכו בשאלוניקי ובקושטא את מסורת אבותיהם לתהילה ולתפארת היהדות הספרדית. אנשי המשפחה הזאת, בעלי יחס, עושר וכבוד, שבאו אחריו לא הצטיינו במפעליהם בשטחי הספרות העברית, הדת וחכמת ישראל, ובסוף המאה החמישית של האלף הששי נעלמו עקבותיהם.

בסוף המאה השש עשרה חלה ירידה רוחנית בשאלוניקי בכל התחומים, אולם עוד נמצאים בה, במחצית הראשונה של המאה השבע עשרה, סופרים ופיטנים אחדים, שאמנם לא הצטיינו כקודמיהם בכשרון פיוטי. מהם ידוע לנו נסים בן יצחק לבית הלוי (מת בש׳ שע״ג). בבית הקברות בעיר מתגלות עקבות הירידה הזאת, ההולכת ומתגברת במרוצת המאה השבע עשרה, עד שנסתם מעין היצירה.

במחצית הראשונה של המאה השמונה עשרה האיר קרן אורה באפלה הופעת המשורר עמנואל כלבו, יליד ליוורנו, שקבע את דירתו בשאלוניקי יחד עם יהודים אחרים שנדדו מאיטליה. הוא כתב קינה בעלת חמישים חרוזים על פטירת ר׳ יוסף דוד (בש׳ תצ״ו) שנדפסה בסוף ספר ״יקרא דשכב״י״ לרב הזה.

אחרי תרדמה ארוכה של יותר ממאה וחמשים שנה, הופיע על במת ההיסטוריה של יהודי שאלוניקי ר׳ יהודה נחמה (תקפ״ה— תרנ׳ט) מחלוצי ההשכלה בעיר הזאת. הוא נסה את כוחו בשירה העברית וכתב שירים בחרוזים שקולים בטעם זמנו. ברם מי שהכניס רוח חדשה בשירה העברית הוא ר׳ משה אוטולינגי (מת בש׳ תרמ״ג) יליד ליוורנו, מנהל בית ספר ת״ת. הוא חונך בעיר מכורתו על ברכי הספרות של תקופת ההשכלה, כתב קינות שירים ומכתבים על טהרת השפה העברית ובסגנון תנ״כי, שרוח שירה אמתית נושבת מהם. הוא חינך דור חדש על ברכי המליצה העברית שפרי עטם הופיע בעתוני העיר.

נספחות
ג'

אוצרות הספרים בשאלוניקי לדורותיהם

בהיותה התחנה הראשונה לנודדים מארצות המערב (צרפת, איטליה, ספרד ופורטוגל), קלטה שאלוניקי, מחמת הגירושים השונים, חכמים מכל הסוגים נושאי תרבויות שונות במספר יותר גדול מעיר הבירה קושטא. בצל חומותיהם הגבוהות ישבו לבטח תורנים מובהקים ואנשי מדע. הם הקימו בתי מדרש ואקדמיות שבהם למדו צעירים רבים מבני העיר ומכל ארצות הבלקנים, ואפילו מאיטליה ומהונגריה.

בישיבות אחדות למדו, חוץ ממקצועות תורניים, גם פילוסופיה וחכמת התכונה.

ליד הישיבות והאקדמיות התקיימו אוצרות ספרים בשפות שונות: עברית, ערבית, איטלקית, ספרדית ולטינית. הגולים, וביחוד המשכילים שבהם, הביאו איתם צרורות ספרים, שנדבו איתם לספריות של הישיבות שבבתי הכנסת שהשתייכו אליהם *. ספריות אלו נתעשרו בספרים שהופיעו בלי הפסק בדפוסי קושטא, שאלוניקי ואיטליה, בהם ראו אור ספרי מחקר, פרשנות ודת של מחברים מימי הבינים. ככה נוצרו הרבה בתי עקד ספרים ציבוריים.

חוץ מגנזי הספרים הציבוריים נמצאו בעיר הרבה ספריות פרטיות של מלומדים, אוספנים וחובבי ספרים. בין אלה תופסים מקום חשוב דון יהודה בן־בנשתי (1433—1515 בערך) וקרובו דון שמואל בן־בנשתי (1472—1536), דון עובדיה אל־קושטנטיני ור' פרחיה הכהן הנ"ל (מת 1547).

דון יהודה, שהתיחס למשפחה עשירה ומכובדת, היה מהמעטים שלקחו בידיהם מקל נודדים מיד לאחר גזירת הגירוש. הוא הצליח להציל מההפיכה חלק מרכוש אבותיו וגם ספרים וכתבי־יד יקרי ערך. בהתישבו בשאלוניקי ייסד בית־עקד ספרים גדול ומסועף, שהעשיר אותו תמיד בקניות חדשות. קליגרפים מצוינים העתיקו בשבילו על קלף הדר כתבי־יד ממחברי ימי הבינים. מעונו היה בית ועד לחכמים וסופרים שמצאו בגנזי ספריו חבורים וכתבי־יד במקצועות שונים.

קרובו דון שמואל בן־בנשתי, כינס באוצר ספריו טפסים ממהדורות ראשונות, כתבי־יד בעברית, לטינית וערבית שחסרו בבית גנזיו של דון יהודה. הוא שכר קליגרפים שעבדו כל היום על חשבונו והעתיקו על קלף מהודר או ניר עבה בכתיבה נאה חבורים בעלי תוכן הלכתי ומדעי.

מענינת עדותו של ר' יעקב בן חביב בהקדמת ספרו "עין יעקב" על ערכן של הספריות האלה (שאלוניק רע"ו) "...ולהחזיק טובה לבעליה הנני בא להגיד בפתיחתי זאת כי זה לא ימים רבים חשבתי לעשות מלאכה, זאת ואחר עד עתה, לפי שלא היו בידי ספרי כל שיתא סדרי משנה ותלמוד עם כל הפרושים והיה קרוב לנמנע אצלי לקבץ כל אותם הספרים לולי השם יתברך שהיה לי ויביאני אל המקום הזה שאלוניקי, ומצאתי רבוי הספרים האלה בבואי אל בית החכם השלם ונעלה דון יהודה בן השר הנשיא החסיד דון אברהם בן־בנאשת זכרונו לברכה, אשר בחדרי המלכים ובטירותם נתגדל, והגדיל לעשות בבית המלך מלכו של עולם, והיו באוכלי שולחנו ימים רבים סופרים מובהקים, כותבים בכתיבה נאה כל ספרי המשנה ותלמוד פעמים רבות... אמנם ספרי חדושי הרשב"א והריטב"א, והר"ן וכיוצא בהם מצאתים בבית הנעלה נבון וחכם דון שמואל בן־בנאשת קרובו, תופס אומנות אבותיו, ויהי ביתו בית מלא ספרים, בית ועד לחכמים ולתלמידים, לקרות ולשנות ולעיין בהם, וכל היום מוציא הוצאות רבות בכתיבתם ובתקון והגהה הגונה..."

פחות חשובה, ואולם מרובת כרכים, היתה ספריתו של דון עובדיה אלקוסטאנטיני, קרובו של דון יוסף הכהן, מחבר ספר "עמק הבכא". הוא היה עתיר נכסים ובבית מדרשו נמצא אוצר ספרים.

ר' פרחיה הכהן, חכם תורני ואיש מדע, הביא מאיטליה לעיר מגוריו החדשה אוצר ספריו שהכיל ספרים וכתבי־יד בעברית בלטינית ובאיטלקית במקצועות תורניים, בתיאולוגיה, במטימטיקה ובחכמת הרפואה.

בביקורו של ר"י קארו מחבר "שולחן ערוך" בשאלוניקי לשם משא ומתן בעניני הלכה עם הרבנים המצוינים שהיו בעיר, השתמש בספריות המפורסמות של העיר לחקירותיו לצורך חיבוריו. בשנת רצ"ג (1533) חתם הסכמות עם חבריו הרבנים [1].

הדליקות התכופות שפרצו בשאלוניקי היו האויבים הנוראים ביותר של ספריות העיר בהמשך הדורות. מבנה הבתים העשויים מעץ, צפיפות הדירות, חוסר מים לכיבוי מהיר, רוח הצפון הנושבת בחזקה פעמים רבות בשנה שהגבירה את מדורות האש, היו בעוכריהם של יהודי העיר בכל דור ודור.

ברביעי בחודש אב הש"ה (13 יולי 1545) פרצה תבערה גדולה בעיר. נשרפו כחמשת אלפים בתים, עשרים בתי כנסת ובתי מדרש עם "ספרים אין קץ", מלבד אבדן מאה נפשות מישראל. בתבערה זו עלו באש אוצרות הספרים של דון יהודה ודון שמואל בן־בנשתי והמון ספריות צבוריות פרטיות.

ר' מאיר הלוי אשכנזי, שהיה עד ראיה לאסון הזה, מתאר בקינתו את גודל ההשמדה שגרמה התבערה של שנת ש"ה לספר העברי והלועזי:

ואכלה את חדריה ועד היסוד והאדנים,
כנסיות ומדרשים ומקדשים ומשכנים,
והספרים והמעילים ופעמונים ורמונים,
וספרי בעלי בתים והחדשים והישנים,
ומדרש דון שמואל היה אוד אש ולעשנים,
אשר היו ספרים בו לאין מנין ומגינים,
ומנעוריו ועד נהיה כבן שבעים וכשמונים,
לשבט המשיך סופרים בעט ברזל וגם קנים,
כתוב לו ספרי תלמוד ופסקנים ופרשנים,

* עיין מאמרי בתי הכנסת (הקהילות) בקובץ זה.

1 "קורא הדורות" דף ל"ה ע"א.

וחבורים עדי אין קץ פנימיים וחיצוניים,
כתובים הם באותיות כספירים וכפנינים,
ועל גפי קלפי הוד בכל יופי מתוקנים,
וכי ידע קצות ארץ ספרים יש והם נקנים,
אליהם רץ כאילה וכסופה וכעננים.
והן עתה באש פרחו והקלפים וגליונים,
ונשארים חטפום רשעי ארץ וזדונים,
ונותרנו בחוסר כל באין זוזים באין מנים,
באין בית באין לחם באין שמלה ביום צינים [2].

אחרי המהלומה הנ״ל, שהממה את יהודי העיר בשנת ש״ה, שבו החיים למסלולם הראשון. בתים חדשים נבנו וספריות חדשות נוצרו. במאה הט״ז והי״ז, היתה העיר בקשרים מסחריים תדירים עם חופי איטליה: אנקונה, פ׳יראריה, פיזארו, ויניציה, ליוורנו ואחרים. משאלוניקי הוציאו להתם ספרים מדפוסי תורכיה. דפוסי קושטא ושאלוניקי סיפקו מתוצרתם לספריות החדשות. גם ההגירה מארצות המערב לא פסקה במשך כמה דורות. הנודדים הביאו בארגזיהם ספרים וכתבי־יד. שאלוניקי הפכה מחדש למרכז תרבות ושל בתי עקד ספרים. בין בתי־גנזי הספרים החדשים נזכר לשבח זה של ״הנישא ונעלה״ כמה״ר מאיר בן־בנשת. ר׳ שמואל די מדינה כתב שהוא מצא ״בבית הנישא ונעלה״ כמה״ר מאיר בן בן־בנשת קובץ שאלות ח״מ להרשב״א [3].

נציין ביחוד את ספרייתה של משפחת בן יחיא. משפחה מהוללה זו הקימה מקרבה אנשים דגולים, חובבי הספר העברי ותומכים בסופרים ובהדפסת פרי עטם. ידועים לנו מהמשפחה הזאת בשאלוניקי האישים דלקמן:

ר׳ גדליה בן יחיא, בן יעקב־תם בע״ס ״תמת ישרים״, נולד בקושטא ולמד תורה בשאלוניקי. בהיותו אמיד בנכסים הוציא הרבה כסף כדי לקנות ספרי חכמי ישראל וערב. גם קליגרפים העתיקו בעבורו כתבי־יד יקרי המציאות, כשלא עלה בידו לקנותם, כדי להעשיר את אוצר ספריו. בסוף ספר ״יסוד מספר״ להרב״ע מובאת הרשימה ״וחמדת התלמידים, בר אורין ובר אבהן, כה״ר גדליה בן יחיה יצ״ו...״ לו נולדו שני בנים, יעקב ומשה, שהחזיקו במעשה אבותם.

דון יעקב, חכם תורני, משורר ועשיר מופלג (נפ׳ בש׳ שנ״ד— 1594) היה אוסף ספרים. בשנת שמ״ד (1584) ציווה להעתיק בעבורו כתבי־יד יקרי המציאות, ביניהם את הדיואן של המשורר ר׳ שמואל הנגיד (בן תהלים, בן־משלי, בן־קהלת) [4].

דון גדליה בן משה בן גדליה בן יחיא, חכם תורני, מדקדק, משורר בעל עמדה כלכלית איתנה (נפ׳ בש׳ ש״ן — 1590), החזיק בידי לומדי התורה ושוחרי חכמה ומדע. הוא ייסד בבית אביו מין אקדמיה לשירה ולפיוט, כאלו שהתקיימו בזמנו באיטליה ובצרפת. שם נועדו משוררי שאלוניקי כדי להתווכח על חוקי השירה והמליצה העברית, ומכל ערי תורכיה שלחו שמה את פרי עטם לבחינה ולביקורת. אין ספק שלדון גדליה היה, מלבד ספריה עברית, אוסף דיואנים וקובצי שירים ממשוררי ספרד של ימי הבינים ומפיטני המזרח [5].

אובדן הספריות

אולם הדליקות המרובות שפרצו בעיר השמידו את הספריות שנוצרו בדור דור, הידועות ובלתי ידועות לנו. נמנה אחדות מהדליקות הללו:

בשנים שמ״ז (1587) וש״ע (1610) פרצו דליקות גדולות בעיר ורחוב היהודים היה למאכולת אש.

בליל ט׳ באב שנת שמ״ה (1625) עלו על המוקד ״כמה אלפים בתים מיהודים וכ״ח בתי כנסיות, מלבד כמה בתי מדרשות, ות״ת הגדול ומשנה ת״ת [6]. בשריפה זו נחרבו, כמו בשנת ש״ה, הרבה עקדי־ספרים, אז נשרפו כל כתביו של התורני המפורסם בשאלוניקי ר׳ מרדכי קלעי.

בליל ר״ח סיון תצ״ד (1734) ״רביע העיר נשרף ובתוכו ק״ק מוגראבי שלשה בתי מדרשות, אחד עשר ס״ת מק״ק קאשטילייא יע״א וקצת בנין ת״ת״ [7].

ב״ז״ר רחמים תקי״ט (1759) נשרפו הבתים, בתי׳ אשר אין להם מספר, רוב בתי הכנסת בעו״ה״ [8].

״בשנת ת״ר, בליל ראשון של ראש השנה (9 ספטמבר 1839) שרף ה׳ שריפה גדולה בעיר הזאת, אשר מעולם לא שמענו כזאת, ותהי השריפה גדולה עד מאד שבעוונותינו נשרף מקצוע גדול שבעיר ורוב בתי ישראל העניים והעשירים, כלם יבכו את השריפה אשר שרף ה׳... ובעונות נשרפו ארבע קהילות גדולות וכמה בתי מדרשות״ [9].

בשנת תרי״ז ותרל״ז (1857, 1877) נפלו בעיר דליקות גדולות.

למרות הורבן הספריות בכל הזמנים, עוד נמצאו בשאלוניקי באמצע המאה הי״ט, אינקונבלים וכתבי־יד, עליהן מספר ר׳ יהודה נחמה במכתביו לשד״ל ולחכמי דורו.

בשנת תרי״ך (1852) ערך ר׳ יהודה נחמה לר׳ שמואל דוד לוצאטו (שד״ל) רשימה של כ״ט ספרים וכתבי־יד — מהם כתובים על קלף ממחברים מפורסמים, ביניהם רבים שלא ראו אור, כמו ״בטול עקרי הנוצרים״ ו״ספר ויכוח ע״ד פילוסופי יהוא העתק מאמר אחד לר׳ חסדאי בעל ספר אור ה׳ עם הרחבת ביאור מר׳ יוסף בן ש״ט ז״ל״ [10]. בשנה זו שלח להחכם אליעזר אשכנזי מטוניס רשימת י״א כתבי־יד בחכמת המזלות שהיו בידי התוכן ר׳ שלמה מורדוך (מת בשנת תור״ה — 1846), רובם מיוחסים להראב״ע. ביניהם נמצאים חבורים שכבר נדפסו [11]. גם באותה שנה שלח ר׳ יהודה נחמה אל החכם יום

2 ״מחזור אשכנזים״, מדור ״קינות תשעה באב״, שאלוניקי ש״י.
3 שו״ת, ח״מ, סי׳ שף.
4 הוציאה לאור דוד ששון באוקספורד תרצ״ב.
5 באוצר הספרים של הבודליאנה נמצאים קובצי שירים ממשוררי שאלוניקי ומעטים — מקושטא.
6 ״קורא הדורות״, דף מ״ה ע״א.
7 בהקדמה לס׳ ״טירת כסף״ לר׳ אברהם גאטיניו שאלוניקי תצ״ו.
8 ״הון רב״ לר׳ רפאל אלעזר נחמיאש, ח״מ, סי׳ כ״ה.
9 ״ידי דוד״ קאראסו, שם, תרכ״ז, דף רי״ח ע״א.
10 ״מכתבי דודים מיין״, עמ׳ סו, מכתב ח׳.
11 שם, עמ׳ 31 מכתב ט״ו.

טוב ליפמאן צונץ מחזורים ממנהגי קטאלוניה, אראגון, אשכנזים, רומאניאה (דפוס ויניציה), ספר הושענות כמנהג סיציליא בשאלוניקי, ספר קינות עם פי׳ (דפוס לובלין ?) [12]. הוא קנה בפקודת חכמים שונים ספרים יקרי־ערך ששלח להם ע״י הדואר.

מאידך קנה רבי יהודה נחמה על ידי מענדיל מאהר, שד״ל, ד״ר ישראל יעקב שמעון ואחרים, המון ספרים מתקופת ההשכלה, ביניהם גם אותם שנדפסו בזמנו, או פנה במישרין, אל הסופרים (למשל פרץ סמולנסקי) כדי לרכשם. לא חסרו בספריתו קובצי מכתבי־עת ״המגיד״, ״השחר״, ״הכרמל״ ו״המליץ״.

בדליקה שפרצה בליל י״ט באלול תר״ן (4 בספטמבר 1890), שנקראה בפי העם ״איל חואיגו גראנדי״ (השריפה הגדולה) היו למאכולת אש אלפי בתים, רובם של בתי הכנסיות והמדרשים, ישיבות רבות עם ספריותיהן הרבניות. משערים שבשריפה זו עלו באש כשלוש מאות חיבורים שנשארו בכתבי־יד [13]. באסון זה אבד בית גנזי ספריו של החכם וחובב ספרים ר׳ יהודה נחמה שהכילה, לפי עדותו, ״כמה מאות ספרי כתבי־יד ודפוסים חדשים גם יקרים״. בין כתבי־היד שהיו לאין נמצא חיבורו קטן הכמות ורב האיכות ״היהודים בסאלוניקי״, שהיה יכול להיות ״כלי אומנות יפה לכל חוקר ודורש הקדמוניות בני העיר הזאת״, לרבות הארכיון שלו, ״כמה צרורי פרחים, מכתבים ממכתבים שונים, אשר החלפתי עם מאהבי אנשי שם, חכמים, נבונים וידועים, לא נשאר לי מהם כ״א מעט מזער אשר המלאך המשחית עזבם...״ [14].

בסוף המאה הי״ט ביקרו בעיר, הביבליוגראפים אפרים דיינארד ואילקאן אדלר (זה האחרון בחודש ספטמבר 1898) כדי לאסוף ספרים וכתבי־יד, אף על פי שנכזבה תוחלתם למצוא בעיר ואם בישראל כמות גדולה של סחורה משובחת, בכ״ז הצליחו לקנות בזיל־הזול, אינקונבלים, כתבי־יד וספרים שיצאו מדפוסים ראשונים של קושטא ושאלוניקי. אלקאן אדלר מכר לפי השמועה, את אוסף הספרים שלקט במזרח לבית המדרש לרבנים שבניו־יורק.

לאחר השריפה הגדולה של תר״ן היו קיימות בעיר ספריות תורניות שהכילו ספרי שו״ת מדפוסי שאלוניקי, קושטא איזמיר, ואיטליה, מלבד הספרים הקלסיים, כמו תלמוד, יד החזקה להרמב״ם, טור, שולחן ערוך ועוד ועוד, מדפוסי אשכנז ואיטליה. ואלו הן: ספרית הנדיב הגדול סיגייור חיימוג׳ו קובו, בן הרב הגדול ר׳ אשר קובו. בה נמצאו חיבורים בכתבי־יד בלתי ידועים, ביניהם העתק מפנקס ההסכמות של מוסד תלמוד תורה; ספרית הרב הגדול ר׳ יעקב קובו; ספרית הגביר והנדבן ח׳ שלום סאאיאס ב״ישיבתו״ שנקראה ״לשכת הגזית״; ספרית הגביר צ׳יליבי אליהו הכהן מעיר לארסו שנקראה לה בריאנה, הוא הקים ספריות אחרות בעיר מולדתו לארסו ואזמיר; הספריה של הגביר גבריאל אלמושנינו, חמיו של הרב הדגול ר׳ חביב הי״ד שנספה בשואה יחד עם בני קהילתו; ספרית ר׳ דניאל טוריס, הי״ד. כל הספריות הנ״ל היו ב״ישיבות״ שבהן למדו תלמידי חכמים בבוקר ואחרי הצהרים. בהרבה מעונות של תלמידי חכמים ובעלי בתים אמידים נמצאו אוספי ספרים פחות או יותר עשירים.

ב־4 באבגוסט 1911 עלה באש בית דפוסו של סעדי הלוי ובו נשרף אוסף ספרים שהיה מורכב מטפסים של כל הספרים שנדפסו על ידי המדפיסים ממשפחת לוי־אשכנזי במשך מאתיים שנה בערך.

בשריפה הגדולה של ל׳ באב תרע״ז (17 אבגוסט 1917) הנוראה ביותר שפרצה בשאלוניקי מיום היווסדה נשרפו כל השכונות שבמרכז העיר, חנויות המסחר, שלושים בתי כנסת עתיקים, ביניהם ביהכ״נ הגדול ת״ת הגדול, מאה בתי מדרשים (״ישיבות״). כל ה״ישיבות״ עם ספריותיהן וכמה אוצרות ספרים ציבוריים ופרטיים עלו על המוקד.

בדליקה הזאת עלתה באש הספריה העברית של חברת ״קדימה״, אגודה זאת נוסדה בשנת תרנ״ט — 1899 ושמה לה למטרה הפצת השפה העברית וספרותה, ויסדה ספריה חשובה שהכילה ספרים מתקופת ההשכלה, קובצי עתונים וכל הספרים של הוצאת ״תושיה״ ו״אחיאסף״, נוסף על הספרים שנדפסו בפולניה, באיטליה ובארצות מרכז אירופה. החברה קנתה בשנת תרס״ג (1903) ספריה רבנית מר׳ משה כהן־חסיד, שהיתה מאוכסנת במדרשו של הרב הגדול ר׳ יעקב מאיר ז״ל. אחרי שנת תרע״ב (1912), התחברה ״קדימה״ עם ה״ביבליוטיקה ישראליטה״, שהביאה מצידה ספרים בצרפתית, וחברת ה״אמי־קאל״ שהיה לה אוסף עשיר של ספרים ביהודית־ספרדית מהתקופה החדשה.

קהילת שאלוניקי עתירת תרבות של הרבה מאות שנים נשארה לפתע משוללת כל ספריותיה. ועד הקהילה דאג לעתידה של התרבות הרבנית וקנה בירושלים אוצר ספרים עשיר מסוגים שונים שראו אור בתורכיה, איטליה ופולניה, ספרי שאלות ותשובות, פרשנות, דרוש, קבלה, היסטוריה ועוד. באוסף ספרים זה נמצאו ספרים יקרי מציאות. בית גנזי ספרים זה היה מחולקת לשנים: המחצית האחת, שהכילה ספרי שו״ת ודרוש, שוכנה בבנין בית הדין, והמחצית האחרת, שהכילה ספרים שונים, במיוחד בפורמט קטן, צורפה אל הספריה הרבנית שהתקיימה בישיבת חיימוג׳ו קובו׳.

בבית מדרש זה התקיימה ספריה רבנית, לרוב מספרי שו״ת ודרוש ממחברי שאלוניקי.

לרב חיים חביב, הי״ד, היה בית עקד ספרים שבו נמצאו אכסמפלרים יקרי ערך מדפוסים ראשונים שנרכשו מספריתו של הרב הראשי בשאלוניקי ר׳ מאיר נחמיאס (נלב״ע בשנת תרמ״ח — 1888).

מלבד הספריות התורניות נוסדו בשאלוניקי אחרי שריפת תרע״ז, ספריות שהכילו ספרים בעברית ובשפות לועזיות בעלי תוכן יהודי או כללי, כגון: ספריתה של לשכת בני ברית (צרפתית ויוונית); של ה״צעירים העברים״ (עברית וצרפתית); של ההיסטוריון והסופר יוסף נחמה (צרפתית בכללותה); של הסופר מירקאדו קובו; של כותב הטורים האלה (עברית צרפתית ולאדינו); של הרב הראשי ד״ר צבי קוריץ (עברית, גרמנית

12 שם, עמ׳ 84, מכתב מ״ד.

13 כתב־עת ״לה איפוקה״ באותה התקופה.

14 הקדמת ״מכתבי דודים מיין״, מחברת ראשונה, שאלוניקי, תרנ״ג.

וצרפתית) שהביאה מברלין; של חברת "תלמידי בתי ספר כי"ח לשעבר" (צרפתית ברובו המכריע); של חברת "תלמידי בתי ספר הקהילה (עברית וצרפתית) וכמה ספריות פרטיות. בתי ספר לאיק פ'ראנסיס", כולם יהודים (צרפתית); של מורי כל הספריות שמנינו, תורניות וכלליות, ציבוריות ופרטיות, נשדדו ע"י הגרמנים י"ש, או נמכרו לנייר בזמן גלות היהודים לפולניה.

ספריות עבריות של כת השבתאים

גם לשבתאים תושבי שאלוניקי היו להם בעיקר ספרי דת. כידוע היו השבתאים נאמנים במדה ידועה למסורת היהודית. הם היו קוראים בספרי התנ"ך ובספרי הזוהר, קיימו הרבה מצוות מתורת משה והיו להם בתי דין שפנו אל רבני העיר בעניני הלכה. מהם ידועים לנו: ר' דוד הלוי קאראסו, מחבר ס' "ידי דוד" (שאלוניקי תרכ"ז), בסוף ימיו עלה לירושלים ונפטר שם בשנת תקצ"ה (1835); ר' חנוך פיפאנו (נלב"ע בר"ח טבת תקע"ט), היה מורה הוראה לכת המאמינים (שבתאים) ואפילו היה מקבל מהם שכר חדשי[15]; ר' שמואל ארדיטי (נפטר בה' באלול תרמ"ז — 1887) רשם בספרו שבשאלוניקי "השבתאים נחלקו לשלוש כתות (מפלגות) ולכל כת חכם ובית דין משלה". מדבריו שנרשמו בשנות תרכ"ח—תר"ל בערך (1868—1870)[16] נראה שהיו שואלים את פיו על עניני דת ודין[17].

לשבתאים היו ספריות שהכילו ספרי שו"ת, פסקים ודרושים בכתבי־יד. אחרי כיבוש שאלוניקי (אוקטובר 1912) בידי צבאות יוון התחילו קשרי הכת עם היהודים להתרופף והרבה מהתעודות וכתבי־יד שהיו בידיהם התגלגלו לידי יהודים. החכם והמורה הדגול ר' יצחק ברודו, הי"ד, למשל, קנה במעט כסף סדר תפילה של השבתאים בכתב־יד (נשרף בתרע"ז); למורה ברוך בן־יעקב, הי"ד, היו תעודות וכתבי־יד שהשתייכו לכת הזאת.

בשנת תרע"ה (1915) ביקר ההיסטוריון ש. רוזאניס בשאלו־ניקי. הוא ראה, לפי דבריו, באחד המרתפים של שבתאי אחד שלש תיבות מלאות ספרים, כתבי־יד וארכיונים, ביניהם ספרי תנ"ך, "הצד צבי" מאת השבתאי נחמיה חיון[18]. האוספן ר' שאול אמארילייו זלה"ה[19] השיג כתבי־יד ותעודות מכת השב־תאים, הנמצאים כיום, ברשות בנו אברהם אמארילייו הי"ו, החי בתל־אביב. אחיו יצחק הי"ד, הראה לי בביתו, בשנת תרצ"ח, קובץ מכתבים מכורכים יחד כתובים בידי נתן העזתי. הוא הרשני להעתיק ולפרסם שני מכתבים בקשר לישיבתו של נתן בקשטוריה. כל התעודות שנמצאו ברשות משפחת אמארילייו ניצלו בנס מכליון בזמן המלחמה האחרונה[20].

בשנת תרפ"ט (1929) הזמינני ר' יוסף שלם (בסוף ימיו עלה לארץ ונפטר כאן) לביתו והראני תיבה גדולה מלאה ספרים, ביניהם כתבי־יד, שהיתה מונחת בקרן זוית. הוצאתי אחד אחד את כל הכרכים מהתיבה וראיתי ביניהם הרבה ספרי שו"ת ממחברים שחיו בשאלוניקי במאה הי"ח והי"ט. רכשתי ספרים וכתבי־יד אחדים וביחוד השיכים לשבתאים. הם אבדו לי כשהגרמנים שדדו את ספריתי בשנת 1943. מה שניצול מכתבי־היד נמצא בארגז אחד עם ספרים עתיקים אחדים ששמרתי אצל משפחה יוונית שגרה בשכונתי. ארשום להלן שמות הספרים שנשמרו בזכרוני וחלק מכתבי־היד הנמצאים היום ברשותי[21].

1. "הצד צבי" מאת השבתאי נחמיה חייא חיון (אמסטרדם תע"ד). כולל תשובות לכתבי חכם צבי בשם "ארס צבי". אולי הוא אותו הטופס שראה דחכם רוזאניס בזמן ביקורו בשאלוניקי.
2. "מעשה טוביה" לטוביה הרופא (הוצאת קראקא?) בדפים י"ח, י"ט, כ"ז ע"ב מדובר נגד כת השבתאים.
3. "מעלות המדות" לר' יחיאל ב"ר יקותיאל. כולל עניני מוסר. איני זוכר בדיוק אם הטופס שהיה בידי היה בעברית או בתרגום לאדינו. אני סובר שהיה במקורו העברי.
4. "ערוגת הבושם", לא ידעתי את המחבר ומקום ההדפסה.
5. "מורה המורה", לר' ש"ט בן פלקירא. איני זוכר את ההוצאה.
6. "צחוק עשה לי" (כ"י), לר' יצחק קאלוו ממונאסטיר. כולל: ביאורים, דינים, דברי מוסר ועניני קבלה. המחבר כתב את ההקדמה בשנת תל"ג (1673).
7. "כתב יד", נכתב בשנת תק"ף (1830), כולל הקדמה ממהח"ו זלה"ה. כנראה שהוא העתק מס' שנדפס.
8. "כתב־יד". כולל דרושים שונים: דרוש המאיר; דרוש היסוד; דרוש הויה ואדנות; דרוש אדם הראשון; דרוש המציאות; דרוש ארבע כוסות; דרוש רזא דרזין; תשובת מורינו על מה שהקשינו; השגות על ספר אשר אברהם ברמא"ק.

במקום אחד ראיתי את הרשימה הזאת: "ובימינו נגלה אדונינו שבתי צבי, ירום הודו ותנשא מלכותו" (כתב היד הוא, לפי זה, מזמן ש.צ.).

9. "כתב־יד" ביהודית־ספרדית, כתוב בקורסיב לאדינו של המזרח, כולל חומר על כת השבתאים.

תשמישי קדושה וחפצים יקרים

חוץ מאינקובלים נדפסים שהיום הם יקרי המציאות, כתבי־יד יחידים בעולם ובלתי ידועים, שטרות, פנקסי הסכמות וארכיונים שכללו חומר היסטורי, אבדו בדליקות המרובות ספרי תורה, מגילות והגדות מצוירות ובלתי מצוירות, קמיעות, מפות, פרוכיות וכמה חפצים: כוסות של קידוש עם כתובות, חנוכיות, מגילות עם תיקים של כסף וזהב, חותמות וכמה חפצי זכרונות שעובדו בימי הבינים ושהנודדים הביאום ממקומות מגוריהם במשך מאתיים שנה של הגירה אל המזרח, או שנעשו במזרח במאה השש עשרה והשבע עשרה.

15 ש. רוזאניס "קורות היהודים בתורכיה וארצות הקדם", ח"ד, סופיה תרצ"ד—תרצ"ה, עמ' 474.
16 ח"מ ס' כ"ב.
17 "דברי שמואל", שאלוניקי תרנ"א.
18 שם, רוזאניס, תולדות יהודי תוגרמה, עמ' 475.
19 ר' עליו בקובץ זה במדור "אישים".
20 חומר חשוב מאוסף זה נדפס ע"י אברהם אמארילייו בספונות ס' ב' (תשי"ח), שם ג־ד (תשי"ט—תש"כ).

21 לצערנו הועבר אוצר ספריו של המחבר ז"ל למכון הספרדי "מונטאנה" במדריד. המערכת.

רבי שמואל די מדינה (מהרשד״ם)

(ערכו המעשי של פסקיו בימינו)

מאת ד״ר יצחק קיסטר
שופט בית המשפט העליון

במאמרי זה לא אעמוד על תולדותיו וקורותיו של הרב שמואל די מדינה, אחד מגדולי החכמים שחיו ופעלו בשאלוניקי. אציין בזה כי נולד בשאלוניקי בשנת רס״ו (1506) ונפטר בגיל 84, בשנת ש״ן (1590).

על מהרש״דם כותב מר מיכאל מולכו [1], כי במשך הרבה דורות לא נמחק שמו הטוב מלב יהודי שאלוניקי שכינוהו ״הארי״.

אמנם מסופקני אם כעת, אחרי המלחמות הגדולות, נשמרו הסיפורים והמסורות על הרש״דם בין יהודי שאלוניקי או עולי יוון בישראל, אך שמו ידוע ומפורסם והוא מוזכר לעתים קרובות ע״י הרבנים והדיינים היושבים על מדין, ובמידה ומשתמשים במשפט העברי בבתי משפט האזרחיים בישראל, מאזכרים את תשובותיו ומסתמכים עליו וכך ממשיך הוא לתפוס מקום נכבד בין הפוסקים אשר על פסקיהם מסתמכים להלכה ולמעשה.

אכן אין פופולריותו של מהרש״דם כפופולריותו של ר׳ יוסף קארו בעל שולחן ערוך; מהרשד״ם לא כתב ספר בו ניתן למצוא דינים מסודרים כדוגמת משנה-תורה של הרמב״ם או כדוגמת השולחן-ערוך, הרש״דם כתב תשובות לשואליו בהלכה ופסק בענינים שונים בין בעלי-דין. וכפי שאפשר לראות מתשובותיו פנו אליו בשאלות אף ממרחקים והוא דן בין בעלי-דין מארצות שונות. ספר תשובות כזה מטבעו אינו מיועד לשדרות רחבות של הצבור, אלא לאנשים שבפניהם מובאות בעיות מסובכות, או שאלות הטעונות הכרעה ושאין דינן מבורר במפורש ברמב״ם או ב״טור״.

אוכל להעיד על עצמי כי את ספר התשובות של הרש״דם ראיתי לראשונה, בזמן שכהנתי כבר כשופט בבית המשפט המחוזי בתל-אביב, בין ספרים עתיקים בבית הכנסת בו הייתי רגיל להתפלל. אז דפדפתי בספר ומצאתי בו ענין רב. אבל התחלתי לעיין בתשובותיו השונות, עיין היטב, כאשר באו לפני משפטים הנדונים לפי המשפט העברי, ואת פתרונן של שאלות קשות מצאתי בתשובות השונות של הרשד״ם.

אינני אלא אחד מני רבים הנהנים מתורותיו. כעת מתפרסמים פסקי הדין של בתי הדין הרבניים בישראל ולא נמצא אף כרך שבו יעדר, מרשימת המקורות שעליהם התבססו בתי הדין, ספר ״שאלות ותשובות״ הרש״דם והוא הדין אף ביחס לקבצי פסקי הדין של בתי המשפט האזרחיים — במידה ומשתמשים בהם במשפט העברי.

לא יהיה זה נכון מצדי לכתוב הערכות על מידת האקטואליות של פסקיו, ואף קשה יהיה להבין זאת ולעמוד על כך, מבלי שאמסור כאן מספר ענינים שבהם הודרכתי על-ידי תשובות הרש״דם, והקורא הנכבד יראה כי כח דבריו וחכמתו יפים גם כיום אף-על-פי שעברו כבר 400 שנה.

כאשר אצטט דברים מפסקיו לא אעתיק את כל השקלא וטריא שלו המבוססת על המקרא, על התלמוד ועל הפוסקים שקדמו לו ושעליהם התבסס בהוציאו את פסקיו, אלא אסתפק בציון הכללים שנקבעו על ידו על פי השיקולים ההלכתיים שהינחו אותו, ואשר מקוה אני שמובנים יהיו לכל אחד הקורא את הדברים.

עד כמה שזכור לי, המשפט הראשון בו מצאתי את הפתרון בתשובות הרש״דם היה המקרה דלקמן [2]:

צעיר עיוור בגיל למעלה מ-18, בן יחיד לאביו ולאמו אשר התגרשו וכל אחד מהם התחתן מחדש, תבע מאביו שיפרנסו ושימציא לו כסף ללימוד מקצוע. על כך שאב חייב ללמד את בנו מקצוע כדי שיוכל להתפרנס, אין פקפוק. אבל במקרה זה התעורר סכסוך בדבר טיב המקצוע. האב שהוא עובד מדינה בכיר ניסה תחלה ללמדו נגינה, אבל הבן היחיד לא הצליח בהופעותיו בציבור ומקצוע אחר לא למד. הוא נשאר בבית אמו אשר היתה מפנקת אותו כפי שמפנקים בן יחיד והיתה אף רוחצת אותו ומלוה אותו לטיולים, אך בעלה של אמו עורר אותה למחשבה כי לא טוב היא עושה הואיל וסוף סוף יצטרך הבן להיות עצמאי ולדאוג לפרנסתו בעצמו.

האב טען שבנו מבוגר ויוכל כבר לדאוג לעצמו לבד, וכי ישנם קורסים מטעם מוסדות ציבור המאפשרים לעיוורים ללמוד את המלאכה של תעשית מברשות ומזה יתפרנס הבן. כאשר ניסה הבן עבודה זו, טען כי אינו יכול לעבוד באותו מקצוע.

הבעיה שהתעוררה כאן היתה קשה לפתרון, כי לפי דיני התורה כל מלאכה היא מכובדת. בשאלה זו מצאתי פתרון בתשובות מהרשד״ם. באחת מתשובותיו [3] נדון מקרה בו תבע אח תמיכה מאחיו. כידוע, הלכות תמיכה בבנים מבוגרים ובקרובים אחרים הם ״מדין צדקה״, ובדיני צדקה קיים חיוב לתת לנצרך ״די מחסורו״.

ביחס למידה של ״די מחסורו״, רואים אנו כי מחד גיסא רחב מאוד הוא הגבול של ״די מחסורו״, וכך נאמר ברמב״ם [4]: ״אפילו היה דרכו של זה העני כשהיה עשיר לרכוב על הסוס ועבד רץ לפניו, והעני ירד מנכסיו, קונים לו סוס לרכוב ועבד לרוץ לפניו״. אך מאידך גיסא קובעת ההלכה [5]: ״כי לעולם ידחוק אדם עצמו ויתגלגל בצער ואל יצטרך לבריות ואל ישליך עצמו על הציבור, ואפילו היה חכם ומכובד והעני יעסוק באמנות, ואפילו באמנות מנוולת, ולא יצטרך לבריות. מוטב לפשוט עור בהמות נבלות ולא יאמר לעם חכם גדול אני, כהן אני, פרנסוני, ובכך צוו חכמים. גדולי החכמים היו מהם חוטבי עצים, ונושאי הקורות, ושואבי מים לגינות, ועושי הברזל והפחמים, ולא שאלו מן הציבור ולא קיבלו מהם כשנתנו להם״.

הרש״דם בירר את ההלכה מכל צדדיה, ופתר את הבעיה לפי אגדות שבתלמוד בהן סופר על אנשים שהורגלו לאורח חיים ברמה גבוהה וכאשר האכילו אותם דברים שלא הורגלו בהם, הזיק להם הדבר וגרם אף למוות.

1 סיני, כרך מ״א חו׳ א׳ עמ׳ ל״ו—ל״ח, ור׳ מ. מולכו ״תולדות יהודי שאלוניקי״ בקובץ זה.

2 ת.א. 1250/51 פורסם בתמציות פסקי דין מחוזיים, כרך ז׳ 132.

3 יו״ד סימן קס״ו.

4 הלכות מתנות עניים, פרק ז׳ הלכה ב׳.

5 שם פרק י׳ הלכה י״ח.

על פי בירור מקורות התלמוד הגיע הרשד״ם למסקנה מתי לא יאמרו לנצרך שידחוק עצמו, אלא יחייבו את קרובו שיתמוך בו מדין צדקה. כאן אצטט מדבריו בתשובה הנ״ל: ״אלא במי שהורגל, ואין יכולת עתה בשום אופן למצוא הרגלו ולימודו, ואפשר יסתכן (הדגשה שלי). על זה אמרה תורה ״אשר יחסר לו.......״ בהמשך תשובתו מורה הרש״דם כי הדבר יכול להקבע ע״י בית הדין של עירם של הצדדים היכולים לברר זאת עפ״י הרקע המשפחתי וחינוכו וגידולו של הנצרך מצעירותו.

על־פי אותם השיקולים דנתי ופסקתי בפסק דיני כי הבן שהוא עוור, פונק וחסר לו בטחון עצמי (כפי שאפשר היה לראות מאי־הצלחתו בהופעות בצבור), ״יסתכן״ אם תוטל עליו עבודה שהיא כה רחוקה מן ההרגלים שהוריו הרגילוהו בהם ומאורח חיים בו גדלוהו, ועל כן על האב לפרנסו, ולחפש עבורו עבודה מתאימה להרגלו ולימודו״. ובהתאם לכך גם פסקתי.

כפי שהתברר לי הגיעו ארצה, כעבור זמן, מרכזיות לטלפונים המיועדים להפעלה ע״י עוורים. הצעיר נכנס לעבודה והיה יכול להגיע לעצמאות כלכלית ונפשית.

אין זה המשפט היחידי בו פסקתי עפ״י אותם השיקולים של הרש״דם. היו עוד מקרים בה היתה לי הזדמנות לפסוק לפיהם. אחד מהם היה מקרה בו עזב מהנדס, עובד מדינה בכיר, את אשתו וארבעת ילדיו ועבר לגור עם אשה ״ידועה בציבור״; על־כן סרבו הבנים, שאחד מהם היה כבר בן 18 בערך ואחד בגיל 15 בערך, — להיפגש אתו. וכתגובה, סירב הוא לתת מזונות לבניו אלה. הוא טען שבניו שלמדו בבתי־ספר תיכוניים, שהוא האב עצמו הכניסם, יכולים למצוא את פרנסתם כשוליות אצל בעלי מלאכה. התעוררה השאלה האם בדין סירב האב לזון את בניו. וכאן שוב פסקתי עפ״י הרש״דם. כי, אמנם, כל מלאכה הנה מכובדת, אבל אחרי שהאב בעצמו הכניסם לבית ספר תיכון והילדים עוברים משבר קשה בגלל המצב במשפחה, עלולים הם ״להסתכן״ מבחינה נפשית, אם יצטרכו נוסף לכך לעזוב באמצע שנת הלימודים את ספסלי הלימודים, את סביבתם, חבריהם וכו׳, ולאור שיקול זה חייבתי את האב לפרנסם עד שיסיימו לימודיהם בבית הספר התיכון.

כאן אוסיף כי חוק הביטוח הלאומי באנגליה נקט, עד כמה שידוע לי, בעמדה דומה לזו של הרש״דם בזכותו אדם בקיצבה אם אינו יכול למצוא עבודה במקצועו אלא יצטרך לשנות אורח חייו באופן העלול להזיק לו.

ענין אחר שהשתמשתי בו בתשובות הרשד״ם, במדה רחבה, היה שאלת החזקת הילדים.

הגישה של המשפט העברי היתה מבוססת על העיקרון של טובת הילדים. ואילו שיטות המשפט האירופיות היו מבוססות על זכויות ההורים, ורק בעשרות השנים האחרונות גבר גם במשפטי אירופה העיקרון של טובת הילדים על העיקרון של זכויות ההורים. במובן הזה, היתה הגישה של המשפט העברי מתקדמת יותר מאשר זו של המשפט האירופי. הרש״דם פסק כמובן לפי אותה גישה. אבל כאן מעניינים הביטויים וההגדרות הקולעות של הרשד״ם בפירוש דברי התלמוד והפוסקים: ״בת — אצל אמה לעולם״, או: ״בן — אצל הורה פלוני״ (עד שש — אצל אמו ואח״כ — אצל אביו). הרש״דם, אחרי בירור הענינים עפ״י התלמוד והפוסקים אומר[6]: ״בזכות הבת אמרו ולא בזכות האם; וכן בבן בזכות הבן, על כרחך יש לך לומר שחכמים דברו בתקנת הבת על הסתם; אמנם יראה בעין שתקנת הבת אינה להניחה אצל אמה, וודאי ואין ספק שיש כח לבית דין לראות על תקנתה.....״ היום הכלל הזה הוא כלל גדול גם במשפט המודרני אם כי בשיטות משפט רבות יש עוד מקום ניכר לזכות ההורים.

תשובה זו משמשת גם אסמכתא נגד הוצאת ילדים מארץ ישראל לחוץ־לארץ ע״י אחד ההורים או ע״י האפוטרופוס, ומצטטים אותה בבתי דין רבניים ובבתי משפט אזרחיים.

ומכיוון שעוסקים אנו בענין טובת הילדים וגם בענין צדקה כדאי להביא עוד תשובה אחת[7] העוסקת בשני הענינים גם יחד. המקרה היה כדלקמן[7]: שמעון נפטר והשאיר אשה שהיתה בהריון, ואחרי כמה ימים ילדה, ודרשה מראובן אחיו של בעלה המנוח שיקח הילד ויתנהו ״להניקו להוצאותיו״. ואותו ראובן פנה למהרש״דם בשאלה: א. האם חייב לפרוע שכר הנקת הילד; ב. במקרה שחייב לפי הדין, האם הוא מחויב ליתנו לאמו ולא לזולת בשכר.

תשובת הרשד״ם היתה חיובית על שתי השאלות. אשר לשאלה הראשונה: הרי מכיון שליתום אין נכסים חייב דודו לפרנסו ״מדין צדקה״; בנוגע לשאלה אם חייב לתת להניקו לאם, השיב כי זה ״פשיטא יותר מביעתא בכותחא״ מכמה טעמים: טובת התינוק דורשת שיהא אצל אמו עד גיל שש; ועוד הכלל הוא שכופין על מדת סדום דכיון דצריך לשלם שכר למינקת למה לא יתן אותו השכר לאם שהיא יותר יפה לתינוק; ועוד שבית דין אביהם של יתומים לפי ההלכה ״וכשם שמחייבים אותו בית דין לפרנס לתינוק כך מחייבים אותו על האופן שהוא יותר טוב לתינוק. ולהיות דברים אלה פשוטים מאד לא חששתי להאריך, כתבתי וחתמתי שמי הצעיר שמואל די מדינה״.

תשובה זאת צוטטה במספר פסקי־דין גם בבתי הדין הרבניים וגם בבתי המשפט האזרחיים.

דרך אגב, מהרש״דם היה נוהג לחתום על התשובות ועל פסקי הדין ״הצעיר שמואל די מדינה״.

אחד השטחים בו היתה הזדמנות לבתי המשפט להשתמש במשפט העברי הוא בעניני אפוטרופסות. אמנם בשנת 1962 חוקק ״חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות״, אך גם לאחר חקיקת החוק הזה אפשר להעזר בספרות ההלכה.

העיקרון שהתקבל בחוק הישראלי משנת תשכ״ב הוא אותו עיקרון שהיה במשפט העברי, היינו: טובת הקטין או חולה הנפש או הנעדר. ואין היום אצלנו הוראות, כמו שהיו במג׳לה או במשפט האירופי, על זכות קדימה של קרובים מסוימים לאפוטרופסות, אך בכל זאת מתעוררות בעיות הצריכות הכרעת בתי המשפט באין הוראה מפורשת בחוק. בעיות מעין אלו היו מתעוררות גם בזמנו של הרש״דם. בין הבעיות הנידונות בפניו צצה גם השאלה אם יש דין קדימה לקרובים על פני זרים ובין

6 הרש״דם, אבן העזר סימן קכ״ג.

7 מהרש״דם, אבן העזר סי׳ קצג.

קרובים בינם לבין עצמם; ידוע גם היום כי קרובי היתום לפעמים נעלבים או נפגעים כאשר אין ממנים אותם.

והנה באחת מתוך התשובות [8] הרבות הדנות בענין אפוטרופסות היתה שאלה: מי עדיף: דודו של יתום, זר או אם יש למסור נכסי היתום למי שמונה ל״אבי־יתומים״ באותו קהל בו היו נכסיו של היתום (היה נהוג בקהלות רבות שהיו ממנים או בוחרים באדם שתפקידו היה לפקח על נכסי היתומים, והיום בישראל ממלא תפקיד כזה או דומה לו האפוטרופוס הכללי) [9].

הרש״דם מברר את השאלה עפ״י מקורות ההלכה. הוא ער לכך שנאמר ״אין מורידין קרוב לנכסי קטן״, אך אחרי הבירור באילו נכסים מדובר שם, הגיע למסקנא כי הטעם לכלל זה הוא שמא יגיד הקרוב כעבור זמן שהקרקעות של היתום הם שלו, וכי הוא (הקרוב) ירש אותם. אבל במידה ואין מקום לחשש כזה הרי בדרך כלל גופל היתום הקטן ונכסיו שיטפל בהם הקרוב ״כי מי יחוס עליהם יותר מאשר הדוד הקרוב״, כך שכאשר אין מקום לחשש יש להעדיף אפוטרופסותו של הקרוב.

שאלה אחרת בשטח האפוטרופסות [10] מעניינת, מכיון שהבעיות שהיו אז מתעוררות גם בימינו אנו, כאשר היו או ישנם עוד מקומות בעולם שיהודים שרויים בפחד מפני רדיפות ולא רק רכושם נמצא בסכנה אלא גם חייהם, ומשתדלים להמלט משם.

הרש״דם חי תקופה קצרה לאחר גירוש ספרד. בתקופת האנוסים נדון בפניו מקרה בו ביקש אחד מן האנוסים, שהוגדר בשם לוי, מאת הרש״דם שיחוה דעתו בשאלת אפוטרופסות. וכוונתו של לוי היתה לצאת ידי שמים וידי הבריות ״ולא יסור ימין ושמאל מאשר יגזור עליו הדין״.

לפי תאור העובדות שלוי הציע בשאלתו, היו שלשה אחים בפורטוגל, מן האנוסים, והם ראובן, שמעון ולוי, ומת ראובן בפורטוגל והניח בידי אחיו לוי הקטן נכסים, ובאו שני האחים הנשארים לחסות תחת כנפי השכינה, ושמעון הביא בני אחיו ראובן אתו עד מונישטרו, ולוי נשאר עם הנכסים בפרנקיה ״במקום שהוא יהודי ושומר תורת ה׳״. ועתה דורש שמעון ממנו שיעביר לו את נכסי היתומים משני טעמים: א. הוא האח הגדול וב. היתומים אצלו והוא הביאם; ואילו לוי בדעה כי ראובן המנוח מסר לו את הנכסים, אך לבו נוקפו שמא ״היום או מחר אם יפסידו הנכסים ישאלום יורשי ראובן ממנו״. ועוד שאל לוי למקרה שהנכסים ישארו בידו איך לנהוג בהם כאשר רצונו לבוא ״למלכות תוגרמה״ עם ביתו, אם להניח את הנכסים בידי בית הדין בעיר שם נמצאים כעת הנכסים או להביאם למקום בו היורשים יושבים.

תשובתו של הרש״דם היתה, אחרי בירור ההלכה, שאין חשיבות לכך ששמעון הוא האח הגדול, אלא הכל תלוי במהות האדם ומצטט את דברי פוסק אחר (הריב״ש) האומר: ״הכל תלוי באמונת האיש וביושר מדותיו״, וכאן, אמנם, הילדים אצל שמעון, אבל מאחר שאבי היתומים מסר את הנכסים בידי לוי וגלה בזה את רצונו ואימונו, אין יסוד לסלק את לוי מתפקידו ולהעביר את הנכסים לשמעון.

ביחס לשאלה מה יעשה לוי כאשר עובר למלכות תורכיה, שוקל הרש״דם את הבעיה לפי הראיות והשיקולים שבתלמוד כמו בכל תשובותיו, ומסקנתו היא שבודאי אין לדרוש מלוי שישאר ״במאסר העיר כל ימיו בשביל הנכסים״ ופסק כי מאחר ״שבדעת רוב האנוסים הבאים לחסות תחת כנפי השכינה לבוא בצל קורת אדוננו המלך, מלך תוגרמה אשר בארצותיו נחסו כל בני עמנו יחד עשיר ואביון והיתומים כמו כן הביאם אל המקום״, הרי ודאי הוא שטובת הקטינים דורשת שגם הם יבואו ל״תוגרמה״,

המצבה על קברו של מוהרשד״ם בבית הקברות הישן בשאלוניקי
La tombe du Rabbin Shmuel de Medina

8 רש״דם חו״מ סי׳ טוב.

9 האפוטרופוס הכללי הוא ממונה מצד המדינה שמתפקידו לפקח על נכסי נעדרים ולפקח על אפוטרופסים או לנהל בעצמן רכוש פסולים.

10 הרש״דם, חו״מ סימן מ״ו.

ורבו של הרשד״ם בירר בתשובה כמה נזקים יכולים להגרם ליתו־מים כאשר נכסים נמצאים במקום מרוחק מישוב היתומים, לכן יש להעביר את הנכסים ממקום בו נמצאים וינהג כדרך הסוחרים הנוהגים ״להבטיח נכסיהם דרך ים או יבשה ויעשה הבטחה היותר בטוחה שאפשר ואף על פי שיוציא הוצאות יותר קצת מן הנהוג אין בזה כלום״.

בקשר לאנוסים שהצליחו לצאת מפורטוגאל, והגיעו לארצות שונות באירופה המערבית ומשם לתורכיה והצליחו להוציא רכוש, התעוררו בעיות וסכסוכים בעניני אישות וזכויות מדין כתובה, וגם בעניני עסקות ברכוש ושאלות של הוצאות על הצלת רכוש יהודי, וכן שאלות של רכוש שהוחרם, וגם שאלות של ירושה אשר הצריכו בין השאר בירור הרכב המשפחה וזהות האנשים שטענו שהם יורשיהם וכו׳. שאלות רבות הובאו בפני הרשד״ם אשר השיב, דן ופסק. מתוך התשובות ישנן רבות שעליהם מסתמכים היום בעיקר בבתי הדין הרבניים.

לא אוכל במסגרת מאמרי זה לעמוד על כל התשובות אף שהן אקטואליות היום בקובץ שאלות ותשובות של המהרשד״ם הנמצאות בדפוס ישנן למעלה מאלף תשובות, שחלק קטן בלבד מהן שייך לחלק אורח־חיים בדיני תפלה, ברכות, שבת וחגים והחלק הגדול ביותר — בעניני ממונות, מהן, שאלות על רקע מסחר בין סוחרים של מדינה אחת לבין סוחרים של מדינה אחרת, על מקח וממכר, הובלה ימית, שטרות ושותפיות. במדה שדנים לפי דיני התורה אפשר להגיד שכמעט כל התשובות אקטואליות ואפשר להשתמש היום בעקרונות ובכללים אשר בתשובות הללו. אך, כאשר בבתי המשפט האזרחיים אין נוהגים לפי דיני התורה אלא בהיקף מצומצם הרי גם האקטו־אליות של תשובות הרשד״ם מצומצמת לאותם ענינים שאפשר להשתמש בהם בין בתור אסמכתא ישירה ובין בהתחשב בכוחם המשכנע כמכילים עקרונות צודקים והגיוניים.

מלבד תשובות שבהן חרץ הרשד״ם את הדין, אפשר ללמוד ממנו דרך הטלת מרותו על בעלי הדין בכוח אישיותו, וכפייתו להתפשר ולפייס את הנפגע אפילו לא היה בידו לכוף תשלום מכוח הדין, וכך אירע פעם שבחורה אחת מאלו שבאו מגירוש איטליה טענה נגד בחור שהרתה לו, ולא היו שום ראיות אלא שחבקה ונשקה והרשד״ם ובית דין אלצוהו לתת דרך פשרה סכום גדול שתוכל להנשא [11].

וכן יש לזכור כי הרשד״ם היה משיב ופוסק לא רק בין יחיד ליחיד אלא גם בין יחיד לרבים, בין יחיד לקהילתו, ובין קהילה לקהילה. בין השאלות היו גם שאלות מסים שהיא לפעמים שאלה כאובה כיום והיתה שאלה כאובה גם אז.

ובאחת התשובות הוא כותב ״תחילה צריך לדעת מה שכתוב בהגהה בהרא״ש בפסקיו, וזו לשונות: ״צריכין להזהר ראשי הקהל במשימים מס מאומד הדעת על כל אחד ואחד לפי ממונו שלא יחניפו לאוהב ולא יכבידו לשונא כדי שלא יפסלו לעדות ולשבועה... על כרחו למדנו מכאן שפוטר עצמו מן המס ומכביד עול חברו בענין המסים הוא גזלן ופסול לעדות ואם כן, צריך לשקול במאזנים שכר ריוח קצת ממון הבא בגזל ונלוז נגד הפסד עולם הבא...״ [12].

11 רש״דם, אבן העזר, סי׳ קל״ז.
12 שם, חו״מ סי׳ תמ״ב.

זוהי הקדמתו לבירור הענין ואפשר לראות כאן מהי דרך זהירותו של הפוסק ומהי גישתו המוסרית לחובות ציבוריות ולמשתמטים מהן.

יכולתי עוד להוסיף כהנה וכהנה ובחרתי רק מה שנראה בעיני שיענין את הקוראים הנכבדים. ונדמה לי שמתוך הדברים שהובאו לעיל ניתן לעמוד על ערכו וחשיבותו של הרשד״ם לא רק לבני עירו וארצו אלא אף לכלל ישראל, ולא לדורו בלבד אלא אף לדורות הבאים הנהנים מחכמתו ותורתו עד עצם היום הזה.

כמו שכתבתי לעיל לא באתי למעט מדמותם של פוסקים אחרים שפעלו בשאלוניקי או בכל מקום אחר בעולם אשר הקרינו מאורם על כלל ישראל. אך בהיות מאמרי זה מיוחד להרשד״ם לא נגעתי בפעולותיהם ותשובותיהם של חכמי ישראל האחרים.

ר׳ משה אלמושנינו

מנהיג הדור והחוקר (1518—1581)

מאת יצחק ר. מולכו

א

מנהיג הדור

אילן היחס

דמות אצילה, דבר ומנהיג, ספרא וסיפא, עסקן מדיני לוחם את מלחמת עמו ויוצא להגן על זכויותיו, מארגן בעל קומה, מרביץ תורה ברבים, מלא וגדוש חכמת ישראל סבא ותרבות העמים, מחנך ומדריך הדור על ברכי המוסר והדעת, מסביר עממי מצוין ואיש האשכולות, — בצורה זו מופיע על הבמה של המאה השש עשרה, רבי משה בן רבי ברוך אלמושנינו, אחד מענקי הרוח שקמו ליהדות השאלוניקאית הגדולה, בדורות הראשונים של התישבות היהודים בתורכיה מיוצאי ספרד ופור־טוגאל אחרי הגירושים משנת רנ״ב — רנ״ז־ח, 1497/8—1492.

משפחת אלמושנינו שמוצאה מאראגון, היתה אחת המשפחות האצילות והמיוחסות שמצאו מקלט בעיר שאלוניקי, ״המהוללה לתורה ולתעודה״ [1], כגון: בנבנשתי, פרחיה הכהן, אדרבי, שלום, עראמה, פאסי, די בוטון, די מדינה דיל קאמפו, חזן, לונגו, בן־חביב, בית הלוי, אבן יחיא, טאיטאצאק ועוד ועוד.

שם המשפחה אלמושנינו מגדיר ומציין בשפה הערבית את ״הדברן״ [2], ואמנם הדברנות היא אחת מתכונותיו של רבי משה אלמושנינו כאחד מאבות הדרשנות העברית המקורית וסולל דרך לאחרונים.

רבי משה אלמושנינו היה בעל ידיעות אשכוליות רחבות ועמו־קות, צולל בעוז בכל מעמקי סתר התורה ולמוד התלמוד, בקי בכל הספרות העברית, התורנית והמדעית, תורת הפילוסופיה הישראלית והכללית, בצוויי המוסר העברי העתיק ואורחותיו,

1 ש. אושקי Consolacaos as Tribulacaos de Israel
2 Jewish Encyclopedia Vol. I, p. 435

הוא היה גדול בחכמת התכונה ומדעי הטבע שנהירים לו דרכי ההשכלה הכללית, אחד הסופרים היהודים מהמעולים והמזהירים ביותר בספרות הספרדית, עסקן מדיני בעל כשרונות וקשרים אמיצים עם קברניטי הדור ושליטי ארצו וגם סוחר רב פעלים [3], המתנוסס לתפארה על שמי היהדות הספרדית בטרם שתשקע שמשה.

אביו ר' ברוך אלמושנינו "המאור נעלה וגביר" [4] "שמעשיו הטובים מיום היותו ועד יום מותו נזכרים ומפורסמים אין צריך ראיה" [5] היה נערץ מאוד בקרב "ק"ק גרוש קאטאלאניש" "כי כל ימי היותו בקהל הגדול הזה (שאלוניקי) אחרי דבריו לא ישנו ועלימו תטוף מלתו לכל דבר שבקדושה, על לוח לבם חרושה" [6]. ר' ברוך "החזיק מנכסיו כמה תלמידים שהיו מת־מידים בלמוד הגמרא, בישיבת הרב מורי זלה"ה (הוא מורו של רבי משה אלמושנינו) — מאז בנה הבית אשר אנחנו מתפ־ללים בו" [7] וימת בשנת השכ"ג בשאלוניקי. לר' ברוך היו לו בנים ובת אחת. שני בניו: יפת הבכור ומשה הצעיר גדלו בעושר וכבוד, ויש לשער שאעפ"י שהאח הגדול יפת "קרא ושנה ושמש ת"ח" ונפטר בשם טוב מן העולם" אחרי גיל הששים [8] קרוב לשנת השכ"ח (5328) לא עסק בתורה כאחיו הצעיר ובודאי שעליו הוטלה הנהלת עסקי המשפחה ורכושה.

אמו המשכילה של ר' משה אלמושנינו, ידעה בלי ספק להעריך את כשרונותיו הנעלים כי "בסבתה בהשתדלותה וזריזותה" [9] "בהשגחתה הנפלאה" הטתה אותו "להתעסק בתורה" "ולא הלך אחרי התענוגים והטובות החיצוניות" שיכלו להיות מנת חלקו [10].

אמו המאושרה הזאת ש"הפליאה לעשות" האריכה ימים עד שנת הש"ל (5330) [11]. היא זכתה לראות בגדולת בנה משה "שהרביץ תורה עד בלי די" בשאלוניקי בק"ק "נוה שלום" ובק"ק "לוית חן" ואחרים, ונחשב "לאור ישראל" וכ"מלאך הגואל" "כי זה משה האיש גדול ורב ורם שר וגאון" [12] אשר בו התפארה עדת שאלוניקי בגבורתה.

אולם אם ברצוננו לדעת את המעינות הזכים והטהורים אשר מהם שאב ר' משה אלמושנינו את מדותיו התרומיות וסגו־לותיו הנפשיות, אהבתו העזה ומסירותו לעם ישראל וצרכיו, די יהיה להזכיר שזקני משפחת אמו "היו קדושי עליון שנשרפו על קדוש השם". סבו "אבי אמא היה הקדוש חכם דון אברהם אלמושנינו זצק"ל" "ואבי אביה הקדוש דון אברהם קוגומב־ריאל" "אשר קדשו שם שמים" על מוקדי האינקויזיציה. אחת הסבתות היתה אחות מאישטרו יוסף אלמושנינו ודון חיים אלמושנינו [13] באופן שאנו יכולים להשקיף בעליל, איך המסורת המשפחתית היתה ספוגה ורוויה תרבות ולאומיות כאחת.

מפני שאלמושנינו התעסק גם בפרקמטיא והיה לו "רב לפי ערכו ולחם חקו" [14] יכול היה להקדיש את רוב עתותיו לספרות ולעסקנות צבורית ויהי מחשובי "מעמד החכמים השל־מים" [15] ו"רב כולל" [16] לעדה הגדולה של שאלוניקי. הוא הספיק לכתוב הרבה ספרים שעשו לו שם רב בעולם, במספר "כ"ח מעשיו הגיד לעמו" כפי שמעיד בנו ויורשו הרוחני "חמודו והודו איש נבון וחכם כה"ר שמעון אלמושנינו מעון מכון כסא אביו הגאון" [17]. מלבד הבן היחיד הזה, ידוע לנו שהיתה לאל־מושנינו בת אחת שגרה באדרינופול [18].

בטעות יחסו לו (הר' מ. י. קאיזרלינג ואחרים) כבנים את אברהם ואבשלום אלמושנינו שהשתתפו בהוצאת אחד מספריו. שני בני משפחה אלו אינם אפי' בני יפת אחיו הגדול, כי לו היו שני בנים ושם אחד מהם [19] ידוע לנו בשם "ברוך". מה שברור למדי הוא שמשפחת אלמושנינו היתה גדולה ומסועפת.

על יפת אחיו הגדול אמר אלמושנינו "היה אצלי במדרגת אב ויועץ כי מנעורים גדלני כאב" [20] "מעודו עד יום מותו" [21].

אם כי קשה לקבוע בדיוק את ימי חייו של רבי משה לא נתרחק מן האמת אם נקבע את לידתו קרוב לשנת רע"ח (5278) וזמן פטירתו לפני שנת "אפריון" (5347).

אלמושנינו סבר כי מי שנפטר למעלה מששים "הוא מת בזמן הנאות" [22] ואת הבטוים "זקנה ושיבה" הזרועים בהרבה מקומות בספריו ראוי לפרש על גיל החמשים והששים.

באחד מהספדיו משנת הש"ל (5330), "על רע כאח כמוהר"ר יצחק בדרשי" מעיד אלמושנינו על עצמו "כי זקנתי ושבתי ומעתה ראוי לי ולכל בן גילי מבן חמשים ומעלה" להתכונן לקראת המות "לחקור לדרוש ולהשכיל" [23]. הוא היה אז ידוע חולי, כי כשנה אחרי שחזר מקושטא נפל למשכב בחולי "הפלג" Apoplexie, היא שנת מותו של דון משה נשיא הנקרא גם דון שמואל, אחיו של דון יוסף נשיא, (שנת השכ"ט) [24].

3 "מאמץ כח" דף י"ב "כי קמו בי עדי שקר ויפח חמס באומרם שלא הייתי מתעכב שם כדי להשיג ענין בנין חירותינו רק להרויח בסחורות".

4 הקדמת ר' משה אלמושנינו ל"ידי משה".

5 מאמץ כח דף רי"ח ע"ב.

6 שם שם ע"ב.

7 שם דף רכ"ד ע"א.

8 שם דף ס"ב ודף ל"ב.

9 ריג'ימינטו די לה וידה.

10 מאמץ דף צ"ז.

11 שם שם.

12 שם דברי המתעסק... העומד על הפקודים אשר פוריץ.

13 שם דף צ"ז וקורא הדורות הוצאת קסל דף ע"מ ע"ב "הקדוש מהר' אברהם קאמבריאל שנשרף על קדוש ה' בארגון יחד עם הרב ר' שמעון אלמושנינו".

14 שם.

15 שם.

16 שם הקדמת ר' שמעון אלמושנינו.

17 שם דברי המתעסק אשר פורמנץ.

18 מ.כ. דף ו.

19 שם דף ל"ב הדרש הרביעי לחתונת כה"ר ברוך י"א בן אחי יפת הגדול.

20 מ.כ. דף ל"ב.

21 מ.כ. דף ס"ב.

22 שם דף קמ"ה על הפסוק תבוא בכלח אלי קבר, שמלת כלח עולה ס' (ששים) ועיין עוד על ההשפעה שהשפיעו עליו ספרי הרומיים בענין זה, בתפלה למשה (מאמר א' ח"ב).

23 שם דף ק"ט.

24 שם דף ע"ה.

מנהיג הדור

במיטב שנותיו בהיותו קרוב לארבעים, הוזמן ונתקבל "למר־ביץ תורה בק"ק נוה שלום" (שנת השי"ג 5313)[25] וכשבע שנים אחרי התאריך הנ"ל נוסד בשאלוניקי בכספי דונה גראסיה מנדס ועל שמה ק"ק "לוית חן" ויכהן בה באותה משרה[26].

מכיון ששמו הלך לפניו כמרצה, חוקר ותלמיד חכם רשום הוא מכתיב את תנאי שרותו לקהל היחידים הנקבצים מסביב למרכז הדתי והתרבותי החדש. לשבחו צריך להגיד מיד, שהתנאים אינם חמורים, והיו לטובת הצבור עצמו: סדר ומש־מעת, עזרה הדדית, ליכוד הכחות וצדק חברתי[27].

בזמנו של אלמושנינו בכל ערי תורכיה ובשאלוניקי בפרט, יוצאי ספרד ופורטוגל מצאו מנוח ומפלט לנפשם בקרב אחיהם האזרחים היוונים הוותיקים וקהילות יוצאי אשכנז, רוסיה, איטליה, וצרפת, שקדמו להתישבותם.

אולם הגוים החדשים הביאו שנה שנה שנויים ותמורות בהרכב חיי הקהלות העתיקות. עקב שפע הכחות התרבותיים והכלכליים שזרם בלי הפסק, באו גם זעזועים בחיי התעשיה והמסחר ובחיים המדיניים.

לעיני ההיסטוריון נראה שהעליה היהודית לתורכיה, היה דבר בעתו, השולטאנים ששו לקראתה וידוע פתגמו של באיאזיד שמלכי ספרד בגזרת הגרוש "דלדלו את ארצם והעשירו את ארצו". שאיפות האימפריה העותומנית להתפשטות באירופה וחזוק עמדותיה גברו מאוד, מלחמות הכיבוש, ככל מלחמה, עלו בכסף רב והיהודים ורכושם, הגשמי והרוחני, שמשו למקור לא אכזב, לפתח את המשק המלכותי.

היהודים הספרדים האמונים עלי תולע, אהבו את חיי ההרוחה, בעלי הבתים והאחוזות, הלא יהודים, השתכרו יפה יפה, ע"י קשריהם האמיצים עם כל מרכזי המסחר: מצרים, איטליה, צרפת, הולנד וכו׳. התנועה המסחרית של תורכיה גדלה ועיר הנמל שאלוניקי רכזה את העברת הסחורות מרוב כנפי הארץ, כאחד הנמלים הגדולים ותתחרה עם ונציה, אנקונה, מרסיליה וכו׳.

התרחבו האופקים והחיים פעמו בדופק חזק. היהודים החדשים כבשו, עמדות כלכליות איתנות, שהביאו ברכה רבה לכל התו־שבים ולאוצרות הממשלה.

אולם ההתפתחות הזאת של היהודים בתורכיה האירופית עוררה קנאה ומשטמה בקרב יתר התושבים הנוצרים, האזרחים הותיקים העוסקים גם הם במסחר. בשאלוניקי לפני בוא הגולים, רוב המסחר, היה בידי היוונים תושבי הארץ, ולאומים אחרים, בני דתות שונות. יפעת ביצאנץ, היתה מרחפת עדין על פני הכל.

25 שם דף קס"ח "בחרתי הסתופף בבית קדשם ותפארתם והיא שידעתי באמת ובתמים איש לא נעדר מהם אשר לא הסכים בזה בשמחה ובטוב לבב כלם נקבצו באו לי לחלות פני לעמוד לשרת להם".

26 שם קע"ו וקע"ז "השלישית להיות הקהל והקבוץ והחבור הזה נעשה ע"י הגברת עטרת תפארת נשים שאננות מרת גרסייא נשיא ששמעה בלשונות הקדוש "חן" "ומה גם בהיות הדבר נפעל ונגמר על יד האדון דון יוסף חתנה יר"ה שכלנו חייבים בכבודו והודו" "ויען השר המאושר הסרסור הנז"כ יר"ה בחר בי בגודל חסדו ורצה וצוה שאהיה אני מנהיג של העם הזה".

27 שם קע"ז.

בקושטא בירת הממלכה, היוונים היו גורם מכריע והשפעת ה"פאנאר" מקום מושבה של האפטריארכיה האורתודוכסית היתה ניכרת גם בחצר השולטאן.

היוונים ראו ביהודים מתחרים מסוכנים בענפי כלכלה שונים, חזקים ומנוסים, בעלי הון וידיעות רחבות במסחר, בתעשיה ובהויות העולם, כוח תרבותי וכלכלי עצום, העלול לשנות את אשיות הבנין הכללי הישן של משק המדינה.

לאמיתו של דבר הפחד הזה לא היה פחד שוא. במשך עשרות שנים אחדות, צביון העיר שאלוניקי הלך והשתנה, הגוון היווני־מושלמי טושטש כמעט לגמרי מפני התרבות התושבים היהודים. באופן אינטואיטיבי, הרגישו התורכים שמרכז יהודי איתן בשאלוניקי היכול לשמש, כתריס מובהק, נגד שאיפותיהם המדיניות של נתיני ביצאנץ הישנים, היה כדאי מאוד בשבילם.

ברם, מצב הפריחה הזה הופרע פעמים רבות ע"י פגעי הטבע ומגפות שונות שרדפו את יהודי שאלוניקי ואמרו להשמידם, דבר וחולי־רע, שרפות ורעשים, החריבו פעמים רבות את העיר ונויהם.

תכופות, בזמנו של אלמושנינו, יצאו בני שאלוניקי "מבוהלים ודחופים" "בנעריהם וזקניהם" "מדלגים על ההרים מקפצים על הגבעות להציל ממות נפשם" ויתישבו עד יעבור זעם "בכפר לאנגאזאדה" או בכפר "פילישטריאה" וכפרים קטנים אחרים שבמחוז[28].

ראשי הקהל דאגו אמנם להקים בשאלוניקי בית חולים מיוחד למחלות מדבקות ומחלות מיניות (באחת ההסכמות בענין זה באה חתימתו של ר׳ משה אלמושנינו), אבל תוקף המגפות והשרפות היה כבד מנושא.

כביתר קהילות תורכיה, יהודי שאלוניקי לא הפסיקו במאה השש־עשרה להתארגן כגוש לאומי מלוכד מבפנים, וכלפי חוץ. הם התגודדו לקהילות נפרדות עפ"י המפתח של עליות שונות, או ארץ־מוצא שונה: ק"ק גרוש קאטאלאניש, ק"ק אשכנזים. ק"ק אראגון, ק"ק פוליא, ק"ק איטליה, ק"ק סיציליה, ק"ק גרוש קאשטיליאה, וכו׳ וכו׳.

לכל ק"ק היה בית כנסת מיוחד, מרביץ תורה, פרנסים ויחידים משלהם, ומנהגים נבדלים, נדמה היה שערים ומחוזות מספרד, פורטוגל, ויתר הארצות, הועתקו ממקום אחד למשנהו מבלי שיוכלו להכיר במהפכת החיים שהתחוללה על ראשיהם.

נוסף על תנאי חיים בלתי נורמלים אלה של חוסר ארגון מקיף, הטילו הרדיפות הדתיות על כולם משנה דאגות. האנוסים ובני האנוסים המבקשים, ריוח והצלה מאש המוקד של האנקוי־זיציה, ומקלט בטוח לנפשם, היו דופקים תמיד בשערי העיר, והמאושרים שכבר נאחזו בה, לא יכלו להתעלם ממצות "פדיון שבויים" החובה הקדושה ביותר של המאה השש־עשרה.

תקופה סוערת חמורה והרת סכנות זו כמו המאה השש־עשרה דוקא תבעה אישיות מרכזית שמסביבה יוכלו להתלכד בשאלוניקי כל אותם הניצוצות וכל אותן הכחות אוהבי הארגון ורודפי צדק חברתי, שידאגו לטובת הצבור ולתקנתו וישימו עין על צרכי העם, אישיות, בעלת השפעה וכוח, להסדיר את הענינים המשותפים, לנהל ולהטיל את מרותה על כולם.

28 הקדמות אלמושנינו, "ידי משה", "פרקי משה", "תפלה למשה".

אישיות זו הופיעה לברכה, בדמותו של רבי משה אלמושנינו, אשר יחד עם רבי בנימין בר מאיר הלוי אשכנזי ואחרים, רצה להטות את שכמו לשאת את המשא הכבד והמיגע של המנהיגות העליונה של העדה השאלוניקאית, "לצאת ולבוא" בקהל ולפני השלטונות, מוכן בכל עת וזמן, לעמוד בפרץ, ואפילו לנדוד למרחקים, להיות לה למליץ יושר, ולהבטיח לה את חירותה והנגת עניניה.

רבי משה אלמושנינו ידע למלא באמונה את תפקידו וכמו שהוא הצטיין במדעים ובחנוך העם, ככה הוא נשא ברמה את דגל העסקנות הצבורית. בעזרתם של יתר רבני ופרנסי הדור, הצליח להצעיד קדימה את הקהילה השאלוניקאית ולהבטיח לה מעמד מדיני מכובד, שממנו התפתח גרעין "הרפובליקה השאלוניקאית האצילה" [29] שהיתה במשך הזמן מעין "מדינת-יהודים" בקרב תורכיה האירופית של המאה התשע עשרה והעשרים, שעליה הביטה היהדות העולמית, בעין גאוה וסיפוק כה רב.

קרוב לשנת השלוש מאות לאלף הששי (5300) הוסכם כנראה להקים בשאלוניקי, מעין אירגון כל הקהילות אשר בעיר, מסביב למוסד "תלמוד תורה הגדול", אשר רכז בתוכו, בתי חנוך עממים, בית תפלה כללי, ובית מדרש "משנה תורה" למבוגרים, מחסן ומצבעה ציבורית "לבגדי המלך", אחד המסים העיקרים שהוטל על היהודים ושבתי המלאכה היהודים הכינו אותם בעד החילות השכירים "ייני טשריס" [30].

הרבנים הנבחרים מבין יחידי כל הקהלות היו נקראים "המעמד" כעין מוסד אנשי המעמד שבקהלות אמשטרדם ולונדון, מלפנים והיום. מספר אנשי המעמד הגיע אז לעשרה.

על המנין הזה של "נבררים", כביטוי המוצלח של הספרות הרבנית, היה לכלכל את הענינים המשותפים ליהודים בינם לבין עצמם, וכלפי השלטונות, עליו היה להגן על זכויותיהם ולהסדיר יחסיהם עם יתר הקיבוצים הלאומיים והעדות השונות [31].

בשליחות לקושטא

ככל ארגון חפשי הבנוי רק על הרצון הטוב של החברים, לא היה יכול הארגון הזה להוציא לפועל את החלטות ההנהלה בכוח ובכפיה ממשלתית. לפעמים נתקל הארגון החדש, בפורצי גדר, חלשים ותקיפים, שהפריעו להסדר החיים הצבוריים ונלחמו נגד ההסכמים שנעשו לטובת הכלל.

בענין "בגדי המלך" למשל, באו ראשי העם לידי הסכם שלא להוציא מתוך גבול של שלשה ימים סביב העיר שאלוניקי את מיני הצמר הדרושים לאורגים היהודים או למכור אותו לגוי השולח אותם לחוץ לארץ וע"י זה לגרום להתיקרות החומר הגלמי. האיסור היה בצורת "חרם" והוא היה חל גם על הצבע "אנייר", "ניל", שבו היו משתמשים לצבוע את ה"סילאניק טשוחאסי" או האריג הנקרא "עבה" שממנו האומנים השאלוניקאים היו גוזרים ותופרים את "בגדי המלך" והתושבים [32].

ה"חרם" היה מתחדש מתקופה לתקופה, בפרט בזמן שרבו בין הסוחרים פורצי הגדר, והדבר היה עלול לגרום נזק לתעשיה השאלוניקאית.

כדי לקיים בכוח החוק החלטות שונות לתקנת הצבור, היה אם כן הכרח, לקבל את אשור השלטונות להסכמות, או החוקה היסודית שעליה הושתת בנין "המעמד".

נסיון ראשון בכיוון זה נעשה כנראה פעם, ע"י שליחותו של רבי בנימין בר מאיר הלוי לקושטא.

מפני שרבי בנימין הצליח למחצה או לא הצליח כלל, אנשי ה"מעמד" קבלו בשנת השכ"ה לערך (5325), החלטה לחדש את השתדלותם בפני השלטון המרכזי בעיר הבירה, כדי שיכיר בזכויות היהודים, ולא ישמשו לפרה חולבת או גוף חלש, שהשכנים יכולים להתגרות בו.

לשם זה הורכבה משלחת בת שלשה חברים שתסע לקושטא. ביניהם, והצעיר מכולם, היה רבי משה אלמושנינו, שספריו כבר נפוצו בכל מקום [33].

על הרפתקאותיו בשליחות-מצוה זו, שארכה יותר משנתים, מספר אלמושנינו בצורה דראמאטית מאוד בדו"ח שנמסר לבני שאלוניקי כשחזר עם "בנין החרות" בידו [34] ובספרו "איקסטרימוס אי גראנדיזאס די קונסטנטינופולה".

להשגת תעודה זו השקיע אלמושנינו מאמצים כבירים. חמש פעמים נכשלו כל הפעולות ויהיו חברי המשלחת "בוכים ונאנחים על שלא היה נגמר הדבר", "בהיות ההכנה נכונה בכל דרכי האפשר, כפי הנראה טוב וישר בעיניהם".

בקושטא מתו שני עוזריו "שנלוו אליו": "החכם השלם כמוהר"ר יעקב והחכם כמוהר"ר משה ברוך נ"ע" ואחרי שהוסיפו שני "נבררים" חדשים למעמד בשאלוניקי, שלח המעמד הזה לקושטא נציג אחר להשתתף אתו ולעזור לו בעבודתו את "הבחור" מעם לצבי ולכבוד, הנבון מאוד נעלה, כה"ר שם טוב שורנאג יצ"ו [35].

המכשולים שעמדו על דרכו של אלמושנינו היו משני מינים: אדמיניסטרטיביים וכספיים, ואל לנו לשכוח, שזמן ישיבתו בקושטא היו שנים של מלחמה בהונגריה, בעת שרבי המלוכה היו נמצאים זמן ממושך בחזית. נפתוליו, עד הגיעו אל המטרה, נמשכו זמן רב, ובשאלוניקי הוציאו לעז עליו, "שלא הביא החירות כאשר היו כותבים לו שם בכל יום" [36] אמנם הקשיים הללו והטלטולים הטרידוהו מאוד, וכששב לעיר מולדתו עם זר הנצחון, חזר שבור ורצוץ "כששיבה זרקה בי" [37].

ואלה מדברי אלמושנינו "מצאוני כל המאורעות האלה בדרך הזה שירדתי לים כשעברנו לברוסה והלכתי בדרכים מסוכנים משם עד קארה-היסאר ונהיתי וניחלתי כמה פעמים והייתי חבוש אף שלא היה בבית האסורים בכבלי עוני וברזל ומה גם בהיות שהיורד לים בתוך הספינה... והוא חבוש שם לבלתי

29 איקסטרימוש אי גראנדיזאש די קונשטאנטינופולה.
30 שער אשר.
31 מאמץ כח דרוש א'.
32 שער אשר, ח"א סי' י"ג דודים מיין, יהודה נחמה, שאלוניקי התרנ"ג.
33 מאמץ כח דף ד'.
34 שם דרוש א'.
35 שם דף ז'.
36 שם דף י"ב.
37 שם שם.

יכל לצאת ולבוא והוא חולה שם באמת מסבוב הראש כאשר קרה לי... בהיותי נע ונד זה שנתי" [38].

ישיבתו בקושטא היתה בקרב חברה נעימה וידע להעזר ע"י כל הכחות הפעילים והחשובים שבתוך הקהלה היהודית של הבוספורוס, אחרי שהוא עצמו ישב בארמון "בלודרה" Belvedera בקרב משפחת דון יוסף נשיא, הדוכס של נקסוס ואיי הדודקנזים, הגברת דונה גרציה מנדציה, ודון משה נשיא, כולם, אנשי השפעה עצומה בעולם התורכי והבין־לאומי.

בהיותו אוהב את הנוטריקון ציין ר' משה אלמושנינו בסימן "אהוי" את המסיבות והאישים שעזרו לו להגשים את תכניתו [39]. אות "ויו" של "אהוי" מציינת שרק בפעם "הששית" השיג אלמושנינו את מבוקשו. לזה קדם מקרה פרטי פתולוגי שאל־מושנינו הקדיש לו לתומו את השורות הבאות:

"והנה אמת בליל כ"ה לשבט בשנת זאת יערב עליו ש'יח'י' לפ"ק (5328), ילדה בתי שם באדרינופולי בן זכר, ובלילה ההיא נדדה שנתי מעיני וכמו השחר עלה ישנתי אז כמעט רגע, ובחלומי והנה בפי מקרא מלא, אשריך ישראל מי כמוך עם נושע בה' מגן עזרך ואשר חרב גאותך עד סוף הפסוק, בקול גדול עד שהיו שומעים כל העומדים שם, והם העירוני משנתי ויאמרו לי קום תן תודה לאלוקיך שהיום יום בשורה הוא, בפיך ובלבבך לעשותו בס"ד".

"ובעצם היום הלכנו עד לפני שער המלך ויהיו דברי כתב שאלתנו ובקשתנו נקראים לפני המלך יר"ה והדבר יצא מפיו ביום הנזכר, לקיים את כל תוקף הכתוב בו ובאנו לביתינו שמחים וטובי לב, בקול רנה כי עת לחננה, כי בא מועד תאות לבנו וחפצנו לתת לנו את חרותינו לחיותינו כיום הזה" [40].

האות "אלף" מ"אהוי" רומזת על השולטאן שלים השני, ועליתו על כסא המלוכה. וכן מספר אלמושנינו: "הוא יתברך סבב שימלוך אחר אביו, קודם גמר מלאכתנו, כדי שיהיה כל ענינינו על יד מלך אחד".

ברם במעשה רב זה לקרוא "בענין 'בנין החירות' דרור בארץ לכל יושביה הנקרא "מוסלימליק" ובהרחיק כל מעיק ומשטין מעלינו" [41] לקחו חלק פעיל חמשה יהודים מנכבדי קושטא (היא אות ה"א" שב"אהוי") ששה וזירים שחתמו יחד עם ארבעה "סופרי המלך" על פירמאן החרות (היא אות "יוד") [42].

"כתב החרות"

בשכ"ו נראתה השעה כשרה [43], להמריץ את הממשלה המרכזית בקושטא להבטיח את זכויות היהודים אשר בשאלוניקי ולהקל מעליהם את סכום המסים שחייבו אותם לשלם, לאוצ־רות הממשלה.

כשרונו המדיני המפותח של רבי משה אלמושנינו, השכלתו הרחבה, תבונתו וקשריו המשפחתיים, העמידוהו במרכז הפעולה הזאת, ויגלה את כחו לכלכל את צעדיו בכוון הדרוש להצלחת תפקידו.

תעודת החירות של יהודי שאלוניק אשר "נכתבה ונחתמה בטבעת המלך בכל תוקף" וכן ע"י ששת הוזירים וארבעה "סופרי המלך" לא הושגה בקלות. אלמושנינו אמץ את כל כוחותינו להכין את הקרקע אצל הוזירים הללו:

המשנה למלך או הוזיר הגדול חתן המלך, מחמד פחה הוא הנקרא "סוקוללי" נוצרי מומר, הידוע כמתנגדו הנסתר והותיק של הדוכס דון יוסף נשיא, שהיה מקנא בו ובהצלחתו.

פירטאף מחמד פחה "הדפטרדר" או מנהל הכספים, שהוא אולי אותו מחמד אפנדי עבדי שקבץ בכרך אחד את כל אוסף החוקים ה"קאנון נאמי" [44].

פיאלי פחה, חתן המלך, ראש הצי העותמני, שלפי התעודות שפרסם המלומד אברהם גאלנטי מקושטא, נצטוה כמה פעמים להגן על זכויותיו של דון יוסף נשיא [45].

מחמוד פחה המכונה "זולפיקאר" Zulficar גם הוא חתן המלך.

בהוקרה רבה מציין אלמושנינו בדו"ח שלו את נכבדי היהו־דים של עיר הבירה שעזרו לו במאמציו השונים והוא מרים על נס את חמשת אלה בפרט:

"השר האדון דון יוסף נשיא הדוכוס יר"ה מאז, הלכנו אליו, בהיות אבי המלך חי הטיב לנו מהתחלה ועד הסוף".

"החכם הרופא כהה"ר יהודה די שגורה י"א אשר היה לעזור ולהועיל עם הדפטרדר ראשון ואחרון".

"הנבון וגביר כהר"ר אברהם סלאמה י"א בחסדו הגדול הטוב עמנו עם הנאזיר (הוזיר ?) אשר באמצעותו נגמר הענין והיו לנו לפה לפני המשנה יר"ה".

"החכם השלם כמה"ר מאיר ן' סנ'גי אשר אזן ותקן שרשי מעשנו בגודל חסדו וחכמתו, בעצתו ובהשתדלותו בהלו נרו עלי ראשינו ישלם ה' פעלו ויהי משכרתו מעם ה' אלוקינו".

"ואחרון אחרון חביב, השר המאושר רופא כל בשר, החכם כהה"ר יוסף המון אשר סתם וחתם דבר תהלה לאלוקינו" [46] הוא בנו של הרופא הפרטי של השולטאן סולימאן, משה המון.

יש להצטער שעד היום נעלם מאתנו טופס "בנין החרות" שאלמושנינו קבל מממשלת תורכיה בכל כך הרבה עמל ותלאה ונצטרך לפענח בקושי, את שברי הפסוקים והידיעות שנזכרו בדרש הראשון של ספרו "מאמץ כח".

לאור האמור לעיל יתבהרו אולי דברי אלמושנינו במילואם.

"מהיום הזה והלאה — כותב בדו"ח שלו — לא נירא מרב־בות עם העומדים עלינו בכל יום תמיד" והכונה היא בלי ספק על התושבים הלא יהודים אשר היו לוחצים אותם "ורבים מבני עמנו אשר היו נותנים עד היום כתף סוררת לבלתי שמוע מוסר, יכרעו ויפולו ולכבוד עמנו ובית אלוקינו יקר יתנו" זאת אומרת, שכולם יכנעו להגשים את ההסכמות השונות שנתקבלו לטובת הכלל וכדומה, בענין "החזקות" של הבתים, שלא להעלות את

38 שם דף ט"ו.
39 שם דף ז'.
40 שם דף ה'.
41 שם דף ג'.
42 שם דף ז'.
43 על המצב הפנימי בתורכיה, באותה התקופה מ. פרנקו, Histoire des Israelites de l'empire Ottoman Paris 1897.
44 מ. דה־האמר, תרגום צרפתי כרך ב' ספר 34, פריז 1844, ודף M. de Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman, ,144
45 א. גאלאנטי 1927 קושטא, Hommes et choses Juifs Portugais en Orient,
46 מאמץ כח דף ז'.

שכר הדירה לטובת הבעלים הנכרים, הוצאת הסחורות הדרו־שות לתעשיה יהודית, ולא ישתמטו ממלוי חובתם הפרטית והכל־לית [47], לפי מה שיוטל עליהם ע״י פרנסי בתי הכנסיות וארגון הקהלות, ״ויקבלו כולם עול מלכות החכמים השלמים... לשמור לעשות ככל היוצא מפי חכמתם להשכיל להטיב״ ולא לפי שרירות לבו של כל יחיד ויחיד, או אלמותו.

״כי בהצמדם יחד ראשי־עם קודש, יהיה כח בהם לעמד על ההנהגה הראויה בעיר, מה שלא היה להם כח עד היום הזה, מחמת המוסרים ממונם על לא דבר אשר לא כדת, כי אינו דומה כח הרבים כשהם נפרדים ומפוזרים חלילה, כי הנה הנם בכח הקולות הרבות (הרבים) שיגדל כחם כל אשר יתרבו הקולות וישמעו אותם מרחוק הרבה כפי חבור רבוי הקהלות״ [48]. ״ואפשר שיצטדק גם זה על ישועתנו בענין בנין חרותינו היא ישועה כוללת לכל בני עמנו, שהיינו מעותדים למאורעות רבות ורעות (רבים ורעים) וגזרות קשות המתרגשות לבוא בכל יום, כי בשוב ה׳ את שבות עמו וצאן מרעיתו כהיום הזה לכל העם מקצהו, הדרים בעיר הזאת, ראוי שיגל יעקב וישמח ישראל״ [49].

״והנה אנחנו כולנו יחד וכל אחד ממנו בפני עצמו הדרים בעיר הזאת נוכל לאמר... שהיו עומדים עלינו לכלותינו, במסירות ומלשינות״ [50].

וכנגד המשתמטים מבין היהודים מתריע אלמושנינו בדברי איום ונקם. ״שאנקום נקמתי מהם ויפרעו לנו הראשונות אשר נשכחו״ [51] ויכריחום לסדר את החשבונות משנים עברו עם קופת הקהילה, על מסים שלא יכלו לגבות מהם, מפני חוסר ארגון מאושר ע״י השלטונות.

״לשלמות קיום העיר, דרש מהר״ם אלמושנינו, תעשו ערכים בכל הקהלות הקדושות״ כי בלי הערכה צודקת על כל יחיד לפי יכולתו והכנסותיו ״ידעתי נאמנה זולת זה, איש את רעהו חיים בלעו, ולא יוכלו עמוד בשלום ובמישור והוא עון פלילי״ שהעשירים ובעלי היכולת ינצלו את מחוסרי האמצ־עים בתשלומי המסים החייבים לפרוע למלכות, ועושק רש וגזל משפט צדק במדינה״ [52] ״על כן אני אומר לכל קהלכם יוסף ה׳ עליכם ככם אלף פעמים שתשתדלו שיהיה שלום ביניכם וכל אחד יהיה מכיר מדרגתו, ויהיו הקטנים נשמעים אל הגדולים כי בזה תלוי אושר העם... וכמו כן ראוי שהגדולים והם העשירים יהיו מסובלים ונושאי משא העניים והאביונים במסים ובארנוניות עליהם שאין ידם משגת״ [53].

משני הסכומים שהתחייבו לשלם בני שאלוניקי 50 אלף לבנים או אלף דוקטים בכל שנה וכן 300 אלף לבנים שדרשו מהם לשלם למפרע או ששת אלפים דוקטים זהב, שאלמושנינו מזכיר דרך אגב בדו״ח שלו [54], לא נוכל לקבל מושג מלא ומדויק מגובה המסים שהצטרכו לשלם בני שאלוניקי היהודים לקופת הממשלה.

אלמושנינו מדגיש באופן מיוחד את התועלת המדינית של ״כתב החירות״ שהשיג: ״היה להנאתנו ולטובתנו, להגביה אותנו מעלה מעלה שנהיה גאים ומעולם על כל שאר תושבי העיר, כי בזה יהיה חרותנו קיים יותר משלהם... שאויבנו שהיו חושבים שלא נשיג דבר, עתה יכחשו לנו, ולא עוד אלא שנעלה עליהם בחירותינו וז״א ואתה על במותימו תדרוך... כמו שהוא לעת כזאת... כי פחדו כל האומות, רעדה אחזתם, חיל כיולדה, המה ראו כן תמהו ואיך נכתב ונחתם בטבעת המלך גזרת חרו־תנו בכל תוקף״ [55] כתגמול יחידי על פעולתו בקושטא דרש אלמושנינו בסוף הרצאתו שעתה ישחררו אותו מכל עסקנות ״כי לא אוכל עוד שאת משא העבודה, גם שיבה זרקה בי״ ולהשלים עם משאלתו להענין דוקא בלמודים ״שבתי הבית בית מדרשי״. ״הזמן הנשאר לי מימי חיי בארבע אמות של הלכה... כי רב שבעתי נדודי״ [56] ״והמשכן הזה השוכנים בתוכו עם ה׳ אלה אם על כללות העיר ואם על הבית הגדול והקדוש הזה בחברת ת״ת אשר היא תפארת עירנו היא משכן התורה והוא משכן מאושר מאוד״ [57].

ר׳ משה אלמושנינו קבע אבני היסוד לארגון הקהילות בשא־לוניקי בשנת השכ״ח אושרו זכויות היהודים ע״י הממשלה המרכזית.

ב

הפוסק והחוקר

הרב אלמושנינו לא היה מרביץ תורה בלבד או עסקן מדיני וציבורי גרידא, אלא אחד מראשי הספרות המדעית העברית והלועזית של התקופה, תקופת המאה השש־עשרה (רע״ח—שמ״ו).

רבי משה אלמושנינו נפטר בקושטא בהשאירו אחריו רכוש רוחני וחומרי רב [58].

47 על מסים וארנוניות בתקופה ההיא ר׳ באריכות בשו״ת רשד״ם.

48 ״מאמץ כה״.

49 שם ושם.

50 שם דף י״ב.

51 שם דף ו׳.

52 שם שם.

53 שם דף ט״ו.

54 שם דף ו.

55 שם דף ו׳.

56 שם דף י״ב.

57 שם דף ח׳.

58 בן דורו הפוסק החשוב רבי שלמה בן אברהם פרחיה (מהרש״ך), אביו של ״הרופא המובהק חוטר מגזע היחש והמעלה כמוהר״ר שמואל הכהן נר״ו״, שהסתלק בשנת ״אפריון״ 5347, נדרש לפני כן, לחוות דעתו על שני דברים שבאו ״בצואת החכם הכולל כמוהר״ר משה אלמושנינו זלה״ה״ ״איש חכם אשר כל דבריו היו במספר במשקל״, מה שמוכיח שהוא לא היה אז בחיים.

לפי השקלא וטריא המובאת בספרו של מהרש״ך (ח״א סימן מ״א דף ס״ו) הננו למדים עוד שנכסי אלמושנינו נאמדו בחייו ״למאה וחמשים אלף לבנים״ או שלושת אלפים דוקטים, מהם ״חלק וחצי״ או ארבע מאות וחמשים דוקטים צוה במפורש לפרנסת זרע בני ברוך, לאשר יהיה לומד ועוסק בתורה והקרן יהיה קיים והריוח יהיה לזרע בני הנזכר, כי כן תקנתי בשעה שהקדשתי אותם סתם מריוח הספרים שהדפסתי הראשונים״ כלשון הצואה עצמה.

"בנו — רבי שמעון אלמושנינו — חמודו והודו, איש נבון וחכם אשר התנהג עמו הזמן בלתי נאמן... ויוותר הוא לבדו כדרדר אשר הוא לבדו דר" כאילו בא לקבוע שמספר "ספרי אדוני אבי ז"ל אשר רבו כמו רבו כ ח מ ע ש י ו הגיד לעמו" [59], מגיע לעשרים ושמונה.

אולם לא כל ספרי אלמושנינו זכו לראות את אור הדפוס. רוב ספריו שנדפסו במהדורה אחת או יותר, הנם יקרי המציאות. חלק מעבודותיו הספרותיות, נכתב בשפה ספרדית "רומאנסי", של המאה השש־עשרה. חלק שנשאר בכתב־יד, בנוי על תר־גומים מרומית, הלשון הקלסית שיחד עם יוונית וערבית, שלט בה שלטון בלי מצרים. הרוב המכריע ממחקריו, הוא מקורי בהחלט וערוך בשפה עברית ברורה, מדעית, קלה לקריאה, אפילו לבן זמננו, הוא מטיב להביע את רעיונותיו והשתלשלות מחשבתו, בסגנון נוח נוצץ ומזהיר, בלשון הספרדית, בת השפה הלטינית ואחות הפרובנציאלית, הפורטוגזית, הקאטאלנית הלאדין וכו׳.

מהר"ם אלמושנינו, הוא האספקלריא המאירה של חכמי ישראל, בני זמנו, אחד ממורי הדור ומנהיגיו המפוארים ביותר בתורכיה בכלל ושאלוניקי עיר מולדתו בפרט.

מהר"ם אלמושנינו מתגלה בספריו, לא רק כדרשן מופלא, בקי בכל להטי הדיבור והמחשבה, אלא כבעל ידיעות עצומות ועמוקות, בתנ"ך ומפרשיו, בתלמוד ובמדרשים, בספרי בעלי המוסר והפילוסופיה, בהשכלתו המדינית והאוניברסאלית, בתכו־נה, ברפואה ובמדעי הטבע.

תלמיד מובהק מבית ספרו של אריסטו, מעריץ הוא את המורה הגדול הרמב"ם, הערצה נאמנה, בלי גבול, והולך בדרכיו.

דרכו הרוחנית, לדעת להשתמש בכל אוצרות המחשבה העברית והכללית ובעמדו בגבולות היהדות להשאר נאמן למסורה. ברטט ויראת כבוד הוא נגש לערוך את כתביו. פסוקים אחדים מדבריו על אהבת הבריות, המציינים קו אופיני מתכונותיו, הנני מביא מספרו "ריג׳ימינטו די לה וידה", בתרגום עברי:

"ובמה שצריך לדעת בענין האהבה, תמיד חשבתי לחבר ספר מיוחד, היות ונראה לי שידיעת המדה הזאת היא מועילה ונחוצה להחזקת החיים האנושיים. והתחרטתי מעשות ככה, אחרי שנוכחתי כי מחברים מפורסמים מאוד, כבר כתבו על זה בסגנון האפשרי והנעלה ביותר. ונדמה לי לסכלות לנגוע בו בנוצה (בעט), היות ולחשוב להוסיף על דבריהם או להגיד דברים בסגנון יותר טוב ממה שאמרו, הוא בלתי אפשרי, גם פחותים מהם הוא מן הנמנע, ובדיוק אותם הדברים, זה בודאי מיותר".

ספריו

הספרים הראשונים שהופיעו בחייו של מהר"ם אלמושנינו הם שנים:

"פרקי משה" הוא פירוש על משנת "פרקי אבות", שהמחבר השלימו "במקום הזה אשר אנחנו חונים פה היום, כפר לאנגאזא־דה אשר במחוז שאלוניקי, העיר העדינה ידעתי נאמנה", בירח אלול שנת י ש י ב גאולתו (5322), אחרי שהוא הוכרח לצאת "ממחיצתי טירתי וביתי, מחמת אימת פחד ופחת, משלחת מלאכי רעים ורוח עועים, לרגעים ועתים וחתחתים בדרך עיר מושבי" [60] אשר פעמים רבות נפגעה ע"י הדבר, החולירע, השרפות או רעשים חזקים.

הספר "פרקי משה" נדפס בדפוס יעבץ בשאלוניקי קרית מלך רב "תחת ממשלת אדוננו המלך הגדול והאדיר סולטאן סוליימאן ירום הודו ותנשא מלכותו אמן". "והיתה התחלת המלאכה... יחד עם ספר "תפלה למשה" בירח ניסן שנת ה ש כ " ג ".

אולם ספרו "תפלה למשה" נכתב בכפר פילישטריאה, מחוז שאלוניקי, בשנת א כ פ ר ה פניו (5307) "בברחו מחמת אימת רעם זעם, משלחת מלאכי רעים" "ויעלה נא תשורת מנחת זאת לפניו, לרצון לכפר על נפשי ועל נפשות ביתי להשאיר לנו אחרית ותקוה, לחיותנו כהיום הזה" [61] נדפס ראשונה בשאלוניקי בשנת השכ"ג ופעם שנית ושלישית בקראקא בשנות ש"ן והתקפ"ד.

הספר "תפלה למשה" כתב על פי בקשתו של רבי יצחק לבית הלוי וכולל פירוש וחקירות שונות על סדר קריאת שמע שעל המטה.

אחריהם הופיע ספרו השלישי "ידי משה" שנדפס ראשונה בשאלוניקי בשנת השל"ב ופעם שניה בוויניציאה שנת יעננו ביום ק ר א נ ו לפ"ק (5357). הספר הזה נכתב אף הוא בכפר אחד של מחוז שאלוניקי בעת "שבנערינו ובזקנינו באנו אל המקום הזה... כפר קטן מחמת אימה פחד ופחת, משלחת מלאכי רעים ורוח עועים, על פנינו יחלוף לילה ויומם עד ישקיף וירא ה׳ משמים, להשיבנו אל מקום מושבנו... על שבר בת עמי השברתי, קדרתי, שמה החזקתני, בראותי עם ה׳ אלה מבוהלים ודחופים בדבר המלך מלכו של עולם, מדלגים על ההרים, מקפצים על הגבעות, להציל ממות נפשם [62].

"ידי משה" הוא פירוש על חמש מגלות "והנה הם במספר אצבעות היד" ונשלם בשנת יש"ך (5330). המחבר הקדיש הקדמה קצרה לכל אחת מחמשת המגלות: שיר השירים, רות איכה, קהלת ומגלת אסתר.

כנראה שהספר "מאמץ כח" הוא הספר הראשון שנדפס אחרי מותו של מהר"ם אלמושנינו, בשנת ה ש מ " ח ובו כ"ח דרושים "אשר דרשתי מאז באתי בגזרת החירות" "להפיק ולהפיס דעת המדפיס יתהלך למישרים", "נדרשתי לשאלתם ובקשתם והעתיקו אותם, ונמצא מספרם ארבעה עשר, וכאשר השלימו העתקתם בקשו לשלוח יד שנית ובחרו להם מהשארית, עד ארבעה עשר אחרים יקרים ישרים" "לכן שמח לבי אף רוחי בקרבי שבחרו במספר הנזכר הראשון ואחרון, להיותו מסכים להקי׳ סוכת צדקת הספר הקודם להם, הנותן אמרי שפר, בחמש מגלות בידים כפולות ומכופלות, תהלות לאל חיי" [63].

לפי מה שהבאתי כאן אפשר לקבוע את תאריך מותו לפני ניסן שמ"ו, ראשית הדפסת החלק הראשון של "שו"ת מהרש"ך" שנדפס בשאלוניקי, תחת שולטאן מוראד, ולכל המאוחר בשנת שמ"ז, שנת מותו של המהרש"ך וגמר הדפסת ספרו ח"א.

59 מהקדמת שמעון אלמושנינו "במאמץ כח".

60 מדברי הקדמתו ב"תפלה למשה".

61 דברי סיום שם.

62 הקדמה לקינות "ידי משה".

63 מדברי הקדמתו ב"מאמץ כח".

הוצאות ההדפסה של "מאמץ כח" כוסו ע"י "החכמים השלמים אלופי ומיודעי כמהר"ר אברהם אלמושנינו נר"ו וכמה"ר אבשלום אלמושנינו נר"ו... ה' יאריך ימיהם בטוב גם בניהם עדי עד יחיו גם יעתקו חיל" המו"ל אשר פורינץ קוה עוד להד־פיס משאר ספריו "תורת משה", פי' התורה ו"פני משה" ויתר ספרי פסקיו [64].

ברור שמלבד קובץ הדרושים הזה, נשארו בכתובים הרצאות אחרות כעין זו שהקדיש בפעם שניה על הרופא המהולל "החכם השלם כמהר"ר פרחיה הכהן זלה"ה" אחיו של "הקטון נבון וחכם כהה"ר יוסף (פרחיה) נר"ו" ואביו של "הבן יקיר לו החכם החשוב כה"ר דניאל (פרחיה נר"ו" [65].

אוסף מיוחד "דרושי הנשים" "הכמוסים עמדי" נשאר בכתו־בים. אחד מהם היה מוקדש ל"הגברת מרת גרסיא נשיא" "במלאת לה חדש ימים" למותה בהיות מהר"ם אלמושנינו באנדרינופלה [65*]. והוא כנראה קרוב אליה קרבת משפחה.

בדרשותיו על מאורעות שונים, בחיי העם והארץ אשר בתוכם הוא חי ופעל, קבע מהר"ם אלמושנינו שיטה חדשה, וכמעט שאחזו בה, בפחות הצלחה ממנו רוב הדרשנים הספרדים, שבאו אחריו, בכל רחבי תפוצות תורכיה וארצות המזרח.

שיטתו מיוסדת על בחירת נושא מתוך פרשת השבוע. אחרי שמבארים פסוקי המקרא באר היטב, מכל צדי צדדיו, מרחיבים את הדיבור על פי האגדה, המוסר וההלכה, חוזרים שוב על אותו נושא ראשון ומסימים בו ובהבנתו היסודית.

בהקדמה ל"פרקי משה" ויתר ספריו מזכיר מהר"ם אלמושנינו, את פירושו על התורה "תורת משה" דרשות על פרשיות השבוע, כדרך שרגילים עדיין לדרוש חכמי הספרדים השאלוני־קאים, בין מנחה למעריב, במסיבות של שבת, עד ימינו אלה.

משני פירושים שנודעו לנו שחבר אלמושנינו על הנ"ך, "פירוש על משלי" [66] ו"פירוש על איוב" אף אחד מהם לא הגיע אלינו ואינם בנמצא. דמותו המוסרית של איוב הלהיבה אותו, ובמקום אחד הוא רשם את הפיסקא המלבבת הזאת:

"בהתאם למה שאמר פלוטארקוס שהאנשים הטובים הנם כעשבי הבושם שכמה שמכתשים אותם כן גובר ריחם, בדומה לזה היה איוב פרש (במובן גבור מחזה) בלתי מנוצח, לפי שניסיתי לבאר באריכות על פני כל ספרו" [67].

רבי משה אלמושנינו כתב כמה חיבורים, על מפרשי התנ"ך והתלמוד, כעין: "פירוש על הראב"ע" [68]. "לשונות עמוקים לרש"י" [69] ו"לשונות הר"ן" [70]. אולם רק פירושו על רבנו שלמה יצחקי בלבד, שהשלימו לעת זקנתו לפני שנת השמ"ב (5342), נמצא בכ"י.

בנו ר' שמעון, מציין "שאלות ותשובות למר אבא ז"ל" שלשה חלקים [71], שנעלמו מאתנו, מלבד אלה שבאו אמנם בספרי פוסקים שונים: מהרשד"ם ועוד.

מחבר "דברי ימי ישראל בתוגרמה", שלמה רוזאניס, מזכיר שנמצאים בכתובים בספריות (חבל שהוא לא מודיע איפוא), "שיטות על הש"ס", וכן "תשובות על הרא"ם" [72] שאלמושנינו רחש לו כבוד גדול.

ספרו החשוב והעמוק ביותר בעניני חכמה כללית ופילוסופיה, הוא בלי ספק, הספר "פני משה". תרגום והסברת תורתו של אריסטו, "הפליא לדבר בו" אומר בנו, "ומלא ברכות טובו יושבות על מלאות אנ"ך עם מאמרי רז"ל, עד בלי די" [73]. על חיבורו זה, הגדול מכל ספריו, מעיד מהר"ם אלמושנינו עצמו שהוא "ספר מלא תוכן" [74].

בשחרו להפיץ דברי מדע והשכלה לעם, לפי מיטב השגתו ויכלתו, תרגם מהר"ם אלמושנינו, יצירות יקרות ערך מחכמי האומות, לעברית, עם הסברה מתאימה ופירוש רחב. אלמושנינו היה בודאי אחד המסבירים המעולים והמועטים שקמו לעמנו בספרות המדעית וחכמות חיצוניות, אחרי תקופת גירושי ספרד ופורטוגל.

קשה לקבוע מי גדול ממי, המחבר עצמו או אלמושנינו המתרגם והפרשן, המסביר העממי, המנפה ומעביר בכור המבחן את הרעיונות והידיעות שהוא מגישם לקהל השומעים או הקוראים, בצורה הנאותה והמתאימה ביותר לבני דורו.

בשלוש יצירות של השכלה כללית טיפל אלמושנינו לתרגמן ולבארן ואלו הן "בית אלוקים", על כתיבת הארץ, "שער השמים" על חכמת התכונה או קוסמוגרפיה, ו"מגדל עוז" על האלהיות או מיטפיזיקה.

"בית אלוקים" הוא תרגום וביאור ספרו של ה"קוסמוגרף המודרני והאמתי מאד" יוחנן די סאקרובוסקו הנקרא Tractatum de Sphaera Mundi הספר הזה, של מתימתיקאי אנגלי מהמאה השלוש עשרה, זכה להתרגם כמעט לכל הלשונות, ונדפס ברומית ביותר משבעים מהדורות. אעפ"י שבמקורו מתחלק הספר לארבעה פרקים, אלמושנינו חלק אותו ל"בתים" ו"חדרים" לנוחיות הקוראים [75].

"שער השמים" הוא פירוש ותרגום הספר "עיון הכוכבים המשרתים" או שיטת האסטרולוגיה של ג'ורג'ו פרובאג'יאו, מחולק לשערים [76].

בקריאת שתי היצירות הללו "יכולים — לפי אלמושנינו — לרכוש את הידיעות הנחוצות כהקדמה לחכמת התכונה" וגם

64 מהקדמת אשר פורינץ, שם.
65 שם דף ר"ב.
65* שם דף קל"ד.
66 "תפלה למשה" דפוס קראקא תקפ"ד, דף י"ז.
67 "הנהגת החיים" דף י"ז ע"ב.
68 "מאמץ כח" דף קצ"ט.
69 שם בסוף הספר, דברי שמעון אלמושנינו.
70 שם, שם.

71 שם, שם.
72 ח"ב דף 93.
73 "מאמץ כח", בסוף הספר.
74 הנהגת החיים דף קל"ג — הקדמת מהר"ם אלמושנינו ב"מאמץ כח", שם דף כ"ה ע"ב, שם דף רי"ט. ע"א. רוזניס, שוב אינו מודיע על מקום המצאו של הכתב־יד הזה.
75 הספר "כדור העולם" תורגם לעברית ע"י שלמה בן אברהם אביגדור (עיין "ספרות ישראל" למ. שטיינשניידר, תרפ"ג).
76 מתימתיקאי אוסטרי ותוכן של המאה החמש־עשרה מרצה באוניברסיטאות איטליה, פרופיסור בוינה ומחבר לוחות אסטרונו־מים שונים.

להבנת ספרי המלומדים "אלפרגאני"[77], צורת הארץ[78] הכדור המוצק, ויתר המחקרים במקצוע זה"[79].

"מגדל עוז" הוא תרגום ופירוש "ספר הכוונות" להפילוסוף המוסלמי הידוע, אבו חמיד מוחמד אלגאזאלי, שחי בפרס במאה האחת עשרה והתאים את השקפת דת האיסלאם לפילוסופיה הניאו-אפלטונית.

באחד הדרושים שב"מאמץ כח", מזכיר אלמושנינו את "הביאור הרחב וחשוב על ספר הכוונות" ששנים מספר לפניו, חבר הרב הנאור מקושטא רבי אליה מזרחי (דף קל"ח ע"ב).

מענינת בכל אופן היא דעתו של אלמושנינו על מחקרו של אלגאזאלי וכה דבריו ב"ריגימינטו די לה וידה":

"ובמה שכדאי לדעת בענין המדע העליון שהוא המטפיזיקה, מקובל בינינו לקרוא את זו של אבוחמד אלגזאלי, אם תרצה לעיין בה, תמצא יחד עם ההארות שערכתי אני מסביב לחבור הזה. וזה יספיק יפה כדי שתשיג מה שצריך לדעת מדברי חכמינו" (דף קל"ג, ע"א).

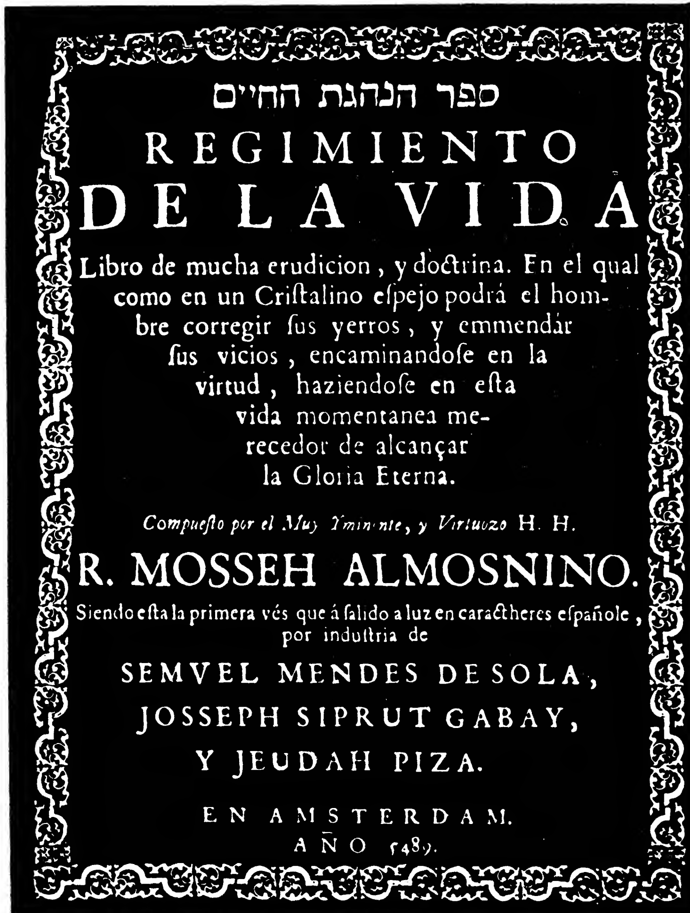
נוסף לזה, כתב אלמושנינו ביאור על אגרת "בחינת עולם", להרב ידעיה הפניני, בן ר' אברהם בדרשי, שחי במאה השלוש עשרה.

מהר"ם אלמושנינו מזכיר ב"ריג'ימינטו די לה וידה" שהיה

77 הוא התוכן הערבי "אלחסיב" (המומחה בחשבונות) מחבר ספר על התכונה ואשר לפיו העולם מחולק לשבעה אזורים או אקלימים.

78 הספר העברי הראשון שנכתב על התכונה ע"י אברהם בן חיא הברצלוני (עיין "ספרות ישראל" למ. שטיינשניידר דף 264 ודף 271).

79 הנהגת החיים דף קל"ג ע"א.

ספר הנהגת החיים

REGIMIENTO DE LA VIDA

Libro de mucha erudicion, y doctrina. En el qual como en un Cristalino espejo podrá el hombre corregir sus yerros, y emmendár sus vicios, encaminandose en la virtud, haziendose en esta vida momentanea merecedor de alcançar la Gloria Eterna.

Compuesto por el Muy Ymin̄ente, y Virtuozo H. H.

R. MOSSEH ALMOSNINO.

Siendo esta la primera vés que á salido a luz en caractheres españole, por industria de

SEMVEL MENDES DE SOLA, JOSSEPH SIPRUT GABAY, Y JEUDAH PIZA.

EN AMSTERDAM. AÑO 5489.

Portada del libro *Regimiento de La Vida* de R. Moše Almosnino en caracteres latinos.

ספר הנהגת החיים

אשר חבר החכם השלם הכולל כמהר"ר משה אלמושנינו נר"ו

ליברו אינטיטולאדו ריגימיינטו דילה וידה

Portada del libro *Regimiento de La Vida* de R. Mošé Almosnino en caracteres rabínicos (Raši). Edición princeps Salónica, 1564.

מתעסק בסיום ספר על "מדעי הטבע" (לוס פיזיקוש), בעקבות המלומד הערבי אבן רשד, שהיה נוטה כידוע לשיטת החמרנות והפנתאיסמוס.

"אם האלוקים יעניקני חיים — הוא אומר שם — לא אצטדק עד שאסים לפרש את מדעי הטבע כמו שפירשתי את שני הספרים הראשונים וכן ראשית הספר השלישי יחד עם פירוש רחב עד כמה שדרוש ובו אני מביא כל מה שהמפרשים הקדמונים כמו אלכסנדר, אבן רשד וארגירופולו ועוד מפרשים אחרים" (דף קל"ג, ע"א) [80].

מהר"ם אלמושנינו כתב גם הקדמה לספרו של רבי אברהם בן רבי יצחק שלום "נוה שלום", מלומד מתושבי שאלוניקי (קושטנטינה רח"ץ 5298) שהרצה את דעותיו "על חכמות למודיות טבעיות ואלקיות ועל חכמת הקבלה וחדוש העולם ונפלאות הנביאים והצלחת האדם ועל מעלות התורה וקרבנות ועל הנפש ועל התחיה וכו'" בי"ג מאמרים, שאלמושנינו היה בקי בהן כאחד המומחים של התקופה.

הספר "הנהגת החיים" ותוכנו

שני הספרים שאלמושנינו כתבם לועזית מלכתחילה הם: ספר מוסר נפלא על "הנהגת החיים" ושמו "ריג'ימינטו די לה וידה" וספר מדיני, חברותי, הסטורי, על חיי המדינה שהשתקפו בקושטא, בירת הממלכה התורכית בזמנו, זו התקופה המזהירה ביותר, בדברי ימי הממלכה הזאת, שהרחיבה ממשלתה ממצרים עד לב אירופה המרכזית, בשם "איקסטרימוס אי גראנדיזאס די קונסטאנטנופלה" "מגרעות ומעלות קונסטנטינופול".

"ריג'ימינטו די לה וידה" שהופיע בשאלוניקי, בדפוס יעבץ, בשנת השכ"ד באותיות עבריות, זכה למהדורה באותיות לטיניות (אמשטרדם 5489). פנינה ספרותית זו, של המאה השש עשרה, רוויה חכמת מוסר עברי ואנושי כאחד ומעוררת התפעלות אמיתית. המבקר הספרותי הספרדי, סאנשס, חיוה את דעתו עליה באמרו שיצירה זו "מהיקרות ביותר שבשפה הקאשטיליאנית".

הרצאת הדברים היא מדעית־עממית, לשון יפה ורעננה המו־שכת את הלב. הספר מחזיק שלשה סדרים המחולקים לפרקים.

בארבעה עשר פרקים של החלק הראשון דן המחבר "במה שטוב לדעת על האכילה והשתיה, השינה והקיצה, השכיבה והקימה, ההליכה והישיבה, הדיבור והשתיקה, עיקרים יסודיים לגבי הגוף והנשמה".

החלק השני, המונה עשרים פרק, מקיף את עשר המדות המוס־ריות של אריסטו: "הגבורה וההסתפקות, הנדיבות ומעלת השוע, גדולת הלב והענוה, הרחמנות וסבר הפנים, הנימוס והאמת".

החלק השלישי בן שלושה עשר פרקים דן על: "הצדק והאהבה, החכמה והדעת, הבינה והתבונה, וכן האומנות". "ויתבאר בו עוד בארוכה הסדר הראוי בלמידת החכמות החיצוניות, בהגיוניות ולמודיות וטבעיות ואלהיות והספרים שראוי לעסוק בהם ובכל אחת מהן בזמננו זה שהחיים קצרים והמלאכה ארוכה". "יתבאר באר היטב התחלפות בני אדם בחיים האנושים בעסקיהם והשתדלותם בעוה"ז, כי יש מהם שכל מגמתם והשתדלותם באהבת המועיל ומהם בבקשת הערב, ויש מהם והם החלק הנבחר כי כל ישעם וכל חפץ תאותם אל הטוב במה שהוא טוב. ובחתימת הפרק הזה (13) שהוא חתימת כל הספר יושם ויורשם משל נפלא מאוד אשר מצאתיו בספר אחד מהאחרונים והוספתי עליו מה שראוי שיסכים אל כוונותינו מכל צד... והוא משל מועיל מאוד להכרת מעלת תהלת אהבת הטוב במה שהוא טוב למחזיקים בו לנחותם הדרך, השם נפשם בחיים הנצחיים לאור באור פני מלך ובו נשלם הספר כלו בילא" [81]. "וילוה אליו אחריו ספר אחר, קטן הכמות ורב האיכות בלתי אריכות, אשר חבר המחבר עצמו לדרישת השר המאושר, האדון דון יוסף נשיא, ירום ונשא על מעלתו ורוממתו, יסודתו בהררי קדש, מציאות ומהות החלומות רשומות בכתב אמת ושאר חלומות בני אדם בטוב טעם ודעת הצודקים מהם וסבת הויתם וצדקתם עומדת לעד וידיעת הפתרונות המכוונות בחקירות יקרות" [82].

הספר איקסטרימוס אי גראנדיזאס די קונסטאנטינופולה

הספר "איקסטרימוס אי גראנדיזאס די קונסטאנטינופלה" נפוץ כנראה בכתב יד [83], ונדפס גם הוא באותיות לטיניות בעיר מדריד, בספרד, כשבעים שנה אחר כך, בשנת 1638 (שצ"ח) על ידי יעקב קנסינו. "נתין הוד מלכותו הקטולית, מתורגמנו ובעל דברו בשוקי אוראן" [84], והוא יקר המציאות.

אלמושנינו בדרשתו על גזירת החרות בשאלוניקי משנת השכ"ח רומז שהוא רשם על ספר כל מה שעבר עליו בתקופת הנסיעה לקושטא בין תשרי 5326 לשבט 5328 וזה אמרו:

"כאשר הארכתי הספור על כל זה בסדר כל המאורע אלינו מיום צאתינו עד בואי אל המקום הזה בלעז ללועזות" (מאמץ כח דף ה' ע"ב).

הרשימות הללו היו כעין "ספר דברי הימים למלכי עותומאן אשר כתב בו קורות שני המלכים אשר מלכו בימיו. שולטאן סולימאן ובנו שולטאן סלים".

80 אלכסנדר הוא תוכן צרפתי שחבר ספר בחרוזים De Sphonera על כדור הארץ, וארגירופולו הוא המלומד היוני יוחנן ארגירו־פולוס, שנולד בקושטא ומת ברומא במאה החמש־עשרה, וידוע כמתרגם ספרי אריסטו.

81 "הנהגת החיים" מפתחות בעברית.

82 שם, שער הספר.

83 בזמנו הודיע לי הרב שמחה אסף ז"ל כי בהיותו באנגליה לפני המלחמה רשם לו את הדברים האלה:

" כ"י אוכספורד 986־ דף פ"ח ע"ב: עוד לו (לר' סעדיה לונגו) חבר שיר זה להחכם כה"ר אהרן ששון יצ"ו אשר בבואו הנה העירה שאלוניקי קרובו הגביר נכבד נשא ונעלה כה"ר יעקב ששון יצ"ו שלח לו בשולי ספר דברי הימים למלכי עוטומאן אשר חבר החכם השלם כמהר"ר משה אלמושנינו זלה"ה אשר כתב בו קורות שני המלכים אשר מלכו בימיו הלא המה המלך הגדול סולטאן שולימאן ובנו שולטאן שלים יעמ"ש והחכם כה"ר אהרן הנז' חילה את פני כה"ר סעדיה לונגו יצ"ו לחבר שיר על הענין הזה וצוה עליו לחקוק שמו בראש הדברים והוא גם עשה כרצונו וכך אמר...".

84 מ. קאיזרלינג Biblioteca Espanola-Portugueza Judaica שטראסבורג 1890.

TRANSFORMACIONES
DE
MORPHEO,
ó
TRACTADO DE SUEÑOS
Obra de la màs vasta Erudicion, y de la màs relevánte Doctrina, que tiene salido a la observacion de los Doctos; la qual tracta de tres differentes generos de Sueños, sus Causas, sus Difiniciones, sus Especies, y sus Origenes
Compuesta por el Muy Reverendo, y Doctissimo H Hm. R.
MOSSEH ALMOSNINO,
A persuasiones del Señor
DON
JOSSEPH NASSI.
Dada nuevamente a la Imprenta, en characteres españoles por industria de
SEMUEL MENDES DE SOLA,
y
ABRAHAM MENDEZ CHUMAZERO.

En AMSTERDAM, Año 5494.
Precio, Fl. 1 - 10 - 0.

ספר החלומות

יעקב קנסינו שהעתיק את הרשימות הללו מכתב עברי לכתב רומי מודיע בהקדמתו כדלהלן: — ״בהעריכי את החומר החשוב שמחזיק הספר הקטון הזה... העתקתיו... מהכתב העברי שבו נכתב, אל השפה הקסטיליאנית״ ומוסיף ״בספר הזה, אין שמו של המחבר, אבל לפי הסגנון שבו כתב רבי משה אלמושנינו על נושאים ומדעים שונים ומכיון שהיה נציג העיר סלוניקי בקונסטנטינופול באותו פרק זמן כמוכח לפי הרצאת הדברים, יוצא מזה שיצירה זו מתאמתת היותה שלו״.

אלמושנינו ישב בקושטא קרוב לשנתים ורוב זמנו בלה בודאי בחברת דון יוסף נשיא ואחיו דון משה נשיא, הנקרא גם דון שמואל, שגרו בארמון המפורסם של בלודרה Belvedere, ״מראה היופי״ של משפחת מדנציה נשיא, שהיה בית ועד לחכמים ואחד הסלונים של ״הנובליזה״ הפורטוגזית שבו נפגשו יחד מדינאים ואריסטוקרטים מכל הגזעים של עיר הבירה.

ישיבה ממושכת זו ומסיבותיה אי אפשר היה שלא יעשו עליו רושם חזק. שיחותיו הממושכות עם דון יוסף נשיא בפרט בימות השבת על נושאים מדעיים וחילוניים שונים, תמונות החיים הסוערים בבירת תורכיה עם כל יפעת חיי החצר והאנטריגות המדיניות של ארצות חוץ, חייבו אותו להתרכז ולהעלות על הניר את רשמי הסתכלותו החדה.

לא כל הזמן שבע נחת מישיבה זו וברגש של מרירות גלויה הוא כותב בהקדמת הספר הזה:

״בהתהלכי בעיר האצילה הזאת קושטא, בעונותי ולמזלי הרע הנני מתגורר במקום שכולם התחברו לירות כנגדי את חציהם הדוקרים, נעתקתי ממרכז למודי התדיר וממחיצתי הקבועה, לעת כזאת הנני בתנועה תמיד יומם ולילה בכל הקנאות והאהבה הדרושות כדי להגשים המטרה הנכספת לטובת קהלתנו סלוניק האצילה, כנציגם הנני משתמש בכל האמצעים הנאותים ביותר להשיג את התכלית. השתדלויות אלו הביאוני בקשרים עם אנשים שונים כי בינתים עפ״י צו ההשגחה העליונה ארכו הענינים וסופם נדחה מיום ליום, ככה הרגשתי בבשרי שהמקרה הוציאני מאושר אין קץ שהיה לי ממנוחתי ונועם

מושבי בית מדרשי בשרתי את ה׳ בקודש ולימוד תורתו הקדושה (כאמצעי לעבור מן החיים האלה שמחר נפסקים, לחיים האמתים הנחים והבלתי חולפים). נמצאתי כמו כן בקצה אחר של תנועה מתמדת, משתוית, כולה מלאה מכשולים ויגיעות מתגבר על כמה צרות, בלי שום נחמה זולת זוהר התקוה המרחפת שאם נשיג את הגשמתה, הדבר יגרם לי אושר אין קץ, פרס נהדר ותגמול מלא לכל חיי על העבודה שהשקעתי״.

האם בדרך מקרה כתב אלמושנינו בשפה הספרדית והוא כבר דור ראשון שנולד לבני המגורשים מחוץ לספרד ?

חושבני שלתופעה הזאת ישנם שרשים עמוקים יותר והסבה העיקרית נעוצה בחיים היהודים הסוערים של התקופה.

גלי ההגירה היהודית בכל חופי הים־התיכון לא פסקו כלל וכלל, הזעזועים של גרושי ספרד ופורטוגל לא שקטו והתמידו להטריד את כל קהילות ישראל, זרם המהגרים היה נע ונד ממקום למקום, בצרפת, באיטליה, וביתר הארצות, עד שכל משפחה ומשפחה יכלה להסתדר באופן קבוע. המשפחות שכבר הסתדרו עפ״י רוב בתורכיה, תחת כנפי השולטנים המוסלמים, נהנו כולן מחיי חופש ודרור במובן הדתי, התרבותי והכלכלי, עם ההגירה הספרדית והפורטגזית, הקהילות היהודיות שבשא־לוניקי, קושטא, אנדרינופול וכו׳ התבססו והתפתחו ומצב פריחה זה כאילו קרא וקרץ־עין לאנוסים שנשארו בספרד ובפורטוגל ולא יכלו להמלט במועד הנכון מצפורני האינקויזיציה — לעשות את הכל בכדי לשבור את כבלי העבדות הרוחנית והחמרית.

לבטי האנוסים היו קשים מנשוא, אבל בכל זאת במשך עשרות שנים, היציאה מספרד ופורטוגל לא פסקה אף שנה אחת, בניהם הוטבלו וגדלו במסוה הנצרות, רובם שאפו להשתחרר בהזדמנות הראשונה או שמבני משפחותיהם המשוחררים דאגו לזה ויביאום להתישב תחת שמי מולדת חדשה ולחיות חיי דרור.

אם המהגרים האנוסים היו בני גיל רך, הם עוד הספיקו לשבת בבתי האולפנה העממיים תלמודי התורה או בבתי המדרש והישיבות, למדו עברית וכתבי הקודש וקבלו חנוך לאומי ומסורתי מתאים, אולם אם אלה היו נשים ומבוגרים קשה היה לאחה את הקרע שבנפש ולקרבם אל מקורות היהדות.

ההכרח שלא יגונה ולא ישובח הוליד איפוא את הרעיון לפעול במכשירים תרבותיים אחרים כדי להקנות לבני האנוסים את יסודות האמונה הישראלית ומסורת אבות מדור לדור.

להוט אחרי פתרון שאלות שהזמן גרמא, נדחק רבי משה אלמושנינו להביא את תרומתו גם בשטח זה ויפליא לכתוב בשפת סרונטס על נושאים כללים ברוח היהדות המסורתית ויערוך בפרט בשפה זו שתי אגרות לדרישת אחד מידידיו ״כמה״ר דוד זלה״ה״ בעניני מטפיזיקה ״אגרת תחית המתים[85] ״ואגרת הנפש״[86]. אלמושנינו מציין בפירוש ש״אגרת תחית המתים״ נכתבה ״בלשון לעז״ שהכונה היא ספרדית.

רבי דוד זה היה מבני האנוסים ומכיון שהשפה התרבותית השגורה אצלו היתה ספרדית, נאלץ אלמושנינו לטובת הענין, לערוך לו את אגרותיו בשפה זו דוקא. כה דבריו ״במאמץ כח״ (דף רי״ד ע״ב) ״ואני הארכתי בו באגרת תחית המתים שכתבתי בארוכה בלשון לעז לאיש שלם מהאנשים הנגשים אל ה׳ חדשים מקרוב באו, אשר שאל ממני להעמיד אל נכון במציאות התחיה וכל אשר ימשך אחריה עד בב״ת״ (בנין בית תפארתנו).

על ההשפעה הכבירה של ספרי אלמושנינו בתנועה התרבותית של קהלות יהודי הבאלקאנים והמזרח, לא נרבה בדברים ונסתפק בעדותו הנאמנה של ר׳ משה חאגיז בשם אביו ר׳ יעקב חאגיז, ראש ישיבה בירושלם (ש״פ—תל״ג) שמסתמך בסדרי־החינוך שקבע אלמושנינו ב״הנהגת החיים״ [87].

חזיון משמח גם כן היא העובדא שהספרים שהדפיס בחייו הכניסו לאלמושנינו ריוח הגון כעשרים ושנים אלף וחמש מאות לבנים (אשפרוש) או כארבע מאות וחמשים דוקטים בערך[88], מה שמוכיח שפרסומו היה רב והפצת ספריו רחבה, כיאה למחבר נעלה וחביב על קוראיו.

85 פרקי משה דף ל״ז ע״א.

86 שם, דף ס״ד ע״ב.

בתי הדפוס בשאלוניקי *

מאת ברוך בן יעקב הי״ד

בית הדפוס הראשון בשאלוניקי היה זה של רב יהודה גדליה ובניו שהביאוה מליסבונה בירת פורטוגל. הרב יהודה יעקב בן חביב בעל הספר ״עין יעקב״ משבח את בית הדפוס הזה אשר בו הודפס ספרו בשנת הר״פ. אלא שלפני זה יצאו בדפוס זה כמה ספרים כגון ״מאיר איוב״ מהחכם רבי מאיר בר יצחק ארמה וכן ספרי תהילים, משלי, דניאל עם פרושי רש״י ורד״ק, ויותר מאוחר הספר ״משמיע ישועה״ מאת דון יצחק אברבנאל ועוד ועוד.

דפוס שונצינו — רבי גרשון שונצינו מקושטא ייסד בשאלוניקי סניף לדפוס שלו בו נתפרסם המילון המפורסם ״ספר השרשים״ של רבי דוד קמחי. בית דפוס זה נסגר כתוצאה מהמגפות והשריפות שהחריבו מבחינה כלכלית את העיר.

דפוס האחים שלמה ויוסף יעבץ — הם יוצאי אידרנה אשר עברו לשאלוניקי והדפיסו מספר גדול של ספרים ביניהם מחזור אשכנז עם פרושים של רבי בנימין הלוי אשכנזי (1555),

87 עיין באריכות ״מקורות לתולדות החנוך בישראל״ ח״ג לש. אסף. כאן אולי המקום לתקן שני אי־דיוקים בתרגום קטע מדברי אלמושנינו מספרדית לעברית המובא שם: השורש ״פירשואדיר״ פירושו ל״שכנע״ והמלה ״קאשאש״ לספר ״בית־אלוקים״ תרגומו ״בתים״ ולא ארונות.

88 עיין כאן הדברים המובאים בהערה ב׳ בשם ״מהרש״ד״.

* בדורות הראשונים אחרי גרוש ספרד, היו בשאלוניקי בתי דפוס אשר הוציאו לאור ספרים רבים בהלכה ובמדע, וכמובן גם ״מחזורים״ של הקהילות השונות. מבחינה זו שימשה שאלוניקי מרכז חשוב של ספרות תורנית וכללית. אנו נותנים כאן רשימה של בתי דפוס כפי שהוכנה על ידי המורה וההיסטוריון ברוך בן יעקב הי״ד.

אם כי במאמר הזה לא נכללו כל בתי הדפוס שבעיר שאלוניקי וביחוד הספרים החשובים שנדפסו בהם, בכל זאת מצאנו לנחוץ לפרסמו כדי להציב יד בקובץ זה לאחד המורים הדגולים בשאלוניקי, שהניח יסוד לחקירת תולדות הקהילה לתקופותיה השונות ושנספה בשואה. על תולדות חייו של המחבר ר׳ במדור ״יזכור״ בקובץ זה.

"חוקת הפסח" של אברבנאל (5329), "ישע אלהים" מאת רבי משה פזנטי, "נר מצוה" ו"ידי משה" מאת משה אלמוזנינו.

דפוס דוד אברהם עזובי — בבית דפוס זה הופיעו ספרים אחדים אשר רשימתם אינה בידנו והמפורסם ביניהם "תנחומות אל" מהחכם יצחק בן ארויו (בשנת 1582).

דפוס האחים בני בת־שבע — בו הודפסו ספרים רבים, הידועים מביניהם הם: ספריו של רבי חיים שבתאי (1592), "תשובות מהרשד"ם" על ידי אברהם יוסף, "משא מלך" מאת ר' יוסף בן עזרא, "משלי עופר" של אחד מהאחים המדפיסים מתתיה בת־שבע, והספר "מעשה צופר" מהאח אברהם בת־שבע.

בית דפוס רבי אברהם הגר** — נוצרי שהתגייר בזמנו של הסולטן מחמוד וקיבל את השם רבי אברהם הגר. בדפוסו הודפסו ספריו של הרב חיים שבתאי ושל אחרים.

בית דפוס תלמוד תורה הגדול: בזמן שלטונם של הסולטן מחמד והסולטן מחמוד, נוסד בערך בשנת הת"נ, בית דפוס ליד תלמוד תורה הגדול שהיה רכושו של בית הספר. ניהלו אותו אנשים מומחים כגון: ר' אברהם נחמן, ר' משה קמפאס, ר' סעדי אנג'ל, ר' משה פלקול, שהיה המפורסם ביניהם.

בבית דפוס זה הודפסו ביחוד סידורים, חומשים עם פרוש רש"י וספרי לימוד לתלמוד תורה. כן נדפסו בו הספרים "כרם שלמה" מאת ר' שלמה אמריליו (שנת התע"ט) "עדות ביעקב" מאת הרב יעקב דה בוטון, (הת"פ), "שפתי ישרים" מאת הרב שמואל גאון (התפ"ג), "בית שלמה" מאת הרב שלמה חסון (הת"פ), "מעיל שמואל" מאת הרב שמואל פ'לורנטין (התפ"ה), "זהרי חמה" מאת הרב יצחק קריספין (התצ"ח).

דפוס רבי בצלאל הלוי אשכנזי — נוסד בהת"ק והתקיים עד השריפה הגדולה של 1917 בו נדפסו מספר רב של ספרים, וכן העיתון "לה איפוקה" של שמואל סעדי הלוי זקן העתונאים הספרדים.

דפוס רפאל יהודה קלעי ומרדכי נחמן — בזמן שלטונו של השולטן מוסטפה. בבית דפוס זה נדפס הספר "למנצח לדוד" של ר' דוד פרדו, המקובל והמשורר המפורסם (התקכ"ה), וכן הספר "מנחה לדוד" של אותו המחבר, "מים עמוקים" של ר' אליהו מזרחי ור' אליהו בן חיים. האחרון הופיע בשנת התקס"ה ועוד.

בית דפוס ר' יוסף מולכו — בבית הדפוס הזה הודפסו ספריו של הרב יהודה סידי "נר מלכה" (התק"ע) בזמן מלכותו של השולטן מחמוד.

בית דפוס ר' יצחק ג'חון — הופיעו בו הספר "מכתם שלמה" (המחבר לא ידוע) ועוד ספרים אחדים בזמן מלכותו של הסולטן מג'יד.

בית דפוס חברת גמילות חסדים — נוסד בשנת התר"ל על ידי החברה ההדדית לגמילות חסדים ונדפסו בו לקוטי הזהר, "מעם לועז אסתר" ועוד.

בית דפוס עץ החיים — נוסד בשנת תרל"ה על ידי החברה לעזרה הדדית בשם "עץ החיים". בבית דפוס זה הודפסו מחזורים וכן הספרים הידועים לשם "שער אשר" מאת הרב אשר קובו ובסוף "כוכב מיעקב" מאת הרב יעקב חנניה קובו. הופיע בו העתון "אל אביניר".

** ר' מאמרו של ייסף עוזיאל, גרי צדק בקובץ זה.

היחסים שבין יהודי שאלוניקי לעמים שבסביבתם

מאת י. עוזיאל

יהודים ותורכים

בעת שתולדות עם ישראל בכל ארצות אירופה זרועות פגעים ורדיפות, גזרות והגבלות ואף פרעות, זכו יהודי שאלוניקי תחת שלטון התורכים לחיים בלי פגיעות ברכוש ובנפש. לא רק המשטר היה נוח להם, אלא גם היחס של המיעוטים הלאו־מיים, שהיו בתורכיה, אליהם היה כמעט ידידותי ובכל אופן לא של זלזול, וכל שכן לא של בוז.

בשנת 1492 כשגרשו פרדיננד ואיזבלה מקשטיליה את כל יהודי ארצם, פתח השולטן באייזיד השני את שערי ארצו בפני המגורשים, לא מתוך חמלה כלפי פליטים אומללים, אלא זה היה מעשה נבון מצד מלך נבון. ידועה אמרתו של השולטן: אומרים על פרדיננד שהוא מלך חכם, האם זה בגלל מעשהו לרושש את ארצו ולהעשיר את ארצי?

הצהרה אצילה זו שימשה בטוי ליחס מיוחד מצד מושל בעל ראיה חדה אל יסוד שעל כשרון מעשהו שמע בודאי מפי יועציו וציריו, או אולי מפי סוחרי המזרח שהיו להם קשרים עם יהודי ספרד. הוא הבטיח בזה את נאמנותם של נתינים חדשים אלה, נוסף על התועלת שהיו עשויים להביא לכל האימפריה שלו.

ואולם, לא אך רצון של שליט דן יחידי בא בזה לידי בטוי, כי אם ביודעין או שלא ביודעין, כיוון השולטן את יחס עמו אל בני ישראל. כי התורכים, היו אנשי מלחמה, עזי נפש וקנאים לדתם. במקומות כבושיהם שחטו את האוכלוסיה בלי רחמים ואת השרידים הכריחו בכוח החרב להתאסלם. הם מצאו, או הרגישו, ביהודים קרבה מבחינה דתית באשר גם הם כמוהם האמינו באל אחד, נימולו והתנזרו מאכילת חיות טמאות.

עם גרוש ספרד, קבלו התורכים בסבר פנים יפות את אלפי המשפחות המגורשות האלה שהביאו איתם את היזמה המסחרית החסרה להם. התורכי, כפי בטוי אחד התיירים, אינו סוחר, אלא "מאמור" (פקיד ממשלתי), "טלק" (בלן) או "קפ'יג'י" (בעל בית קפה); והיהודים שחררו את התורכים מהתלות ביווני או בארמני השנואים עליהם והמנצלים אותם. ומלבד זה, שילמו היהודים במיטב כספם בעד שכירות דירות וחנויות שהיו עד אז ריקות.

בין שכנים יהודים ותורכים שררו יחסים תקינים ועל פי רוב של ידידות נאמנה. היו אמנם מקרים טראגיים בחיי יהודי שאלוניקי יהודים שהגיעו למעמד רם בחצר הסולטנים, היו קרבן לחשדות בעטיה של מלשינות רבי המלוכה שקינאו בגדולתם, והם מצאו מותם בפקודת הסולטן. גם מידי היניצ'רים הפראים אשר חמסו, אנסו ורצחו, סבלו כמה יהודים, אבל אלה היו אסון כללי למדינה ולא רק ליהודים. המוסלמים עצמם סבלו במדה שווה מרשעות חיל אספסוף איום זה עד 1826, כאשר הסולטן מוחמד השני טמן להם פח והשמיד אותם ביום אחד בחגיגה שערך להם.

במקרים שבהם התנגשו בריונים מהירי חימה ביהודים, לא התרפסו היהודים בפניהם. בחורים יהודים מההמון התרגלו

גם הם להניף סכינים, ולא פעם היתה ידם של התורכים על התחתונה, מבלי שישאר אחרי זה בלבם כל שנאה למנצחיהם. "לוס מנסיב׳וס די רוגוז" (בחורי שכונת "רוגוז") או "לוס שאקאליס דיל מידאן" (שועלי הרובע מידאן), היו תלמידים טור־בים ויריבים חזקים לפרחחים התורכים, אם כי בינם לבין עצמם היו לפעמים תגרות ידיים.

מאידך, הרבנים היו מכובדים במידה יוצאת מן הכלל בעיני התורכים, ולא פעם הביאו את דברי ריבותיהם בפניהם.

במרוצת הדורות היוו היהודים רוב בעיר. הם שלטו במסחר ויסדו גם תעשיה ענפה (טחנות גדולות, בית חרושת לרעפים הגדול במזרח, בית חרושת לבירה, לטבק וכו׳). התפתחותם התרבותית והרוחנית היתה גדולה מהתורכים ואף מיתר עמי מוקדון. יהודי שאלוניקי הלכו בקומה זקופה והדגישו את יהדותם בלי פחד, וזה המריץ את האחרים לכבד אותם. אבל היתה עוד סיבה למניעת התורכים ויתר השכנים מלפגוע בכבודם, והיא: אלפי משפחות יהודיות ניצלו את הרשלנות ואת העזובה האדמיניסטרטיבית ששררה במשרדי הממשלה, והצלי־חו, ע״י שוחד לרכוש לעצמן נתינות מעצמות אירופיות. באותם הימים היה קיים בקיסרות העותמנית חוק הקפיטולציות הנותנת זכויות יתר וחסינות לאזרחי מעצמות זרות. היהודים בעלי הנתינות הזרה היו מוגנים בפני שרירות לבם של פקידי הממשלה. התורכי הפשוט נהג בזהירות ביחסיו עם יהודים מתוך חשש שמא יש לו עסק עם נתין זר, וביחוד כשמספר גדול של יהודים עזבו את התרבוש וחבשו לראשם כובע אירופי.

אם כה או כה, השתרר יחס של כבוד ליהודים כפרטים וכצי־בור. הרב הראשי היה מתקבל בכבוד נסיכים אצל המושלים והיה מופיע בלוית קוואס — נושא חרב. הסוחרים הגדולים היו נקראים גם בפי התורכים בכינוי של "סיניור" או "צ׳יליבי".

הסולטנים האחרונים נטו חסד ביחוד ליהודים, בידעם את נאמנותם לבית המלכות ולא היה חלקם עם המהפכנים שחתרו תחת שלטונם.

ידוע ה"חאטי־הומאיון" — (הצו) שניתן מטעם הסולטן הליברלי עבדול־מג׳יד, עפ״י בקשת משה מונטיפיורי, במקרה של עלילת הדם בדמשק, שבו נאמר: שאין להתחשב בעלילות כאלה נגד היהודים ואסור אף להעמיד לדין יהודים בגלל דיבה כזו אם תבוא. גם לעבדול־חמיד השני העריץ היה יחס אוהד לנתיניו היהודים והרב הראשי לתורכיה זכה אצלו לא רק למעמד שוה לפטריארכים הנוצרים, אלא גם נתקבל בכבוד וחיבה מיוחדים.

עם הכרזת המהפכה של "התורכים הצעירים" והורדת השול־טן עבדול־חמיד מכסאו בא שינוי לרעה ביחסים עם היהודים. יהודי שאלוניקי היו בין הראשונים שקיבלו בברכה את המשטר החדש שהבטיח חופש לכל העמים היושבים באימפריה. יהודים היו חברים בארגון החשאי של התורכים הצעירים. כשעבדול־חמיד ניסה בעזרת העולמא (אנשי כהונה של דת האיסלם) לבטל את הקונסטיטוציה שנתן בלחץ המהפכנים, התנדבו צעירים יהודים משאלוניקי למחנה הצבא שיצא מהעיר לדכא את המהפכה הנגדית ולהוריד את הסולטן מכסאו. עורך־הדין עמנואל קראסו, ציר שאלוניקי בפרלמנט התורכי, היה אחד משלושת שליחי הז׳ון־טורק (התורכים הצעירים) שהתיצבו בפני עבדול־חמיד והודיעו לו על הדחתו.

על אף כל זאת, הכזיבו מרה צרות העין והשוביניזמוס הפאן־תורכי של מפלגת הז׳ון־טורק את היהודים ואת כל המיעוטים הלאומיים שבאימפריה בכלל.

"התורכים הצעירים" לא רדפו את היהודים ולא פגעו בזכו־יותיהם כאזרחים, אבל דיכאו כל נטיה ללאומיות. הם הצרו פעולותיהם של הארגונים הציוניים בעזרת צנזורה וחקיקת חוקים מיוחדים. היחס העוין הזה כלפי הציונות התפשט אף כלפי החנוך העברי הניתן בבתי הספר של "עזרה" ושל תלמודי התורה. הם מצאו עזר וסעד בין המתבוללים היהודים. יתכן שהמצב היה מגיע עד משבר והיה מתפתח ליחס איבה כלפי היהודים, אלמלא באה המלחמה הבלקנית ששמה קץ לשלטון התורכי במקדוניה.

יהודים ודונמה (שבתאים)

בימי השלטון התורכי היו בשאלוניקי אלפים מבני כתות השב־תאים, שהיו קוראים לעצמם "מאמינים". היהודים קראו להם "מינים" והתורכים כינו אותם בתואר הגנאי "דונמה", דהיינו מומרים. הם היו מוסלימים למראית עין, ביקרו במסגד (עפ״י רוב במסגדים מיוחדים להם) ולא התחתנו עם התורכים.

היחסים בינם לבין היהודים היו תקינים. אמנם, בהיותם גם הם סוחרים, וסוחרים חרוצים מאד, היתה קיימת התחרות בינם ובין היהודים, אך התחרות זו לא הגיעה עד לידי שנאה. אב ובנו שבתאים, נבחרו פעם, זה אחר זה לראשות העיר שא־לוניקי בקולותיהם של היהודים.

הזקנים שבהם היו מתיחסים בכבוד מיוחד לרבנים וליהודים בכלל, כאילו אל אחים שמסיבות שונות חל קרע ביניהם אך לא הגיע עד לידי איבה. אבל הצעירים, אשר ברובם היו רחו־קים מכל רגש של קרבה ליהדות ושאפו להתמזג עם התורכים, ביחוד אחרי המהפכה של הז׳ון־טורק אשר רבים מהם היו מחבריה, היו נגועים בקנאה צרת־עין ביהודים. והנה אחת העובדות: רוב הסוחרים והסיטונאים, בעלי הבנקים, חלפנים ועוד היו יהודים, לכן יום התשלום השבועי חל בערב שבת. קבוצת פקידים שבתאים פרסמו פמפלט בו מחו נגד מה שנקרא בלשונם "כניעה לשלטון היהודי". הם דרשו לשנות את יום התשלומים, הבלתי־נוח לבני עדות אחרות. הסוחרים השבתאים נשמעו להם. ביום הששי הראשון שאחרי הופעת הכרוז נמנעו מלשלם חובותיהם. הלקח שקבלו ממעשם זה היה מהיר ותקיף. בבוא הסוחרים השבתאים ביום הראשון לשבוע לקנות סחורה בהקפה או לבקש הלוואה, נדרשו לשלם הכל במזומן ובקשתם להלוואה נתקלה בסרוב גמור. למחרת באו בעלי החנויות שבעליהן־שבתאים לבקש סליחה ולהתנצל על שהוסתו ע״י פקידיהם. המנהג של יום התשלום בערב שבת חזר לקדמותו.

יהודים ויוונים (בימי השלטון התורכי)

היוונים המוקדונים לא היו במיוחד שונאי יהודים. אם כי בימי הפסחא וביחוד ב"יום ששי הקדוש" לא היה נוח ליהודים להמצא במחיצתם; למעשה לא היו מעשי איבה ממש מצד

ההמון, ברובו נבער וחסר השכלה. מקרי עלילת־דם היו לעתים רחוקות והסתיימו בלי התנגשויות ומה גם שהחוק התורכי, ביחוד צו הסולטן עבדול־מג׳יד שהזכרנו לעיל, השמיט את הקרקע מתחת רגלי המסיתים. ליוונים רבים היו ידידים יהודים ובשכונות המעורבות היו יחסי שכנות נורמליים ולפעמים אף ידידותיים.

אמנם, לפעמים, ארעו התנגשויות בין הילדים משתי העדות, עפ״י רוב מלחמת אבנים. לפעמים היו אלה קרבות ממש, בהם השתתפו מאות ילדים ואף צעירים משני הצדדים כשהם מאורגנים בקבוצות עם מפקדים הבקיאים בסדרי מלחמה. וכמובן היו פצועים לרוב, פצעים קלים וגם קשים. קרבות אלה היו מנהלים עפ״י רוב בשבת כאשר תלמידי בתי הספר היהודיים היו חפשים מלמודים. המחנות היריבים היו מס־תדרים באחד השטחים הפנויים בתוך העיר עצמה, לפעמים בככר רחבת הידים שלפני קסרקטיני הצבא התורכי, מבלי שהחיילים ינסו למנוע זאת, ולרוב היו אנשי הצבא מסתכלים בקרב כבדבר משעשע. כמעט תמיד היו היהודים המנצחים והילדים היוונים נרדפו עד שכונותיהם. משחק מסוכן זה היה נפסק, לבסוף, אחרי שהתערב הבישוף היווני, שיחסיו עם הרב הראשי היו ידידותיים, והיה נותן הוראות לכמרים להטיף לצאן מרעיתם, שיש להימנע מתגרות וכן עשו מצידם היהודים.

על היחסים בין היהודים ליוונים היה רווח בין המוני שאלוניקי המקרה דלהלן: מיד עם צאת הפסח היו היהודים נוהגים לעטות על המאפיות היווניות ולקנות לחם. והנה באחד מימי חול המועד פסח אמרה ילדה יווניה לחברתה היהודיה בעת המשחק: עלינו להפרד ואני מצטערת לומר לך שזה יהיה הפעם, לעול־מים. כשביקשה הילדה היהודיה לדעת פשר הדברים המוזרים האלה, הודתה הילדה הגויה ששמעה מפי אביה כי האופים היוונים החליטו למסוך רעל בכל הלחם הנועד ליהודים במוצאי החג, כדי להפטר פעם ולתמיד מהגזע של ״צולבי ישו״. הדבר נתפרסם ברבים והרב הראשי אסר על בני הקהלה לקנות לחם בצאת החג, אלא רק למחרת אך ורק מהמאפיות היהו־דיות. הרב יעץ שלא לטעום לחם במוצאי חג הפסח. מאז הונהג מנהג זה בקהלת שאלוניקי ורוב המשפחות שמרו עליו.

יתכן שאין זו אלא אגדה, ובכל זאת היא מראה על אי־אמון ועל חשדות עמוקים. ספור שני המתקבל יותר על הדעת, אם כי אין יודעים שנת אירועו, הוא: עלילת דם בעקבות העלמו של ילד נוצרי. המון יווני מוסת התכונן להתקיף את היהודים. ואולם חיש מהר חזרו הפורעים איש לאהלו לאחר שנודע להם שהקצבים היהודים בעלי הזרוע יצאו לקראתם בסכיניהם וגרזניהם. בינתיים נמצא הילד והרוחות שקטו.

מסוף המאה ה־19 ועד הכיבוש היווני של העיר, שררו יחסים טובים בין יהודים ליוונים, ביחוד בין משפחות המעמד הבינוני אשר היו לפעמים גם מתרועעות יחד, אם כי לפעמים היו יוונים טובים אלה אומרים לעמיתיהם היהודים: ״קרימה פו אינה אבריאי!״ (״חבל שהם יהודים״).

גם ההתחרות הכלכלית לא השפיעה להרעת היחסים בין עדה לעדה. לסוחרים ולחנונים היוונים היו לקוחות רבים מבין היהודים ולהיפך. בתחילת המאה הנוכחית חלה תזווה מבחינה זו. בזמן המשטר תורכי מימנה בסתר הממשלה היוונית באתונה החזקת בתי ספר בשאלוניקי, שהיו למראית עין מוסדות של העדה היוונית המאורגנת, ושלחה להם מורים מיוון. מורים אלה היו מעמיקים בין תלמידיהם את הלאומנות יוונית ואף שאיפות אירדנטיות. התוצאה הראשונה של פעולה זו היתה, אם לא חרם על המסחר היהודי, יצירת תנועה נגד השליטה היהודית בחיי הכלכלה. לאומנים יוונים יסדו בית חרושת לבירה כמתחרה לבית החרושת ״אולימפוס״ של המשפחה היהודית אלאטיני שסיפק את תוצרתו, אגב, תוצרת משובחה, לכל בתי הקפה והחנויות כיהודים כיוונים. גם בענפי תעשיה ומסחר אחרים ניסו ליצור מפעלים קואופרטיביים, כדי לא להזדקק ליהודים. דבר זה גרם לתסיסה בין שתי העדות ועורר את היהודים להתארגן בקלובים בעלי צביון לאומי שמט־רתם היתה להגן על העמדות הכלכליות שנרכשו במשך דורות. ואולם עד לידי חרם בין יהודים ליוונים לא הגיעו הדברים והשלום לא הופרע.

יהודים ויוונים (אחרי הכיבוש היווני)

בנובמבר 1912 בשבת נכנסו צבאות יוון לשאלוניקי וכבשוה מידי התורכים.

השבת ההיא היתה יום דאגה וחרדה ליהודים. הם לא יכלו לשכוח את ארבע־מאות וחמישים השנה של חיים שלווים וידידותיים עם התורכים. בעת שהתושבים היוונים קידמו בתשו־אות גיל את חילות יוון, ובתיהם קושטו באלפי דגלים מדגלי הכובשים, הסתגרו היהודים בבתיהם ולא הניפו דגלים ולא נראו ברחובות. ההמון היווני הפשוט, ואפילו חלק מהמשכילים מבין תושביה הותיקים של העיר, נתמלאו זעם על היהודים.

כעבור ימים אחדים להכנסם של צבאות יוון לשאלוניקי, הופיעה בשלושת העתונים היוונים עלילה זו על היהודים: ״שנים־עשר אבזונים (חיילים יוונים הרריים שתלבשתם היתה החצאית הנקראת ״פוסטנלה״) נכנסו לבית מרזח יהודי ושם נמסך רעל ביין שהוגש להם ואחדים מהם מתו״.

נקל להבין את הסערה שפרסום זדוני זה עורר בין ההמון המקומי. אבל החשש הגדול ביותר היה תגובתם האפשרית של מאה אלף החיילים המפוזרים בכל העיר, בבתי הספר, בכנסיות ובמחנות אהלים. בבוקר של אותו היום נסגרו כל בתי המסחר היהודיים ותלמידי בתי הספר נשלחו לבתיהם. במשך יממה אחת ריחפה אוירה של פוגרום בעיר. אבל חיש התברר לשלטונות שהיה זה שקר גמור. נתברר כי שני חיילים שהיו כבר שתויים נכנסו לבית־יין של יהודי ודרשו קוניאק. האחד שהיה שיכור כלוט, אך הגיש את הכוסית לפיו כרע על הארץ והתגלגל בקיאו. חברו הוציא אותו משם בתמכו בזרועו. כותב הטורים האלה, חקר כעתונאי את המקרה, הביא את הדברים לפני הקפטן אקסדקטילוס, שלישו של הדיאדוכוס (יורש העצר) קונסטנטין, מפקד הצבא הכובש, ושאל אותו מהי עמדת השלטונות כלפי ההסתה. השליש סיפר על החקירה שניהל. הוא ביקש להרגיע את הקהל היהודי והבטיח לפרסם הכחשה. הדבר נעשה בו ביום והרוחות נרגעו. למרות ההתנהגות ללא דופי של השלטונות הצבאיים, נשאר בכל זאת רגש של חרדה בלבות היהודים, וביחוד בעקב אי־הסדרים ששררו בשבועות הראשונים לכיבוש, ללא משטרה מסודרת וללא הנהגה אזרחית.

החיילים, מונהגים ע"י תושבים יוונים, המשיכו לחדור בשעות הלילה לבתים לשם שוד. ההפקרות הגיעה לשיאה עם רצח שני יהודים בעת שובם לפנות ערב הביתה מעבודתם. חיל יווני ואזרח נוצרי שמו מארב לשני החלפנים דוד אמיר (בנו חי כיום בארץ) ויעקב פרנסיס והרגום. הקהל היהודי הזדעזע מהמקרה והאגודות היהודיות ביקשו מאת כל התושבים לסגור את חנויותיהם ולהשתתף בלוויה המונית שנערכה למחרת ובראשה הרב הראשי.

המפגינים לא נרתעו גם כשפלוגות חיילים עם רובים מכודנים הופיעו למולם כדי להטיל עליהם אימה. העסקנים הציוניים מצאו דרך לשלוח טלגרמות של מחאה ודרישה לפעולה נמרצת אל האליאנס בפריז, אל ההילפספראיין בברלין ואל האנגלו־ג'ואיש אסוסישין בלונדון. נוכח הרושם הקשה שעשה הדבר בעולם, ובהבינה את הנזק הצפוי מזה בשביל היוקרה שלה, וכן בשביל עתיד שלטונה בשאלוניקי בשעת דיוני השלום, הזדרזה הממשלה היוונית לפרסם הודעה כי הרצח לא היה פוליטי ושהנאשמים יתגלו ויענשו. היא גם נקטה באמצעים כדי לשים קץ להפקרות ולחוסר הבטחון.

הממשלה עשתה הכל כדי לרכוש לבם של היהודים. הרב הראשי יעקב מאיר ז"ל היה מעתה לאישיות המכובדת ביותר אצל השלטונות. הוא נתקבל בכבוד אצל המלך ג'ורג' ויורש העצר, והשיג מהם כמעט כל מה שדרש, ואף שחרור הצעירים היהודים מלשרת בצבא במשך שנים אחדות, וכן הקלות ואפילו עדיפויות, בשעת מחסור בצרכי מזון. היחסים בין שתי העדות היו תקינים במשך שנים רבות ולאחרונה נהנו היהודים מכל זכויות האזרח, והשתתפו בבחירות הפרלמנטריות ושלחו ציריהם לאתונה.

בזמן המלחמה העולמית הראשונה נחלק העם היווני לשני מחנות: הוניזליסטים (ע"ש מנהיגם ויניזילוס) שנטו למעצמות ההסכמה, והמלוכנים שהיו אוהדים את גרמניה והתנגדו להסתבך במלחמה. באותו זמן נתקררו היחסים בין רוב הציבור היהודי למעצמות ההסכמה לא מתוך אהבה לגרמניה, אלא מתוך שנאה לרוסיה רודפת אחיהם, והצביעו בעד רשימת המלוכנים שבראשם עמד איש ישר־לב מר גונאריס וסייעו לנצחונם. אך כשנהפך הגלגל והובס גונאריס והוצא להורג, לא סטתה הממשלה מהקוו שנקטה ביחסה ליהודים. מושלי המחוז ומושל העיר התנהגו יפה כלפי האזרחים היהודים.

בשריפת שאלוניקי בשנת תרע"ז (ראה מאמר מיוחד) נתגלה כי האסון היה רצוי לאחדים מהשליטים היוונים שנמנעו לרסן את האש. יתר על כן, החוק שנחקק תיכף אחרי השריפה, לקומם את הריסות העיר, נתכוון להפקעת המגרשים ולנישול בעליהם היהודים ולבטל על ידי כך את צביונה היהודי של שאלוניקי.

אך היו גם שליטים אחרים שלא הפלו לרעה את היהודים וגם מנעו התנגשויות אנטישמיות. ואולם בהתגבר הפשיזם באירופה נוצר גם ביוון ארגון שוביניסטי קיצוני בשם "אטניקי אלניקי אנוסיס" שהתנגד ליהודים ואף ערך בשנת 1931 התנפלויות על היהודים, הידועות בשם "מאורעות קמפבל" (ראה מאמר מיוחד). מאורעות אלה היו אחד הגורמים להתחלת עליה המונית משאלוניקי לארץ ישראל.

היתה עוד סיבה לעזיבת העיר על־ידי היהודים: הצביון היהודי הבולט של העיר היתה ה ש ב ת. הנמל שבת כמעט כליל, מרכזי המסחר היו שוממים מאדם, הבנקים היום סגורים לגמרי או פתוחים לכמה שעות בלבד, והמונים היו מטיילים בר־חובות הראשיים בבגדי חג. חקיקת חוק חובת המנוחה ביום הרא־שון נטלה מהחיים היהודיים כל יופיים. ההווי החדש המתרקם בארץ האבות והחיים היהודיים המלאים ההולכים ונוצרים בה, משכו את לבבות בני שאלוניקי, ואלפים מהם עלו ארצה.

בשנים 1931 — והתחלת מלחמת העולם השניה, היו היחסים בין שני העמים ללא זעזועים וללא מאורעות ראויים לציון לא לרעה ולא לטובה.

במלחמת העולם השניה בזמן ההתקפה האיטלקית על יוון התגייסו היהודים בהמוניהם לצבא וגם הראו גבורה ומסירות מיוחדים. מעשיהם אלה זכו להערכה מצד השלטונות והעם היווניים.

עם כיבוש שאלוניקי ע"י הגרמנים התרחש על היהודים ביוון השואה האיומה. הארכיבישוף דמסקינוס עשה רבות להצלת היהודים ויוונים למאות הסתירו משפחות שלמות בבתיהם תוך סכנת נפשות ממש. אך הציבור היווני בשאלוניקי בכללו היה אדיש לגורל בני עירו היהודים. מעשי הצלה מצד יוונים לא היו מרובים כלל וכלל, ויתר על כן, סופרים וסוחרים יוונים עודדו את התליינים ואף זרזו את גרושי מתחריהם היהודים. ככה נשלחו למחנות ההשמדה יותר מחמשים אלף נפש מיהודי שאלוניקי לעיני שכניהם הנוצרים, ורבים מהם נהנו בלי נקיפת מצפון ברכוש הנשלחים למות, ואחרי המלחמה אף התארגנו כדי למנוע בכוח החזרת זכויות היהודים המעטים שחזרו מגיא ההריגה.

היחסים עם יתר התושבים

בתקופת השלטון העותמני היו בשאלוניקי מלבד התורכים והיוונים גם בני עמים שונים: בולגרים, ארמנים, אלבנים ואירופאים.

עם הבולגרים והאלבנים, תושבי העיר, וכן עם אחיהם מכפרי מוקדון שבאו העירה לרגל עסקיהם, היו ליהודים יחסים מסח־ריים תקינים, להם היה אמון בלתי מעורער בסוחר הסיטונאי היהודי המספק להם סחורה ובמתווך היהודי שליווה אותם בשוק, השיג להם מבוקשם, טיפל במשלוח הסחורות ולפעמים גם נתן ערבותו על קניותיהם שנעשו בהקפה.

הארמנים הם גזע חריף־המוח ומעשי מאד ואינם שועים לדברי הבל, גם לא קנאים בדת. לכן לא היה להם שום עילה להתנגשות עם היהודים ולעתים קרובות אף התפתחו ביניהם יחסי שכנות טובה.

רוב האירופאים היו איטלקים, מהם פועלים ומהם מורים בבתי הספר של ממשלתם, ויתרם היו פקידי הקונסוליות או מנהלי חברות הטבק הזרות. בידעם כי היהודים מהווים רוב מנין ורוב בנין של העיר, ובהרגישם שהם קרובים לרוחם הודות להשכלה האירופאית שרכשו להם בבתי הספר הצרפתיים או האיטלקיים ושפותיהם שגורות בפיהם, כיבדו אותם והתרועעו אתם בחיים החברתיים.

חינוך ותרבות

בתי אולפנא ו"ישיבות" בשאלוניקי במאה ה־18

מאת יוסף נחמה

במאה ה־18 בשאלוניקי כמו בכל קהילות המזרח, אין מקנים בבתי האולפנא לתלמידיהם כל מושג על התפתחות הנסיון האנושי בתקופה החדשה. ההוראה מצטמצמת אך ורק בדת ובספרות המיצגת אותה. רק הפולחן הדתי הוא החשוב. כל ידיעה אחרת נחשבת כמיותרת, מחוסרת ערך וראויה לגנאי [1]. כולם חיים לפי ההלכה התלמודית. כל יצירה מדעית ופילוסופית מוחרמת. לא לפני זמן רב, אף בחציה של המאה ה־17, שרר צמאון לידע חילוני, אהבו לדעת מנהגי העמים, הן דרך קריאה בספרים שונים, הן ביציאה לנסיעות תכופות בחוץ לארץ. כל נוסע אשר בא לעיר נתבקש למסור אינפורמציה רחבה על ארצות ואנשים. הורים שלחו את בניהם למרחקים כדי שיראו את העולם וילמדו צורות החיים, מנהגים, טכניקות שונות של ארצות המערב. ב־1683 למשל, כרוז ציבורי פשוט מקיז דמו כדי לשלם הוצאות בנו הנוסע לויניציה כדי ללמוד מסחר [2].

במאה ה־18 חדלו לשאוף לכך. החיים מצטמצמים בעיר, ללא מגע עם ארצות חוץ.

אמנם, השאיפה ללימוד גדולה. ילדי הגבירים ממשיכים, לעתים, ללמוד ב"ישיבה", אפילו אחרי נשואיהם [3]. האנשים מבלים את זמנם הפנוי ב"ישיבה" ורבים מהם מוסרים לפקידים לנהל את עסקיהם למען יוכלו להיות נוכחים בשקלא וטריא של הרבנים עם תלמידיהם. במשרדים, בחנויות ואף בבתי המלאכה הפשוטים ביותר, מצויים ספרי תלמוד בקרבת בדים, שקים מלאי צרכי מזון או כלי העבודה. הבידור הנפוץ בכל הבתים ובכל הזמנים הוא — הקריאה בכתבי הקודש ובנושאי כליהם. נושאי השיחות הם: מנהגי הדת והחוק התלמודי. הויכוחים מתנהלים בהתלהבות רבה. כל אחד מסתייע במקורות. במקרה של ספק, הולכים לשאול את הרב. באור ליום ו', בכל שבוע, נוהגים להתכנס ב"ישיבה" עד לשעת קריאת שמע, בכדי להתעסק במסתרי התורה. בשבתות הולכים להקשיב לדרשות. דרשנים רבים, ברובם מתנדבים, דורשים בכל בתי התפילה. הם משתמשים בדרושיהם בשפה האישפניולית כשהיא מתובלת במילים עבריות.

בין הדרשנים היו כאלה בעלי ידיעות עמוקות ובקיאים בלשון. ההמונים היו מקשיבים לדבריהם בהנאה גדולה. בני המעמד הבינוני היו קוראים בספרים המועטים הכתובים בשפה המדוברת. בכל המשפחות היו קוראים בהתלהבות בכרך הראשון של "מעם לועז" שהוא למעשה פאראפראזה של חלק מספר בראשית שפורסם בקושטא ב־1733 על ידי יעקב חולי.

החינוך — שהיה כולו דתי — לא הצטמצם בשכבה חברותית אחת. אלא כל יהודי שאלוניקי היו יכולים להנות ממנו. הכל, עשירים ועניים, היו יכולים להגיע לתואר של "ח"מ" (חכם). יודעי התורה היו זוכים בכל מקום ובכל מסיבה ליחס מיוחד. החכמה היתה מכובדת באותה מידה כמו העושר. הגביר האמיד ביותר היה עומד בצניעות בפני הבקיא בתורה.

במאה ה־17 לא נמצא, כמעט, יהודי אשר לא ידע לקרוא עברית ולא ידע בעל פה את התפילות העיקריות. לא כן היה המצב במאה ה־18.

בית האולפנא "תלמוד התורה", פארה של הקהילה, מלא ילדים. בכל השכונות, היו קיימות "חברות" ("חדרים"). אולם עם ירידתה הכלכלית של העיר, מספר האנאלפביתים הלך וגדל. מועטים היו המבלים את זמנם באהלה של תורה. מלחמת הקיום העסיקה את כולם ואף בני תשע ועשר שנים. כולם דאגו לפת לחם. באמצע המאה ה־18 רוב בני השכבות מחוסרי האמצעים אינם יודעים קרוא וכתוב. רק בין בני האמידים פוגשים כאלה היודעים עברית וכאלה הבקיאים במקורות. בני המעמד הבינוני יודעים את מנהגי הדת וב"לדינו" הודות למנגינה המלווה את הלימוד, המסייעת לזכור באופן אוטומטי את המלים. הבנות משוחררות מכל לימוד, כי אינן חייבות להשתתף בתפילות. עליהן להיות עקרות בית טובות.

ב"חברה", ("החדר") השכונתי, לומדים כל הילדים בחדר אחד בהשגחת "הרובי" ("רבי"), השוכן כבוד בכורסתו הרחבה. התלמידים יושבים על מחצלות הפרושות על הרצפה ולעתים גם על קרקע לא מרוצפת. הם מחולקים לפי גילם ומידת ידיעתם במחלקות המנוהלות על ידי "מוניטור" ("מד־ריך") שנבחר ע"י ה"רבי" מבין התלמידים "הגדולים". ב"חב־רה" רוכש התלמיד, עד הגיעו לגיל 13, ידיעות מהאלף־בית ועד דפים אחדים בגמרא. שלבי הלימוד הם: אותיות, תנועות, הניקוד, ההברות, הקריאה השוטפת, התפילות, חלקים מסויימים של התנ"ך עם תרגומם בספרדית קשטילינית עתיקה (ה"לדינו") וכן פרשת השבוע עם פירוש רש"י. אליהם יש להוסיף הכתיבה באותיות רש"י, ולפעמים, דבר אשר נחשב כמותרות — לימוד החשבון עד לכפל, והכל ללא לוח וללא מחברות. לכל תלמיד ה־ardoise — לוח של צפחה. ה"רובי" נעזר על ידי "הגדולים" שבתלמידיו הם "המדריכים". כל מדריך קשור למחלקה. תפקידו לשנן לתלמידים את השעור במקהלה. אחר כך, מתבודדים הילדים בקבוצות של שניים או שלשה, וחוזרים בקול נמוך על מה שהשמיעו להם. החזקים יותר עוזרים לחלשים. הרעש הבלתי פוסק מסביבו אינו מפריע ל"רובי", הוא מתהלך בין הקבוצות,

1 ראה ארתור רופין, היהודים בעולם המודרני. תרגום צרפתי של מ. שבליי, פריס 1930, דפים 292—293.

2 אליהו קובו, אדרת אליהו, חשן משפט 19, קושטא 5499.

3 משה אמריאו, דבר משה, יורה דעה 42, דף 75, שאלוניקי 5502.

מתעכב פה ושם, שומע, מעודד, מתקן, מברך את השקדן, ממריץ את המתעצל ואף גוער ונוזף בשוטים. כשמסתיים סיבובו, חוזר "הרובי" לכורסתו ומזמין אליו את כל הקבוצות לסירוגין. הוא מזמין כל ילד לקרוא בפניו את השעור כדי להיווכח מיעילות עבודתו של המדריך ומשקדנותו של התלמיד.

הילדים מסתדרים מולו בחצי גורן עגולה כשהם יושבים על הקרקע. כל אחד מהם, לפי תורו, מדקלם את השעור שלמד, מקבל, לפי המסיבות, "יישר כוח", דברי עידוד או תוכחה ולפעמים גם מכות אחדות במקל על כפות הידיים ובמקרים חמורים יותר, על כפות הרגליים, כדי להחזיר את המרדנים למוטב.

לוח החגים היהודיים הוא הקובע והמחייב בקפדנות ובחומרה רבה את החומר שיש ללמוד ושאותו יש להעדיף, ללא ויכוח, על פני הלימוד הכללי. בהתקרב החג, נדחים השעורים השגרתיים. כל התלמידים ללא הבדל גיל, לומד את התפילות המיוחדות של החג, הפרקים המתאימים של התנ"ך, וכן הפיוטים במנגי־נותיהם. בסוכות — קהלת, בפורים — מגילת אסתר ; בפסח — ההגדה ושיר השירים ; ממוצאי חג הפסח ועד שבועות — פרקי אבות, וכן מגילת רות והאזהרות של אבן־גבירול, ובתשעה באב — איכה. קריאות עונתיות אלו כשהיו נלמדות בלווי מנגינותיהם המסורתיות היו יוצרות אוירה של אגדה שאפפה עולם הילדות וגרמו לחויות של שמחה. הנגונים היו נשמעים בבית וברחוב.

הלימוד בדרך כלל היה קולקטיבי. ה"רבי" קורא תחילה כל פסוק בקול ברור ומובן, אחד אחרי השני, לפי הניגון המסורתי, ועדר הקטנים היה חוזר אחריו.

התלמידים לא היו זוכים ל"הפסקות" ולחופש פרט לשבתות וחגים.

בשעה מוקדמת בבוקר, היה "המדריך" מאסף את הילדים מבתי הורים ומכניסם ל"בית־המאסר" שלהם. הילדים היו משתחררים ברשות המורה, לרגעים ספורים, כל אחד בנפרד, לאכילת שחרית. ועליהם היה לשוב מהר. תנועת המורה המשחררת את התלמיד היתה מלווה תמיד במילים החלטיות: "ב'ה אי ב'ין פריסטו" (לך ושוב מהר). ה"שחרור" מהלימוד היה עם שקיעת החמה, בכל עונות השנה. בעונת הקיץ ובימיה הארוכים היה שורר ב"חברה" מחנק, ובחורף — היו קופאים הילדים מקור ורק ה"רבי" היה זוכה ל"פוגארירו" (תנור).

אולם, למרות הקפדנות הגדולה הזאת דרשו החיים את שלהם. בדרך כלל היה שורר בכיתה אי סדר גמור. "האסירים" הקטנים היו מרעישים, צועקים בכל לב ; מתקוטטים לנגד עיניו של "המדריך", מתחת לזקנו של ה"רבי" שלעתים היה נרדם בכורסתו ; הקטטות וה"שלום" הבאות אחריהן היו כפופות לטקס מקודש. שני ילדים אשר רבו ביניהם היו הופכים למנודים, האחד בעיני השני. הם היו נמנעים מלגעת אחד בשני ולא דיברו ביניהם. הם, אמנם, היו יכולים לשוחח ביניהם אך בפנייה בגוף שלישי, כאילו היה ביניהם מתווך דמיוני. הם היו מתחילים בנוסח זה: "דילי קי" (אמור לו). לפעמים, במקרה של צורך הכרחי להידבר ביניהם היו מתחילים היריבים במשפט זה: "נו פורקי איסטו פיליאדו" (לא מפני שאני "ברוגז"), פרוש הדבר: "אני מתעלם מכך שאנו יריבים".

השלום בא בהתערבותו של חבר, לפי טקס מסובך הנקבע על ידי המסורת הילדותית לפרטיו בדייקנות. השלום נעשה בלחיצת־יד כשהזרתות משתלבות.

וב"תלמוד התורה" בכיתת הסיום היו לומדים את יסודות ההלכה ובפרט פרקים מהמסכתות ברכות וגיטין. פרקים אלה היו מודפסים, בעזרתם של מצנטים יראי שמים, בחוברת מיוחדת וחילקוה חינם ללומדים. בכיתה כזו, שנתקיימה עד שנת 1908, ואשר המורה האחרון היה הרב חננאל כהן בן ארדוט, נמשכו הלמודים שנתיים. השעורים בכיתה זו לא היו מתנהלים בסדר קפדני. הם שימשו הכנה ללימוד ב"ישיבות". לכיתות אלה נתקבלו בעיקר בני רבנים.

אחרי הכנה זו של שנתיים, רוב מסיימי הלימודים היו מתפזרים. ברובם היו יוצאים לעבודה ושימשו כשוליות בבתי מסחר או בבתי מלאכה. מועטים המשיכו את לימודיהם ב"ישי־בות" שהיו סמוכות לבתי כנסיות חשובים, כמו ה"מדרסה" אצל המוסלמים, שהיו על יד המסגדים ובו למדו את הקוראן ואת היסודות הראשונים של החוק המוסלמי.

תרומות והקדשי בני הקהילה כיסו את הוצאות ההחזקה של רוב ה"ישיבות". אחת ה"ישיבות" החשובות ביותר היתה זו הסמוכה לבית הכנסת סיציליה ישן. ב־1715, זכתה "ישיבה" זו לנדבה גדולה מהגביר אברהם בן נתן אשר דאג ללא הפסק לרבנים ולסופרים[4]. מאידך, אנשים עשירים החזיקו על חשבונם וסמוך לביתם, או אפילו בביתם הם, "ישיבה" ובה אולם ללימודים וספריה עשירה.

ב"ישיבות" אלו למדו קבוצה של רבנים בתמידות. הן שימשו כעין טרקלין ללימוד הדדי.

"הישיבה" בבית הכנסת היתה כעין סמינריון ועמדה תחת הנהלתו של "מרביץ תורה", הבקיא בתלמוד ונושא כליו, התלמידים אשר היו ברובם בני משפחות אמידות, היו מבקרים בה בקביעות ושוקדים על למודיהם. הם היו מתעמקים בהלכה לפי ה"טורים" של ר' יעקב בנו של הרא"ש (1248—1340) עם פרושים, משנה תורה של הרמב"ם, ה"ערוך" של נתן בן יחיאל מרומי, ו"שלחן ערוך" של ר' יוסף קארו — יצירה שיטתית המסדירה את החומר ההלכתי העצום, המפוזר בתלמוד הבב־לי והירושלמי. הם עיינו גם בשו"ת של הרבנים החשובים ביותר מכל תפוצות ישראל, וביחוד של רבני שאלוניקי, שעסקו בבעיות מקומיות. ספרי השו"ת החשובים ביותר היו של שמואל דה מדינה (מהרשד"ם), ר' שלמה הכהן ור' חיים שבתאי.

בת בבת עם לימוד התלמוד היו מקדישים זמן רב בהלכות החגים וב"עניני דיומא". הלימוד היה חי, פרקטי ותועלתי וביחוד לאלה שהתכוננו לשמש כחזנים, כמורים בבתי ספר עממיים וסמינריונים, כדיינים וכרועים רוחניים בערים או בבתי הכנסיות. הם נתקבלו למשרתם בהתאם לדרגת ידיעתם ולעומק מחשבתם. הצלחתם היתה מותנית בכושרם להשפיע על הציבור, בהבחנת דרישות הזמן וברכישת כבוד בין ההמונים.

השיטה הדידקטית ב"ישיבות" היתה מבוססת על שיתוף פעולה מתמיד בין התלמידים והרב. כל איש היה חפשי לבקר ב"ישיבה" וביחוד בימי חג ולהשתתף בדיונים. ה"ישיבה" היתה

4 שלמה אמריליו — פני שלמה, דרוש 56, שאלוניקי 5476.

כבית מועד שהכניסה אליו היתה מותרת לכל שוחרי תורה. כש־היו פותחים בסוגיא, היה התלמיד קורא את הפרק שהוצע ע״י הרב. אחרי שחזר עליו פעמים היה הרב מתרגמו בדייקנות לשפת הלדינו, ומוסיף הסברים קצרים בכדי להבליט את הרוח הכללית של הנושא הנדון. כל תלמיד היה קורא אח״כ את הפרק לפי התור, לפי קצב מיוחד של קריאה, בהתאם לנוהג שהיה מקובל במזרח היהודי והמוסלמי. אחר כך היה מתחיל השקלא והטריא. לעתים היה פותח בו הרב. הוא היה שואל שאלות, מעורר את הקושיות, מנתח, מצטט מפרשים שונים, מראה על ההשואות ועל הפירכות.

התלמידים היו מטים אוזן כשהם יושבים בנוחיות על ספות או כורסאות. הם היו מעוררים באופן ספונטני קושיות, משתדלים להתירן בכח הפלפול. השקלא והטריא נמשך באינטונציה מיו־חדת, כעין זמר מיוחד במינו המכניס קצב במשפטים, מבליט את המלה בעלת הערך ואת הפרט הטפוסי. בכדי לתת יותר תוקף לדברים, היה מלווה הוויכוח בתנועות של הראש והחזה. כל אחד הביע דעתו באופן חפשי, וציין את המקורות והסתמך על גדולי התורה. הסגנון הוא גלוי והאמון ההדדי הוא מלא. אף אחד אינו מתבייש במסירת טענותיו, אפילו אם הן סותרות את דברי הרב, והכל נאמר בהערצה וברגש של כבוד, במתינות ובצניעות. בעלי הנטיה לבקורת חפשית ולוויכוח חפשי מכל הסתייגות דוגמטית היו זוכים לעידוד [5], הנמוקים היו מתחז־קים בהצטרפם אחד לשני, נופלים או מזדככים, ולבסוף בא הסיכום על ידי הרב. דעתו היא הקובעת. הרוצה ללמוד אינו מרבה בדברים. עליו להקשיב, לרשום כל דבר בתודעתו ולאחסנו לימים רבים.

התלמידים המתחילים היו עוקבים בענין רב אחרי הוויכוח, ולפי הוראות הרב, הם היו ניגשים לספריה ומורידים מהאצטבאות את הספרים המבוקשים ומחזירים למקומם עם סיום העיון בהם.

הטענה היחידה שאנו זכאים לעורר בקשר לתכנית הלמודים ב״ישיבה״ היא צימצומה. היא רחוקה מהלימוד האנציקלופדי של המאה ה־16, שבו נכללו מדעי הטבע, קוסמוגרפיה, רפואה, פילוסופיה, שפות עתיקות והיסטוריה. כעת התענינותו של הלומד מצומצמת. תפקידו — להתעמק במספר מוגבל של שאלות הלכתיות ודתיות.

הלימודים בישיבה היו נמשכים בין ארבע לשש שנים. בסיום — לא התקיימה שום בחינה חגיגית ואף לא חילקו שום תעודה. ב״ישיבות״ לא חולקו שום ״סמיכה״ או רשיון לרבנות. הרוצים לקבל תפקיד רשמי בבתי הכנסת או בבתי־דין, עליהם להמשיך וללמוד בישיבה בקביעות. הם היו מקבלים תשלום צנוע. שכר הטרחה שהיה מוענק ללומדי ישיבה והנקרא ״קביעות״ בא להדגיש את הערך שייחסה הקהילה ללימודים אלה המכינים רועים רוחניים.

שאלוניקי שעמדה בצומת דרכים בין־לאומית פעילה כקושטא וכוינציה, שימשה מעבר לשליחי יהדות אירופה המרכזית בדרכם לארץ ישראל וממנה לארצותיהם. רבנים וחסידים בנסיעתם לארץ הקדושה, היו מתעכבים בה, באים במגע עם האוכלוסיה, מבקרים בישיבות, מדפיסים ספרים ומביאים לפעמים אתם את בניהם כדי ללמוד ב״ישיבות״.

ה״ישיבות״ הרבות ורבוי הרבנים המצויינים הקנו לעיר שם טוב בכל התפוצות. רבני שאלוניקי היו מוכרים, בכל מרכזי הגולה, כיודעי תלמוד יוצאים מן הכלל. פנו אליהם מכל קהילות הבלקנים, מקושטא, איזמיר, איטליה, פולניה ועוד, וביקשו מהם לשלוח להם מחנכים ורועים רוחניים.

בין אלה אשר הטביעו חותמם על דורות רבים של תלמידים היו הרבנים המובהקים: ר׳ חנניה שאול (נפטר ב־1728), ר׳ חיים אברהם גטיניו (נפטר ב־1730), ר׳ יצחק דה בוסלדו (נפטר ב־1732), ר׳ דניאל דה בוסלדו (נפטר ב־1761), ר׳ יוסף אהרן בן חסון (נפטר ב־1762), ר׳ יוסף אברהם שאלתיאל ועוד.

התלמידים באו מכל הסביבה: ינינה, קורפו, לריסה, ניש, סופיה, אדריאנופלי, מאירופה המרכזית, איטליה ואפילו צרפת. הרבנים המקומיים הקלו עליהם להתנהג במנהגי מקומם שהיו שונים מאלה שבשאלוניקי [6]. אחדים מצעירים אלה, ברצותם להמשיך בלימודיהם בהרחבת הדעת, קיבלו רשות לבטל אירושין שהותנו במקום מוצאם למען לא יעמוד כל מכשול בפניהם להרוות צמאונם ללימודים. רבים מהם אף לקחו נשים מבנות המקום והיו סמוכים על שלחן חותניהם.

בין הרבנים החשובים ביותר שבאו מבחוץ וקבלו השכלתם בשאלוניקי, נזכיר את ר׳ שלמה העליון מצפת (1728—1760), שעמד בראש הקהילות הספרדיות של לונדון ואמסטרדם, ויריבו האמיץ, ר׳ צבי אשכנזי (1658—1718) שכיהן כראש הקהילה האשכנזית באמסטרדם; ר׳ יוסף נחמולי מלריסה, בא לשאלוניקי אחרי שלמד תורה מפי חיים אבולעפיה לפני שכיהן כרב ראשי בסמירנה, נשא את בתו של ר׳ יצחק בן סנג׳י וכתב ספרים חשובים; ר׳ משה אהרן אלגבה, מוצאו מקושטא, שכיהן כרב ראשי בלריסה והיה נערץ כהוגה דעות עמוק, דרשן ופוסק. רבני שאלוניקי, מהמאה ה־18, שנקראו לכהן כרבנים ראשיים מחוץ לארצם הם רבים. נקרא בשמותיהם של אחדים מהם אשר הצטיינו כמחברי ספרים שונים הנודעים עוד בימינו: ר׳ יצחק ביז׳ה — רב ראשי בסופיה; ר׳ אפרים הכהן בן ארדוט — סמירנה; ר׳ אברהם יהודה דה־בוטון — מונסטיר; ר׳ שלמה יחיאל שלם — בבלגרד ואח״כ באמסטרדם; ר׳ יצחק פ׳רנסיס בלריסה ועוד.

וכך אפילו בתקופת הירידה, שבחיי העיר שאלוניקי במאה ה־18, בכל זאת קובעת, בירת היהדות הספרדית, מקום של כבוד בעולמו של עם ישראל בכל תפוצותיו.

5 אברהם אסטרומוזה, יורה אברהם, יורה דעה 17, דף 37, שאלוניקי 5476.

6 משה אמריליו — דבר משה 1, יורה דעה 34, דף 61, שאלוניקי 5502.

בית־אולפנא תלמוד תורה

מאת מיכאל מולכו

תולדות ״חברת תלמוד תורה״

המוסד תלמוד תורה על כל מחלקותיו וענפיו: בתי אולפנה, בית כנסת, מקום אישפוז לעוברי דרכים, בתי מלאכה שונים, בית חולים, ועוד ועוד, השתרע על שטח רחב ידים במרכז שכונות היהודים, בקרבת המקומות: ״לה פלאסה ג׳ודיאה״ (השוק היהודי), בתי המסחר, חוף הים ובית המכס, הוא האזור החי והסואן ביותר בעיר.

תלמוד התורה היה המוסד היחידי שהיה משותף לכל בני הקהילה, בזמן שנפלגו לקהילות עצמאיות. הוא נקרא בשם ״חברת תלמוד תורה״ או ״חברה קדושה תלמוד תורה״. מטרתה היתה: ללמד את בני ישראל תורה ודרך ארץ ולעזור לבני העניים.

במאה הט״ז והי״ז, היה תלמוד תורה שבשאלוניקי, לפי עדות בני התקופה, המוסד החשוב ביותר בעולם היהודי. המטיף המצוין ר׳ משה אלמושנינו סיפר בשבחו בלשון זו: ״על הבית הגדול והקדוש הזה בחברת ת״ת אשר הוא תפארת עירנו, הוא משכן התורה והוא משכן מאושר מאד״ [1]. גם ר׳ שמואל די מדינה (1505—1589) כתב עליו דברי שבח ותהילה: ״עיר גדולה (שאלוניקי) לאלהים ורובה ישראל, ובה ישיבות וחברת ת״ת שאין כמוה בעולם״; ״חברת ת״ת הנזכרת אשר בגלות הזה, אין כמוה כפי הנשמע״ [2]. בן זמנו ובר פלוגתיה של ר׳ שמואל די מדינה, ר׳ יצחק אדרבי (1520—1577) הוסיף וכתב: ״...אפילו הדרים בארץ רחוקה עיניהם ולבם שם, בחברת תלמוד תורה, שהוא תל שהכל פונים בו ולכך כל אחד מקדיש חלקו, אפילו בהיותו בקצוי העולם״ [3]. גם התורני המצוין ר׳ חיים שבתי (1556—1647), שחי במחצית הראשונה של המאה הי״ז, הרים אותו על נס ורשם בספרו ש״חברת ת״ת הוא עמוד העולם ומתפרנסים ממנו כמה בני עניים ויתומים״ [4]. ר׳ עמנואל אבואב (1555—1628) כותב: ״בשאלוניקי יסדו בני עמנו את תלמוד התורה המפורסם, במקום שלומדים יותר מחמשת אלפים תלמידים, שמוריהם מקבלים שכר מהוגן; התלמידים העניים מקבלים מה שצריך להם ללבוש, לנעול ולאכול. מלבד הישיבות הרבות המצוינות ומלבד בתי הכנסת, ששם מפארים תמיד שמו של האלוקים, מותר לומר שהישיבה המפוארת של טולידו נעקרה לשאלוניקי ולצפת...״ [5].

לרגל חשיבותו של מוסד חנוכי וצבורי ״חברת ת״ת״, רבו בכל העתים, בשאלוניקי ומחוצה לה, נדבנים שתרמו מכספם בעין יפה, או הניחו עזבונות לטובתו.

ר׳ שמואל די מדינה מודיע, שבזמנו היו ההקדשים כל כך רבים עד שהיה ״ספר זכרונות מהקדשות החברה״. כפעם בפעם היו מוכרים מהם, ״ובאחת השנים הסכימו שלא יוכל פרנס מפרנסי החברה לקנות שום דבר מנכסי ההקדש, לא ביוקר ולא בזול, לא במדודים ולא בהמתנה, בשום אופן בעולם; גם לא יהי כח לפרנסים המשרתים למכור לשום פרנס שום דבר מנכסי הקדש בשום זמן בעולם״.

דרכי הלימוד וסדרים

בדורות הראשונים שלטו בתלמוד התורה סדרים טובים. הוא נחלק לשמונה כיתות שנקראו ״שולחנות״. בכיתה הראשונה למדו התלמידים את אותיות האלפא־ביתא וצרופיהן למלים; בשניה — קריאה רהוטה; בשלישית — קריאה בסדור; ברביעית — בספרי התנ״ך; בחמישית — תורה עם פרוש רש״י, ששימש הכנה ללימוד התלמוד; בשישית — מסכת ברכות; בשביעית ובשמינית, ״עיינו״ הבחורים במסכות שונות: גטין, כתובות, בבא מציעא, בבא בתרא ואחרות. בת״ת הורו גם את חכמת הדקדוק. ההיסטוריוגרף ר׳ דוד קונפורטי השני (1618—1688 בערך) מסר לנו שבשנת שפ״ט (1629), בהיותו ״קטן בן עשר שנים, או יותר מעט״, למד דקדוק בת״ת במחיצתו של ה״חכם השלם הזקן ר׳ עזריא זאבי״ בחברת חברים אחרים [6].

בית הספר ת״ת ״היה פתוח לכל התלמידים לבוא ללמוד, בין עני ובין עשיר, בלי כל תשלום כלל״ [7]. התלמידים שלמדו שלש שנים היו מקבלים תמיכה מהמוסד כדי לתת להם את האפשרות להמשיך את למודיהם. לכל תלמיד, בין עשיר בין עני שגמר את למודיו בת״ת, והלך להשלים למודיו בישיבות של העיר, היו נותנים במשך השנה הראשונה, מיום שיצא מת״ת, ששה לבנים בשבוע, ובשנה השניה שמונה לבנים בשבוע, ולא יותר משנתיים״ [8].

החניכים שחפצו להשתלם בתלמוד ובהלכה המשיכו את למודיהם בישיבות העיר, לפי בחירתם. אולם בתוך כתלי אולפן ת״ת נמצאה ישיבה בעלת ערך שבראשה עמדו רבנים מובהקים, בעלי שיעור קומה. בזמנו של ר׳ שלמה הכהן (1536—1602) פעל בישיבה זו ר׳ בנימין אליאש, ״חכם בר אורין שוקד על למודו ... עומד לראש בישיבה החשובה שבחברת תלמוד תורה״ [9]. ר׳ יצחק פאסי הנ״ל, שנדב מאתים אלף לבנים, הקדיש את נדבתו להחזקת הישיבה שנקבעה בת״ת, ופרנסתה, שם הורה אז הר׳ שמואל פ׳לורנטין [10] תלמוד והלכה [11].

על סדרי ״הישיבה״ נודעו לנו הפרטים האלה: ״אסור למנות מורה את מי שאינו נשוי״ [12]; לכל מלמד או ״רבי״ (בפי העם ״רובי״) היה, למרבה, עשרים וחמשה תלמידים. ״המלמדים מקבלים כל שבוע את משכורותיהם הטובות מהכנסות ההקדשות של תלמוד תורה״ [13]; ״המלמד לא יכול לקבל יותר מחמשה

1 ״מאמץ כח״, דרוש א׳, דף ח׳ ע״א.
2 ״שו״ת״, חו״מ, סי׳ תמ״ה, שם, יו״ד, ס׳ קס״ו.
3 ״דברי ריבות״, סי׳ רכ״ג
4 ״תורת חיים״, ח״א, סי׳ צ״ד
5 Nomologia עמ׳ 307.

6 ״קורא הדורות״, דף מ״ט ע״א.
7 ״ספונות״ הסכמה י״ט משנת תל״ו (1676).
8 שם, הסכמה ח׳ משנת שנ״ה (1595), עמ׳ מ״א.
9 שו״ת רש״ך, ח״ב, סי׳ ל״ח.
10 רב מובהק ופוסק: קורא הדורות, דף מ״ג ע״ב—מ״ד ע״א.
11 ספונות, הסכ׳ י״א מש׳ שס״ג (1603), עמ׳ מ״ד.
12 שם, הסכמה ח׳ מש׳ שנ״ה (1595), עמ׳ מ״א.
13 שם, הסכמה י״ט מש׳ תל״ו (1676), עמ׳ נ״ו.

תלמידים בשכר[14]; התלמידים התחיבו להתפלל יום יום יחד עם מוריהם בביה״ס; ביום ששי אחרי הצהריים היו פטורים מלמודיהם; ביום שבת, אחרי ארוחת הצהרים, היו חוזרים ללמודיהם[15]. פעם בשנה עמדו התלמידים למבחן ואחרי הבחי־נות היו מחלקים להם ולמוריהם, לשם פרס, לבנים ומלבושים. הבחינות התקימו בשבוע של חנוכה, ובשבת שבוע זה נערך טקס חלוקת התלבושת[16].

בבי״ס תלמוד תורה היה מקום מאסר שבו כלאו את העברינים שפרקו מעליהם עול שמים והתלמידים הסוררים שהסתובבו בשוקים וברחובות. שומר בית הכלא, שהיה איש בעל שרירים חזקים, יסר את האסורים ברצועת עור או גיד עבה של בקר, ושם את רגליהם בסד של עץ (ט ר א ב ו ק ו) או של ברזל [16*]. בית אסורים זה התקיים עוד במחצית השניה של המאה הי״ט.

תיקונים בת״ת

במשך הרבע השלישי של המאה הי״ז, התחיל מוסד ת״ת לרדת מחוסר הכנסות. מקורותיו הראשונים, שהיו תעשית הבגדים והכנסות ההקדשים, הלכו והתדלדלו. מהפרנסים שעמדו על משמרת הקודש נבצר ״להוציא כל הוצאות ההלבשה ומשכורת המלמדים והתלמידים המעינים ויתר ההוצאות״[17]. גם רמת הלמודים ירדה מטה מטה משנה לשנה. הלמודים הצטמצמו בתחום הדת ולמודי חול הוזנחו לגמרי. במאה הי״ח והי״ט ה״מלמדים היו נבערים מדעת ובני ישראל גדלו ללא תורה ודרך ארץ״, כנאמר במכתב שהד״ר משה אלאטיני הריץ בשנת 1856 לנוסע ד״ר לודוויג פרענקעל[18]: ״יהודי שאלוניקי — כמו יתר אחיהם במזרח הקרוב באותו פרק זמן — לא חינכו את ילדיהם לתלמוד, נעריהם לא למדו בשפת עבר, הם קוראים בלי הבין את סדר התפילה, וגם את זאת באורח משחת ובעלגות לשון. ממלאכת החשבון לא ידעו רק את הנהוג במסחר, וכמעט אין אחד בתוכם אשר ישתוקק לקרוא ספר אם לא בשומו מטרתו בחיים להיות רב״.

השר משה אלאטיני הנ״ל, שהיה מחלוצי ההשכלה בשאלוניקי, יזם להכניס תקונים יסודיים בבית החנוך העממי ת״ת הגדול. בש׳ 1856 הזמין את ר׳ יוסף ליפמן מסטרסבורג לנהלו. ליפמן ישב בעיר כארבע שנים ולא מצא כר נרחב לעבודתו. אבות העיר הקנאים הפריעו לו בעבודתו ובשנת 1860 חזר לארץ מכורתו [18*].

בשנת 1880 נתמנה כמנהל ת״ת משה בן יעקב אוטולינגי (1840—1901), שקיבל חנוך תורני בבית המדרש לרבנים שבפ־דובה ונסמך ד״ר לפילוסופיה. הוא מצא אולפן זה במצב של אנרכיה שלמה, מחוסר סדרים טובים ומורים ראויים למשרתם הקדושה. הוא הכניס תקונים ושפורים בהנהגת ביה״ס, עיבד תכנית כללית וקבע עתים לשעורים, שהיו צריכים להעשות בהפסקות; שיפר את שיטת ההוראה, שהיתה אינדיוידואלית ונושנה. למטרה זו הביא מאיטליה אלפונים ולוחות קיר להוראת האותיות, הנקודות וצרופי מלים; הכניס בתכנית ביה״ס את למודי יסודות החשבון ואת הוראת השפה האיטלקית בתור שפה אירופית. אולם קשה היה לאוטולינגי לפעול בעזרת מלמדים שלא הסתגלו לחליפות ולתמורות הזמן. עדין לא היה הדור מוכן לתקונים יסודיים. אך אחדים מתלמידיו שימשו כמורים בביה״ס והלכו בעקבות רבם, ביניהם: יעקב כהן, דניאל שונינה, ברוך בן יעקב, ר׳ יצחק ברודו, משה אלפאנדרי ואחרים, והם ושכמותם שימשו מורים בראשית המאה הזאת.

יוסף איפ׳ינדי קריגר, שבשנת 1884 היה המנהל המדיני וחבר המועצה המפקחת על עניני החנוך מצד שר ההשכלה במחוז שאלוניקי, הכניס באולפן ת״ת את הוראת השפה התורכית. בשנת 1888, כבדוהו השלטונות העליונים של העיר בנוכחותם בטקס ברית בנו. שבק חיים בעיר הבירה באייר 1903.

ליפמאן ואוטולינגי הכשירו את הקרקע לפדגוג ולמחנך המצוין יצחק אפשטין, שנקרא, בשנת 1910, לנהל את ת״ת. הוא הביא מהפכה גמורה בתכנית הלמודים ותמורה יסודית בשיטת ההוראה. הוא קבע בתכנית מקום רחב ללמודי חול: היסטוריה כללית וישראלית, גיאוגרפיה, התעמלות, ציור, כיור, מדעי הטבע, שעורי הסתכלות, חשבון, מקצועות שאליהם לא הושם לב עד אז. השפה השלטת בהוראה היתה עברית שנלמדה עפ״י השיטה הטבעית, לא בדרך התרגום בלשון האם, או השינון המכני ללא הבנה, כמו שהיה נהוג בשאר בתי הספר של העיר (להוציא את בית ספר ״עזרה״). אפשטין ייחס חשיבות מיוחדת לכתות הנמוכות שהן יסוד מוסד של כל בית ספר מודרני והנהיג בו את שיטתו של פריבל, בתוספת חידושים משלו, וחינך את מוריו בכיוון זה. הוא בעצמו ניהל כתה לדוגמא, ששם הורה למודים כלליים, וחניכיו היו שופרא דשופרא של תלמידי ביה״ס. כן הנהיג טיולי כתות להכרת הסביבה והטבע.

במשך שנות פעולתו (1910—1914), הרים אפשטין את ביה״ס ת״ת הגדול לדרגה גבוהה; העמיק בחנוך התלמידים את האופי העברי־אנושי, וללמודי העברית חן ויופי. ההוראה היתה בכלל חפשית, משוללת כל עונש גופני. הוא בעצמו היה למופת לציבור המורים בהתנהגו אתם כאח ורע, ומעולם לא זרק מרה לא במורים ולא בתלמידים. שיטתו הפדגוגית היתה לעינים למוריו ואף למנהלי בתי הספר האחרים של הקהילה, וגם הם הכניסו תקונים ושפורים שונים, הן בהוראה והן בהנהלת ביה״ס.

מן הראוי להזכיר אחת הפעולות הברוכות של ד״ר יצחק אפשטין. הוא שלח קבוצה מבחירי תלמידיו ללמוד בסימינר למורים בירושלים. התלמידים היו: משה אטיאס, דוד בנבנשתי, יוסף בורלא, נחמיה בדרשי, דניאל סאיאס, ברוך עוזיאל, נתן שלם. התלמידים נשארו במסיבות הזמן בארץ ותפסו מעמד מכובד כל אחד במקצועו בציבור העברי. רק אחד מהם, דניאל

14 שם, הסכמה, משנת שנ״ה (1595), עמ׳ מ״ה.
15 שו״ת, ר׳ חיים שבתי, ח״ג סי׳ ה׳.
16 שם, הסכמה י״ט משנת תל״ו (1676); שו״ת מדינה, חו״מ סי׳ שע״ב.
16* שנקראו סיפוס — העורך.
17 שם, הסכמה י״ט מש׳ התל״ו (1676), עמ׳ נ״ז.
18 ״ירושלימה !״ הוצאה עברית, וויען 1860, עמ׳ 71.
18* ר׳ מאמרו של ד״ר שמעון מרכוס: ראשית ההשכלה בשאלוניקי, בקובץ זה.

סאיאס הי״ד, חזר לעירו ושימש בה כמפקח על בתי הספר של הקהילה. ולבסוף נספה במחנות ההשמדה.

חוץ מבית הספר ת״ת הגדול — בפי העם נקרא לה חברה גראנדי — שהיה במרכזה של העיר, היו בשני הפרורים שמחוץ לעיר: קלמריה והירש, שני בתי־ספר מיסודם של הקהילה. הראשון נקרא ״תלמוד תורה הקטן קלמריה״ והשני ״תלמוד תורה הקטן הירש״. המנהל הראשון של ״תלמוד תורה קלמריה״ היה דוב שונינה ושל ״ת״ת הירש״ — משה אלפאנדארי, שניהם מתלמידי המנהל משה אוטולינגי. בשנת 1896, מספר התלמידים היה מאתים וחמשים ב״קלמריה״ ומאתים וארבעים ב״הירש״.

בנין ת״ת

בדורות הראשונים שכן ת״ת הגדול בבנין גדול מאד, בעל שתי קומות[19]. רבה של העיר ר׳ אהרן הכהן (פרחיה) (מת בשנת 1697) מסר לנו שה״רחוב שבו היה התלמוד תורה ו־הקורטיז׳ו (חצר) די בוטון היה מוקף חומה מסביב, עם בריח ודלתים, בנוי כמגדל עוז באמצעה של עיר, למשמרת... כי האנשים תושבי המקום, אשר לא מבני ישראל המה, רעים וחטאים הם, ובעוונותינו שרבו בכולם שלח את הצר הצורר״[20].

ביה״ס וביה״כ ת״ת (ראה להלן) היו הרבה פעמים למאכולת אש. הם עלו באש בפעם הראשונה בדלקות הגדולות שפרצו: בשנת ש״ח (1545)[21]; בשנת שממ״ה (הש״ף — 1820), שבה ״נשרפו כמה אלפים בתים מיהודים וכ״ח בתי כנסיות, מלבד כמה בתי מדרשות ות״ת הגדול ומשנה ת״ת[22]; ובשנת תצ״ד (1734) עלו באש רובע אחד של העיר וכרבע בנין ביה״כ ת״ת.

בשנת תרל״ח (1878) מתאר העתון ״לה איפוקה״ בצבעים שחורים את בנין הת״ת הרעוע והמזוהם, בלי דלתות וחלונות, בו נכלאו כאלף וחמש מאות תלמידים, שישבו על רצפה רטובה. אז הורכבה ועדה כדי להביא תקונים. אולם הועדה נוכחה לדעת שיש צורך להרוס עד היסוד את הבנין הישן ולהקים במקומו שני בנינים מאבן ולבנים, עם חצר באמצע. ביום שני כ״ד באייר תרמ״ד (19 במאי 1884) נורתה אבן הפנה לשני הבנינים, ר׳ יעקב קובו, שאז היה יו״ר הועד, הרים על נס בנאומו את מדת נדבנותם של הרופא משה אלאטיני והגביר שאול מודיאנו, שבלי תרומתם הכספית היה בלתי אפשרי לגשת לבנין.

בט״ו בתמוז תרמ״ה (22 יולי 1885) נחנכו שני בנינים יפים, בעלי שתי קומות. מנהל האולפן משה אוטולינגי חבר ״שיר חנוכת הבית״, שבו הרים על נס את המתנדבים השר משה אלאטיני, והגבירים שאול מודיאנו, שלום משה סאיאס ושבתי טיאנו, שסייעו ביד רחבה להקמת שני הבנינים הנ״ל, וגם ״מעלת החכם השלם ר׳ יעקב חנניה קוב׳ו בא על הברכה״[23].

בשנת 1876 היו באולפן תלמוד תורה 1500 תלמידים ו־25 מלמדים מהטיפוס הישן. בשנת 1911 סגל המורים מנה 35 איש שאחד מהם הורה צרפתית בכתות הגבוהות. הלמודים נמשכו תשע שנים וכיתת הגן בכלל זה.

החזקת ת״ת

שני וועדים ניהלו את המוסד החנוכי העממי. האחד טיפל בעניני כספי ביה״ס והאחר בתכנית הלמודים וביצועה, ובהשלטת סדרים טובים בהוראה. בהסכמתו נבחרו מורים חדשים ונכנסו תקונים בהוראה. המנהל היה המתווך בין סגל המורים וועד החנוך.

תקציב ביה״ס עלה בשנת 1911 ל־2000 לי״ת זהב. לפנים מלמדי ת״ת היו מקבלים משכורת דלה מקופת המוסד. כל מלמד היה גובה גם שכר מתלמידיו, כאילו כל כתה היתה כמו ״חדר״ עומד ברשות עצמו. הרב יעקב קָובו (מת בשנת תרס״ז), הד״ר משה אלאטיני (מת בשנת תרמ״ב) והבנקאי שאול מודיאנו (מת בשנת תרמ״ג) הכניסו סדרים טובים בהכנסות האולפן. הם תיקנו שכל בית־כנסת של העיר יכניס לקופת ביה״ס תרומה שנתית, אך בקושי רב הספיקה ההכנסה הזאת לכלכלתו. מאז היו המורים מקבלים משכורת שלמה מקופת ת״ת. ברם אח״כ זכה המוסד החנוכי העממי, החשוב ביותר במזרח, לנדבות שבהן נקנו בתים וחנויות שהכניסו הרבה רווחים והחזיקו במוסד.

בזמן השלטון התורכי וכן בשנים הראשונות לשלטון היווני ניתן חפש גמור ליהודים בשטח החנוך וההוראה בבתי ספריהם. ברם אחרי תום מלחמת העולם הראשונה, היתה עין הממשלה צופיה על מהלך בתי הספר שהשתייכו לנתינים יוונים. התכנית עובדה באישור שר ההשכלה וחלו בה שנויים עיקריים.

הממשלה הגדילה שנה אחרי שנה את דרישותיה ללמד את כל הלמודים הכלליים בשפת המדינה. כעשרים שעות בשבוע הוקדשו ללמודים ביוונית, בעוד שלמקרא, לשפה העברית ולתולדות ישראל לא נשארו אלא עשר שעות לשבוע.

בשנת 1932 נחקק חוק חדש שעל פיו נאסרה הוראת לשונות זרות, בבתי הספר היסודיים השיכים לנתינים היוונים ולעדות המעוטים, כן נאסר על נתיני יוון לבקר בבתי ספר יסודיים זרים (איטלקים, צרפתים, אַנגלים, אמריקאים, גרמנים ועוד), שבהם רבו התלמידים היהודים. מטרת החוק היתה החשת התבוללות המעוטים — ובמיוחד היהודים — בעם השולט. אז בוטלה בבתי הספר של הקהילה הוראת הצרפתית (שלש שעות בשבוע) והאיספאניולית (שעה אחת בשבוע).

בערב מלחמת העולם השניה, החזיקה הקהילה בתשעה בתי ספר עממיים, שלרובם צורף גן ילדים: ששה מהם הוקמו בפרורי העיר, אחד באזור המגרשים (שנשא את השם המסורתי ״תלמוד תורה״), ושנים במרכז העיר. שלשת אלפים ושמונה מאות וחמשה תלמידים משני המינים למדו באולפנים אלה. ציבור המורים היה מורכב ממאה ועשרים ושלשה חברים. שחמשים ושנים מהם — ביניהם אחדים שלמדו בא״י — הורו שפה עברית על פי השיטה החדשה, תנ״ך, היסטוריה ישראלית ודת. ההוראה בגן היתה רק בעברית. התלמידים ישבו בבית הספר שש שעות ביום, ארבע בבוקר ושתים אחרי הצהרים. מחזור הלמודים היה של שש שנים, חוץ משנה אחת של הגן.

19 שם, הסכמה י״ט משׁ׳ תל״ו (1676).
20 ״פרח מטה אהרן״, ח״א, סי׳ א׳.
21 קונפורטי, ״קורא הדורות״, דף ל״ז ע״א.
22 שם, דף מ״ה ע״א.
23 ״צמח צדיק״, סי׳ ל״ב.

בית הספר שבת ביום הששי אחרי הצהרים וביום השבת והיה פתוח ביום הראשון בבוקר, שבו הורו גם המורים היוונים.

מפאת החוק הנ"ל, האוסר על ילדי ישראל לבקר בבתי ספר זרים, שוטטו אלפי תלמידים ברחובות העיר ללא תורה ודרך ארץ, כי אולפני הקהילה לא הכילו את כולם. אז יסדה הממשלה ארבעה בתי ספר עממיים וגן ילדים. חמשה בתי חנוך אלה, מיסוד הממשלה, הכילו אלף וחמש מאות ושמונים וארבעה תלמידים, שתשע מאות ושלושים וארבעה מהם היו יהודים. מורים עברים למדו בהם עברית חמש שעות בשבוע.

בזמן שלטונו של הרודן מטקסאס מונה מפקח מיוחד לבתי הספר של המעוטים שבתרקיה ומקדוניה.

עזרה ו"הלבשה" לתלמידים

תלמידי ת"ת העניים והיתומים קיבלו בגדים, אם למדו בביה"ס מראש השנה עד חנוכה, אולם אם התלמיד הגיע לעיר ממקום אחר, היתה לו הזכות לקבל תלבושת אפילו לא מילא את התנאי הנ"ל. התלבושת שבה זכה התלמיד היתה גזורה ותפורה כדי שלא יתליפנה באחרת, התלמידים העניים היו מחויבים ללבוש תלבושת אחידה[24]. בת"ת היו מחלקים לתלמידים: כותונת, מכנסים, שמלה, מעיל, תרבוש ונעלים. את התלבושת היו מחלקים בחנוכה, כלומר על סף תקופת החורף, בזמן שהתלמיד היה זקוק לבגדים חדשים וחמים. טקס ההלבשה נערך ברוב עם ובפאר והדר בשבת חנוכה. כדי לשמור על חגיגיות הטקס, נאסרה ביום זה כל אספה רבת־עם [25]. גם נאסר, בהסכמה, לערוך תצוגת הלבשה בשבת חנוכה בכל קהילה שבעיר. אולם היא הותרה אם נקבעה ביום אחר [26].

בשנת 1898 למדו באולפן ת"ת הגדול כאלף ותשעים תלמידים. המספר הזה הלך וגדל עד הגיעו בשנת 1906 לאלף ושלש מאות תלמידים. המוסד חלק בפרוס חג הפסח שמונה מאות בגדים לשמונה מאות תלמידים יתומים או נצרכים. מאה ארבעים וחמשה מהם זכו, בתור תוספת, במעיל וזוג נעלים.

איננו יודעים מתי נקבע טקס ההלבשה בשבת הגדול. בטקס זה נשמעו דרושים ונאומים בביה"כ ת"ת הגדול, שהיה מלא מפה לפה. הנואמים דברו על ענין היום ועוררו את הלבבות לתרום ביד רחבה ל"חברת ת"ת". בספרי רבני שאלוניקי הובאו הרבה דרושים להלבשה. אבי כותב הטורים האלה הניח בכתובים הרבה נאומים בלאדינו, שהשמיע בקהל עם בטקס ההלבשה.

במשך שנים אחדות, חלק הקלוב דיזינטים (מועדון הידידים) פעמיים בשנה בגדים לארבע מאות תלמידים יתומים שלמדו באולפן ת"ת הגדול ובשני בתי הספר שברובע קלמריה וברובע בארון הירש [27].

תעשית הבגדים

להלבשת התלמידים היתה דרושה כמות גדולה של אריגים. בתחילה נדבו אנשים רבים צמר והמוסד מסר אותו לאורגים. אחר כך החליטו הפרנסים שהמוסד בעצמו יעסוק בתעשית הבגדים הנחוצים לחלוקה לתלמידים, ויסדו בית־מלאכה למטרה זאת. אך בתחילה לא סיפק בית המלאכה את כל צרכי הת"ת מחוסר סדר וארגון מתאים, "והפרנסים היו קונים בכל שנה בגדים יותר מחמשת אלפים לבנים, ומהדבר הזה נמשך נזק לחברה". ברם בשנת שכ"ד (1564) בערך, נתמנה ר' משה אליאש לסופר לחברת ת"ת "ומלאכת החברה הלכה הלך וגדל". הודות לחושו הסדרני של המזכיר החדש, נתוספה תוצרת ה"בגדים" בכמות כל כך גדולה עד שסיפקה כל הבד שהיה דרוש לתלבושת התלמידים וגם נשאר עודף למכור לסוחרים, ו"הגיע ממנו שבח גדול לחברה וגם רוח גדול" [28].

החברה הכינה אריגים שונים: דקים ועבים. משופראמאניס או שוב'ראמאניס, שהיה מין משובח ונועד להלבשת ראשי חילות הפיאדי (חיל רגלי) של השולטן עד בגדי איסקלאב'ו, שסופק לסוג מסוים של חילים [29]. בשנת תי"א (1651) נמסרו לממשלה אלפים וחמש מאות חתיכות בגדים, כל חתיכה של 75 אמות [30].

בשנת שס"ה (1608) בנו מנהיגי מוסד ת"ת גאריטה (עליה) שבה נשמרו החומרים הגלמיים שהיו נחוצים לעשות האריגים, וכל מה שהיה דרוש לתלבושת התלמידים. מפתח הגאריטה נמסר לאחד הפרנסים שהיה אחראי על כל מה שנשמר בתוכה. הוא רשם בפנקס מיוחד, עם התאריך המתאים, את ההכנסות והיציאות [31].

אולם אחרי העליה באה הירידה. הסכמה משנת תל"ו (1676), חדורה צער ועצב עמוק, מצהירה ש"מחוסר הנהגת איזה אנשים ומחוסר הקדשות חדשים, זה שנתים שלא עורכים הלבשה ואין נותנים לתלמידים העניים התלבושת, כרגיל, ואף אי אפשר לשלם למלמדים כל שבוע את משכורתם כבעבר... ברם עכשיו מכסת האמות מבגדי השופ'ראמאנים התמעטה וירדה עד שליש הכמות הקודמת, וכן יתר הבגדים... והטעם הוא שרבים מעמנו הולכים ומנהלים משא ומתן עם האימין (פקיד המלך) ומקבלים התשלום, מבלי לתת שום דבר לת"ת. כמו כן בגדי האיסקלאב'ו הנעשים באמצעות האימין, כל הרוצה הולך ומתקשר עם האימין לרעת הת"ת. גם יש מינים אחרים של בגדים דקים, הנעשים באמצעות אותו האימין, וגם מזה אין הת"ת לוקח חלק בהם". בראות הרבנים הפרנסים ומנהלי הקדש ת"ת את הסכנה הצפויה לקיום בי"ס ת"ת מחוסר הקדשות והכנסות, נמנו וגמרו להחזיר "לחברת ת"ת", את המונופולין של אריגת בגדי שופ'ראמאניס ואיסקלאב'ו ואריגים מסוגים אחרים. נאסר בחרם לכל יהודי לארוג האריגים הנ"ל, אם לא על חשבון הקדש הת"ת, באופן שכל הרוח מעשיית בגדי שופ'ראמא־

24 "ספונות", הסכמה ח' משנת שנ"ה 1585 עמ' מ'.
25 שם, הסכמה א' משנת שט"ו (1555), עמ' ל"ב.
26 שם, שם, גם באזמיר נערכה ההלבשה שקראו אותה לאס קאפיקאס, בשבוע של חנוכה.
27 דו־ירחון "לה נאסיון", ג' באדר תרע"א (1911), מס' 26.

28 שו"ת רשד"ם, חו"מ, סי' שע"ב.
29 "ספונות", הסכמה י"ט משנת תל"ו (1876), עמ' נ"ז.
30 שם, הסכמה י"ז, עמ' נ"ג.
31 שם, הסכמה י"ב, עמ' מ"ד—מ"ה.

ניס איסקלאב׳ו ואחרים צריך היה להמסר בידי פרנסי הת״ת, ולא יארגום אלא אותם בעלי המלאכה שיורשו מטעם פרנסי הת״ת [32].

במרוצת העתים, ירדה תעשית בגדי שאלוניקי (בספרות הרבנית נקראו גם ״בגדי המלך״) שנה אחר שנה עד שבסוף המאה הי״ח נשתתקו רוב הנולים ונסתתמו מקורות הפרנסה של אלפי משפחות יהודיות. ממשלת תורכיה, שקנתה כמויות גדולות של ״בגדי שאלוניקי״, פנתה אל שוקי מערב אירופה כדי להלביש את הצבא בבגדים יותר נאים. אולפן ת״ת ירד מטה מטה מחוסר הכנסות לכלכלתו.

על יד בית מלאכת האריגה של ת״ת הוקמה מצבעה לצביעת אריגים מתוצרת המוסד, שקבלה גם עבודה מן החוץ. ל״חברה״ היתה הזכות של המונופולין לצביעת ״אזורים״. לפני שנת תי״ז (1657), מכרו הפרנסים את הזכות הזאת לאיש הנקרא חיים נתן, שעליו לשלם את הגבילה הרגילה [33]. עוד בזמנו של ר׳ יעקב די בוטון השני (נפטר בתמ״ו — 1686), ה״חברה היתה צובעת לצרכה, ארבעת אלפים אמה של בגדי שוב׳ראמאניס לשנה״. ״כת הצבעים״ קיבלה על עצמה לצבוע את הבגדים האלה ״חינם, בלי כסף, ולשלם לחברת ת״ת אלף ות״ק אשפרוש לשבוע״ בעד הזכות של המונופולין [34].

מוסדות שהיו מסונפים לחברת ״תלמוד תורה״

א. בית דפוס ת״ת

בשנת תט״ו (1655) נסגר בית דפוסו של ר׳ אברהם הגר, האחרון שהתקיים בעיר. פרנסי ת״ת הרגישו את הצורך להקים בית דפוס חדש להדפסת מסכתות שבהן למדו התלמידים בכיתות הגבוהות. המסכת הראשונה שיצאה מבית דפוס זה בשנת תס״ה (1705) היתה מסכת ברכות, שבה התחילו התלמידים לעיין בתלמוד. על שער הספר צוין: ״מסכת ברכות עם פרש״י ותוספות. נדפס עתה מחדש באותיות חדשות, נעשו לדרישת ובקשת והשתדלות מפרנסי ומנהיגי הזמן של החברה הקדושה של תלמוד תורה יע״א לזכות את הרבים ללמוד וללמד לתלמידים ה׳ ישמרם...״. בשנה זאת ראתה אור גם מסכת ביצה ובשנה האחרת (תס״ו) מסכת כתובות, מסכת בבא מציעא ואחרות מנהיגי המוסד החכירו את בית הדפוס לשני מדפיסים אומנים, שקיבלו עליהם הדפסת ספרים מכל הסוגים. על שער ספר ״תורת חיים״ ח״א מאת ר׳ חיים שבתי, שנדפס בשנת תע״ג (1713), נאמר: ״בדפוס המשובח של תלמוד תורה יע״א, ע״י המדפיסים השותפים אברהם דוד נחמן ויום טוב בכר משה קאנפילייאש״. בית דפוס זה פעל עד שנת פטירתו של הישיש ר׳ א. נחמן, והיה במאה הי״ח הפעיל והחשוב ביותר במזרח.

ב. בית החולים ת״ת

ה״חברה הקדושה״ דאגה לא רק לחינוך הבנים אלא גם לבריאות הציבור ושל דלת העם. היא הקימה למטרה זו מערכת מוסדות רפואיים. ״הסכמות״ שונות השליטו בהם סדרים טובים. החשוב ביותר במוסדות אלה היה בית החולים שהוקם בקרבת בניני האולפן. הסכמה אחת קובעת שאסור היה לאשפז בו ״חולים שונים במחלות מדבקות, דבר המסכן את התלמידים הלומדים בתלמוד תורה וגורמים גם נזק ליתר החולים ממחלות אחרות״ [35]. גם הסכימו ש״שום חולה לא יוכל להשאר בבית החולים יותר משמונה ימים, אחרי שהרופא יודיע שהחולה הוא בריא וטוב״. ״כל חולה לא יקובל בבית החולים לפני שיבקרהו הרופא המשרת בת״ת״ [36].

בשנת שנ״ח (1598), קנו הפרנסים ״חצר אחת עם בתים, רחוקה מבתי היהודים, להושיב בהם הנפגעים במחלות מדבקות שיפגעו בבתי הקדש ת״ת הגדול״ [37].

גם נוסד בשטח ״חברת ת״ת״ בית מחסה לחולי הרוח.

מוסדות הבריאות הנ״ל היו בהנהלתה והשגחתה של בתי המדרש לחכמת הרפואה, שבה הורו גם מדעים אחרים, כמנהג הזמן. פרופסורים מובהקים, שהוכתרו באוניברסיטאות שבמערב אירופה, השמיעו שם שעורים בחכמת הרפואה, בפילוסופיה, בחכמת התכונה, במדעי הטבע ועוד. הרופא בעל שם עולמי אמאטוס לוזיטאנוס, שקבע את מושבו בשאלוניקי בשנת 1558 בערך, הורה מדעים וחכמת גלינוס, והרים את קרנו של בית המדרש.

ג. קופת הלואה ומחסן לשמירה

מהסכמות ת״ת נראה שהתקיימה קופת הלואה במוסד ת״ת, כדי שהמלוים ברבית לא ינצלו את החנונים הפשוטים ובעלי בתים מהמעמד הבינוני שהיו זקוקים לכסף לעסקיהם, והרבה פעמים לנשואי בנותיהם. ההלואה ניתנה ליתר בטחון בערבות משכון כסף וזהב בתנאים קבועים [38]. דון אלנקווה יעקב אשכנזי נדב ארבעים אלף לבנים בתנאי שפרנסי ת״ת הגדול ישתמשו בכסף זה להלואות במשכונות זהב וכסף [39].

בשנת שס״ח (1608) בנתה ה״חברה״ מחסן תחת בנין ביה״ס ת״ת, בו שמרו כל מה שהיה דרוש לתעשית הבגדים ולהשלמת התלבושת [40]. במחסן זה שמרו דברים יקרים: משכונות ופקדונות כסף וזהב ומעות של הקדש. לא הורשה לשום פרנס ״לקבל פקדון כל שהוא לשמרו במחסן ת״ת, לא מאחד ולא מרבים, ואפילו פקדון מאחת הקהילות״ [41]. ״אסור היה לשמור כסף הציבור בבית אלא שחייבים לשומרו במחסן תלמוד תורה; אסור היה להשאיר בבית, אפילו לילה אחד, יותר מעשרת אלפים לבנים״ [42].

מפתחות המחסן וכן הארון, בו שמרו מטבעות וחפצי כסף וזהב, היו ברשות שני פרנסים מת״ת, באופן שאם היה צורך לפתחו, שניהם היו צריכים להמצא במקום. אסור היה למוסרם

32 שם, הסכמה י״ט משנת תל״ו (1676), עמ׳ נ״ו—נ״ט.
33 שם, הסכמה י״ח, עמ׳ נ״ה; ״עדות ביעקב״, סי׳ ס״ו.
34 שם, שם.
35 ״ספונות״, הסכמה ב׳ משנת ש״כ (1560), עמ׳ ל״ג.
36 שם, הסכמה ח׳ משנת שנ״ה (1595) עמ׳ מ׳.
37 שם, הסכמה ח׳ משנת שנ״ח (1598), עמ׳ מ״ג.
38 שם, הסכמה ט׳ משנת שנ״ז (1597), עמ׳ מ״ב.
39 שם, הסכמה ה׳ משנת שמ״ד (1584), עמ׳ ל״ו.
40 שם, הסכמה י״ב משנת שס״ה (1608), עמ׳ מ״ד.
41 שם, הסכמה ט׳ משנת שנ״ז (1597) עמ׳ מ״ב.
42 שם, הסכמה ט״ז משנת שפ״ה (1625), עמ׳ נ״ג.

בידי השמש או הסופר, שני הפרנסים היו מוכרחים להיות נוכחים יחד עם סופר ת"ת [43].

הכנסות ה"חברה"

ההכנסות שמהן הוחזק מוסד ת"ת, שהקיף צרכים רבים של הציבור היהודי, היו מרובות ומסוגים שונים: מגביות שונות, נדבות ועזבונות וגאבילה שנועדה במיוחד לצביעת חגורות [44] ושבוטלה במרוצת העתים. הגאבילה שנקבעה על כל מיני גבינה כשרה עברה בזמן בלתי ידוע, למוסד "בקור חולים" ונתקימה עד פרוץ התבערה של שנת 1917. ההכנסות מבניני ההקדשות היו מרובות. אותן השקיעו רק לקנית צמר, אנייר (אניל) ויתר החומרים הגלמיים הדרושים לאריגת בגדי ההלבשה והוצאות שונות של טקס שבת חנוכה [45]. אולם "מרבית ההכנסה מהקדש ת"ת היא ההכנסה מתעשית בגדי השופ'ראמאניס שהניחה רוחים גדולים". "מהכנסות אלו כיסו כל הוצאות ההלבשה ומשכורת המלמדים והתלמידים המעיינים ויתר ההוצאות". כשנתדלדלו מקורות ההקדשות ותעשית הבגדים, ירד מוסד ת"ת פלאים [46].

באחת השנים ברבע האחרון של המאה הי"ט, היה תקציב החברה כדלקמן: 600 לי"ת מהכנסות הגבילה של הבשר; 400 לי"ת מהכנסות שכירות בתים וחנויות של הקדשות; 200 לי"ת משכר למוד התלמידים — סך הכל 1200 לי"ת. הוצאות כל השנה עלו לסך של 1260 לי"ת. אולם לא בכל שנה היו ההכנסות שוות ובטוחות. בזמן של גרעון, פיגר ועד האולפן בתשלום משכורת ציבור המורים, שהגיע עד שלשה חדשים. בשנת 1896, שבתו המורים כשבוע אחד כדי להמריץ את הועד להתענין בגורלם. בשנה זאת הגיע הגרעון ל־250 לי"ת.

בית הכנסת ת"ת

כמו בספרד, הוקם על־יד בי"ס ת"ת בית תפילה, שהיה הגדול והמפואר ביותר בעיר. בו התאסף העם על כל שדרותיו ביום צום ועצרה כדי לדון על ענינים הנוגעים ל"כוללות העיר"; בו הכריזו את התקנות וההסכמות שנסדרו לתועלת הציבור והחרימו את העברינים; בו נערכו בשעת צרה אספות רבתי־עם כדי לעורר את הלבבות לתשובה, או להספיד רבנים ואישים חשובים שנפטרו. בשבתות ובימי חג נהר העם בהמוניו כדי להתפלל ולהקשיב לדרשות הדרשנים אחר תפילת המנחה.

גם ביה"כ ת"ת הגדול כמו ביה"ס עלה באש כמה פעמים. בשנת ש"ה (1645) וש"ף (1620) נשרף עם כמה בתי תפילה, מדרשים וישיבות שהיו בעיר. בשנת שפ"ב (1622), שנתים לאחר התבערה הגדולה השניה, הוקם מחדש על תלו. נח כהן אשכנזי מבודא, איש עשיר ונדבן, סייע בכספו לבנינו. כדי להנציח את שמו, ולמען יהיה למופת לדורות הבאים, חרתו פרנסי ומנהיגי "חברת ת"ת", את החרוזים דלקמן על אבן שיש, שנקבעה בתיבת ביה"כ, מול היכל הקודש:

שנת השפב

גלה צדקתו ברה כחמה שבעתים
נח כהן אשכנזי, זה פעמים
אשר שקל הכסף במאזנים
לבנות מגדל עוז לשם שמים
ונמצא דמו על קיר לתת לו פי שנים
לאות על אבן אחת שבע עינים [46].

בשנת תצ"ד (1634) נפלה שוב דליקה איומה בעיר וכרבע ממנה נהפך לתל שממה. הלהבות לא הספיקו לאכול כי אם רבע בנין ביה"כ ת"ת. בשנים לחדש אב תרנ"ח (21 ביולי 1898) היה הבנין הרעוע של ביה"כ, שכבר נועד להריסה כדי להקים במקומו בנין נהדר, למאכולת אש.

לפי התכנית שתיכן האדריכל מיניקשי היה בית התפילה החדש צריך להיות בנין רחב ידים ומרהיב עין. דבר זה דרש כסף רב. חברת הביטוח שאצלה היה ביטוח הבנין שעלה באש, בסך 1000 לי"ת, שילמה דמי נזק של 750 לי"ת. הנסיכה קלארה מוריס די הירש נדבה 60 אלף פ"ר זהב; הברון אדמונד די רוטשילד, ביקר בשאלוניקי בחדש אוגוסט 1903 בלוית רעיתו אדילאיד, ועשו שם כשלשה ימים. האורחים המכובדים ביקרו בשוק המסחר, שאופיו היהודי היה טבוע עליו, בבתי ספר אליאנס, בבי"ס ת"ת ובביתו של הרב הגדול ר' יעקב קובו. בהשפעתה של הרבנית קובו, נדבה הברונית 10,000 פ"ר להשלמת הבנין. יתר הכסף שהיה דרוש להקמת הבנין תרם העם, "אחד המרבה ואחד הממעיט".

אורכו של ביה"כ החדש היה: 38 מ', רחבו 24 וגבהו 15 מטרים והיתה לו צורה של בסיליקה. הוא הכיל מקומות לחמשת אלפים איש, שלושת אלפים יושבים מרווחים ואלפיים עומדים. היו לו שתי כניסות ושתי חצרות רחבות מאד. בחדש דצמבר 1909 קנתה הקהילה שני בתים סמוכים לביה"כ כדי להרסם ולהרחיב את החצר שמאחוריהן. משני צדדי ביה"כ הוקמו שלושה בנינים חדשים לאולפן ת"ת.

טקס חנוכת ביה"כ החדש (אבן הפינה הונחה בכ"ג באב תרנ"ט — 1899) התקים ברוב פאר והדר בג' בטבת תרס"ה (11 בדצמבר 1904) [47]. הוא נחרב בתבערת 1917, ואחר לא נבנה במקומו.

מנהלי "חברת תלמוד תורה הגדול"

מנהלי ה"חברה" נקראו פרנסים, וגם מנהיגים. כנראה שהם היו ועד של שבעה חברים. ביום האחרון של פסח היו הפרנסים מתאספים ומתוכחים בענין מנוי הפרנסים החדשים [48]. כנראה שהיוצאים, שנבחרו לשנה אחת בלבד, היו ממנים את הנכנסים לפי הערכתם וראות עיניהם. את הפרנסים היו בוחרים מיחידי קהילות (בתיה"ד) העיר, לפי תורן [49]. הבחירות היו צריכות להיות חפשיות מכל השפעה צדדית, לפי מצפונם של היוצאים

43 שם, הסכמה ח' משנת שנ"ה (1595), עמ' מ"א—מ"ב.
44 שם, עמ' מ"א.
45 שם, הסכמה י"ט משנת תל"ו (1676), עמ' נ"ו—נ"ח.
46 רמז לשבע השורות של הכתובת.
47 על "טקס החנוכה" ראה כתב־עת "איל אב'יניר", שאלוניקי, שנה 7 מס' 48, ו' בטבת תרס"ה, וכן הצלום שבראש הקובץ הזה.
48 "מכתבי דודים מיין", מאת ר' יאודה נחמה, עמ' 98—99.
49 "ספונות", הסכמה ז' משנת שנ"א (1591), עמ' ל"ס.

הבוחרים. למטרה זו חתמו רבני העיר הסכמה ביום ג׳, י׳ למב״י משנת השפ״ג (1623) [50], אנו מעתיקים קטע מההסכמה הזאת:

״...לא יוכל שום פרנס מפרנסי החברה... לקבל תחינה משום חכם הבא לדבר על לב פרנסי החברה הנז׳ על ענין מנוי שום פרנס ולא תחינת שום יחיד מגדולי העיר שיעמידו יחיד לפרנס החברה, רק הפרנסים היוצאים מהחברה הם לבדם יבררו הפרנסים ויעמידו אותם כאשר ישר בעיניהם עפ״י הסכמתם. שאף הפרנסים המשרתים בחברה הנז׳ לא יוכלו ולא יורשו לדבר בענין מנוי הפרנסים הבאים אחריהם אם לא בחול המועד של פסח, ואף גם זו לא יוכלו לדבר במנוי מהפרנסים הי״ו בקבוץ כל הפרנסים של שנים שלשה לבד וזה עד היום האחרון של פסח, שאז יוכלו להתקבץ כולם יחד ולהוכח בענין מנוי הפרנסים כפי הסכמות הכתובות וחתומות בחברת הת״ת הנז׳...״

אחדים מתפקידיהם של הפרנסים היו: להתאסף בכל יום ראש חדש בבנין הת״ת כדי לפקח על מהלך ביה״ס [51]; לא לפעול על דעת עצמם, בלי הסכמת החברים [52]; בכל יום ששי היו מקבלים דין וחשבון מגביית שכר הדירות מבניני ההקדש [53]; שום פרנס לא היה רשאי לבטל מה שהחליטו וגזרו הפרנסים הקודמים [54]; היו עורכים מגביות בין יהודי העיר, לטובת ת״ת הגדול, ובלי רשותם אסור היה לקהל אחר לערוך כל מגבית שהיא [55].

ה״סופר הגדול״ (המזכיר הראשי) של חברת ת״ת היה רושם בפנקס מיוחד את החלטותיהם של הפרנסים. רבני הזמן אישרו וקימו בהסכמותיהם כמה מהחלטות הפרנסים, כדי לתת תוקף לדבריהם. החלטות הפרנסים והסכמות הרבנים הוכרזו בביה״כ ת״ת הגדול כדי לפרסמם ברבים. פנקסי ההחלטות וההסכמות, שכללו חומר חשוב להיסטוריה של הקהילה, החשובה ביותר במזרח הספרדי, היו למאכולת אש בדליקות הרבות שנפלו בעיר, ר׳ יהודה נחמה, בע״ס ״מכתבי דודים מיין״ (שאלוניקי תרנ״ג 1893), ראה אחד מהם והעתיק ממנו הסכמות חשובות ורשימות היסטוריות רבות־ערך. בו היה כתוב, לפי עדותו ״הסכמות אחדות על חזקות, רשומים שונים על הקדשות מנדבנים שונים״.

ההסכמה הקדומה ביותר מקובץ ההסכמות ששם את עיניו עליהן היתה משנת שע״ג (1613) והמאוחרת ביותר — משנת תקי״ד (1754). הפנקס הזה נשרף בשריפה שפרצה בשנת תר״ן (1890). העתק ממנו נמצא בישיבתו של סיניור חיימוב׳ו קובו, בן הרב הדגול ר׳ אשר קובו (1801—1874) שגם הוא נשרף בשנת 1917.

הר׳ שאול אמאריליו זלה״ה (מת בש׳ תרצ״ז — 1937), שאגר הרבה חומר היסטורי על עברה של היהדות השאלו־ניקאית, הציל מכליה הרבה תעודות בלתי ידועות ורבות ערך, ביניהן טופסי הסכמות המפיצות אור בהיר על חיי עיר מולדתו בתקופות שונות. בנו המשכיל מר אברהם אמאריליו, שהשתקע בתל־אביב בזמן מלחמת העולם השניה בברחו מחמת המציק, פרסם אוסף הסכמות בלאדינו (במספר תשע עשרה) מילקוט אביו ז״ל. הסופר יצחק מולכו מירושלים תרגמן לעברית וצרף להן הקדמה קצרה ורשימות ביאוגרפיות קצרות שלקט מספרים שונים. הרבה פעמים ציטטנו במאמר זה את ההסכמות הנ״ל והשתמשנו בתרגומו של י. מולכו. שפת ההסכמות היא רהוטה וברורה ומובנת לעם הפשוט.

הנשיא המנוח יצחק בן צבי ז״ל עם קבוצה מבני שאלוניקי

50 ״מכתבי דודים מיין״, שם.
51 ״ספונות״, הסכמה ח׳ משנת שנ״ה (1595) עמ׳ מ״א.
52 שם, הסכמה ט׳ משנת שנ״ז (1597), עמ׳ מ״ד.
53 שם, הסכמה י״ב משנת שמ״ח (1608), עמ׳ מ״ה.
54 שם, הסכמה י״ז משנת תי״ז (1657), עמ׳ נ״ה.
55 שם, הסכמה ג׳ משנת ש״ך (1560), עמ׳ ל״ד; הסכמה ד׳ משנת של״א (1571), עמ׳ ל״ה; הסכמה ו׳ משנת שמ״ה (1585), עמ׳ ל״ז.

ראשית ההשכלה ושידוד מערכות בחנוך בשאלוניקי

(ר' יהודה נחמה, ד"ר משה אלאטיני)

מאת ד"ר שמעון מרכוס

רוחות מנשבות מהמערב

במשך דורות רצופים היתה שאלוניקי היהודית נודעת כמרכז של תורה, חכמה ושירה. מתוך קרקע גידול זה צמחו מאורות כבירים, שהאירו את עיני הגולה. "ויש בה (בשאלוניקי) כמה ישיבות מכמה חכמים העוסקים בתורה יומם ולילה... ולפי מיעוט הדורות אין בשום עיר ישיבות קבועות כשאלוניקי ולומדים ומקיימים את התורה מעוני" [1]. מוניטין יצאו במיוחד לתלמוד-תורה שבעיר. "עיר שאלוניקי גדולה בלימוד התורה ובתלמידי חכמים ובית התלמוד-תורה שאין כמוהו בארץ... והיא עיר גדולה לאלהים ובה ישיבות וחברה ת"ת שאין כמוה בכל העולם" [2]. ומי לנו גדול כר' שמואל די מדינה, אשר ברוב התפעלותו קורא "אשר בגלות הזה אין כמוה (כמו שאלוניקי) לפי הנשמע" [3]. ובמקום אחר הוא כותב: "ובזמן הזה לא נשמע מקום מקודש ממנו" [4].

ממקומות יישוב שונים היו באים בחורים לשאלוניקי על מנת לרוות את צמאונם בלימודי קודש. "וכיון שכן אין לך עיר קרובה וחשובה כשאלוניקי, שהרי אפילו הדרים בארץ רחוקה עיניהם ולבם שם בחברת הת"ת, שהוא תל שהכל פונים בו, דהפוך בה דכלה בה" [5]. ובמקום אחר אתה מוצא: "וזה ימים באו קצת בחורים מעיר ארטה וקורפו יע"א [6] פה העירה (שאלוניקי) יע"א ללמוד תורה... כי הם יושבים פה כמה שנים עד שילמדו תורה" [7]. ולא התורה בלבד היתה מנת חלקה של שאלוניקי, גם חכמות חילוניות מצאו מהלכים בה. משכילים עסקו ב"שבע החכמות": דקדוק, תורת ההגיון (לוגיקה), תורת הנאום (רטוריקה), חשבון (אריטמיטיקה), הנדסה (גיאומטריה), מוסיקה ופרספקטיבה, וגם בפיסיקה, מטפיסיקה ומדעי הטבע [8].

אמנם לא לעולם חוסן. יהדות שאלוניקי מידרדרת והולכת. לא כאן המקום לתהות על קנקן העניינים. הזמנים נשתנו. המאה התשע עשרה עומדת בסימן של התפתחות כלכלית, של תיעוש רב-ממדים, של התרבות אמצעי התחבורה והתפשטות חליפין במסחר הבינלאומי. מנמל שאלוניקי הובילו מסילות-הברזל למרכזי המסחר העיקריים במלכות תוגרמה ודרך ניש ובלגראד לאירופה המערבית והמרכזית.

התפתחות המסחר קירבה את המערב למזרח וכן להפך. נוצרו יחסים חדשים, שלא נודעו תמול שלשום. מדינות המערב, שהגבירו את השפעתן במזרח, קיבלו ייצוג ניכר במרכזי המזרח העיקריים.

מה היה מצבם של יהודי שאלוניקי בתנאי החיים החדשים? אם עד עתה היו פחות או יותר מכונסים בתוך עצמם והתפשטותם הכלכלית לא חרגה מתוך מסגרת צרה, הנה באה המציאות החדשה ודרשה שינוי ערכים, הסתגלות אל התנאים החדשים. יהודי העיר נמצאו תחילה כתמהים על דרכם. בלית השכלה אירופית וללא ידיעת לשונות מן הנמנע היה לצעוד קדימה. עד אז היה היהודי חי את חייו בחוג משפחתו ולא נזקק ללימודים. אין תימה איפוא שבחילוף הזמנים ובשינוי התנאים נערמו קשיים על דרכו, שלא עודדוהו, ונהפוך הוא, הירפו את ידיו ואיכזבוהו.

המאבק בין אומות שונות על רכישת השפעה במזרח נתן את אותותיו על יהדות שאלוניקי מבחינה כלכלית ורוחנית. הקשרים עם החוץ, שהלכו הלוך והתרחב, הגבירו את הצורך ללמוד ולהשכיל, לא לפגר אחרי מרוצת הזמן, אלא לרכוש ידע ושפות. צרכים אלה הולידו את תנועת ההשכלה בשאלוניקי וגרמו לפתיחתם של בתי־ספר לנוער היהודי בעיר. רוחות השכלה די חזקות התחילו מנשבות מצד היהדות שבמערב אירופה וממזרחה. ההשכלה בגרמניה, אוסטריה ורוסיה מצאה לה תומכים ומעריצים נלהבים גם בשאלוניקי וחשיבות מיוחדת נודעת לפעילותה של "חברת כל ישראל חברים" ("אליאנס").

ר' יהודה נחמה

אחד האידיאולוגים של תנועת ההשכלה בשאלוניקי: אם לא האידיאולוג בה"א הידיעה, היה ר' יהודה נחמה, רב וסוחר נכבד בעיר, "מנדלסון התורכי" כפי שכונה. יהודה נחמה היה בר אורין ובקי בחכמת היהדות. מתוך מכתביו המרובים שהחליף עם חכמי דורו במערב ובמזרח משתקפות ידיעותיו הרבות. היה מתכתב עם שמואל דוד לוצאטו, עם אליהו בן המוזג מליבורנו, עם יש"ר מגוריציה, עם פרץ סמולנסקין, יום־טוב ליפמאן צונץ, עם המזרחן יוסף הלוי, שהתגורר אז באדריאנופולי, עם החכם ישראל יעקב שטרן מגאליציה, עם החכם מנדיל מור, גם הוא ממדינה זו, עם הסופר ד"ר שלמה רובין, עם שמואל יוסף פין מווילנא, עם ר' ברוך מיטראני מאדריאנופולי ועוד. ניכרת אצלו השפעה די גדולה של משכילי רוסיה, כגון ר' יצחק בר לוינזון ור' חיים זליג סלונימסקי. במיוחד יש לציין את אהבתו לשפה העברית, שלא שימשה אצלו אמצעי מעבר לתרבות המערבית. הוא לא ויתר עליה. כשם שעשו זאת חכמי ישראל במערב.

ר' יהודה נחמה חיבר כמה ספרים. לפי בקשתו של ד"ר משה אלאטיני, שעליו יבוא הדיבור להלן, חיבר את הס' תולדות היהודים בשאלוניקי, שחלק ממנו ניתרגם לאנגלית והנותר נשרף בשריפה שפרצה בעיר בש' 1891. בענין זה הוא דן במכתב נ"ו משנת 1859 בספרו "מכתבי דודים מיין" (עמ'

1 שמואל יצחק, נאמן שמואל, שאלוניקי, תפ"ג סימ' ל"א.
2 אהרון הכהן פרחיא, פרח מטה אהרון, אמשטרדם, תס"ג, סימ' ק"י.
3 יורה דעה, סימ' קס"ד.
4 שם, סימ' קע"ד.
5 יצחק אדרבי, דברי ריבות, ווינציה, שמ"ז, סימ' רכ"ג.
6 יכוננה עליון אמן.
7 משה אמריליו, דבר משה, שאלוניקי, תק"ב, יורה דעה, סימ' ל"ד.
8 משה אלמושנינו, הנהגת החיים (ריגימינטו די לה וידה), קושטא, 1564, פרק י"ב.

98—106). המכתב מופנה אל העסקן הציבורי הנודע עמנואל וניצייאני:

"ר"ח תמוז שנת החרו"ת לפ"ק.

לכבוד ידידי החכם המשובח, דורש טוב לעמו כה"ר פ' וויניצייאני נר"ו [9].

על אשר שאלתני להודיעך היש מצבת זכרון לעדה או כ"י [10] קדמון פה עמנו היום אשר יעיד זמן ויגיד זמן נתיסדה העדה הראשונה מאחינו היהודים בשאלוניקי... אחר כמה שנים ע"י שאלת החברה כל ישראל חברים בפאריז חברתי לרצון ידידי הקאבאלייר דוקטור משה אלאטיני ז"ל ספר היהו־דים בשאלוניקי בלשה"ק [11]... ועתה האש הגדולה בשנת תרנ"א אכלהו ולא נשאר לי כי אם איזה פרקים כמו עשרה בוגין [12] אשר העתיק בשנת 1887 ידידי המ' פ' קרוסבי ללשון אינגליש".

במכתב ס"ח של הספר הנ"ל מ־21 בחשון תרכ"א, המופנה אל יוסף הלוי, הוא מצטער על שאין סיפק בידו לסיים ספר אחד והוא היסטוריה כללית, מאחר שלכתחילה יש להצטייד ברשיון מיוחד מקושטא: "ואם בעיניך אנכי מינדילזאהן מטורקיה... על כי נשבת בית הדפוס שלי מצד הפאשה ע"ד בעל המכבש כי הוא יוני ולא נתן לו רשות להדפיס, ע"כ לא אוכל לגמור הדפסת האיסטורייה אוניברסאל עד אשר יבא פירמאן מקוסטאנטינופולי על הדבר הזה".

מלבד הספרים הנקובים לעיל כתב גם את הס' "זכר צדיק" — על מות ד"ר אלאטיני, שאלוניקי, תרמ"ה; ואת הס' "ימי ובכי אבל משה", שלא זכיתי לראותו.

כבר הזכרנו לעיל, שר' יהודה נחמה נתן את הרקע לאידיאו־לוגיה של תנועת ההשכלה בדרום־מזרח אירופה. כדי לעמוד מקרוב על המניעים שהניעוהו לפתוח במערכה למען השכלה ני־תן לו לדבר בלשונו הוא ונראה איך הוא מסביר את הדברים. ר' יהודה נחמה אינו מצביע על מטרה מופשטת, על שוויון־זכויות, כדרך חכמי המערב, אלא מדבר בלשון גלויה ופשוטה על מציאת "לחם לאכל ובגד ללבוש", "החכמה והמלאכה הן עתה האמצעים היותר בטוחים והיותר גדולים למצוא על ידם לחם לאכל ובגד ללבוש... לפנים בישראל... לא ידעו בני עמנו, כי אם לסחור או לעסוק בתורה; ושני אלה, המסחר והתו־רה, היו האמצעים המיוחדים למצוא על ידם לחם לאכל ובגד לל־בוש (לבד בעלי מלאכות מעטים אשר התפרנסו ממלאכתם, אך ברובם התפרנסו מקופת הצדקה בעת ההיא שהמלאכה היתה נמבזה ונמאסת ואחינו אשר התמכרו לה מדלת העם ומפליטי מין האדם לא ידעו אותה על בוריה)... ישראל גוי עתיק יומין... יען מעולם היו רגילים בני עמנו לראות בקרבם רק בני ישיבה, חולים, בטלנים, בני טובים, זרע קדושים, וכל המון עניים דווים סחופים ומטורפים, שכולם הועלו על הצבור, וע"כ לא ידעו ולא יכלו אז בני עמנו, כי אם לתת פת לאורחים וצדקה לעניים, לרפאות חולים ולקבור המתים. ויען זאת ידעו בני עמנו אז,

9 נטריה רחמנא ופרקיה.
10 כתב־יד.
11 בלשון־הקודש.
12 גליונות.

מכתבי
דודים מי"ין
ממני יאודה יעקב נחמה

חבור כולל הקירות
על
ענינים שונים

מחברת שניה

דפוס ביזים - שאלוניק

השער של הספר "דודים מיין" ח"ב שלא נודע פרסומו עד שקיבלהו מר יצחק רפאל מולכו מידי נכד הרב יהודה נחמה ונדפס ב"אוצר יהודי ספרד" כרך ט'

על כן לא ישנו את תפקידם גם עתה ואינם מבקשים לעשות מאומה, כי אם ליסד מוצאות לחסד ולצדקה וחברות ואגודות לאין קץ ומספר, לחולים ולחלושים, רק להם יעשו גדולות ונצורות. ולהאנשים הבריאים... אשר אבדו דרך ונבצרה מהם מזימה להגיע אל מטרה בחיים... למו לא ישימו לב... נשתנו העתים ועמהן הצרכים, הסבות ואמצעים. ועמי כמסמר נטוע, ממקומו לא ימוש. חדשות נעשו בארץ ובני עירי מגלגלים את הישנות... אלפי בנים יאבדו דרכם מאין תומך אשורם במעגלי בתי־ספר ומלאכה..." [13].

ההשכלה יש בכוחה להמציא מזור למכת בני עמו האנושה. ההשכלה יש בה גם משום החיאת הלשון העברית, שלה מקדיש

13 זכר צדיק (על מות אלאטיני), שאלוניקי, תרמ"ה.
14 שם שם, עמ' 74 ואילך.

המחבר פרק בשם "שפה עברית לעם עברי"[14]: "בלי שפת עבר אין תורה ובאין תורה אין גם ישראל. דברי התורה והאמונה וגם חכמת ישראל יוכלו להכתב רק בשפת עבר... כי לא כשפת רומי שפת עבר; שפת רומי שפה זרה היא לכל העמים, ושפת עבר היא כשפה חיה לעם ישראל אחר אשר כשני אלפים שנה יכתבו ויהגו בה כמעט כל בני ישראל, אם רב או מעט. שפת רומי היתה רק שפת הכהנים ועל כן רק על הכהנים לכתוב ולהגות בה, ושפת עבר היא שפת העם, אחרי אשר כלם כהנים המה בדתם... כי כאשר לא כל איש נוצר להיות חכם בארץ, כן לא נוצר כל איש לעבודה ומעשה. בכל עת היו וגם יהיו אנשי רוח ואנשי מעשה ויבחר כל איש דרכו, אשר יסד לו הטבע. וכאשר רוח בלי גויה לא יצלח לחיים, כן גם גויה בלי רוח אך נבלת מת היא... השפה העבריה לא מתה! אמנם כן חדלה מהיות שפה מהלכת, אך היא עודנה ועוד תהיה בלב בני ישראל".

הד"ר משה אלאטיני

אם ר' יהודה נחמה היה האידיאולוג של תנועת ההשכלה בעירו, הרי איש המעשה העיקרי, שהתמסר לפתיחת בתי־ספר הרא־שונים בשאלוניקי, עוד לפני שהאליאנס פתחה את שעריה, היה ד"ר משה אלאטיני, יהודי איטלקי עפ"י מוצאו, נצר ממשפחת רופאים ורבנים אלאטינו (אלאטיני), שעקבותיה מגיעים עד המאה הט"ז ואשר עסקה גם בספרות, מדע והיסטוריה. במאה הט"ז ישב בירושלים ר' יהודה אלאטיני: "היה לשם מקום חכם מופלג והיה שמו כמהר"ר יהודה אלאטינו זלה"ה"[15]. יש להזכיר במיוחד את יחיאל רחביה (וויטאלי) הרופא, שחי באיטליה במאה ה־16; משה עמרם (1592—1605) ובנו עזריאל פתחיה במאה ה־17, גם הם רופאים; ר' משה עמרם ה־II (בנו של עזריאל פתחיה), שהיה רב בפיררארה במאה ה־17. מש' 1800 בערך ידוע לנו על עזריאל אלטיני, רב בפאדואה.

גם בשאלוניקי עצמה אנו מוצאים את עקבותיה של משפחה זו כבר במאה ה־16. בבית העלמין שבעיר היתה מצוויה מצבה של אלאטיני בינבינידה, אשת דון שמואל, שנפטרה כנראה בשנת רצ"א (1531)[16].

במחצית הראשונה של המאה ה־17 התיישבו בשאלוניקי כמה יהודים איטלקים, ברובם יוצאי ליבורנו, לשם ניהול ענייני מסחר. הענף השאלוניקאי של משפחת אלאטיני היה נתון להשפעת התרבות האיטלקית, כפי שמסתבר מן המצבות של אליעזר אלאטיני, אביו של משה, ושל משה אלאטיני עצמו, שעליהן חרותות כתובות בעברית ובאיטלקית. אנשי איטליה אלה היו אמונים על ברכי התרבות העברית וספגו לתוכם מרוחה המקורית של איטליה. אליעזר אלאטיני בן משה, נולד בש' 1776 ונפטר בש' 1834. עליו אומרת הכתובת של מצבתו: "פזר נתן לפדיון שבוים" ו"מציל לקוחים למות"[17].

משה אלאטיני נולד בשאלוניקי בש' 1809. סבו, שקראו לו "איש מנטובה", שימש כרופא במונאסטיר (ביטולה). לשם קבלת חינוך נאות נשלח משה אלאטיני אל דודו משה מורפורגו אחי אמו חנה, סוחר בליבורנו, חבר לשכת המסחר שלה ופרנס העדה היהודית דהתם. לאחר מכן עבר לפיזה ולפירנציה. הוסמך כרופא־כירורג וקיבל רשות לעסוק במקצועו בטוסקאנה, בה התגורר שש עשרה שנה. ביקר גם באוניברסיטאות ובבתי החולים בווינה ובפאריס. בחזרה לשאלוניקי ירש את מלאכת אביו עבד בה במסירות ובהצלחה. במות עליו אביו היה לראש המשפחה ונאלץ לקבל לידיו את ניהול בית־המסחר, בו עבדו אחיו הקטנים ממנו.

בש' 1838 נשא אשה באיטליה בשם רוזה מבית מורסירה. הוא נתן לילדיו חינוך מעולה בהזמינו למענם מורים מאיטליה ומצרפת ובשלחו אותם להשלים את לימודיהם באיטליה, שווייץ וצרפת. כדי להקנות חינוך יסודי לבנו הבכור הזמין הד"ר אלאטיני את המורה עמנואל ונצייאני, איש ליבורנו, שנת־פרסם אחר כך כעסקן ציבורי מובהק. ה"קאוואליירו" העתיד ונצייאני התחיל איפוא את הקאריירה שלו בביתו של אלאטיני והמשיכה בהמלצת אלאטיני בבית משפחת הגראף קאמונדו בקושטא.

בהיוכחו לדעת, כי ענייני בית־המסחר יגעים, עזב אלאטיני כליל את עיסוקו ברפואה ועבר לניהול בית־מסחר המשפחה. משפחת אלאטיני עומדת מעתה בראש מפעלים מסחריים גדולים, שקנו להם שם לא רק בעירם ופעילותה ניכרת עד המאה העש־רים בכלל. שבעים וחמשה אחוזים של מסחר הטאבאק במק־דוניה היו מרוכזים בידי "האחים אלאטיני", בשותפות עם הריז'י העותמאנית ובית־המסחר ההונגארי, הרצוג ושותפיו. כבר בשנת 1857 ייסד בית־אלאטיני טחנות־קמח, שטחנו לשם ייצוא, קמח שנטחן מתבואות מקדוניה. האחים אלאטיני השתתפו ב"באנק שאלוניקי" שנוסד בש' 1888 בחברה אנונימית בהש־תתפות באנקים אחרים מפאריס ומווינה. לאחים אלאטיני היה גם באנק פרטי והוא אחד מחמשה עשר הבאנקים הפרטיים, שהצטיינו בפעילות מופתית, כמו הבאנקים של מודייאנו, סאלם, עמאר ועוד. האחים אלאטיני ייסדו גם בית־חרושת להפקת לבנים.

מלבד סגולותיו הרפואיות והמסחריות ניחן משה אלאטיני בסגולות נפש נדירות. הסופר היהודי־ווינאי לודוויג אוגוסט פרנקל, שסייר בימים ההם את ממלכת תורכיה, מעיד עליו, שהיה ידיד נפש נאמן ועדין, שבלבו בערה אהבה לבני דתו ומצבם הירוד נגע עד לבו.

עד מחציתה של המאה הי"ט לא נעשה כל נסיון להחיות את חיי הרוח של בני שאלוניקי. מספר המשכילים שבעיר היה מצומצם. הד"ר אלאטיני החל בעבודתו למען הפצת השכלה בקרב אחיו בשאלוניקי מאז שנות 1855—1856. בדעתו היה לפתוח בית ספר יהודי, לפי מתכונת בתי־הספר במערב אירופה. כששהה בקושטא הסכם בינו ובין הבארון אלפונס דה רוטשילד ואלברט כהן, שהיו אז בדרכם לארץ־ישראל, כי לכשיעלה בידו של אלאטיני לייסד בית־ספר בשאלוניקי, יפנה לשם הזמנת מורה אל הקונסיסטורה המרכזית בפאריס. אלאטיני משך אליו את בן־דוד שלמה פרנאנדז וכדי להעמיד את מפעלם על

15 א. יערי. אגרות ארץ ישראל, תל־אביב, תש"ג, עמ' 173 (שתי אגרות ר' ישראל מפירוש (Perugia) מירושלים).

16 ש. עמנואל. גדולי שאלוניקי לדורותם. חלק א' תל־אביב, תרצ"ו. מס' הכתובת 75.

17 מיכאל ש. מולכו. בבית העלמין של יהודי שאלוניקי. סדר שלי־שי; שאלוניקי, 1933, עמ' כ"ג—כ"ד.

אשיות נאמנות, פנו אל ר׳ אשר קובו ואל ר׳ אברהם גאטנייו. לודוויג אוגוסט פרנקל מספר על ר׳ רפאל אשר קובו (בעל הספר "שער אשר", שו"ת, שאלוניקי, חלק א׳, תרל"ז; חלק ב׳ תרל"ט) כי היה בעל ידיעות עמוקות בתנ"ך ובתלמוד ובעל מידות תרומיות ונעזר בעבודתו ע"י אנשי מעשה. ר׳ אשר קובו שאף להפיח רוח חיים בעצמות העדה שנתייבשו לא מעט. לימינו עמד ר׳ אברהם גאטנייו, אב־בית־דין לאלמנות וליתומים. האגודה "גמילות חסדים", שנוסדה אז, שמה לה למטרה לארגן מחדש את "תלמוד התורה" ולפתוח בית־ספר יסודי בשפות הלימודים הצרפתית והתורכית.

בית־הספר המודרני הראשון בשאלוניקי נפתח ע"י ר׳ אברהם גאטינייו. זה קרה עוד, כאמור, לפני פתיחת מוסדותיה של חברת־כל־ישראל־חברים. הקונסיסטוריה בפאריס שלחה כמורה את יוסף ליפמאן משטראסבורג, שמילא קודם משרות רב ומורה בקהילות שונות של צרפת. לבית־הספר החדש נתקבלו תלמידים בתשלום וללא־תשלום. ליפמאן קיבל על עצמו גם הנהלת התל־מוד־תורה. בינתיים פחתו ההכנסות בחברת "גמילות חסדים" וצפויה היתה סכנה לבתי־הספר שייסגרו. המייסדים לא חשכו, אמנם, מאמצים כדי למנוע בעד סגירת מוסד לימודי ראשון זה. בראות את העניינים המתנהלים בכבדות הגיש ד"ר אלאטיני את התפטרותו. ליפמאן פתח על חשבונו בית־ספר פרטי וכשנת־אכזב גם ממפעל זה, עזב את העיר שפעל בה ארבע שנים.

ייסוד בתי הספר של הח׳ "כל ישראל חברים" (אליאנס)

בינתיים נוסד וועד מקומי של ה"אליאנס" ביזמתם של ר׳ יהודה נחמה ושלמה פרנאנדז. בראש הוועד עמד תחילה ר׳ יהודה נחמה. ד"ר משה אלאטיני, שהיה מיואש ומאוכזב מנ־סיונו הראשון, עמד בתחילה מרחוק ליזמה זו. פעילותה של ה"אליאנס" התנהלה באיטיות. ברם, אי אפשר היה להתעלם מן הצורך של פתיחת בתי־הספר.

בנסיעותיו התכופות בחוץ־לארץ נזדמן לו לאלאטיני להכיר חברים אחדים של הוועד המרכזי של חברת־כל־ישראל־חברים והוא נתבקש על־ידם לקבל על עצמו משימה נכבדה והיא פתיחת בתי־ספר בשאלוניקי בשם החברה. אלאטיני לא יכול לסרב.קודם־כל רשם עצמו כחבר ה"אליאנס" ונבחר לנשיא הוועד של שאלוניקי. לסגן הנשיא נתמנה ר׳ יהודה נחמה. בתורת "ב׳יג׳י פריזידינטי" של חברת כי"ח בשאלוניקי ואגפיה, הוא חותם במכתב שנשלח לר׳ אייזיק טויבש, אבדק"ק בירלאד במולדאוויה[18]. אלאטיני נרתם לעבודה. בש׳ 1873 נפתח בית־ספר לבנים. וועד האליאנס בשאלוניקי שלח מברק לוועד המרכזי בפאריס בהודעה על פתיחת בית־הספר בחסותה של חברת־כל־ישראל־חברים. לפתיחת בית־הספר קדמו הכנות, אשר על טבען אנו עומדים מחליפת מכתבים בין הוועד המרכזי של האליאנס ובין מנהיגי עדת שאלוניקי. ר׳ יהודה נחמה ציפה לבואו של משה אלאטיני, ששהה במארסייל, כדי למסור בידיו את ראשות החברה החדשה, שנוסדה לכתחילה במטרה לפתוח בתי־ספר למען ילדי ישראל. במכתבו לוועד המרכזי "ובראשם העמוד החזק, אשר בית ישראל נשען עליו, הנכבד אדולפו קרימייו נר"ו" הוא מודיע: "אנוכי מצדי גם אני לא אמנע מהשתתף עמכם ליסד פה עמנו בתי־ספר להתינוקות ולהביא עזר להבנים הנעזבים... סי׳[19] אלאטיני הנו כעת במארסילייה בפרק הנסיעה ובא יבא ולא יאחר, ודעתי ליחל את יום בואו, כי רם ונשא הוא ובידו לעשות. והיה בבואו אלינו וציויתיו בראש הוועד... יאודה נחמה ס"ט, ראש ועד חברת כי"ח בשא־לוניקי"[20].

גם חברת־כל־ישראל־חברים רצתה להבטיח לעצמה את עזרתו של ר׳ אשר קובו. כי ההכנות לפתיחת בית־ספר נמשכו זמן רב, אנו למדים מן העובדא שכבר בשנת 1864 הופנה מכתב לר׳ אשר קובו, אשר עליו חתום גם אדולף כרמיה, בשם עברי: יצחק כרמי. חותמי מכתב זה מביעים את שמחתם על היזמה שיצאה מעסקני שאלוניקי והוא פותח בהסברת התועלת שבהשכלה: "אם קצת אחינו נבזים לעיני האומות, הלא זאת לפעמים מתוך שאין דורשים בלשונות הגוים, אשר בקרבם הם יושבים, ואין לומדים חכמות העמים, אשר ישאו ויתנו עמם. בעבור זה שש לבנו מאד וגילו עצמותינו בשמענו את המחשבה הרצויה, אשר חשבו אנשי שלומינו בקהלתך ליסד בית ספר לנערי ב"י, אשר ילמדו שם גם דברי תורתנו הקדושה, גם עניני החכמות החיצוניות, כי לא נעלמה מנפשם המטרה אשר הציבו להם מיסדי חברתנו. הלא כל יגיע כפינו לגרש ע"י רוח הבינה כל ענני אור הדעת... אשריכם אנשי שאלוניקי שגם אתם תחפצו כי יהל אלהים על זרעכם את זיו החכמה והופיע עליהם את מאור הדעת והבינה ביסדם בתי לימוד, אשר יקחו בהם הילדים את המדע הנחוץ כעת הזאת, הלא כזאת חשבו כל גדולי ישראל בזמן אשר זרח עלימו שמש החכמה והמדע ויותר מכולם בארצות מזרח וספרד... ע"כ תקותנו, אדון נכבד, כי הפעולה הזאת תמצא חן גם בעיני הדרתך הרמה ולא נחשוך משפוך ארשת שפתינו לפני כבוד מעלתך למען שתגן על המפעל הישר הזה, אשר הכינו בעירך בני חברתנו ויחסה בצל כנפיך האדירה". וברמז די בולט על התנגדותם של אדוקים קנאים אומרים כותבי המכתב: "כי לדאבון לבנו הוגד לנו אשר יש בתוך עירכם אנשים אשר חשבו קנאתם קנאת ה׳ בעמדם נגד אוהבי הדעת והחכמה. וכת המחשיכים האלה המתקדשים בעיניהם ישאו ראש במחנה אחינו לרדוף את הנאמנים, אשר היה עם לבם לסקל את מכשל הסכלות ממסילת ישראל..."

בעלי המכתב מבטיחים לר׳ אשר קובו, כי המוסד החדש העומד להפתח יעמוד על יסודות איתנים מאחר שהוא יזכה בתמיכתם של שלטונות צרפת: "זאת נגלה אזנך כהיום, כי המטע אשר שתלו חברינו למען ישא פרי לתועלת עמנו, נטוע הוא בסתר ממשלת צרפת והבטיח אותנו אשר המיניסטר הממונה על האמ־באסאדורים והקונסולים שיפרוש כנפיו עליו ויהיה לנו למשען..."[21].

על מכתב זה ענה בין היתר ר׳ אשר קובו: "ויהי כאשר שמענו כן ראינו בעירנו, זאת המטע שהחלו בני חברתכם,

18 מכתבי דודים מיין, מכתב קיא, עמ׳ 179—180.

19 סיניור — אדון, מר.

20 מכתבי דודים מיין, מכתב צב עמ׳ 150.

21 מכתבי דודים מיין, מכתב צג, מ־1 בדצמבר 1864, עמ׳ 151—152.

גפן אדרת היא לצבי ולכבוד התורה והתעודה גם יחד וקורא אני לה מטע ה' להתפאר. בה ילמדו הנערים את שפת העבריה ויבינו במקרא בשום שכל, אשר היא חיינו ואורך ימינו על האדמה הזאת... יואל אלוה וישמעו הנערים נועם לקחכם ויחכמו באחריתם, השג ישיגו והצל יצילו לשונות וידיעות שונות לכבוד ולתפארת, ועל כולן חמדת לשוננו העבריה לבל תאבד בשטף זרם תהפוכות דעת החדשים מקרוב באו, האומרים: אין לנו חלק בשפה העבריה ולא נחלה בלשון קדושים...". ואשר לקנאים החשוכים אומר ר' אשר קובו: "רבים הם אשר יחשבו כי ה' אמר לשכון בערפל, אבל דבריהם לא יועילו". הרב הנכבד מבטיח את עזרתו, כפי שהבטיח גם לר' יהודה נחמה.

כשפנה ר' יהודה נחמה אל המחנך דוד קאזיס, ששימש אז בעיר וולו ביוון, וביקש ממנו סיוע דידאקטי, גילה את אזנו, כי יש בדעתו להזמין את הסופר ד"ר שלמה רובין בתורת מורה "גדול" לעברית ולגרמנית. על זה ענה לו דוד קאזיס: "כי ידעתני כי לא אוכל לעמוד לפני אלוף שפתנו בארץ טורקיאה כמוך... בשבוע העבר קבלתי את הפראקלאמאסייון אשר רצית לשלחני... הלא מקדם הייתי מאמין כי רבים מיושבי עירך ילוו אליך לחברת כי"ח ולבית הספר אשר אוית ליסד... הנני שולח בתוך מכתבי נוסח להנהגת בית הספר אשר תיסדו. אך אינך אומר לי, אדוני, מה יהיו הכנסות בית־הספר, ומה יהיה משפט התלמידים, אם כלם יהיו בשכר או אם תקחו עניים ותלמידים ותכלכלום ותלבשום. כי ידעת טוב ממני ידידי כמה גדלה עניות בתוך יהודי טורקיה... רק לשמע ידעתי את הר' שלמה רובין ואומר, כי לא יאבה לבוא לעיר סאלוניק, כי לא דבר ריק הוא לעזוב מקום מושבו, אשר בו קברות אבותיו וללכת אל ארץ, אשר לא ידע תמול שלשום. ואם יתרצה וישמע לך, ישאל שכר רב על פעלתו, ולא תוכלו לתתה לו... ואם הברתו ספרדית, טוב מאוד יהיה לבית הספר, כי לא רבים תמצאו, אשר לו ידמו. נא בבקשה ממך ותעשה עמדי חסד באמר לי, האם החברה הכללית כי"ח אשר בפאריז היתה עמכם בכל הדבר הזה ומה תעשה ומה תתן. ההיא תשלח את המורה בלשון צרפת? ההיא תשלח ספרים, עטים, שטר ודיו לעניים? כאשר היא עושה לשאר בתי־ספר, אשר עד הנה על ידה הוסדו"[22].

בבית־הספר נלמדו עברית, צרפתית, איטלקית ותורכית. הוועד המרכזי העביר מענק של אלף פראנקים ולאחר הכנסת השפה היוונית גדל המענק עד אלפים. ב־1874 נפתח בית־הספר לבנות, שפנה אל הוועד המרכזי בבקשה לשלוח לו מורות. מאחר שידידי המפעל בליוורנו בחרו בשתי מורות משלהם, התנהלו הלימודים בבית־ספר זה בלשון האיטלקית. בית הספר קבל תמיכה בסך של 1,000 פראנקים שנתיים. הכנסת השפה הצרפתית הגדילה את המענק לעוד אלף פראנקים. מכאן ואילך עומדת פעילות ההשכלה בשאלוניקי בסימנה של ה"אליאנס". לאהלי שם הקודרים, שבלו מרוב יושן, הכניסה האליאנס מיפי־פותו של יפת.

כפי שכבר נרמז לעיל, עוררה פתיחתם של בתי־הספר התנגדות בקרב אדוקים קנאים, אשר בעיניהם היו בתי־הספר החדשים בגדר חילול־השם. לגבי דידם לא היה בית־הספר אלא קן של כפירה ובליבם שררה טינה לתיקונים שבאו מן המערב.

במכתבו לשמואל דוד לוצאטו משנת 1852 מתאונן ר' יהודה נחמה: "עוד לא סרו ענני הסכלות מעל אופקנו. עודנה האולת מסככת עלינו בכנפיה ולא תניחנו לראות השמש במרומים. הה! לא כאנשי אברופי אנשי טורקיאה"[23]. וכששמע ר' יהודה על הצלחותיו של יוסף הלוי, המזרחן העתיד בעל השם, באדריאנופולי, שמח שמחה רבה וכתב אליו בר"ח חשון 1861:

"אלוהים יענה את שלום ידידי החוקר הנכבד, דורש תושיה בארץ ציה, כמוה"ר[24] יוסף הלוי נר"ו.

חביבי! אין מלה בלשוני לערוך לפניך פה את כל חדות לבבי על אשר הודעתני כי נלחמת עם הסכלות גם יכולת והקימות בית למודים לנערי בני עמנו, האמונים על חק הפתיות והאולת, ללמדם ספר ולהשכילם בכל חכמה... ידעתי גם אנכי כי לא דבר קל הוא לעמוד נגד המון צבאות מלחמה, אשר הקדישו עליך הפתיות וחברותיה... הן אזן אחינו בני טורקיאה ערלה משמוע בלמודים וכל דבר חכמה ודורשיה משחק למו... אם יש את נפשך הודיעני נא מספר התלמידים ואופן למודיהם, מוצאיו ומובאיו ועל מה הטבעו"[25].

במשך הזמן פגה המתיחות וסרה ההתנגדות. מספר המשכילים הלך וגדל. ההורים נוכחו לדעת, כי תועלת רבה צפונה לילדיהם בבתי־הספר. ידיעת השפות, שרכשו הבוגרים, איפשרה להם לקשור קשרים מסחריים, למען הוריהם, עם ארצות בלתי־ידועות עד אז. הדור הצעיר עצמו פיתח מפעלים בארצות שונות. הבנים קיבלו הרגלי עבודה מועילים והכרתם העצמית גברה. תודות למושגים חדשים שרכשו התלמידים קהה חודם של משפטים קדומים, שרווחו בציבור. מובן, שההשגים לא באו בבת אחת, אלא היו תוצאה של תהליך ממושך.

במרצו ובפעילותו הרצופה הצעיד ד"ר אלאטיני את בתי־הספר, שהלכו מחיל אל חיל. התיקון שהכניס ושהיה חידוש בשעתו, והוא: חלוקה חדשית של תעודות על הנהגתם, שקידתם והעדרם של התלמידים ויצר מגע בין המורים וההורים. ע"י הכנסת לימוד הפיסיקה הגדיל אלאטיני את מספר המקצועות הנלמדים, התקין מתקני התעמלות, היה מגיש דו"חות על מהלך הלימודים לוועד המרכזי של האליאנס, אירגן מחדש את תלמוד־תורה, אשר בשנת 1879 מנה 1,100 תלמידים. הבניינים הראשונים, בהם נפתחו בתי־הספר, לא יכלו להכיל את מספרם ההולך וגדל של התלמידים אבל חסר היה תקציב לרכישת בניינים זודשים. כשבא אלאטיני ללונדון לרגל ענייני הסניף של בית־מסחרו, בא במגע עם חברה אנגלו־ג'ואיש אסוסייישן. הוא פירסם מאמר על יהודי שאלוניקי, בו הדגיש את הצורך הדחוף

22 שם שם, מכתב פג, מא' בטבת תרכ"ג (1863), עמ' 144. ביחס להוראת השפה הגרמנית כותב ר' יהודה נחמה לד"ר שלמה רובין: "אנחנו מבקשים שתלמוד להם גם לשון האלימאן האמיתי, לא לשון אחינו היאודים באשכנז (דייטש יאודי), גם התחלת החכמות", ור' מכתב פב, מאת דוד קאזיס מ־10 ביוני 1872, עמ' 142—143.

23 שם שם, מכתב יג' עמ' 25.

24 כבוד מורנו הרב רבי.

25 שם שם, מכתב סז, עמ' 114—117.

ליצב את מצבם של בתי־הספר וקבע לשם זה את הסך הדרוש של 4,000 לירות שטרלינג. הוא הכריז על חתימות תרומות. בית־מסחרו תרם 500 לי״ש וחברת אנגלו־ג׳ואיש — 150. הבארון הירש שעבר דרך שאלוניקי וביקר בבתי־הספר, הבטיח את עזרתו. בשוב ד״ר אלאטיני לעירו, הצליח לגבש את סך הכסף הדרוש עד 42,000 פראנקים. בהיוודע הדבר לבארון הירש, הכפיל את הסך עד 84,000.

בש׳ 1876 נפתח הבניין החדש למען הבנים ונרכש בניין חדש גם לבנות. התקציב החסר נתמלא ע״י ועדי ה"אליאנס" שהיו קיימים בליוורנו, מודינה ויישובים אחרים באיטליה. הגראף קאמונדו תרם גם הוא את תרומתו, ובפעם הראשונה למען הבניינים — גם הוועד המרכזי של ה"אליאנס" בסך של 3,000 פראנקים, הבארונית הירש נדבה סך של 10,000 פראנקים לשם הקמת מוסד־ילדים. מספר התלמידים שבשני בתי־הספר עלה על חמש מאות, ומהם שילמו שני שלישים שכר לימוד. לבתי־הספר מיסודו של אלאטיני יצא שם לא רק אצל יהודים, כי אם גם אצל מוסלימים ונוצרים.

בית־הספר לבנים, שנקרא על שמו של משה אלאטיני, ומנה בש׳ 1911—530 תלמידים, הוכר כבית־ספר תיכון ע״י הממשלה העותמאנית, בדרגת "אידאדייה". בוגריו היו רשאים להמשיך את לימודיהם בבתי־הספר הגבוהים שבתורכיה ומחוצה לה.

פעולותיו הברוכות של ד״ר משה אלאטיני בשדה החינוך ובשדה העזרה הסוציאלית זכו להכרה מצד הקהל ומצד של־טונות תורכיה ומעצמות אחרות. הוא קיבל אותות־הצטיינות מטעם ממשלות אוסטריה־הונגריה, איטליה ויוון, ומטעם הסול־טאן את אות מג׳ידיה.

אחרי מיתתו של משה אלאטיני

משה אלאטיני נערץ לא רק ע״י יהודים, כי־אם גם ע״י האוכלוסיה הבלתי־יהודית שבעיר. הוא נפטר ב־20 בספטמבר 1882. בהיוודע דבר מותו נתבטלה בו בערב הצגה בתיאטרון המקומי. חברת גמילות חסדים האיטלקית שעמד בראשה, וועד העדה היוונית, הזמינו בכרוזים מיוחדים את חבריהם להשתתף בהמוניהם בהלוויה. הערצה, לה זכה בשכבות השונות של האוכלוסיה השאלוניקאית, באה לידי ביטוי באבל הכללי ובהש־תתפות רבתי־עם בהלוויה, אליה באו באי־כוח השלטונות האז־רחיים והצבאיים והצוות הקונסולארי. נכחו הארכיבישוף היווני, ראש המשלחת הקאתולית, הפאסטור הפרוטסטאנטי, רבנים וטובי העיר. על יד ארונו צעדו חיילים כשרוביהם הפוכים. בזמן ההלוויה השמיעו ה"מואזינים" את תפילותיהם, פעמוני הכנסיות צילצלו לאות אבל, הקונסוליות והאניות הורידו את דגליהן לחצי התורן. בראש תהלוכת־האבל צעדו תלמידי אליאנס ואח־ריהם ששים תלמיד מתלמוד־תורה. תלמידי תלמוד־תורה השמי־עו קינה בשם "קינת סופרים", שנתחברה על־ידי אוטולנגי, איש ליוורנו. היא פותחת במלים "העל אלה לא תבכה? על מה אתה בוכה?" וזה לשונה:

קומי בת סאלוניקי ושפכי בכי
כי תפארתך גם תקותך אבדו
שבר על שבר על ראשך ירדו
נודי תוך אפר וברחובות לכי

ראי איכה ישבה בדד הארץ
הן צוחה קול הומיה ופרץ:
איה עוזר דלים איש יקר רוח?
אנה הלך דודי כליל ונזר?

אב לכלם ולמולדתו רב עזר
מחלד זו כצל פס וכמו רוח
עובר דרך! עמוד וראה הביטה
אם במכאובנו אתה ראית:
יונק עם איש שיבה בחור
ועלם עינם במר בוכה לבם
צורח ארץ צבי תצעק ותתיפח
כל נחל ובקעה מישור ותלם

הצור תמים יושב על כסא יושר
קרא למול פניו אוהב הכושר:
מן שמים נקרא משה רוענו
רופא גדול ושר אור שבעתים
על זה דוה לבנו היה כמים
אך אם משה עניו עוד אתנו
במרום הביון נפשו יקרה נחה
תתענג תתעדן לעד שמחה [26]:

תלמידים אחרים של תלמוד־תורה חיכו להלוויה ברחובות הראשיים של העיר והשמיעו את אותה הקינה. החנויות ובתי־המסחר היו סגורים ברחובות, שדרכם עברה ההלוויה. בבית־העלמין הספידוהו קונסול איטליה, הרב ארדיטי ביהודית־ספרדית, פריירה, סגן יושב־ראש של ה"אליאנס", ראש וועד העדה היהודית ומורה יווני בשם העדה היוונית.

העתונות היהודית־ספרדית, הצרפתית והאיטלקית ביכו מרה את מותו של ד״ר משה אלאטיני. העתונאי דוד פריסקו בקושטא הקדיש למנוח מאמר בעתון "אמיגו די לה פאמילייה" (ידיד המשפחה), שנה ראשונה, מס. 36. העתון היהודי איטלקי "הדגל הישראלי", 1882, עמ׳ 322—324, כתב: "הוא ראוי לעמוד בשורה אחת עם מונטיפיורי, כרמיה וונצייאני, אשר כל היהודים היו אחים בעיניהם וקירבו בייחוד את האומללים והנדכאים ולא חשכו הוצאות, עמל וסכנות כדי להגן על חיי אחיהם. כאשר נפוצה בעיר הבשורה המעציבה על מחלתו של איש המעלות, היתה האוכלוסיה המומה, כאילו ברק פגע בה. בתי־הכנסיות ובתי־המדרשות נתמלאו מאמינים עד אפס מקום... על העיר שאלוניקי כולה בא אסון גדול. נדיב ידוע, אבי היתומים, משען מוסדות חסד, מחייה העדה היהודית, הפרש ד״ר משה אלאטיני הלך ואיננו".

ר׳ יהודה נחמה, ידידו ושותף לפעילותו הציבורית של המנוח, היטיב לתארו: "מי שלא ראה את הדוקטור האלאטיני ולא טעם מנופת צוף אמרי נעמיו, מן הנמנע לא לצייר את רוח הכביר והאהבה העזה לעמו אשר פעמו את נזר תפארת עדתנו. כל איש ישראל... כולם כאחד אשר שמעו שם האיש המורם מעם הלזה, אשר היה רך כקנה, ענותן כהלל... מענה רך משיב חמה ומרבה שלום לכל אדם ואפילו גוי, כולם אהבוהו וכולם ידעו כי לא הניח כמותו בשאלוניקי... כי כמעט חגגו בתי־הספר (נערים ונערות) את חג החנוך ונסיון הלמוד, אשר יסד בהשתדלותו השר המנוח וישמח אל גיל רב הטוב הצפון בו לכל בני ישראל והנה נהפך פתאם לאבל כנורו ועוגבו לקול בוכים, כי עלה המות בחלונו וישם קץ לחייו... ביום הרביעי יום שנתלו המאורות ברקיע השמים לעת ערב... בשבעה לירח האתנים ירד ממושבו... מי לא ידע או לא שמע את שמע משפחת אלאטיני המפוארה מימי קדם ואשר מפליא לעשות בצדקותיו ובחסדיו הרבים אשר עצמו מספר בכל מקום שהם, והמנוח ראש המשפחה, אשר על פיו יצאו ועל פיו באו כל הנדבות הרבות יום יום. וכי אמנם לא על נדבות לבם קם כי גם בגופו ובמאודו אשר רופא מובהק היה תמיד, מגן ומחסה

26 390—389, 1880.

לכל איש ידוע חולי... כמה כותבי מכ״ע[27] ודברי הימים דברו והאריכו למעניתם עד בלי די... על מות משה אלאטיני נשאו וישאו קינה גם לא מבני אמונתנו... כי גדול כבוד משה אלאטיני ז״ל בעיני כל השרים ואילי הארץ... גם לא אגדיל תפארתו לספר כח החמלה והחנינה מצאו קן בלבבו... ולא על חכמתו ועומק בינתו לבד אנחנו מתפעלים, אבל גם על תבונת נפשו הזכה כספיר... קמו (אחריהם) אחרי מות משה בעלי מכתבי עתים שונים והאריכו למעניתם... כאשר עשיתי גם אנכי בספרי הקטן ״ימי ובכי אבל משה״ באופן שאם אמרנו להעריך עתה תולדותיו על ספר אין כל דבר שנוכל לאמר עליה ראה זה חדש״...״[28].

הכתובת שעל מצבתו של ד״ר משה אלאטיני היא כנ״ל דו־לשונית: עברית ואיטלקית. בכתובת העברית נאמר עליו: ״איש אשר המלכים חפצו ביקרו וישימו רביד זהב על צוארו... אשר צדק רדף עד יום מותו... וימת משה בן שלש ושבעים שנה... ברביעי בשבעה לירח האיתנים שנה תגמר לפרט קטן...״. הכתובת האיטלקית קובעת, שנולד בשאלוניקי באחד ביולי 1809 ונפטר ב־20 בספטמבר 1882[29].

במלאות השלושים נערך לזכרו הספד ב״ק״ק איטליא ישן״ ובו נשאו את דבריהם הרב קובו ודוד מורפורגו, בשם ה״אליאנס״. רפאל אסקולי נשיא וועד האליאנס בליוורנו, העלה על נס את זכרו של ד״ר משה אלאטיני בצדם של קרל נטר והרב ד״ר לאנדסברג, חבר הוועד המרכזי של חברת־כל־ישראל־חברים. וועד האליאנס שבעיר שאלוניקי הנציח את זכרו של המנוח בקבעו לוח זיכרון לשמו בבית הספר.

בצוואתו השאיר אלאטיני סכומים ניכרים לטובת בתי־ספר ומוסדות שונים בעיר: 50,000 פראנקים לטובת מוסדות צדקה בשאלוניקי, 23,000 — לטובת בתי־ספר יהודיים בעיר, 5,290 — למען חברות איטלקיות של צדקה, 4,600 לטובת בתי־הספר היוונים, 4,600 — לטובת בתי־ספר התורכיים, 1,725 פראנקים לטובת בית־החולים הקאתולי. הוא ציווה סכומים לטובת בית־הספר הבולגארי, הפרוטסטאנטי, לחברת האליאנס ועוד. כדי לכבד את זכרו של המנוח החליט וועד האליאנס בשאלוניקי לא לבחור בנשיא חדש במשך שנה תמימה.

לימוד המלאכה בבתי הספר

במרוצת העתים גדל מספר בתי־הספר של האליאנס והיה לשבעה. האליאנס הביאה תועלת רבה בשאלוניקי, כמו בערי יישוב יהודי אחרות. מספר ניכר של בוגרי בתי־הספר שלה בחר במקצועות חפשיים. שבעים וחמישה אחוזים של רופאים, עורכי־דין ומהנדסים בעיר היו יהודים, שישבו בילדותם על ספסלי בתי־הספר של חברת־כל־ישראל־חברים. ברם, לא היה בכוחם של יוצאי בתי־הספר לשנות את תנאי הכלכלה של ארצם הנחשלת, לא היה לאל ידם להשפיע על מנהגיה של האוכלוסיה הלא־יהודית ולהשריש על אף הכל מאמצי המשכי־לים. ההשכלה שניתנה לבני שכבות רחבות לא הספיקה לתת להם מטה־לחם; ההשכלה דרשה השלמה ע״י לימוד מלאכות. גם בנידון זה נתקלו בתחילה עסקני ציבור באי־הבנה. המלאכה נחשבה לנמבזה בעיני כמה הורים וצריך היה להתגבר על משפט קדום זה. ר׳ יהודה נחמה מספר, כי עוד בשנת 1847 התאונן ד״ר אלאטיני באזני אוגוסט פרנקל הנ״ל על המצב העגום השורר בשטח זה. ״כמעט יגדל הילד היהודי ויהי לנער, ידלג כאיל למשברי ים החיים ורובם פונים למסחר, עושי מלאכה רק מעט בהם, והמעטים האלה אינם עושים כמשפט. רבים יתעלסו בעצלות ויסוכו בחוצות, משליכים על מקרה יהבם״ וכו׳.

בשנת 1875 הפנה הד״ר אלאטיני את תשומת לבה של אנגלו־ג׳ואיש אסוסיישן על הצורך ללמד מלאכות את ילדי ישראל ע״י מסירתם כשוליות בידי בעלי־מלאכות ידועים בעיר. בשנת 1879 התאונן אלאטיני: ״לצערי הגדול עלי לאמור לכם, כי עד היום לא עלה בידינו, על אף מאמצינו הרצופים, למצוא נערים שירצו ללמוד מלאכות״. ב־1881 הוא חוזר שוב על ענין זה בהדגישו ״כי לא הכל יוכלו ע״י לימוד לשון וספרות להרויח לחמם, וזהו עניין הראוי לשים אליו לב״[30]. אמנם, המאמצים בכיוון זה לא החטיאו לגמרי את מטרתם. ר׳ יהודה נחמה כותב: ״והנה בין המקומות אשר יאכלו מפרי התרומה אשר הרים השר מוריס הירש היו גם אנחנו בני שאלוניקי. נתן חלקנו שלשה אלפים פראנקים לשנה. וכבר התחיל וועד כי״ח בעירנו מאז לדאוג על הדבר הזה קו לקו, עד כי היום אנחנו רואים כמו עשרים תלמידים עובדים אצל בעלי אומניות שונות... אבל הישביע הקומץ את הארי?״[31].

לאחר זמן נאלץ ר׳ יהודה נחמה להודות: ״בימינו האחרונים האלה תקפה יד ההשכלה על כל בני הדור החדש שלפנינו, עד כי עזבו את דרכי החנוך אשר התהלכו בהם אבותינו מאז, ויעטו כולם אל ההשכלה הנותנת חיים ואושר לכל הולכי נתיבותיה... מלפנים בעמנו שמו האבות את כל מגמתם לחנך את בניהם באהלי התורה, וכל איש ישראל שמח לראות את בנו יוצא מבהמ״ד ראוי והגון לכסא ההוראה, הנה כיום כאשר כולם הפכו את פניהם אל ההשכלה, יבקשו כולם לשקוד על דלתות בתי ספר הגבוהים ולהגיע למעלת דוקטורים, אבוקאטוס, אינג׳ינייריס וכו׳... עדיין המלאכה עודנה בשפל המדרגה בעיני רוב משכילי בני עמנו, המשכיל חשוב בעיניו לגדול במעלה בערך העוסק במלאכה, אף כי באמת אין לך מלאכה ואומנות בימינו שאינה צריכה גם להשכלה וידיעות טב־עיות...״[32]. העניינים נשתנו לטובה גם בכיוון זה. מספרם של בעלי אומנות טובים בקרב יהודי תורכיה הלך הלוך וגדול. אנשים לא מועטים התמסרו למלאכות ובחרו במכובדות, ששכרן בצדן.

זהו מה שהיה עלינו להגיד על ראשית ההשכלה בשאלוניקי. דברי־ימי־ההשכלה והחינוך בעיר זו עד השואה, הם פרק הטעון בירור מיוחד.

27 מכתבי־עת.
28 זכר צדיק, עמ׳ 3—16.
29 בבית־העלמין של יהודי שאלוניקי סדר שלישי, עמ׳ כה—כז.
30 זכר צדיק, עמ׳ 16—29, ור׳ Nach Jerusalem עמ׳ 224.
31 זכר צדיק, עמ׳ 16—29.
32 שם שם, עמ׳ 60—66.

מוסדות החנוך בקהילת שאלוניקי

מאת יוסף עוזיאל

סקירתנו כוללת מוסדות חנוך צבוריים ופרטיים שהיו בשאלוניקי מהמאה ה־19 ועד מלחמת העולם השניה ועד חרבן הקהילה בשנות השואה. סקירתנו אינה כוללת בתי חנוך מהטפוס הישן היינו "חברות" ("חדרים") למיניהם וכן "ישיבות", סמינרים לרבנים ועוד.

סקירתנו כוללת בעיקר בתי ספר יסודיים צבוריים ופרטיים, וחברות זרות למגמותיהם ולשפותיהם בהוראה.

תלמודי התורה

תלמוד־התורה־הגדול *

המפעל החנוכי המרכזי והחשוב ביותר של הקהילה היה "תלמוד־התורה־הגדול". לפני מלחמת העולם הראשונה היו בו כתות מקבילות רבות, עשרות מורים ויותר מאלף תלמידים.

בשנת 1859, כתוצאה מהתדלדלות הקהילה היה מצב הת"ת בכל רע. רמת הלימודים היתה ירודה מאד. אז התעורר העסקן הנאור והנדיב ד"ר משה אלאטיני לתקן מצב זה. עפ"י המלצת הקונסטיטוריום של יהודי צרפת נמנה כמנהל הרב יוסף ליפמן משטרסבורג. כשניגש המנהל החדש להכניס שנויים חשובים בתכנית הלמודים ולהוסיף לה השכלה כללית, נתקל בהתנגדות מצד כמה אנשי ציבור. אז יזם הד"ר אלאטיני לפתוח ליד הת"ת, אחרי שעות הלימודים הנהוגות, כתות מיוחדות ללמודי שפות זרות וחשבון. להחזקת המוסד החדש יסד קופה בשם "חסד עולם". הוא השפיע על הסוחרים להטיל מס מיוחד על כל חבילת סחורה שהגיעה אל המכס, אם כיבוא ואם כיצוא, לטובת הקופה המיוחדת. מלחמת החוגים הקנאים בעיר על התקונים בחנוך המאיסו על המנהל החדש את ישיבתו בשאלוניקי והוא עזב, אחרי 4 שנים, את העיר. ומאידך, לא עמדו הסוחרים בהתחיבותם והקופה "חסד עולם" חדלה לאט לאט מלהתקיים. הכתות המיוחדות שעל־יד הת"ת נסגרו ורמת הלימודים ירדה עוד יותר.

בשנת 1880 ניסה שוב ד"ר אלאטיני להמשיך בתקונים בת"ת. הוא נעזר בזה ע"י העשיר שאול מודיאנו וכן ע"י הרב הראשי יעקב קובו. מליבורנו הובא הרב והמורה משה יעקב אוטולנגי לכהן כמנהל. המנהל החדש הכניס רוח חיים בתלמוד התורה: הנהיג נוסף ללימודי הקודש, גם תורכית ואיטלקית, לימוד החשבון ועוד. בינתיים חלה תזוזה בעמדת הקהל לתקונים האלה. אוטולנגי לא נתקל בהתנגדות חריפה, מה גם שהרבנים וראש הקהילה הסכימו להם. נערכו מגביות ונאספו כספים רבים שאפשרו הקמת בנינים חדשים. הנדבנים אלאטיני ומודיאנו הקדישו בצוואתם, הראשון 20,000 פרנקים זהב והשני חנויות ששוויין אז היה 800 לירות. בנין ביה"ס החדש על שלוש אגפיו נחנך בשנת 1884.

אחרי מות אוטולנגי (בשנת 1900) נשאר הת"ת שנים רבות בלא מנהל, ואחד המורים הטובים, יעקב כהן ניהל את המוסד בתואר ראש המורים. במרוצת הזמן נתחלפו המלמדים מהסוג הישן במורים צעירים. שרכשו להם השכלה כללית ע"י קריאה בספרות ההשכלה וכן העמיקו את ידיעותיהם בעברית. ואולם עוד נמשך בת"ת לימוד התנ"ך והעברית בשיטה של "לשון אי לאדינו", דהיינו בתרגום פסוק פסוק ליהודית־ספרדית.

בשנת 1908 חל שנוי מהפכני בשטח ההוראה בתלמוד התורה. קומץ עסקנים לאומיים השפיעו על הועד המפקח של הת"ת להעמיד בראש המוסד את הפדגוג הדגול יצחק אפשטיין מארץ ישראל, מיוצרי השיטה עברית בעברית. יצחק אפשטיין הכניס חיים חדשים בתלמוד התורה הגדול בעזרת שיטות לימוד וחנוך שהיו נהוגות אז בארץ ישראל, העמיק את החנוך הלאומי והכניס את לימוד המקצועות שירה והתעמלות. ראשית פעולתו היתה לערוך קורסים פדגוגיים למורים כדי להקנות להם ידיעת העברית החיה בשיטות הוראה מהחדשות ביותר. אחדים מהמורים האלה היו לו לעזר רב בפעולתו להפוך את הת"ת לבית חנוך מודרני. החגיגות שהיו נערכות בת"ת, ההצגות המוצלחות שאורגנו ע"י אפשטין, המקהלה ותרגילי ההתעמלות בהשגחת מורה המכבי אהרן פרדו ז"ל, כל אלה עשו רושם גדול.

אגב ניהול הת"ת, השתתף מר אפשטיין, בשנות שהותו בשאלוניקי, בחיים הרוחניים של העיר; קידם את התנועה הלאומית ע"י הרצאותיו מלאות התוכן בשפה הצרפתית שמשכו את הנוער וקרבו אותו אל רעיונות התחיה הלאומית.

מן הראוי להזכיר אחת הפעולות הברוכות של ד"ר יצחק אפשטיין. הוא שלח קבוצה מבחירי תלמידיו ללמוד בסמינר למורים בירושלים. לו נמשכה פעולה זו, היתה עשויה להביא לתוצאות חשובות מבחינה לאומית. אלא עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה ועזיבת ד"ר י. אפשטיין את שאלוניקי, לא היתה לפעולתו החינוכית המשך. התלמידים ששלח לא"י נשארו, במסיבות הזמן, בארץ ותפסו מעמד מכובד, כל אחד במקצועו בציבור העברי. רק אחד מהם דניאל סאיאס הי"ד, חזר לעירו ושימש בה כמפקח על בתי הספר של הקהילה ולבסוף נספה במחנות ההשמדה.

תלמודי תורה בשכונות הדרום והצפון

שני תלמודי־תורה נוספים נבנו בשתי שכונות שבשתי קצות העיר: האחת בצד המזרחי־דרומי במקום הנקרא "קלמריה" והסמוך לנאות הקיץ ("הקאמפאניאס"), והשניה—בצפון, ברובע הוורדאר שנבנתה בכספי הברון מוריס הירש בשביל פליטי הפוגרומים של 1882 ברוסיה, היא שכונת ברון הירש. האחד נקרא "תלמוד התורה הקטן" והשני "ת"ת וורדאר", ותכנית הלמודים היתה זהה לזו שבאולפן הגדול שבמרכז העיר.

בראש תלמוד התורה של קלמריה עמד בשנות השמונים דניאל שונינה ז"ל, משורר עברי, בקי בספרות ההשכלה, אדם חריף ומחנך מעולה ויודע גם שפות לועזיות. הוא שהעלה את הת"ת שלו לדרגה של בית ספר יסודי משובח. היו בו חמש כתות ו־250 תלמידים. לימדו בו עברית, דקדוק, חשבון וגיאוגרפיה וכן תורכית־ספרותית ויסודות השפה האיטלקית. רבים מבוגרי הת"ת המשיכו את למודיהם בבתי הספר התורכיים והגיעו למשרות ממשלתיות ולמעמד חשוב בחברה. אחרי מות המנהל, שונינה, בדמי ימיו, ניהלו את הת"ת הקטן המורים היתיקים אברהם גטניו ויעקב די־בוטון ז"ל.

* על המוסד תלמוד תורה, ר' מאמרו של מ. מולכו במדור זה, וכן מאמרו של ד. בנבנשתי.

בי"ס אליאנס מואיזי אלאטיני (.Ecole Allatini (A.I.U

בתי ספר של "כל ישראל חברים"

בשנת 1873 פתחה חברת "כל ישראל חברים" (האליאנס), בעזרת עסקנים חשובים אחרים, ובראשם ד"ר משה אלאטיני, הרב יהודה נחמה ממבשרי ההשכלה בשאלוניקי ובעל הספר "דודים מיין", בית ספר לבנים, ומאוחר יותר גם בי"ס לבנות. במרוצת הזמן צורפו אליהם גם בתי ספר תיכוניים. התלמידים היו בעיקר מבני המשפחות מהמעמד הבינוני. לימדו בהם בעיקר את השפות צרפתית ותורכית. עברית לימדו, במידה זעומה רק בבית הספר לבנים. אחד המורים היה המשורר העברי משה טזרטיס. הנהלת ביה"ס לא ייחסה חשיבות מיוחדת ללימוד העברית; החנוך בבתי ספר אלה היה רחוק מהרוח הלאומית, ולפעמים אף התנגד לה. חברת כי"ח פתחה גם בתי ספר לבנות בשכונות הקיצוניות של העיר, בקלמריה ובהירש.

בתחילת המאה ה־20 מנתה רשת החנוך של הכי"ח 7 בתי ספר, גני ילדים ובית ספר למלאכה לבנות, בהם היו כ־2,500 תלמידים ותלמידות ו־70 מורים. בשנת 1910 נבנה בהשתתפות ועד הקהילה בית ספר מרכזי לבנים בשם "מואיזה אלאטיני" ובו למדו 800 תלמידים. חלק מהבנין נשאר על תלו בדליקה הגדולה של 1917. היו בו 21 כתות, אולמי הרצאות, ציור, פיסיקה וכימיה ודירה למנהל.

בבתי הספר האלה רכשו השכלתם דורות של תלמידים, שהיו אחר־כך לפקידי בנקים, סוחרים ובעלי מקצועות חפשיים ורבים היו גם מעסקני הציבור. כולם המשיכו את הקשר עם "האליאנס" ע"י ארגון הנקרא "אגוד מי שהיו תלמידי האליאנס הישראלית".

רשת החנוך של חברת "כל ישראל חברים" עברה לקהילה כשדרשה הממשלה היוונית להנהיג את השפה היוונית כשפת לימוד במקום השפה הצרפתית.

בתי ספר עממיים של הקהילה

נוסף למוסדות תלמודי התורה יסדה הקהילה בכספיה של הברונית הירש רשת שלמה של בתי ספר עממיים שנקראו בשם "אסקולאס פופלאראס("בתי ספר עממיים") בהם למדו בעיקר ילדי עניים. רמת הלימודים לא היתה גבוהה. הקהילה ניהלה אותם ותמכה בהם. הם עמדו אח"כ בפיקוח החברה "כל ישראל חברים".

בשנת 1906 נפתח ביזמת עסקנים לאומיים ובתמיכת הקהילה בית ספר יסודי לבנות, בעל רמה גבוהה בשם "אסקולה קומונאלה די איז'אס" (בי"ס של הקהילה בשביל בנות). בית ספר זה נבנה בעקבות מאורע שעליו יסופר להלן בסקירתנו. בבית ספר זה למדו תלמידות מהשכבות הבינוניות ואף מתוך החוגים האמידים. הוא התקיים עד השרפה הגדולה של 1917.

בתי הספר של חברת "עזרה" הברלינית (הילפספיראיין)

בהענותה לבקשת החוגים הלאומיים בעיר ובהשתדלות הרב הראשי דאז ר' יעקב מאיר זצ"ל, יליד ירושלים, יסדה בשנת 1908 החברה הברלינית "עזרה" שנקראה "הילפספראיין דר דויטשן יודן", גן ילדים עברי שהתפתח אח"כ לבית ספר יסודי. המורים יונינה חנוביץ ולוי כהן מירושלים ניהלו את המוסד והוסיפו אח"כ גם כיתות יסודיות של בית ספר יסודי. הגן וביה"ס עוררו מהפכה ביחס הקהל לחנוך ולאפשרות לימוד מקצועות כלליים בשפה העברית. משפחות רבות מהמעמד הבינוני שלחו את בניהם ובנותיהם לגן ולבית הספר החדש. השירים העבריים שהיו שגורים בפי הילדים, החגיגות הערוכות בטוב טעם, לימוד השפה העברית כשפה חיה, ממש כבבתי הספר בארץ ישראל וגיוון המקצועות, כל אלה חיבבו את המוסדות החינוכיים האלה בעיני הקהל.

בביה"ס למדו תורכית (ואחרי הכבוש היווני — יוונית), גרמנית וצרפתית. יחד עם הזוג חנוביץ־כהן, עבדו גננות אחדות מא"י ומורים ילידי שאלוניקי. אחרי עזיבת משפחת כהן את שאלוניקי, ניהל במשך זמן קצר את בית הספר והגן הג'יאוגרף

הנודע הד"ר אברהם בראוור ואחריו אליהו רטרומסה הי"ד, ר' אליהו ברזלי, מי שהיה אחרי כמה שנים רב ראשי באתונה. גן הילדים וביה"ס של "עזרה" לבנים ובנות התקיימו עד השרפה הגדולה של 1917.

מבחינה חנוכית והיגיינית בשפל המדרגה. הם היו מפוזרים בכל העיר.

החל מאמצע המאה ה־19 נעשו נסיונות מטעם עסקנים להקים בתי ספר שיתנו חנוך יהודי וכללי. מחוסר הענות מצד הקהל,

בי"ס לתפירה Ecole de Couture

בית ספר למלאכה לבנות

בשנת 1887 נפתח בעיר בית ספר יסודי מיוחד במינו להקניית ידיעת מלאכת־יד לנערות. בביה"ס לימדו שפות, חשבון וכו', תפירה, רקמה ועשיית מחוכים. תלמידות, ברובן מבנות משפחות עניות, חונכו ורכשו ידיעות טובות במלאכה. עבודותיהן בתפירה משכו את תשומת לבן והתענינותן של נשי החברה הגבוהה. הן הזמינו בבית ספר זה, שמלות, עבודות רקמה ועוד. בית הספר הוציא מחזורים של תופרות, רוקמות שפתחו, אחרי גמרן את ביה"ס, בתי מלאכה והרימו את מצב משפחותיהן משפל מעמדן. המוסד היה פרי יזמתם של בוגרי האליאנס והוכנס לחסותה של החברה כחלק מרשת החנוך שלה.

בתי ספר אחרים

בשרפה הגדולה של 1917 נשרפו כל בתי הספר של העדה. הקהילה בנתה בהדרגה בתי ספר ומעין תלמודי תורה ברובעים החדשים שאליהם עברו אלפי משפחות מנגועי השרפה, והם: פרבר 151, בפרבר רז'י־וורדאר, בפרבר מס' 6, ברובע קרגץ, בבתי חנוך אלה היו מארבע עד עשר כיתות בכל אחד ומספר התלמידים בכל כיתה היה בממוצע ארבעים.

בתי ספר פרטיים

עד תחילת המאה הנוכחית התקיימו בשאלוניקי "חדרים" מהטפוס הישן, שהיו נקראים בפי הקהל "חבראס", ושעמדו

ומהעדר חוש מעשי מצד המיסדים, החזיקו מוסדות אלה מעמד רק שנים אחדות. נמנה אחדים מנסיונות אלה:

בשנת 1864 כתגובה על יסוד בית ספר פרוטסטנטי־מיסיונרי בעיר, פתחה קבוצת נכבדים, ובראשה הרב יעקב קובו, מי שעתיד היה לעלות על כסא הרבנות הראשית בשאלוניקי, בית ספר בו לימדו עברית, צרפתית ואיטלקית. מנהלו היה יוסף קסוטו, חיבר ספר דקדוק בשם "חנוך לנער" שהביא תועלת לא רק לתלמידי בית ספרו כי אם גם לבתי ספר אחרים. המוסד התקיים רק שנים אחדות.

כמעט באותו פרק זמן נפתח ביזמת הרב יהודה נחמה, מראשוני המשכילים בעיר ומפעילי עסקניה, בית ספר תיכון שנקרא "קולג'יו דה פאדרה דה פ'אמיאה" (קולג' של אבי המשפחה). מנהלו מר שלמה דה־לה רוזה הומלץ ע"י הקונסיסטוריון היהודי בפריז. עם יסודם של בתי ספר של "כל ישראל חברים" והתפתחותם, נסגר הקולג' מחוסר אמצעים.

בשנת 1895 נעשה נסיון ע"י שתי משפחות עשירות שלם ואסיאו, ליסד בית ספר מיוחד לבני משפחות עשירות. בביה"ס היו שתי כיתות ובהן למדו שש שעות ביום, שלוש בבקר ושלוש אחר הצהרים. השפות שנלמדו בהם היו: עברית, תורכית וצרפתית. גם מוסד זה לא האריך ימים.

אציין עוד שני בתי ספר שלא האריכו ימים: ביה"ס על שם מואיז מודיאנו (נפתח ב־1898) בו לימדו בעיקר צרפתית. ע"י ביה"ס היו גם גן־ילדים ושתי כיתות לבנות; בית ספרם של ר'

יעקב ושם־טוב מולכו שנפתח בערך בשנת 1893 ברובע "נאות הקיץ" ("הקאמפאניאס") במקום שלא היה אז שום בית ספר יהודי, הוא התקיים עד שנת 1902.

לעומת אי־הצלחות אלו, היו אנשים בעלי חוש מסחרי שפתחו בתי ספר פרטיים. אחדים מהם הגיעו במרוצת הזמן, לרמה גבוהה והתחרו, לפעמים בהצלחה, עם בתי הספר של כי"ח ושל ממשלות וחברות זרות, וביחוד בלמודי המסחר, כגון: הנהלת פנקסים, קורספונדנציה וכדומה. ואלה החשובים שבהם:

בית ספר פינטו

הותיק בבתי הספר שנוסדו על־ידי אנשים פרטיים הוא ביה"ס ע"ש מיסדו ר' יצחק פינטו. הוא נוסד בשנת 1897 ע"י ר' יצחק פינטו ז"ל כבית ספר יסודי. בנו ר' מאיר פינטו המשיך לטפח את ביה"ס ולהפכו למוסד חנוכי חשוב בעזרת צוות מורים טובים. החנוך שניתן בו היה לאומי ודתי. למדו בו בתקופת התפתחותו המלאה, בשש כיתות, תלמידים מכל שכבות הקהל בבנין שהיה רכושו הפרטי. ביה"ס התקיים עד כיבוש העיר על ידי הנאצים (1941). מנהלו מאיר פינטו ובני משפחתו נשלחו עם אלפי יהודי שאלוניקי למחנות ההשמדה.

בית הספר אלשיך

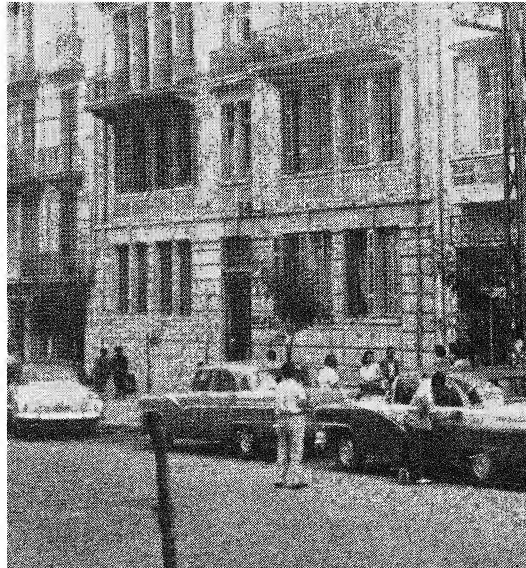
בשנת 1898 נוסד ע"י ר' יעקב אלשיך בית אולפנא שנבדל אך במעט מהחדרים מהטפוס הישן שהיו רבים בשאלוניקי. ביה"ס התפתח מאד בניהולו של בניו יצחק ואברהם שהצטיינו בהשכלתם הכללית והתיכונית. המוסד הקטן הפך לבית ספר גדול, עם כיתות יסודיות וכיתות תיכוניות. שני האחים שהיו ציונים נלהבים הצליחו להשליט את הרוח הלאומית על חנוך תלמידיהם. הם דאגו ללימוד השפה העברית וכן תולדות עם ישראל שהמורה היה ההיסטוריוגרף והסופר מירקדו קובו ז"ל. בביה"ס נלמדו גם שפות לועזיות וכל המקצועות של בית ספר תיכון. תלמידים אחדים התארגנו, עוד בהיותם על ספסל הלימודים, לאגודות של נוער ציוני בשם "ילדי ציון" ו"דוברי עברית", ורבים מהם עלו ארצה לפני השואה. בית הספר אלשיך התמזג לאחרונה עם בית הספר גטניו (ראה להלן) והמשיך בקיומו עד 1935 *.

מי שהיו תלמידי ביה"ס אלשיך החיים בארץ־ישראל, זכרו למנהלם אברהם אלשיך ז"ל חסד חנוכו הטוב ויחסו האבהי אליהם ויסדו לזכרו וכן לזכר אחיו יצחק את המוסד הנקרא "קרן למפעלי תרבות ע"ש י.א. אלשיך". קרן זו מעניקה סטיפנדיות לתלמידים בעלי כשרונות כדי שיוכלו להמשיך את למודיהם בבתי הספר התיכוניים בארץ. עפ"י השתדלותם קראה עירית תל־אביב לאחד מבתי הספר העירוניים בשם אלשיך.

בית ספר גטניו

בשנת 1890 יסד ליאון גטניו, אדם משכיל בעל יוזמה, בית ספר פרטי גדול בשם "בית הספר פ'רנקו־אלמאן", דהיינו "צרפתי־גרמני" משום שהיו נלמדות בו שתי השפות האלו. מגמת ביה"ס היתה מסחרית. במרוצת השנים הגיע המוסד לשיא התפתחותו, כי המנהל הצליח בבחירת צוות של מורים מומחים. על־יד בית הספר היו גם שני גני ילדים, שתי כיתות מעבר מגן ילדים לכיתות יסודיות, ארבע כיתות יסודיות וארבע תיכוניות. התלמידים

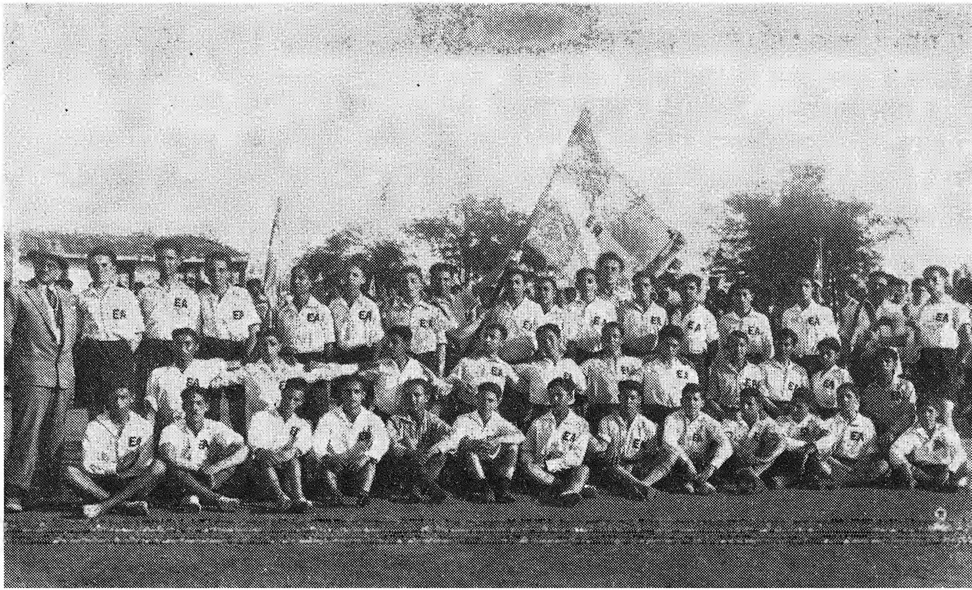
* אחד משני המנהלים אברהם אלשיך עלה לארץ־ישראל ונפטר בתל־אביב, והשני — יצחק נספה במחנות ההשמדה.

בי"ס פינטו Ecole Pinto

ליאון גאטיניו Leon Gaténio
(ר' עליו במאמר מוסדות החינוך
בקהילת שאלוניקי)

בי"ס אלשיך Ecole Alcheh

היו מבני משפחות מהמעמד הבינוני ואף מהעשירים. כמה מסוחרי שאלוניקי ומבין מנהיגי הקהילה קיבלו את השכלתם והכשרתם לחיים בבית ספר זה; ביניהם נציין את ליאון רקנטי ז"ל, מי שהיה יו"ר הקהילה בשאלוניקי ואח"כ בעלותו ארצה יסד את המוסד הפיננסי הגדול בנק דיסקונט לישראל. ליאון רקנטי שימש בהוראה בביה"ס שלמד בו.

בשנת 1917 אחרי שריפת שאלוניקי נבנה ביה"ס מחדש ברובע ה"קאמפאניאס" והתמזג עם ביה"ס אלשיך (ראה לעיל). מיסד ביה"ס ומנהלו, גטניו, כיהן כראש קהילת שאלוניקי וכן כציר בפרלמנט היווני. בשנת 1943, בהיותו בן שמונים נספה בשואה.

מלבד שלשת המוסדות הנ"ל, היו בשאלוניקי, כמעט עד הכיבוש הגרמני, בתי ספר פרטיים אלה: בית ספר לבנות של יצחק כהן בן־ארדוט שיצא לו שם טוב בסדריו ורמת הלמודים היסודיים שלו, והתחרה עם בתי הספר לבנות של כי"ח; בית הספר העממי ע"ש פאלאדינו; בית הספר ורסאנו שהתמזג עם שלשה בתי ספר קטנים אחרים שהיו בשכונת ורדאר; בית הספר "החנוך" ובית הספר "איל פרוגרסו".

בתי ספר זרים

מלבד בתי הספר היהודיים ציבוריים ופרטיים, היו קיימים בעיר גם בתי ספר שנוסדו ע"י ממשלות זרות, אגודות ומסדרים דתיים וחילוניים מארצות המערב. ממשלה וממשלה בשפתה ואגודה ואגודה ושיטתה ובדרך החנוך שלה. הם משכו אליהם תלמידים יהודים לרוב. המטרה הסמויה ואפילו הגלויה של כל המעצמות והארגונים הזרים היתה להגדיל את השפעתם במזרח וביחוד בין העמים שישבו בקיסרות העותמנית הרופפת. בבתי ספר אלה לימדו בעיקר שפות המערב, כל ממשלה ושפתה נוסף לשפות המדוברות. רבים מתושבי העיר וביחוד מהמעמד הבינוני והאמיד העדיפו את בתי הספר הלועזיים על מוסדות החנוך היהודיים. נפרט אחדים מבתי הספר האלה:

בתי הספר האיטלקיים

היוזם לפתיחת בית־ספר לועזי ראשון בשאלוניקי היה הפילנ־טרופ ד"ר משה אלאטיני ז"ל, מיוצאי איטליה, כוונתו למעשהו זו היתה טהורה. הוא נוכח ברשלנות ראשי הקהילה לחנוך כללי לנוער וביחוד לבנות שגדלו ללא השכלה. ואז טרם נוסדו בתי הספר של כי"ח. אלאטיני עזר לאיטלקים בחומר וברוח ליסוד גן־ילדים ובית ספר פרטי. יסוד גן הילדים היה חידוש מהפכני בשאלוניקי שבה היו מוחזקים התינוקות, עד גיל התלמוד־תורה, ילדים וילדות בבתי "מיסטראס", אלו היו נשים חסרות כל השכלה, שאספו בביתן ליום שלם פעוטים, והחזיקום כל שעות היום כשהם יושבים על שרפרפים או על מחצלות כדי לתת מנוחה לאמותיהם.

ביה"ס הראשון נוסד בשנת 1866, דהיינו שבע שנים לפני התחלת פעולתה של חברת "כל ישראל חברים" בשאלוניקי. בבתי הספר האיטלקיים לימדו איטלקית וצרפתית.

כעבור שנים אחדות פתחה ממשלת איטליה בתי ספר לבנים ולבנות משלה. יסודיים (חמש כיתות) ותיכוניים (ארבע כיתות). 90% של תלמידיהם היו יהודים. סדריהם היפים, לימודיהם הרציניים ע"י מורים בעלי תואר אקדמאי ברובם, המקום החשוב שניתן בתכנית הלימודים לשפות ולמקצועות הקשורים במסחר, וביחוד היחס העדין והליברלי כלפי רגשות הקהל היהודי, חיבבו את ביה"ס על הקהל היהודי. בשבת היה בית הספר פתוח, אבל הקפידו שלא ללמד ביום זה כתיבה וציור או כל דבר המצריך חילול שבת. בחגים היהודיים היה בית הספר סגור. בכיתות

העממיות לימדו מעט עברית ובכיתות התיכוניות היו שתי מגמות: מסחרית והומניסטית. מלבד השפה האיטלקית ששימשה כשפת הלימוד, לימדו גם את השפות: תורכית, צרפתית וגרמ־נית.

פעם אחת קרה בבית הספר האיטלקי מקרה שקומם את התלמידים היהודים. מורה ממוצא גרמני שלימד בבית הספר השמיץ את העם היהודי. התלמידים היהודים מחו נגדו בתוקף ודרשו את פיטוריו. כשהמנהל סירב להענות להם, הכריזו שביתה שנמשכה ימים אחדים. המנהל הצליח להכניס טריז בין השובתים, לא מתוך זלזול כלפי הציבור היהודי אלא מטעמי פרסטיז'ה ומשמעת. ומכיון שהמקרה אירע בחודש לפני סוף שנת הלימודים, המשיך המורה האנטישמי ללמד עד בחינות הסיום. עם התחלת החופש פוטר המורה מביה״ס.

לבסוף נציין פרט מענין: כעבור שנים אחדות התגיירה בתו של המנהל ונישאה לבחור יהודי, בלי התנגדות מצד האב.

רשת בתי הספר האיטלקיים התקיימה בהצלחה עד הדליקה הגדולה בשנת 1917. היא הפיצה את השפה האיטלקית ותרבותה ואהדת חלק גדול של הציבור היתה נתונה לו.

הצלחת האיטלקים עוררה את המעצמות האחרות וגופים זרים אחרים ללכת בעקבותיהם וליסד בתי ספר.

המיסיון הקתולי

הראשונים ליסוד בית ספר מיוחד היו הנזירים הצרפתיים הקתוליים מהמסדר סן־ג'וזף. הם יסדו בתי ספר לבנים שנוהלו ע״י נזירים, ובתי ספר לבנות — ע״י נזירות. למען האמת יש לציין שלא הראו פעילות מיוחדת ברכישת נפשות לנצרות. יחסם כלפי הדת היהודית היה זהיר מאד. הם לא חייבו את תלמידיהם להשתתף בתפילות. הרמה החנוכית וביחוד בבתי הספר לבנות היתה גבוהה. לא צוין אף מקרה אחד של המרת דת מצד מי שהוא מהתלמידים או התלמידות, ואפילו לא הורגשה השפעת הנצרות על הנערים והנערות היהודיים שלמדו בביה״ס.

המיסיון הפרוטסטנטי

בשנת 1857 יסדו גם הפרוטסטנטים (המיסיון הסקוטי) בית ספר לבנות. שפת הלימוד היתה אנגלית, ולימדו גם צרפתית ומקצועות כלליים ע״י מורות יהודיות שאלוניקאיות. הכל הלך למישרין, עד שהתרחש מאורע מענין שבו נודע למיסיון הסקוטי, או שהתעלם ממנו, אופיים המוצק של יהודי שאלוניקי ורגש הכבוד הלאומי שלהם. מעשה שהיה כך היה:

המנהל הראשון של ביה״ס היה הרברנד פטר קרוסבי. היה זה איש ישר, נוח לבריות ובעל חוש הומור. אמנם, הוטל עליו לעשות נפשות לישו בין ילדי ישראל. אך, כנראה, בא האיש חיש לידי הכרה שלא יהיה לו צל של סכוי להצלחה, וגנז את הפעולה המיסיונרית לחלוטין. הוא הפך לידיד נאמן של אבות התלמידות ושל אנשי הקהילה ומשך את לב הציבור, לא לנצרות, אלא לאהבת השפה האנגלית, ומשום כך נהרו בנות רבות אל בית ספרו. מספרים, שכעבור כמה שנים להנהלתו, לא מצאו שולחיו בדינים וחשבונות השנתיים שלו רמז כל שהוא להישג בשליחותו המיסיונרית. מספרים, שכאשר שאלו אותו מספרן של הנפשות התועות שהצליח להכניסן תחת כנפי האמונה הנוצרית, ענה בהומור: אדרבא, שמא תשאלוני אם אין חשש שהיהודים האלה יגיירו אותי!

בהיותו מקובל ומכובד על ראשי המיסיון, השאירוהו על כנו עד סוף ימיו. כאשר נפטר, בשנת 1904, חסיד אומות העולם זה, נשלח כמנהל במקומו כומר צעיר שהתחיל במלוא התנופה להטיף לנצרות, לא רק בין כתלי בית ספרו, כי אם גם בין המבוגרים. לשם זה ערך ויכוחים פומביים על יהדות ונצרות, והזמין אליהם את הקהל. צעירי העיר היו הולכים לשמוע אותו ולהתווכח אתו, ולפעמים אך ורק כדי להתבדח על חשבונו בשימם את הנואם ללעג ע״י שאלותיהם ותשובותיהם. בויכוחים יצא המנהל, מיסטר טית, תמיד כשידו על התחתונה. גם פעולתו בהעברת התלמידות על דתן נכשלה. כשאחת מתלמידותיו נתפתתה והביעה רצונה להטבל, פרץ משבר חמור ששם קץ לכל פעולות ביה״ס. כשנודע הדבר בעיר, התחוללה סערה, ומיד קראו כמה עסקנים לאספת הורים. כתוצאה מפעולה זו נפתח במשך ימים ספורים בית ספר לבנות עם לימוד השפה האנגלית ועם אותה תכנית הלימודים של המוסד הסקוטי. כל תלמידות מיסטר טית, בתוכן המועמדת לשמד, עברו אליו. ככה נוסד בית הספר לבנות שנקרא "אסקולה קומונאלה" (בית ספר ציבורי) שהתקיים עד השרפה הגדולה של 1917. בי״ס זה נתמך ע״י החברה "אנגלו־ג'ואיש אסוסיישן" הלונדונית ואגודת "גילד אוף סימפטי" של בוגרות בית הספר הסקוטי עצמו. בית הספר הפרוטסטנטי נשאר עם קומץ תלמידות לא־יהודיות וכעבור זמן מה נסגר לחלוטין.

בית הספר היהודי שנוסד במקומו של מוסד הפרוטסטנטים ה"אסקולה קומונאלה" הוסיף לקהילה מוסד חנוכי לבנות. בו חונכו תלמידות, מכל שכבות הקהל, להיות בנות נאמנות לעמן.

בתי ספר צרפתיים חילוניים

בהתחלת המאה ה־20 התקיימה בפריז, אגודה גדולה להפצת התרבות הצרפתית "המיסיון לאיק צרפתי" (מיסיון חילוני צרפתי). בראשה עמדו מאנשי צמרת התרבות הצרפתית, פרו־פסורים, סופרים ומדינאים. בשנת 1906 פתחה האגודה בשאלו־ניקי מוסד חנוכי ממדרגה ראשונה בדרגת ליצאום, ברובע האריסטוקרטי של העיר. אל המוסד החדש נהרו תלמידים מהשכבות העשירות ואף הבינוניות ורובם ככולם יהודים, מספ־רם עלה ל־800. בועד המפקח היו כמה יהודים מנכבדי הקהל. הליצאום הצרפתי רכש לו שם טוב. הוא גידל שכבה אינטלקטו־אלית הקשורה אל השפה הצרפתית ואל התרבות האירופאית.

בתי ספר ממשלתיים תורכיים ואח״כ יווניים

בימי השלטון התורכי היה בבתי הספר הממשלתיים מספר היהודים זעום. עפ״י רוב היו אלה תלמידי תלמוד התורה שהמליצו עליהם מנהליהם, כדי להתכונן למשרות ממשלתיות. מבתי ספר אלה לא נשקפה כל סכנה של התבוללות, באשר מנהגי החיים התורכיים ותרבותם לא היו להם כוח משיכה רב. תשעים אחוז מהתושבים הסתפקו בלימוד התורכית המדוב־רת, בשביל יחסיהם עם פקידי הממשלה או במו״מ המסחרי שלהם עם חנונים תורכים או אלבנים, שהיו באים מערי השדה לקנות סחורה אצל הסיטונאים היהודים והנשים — רק בנות השכבות

הנמוכות ביותר, ששרתו בבתי התורכים או השבתאים, ידעו לפטפט מעט תורכית. לעומת זה, רבים היו בין בני העמים האחרים שלמדו לדבר ספניולית כדי לבוא בקשרים עם היהודים.

המצב נשתנה אחרי כיבוש שאלוניקי על ידי צבאות יוון. לאט לאט החלה נהירה לבתי הספר הממשלתיים היווניים, הן היסודיים והן התיכוניים, ואף לאוניברסיטה. כעבור שנים, בהתגבר הנטיות השוביניסטיות בעם היווני, נסגרו בתי הספר הזרים וחלק מבתי הספר היהודיים, ביניהם אלה של כי״ח, וביחוד, כשדרשה הממשלה ששפת לימוד המקצועות שהיתה צרפתית, תהיה מעתה יוונית. אלפי נערים יהודים נרשמו לבתי הספר הממשלתיים, ומה גם שהחנוך הניתן בהם היה חינם. מאז התחילה התבוללות לשונית שהיתה הקדמה להתבוללות הנוער וקבלת אופי וצביון יווני.

בשנת 1940, כלומר שלוש שנים לפני השואה, היו בבתי הספר היווניים 4,000 תלמידים יהודים, וחמישים צעירים יהודים באוניברסיטה של שאלוניקי. בבתי הספר של הקהילה למדו 3,800 ילדים. נוסף לאלה היו 4 גני ילדים ובתי ספר עממיים שנפתחו ע״י הממשלה בשביל יהודים, בהם למדו 1,000 תלמידים. יש לציין שבין בתי הספר של הקהילה, בתקופה האמורה, נמנים גם אלה שחברת כי״ח הפריזאית העבירה לרשותה. בבתיה״ס היתה השפה היוונית שפת הלימודים, ורק 12 שעות לשבוע הוקצו לעברית, לתנ״ך וללימודי הדת. אמנם, ביחס לגני הילדים השיגה הקהילה הסכמת מחלקת החנוך היוונית להמשיך לנהלם בעברית.

תוצאות החנוך הזר

ההשפעה של החנוך הנכרי לא חדרה אלא לשטח העליון של ליבות הנוער השאלוניקאי, ובבוא העת כאשר הנצו הניצנים הראשונים של אנטישמיות יוונית, עוד בימי המשטר התורכי, היו גם בוגרי החנוך הלועזי בין אלה ששמרו בגאון על כבוד האוכלוסיה היהודית. מאוחר יותר, כשהתנועה הציונית החלה להתפתח בשאלוניקי, רבים היו בין הצעירים, שחונכו על ברכי תרבות זרה, שהשתתפו בה והיו מפעיליה. הנוער הזה הדגיש בכל הזדמנות את יהדותו בפני הגויים. עובדה אחת יכולה לשמש דוגמה לכך. ומעשה שהיה כך היה:

נזכר לעיל המוסד החנוכי הצרפתי המעולה ״ליסה פראנסה״. רוב תלמידיו היו יהודים, וכמובן חונכו במשך שנים באוירה צרפתית. והנה קרה מקרה שאחד המורים, דוקא יהודי, הודיע בכיתתו שהבחינות נקבעו לאחד מימי אפריל. אחד התלמידים הזכיר למורה שהבחינה חלה ביום ראשון של פסח, והוא לא השתתף בבחינות. המורה איים עליו במתן ציון שלילי אם יעדר מהבחינות. אבל הדבר נודע ברבים והביא לידי כינוס דחוף של חבר המורים. בשעת ההפסקה פורסם מטעם ההנהלה והמורים, שחלה טעות בקביעת יום הבחינות; המוסד מכבד את רגשות העדה היהודית ואת חגיה ולכן דחתה את הבחינה ליום אחר. לשמע הכרזה זו, תקפה התרגשות את מאות התלמידים. במרוצת הזמן נרשמו כשמונים מתלמידי הליסה כחברים לאגודת הצעירים העבריים, המסונפת לפדרציה הציונית היוונית.

נציין שהתלמיד שגרם בתגובתו לקדש שם ישראל, היה כעבור זמן ממנהיגי הנוער הציוני, וחבר הועד הפועל של הפדרציה הציונית היוונית, ולבסוף קצין עליה של ישראל באתונה, הלא היא שלמה ביטי ז״ל שחי כמה שנים בישראל, ונפטר בשנת 1963 בתל־אביב.

ההשפעות המזיקות של החנוך הזר או העוין את הלאומיות היהודית, לא היה בכחן לנתק לגמרי את יהודי שאלוניקי משלשלת העבר שלהם ומההווי המיוחד שנתגבש במשך דורות, ולהביא לידי טמיעה בסביבה. הנוער נשאר נאמן לערכי ישראל ולתקוותיו. משנת 1931 עלו רבים מהם לארץ־ישראל. חמשה־עשר אלף יהודים משאלוניקי מתוך אוכלוסיה של ששים אלף, עלו והשתרשו בארץ. ואין ספק שלולא השואה שההריבה כליל את יהדות שאלוניקי היתה ההתעוררות העצומה לציונות, שגברה בשלשים השנים שבין 1940—1910, מביאה לארץ־ישראל את הרוב המוחלט של בני הקהילה העתיקה המפוארת והאומללה, והם היו חיים ובונים את מדינת ישראל.

תלמידי המוסד תורה ומלאכה Ecole Tora Umelaha

חברת תורה ומלאכה

מאת שלמה מיכאל

החברה נוסדה בשנת 1909 במטרה לעזור לתלמידים יתומים ועניים בתלמודי התורה בהספקת ספרים מכשירי כתיבה וכו׳, וכן ללמד מלאכה לגומרי מוסדות אלה. אלפי תלמידים מבתי הספר העממיים נעזרו על ידי החברה במשך שנים רבות, וביחוד החל משנת 1925. הכנסותיה של ח׳ ״תורה ומלאכה״ היו ממגבית שנתית, מתרומות שבועיות קטנות של חנוונים ובעלי מלאכה וכן מהכנסת שכירות החנויות שנרכשו על ידי החברה. אחת הפעולות החשובות ביותר של האגודה היתה לספק ספרי קריאה בעברית שהיו חסרים ל״תלמודי התורה״. בהתיעצות עם הד״ר מור שהיה מפקח על מוסדות החינוך מטעם הקהילה, הובאו ספרים עבריים מרוסיה ומפולניה, מתוכם לוקטו קטעים נבחרים בספרי לימוד וקריאה בשם ״בדרך״ שהודפסו בשאלוניקי כ־25,000 טפסים בקרוב. הספרים חולקו לכיתות ״תלמודי התורה״ מא׳ עד ח׳. ספרים אלה חולקו חינם לתלמידים הנצרכים, ובעלי יכולת שילמו את המחיר המלא ולפעמים גם בהנחה.

אשר למלאכה: עשרות נערים הוכנסו כשוליות אצל בעלי מלאכה. בזמן התמחותם קיבל כל אחד שתי ארוחות ליום וכן שכר שבועי פעוט, ששולם כאילו על ידי המעביד, כדי לעורר בשוליה חשק לעבוד, עד שיהיה לפועל מועיל. וכן סיפקו לשוליות כלי עבודה. בין היתר נתנה האגודה מילגה לתלמיד שאלוניקאי שלמד בטכניון בחיפה.

תקציב האגודה היה 3000 לירות זהב לשנה. זכיתי להיות בין פעילי האגודה הנ״ל, רבת התועלת, עד עלותי ארצה בשנת 1935. מחובתי להזכיר לטובה את חברי האחרים בועד שמסרו מיטב כוחותיהם וגם עזרו מכספם לפעולות ״תורה ומלאכה״ בהם ה״ה יוסף נסים, י. כהן, י. נ. נער, לוי נחמיאס, מנהל בנק דה סלוניק שעזר להדפסת ספר הקריאה בעברית. תרומתו נתנה דחיפה לקבלת תרומות אחרות.

האגודה התקיימה עד הכיבוש הנאצי ורוב עסקניה מצאו מותם במחנות ההשמדה.

חינוך לאומי־מסורתי לבנותינו

מאת הרב חיים רפאל חביב זצ״ל*

בימים אלה בשעה שמתחבטת קהילתנו בשאלת חינוכם של 2000 תלמידים הלומדים בבתי הספר הזרים, עליה לתת את דעתה גם על עוד מספר גדול של בנות המשוללות כל חינוך כללי ולאומי. בשעה שמשקיעים מאמצים רבים כדי למצוא דרכים לפתרון שאלת חינוך הבנים. יש לשים לב גם לפתרון חינוך הבנות.

חינוך הבנות צריך לענין אותנו כמו הבנים ואולי יותר מהם. אף אחד לא יתעלם מהתפקיד החשוב שממלאת האם בחוג משפחתה וביחוד בחינוך הבנים. קשרי הבנים עם אמותיהם הם חזקים ומתמידים. הבנים מתחנכים ברוחה של האם וברגשותיה.

יחד עם החובה המוטלת על נבחרי קהילתנו בייסוד מוסדות חינוך, על האגודות הלאומיות ליסד בכל פרברי העיר אגודות של בנות כדי להדריכן בדרך הישרה והצנועה ולטעת בהן חינוך לאומי. פעולה זו היא צורך השעה. בציבורנו מתרחשים גלויים מעציבים בקרב הבנות, הסוטות מהדרך הישרה, והנתונות לפתויי הרחוב באוירת הבטחות מזהירות, הדומות לאותם הורדים היפים הנובלים חיש מהר או כמו הקצף של מי סבון. לצערנו התרחשו בשנה זו בקהילתנו 11 המרות דת בקרב הבנות, ונפוצות שמועות של מקרים חדשים. אמנם, הסיבה העיקרית של ההמרות האלו היא הדלות. אני בטוח שאפשר להתגבר על הפיתויים האלה אם תקבלנה בנותינו חינוך יהודי ומסורתי ותחיינה באוירה ספוגה של לאומיות צרופה.

אנו מקבלים בסיפוק רב את הידיעה על ההתחלות שנעשו ביסודן של אגודות של בנות שמטרתן לחנכן ברוח הלאומיות והמסורת ואנו מאחלים להן מקרב לב התקדמות והצלחה.

* כדי ל״דובב את שפתי״ הרב הקדוש הי״ד אנו מפרסמים את המאמר הקצר שפרסם בשנתון ״ישראל״, שאלוניקי תרצ״א, כדי לעורר את תשומת לב האגודות הלאומיות־הציוניות לחינוך הבנות. (תרגם ד, ב).

ת״ת קאלאמריה Talmud-Tora Calamaria

זכרונות נעורים

(שלבי חינוכי)

מאת דוד בנבנשתי

ברקע התקופה

זכרונות אלה, מטרתם להציג לפני הקורא את מהלך חינוכו של יחיד, שערש ילדותו בעיר ואם בישראל שאלוניקי, שלביו ואירועיו בבתי אולפנות, בבית הורים ובחברה, משחר הכרתו ועד שנות בגרותו, ועד שחל מפנה מכריע בחייו: הנתקו מעיר מולדתו ועלייתו לארץ משאת־נפשו — ארץ ישראל.

זכרונות אלה, אף כי חותם אישי טבוע עליהם, בכל זאת הם משקפים את חיי בני דורו ואת החברה המשמשת רקע להם. ומכיון והם מושתתים על מציאות חברתית, בתקופה מסויימת, על ערכיה ודפוסי חיה, לכן מן ההכרח להציגה לפני הקורא, אם כי בקוויה הכלליים והתמציתיים.

קהילת שאלוניקי התקיימה בלי הפסק כעשרים ושנים דורות. מניחי יסודותיה ומעצבי דמותה היו רבנים ופרנסים, סוחרים ובעלי מלאכה, מלחים ודיגים, אנשי מעשה וסבלים חסונים. בשיא התפתחותה, במאה ה־16, היתה חברה אוטונומית ספוגת תרבות ענפה שירשה מיהדות ספרד, וכמיהה לחיים עצמאיים, אחרי שהשתחררה ביסורים רבים ובקרבנות עצומים מכבלי האינ־קויזיציה הגשמית והרוחנית. כשנתנו לה תנאים מיוחדים להתאוששותה, על ידי הממשלה העותמנית, שהיתה אז במלוא חוסנה הצבאי, נקבעו דפוסי חיה בהתאם למסורתה מארץ מוצאה.

כל זמן וגדולי חכמי ספרד עיצבו את דמותה והמשיכו להעניק לה אוצרות תרבותיים עצומים ונסיונות חיים מנהליים מרובים, שצברו בארץ מולדתם, הגיעה הקהילה לשיא הת־פתחותה, והקרינה מהודה ומזיוה לכל הקהילות שבקיסרות עותמניה.

אך במשך הדורות נפסקה קרן השפע, נדלדלו אוצרות תרבותה, והתרגשו עליה פורענויות קשות ומרות מידי שמים ומידי אדם: תבערות עצומות שבהן נשרפו אוצרות תרבות, ספריות עשירות וכתבי יד חשובים; מגפות שהתישו כוחות תושביה והתנפלויות שודדים, בדרכי המסחר ובירידים, שידם היתה בכל באין שלטון יציב.

הקהילה השאלוניקאית הסתגרה אז בתחומה הצר כשהיא נתונה בממלכה שנמצאה בתהליך של התפוררות, שקועה בבערות תחת שלטון של מלכים ושרים נגועי שחיתות ושלמונים.

בסוף המאה ה־19 ובתחילת המאה ה־20 הופיעו בקהילת שאלוניקי הניצנים הראשונים של התחדשות רוחנית ותמורות בדפוסי חייה.

בתקופה זו חדרה לארצות השלטון העותמני, וביחוד מארצות אירופה, השפעה תרבותית וכלכלית; התעמקה התסיסה הלאו־מית בין עמי ארצות הבלקן; גבר המאבק לפריקת העול העותמני והתעצמה השאיפה לעצמאות מדינית ותרבותית. בתקופה זו התחיל גם שידוד מערכות בחברה האינטלקטואלית התורכית ששאפה להבראת המצב התרבותי השפל של העם ולמניעת התפוררותה המדינית. בראשי המהפכה לחרות ולקדמה היו רבים מילידי שאלוניקי וביניהם מאנשי "הדונמי" (השבת־אים) ויהודים.

גם בתוך הקהילה היהודית נשבו רוחות חדשות. חברת "כל ישראל חברים", שמרכזה היה בפאריז, התחילה בפעולה חינוכית ענפה בקרב הקהילות בארצות המזרח וביניהן שאלוניקי. בעיר חדרו כוחות אינטלקטואליים יהודיים מארצות מערב אירופה ודרומה וביניהם רופאים, בנקאים, אנשי חינוך ואנשי מסחר ותעשיה.

בעקב כל הגורמים האלה, חיצוניים ופנימיים, חלו תמורות יסודיות בהנהלת מוסדות הקהילה: הגשמיים והרוחניים. להנה־לת הקהילה נבחרו משכילים ואנשי מעשה מעולים וכן רבנים שהמשיכו בקנאות בתורת רבותיהם אך הוסיפו עליה מיפיפותו של יפת; התעמקה בחברה המתפתחת השאיפה לאבטונומיה לאומית המושתתת על בסיסים איתנים בכל ענפי הכלכלה.

בהתחלת המאה ה־20 נתגבשו הדרכים ליצירת חברה מתקד־מת ולטביעת דפוסים לחיי כלכלה מוצקים. בתקופה זו הגיעה לגמר בישולה עמידתה האוטונומית של הקהילה השאלוניקאית על מוסדותיה המסועפים בכלכלה, בחרושת, במסחר ובשליטה על הנמל ועל מרחבי הים ובמנהל הציבורי.

תקופה זו היא גם תקופה של שידוד מערכות גם בחינוך, בהשפעת מחנכים מבחוץ ומבפנים, של החלפת שיטות חינוך מיושנות לשיטות מתקדמות יותר, של הרחבת רשת בתי הספר ציבוריים ופרטיים, של יסוד גנים עבריים מטעם החברה "עזרה" (הלפספיריין) ליהודי גרמניה והפיכת האולפנה המסורתית מדור דור "תלמוד התורה הגדול" ל"חדר מתוקן" בנוסח יהודי מזרח אירופה, בהשפעתו ובניהולו של הפדגוג המהולל ד"ר יצחק אפשטיין.

זוהי תקופה שיצאה לה לעיר שאלוניקי מוניטין בעולם בצביונה היהודי ובחיים אוטונומיים בכל ענפי הכלכלה בחינת "מדינה בתוך מדינה". בתקופה זו לא הרגיש היחיד, גולה מהי? הוא ראה מסביבו אנשים זקופי קומה גופנית ורוחנית, רחבי לב, בעלי שכל ישר ומעשי, חיי משפחה מגובשים, פעילות חברותית מוגברת בשטח הלאומי והבין־לאומי, תנועות להפצת הדיבור העברי, לציונות, לערכים סוציאליים תקינים ולתרבות הגוף.

בשיא ההתפתחות החברתית הזאת והאפשרויות העצומות שהיו גלומות בה, בא המשבר הגדול ששבר לרסיסים את האוטונומיה של עיר ואם בישראל: מלחמות השחרור של עמי הבלקן (1912—1911); התמוטטות השלטון העותמני; תמורות הרות הגורל בארצות הבלקן, כל אלה זעזעו את יסודות הקהילה השאלוניקאית וערערו את שווי משקלה. בערב המשבר הגדול הזה נמלט היחיד, מעלה זכרונות אלה עם חבר מרעיו לארץ משאת נפשם, לארץ אבות.

תקופת רבת האפשרויות וסיכויים לחיים עצמאיים תקינים, משמשת רקע לבעל הזכרונות המתאר פרקי חינוך שלו ובחלק גדול של בני דורו על כל שלביו.

שלב ראשון — "המיסטרה"

זכרון של הפסיעות הראשונות בשלבי חינוכי ובשחר הכרתי, זכורות לי מתוך חויה עמוקה של אבל משפחתי כבד: מות אמי

בדמי ימיה. מתוך חויה זו מבצבץ בדמדומי הכרתי מראה הבית שממנה לוקחתי באותו יום, היא בית ״המיסטרה״ והובלתי לבית אבא שהיה שרוי ביגון ובבכי.

״המיסטרה״ או בהקטנה ״מסטריקה״ היה המוסד החינוכי הראשון לבני דורי גילאי 3—4. הוא היה מעין ״חדר״ המנוהל ע״י אשה. ה״מיסטרה״ (בספרדית מאיסטרה — מורה) היתה מכנסת בביתה הדל והחשוך קומץ של תינוקות הגרים במאלה [1] (שכונה) כדי לשחרר שעות אחדות ביום את האמהות מעול הבנים, כדי שתוכלנה להמסר למשק בתיהן המסועף. ״המיס־טרה״ היתה מושיבה את התינוקות על גבי מחצלאות, או על ספסלים נמוכים מסביב לשלחנות ארוכים, מטילה עליהם את מרותה לשבת בדומיה, כדי שתוכל גם היא לעסוק במשק ביתה. לעיתים היתה ניגשת אליהם לקנח את חוטמם, להזכירם על צרכים גופניים חיוניים, להאכילם מהאוכל שהביאו עמם וללוותם בשעות הערב המוקדמות לבתיהם.

״המיסטרה״ היתה פטורה מכל דאגות לימוד וחינוך. היא קיבלה משכורת דלה בכסף או בשוה כסף ועפ״י רוב צרכי אוכל.

מענין לציין ששלב חינוך זה; ה״מיסטרה״ או ״המלמדת״ היה ידוע גם באיטליה. בתקנות חברת ת״ת דק״ק מודינה באיטליה מ־1758, נאמר: ״המלמדת תלמד לנערים קטנים מאד יתירים מבן ג׳ אשר ילכו לביתה ללמוד״ (הרב אסף, מקורות לתו׳ החינוך בישראל כרך ב׳, תרצ״א ע׳ ע״ה).

עם שידוד מערכות החינוך בעיר, ועם יסוד בתי הספר הפרטיים חלו שנויים ב״מוסד חינוכי״ זה. ״חדר״ התינוקות הלך והשתכלל והפך ל״גן ילדים״. רבה תרומתה של חברת ״עזרה״ מיסודה של יהודי גרמניה (הלפספריין) בעיצוב ״גן הילדים״ המודרני בשאלוניקי.

השלב השני — ״החברה״

״החברה״ (מילה תורכית שמובנה בית כנסת) הוא ה״חדר״ האשכנזי או ה״כותב״ בעדות המזרח. הוא נקרא גם בשם ״המילדאר״ לאמור: מקום שקוראים בו.

זכרה של ״החברה״ קשור בזכרונותי אף הוא בחויה עמוקה בימי הילדות והיא: טכס הבאת ״פיתיקאס קון מייל״ (פיתות מרוחות בדבש) ל״חברה״.

זכורני: באותו יום היתה תכונה חגיגית גדולה ב״חברה״. מקום החברה היתה בעזרת נשים (איסנוגה) של בית הכנסת אראגון. יצאנו יחד עם ה״רובי״ (=הרב הוא ״המלמד״) לחצר הרחבה כדי לקבל את פני החוגגים. בראש התהלוכה צעדו שלושה מנגנים הוא הג׳לגי (בתורכית — תזמורת): הכנר, הפורט על הוד (נבל), והמתופף. מאחוריהם צעד איש חסון ועבדקן לבוש כפתן צר ומכנסים שחורים רחבים. הוא נשא על ראשו טנא רחב השולים ובו ערוכות פיתות עגולות קטנות, כשהן מרוחות דבש, אלו היו כמתכונת הפיתות שהיו אופות בעלות הבית בערבי שבתות וחגים, בתנור המיוחד שבבית, בשביל סעודת ליל שבת או חג. בצורתן, בטעמן ובריחן המיוחד היו משרות הפיתות הללו אווירה של שבת או של חג.

אחרי האיש נושא הפיתות צעדה מתונות אשה בתלבושתה המסורתית: הקופיה (הוא כסוי הראש), האנטרי (היא השמלה) ועליה הקפיטנה (כפתן) הסאייו (כעין מעיל עליון של משי), כשהיא ענודה במחרוזות פנינים. היא החזיקה בידי ילד לבוש אנטרי קטן, ועליו הג׳ובין (מין מעיל מרופד בפרוה) ועטוף בטלית, חבוש תרבוש אדום שממנו השתלשל הגדיל ובין חוטיו גרעין של ״שום״, תריס ל״עין הרע״. התהלוכה עלתה במדרגות עזרת הנשים אל ״החדר״. אחר חילקה האם את הפיתות בין ״הרובי״ ובין התלמידים.

לא אזכור מה היה הגורם להבאת הפיתות, אם קיום נדר אחרי שנרפא הבן ממחלתו, או לרגלי הכנסו כתלמיד ב״חברה״ כמנהג הימים ההם.

״החברה״ היתה ידועה לנו היטב עוד משחר ילדותנו משיר שהיתה משמיעה לנו אמא, ספק בשירה, ספק בדקלום, בהיותנו ישובים על ברכיה כשהיא מחזיקה בידינו ומנדנדת אותנו לפנים ולאחור:

	התרגום:
לה תורה, לה תורה	התורה, התורה
מי פ׳יז׳יקו אלה חברה	בני ילך ל״חברה״
קון איל פאן אי איל קיזו	עם לחם וגבינה
אי איל ליב׳ריקו אל פיג׳ו	והספר בחיקו
— אנדי ב׳אס פ׳יזיקו דיל דייו	— לאן תלך בן — יה
— אה מילדאר לה ליי דיל דייו	— לקרוא בתורה יה
איל דייו קי טי גואדרי	האל ישמר
אטי אי אטו מאדרי	אותך ואת אמך
אי אה טו סיניור	ואת אביך
קי איס און בואין ג׳ודייו	שהוא יהודי טוב
אי אה לה קומדרי	ואת המילדת
קי טי אריסיב׳יו	ילדתך.

מקום ״החברה״ היה בדרך כלל ב״איסנוגה״ (עזרת נשים) שבבתי הכנסת שבכל שכונה ושכונה (״מאלה״). אוירת המקום היתה משרה עלינו, הפעוטים, דכאון ויראת הרוממות כאחת. ה״איסנוגה״ היתה צמודה באחד הקירות של בית הכנסת ובחלקו העליון סמוך לתקרה. האור בדרך כלל היה קלוש והיה מגיע אלינו מתוך מרחב בית הכנסת. הריהוט היה מורכב מספסלים ארוכים או שרברבים ששימשו מקום ישיבה לנשים הבאות להאזין לתפילה, ביחוד בימים נוראים ובחגים. סורג ברזל או מעקה כשמעליו מתוח בד תחרים שקוף הסתיר אותן מעין רואים.

ב״איסנוגה״ היה גם שולחן ארוך ששימש את ״יחידי הקהל״ (המתפללים הקבועים של בית הכנסת) בשבתות לצורך עריכת ״הטאנדה״ היא הארוחה הקלה (״הכיבוד״) שהיתה נערכת להם אחרי התפילה. הסעודה היתה מורכבת מקידוש על היין, לגימת כוסית ״מים עזים״ (רקי—ארק) ואכילת ״מיני מזונות״. באחת הפינות היה גם ארון שהיה שמור בו בקבוק יין לקידוש ולהבדלה, כוסות אחדות ותיבה שבה היתה כרטיסיה של ״יחידי הקהל״ המשתתפים ב״טנדה״. בכל שבת היו מגרילים גורל כדי לבחור באיש שתורו בהוצאות ״הכיבוד״. לפעמים היה מתנדב

1 מאלה — יחידה אדמיניסטרטיבית תורכית לצורך גביית מסי הממ־שלה לשרותים מוניציפליים שונים במאה ה־16. כל מאלה הוותה קהילה מיוחדת על כל מוסדותיה ובראשה ״המרביץ תורה״ (רב) ופרנסיה. ברבות השנים בהתאחד כל הקהילות לקהילה אחת נוטלה מהמאלה סמכויותיה הרחבות.

״יחיד״ והיה תורם ״כיבוד״ לכבוד מאורע משפחתי מסויים. בארון היו גם ספרי קודש, שבחלקם יצאו משימוש היא ״הגניזה״ אשר חיכתה לשעתה להשלח בהמון חוגג לקבורה במקום מיוחד ב״בית החיים״ (בית הקברות).

״עזרת הנשים״ בתקרתה הנמוכה והמלאה קורי עכביש בפינות, קפדנותו הזועמת של ״הרובי״ (״המלמד״), הצפיפות ששררה תמיד מסביב לשולחן הארוך והשינון המונוטוני של תפילות וברכות השרו בנו, התינוקות, רוח מדכאת.

ומאידך, היה משרה עלינו בית הכנסת הנשקף מבעד לסורג יראת רוממות וקדושה. בית הכנסת שהכרנוהו סואן מרוב אדם, ביחוד בשבתות ובחגים, ראינוהו יום יום כשהוא שרוי באפלה. אור קלוש היה זולף מהקראיה זו העששית (נר התמיד) המלאה שמן, כשפתילה נתונה בה, היורדת בשרשרת מהתקרה מול ה״היכל״ הוא ארון הקודש. האור הקלוש הבליט מתוך הצללים את הפרוכת הרקומה המכסה את ״ההיכל״ וביחוד את ״כתר התורה״ הרקום בחוטי כסף. תמונה זו והאפלולית מסביב האפו־פה מסתורין היתה מלווה אותי תמיד בזמן שקראתי את פרשת התגלות ה׳ לשמואל הקטן במשכן בשילה (שמואל א׳ ג׳). בערבי שבתות היתה מתעמקת חווית בית הכנסת האפלולי ונר התמיד הדולק בו. באותם הימים היינו מציצים מבעד לשבכת עזרת הנשים למתהוות בבית הכנסת. ״השמש״ עולה בסולם, מח־ליף את הפתילה שבעששית, נותן בה שמן ומטיב את נר התמיד. באותה שעה היה נראה לנו ״השמש״ הזקן העושה במלאכת הקודש כאחד הכהנים בבית המקדש המטיב את הנרות. לפעמים היינו עדים לכניסתה של אשה לבית הכנסת כשבידה כוס שמן המוסרת אותו לשמש, תרומתה ״אזייטי אלה קראיה״ (שמן למאור). אחר היתה מתקרבת אט אט ל״היכל״ ונושקת את הפרוכת. לפעמים היתה זוכה, על ידי מתת יד לשמש, בהצצה גם בתוך ״ההיכל״ ובנשיקה בידה אחרי נגיעה בספר התורה.

לפעמים היינו עדים להוצאת ספר התורה מה״היכל״ ע״י החזן כדי לבודקו לפני הקריאה בו בציבור ביום שבת, כדי שלא יארע, חלילה, שום תקלה אם תתגלה טעות בכתוב. או יש אשר נער שהגיע למצוות בא להתאמן, בפעם האחרונה, בקריאה בפרשה שעליו לקרוא ביום שמחתו ביום השבת לפני קהל ועדה.

ה״רובי״ (המלמד)

ה״רובי״ היה שייך למעמד הנחות בין כלי הקודש. עמיתו בדרגה היה ה״חונאג׳י״: תלמיד חכם שלא שנה הרבה ושכל תפקידו לשרת את ההדיוטות בעניני דת. החונאג׳י היה ידוע בבגדו המרופט, בהילוכו המהיר כששולי ״הג׳ובין״ מתבדרים מכל צד ובמטריה המלוה אותו בחורף מפני הגשם ובקיץ מפני החמה. הוא מילא ״מלאכות״ רבות: היה מדריך ב״בית החיים״ (בית הקברות) את האנשים שבאו להשתטח על קברי בני המשפחה ב״ימי פטירה״, בימי סליחות (חודש אלול) וב״מש־מרה״ של חודש ניסן (בערב ראש חודש) וכן על קברי הרבנים הגדולים וביחוד אלה הידועים כמקובלים. החונאג׳י היה קורא את מזמורי התהילים והתפילות הנהוגות ואחר קורא את ה״השכבה״ (יזכור) לעילוי נשמת המת ומסיים באמירת ״קדיש״ בקול, כדי לצרף כל הנמצא בשטח בית הקברות ל״מנין״. הוא היה משתתף בהלויות מתים של פשוטי עם כשהוא צועד לפני עגלה שבו מונח ״המצוה״ הוא ארון המת, והוא הולך הלוך וקונן קינות מיוחדות ובניגון מסורתי מדור דור. מנגינות נהי אלה היינו שומעים אותם מפי תלמידי חכמים כשהיו מתאספים בתשעה באב אחרי תפילת שחרית באחד מבתי הכנסיות בעירנו בבית כנסת פרוב״ינסיה.

ועוד ״מלאכה״ היתה מנת חלקו של החונאג׳י. הוא היה נכנס לעתים, ביחוד בשעות הבוקר לבתים בשעה שעקרות הבית היו עסוקות במלאכתן. הוא היה יושב על יד השולחן, פורש את ממחטתו האדומה, מוציא מחיקו את ספר התהילים או עין יעקב וקורא בנעימה המסורתית. עקרת הבית היתה מכבדת אותו בספל קפה בצרוף כעך או מאפה אחר, ובסיימו היה מקבל מידה גם מתת יד.

״רוביסים״ אחדים אחזו גם במלאכות החונאג׳י. בהעדרו מה״חברה״ היתה ה״רוביסה״ מקפידה על השקט. לפעמים בהעדר הרובי, היינו חופשים לנפשנו והיינו שקועים במשחקים החביבים עלינו.

ה״רובי״ כעמיתו ״המלמד״ האשכנזי היה מסובב מבית לבית ואוסף את תלמידו בני 5—6 בעזרת ה״מוניטור״ (הוא הבאילפ־ער — העוזר אצל האשכנזים). ב״חברה״ היינו משננים בעל פה את התפילות ושרים פיוטים. אלה שהמשיכו לבקר ב״חברה״ אחרי גיל הילדות היו לומדים גם קריאה. ה״לימוד״ היה נמשך שעות רבות ביום, עם הפסקה קצרה לארוחת צהרים. התלמידים מפירי המשמעת הקפדנית וכן הנחשלים בידיעותיהם היו נענשים, לעתים קרובות, במכות על כפות הידיים או הרגלים ב״פלמטוריה״ היא ״הרצועה״ או בסרגל. בין התל־מידים היו נמסרים מפה לאוזן פתגמים המביעים את סבלם ב״חברה״. כגון: ״סאלימוס די קאטיב״ריו, אמאניאנה אינט־ראר״מוס״ (״יצאנו מהשבי, מחר נתכנס שוב״).

כדי להפיג את השעמום ואת הסבל ברכישת לימוד הא״ב, או בשינון פסוקים מפרשת השבוע, היינו מוסיפים לאותיות סימנים כדי להקל על קליטתם ולפסוקים — חרוזים מצחיקים. והנה דוגמאות אחדות: את האות א קראנו על שם צורתה בשם ״לה דידוס אלאס״ לאמור: בעלת שתי הכנפים, ב — בוקה (פה), ג — לה דילה קולה (בעלת הזנב), ד — מעדר, ה — האות שרג־לה שבורה, ו — ראש, ז — תרווד, ח — שרפרף, ועוד.

פ ת ג מ י ם מ צ ח י ק י ם: על הפסוק — ״פחז כמים אל תותר, כי עלית משכבי אביך, אז חללת יצועי עלה (פרשת ויחי — בראשית מ״ט ד) הוספנו בלאדינו: פחז כמים אל תותר — אה טוסטאר קאסטאניאס (״לקלות ערמונים״), אז חיללת — יהושיקו סאלטה (יהושע הקטן: קפוץ!).

וזאת לדעת: פרשת ויחי הנקראת באחת השבתות בחודש טבת, חל בימי קור ושלג. בימים אלה היינו יושבים ב״חברה״ מסביב ל״פוגארירו״, הוא האח שבו היו גחלים לוחשות, כדי להתחמם מן הקור. אם מצב רוחו של ״המלמד״ היה טוב עליו היה מתיר לנו, לעתים, לקלות באש ערמונים. כשהיינו שרים את הטעם שבתורה ״רביע״ היינו מוסיפים ״לה מישראבה ב׳אזיאה״ (״הספל ריק״).

על הפסוק: ״משכני אחריך נרוצה״ (שיה״ש א,ד) היו מוסי־פים לו סיפור קצר היתולי: סי פ׳ואיטיס אלה ברוסה, סי ויטיס

אה מושיקו איל טיניוזיקו, סילי דימאנדאטיס קי טאל ב׳ה לה טיניה? די מיז׳ור אה — מיז׳ור, און גראנו סי לי פוז׳ו.

תרגומו: אם הלכת לברוסה (עיר בתורכיה), אם ראית את מושיקו מוכה נתק (מחלת עור הגורם גם לנשירת שערות הראש) אם שאלת אותו, כיצד מתפתח הנתק? — הולך ומשת־פר יצמח לו עוד גרגר (קשקש)?

לפעמים היינו נלוים, למלמד בשבתות לבתים שבהם ארע מאורע משפחתי, אבל או שמחה. באבל — היינו קוראים מזמורי תהילים בצותא ובקול גדול, ובשמחה — שרנו פיוטים שונים.

תמורת טרחתם קיבלו המלמדים מכל בית אב שכר לימוד זעום. נוסף לזה היו נהנים מתשורות, על פי הרוב צורכי אוכל, שהיו מביאים להם בערבי חג, כגון: ביצים מבושלות ("חמינא־דוס"), ובערב שבת זכור — מיני מתיקה ומאפה תנור [2].

השלב השלישי — האולפנה תלמוד התורה

זכורני אותו יום שהתבשרתי לעבור מה"חברה" ל"חברה גראנדי" (ה"חדר" הגדול) הוא בית האולפנה של הקהילה: "תלמוד התורה".

באחד מערבי שלהי הקיץ החמים ישבתי כדרכי על יד סבי הרב, בשעה שהיו מונחים לפניו ספרי שאלות ותשובות והיה עסוק בהכנת פסק הלכה. באותה שעה נכנס לבית איש נמוך קומה, לבוש כאחד ה"חכמים". ישב על הספה סמוך למושבו של סבא. מתוך מבטיהם אלי בזמן השיחה הרגשתי כי בשלי היה הביקור. אחרי שנתכבד האורח ב"שארופי" (ריבה מיוחדת) ובקפה נפרד מסבי, ניגש אלי צבטני בלחיי, חייך, דיבר מה שדיבר והלך. אחרי לכתו הודיע סבא, כשפניו מאירות, במעמד בני המשפחה כי אני עובר מ"החברה" ל"חברה גראנדי" לתלמוד תורה.

תלמוד תורה היה המוסד החינוכי הגדול והותיק ביותר בעיר [3]. ראשיתו במאה ה־16 בתור הזהב של היהדות השא־לוניקאית, היא המאה הראשונה לבוא גולי ספרד אל העיר. בתחילה היו הגולים מאורגנים קהילות קהילות לפי מוצא הערים והארצות שמהם גורשו. קהילה קהילה ומוסדותיה המנהליים, הדתיים והחינוכיים. אך מוסד אחד היה משותף לכל הקהילות, הוא התלמוד תורה. וכך כותב הפוסק הגדול ומנהיג הדור רשד"ם (רבי שמואל די־מדינה): "כי ידוע ונגלה לעין כל שקדושת חברת ת"ת יע"א אשר בשאלוניקי בגלות הזה ובזמן הזה לא נשמע מקום מקודש ממנו מרוב יתומים ובני עניים, הבל פיהם מתינוקת נקיים מחטא בכמות ובאיכות קדושת הבית הנ"ל אין למעלה".

בכל התקופות שימשה תלמודי תורה אספקלריה לרמתה הרוח־נית של הקהילה. היו תקופות ובו הורו גדולים בתורה, במוסר, בפילוסופיה ובמדעים. והיו תקופות וביחוד במאות ה־17 וה־18 שבהן ירדה רמתו הרוחנית של המוסד, נצטמצמו מקצועות ההוראה ורק יחידי סגולה המשיכו את שלשלת הרבנות המזהירה.

בת"ת היו במאה ה־16 ואילך שתי דרגות: דרגה ראשונה לילדים לומדי קריאה, כתיבה ולימודי קודש, ודרגה שניה לבחורים שהכינו את עצמם להוראה ולרבנות. אלה נקראו בשם "מעיינים". וכה דברי מהרשד"ם: "ישיבה נקראת מקום שכבר התלמידים הם בגדר מעיינים קצת לפחות ומבינים מעצמם וגם מה שמחדש להם הרב כשחוזר להם הדבר שנים או שלושה פעמים די והותר" (יו"ד ר"י).

בהתאם לכך, לפי עדות אבי ז"ל, היו חדרי הלימוד מחולקים לשנים: לילדים בקומה הראשונה ול"מעיינים" בקומה השניה. אלה היו רגילים לשבת מסביב לשולחנות, לכן נקראה הקומה הזאת בשם "לה מיזה" לאמור: השולחן.

מעניין לציין: אחד החכמים שחי במחצית השניה של המאה ה־18, הרב יצחק בר אברהם מולכו, בדברו על חינוך הבנים מזהיר את ההורים: "וכן אם רואה אדם שאין בנו מוצלח בתורה כל כך, מצוה עליו ללמדו אומנות בנערותו כדי שיהא מוצלח בעסקיו ויחזיק ביד לומדי התורה וישמור מצותיו וחוקותיו כפי מה שיכול לשמור ולא יקויים בו: עם נבל ולא חכם. כמו שראיתי כמה בוערים בעם שרואין שאין בניהם מוצלחים בתורה ומניחים אותם בבית הספר בהבטחות של הבל שמא יוכל ללמוד, והם גדלים בנבלותם. וכיון שהם גדולים ניכר בהם טפשותם שאינם בני תורה ונשארים קרח מכאן ומכאן ומבלים ימיהם בחרפה ובושה ואינם יכולים לעבוד עבודתם שלימה בשמחה ובטוב לבב [5].

במאה ה־19 חלו שנויים ניכרים בארגונו של הת"ת ובשיטות ההוראה והחינוך בהשפעת הגורמים דלהלן: הרחבת רשת בתי הספר, פרטיים וציבוריים וביחוד יסוד בתי הספר של הח׳ כל ישראל חברים (אליאנס) מפריז, בתי ספר אלה נוסדו ביזמתם של בעלי הבנקים, רופאים ונכבדי הקהילה ובהשתת־פותם הפעילה של רבנים צעירים שהיו להם קשרים עם חכמי ההשכלה היהודים באירופה המערבית וביחוד עם משכילי איטליה מחוגם של שד"ל ותלמידיו. בת"ת נתקבל כמנהל המשכיל האיטלקי ר. משה אוטולינגי איש ליוורנו (מת בשנת 1900) [6].

בזמן כהונתו הונהגו ריפורמות חשובות בת"ת. הוחלפו לאט לאט ה"מלמדים" במורים צעירים משכילים שהיו בקיאים בעברית ואומנו להוראה על ידי קורסים מיוחדים שנוהלו על ידי אוטולנגי. בסוף המאה ה־19 טרם נגמר התהליך הממושך של חילוף המשמרות. בת"ת למדו "חכמים" קשישים לבושים בגדים מסורתיים הג׳ובין והאנטרי, ומאידך מורים צעירים לבושים בבגדים אירופים וענודים תרבושים.

גם בשיטות הלימוד היו הבדלים ניכרים בין ה"חכמים" לבין המורים המתקדמים. הללו המשיכו להורות את התנ"ך בלווי טעמים ובתרגום לשפה המדוברת "יהודית־ספרדית" והללו התחילו בלימוד לפי השיטה עברית בעברית ולפי ספרו של ר׳ דוד ילין "לפי הטף".

2 ר׳ מאמרי "חגים ומועדים" בקובץ זה, וכן מאמרו של מ. אטיאש: פורים.
3 ר׳ מאמרו של מ. מולכו: "תולדות תלמוד תורה", בקובץ זה.
4 מהרשב"ם יו"ד קע"ד.
5 בספר "ארחות יושר" והם "דברי מוסר ודברי אגדה", נדפס בשאלוניקי בשנת תקכ"ס.
6 ר׳ מאמרו של ד"ר ש. מרכוס: ראשית ההשכלה בשאלוניקי, בקובץ זה.

שידוד המערכת בחינוך הגיע לידי סיומו עם מינויו (בשנת 1908) של הפדגוג הדגול ר׳ יצחק אפשטיין כמנהל ת״ת.

בהכנסי כתלמיד בתלמוד התורה חל בעיצומו תהליך התחדשותו כשישן וחדש עוד שימשו בערבוביה.

בנין התלמוד תורה

הבנין שנקלעתי בו היה שונה מהחדרים החשוכים הפרטיים או עזרות הנשים שהיינו רגילים בלמדנו ״בחברה״. זה היה בנין רב־מידות, בעל שתי קומות ומחולק לשלושה אגפים. אגף אגף ומסדרונותיו, כתותיו וחצרותיו. כל אגף נקרא על שם אחד מסגני המנהל של המוסד המשותף. וכך קראו להם: לה פארטי (״האגף״) של ח׳ מושון (משה) ניסים, לה פארטי די יעקב כהן, לה פארטי די ח׳ יעקב מאטאראסו.

במרכז שלושת האגפים היה בית הכנסת הגדול שבעיר בשם ״תלמוד תורה הגדול״. בנין הדור, מצופה שיש, רחב־מידות ששימש נוסף ל־36 בתי הכנסיות הגדולים שבעיר, כבית כנסת מרכזי, ובו התקיימו כל האירועים החשובים ביותר של הקהילה.

בנין בית הספר על כל אגפיו היה נמצא בחלק המרכזי של היישוב היהודי בעיר, ובקרבת המוסדות הרוחניים והמנהליים של הקהילה.

ממול אחד האגפים היה מתנוסס בית מידות ששימש מקום למוסדות המנהליים של הקהילה: לשכת הרב הראשי, חדרי הנהגת העדה (קונסיליו ז׳ניראל), וועדותיה השונות ובתי הדין הרבניים.

האגף השני היה סמוך לבית הכנסת סיציליה ישן שקראו לו ״איל קהל דילוס פישקאדוריס״ (בית הכנסת של הדייגים), בו היו מתכנסים לעיתים הדיגים החסונים לאסיפותיהם, וכן במקרה של סכסוכים או תביעות ״חזקה״ היו מגישים שם את טענותיהם לפני רבנים שהיו בקיאים בעניניהם והיו מקובלים עליהם.

סמוך לבית כנסת זה היה ה״מידאן די לובין״, רחבה גדולה מוקפת חנויות כשבמרכזה המרפאות הכלליות של החברה, ״עץ החיים״ שהיתה קיימת מאות בשנים בעיר. מה״מידאן״ הסתעפו סמטאות צרות שהיו מקשרות אותו עם מרכזי המסחר הגדולים. סמוך ל״מידאן״ היה השוק הגדול לצרכי אוכל.

האגף השלישי היה סמוך לבתי כנסת עתיקים, ביניהם בית הכנסת של האשכנזים שבהם התפללו צאצאי משפחות אשכנזיות שנטמעו במשך הדורות במשפחות הספרדיות. ״אשכנזיותם״ היתה ניכרת בתפילותיהם בימים נוראים בנוסח אשכנז. סמוך לבית הכנסת היה ביתו הפרטי של רב העיר ובמרחק ממנו בקצה הרחוב היתה חצר קטנה, מסביב לה חדרים קטנים ששימשו כבתי סוהר מטעם הקהילה לעבריינים. בחצר זו היה גם בית המדרש שבו למדו בקביעות תלמידי חכמים שהיו נקראים ״עשרה בטלנים״ שבזכותם, לפי המסורת, קיימת העיר.

סביבה שופעת חיים זו היוותה גורם חשוב בחיינו היום־יומיים. אחרי שהיינו כלואים שעות רבות בבית הספר, היינו יוצאים למרחב, לסביבה עתירת חיים. לפעמים היינו נהנים למראה פמלית הרב היוצאת מבנין הקהילה. בראשם צועד החכם באשי (הרב הראשי), חר״בי יעקובג׳י (יעקב) קובו אהוב העם כשהוא מלווה עם נכבדי העדה הלבושים הדר, מהם ענודים בתרבושיהם האדומים ומהם בכובעים הארופיים הנוקשים. לפעמים היינו עוברים על יד הרבנים כשהם יוצאים מבתי הדין והיינו עומדים להסתכל בפניהם המאירות, בזקניהם הלבנים, עטופים גלימות (ה״ביניש״) רחבות השרוולים וענודים במצנפת המיוחדת ״הבוניטי״. היינו ניגשים בהדרת כבוד לנשק את ידיהם והיינו זוכים להנחת ידיהם על ראשינו ולברכה: ״יברכך ה׳ וישמרך״. בדרכנו הביתה היינו סרים אל השוק הגדול כדי להזין את עינינו בשפע המזונות, בעושר מיניהם ובשלל גוניהם, להאזין בנגוניהם של המכריזים על סחורותיהם כשהם עומדים מלאי עבודה מאחורי דלפקיהם. יש שהיינו נכנסים ל״קהל דילה פלאסה״ (בית הכנסת של השוק) בזמן תפילת המנחה, כשהיה סואן מהמוני חנוונים ואנשי המעשה שנתפנו לרגע קט לתפילה חטופה. אם הפרוטה היתה מצויה בכיסנו היינו ניגשים אל טיאו (הדוד) אליהו לקנות דברי מתיקה עשויים משומשומים הערוכים בטוב טעם על הדלפק. טיאו אליהו היה מכריז בניגון ערב על סחורתו בחרוזים ששעשעו אותנו מאד. כשהיינו ניגשים אליו היה מקבל את פנינו בברכותיו. ידע לברך כל קונה בברכה מיוחדת. אם היה תלמיד מ״תלמוד התורה״ היה פותח בעברית צחה: ״ברוך אתה בבואך בני! בכמה? בחמש פרוטות? קח ואוסיף לך נתח ״מוסף״. והיה מוסיף: ״המוסף״ בגלל היותך בחור טוב, ומדבר בלשון הקודש״.

אם הקונה היתה עלמה שיצאה מעבודתה מבית החרושת לטבק היה טיאו אליהו מברכה: ״נוב״ה קי טי ב״יאה, קון און נובייו באבאג׳קו״. לאמור: ״תזכי לחתן חסון״, והקונה היתה מסמיקה מרוב נחת. אמרו עליו שהוא יודע ספר, היה לפרקים עובר לפני התיבה בק״ק איבורה ותפילתו הלהיבה את קהל המתפללים.

כל הפגישות הללו היו גורמות לנו חוויות עמוקות. הן השפיעו השפעה עצומה על עיצוב אפיינו והתערותנו בחיים הציבוריים.

בסביבה סואנת זו יצאה דופן שכונה אחת — המונסטיריו (המנזר) היווני שהיה ממול אחד האגפים של ״התלמוד תורה״. אינני יודע כיצד נקלעה שכונה זרה זו, הסגורה כמין גיטו בלב הישוב היהודי?

היא היתה בנויה מתחת למפלס הרחוב כשהיא מוקפת גדרות וחצויה סמטאות צרות כשבמרכזה כנסיה. אל השכונה היו נכנסים דרך מבוא ארוך ומשופע, מרופד אבנים גדולות. אנו הקטנים פחדנו לרדת אל עולם אפוף מסתורין זה. בכלל, היה תוקף אותנו פחד סמוי, למראה ״גלח״ (כומר) לבוש שחורים או נזירה. חששנו שמא יתפסונו ויעבירונו על דתנו. אמנם, בפגישתנו עם ילדים בעיקר יווניים היינו מרגישים כלפיהם רגש של עליונות. ילדים יהודים שגרו בשכונות הסמוכות להם היו מתגוששים איתם ויוצאים איתם לקרב באבנים ובמקלות, אגב צעקות ודברי גידופים: ״גריגו גרישאדו, טורקו מאלוגראדו, ג׳ידיו לה ג׳ויה דיל דיו״, לאמור: יווני משומן (מחזיר), תורכי נחשל, יהודי פנינת אלוהים״.

חדרי הלמוד והחצר

האגף שלמדתי בו, אגף ח׳ מושון (משה) ניסים, מסדרונותיו היו ארוכים. בחדריו וברהיטיו הוכר תהליך ההתחדשות, של בית האולפנה. ישן וחדש שימשו בערבוביה. חדריו, מהם גדולים ומאורכים ומהם קטנים וחשוכים, מהם מרוהטים בספסלים

רגילים דו־מושביים ומהם, ביחוד בכיתות היסוד, בשולחנות ובספסלים ארוכים.

מכל חדרי הלימוד עורר תשומת לבנו חדר אחד יוצא דופן, חדרו של ה״מלמד״ ח׳ אברהם ן׳ ארדוט. הוא הזכיר לנו את ״החברה״ (״החדר״) הישן שממנו לוקחנו. בחדר היה ספה, שלחן קטן ועליו כלי בישול אחדים וכן שלחן ארוך וספסלים לארכו. על חכם אברהם סיפרו רבות. אמרו עליו כי הוא מרבה לטייל בגאיות ובשדות שבסביבות העיר. למרות אדיקותו היה איש משכיל, ידע צרפתית ואף אחז בקולמוס־סופרים ויחבר ספר בתולדות ישראל. הוא לימד בעיקר לגדולים משניות ותלמוד. היה בעל מזג טוב. אך לפעמים היתה תוקפת אותו מרה שחורה, היה מטיל מרה על התלמידים ואף בשעת רוגזו היה זורק כלפיהם את סנדליו. אמרו עליו שפרש מביתו וחי בחדרו ב״תלמוד תורה״. למרות קפדנותו אהבנוהו בגלל רוחב ליבו ושיחותיו המעניינות.

מכל חדרי תלמוד התורה זכורה לי היטב החצר המרווחת. חויה זו נשארה בי לא רק בגלל שעות ההפסקה מלמודים שבהן ניתן פורקן למאויינו, אלא גם בגלל אירועים וטכסים שהתחוללו בה ואשר היו עושים עלינו רושם כביר. בחצר היינו מתאספים ערב ערב, אחרי גמר הלימודים כדי להתפלל בצוותא מנחה ומעריב, בימי הקיץ החמים שהוכרו כימי חופש מלימודים, אך לא חופש מבית הספר, היינו יושבים בחצר כשיריעות של בד שימשו לנו מחסה מקרני השמש.

ח׳ יעקב ברוך ״מלמד״ זקן ונשוא פנים ניצח על הקריאה בספר תהילים, ושינן לנו את פרשת השבוע בטעמיהם. הוא היה אביו של המורה ברוך בן יעקב, צעיר משכיל, יפה תואר ששימש גם הוא בהוראה בת״ת. ברבות השנים נהנינו מהרצאו־תיו המאלפות, מספריו וכן מהדרכתו באגודות שיסדנו.

חצר בית הספר היתה קשורה גם בחויות עמוקות אחרות, כגון: ברעידות האדמה שהיתה פוקדת את העיר לעתים או בהתפרצות מחלת החולירע. במקרים אלה היינו מתכנסים בחצר בצילן של יריעות בד וממשיכים בצוותא את לימודינו.

מהחצר המרווחת זכורה לי היטב פינה מיוחדת בגדר שהפרי־דה את ביה״ס מהחצר הגדולה של בית הכנסת הגדול ״תלמוד תורה״. בקרן זוית צמחה גפן מודלה על גבי סכך הנשען על קלונסאות. בימי הקיץ היו משתלשלים מהזמורות אשכולות ענבים גדולים שעוררו תמיד את התפעלותנו והזכירו לנו את אשכול הענבים שנישא על ידי המרגלים ״במוט בשנים״. בקיר סמוך לגפן, היתה נתונה אבן שיש ובה היה חרות שמו של בעל הגפן ותאריך נטיעתה. הגפן טופחה בידי ״טיאו״ (הדוד) אליהו, שמש תלמוד התורה. איש קטן קומה, לבוש מכנסים שחורים רחבים כשכפתן צר הדוק בגופו העליון ואבנט רחב ססגוני מהדק את מותניו. האיש היה זריז בהליכותיו, הטיל מורא בתלמידים, עיניו היו צופיות בכל הליכות הבית ואהב לשמש תלמידי חכמים. לא העזנו לגשת לגפן ועל אחת כמה וכמה לאשכלותיו.

בגאוה מיוחדת הייתי מספר לחברי כיצד היה מכבד טיאו אליהו את רב העיר ואת פמלייתו בענביו המשובחים. אף התפארתי לפני חברי הקטנים שזכיתי גם אני לטעום מהם. וכל זה בא לי בזכות סבי. בימי הקיץ החמים וביחוד בימי חמישי בשבוע הייתי מלווה את סבי הזקן אל חצר בית הכנסת המרווחת של תלמוד תורה הגדול. בין הערבים היו רגילים להתכנס בה הרב הראשי ח״ר יעקובג׳ קובו וחבר הדיינים כדי לדון בסדרי בתי הדין ובעניני הקהילה. טיאו אליהו היה מגיש לנאספים הנכבדים שורביט (משרת שזיפים וצימוקים) ואשכולות ענבים מפרי גפנו. הייתי יושב בצל הגפן המודלה והייתי זוכה גם באשכול. באותה שעה הייתי מהרהר בכרם ידידו של הנביא (ישעיהו) ״בקרן בן שמן״, באותו פרק ז׳ שהיינו רגילים לקראו בשבתות בניגון ערב לאוזן.

מקצועות הלמוד ושיטות ההוראה

בסוף המאה ה־19 טרם נתגבשה בת״ת התכנית החדשה של מקצועות הלימוד וטרם הונהגו בכל הכיתות שיטות ההוראה המתקדמות. טרם הגיעו לסיומם חילופי המשמרות בחבר המורים. הרגשנו בשנויים כשהגענו לכיתות העליונות. בכיתות היסוד המשיכו ״המלמדים״ מהטיפוס הישן ללמד את ראשית הקריאה על פי השיטה הישנה. הלימוד נחלק לארבעה שלבים. שלב שלב וכינויו המיוחד בשפה המדוברת ״יהודית־ספרדית״.

השלב הראשון הא״ב — הכרת כ״ב האותיות וחמש הסופיות מנצפ״ך, חלוקתן לפי אברי הפה והיגויין.

השלב השני נקרא בשם אסירקאד (״לקרב״) היינו לקרב את התנועות לאותיות להניען ולבנות על ידי כך את ההברות. בשלב זה לימדו גם את התנועות למיניהן.

השלב השלישי — אג׳ונטאר (״חבור״) היינו לחבר את ההב־רות ולבנות על ידי כך את המלים.

השלב הרביעי — אפריטאר (״לחזק״ להדק) היינו הקריאה הרהוטה.

שלבים אלה נלמדו על ידי מורים שונים. כספר קריאה שימש ״הסידור״ שבעמודיו הראשונים היו טבלאות של האותיות והתנועות ומאוחר יותר ספר התנ״ך ובעיקר — תורה. בתחילה השתמשו גם בלוחות קרטון ועליהם היו רשומות האותיות, התנועות וההברות למיניהן.

בזמן לימוד הקריאה והכתיבה למדנו גם ברכות הנהנין, קטעי תפילות על ניגוניהם, הטעמים וניגוניהם, פרשת השבוע ובפרוס החגים גם מנגינות של פיוטים.

הלימוד והשינון נעשו בשני אופנים: לימוד בצוותא, על ידי קריאה במקהלה בניצוחו של ״המלמד״ ועל ידי לימוד אינדי־בידואלי. מדי פעם בפעם היה ניגש התלמיד לפי רמיזתו של המלמד אל שולחנו וחוזר לפניו על משנת היום.

מארבעת ״המלמדים״ שהורו לנו את ראשית הקריאה ואת הכתיבה זכורים לי שלושה מהם. האחד ח׳ אליהו סוטו, אותו מלמד שנזדמן, אולי מעצמו, ואולי בהזמנתו של סבי, לביתנו ביום שדובר בי להעברתי מ״החברה״ לתלמוד התורה (ראה לעיל). היה אדם נוח, לא הטיל מרות ובעל קול ערב. בזכות סבא זכיתי תמיד ליחס מיוחד.

השני — ח׳ אהרן ב׳אינה, אדם שמנמן, לבוש בקפידה בבגדים המסורתיים. אהבנוהו בגלל אגדותיו המרתקות שסיפר לנו, לפרקים, וכן בגלל גישתו האבהית אלינו.

השלישי — אחיו היה ההיפך הגמור ממנו. היה זועף תמיד. פניו היו אדומות וריח יי״ש היה נודף תמיד ממנו. פתאום נעלם

האיש מתלמוד התורה. מפה לאוזן סיפרו כי המנהל ח׳ אליהו חסון, שעינו היתה פקוחה על הנעשה, הרחיקו מכתלי ביה״ס.

אחרי שרכשנו את הקריאה ואת הכתיבה והיינו מוכנים לקריאה רהוטה הועברנו לקומה השניה, לכיתות שבהן המשכנו בלימודי הקודש ובכיתות גבוהות יותר — לימוד חשבון ותולדות ישראל.

הכיתות היו נקראות בשמות המורים שהיו קבועים בהם ואשר לימדו כל המקצועות. כל כיתה ואפיה המיוחד. הכל היה תלוי באופיו של המורה ובשיטות הוראתו. היו כאלה שהתהלכו אתנו במתינות ובאור פנים, וכאלה שזרקו עלינו מרות.

בשלב זה של חנוכי עמדה לי זכות גדולה להתקבל בכיתתו של ח׳ מושון (משה) נסים. הוא היה משיירי הרוביסים (רביים) המעולים. גבה קומה ושמנמן, שיבה נזרקה בזקנו, נעים הליכות ואהוב על כל תלמידיו. הוא לימד אותנו פרשת השבוע, ההפט־רות, מזמורי תהילים ופרקים נבחרים מ״ארבעה ועשרים״ (תנ״ך) וכן המשניות שהיו נקראים בבתי הכנסת בשבתות ובליל שבת בבית אחרי הסעודה, לפי עונות השנה. כל הפרקים היו נקראים ב״לשון״ וב״לדינו״ [7], כל ספר בלחן מיוחד.

וזה היה סדר קריאת פרקי התנ״ך לפי עונות השנה: שיר השירים — בכל ערב שבת בין מנחה למעריב וביחוד בפסח; ישעיהו — בימי החורף; מגילת אסתר — בפורים; מגילת רות — בין פסח לשבועות; ירמיהו ואיוב — בין חג השבועות לתשעה באב; בין תשעה באב לר״ה — דניאל, קוהלת ומשלי וספר תהילים בכל ימות השנה; מהספרות המשנית והתלמודית לימדו רק אותם המסכתות שהיו נקראות בבית הכנסת, כגון: פרקי אבות שהיו קוראים אותם בימי ספירת העומר בשבתות שבין פסח לשבועות, ממסכת שבת הפרק ״במה מדליקין״ — בכל ערב שבת, פיטום הקטורת בתפילת יום יום, וקטעים מעין יעקב שהיו נקראים יום יום אחרי תפילת שחרית. בני הרבנים שהוכנו במיוחד לקבל השכלה תורנית למדו נוסף ללמודיהם הרגילים בתלמוד התורה גם משניות, גמרא ומדרשים.

תשומת לב מיוחדת ניתנה בת״ת ללימוד ״כתיבה תמה״ (קאליגרפיה) ובעיקר אותיות רש״י. באותיות אלו נכתבה כל הספרות היהודית־ספרדית בחול ובקודש (לאדינו). כן לימדו כתב קורסיבי ספרדי מיוחד שהשתמשו בו בעיקר לכתוב מכתבים ביהודית־ספרדית.

ח׳ משה נסים לימד דקדוק, ובעיקר נטיית שמות ופועלים, בצורה מיכנית. ממקצועות כלליים למדנו בעיקר שלוש פעולות החשבון: אסומאר (חבור), קיטאר (חיסור), מוג׳יגואר (להרבות, לאמור: להכפיל). הרבו בתרגילים בעל פה ובכתב והמעיטו מאד בבעיות בחשבון. באגפו של ח׳ משה ניסים היו כיתות רבות ובהן שימשו בהוראה מורים צעירים לבושי אירופית שהיו נמנים על משכילי העיר. בכיתות השונות העמיקו את הידיעות בתנ״ך ובשפה העברית וכן בפעולות החשבון. המשכילים שבין המורים הצעירים המעיטו בתרגומים בלאדינו והרבו בשיטה ״עברית בעברית״.

המשמעת בכיתות היתה קפדנית. בתקופת החינוך המתוארת חל שינוי גדול בשיטת העונשים בתלמוד התורה. אמנם, עוד המשיכו בשיטת עונשים גופניים, אבל לא באותה המידה שהיתה נהוגה ב״חברות״ למיניהן. הפסיקו בעונש ה״פ׳אלאקה״, היינו מכות בכפות הרגלים והסתפקו ב״חפתונה״ לאמור: מכות בסרגל בכפות הידים. אחד העונשים הקשים ביותר היה חבישת ״כובע הקלון״. כובע עשוי מגליל קרטון ובו רשום המילים: חמור או גנב. כובע זה חבש לפרקים עבריין מועד. הוא היה מועבר מכיתה לכיתה למען יראו וייראו.

מאגפו של ח׳ משה ניסים עברנו לאגפו של המורה הותיק יעקב כהן. הוא היה מבחירי המורים באפיו ובגישתו האבהית לתלמידיו. הוא הצטיין בשיטות הוראה מתקדמות. היה נחשב לאחד הבקיאים בלשון העברית ובספרותה, חיבר ספרי לימוד וכתב לפעמים בעתון ״הצפירה״. הוא לימד מלבד מקצועות עבריים גם ליקוטים ממדעי הטבע. בכיתה זו למדנו צרפתית ושפת המדינה — תורכית. השיעורים בתורכית ניתנו ע״י שני מורים תורכיים. שניהם היו שונים באופיים ובדרך לימודם. האחד, אוסמן איפנדי, בחור יפה תואר, שופע בריאות, כשבת צחוק היתה מרחפת תמיד על פניו. והשני, ריזה איפנדי היה הפכו הגמור, גבה קומה, פנים חוורות, קפדן ובעל מרה שחורה. הוא לימד אותנו אזרחות. מאוסמן נשאר בזכרוני מסיבת רב רושם. באחד הימים נכנס לכיתה כשהוא לבוש מדי קצין צבא, הוא בא להפרד מאתנו. הוא התנדב להיל המהפכה התורכית (1908) נגד השולטן העריץ עבדול חמיד השני. הוא הרצה לפנינו על ערך המהפכה התורכית. רבות לא הבינונו מדבריו, אך כל אהבתנו היתה נתונה לו. לבסוף לימדנו שיר בשפה התורכית:

אסקיר אוליורום בין	הנה הייתי לאיש צבא
אישטי קידיאורום בין	ינה אצעדה
ואטאנה חיזמית איג׳ון	כדי לשרת את המולדת
בו דוניאיה גילדים בין	באתי לעולם הזה.

זכורני כשהיינו מבקרים בקסרקטין (״קישלה״) שבקרבת המגדל הלבן, היינו צועדים מאחורי החיילים בתרגיליהם והיינו שרים את השיר הנ״ל.

עם התמנותו של הפדגוג הדגול יצחק אפשטין, מארץ ישראל, כמנהל התלמוד תורה חל שנוי עצום בתכנית הלימודים ובשיטות ההוראה. נסתיים בת״ת שלב הבינים בין הישן והחדש והפך להיות בית ספר יסודי מסודר; נערכו למורים קורסים מיוחדים להרחבת ידיעותיהם וביחוד שיטות הוראה והנהגת השיטה עברית בעברית. יצחק אפשטיין לימד בכיתה העליונה כל מקצועות הלימוד בשיטה מוחשית. הוא אירגן מסיבות, וחגיגות וערך טיולים בהרים הגובלים את העיר בצפונה.

7 נבהיר את המושגים: איספניול, לאדינו, ג׳ודיזמו כפי שהשתמשו בלשונם יהודי שאלוניקי.
איספניול — זוהי השפה המדוברת, יהודית־ספרדית, המתובלת, במידה לא גדולה במילים תורכיות, יווניות וגם עבריות. בגבור ההשפעה האירופית וביחוד הצרפתית בחברה, ועם דחיקת רגלי התורכים מהעיר, נשתחררה השפה המדוברת בעיקר ממילים תורכיות וממילים ארכאיות ספרדיות וחדרה במקומה הצרפתית.
במילה ״לאדינו״ (לטינו) השתמשו רק בתרגום מהתנ״ך או מהתפילות ופיוטים. לכן אמרו ״לשון״ (זו לשון הקודש או עברית) ו״לאדינו״ לאמור תרגום. הלאדינו היה שונה מהאיספנ־יולית היום־יומית בצחותה ובריבוי מילים מקסטיליאנית עתיקה, בלי תערובת של מילים זרות.

אירועים בחיי בית הספר

אירועים אחדים בבית הספר היו מגוונים את חיינו השגרתיים של הלימוד, שברובו הגדול היה כפוי עלינו כשהוא מבוצע בשיטות ישנות. אירועים אלה היו מלאי חויות ועשו עלינו רושם עמוק והנה אחדים מהם:

1. לפני שבת הגדול, היא השבת שלפני חג הפסח, היתה תכונה רבה בתלמוד התורה. מורי בית הספר על כיתותיו היו מתכוננים לשבת זו שבה היתה נערכת חגיגה גדולה לרגל חלוקת "ג'וביקאס" ("שמלות") לתלמידים, וברבות השנים הוחלפו השמלות לחליפות אירופיות או לחלוקת חתיכת אריג. מנהג זה של חלוקת בגדים בת"ת היה קדום מאד[8]. בדורות קדומים נהגו לחלק, מטעם הקהילה, בד בחג החנוכה לכל התל־מידים שלמדו ב"חדרים". בידי הקהילה היתה רשימת המלמדים ומספר תלמידיהם.

בבית אחד מגדולי הרבנים היו אורזים את הבגדים בחבילות. כל חבילה ושם המלמד המיועדת לו. בזמנו של הרב הראשי ר' אשר קובו (מת ב־1874) הונהג לחלק את הבגדים בשבת הגדול. בערב שבת היו תולים את הבגדים בחבלים לארכו ולרחבו של בית הכנסת הגדול. בשבת היו מתאספים הרב הראשי, ראשי הקהילה ועם רב. מקהלה המורכבת מתלמידי בית הספר היתה שרה שירים שחוברו במיוחד ליום זה. אחד מרבני העיר הר' שלמה מולכו, אחד הדרשנים המעולים שבעיר, היה דורש מענינא דיומא. הוא היה מתבל את דרשתו בדברי חכמים ובדברי מוסר בשפה הספניולית שהיה עושה רושם כביר על שומעיו בשפתו הנמלצת. אחרי דרשת הרב, היו נשמעים דברי תודה ע"י אחד התלמידים שהוכן לכך מראש. לפעמים היו מציגים התלמידים מערכון שחובר ע"י המורים.

2. האירוע השני שהיה מגוון את חיינו בת"ת היה: פטירת רב או אחד מחשובי העיר. באותו בוקר היינו נקראים, ביחוד התלמידים שהשתתפו במקהלת תלמוד התורה הגדול, מהכיתות כדי להתכונן להשתתף בלוויה. היו מלמדים אותנו קינה מיוחדת שחוברה על ידי אחד המשוררים הידועים בעיר. המנגינה היתה ידועה לנו היטב. היה צריך רק להתאים אותה לתוכן הקינה. אחרי לימוד הקינה היינו לובשים שמלות שחורות. בלוויה היו צועדים התלמידים בשורות עורפיות, מאחוריהם — מנין של חזנים ואחריהם מרכבה רתומה בסוסים ובה היה מונח ארון המת. בלוויה היו מקוננים התלמידים ו"החכמים" לסרוגין.

לפעמים הכינו אותנו גם להופעות שמחה, כגון: קבלת אורח חשוב בעיר — שר תורכי, ופעם אחת גם השולטן רישד החמישי שמלך במקום אחיו עבדול חמיד שהודח מכהונתו. במקרה זה שרנו שירים תורכיים ולבשנו שמלות לבנות. מקומנו היה נקבע על ידי שערי כבוד שהיתה מקימה הקהילה לאורחים החשובים. סמוך לשער זה נקהלים נכבדי הקהילה ובראשם הרב הראשי. שמור אתי נוסח של השיר שהושר על ידי מקהלת התלמידים ביום הופיע הוד מלכותו השולטן רישד חאן החמישי שלומו ישגה:

ההרים מבשרים	הבו לו תהילה
הגבעות מריעות	נמרצה ואצילה
בא היום שקוינוהו	הבו הבו למלכנו
יום הופיע מלכנו	מושל לצדק בארצנו
הדר ועז בערים	על שלומו נתפללה
שמחה וגיל בשערים	אותו וביתו נברכה
בא שלטן החרות	יחיה מחמד החמישי
ששם קץ לעבדות.	הוא וביתו לעולם.

זכורני מידת הקונדסות שלנו אז המראה על מהלך מחשבתנו ועל זיקתנו לגאולת ישראל בארץ אבות. את השיר דלעיל הפכנוהו לשיר לכבוד משיח בן דוד. במקום המילים "השלטן חאן החמישי הוא וביתו לעולם" תקנו: "משיח בן דוד ונגאלו ישראל". במקום "בא שולטן החרות ששם קץ לעבדות" כתבנו: "בן דוד ששם קץ לגויים".

3. האירוע השלישי שהיה משאיר עלינו רושם עמוק היתה העצרת שהיתה נערכת בחצר בית הספר לרגלי הבצורת שהיתה פוקדת את העיר. באותו יום היו נפסקים הלמודים. את העצרת פתחו בקריאה בספר תהילים בצוותא בלחן המסורתי ובקצב, אחר היו מתפללים את התפילות הנהוגות ליום זה; אחר היתה נאמרת במקהלה תפילת גשם מיוחדת בלאדינו, וזו תכנה של התפילה:

דיו פודירוזו	אלוהים אדירים
	(רבון העולמים)
מאנדאמוס לובי'ה	שלח לנו גשם
אב'רי טוס סיילוס	פתח אוצרות שמיך
אריגה טוס קאמפוס	והשקה את שדותיך
גראנדיס אי פיקיניוס	גדולים וקטנים
טודוס פאן קיירימוס.	כלם רוצים לחם.

לפעמים היו מתרחשות בחיינו השקטים פורענויות בידי שמים ובידי אדם. ימים אלה היו גורמים זעזוע עמוק בנפשותינו הצעירות. אך הם היו חולפים כנחשול מים העובר בנחל, שוטף ועובר ונעלם. הפורעניות בידי שמים היו מחלות מדבקות וביחוד החולירע שהיתה מתפרצת פתאום. עד היום אני נזכר תמונות זוועה: עגלות עוברות ואוספות גופות אנשים לעשרות ולמאות, להקות להקות של אנשים חוורים ורועדים מצטופפות הרחק מבתיהן כשהן מבכות את מחמדיהן. בימים אלה היינו פטורים מכל לימוד מסודר, היינו יושבים רותתים בחצר תלמוד התורה וקוראים בקול בכי מזמורי תהילים בניצוחם של ה"חכמים" הזקנים שעיניהם הדומעות היו מסעירות את לבנו.

ויש והיו מתרחשות פורעניות גם בידי אדם. בשנים הראשונות למאה ה־20 היו זעזועים בקיסרות העותמנית. בארצות הבלקן היתה מחתרת מסועפת מורכבת מסרבים, בולגרים ויוונים שהתלקטו בהרי הבלקן. ומטרתה ערעור אשיות המדינה למען השג את חרותם. זכורני: באחד הימים ישבנו בהולים בחצר תלמוד התורה בהשגחת מורינו. טרם נדמו קולות ההתפוצצוית של בנינים צבוריים וממשלתיים שנעשו על ידי חברי המחתרת, הם הקומיטאג'ים. התפוצצויות אלו היו מרעידות בלילות את העיר עם זריחת החמה היינו מחכים לתוצאותיהן וכן להודעות אם יש אפשרות לצאת מהבתים. כשהיינו יושבים צפופים בחצר בית הספר היו נכנסים ההורים והיו מזהירים אותנו לבל נאסוף ברחובות את הסוכריות המפוזרות על הרצפות כי רעל בהן.

8 בסוף המאה ה־16 ר' שו"ת מהרש"ך ח"ג דף א, ע' ב.

שיירות שיירות מלוות הורים היו יוצאים מחצר בית הספר בר־חובות השוממים כשבפינותיהם עומדים בחורים חסונים יהודים שומרים על רבעי היהודים.

ואולם האירוע החשוב ביותר מכל האירועים היתה פגישותינו לפעמים עם עולים מרוסיה לארץ ישראל. פגישות אלו גרמו חויות עמוקות. בכל שבועיים, בימי רביעי בשבת, היתה עוגנת בנמל שאלוניקי שעות אחדות אוניה רוסית הבאה מאודיסה בדרכה ליפו. באוניה זו היו נמצאים לפעמים עולים יהודים. רישומם של עולים אלה היה ניכר בעיר. הספנים ועובדי הנמל, שהיו רובם ככולם יהודים, היו מודיעים עליהם בשובם לביתם. העולים היו מכונים בפי ההמון בשם "משמכה". (שבוש מהמילה: "מה שמך" ? שאלה שהיו שומעים הספנים מפי יהודי רוסיה).

הנוסעים היו מתהלכים בעיר קבוצות קבוצות. לפעמים היו באים לבקר גם בתלמוד התורה.

זכורני: באחד הימים הקשבנו רב קשב לשיעורו בטבע של מורנו הדגול ר' יצחק אפשטין. פתאום נפתחה הדלת ולכיתה נכנסה קבוצת צעירים לבושים חולצות שחורות וחבושים כוב־עים במצחותיהם הקשות. מורנו קבלם בסבר פנים יפות. הם דברו אתנו עברית בהברה אשכנזית שלא היתה ידועה לנו כלל וכלל. בגמר הביקור פרצה מפי האורחים שירת "תחזקנה" ושירת "התקוה". הצטרפנו אליהם. פגישות אלו שהיו נשנות לעתים גם בחוצות העיר — העמיקו בנו רגשי האחוה לאחים שלא ידענו על חייהם רבות והעמיקו בנו את השאיפה לעלות ביום מן הימים לארץ ישראל.

על ארץ ישראל ועל ישובה שמענו לעיתים מפי מורנו הדגול י. אפשטין. לפעמים היינו עדים גם לבואו של שד"ר (שליח דרבנן) מארץ ישראל הבא לקבץ את התרומות שנצטברו בקופ־סאות ע"ש רבי מאיר בעל הנס, וכן להתרים את נכבדי העיר סכומים ניכרים בשביל יהודי הערים: "הארצות הקדושות" (ירושלים, חברון, טבריה וצפת).

זכורני: באחד הערבים היינו שקועים ילדי "המאלה" (השכו־נה) במשחקינו הסוערים ברחוב. פתאום הרגשנו בהמון חוגג המלווה תלמיד חכם גבה קומה, יפה תואר, פנים עטורים זקן שחור ארוך ועינים מפיקות טוב לב, לבוש גלימה שחורה כשרווליה רחבים ועונד מצנפת מיוחדת: תרבוש ומסביבו כרוך פסת בד רחבה שחורה. ואז נאמר לנו כי ה"שליח" הוא מארץ הקודש. השליח התארח בבית סבא. לא קלטתי רבות מהמדובר ביניהם, אך לראשונה שמעתי מפי איש שבא מ"שם" על הכותל המערבי, על קבר רחל אמנו ומערת המכפלה ועל קברו של שמואל הנביא.

אך העליה לארץ ישראל נראתה לנו כענין של זקנים וזקנות השואפים לחיות את שנותיהם האחרונות באדמת הקודש כדי לזכות להקבר בה. לעתים היינו עדים לטקסים מרהיבי עין של "עליות" אלו. המונים ליוו בחוצות העיר את "המאושרים" בדר־כם לאניה העוגנת בנמל[9]. בראש התהלוכה צעדו מנגנים ופי־טנים ושרו שירי געגועים על ארץ הקודש וביחוד השירים על טבריה מאת ר' יעקב בירב שאחד מהם התחיל ב"לאדינו": אעברה נא ואראה אדמת הקודש של טבריה".

חויה מתמדת ועמוקה של הארץ בחורבנה היתה לי ולרבים מבני גילי כשהיינו נכנסים אל בתי מגורינו ולפנינו מעל הקיר שבכניסה צבוע ריבוע שחור בתוך לובן הסיד — זכר לחורבן. זכורני: באחד הימים קבע אחי הבכור, ברשות סבא, בתוך הריבוע השחור התמונה המפורסמת "הגלות" של הצייר הירש־ברג. מתוך דמדומים בשחר הכרתי, עולה לפני זכר אחד הימים שבו עמדנו בני המשפחה דוממים מול התמונה. אז הוגד לנו כי האומה שרויה באבל כבד על פטירתו של המנהיג ד"ר הרצל.

פגישתנו עם הצעירים העולים מרוסיה לא"י וכן עליתם של צעירים אחדים מעירנו כדי ללמוד בירושלים, העמיקו בנו ההכרה כי אכן ארץ ישראל איננה רק מקום לזקנים ולזקנות בלבד כי אם גם לצעירים השואפים ללמוד בה ולעבדה.

סיום הלימודים בתלמוד תורה

בסיימי את לימודי בתלמוד התורה נפרדתי מחברי שלמדנו יחד שנים רבות. דרכינו הסתעפו לכיוונים שונים. הללו נכנסו לחיי המעשה כשוליות בבתי מלאכה או כעוזרים לאבותיהם בחנויות מכולת ומסחר, והללו הופנו לבתי ספר שונים המיועדים להכנת פקידים מכל הסוגים: בתי מסחר, בנקים, סוכנויות מסח־ריות שונות ועוד. בתי ספר אלה היו שייכים לחברות ואף לממשלות שונות. בעיקר יש לציין את רשת בתי הספר של "כל ישראל חברים" שהשפה השלטת בה היתה הצרפתית, אך הורו בו מקצועות עבריים ע"י מיטב משכילי העיר וביניהם גם משוררים והיסטוריונים. וכן היו בתי ספר פרטיים מהם גם מעולים שנקראו על שם מיסדיהם כגון: גאטיניו, אלשיך ועוד. היו מצויים בתי ספר איטלקיים ואף מיסודן של חברות מיסיונריות[11].

חלק מחברי ואני בתוכם, ובעיקר בני משפחות של רבנים הועדנו על ידי ראשי משפחותינו לשרת במלאכת הקודש, היינו: חזנים ומזמרים, סופרי סת"ם וגיטין, סופרי בית דין, מורים בלימודי הקודש ולמוכשרים, כ"מורי הוראה" בשאלוניקי ובס־ביבותיה.

משנועדנו לכך היה לנו מעמד מיוחד בקרב המשפחה. זכורני: באחד הימים הועיד סבא לשיחה את אחי הגדולים ממני בשנים שנכנסו לחיי המעשה, השתכרו והשתתפו בהוצאות הבית. סבא הודיע להם על יעוד הצעיר במשפחה להמשיך את מסורת המשפחה מדור דור לשרת את הציבור באחת הכהונות הדתיות. הוא ביקש מהם להפריש בכל חודש "מעשר" ממשכור־תם לטובת האח הצעיר, כדי שלא יחסרו לו "דמי כיס" בפרי־שתו מכל עבודה ולהתמסר ללימודים. ההצעה נתקבלה ברצון ו"המעשר" היה נפרש בדיוק מדי חודש בחודשו.

השלב הרביעי: הישיבה "בית־יוסף"

ההתקדמות הרוחנית העצומה שחלה, בהתחלת המאה ה־20, בקהילת שאלוניקי השפיעה גם על רבני העיר. רבני שאלוניקי,

9 ר' מאמרו של מ. אטיאש העליה לארץ ישראל, בקובץ זה.

10 נולד בצפת התיישב באיזמיר, בשנת ת"ק (1740) עלה ארצה והתישב בטבריה.

11 ר' מאמרו של יוסף עוזיאל, מוסדות חינוך בשאלוניקי, בקובץ זה.

ח"ר בנבנשתי שמואל יוסף Rabbi Benveniste Samuel Joseph
זוהי המצנפת הטפוסית של רבני שאלוניקי עד כיבוש העיר ע"י היוונים.
התמונה נלקחה מצילום חנוכת תלמוד תורה הגדול (ראה בשער הקובץ), רבני הקהילה נושאים את ספרי התורה.

רבי בנבנשתי שמואל יוסף הוא מצאצאי משפחת רבנים מפורסמת. חתם על הפסקים עם הרב הראשי שבימיו ר' יעקב קובו. העתון "איל אבינירו" כתב עליו למחרת יום פטירתו את הדברים האלה: במשך 25 שנים שימש כדיין וכאב־בית־דין של יתומים ואלמנות. בדאגתו למקופחי הגורל ולעניים שעמדו תחת פיקוח בית דינו יצאה לו מוניטין באוכלוסיה היהודית בשאלוניקי. כולם רחשו לו מהעניים ועד העשירים ביותר אמון, חבה וכבוד, וכולם צייתו לו. עניוותו וטוב לבו אין לתאר במלים. נדיבותו היתה למופת. הוא היה בדיוק מה שנאמר על אהרן הכהן "אוהב שלום ורודף שלום", אהוב למעלה ונחמד למטה. נל"בע בהיותו בן 79 שנה בשבת ה' באלול תרע"ב. ביום לויתו הוכרז בטול מלאכה בכל העיר והמונים לווהו לבית עולמו. אחיו ר' יעקב שמואל היה מנכבדי הקהילה המעולים, שימש כחבר במג'ליש הרוחני וכחבר בהנהלת חברת "עץ חיים" ודפוסה.

בכל הדורות שימשו לא רק כמורי הלכה, אלא גם כמדריכי העם על כל שדרותיו. הם היו מעורים בחיי הציבור והיו מקובלים על פשוטי העם ונבחריו ואף על מעצבי הכלכלה בעיר. הם דאגו לציבור, תיקנו תקנות (״ההסכמות״) בהתאם לצרכי הזמן. הם היו ידועים, בטוהר לבם, בצניעותם ובמזגם הנוח להמוני העם. בתי הדין הרבניים היו נודעים לתהילה. אף הסוחרים היו מבכרים את השיפוט הרבני על ערכאות התורכיים.

זכורני: בבקרים של ערבי שבתות הייתי מלוה את סבי, הדיין[12], אל בתי המסחר הגדולים. הוא היה משוחח עם מנהלי העסקים הגדולים ומתחקה על המתהוה בעולם המסחר. כששאלתיו פעם על תכלית בקוריו ושיחותיו, הסביר לי כי הוא מברר לעצמו את המצב בעולם המסחר ובציבור בכלל כדי שיהיה מוכן למשפטים שיובאו לפניו. ועוד זכורני: בבית סבא היו מתקיימות אספות של איגוד בעלי מלאכה, קצבים וסבלים שבאו בהמוניהם ובהמולה רבה כדי להגיש את עצומותיהם לפני גדולי הרבנים כדי שיפשרו ביניהם.

רבני העיר היו חרדים להכין עתודה של רבנים צעירים שימל־או את צרכי הקהילה השאלוניקאית וכן את דרישתן של קהילות ישראל בכל רחבי חצי הבלקן. דאגה זו היתה מוטלת בעיקר על חברי המג׳ליש הרוחני (״הועד הרוחני״), שהיה מורכב מבחירי תלמידי חכמים שהיו ידועים בבקיאותם בתלמוד, בהשכלתם הכללית ובפעילותם הציבורית. הם היו מפקחים על החינוך בתלמוד התורה. הם חיפשו את האפשרויות ללקט צעירים מוכשרים המצטיינים בלימודיהם, שברובם היו בני משפחות של רבנים, כדי שיוכלו להמשיך בלימודיהם התורניים.

בשנת תרנ״ו נוסדה ״הישיבה המתוקנת״ בשם ״בית יוסף״ (ע״ש הנדבן בכור יוסף בן שושן). זה היה כעין בית מדרש לרבנים שעיקר הלימודים בו היה התלמוד ונושאי כליו, ספרי שו״ת וביחוד של רבני שאלוניקי, כתבי הפילוסופים היהודים: הכוזרי, חובת הלבבות, מורה נבוכים ועוד. נוסף לאלה נלמדו גם מקצועות עבריים אחדים כגון: תולדות ישראל, דקדוק עברי, כתיבה תמה ואף שתי שפות: תורכית וצרפתית. מאוחר יותר נוספה עוד ״ישיבה מתוקנת״ בשם ״אור החיים״ על־יד ישיבה תורנית גדולה ומפורסמת של הרב חיים חימוג׳ו קובו חתנו של רב העיר ח״ר יעקב קובו (בעל ״כוכב מיעקב״).

שני בתי המדרש, בית יוסף ואור החיים תרמו תרומה גדולה לקהילת שאלוניקי. בוגריהם שימשו ברבות השנים כדיינים וכרבנים גם בקהילות הבלקן ואף באירופה המערבית. אחדים מהם עלו לארץ ישראל ולמדו בבית המדרש למורים בירושלים ושימשו אח״כ כמורים בקהילתם. בין חניכי ״בית יוסף״ היו כאלה קנאים לקדשי האומה, מסורים לרבותיהם ושומרים על כבודם.

זכורני: פעם פרץ ריב קשה בין רב העיר ר׳ יעקב מאיר, איש ירושלים לבין רבני העיר, בגלל יחסו הסלחני והפייסני של הרב לעורך עיתון סטירי ״אל קירבג״, (השוט) שפגע חריפות ברג־שות הדתיים של האוכלוסיה. פרחי תלמידי החכמים, בקנאתם הדתית הלוהטת והערצתם העמוקה לרבותיהם הרבנים וחברי המג׳ליש הרוחני, יצאו בפרהסיה נגד רב העיר. באחת האספות הסוערות שהתקיימו באחד מבתי המדרש דרשו את פטורי הרב, שהובא ממרחקים, ואף מירושלים עיר הקודש, שהרכיבוהו נכבדי העיר על מריה דאתרא הבקיאים והנכבדים. באותו ערב, ליל סגריר היה, מטרות עוז נתכו. בבית סבא נועדו רבני העיר ובראשם הרב זקוף הקומה טהור הנפש והאציל הרב יעקב אברהם די בוטון (סבו של יצחק מולכו ג״י הירושלמי). הרבנים הכירו במרד צעירי תלמידי החכמים והתנגדו לחרם שהטיל הרב עליהם, על ״השועלים הקטנים המחבלים כרמים״. ובכל זאת חיפשו דרכים כדי לא להעמיק את הקרע הגלוי ולא יחולל, חלילה, שם ישראל. וסבא ״הרב הזקן״ והר׳ יעקב די בוטון מחלו על כבודם והלכו למרות מזג האויר הסוער אל רב העיר כדי לישר את ההדורים. הלה הרגיש בתקיפות רבני העיר, והשלום הושב על כנו ואף התפייס עם תלמידי החכמים המור־דים וקרבם אליו.

ה״מכינה״ לבית יוסף

בבנין ״בית יוסף״ היו שני חדרים. בכל אחד לימד מורה אחד. באחד — הרב שלמה ציון ששימש גם כמנהל המוסד. הוא לימד בעיקר תלמוד ונושאי כליו, פילוסופיה דתית וכתיבה תמה. השני — איש צעיר, המשכיל גרביאל בן־חיים בוטון שהורה בעיקר מקצועות עבריים, דקדוק והיסטוריה.

הלימודים התנהלו בשתי משמרות. בשעות הבוקר למדו בעיקר הגדולים שבתלמידים, ואחר הצהרים המשיכו את לימו־דיהם ״בישיבות״ הנתמכות ע״י עשירי העיר והיו ברובן נקראות על שמם. ב״ישיבות״ המשיכו פרחי תלמידי החכמים בהעמקת ידיעותיהם בתלמוד ובספרי שאלות ותשובות של רבני שאלוניקי וקושטא. הם היו מקבלים סכומי כסף חדשיים מטעם הקהילה או ממצנטים שונים. כדי להרגילם לדיקנות היו מפחי־תים חלק משכרם בגלל איחור או חיסור.

הצעירים שבתלמידי ״בית יוסף״ למדו בעיקר בבנין במשמרת השניה, פרט לערבי שבתות בשעות שלפני הצהרים, ובבקרים — בעזרת הנשים של תלמוד התורה, ב״ישיבות״ ואפילו בביתו הפרטי של הרב המלמד.

עם סיום הלימודים בתלמוד התורה נתקבלתי יחד עם חברי למעין ״מכינה״ לבית המדרש לרבנים ״בית יוסף״. בשלב זה היינו נתונים בשתי רשויות. חלק מלימודינו, בעיקר לימודי חול, המשכנו בתלמוד התורה ושמענו שעורים מהפדגוג הדגול ר׳ יצחק אפשטיין. בלימודי קודש היינו בהשגחתם של ״מלמדים״ שבחלקם היו מבוגרי ״בית יוסף״.

אחדים מהמלמדים היו ידועים בבקיאותם בתלמוד ובמקצו־עות עבריים וכן בהשכלתם הכללית. מעמדם בחברה היה מכובד. הם היו ניכרים בגישתם החינוכית לתלמידים.

מספר התלמידים היה מצומצם. בקבוצתי היו 8—9 תלמידים; בנים או נכדים לרבני העיר.

מבין ה״חכמים״ — מורינו זכורים לי שלושה מהם, כל אחד והליכותיו המיוחדות: ח׳ אשר בוטון, רם קומה, בעל מזג טוב ונעים בהליכותיו. הוא לימדנו בעיקר משניות וסוגיות קצרות בתלמוד. מקום הלימודים היה בעזרת נשים המרווחת של בית הכנסת תלמוד תורה הגדול. אוירו של בית הכנסת הגדול והמפואר היה משרה עלינו השראה מיוחדת; ח׳ יוסף

12 רבי בנבנשתי שמואל יוסף.

הרב יעקב די־בוטון Rabbi Iaakov De-Botton

נין ונכד להרב אברהם די בוטון בעל לחם משנה ולחם רב, והרב יעקב די בוטון מחבר עדות ביעקב בתקופת שבתי צבי, ממשכילי העיר, עסקן מעולה שלא על מנת לקבל פרס, ראש המג׳ליש הרוחני, תלמוד תורה ו״בית יוסף״ והאגודה עץ־החיים לעזרה הדדית. מילא את מקום הרב הראשי אחרי מותו של הרב יעקב קובו זצ״ל.

הכהן בן ארדוט מותיקי ״החכמים״ בעיר, קצר קומה, זקן לבן קצר עטר את לחייו, עינים מאירות וענוד מצנפת — הבוניטי שחבשוהו רבני העיר. מקום הלימוד היה בביתו הפרטי ברובע שבו היו מתגוררים ״הדונמים״ הם השבתאים. בכל פעם שעברנו על יד חצרותיהם היינו מתעכבים קמעא כדי להציץ במתרחש בו. רבות שמענו עליהם וביחוד על התכנסותם בחדרי חדרים בזמן תפילותיהם וביחוד בחגים יהודיים ידועים.

בבית הרב היינו כבני בית. לעיתים היינו זוכים למאור פניה של הרבנית, בהעניקה לנו מפרי ידיה, מיני מאפה או מתיקה.

ביחוד השפיע עלינו ועל מהלך חיינו בעתיד רבנו ר׳ יצחק עמנואל ברודו הי״ד. הוא היה בר אבהן ובר אורין. אביו רבי עמנואל ברודו היה אחד מגדולי הרבנים בשאלוניקי בראשית המאה ה־20, אציל בהליכותיו, מקובל על הבריות כקטן כגדול, בקי בתלמוד ובפוסקים ,שנון בדיבורו דרשן מעולה ודיין מצויין. ר׳ יצחק בנו היה בקי גם בשפה העברית ובספרותה. הוא עסק רבות בליקוט חומר רב מספרי הפוסקים של רבני שאלוניקי. חומר זה סייע להיסטוריון ר׳ יוסף נחמה לחבר את תולדות הקהילה השאלוניקאית בכל הדורות.

בשנותיו האחרונות שימש כמזכיר כללי של בתי הדין הרב־ניים והשתתף בפעילות בעבודה התרבותית של הסתדרות ״המזרחי״ בעיר. בתש״ג נספה עם בני ביתו בתאי הגזים בביר־קנאו.

ר׳ יצחק ברודו ניחן בגישה אבהית ופדגוגית לחניכיו. בזכ־רונותי פרקי חיים בלתי נשכחים במחיצתו.

מקום הלימודים של קבוצתנו היה ברובע מגורי, בישיבה שהתפרסמה בעיר בגלל החזן למשפחת ן׳ עוזיליו שהצטיין בעיקר בקריאת פרשת השבוע בשבתות. מכל קצות העיר באו לשמוע את קולו הערב. בקרי־אתו בתורה בלחן הטעמים המסור־תי היה, לפעמים, חורג מטעמי המקרא והיה עובר לקריאה אומ־נותית בהתאם לסיפור שבתורה. מהקריאה האומנותית היה עובר לניגוני הטעמים המסורתיים. קריאתו זו היתה עושה רושם כביר על שומעיו.

ר׳ יצחק ברודו לימדנו בעי־קר משניות ותלמוד וכן עברית וביחוד כתיבה תמה. זכורני: בימות החורף הקרים היינו יושבים ומתחממים מסביב ״המנגל״ או הפ׳וגרירו ובו גח־לים לוחשות. בין פרק לימוד למשנהו היה שולח הרב לפע־מים אחד התלמידים לקנות סימיטים, מיני לחמניות שהיו ידועות בטעמן הטוב ובריחן הנעים והיו נאכלות יחד עם חלבה. לפעמים היה מצליח אחד החברים להביא ל״ישיבה״ את מוכר הסחליפ, הוא המשקה החם העשוי מצמח מיוחד סחליפ (הוא, כנראה, ״השחלב״). לפעמים היה אחד החברים מביא בצקלונו ערמונים וקולם על הגחלים ומכבד את הרב ואת חבריו. בימים בהירים וחמימים היה עובר על רבנו לפרקים רוח טובה, וביחוד אחרי השתתפותנו הפעילה בזמן הלימוד והתנהגותנו המופתית בזמן הלימודים, ויוצא אתנו לטיול מחוץ לעיר בהרים ובגאיות. לפעמים היינו לוקחים אתנו את הגמרא. באותו יום היה יום שכולו טוב. היינו צועדים יחד ברחובות הרובע, עוברים על יד הג׳דין דיב׳ינטי (זה הרחוב הרחב ביותר בעיר, רחוב ה־20 על שם רחבו), עוברים על פני הכנסיה הביזנטית העתיקה אייה סופיה (סופיה הקדושה) ועולים במעלה העיר בצפון לעבר חומות העיר העתיקות. שנים היו המקומות שהיו מפורסמים כמקום טיולים בעיר. האחד — המעין שיך סויו (לאמור מי הנגיד — השיך), שהיה נובע מצלעות ההר בסביבה עשירה בצמחיה צפופה. מימיו היו נקוים בברכות קט־נות. היינו יושבים תחת עצים מצילים ומבלים שעות בנעימות.

מקום זה היה סואן מרוב מטיילים ביחוד בימי חגים. בחג השבועות היו עולים אנשים נשים וטף להרים ומביאים אתם צרכי אוכל ובעיקר מאכלי חלב: הסוטלג׳ הוא קמח אורז המבושל בחלב והמצטמק לאט לאט בכלי מיוחד, והאינקיוסה הוא הפשטידה של גבינה.

והמקום השני לטיולים היה סמוך לחומות העיר העתיקות ובקרבת המבצרים הגדולים שהיו ידועים בשם יידי קולי, לאמור שבעת המבצרים. קרוב לחומות השתרע מישור רחב ידים ובו עצים גדולי הצמרת, ביחוד היה ידוע המקום יול־באבה שנתקדש ע״י המושלימים והיוונים בגלל קבר הקדוש שבו. בצפון היול־באבה היה משוך בין ההרים נחל שלאורך גדותיו צמחו עצי פרי שונים, בגלל זה קראנו לנחל זה בשם ״פלג הפירות״. בצל עצי ערמונים ואלונים היינו ממשיכים לקרוא בספר הגמרא.

בדרכנו הביתה היינו נכנסים למחלבות של הבולגרים והאלבנים שהצטיינו בתוצרת החלב שלהם: הקאימק (הוא הקרום — השמנת שהיו אוספים מעל פני החלב), היוגורט, והמאליבי, הוא המקפא עשויה מחלב ואורז טחון.

בבית יוסף

מכיתתו של ח׳ יצחק ברודו עברנו לבנין ״בית יוסף״ לשלב השני של לימודינו. בבית המדרש לימדו יום יום שני מוריו העקריים. עם מנהל המוסד הרב שלמה ציון למדנו בעיקר תלמוד, כתיבה תמה ובערבי שבתות פרשת השבוע עם פירוש רש״י בעיקר. שיטת הלימוד היתה הכנת הסוגיא על־ידי התלמיד בביתו, בעזרת אבא או סבא, ולמחרת לפי התור, היה בעל ״ההלכה״ פותח בסוגיא ומבארה לחבריו.

שיטת לימוד זו היתה נהוגה בשאלוניקי בישיבות עוד מקדמת דנא. אחד מחכמי הדור כותב: ״חברי הישיבה היו מחברים בבתיהם את ביאור הסוגיא והרב אהרן היה מכין גם הוא חיבור בביתו וביום אחר הרב והחברים נשאו ונתנו על חיבורו של כל אחד ואחד״ (עצמות יוסף דף קי״ד, קנ״ד). או ״התלמידים היו מעיינים היטב בבית את ההלכה והרב היה אומר שפלוני יאמר זה ולא יעבור ופלוני זה״. השקלא והטריא היתה מתנהלת בעברית. ר׳ שלמה ציון היה אומן בניתוח דברי הלכה. הוא היה מעורר את התלמידים להזקק לדברי התוספות ויתר המפרשים. ונאמנים דברי ד״ר יוסף קלוזנר שביקר בשאלוניקי בחודש ניסן תרע״ב ונתפרסמו ב״שילוח״: ״עולם מתהוה״. הוא התרשם מלימוד התלמוד באחת הישיבות ויתכן שזה היה ב״בית יוסף״. הוא כותב: ״שמעתי בפעם הראשונה כיצד ״חכם״ ספרדי למדן מופלג, מלמד את התלמוד בלי תרגום ז׳רגוני, בלי בוהן היד הימנית ובלי נגונים בטלניים שונים. זה היה לימוד ישר, פשוט, טבעי.״

ר׳ שלמה ציון היה חריף בלימודו, בעל מזג סוער, אך התיחס היטב לתלמידיו. הוא הכיר את משפחותיהם והיה ביחסים הדו־קים עם אביו או סבו של כל אחד ואחד מאתנו.

בערבי שבתות, בין סוגיא לסוגיא או בין פרק לפרק בפרשת השבוע היה יושב רבנו בניחותא, כשרגליו משוכלות, גומע מהקפה הריחני שהביאה לו בתו היפה מביתו שבקומת הקרקע. אז היה רבנו חורג ממסגרת הלמודים והיה משוחח על המתהוה בעיר ובעולם. זכורני: באחד הימים הצטרף לקבוצתנו חבר חדש, בר אבהן, מבוגר מאתנו במקצת, מצוי בעתונות ואף מנסה בהם את קולמוסו, הוא ידידנו יצחק מולכו נ״י. הוא היה בקי מכלנו בהויות העולם. ר׳ שלמה ציון אהב לדובבו שיספר לנו מחדשות היום והשבוע.

בחדר הסמוך לימד האברך גבריאל בוטון. עלם צעיר, לבוש אירופית, נעים בהליכותיו, אדמדם ויפה עינים. מסביב לשולחן ארוך הצטופפנו התלמידים והיינו שומעים בצמא את לימודו. הוא לימד סגנון עברי, קטעים מספרות ההשכלה, דקדוק ומלאכת הנאום. הכתבותיו בלימוד השפה היו קטעי ספרות נבחרים מסופרי ההשכלה. זכורני: פעם אחת הכתיב לנו קטעים מיצירה עצמית שתכנם דברי מליצה לאהובת לבו היא השפה העברית. מפה לאוזן היתה מתהלכת הסברה שאלה הם רחשי לב אמיתיים של לב אוהב לבתו של רבנו מנהל בית המדרש.

גבריאל די בוטון ז״ל לימדנו גם תורת הנאום או הדרוש.

במשך כל הדורות התפרסמה היהדות השאלוניקאית בדרשנים מובהקים. עדים הם קבצי הדרשות של רבנים מפורסמים לדורו־תיהם שתכנם לא רק דברי הלכה ומוסר ופלפול תורני אלא גם ידיעות מהווי העולם כשהכל מתובל באגדות עממיות.

דרשנים מחוגי הרבנים ומרצים מחוגי המשכילים היו מבוק־שים מאד. הדרשנים היו נושאים את דבריהם לא רק בבתי כנסת ובבתי מדרש אלא גם בחברות לעזרה הדדית, לעזרת חולים, לצדקה ולסעד באיגוד פועלים, בעלי מלאכה, סבלים ועוד. אספותיהם השבועיות בעיקר בשבתות, של כל האגודות היו מסתיימות בשמיעת דרוש מאת ״חכם״. באגודות לתרבות ולהשכלה ובמועדונים השונים היו מרצים נודעים שהרצו על נושאים ספרותיים או בשאלות החברה שהיו מסתיימים בויכוחים ערים. הנאומים ואף הדרשות היו מצטיינים בשפתם ההספניולית שהיתה שונה במקצת מהשפה המדוברת בפי ההמונים.

בעיר היו ידועים דרשנים מובהקים שהיו מרכזים סביבם, בבתי הכנסת בערבי שבתות לפני קבלת שבת או בשבתות אחרי שנת הצהרים, המונים שהקשיבו רב קשב לדרשותיהם. נושאיהם היו רעיונות פרשת השבוע ודברי מוסר כשהם מתובלים בדברי אגדה ובסיפורי מעשיות. היו רבנים ודיינים שריתקו את הקהל הרחב, ואפילו את הסוחרים הגדולים והמשכילים בדרשותיהם המאלפות בבית הכנסת הגדול תלמוד תורה בחגים ובאירועים חברתיים גדולים בעיר.

הדרשן היה מכיר את שומעיו וידע להתאים את שפתו ואת נושאיו אליהם. אחד הדרשנים העממיים והמעולים ח׳ יוסף קא־ראסו ידע לרתק את שומעיו מההמונים בחידודיו ובמעשיותיו. היו דרשנים שהיו מומחים לדרוש לפני פשוטי עם, סבלים, מלחים, דיגים ועוד. היו כאלה ששימשו כ״חכמים״ לדיגים והפליגו איתם בלב ימים.

בעונה אחת בשנה, בשבע השבתות שבין פסח לשבועות היתה פעולה ענפה בהשמעת דרשות ונאומים. בעונה זו היתה נקראת בניגון מיוחד בבתי הכנסת מסכת אבות, שבת שבת ופרקה. אחרי קריאת הפרק היו דרשנים מעלים את הרעיונות המוסריים שבמסכת זו.

דרשותיהם של הרבנים היו מתוכננות והיו מחולקות לשלושה חלקים. בתחילה היה פותח הדרשן בהכרזה חגיגית במילים: ״והנושא בא״, לאמור נושא הדברים או נושא הדרוש (מליצה לקוחה מהפסוק ״והנשה בא לקחת את שני ילדי״ מלכים ב׳ ד׳, א׳) ואח״כ היה קורא פסוקים אחדים מפרשת השבוע או מפרקי אבות ששימשו ציר לתוכן ה״דרוש״. אחרי זה דברי תנא או אמורא מתוך אחת המסכתות או קטע מהמדרש שהיה להם קשר לרעיונות שעתיד הדרשן לפתחם. הרבנים הגדולים שידעו גם לחרוז חרוזים היו קוראים את דבריהם בחרוזים. בחלק השני של דרשתו היה מאריך הדרשן בפלפול תורני כדי לישב בעיות המתעוררות עם קריאת הפסוקים, והתרת סוגיות בהלכה על סמך דברי ראשונים ואחרונים. הפלפול הזה היה נאמר בעברית מתובלת במלים ארמיות כסגנון התלמוד. בחלק השלישי אחרי גמר הפלפול היה הדרשן מדבר בהספניולית, מטיף דברי מוסר ומסביר את הרעיונות שבפרשת השבוע. בגמר חלק זה היה מסכם הדרשן את דרשתו ע״י הכרזה חגיגית: ״ועל זה רמזתי

בנושאי מקודם" (במקור "מקדם" על דרך הפסוק: ויהי בנס־עם מקדם, בראשית י"א, ב'). בחלק זה של דרשתו היה מתאם את הרעיונות לפסוקים ולקטעים מהתלמוד שפתח בהם. הדרשן היה מסיים בפסוק ובא לציון גואל בעגלא ובזמן קריב, אמן. או בפסוק: והיה ה' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד (זכריה י"ד ט'). הקהל היה קורא בקול רם: חזק ברוך!

מענין לציין כשרצו בחיי יום יום להפסיק אדם בשטף דבורו היו אומרים לו: "ובא לציון גואל". רמז לאי סבלנותם של השומעים לדרשן שהאריך בדרשתו ולצפיה לפסוק הגואל...

בתכנית הלימודים "בבית יוסף" תפסו חלק חשוב האימונים לדרשה. המורים היו מכינים את התלמידים לדרוש מדי שבת בין פסח לשבועות כל אחד לפי תורו בבית הכנסת ק"ק איטליה ישן בפני רבנים, נבחרי הקהילה ובפני קהל רב. בעיקר זכו להופעה לפני הצבור המבוגרים שבין התלמידים שהיו הדורים בתלבושתם: גלימה שחורה ותרבוש. אחר כך נהגו לאמן גם את הצעירים שבין התלמידים. בתחילה דיבר הצעיר דקות מספר ואח"כ — הדרשן הראשי — התלמיד המבוגר. — עם גמר הדרשה היה ניגש התלמיד לרב העיר או לראש אב בית דין שישב על יד ארון הקודש ונישק את ידיו.

זכורני את החויה הגדולה שהרגשתי כשעמדתי בגיל בר־מצוה ברטט ודרשתי את דרשתי הקצרה מעל הבמה בפני רבני העיר ונכבדיה. לא אשכח את עיניו הטובות והמעודדות וחיוכו הלבבי של סבי שישב על יד "ההיכל".

בבית יוסף לימדו גם צרפתית. אחד המורים המחוננים להוראת השפה הצרפתית היה ליאון ריקנטי ז"ל ששימש אח"כ כנשיא הקהילה, ובעלותו ארצה היה אחד האישים החשובים בעולם הפיננסי וממיסדי בנק דיסקונט לישראל.

תנועות הנוער

הנוער במשפחה ובחברה

חינוך דור העתיד לא הצטמצם, כמפורט לעיל, רק באולפנות השונות והשפעתן של אלו לא היתה תמיד המכרעת. לחינוך הדור היו קרני השפעה רבות: המשפחה ההווי שבה חוויותיה; החיים הדתיים העשירים היום־יומיים והרוויים אירועים דרמ־טיים וביחוד בשבתות ובימים טובים ואף בימי אבל, והפעילות הציבורית הענפה בכל שכבות העם. כיצד הרגשנו רוב גילאי דורי במכלול הגורמים החינוכיים האלה?

במשפחה — דפוסי חיים מגובשים, כבוד אב ואם ויחס מיוחד לאח הגדול כשאבא חלק לו מכבודו ומסמכותו, קרבת אחים ואהבת אחיות; בסדר היום — מלא וגדוש, החל מתפילת שחרית בבית־הכנסת הקרוב עם החויות העמוקות בלילות הס־ליחות, ואחר, לימוד ממושך בביה"ס עם הפסקת צהרים עד לפנות ערב וכלה במשחקים משותפים עם חברי "מאלה" (השכונה). בשבת ובחגים היה נופך משליהם בנשמה היתרה שהרגשנו בהם עמוקות.

בחיים המשפחתיים ואף החברתיים בשאלוניקי תפסו מקום נכבד ימים טובים אלה וכן יתר ימי הזכרון כגון: ראשי חודשים, ימי הצומות, סליחות ועוד. הם מילאו תוכן עשיר ומאלף בחיי יום יום. הם העשירו אותנו בחויות עמוקות המלוות אותנו, למרות מרחק השנים ושנויי האוירות בכל שנות חיינו*.

הנוער היה ער גם לפעילות חברותית שהתנהלה בסביבתו. בעיר היו קיימות חברות ואגודות שמטרותיהן היו עזרה הדדית בין חבריהן במקרה של מחלות, שמירת לילה

* על החויות האלו ר' באריכות במאמרי "שבת, חגים ומועדים" שבקובץ זה, וכן מאמריהם של מ. אטיאש, יוסף עוזיאל ועוד במדור "שבת, חגים ומועדים".

חברי "מחזיקי עברית" Association des Jeunes pour l'Hebreu

השלישי בין היושבים: ברוך עוזיאל (ת"א) והחמישי בשורה דוד שלם (ירושלים) העומדים מימין — הראשון, שמעון ניסים (בארצות הברית), השלישי — שמואל משה (כנ"ל), הרביעי — דוד בנבנשתי (ירושלים), והחמישי — נתן שלם ז"ל.

לחולים, חברת קדישא, עזרה ליתומים ולאלמנות ומאידך חברות להפצת תרבות, ציונות, התעמלות, השכלה עברית וכללית ועוד.

חברי האגודות היו מתאספים בעיקר בשבתות, בבתים פרטיים או בבתי־מדרשות ובעזורות נשים שבבתי כנסיות. החברים באספותיהם היו דנים על עניני החברה אגב שתיית כוסית ערק בצרוף "טעימה" כלשהי. אחרי קריאת מזמורי תהילים היו שומעים גם "דרוש" מאת אחד "החכמים" שהושכר לכך.

בחברות הציוניות או במועדוני המשכילים היו מתקיימות הרצאות או שיחות מלוות בויכוחים על נושאים לאומיים, היסטוריים או ציבוריים וביחוד מעניני השעה.

הנוער ידע על פעולות אלה ומתוך הלוותו אל הוריו החברים באגודות לסוגיהן.

פעילות ציבורית ענפה זו השפיעה על הילד ועל הנוער בכלל לחקות את מעשי הגדולים. כמוהם — יסדנו אגודות שבתחילה קראנון בשם "אגודות תהילים" לאמור קריאה בצוותא מזמורי תהילים ואכילת ממתקים או עוגות שהבאנו מהבית או קנינו מ"דמי הכיס". פגישותינו אלו היו חשובות ו"מכובדות" אם היינו מצליחים למצוא נער שיסכים לדרוש דרשה כחיקוי לגדולים.

זכורני: באחת השבתות נקלעתי בחברת ילדים מסוג זה כ"דרשן". ה"דרשן" זה עתה הגיע למצוות והשומעים — צעירים ממנו בשנה או בשנתיים. נושא ה"דרוש" היה ערכה של הדת. בחירת נושא זה בא בעקב ההתעוררות שחלה באותו שבוע לחיזוק הערכים הדתיים בציבור שהתבטא בדרוש שדרש אחד מאברכי "בית יוסף" המעולים חננאל חיים חסיד. ומעשי הגדולים היה סימן לנו הקטנים.

באותה שבת נודע לי על יסודה של חברה חדשה בין תלמידי בתי־ספר שונים בשם "מחזיקי עברית", החורגת במטרתה מיתר "אגודות התהילים" שבין הילדים. ומטרתה הפצת השפה העברית והתחיבות לשוחח בה בפגישתם של החברים. מאז הסתפחתי לאגודה זו והשתתפתי בפעילות בעבודותיה.

חברה זו תשמש כדוגמה לרבות אחרות בסוגה ובמטרות שונות שהיו רווחות בין תלמידי בתי־הספר היסודיים. יצויין שמרבית אגודות אלו היו מורכבות מחברים שלמדו בבתי־ספר שונים למן תלמוד התורה ועד בתי־הספר של כל ישראל חברים וכן בתי ספר פרטיים שונים, היו באגודות אלו מיזוג השפעות חינוכיות שונות. אגב פעולותינו המשותפות, היינו משוחחים על המתהוה בבתי הספר השונים והיינו קובעים ע"י ויכוחים ביחידות או בציבור את הערכותינו ותגובותינו להשק־פותיו של הציבור המאורגן בחברותיו ובמועדוניו. במקרה ונתעוררו חלוקי דעות יסודיים בינינו הן בהתנהגות חברים והן בהשקפות שהיו חורגות ממטרות האגודה, שהוגדרו על־ידי מיסדיו, היינו משתדלים להתפשר או לטהר את האוירה ע"י הרחקת החברים הבלתי רצויים.

ראשיתה של חברת "מחזיקי עברית", קומץ של ילדים שהתארגנו כדי להפיץ את שפת העברית ביניהם. הם פרסמו "עתון" כתוב בכתב יד בשם "איל פרוגריסו דילה ג'יקיס" לאמור: "קדמת הילדות", שהיה מועבר מיד ליד. כשרבו החברים קבעו את שם האגודה "מחזיקי עברית". דוגמה זו השפיעה על יתר חברות "התהילים" של ילדים אחרים להפך לחברות שמטרתן: הפצת העברית. וכך נוסדו חברות בשם "דוברי עברית", "אוהדי שפת ציון". "פרחי יהודה" ואחת האגודות הוסיפה למטרותיה גם ספורט ונקראה בשם "בר־כוכבא".

עברו מאז יותר מיובל שנים וכולי פליאה על המרץ והיוזמה ועל החיקוי המוצלח למעשי המבוגרים, שהראו אגודות אלו וביחוד אגודת "מחזיקי עברית". החברים היו מתכנסים בבתים פרטיים שבעליהם הביטו בעין יפה על מעשי בנים ונכדים. לפרקים זה היה בביתו של המכובד ח' יעקב עוזיאל בזכות נכדו ברוך (אגב, עו"ד וחבר כנסת, כיום), ולפרקים בביתו של החכם מרביץ תורה בתינוקות ח' אברהם שלם, אביו של אחד החברים. ופעם הצלחנו להשיג חדר לפעולותינו באחד מבתי הספר הפרטיים, תמורת התחיבות הבקיאים שבחברינו לסדר שעורים לתלמידי בית־הספר.

כשגדלו הכנסות האגודה, בגדול מספר החברים, אף הצלחנו לשכור חדר בחצר בית הכנסת העתיק בעיר בשם "גרוש" (ע"ש גרושי ספרד). זה היה מחסנו של שמש בית הכנסת שבו שמר את כלי הניקוי, הכד והכיור לנטילת ידים לכהנים לפני עלותם על הדוכן לברך את העם, לפח השמן להדלקת נר התמיד, ולגרוטאות שונות. אחרי שפינינו את החדר מהגרוטאות, סיידנו־הו במו ידינו והפכנוהו למועדון. רהיטיו שהושגו מבתי החברים היו: ארון לספרים שהושאלו ממועדון משכילי העיר, "קדימה", ארון קטן למוצגים שונים של אוספים של צמחים ודוממים שנרכשו בזמן טיולינו, שולחן קטן שעל ידו ישב אחד החברים ומכר מיני מתיקה והכנסותיו היו קודש לאגודה. בקירות ציורים של סופרי ישראל שצויירו ע"י החברים וביחוד, יזכר לטוב החבר יהודה כהן ז"ל צעיר חמד, מלא הומור וחכמת החיים, שהצטיין בציור ועלה לארץ בכוחות עצמו להתמחות בו, ומת בדמי ימיו בנכר.

אגודת "מחזיקי עברית" הדפיסה לפרקים "עתון" משלה. עבודה מפרכת ומלאת הרפתקאות זו נעשתה בעיקר בבתים פרטיים של חברים אחדים. "הדפסת" העתון נעשתה באמצעות חומר מיוחד והידוע אז בשם פוליקופיסט. בתחילה היינו מרתי־חים את החומר שהיה בתוך קופסה ושופכים את הנוזל בטס שטוח. אחר היינו מחכים זמן לא קטן עד שנקפא החומר. על גבי המקפא שמנו את הכתב יד הכתוב באותיות רש"י, ביחוד היו בקיאים בהן חברים בני תלמידי חכמים, ובדיו מיוחד. אחרי שנקלט הכתב במקפא היינו מדפיסים כל העותקים הדרושים. העבודה היתה קשה ומלכלכת את הידים ואת הבגדים. ולא מעט הוזהרנו על־ידי בעלות הבית להקפיד על שמירת הנקיון. לפעמים לא היינו מעריכים את הזמן להקפאת החומר והיינו מקדימים בהטבעת הכתב יד עליו, ונמצא כל עבודתנו לשוא.

בצורה זו נדפסו עתוני ילדים בעברית, כמדומני הראשונים בתולדות העתונות בשאלוניקי, האחד בשם "נער עברי" והשני "התחיה". ההוצאות היו מרובות. כדי להשיג את הכספים הדרושים יזמנו לפרסם בין החברים "מניות" כדרך הגדולים. סכום המניה היה 5 גרשים (תורכים). לכל מונה הזכות "לקבל העתון בחינם עד שהאגודה תשלם לו (מחיר המניה)".

מה מאד התגאינו כשראש אב בית הדין של העיר שבביתו עסקו הילדים בהדפסת העתון, בגלל נכדו חבר האגודה, רכש

אחת המניות, מה מאד שמחנו שאברך מבית מדרש לרבנים "בית יוסף" זיכנו במאמר על הסופר י.ל. פרץ.

לחגיגות "מחזיקי עברית" יצאו מוניטין בקרב הילדים ואף בקרב משכילי העיר. חג חג ומסיבותיו. מהם שהתקיימו בחצרות בתי כנסיות, מהם בבתים פרטיים ומהם לפי הזמנה מיוחדת בבתי ספר.

מה גדול היה אושרנו כשהוזמנו ע"י המחנך הדגול ד"ר יצחק אפשטיין להציג לפני תלמידי "תלמוד תורה" ומוריו, את החגיגה שסדרנו בחג החנוכה במועדון האגודה. בזכות הצל־חתנו נהנינו מהדרכתו של המחנך הדגול וגם לקבל לתקופה מסוימת אחד מחדרי בית הספר.

זכורני מקרה שהסב לנו חויה עמוקה. נודע לנו מחוגי המועדון העברי־הציוני "קדימה" כי העם היהודי חוגג את יובלו של העתון "הצפירה" ומשכילי העיר שולחים למערכת ברכה. החלטנו לחקות את מעשה הגדולים ולשלוח גם אנו מכתב ברכה. החברים ה"ציירים" שבאגודה כתבו בכתב רש"י נאה את נוסח הברכה שחוברה ע"י הבקיאים בעברית וקישטוה סביב סביב בציורים נאים. יו"ר האגודה נשא את המכתב בידו ואחריו הלכו בסך כל החברים ברחובות העיר עד שהגיעו לדואר המרכזי.

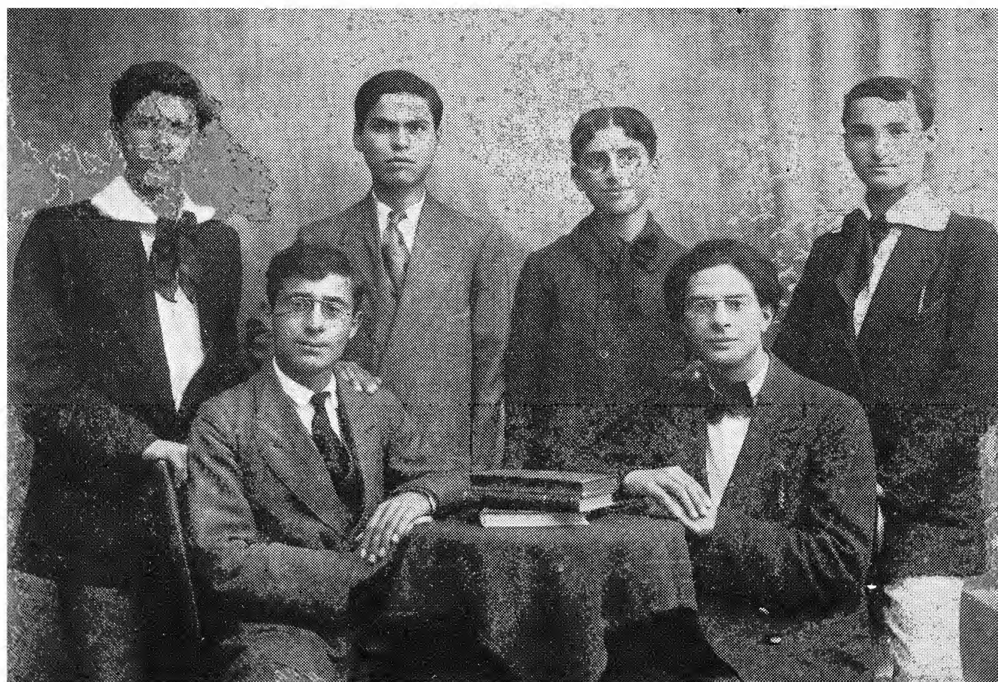
מדי פעם בפעם התענינו משכילי העיר בפעולות האגודה. לפעמים היינו פונים אליהם בבקשת עזרה וסיוע ואף היינו מקבלים מהם מכתבי עידוד. להזמנה שנשלחה לאחד ממשכילי העיר, הנודע במאמריו ובשיריו העבריים, אברהם יהודה אשכנזי, להשתתף בחגיגותינו, נתקבל המכתב דלהלן:

"הרשוני נא אחי, לאחל ולברך את פעולתכם עבודה פוריה, ופעולה תמידית ומוצלחת. שאיפתכם — שאיפתי ותקותכם להגיע אל המטרה הדרושה, היא תקותי. ומקוה אנכי שיבוא יום וקולכם ישמע במחנה הצעירים העברים, ויבינו לדעת, ששפה אחת לעם אחד תפרח בארצות הגולה, ובעזרתה תעשו חיל לאושר עמנו ועתידותיו בארץ אבותיו. שפה אחת, ארץ אחת ועם אחד, יהיה לכולנו. התחזקו היו לאנשי־חיל ושם ישראל יתפאר בכם (י"ז ניסן תרע"ג)".

לפניתנו לאחד המורים הדגולים בתלמוד תורה ברוך בן־יעקב שיקבל עליו להיות נשיא כבוד לאגודתנו קבלנו את המכתב דלהלן:

"השרות שהואלתם לתת לי, הפתיעתני והפעלתני מאד. האמינו נא לי שבחירתכם הפעם לא עלתה יפה: עטרה זו אינה הולמת אותי כלל. לא אני האיש הראוי לעמוד בראשיכם. ואם למועצותי אתם צריכים הנני נענה לכם בכל עת, וכתר הנשיאות אני מניח לאחר הטוב ממני.

בכל אופן הנני מודה לכם על כונתכם הרצויה ולשם זה הנני מבקשכם לרשום אותי בין חברי אגודתכם" (כ"ב מנחם־אב א'תתמ"ה).

קבוצת התלמידים השאלוניקאים שעלו לירושלים בשנת תרע"ד ולמדו בבית מדרש למורים העברי, ירושלים
Les étudiants Saloniciens en Jerusalem
יושבים: מימין — ד"ר נתן שלם ז"ל, משה אטיאש
עומדים: מימין — דניאל סאיאס הי"ד, יוסף בורלא, דוד בנבנשתי, ברוך עוזיאל

משכילי העיר וביחוד המורים נוכחו לדעת בערכן של אגודות הילדים. הם התענינו בעבודותיהם ונענו להזמנתם להרצות בפניהם.

לחברת "מחזיקי עברית" היו קשרים גם עם חברים שעלו בינתים לארץ ישראל. מכתביהם היו נקראים באסיפות החברים, השפעתם היתה עצומה. אין ספק שמכתבים אלה שימשו גורם חשוב לשאיפה לנוער לעליה לארץ.

ההתחרות בין חברות הילדים היתה גדולה. מדי פעם בפעם נוסדו חברות חדשות שהציבו לעצמן מטרות שונות כדי למשוך חברים, כגון: ספורט, כדור רגל ואף אחת בשם "לבנון", שמייסדה היה ד"ר נתן שלם ז"ל, מדעי הטבע ויסוד מוזיאום. אגודת "מחזיקי עברית" השתדלה להרחיב את היקף פעולותיה בהתאם לרוח המתהלכת בין הילדים ואף להטמיע בתוכה אגודות שונות.

לפעמים הגיעו האגודות בינן לבין עצמן לידי קנאה ולחיכוכים. על פי יזמת אחד המורים נמצאה הדרך ליצירת "פדרציה" של האגודות ולבחירת ועד מרכזי משותף.

כיצד חגגנו את המאורע הזה ?

זכורני: חג השבועות. אחרי ליל שמורים ב"תיקון שבועות" בבית-הכנסת ואחרי שסיימנו את תפילת שחרית עוד לפני הנץ החמה וסיימנו לזמר את הפיוט "אזהרות" של ר' שלמה אבן גבירול, התאספנו חברי החברות שב"פדרציה" בחצר בית ספר פרטי בשם ורסאנו. פנינו להרים הנישאים בצפונה של העיר. הלכנו בסך ובשירה ברחובות העיר. בעלותנו בהרים נפגשנו בהמונים: אנשים, נשים וטף, הצועדים גם הם להרים. מאכלי שבועות המיוחדים בצקלונם, ופניהם למעין המפורסם "שיך סויו" (מעין השיך). ישבנו בצל האלונים רחבי הצמרת ואחר לאורך נחל העשיר בבוסתנים, שנקרא בפינו בשם "פלג הפירות". כמונו כמוהם חגונו כמנהגנו מדי שנה בשנה את חג מתן תורה במרחבי השדות. כאילו יצאנו אל ההרים כדי לקבל את התורה.

על יד הבוסתנים שבפלג הפירות התלקטה החבורה ושמעה "נאומים" על ערך האחדות, על שפת עבר ויפיה, ועל המאורע שבחיי אגודותינו.

פרישה

בעיצומם של הלימודים והחיים העשירים במשפחה, בחברה ובחברות הנוער הגשים בעל הזכרונות הלזה ואחדים מחבריו את מיטב חזונם, נעקרו משורש מחצבתם ונשתלו בארץ משאת נפשם: ארץ ישראל. חבריהם המשיכו בעיר המולדת לטוות את מסכת חייהם. הגדיים נעשו לתישים והמושפעים היו למשפיעים. גרסת ינקותם הרוויה מסורת דורות עמדה להם לרכוש להם עמדות חשובות בחיי הקהילה: בעתונות, באגודות הלאומיות והבין לאומיות ובצבור בכלל. כוחם הנפשי עמד להם בנחשולי העתים, פגעי הטבע וביחוד התבערה הגדולה ששרפה את כל העיר וספונותיה וכן בשלטון מתנכר, ולשאת בגאון חבלי גלות. היו חברים שנמלטו מהעיר וחיפשו להם מקומות מקלט ברחבי תבל והמשיכו בהם את חייהם.

בצוק העתים, ובזרות להם שמש ממזרח עלו בהמוניהם לארץ אבות. ושוב זקפו בה את קומתם. הם שמרו בליבם את ירושת אבותיהם. הם הקפידו להצמד במנהגי משפחותיהם המגובשים והיו "שאלוניקאים" באהליהם, אך השתלבו בחיי העם בציון ותרמו את מלוא תרומתם בבנין הארץ. כל אחד חרש במעניתו בקומה זקופה, הללו באהלה של תורה ומדע, הללו בשדה ובניר, הללו בחיי הציבור והללו בעולם הפרקמטיא.

בהמצאך ביניהם והרגשת כי טרם נמר אוירה של עיר המולדת. אוירה זו עולה בפשטות הליכותיהם ולפעמים בצלילי השפה הקסטיליאנית העסיסית, מלאת החן וגדושת ההומור כשהיא מלווה במנגינה מיוחדת טיפוסית שאלוניקאית. בנדחי "שאלוניקי" אלה בכל אתר ואתר צרורים בחייהם זכרון הורים ומורים, שארי בשר וחברים שנגדעו על־ידי הצר הצורר בשואה. הם שומרים מכל משמר כל הטוב של העיר רבתי עם שהיתה לבז והיושבת בדד, באלמנותה.

ספרות ועתונות

ספרים ביהודית־ספרדית שנדפסו בשאלוניקי

(סקירה ביבליוגרפית)

מאת מ. מולכו

הספרדים הביאו עמהם לתורכיה, מארץ גלותם במערב, אומנויות שונות, שלא היו ידועות עדיין ברחבי האימפריה העותמנית. על אומנויות אלו נמנתה גם מלאכת הדפוס שהיתה אז עדיין בחיתוליה. אחרי עיר הבירה קושטא נוסד בשאלוניקי בית־דפוס על־ידי דון יהודה גדליה, שהביא אתו מלישבון את חומרי הדפוס. הספר הראשון, הידוע בביבליוגרפיה העברית, שנדפס בבירת מוקדון, הוא תורה עם תרגום אונקלוס ופירוש רש״י. הדפסתו נשלמה ביום י״ד מרחשון רע״ד (1513). בשנה זו ראה את אור הדפוס גם ספר הפטרות עם פירוש רש״י, בלא שסומן שנת דפוס [1].

תרגומים מספרי התנ״ך וספרים דתיים

בהדפסת ספרי לאדינו בשאלוניקי חלו מדי פעם בפעם הפסקות. משנת רע״ד (1514) ועד שנת שכ״ה (1565) נדפסו בשאלוניקי כחמשים וחמשה ספרים בעברית מסוגים שונים: מחזורים, ספרי קבלה ומדרש ובמיוחד מסכתות ש״ס וכן באורי המקרא, שחוברו ע״י פרשנים ספרדים. ברם, במשך יובל שנים לא נתפרסם בעיר ספר בלועזית, ורק בשנת שכ״ה יצא לאור בלאדינו ספר הנהגת החיים בשם: ריג׳ימיינטו די לה בידה, מאת ״החכם השלם הכולל כמה״ר משה אלמושנינו נר״י״, מחבר פורה, בעל סגנון מקורי מלוטש ומגוון, ההדפסה שהצטיינה בהידורה התחילה באלול שכ״ד (1564) בבית דפוסו של ״צעיר המחוקקים יוסף, בן החכם השלם מוהר״ר יצחקי, בן הרב החסיד מוהר״ר יוסף יעבץ הדורש״, מפאת חשיבותו של חבור זה, הכולל עניני מוסר והתנהגות בדרך החיים, נדפס שוב בטראנסקריפציה רומית באמסטרדם בשנת 5489 (1729).

בשנות שכ״ח—שכ״ט (1568—1569) יצא לאור מיזה די איל אלמה (״שלחן הפנים״) בדפוס יעבץ באותיות מרובעות ומנוקדות [2]. הוא כולל לקט דינים משלחן ערוך אורח חיים ויורה דעה, מאת ר׳ יוסף קארו, והופיע בימי המחבר, שנפטר בי״ג בניסן של״ה (1575).

בשנות של״א—ש״ס (1571—1600) נדפסו בספרים נפרדים נביאים אחרונים וכתובים בצרוף תרגום לאדינו [3]: איוב, דניאל ותרי־עשר — בשל״א (1571); ישעיהו, ירמיהו, יחזקאל ומשלי — בשל״ב (1572), כולם בדפוס יוסף יעבץ; תרי־עשר — בשמ״ה (1585), בדפוס דוד אזובי; שיר השירים — בש״ס (1600) בדפוס מתתיהו בת־שבע. אין ספק שנדפסו ספרים אחרים שנעלמו מאתנו או שאבדו במרוצת הזמן ולא הגיעו אלינו.

כל ספרי נ״ך נדפסו מקור עברי ותרגום בלאדינו, באותיות מרובעות מנוקדות. בשס״א (1601) ראה אור הספר דיאלוגו דיל קורילאדו, מאת דניאל די אוילה גאלייגו, פילוסופו אי מדיקו (פילוסוף ורופא).

משס״ב (1602) עד תקכ״ד (1764) לא הופיעו בשאלוניקי ספרים בלאדינו פרט לחוברות הקומפלאס (שירים בחרו־זים) על פורים, סדר ליל פסח וחג הפסח, היום ספרים אלה הם יקרי המציאות.

בשנת תי״ג (1653) נדפסו בקונטרס מיוחד ב״לשון ספרד״ האזהרות של ר׳ שלמה בן גבירול, מקור עברי ותרגום לאדינו, פסקא אחר פסקא.

בשנת תקכ״ה (1765) הופיע ספר ״תקוני הנפש״ חלק א׳ ובתקל״ה (1775) חלק ב׳, מאת ראובן בן אברהם. זהו הספר הראשון של מוסר ברוח הסוד והקבלה שנדפס בשאלוניקי. המחבר שהיה מבעלי הסוד קבע את מושבו בירושלים כדי לבלות את שארית ימיו בתורה ובעבודה. מכאן ולהבא הופיעו ספרים אחרים של מוסר מאת מחברים שונים.

משנת תקל״ה (1775) עד שנת תקנ״ה (1795) לא נתפרסמו דברים בעלי ערך ספרותי. אולם מש׳ תקנ״ו (1796) ואילך התרחבה והסתעפה ספרות הלאדינו: נדפסו ספרי ״מעם לועז״ [4] בדפוס השותפים מרדכי נחמן ודוד ישראליג׳ה; בתק״ס (1800) ״שבט מוסר״ מאת ר׳ אליהו הכהן, תושב אזמיר; בתקע״ז

1 זה הודיענו ידידי מר א. יערי במכתב פרטי.

2 הספרדים השתמשו באותיות רש״י להדפסת ספרי חול וכתבי־עת ביהודית־ספרדית. כיוצא מן הכלל נדפסו ספרים מעטים באותיות מרובעות, ובמאה הט״ז גם מנוקדות.

3 בשם לאדינו קראו הספרדים את תרגום התנ״ך לאישפניולית. לפנים היה המלמד אומר לתלמידו: ״קראו בלשון (הקודש) ולאדינו״, כלומר אחד במקור עברי ואחד בתרגום ספרדי (לאדינו משמעו שפה שמקורה בלשון הלטינית). ברם את השפה המדוברת קראו סתם איספניולית או ג׳ודיסמו. יהודי ספרדי אומר עד היום לחברו; ״איסקריב׳ימי אין איספאנייול״ (כתוב לי באיספניולית), ולא איסק־ריב׳ימי אין לאדינו (כתוב לי בלאדינו), אב׳לאמי אין ג׳ודיסמו (דבר אלי ביהודית־ספרדית), ולא אב׳־לאמי אין לאדינו (דבר אלי בלאדינו). אך בספרות העברית המאוחרת האשכנזים נהגו לכנות בשם לאדינו את השפה הכתובה והמדוברת של הספרדים, שקבעו לאחר הגרוש מספרד את מושבם באימפריה העותמנית.

4 עיין על היצירה הזאת בחיבורו הצרפתי של המחבר Meam Loez שאלוניקי 1945.

(1817) ובתקפ"ט (1829) "ספר הישר" מאת ר' זרחיה היוני, כולל עניני מוסר, יראת ה' ופרישות [5].

מאמצע המאה הי"ח עד סוף המאה הי"ט נדפסו בתקופות שונות חוברות של קומפלאס, שירים עממיים ששרו אותם בלווית כלי זמר או בלעדיהם. שירה עממית זאת נחלקה לסוגים שונים:

א. קומפלאס על נושאים היסטוריים בקשר לחגי השנה: פסח, שבועות, פורים, וט"ו בשבט. לא נתחברו על חג הסוכות, משום שבחג זה שרו פיוטים של שמחת תורה. השיר הארוך "איס ראזון די אלאב'אר" (יש להודות) של הפייטן יהודה בר ליאון על חג השבועות נקלט במחזור לחג זה.

ב. קומפלאס די יוסף הצדיק, מאת ר' אברהם טולידאנו; אלגיה ארוכה, שבלי ספק שרו אותה המקוננות בתשעה באב; הקומפלאס של ר' דוד פארדו, המדברות על אפסות החיים בחרוזים נוגים, נקלטו בכמה חוברות ובמחזורי ימים נוראים שנדפסו בוינה.

ג. קומפלאס על נושאים חילוניים — הנקראות קומפלאס דיל פ'יליק (עולם, חלד), שחוברו על ידי טרובדורים שונים לרגל איזה מאורע של פורענות, או סתם על קשי החיים, בצורה מבדחת ובסטירה עוקצת. במקצוע זה הצטיין בשאלוניקי ביחוד המשורר העממי יעקב יונה, שעוד היה חי שנים אחדות לפני מלחמת העולם השניה.

יעקב יונה הנ"ל הציל משכחה הרבה רומנסות, שכינס בחוברות שונות, באותה הצורה שקלט אותן מפי זקנים וזקנות [6].

אחרי המאה הי"ט נדפסו פעמים אחדות הקומפלאס על פורים לסעדי הלוי, הן העממיות ביותר בשאלוניקי ובסביבותיה. השירים המודרניים מסוג הבדיחה וההיתול שהופיעו בכתבי-עת בפרוס החגים, דחקו את השירים המסורתיים בעלי התוכן הדתי, ונשכחו מן הלב.

משנת ת"ר (1840) ואילך נדפסו בהרבה הוצאות מחזורים וסידורים וכן חוברות הכוללות שירי חג, שמזמרים אותם הספרדים בחגים ובמועדים אחר הסעודה. כן נדפסו ספרי חול באותיות חדשות ומהודרות, שהמדפיסים הביאו מוינה. הרבה מהמהדרים, ביניהם ר' יצחק אמאראג'י, "מביאים לבית הדפוס" תרגומים מעברית מספרים ישנים וחדשים. בשנות תרי"ג—תרי"ד (1853—1854), נתפרסמו בלאדינו הספר "שבילי עולם" [7] "שממנו לומדים הרבה דברים של חכמה ומדע", מאת שמשון בלאך הלוי; ר' יצחק אמאראג'י הוסיף אל תרגומו ללאדינו ענינים אחרים מספרים שונים.

ספרי חול

באמצע המאה התשע עשרה נקרע חלון כלפי המערב, בחומה שהקיפה את יהודי שאלוניקי, וקרני-אור חדרו לתוכה: נוסדו בתי-ספר יהודיים וזרים, שבהם הורו, מלבד תנ"ך ודת, גם צרפתית, איטלקית ולמודי חול, לפי מצב הזמן. הקורא שקצה נפשו בקריאת ספרים צנומים, בלא לחלוחית של שירה וספרות רעננה, נמשך כמו בחבלי קסם אחר ספרי חול: היסטוריה ופיליטונים שונים. נזכיר את החשובים ביותר: "שבט יהודה", בשנת תר"י (1850); "חוט המשולש" — לה איסטוריה די נאפוליאון איל טריסירו (תולדות נפוליאון השלישי), בתרי"ז (1857); איסטוריה אוניברסאלה (היסטוריה כללית), מאת ר' יהודה נחמה, בתר"ך (1860); איל ב'יאז'י די ר' ישראל (מסעות ר' בנימין השני) בתרכ"ג (1863); "בן גוריון" (יוסיפון) בתרכ"ג ובתר"ן (1863—1890); "זכרון טוב", ביאוגרפיה של אלבירטו קאן מפריס, מאת ר' יהודה נחמה; "איגרת בעלי החיים" (מהדורה שלישית), בתרכ"ז (1867); "מאורעות צבי" (על שבתי צבי), מאת סעדיה הלוי, בתרל"א (1871); "מסתרי פריס", מאת אוז'ין סו, בתרל"ו (1876); דון יוסף, פרימו מיניסטרו די איספאנייה, "אלדד הדני", בתרנ"א (1891). רובם של ספרי הסטוריה אלה, שמשכו את לב הקורא, הם תרגומים מהשפה העברית ללאדינו והמתרגמים שמרו את השם העברי המקורי. לשון התרגום אינה מדויקת לפי המקור אלא מלולית, מגומגמת ומעורבת בהרבה מלים עבריות, שאינן שגורות בפי העם.

בעשר השנים האחרונות של המאה הי"ט, חל שינוי גדול בטעם האסתטי של קהל הקוראים ביהודית-ספרדית, שלא מצא עונג וקורת רוח בקריאת ספרי מוסר גרידא, הן מצד תוכנם היבש והן מצד ההרצאה חסרת טעם ולחלוחית ספרותית, פרט לאינצקלופדיה העממית "מעם לועז" (ביהודית-ספרדית) שעוד רבו הקוראים בה מהמון העם, מפאת האגדות ודברי היסטוריה המובאים בה והאחוזים ושלובים בדינים ועניני מוסר. בציבור התחילו להראות הניצנים של ספרות אישפאניולית עממית, שהושפעה במידה רבה מהספרות הצרפתית והאיטלקית. קמו סופרים חדשים שטיפחו את טעם הקורא הפשוט לסגנון רענן ולקריאה מושכת את הלב. התחילו להופיע בעתונים רומנים ונובילות מתורגמים מלשונות זרות, ובמיוחד צרפתית, השפה הנפוצה ביותר במזרח.

בשנת 1883 הופיע כפי מה שידוע לנו הרומן הראשון: און פאדרי ב'ירטואוזו, מתורגם מצרפתית. הסופר הצעיר, (מת בדמי ימיו) אליהו ארדיטי, תרגם מאיטלקית רומנים שונים, ביניהם: איל ביזו די אונה מואירטה, לה מאדראסטה ועוד, גם זיכה את קוראיו הרבים בחיבורים מקוריים, כמו דראייפוס, איל רומאנסו די און אינוג'ינטי (1901).

מראשית המאה העשרים ואילך, הרבו לתרגם רומנים ונובילות מצרפתית ומאיטלקית ליהודית-ספרדית. בשנים 1901—1938, תורגמו יותר ממאה וחמשים רומנים מסופרים בעלי שם, רובם צרפתים ומעוטם איטלקים, בעלי תיכן יהודי ולא יהודי כגון: מאכסים גורקי (האם), י. טולסטוי, אופטון סינקליר, פייר די קורסיל, מישל זיוואקו, מישיל מורפ'י, ז'ול מארי, שכספיר, אלכסנדר דומה — אב ובן, וויקטור הוגו, ז'ורז'ו וירדין, וכו' וכו'. כן תורגמו ליהודית-ספרדית הרבה סיפורים משלום עליכם, י.ל. פרץ ושלום אש. המתרגמים, שלא היו סופרים מובהקים, קיצרו או השמיטו לעתים קרובות מה שאינו דרוש

5 כל הספרים הנ"ל הם ביהודית-ספרדית אף כי שמותיהם הם עבריים.

6 ראה ספרו של מ. אטיאס רומאנסירו ספרדי; ירושלים תשט"ז.

7 נדפס בעברית בזאלקווא בתק"ב (1822) ובתקפ"ה (1828) (בן-יעקב, בערכו).

לדעתם, לקורא. רוב הרומנים והנוב׳ילות הופיעו בצורת פ׳יליטון בכתבי־עת שונים[8] ומיעוטם בספרים מיוחדים. נציין את הרומאן המקורי לה פרינסיפיסה אינקארסילאדה, מאת יוסף עוזיאל, שהופיע בפ׳יליטון בעיתון היומי איל אב׳יניר, בשנת 1915. הרומן משך את לב הקוראים הן מצד תכנו והן מצד הרצאתו היפה וסגנונו הרענן. הספרים פ׳ירר של הפדיראציה הסוציאליסטית בשאלוניקי (ארגון הסתדרות המתאים במטרתה לבונד בין יהודי רוסיה) שנועדה לקורא הפשוט ובמיוחד לפועלים ובעלי מלאכה, הכילה הרבה מאוד ספרי לאדינו, רובם בעלי תוכן כלכלי וסוציאלי. בין הספרים החשובים ביותר בתרגום לאדינו היו ״מינטיראס קונביאנסייונאליס״ (שקרים מוסכמים) לנורדוי; ריזוריקסייון, ואנה קארינינה ואחרים, מאת ליאון טולסטוי.

המדפיס בצלאל הוציא לאור אוסף רומנים בלשיים — נאט פינקרטון.

בסוף המאה ה־19 וברבע הראשון של המאה ה־20 קמו משוררים מקוריים אחדים שפרסמו את פרי רוחם בעתונות האישפאניולית. נציין ביחוד: שלמה שלם, אלבירטו טאראגאנו, יוסף אירירה, משה קאזיס, אלכסנדרו פרץ. האחרון נולד באיזמיר ופעל במשך הרבה שנים בשאלוניקי. שיריו של שלם נתפרסמו בשני קובצים: לה גאביללייה (1900), קואדירנו די פואיזיאס (1901). המשורר יעקב יונה (ראה לעיל) כתב שירים לעת מצוא (על אישים, מאורעות ופגעי הזמן), שירים היתוליים ומבדחים, שנאספו בחוברות מיוחדות. הוא כינס בחוברות שונות צרור רומנסות עתיקות, מתקופת ימי הבינים, שקלט מפי העם.

חובבים מלהקת המשחקים של הפידירציה הסוציאליסטית ומהאגודה הציונית ״מאכס נורדוי״, חיברו דראמות, מהתלות וחזיונות שהוצגו על הבימה. מהן ראו אור הדפוס כגון: בילאג׳י מאת אלברטו מולכו (1930); איל טריאונפ׳ו די לה ג׳וסטיסייה, מאת מואיז נאג׳ארי (1921) ומהן נגנזו ואבדו.

עם יסוד בית־הדפוס של ״חברת עץ החיים״ בשנת תרל״ה (1875), נתעשרה ספרות הלאדינו בספרי מוסר ובהוצאות חדשות של ספרי ״מעם לועז״, רומאנים, חוברות של קומפלאס על מאורעות מקומיים, דרושים ונאומים המכילים חומר היסטורי עשיר, סידורים ומחזורים, שבפעם הראשונה הכילו פיוטים ותפילות בתרגום אישפאניולי.

ספרות הסטורית וספרות ציונית

גם בהיסטוריה העברית והכללית הופיעו ספרים, והם: איסטוריה די לוס רוג׳ילד (1903); דוקומינטוס סוברי לה מוז׳יר ג׳ודיאה (מסמכים על האשה היהודיה) מאת מירקאדו קוב׳ו (1911); פ׳לאמה אסינדידה — חלום חלמתי, (להבה בוערת, חלום חלמתי) על שריפת שאלוניקי בש׳ 1917 מאת שמואל הלוי (1922); לוס בולגארוס אין שאלוניקי (הבולגרים בשאלוניקי) (1929); קונטריבוסייון אלה איסטוריה די שאלוניקי (תרומה לתולדות שאלוניקי), כותב הטורים האלה (1932); שבתי צבי אי לוס מאמינים (שבתאים), מאת יוסף נחמה (1932); ״עמק הבכא״ מאת ר׳ יוסף הכהן, תורגם בידי שם טוב ברזילי (1934); קולפו די אוז׳ו סוברי לה אנטיגואידאד גריגה (מעוף עין על קדמוניות יוון) מאת מירקאדו קוב׳ו (1937); איסטורייה די לוס ג׳ודייוס די קאסטוריה (תולדות יהודי קאסטוריה), מאת מיכאל מולכו ואברהם מבורך (1938) וכו׳ הספר הזה הוא האחרון שנדפס בשאלוניקי לפני השואה רוב הספרים הנ״ל הם תרגומים מן השפה הצרפתית והופיעו בצורת פ׳ילייטון, ומעוטם בספר מיוחד.[9]

לא נפקדו בספרות היהודית־ספרדית שהופיעה בשאלוניקי גם מקומם של ספרים בעלי תוכן ציוני ולאומי, שנפוצו בין כל שדרות העם, בעקב הויכוחים שבין הציונים לבין מתנגדיהם מכל הסוגים: מתבוללים, סוציאליסטים וקומוניסטים. רוב התרגומים בשטח זה הופיעו בספרים נפרדים ומיעוטם בפיליטונים, בעתונות הציונית המקומית. נציין אחדים: אמור די ציון (״אהבת ציון״) מאת אברהם מאפו בתרגומו של דוד פ׳ריסקו מקוסטאנטינופול שהופיע בפעם השניה בשאלוניקי (1894); ב׳ייז׳הנואיבה טיירה, (אלטנוילאנד — תל אביב) מאת תאודור הרצל, תורגם בידי יוסף עוזיאל (1914); אונזי מיזיס די לאב׳ורו ציוניסטה, (11 חדשי עבודה ציונית), נתפרסם ע״י ״הפידירציה הציונית בארץ יוון״ (1919); קי איס איל ציוניזמו מזרחי? (הציונות מזרחי מהי?) מאת אברהם ריקאנטי (1920); קי איס איל איסקופ׳י דיל קרן היסוד? (מטרת קרן היסוד מהי?): לה קואיסטייון ג׳ודיאה, פור קואלו טאנטה אבוריסייון? (השאלה היהודית, שנאה כה רבה למה?) מאת מ. אדוט מאזמיר (1921); אה טראב׳ירסו לה פאליסטינה, (בדרכי א״י), מאת ברוך עוזיאל (1927); שארמיס די פאטריאה (קסמי מולדת) מאת יהודה בורלא, בתרגום משה אטיאש (1927); איל פאאיס די מואיסטרוס דיזיאוס, (ארץ מאויינו) מאת מוריס שמואל (1925); אוטואימאנסיפאסייון, מאת ליאון פינסקר (1931); לה סיטואסייון איקונומיקה אין פאליסטינה (המצב הכלכלי בארץ־ישראל), מאת רובין כאליי (1933); איסקריטוס ציוניסטאס די אחד העם (כתבים ציוניים), איסטוריאס ציוניסטאס, (ספורים ציוניים) בקובץ מאמרים שונים (1933); קי איס איל ציוניסמו ג׳יניראל (הציונות הכללית מהי?) מאת זליג ברודצקי ועוד.

ספרי לימוד

בכל בתי הספר של הקהילה (והם היו רבים), של האליאנס, ובתי־ספר פרטיים, ואפילו בבתי הספר האיטלקיים, שהיו מאוכלסים בהרבה תלמידים יהודיים, למדו קרוא וכתוב באיספאניולית. לצורך זה נדפסו אלפונים וספרי קריאה להוראת

8 ז״א מתחת לקו. רוב הקוראים גזרו ולקטו את דפי ״הפליטון״ ולבסוף כרכום לספר. — העורך.

9 המחבר המנוח לא דלה את כל הספרים או החוברות מהסוג הנ״ל שהופיעו, אלא הסתפק כנראה במה שנראה לו לחשוב להזכירו — העורך.

יהודית־ספרדית. נזכיר אחדים מהם: "נואיב'ו סילאבאריו איס־פאניול", (1910, 1923, 1925, 1931 ועוד); ליב'רו די ליקטורה (ספר קריאה) מאת יעקב כהן, מורה ראשי בת"ת הגדול, הופיע בהרבה מהדורות; ליקטוראס מוראליס אי אינסטרוקטיבאס (מקראות מוסר ודעת); נוסייוניס סומארייאס די לה איסטורייה דיל אימפיריו אוטומאנו פארה לוס איליבוס דילאס איסקולאס ג'ודיאס (ידיעות ראשוניות בהיסטוריה של הממלכה העותמנית בשביל תלמידי בתי ספר יהודיים) מאת יצחק יהושע (1902) [10]; המשורר ש. שלם תרגם ליהודית־ספרדית כמה ממשלי לפונטין כדי ללמדם על־פה בבתי הספר היהודיים; קונטרסים להוראת יסודי החשבון; המורה יעקב כהן פרסם בשנת 1895 את ספרו "לשון למודים" — ליברו די גראמאטיקה, ללימוד הדקדוק העברי; מנחם משה, מורה לעברית בבתי־ספר הקהילה חיבר ספרי לימוד וספרי עזר, כדי להקל על העולים לא"י [11] לימוד השפה העברית, ביניהם נציין: מיטוד פאג'ילי פארה אימביזאר איל עבריאו (שיטה קלה ללימוד העברית) (1933), "מי־לון כיס יהודי־ספרדי־עברי" (1943).

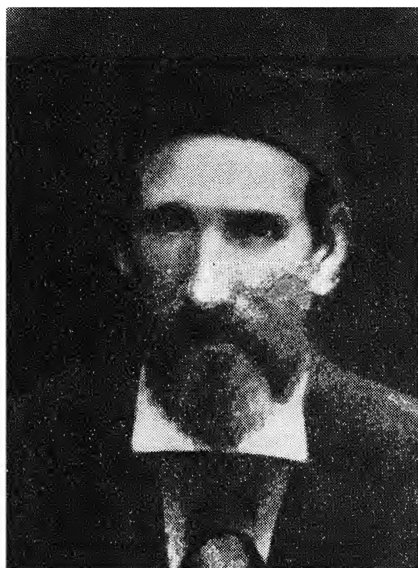
בשפל

ליהודית־ספרדית היתה תקופה של פריחה ושגשוג במשך יובל שנים. ירידתה התחילה כשממשלת תורכיה התפוררה באי־רופה וארצות הבאלקאן ירשו את מקומה. אולם בשאלוניקי, שטרם נתרוקנה מתוכנה היהודי, איחרה ירידה זו לבוא. אדרבא, הספרות היהודית־ספרדית, נתעשרה בפרסומים רבים, מהם מקוריים ובעלי ערך ספרותי והיסטורי. האישפאניולית היתה אף בשנים האחרונות שפת אם ושגורה היתה בפי כל וספרי לאדינו וקבצים של עתונים נמצאו בבתי היהודים.

לבסוף התמוטט גם המבצר האחרון הזה של הספרדים. כדי להחיש את התבוללותם של יהודי מוקדון ותרקיה (רק הם המשיכו לדבר ספרדית ביוון ואילו היהודים במחוזות אחרים דיברו יוונית) אסרה הממשלה היוונית את הוראת האישפאניולית והצרפתית בבתי הספר של היהודים. איסור זה, שהוצא לפועל בשנת 1931, אסר על נתיני יוון גם את הלימוד בבתי־הספר היסודיים של ממשלות זרות. הצנזורה של הרודן מיטאקסאס שמה מכשולים רבים לפרסומים בלשונות המעוטים. בינתיים סיגלו להם יהודי שאלוניקי את שפת הארץ. העם השולט התחיל להיות לאומני־קיצוני וראה בצרות עין את ערכי המעוטים הלאומיים, ובמיוחד של יהודי שאלוניקי. קם דור חדש שקיבל את חנוכו בבתי־הספר הממשלתיים והפרטיים ושפת תרבותו היתה היוונית. מספר קוראי יהודית־ספרדית הלך ופחת משנה לשנה. ברם, היהודית־ספרדית עודנה חיה.

בשנת 1943 הקיץ הקץ על יהודי שאלוניקי ונסתם הגולל על הקהילה עתיקת יומין בעטים של הנאצים, ימ"ש. עמה נהרס המבצר האחרון של היהודית־ספרדית במזרח הקרוב ולא נשאר זכר ללשון זו כי אם בקושטא ובתל־אביב.

הערת המערכת — המחבר המנוח לא דלה את כל אשר נכתב ביהודית־ספרדית, ויש להתיחס איפוא למאמר כלסקירה כל־לית שיש להשלימה. בהתאם לכך יש להתיחס לרשימת הספרים המובאים במאמר כלרשימה לדוגמא. המחבר תרם ע"י מאמרו הנ"ל תרומה רבה בכתבו תדריך מאיר עינים.

ר' יעקב עוזיאל ז"ל (ר' עליו בעמוד 107)

10 בספר נתפרסמה הסכמה מאת מיחמיד רשיד ביי, שר ההשכלה בתורכיה, בה הוא ממליץ עליו ואומר שראוי הוא שיקובל כספר למוד בבתי־הספר של היהודים דוברי אישפאניולית בתורכיה.

11 לאחר הפוגרום שפרץ בשנת 1932 בפרוור היהודי קמפביל מכורתם, עלו לארץ והשתקעו רובם בתל־אביב וחיפה ומעוטם בירושלים. העולים האלה השתייכו לכל שדרות העם, ביניהם (ר' להלן בקובץ זה), עזבו כשנים עשר אלף יהודים את עיר הרבה פועלים ובעלי מלאכה.

העתונות האישפאניולית בשאלוניקי

(רשימה ביבליוגראפית)

מאת מ. מולכו

העתונות האישפאניולית, שנדפסה באותיות רש״י, מילאה תפקיד חשוב בחיי היהודים הספרדים בארצות המזרח. היא חינכה את הציבור ללאומיות, לציונות ולאנושות בכלל. חוץ מידיעות אקטואליות, מן הארץ ומחוצה לה, פרסמה העתונות הספרדית ידיעות מן החיים היהודיים, ואפילו מאמרים היסטוריים, ותרגמה ליהודית־ספרדית רומנים משפות שונות, ובמיוחד מצרפתית. בעתונים נתפרסמו הרבה שירים מקוריים, שיחד עם הרומנים פיתחה את השפה היהודית־ספרדית. הלשון בעיתונות היתה עממית כדי שתחדור להמוני היהודים.

במזרח הספרדי לא התחוללה התנגשות בין שתי לשונות, כמו בפולניה למשל, בין היידיש והפולנית. בעלי השכלה אירופית קראו גם בעתונים שנתפרסמו בצרפתית, והמון העם — בעתונים באיספאניולית. עתונים באישפאניולית נתקיימו בעיר עד השואה, אם כי מספר הקוראים אישפאניולית ירד משנה לשנה מחמת התמעטות אנשי הדור הישן.

נפרט עתה ביחוד כתבי־העת החשובים שהשפיעו על קהל הקוראים. יבואו האחרים וישלימו את סקירתנו זו.

כתבי־עת אינפורמטיביים

חלוץ העתונות האישפאניולית בשאלוניקי הוא ר׳ יהודה נחמה (1826—1899) שיצר באחד בתשרי תרכ״ד (1864) את כתב־העת ״איל לונאר״. בו נתפרסמו בתרגום יהודית־ספרדית מאמרים שהופיעו בעברית ברוסיה ופולניה והודעות שונות בנוגע למסחר הארץ. ברם, חלוץ העתונות האינפור־מטיבית היה המדפיס סעדי הלוי אשכנזי (נפטר ח׳ בטבת תרס״ה) שהתחיל להוציא את העתון ״לה־איפוקה״ (התקופה) בג׳ בחשון תרל״ו (1 בנובמבר 1875). בראש העמוד הראשון של הגליון הראשון צוין: ״כתב עת מסחרי וספרותי״. ה״איפוקה״ החליף את יום הופעתו פעמים שונות; לפעמים הופיע פעמיים בשבוע, ביום שלישי וביום ששי, ובאחרונה הופיע, מ־24 באב תרנ״ח ואילך, באופן קבוע ביום ששי בשבוע. מ־14 באייר תר״ע (23 במאי 1910), היה לעתון יומי והשתתפו בעריכתו בני סעדי הלוי, דוד פלורינטין, מינטיש בן סנג׳י, ההיסטוריון יוסף נחמה, המשורר שלמה שלם, הסופר לוסיין שוטו, הסופר אליהו ארדיטי ואחרים. שמואל סעדי הלוי וארדיטי תירגמו כמה רומנים שהופיעו בעתון ״לה איפו־קה״. בכלל הם היו הראשונים בעיר שתרגמו רומנים. העורך הראשי של ״לה איפוקה״ היה שמואל הלוי בן המיסד, סופר ועתונאי רב הכשרון ועממי. את מאמריו שכתב בסגנון עשיר ורענן בלעו הקוראים כ״בכורה בטרם קיץ״. תוכן העתון היה מגוון. הוא מסר לקוראיו ידיעות מכל הסוגים: על המדיניות העולמית, על המתרחש בעולם היהודי, על התפתחות הכלכלה באימפריה העותמנית; העתון כלל גם מאמרי בקורת על הנהלת הקהילה ומוסדותיה; על מנהגים תפלים שלא נתנו כבוד ליהדות המקומית; הוא עורר התעניינות מרובה להשכלה וללי־מודי אומנות ומלאכת־יד, כגורמים חשובים לתקנת מצבו הכלכלי והחברתי של העם היהודי. ״לה איפוקה״ בשא־לוניקי, ו״איל טיימפו״ בקושטא חידשו את השפה היהודית־ספרדית ונתנו לה גמישות ויופי. מסגרת ה״איפוקה״ התרחבה ותוכנה שופר משנה לשנה. העתון תרם תרומה חשובה להתקדמות הקהילה. ברם, מנהלי העתון התנגדו לתנועה הציו־נית, הטיפו לתיקונים בדת, לביטול נמוסים ונוהגים דתיים, כל אלה היו למורת רוח לרבים מהקוראים שחפצו בקיום המסורת, מבלי להתנגד להשכלה אירופית.

בעשרים בכסלו תרנ״ח (16 בדצמבר 1897) התחיל להופיע השבועון ״איל אב׳יניר״ (העתיד) שנוסד בהנהלת ר׳ משה מלאך נ״ע. העורך הראשי של השבועון היה הציוני הנלהב דוד פ׳לורנטין, שחונך על ברכי הדת והלאומיות וידע שפות רבות. אחד מחברי המערכת היה אח״כ הסופר הצעיר יוסף עוזיאל, שמאמריו הופיעו גם בפסידונים ״נער עברי״. לעתון ״איל אב׳יניר״ היתה משימה לאומית וציונית, הוא הפך לעתון יומי אחרי הכרזת הקונסטיטוציה התורכית. עוזרי המערכת היו: לוסיין שוטו, אברהם ריקאנאטי, מינטיש בן סאנג׳י ואחרים.

לאחר הופעתו של ״איל אב׳יניר״ נטה חלק מקהל קוראי ״לה איפוקה״ לשבועון החדש. בזמן שהיה אסור לדבר על הציונות, שנחשבה בעיני השלטונות כתנועה החותרת תחת המולדת התורכית, מסר ״איל אב׳יניר״ לקוראיו ידיעות על התפתחות הציונות ועל פעולתו המדינית של הרצל. אחרי הכרזת הקונסטיטוציה בתורכיה, נהל העתון תעמולה רחבה למען התנועה הציונית למרות קפדנותה של מפלגת ״התורכים הצעירים״, שהביטו בצרות עין על התגברות לאו־מיותם של המעוטים שישבו באימפריה העותמנית. הרבה פעמים היה שרוי ״איל־אב׳יניר״ במחלוקת חריפה עם עורכי ״לה־איפוקה״ בהגנתו על המסורת, על לימוד השפה העברית והחינוך הלאומי.

בשנת תרס״ט, הוציא לאור דוד פלורנטין יחד עם יוסף עוזיאל את ה״ריב׳יסטה פופולארה״ (כתב־עת עמ־מי), שכלל מאמרים בעלי תוכן לאומי ומדעי בשפה עממית.

אחרי הכרזת הקונסטיטוציה התורכית יסד הסופר והעתונאי אליהו ארדיטי את העתון היומי ״לה ליבירטאד״ (החרות) היה לו גוון לאומי. עוזרו היה גבריאל בוטון. אולם עתון זה לא האריך ימים (מיסדו נפטר ב־8 ביוני 1913).

בשנת תר״ע התחיל להופיע ״איל אימפארסייאל״ (הבלתי־מפלגתי) שמיסדיו היו אלברטו מאטאראסו ואלעזר ניפוסי. העורך הראשי היה מינטיש בן סנג׳י. עתון זה היה מתון ונשאר נוטרלי כלפי הדת והתנועה הציונית.

בשנת 1912 מילא העתון ״איל ליביראל״ את מקומם של העתונים ״איל אימפארסייאל״ ו״לה איפו־קה״, שפסקו להופיע בהסכמת מנהליהם. הוא הופיע בהנהלתו של א. מאטאראסו; והעורך הראשי היה מ. בן סאנג׳י.

בשלושה בניסן תרע״ב (1912) הוציא אסיאו את העתון היומי ״לה נואיבה איפוקה״ (התקופה החדשה) שלא האריך ימים.

בששה עשר בתשרי תרע״ח (2 באוקטובר 1917), כחדשים אחרי שרפת העיר ובשעה ששום כתב עת באישפאניולית לא התקיים, הוציאו שני עתונאים מוכשרים, מ. בן סאנג׳י וא׳

ב׳יאסי, את העתון היומי "איל פואיב׳לו" ("העם"). בן סאנג׳י, שידע כעשר שפות חיות, היה ציוני נלהב, בעל מרץ ואישיות מוסרית נעלה. באומץ לב ובמסירות רבה תבע את עלבונם וזכויותיהם של יהודי העיר, פירסם מאמרים חריפים נגד שונאי ישראל מבית ומחוץ, ולא חס על ממונו, ואפילו על חייו שסיכנם הרבה פעמים. הוא נהל בעתונו תעמולה עזה כדי להכניס תיקונים ושיפורים במוסדות הקהילה, ובמיוחד לחם למתן זכות שוה לכל היהודים, בלי הפליה בין דל ועשיר, לבחור ולהבחר, על אף התנגדותם של ה"גבירים", השליטים היחידים בהנהלת הקהילה*. אך, כתוצאה מהבדלי דעות שהתעוררו בין מ. בן סאנג׳י ובין הסיעה של דוד מאטאלון, יו"ר חברת "בני ברית" ואחרים בהערכת הענינים הפוליטיים של המדינה ובחירת חברי מועצת הקהילה, חלה תמורה במעמדו של העתון. הוא פסק מלהופיע בקיץ 1933.

"איל טיימפו" (הזמן), עיתון יומי, נוסד בידי איזאק פלורינטין בשנת תרפ"ה (1925). ברם לא רבו קוראיו ותפוצתו היתה מוגבלת. מיסדו התנגד לציונות.

ב9 באוגוסט 1929 הופיע העיתון אקסיון (פעולה). עורכו היה העתונאי ב׳יאסי, ממיסדי העתון איל פואיב׳לו הנ"ל, שהסתלק ממנו מחמת חלוקי דעות שפרצו בינו ובין חברו מ. בן סאנג׳י, בקשר לכיוון העתון. הוא שיתף פעולה עם המשכיל אברהם כהן, שהיה סוציאליסט. העיתון היה שמאלי, התנגד לציונות ושימש בטאון של המפלגה שנודעה בשם "איל גרופו פופולאר" (הגוש העממי). נטיתו זו גרמה שלא היו לעתון "איל פואיב׳לו" מהלכים בין השדרות הרחבות של העם ותפוצתו לא עלתה על המספר של מאתים וחמשים גליונות ליום. זמן רב אחרי הווסדו, נהלו העתונאים אילי פראנסיס ויוסף אנג׳ל (שהשתקע אח"כ בארץ־ישראל) את העתון אקסיון, ונתנו לו אופי לאומי וציוני. א. ב׳יאסי נשאר כחבר המערכת ולא השפיע על מגמתו של העיתון. ה"אקסיון" עמד על רמה גבוהה בשטח האינפורמציה והיה גורם חשוב בחיים הציבוריים של הקהילה. תחת ההנהלה החדשה יצא העיתון בפורמט גדול ותכנו היה מגוון ומעניין. כותב הטורים האלה פרסם בו מאמרים על תולדות יהודי שאלוניקי וכן כתובות עתיקות מבית הקברות של העיר. בנושאים אלה לא עסקו עיתוני העיר עד כה.

שיא תפוצת העיתון הגיע בעיר לשלשת אלפים גליונות, ובחוץ לארץ וארץ ישראל בכלל, לאלף גליונות, בסך הכל, בדרך כלל, ארבעת אלפים גליונות וגליון חגיגי היה נמכר עד ששת אלפים טפסים. לרגל המכביה של שנת 1933, חג הסוכות תרצ"ד והזדמנויות אחרות הופיעו גליונות מיוחדים, שכללו מאמרים היסטוריים, דברי בקורת וכו׳. בהופעת העתון אקסיון, הגיעה העתונות האישפאניולית בשאלוניקי לשיא התפתחותה.

באחד באוגוסט 1938 עברה הנהלת האקסיון לידי אלברטו מולכו, סופר מחונן ועתונאי מפורסם. אף על פי שמולכו היה שמאלי, לפי נטיותיו, לא חל שום שנוי בכיוון העתון, שנשאר לאומי־ציוני. בחדש פברואר 1940, חדל האקסיון להופיע עקב ההסכם בין מולכו וא. ב׳יאסי. מיסד כתב העת איל אימפארסיאל.

העתון "לה פרינסה ליבירה" נוסד בשנת 1934 בהשתדלותו של דניאל אלאלוף, ציר הפרלמנט היווני. הורתו ולידתו היו בטעמים מדיניים. עתון זה לא התנגד לציונות, ונטה למפלגה המלוכנית ביוון, למורת רוחה של מפלגת ויניזלוס, שתמכה בריפובליקה והתנגדה ליהודים. עיתון זה התקיים כשנה אחת ובאחד לחדש ספטמבר 1935 התאחד עם העתון אקסיון, בשם אקסיון־פרינסה.

א. ב׳יאסי, הנ"ל ייסד בכ"ח חשון תרצ"ו (24 בנובמבר 1935) את העתון היומי מיסאז׳ירו (ציר שלוח) הוא כפר ברעיון הלאומי והציוני. אך, כדי שיהיו מהלכים לעתונו בין השדרות העממיות ולא יכשל שנית בנסיונו, נתן לעתונו כיוון לאומי וציוני והוכנסו בו ידיעות מהמתרחש בעולם היהודי והציוני. פעם בשבוע, ביום שני, הופיע עמוד התולי (המו"ל הצטיין גם בכשרון הומוריסטי). הופעתו פסקה זמן קצר לפני כיבוש שאלוניקי בידי קלגסי הגרמנים (9 באפריל 1941). מיסז׳ירו היה העתון היומי האחרון ביהודית־ספרדית, באותיות רש"י, שיצא לאור בארצות המזרח ובהפסקתו נסתם הגולל על העתונות היהודית־ספרדית במזרח.

בשאלוניקי צצו עוד עתונים שהיו בגדר של נסיונות שלא הצליחו, כמו: "איל טיליגראפו" (המברק), שנה א׳, מס׳ 1, 17 אלול תרפ"ט (22 ספטמבר 1929); "לה נאסיון" (הלאום) אורגאנו פוליטיקו נאסייונאל איליני ג׳ודייו" (בטאון מדיני־לאומי, יווני־יהודי), י"ל ביום שבת, שנה א׳ מס׳ 1, 18 דצמבר 1926; "איל פופולאר" (העממי), עתון יומי שנה א׳ מס׳ 1, 17 אלול תרפ"ט; "לה טריבונה ג׳ודיאה", שבועון, נוסד ביזמתו של ב׳יטאל דאסה בשנת 1944.

עתונות ציונית

בשאלוניקי לא הופיע עתון יומי ציוני רשמי. אולם רבים היו כתבי־העת: שבועונים, ירחונים ושנתונים בעלי גון ציוני מפורש. נזכיר אחדים מהם בסדר כרונולוגי:

כתב העת הציוני הראשון היה השבועון לה איספיראנסה (התקוה), שהתחיל להופיע בחמשה באב תרע"ה (1915) ביזמתן של האגודות "בני ציון", "נורדאו", "מכבי" ו"קדימה"*. חברי המערכת וסופריו היו מנהלי האגודות והם: יוסף עוזיאל, יצחק אלב׳ו, אברהם ריקאנאטי, אליהו ב׳יאסי הי"ד, דוד פ׳לורינטין, מינטיש בן סאנג׳י הי"ד ואהרן פארדו.

בפרוץ דליקת 1917 נפסקה הופעתו ונתחדשה בכסלו תרע"ט (1918). שוב חלה הפסקה בהוצאתו חדשים אחדים, אך בי"ב בסיון תרע"ט (10 ביוני 1919) (כשהוקמה הפדרציה הציונית ביוון) ועד פברואר 1920 הופיע "לה־איספיראנסה" כבטאון של הפדרציה שמרכז פעולתה היה בשאלוניקי. הופעת העתון נפסקה עם עליתו של יוסף עוזיאל לארץ, העורך הראשי והרוח החיה שלו. "לה־איספיראנסה" פעל לטובת הרעיון הציוני בין כל שדרות העם והרבה פעמים בא בקשרי מלחמת־דברים עם העתון אב׳אנטי, בטאונה של המפלגה הסוציאליסטית.

* [מחבר המאמר היה מעורכי העיתון הקבועים].

בשנת 1917, אחרי המהפכה שהתחוללה ברוסיה, מצאה קבוצה של ציונים צעירים נלהבים ש"לה איספיראנסה" הוא מתון ביותר ושהשעה דורשת כתב־עת יותר דינמי כדי שילחם מלחמת תנופה עם מתנגדי הציונות, ובמיוחד עם מפלגת הסוציאליסטים־קומוניסטים שמיסדה והאיש בעל המרץ אברהם בן ארויה עמד בראשה והיה העורך ש בטאונה*. הצעירים האלה היו: אילי פראנסיס הי"ד, איזאק אנג'יל הי"ד, יוסף אנג'יל, שלמה גרגיר, יצחק אלב'ו, יצחק פ'לורינטין, ז'אק ביז'ה וחיים לוי. הם יסדו את העתון "לה רינאסינסייה ג'ודיאה" (התחיה הלאומית) בשתי שפות: אישפאניולית וצרפתית, שהופיע פעמים בחודש. מחמת דליקת 1917 פסקה הופעתו לאחר שיצאו חמשה או ששה גליונות. ב־8 באוקטובר 1919 התחדשה הופעתו בפורמט גדול וגם בפעם הזאת יצא בשתי שפות. כיוונו היה ציוני כללי וצידד בזכות הפוליטיקה של ויצמן. "לה־רינאסינסייה" השפיע על הצעירים שלמדו בבתי ספר זרים ולא ידעו קרוא וכתוב באספניולית; הם הכירו את אפיה ומטרתה של הציונות מתוך המאמרים שנתפרסמו בצרפתית. עתון זה חדל להופיע בשנת 1922. הסדרה השלישית של ה"רינאסינסייה" התחילה לראות אור ב־13 באוגוסט 1926 בתור בטאון של הפדרציה הציונית. החל מעשרה באדר ב' תרצ"ב (18 במרס 1932) ואילך הוא כלל מדור ביוונית. כדאי להזכיר שב־18 במאי 1932 התחילה הפדרציה הציונית ביוון להוציא כתב־עת בשם רינאסינסיה שממנו יצאו כתשעה עשר גליונות. הוא המשיך את הופעתו עד שנת 1936, בה חגג את העשור להופעתו כבטאון של הפדרציה הציונית. זמן קצר אחרי חגיגתו חדל להופיע בגלל ההגבלות שהונהגו בעתונות ע"י שלטון הרודן מיטאקסאס.

מלבד מאמריו הציוניים שהתפרסמו ברינאסינסייה פרסם גם מאמרים בעניני הנהלת הקהילה והחנוך העברי בבתי הספר היהודיים. מאמרים אלה תרמו רבות לשפור מוסדות הקהילה והשפיעו על התפתחותם. חוץ מאלפיים החותמים הקבועים, נמכרו בשוק כחמש מאות גליונות.

נזכיר כתבי עת ציוניים אחדים, שתפוצתם היתה מוגבלת או שקיומם היה קיקיוני:

"לא אקסיון ציוניסטה" (הפעולה הציונית); "פרו ישראל"** ו־"לה רינאסינסייה ג'ודיאה" מאוחדים. בטאון ציוני שבועי. שנה א' מס' 2. שאלוניקי. יום ששי, 3 באדר א' תרפ"א (11 בפברואר 1921) (שני עמודים בלאדינו ושני עמודים בצרפתית).

ארץ ישראל (פאליסטינה). בוליטינו דיל פ'ונדו נאסייונאל די גריג'ה. שנה 2 מס' 6, 18 תמוז תרפ"ב. הוצאת ה"רינאסינסייה ג'ודיאה".

בן ישראל גליון מיוחד של Pro Israel. יום ראשון, 16 אדר תרפ"ג (4 מארס 1923). כולל שני עמודים בלאדינו ושני עמודים בצרפתית.

השחר. עלון עברי יצא לאור ע"י צעירי המזרחי, הוספה לפרו ישראל, שנה א. שאלוניקי תשרי תרפ"ד. גליון ה'.

לה נואיב'ה פאלסטינה (פאליסטינה החדשה). שנה א' מס' א'. שאלוניקו, 25 גינאייו 1926, העורך ש. גרגיר. י"ל ע"י ועד קרן הקימת לישראל (דפוס אבן).

איל ג'ובין ג'ידייו (היהודי הצעיר), מאסף ספרותי. י"ל ע"י חברת יהודים צעירים של הספריה העממית טרומפלדור.

איל דרור (הדרור) ירחון, י"ל בהשתדלות חברת תיאודור הרצל, בשנת 1928.

מזרחה, גליון מיוחד, י"ל לרגל חג ט"ו בשבט בהשתדלות אגודת צעירים מזרחיים, 14 בשבט תרצ"א כולל מאמרים בעברית.

לה נאסייון (האומה) ירחון, בטאון של היהודי השלם. מנהל האחראי ג. פרחיה שנה 2, 1, אלול תרצ"ג (ספטמבר 1933).

לה בוז ציוניסטה (הקול הציוני). ירחון, נוסד בשנת 1933 בידי ש. ברכה.

תורה ועבודה — ירחון, הוצאה של התאחדות צעירי מזרחי ביוון, הוצאה פרו ישראל, ניסן תרצ"ג. כולל מאמרים ביהודית־ספרדית ומאמר אחד בעברית מאת צבי הרכבי.

תקוותנו בטאון של ארגון המזרחי ביוון שנה א'. מס' 4, יום ששי, 17 אב תרצ"ה (16 אוגוסט 1936), המנהל האחראי איזאק אמארילייו.

המנורה. י"ל ע"י אגודת הציונים הדיזינטים, ראש השנה תרצ"ז (1937). המנהל האחראי אלבירטו ארוך, כולל מדור בצרפתית.

עתוננו. בטאון של הנוער היהודי בשאלוניקי. גליון 5, אדר א' תשכ"ב. (בשפה היוונית).

חוץ מכתבי העת הנ"ל, הופיעו קבצים שנתיים שונים, ע"י הציונים הכלליים וה"מזרחי" כגון: "איל מכביאו" (י"ל משנת 1913 עד 1935) ע"י אגודת ההתעמלות מכבי; "איל ג'ידייו" (היהודי) בסיוע התאחדות המזרחי ביוון; "ישראל", י"ל ע"י אחדות צעירי מזרחי, שנה ב', מס' 2.א טבת תרצ"ב, כולל מדור בעברית.

תוכן השנתונים האלה היה מגוון והקיף נושאים שונים: ציונות, היסטוריה, פולקלור, מאמרים על אישים שפעלו ביוון או שהצטינו בארצות אחרות, שירים בעברית וביהודית־ספרדית, דברי בקורת על הנהלת הקהילה וכו' וכו'. בהם הובאו גם מאמרים בצרפתית לצורך הצעירים שלא ידעו לקרוא יהודית־ספרדית.

כתבי־עת של ארגונים אחרים

הדו־ירחון לה נאסייון (הלאום) בטאון הקלוב דיזינטים התחיל לראות אור בכ"ו באדר תרס"ט, הוא נטה לתורכיזיציה, ומטעם זה התנגד לתנועה הציונית. המועדון הזה חשב, שהציונות יכולה להזיק לשלוות היהודים היושבים בתורכיה. רוב חברי האגודה הזאת היו חניכי האליאנס ובתי ספר זרים לשעבר. לא היו ביניהם מתבוללים בנוסח מערב אירופה. להפך, בין החברים היו רבים שהיו נאמנים לדת ישראל וכולם התגאו ביחוסם היהודי. הקלוב דיזינטים השתדל בכל

* אברהם בן ארויה עלה לארץ והשתקע בחולון ועובד בעתון בספרדית "איל טיימפו".

** הוא יצא לאור קודם בצרפתית בעריכת מר אברהם רקנאטי.

הזדמנות להרים את קרנה של היהדות השאלוניקאית. העוזר החשוב ביותר של הנאסיון היה העורך־דין מואיס כהן, שקבל חנוך דתי בישיבת "בית יוסף" ואח"כ היה מתנגד קיצוני לציונות *.

השבועון לה טריבונה ליבירה (הבימה החפשית) היה הבטאון של הנואיב'ו קלוב (המועדון החדש), שנוסד ע"י חברי הקלוב דיזינטים שפרשו ממנו בגלל חלוקי דעות אידיאולוגיים. עתון זה התחיל להופיע בח' בתמוז תר"ע. ובניגוד לדו־שבועון "לה נאסיון" תמך כתב־העת "לה טריבונה ליבירה" בתנועה הציונית. העורך היה: דוד מאטאלון, מזכיר הכבוד של הקלוב ולאומי נלהב. השתתפו בעריכתו: העתונאי דוד פ'לורנטין והסופר יוסף עוזיאל. בכתב־עת זה הופיעו מאמרים חשובים על הרעיון הלאומי והציוני, וכן אנקיטות מענינות בין גדולי היהדות אז (כגון מקס נורדאו ואחרים) על שאלות עם ישראל.

כתבי־עת שמאליים

בשנת 1908 הוקם איל קלוב לאב'וראדור (מועדון הפועל) לאחר הכרזת החרות בתורכיה. המועדון הזה ערך בשנת 1909 בגן בשג'ינאר חגיגה רבת עם, שבה נאספו כמאה לירות תורכיות זהב במטרה ליצור בטאון שיתבע את זכויותיהם של הפועלים, בלי הבדל גזע ודת. הבטאון הזה התחיל להופיע בשנת 1911 בכל יום ששי בשם "איל ג'ורנאל דיל לאב'ו־ראדור" (עתון הפועל) בארבע שפות: אישפאניולית, תור־כית, יוונית ובולגרית. בראש העתון היה רשום: "ג'ורנאל סוסיאליסטה". בארבעת השבועות הראשונים הופיע בארבע שפות, אולם אח"כ נדפסו רק בשתים: אישפאניולית ויוונית, והופיעו חמשה גליונות. עורך המדור באישפאניולית היה אברהם בן ארויה (היום בתל־אביב), סוציאליסט נלהב שהגר מבולגריה לשאלוניקי לפני המהפכה התורכית והיה מחוללה של התנועה הסוציאליסטית. עורך המדור התורכי היה מורה שלימד באחד מבתי הספר של השבתאים. המדור היווני נערך ע"י יווני ובולגרי — ע"י בולגרי.

בשנת 1910 נוסדה הפדרציה הסוציאליסטית. בחודש ינואר 1911 (שבת כ"ד בשבט תרע"א) התחיל לצאת העתון "לה סולידאריד אד אוב'ראדירה" (אחדות העבודה) ששימש הבטאון של הפ'ידירציה. הוא נדפס כולו באישפאניולית והופיע בשנה הראשונה בכל ערב שבת, ובשנה השניה — ביום שלישי וביום ששי. האחראים היו שמואל ריקאנאטי, ז'אק אמארילייו, יוסף חזן, המורה העברי דוד יקר ואחרים, כולם אידיאליסטים מובהקים ורובם ככולם קיבלו את חנוכם בבתי הספר של כי"ח או באולפנים זרים. כשהשולטן רשאד ביקר בשאלוניקי (יוני 1911) הוגלה בן ארויה לסוריה ואלבירטו ארדיטי מילא את מקומו.

בראשונה לא טיפל "לה סולידארידאד" כי אם בענינים החומריים של הפועלים, אך אח"כ הרחיבה המערכת את יריעותיה והעשירה את תוכנו: הוא פרסם ידיעות על התנועה הסוציאליסטית בכל ארצות תבל; מאמרי בקורת על הנהלת העיריה והנהלת מוסדות הקהילה; נהל פולמוס חריף כלפי עריצותם של מפלגת "התורכים הצעירים" מושלי הארץ, שחפצו שהבחירות לפרלמנט התורכי תערכנה כרצונם והנבחרים יהיו מבני מפלגתם. תפוצת העיתון הגיעה ל־1500 גליונות.

העתון נסגר ע"י השלטונות התורכים על כי צידד, בזמן מרד אלבניה, בזכות חופש האלבנים. העתון המשיך להופיע בשם "אב'אנטי" (קדימה). בראשונה הופיע פעמים בשבוע, אח"כ שלוש פעמים, ובאחרונה נהפך לעתון יומי. בסגנונו הפשוט והעממי, בגישתו אל הענינים הפרופיסיונאליים של המון הפועלים המתפרנסים מיגיע כפיהם, כבש ה"אב'אנ־טי" את לבות דלת העם, האומנים ובעלי המלאכה, הפועלים, הפקידים והמשרתים על סוגיהם השונים. במלחמת ארצות הבלקנים (1912—1913), הגיעה תפוצתו לששת אלפים אכסמ־פלרים, ובזמן הבחירות הממשלתיות הגיעה עד עשרת אלפים. הוא זכה למכסימום בתפוצתו בעתונות הלאדינו.

בשנת 1915 נהל ה"אב'אנטי" פולמוס חריף נגד כניסת יוון למלחמת העולם. כשתפסו צבאות צרפת ואנגליה עמדות אסט־רטגיות בשאלוניקי ואגפיה, נפסקה הופעתו של העתון בפקודת המצביא הראשי הצרפתי הגנראל שאראי. אולם ה"אב'אנטי" חזר והופיע תודות להמלצתו של יוסף נחמה (מנהל בתי"ס כי"ח) שהיה מקורב לצרפתים.

שבועונים הומוריסטיים

העתון ההתולי הראשון בזמן ובמעלה בשאלוניקי הוא איל קירבאג' ("השוט", בתורכית). הוא נוסד ע"י מואיס לוי, נכד המדפיס הידוע סעדי הלוי אשכנזי, ואחי שמואל לוי עורך ה"איפוקה". מ. לוי היה מחונן בחוש הומוריס־טי דק, עוקץ וסטירי ומעטים כמוהו קמו במזרח. הוא צירף למערכת שלו סופרים שהשתיכו למשפחתו ואחדים מידידיו הקרובים לו ברוחו. ביניהם בעלי כשרון התולי: דודו שמואל לוי, עתונאי בעל הומור קל, אליה ביאיסי, סופר שנון, המשורר שלמה שלם (אחד משיריו המוצלחים ביותר הוא "איל גאנטי" (הכפפה) המצטיין ברוח החידוד שלו) שסיפק שירים בעלי תוכן התולי והומוריסטי, הבנקאי משה בן ויניסטי שהיה חותם בפסידונים "דירויש". ראש המערכת מואיס לוי כתב בכל שבוע את ה"חרוניקה פופולארה", שבה מתח, בסגנון התולי, בקורת חריפה על הנהלת הקהילה, על הרגלי חיים שאבד עליהם כלח, וכן עסק גם בפוליטיקה של המולדת והבין־לאומית. כותב המדור שמואל לוי, כתב את המדור "בולה קלרה", בו לעג למנהגים מוזרים ולאמונות תפלות.

בקירבאג' היו מדורים קבועים לסוגי ספרות שונים: פולייטונים, שירים, שיחת חולין וקלות ראש, בדיחות, ספורי עם ועוד. גם מראהו החיצוני היה נאה ומושך את הלב: ניר־לוקס, שפע ציורים וקריקטורות וסידור־אותיות יפה. הקיר־באג' היה נפוץ בין כל שכבות העם: ההמון הפשוט, המעמד הבינוני ואף בעלי ההשכלה.

לעזרת העיתון באה קבוצה של צעירים, שלמדו בבתי ספר תיכוניים, שמשימתם היתה להלחם נגד מנהגים ואמונות תפלות שלא היו לתפארת היהדות המקומית. הם שאפו להכניס תקונים

* על הקלוב דיזינטים ר' מאמרו של יוסף עוזיאל "מועדונים ואגו־דות" בקובץ זה.

ושפורים במוסדי הקהילה ובחנוך בני דלת העם. ברם, עורכי העתון הקדיחו את תבשילם והתנהגו בקלות ראש כלפי המסורת ונמוסי הדת. הרבנות הראשית הכריזה חרם על ה"עלה המהתל בקדשי בני ישראל". למרות ה"חרם" שהכרז עליו, המשיך הקירבאג׳ את קיומו עד התבערה של שנת 1917.

2. איל שאמאר (סטירת הלחי) התחיל להופיע בארבעה לחדש יולי 1914 ביזמתו של ליאון די בוטון. הופעתו נפסקה בתשעה לחדש יוני 1925. העורכים היו: יוסף קאראסו, אלכסנדרו פרץ וסאבי שאלתיאל שהיה חותם "בוכוריקו מיסה".

3. נואיבו איל קירבאג׳ (השוט החדש) נוסד ע"י אלכסנדר פרץ בתשעה בכסלו תרע"ה (27 נובמבר 1927). הוא התפטר ממערכת העתון בגלל חוסר הבנה עם מנהלו. אך העתון לא התקיים יותר משלשה חדשים, כי מואיס לוי מיסד הקירבאג׳, שישב אז בפאריס, איים על א. פרץ לתובעו לדין על השתמשו בשם עתונו. אז החליף פרץ את שם העתון לאיל שארלו ועוזרו הראשי היה יוסף קאראסו. כתב עת זה הוא הראשון בשאלוניקי שפרסם שירים חדשים שהיו מושרים בפי העם בנגונים של האופירטה היוונית.

לאחר שהקירבאג׳ הפסיק את הופעתו צצו שבועונים הומו־ריסטיים ככמהין ופטריות, זה נופל וזה קם. כולם השתדלו לרשת את מקומו של הקירבאג׳. הדבר לא עלה בידם, אעפ"י שהם העתיקו ממנו הרבה בדיחות וחומר התולי וחיקוהו בתוכנו בסגנונו ובצורתו. כתביהם של רבים מהם היו מלאים קלות ראש ונבול פה ולא התרוממו מעל לשטחיות הגסה ולא שמו לב לחוקי הנמוס.

איל קירבאג׳, הופיע מחדש בראשית שנת תרפ"ה (1924) ביזמתו של ז׳אק אורי וברשותו של מואיס לוי, מיסדו הראשון. הוא נדפס ממש באותה הצורה של הסדרה הראשונה וחיקה את כותרות המאמרים ואת המוטיבים של העתון המקורי. עורכו העיקרי היה יוסף קאראסו. אך על אף מאמציו לחקות את אבי העתונות ההומוריסטית במזרח מ. לוי לא הצליח לחבב את העתון על העם והופיע רק שנתים.

4. איל קוליב׳רו (הנחש) התחיל להופיע בשנת 1919 בהשתדלות א. מאטאראסו. בעתון זה הובאו כעשרים שירים, פרי עטו של מ. קאזיס (אחד העורכים), שהושרו בפי העם. מחבר המנגינות היה המנגן בעל הכשרונות הסגי־נהור צדיק גרשון. תפוצת העתון הגיעה לשלשת אלפים גליונות.

5. לה גאטה (החתולה) נוסד ע"י א. מאטאראסו. עתון זה העתיק וחיקה את העתון ההומוריסטי הצרפתי Merle Blone.

6. איל פונג׳ון (הקוץ), נוסד ע"י איזאק פלורינטין, עתונאי שהיה מפרסם מאמרים שהעתיק מהשבועון לה בארה שהיה יוצא לאור בניו־יורק. מאמריו היו דברי פולמוס חסרי תוכן. בעתון פרסם שלמה אבאסטאדו, נובילות בחרוזים, שהיו עושות רושם על אנשים מחוסרי תרבות וטעם. הופעתו פסקה מפאת הוצאת העתון "לה ב׳ארה".

7. "לה ב׳ארה" (המטה) התחיל להופיע בשנת תרפ"ב (1922), והיה הבטאון של מפלגת השמאליים. מנהלו היה ליאון קאראסו, איש בעל השכלה אוניברסיטאית. אחד העורכים החשובים ביותר היה אלברטו מולכו, עתונאי וסופר בעל סגנון מלוטש ושנון שהיה חותם בפסידונים "נאפוליטאן". "לה ב׳ארה" היה מפרסם מאמרים חריפים נגד הנהלת הקהילה, היה מותח בקורת שנונה על ממשלת יוון והיה תובע באומץ רב את זכויותיו של ציבור הפועלים. הופעתו נפסקה מחמת פרסום מאמר תקיף נגד הצבא היווני, אחרי שהתקיים שלוש שנים. לעתון הזה היה באמת ערך הומוריסטי והתולי.

8. איל ריזון. הופיע ע"י יוסף קטן, תרצ"ז.

9. איל אזנו (החמור), יסדו שם־טוב ריוח.

10. איל טירו (התותח), יסדו שלמה קוני, שחקן חובב.

11. איל בורלון (הלץ), נוסד ע"י דוד ביזיס.

12. איל ראלייו (קרן אור), נוסד בשנת 1931 בהש־תדלות יהודה מורדוך, איש מחוסר השכלה. אולם העורך הראשי של שבועון זה היה מ. קאזיס, שכבר נזכר לעיל. הוא נולד בשנת 1889 ואביו, שהיה בעל בית פשוט, נתן לו חנוך עממי. אולם הוא היה מחונן בכשרון סופר ומשורר הומוריסטי, וכתב את מאמריו ושיריו בסגנון טבעי ומקורי. השתתפותו בעתונות התחילה בשירו העממי איל פיפיטירו (מוכר הגרעינים), שנדפס בשנת 1908 בעתון לה איפוקה. תודות למאמריו ושיריו, רכש לו "איל ראלייו" מספר רב של קוראים ותפוצתו הגיעה עד ארבעת אלפים גליונות. בהופעתו חלפו ובטלו כל השבועונים ההומוריסטיים מחוסרי הטעם. העתון חדל להופיע כשקלגסי הנאצים פלשו לעיר באפריל 1941.

בעתונות ההומוריסטית הופיעו מספר גדול של שירים מקוריים, נובילות וסיפורים שהעשירו את ספרות הלאדינו.

בלשון העתונות (חוץ מההומוריסטית), נקלטו הרבה מלים צרפתיות ואיטלקיות, קצת מחוסר מונחים ובטויים מיוחדים להבעת הרעיונות החדשים, וקצת מתוך התנגדות הסופרים להעמיד פנים של מלומדים מהדור החדש. הם הרחיקו מכתביהם כל מלה תורכית, יוונית ועברית אעפ"י שהתאזרחו בשפה המדוברת והיו מובנות יותר לקוראים. כל מי שהרבה להשתמש במלים צרפתיות ואיטלקיות היה משובח. יוצאים מכלל זה העתונים ההומוריסטיים שאחזו בשפה קלה ועממית, והרבו להשתמש במלים עבריות ותורכיות.

העתונות האשפאניולית היא מסמך היסטורי בעל ערך רב המשקף את הזרמים והלכי הרוח שהתרוצצו בחיק היהדות הספרדית במזרח. היא כוללת גם יסודות פולקלוריים ופילו־לוגיים. כדאי לחקור את העתונות הזאת כי על ידיה נוכל לעמוד על אופי יצירותיהם של הספרדים במשך מאה שנה.

העתון "סילאניק" *

העתון "סילאניק" הופיע כעתון רשמי בפקודתו של "מידחאט פשה", שכונה אח"כ "אבי המהפכה" של התורכים הצעירים בהתקוממם נגד השולטן העריץ עבדול חמיד השני. העיתון יצא לאור בימי השולטן עבדול עזיז. כדי להפסיק את פעולתם של מדינאים שדרשו להנהיג משטר חוקתי מינה השולטן את מידחאט פשה למושל (ואלי) של וילאיית שאלוניקי (1873) שכלל חלק ממקידוניה.

* מזכרונות חבר־הכנסת ברוך עוזיאל, נכדו של ר׳ עוזיאל. וראה מ.ד. גאון "העתונות בלאדינו", הוצאת מכון בן צבי, עמ׳ 93. תצלום העתון נלקח מהספר הנ"ל. הידיעות ההיסטוריות נמסרו ע"י דוד פרחי מהאוניברסיטה העברית בירושלים.

אנייו פרימירו

רב״ה טיירקה זינחיני 20 1285 | הלה גודלייקה ניסן 28 5629 | הלה בֿריגה מארט 28 1869

סאלוניק

נומירו 6 | (ציירנים) | כאזינה 11

נומינאסייונים

ארטיקולוס פארטיקולארים:

מידחאט פשה שהיה אדם ליברלי והתכון לריפורמות, פרסם את עתונו בארבע שפות: תורכית, יהודית־ספרדית (לאדינו), יוונית ובולגרית. לידי ר׳ יעקב עוזיאל נ״ע, מנכבדי העיר, נמסרה הנהלת ההוצאה בלאדינו.

מידחאט פשה התכוון לפרסם בעתונו הצעת קונסטיטוציה לתורכיה, והוא מסר את ההצעה כתובה בעצם ידו בשפה התורכית (בעפרון) לדפוס. הדבר נודע למרגלי השולטן והם באו פתע לבית הדפוס ופזרו את אותיות הצעת החוקה. הופעת העתון נפסקה ומדחאט פוטר ממשרתו. לאחר ששימש כשר המשפטים והתפטר. ממשרה זו פעל להנהגת משטר קונסטי־טוציוני ולמגר שלטונו של שולטן עזיז. תנועה זו הביאה להע־נקת החוקה ע״י עבדול חמיד בשנת 1876. מידחאט פשה נרצח ע״י שליחי עבדול חמיד.

ר׳ יעקב עוזיאל שהיה בעל שאר רוח, היה חובב ״מזכרות״, והיה לו חוש הסטורי מבלי שהיתה לו השכלה מתאימה לכך. הוא לקט כל ימי חייו תעודות הסטוריות, עתונים וספרים ישנים ונדירים ששרידיו עלו באש בשרפה הגדולה בשאלוניקי בשנת 1917. ר׳ יעקב עוזיאל נ״ע היה נוכח בבית־הדפוס כששוטרי החרש באו לפזר את האותיות ובתוך המהומה חטצ את כתב־היד של מידחאט פשה, על אף הסכנות שהיו כרוכות בכך אז, וכתב־היד היה שמומור בידו ימים רבים.

בזמנו היה בשאלוניקי חוג של מורים צעירים מ״תלמוד־תורה״ שהתענינו בתולדות הקהילה וחיפשו מיסמכים. אלה ביקרו מפעם בפעם בארכיונו של ר׳ יעקב עוזיאל בעליית הגג של ביתו וחיטטו בו כדי ״לראות דברים חדשים״, והזקן האמין בהם לתומן. לדבריו כתב־היד נעלם באחד מהביקורים האלה, ועל זה הוא הצטער כל ימיו.

התנועה הציונית וארגוניה

תולדות התנועה הציונית

מאת יוסף עוזיאל

בראשית התנועה

תחת משטר הרודנות של הסולטן עבדול־חמיד השני לא יכלה להתפתח תנועה ציונית בשום עיר מערי תורכיה ובתוכן שאלוניקי, ואפילו היה אסור לדבר עליה. אעפ״י כן ידע חלק ניכר של הציבור היהודי על הנעשה מתוך העיתונים שהגיעו מאירופה דרך בתי הדואר הזרים, שהיו קיימות בכל ערי תורכיה הגדולות בתוקף הקפיטולציות, בלי זכות קונטרולה מצד הצנזורה. מלבד זה התפרסמו בעיתון ״איל אב׳יניר״, שעורכו היה דוד פלורנטין ז״ל, מפעם בפעם ידיעות מהתנועה הציונית בצורה מוסוית.

רק עם פרוץ המהפכה של ״התורכים הצעירים״ יצאה הציונות בשאלוניקי מהמחתרת. שלושה שבועות אחרי הכרזת הקונסטיטוציה וכינון המשטר החדש, במנחם־אב התרס״ח (1908) נוסדה האגודה הציונית הראשונה בשם ״בני־ציון״. פרטי־כל היסוד היה מנוסח בזהירות, בהתחשב עם הרגישות המובנת של התורכים ביחס לכל דבר שהיה בו ספק ספיקא של שאיפה לאוטונומיה או לדרישות לאומיות.

פעולתה של האגודה החדשה היתה הזמנת הציבור להרצאה על מטרת הציונות, שנועדה ליום השבת בבית הכנסת ״מאיור״. חוגי האליאנס שהציונות היתה כצנינים בעיניהם, הזדרזו להטיל מורא על הרב הראשי דאז, רבי יעקב מאיר ז״ל, בטענם שהרצאה זו עלולה להרגיז את השלטון ולגרום לרדיפות או לפחות למורת־רוח נגד הקהילה. הרב שהיה, אמנם, ציוני ויליד ארץ־ישראל, לא התגבר על החששות שעוררו בלבו. הוא ביקש מאת האגודה לדחות את ההרצאה ואף הורה לגבאי בית הכנסת לנעול את המקום, ומשום הכבוד שרחשו להרב הראשי, ויתרו הציונים וההרצאה לא נתקיימה, אך לא נפסקו הפעולות לרכישת חברים ולהפצת דעותיהם בכתב ובעל־פה. דחיפה גדולה להתעוררות ולעידוד ניתנה על ידי ביקור מפתיע של עתונאי רוסי צעיר, בשם ולדימיר ז׳בוטינסקי. בחול המועד סכות נאם האורח באיטלקית צחה במועדון הסוחרים ״קלוב דזנטים״ (מועדון הידידים — ר׳ להלן), הוא לא דיבר על הציונות, אלא על חובת היהדות העותמאנית להתארגן כמיעוט לאומי בעל הכרה בתוך יתר המיעוטים בקיסרות העותמאנית, ולא לחזור על שגיאות יהודי אוסטריה שהצליחו לקומם נגדם את כל העמים שבקיסרות ההאבסבורגית על־ידי חוסר עמוד־השדרה שלהם בחיים הפוליטיים. הנאום עשה רושם אדיר על השומעים וחיזק את רגשותיהם הלאומיים.

מיסדי בני־ציון קיימו פגישות עם הנואם וקיבלו ממנו עצה והדרכה בניסוח תכנית האגודה ובדרכי העבודה שלה. כשחזר ז׳בוטינסקי מנסיעתו לארץ־ישראל ועבר דרך שאלוניקי, הוא פגש בבחרות ציונית מאורגנת ונלהבת. הוא נאם בפניה על רשמיו מארץ־ישראל ועל דרכי הפעולה המעשית והפוליטית.

כעבור חודשים אחדים ליסודה, שכרה האגודה ״בני־ציון״ מועדון יפה באחד הרחובות המרכזיים של העיר, ושם החלה עבודה ענפה, הן מבחינה מעשית להפצת השקל ותרומות לטובת הקרן הקימת לישראל, והן מבחינה חינוכית להסברת הציונות לקהל הרחב על־ידי עריכת סדרת הרצאות ונשפים. גם העתון ״איל־אב׳יניר״ פעל רבות להפצת הציונות על־ידי פרסום מאמרים ומתן מקום נרחב לידיעות על התנועה. מספר השקלים שנמכרו בשנים 1908—1909 איפשר לשלוח בשם התנועה בשאלוניקי לקונגרס התשיעי בהמבורג חמשה צירים, והם: הד״ר אביגדור יעקבסון מנהל הבנק אנגלו־לבנטין ונציג ההסתדרות הציונית בקושטא שהעמיד מועמדותו בשאלוניקי, שני עיתונאים: דוד פלורנטין ואליהו שם־טוב ארדיטי, הסוחר והמשכיל אברהם מלאך והעורך־דין משה כהן.

בהשפעת ״בני־ציון״ ובהדרכתה, נוסדו אגודות ציוניות בעיירות הסמוכות: בדרמה, קאואלה, ובערים: אדריאנופילי, סיליבריאה וכן מונסטיר.

בפולמוס עם האנטי־ציונים

״התורכים הצעירים״ הראו, בתחילה, פנים מסבירות לציונים. אבל לא ארכו הימים וחל שינוי ביחסם, לא רק לתנועה הציונית, אלא כלפי כל נטיה לאומית של המיעוטים אשר בקיסרות העותמאנית. היוונים, הבולגרים והסרבים לא נבהלו מהיחס העוין של האומה התורכית השלטת שדחפה אותה רוח השוביניות לדכא כל סימן של התבדלות. ונהפוך הוא, הם הגבירו את פעילותם התרבותית והלאומית המיוחדת בהאבקם בגלוי בפן־תורכיזם. לעומת זה, חלק מהציבור היהודי שהיה מורכב ממנהיגים רכי־לב ומחוגים של משכילים שונים נרתעו והתכחשו לאידיאלים הלאומיים. המקרה הבולט ביותר להלך־רוח זה, היתה בגידתו של עורך־הדין משה כהן ציר הקונגרס הציוני אשר בהיותו חבר למפלגת ״אחדות וקדמה״ (ארגון ״התורכים הצעירים״) פירסם ברבים בחוזרו מהקונגרס את הידיעה שלא השתתף בו כציר כי אם כמשקיף בלבד. מאידך, יצאו מחוגי האליאנס מורים ואנשי ציבור, אולי בהוראת המרכז בפריז בו שלט שלטון בלי מצרים המזכיר הכללי ביגאר, אנטי־ציוני מובהק, וכן חברים מהמועדון ״דזנטים״, במערכה נגד הציונות.

העיתונים היהודיים בספניולית ובצרפתית שהופיעו בעיר נרתמו לקמפניה האנטי־ציונית, בהתקיפם את הרעיון הציוני ואת חסידיו, בשם ״הקידמה״ המטיפה לטשטוש הגבולות בין העמים או בשם העותמאניזם. אחריהם החזיקו עתונים התוליים זולים ששמו ללעג ולקלס את הציונות ואת ראשיה. אבל לשיא

השטנה הגיע העתונאי הקושטאי, דוד פ׳ריסקו. בשבועונו ״איל טיימפו״ המטיר אש וגפרית על הציונות. את מאמריו תרגם לצרפתית, פירסמם בחוברת מיוחדת והפיץ אותה באלפי עותקים בין התורכים, פקידי הממשלה וצירי הפרלמנט. אז תקפה בהלה בציבור היהודי בתורכיה. ראשי קהילות אחדים, מיהרו לפרסם גלויי־דעת המסתייגים הסתייגות גמורה מן הרעיון הציוני.

התפתחות התנועה

ואולם, לעומת הפחדנות המחפירה של אנשי הצמרת והחוגים הפסידו־אינטלקטואליים, נתגברה אהבת ציון באנשי המעמד הבינוני ובהמוני העם בכלל. הקרן הקיימת התחבבה עליהם. בכל חגיגה משפחתית היו נערכות מגביות לטובתה. בתלמוד התורה הגדול שהיה בהנהלת הפדגוג הארצי־ישראלי הדגול,

תמונה מהקונגרס הציוני ה־9 עם צירי שאלוניקי Vue du 9 Congrès sioniste (avec delegués de Salonique)

מול העתונות הצוררת ותומכיה, יצאו במאמרי פולמוס נמרצים עורכי ״איל אב׳ניר״ וה״רב׳יסטה פופולרה״ נגד המשטינים, ובראשם דוד פ׳רסקו. בין הנאמנים לציון יש לציין את העתונאי ברוך הכשרון, לוסיין לוי שוטו, יליד שאלוניקי, שניהל בקושטא את השבועון הצרפתי ״ל׳אורור״. הוא הפליא לעשות במאמריו החריפים להדיפת התקפות הצורר הקושטאי. הציונים קראו בעונג את מאמרי ההגנה. אבל ״התורכים הצעירים״ שמחו כמובן על בעלי בריתם מבין היהודים. הם העמידו מכשולים בדרך הארגונים הציוניים, ואף השתמשו באיומים נגד ראשי המדברים שלהם. עורכי ״איל אב׳ניר״, דוד פלורנטין וכותב הטורים האלה הוזהרו, אחרי הופעת מאמריהם, שאם יופיעו שוב מאמרים כאלה יוגלו לאחד מאיי הארכיפלגוס. הציוני אשר מלאך (היה ברבות השנים סנטור בפרלמנט היווני), שהיה חבר במפלגת ״אחדות וקידמה״ התורכית עוד בהיותה במחתרת, היה מיועד לעמוד בפני בית־הדין החשאי של המפלגה לדין כבוגד, שגזר דינו מוות. אך המשפט לא התקיים.

יצחק אפשטיין, ובתי הספר של ההילספראיין (״העזרה״, מיסודם של יהודי גרמניה), העמיקו את הרעיון הציוני בנוער ובציבור בכלל ע״י חגיגותיהם העשירות בתכנן ובשפה העברית, וכן ״המכבי״ ע״י הצגותיה האתלטיות הנבחרות. כמחאה על הפוליטיקה האנטי־ציונית של ראשי ״הקלוב דונטים״, פרשו ממנו החלק החשוב והפעיל ביותר מבין חבריו, ויסדו ״מועדון חדש״ (״נובו קלוב״). בראשו עמד העסקן הלאומי מטלון. בטאון המועדון ״לה טריבונה ליברה״ (הבמה החפשית) נמסר במרוצת הזמן לעריכת שני עורכי העתון ״איל־אביניר״ הנ״ל.

למרות השטנה נמשכה העבודה הציונית, ו״בני־ציון״ שלחו שני צירים לקונגרס העשירי בבזל. באותה תקופה זכתה שאלוניקי לביקורי שני אורחים מארץ־ישראל, האחד יצחק בן צבי*, מי שהיה לעתיד נשיא מדינת ישראל, בלווית הגב׳ רחל לישנסקי (רחל ינאית), שהרצה במועדון ״בני ציון״

* ר׳ מאמר מיוחד של הנשיא המנוח על רשמיו משאלוניקי.

בעברית. השני, דוד בן־גוריון, ראש ממשלת ישראל לעתיד, שבא לשם למוד השפה התורכית במטרה להכנס לפקולטה למשפטים. בן־גוריון, ששהה בעיר זמן ממושך, הרצה הרצאות מקיפות ורבות־עניין בקלוב "בני־ציון", הסביר בפרוטרוט את הסוציאליזם היהודי ואת הפרוגרמה של מפלגת "פועלי־ציון" והציע ליצור בשאלוניקי סניף לה. הרצאותיהם של בן־צבי ובן־גוריון בעברית הצחה שבפיהם, הקסימו את שומעיהם. אולם הצעותיהם לבטל את ההסתדרות "בני־ציון" ולהתארגן באגודה נפרדת כסניף לפועלי־ציון שהיוו כבר אז פרקציה מיוחדת בהסתדרות הציונית, לא נתקבלו על דעת רוב הציונים בעיר, אך קבוצה קטנה של ציונים המשיכו להיות בקשר אתם.

בנובמבר 1912 חל שינוי פוליטי בלתי משוער בקיסרות העותמאנית. ארבע מדינות בלקניות: יוון, בולגריה, סרביה ומונטנגרו, שהיו עד אז עוינות זו את זו, התאחדו והכריזו מלחמה על תורכיה. התורכים גורשו ממקדוניה. שאלוניקי נכבשה על־ידי צבאות יוון. הכובשים היוונים לא רדפו את היהודים, אך הם עשו הכל כדי לטשטש את צביונה העברי הבולט של העיר. מאידך, החלה בשביל הציונות תקופה חדשה של פריחה ללא מעצור.

שתי האגודות "בני־ציון" ו"אגודת נורדאו", התמזגו לאגודה אחת בשם "מבשרת ציון". מועדונה, שהיה בבית מפואר, במרכז העיר, שימש מקום פגישה ופעילות ציונית ערה ופוריה. נוסדה אגודת נשים בשם "בנות ציון" שערכה סדרה עשירה של הרצאות בין הנשים מכל שדרות העם. הצגותיה האמנותיות הערוכות בטוב טעם הלהיבו את הקהל. בין הפעילות יש לציין במיוחד את המורה הצעירה סול ג'אחון ואנרייט אמון שהצטיינו בכשרון ארגוני ובמסירות נפלאה. הראשונה נספתה בשואה והשניה מתה בדמי ימיה.

באייר תרע"ד (1914) הכריזה "מבשרת ציון" על סיור לארץ־ישראל. במשך ימים אחדים נרשמו 150 איש לנסיעה, מהם סוחרים, בעלי מלאכה, וביחוד בנאים. ואולם נתקלנו בסרוב הקונסול התורכי (ערבי) לתת ויזות. כותב הטורים האלה נסע לקושטא ובא במגע עם אביגדור יעקבסון, מנהל הבנק אנגלו־לבנטין, הלה בעזרת הרב הראשי לתורכיה דאז ר' חיים נחום, נתקבל לראיון אצל טלעת פשא, שר הפנים, שהבטיח לו לשלוח בו ביום הוראה תלגרפית לקונסול בשאלוניקי לתת ויזה לכל 150 הנוסעים. הבטחה זו היתה כוזבת. הקונסול לא קיבל שום הוראות כאלה. אחדים מהנרשמים לתיור נסעו בכל זאת לארץ־ישראל דרך ביירות, ובה השיגו רשות כניסה לארץ כתיירים. בינתיים פרצה המלחמה העולמית הראשונה ותכנית התיור נגנזה.

באגודות הציוניות היתה באותה התקופה פעילות עצומה. אמנם קמו מתנגדים חדשים לציונות; היו אלה הפועלים היהודים המאורגנים בפדרציה סוציאליסטית שהיו מוסתים על־ידי מנהיגים קנאים שדיברו גבוהה גבוהה על קוסמופוליטיות ועל אחוות פועלי כל הארצות בניגוד ללאומיות. חברי הפדרציה הזאת נלחמו, לא רק בדיבור ובכתב על־ידי עתונם "אב'נטי" אלא גם השתמשו באמצעי אלימות בשלחם בריונים להפריע לאספות "המכבי"; אולם הם נתקלו בתגובות חריפות מצד הציונים הן בעתונים והן, לבסוף כשהודגשה הסאה, גם בתגובה מעשית מצד צעירי "המכבי" שגירשו בחוזק יד את מפריעי אספותיהם. ובכל זאת, מתוך רצון להסביר את הדברים לקהל, אורגנו על־ידי הציונים אספות ויכוחים בהם הושמעו, בשקט, הדעות המתנגדות. הקהל ברובו הריע לנואמים הציונים. ראוי לציין ביחוד את ההצלחה שלה זכו שני קצינים יהודים בצבא הבולגרי שחנה אז בשאלוניקי: הקפיטן יוסף תאג'יר (עלה ארצה ב־1921 ונפטר בת"א) והרופא הצבאי מנחמוף אשר השתתפו בויכוחים במועדון "בני ציון". דבריהם שנאמרו בפתוס רב בהגיון ובהומור, השתיקו את הנואמים הסוציאליס־טיים וביטלו את טענותיהם.

הפעולה בזמן המלחמה העולמית הראשונה

בשנות המלחמה העולמית הראשונה לא רק שלא נפסקה הפעולה הציונית אלא גם התגברה. התקיים קשר מתמיד עם ההסתדרות הציונית העולמית, שלשכתה הראשית עברה לקופנהגן, ועם לשכת הקרן הקימת בהאג. הרעיון של מדינה יהודית כמסקנה טבעית מהמלחמה הביאה להכרת זכות כל אומה להגדרה עצמית, הלהיב את בני שאלוניקי מכל השכבות. נעשו הכנות לכינוס קונגרס יהודי יוון, בדומה לקונגרס היהודי האמריקאי, שיציג את דרישות עם ישראל בפני הפורום הבין־לאומי. כביום חג, תוך משמעת מופתית, שאיש לא הפר אותה, הלכו כל בני שאלוניקי היהודים לבחירות ובחרו בציריהם לקונגרס. אבל הקונגרס עצמו לא התקיים אז, בגלל השרפה הגדולה שהחריבה בשנת 1917 את רוב העיר, ורק ב־1918, עם התאסף ועידת השלום בוורסאיי, התכנס גם הקונגרס של יהודי יוון. הציבור למעמדיו ולארגוניו ללא יוצא מן הכלל, פרט לסו־ציאליסטים היהודים, עמלו למען פעולה לאומית נעלה זו. השתתפותם הפעילה של הציונים גרמה להעמקת הרגש הלאומי בעם.

פעולותיהם של הציונים זכו להכרה והוקרה חמה מצד הציבור ברובו ונתנו גם תוצאות מעשיות לטובת ארץ־ישראל. בין אלה יש לציין את עצרות־העם שאורגנו בשנים תרע"ו ותרע"ז בתשעה באב בבית הכנסת הגדול בהשתתפות אלפי אנשים ובמעמד ראשי הקהילה. בעצרות אלו באו לידי בטוי הגעגועים לארץ האבות החרבה וההענות לבניינה. בעצרת תשעה באב תרע"ו למשל, נאספו 7,000 פרנקים זהב לטובת יהודי יפו ותל־אביב שגורשו על־ידי התורכים לפנים הארץ.

ב־1915 נוסד השבועון "לה אספירנסה" (התקוה) כבטאון הציונים, מאוחר יותר הופיע שבועון בצרפתית בשם "פרו־ישראל" בעריכתם של אברהם רקנטי ויצחק מולכו במטרה להסביר לחיילי מעצמות ההסכמה שחנו אז בשאלוניקי ברבבותיהם את שאיפות הציונות; תורגם לאיספניולית על־ידי כותב הטורים האלה, הספר "אלטנוילנד" ("תל־אביב") של הרצל; ברובעים שבקצות העיר נוסדו אגודות ציוניות חדשות כגון "נורדאו", "למען ציון", "אוהבי ציון", "התקוה". השפעתם של הציונים על חיי האוכלוסיה באה לידי בטוי בבחירת ציוני ותיק רב פעלים, הד"ר מוריס (משה) קופינאס מוולו, כציר שאלוניקי בפרלמנט היווני (על שמו נקרא מושב עובדים "צור משה" בשרון). בבחירות השניות נבחרו לפרלמנט, מלבד קופינאס, גם הציונים דוד מטלון, חיימאקי כהן ויוסף מלאך

(מי שהיה הנציג הדיפלומטי הראשון של יוון בישראל). באותה התקופה הכריזה "המכבי" על עצמה כאגודה ציונית מה שהוסיף לפעולה הציונית מספר ניכר של עסקנים צעירים חדשים.

היחסים בין הציונים וחיילי צבאות ההסכמה, וכן עם הקונסולים הזרים ואף עם השלטונות היוונים, היו יחסי כבוד ואהדה. המרשימה בין העצרות הגדולות שנערכו בעיר היתה בשבת 8 בדצמבר 1916. התזמורת הצבאית האיטלקית ניגנה, בפעם הראשונה, את "התקוה" בככר המרכזי "ככר החרות" במעמד אלפי יהודים ולא־יהודים. העצרת היתה להפגנה ציונית פוליטית נהדרת.

פעילותם של חברי האגודות הציוניות חדורי אהבת ישראל לא הצטמצמה רק בעבודה הציונית בלבד, אלא גם בעזרה לפשוטי עם ולמפעלי עזרה וביחוד ליהודי מונסטיר ואישטיפ שברחו מעירם מאימת המלחמה ומדליקת בתיהם. הציונים היו בין הראשונים שהתנדבו לאסוף תרומות בכסף או בצרכי לבוש. במקרי התעללות של שוטרים או של מעלילים גויים על יהודים מדלת העם מחוסרי כל מגן, קבלו עליהם הציונים להגן עליהם על־ידי שכירת עורך־דין, הם גם ארגנו קופת הלוואות קטנות לחנוונים ובעלי־מלאכה, כמעט בלי רבית ובתשלומים נוחים ועזרו למעוטי יכולת לצאת ממצוקה כלכלית או לרכוש כלי עבודה.

בין יתר המעשים המוכיחים על מידת אהבת ישראל שבבחרות ציונית זו, ראוי לציין את העובדה דלקמן:

בשנת 1915 הצטרפה תורכיה לגרמניה והכריזה מלחמה על בעלי הברית האירופית. ראשית פעולתה היתה לגרש מארץ־ישראל את היהודים נתיני רוסיה. אלפי יהודים, גברים, נשים וטף, נשלחו מהארץ בחפזון ובחוסר כל. חלק מהגולים עברו דרך שאלוניקי בדרכם לרוסיה. ועדה מורכבת מחברי "מבשרת־ציון" היתה מקבלת את פניהם, מסדרת עניניהם עם שלטונות הנמל, מארגנת הובלת מטעניהם למלונות מושכרים מראש, מלווה אותם אל הקונסוליה הרוסית, בה היו מקבלים דרכון וכמה מטבעות כצידה לדרך, ולמחרת, באשמורת הבוקר, היו מעבירים אותם החברים לרכבת. בהזדמנות זו נתקשרו יחסים ידידותיים בין הציונים והקונסול הרוסי וסגנו. כשנה אחרי זה, כשקרנסקי והמנשביקים תפשו את השלטון ברוסיה, והם ביקשו לדעת מהן רגשות יהודי שאלוניקי כלפי הדרישות למדינה יהודית בארץ־ישראל, פנה הקונסול אל ידידיו הציונים כדי לקבל מהם פרטים מלאים ביחס לדעת הקהל כלפי הציונות. הקונסול העביר תוכן השיחות לפטרוגראד.

השרפה הגדולה של 1917 *

ביום ל' אב תרע"ז, בצהרי השבת, בא על שאלוניקי אסון שלא היה כמוהו: פרצה תבערה שהתפשטה במהירות מבהילה בכל חלקי העיר והחריבה את רובה, ביחוד את הרובעים המרכזיים המאוכלסים בעיקר מיהודים. אלפי בתים, שלשים בתי כנסת גדולים וכמאה בתי מדרש ובתי תפילה קטנים, עשרה בתי ספר, בנין הרבנות והקהילה, כל מוסדות החסד והמועדונים היו למאכולת אש וביניהם המועדון הציוני ובית "המכבי". חמשים אלף יהודים נשארו ללא קורת גג, ללא אמצעי מחיה. העסקנים הציונים נחלצו בין הראשונים לעזרת נגועי האסון. רבים מהחברים נרתמו במסירות לעבודה בועדת העזרה הכללית ועסקו בארגון פעולות ההצלה.

שלושה חדשים אחר התבערה, התרחש בעולם היהודים המאורע הגדול, הכרזת הצהרת בלפור. בהגיע הבשורה לשאלוניקי, התעוררה בעם התלהבות עצומה. הפעולה הציונית נתחדשה, והיא התגברה חיש למרות כל קשיי המצב בעיר. כל האגודות התאחדו לאחת והוקם קשר ארגוני עם כל יתר ערי יוון; חודשה הופעת העתון ה"אספרנסה"; ב־10 ביוני 1918 התכנסה ועידה של צירים מערים שונות ונוסדה הפדרציה הציונית שמרכזה נקבע בשאלוניקי. בפדרציה היו האגודות שבערים: שאלוניקי, קאוואלה, דרמה, לריסה, וולו, ארטה, קורפו, אתונה, פריויזה, לה־קניאה (כרתים), טריקאלה, פאטראס וחלקידה. מלבד העיתון "אספרנסה" ששימש בטאון לפדרציה, התחיל להופיע בוליטין ביוונית שנשלח לערי יוון העתיקה; נפתחה "לשכה לאינפ'ורמציה ולתאום" שאספה ידיעות על חיי ארץ־ישראל ועל האפשרויות הכלכליות בה, כדי להכין את האוכלוסיה לעליה המונית, וביחוד נערכה סטטיסטיקה של בעלי מלאכה למיניהם. בראש הפדרציה עמדה הנהלה של טובי המשכילים בעיר.

הפדרציה ביצעה פעולות ארגוניות וכספיות מרובות. היא צוינה על־ידי ההסתדרות הציונית העולמית בין הראשונים להיענות לקריאת ראשי התנועה. והנה צרור פעולות הפדרציה:

1. היא נטלה חלק בראש הפעולה להפצת מניות "אוצר ההתישבות היהודית" שהוכרזה ע"י ההסתדרות הציונית עם הכרזת הצהרת בלפור, להתחלת הגשמת הפעולה של בנין הבית הלאומי. מתוך מאה אלף מניות נמכרו 9,500, שיעור שאליו לא הגיעה שום הסתדרות בארץ אחרת.

2. ביזמתו של הד"ר מוריס (משה) קופינאס, ציר שאלוניקי בפרלמנט היווני, ובעזרת הפדרציה הציונית, נאספו כששת אלפים ל"ש, ואח"כ עד עשרת אלפים, למטרת הקמת מושבה של יהודי יוון בארץ־ישראל. הרעיון התגשם בשנת 1938 עם ייסוד מושב עובדים מעולי יוון בשרון בשם "צור משה" * (על שם הד"ר משה קופינאס). אל המתישבים הראשונים נתווספו במשך הזמן עוד חמישים משפחות מיהודים מבולגריה ומתורכיה, וצור־משה היא, כיום, נקודה חקלאית פורחת.

3. בשנת 1918, בהגיע הידיעה על פטירתו של הד"ר יחיאל צ'לנוב בלונדון ואחריה קול קורא מההסתדרות הציונית העולמית לאסוף כספים ליסוד מושבה על שמו, נאספו ע"י הפדרציה כמה אלפי פרנקים זהב.

4. בעזרתם הפעילה של הציונים עוררו גבאי כל בתי הכנסת, בחודש תשרי בשבתות ובחגים, את ציבור המתפללים לנדב לקרן הגאולה שהוכרזה על ידי ההסתדרות הציונית העולמית לבנין הארץ. הקהילה השאלוניקאית צוינה בין התורמים החשובים. בכל אגודה ציונית דאגו להפצת רעיון גאולת הקרקע. הפדרציה הציונית ריכזה את כל המגביות.

5. אורגנה הסתדרות הצופים היהודים שזכתה להערכה גם

* ר' מאמר מיוחד של המחבר על נושא זה, בקובץ זה.

* ר' מאמר מיוחד בקובץ זה.

מצד הצופים היוונים. נוצרה אגודת צעירים עברים A.J.J., שריכזה וחינכה לציונות מאות בני נוער, שהיוו אח״כ קאדרים לעסקנות ציונית ואף למנהיגות בפדרציה לעתיד.

6. בשנת 1919 ביקר בשאלוניקי, עיר מולדתו, הד״ר וידאל מודיאנו, מבני אחת המשפחות המיוחסות בעיר, שהתישב בצעירותו בפריז והגיע לדרגה רמה כרופא מהולל וכעסקן מעולה (כיום, עומד בראש הארגון הנקרא ק.ר.י.ף. שהוא למעשה מוסד גג לנציגות העליונה והמוסמכת של יהדות צרפת כלפי הממשלה והארגונים העולמיים היהודים). בזמן שהותו בשאלוניקי השפיע ד״ר מודיאנו על החוגים האמידים והאינ־טלקטואליים להתלכד ולפעול לטובת העם. כתוצאה מפעולה זו, נוסד מועדון רב־השפעה של סוחרים ובעלי מקצועות חפשיים בשם ״נובו קלוב ציוני״ שבראשו הועמד העסקן בעל המרץ וגדול היוזמה דוד מטלון ז״ל. הארגון הזה פעל פעולה ציונית בין השכבות הגבוהות של החברה, לגיוס סכומים לא מעטים למטרות ציוניות וליזום מפעלים חשובים לטובת ארץ־ישראל.

הקונגרס היהודי היווני

הקונגרס היהודי היווני התאסף, כמקביל לפעולה דומה בכל העולם היהודי, לשם העמדת דרישות עם ישראל בפני הפורום הבין־לאומי. קריאת קונגרס זה נשתבשה בשל השרפה הגדולה של 1917. הדבר לא עלה בנקל: היסוסים ודחיות מצד ראשי הקהילה; חתירה פוליטית חשאית של חוגים מתבוללים או כפופים לרמז של נציגי ממשלה אירופית שניסתה למנוע תביעת המנדט לאנגליה; פחדם של רכי־לב שהשתדלו להסיר מעל הפרק הסעיף השני של תכנית הקונגרס: זכות מיעוט לאומי לקבוצי יהודים בארצות שונות, פן יעורר הדבר חששות בממשלה היוונית. כל אלה איימו לפוצץ את הפעולה או לתת לקונגרס דמות חוורת. הציונים נלחמו בתוקף נגד כל סכנות אלה בגייסם את רוב הצירים הנבחרים לעזרתם.

הקונגרס נפתח במעמד חגיגי. זו היתה עצרת נהדרה שקיבלה צביון לאומי וציוני רב רושם. נתקבלה פה אחת ההחלטות לעמוד על שלוש הדרישות של עם ישראל: שויון אזרחי גמור ליהודים בכל הארצות, זכות מיעוט לאומי לקבוצים היהודים בארצות בעלות לאומים שונים ויצירת מדינה יהודית בארץ ישראל במנדט בריטניה. ההחלטות נשלחו בטלגרמה של מאות מילים לועידת השלום בוורסיי. ראשי הציונות בצרפת אישרו לאחר מכן, בשיחות פרטיות, שהחלטות אלו הצטיינו בביטוי בטוח, ממצה, בהיר ונמרץ בין יתר הטלגרמות שהגיעו לצרפת, ועשו רושם מיוחד. בשעת התאסף הקונגרס, התקיימה בככר מסביב לאולם, הפגנה גדולה מאורגנת על־ידי התאחדות בעלי המלאכה בהשתתפות אלפים מחבריה שהריעו לקונגרס ותמכו בדרישותיו.

הפגנת־שמחה ב־2 בנובמבר 1918

ראוי להזכיר את ההפגנה הענקית ביום השנה הראשון להצהרת בלפור ב־2 בנובמבר 1918, שאורגנה ע״י הפדרציה הציונית היוונית בשאלוניקי והיוותה מחזה בלתי נשכח: 30 אלף יהודים ערוכים בחמישיות, בלווית חמש תזמורות צבאיות, אנגלית, צרפתית, איטלקית, יוונית וסרבית מחילות מעצמות בעלי־הברית שחנו אז במוקדון, וכן תזמורת ״המכבי״, צעדו לאורך שלשה קילומטרים בסדר מופתי עד למעון הקונסול הבריטי אשר יצא לקראתם ונאם נאום שנתקבל בתשואות סוערות. תפילת ההודיה בטכס ממלכתי רב רושם נערכה בבית הכנסת ״בית־שאול״ ובה השתתפו השלטונות היווניים האזרחיים והצבאיים וכן הקונסולים הזרים וראשי העדות.

הפעולה הציונית בשאלוניקי נמשכה גם בשנים הבאות. כתוצאה ממנה עלו רבבות לארץ־ישראל והשתלבו במסכת היצירה של הבית הלאומי ואחרי שנות המאבק גם במדינת ישראל.

הסתדרות ״המזרחי״

בשנת 1918 התאספו עסקנים אחדים, ביניהם ה״ה אברהם רקנטי, חיים עזרתי, הרב יוסף כהן ז״ל ואחרים ויסדו אגודה ציונית דתית בשם ״המזרחי״. הדבר עורר הד גדול בחוגים הדתיים, ביחוד בין אברכי ״ישיבות״ וסתם בעלי־בתים. האגודות המאוחדות בפדרציה הציונית היוונית התיחסו באהדה לנסיון, לגייס לציונות שכבות חדשות של הקהל ונתנו מקום לנציג ״המזרחי״ בועד המרכזי של הפדרציה.

כעבור זמן הסתנפה האגודה ל״המזרחי״ העולמי והפכה להסתדרות בפני עצמה אשר, נוסף על הסברת מטרותיה ודרכה המיוחדת בציונות, עסקה בהפצת השקל ובאוסף כספים לקרן הקימת. ואולם, כשהכריזה ״המזרחי״ העולמי על קרן שלה ״קא״י״ (קרן ארץ־ישראל) היא שמה הדגש על הקרן החדשה.

האגודה הוציאה לאור פעם בשנה קובץ בשם ״איל ג׳ודיו״ (היהודי) בספניולית ובחלקו — בעברית.

אחת מפעולותיה היתה יסוד ארגון צופים, בנים ובנות מזרחי, וקיבלה תחת חסותה את אגודת נשים ״התחיה״ שהיתה קיימת מזמן.

לפני מלחמת העולם השניה שלחה האגודה ציריה לקונגרסים הציוניים.

״המזרחי״ השתתפה בפעילות בענינים המקומיים: השתתפה במלחמת הבחירות הפרלמנטריות והעירוניות; עוררה את אנשי הקהילה ויתר המוסדות למאבק נגד חוק מנוחת יום הראשון שהיווה מכת מות לשבת השאלוניקאית; וכן השתתפה ביסוד בית יתומות ״אבוהב״ שבא כתגובה על מעשה הכנסת ילדות יהודיות בבית יתומים נוצרי.

ליד ״המזרחי״ התקיים ארגון של ״צעירי המזרחי״ שאיחד מספר לא קטן של בני נוער פעיל בכל שטחי העבודה הציונית.

תנועת ״תורה ועבודה״

שנים אחדות אחרי יסוד המזרחי, התעוררה ביזמת צבי הרכבי, מעסקני ״הפועל המזרחי״ מירושלים, קבוצת צעירים, פועלים ופקידים, לקחת חלק בתנועת תורה ועבודה. התנועה התפתחה ונוצרו שלש אגודות ברובעים מרוחקים זה מזה, והם: ״פרחי ציון״, בשכונה שהיתה מקודם מחנה צבאי במלחמה העולמית הראשונה ושנשאר שמה ״שכונה מספר 6״; ״שיבת ציון״ ברובע הצפוני הנקרא ריז׳י־וארדאר; ״תפארת ישראל״ אף היא במקום מחנה צבאי לשעבר הנקרא מחנה 151.

מזכיר התנועה, משה ברזלי, צעיר בעל שאר־רוח ומסור בנאמנות לרעיון הציוני בכלל ורצוי לכל החוגים, נתמנה כמנהל משנה ללשכת הקרן הקימת המשותפת לפדרציה הציונית היוונית ולמזרחי.

בתחילה עמד הארגון בקשר הדוק עם הסתדרות המזרחי, אבל לאחרונה כשהסתדרות "המזרחי" בשאלוניקי הזדהתה עם התנועה הרב־יזיוניסטית, התרחקה תנועת "תורה ועבודה" מ"המזרחי" והיתה לחטיבה נפרדת שהסתנפה להסתדרות "הפועל המזרחי" העולמי *.

פעולות התנועה הציונית משנת 1920 עד השואה

החל משנת 1920, הוערה לצמרת התנועה הציונית בשאלוניקי דם חדש, רענן ודינמי: עלו אז על הבמה בחורים מאגודת הציירים העבריים א.י.י. (ראה לעיל) אשר, נוסף על פעולתם בתוך אגודתם, הצטרפו או צורפו אל הנהלת הפדרציה הציונית היוונית, אל הועד הפועל שלה ואל ועדותיה המרכזיות. יש לציין שהמנהיגים הותיקים קבלו אותם ברוח טובה. אחדות לבבית ושיתוף פעולה השתררו בין שני הדורות.

נזכיר ראשונה עבודתם של חברי אגודת הצעירים הנ"ל אשר היווה החומר התוסס והמתסיס של הפעולה הציונית: שבועונם "לה־רנסנסיה" (התחיה) בספניולית ואחר כך עם תוספת יוונית, הפך לבטאון הפדרציה תחת השם, "רנסנסיה ג'ודיאה" (התחיה היהודית), ושימש מנוף להגברת השפעת הציונות על הנוער; נוסף לזה יסדו הציונים עתון יומי בספניולית בשם : "לה־וירדאד" (האמת). כאשר תקף העתון היומי בצרפתית "פרוגרה", שהיה מנוהל על ידי חוג מתבוללים, את הפדרציה, הגיבו הציונים על ידי יסוד עתון יומי בצרפתית בשם "פ'לאמבו" (אבוקה) שהתחרה בו קשות. הופעת העיתון נפסקה כעבור שנה כאשר חזר ה"פרוגרה" בתשובה ושינה את דרכו.

האגודה ערכה שורה עשירה של הרצאות בעלות רמה גבוהה מצד סופרים, מורים ופרופסורים גם שלא מבני ברית, על נושאים כלליים ויהודיים. היא הוציאה תרגומים מהספרות הציונית, רובם מגרמנית, פתחה קורסים לעברית וכן להיסטוריה יהודית; ובחדש התעמולה השנתי שלה, ערכה אספות עם ברובעים השונים של העיר. היא רכשה שדרות רחבות של העם לרעיון הציונות.

אבל פעולתה המזהירה והמעשית ביותר היתה השוק השנתי שלה לטובת הקרן הקיימת לישראל. החברים אספו מסוחרים ותעשינים, אף מלא יהודים, חפצי הלבשה ונוי, צרכי מזון ומגדנות, אליהם נתוספו תכשיטים מתוצרת ארץ־ישראל. מאות נשים סרגו, תפרו, רקמו והמציאו לשוק מעשי ידיהן להתפאר, שהוצגו בתערוכה מרהיבת עין. בתערוכה ביקרו אלפי אנשים והריוח הנקי, לטובת הקהק"ל, הגיע עד 120 אלף דראכמים (אלף ומאה לירות זהב). בשביל אחת מתערוכות אלו נתקבלה תמונת שמן ששלח הצייר הרמן שטרוק, מראשוני הציונים.

הפדרציה פתחה בהשתתפות "המזרחי", לשכת הקהק"ל שפעלה רבות בכל יוון, וגם ניהלה המגבית המיוחדת של הד"ר קופינאס — ציר בפרלמנט היווני — לטובת יסוד מושבה של יהודי יוון בארץ־ישראל בהשלימה את הסכום המובטח לקהק"ל של 10,000 לירות זהב, על ידי זה הונח היסוד למושב העובדים "צור משה". גם עבודת לשכת קרן היסוד של הפדרציה נתנה פירות ראויים לציון.

עסקנים ציונים יסדו את החברה "סלוניקה־פלסטין" אשר גאלה מידי ערבים את האדמה עליה נבנתה שכונת פלורנטין בת"א.

אורגנה מעין הכשרת גן ירק סמוך לעיר. בחוה זו רכשו ידיעות בגידול ירקות כמה צעירים שאחר כך עלו ארצה כחלוצים, עבדו במגדיאל ובנתניה, והיוו את הגרעין של המושב "צור משה".

בשאלוניקי התקימו בתקופה ההיא ברובעים שונים של העיר, המרוחקים אחד מהשני, 7 אגודות ציוניות והן: "גראן סרקל ציוניסט", "תיאודור הרצל", "מכס נורדאו", "שיבת ציון", "בנות ציון", "צופים־מכבי", וכן אגודת הצעירים העבריים הנ"ל; אגודות ציוניות לעשרות בכל ערי יון הסתעפו לפדרציה ובכל שנתיים התכנסה ועידה ארצית ולידה ועידה של הקהק"ל.

אגודת מקס נורדאו נוסדה בשנת 1920, רכשה חברים למאות ופעלה בעיקר בפרברים שבצפון העיר המאוכלסות על פי רוב שכבות עממיות שהיו עד אז תחת השפעת הסוציאליסטים שונאי ציון. בימים הראשונים להיוסדה, קיבלה האגודה ברכת עדוד חמה מאת הד"ר נורדאו שהיה אז עוד בחיים.

מלבד הפעולה הציונית הרגילה והספורט, שמה לה האגודה לעצמה משימה מיוחדת הראויה לציון: יצירת להקה דרמטית. עד אותה התקופה, הצגות תיאטרליות היו מונופול של הפדרציה הסוציאליסטית אשר נושאי הצגותיה היו רחוקים תכלית ריחוק מכל ענין יהודי. הלהקה של "מקס נורדאו" הציגה בזה אחרי זה המחזות: "נצחון הצדק" (פרי עטו של משה על־נס), "הפוגרום בקישינוב", "החלוצים" (מאת הרב שבתאי ג'אין), "היהודים", "ד"ר קהן" (מאת מקס נורדאו), "הגיטו החדש" (מאת הרצל). ההצגות האלה עזרו לעורר את הרגש הלאומי בהמון וזכו להצלחה חמרית ניכרת, הכנסותיהן שימשו למטרות ציוניות וכלליות וכן לביסוס האגודה אשר יכלה בעזרתן להקים לעצמה מועדון על מגרש שניתן לה מאת מושל העיר.

מאות חברי האגודה מקס נורדאו עלו ארצה וחיים בה כיום.

מלבד ההסתדרויות הנ"ל התקיימו ההסתדרויות צה"ר ובית"ר שהיו להם יחד עם הסתדרות "המזרחי" השפעה ניכרת על החיים הציבוריים בעיר *.

ליד החברות הנ"ל התקיים בשאלוניקי חוג מצומצם של עסקנים צעירים שהווה כעין מחתרת לדרבון ולהדרכה בכל הענינים הציבוריים, והשפיע על כל העבודה מאחורי הקלעים.

הציונים השתתפו במרץ בחיי הקהילה, ורובם ככולם של חברי המועצה המנהלת את עניני העדה היו ציונים או אוהדים לציונות, אשר הכניסו בה סדרים תקינים. בשנת 1926 הגיע לשאלוניקי כשליח הקק"ל זאב ז'בוטינסקי. בואו הפך להפגנה

* על תנועת "תורה ועבודה" ר' מאמריהם של מ. ברזלי וד"ר צבי הרכבי בקובץ זה.

* ר' מאמר מיוחד בקובץ זה על ההסתדרויות האלה.

חברי הלהקה הדרמטית "מכס נורדו" Groupe dramatique au nom de Nordau

אדירה. גם מנחם אוסישקין נוכח באחת הועידות הארציות של הקק"ל וזכה לתשואות.

ביזמת הפדרציה הוזמנו מורים וגננות מארץ ישראל לבתי הספר של הקהילה אשר עזרו להרחבת ידיעת העברית בנוער.

כשהעיריה קבעה את חוק מנוחת יום ראשון שהפך להיות לרועץ לשבת היהודית, נלחמה הפדרציה בתקיפות נגדו, ואם כי לא הצליחה לבטלו, מאבקה הביא בכל זאת להקלה ידועה באשר ניתנה רשות לפתיחת החנויות ביום ראשון עד שעה 12.

בפרוץ ההתקפה הפשיסטית הידועה בשם "מאורעות קמפביל" **, בשנת 1931, השתתפו הציונים בארגון ההגנה שהדף את הפורעים בבואם להתנפל על שכונות אחרות. הציר הציוני מרדכי בנסנטשי הי"ד, נשא בפרלמנט היווני נאום חריף נגד מעשה זה ונגד יחס השלטון המקומי האוהד לפורעים, והסנטור אשר מלאך התיצב בשעת הפרעות בפני המושל גונטס ומחה נמרצות בדרשו צעדים מהירים להחזרת הסדר על כנו. המאורע הזה נתן דחיפה עצומה לעליה המונית לארץ־ישראל. כתוצאה מהסכם עם אבא חושי ראש העיר חיפה והוועד המיוחד שהוקם אז בחיפה ביזמת שאלוניקאים, תושבי הארץ, נשלחו משאלוניקי לארץ מאות עובדי ים שעבדו בנמל חיפה, וכמה מהם היו חלוצי נמל תל אביב ביום פתיחתו במאורעות 1936 והחרם הערבי בנמל יפו.

בשנת 1933 באו זמנים קשים לחופש המחשבה ולחרות האדם ביוון בכלל. עם עלייתו לשלטון של מטקסס, מחוגי המלוכנים הקיצוניים, הוא דיכא ואף אסר כל פעולה פוליטית. כל מעשה ציבורי או אספה נתקלו בצנזורה ובבקורת ממשלתית קפדנית. אף על פי כן המשיכו הציונים בעבודתם עוד זמן רב, ובין פעולותיהם באותה התקופה יש לציין:

א. פתיחת מועדון ציוני בפרברי ריז'י וארדאר" שהיו עד אז מבצר הקומוניסטים היהודיים שנלחמו בשצף קצף נגד הציונים ללא הצלחה;

ב. עליית 300 ילדים במסגרת עליית הנוער שהועברו לחדרה, לעין ורד, תל־חי ויתר מקומות בארץ והשתרשו בהם.

אולם עם פרוץ המלחמה העולמית השניה, שותקה לחלוטין עבודתה של הפדרציה בגלל גיוס אלפי בחורים יהודיים לצבא והעברתם לחזית באלבניה. ואחר זה בא הכיבוש הנאצי ששם קץ לחיי הקהילה עם משלוחי קרונות המות והשמדת הנוער שלה עשיר הרגש ורב הפעילות.

** ר' מאמר מיוחד בקובץ זה.

אגודת "מכבי"

מאת שלמה ונציה

יסוד האגודה

בשנת 1908 התקוממו "התורכים הצעירים" נגד הסולטן עבדול חמיד והכריחו אותו להכריז על קונסטיטוציה. מרכז המרד היה בשאלוניקי. המהפכה מצאה באוכלוסיה אוירה אוהדת והוכתרה בהצלחה. ובזמן שגאה בכל תורכיה ובארצות השכנות גל שמחה, הגיעו משלחות, מכמה מדינות, לחוג יחד עם עמי עותמניה את נצחון המהפכה ולברך את השליטים החדשים. בין המשלחות שהגיעו מבולגריה, באה גם קבוצה חשובה של חברי "המכבי" מפיליפופולי שנוסדה ב־1904. בואם של אחינו אלה היה מאורע רב חשיבות. תהלוכתם, כשדגל עברי בראשם, צעידתם הספורטיבית והצבאית, התפתחותם הגופנית המצוינת והשירים העבריים שבפיהם עשו רושם אדיר. גם ההצגה הגימנסטיקאית המוצלחה שהציגו עוררה התלהבות רבה.

בהשפעת ביקור זה, ביוזמתם של שלושה בחורי חמד: ליאון פינחס, אליהו ארדיטי ודניאל פילוסוף וכן בעזרת מנהל בית הספר התיכון הפרטי אלשיך, נוסדה בין תלמידי בית הספר אגודה בשם "ילדי ציון". הם התמסרו בהתלהבות גדולה לשעורי ההתעמלות תחת הדרכתו של המורה האיטלקי זבריזיולי שהיה גם המחנך של הג'נדרמיה התורכית. בתחילה היו באגודה ארבעים חברים, אבל כעבור זמן מה, מסיבת חילוקי דעות פרשו רוב החברים ונשארו רק 6 נערים, ביניהם שלמה גרגיר, יוסף בן־אדון ז"ל וכותב הטורים האלה. על אף מיעוט החברים נמשכו השעורים והגענו להתקדמות ניכרת. אבל מחוסר סיפוק בהמשכת הפעולה, במספר כה קטן, הצטרפנו למחלקה הספור־טיבית של המפלגה הסוציאליסטית, והיינו המדריכים שלה.

האידיאל הסוציאליסטי, שהיה נפוץ בעיר כשהוא מזדהה עם אנטי־לאומיות, לא הלהיב אותנו. ובפנות אלינו קבוצת הצעירים בהצעה ליסד אגודת התעמלות לאומית בשם "מכבי" נענינו להם מיד, וכך נוסדה האגודה השאלוניקאית "מכבי" אשר לה נכונו סיכויים טובים להצלחה והשפעה ברוכה על חיי הנוער.

המועדון הציוני "בני־ציון" שנוסד לפני זה, מיד אחרי הכרזת המהפכה התורכית, פתח אולמו בפנינו. ערכנו בו את שעורי ההתעמלות בחדר המועדון וזכיתי להיות המדריך הראשון. הצטרפו אלינו עשרה חברים חדשים. הקדשנו יום אחד לספורט ויום אחד לשמיעת הרצאות על נושאים לאומיים וללמוד שירים, תוך התלהבות רבה, מפי המורה מרקדו קובו ז"ל (בספניולית) ויבדל לחיים מפי יוסף עוזיאל (בעברית, כגון: "שם במקום ארזים", "הלאה ירדן" וכו'). המועדון הנ"ל טרם היה מואר על ידי חשמל. מנורות הנפט היו מעלות פיח, היינו נאלצים לעזוב את המחסן העראי בגלל תלונת השכנים שאנו מפריעים את מנוחתם.

יצאנו למרחב

מספר חברינו הלך וגדל. שאיפתנו היתה להתקדם ולהגיע בכושרנו הספורטיבי לדרגת "המכבי" בבולגריה. ואז, ביוזמת יוסף בן־אדון ז"ל, התקשרנו עם אחד החשובים שבין חברי "המכבי" בפיליפופולי, אהרן פרדו ז"ל, כדי שישמש כמורה ל"מכבי". בבואו לשאלוניקי התחיל פרק חדש ונפלא בחיי האגודה. הוא היה, לא רק מורה טוב, אלא גם אישיות סימפטית ואל שעוריו להתעמלות נמשכו מאות צעירים. התנהלה גם פעולה ציונית על ידי הרצאות, יצירת מקהלה שהפיצה שירי ציון בעברית וכן שירי לכת בספניולית (רובם מאת מר יצחק אלבו) *. ערכנו נשפים שהשרו גון ונעימות בחיינו. בנשפים אלה השתתפו: מרקדו קובו בכינורו, אהרן פרדו במנדולינה שלו והמקהלה בהדרכת יצחק אלבו.

אהרן פרדו, שנעזר על ידי כותב הטורים האלה, הכניס לאגודה סוגי התעמלות וספורט מרובים כגון: תרגילים שוודיים, מקבילות, בר־פ״יקס, הרמת משקלות, התגוששות, התאגרפות, פירמידות, התעמלות במטות ובבקבוקי עץ וכן מחולות. תהלו־כותינו בחוצות העיר בסך ובהשמעת שירי לכת מלאי געגועים לציון הלהיבו את הקהל. פתחנו גם מועדון אשר המה ביום ובלילה מחברים בהנהלת ועד שהיושב־ראש שלה היה אברהם רקנטי שהתמסר בכל לבו ל"מכבי".

במשך שנתים נעדרתי מהעיר ומתפקידי במכבי. נקראתי לשרת בצבא התורכי. הייתי אז תלמיד הסימינר למורים התורכי, שימשתי כחייל במחלקת הטלגרף האלחוטי באיסטנבול. בהמצאי באיסטנבול שימשתי כמקשר בין "המכבי" שבעיר לבין זו שבשאלוניקי. עם כיבוש העיר על ידי היוונים חזרתי לעיר מולדתי ולעבודתי באגודה.

ייסוד מחלקה לבנות

לפי הצעתו של הד"ר יצחק אפשטיין, ששימש אז כמנהל ביה"ס תלמוד התורה הגדול, יסדנו מחלקה לבנות, ילדות ובחורות, וכן מחלקה חדשה לשעורי ספורט לילדים ומבוגרים. מספר חברינו הגיע אז ל־500. אבל מלבדם היו לנו תומכים למאות, ולאט לאט הפכנו לאגודה עממית.

יסוד המחלקה לבנות נתן דחיפה גדולה להתפתחות האגודה. היה בזה משום חידוש "נועז" בחיי הנוער בעיר: הופעת נערות בפומבי על הבמה לשם תרגילי התעמלות והצגות. הדבר נראה באותם הימים כמוזר והיו היסוסים לפעולה זו מצד ההורים. אבל התגברנו על מכשול זה על ידי קביעת שורה של תקנות חמורות: א. ללבוש חולצה סגורה עם שרוולים עד פרקי הידים, גרבים כהות, חצאית ומכנסים עם ביריות גומי למטה מהברכים; ב. איסור על הגברים להיות נוכחים בשעורי ההת־עמלות של הבנות.

מאחר שלא הספקנו לאמן במשך ימות החול את כל המחלקות, היינו נאלצים להתאמן גם בשבת בבקר. לא מצאנו לתכלית זו מקום מרווח יותר מאשר חצר בית הכנסת המרכזי תלמוד תורה הגדול. אבל דא עקא, ביתו של הרב הראשי דאז רבי יעקב מאיר זצ"ל היה ממולנו והרב היה יכול מעל גזוזטרת ביתו להשקיף על כל תנועותינו.

זכורני: באחד הימים קראני הרב אליו ואמר לי: — "דע לך אטיל עליך חרם!" אז עניתי לו: "אדוני הרב חושד בכשרים. בנות אלו מתפללות לפי רוח התקופה. מה שם בבית הכנסת קראו "ובא לציון גואל" אף הן שרו "שאו ציונה נס ודגל";

* ראה שני שירים בקובץ זה.

מה שם התנועעו ימינה ושמאלה והתכופפו בברכת 'מודים' באומרם 'ותחזינה עינינו בשובך לציון', אף הן עשו תנועות בקדנציה לכל צד והלכו בסך בחצר כשהן שרות "קומו הגולים, עולכם הסירו!". הרב חייך חיוך אבהי וסלח לי על עזותי, אבל יעץ לי למצוא מקום אחר בשביל ה"תפילה" של הבנות.

עם ייסוד מחלקה מיוחדת לבנות התרחבה הפעולה התרבותית במכבי. נתארגנו מקהלות מעורבות וכן חוג "חובבי הבימה" שהציג לפרקים מחזות של סופרים קלסיים. הרוח החיה בחוגים אלה היתה מרים מטרסו* שהצטיינה בתפקידיה הראשיים במחזות וכן בארגון שעורים בתולדות ישראל בהדרכת יצחק מולכו**, במכירת עבודות יד של הבנות לטובת "המכבי" ובהפצת השנתון "איל מכביאו".

התפתחות האגודה

מאז שנת 1912 ובמשך חמש שנים, דהיינו עד השרפה הגדולה בשנת 1917, הצטרפו לאגודתנו האגודות: "ז'ינס ספורטיב" ו"פרוגרה ספורטיב" וכן חברים רבים של אגודות בוגרי האליאנס ושל בית הספר גטניו, שהיו עד כה קרובים להתבוללות. אמנם ראשי החברות הנ"ל ניסו לשדלנו לתת שעורי התעמלות, תמורת תשלום, במועדוניהם לחבריהם כדי להפסיק את בריחתם משורותיהם, אך לא נענינו להם. מספר חברינו מחוגי הנוער, שהיה עד אז רחוק מלאומיות, הלך וגדל, ואם נצרף להם חברים בוגרים וחברים צעירים וחברים תומכים הרי שהגענו לאלפים. בין חברי הועד נמנו גם סוחרים ועורכי דין נכבדים.

הצגותינו הספורטיביות בחנוכה היו מאורע חשוב בעיר וקצרנו תשואות וגם הכנסות ניכרות. בנים ובנות ביצעו בהצגות אלה תרגילים קשים שעוררו התפעלות. שיא ההצלחה היה כשתזמורת של הצבא האיטלקי, שחנה בעיר בימי מלחמת העולם הראשונה, לוותה את תרגילינו על הבמה בנגינתה.

"המכבי" הופכת לאגודה ציונית

הפעולה החינוכית שהתנהלה ב"המכבי" על ידי הרצאות, שעורי היסטוריה יהודית ושירים עבריים, וויכוחים אידיאולוגיים עם מתנגדי הלאומיות והציונות, העשירה את הכרתם הציונית של החברים. בהתקרב סוף המלחמה העולמית הראשונה, כשהתחילה בעולם היהודי ובארצות הברית בפרט, תנועה של הצטרפות ארגונים והסתדרויות לציונות, הכריזה "המכבי" על עצמה כאגודה ציונית. בלאו הכי, היא היתה מזמן משתפת פעולה עם האגודות הציוניות בכל עניני העבודה המעשית, כגון: אוסף כספים לקרן הקיימת, השתתפות בתעמולת הבחירות לפרלמנט היווני, לעירית שאלוניקי ולקהילה בתומכה במועמדים הציוניים, וכן במתן הקצבה לשבועון הציוני "לה אספיראנסה" שנוהל על ידי ארבע האגודות: בני־ציון, מבשרת ציון, קדימה ומכבי, וכן בהשתתפות בהופעות הציוניות הגדולות: יום השקל, יום העברית, האזכרה להרצל, חג הנפת הדגל.

שתי פעולות יפות נוספות של "המכבי": יסוד התזמורת לכלי נשיפה שהשתתפה בכמה הופעות פומביות בהצלחה רבה ובקבוצת כדור רגל שלא ביישה את שם "המכבי".

עד כמה היו החברים דבוקים וקשורים לאגודתם בקשרי אהבה אמיתיים תעיד העובדה: החברים ברצותם לאמת את דבריהם נשבעו "בחיי המכבי"!

אחרי הכרזת "המכבי" כאגודה ציונית, היה גם נסיון, כתוצאה מביקור דוד בן־גוריון בשאלוניקי, ליסד מחלקה של "פועלי ציון", שבראשה עמד יצחק אלבו. וזכורני: בערבים היינו קוראים על קרל מרכס ופרדיננד לסל.

ייסוד שבט "צופי־מכבי"

בשנת 1917 פרצה בשאלוניקי דלקה עצומה שהחריבה את רוב העיר. מועדוננו עלה באש. זמן רב לא נתחדשה העבודה עד שהתאחדו כל האגודות הציוניות לגוף אחד שנקרא "קלוב תאודור הרצל" שהיה הגרעין הראשון לפדרציה הציונית היוונית. המכבי לא חזרה לצורתה הקודמת, אלא ריכזה את מאמציה מעתה בייסוד שבט צופים־מכבי. הוא **ארגון הצופים הראשון ביוון**. ממנו למדו היוונים **ויסדו ארגוני צופים** משלהם. מענין לציין: צופי־מכבי נתבקשו על ידי השלטונות לתת מדריכים לנוער היווני בצופיות, והם זכו להכרה ולהוקרה רבה על ידי הופעתם הנאה בחגיגות הכלליות והיהודיות.

המכבי והמשכה, שבט הצופים, היו לתופעה רבת הוד, ורבת תוצאות בחיי יהודי העיר. מאות מחברי המכבי והצופים עלו ארצה והתערו בישראל. אין ספק שמשפחות רבות עלו לארץ־ישראל בהשפעת החינוך הציוני שהעמיקו הציונים ו"המכבי" בקרב הנוער ביחוד והציבור בכלל. רבים מבין מייסדי ומנהלי 11 המוסדות לחסד ותרבות שיהודי יוון יסדו בארץ, הינם מוותיקי "המכבי".

רבים מבין חברי "המכבי", בהרות נהדרה, מצאו את מותם בשואה הנאצית. יהי זכרם ברוך.

* רעיתו של מחבר המאמר.

** כיום מנכבדי ירושלים ועורך "אוצר יהודי ספרד"

צופי־מכבי

מאת אברהם שאקי

הופעתם הראשונה של צופי־מכבי בציבור בשנת 1916, היה למאורע חשוב ורב השפעה בחיי הדור הצעיר בעיר. הסתדרות מכבי קיבלה על עצמה את התפקיד לארגן את בני הנוער מגיל 16 ומטה ולחנכם בתורת הצופיות לפי עקרונות באדן פאואל האנגלי וככה נוסדו גדודי צופי־מכבי. הקמת הארגון נמסר לארבעה חברים של הסתדרות "המכבי" והם: יצחק שלם, שמואל עובדיה, ז"ל טורטס ויעקב פרחיה. ארבעה משכילים אלה הכירו את הנוער ואת מהלך רוחו והתמסרו בלב ונפש להדרכת הנוער וחנוכו ביחוד בגיל ההתבגרות. יצחק שלם ושמואל עובדיה שימשו כמורים להתעמלות בבית הספר אלשיך.

הופעת צופי־מכבי בציבור היה מאורע חשוב הן לאוכלוסיה היהודית והן ליוונית, כי עד אז לא היתה קיימת שום תנועת צופים בעיר זו ובכל מחוז מקדוניה. רק שנה אחרי יסודה של הסתדרותנו אירגנה הנהלת בית הספר היווני קונסטנטינידיס פלוגת צופים נוצרים. דוגמתם של הצופים העברים המריצה את שלטונות העיר, מאוחר יותר, להתענין בתנועה החדשה ולארגן את כל הצופים בהסתדרות כוללת אחת תחת חסותה של ממשלת יוון.

לגדודי צופי־מכבי, המאוגדים בהסתדרות החדשה, ניתנה האפשרות להמשיך את עבודתם הציונית במסגרת של תורת הצופיות; הותר להם, על ידי הסכם מיוחד עם מושל העיר, להופיע בכל הפעולות הלאומיות הן במסגרת ועד הקהילה והן בזו של ההסתדרות הציונית.

דאגתם הראשונה של מפקדי הצופים־מכבי היתה לרכוש את האלמנטים הטובים ביותר שבקרב הנוער כדי לחנכם בתורת הצופיות, כדי שיעזרו אח"כ להפיץ תורה זו בקרב הנוער כולו. הצעירים שנתחנכו בשורותינו נהפכו לאזרחים טובים וישרים, מועילים לחברה ושומרי חוק. ראוי לציין: גדודי הצופים מנו בזמנים ידועים חמש מאות צעירים ואף יותר מזה.

בתחילה עמד לימין גדודי הצופים "בית ספר אלשיך" ששימש כמקום ראשון לגיוס הצעירים. בעזרתם החשובה של מנהלי בית הספר האחים יצחק ואברהם אלשיך ז"ל הושג חומר אנושי חשוב. לצופים הצטרפו נוער שחונך בבתי הספר "ליאון גטניו", "הליסי הצרפתי", בתי הספר האיטלקיים ובית ספר "אליאנס".

מפקדי צופי־מכבי היו תמיד ליועצים ולמדריכים של החניכים בבחינת אחים גדולים. הם התעניינו במצבם, בעניני משפחותיהם ובלימודיהם, וכל חבר שפנה אליהם היה מקבל את כל העזרה הרוחנית המוסרית והחומרית.

צופי־מכבי השתתפו בכל הפעולות של ההסתדרות הציונית כגון: הפגנות ציבוריות וציוניות, עזרו לפעולות למען הקרן הקיימת לישראל, קרן היסוד, מכירת שקלים וכו'. צופי־מכבי הופיעו בכל ההזדמנויות כשתזמורתם בראשם כשליחים של ההסתדרות הציונית ושל ועד הקהילה. הודות לחינוך הלאומי שהצופים קיבלו מידי יום ביומו, נהפכו לנוער ציוני אמיתי אשר במרוצת הזמן שימשו חלק מהם כמדריכי הציוניות בעיר.

צופי־מכבי היו לגורם חשוב ופעיל בעירנו. בשריפה הגדולה שפרצה בשאלוניקי ב־17 באבגוסט 1917 ואשר הפכה את העיר לנהר להבות נשארו 50,000 יהודים ללא קורת גג ומחוסרי כל, השתתפו צופי־מכבי בהגשת עזרה לנפגעים על ידי נקיון השכונות הארעיות והאוהלים וכן בחלוקת מנות לחם ומאכלים חמים ובשמירות לילה סביב המחנות.

בשנת 1918 לקחו הצופים חלק פעיל בחגיגות רבות הרושם של יום הצהרת בלפור (2 לנובמבר). במשך שבוע ימים עברו מבית לבית, קישטו את הגזוזטראות בדגל הלאומי ובדגלי מדינות הברית. ביום התהלוכה היוו מפקדי צופי־מכבי משמר כבוד של המפקדה הראשית של הסתדרות הצופים היוונים.

כשהגיעו פליטים יוונים מערי תורכיה, נקראו צופי־מכבי על ידי המון מוסת. אחד המדריכים, יעקב הירירה נפצע קשה בחזית מקדוניה נגד הגרמנים, ביקשו עזרה מהצופים היהודים, ביחוד, כדי לחלק מלבושים לפליטים וזאת מתוך אמונם הגדול ביושרם ובכשרון הארגון שלהם. למותר להוסיף שצופי־מכבי חשו, בראש ובראשונה, לעזרת המוסדות הסוציאליים והלאומיים היהודים כגון: בית החולים הירש, בית היתומות מאיר אבוהב, בית היתומים קרלו אלטיני, "מתנות לאביונים" ועוד.

בתוקף תפקידם באו מפקדי צופי־מכבי בהזדמנויות רבות במגע אישי עם ראשי השלטון ואף הוצגו בפני מלך יוון קונסטנטין ואח"כ בפני המלך אלכסנדר וכן בפני ראש הממשלה אלפטריוס ניזלוס וראשי הצבא ועוד.

כשהתחוללו מאורעות קמפבל *, הותקף מועדון צופי־מכבי על ידי המון מוסת. אחד המדריכים, יעקב הררה נפצע קשה ויחד אתו צופים אחדים. כתוצאה מהאוירה המחושמלת, אירעה תקרית בין גדוד הצופים העבריים והשלטונות, וזה הדבר: באותו זמן התפטר יצחק שלם, מפקד הצופים הראשי שהיה בקשר מתמיד עם השלטונות, ונבחר במקומו יצחק כהן ז"ל. יצחק כהן היה בלתי מקובל על היוונים, העתונאים האנטישמיים האשימוהו, בלא שום הצדקה, בהשתתפות בקונגרס של המקדונים, המהפכנים הבולגרים, בעת שהותו בסופיה כציר "מכבי" שאלוניקי לועידת היובל של הסתדרות "המכבי" בבולגריה. בקונגרס של המקדונים המהפכנים נתקבלה החלטה ללחום למען כיבוש מקדוניה מידי יון. אז באה ההצעה מטעם השלטונות היוונים להעמיד מפקד נוצרי בראש "המכבי". היהודים התנגדו לזה. בעקבות פעולה מצד העסקן אלברט ג'יניאו הי"ד הסכימו היוונים למועמדותו של כותב השורות הללו כמפקד ראשי של הצופים היהודים. מאז נשתנה לטובה היחס מצד השלטונות ומצד חוגים יהודיים, שמקודם שמו מכשולים על דרך המכבי.

הטיולים המאורגנים של צופי־מכבי בכמה ערים ביוון הביאו להתעוררות לאומית בכל מקום בואם וגרמו ליצירת פלוגות צופים גם במקומות אלה. טיוליהם בקומטיני, לריסה, סרס, דראמה, קאואלה וכו' היו מסעי נצחון. בג'מבורי הכללי של הצופים, באתונה בשנת 1921, הצטיינו במיוחד צופי־מכבי בהופעתם הנאה והמסודרת, ובפקודת מלך יוון, הופקדו על משמר הכבוד של הדגל הלאומי היווני.

בשנת 1925 הגיעו 100 צופי־מכבי לביקור בארץ, הם ירדו

* על מאורע זה ר' בקובץ זה.

מהאניה ביפו ובדרכם ברגל לתל־אביב, עברו בסך ברחובות יפו בנשאם את הדגל העברי, כשהקהל הערבי מסתכל בהם בהתפעלות.

בשנת 1955 נוסד על ידי מועדון "קדימה" בתל־אביב, שבט צופים ביפו על שמו של יצחק שלם ז"ל, שהיה המפקד הראשון של צופי־מכבי.

הצה"ר ובית"ר

מאת שלמה ראובן

ההיסטוריון אשר ירצה להקדיש פרק לנוער השאלוניקאי ייתקל בייחודם של צעירים אשר לא נמשכו אחרי שלל הצבעים של אידיאלים זרים שונים ונשארו נאמנים לצור מחצבתם, לאידיאל האחד והיחידי, השאיפה לציון ולחידוש מלכות ישראל.

רבים היו הארגונים הציוניים בשאלוניקי מהם היו מסונפים לציונות הכללית המכונה וויצמנית, מהם לציונות הדתית, המזרחי, ומהם להצה"ר ובית"ר. קמו גם אגודים אחרים לא־ציוניים ואף אנטי־ציוניים, כגון: הפדרציה הסוציאליסטית אשר נלחמה הריפות בציונות ודגלה ברעיונות "מתקדמים"; "אגודת כל ישראל חברים" — האליאנסיסטים — שהיתה מורכבת ברובה מבוגרי בתי־ספר "אליאנס" ואשר חבריה צדדו בהת־בוללות ומתוך כך בהתרחקות מכל סגידה לרעיון הלאומי; אחרים פעלו למען המהפכה הסוציאליסטית לצד המפלגה הקומוניסטית היוונית. הנסיון להקים סניף לציונות הסוציאליס־טית, נידון לכשלון.

אמנם, נמצאו בשאלוניקי אנשים שהטיפו לציונות מהולה בסוציאליזם. אולם קסמה יותר הציונות "סתם", וככל שהרעיון הלאומי הזדהה עם הערכים המסורתיים, הצליחה הציונות לעשות נפשות בקרב בני הקהילה בכלל והנוער בפרט. במאמרי זה אתרכז בעיקר בשני ארגונים — "המזרחי" וצה"ר.

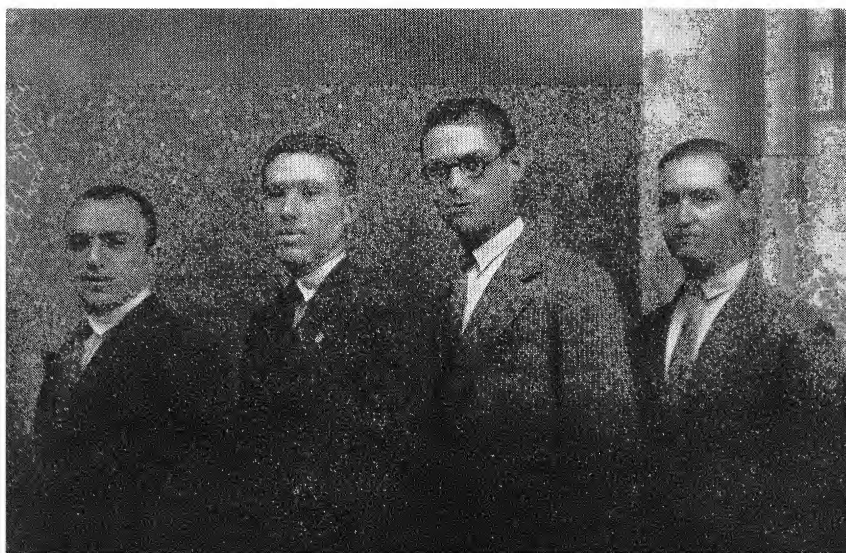
הסתדרות המזרחי בשאלוניקי שכנה בבית בן קומותיים. בקומת הקרקע נהלו פעולותיהם ה"בנים" של "בני־מזרחי". נוער דתי זה קיבל חנוכו ממדריכים מסורים אשר ביחד עם החנוך הלאומי, העסיקו אותו בכל ענפי הספורט, תרגילי סדר, כדורגל, כדורסל, היאבקות, איגרוף, סיוף ועוד.

מועדון "המזרחי" נמצא בקומה העליונה. מר אברהם רקנטי * אשר עמד בראש המזרחי כיהן גם כיו"ר הסתדרות הציונים הרביזיוניסטים (הצה"ר). צרוף זה של תפקידים, היכול להיראות כיוצא־דופן ואף כפרדוכסלי בעיני המסתכל מן הצד, בא כתוצאה מהשקפה לאומית מקורית שסברה: על העם היהודי לחזק את הקשר עם מסורת האבות, וביחד עם זאת להתכונן לאקטיביזם לאומי לוחם, לשם שחרור המולדת בדרך היחידה בה עמים אחרים השתחררו מעול זרים.

במשך שנים רבות, ניהל מר רקנטי מלחמתו הצבורית מעל דפי השבועון הצרפתי "פרו־ישראל", בו הופיעו מאמרים רבים של ז'בוטינסקי עוד בטרם הוקמה ההסתדרות הציונים הרביז־יוניסטים. במאמריו התקיף מר רקנטי (בכנויו הספרותי "כלב") את המדיניות הציונית הפושרת ואת הקו הוייצמני אשר דגל בציונות המעשית הידועה בשיטה של "עוד עז ועוד דונם".

בקונגרס הציוני ה־14 אשר התכנס בוינה באבגוסט 1925 הצטרף מר רקנטי לז'בוטינסקי. הוא סייע בידי המנהיג הציוני

* מר א. ריקנטי חי היום בישראל וזכה להבחר כחבר בכנסת הראשונה.

חברי המפקדה הראשונה של בית"ר, 1923
מימין לשמאל: שלמה שאול, שלמה ראובן, ליאון פילוסוף, יצחק אטאס
Les dérigents de l'organisation Bitar en Salonique

להופיע כדובר סיעה עצמאית בת ארבעה חברים ועל ידי כך היו זכאים, לפי תקנון הקונגרס להשתתף בוויכוח הכללי.

בועידת היסוד של הצה"ר אשר התכנסה בפריס ב־25 באפריל 1925 ייצג את יוון, יצחק כהן ז"ל.

יהודי יוון, באשר הם שם, זוכרים אותו היטב בהליכותיו הנאות, אצילותו וענוותנותו ואשר פעל רבות בשטח החינוך הגופני של הנוער השאלוניקאי. למרות השתיכותו להצה"ר לא היסס הרוב במשרד הארצישראלי בשאלוניקי למסור לידיו את ניהול המשרד בידעם יושרו וכושר פעולתו *.

ב־17.11.26 הגיע זאב ז'בוטינסקי לשאלוניקי ונתקבל בהתלהבות רבה על ידי יהודי העיר. הוא הופיע באסיפת עם גדולה וניתח את המדיניות הציונית והמצב הבטחוני אז בארץ ישראל.

בימים הספורים שז'בוטינסקי שהה בשאלוניקי, התקבל על ידי האגודות הציוניות השונות. בעיני בני הקהילה היה ז'בוטינסקי החייל של הגדוד העברי, מגן ירושלים, הלוחם העקשן למען ציונות גדולה, המנהיג הבלתי מרוצה שלא פסק מלהטיף ולתבוע מעמו כאשר תבע מעצמו, להקריב כל קרבן אפשרי להחשת הגשמת החזון הלאומי.

ביקורו של ז'בוטינסקי נתן דחיפה עצומה להתפתחות הצה"ר ביוון. עם קידום הרעיון והפצתו, החלה להתגבש המחשבה של הפיכת "בני־מזרחי" לקן בית"ר. צעירים רבים הצטרפו לקן בית"ר שנודע כ"בני מזרחי־ברית טרומפלדור". דחיפה נוספת להגדלת מספר החברים בבית"ר באה גם מצד שלא קיוו לו, העלאת האנטישמיות לשיטה מדינית בגרמניה של היטלר השפיעה גם על יוון. קמה תנועת "השלוש אפסילון", הוא "האחוד הלאומי של יוון", אשר נוסד על ידי עסקנים מפוקפקים שלא מצאו מקומם במפלגות הפוליטיות המסורתיות. פעולתם הלאומנית הביאה להתנפלות האספסוף על פרבר "קמפבל" ולשריפתו. הבית"רים התגייסו להגנת יתר הפרברים היהודים ואף הגישו עזרתם לנפגעים. התנהגות זו היא שגרמה להשפעת יתר של בית"ר על הנוער היהודי.

המבנה המהותי של בית"ר בשאלוניקי גרם לא פעם לתקלות רציניות ולדלדול הפוטנציאל האנושי של הצה"ר בעיר זו. בהיות בית"ר קשורה מבחינה ארגונית להסתדרות "מזרחי" בית"רי שהגיע לשנתו השמונה עשרה לא מצא מסגרת מתאימה לפעולתו הצבורית בגלל חוסר במועדון צה"רי. מאידך, לא כל בית"רי היה נוטה להצטרף לצעירי מזרחי באשר אלה תבעו מחבריהם נאמנות להווי חיים מותאם לדרישות המסורת הדתית. הבית"רי המתבגר, בחפשו אחרי מועדון שיכול היה לספק דרישותיו הטבעיות לבני גילו, היה מצטרף לאחד הארגונים הציוניים או ברוב המקרים היה נשאר מנותק מכל קשר ארגוני עם התנועה הרביזיוניסטית.

לא פעם הועלתה השאלה — והיא נשארה ללא תשובה — של כפילות המשמעת לשתי ההסתדרויות הציוניות: המזרחי והצה"ר. כל עוד הצה"ר השתייכה להסתדרות הציונית העולמית, אפשר היה להתחמק מדיון בבעיה, אולם, אפשר היה לשער שעלול לבוא יום ויהיה צורך להחליט.

בשנת 1933 אחרי תקופה ארוכה של ויכוחים בין כותב שורות אלו ששימש כמזכיר בית"ר ובין "המזרחי" פרשו מ"בני־מזרחי־בית"ר" שני חברי המפקדה וקבוצת בני־בית"ר. הויכוח התפשט בשורות הצה"ר בבחירות לועד הצה"ר שהתקיימו באותה שנה. הורכב ועד אשר ברובו המכריע סבר שיש להפריד בין שני הארגונים ונרכש מועדון ובו שוכנו מוסדות הצה"ר והקבוצה הבית"רית הפורשת.

אט־אט גדלו השורות והושג האישור של שלטון בית"ר. באשר ל"בני־מזרחי", המשיכו פעולתם תחת השם "בני־מזרחי־אחי טרומפלדור".

המצב שנוצר גרם לפרישתו של א. רקנטי מראשות הצה"ר.

המפנה בהצה"ר ובית"ר

רצח ארלוזורוב על שפת ימה של תל־אביב והפולמוס החריף שהתעורר בקרב היישוב בארץ בהחשדת יהודים בביצועו, השפיע גם על הרעת היחסים בין הצה"ר והארגונים הציוניים בשאלוניקי. למרות האוירה של החשדה אשר אפפה את הצה"ר בכל זאת זכתה צה"ר להיות המפלגה הציונית השניה (אחרי הציונים הכלליים) בבחירות שוקלי השקל ביהדות יוון. הצלחה זו הביאה להצטרפותם לבית"ר של מדריכי "בני מזרחי־אחי טרומפלדור" ורבים מחבריהם. נהירת הנוער היהודי לבית"ר בממדים רחבים חייבה השגת מועדון נפרד לבית"ר.

בית"רים רבים מארצות אירופה עברו דרך יוון בדרכם לארץ־ישראל, מחוסרי רשיונות עליה. בשאלוניקי וכן באתונה הוקם ועד מיוחד לסייע להם להגיע לחוף מבטחים במולדת.

בית"ר והצה"ר עשו רבות לחינוך הנוער והציבור בכלל. רבו הפרסומים וכתבי העת אשר הוצאו על ידם. בתחילה הוצא לאור ירחון משוכפל בשם "הבן", אשר איפשר "לבנים" לנסות יכולתם בכתיבה. במשך השנים 1930—1935 הופיעו: "לה נאסיון" (האומה) ירחון דו־לשוני (בצרפתית ובאיספניולית) בו נתפרסמו מאמרים רבים של ז'בוטינסקי; "לה בוז ציוניסטה", בטאון היהדות האינטגרלית, כשבועון בעל תוכן מדיני, בנוסף למאמרים שראשי הצה"ר ביוון סיפקו לעתונות היהודית היומית.

החגים היהודיים היוו הזדמנויות להופעת חברי בית"ר לפני הורי הבית"רים והצבור היהודי בכלל. בנוסף לתרגילי ספורט כגון, פירמידות, אבוקות, הציגו הבית"רים מחזות עבריים ויהודיים מקוריים. נציין ביחוד את יצחק ציון הי"ד מנצח מקהלת בית"ר שהפיץ את ידע השיר העברי בין הנוער. הוא חיבר לחנים מקוריים לשירים ל"אסתר" מחזמר שחובר על ידי כותב הטורים האלה והוצג רבות על ידי ארגונים ציוניים ואף תורגם ליוונית.

הבית"ר בשאלוניקי פעל פעולה חלוצית על ידי הכשרת חבריה לעבודת האדמה. חקלאי יווני־נוצרי הסכים להדריך חברים אחדים בחוותו שבסביבות העיר. הבית"רים שהיו בהכשרה החקלאית השתתפו בתערוכת הקרן הקיימת לישראל שנערכה בשאלוניקי בהציגם מדגם של גינה עם פרחים חיים וכן בריכת דגים; אחד החברים, החי כיום בארצנו, נשלח לחווה בהולנד לשם הכשרה.

עם עליתו של גנרל מטקסס ביוון לשלטון, הוגבר הפיקוח המשטרתי על כל האגודים הצבוריים והציוניים בתוכם. מובן

* יצחק דוד כהן עלה לארץ ישראל ונפטר בה (אפריל 1945).

מאליו שהדבר השפיע על ארגוני הנוער במיוחד, בתי־הספר היהודיים נחלשו מאחר ובתי הספר הממלכתיים הלכו ונתרבו וההורים היהודים העדיפו להכניס את ילדיהם בבתי־ספר אלה. החינוך בהם היה חינם והתלמידים יכלו לרכוש בהם ידיעה יסודית יותר של שפת הארץ ומנהגיה. המקור הטבעי לכוח אדם חדש עבור ארגוני הנוער הציוניים הלך ודלל.

בינתיים חלו תמורות שונות בבית״ר ואף הן גרמו לא־מעט להפרעות. רוב חברי המפקדה עלו לארץ־ישראל, ומאידך הצורך בהשגת רשיון לכל כינוס ואסיפה מנע בעד הבית״רים לנהל פעולותיהם הסדירות. למרות הגבלות אלו הצטרפו לבית״ר רבים וביניהם מדריכים מעולים מכל ענפי הספורט.

במלחמת העולם השניה נלחמו בני הנוער היהודי לצד הצבא היווני להדיפת הפלישה האיטלקית ליוון. רבים נפלו בשדה הקרב וביניהם מדריכי וחברי בית״ר. הפעולה המלחמתית שיתקה כל פעילות באגודות הציוניות. ועם ההתקפה הגרמנית על יוון שבאה לכסות על מפלתו של הצבא האיטלקי באלבניה, ירדה בית״ר למחתרת והצטרפה לכוחות הפרטיזנים אשר המשיכו במלחמה בפולש הנאצי.

בית״רים וצה״רים אחדים הגיעו לישראל דרך האיים היווניים וגבולות תורכיה.

בצוע ״הפתרון הסופי״ של הנאצים לא פסח גם על יהדות יוון. נסתם הגולל על יהדות זו ועל הנוער היהודי הנפלא. מועטים ניצלו והצטרפו למאמץ הכללי של הנוער העברי בארץ ישראל לשחרור המולדת.

שירים ציוניים

תנועת המכבי בעיר היתה תנועה צעירה וערה שחינכה אלפים מבני הנוער ברוח ציונית ובה נתחברו שירים ציוניים, ברובם פרי עטו של מר יצחק אלבו (מי שהיה מזכיר ההסתדרות הציונית ביוון ותושב חיפה כיום).

לשירים חוברו או הותאמו מנגינות, המכבים שרו אותם בכל הזדמנות, וביחוד בצעדם שורות שורות ברחובות העיר הראשיות, על תלבושתם הלבנה עם סרטי התכלת על חזיהם.

אנו מפרסמים להלן שלשה מהשירים האלה ששרו אותם ביותר בתהלוכות הנ״ל, לזכר אותם הבחורים שצעדו בהן ומתו מות קדושים בימי השואה.

הדגל

אין פייס איז׳וס דיל פואיב׳לו
סאלוד אטי או דראפילו
איל דראפילו בלאנקו אי ג׳יליסטרי
די לוס איז׳וס די ציון

עמדו בני העם עמודו
שאו ברכה לדגלנו
נס תכלת־הלבן
דגלם של בני־ציון.

או מוזוטרוס אלמאס פ׳ייראס
אה טראב׳ירסו לאס פ׳רונטייראס
סאלודימוס לה באנדיירה
דילה איספיראנסה אלב׳יסייאדירה

אנו נפשות גאות
מבעד לגבולות
נישא ברכה לדגלנו
מבשר הוא תקותנו.

ב׳ירסו איליה אב׳אנסימוס
קון קוראז׳י אדילאנטימוס
סאלוד את טי או דראפילו
מיסאז׳ירו די איל פואיב׳לו

לקראתו הבה נצעדה
בעוז רוח נצעד קדימה
שא ברכה הנס, דגלנו
ציר שלוח האומה.

מכבים ומכביות

מכביאס, מכביאוס,
לה רינאסינסייה נאסייונלה אויי פ׳ייסטימוס
אי קון בריאו אה נוס אה קאנטאר
איל גראנדיאוזו אימנון די לה אירמאנדאד

מכביות, מכבים
תחיתנו הלאומית היום נחוגה
הבה נשיר בצהלה
הימנון האחוה הנהדר;

אב׳אנטי סיימפרי אב׳אנסימוס
אה אונה בוז טודוס גריטימוס
ביב׳ה לה מכבי, הידד הידד
ביב׳ה לה נאסיון, הידד הידד

קדימה תמיד נצעדה
וקול אחד נקראה
תחי המכבי, הידד הידד
תחי האומה, הידד הידד

המנון ליום השקל

קיין די מוזוטרוס נון אדמיראריאה
איל דיאה די גוזו אי אליגריאה
יום השקל דיאה דיזיאדו
די לוס ציוניסטאס טאן איספיראדו
איס אויי קי מוס ליב׳אנטאמוס
אי אין ג׳ונטו דימאנדאמוס
דיריטוס איגואליס פור לה נאסייון
קי אין טודו איל מונדו סיימפרי סופ׳ריאו
רומפאמוס לאס קאדינאס קי מוס אטאן
אי קי אין נוס טודה איספיראנסה אמאטאן
באסטה לה אירה די איל איסקלאב׳אז׳י
אלסימוס לה פ׳רינטי קון קוראז׳י

מי מאתנו לא יעריץ
יום השמחה והששון
יום השקל לו התאוינו
הציונים לו קוינו
הן היום אנו קמים
ויחדו הבה נתבע
זכויות שוות לאומה
שסבלה תמיד בכל העולם
הבה נשבור השלשלות הקושרות אותנו
ומכבות בנו כל תקוה
דיינו תקופת העבדות
נשא ראשנו בעז רוח.

"צעירי המזרחי", "חלוץ המזרחי", "ישראל"

מאת הרב ד"ר צבי הרכבי

בתחילת תרצ"א הגעתי מירושלים לשאלוניקי בשליחות ציונית־חינוכית דתית לשמש בהוראת עברית בבתי הספר של הקהילה ולהשפיע בהם מתורת ארץ־ישראל.

על ש. שמעתי וקראתי (בין השאר: "המגדל הלבן" ליוסף עוזיאל) ודרך נמלה עברתי בעלותי ארצה. היה זה המנוח אברהם בן הרב משה הירדה אשר בא לבקר אותנו — קבוצת חלוצים בדרכם מאודיסה ליפו, באניה הסובייטית "טובולסק" — ובידו כיבוד: לוקום [ממתק]. .

בש. ישבתי כשנתיים עד סוף תרצ"ב. מלבד ההוראה, עמדתי בראש תנועת "תורה ועבודה" ("צעירי המזרחי") והקימותי עם חברי את התנועה החלוצית הראשונה במטרופולין של היהדות הספרדית — "החלוץ המזרחי", שתרם חלקו גם לעליה ב', וכן ערכתי, יחד עם החבר משה ברזילי הי"ד את הבטאון "ישראל", שהפכנוהו בתרצ"ב, מפירסום לעת־מצוא מכאן ושנתון מכאן, לירחון עם מדור עברי.

כל עשייתי בש. היתה בתוך חוג צעירים נלבבים — שרובם כולם, מלבד אלו שהספיקו לעלות לארץ־ישראל, נספו בשואה — שעמדו בצמרת תנועת "תורה ועבודה" שם. בעיקרם הם שייכים לקבוצה שפרשה מן "המזרחי" בש. בגין עירבוב התחומים שבינו ובין הרוויזיוניזם, שהכניס אברהם ריקנטי ידי־די, בעומדו בעת ובעונה אחת בראשו של "המזרחי" כנשיאו ביוון וכמנהיג הצה"ר שם. הוא ביקש ליצור סינתיזה רעיונית־אירגונית בין שתי התנועות גם במסגרותיהן העולמיות — דבר שלא נראה לחברי ולי. עם זאת אין לקפח את אישיותו המקו־רית־המוצקה של א. ריקנטי, שמכוחו ומכוח־כוחו התחנכו ראשי תנועת תורה ועבודה למרץ, פעילות, עיקביות, ועבריות.

ויזכרו שמותיהם של כמה שותפיי לעבודה הציונית־הדתית: משה ברזילי הי"ד — מזכיר צעירי המזרחי ביוון, הבלתי נלאה והוא מרכזה של פעולת הקהק"ל; הרב רפאל חביב הי"ד — תלמיד־חכם, משורר ומתרגם שירי ביאליק, מדריך רוחני של התנועה; אחיו הרב אברהם חביב הי"ד רבה של אתונה; החכם אברהם ורסנו הי"ד — מורה, ש"ץ בקהילת איטליה; האחים אנג'יל וביחוד חיים הי"ד, איש האירגון והפעולה בתנועה; חיים פינחס הי"ד המורה (ביקר בא"י וחזר) וכן רבים־רבים, כולם — זכרונם לברכה.

כאמור, עם עיסוקי בהוראה, נתתי מעמלי ומעטי לעבודה ציונית־הדתית ונרתמתי לענייני ההנהגה של "ברית צעירי מזרחי" ביוון, אשר הרוח החיה בה היה אז משה ברזילי הנלבב. שנינו התחלנו בתרצ"א בהוצאת חוברות "ישראל", אשר במרוצת הימים הפך לירחון קבוע (החל מכסלו תרצ"ב) עם מדור עברי — חידוש בעיתונות היהודית בשאלוניקי באותם הימים.

"ישראל" בחלקו האישפניולי שימש לא רק במה פובלציס־טית־אידיאלוגית יחידה לתנועת "תורה ועבודה" בקרב הספ־רדים, אלא אכסניה ספרותית לדברי עיון לחכמי שאלוניקי. המדור העברי היה מוקדש למדע, לספרות ולשירה.

ב"ישראל" פירסם את ה"הלצות" (כתובות על המצבות) ר' ברוך בן־יעקב, כאן כתב על הפולקלור הספרדי פרופיסור מיר־קאדו קובו; הצעיר העדין הרב רפאל חביב הי"ד פירסם בקבי־עות כאן את שיריו (שירו ה"ישיבה" בעקבות "המתמיד" של ביאליק), סיפוריו ורשימותיו; כאן נתפרסמה סדרת מסותיו על גדולי משוררינו — יעקב פיכמן, דוד שמעונוביץ, יעקב כהן — מפרי עטו של המורה דניאל סאאיאס — מוסמך בית המדרש למורים של ר"ד ילין בירושלים.

במות המורה המשורר, קנאי לעברית — דוד יקר ז"ל — פיר־סם הערכה על אישיותו ב"ישראל" יצחק אפשטיין ז"ל. העי־תונאי מא"י, שהלך לעולמו מקרוב בת"א, שלמה יצחקי, כתב כאן בקביעות.

בישראל היו מתפרסמים דבריהם — במקור או בתירגום — של סופרי הדור ומנהיגי הציונות סמוך להופעתם. כך ראה אור שירו המפורסם של ביאליק —"ראיתיכם שוב בקוצר ידכם" מיד עם הופעתו ב"מאזנים", לאחר הקונגרס הציוני הי"ז בבזל.

בהשפעת "ישראל" הוקמה ביוון תנועת "החלוץ" והוגברה העליה הליגלית וה"בלתי־ליגלית".

ב"ישראל" פרסמתי, לראשונה בעיתונות הספרדית, חומר רב על הרדיפות על הציונות והשפה העברית ברוסיה הסובייטית ועל כך שקלתי למטרפסי מן הקומוניסטים היהודים המקומיים, והדברים הגיעו מצדם לאיומים...

איחוד "צעירי המזרחי"

מאת משה ברזלי הי"ד

איחוד "צעירי מזרחי" שסיסמתו "תורה ועבודה" נוסד בשא־לוניקי בשנת תרפ"ח כאחד מסניפי התנועה העולמית שמנהיגה היה ר' שמואל לאנדוי ז"ל. באיחוד זה הצטרפו אגודות אלו: שיבת ציון, בנות מזרחי, פרחי ציון, ו"ברוריה" וכן הציונים־הצעירים "בלפור" וקבוצת "חובבי התיאטרון", ועל פי הצעת צבי הרכבי מירושלים ששימש כמורה בבתי הספר בשאלוניקי, גם הקבוצה "יבנה" שמטרתה היתה הכנת מדריכים לתנועה.

באחד הכינוסים של "האיחוד" שהתקיים בסיון תרפ"ח הותוו הדרכים לעבודה שטחית ומעשית של התנועה, והן:

1. לארגן על ידי יסודות מוצקים את הפידירציה של "המז־רחי" המקומית.
2. לבחור ועד מרכזי שייצג את כל האגודות שבאיחוד או קבוצות אחרות אשר תרצינה להיות מסונפות אליו ובחירת ועד פועל שינהל את ה"איחוד".
3. לצרף צעירים לאיחוד המסכימים למטרת ה"איחוד".
4. ליצור סניפים בערים הסמוכות לשאלוניקי.

כל האגודות שב"איחוד" קיימו בין חבריהם וחברותיהם חוגים ללימוד השפה העברית, תנ"ך ותולדות ישראל וכן נתקיימו הרצאות ונוסדו ספריות.אחת הפעולות החשובות של האיחוד היה יסוד "החלוץ המזרחי" שמטרתו היתה הכשרת חברים וחברות לחיי העבודה בארץ ישראל ברוח "התורה והעבודה", ובשנת תרצ"א התארגנה, בהשפעת צבי הרכבי, קבוצה ראשונה של חלוצים שהכשירו את עצמם במשק חקלאי בקרבת העיר. אחרי שנות ההכשרה נסעו אחדים מהם לארץ ישראל והצטרפו

לקבוצת שח"ל של "הפועל־המזרחי" ברחובות. כל האגודות המסונפות ל"איחוד" עשו רבות למען הקהק"ל וכן למען החינוך הציוני בעיר, וכן למניעת ילדי ישראל הלומדים בבתי הספר של הממשלה או של חברות זרות ולהיות נוכחים בטכסים דתיים נוצריים. "האיחוד" שם גם למטרה לקדם את היהדות השאלו־ניקאית במובן התרבותי ברוח הלאומית־מסורתית; לאחד כל החוגים הדתיים כגון: רבנים, חברות המזרחי, פיטנים ועוד לפעולות למען שמירת השבת, השלטת הכשרות וטוהר חיי המשפחה; יסוד בית ספר מודרני כדוגמת בתי הספר מהזרם המזרחי בא"י, ביסוד גן ילדים ולהשפיע על המוסדות החינו־כיים להורות את השפה העברית ולהחדיר את המסורת בבתי הספר של הקהילה וכן בחיי הפרט.

בתחילת שנת תרצ"ו הוצא לאור על ידי "האיחוד" הירחון בשם "ישראל". הירחון שימש מכשיר חינוכי לאומי רב־ערך, הן בקרב החברים והן בקרב הציבור השאלוניקאי ואגפיה.

מתוך דו"ח שפרסם המנוח בעתון "ישראל" בשנת תרצ"ב כמזכיר ה"איחוד".

חיינו בתנועה הציונית
(זכרונות)

מאת יצחק פ'לורינטין

הציונות נהגה לחלק את העולם לשנים: חלק בו חיו היהודים כיהודים אולם נשללה מהם האפשרות לחיות כבני אדם, וחלק בו חיו היהודים כבני־אדם אולם נשללה מהם האפשרות לחיות כיהודים.

הגדרה אחת של הציונות היתה איפוא: "ליצור תנאים בהם יוכל היהודי לחיות גם כיהודי וגם כבן־אדם ללא ויתורים לכאן או לכאן". במשך דורות רצופים היוותה שאלוניקי אי בודד בו ניתן ליהודים לפתח חייהם כיהודים וכבני־אדם גם יחד כמעט ללא הפרעה וללא התערבות מבחוץ. היהודי היה גאה ובן חורין וכל המקצועות היו פתוחים לפניו ותפוסים על ידו. הוא היה גורם מכריע בהנהלת הענינים של העיר והיתה לו השפעה גם על חיי המדינה, שפתו היתה שגורה בפיו של הגוי, ולא פעם היה הגוי פונה בעניניו הפרטיים לבית הדין היהודי. איש כז'בוטינסקי בבקרו בעיר בסוף תקופת הזהר הזאת, היה יכול לאמר כי הציונות רוצה לתת לעם היהודי בארץ ישראל "קצת יותר ממה שיש ליהודי שאלוניקי".

מה בעצם יכלה הציונות לתת ליהודי שאלוניקי בראשית הופעתה? מי ראה אז את הנולד? מי הרגיש בהר הגעש מתחת לקליפה החלקה והשקטה? ומה הפלא שראשוני הראשונים שדגלו בעיר זאת ברעיון הציוני "המוזר והמיותר" היו ללעג ולקלס? הלא החיים מצווים על השכחה ואיש לא פילל — חוץ מקומץ אומלל זה של חולמים הנושאים עיניהם אל עבר אגדתי — כי עלולה לבוא שואה על ראש קהילה זו כשם שהגיעה על ראשה של יהדות ספרד.

והנה החלה התמוטטות מבפנים ומבחוץ. התמורות המדיניות באזור אחרי המלחמה הבלקנית ושאיפתן הטבעית והמובנת של השליט החדש לשוות לעיר אופי יווני ולעשותה לחלק בלתי נפרד של המדינה; השפעתם של בתי הספר הזרים של האליאנס שהרחיקה רבים מהמושגים המקובלים ומהמסורת האחידה והמאחדת את כולם לגוף מוצק ללא סדקים; המגע המידי עם העולם הגדול עם הופעתם של צבאות בנות הברית במלחמת העולם הראשונה; הריסתה הפתאומית של מסגרת עתיקת הימים של חיי הקהילה על כל המוסדות המפוארים, עם השריפה הגדולה בשנת 1917; הצפתה של העיר וסביבותיה ברבבות תושבים חדשים עם החלפת האוכלוסין בין תורכיה ויוון לאחר המלחמה באסיה הקטנה, קביעת יום הראשון כיום מנוחה בעל תוקף חוקי לכל תושבי העיר שהכריחה את היהודים לשבות יומיים בשבוע או לחלל את קדושת השבת; ההתחרות המחריפה והולכת מצידם של השכנים התקיפים והזריזים בכל שטחי החיים הכלכליים, כל אלה הכשידו את הקרקע להתפשטות הציונות ונתנו לה זכות קיום בעיני מספר אנשים הולך וגדל. ומספר האנשים שהכירו בזכות קיומה הלך וגדל.

בתקופה שבין שתי המלחמות היתה, כמו ביתר ארצות אירופה וכן ביוון, תקופת שגשוג לציונות, זו הפכה, מחלום או מהשקפה, לגורם מדיני עם הצהרת בלפור ומסירת המנדט לבריטניה ופיקוח חבר הלאומים על הנעשה בארץ. אוהדים ומתנגדים החלו להתיחס לשאלה הציונית ביתר רצינות. התנועה הציונית ביוון, ובשאלוניקי בפרט, לבשה צורה מאורגנת ומגובשת יותר, בכל חלקי העיר ובפרבריה צצו אגודות ציוניות שהקיפו את כל המעמדות, פרט למיעוט העשיר והמיוחס שהיה אדיש לכל דבר יהודי. גם בתוך מיעוט זה לא חסרו אנשים שהסתכלו על התנועה בעין יפה ונתנו ידם לה. יחד עם זה התגבשה התנגדות לציונות: הקומוניסטים מזה והמתבוללים (בעיקר חניכי האליאנס) מזה. אולם התנגדות זו היתה ספורדית בגלוייה, בו בזמן שפעילותם של הציונים היתה עקבית ויום־יומית. עד מהרה הוקמה הפדרציה הציונית שהקיפה את כל האגודות בשאלוניקי, באתונה ובערי השדה. ועידתה השנתית התקיימה תמיד במועדה והיתה למאורע חשוב בחיי הקהילה. בטאונה הרשמי "לה איספיראנסה" ואחר־כך "לה רינאסינסיה ג'ודיאה" הופיע במשך שנים בכל יום ו' ללא כל הפסקה, ולרגל הקונגרסים פעמיים בשבוע. העיתונים היומיים, גם בספרדית וגם בצרפתית, או שהיו בידי ציונים או שאהדו לציונות אם מתוך רגש ואם מתוך חשבון. יותר ויותר היתה הקהילה היהודית בשא־לוניקי נתונה להשפעת הציונים ולהנהלתם. הצעירים משורות התנועה חדרו לכל ועדות הקהילה והכניסו בהן רוח חדשה של ביקורת ציבורית ואחריות. למועצת העיריה, לפרלמנט והסנט היווניים נבחרו כמעט תמיד מועמדי הציונות כנציגי היהודים.

בתי הספר של הקהילה, הודות בעיקר לעבודתם של מורים ומורות שהובאו מארץ ישראל, החלו לחנך את תלמידיהם ברוח חדשה. קורסים לעברית נפתחו במספר אגודות. הרצאות בעניני דיומא ובנושאים יהודיים היו ניתנות מידי שבוע בשבוע בכל האגודות הציוניות. בחוה ליד העיר התחילו בהכשרה חקלאית וצעירים רבים עלו ארצה ונכנסו לעבודה חקלאית בקיבוצים, במושבים ובמושבות. צעירות אחדות נשלחו לארץ ותלמידים

נכנסו לבית הספר החקלאי מקוה ישראל. ואם במלחמת הבלקנים הגרו עשרות משפחות לאמריקה ולאחר מלחמת העולם הראשונה הגרו קרוב לשתי רבבות לצרפת, הנה כעת עם הנהגת יום הראשון כיום מנוחה החל זרם עליה גדול לארץ־ישראל. באותה תקופה נעשתה העבודה למשלוח הדיגים לארץ־ישראל, פעולה המהווה, כשלעצמה, תרומה חשובה לבנין המולדת. ובחיי יום יום השפיעו האגודות הציוניות על ההמונים. כאילו הרגישו היהודים בסכנה הצפויה ליהדותם בתנאים החדשים וניסו להלחם בה בכל האמצעים.

היינו צעירים והאמנו, האמנו בכח האמת. האמנו בעצמנו ולא רצינו שום דבר לעצמנו. רק דבר אחד נגד עינינו: לשים קץ לשקר המשפיל, ליהודי לא־יהודי, לצרפתי לא־צרפתי, לפיצול הנפשי שעשה מאתנו קצת מזה וקצת מזה מבלי שנהיה לא זה ולא זה. ועצם השאיפה הזאת למצוא את עצמנו ולהגיע אל האמת, אל הכבוד העצמי, אל שווי המשקל הפנימי, היה לנו יקר מכל דבר אחר, ולכן העיקר היה בעיני העסקנים שהעבודה תעשה, והיא נעשתה בצורה אנונימית, נמחקנו בפני המפעל, רוב המאמרים, ב״רינאסינסיה ג׳ודיאה״ למשל היו מופיעים ללא חתימה. מי כתב אותם? המערכת: זה אולי היה פלורנטין, אולי יצחק אנג׳ל הי״ד או רוברטו רפאל ואולי יעקב בז׳ה או חיים לוי (שנשא לבסוף על שכמו את משא ההגהה) או מישהו אחר. מובן שעבודה קשה זאת, הוצאת ״הרינאסינסיה״ נעשתה כולה בהתנדבות כיתר הפעולות הציוניות וכשהפדרציה הציונית לא יכלה לכסות את הגרעון דאגו לכך העורכים.

לא אשכח ליל חורף סוער אחד ב״גראן סרקל סיוניסט״ כשישבנו האחראים ל״רינאסינסיה״ לדון על הקשיים הכספיים הבלתי פוסקים ולמצוא להם פתרון. המצב היה חמור. הויכוח התרכז מסביב לשלוש ברירות: להפסיק את ההוצאה לגמרי; להקטין את הפורמט, או להוציא את העתון פעמיים בחדש במקום אחת לשבוע. אלה שהשתתפו באותה ישיבה לא ישכחו את ההתפרצות של דוד פלורנטין * בשומעו הצעות אלו. ״אין שא־לות אלה עומדות כלל וכלל על הפרק. באנו לכאן כדי להציל את ה״רינאסינסיה״ — לא כדי לקבור אותה. ניגש לענין ברוח אחרת, ונדע מה לעשות״. פתאום השתנתה האוירה כאילו התפזרו העננים. כשנסתימה הישיבה ויצאנו, בשעה אחת או שתים אחרי חצות, אל הגשם החורפי היינו כולנו מאושרים. נמצא הפתרון: החל מיום ו׳ הבא תצא ה״רינאסינסיה״ בפור־מט מוגדל. זו היתה הרוח בעבודתנו הציונית.

אותה הרוח שררה, למשל, גם בעבודת הקרן הקיימת. גם כאן נעשה הכל בהתנדבות. המשרד של הקרן הקימת היה צנוע ביותר, בראשותו של מר שלמה גרגיר שנקרא בפי כמה ליצנים ״אל אלטו קומיסארייו״. אולם כל הפעולה הענפה והמיגעת, הבלתי־פוסקת, של איסוף פרוטות על פרוטות עשו אותה מאות מתנדבים אלמונים. כמובן, החלק הארי של הכנסות הקרן הקימת ביוון מקורו היה ״בשוק״ המסורתי שאורגן בכל שנה בימי חנוכה על ידי ״אגודת צעירים עבריים״ שהיתה ידועה ברבים, ובעזרתם של פעילי התנועה מכל האגודות. הנה עוד עסק שדרש חודשים רבים של ארגון קפדני והכנות אין סוף של פרסומת שיטתית, ישיבות ואסיפות עד גשתנו לאסוף התרומות בסחורות. מבחינה כספית היה השוק מאורע גדול בחיים הציוניים שלנו — ומבחינת הפגנה ותעמולה אולי עוד יותר. מי לא ביקר בשוק? מי לא נהנה מרעננותם ולא התפעל ממסירותם וכושר המעשה של הצעירים האלה, ובראשם האיש שדירבן וליכד — שמואל אמריאו.

חדש אייר שנקבע מאז על ידי ההנהלה הציונית העולמית כחודש התעמולה וההסברה, היה מעודד אותנו למסע רבתי. כל האגודות ארגנו הרצאות ואסיפות, פרסמו עלונים והשתדלו בכל הדרכים לרכוש חברים חדשים. נדמה לי כעת שיותר מאשר הצלחנו לכבוש את דעת הקהל, חיזקנו בעבודה זאת את אמונתנו אנו.

כך התנהלה העבודה הציונית, יום יום שבוע שבוע, חודש אחר חודש ושנה אחר שנה ללא הפסקה, וללא סימן עייפות, בימים הטובים ובימי הכשלון. וכשאני רוצה להבין את הנס הזה של עשיית דברים כה רבים וגדולים באמצעים חומריים דלים, יש לי רק תשובה אחת — הליכוד החברתי, המשפחה הציונית, משפחה שדאגה בכל שעה לילד השעשועים שלה, משפחה שהיתה מופיעה כולה ללא הזמנה וללא רמז, כשצל של סכנה היה נראה באופק. כל ידיעה שהיתה מתפרסמת בעתונים על משהו בלתי נעים בירושלים או בלונדון, היתה מיד מזרימה גל של פעילים למשרד הפדרציה הציונית. ידענו שכולם יבואו, לא רק אנשי ההנהלה של הפדרציה, שהיו צמאים לפרטים מדויקים ורצו לשמוע על כל צעד שחושבים לנקוט. הזקנים יותר פגשו אותנו ברחוב ושאלו על המתרחש: חננאל נער, שלמה מודיאנו, אברהם פילוסוף ועוד ועוד, ובין רגע היתה מסתמנת התגובה: פלקטים וכרוזים הזמינו את הקהל לאספת עם בו בערב. אחדים מאתנו שכחו את העסק או המשרה שלהם והסתגרו שעות רצופות על מנת לנסח את ההחלטות שעל האספה לקבלן. ובאספות העם: הנה מדבר מנטש בסנצ׳י, נואם בחסד עליון, נואם שישאיר אותך ללא נשימה, נואם משכנע, הורס בונה, מלהיב וכובש; והנה מדבר דוד פלורנטין: לפני שארץ ישראל הובטחה לנו על ידי בריטניה — הובטחה לנו על ידי אלהי אברהם יצחק ויעקב. אנגליה יכולה לא לשמר לנו אמונים אולם נצח ישראל לא ישקר. או יעקב בז׳ה: נמשיך במאמצינו עם אנגליה, בלי אנגליה ואף נגד אנגליה — מי לא יאמין ולא יהיה משוכנע כי סוף הנצחון לבוא?

כמו בכל משפחה, לא חסרו גם מריבות משפחתיות. המשפחה גדלה והתעשרה ולא כל האחים ראו את הדברים באותה עין. המריבות הביאו, במרוצת הימים, להסתלקותם של מספר חברים לא מבוטל מההסתדרות הציונית הרשמית. בתוך המחנה הציוני החלה מלחמה מרה על כל דבר ועל שום דבר. והציונות ביוון התחלקה לשני מחנות עוינים: הפדרציה הציונית מזה, והמז־רחי־רביזיוניסטים מזה. אך מן הצדק להדגיש, שעל אף הבדלי ההשקפות והמגמות פעלו כולם להזרמת אלפי ״תירים״ ארצה, אשר לא חזרו לעיר מולדתם.

כמו בכל משפחה המכבדת את עצמה דאגנו להמשך. דאגנו ליורשים. מי לא יזכור את סיפוקו של דוד פלורנטין בראותו את הצעירים בעבודתם? ודברי העידוד שהשמיע להם והמנעותו מבקורת משתקת? הישכחו עיניו המבריקות בחזרו כדרכו

* אבי המחבר — המערכת.

כמה פעמים על המילה ״בראבו, בראבו, בראבו״ (יישר כוח!)? ולכן, נוסף לחברים הרשמיים של ההנהלה, צורפו אליה צעירים בלי זכות הצבעה, בכדי שיוכלו במרוצת הזמן ללמוד את המלאכה ולשאת באחריות. ובדרך זאת הבטח המשך הפעולה הציונית ביוון עד בוא השואה.

האגודות הציוניות היו כמובן כעין משתלות בהן חונכו וגודלו עסקני העתיד. הודות להשכלתם הכללית של חבריה ולמאמציה התמידיים בשטח החינוך הציוני, הצטינה האגודה גם מהבחינה החינוכית הזאת. נוסף לקורסים השנתיים להיסטוריה ולאידאו־לוגיה ציונית היו ערבי יום ה׳ שלה קבועים לעניני דיומא. עבודה דומה התנהלה גם ביתר האגודות הציוניות, אם היו או לא היו מסונפות לפדרציה הציונית.

ביקורי שליחי ההנהלה הציונית של לשכת הקרן הקימת וקרן היסוד תרמו גם הם לחינוך הדור החדש. אזכיר כמה מן החשובים והמענינים מביניהם:

1. מנחם אוסישקין, ביקר בשאלוניקי ערב הנהגת יום ראשון כיום מנוחה. הועידה של הקרן הקימת נפתחה חגיגית בהשתת־פותו וחלק ניכר של הצירים חשבו לנכון לבוא בתלבושת ערב, סמוקינג או חליפה כהה. אוסישקין שהיה לבוש בבגד אפור די בהיר פנה אל הצירים במלים אלה פחות או יותר: ״אני רואה שאתם לבושים בגדי חג אולם באנו הנה לא כדי לחוג אלא כדי לעבוד״. והצירים הבינו שלא יצאו ידי חובה בהופעה חגיגית בלבד. באספת עם גדולה שהיתה בקולנוע ״פאטי״ ציטט אוסישקין את דבריו של אחד־העם: ״יותר מאשר היהודים שמרו על השבת שמרה השבת על היהודים״. דברים אלה עוררו התלהבות סוערת.

2. ביקורו של ז׳בוטינסקי עורר התענינות והתלהבות יוצאות מן הכלל. בכל אסיפות העם שבהן הופיע ודיבר ז׳בוטינסקי השתתפו המונים רבים.

3. הקולונל ווג׳ווד ביקר בשאלוניקי בשובו מביקור בארץ ישראל לאחר מאורעות 1929, ולפני שפירסם את ספרו ״הדומניון השביעי״. הופעתו הצנועה והלבבית, דבריו החריפים מלאי ההומור ורווי רגש ציוני עמוק, כבשו את כל שומעיו. עמדנו במגע אתו גם לאחר מכן. וכשהפדרציה הציונית כתבה לו עם הופעת הספר הלבן, ענה הקולונל ווג׳ווד במכתב אל אשר מלאך, כיושב ראש הפדרציה, בנימה של מרירות על ש״ארצי ומפלגתי בגדו בכם״.

אלה הם מעט מזער מזכרונות־בחרות בשירות הציונות.

תנועת ההתנדבות לגדוד העברי בשאלוניקי *

מלחמת העולם הראשונה בעצם תוקפה. היא נטושה בכל החזיתות, ארץ־ישראל ומקדוניה בכללן.

בעולם היהודי מנסרים רעיונות חדשים ולבבות ההמונים נתפסים לקריאותיהם של יוסף טרומפלדור, זאב ז׳אבוטינסקי, יצחק בן־צבי, דוד בן גוריון, המארגנים גייסות ובטליונים יהודים כדי לעזור לצבאות ההסכמה ולשחרר את ארץ־ישראל מעולה של תורכיה. שאלוניקאים יהודים מתושבי ארצות־הברית וארץ־ישראל נענו לקריאה והתגייסו גם הם.

מתקרבת השעה לכיבושה של ירושלים עיר־הקודש ובירת־האומה. ומה יהיה באמת חלקנו במשימה גורלית זו? האם נשאר לגמרי אדישים? האם לא הגיעה השעה לעשות גם אנו מעשה רב? העיתון ״פרו־ישראל״ שהופיע בשאלוניקי שימש השופר שבישר את התסיסה הלאומית הכבירה בעולם היהודי.

גם בחוגי המשכילים היוונים נתגלו אותות אהדה לתקוותיהם הלאומיות של היהודים. שר החוץ היווני ניקולה פוליטיס אף הביע את הרעיון, בראיון שניתן לאחד מעורכי פרו־ישראל ביוני 1917, כי הגיעה השעה להקמת ממשלה יהודית בארץ. במרס 1918 הכריז מעל במת הפרלמנט היווני בשם הממשלה:

״בשאלוניקי היתה לי ההזדמנות להביע את האהדה הנאמנה של המפלגה הליבראלית. הנני בטוח שכל היוונים שוחרי החופש וכל אלה הנפגעים עבור דבקותם לאידיאלים הלאומיים ולכיסופי המולדת, מחזיקים גם הם, באהדה זו, כלפי האומה הישראלית שזה אלפים שנה היתה קרבן לאי־הבנות ולרדיפות.

״היום הנני מאושר לחדש את ההבטחה האומרת: הממשלה הליבראלית תתמוך במיטב יכלתה, בשעה הכשרה, למפעל הלאומי של היהודים, בהתאם להשקפות המעצמות בעלות בריתה. בהתרגשות הנני מאחל מקרב לב את התחדשותה של האומה הישראלית בארץ־ישראל.״

המלך היווני אלכסנדר שקבלני, כעורכו של העיתון פרו־ישראל, לראיון בביקורו בשאלוניקי, בפברואר 1918, הביע בפני את תקותו, שהנה לאחר כיבוש ירושלים ע״י הגנראל אלנבי תיהפך ארץ־ישראל בקרוב, לבית לאומי יהודי.

אולם הפעולות הצבאיות בחורף היו מתנהלות בקושי וכל עזרה הכי פעוטה, היתה יכולה להיות מועילה. לכן במערכת הפרו־ישראל, אזרנו כולנו את כל הכוחות כדי לזרז את העני־נים, במידת יכולתנו המאכסימאלית.

בחזית המדינית הפנינו את המאמצים כלפי צרפת ואיטליה, על מנת שתאשרנה את הצהרת בלפ׳ור. שתי המעצמות הללו היו קשורות אתנו בעבותות לשוניות תרבותיות וכלכליות לא מבוטלות, ושמו לב להלך הרוחות בשאלוניקי.

הקונסול הצרפתי גראייה בישר לנו שצרפת מוכנה לאשר את הצהרת בלפור, כמו שעשתה למעשה אח״כ במכתבו של שר־החוץ פישון לנחום סוקולוב.

באופן מקביל הגברנו את הלחץ על איטליה. מעל דפי הפרו־ישראל ניהלנו מערכת הסברה רחבה בהשתתפותו של יוסף קולומבו, בן הרב מליוורנו ר׳ שמואל קולומבו, ששירת בצבא האיטלקי שחנה אז בעירנו. חברי אברהם שמואל רקנאטי וכותב הטורים הללו, התיצבנו לפני הקונסול הכללי האיטלקי וביקש־נוהו להביא את בקשתנו בפני הממשלה ברומא.

ב־9 במאי 1918, התפרסם המכתב הרשמי בשם הברון סונינו, שר החוץ האיטלקי אל נחום סוקולוב ובו נאמר:

״הממשלה האיטלקית מאשרת בעונג את ההצהרות הקודמות שניתנו בשמה ע״י נציגיה בוואשינגטון, בהאג ובשאלוניקי, לאמור שהיא מוכנה לעזור ברצון ליסוד מרכז לאומי יהודי״.

* קטעים מזכרונותיו של מר יצחק רפאל מולכו שנדפסו ב״אוצר יהודי ספרד״, כרך ו׳, ע׳ 99—120.

אולם בינתים טרם הושלם כיבוש הארץ ועבר־הירדן וברחוב היהודי בשאלוניקי ניכרה התעוררות להשתתף בפועל בכיבוש זה. עסקנים אחדים הרו את הרעיון ליסד ל ג י ו ן י ה ו ד י ב ש א ל ו נ י ק י, שישתתף בכיבוש הארץ; ולעשות ההכנות הדרושות להרשמת המתנדבים לקבלת האישור מהשלטונות.

הגנראל מילן (Milne) מהמפקדה הבריטית הראשית שאליו פנינו לראשונה כדי לקדם את הרשמת המתנדבים הסתלק מכל הענין באומרו לנו, שזה לא מעינינו ושעלינו לפנות למצרים וללונדון, מה שעשינו מיד, אבל ללא שום תוצאות.

כדי לא להחמיץ את השעה באנו במשא ומתן עם שר החוץ היווני. מו״מ זה הוכתר בהצלחה הוא הודיע:

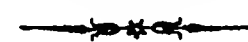
״ההצעה שהוצעה לבא־כח יוון במצרים, להקמת קורפוס מתנדבים יהודים משאלוניקי למען ארץ־ישראל, אושרה ע״י הממשלה היוונית״. מר פוליטיס טלגרף למושל הכללי לחקור על האמצעים היעילים ביותר לביצוע התכנית הזאת.

עם קבלת ההוראות הטלגרפיות של מר פוליטיס בבית־הממשלה בשאלוניקי, התחיל מו״מ עם הרב הראשי יעקב מאיר, כדי לקבוע את הסידורים המתאימים לביצוע גיוס המתנדבים. הבעיה היתה אם גם היהודים המגויסים לצבא היווני יוכלו אף הם להשתתף בחיל החזית הארץ־ישראלית.

במכתב רשמי שנשלח ע״י מר אדוסידיס המושל הכללי לרב מאיר בתאריך 28 לספטמבר, לפי הלוח הישן, נאמר בין השאר:

״בקשר עם גיוס מתנדבים יהודים (לפי החלטת **מועצת** המיניסטרים מתאריך 25 לח״ז) חייבי גיוס, **לצבא האנגלי** בארץ־ישראל, קבעה מועצת המיניסטרים לתת האפשרות להתגייס כמתנדבים — לכל חייבי הגיוס היהודים במצרים, — לצבא הבריטי בארץ־ישראל, רשימת הנתינים הללו תועבר ע״י הקונסוליה במצרים למיניסטריון המלחמה. אותה הזכות ניתנת לנתינים היוונים משאלוניקי, חייבי הגיוס. כל הקרואים לצבא יוכלו להתגייס לקורפוס המתנדבים בתנאי שהם יסכימו לשרת בהגיעם לארץ״. אולם בינתיים ב־11 בנובמבר 1918, נחתמה שביתת־הנשק ופרשת הלגיון היהודי בשאלוניקי, באה לסופה.

ליטרה די אינגאז׳אמיינטו קומו ב׳ולונטאריו איז איל באטאלייון ג׳ידייו די לה ארמאדה אינגליזה די פאליסטינה

ייו סוטוסקריטו מי אינגאז׳ו קומו בולונטאריו אין איל באטאלייון ג׳ידייו די לאס ארמאדאס אינגליזאס די פאליסטינה אי מי מיטו אה לה דיספוזיסייון די לה קומיסייון די אינרולאמיינטו פורמאדה. קון לאס אינסטרוקסייונים די ס״ א״ איל גראן ראבינו פור קונפורמארמי אה לאס אינדיקאסייונים קי סיראן דאדאס פור לאס אוטוריטאס מיליטארס אינגליזאס.

סאלוניקו .... 5679 — 1918

פירמה ....

נומברי אי אלקונייס ....

נומברי דיל פאדרי ....

אידאד ....

אופיסייו ....

אדריסו איגזאקטו קון נומברי אי נומירו די קאליז׳ס ....

....

אדריסו איגזאקטו די לוגאר אנדי לאבורו ....

קאזאדו או סיליבאטאריו ....

סי טייני איז׳וס אי איז׳אס אי קואנטוס ....

סי איל איסטה אינגאז׳אדו אל סירביסייו די לאס ארמאדאס איליינאס או אנדי לוס אליאדוס אי אינדיקאסייון דיל סירביסייו אנדי סי טופה.

....

....

מכתב התגייסות ללגיון היהודי בארץ ישראל (מארכיונו של י.ר. מולכו).

אני החתום מטה מתגייס כמתנדב ללגיון היהודי בצבא האנגלי בארץ ישראל, והנני עומד לפקודת ועדת הגיוס שהתארגנה ביזמת הרב הראשי, כפי ההוראות שתנתנה ע״י האנגלים.

תנועות חברתיות

מועדונים (קלובים) ואגודות לסוגיהם

מאת יוסף עוזיאל

מהותם של הקלובים

הקלובים בשאלוניקי היו שונים לגמרי מבני מינם באירופה ואַף בלבנט. לא היו בה מועדונים שמטרתם חיי חברה, משחקי האזארד, או כאלה המיוחדים לסוגי אנשים בעלי אינטרסים זהים והרגלי חיים דומים, לפעמים מוזרים, האוהבים להמצא בצוותא, כרוב הקלובים בארצות המערב. החל משלהי המאה הקודמת ובמחציתה הראשונה של המאה הנוכחית, נוסדו בשאלוניקי אגודות רבות אשר יעודן היה הגשמת מטרות אידיאליסטיות, תרבותיות, ספורטיביות והתעסקות בצרכי ציבור בכלל. הן בנו או שכרו לעצמן בנינים למועדונים, נוחים ולפעמים מהודרים, אשר שימשו מרכז לפעולותיהן ולמקום מפגש לחבריהן. החברים פיתחו ביניהם יחסי רעות ואף בילוי נעים בצורות שונות, משחק ביליארד ונשפי רקודים שהכנסו־תיהם היו קודש למעשי חסד שהיה חלק ממטרות האגודה. למעשה, כל הפעולה הציבורית הן בקהילה והן בחיים הפולי־טיים, נעשתה או תוכננה בין כתלי המועדונים. ראשי העדה הושפעו מהלך הרוח השורר בארגונים אלה, אף אם היה זה בנגוד לקו הרשמי. כי הקלובים ידעו לעורר את דעת הקהל, וזאת היתה כמעט תמיד לצדם; בשעות חירום היתה מתארגנת כמעט אוטומטית ועדה מיוחדת עליונה, כעין ארגון־גג, מורכבת מנציגי כל המועדונים למיניהם, שנקראה בשם "אינטרקלוב". ועדה זו פעלה בשם כל יהודי שאלוניקי בשטחים רבי חשיבות, ולהחלטותיו נשמעה כל האוכלוסיה בלי יוצא מן הכלל. תפקיד של ליכוד לאומי ועמדה מגובשת חדורה ערך עצמי ובגרות פוליטית מרשימה היה, למשל, ל"אינטרקלוב" ברגעים הקריטיים של כניסת הצבא היווני ובזמן הראשון למשטר יוון בעיר.

נזכיר אחדים מהמועדונים האלה:

"גראן סרקל" — Grand Cercle. נוסד בשנת 1890 במטרה להגן על האינטרסים של הסוחרים היהודים. בשנת 1909 הצטרפו אליו שתי אגודות אחרות וקיבל את השם "גראן סרקל קומרסיאל", ואיחד 200 סוחרים מכל ענפי המסחר, ברובם סיטונאים.

הוא היה המועדון היחידי שדמה במקצת לקלובים האירופאים באופיו המקצועי. אבל גם איגוד מקצועי זה הכליל בין שטחי פעולותיו מתן עזרה למוסדות חסד ותרבות; בראשו עמד כמעט עד יום מותו העסקן החשוב יעקב קזס ז"ל, ששימש במשך עשרות בשנים יו"ר הקהילה היהודית.

מרכז ציבורי אחר בעל אופי מקצועי היה איחוד הקורפו־רציות של בעלי מלאכה, עליו ידובר בסוף סקירה זו.

סרקל דזנטים Cercle des Intimes (חוג הידידים) — הוא הקלוב הקדום ביותר של יהודי שאלוניקי. הוא נוסד בשנת 1873 על ידי אנשים מהמעמד הבינוני ומחוגי המשכילים. הרוח החיה בו היה המשורר יוסף אירָרה ז"ל, מנהל תחנת הרכבת, איש משכיל וחריף, חיבר ועיבד מחזות תנכיים בספניולית בעקבות דרמטורגים צרפתים ואיטלקים, אירגן להקת שחקנים חובבים וניצח עליהם והכנסות ההצגות הוקדשו למוסדות חסד. אחד המחזות המוצלחים של להקה זו היה "שאול" שעובד, כנראה, על פי הדרמה של המשורר האיטלקי ויטוריו אלפיירי, אשר לקטעים ממנו הוסיף מר אירָרה מוסיקה יפה משלו, בין היתר שירת דוד בפני שאול, שהפך במרוצת הזמן לניגון פופולרי. המועדון הזה חגג בשנת 1884, 11 שנה לקיומו. אבל אחרי זה הפסיק את פעולתו והתמזג, כנראה, עם הגראן־סרקל. בבני הדור ההוא נשמר רושם חזק מהרוח של ידידות ורצון לפעול לטובת הכלל שפעם בלבות מנהליו וחבריו.

קדימה

בשנת 1899 נתפרסמה בעתון "איל אביניר" כתבה שנתקבלה מצעיר שאלוניקאי שחי בארץ ישראל בשם מרדכי אלמושנינו. בכתבה סיפר הצעיר על מלחמת אליעזר בן־יהודה להחיאת העברית כשפה מדוברת. בהשפעת כתבה זו נוסדה על ידי קבוצת צעירים האגודה "קדימה", שקבעה לה למטרה פיתוח הרגש הלאומי ואהבת שפת עבר. למעשה היתה זאת ציונות במחתרת מחשש השלטונות התורכיים. "קדימה" ארגנה סדרת הרצאות בעברית וחייבה את חבריה לנהל את שיחותיהם בעברית. באגודה נוסדה ספריה שהכילה מבחר ספרות ההשכלה ביחד עם ספרים תורניים. הרבנות הראשית העמידה לרשותה אולם מרווח בבית הקהילה. המדריכים והמנהלים את האגודה היו: דוד פלורנטין, רבנו בוטון, שמואל ביב"אס ומשה בן אהרן הכהן. עם מותו של זה האחרון שהיה הרוח החיה באגודה, בדמי ימיו, נחלשה "קדימה" ופעולתה נשתתקה למשך כמה שנים. ב־1908, אחרי המהפכה של התורכים הצ־עירים, והתחלת התנועה הציונית בשאלוניקי, נתחדשה קיומה בשם "ביבליותיקה ישראליתה" (ישראלית). היא הגדילה את אוצר הספרים שלה בעברית ובצרפתית שבין מיסדיה היה רפאל חיים מנשה הי"ד. נוסף על הכנסותיה מדמי חבר, אוזן תק־ציבה ע"י תמיכות מועד הקהילה, מגראן־סרגל ומהקלוב דזנ־טים. "קדימה" הצטרפה לבסוף לפדרציה הציונית בקבלה את הפרוגרמה הציונית ובהשתתפותה בפעולתה המעשית.

התאחדות תלמידי האליאנס לשעבר

בשנת 1897 נוסדה אגודת בוגרי בתי הספר של הכי״ח בשאלוני־קי ביזמת מר יוסף מטלון, מנהל בית הספר של כל ישראל חברים. בשנת 1911 מנתה האגודה 370 חברים ובמרוצת השנים גדל מספר זה. היא בנתה לעצמה מועדון רחב־ידים ברחוב מרכזי. בו היתה ספריה עשירה מאד בצרפתית ובו התקיימו הרצאות בעניני ספרות ומדע וכן פעולות עזרה סוציאלית, כגון תמיכה לתלמידים עניים בשכר־למוד ובאספקת ספרים ומכשירי כתיבה. על ידי האגודה אורגן מפעל למוד מלאכה שחינך, הזין והלביש את השוליות. על־ידה נערכה בהצלחה תערוכה של מלאכת־יד, התארגנה תזמורת כלי נשיפה ומחלקה ספורטיבית וכן נוסדה קופת חסכון והלוואות.

עם כל החיוב שבמטרותיה שימשו האגודה ומועדונה זמן רב קן לדעות קוסמופוליטיות ואף של התנגדות ללאומיות היהודית ולציונות. אך אחרי כניסת היוונים לשאלוניקי, ובהתגבר הרוח הציונית בקהילה, חל באגודה שינוי לטובה. למרות התנגדותם לציונות מצד מנהיגיה, נטו רבים מחבריה בגלוי או בסתר לתנועה הלאומית.

ליד האגודה, נוסד בשנת 1909 ארגון מיוחד עצמאי של תלמידות כי״ח לשעבר.

״קלוב דונטים״ המחודש

שתי עילות, האחת טרגית שזעזעה עמוקות את האוכלוסיה היהודית, והשניה תופעה מדאיגה בחיי הכלכלה בעיר, שימשו בשנת 1907 גורמים חשובים ליסוד מועדון חדש וחשוב שלקח לעצמו את שם המועדון הישן והראשון ״דונטים״.

העילה הטרגית היתה התמוטטות פתאומית של בית גדול עם גמר בנייתו בגלל טעות בחשבון מצד האדריכל. הבנין נפל כולו על בית קטן הסמוך לו וקבר תחת המפולת משפחה בת שבע נפשות. האסון החריד את כל העיר. ועד הקהילה לא נקף אצבע למתן ביטוי לכאב הציבור. לכן נתארגנה קבוצת בחורים לעריכת הלוויה המונית שהשתתפו בה עשרת אלפים איש.

העילה השניה ליסוד המועדון היה: הרעת היחסים, שהיו עד אז תקינים, בין היוונים והיהודים. שליחים מארץ יוון פעלו, ע״י יסוד בתי ספר, להרים את המצב התרבותי של העדה היוונית בשאלוניקי שהיה בשפל המדרגה. השליחים הגבירו בפעולתם התרבותית את הלאומנות היוונית והחדירו בקהל גם נטיות אירדנטיות, בתחילה להיטות הפגנתית אחרי צבעי הדגל היווני וכן בלבוש היווני ולבסוף בפגיעה בחיי המסחר התקינים בעיר. עוד מזמן רב רטנו אנשי המסחר היוונים נגד השליטה היהודית על כל חיי הכלכלה, השבת היהודית שיתקה את השוק ואת פעולות הבנקים, ביטלה את העבודה בנמל; הסוחרים היהודים היו הודות למעוף שלהם וליחסיהם עם המערב, מצוידים בכל הדרוש לקונה, אם לקוח פרטי או חנווני בערי השדה; הם היו בעליהם של בתי החרושת הגדולים ורוב הבנקים.

תחת הסיסמה של שחרור מהתלות בכלכלה היהודית התארגנו אז חברות קואופרטיביות יווניות והפיצו מניות בקהל הרחב. וכמפעל ראשון על טהרת ההון היווני, נפתח בית חרושת לבירה ״נאוסה״ כמתחרה לזה של משפחת אלאטיני ״אולימפוס״ וכן יזמו הקמת מפעלי תעשיה אחרים וצרכניות גדולות. יחסם של ההמון היווני השתנה לרעה, וכמעט הגיעו להכרזת חרם על הכלכלה היהודית.

נוכח המצב הזה, התעוררו הסוחרים היהודים וחוגי המשכילים להשיב מלחמה שערה ולהגן על העמדות שנרכשו בעמל דורות ולהדק את הסולידריות היהודית.

גם האסון הנ״ל, בו נתגלתה אזלת־יד מצד ראשי הקהילה, הביא לידי רצון לתקן את עניני הקהילה אשר עד אז היו מונופול של תריסר משפחות עשירות. לשם זה נוצר ה״קלוב דונטים״, אליו הצטרפו מאות מבוגרים וצעירים מהמעמד הבינוני. המועדון רכש השפעה מכרעת בחיי העיר, עזר בכסף ובפעילות לכמה מוסדות חסד ותרבות, ארגן קורסים ללמוד השפה התורכית כדי לעזור לכיבוש משרות ממשלתיות, וועדותיו שהיו מורכבות מאנשי יזמה ומרץ, עמלו להביא תקונים בניהול עניני העדה.

אחת הפעולות החשובות של הקלוב היתה ארגון בעלי המלאכה היהודים בקורפורציות שהתאגדו אחר־כך להתאחדות אחת. תקנותיהם וסדריהם נוסחו בעזרת יועציו המשפטיים של הקלוב *.

בסכות של שנת 1908 בביקורו הראשון של ז׳בוטינסקי בשאלוניקי פתח ה״קלוב דונטים״ לפניו את אולמיו להרצאתו שעשתה רושם אדיר. שנה אחרי זה הוזמן להרצות במועדון הד״ר אביגדור יעקבסון, מנהל הבנק אנגלו־לבנטין בקושטא (שהיה סניף לבנק אנגלו־פלשתינא) כיום הבנק הלאומי ליש־ראל, ונציג ההסתדרות הציונית העולמית. התנהל גם משא ומתן אתו ליסוד סניף לבנק הציוני בשאלוניקי.

היה יסוד להאמין שהאגודה תמשיך בדרך זו ותהווה מרכז תוסס לרעיון הלאומיות היהודית, גם מבלי שתצטרף להסתדרות הציונית. הקלוב גם יסד שבועון בשם ״לה נסיון״ (האומה) אשר התנהל בתחילה ברוח לאומית.

ואולם, במרוצת הזמן, תחת השפעת אנשים בלתי יציבים בהשקפת עולמם, שינה הקלוב דונטים את עורו. הוא הפך לקן של קנוניות. גאוות מנהליו על הצלחותיהם בחיי הציבור, הביאה אותם לזלזל בדעת החוגים בעלי הכרה לאומית ששיתפו איתם פעולה עד כה. ובהחל רוח האיבה לציונות לנשוב בין התורכים הצעירים, נתנו ראשי הקלוב דונטים, מתוך חנופה לשלטונות, את ידם למסע השמצה נגד הציונות. הם היו הגורמים לחתימת ראשי הקהילה על גלוי־דעת המסתייג מהציונות תוך הדגשת הפטריוטיזם התורכי שלהם לעומת ״ציונים האנטי־פטריוטים״. גם הבטאון ״לה נאסיון״ הגיע עד הטפה להתבוללות. היתה זו בגידה בכל עברו המפואר של הקלוב. ובמקום המטרה של אחוד לאומי שהיתה ביסוד המועדון, ניצחו הפרוד והריב בתוך הקהל.

נובו קלוב Nouveau Club (הקלוב החדש)

חלק גדול של חברי המועדון, המובחר והפעיל שבהם, לא השלימו עם הסטיה במטרות האגודה ולפוליטיקה חסרת רגש האחריות של מנהליה. הם פרשו מהמועדון ויסדו מועדון חדש בראשותו של מר דוד מטלון ז״ל, עסקן חם לב ובעל

* על איגוד הקורפורציות ראה להלן.

כשרון ארגוני נפלא. המועדון נקרא בשם "נובו קלוב" (המועדון החדש). מיד עם יסודו הוא זכה לאהדת הקהל שסרה מעל ה"קלוב דזנטים". מספר חבריו עלה במשך זמן קצר על זה של ה"קלוב דזנטים", והשפעתו רבה על רובו ככולו של הקהל. המועדון החדש התנהל ברוח לאומית טהורה. השבועון שהוא יסד כבטאונו "הטריבונה ליבירה" (הבמה החפשית) נמסר לעריכת שני ציונים פעילים.

תחת המשטר היווני שהחל ב־1912, שיתף הנובו־קלוב פעולה הדוקה עם הציונים, ביחוד בחיי הקהילה ובשטח הפוליטי ועזר לבחירתם של הציונים ד"ר קופינאס, אשר מלאך, יוסף מלאך, חיימאקי כהן, מרדכי בן־סנצי כצירים לפרלמנט היווני. ובאחרונה נבחר גם יו"ר הקלוב מר דוד מטלון כציר לפרלמנט, בהיותו אז חבר הועד הפועל של הפדרציה הציונית היוונית ומראשי דובריה.

אגודת מי שהיו תלמידי בית הספר פרנקו־אלמאן

בשנת 1907 נוסד מועדון של בוגרי בית הספר התיכון הפרטי של מר ליאון גטניו, הי"ד, שנקרא בשם פרנקו־אלמאן. במועדון התקיימה פעולה תרבותית ענפה והיו"ר שלו היה מר ליאון רקנטי (מיסד בנק דיסקונט בתל־אביב). המועדון התנהל ברוח חיובית ללאומיות. ההרצאה הראשונה על הציונות מאת דוד פלורנטין ז"ל התקיימה במועדון והיא גם הופיעה בצרפתית בחוברת נאה שזכתה להערכה רבה מצד ב"כ ההסתדרות הציונית בתורכיה. גם הרצאות אחרות ברוח זו, כגון על האפשרויות הכלכליות של ארץ־ישראל, התקיימו בו.

המועדון התקיים עד 1917, שנת התבערה הגדולה של העיר.

אגודות ספורט

אגודות ספורט ביחוד לכדור־רגל, נוסדו על־ידי נוער יהודי. אליהם הצטרפו צעירים נוצרים ברובם איטלקים, אשר לא היתה להם קרבת דעת אל הספורטאים היוונים הלאומנים. החשובה ביניהם היה הקלוב "אוניון ספורטיב" אשר התמודד בהצלחה עם האגודות היווניות במשחקי הכדור־רגל.

קלוב תאודור הרצל

אחרי הדליקה הגדולה של 1917 בה נשרפו כל מועדוני שאלוניקי התאחדו האגודות הציוניות העיקריות למועדון אחד בשם "תאו־דור הרצל" אשר המשיך את הפעולות השונות של כל אחת מהן.

אגודת צעירים עבריים

זמן מה אחרי זה, נוסדה אגודת הצעירים העבריים, שפיתחה פעולה חנוכית אינטנסיבית בחוגי הנוער, ע"י הרצאות ופירסום חוברות ממיטב הספרות הציונית מתורגמת לספניולית, וכן הושיטה עזרה כספית ומוסרית לשני השבועונים שביטאו את עמדת החוגים הציוניים.

"גראן סרקל ציוניסט"

בשנת 1918, בהזדמנות שהותו בשאלוניקי של הד"ר וידאל מודיאנו, יליד שאלוניקי היושב בפריז ובהשפעתו, נוסד המועדון "גראן־סרקל ציוניסט" שמנה מאות חברים מהשכבות האמידות והבינוניות, סוחרים, בנקאים ובעלי מקצועות חפשיים. הוא הפך מבחינה כספית למנוף רב כוח בפעולה הציונית. "הגראן סרקל ציוניסט" אשר התקיים עד השואה, פיתח עבודה חשובה בשדה הציונות והקהילה.

פדרציה של הקורפורציות היהודיות

התאחדות בעלי מלאכה יהודים נוסדה עפ"י יזמתו של ה"קלוב דזאנטים" (ראה לעיל). מטרותיה: עזרה הדדית, שיפור תוצרתם, הגנה על עניניהם בפני השלטונות וכן בהתחרות עם עמיתיהם היוונים. ההתאחדות כללה יותר מעשרת אלפים בעלי מלאכה יהודים שהיו מאורגנים ב"קורפורציות" לפי מקצועותיהם. הפדרציה היתה מלוכדת יפה, פעילותה היתה גדולה לא רק בחיי המלאכה אלא גם בחיים הציבוריים. מנהליה, שבראשם עמד החייט יצחק שאקי, לא הלכו בדרך ה"קלוב דזנטים" שסטה מדרך האחדות והלאומיות, אלא הם היו מקורבים לחוגים הלאומיים. בקונגרס של יהודי יוון שנקרא כדי להשתלב לדרישות עם ישראל בפני ועידת השלום שבסוף מלחמת העולם הראשונה, הצטרף גם איחוד הקורפורציות לתביעת הקונגרס היהודי היווני למדינה יהודית, לזכויות מיעוט ליהודים בכל העולם ולשויון זכויות מלא, על ידי הפגנה עצומה של אלפים מחבריה.

ההתפתחות הגדולה של איחוד הקורפורציות חלה כשהקור־פורציה של הסנדלרים היוונים, בה היו גם יהודים, נסתה להכריח את החברים היהודים לשבות ביום הראשון. הסנדלרים היהודים עזבו את הקורפורציה היוונית ויסדו לעצמם ארגון מיוחד אשר נספח לפדרציה היהודית. מעשה זה שימש דוגמה לכל יתר בעלי המלאכה היהודים ואחרים בכלל. ככה התחברו אל הפדרציה היהודית של הקורפורציות 21 ארגונים מקצועיים. איחוד זה היה צורך התקופה יותר מבזמן השלטון התורכי. היהודים היו צריכים להגן על עניניהם בפני ההתחרות ויחסם העוין של עמיתיהם היוונים. בעלי המלאכה התורכיים שנשארו בשאלוניקי התחברו אל הקורפורציה של היהודים, ואפילו יוונים אחדים מצאו ענין בה. השפעת הפדרציה גדלה במרוצת הזמן באופן שהיא זכתה לשני נציגים בפרלמנט היווני, והם ה"ה יצחק שאקי יושב ראש הפדרציה והרופא ד"ר דוד אלחנתי.

ארגונים שונים

התקיימו בעיר גם הקלובים וההסתדרויות דלהלן: בני ציון, המזרחי, תנועת "תורה ועבודה", ה"מכבי", "צופי המכבי", הצה"ר ובית"ר, לשכת בני ברית, הבונים החופשים ועוד. על כל אלה ראה להלן מאמרים מיוחדים.

סיכום

כל אחד מהמועדונים המפורטים לעיל קבע ברכה לעצמו בדרכיו ובשיטותיו המיוחדות. אבל בשעת הצורך, התגברו כולם על הפרוגרמות הנבדלות ועל השקפות עולם השונות ופעלו בצוותא למען האינטרס הכללי, תחת ארגון־גג שלהם "האינטרקלוב". הם פיתחו את החוש הציבורי, ואף חינכו את הקהל לזקיפות קומה ולכבוד עצמי. פעולה ענפה ומבורכת זו קמלה ונעלמה לנצח עם הכבוש הנאצי אשר תוצאותיו השמדת האוכלוסיה כולה, על עסקניה והמוניה.

הסתדרות ה"מזרחי" בשאלוניקי *

מאת בן־אהרן

כשכותבים ההיסטוריה של קהילת שאלוניקי בתקופה האחרונה — עד השואה — אי אפשר שלא להזכיר ולציין את הסתדרות המזרחי בעיר זו אשר הייתה פעילה בכל השטחים: בחיי הקהי־לה היהודית גופא ובחיי התנועה העולמית הציונית ותנועת המזרחי בפרט. הייתה זו הסתדרות חזקה בעלת השפעה עם מחלקותיה השונות לכל הגילים ועם סניפים בפרברי העיר, ערה לכל מאורע שהתרחש הן ביהדות העולמית והן בתנועה הציונית. ביחוד הקדישה תשומת לב מיוחדת לחינוך הנוער על פי רוח התורה והמסורה ופעלה רבות למען קרב המוני העם למטרתה: ארץ ישראל לעם ישראל על פי תורת ישראל.

הסתדרות "המזרחי" בשאלוניקי נוסדה בשנת 1919. אחת מפעולותיה הראשונות של מיסדיה היתה להקים לה אולם משלה. האולם הראשון שהיה צריף מעץ (אך מהודר בפנים) עלה באש אחרי שנתיים. והועד הצליח לבנות בנין בן שתי קומות שנחנך ברוב פאר בשנת 1922.

ב־מזרחי היו שלוש מחלקות עם שטחי פעולה מיוחדים:
1. חברי המזרחי המבוגרים הינו: רבנים, סוחרים, מורים, בעלי מלאכה ועוד; "המזרחי הצעיר" (צעירים עד גיל 18 ומעלה) והמחלקה של התלמידים שנקראה "החלוץ המזרחי" תחת הדר־כתם של האחים המורים אברהם ורפאל חביב הי"ד.

במרוצת הזמן כשחברי "החלוץ המזרחי" התבגרו ועברו לשורות "המזרחי", בשנת 1924, נוסדה מחלקה חדשה לתלמי־דים תחת השם "בני מזרחי" שהייתה מחולקת לשלוש קבוצות (לפי הגילים) תחת הדרכתם הפעילה של מפקדיה ליאון פילו־סוף ו־יצחק אטאס (החיים כיום בארץ) ו־ז"ק פילו הי"ד.

הפעילות בכל מחלקות המזרחי היתה מסועפת: הפצת הלשון העברית בכתלי המזרחי, עריכת שעורי לעברית לכל הגילים חינם אין כסף, הרצאות ושיחות על נושאים תורניים, על פרשת השבוע, על מטרות המזרחי, וכן על נושאים לאומיים ועל התנועות השונות בהסתדרות הציונית העולמית.

על מנת לקיים את הסיסמה נפש בריאה בגוף בריא קיבלו חברי המזרחי מכל הגילים שעורי התעמלות מהמורה המתנדב יצחק כהן ז"ל (נפטר בתל־אביב בשנת 1945) וכן סודרו ענפי ספורט אחרים כגון: כדור רגל, התאגרפות, טניס שולחן וכו'. בהצגות השונות של המזרחי, שנערכו כולן בעברית, נכללו תמיד גם הופעות ספורטיביות.

במזרחי נתקיימו קורסים לזמרה תחת הנהלתו וניצוחו של המורה המלחין יצחק ציון ה"יד. הוא הצליח לארגן מקהלה חשובה בת 4 קולות שהייתה מופיעה באסיפות פומביות עמ־מיות של המזרחי וכן בבתי הכנסת.

גם בסניפיה של "המזרחי" בפרברי העיר התנהלה עבודה תרבותיות מסועפת. הסניפים היו: אגודת "ישיבת ציון" ומחלקת התלמידים שלה; "החשמונאים" — בפרבר ריז"י ב"רדאר; אגודת "תפארת ישראל" ומחלקת התלמידים שלה; "הנשרים" — בפרבר 151; אגודת פרחי ציון" עם המחלקה לבנות שלה, "בנות מזרחי" — בפרבר מס' 6; אגודת "גאולה" — בפרבר איה פוטיני; אגודת "פאר מזרחי" — ברובע אקג"י מקג"יד וכו'. על יד "המזרחי" היתה קיימת גם אגודת נשים בשם "התחיה" ורוב עסקנותיה נמנו בין נשי חברי הועד המרכזי של המזרחי.

המזרחי היתה פעילה גם בגיוס כספים לקרנות הציוניות: קרן קימת וקרן היסוד, וכן לקרן א"י של המזרחי. היא הפיצה בין חבריה מניות של "בנק המזרחי" וכן מניות של חברת סלוניקה־פלשטאין שרכשה מגרשים בארץ (ביניהם שכונת פלורנטין בדרום תל־אביב) והיתה בין המפיצות הגדולות של השקל הציוני בין חבריה והמון אוהדיה. שליחי הקרנות הציוניות שביקרו בשאלוניקי נעזרו רבות ע"י המזרחי ובחוזרם לירוש־לים הביעו השליחים את הוקרתם ותודתם על חלקה הגדול של המזרחי להצלחת המגביות.

הסתדרות המזרחי לקחה חלק פעיל בחיי הקהילה היהודית: היא השתדלה להחדיר בה את השקפותיה הלאומיות־הדתית בהגינה במרץ על זכותה של הלשון העברית בהוראה בבתי הספר של קהילה; היא הופיעה ברשימה נפרדת או ברשימה משותפת עם הארגונים הציוניים (אוניון נסיונאלה) לבחירות לועד הקהילה והצליחה להעביר אחדים חבריה לאסיפה הכללית שמנתה 70 חבר וכן לועד הפועל המצומצם (קונסיליו קומונאל) בה כהן כחבר פעיל יו"ר הסתדרות המזרחי מר אברהם ריק־נאטי.

המזרחי לקחה חלק בבחירות לפרלמנט ולסנט היווניים וכן לבחירות למועצת העיריה של שאלוניקי. במשך תקופה מסויימת כהן כסגן ראש העיר שאלוניקי מר אברהם ריקנאטי.

נוסף לפעילותה רבת ההשפעה בחיי הקהילה עצמה, היתה מזרחי ערה בכל מאורע חשוב שהתרחש בעולם היהודי ובתנועה הציונית העולמית כגון: בתקופת סגירת שערי העליה לארץ אחרי פרסום ספר הלבן ע"י האנגלים; בזמן מאורעות הדמים בארץ ועוד. לשם כך היא קיימה, בשיתוף עם ברית הצה"ר, אסיפות עם גדולות.

המזרחי הוציאה מידי שנה בשנה שנתון בשם "איל ג'ידייו" (היהודי) ובמשך תקופה מסויימת גם ירחון כולו בעברית "השחר" וירחון בלדינו בשם "לה נאסייון", בהם ניתן ביטוי להשקפות המזרחי בשאלות השונות שנסרו בעולם היהודי בכלל ובקרב קהילת שאלוניקי בפרט.

אחת הפעולות החשובות של המזרחי היתה: המלחמה למען שמירת השבת. כשהופיע ביוון החוק שחייב את סגירת החנויות בימי א' וסיכנה ע"י זה את קדושת השבת, התארגנו ההסתדרויות היהודיות בשאלוניקי בארגון גג בשם "אינטרקלוב" כדי להלחם נגד הגזירה. נתקיימו אסיפות מחאה, נכתבו מאמרים אבל ללא הצלחה יתרה. ההתנגדות נחלשה אט אט. אך הסתדרות המזרחי והארגון "שומרי שבת" מייסודה המשיכו במאבק חריף הן במחאות נמרצות נגד חוגי הממשלה ביוון והן בתזכירים חריפים לחבר הלאומים בז'נבה, בתביעה להכיר בזכויות המיעוט היהודי ביוון לפתוח עסקיו ביום א' היות ויום מנוחתו הוא יום שבת קודש. המלחמה הייתה קשה וממושכת והושקע בה

* ר' מאמרו של יוסף עוזיאל "התנועה הציונית בשאלוניקי" בקובץ זה.

מרץ רב. אך לצערנו, רוב היהודים נאלצו לפתוח בעל כרחם חנויותיהם בשבת, כי לא יכלו לעמוד בפני התחרות היוונים, וכך צביונה של שאלוניקי כעיר יהודית הלך ונעלם.

לזכות המזרחי בשאלוניקי יש לזקוף בין היתר עוד 2 פעולות חשובות:

א. בית מחסה ליתומות מוסד צדקה חדש בשאלוניקי שהלך והתפתח יפה, הודות למסירות חברי הועד של המזרחי ושל אגודת נשים "התחיה". המוסד התבסס וקלט בתוכו עד 40/50 יתומות ששוכנו במעון מיוחד בבית שנתרם על ידי הנדבן "מאיר אבוהב" ונקרא על שמו.

ב. הדאגה למכירת בשר כשר. המזרחי שדאגה, לפי מהותה והאידיאולוגיה שלה, שאחינו בני ישראל ימשיכו בקיום המצ־וות, ראתה שבעלי האיטליזים היהודיים מעלים בלי הצדקה את מחיר בשר הכשר שמכרו ללקוחותיהם היהודים, לעומת מחיר של הבשר הטרף שהיה זול בהרבה. אחרי שלא נענו להתראות האטליזים להורדת מחיר הבשר הכשר החליטה המזרחי לייסד קואופרטיב לבשר כשר. המוני העם היו יכולים לקנותו במחיר זול ועממי. קואופרטיב זה התקיים בהצלחה שנים אחדות.

גולת הכותרת של פעילותה של המזרחי היתה למען עלייתם לארץ ישראל של רבבות מאחינו תושבי שאלוניקי.

אחרי כניסתו לתוקפו חוק גזירת סגירת החנויות ביום א' שאילץ רבים מתושביה היהודים לפתוח חנויותיהם בשבת, נגד מצפונם ותודעתם היהודית המושרשת בלבם עשרות בדורות, ואחרי התגברות האנטישמיות בשאלוניקי, ביחוד אחרי בואם של אלפי המהגרים היוונים מאסיה הקטנה, שהתארגנה בהס־תדרות בשם "שלושת אפסילון" כשבראשם העתון הנפוץ "מקידוניאה" אשר הציתו בעמודיהם אש השנאה כלפי היהו־דים ואחרי הפוגרום בזעיר אנפין בפרבר המודח "קמפבל" *, נחשך עולמם של היהודים וגברה השאיפה להשתקע בארץ ישראל. רבים ומכל שכבות האוכלוסיה חיסלו את עסקיהם והחליטו לעלות ארצה בכל הדרכים החוקיות והבלתי חוקיות. הסתדרות המזרחי, כיתר האגודות הציוניות, עזרה להם, הדריכה אותם והקלה עליהם להגשים את שאיפתם לעליה. נערכו טיולים עממיים לארץ ישראל ו"התיירים" נשארו בה לצמיתות. למוע־טים שקיבלו מהסוכנות רשיונות עליה רשמיים סופחו עוד בני משפחה כמאומצים, לחלוצים בעלי רשיונות נתווספו להם בנות זוג ב"חתונה פיקטיבית" ועוד ועוד.

עשרות ומאות משפחות הצליחו לעלות ארצה. עד היום זוכרות משפחות אלו בהוקרה את המזרחי ואת ההסתדרויות שעזרו להם להמלט בזמן ולהנצל מהשואה האיומה שהתחוללה בשאלוניקי.

נציין כי הישגיה החשובים של הסתדרות המזרחי בשאלוניקי היו בגלל פעילותו רבת הממדים של הועד שעמד בראשה וביחוד יו"ר שלה אברהם ריקנאטי ששימש דוגמה ומופת של הקרבה אישית יום־יומית ומסירות מתמדת להגשמת מטרותיה.

נזכור בהערכה את החברים המסורים של הסתדרות המזרחי שפעלו רבות לתנועת תורה ועבודה וסייעו לעלית ההמונים לארץ:

ר' יעקב חגואל ז"ל, ר' יוסף הכהן ז"ל (נפטר בארץ), חיים עזרתי ז"ל (נפטר בת"א) משה עמנואל נער ז"ל, יעקב אליהו הכהן ז"ל, הרב יצחק בנבנישתי זצ"ל, דניאל בכור פילוסוף ז"ל (נפטר בארץ), והקדושים הי"ד: גבריאל פרחיה, אלברטו עזרא, רפאל מנשה, משה בנבנישתי, מאיר איסקאפה, הרב אברהם ברכה, מנחם בנבנישתי, עזריאל עזרתי, ויצחק יעקב אלשיך, מואיז בן־עוזיליו וד"ר אמריליו שהוציאו לאור ירחון תחת השם "תקותנו". כל אלה נספו בשואה האיומה.

עסקני ומדריכי הנוער בהסתדרות המזרחי וסניפיה בשאלו־ניקי, החיים היום בארץ, גאים ומאושרים לראות בסיפוק רב את פרי פעולותיהם.

האש הקדושה שהציתו בלבבות חניכיהם של אהבה ודאגה לזולת, של הקרבה ומסירות לאידיאל השפיעו עליהם ללכת בעקבותיהם. כיום רבים מהעסקנים בארגונים שונים בארץ, גבאי בתי כנסת וכו' נמנים בין אלה שקיבלו את חינוכם בשורות המזרחי בשאלוניקי. הם ממלאים תפקידים חשובים וחיוניים במוסדות שונים לטובת מדינת ישראל העצמאית.

"גדוד כהן"

מאת יצחק רוסו

לא נולדתי בשאלוניקי, אבל ביקרתי בה לעתים קרובות, ובין הזכרונות והרשמים מאותה התקופה נשאר חרות בלבי השם דוד זרה הנקרא "דויקו", המסמל בשבילי אחת מפרשיות הגבורה של נוער יהודי שאלוניקאי הראויה לציון.

דויקו היה כבן 21 כשהכרתיו. בחור צנוע, נעים הליכות, חביב על הכל, כשרוני ועל הכל עניו וטוב־לב. במסגרת עבודתו, כמפיץ סחורותיה של פירמה ידועה, הגיע גם לסיריס עיר מולדתי, ואף כי לא היו שום יחסי מסחר בינינו התקשרתי אליו, ובכל פעם ששהיתי בשאלוניקי, היה ביקורי הראשון מיועד לו. הוא סייר אתי בכל המקומות המענינים בעירו, ביקרנו בבתי הכנסת הגדולים, בבתי הספר ובמוסדות שונים ובלינו יחד בידידות רבה.

והנה הגיע ה־28 באוקטובר 1940. האיטלקים התקיפו את יוון ופרצה מלחמה.

הייתי אז חייל בשרות סדיר ויחד עם יחידתי יצאתי לחזית. כל אחד מאתנו מילא את חובתו להגנת המולדת היוונית.

הצבא היווני האמיץ הוכיח לעולם כולו, פעם נוספת, שהוא היורש של גבורי העבר. האיטלקים נהדפו באלבניה.

לילה אחד — היה זה במחצית מרס 1941 — קיבל הגדוד שלנו פקודה למסור את העמדות הקדמיות לגדוד אחר; אחרי חודשים אחדים של קרבות, היה עלינו להנפש קצת בעורף. כאשר החילונו צועדים, עברו בסמוך לנו גדודים שונים. פתאם קלטה אזני שלוש מלים: "קדימה, גדוד כהן!" הזדעזעתי והתרגשתי, הדבר היה מוזר בעיני. רצון עז תקפני לראות את

* ר' מאמרים מיוחדים בקובץ זה.

בעל הקריאה, אבל חשכת הלילה מנעה ממני להבחין במרחק מטרים אחדים.

"גדוד כהן", מה פירוש הדבר ?

עצרתי אחד מחיילי הגדוד ושאלתי אותו: מדוע זה קרא המפקד את גדודכם בשם "גדוד כהן" ?

בעודי מצפה לתשובה, נקרעו עיני לרווחה בראותי מקרוב את האיש אליו פניתי במקרה. העומד לפני היה דויקו במדי חייל, הוא ולא אחר !

נפלנו איש בזרועות אחיו ונשארנו רגעים אחדים המומים מהתרגשות.

נסחבתי עם החיילים שצעדו לעבר החזית בשבילים שהכרתים היטב. היתה זאת הדרך המוליכה מ"חני בלבן" לכיוון גבעה 317.

— כולנו יהודים משאלוניקי — סיפר דויקו — ולכן נהגו לקרוא לנו בשם זה.

הוא סיפר לי כמו כן שהיו בכמה מקומות באלבניה בהשתתפם בקרבות.

נפרדנו. הוא לחזית לקראת האש והסכנות ואני לעורף להפוגה של כמה ימים. רגשות של שמחה ועצב התרוצצו בקרבי חליפות אחרי הפגישה ההיא. כאילו הרגשתי שהיתה זו פגישתנו האחרונה.

למחרת לפנות בוקר, בהיותנו בלב יער עבות לנוח, היה "גדוד כהן" תחת מטר אש קטלנית מתותחי האיטלקים ומרגמותיהם. היתה זו האופנסיבה הגדולה שמוסוליני פקד והשקיף עליה. היא לא הביאה נצחון לאיטלקים אבל "גדוד כהן" הושמד כמעט כליל.

באותו הזמן חשו צבאות הרייך השלישי, בבואם דרך בולגריה ויוגוסלביה, לעזרת בעלי בריתם האיטלקים הכושלים, במלוא כוחם האדיר. הצבא היווני נאלץ לעזוב את אלבניה בנסיגה מבוהלת, בה נפלו יוונים רבים בשבי. זרם החיילים היורדים מאלבניה חסם את הכבישים והפריע להתקדמות הגרמנים. לפני קלמבקה במקום הנקרא "קראסיה" השיגו אותנו הגרמנים, אבל אחרי ימים אחדים שחררו אותנו וגרשונו לפנים יוון. פגשתי שם יהודי שאלוניקאי. הוא היה משרידי "גדוד כהן" והוא סיפר לי על הקרב האכזרי בו נפלו כמעט כל חבריו ובתוכם גם דוד זרה המכונה דויקו, ידידי הטוב, שהוא הכירו היטב. מפיו נודע לי כי רעי דויקו הראה בשדה המלחמה העזה גבורה נפשית שבודאי היו מתמיהים כל אלה שהכירו את מזגו השקט והנוח בימי שלום.

התנהגותו, כמו זו של חבריו, ובכלל החיילים היהודים בצבא יוון, הזימה את הדעה הקדומה של ההמון על "פחדנותם" של היהודים, ולא רק מפקדי הצבא אלא גם חבריהם היוונים שנשארו בחיים, מעידים על אומץ לבם ועל הפטריוטיות של היהודים במלחמה הקשה ההיא.

תהיינה שורות אלו זכרון נצח לעמידת הגבורה של ידיד נפשי, דוד זרה ז"ל וחבריו, החיילים היהודים שעצמותיהם טמונות בהרי אלבניה.

התנועה הסוציאליסטית בשאלוניקי

מאת יצחק בן־צבי

מלבד התנועה הלאומית מגלה לפנינו שאלוניקי חזיון יחידי בימינו בתנועה הסוציאליסטית. האגודה הסוציאליסטית * היהודית היחידה בקרב הספרדים היא בשאלוניקי. למרות כל המהפכות והמאורעות המדיניים נשארה האגודה הסוציאליסטית קיימת וחיה את חייה, עתה תחת הדגל היווני, כמו קודם לכן תחת הדגל העותמני. לפי דעתו של מנהיג האגודה א. בן ארויה ** מונה האגודה המדינית עד 150 חברים, מלבד 350 הצעירים, המתרכזים סביבה אבל מסודרים עם זאת בהסתדרות צעירים מיוחדת. אולם, מובן, שהמשבר הכלכלי והמאורעות המדיניים לא יכלו לבלי השפיע לרעה על תנועת הפועל הכללית. משש־עשרה אגודות האומנים, אשר היו מרוכזות מסביב לאגודה הסוציאליסטית לא נשארו אלא 5—6, והן: אגודת פועלי־הטוטון (מעשיהם לארוז את עלי הטבק ולסדרם לשם יצוא לאירופה), מספר חבריה — 3000 איש והיא החשובה שבאגודות, ונשארה בחיים למרות הבטלה שתקפה אלפי פועלים מאמנות זו, שבאה בגלל המשבר הכלכלי, הקשור במלחמה ובשנויים המדיניים. השניה היא הסתדרות פועלי הרג"י (החברה העותמנית שיש לה בתי־חרושת בשאלוניקי ופרבריה), המונה כחמש מאות איש. אחריה הולכות: ההסתדרות המקצועית של פועלי הסנדלרים, כמאה איש, אגודת פועלי הדפוס 35—40 איש: ומלבד זה יש עוד אגודות פועלי נייר הסיגרה ואגודת הסבלים.

אחת מתוצאותיה של קריעת שאלוניקי מתורכיה היתה — קריעת פועלי תורכיה ממרכז תנועת הפועלים, משאלוניקי, והשארותה של שאלוניקי בודדה. בשביל היהודים היתה עוד תוצאה אחת: השארותן של האגודה הסוציאליסטית ויחד עמה רוב האגודות המקצועיות, "יהודיות בעל כרחן". לפני כן היה לאגודתנו הסוציאליסטית עוד פלג־גוף בזעיר אנפין: קיימת היתה עוד קבוצה סוציאליסטית בולגארית; כן היו סקציות בולגאריות באגודות האומנים. עכשיו, לאחר המלחמה הבאלקאנית הפנימית, לא נשאר זכר לסוציאליסטים ולמהפכנים הבולגארים. הקלוב הסוציאליסטי נעשה שלא בטובתו יהודי "טהור", כי כמעט היחידים שנשארו בו — יהודים הם: כל ההרצאות, הדיבורים, הויכוחים — הכול בשפאניולית: הבולגארים יצאו, והיוונים אינם יורשים את מקומם ולהספח לתנועה הסוציאליסטית.

המאורעות הכריחו את הסוציאליסטית הקוסמופוליטיים שלנו לתת יותר את הדעת על השאלה הלאומית. אבל שום השקפה ברורה, שום פרוגראמה לאומית אין להם. בנידון זה מחכה שאלוניקי, כנראה, למלתנו. אך לעומת זאת אין להכחיש את הצעדים החשובים שעשו בשביל התעמולה הסוציאליסטית. נשקם היותר חזק הוא ה"אבאנטי" (קדימה), היוצא במקום העתון "סולידרידד אובראדירה" ומופיע יום יום בצורה לא

* דברים אלה נכתבו ע"י הנשיא המנוח לרגל ביקורו בשאלוניקי בשנת 1914. וראה להלן מכתביו על התכנית להעברת הימאים השאלוניקאים לארץ ישראל — המערכת.

** חי כיום בתל־אביב כעורכו של העתון "איל טיימפו".

גדולה, ונפוץ במספר של אלף ומאתים טפסים בערך (מקודם היה נפוץ במספר יותר גדול — 2000 או 3000 טופס). מלבד זה מוציאים הם חוברות קטנות בשפאניולית (תרגומים על הרוב) על נושאים שונים: פרופיסיונאליים ("סינדיקטי־הפועלים", "השביתה של פועלי הטוטון" [הטבק], "בורסת־העבודה"), מדיניים ("מלחמת הפועלים", "הבלגים בעד חרותם" "המלחמה הסוציאליסטית", "הברית הבאלקאנית", "זכות הדעה הישרה בעדה"), סוציאליסטים (הסוציאליזם בתורכיה", "הסוציאליזם", "הקתיחיזיס של הפועל", "שירים סוציאליסטיים", "אוגוסט בבל") ושונים ("מלחמת החיים", תרגום ה"אם" של גורקי). על דבר השאלה הלאומית והיהדות אין מאומה, אם לא לחשוב את החוברת הצנומה וחסרת הטעם שנקראה בשם "הסוציאליזם והיהדות". בכלל, היחס בין שתי התנועות הללו בשאלוניקי — הסוציאליסטית והלאומית — הוא יחס של התנגדות וגם איבה, וטכסיסיהם ההדדיים מזכירים מאד את היחסים בין הציונות והסוציאליזם ברוסיה לפני חמש עשרה שנה. והוא הרושם שאתה מקבל, בהיותך נוכח באספת ויכוחים בין שני הצדדים: נדמה לרגע שלא בשאלוניקי בשנת תרע"ד אתה נמצא, אלא באחת מערי המחוז של רוסיה בתחילת שנות הששים.

אולם, ביחס למצב בשאר ערי המזרח, ובשאלוניקי עצמה לפני זמן מועט, מוכרחים להודות שאיזה דבר חדש מתרקם בעדה היהודית הספרדית הישנה הזאת. גם האספות של מאות אנשים, הנקהלים בכל שבוע ושבוע, מעידות על התעמקותה והתרחבותה של התנועה הציבורית, גם השתתפות העלמות והנשים באספות הציוניות והסוציאליסטיות הוא חזיון חדש בעיר זו, יצירת חיים חדשים, ערכים ציבוריים חדשים.

תנועת פועלי־ציון בשאלוניקי

מאת ברוך שיבי

המהפכה הרוסית של 1917 השפיעה מאד על התנועה הסוציאליסטית היהודית בשאלוניקי *. בעטיה גברו חלוקי הדיעות בינה לבין התנועה הציונית בעיר, שנמשכו זמן רב ועד השואה.

הסוציאליסטים־הקומוניסטים עשו רבות כדי למשוך אל תנועתם את ההמונים. ההצלחה העירה להם פנים בגלל שתי סיבות: א. יסוד רשת שלמה של תנועות נוער קומוניסטיות שהשפעותיהן על ההמונים היתה גדולה, וב. ההסתדרויות הציוניות פעלו בעיקר בין משכילי העיר ושכבות המעמד הבינוני והזניחו את ההמונים.

בבחירות לפרלמנט היווני, שהתקיימו בשנת 1926, נבחרו 4 צירים יהודים, שנים — ציונים ושנים — קומוניסטים. תופעה זו גרמה להתעוררות אנטי־יהודית בעתונות היוונית.

קומץ עסקנים ובראשם, כותב טורים אלה, חשבו רבות כיצד לרכוש את לב ההמונים היהודים בעיר לרעיון הציוני. אחרי דיונים רבים נוסדה אגודה ציונית־סוציאליסטית שמטרתה היתה: להשתלב לדרישת תנועת העבודה ליסוד מדינה יהודית־סוציאליסטית בארץ ישראל ולסייע לה בכל האמצעים המתאימים. האגודה פתחה סניפים ברבעים שונים בעיר שתושביהם היו בעיקר בעלי מלאכה ופועלים שונים.

ב־1935, באמצעותו של המהנדס רייז, חבר האיחוד העולמי של פועלי ציון שביקר בשאלוניקי, נקשרו קשרים עם המרכז בורשה. התנועה הציונית־סוציאליסטית שהתרכזה באגודה "מכס נורדו" נמנתה לאחד הסניפים של האיחוד העולמי של פועלי ציון.

באותה שנה נמכרו בשאלוניקי ע"י האגודה "מכס נורדו" 17 אחוז של השקלים הציוניים. הציונים־הסוציאליסטיים השתתפו באולימפיאדה בברצלונה וכן בכל המפגנים של השמאל.

בימי השלטון של הרודן היווני מטכסס הפסיקה האגודה את פעולותיה וירדה למחתרת עד שהוכרזה מלחמת העולם השניה. חלק מחבריה הגרו לארץ ישראל וחלק השתתפו בפעילות ובהצטיינות בהתנגדות היוונית לפלישת הגרמנים והאטלקים ליוון. בכל שנות המלחמה, שיתף כותב הטורים האלה וחבריו פעולה עם הפרטיזנים היוונים ותפסו עמדה חשובה בצמרת שהיתה מורכבת ברובה מאנשי השמאל. הפרטיזנים היהודים נהלו תעמולה רחבה בין המנהיגים היווניים להכרת תנועת המאבק של יהודי ארץ ישראל לעצמאות לאומית כתנועה דימוקרטית. כותב הטורים האלה השיג ממנהיג התנועה הקומוניסטית ביוון ניקו זחרידאס הצהרה, שהוכרזה בכנס האגודות הקומוניסטיות שהתקיים במקידוניה, והאומרת: יש להכיר במלחמת היהודים בארץ ישראל כתנועה לשחרור לאומי. יש להתחשב בה כמלחמה דימוקרטית במכלול מלחמות השחרור הדימוקרטיות בעולם, לכן ראויה היא להגנה ולתמיכה ע"י כל הדימוקרטים בעולם, ועל ידי היהודים — משתי בחינות: כדימוקרטים וכיהודים.

הצהרה זו נמסרה מיד בזמנו לפרסום בעיתון "על המשמר" שהופיע בארץ ישראל.

זאת היתה הפעם הראשונה שניתנה הצהרה פרו־ציונית מובהקת ע"י מנהיג קומוניסטי חשוב.

לשכת בני־ברית בשאלוניקי

מאת ד"ר יקיר בכר

לשכת בני־ברית "שאלוניקי" נוסדה ביום 2 במרס 1912, בנשיאותו של דוד מטלון ז"ל ובהשתתפות 30 חברים מהחוגים האינטלקטואלים של העיר. עוד מתחילת פעולתם, הצליחה לשכה זו לזכות בעמדה מכובדת ובעלת השפעה רבה על חיי הקהילה, על ידי עבודתה בשטח החסד וחינוך העם.

שורת הרצאות שהיא אירגנה עזרו לעורר ברבים את רגש האחוה ואהבת ישראל. נוסדה ספריה לחברים והעזרה היעילה ביותר מבחינה סוציאלית ניתנה למספר רב של אנשים נצרכים, שלא מחברי הלשכה. בשעת שריפת העיר סיריס, בזמן המלחמה היוונית־בולגרית, נסעו ה"ה מטלון ודוד משה לעיר הנ"ל כשעוד התאבכו ענני עשן הדליקה, ואירגנו עזרה ראשונה ליהודים. פליטי העיר סטרומצה נעזרו אף הם על ידי הלשכה.

* על התנועה הזאת ראה לעיל מאמרו של י. בן צבי.

גם מספר גדול של אסירי מלחמה יהודים שהיו בסרביה זכו לטיפול מטעם הלשכה אשר השיגה מהשלטונות הסרבים המתקת גורלם, וכן עשתה ביחס לאסירים מצבאות הבולגרים והאוסטרים.

ביום 10 במרס 1919 נפתח בשאלוניקי קונגרס באי־כח של יהודי יוון, לשם העמדת דרישות העם היהודי כלפי המעצמות הגדולות בזמן ועידת השלום בוורסאי בסוף המלחמה העולמית הראשונה. היה זה סיום מוצלח של פעולה נמרצה שהתחילה עוד ב־1916 על ידי לשכת בני־ברית והקלובים השאלוניקאים מכל הגונים, ציונים ולא־ציונים. דוד מטלון היה האישיות הבולטת ביותר בקונגרס הזה ונאומו היה מלאכת מחשבת. ההחלטות שנתקבלו בקונגרס נשלחו לממשלת יוון, למעצמות המנצחות ולארגונים היהודים הגדולים.

הלשכה, מימנה למודיהם של 17 צעירים יהודיים בבתי ספר התיכוניים כהכנה להיכנסם לאוניברסיטה. היא היתה בין המשתתפות הפעילות ביותר במפעל היהודי העולמי לעזרת יתומי המלחמה, וכן יזמה מתן מעין סנדקים או מאמצים לחניכי בית היתומים היהודי "אלאטיני" בעיר. כל חבר קיבל יתום לביתו בימי חג, כדי להעניק לו אוירת משפחה. גם החלוצים שעברו דרך שאלוניקי בדרכם לא"י, נעזרו על ידי הלשכה.

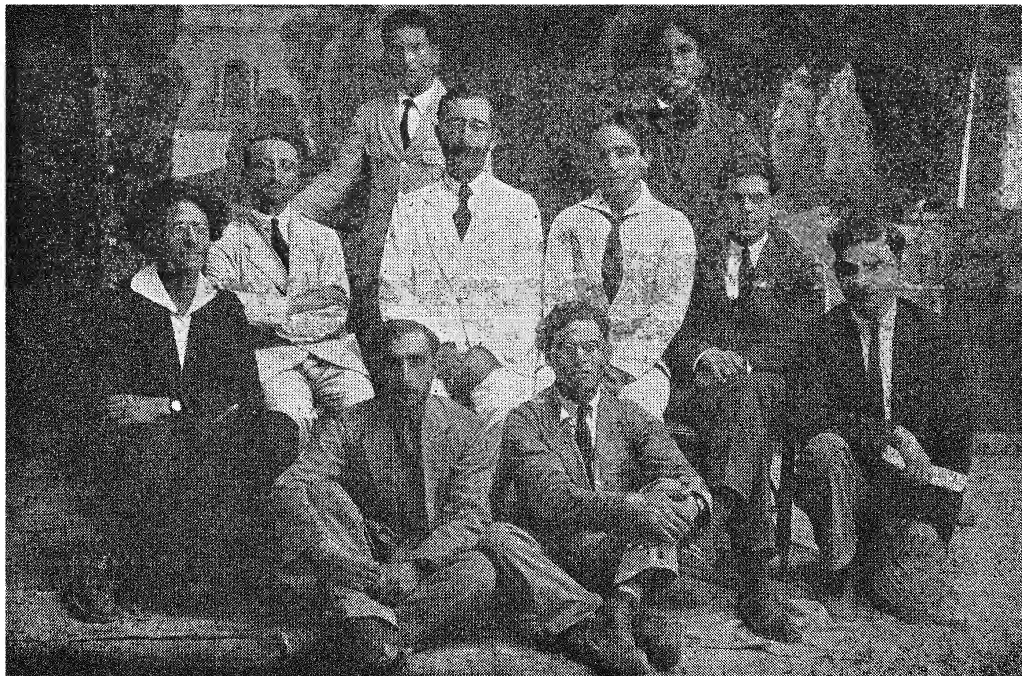
בהתאסף בקושטא, בפעם הראשונה, הלשכה הגדולה של המזרח מס׳ 11 ייצגו בטקס את שאלוניקי ה"ה דוד מטלון וד"ר יצחק אפשטין. הם בלטו באישיותם מעוררת הכבוד, והצעותיהם המעשיות זכו על פי רוב להסכמה.

אותו הדבר היה בקונגרס השני של לשכת המחוז בקושטא ב־1924, אליו באו כצירים משאלוניקי רישרד יהודה וז׳ק קוהן, מפקח של בתי הספר של הקהילה.

אחת הפעולות החשובות ביותר של הלשכה היתה אירגון קורס להיסטוריה יהודית ולהכרת ערכי היהדות בשביל המתלמדים באוניברסיטה בשאלוניקי. בזמן נשיאותו של ליאון ריקנטי ז"ל חולקו 55 מלגות לתלמידים מוכשרים.

כשהממשלה היוונית פתחה אוניברסיטה בשאלוניקי, נרשמו לפקולטות השונות קרוב ל־50 סטודנטים יהודים. היו אלה ברובם בוגרי גמנסיות יווניות ממשלתיות או נוכריות אירופיות. כיון שחשש התבוללות רחף עליהם, קידמה בני־ברית את הסכנה בפתחה בשבילם קורס ללימוד ההיסטוריה של עם ישראל ולהקניית ידיעות על היהדות, עליו הופקד המורה וההיסטוריוגרף הדגול מרקדו קובו ז"ל אשר האציל על צעירים אלה מרוחו ומרגשות לבו הלוהט אהבה ליהדות.

בין פעולותיו של בני ברית נציין: עזרה למקהלת "רננה" שקיבלה אותה תחת חסותה; אירגון סניף נשים בשם "בנות ישראל" אשר פעלה בשטח העזרה הסוציאלית במרץ רב, וביד רחבה.

Une groupe de Saloniciens en Jerusalem קבוצה מבני שאלוניקי הראשונים שעלו לארץ ישראל
מימין לשמאל בשורה ראשונה: דוד בנבנשתי, רפאל שלם
בשורה השניה: יהודה כהן, ברוך עוזיאל, דוד שלם,
יוסף עוזיאל, יצחק מולכו, ד"ר נתן שלם. מאחוריהם: נחמיה בדרשי, יוסף בורלא

שבת, חגים ומועדים

הדת בחיי יהודי שאלוניקי

מאת ח. חסיד

בכל התקופות וביחוד בסוף המאה ה־19 היו החיים הצבוריים בשאלוניקי בכל צורותיהם, המסחר והמלאכה, חיי הפרט והכלל משולבים, דבוקים, קשורים קשר אורגני בדת. גדולי התורה, שהיו גם אנשי מדע, היוו את המעמד המכובד על כל הקהל. רבני הקהלות היו אהובים ונערצים ודבריהם היו נשמעים.

משטר "ההסכמות" ותקנות "החזקות", פרי יזמתם של צוותי רבני העיר בכל התקופות, מנעו אנרכיה בחיי הצבור, ריב ושנאה בין היהודים; השליטו סדר ומשטר בעיר התורכית הנבערה, הסדירו עניני דירות, משכנתאות, אפילו מכירת נכסים; מנעו התחרות, במיוחד בתעשית הצמר ממנה התפרנסו רובם ככולם של היהודים השאלוניקאים; הסדירו את היחסים עם הגויים במחירי הקניה של החומר הגלמי במטרה למנוע הפקעת שערים והפסד ממון ישראל. רק לעתים רחוקות הפרו תושבים יהודים את תקנות הרבנים לטובת הכלל. הבטוי "בכח התורה"! היה מרתיע כמילת קסם את הסרבנים המועטים. למותר להוסיף לזה את האוטוריטה הגמורה של בתי הדין של הקהלות שאיש לא היה ממרה את פיהם.

שלשים בתי הכנסת הגדולים שהיו נושאים כל אחד שם העיר או המחוז משם באו הגולים מספרד, וכן עשרות "המדרשים" (ככה היו מכונים בתי התפלה הקטנים) וה"ישיבות" המרובות, היוו מרכז החיים הצבוריים ומלאו תדיר מתפללים ולומדים. היו גם אגודות ללמוד הזוהר ולקריאת תהלים. המונים נהרו לדרשות מרביצי התורה שהטיפו למוסר ולנאמנות למסורת.

שמירת השבת היתה ללא פגימה, לא רק במסחר ובנמל, אלא גם בכל התנהגות התושבים בבית ובחוץ, עם הקפדה על הסייגים הקשים ביותר, עירוב, המנעות מנסיעה בשבת ואפילו מהסתר־קות בשבת. החגים גם הם היו נשמרים בכל חומרותיהם, וביחוד שמירת הלכות הפסח שכולם נשמעו להן לפרטי פרטיהן. בימי החגים עטתה כל העיר, בהיותה רובה מיושבת יהודים, מעטה חגיגיות אשר לא נראה כמוה בעיר אחרת בכל תפוצות ישראל.

הקהל בשלמותו נזהר במצוה קלה כבחמורה ולכן לא אירעו מקרי כפירה בעיקר. אסונות הטבע המרובים והמגפות, השרפות התכופות שהפכו שכונות שלמות לעיי אפר, ורעידות האדמה

Des fidèles prient dans la cour du Talmud-Tora מתפללים בחצר בית הכנסת הגדול תלמוד תורה

האיומות שפקדו את העיר לעתים קרובות והפילו חללים לאלפים, לא הביאו את האנשים לספקות או להתמרדות כלפי ההשגחה העליונה. להיפך, כל אסון היה מחזק בעם את האמונה וההכנעה לגזרה. המרות דת לא היו כלל וכלל. הדת שלטה שלטון בלי מצרים; גם השכבות האמידות כהמון העם, היו משכימים ומעריבים לבית התפלה, ואחרי כל שרפה היו "יחידי" כל קהלה בונים מחדש את בית הכנסת שלהם במיוחד.

בתי הדפוס המרובים, המצוינים והנודעים לשם בכל אירופה, עסקו יומם ולילה בהדפסת ספרי קודש, סדורים ומחזורים, ספרי הלכה, שו"ת ומוסר, לשימוש יום יומי של לומדי התורה ושל סתם יהודים.

שבתי צבי המיט אסון על חיי הדת בשאלוניקי. בעקבות התאשלמותו המירו שלוש מאות משפחות, מהשכבות האמידות, את דתם. אבל חיש הובדלו אלה מהקהל והשפעתם לא ניכרה יותר, כי העם בכללותו נשאר נאמן ליהדות ואף דבקותו במסורת גדלה.

במחצית המאה התשע־עשרה ואילך חלה ירידה רוחנית כתוצאה מהשפל הכלכלי שדלדל את האוכלוסיה ומחורבן הספריות יקרות הערך שהביאו הגולים מספרד. רבות מהישיבות הגדולות נסגרו, מספר התלמידים אשר התמסרו ללמוד התורה בבתי המדרש המעטים, התמעט. ואעפ"י כן החיים הדתיים לא הפסיקו זמן רב מערנותם, והשפעתם על הצבור עוד נמשכה הרבה שנים. עזר לזה הספר המונומנטלי "מעם לועז" בספניו־לית, וולגריזציה של התורה וההלכה בצרוף מעשיות, שהיה מעתה חומר קריאה החביב ביותר על המוני העם.

הקשר של שאלוניקי לעולם הגדול על־ידי מסילת הברזל, פתיחת בתי ספר זרים, הלהיטות אחרי ההשכלה המודרנית למטרת קשרי מסחר, כל אלה רופפו את הקשר לדת בשכבות האמידות. אולם, המעמד הבינוני בכללותו, סוחרים, בעלי מלאכה, וכן דלת העם נשארו נאמנים למנהגי המסורת, ובתי הכנסת בימות החול ובשבת המו מתפללים וענייני כשרות נשמרו בקפדנות רבה.

בכל קהילות ישראל, הדבקות בערכי הדת והנאמנות למנהגיה הקפדניים והמדוקדקים ביותר, נמשכה כל עוד היו היהודים חיים בגיטו או לפחות בשכונות המיוחדות להם. היא הלכה הלוך והתרופף עם יציאת חלק מהאוכלוסיה היהודית מבדידותה והתפשטותה בכל פינות העיר וביחוד עם חדירת היהודים לחיי הכלכלה וההשכלה כמיעוט בין הגויים.

תופעה זו לא הופיעה בשאלוניקי. היהודים לא חיו מעולם ברובעים מיוחדים בעיר. הם שכנו מאז ומעולם בין הגויים. אולי יותר נכון לומר שהגויים שכנו בתוכם, באשר בני ישראל היו הרוב. לכן לא ניכרה מצדם כל רתיעה מלקיים בריש גלי את כל מנהגיהם; טקסי הדת, הסוכות, למשל, התנוססו לעין כל בחצרות, במרפסות ועל הגגות, בשעת הצורך התפללו היהו־דים ברכת הלבנה באמצע הרחוב באין מפריע והחתונות הוחגו בתהלוכות מפוארות. הרבנים גם אז זכו לכבוד לא מעורער מצד הקהל, והרבנים הראשיים בשלהי המאה ה־19 וגם לאחריה, שלטו ביד רמה בתוך הצבור שהעריץ אותם, וראשיו, מנהיגי הקהילה נשמעו להם. היהודים ביכרו את בית הדין הרבני על הערכאות.

שנוי ניכר לרעה בא במצב זה בתקופה האחרונה לקיום קהלת שאלוניקי, דהיינו מתחילת המאה הנוכחית. בנוער ובחוגי המשכילים נשבו רוחות פרצים, בהשפעת ההשכלה האירופית, שהביאה לידי זלזול בכמה מסייגי הדת, ואף בקריה נאמנה זו הופיעו כופרים במסורת, אמנם במספר לא גדול. נתגלה גם טיפוס מרדני אחד, מעין אלישע בן־אבויה שאלוניקאי, למדן שיצא לקצץ בנטיעות. הוא אסף סביבו קבוצת צעירים שלמדו ממנו להקל ראש במצוות אחדות או לעסוק בבקורת המקרא ברוח תקופת המשכילים. ואולם, אף בעת לקוי מאורות זו, פסקה כל עבודה מערב שבת עד מוצאי השבת; שוקי המסחר היו שוממים, בתי החרושת שבתו, אף אלה שהיו מנוהלים על־ידי לא־יהודים, הנמל שבת, הפקידים, הסוחרים, רובם ככולם לא הפרו את יום מנוחתם הקדוש בעד כל מחיר. השבת היתה שלטת בכל והעניקה לעיר צביון מיוחד אשר עשה רושם אדיר על הנוסעים הבאים אליה ועורר בהם רגש של כבוד. גם בימי החול המשיכו להראות אותם המחזות של נהירה לבתי התפלה, אלפי חנונים, פועלים ובעלי מלאכה השכימו לבתי הכנסת לפני לכתם לעבודתם, או מיהרו בערוב היום להתפלל, מנין מנין בפינתו בבית הכנסת, זה יוצא וזה נכנס.

שלשה תלמודי תורה חינכו אלפי ילדים לנאמנות למסורת, ובכמה בתי־ספר אחרים, של העדה, ואף פרטיים, הקפידו ללמד למודי דת ואף המשיכו להתפלל תפלת מנחה וערבית, בגמר הלימודים. עוד התקיימו שני סמינרים לרבנים, "בית־יוסף" ו"אור החיים", וכן הישיבות "חסיד", "ציניאו", "אירירה", "חיימוצו קובו" (כולם על שם מיסדיהם) מהם יצאו תלמידי־חכמים מצוינים שהיו אחר־כך גדולים בחכמה וביראה והקהל כיבדם. בית הדין של הקהלה, אשר בראשם עמדו רבנים גדולים, מפורסמים בצדקתם המשיכו לשפוט בדיני אישות ואף בדיני ממונות, וזכו ליחס של כבוד אפילו מצד הבלתי־דתיים.

השחיטה בשאלוניקי עברה בירושה לבני המשפחות: מולכו, ברכה, סטרומצה, אשר קיימוה דורות. כהונתם של הרב יעקב קוב'ו והרבנים ילידי ארץ ישראל הרב יעקב מאיר והרב בנציון עוזיאל הקרינו עוד קוי זוהר אחרונים על הרבנות הראשית בשאלוניקי. מעמדם היה מכובד בחוגי הממשלה, בזמן התורכים ואף בזמן היונים, ונחשבו כנציגיה הרשמיים של הקהלה.

בדליקה האיומה של 1917 נשרפו רוב בתי הכנסת והישיבות. חיי הדת נדלדלו בגלל פיזור האוכלוסיה היהודית למקומות מרוחקים. ואף על פי כן, במשך שנים רבות עוד היתה שאלוניקי שומרת מסורת ברובה. לא היתה פרצה בכשרות שעמדה כולה תחת השגחת הרבנות, וחלק גדול של הנשים שמר על דיני טהרה (מלבד המקוואות הצבוריות היו כמה משפחות עשירות מקיימות מקוה טהרה בביתן), ולא רבים פרצו גדר בשטח הצניעות.

אבל גם על השבת השאלוניקאית עלה הכורת. בשנת 1929 התקינה עירית שאלוניקי מנוחה שבועית חובה ביום ראשון על כל התושבים. גזרה זו החריבה את יפי השבת היהודית השאלוניקאית, ובעקיפין את חיי הדת. רק יחידי סגולה התגברו על ההכרח שהטילו עליהם חוקי הברזל של הכלכלה והסכימו לסגור שני ימים רצופים, אך הרוב היו נאלצים לפתוח עסקיהם בשבת. הדבר הזה הכאיב את לב הצבור היהודי, והוא היה אחת הדחיפות לעזוב את העיר שהפכה להיות להם אם חורגת,

ולהגר. מספרים על אחד הסוחרים אשר השיב לשאלת הקונסול היווני ביפו למה עזב את שאלוניקי, עיר המסחר המפוארת ולבוא למדבר הזה מבחינה כלכלית, ליפו. ענה הסוחר: אתם גזלתם מאתנו את השבת ואנחנו באנו הנה למצוא אותה שוב.

נציין עוד עובדה מאלפת: בניגוד למה שקרה בקהילות פולין, רוסיה, בהן חלק מגדולי התורה התנגדו לציונות, בשאלוניקי כל היהודים הדתיים וביחוד תלמידי החכמים היו מתומכי תנועת התחיה וממצדדיה. בסוף המלחמה העולמית הראשונה, כשהחלה באמריקה ובקהילות ישראל בכלל, התנועה להצגת דרישות עם ישראל לפני הפורום הבינלאומי לזכויות לאומיות ולמדינה יהודית, התגייסו רבני העיר לנאום באספות־עם כדי לרכוש את דעת הצבור למטרות הקונגרס. דרשותיהם עזרו מאד למארגני הקונגרס של קהילות יוון שהתקיים בשעת ועידת השלום בוירסאי אשר בצרפת.

חיים יהודיים עשירי יופי אשר פכו עוד אף בימי ירידת המתח הדתי, חרבו לעולמים עם השואה הנאצית שבאה כחתף על הקהילה המפוארה הזו.

חמשה־עשר אלף יהודי שאלוניקי, שארית הפליטה של העיר־האם בישראל ההיא, שזכו לעלות ארצה, לא התרחקו מקשריהם עם המסורת. הם הקימו יותר מעשרה בתי כנסיות משלהם בתל־אביב, בירושלים וכן בחיפה.

בית הכנסת בית אל (על־יד ארון הקודש משמאל הרב חיים חביב זצ"ל) La Synangogue Bet-El

ה"חלילה" מהותה ועורכיה

מאת דוד בנבנשתי

ה"חלילה" הוא לוח שנתי שהופיע בשאלוניקי מדי שנה בשנה, לצרכי בני הקהילה בלי הבדל מעמד או השכלה.

מחבר ה"חלילה" היה הרב דניאל רפאל מורדוך ז"ל. הוא התחיל בהוצאתו בשנת תר"ח (1848) והמשיך בה עד יום מותו (תרנ"ב). מאז המשיך הרב שאול אמארילייו בהוצאת הלוח (קרא מאמרו להלן) במשך שנים רבות. בשאלוניקי קראו את ה"חלילה" על שמו.

ב"חלילה" נרשמו כל האירועים החשובים בכל חודש, זמני החגים, הירידים ועוד. בשורה הראשונה מלמעלה (ר' תמונה) היה רשום שם בית הכנסת, כדי להודיע לכל איש, מקומי או אורח, שאינו מתיחס לאחד מבתי הכנסיות היכן יוכל לקבל כל השרותים הדתיים כגון: עריכת נשואין, הלויות מתים, קבלת מצות "שמורה" וחרוסת בערב פסח ועוד. כל השרותים האלה היו מספקים בתי הכנסיות למשפחות שהתיחסו אליהם עוד מימי גרוש ספרד.

בשורות האחרונות למטה, היו נרשמות ב"חלילה" בקצרה תחזיות מחבר הלוח על מזג האויר (ראה דוגמה מתחת לתמונה), וכן עניני מסחר ואפי' משפחה.

בהקדמה של ה"חלילה" הופיעה בכל שנה בעברית תחזית השנה לעונותיה בצורה של שיר. תחזיות-שירים אלה הוכנו לשנים רבות ע"י מיסד ה"חלילה" הרב דניאל מורדוך ז"ל.

ב"חלילה" שנת תרנ"ג (1893—1892) פרסם הרב שאול אמארילייו דברי הערכה לר' דניאל רפאל ב. יצחק מורדוך ז"ל מיסדה ועורכה של ה"חלילה" (ראה להלן).

חמדת דניאל

שמעו שרים אמרי בינה, מגיד לכם משפט שנה.

רובע ראשון מלא רצון, קטנית חיטה ושעורה בראש פינה
ותופשי התורה ובעלי הלשון מעלתם יגדל ויפרחו כשושנה.
רובע שני יורה כראשון, וסופר ומנגן תשורי מראש אמנה
והעם יכספו דעת ספר ולשון קנה חכמה קנה בינה.

משפט השנה

רובע שלישי בנינים לרוב יהיו ולבעלי אדרכונים חנ"ה ופנינ"ה
והכרמים וסדר זרעים כפורחת עלתה נצה פצחו הרים רינה
ובארץ הנצני עת הזמיר הגיע קול ששון צהלה ורינה.
וחכמת הטבע והתכונה ידרשוה רבים ונכבדים חכמת בחוץ תרונה

רובע רביעי האיתנים ובעלי ההון צדק אזור מתניו והאמונה
ונסיעות בשמחה בפניני וגם חילון כן יורה מערכה העליונה.
מסין קדוש הוא ורחם בנים לך פונים בכל פינה.

תחזית השנה שהיתה מתפרסמת בכל שנה בעמוד השני של "החלילה" שמחברה הוא: הרב דניאל מורדוך ז"ל

הקדמה

עם פרסום "חלילה" זו רואה אני חובה מצערת להודיעכם על האבדה הגדולה של העורך של ה"חלילה" כב' מעלת החכם השלם והכולל כמו"הרר דניאל רפאל ב' יצחק מורדוך ז"ל שמסר נשמתו לבוראו בשבת 2 באלול תרכ"א בגיל 82 שנה.

בהעלמו מאתנו החכם המפורסם נעלם התוכן היחידי של עירנו בפרט ושל יהדות תורכיה בכלל. הוא היה איש האשכולות. הוא הכיר על בורים מדעי האסטרונומיה, קוסמוגרפיה, גיאוג־רפיה, אריתמטיקה וכן השירה, הספרות העברית וכן את השפה התורכית. הוא היה העורך והמ"ול של "החלילות". מאז שנת תר"ח (1848) ועד יומו האחרון בדק ובחן כל החישובים האסטרונומיים וכולם יצאו מידו כשהם מדויקים וכל תחזיותיו התאמתו תמיד. לא חלה שום טעות בכל לקויי החמה והלבנה שהודיע עליהם. ידיעותיו באסטרונומיה היו כה עמוקות עד שחכמים מיתר העמים העריכו אותו ופנו אליו כדי ללמוד את דרך עבודתו המדעית בסידור לוחות שנתיים.

בימי עלומיו שימש המנוח כמנהל החשבונות של בית המסחר המפורסם אלאטיני ועבד בו באמונה. אחרי שהדיר את עצמו מהחיים הציבוריים הקדיש את עצמו לערוך ולהוציא לאור את ה"חלילות" הנקראות בשמו. ההכנסות של פרסומיו לא הספיקו אף לצרכי קיומו ולכן אנו מציינים בצער רב שבשנותיו האחרונות חי חיי רעב ממש. בשיר שהוא חיבר בעברית ושפרסמו בהקדמת "הלוח" שהכין לשנה זו (התרנ"ג) הוא מתאר בצבעים קודרים את מצבו הקשה והדל.

בהסתלקו מאתנו הוא לא השאיר יורש למפעלו שישוה לו בכשרונו. אך המנוח שעבד בלי לאות הכין חומר רב ל"חלילות" לשנים רבות הבאות, ובעזרת האל נקבל עלינו להמשיך את מפעלו ולהוציא לאור בכל שנה את ה"חלילה".

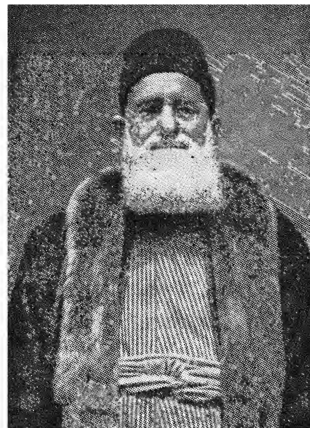
אסיים בתפילה למנוחת נשמתו של החכם העורך. שמו לא יסוף מאתנו תנצ"בה, אמן.

המוציא לאור:
שאול יצחק אמארילייו ס"ט

השיר שחיבר הרב מורדוך ז"ל על חיי דלותו וסבלו, נתפרסם ב"חלילה" משנת תרנ"ג.

חמדת דניאל

אפיק שפה, בפה רפה, עיני דלפה, כיום סגריר
מוקשי זמן, רשתו טמן, אפס דרכמן, הדם קריר
דעתי פזר, מני נוזר, ברוך גוזר, שריר בריר
רגלי כלה, כאיש גולה, בפח צנוק, אפי חריר
עטי רצץ, אכלה סס, יריעותי, מגררי גריר
ספרי בי רב, יש זמן רב, בלי פקוד, מולל בריר
ואיש כזה, דעתו רזה, איך ישפוט דין, אם חוב קריר

הרב שאול אמארילייו זצ״ל
Rabbi Saul Amariglio

הרב שאול אמארילייו הוא נצר למשפחת רבנים ידועי שם. נולד בשנת 1850. הוא הלך בעקבות המסורת של רבני ספרד אשר ללמדנותם בתורה, צירפו ידיעות אנציקלופדיות כלליות. הוא היה בקי בפילוסופיה, בהיסטוריה, וביחוד באסטרונומיה. הוא היה חבר קורספונדנט של החברה הצרפתית לאסטרונומיה והתכתב עם האסטרונום המפורסם קאמיל פלמריון.

הרב אמארילייו שקד על אוסף כתבי יד, פרקי הסטוריה ומסמכים, ביניהם הנוגעים לשבתי צבי וסיעתו. כתבי־יד אלה, ביחד עם חלק מספריו, ניתנו במתנה ע״י בניו למכון בן־צבי. אך רוב הדברים שאסף או כתב נשדדו ע״י הנאצים אחרי מותו.

הרב אמארילייו נפטר בשנת 1937 בגיל 85 שנים ולא ראה בשואה האיומה שבאה על קהילתו ועל חלק ממשפחתו. שנים מבניו שנשארו בחיים עלו ארצה והצליחו להוציא בעוד מועד את עצמות אביהם מבית הקברות השאלוניקאי ולהביאם לקבורה בבית העלמין בנחלת יצחק בתל־אביב.

תשרי 5681 1920 קאסטילייה

איל מולד דיאה די לוניס אוראס 7.12				איל אמיתי דיאה די אלחאד אורה 2.48
1	לוניס ראש השנה	13	31	מוחרם 1339
2	מארטיס »	14	1	סיטיימברי גריגו אילול
3	מיירקוליס צום גדליה	15	2	
4	גואיב׳יס	16	3	
5	ב׳יירניס	17	4	
6	שבת וילך שובה	18	5	
7	אלחאד	19	6	
8	לוניס	20	7	
9	מארטיס	21	8	
10	מיירקוליס כפור	22	9	קריאת שמע 7.51
11	גואיב׳יס	23	10	אוטונייו
12	ב׳יירניס	24	11	
13	שבת האזינו	25	12	וידבר דוד
14	אלחאד	26	13	
15	לוניס סוכות [illegible]	27	14	הנה יום בא

מוסטרה קי איל טיימפו איסטארה טרוקאנדו קואנדו קא-ליינטי קואנדו פריסקו, אלגונוס דיאס אב׳רה איירי קון לוב׳ייה, מוצ׳ו אלים ויריס אין לוס בוטיקארייוס, מינצ׳אס בודאס אי ב׳ירנאן חידושים טוב׳ים

אמאניסי 4,06 סאלי איל סול 6,30 קריאת שמע 7,47
תפילה 9,00 מנחה די 3,44 פין 6,59 ערבית 5,16

אחד העמודים מה״חלילה״

בסימן טוב

קאלינדאריון (חלילה)

פור לה אנייאדה 5681 אלה קריא-סייון דיל מונדו. איסטה איס מעוברת סון דיאס קון 385. סון סימאנאס 55 אי איל סימן דיל קביעות איס בש״ז ובי״ו.

טודאס לאס פרשיות סון נפרדות. אפואירה די מטות ומסעי קי סון מחוברות.

איל דייו סאנטו קי מוס לה איספריזינטי קון סאלוד אי פרנסה בואינה אמן.

איל אאוטור החכם השלם והכולל כמוהר״ר

דניא רפא ב. יצחק מורדוך זל׳

איל אידיטור

שאול יצחק אמארילייו ס״ט

סאלוניקו 5681

טודוס לוס קואינטוס סון איג׳וס סיגון לה אורה פראנקה ליגאלה די סאלוניקו

נ.ב. - 12 פונטוס דיספואיס קי סי אינסירה איל סול איספיסאמוס לה נוג׳י אי דיספואיס די 12 אוראס איספיסאמוס איל דיאה.

שער ״החלילה״

תרגום עברי על תחזית מזג האויר וכן של אירועים אחרים בחודש תשרי:

מראה שהזמן ישתנה, לפעמים חם ולפעמים קר. בימים אחדים תשובנה רוחות מלוות גשמים. בין החנוונים יהיה משא ומתן רב. חתונות רבות ויבואו ״חדושים טובים״ (מילים אלה נרשמו בעברית).

בשורה הראשונה נרשם השם קאסטילייה. הוא שם בית הכנסת שאליו יזדקקו האורחים הבאים לעיר לשרותים דתיים (ראה לעיל).

קרית השבת

אם בימי השבוע, תנועת העבודה מדברת על ההשפעה של יהודי שאלוניקי על כל חיי עירם, אך ביום השבת ניכר כל החוסן וכל העומק של עבריות זו. ולא רק מתוך ניגוד הדממה היורשת את מקום התנועה הרועשת בלבד. אמת, אם תתעה בנמל השמם ותשקיף בעצב על מימיו הדלוחים אשר בהם סירות על עגנן מלאות סחורות מחכות לגואליהן־עובדיהן, ואם תסובב ברובעי העסקים וידהימו אותך השורה הארוכה של התריסים המוגפים והעדר החיים ברחובותיהם, למרות חנויות יוונים ו"דונמיס" הפתוחות לחינם, תרגיש אולי הרגשה מוחשית את הכוח המספרי ואת הפעילות המחיה של יהודים אלה. אבל עוד לא הבנת את השבת השאלוניקאית. אתה צריך לעבור בשכונות היהודיות אשר המנוחה השלוה השורית בהן תעטוף אותך כמו אוירה מבושמה ותשקיט את תנועותיך העצבניות הרגילות עד שגם הליכתך תעשה מעצמה יותר אטית ועצלה. אתה צריך לחכות על יד בתי התפילה ולראות בצאת המוני אנשים ובניהם המברכים זה את זה ב"שבת־שלום" מלאה חום. אתה צריך להציץ אל תוך החצרות אשר ילדיהם החופשים היום מלמודים, ישחקו בעליזות, ובהן תשמע בפעם הראשונה צלצול הצחוק הכספי של צעירות ונשים החופשיות רק היום מעבודות הבית. ובפרט אתה צריך להמצא אחר הצהרים בין המוני המטיילים על שפת הים או בדרך ה"קאמפאניאס" ולהתבונן אל פניהם. אז תוכל להבין את השבת השאלוניקאית מהי? ואת הרושם שעושה עיר זו. פרצופים ידועים לי בימות השבוע נראים לי בתוך זיעת העבודה הגופנית או מציצים אלי מבין פנקס החשבונות. והיום אני רואה אותם בצורה אחרת. המצח אינו מטפטף זיעה וגבות העינים אינן נקמטות מתוך רוגז המשא ומתן או מתוך התעמקות המחשבה. הפנים של עובדי פרך, היום מצהילים לא רק מהיותם רחוצים למשעי, אלא מתוך שכל היופי שבזקן הדחוס ובקוי הפנים המחוטבים היטב מואר באורן של העינים הגדולות המלאות היום שקט בוטח בלי חוצפה וגאה בלי יהירות. הגב זקוף, תנועת הידים הקשות אשר עובדות בברזל וסוחבות את כבלי ה"גואינג׳" (העוגן) הן ענוגות ושאננות היום, וזה לא רק מתוך מנוחת הבטלה: שלוה יותר עמוקה הבאה מהנפש, ובמקצת מרוחב השרוולים של המעיל המזרחי הנותנות להן רכות ורוחב ואצילות. העיפות והדאגות אינן מטילות את צילן והקולות מצלצלים בצחוק חפשי, והצחוק אינו גס ולועג, אלא יש בו תמימות ילדותית וטוב לב.

המבט הוא חופשי, חדור שקט פנימי ומביע בטחון גמור. האנשים שואבים גאון וכוח מהכרתם שעיר זו, החיה מתוך תנועתם והשובתת ביום שבתם ,לא היתה כלום, לכל היותר כפר תורכי גדול, אילו נשארו הם בספרד... ל"המאאונאג׳י" (הספן) המטייל בבעלות על שפת הים, מכירו מכל השבוע, ולהסוחר הלבוש אירופית אשר על חזיתו, הבולטת מתוך רוחב הכרס, מבריקה שלשלת הזהב של שעונו והמלוה את אשתו המלאה תכשיטים, ולהבחור העובר הדור צוארונו המגוהץ והרם, לכלם יש אותה עמידה של בטחון וחרות שאננה שאין בה ביטול יהיר לזולתם. אפילו כשהם עושים עליך רושם של התגנדרות תמימה, אבל יש בה מעין הזקיפות — הבלי־ידועה ליהודים ביתר העולם — של civis romanum sum ואל הנכרי המופיע פה ושם בין המטיילים, אין העינים קורצות בניזוף של חשד או של פחד או לגלוג מוסתר. מבט חפשי וטבעי נקי משנאה ומקנאה, לפעמים ידידותי, נח עליו וכאילו אומר לו: אין דבר, גויי הטוב! אין אתה מפריע לנו; הרשות לך לטייל בתוכנו, לנוח ביום מנוחתנו ולשמוח מזה שליום השבתון שלך יש ערב־חג והקדמה נאה בזכות מזלך הטוב שגרם לך להיולד בעיר היהודים, בקרית השבת.

קרית־השבת! "סבטופוליס"! האם לא שם זה היה הולם את העיר יותר מה"סלאניק" שנסתרס בפי התורכי.

מתוך הספר "המגדל הלבן" ליוסף עוזיאל

חגים ומועדים

מאת דוד בנבנשתי

בחיים החברתיים בשאלוניקי תפס החג מקום נכבד. הוא היה נחוג בהידור רב בחוג המשפחה, בבית הכנסת ובחברה בכלל. הוא שימש סמל למשפחה מגובשת ולחברה מלוכדת. החג מילא תוכן עשיר ומאלף בחיי יום יום. הוא העשיר אותנו בחוויות עמוקות המלוות אותנו, למרות מרחק השנים ושנויי האוירות, בכל שנות חיינו. הנני מפרט להלן חוויות אלו.

יום השבת

התכונה בערב שבת, היתה רבה. היא התבטאה בפריטים מענינים ומהם גם דרמטיים: אפית הפתות המיוחדות לסעודת המצוה, גמר הבישול לשלוש הסעודות, ובימות הגשמים גם הטמנת החמין, חפיפת הראש ולבישת בגדי השבת. ואחר, קבלת השבת החגיגית בבית־הכנסת וסעודת ליל השבת כהלכתה.

זכורני: לעתים הייתי זוכה להלוות לסבא או לאבא בטיול בערבי שבת בשעות של אחרי־הצהרים, למבואות העיר כדי לקבל, לפי דברי סבא, את שבת מלכתא. יתכן שאחת ממטרות הטיול היה לבדוק אם העירוב, התיל התוחם את העיר לצרכי טלטול בשבת, נמצא בתיקונו. בשעות טיול טובות אלה היינו מתעכבים קמעה ב״מב׳לנה״ הוא המסגד שבו היו מתכנסים הדר־וישים והיו רוקדים בהתלהבות דתית עצומה. ולפעמים היינו נקלעים בחזרנו הביתה לחורשת האלונים הגדולה והמפוארת הידועה בשם ״ביש ג׳ינאר״ לאמור: המשת האלונים הגבוהים וגדולי הצמרת.

בשבתות היינו משכימים ובאים לבית־הכנסת המרכזי ״תלמוד תורה הגדול״ כדי לשמוע לשירה ולרינה של מיטב הפיטנים שבעיר. הם היו מתכנסים מכל בתי־הכנסיות והיו משמיעים לפני קהל רב, בקולותיהם הערבים, פיוטי ר׳ ישראל נג׳ארה ואחרים. ראש הפיטנים היה מנצח עליהם בידיו הטופחות על ברכיו בקצב הנעימה. ביחוד התמוגג הציבור מרוב נחת בשמיעת ״המקאם״ מפי בעל קול ערב והיודע סודו של סלסול.

אחרי תפילת שחרית והארוחה היתה נכונה לנו תכנית מגוונת: בקורים עם אבא אצל קרובים כש״כיבוד״ עשיר ומגוון מוכן לנו, כגון: מיני מתיקה ומאפה, ואם חג — גם ביצת־חמין ריחנית, ואם שמחה משפחתית, חתונה או ״ברית״ שפע של ״קונפיטיס״ (שקדים מצופים סוכר) וה״מרוג׳ינוס״, עוגיות עשויות מרסק שקדים או אגוזים. ואם חלילה, ביקור אבלים, עם כל האוירה העגומה השרויה בכל, בכל זאת חולקו מיני מאפה, צימוקים, בוטנים, פירות לפי העונה בעיקר אבטיח כדי להרבות בברכות לעילוי נשמת הנפטר.

ומי יספור וימנה את המאכלים המיוחדים של שבת שבהם השקיעו עקרות הבית את מיטב ידיעותיהן שבמסורת דורי דורות והכל לפי עונת השנה, החג והמועד, ואף לסעודות המפסקות, של ערבי תשעה באב ויום הכפורים, ותפריטיהם המיוחדים. ריחות מאכלים דינקותא וטעמם המיוחד מעלים, עד היום, בשנות עמידה וזקנה את זכרם וחויותיו של כל חג וחג.

בשבתות, אחרי שנת הצהרים חיכה לנו הטיול עם אבא ברחובות העיר אגב שהיה קלה על־ידי בית מדות שנבנה, או לאורך ה״מולו״ ה״פרימו והסיגונדו״, זה הטיילת שלאורך שפת הים, או ״אל פורטו״ (הנמל) לחוש את השקט השורר בכל, בגלל מנוחת השבת, ולהתבונן ברחשי גלי הים המתרפקים אט אט בדפנות ״הקאיקים״, ״הסירות״ ו״המאונות״ (סירות־משא) של אחינו בני ישראל כשהן קשורות אל המזח באפס מעשה. ואחר סיור לאורך רחובותיה הראשיים של העיר ובמרכזי המסחר למיניהם כשהם שקטים היינו צועדים לבית המדרש. שם היינו מצטרפים לציבור של אבות ובנים, סבים ונכדים לקריאת פרקי נביאים וחמש המגילות, בלחנים מיוחדים כל ספר בעונתו, ואחר קריאה במדרש רבה בסדרת פרשת השבוע.

קריאות אלו שימשו כעין חזרה על הנלמד בשבוע ועל־פי הרהיטות בקריאה והטעמת הטעמים היו יכולים אבא וסבא לעמוד על טיב ידיעותינו והתקדמותנו, ו״מומחיות״ מלמדינו ומורינו. ואחר הקריאה, בצוותא או כל אחד קטע לפי תורו, היינו מקשיבים רב קשב לדרשת אחד הדרשנים שהיה מתבל את דבריו באגדות מימי קדם שהשלימו על־ידי כך את ידיעו־תינו בביה״ס בימות השבוע. אחרי תפילת מנחה חכינו ל״סליסודות״ (שלוש סעודות) שתפריטה פרוסות לחם כשעליהן דג מלוח קטן וטעים.

אחרי תפילת הערבית ושמיעת ״ההבדלה״ בבית, ואחרי ארוחה משיירי היום וביחוד פשטידת סעודת שחרית, היו רבים מתכנסים בבתים מסוימים כדי לקרוא בספר הזהר בצותא מבלי הבנת שפתו הארמית. אם היינו זוכים להמצא בחברה של תלמיד חכם, היה הלה מתרגם בלאדינו את הארמית ומסביר הנתון הסבר. וגם בקריאה במסיבת רעים זה היה בשבילנו הקטנים שכר בצידו: ספל קפה ריחני, בצרוף רוסקיטה (כעך) ובלגמון (מין סוכריה).

חגים ומועדים

כל חג, מנהגיו ובעיקר טכסיו, תפילותיו ובעיקר פיוטיו ולחניהם ומאכלותיו המגוונים והמיוחדים. כל חג ומערכת פעילותו שהיתה מנת חלקן של כל שדרות העם מבלי הבדל מעמד או רמת השכלה. רבנים, חזנים ומדריכי הציבור הצליחו להעמיק בקרב ההמונים את ערכי החג על־ידי שימוש יתר בשפה המדוברת ה״לאדינו״. קטעי פיוטים ותפילות, וביחוד אלה המעוררים את הלבבות ואת הרגשות, היו נאמרים ומושרים לא רק בעברית שפת כתיבתם כי אם גם ב״לאדינו״.

תאורי החגים טעונים הרחבה רבה. אין מטרתנו בסקירה זו, למצות את כל מנהגיהם וחוויותיהם. רבים מן המנהגים הם נחלת המוני ישראל. נסתפק בהעלאת פרקים אחדים מהם שהעמיקו בנו חוויות עמוקות.

ימי הסליחות

לחגי השנה וביחוד אלה המרוכזים בחודש תשרי, קדמו ״הסליחות״ שנערכו בחודש רחמים הוא חודש אלול. במשך כל ימי החודש ועד ערב יום הכפורים היו מוקדשות שעות

האשמורת השלישית עד עלות השחר להכנה נפשית ולטיהור הלבבות לקראת "יום הדין" הקרב. הדי פעמותיו החזקות של סנדליו המסומרות של הפזב'אן האלבני, הוא שומר המהאלה (השכונה), ונקישותיו החזקות בטויאקה (ה"אלה") שלו על גבי אבני הרחוב המודיעות על מספר השעה היו האותות הראשונים כי שעת היקיצה קרבה ובאה. קריאתו של שמש בית הכנסת המהלך בסמטאות ובחצרות "סליחות, סליחות" ובהוספת שמותיהם של בעלי בתים מכובדים, ניתקו את קורי השינה המתוקה והרגועה באשמורת השלישית. פיזומי השמש של קטעי הפיוט של ר' יהודה הלוי הפותח את סדר "הסליחות":

"ישן אל תרדם... וכו'

מה לך נרדם, קום קרא אל אלהיך".

זרזונו ללכת לבית הכנסת. אבא חיכה לבני הבית כשהוא יושב על־יד השולחן הארוך שמסביב לו התאספה המשפחה בכל אירועיה, כשהוא גומא מהקפה המהביל והריחני שבשלו בעצם ידיו ומברך מתונות את ברכות השחר.

זכורה לי בבהירות רבה, אשמורת אחת מלילות "הסליחות", מתוך חוויה אישית עמוקה. זה היה בשלהי שנת תרע"ג. הימים, ימים גורליים בעתיד חיי. היתגשמו מאוויי לעליה לארץ אבות? הדאגה קיננה בלב. הרגשתי כי אין כימי הסליחות לשעת רצון ולזכות בכוח התפילות וה"בקשות" לסיעתא דשמיא. והפתרונים לעליה בידי אבא. אך עד עתה אין מענה בפיו. באותה אשמורה מתקרב אני לאבא. תחת בית שחיי ה"קוראג'ה" הוא התיק בו הטלית והתפילין" אי ליב'רו די תפילה" (ספר התפילה — הסידור). הנני מוכן להלוות אל אבא ל"סליחות". אך הוא קרבני אליו והשמיע באזני מלים רגועות לסערת הצפיה שבלבי: "אל דאגה — הוא אומר — בעזרת השי"ת הכל יעשה כדי לקרב את "יום העליה" "אלה טיירה סאנטה" (לארץ הקדושה).

כשישבתי בבית הכנסת בתוך ההמון המנומר הלבוש בבגדי עבודה למיניהם, כשהטלית עוטפת אותו והתפילין עונדת אותו ושר בקצב אחיד דברי הפיטן "ואורך על הר ציון זרחה" היו לי הדברים למשיבי נפש.

בגמר סדר "הסליחות" היו פורשות קבוצות קבוצות בפינות בית הכנסת הגדול לתפילת שחרית, והיו מזרזות את החזן בתפילתו כי היה אץ להם הזמן והעבודה היום־יומית מחכה להם: בשוקים, בנמל, בימים, בבתי החרושת ובסדנאות.

בצאתנו מבית הכנסת היינו שוהים קמעא על יד מוכרי הסחלב, ושותים בהנאה מתוך ספלים קטנים את המשקה הסמיך המתוק והריחני העשוי מעשבי שחלבים בצרוף אבקת קנה וקנמון שהיה מפזר הסלפג'י ביד זריזה ובאומנות על המשקה. באותה שעה היה עומד אבא על־יד הדלפקים המלאים לחם ומיני מאפה והיה קונה ה"סימיטיס", לחמניות ריחניות, שהיו נאכלות יחד עם ה"חאלבה" בארוחת הבוקר.

ראש השנה

ארבע חויות עמוקות חשנו ב"יום הדין" זה:

1. בערב החג. בית הכנסת מלא המון חוגג ישוב בספסות הסמוכות לאורך קירות בית הכנסת ועל הכסאות שנוספו בין "התיבה" (הבימה) וה"היכל" (בפי ההמון "לה הלכה") הוא מקום ארון הקודש. באי בית הכנסת מרובים. משפחות משפחות ובתי כנסיותיהם המיוחדים לפי מסורת אבות ממגורשי ספרד ואשכנז. בתי כנסיות ו"מחזוריהם", נוסחאות שונות של תפילות, פיוטים ו"בקשות", נוסח קאטאלאן, נוסח איטליה, נוסח אשכנז ועוד. עיני כולם נטויות אל הרבנים היושבים משני צדי "ההיכל" ומחכים לאות הניתן לחזנים העומדים על משמרתם ב"תיבה" להתחיל בקבלת החג. האות ניתן ושירה מתפרצת ממאות המתפללים בקצב מקהלה כבירה כאילו הוכנה מראש, שירת הפיוט המבשר את השנה החדשה: "אחות קטנה" של פיטן קדמון ר' אברהם לבית חזן. כל בית ובית תינה חבלי הגלות וערגה עמוקה לגאולה, כאותו הפיוט המופלא "לכה דודי" לר' שלמה אלקבץ הצפתי:

חזקו וגילו כי שוד גמר
לצור הוחילו בריתו שמר
לכם ותעלו לציון ואמר
סולו סולו מסילותיה
תכלה שנה וקללותיה
תחל שנה וברכותיה.

2. מבית הכנסת נוהר המון חוגג חבורות חבורות, אבות ובנים, סבים ונכדים ברחובות העיר. וכל חבורה מקדמת את רעותה בברכה המסורתית: "תזכו לשנים רבות", והתשובות מהן קצרות מהן ארוכות: "תזכה ותחיה ותאריך ימים ושנים ארוכים" ואחדים מוסיפים גם נופך משלהם: "נעימות וטובות". הבית קורן אור ושמחה. השולחן ערוך כליל סדר פסח. לפני אבא היושב בראש השולחן ערוכות צלחות צלחות ובהן ירקות ופירות המסמלים בטעמיהם, בהרכבם ובצליל שמותיהם איחולים ומשאלות לשנה החדשה. כל ירק, וכל פרי וה"יהי רצון" שלו. גם תכנה של ה"ממלחה" הערב לא מלח כי אם סוכר.

אחרי הקידוש מתחיל ה"סדר". עם נתינת האות ע"י ראש המשפחה לוקחים המסובים מהפרי ומהירק לסרוגין וקוראים את ה"יהי רצון" המתאים לו, והטעימה בצותא. פותחים בטעימה בתפוח מבושל בצורת ריבה ומיוחדת לראש השנה: "יהי רצון" שלו: "שתחדש עלינו שנה טובה ומתוקה" וכו'; ואחר הירק "פואירו" (מין בצל גדול) כשהוא מבושל ועשוי קציצות ושמו העברי המסורתי בעיר הוא "הכרתי", וה"יהי רצון שיכרתו אויביך ומשנאיך וכל מבקשי רעתנו" וכו'; האיספינאקה (התרד) הידוע בעיר בשמו העברי סלקא: — "יסתלקו אויביך ושונאיך וכל מבקשי רעתנו"; התמר — "שיתמו אויביך ושונאיך" וכו'; הדלעת, כשהיא מוכנה במאפה מיוחד, היא הקרויה בארמית קרא: "שתקרע רוע גזר דיננו"; דגים — "שירבו זכויותינו כדגים"; ראש הדג או ראש הכבש — "שנהיה לראש ולא לזנב"; בערב השני של ראש השנה נהגו לאכול רימון כדי לברך עליו ברכת "שהחיינו", כשהגרגרים האדומים היו נערמים בשפע בצלחות, היה נשמע קולו של אבא: "ירבו זכויותינו כרימון".

3. בתפילת השחרית הקשבנו קשב רב ללחנים המיוחדים של מיטב הפיטנים, לקטעי תפילה מיוחדים ולפיוטים של משוררי ספרד: ר' יהודה הלוי, אבן גבירול, אבן עזרא ועוד. מבין הפיוטים היה גורם לנו חוויה גדולה הפיוט "עת שערי רצון" לר' יהודה שמואל עבאש שכולו מוקדש לפרשת עקדת יצחק.

החוויה והמתח הנפשי היו גוברים ומתעמקים עד כדי הזדהות שלמה עם הטרגדיה העמוקה של אברהם ויצחק, כשהיינו מגי־עים לבתים האחרונים של הפיוט:

שיחו לאמי כי ששונה פנה
הבן אשר ילדה לתשעים שנה
היה לאש ולמאכלת מנה
אנה אבקש מנחם אנה
צר לאם תבכה ותיפח.

בית זה והבאים אחריו שתכנם תחנוני יצחק לפני אביו וקבלת דינו היה מושר בלחן עשיר ונוגה ובתרגומו בלאדינו. חלק זה של הפיוט היה מושר ע״י מזמר שקולו ערב ואמן בסלסול. באותה שעה היו כל העינים דומעות וביחוד מעיני הנשים שבאיסנוגה (עזרת נשים), ויש אשר נשים שכולות היו מבכות באותה שעה את בניהם שמתו על פניהן.

4. מתיחות ״יום הדין״ היתה הולכת ורפה עם התהלוכות הרבות מכל בית כנסת ברחובות העיר הראשיים בדרכן לשפת הים והסתדרותם ציבורים ציבורים בטיילת שלאורך שפת הים לתפילת ״התשליך״.

צום גדליה החל מיד אחרי ראש השנה והיה נחשב כחלק בלתי נפרד מעשרת הימים ״ימי התשובה״. העם קרא לו ״כפור איל ג׳יקו״, לאמור: כפור הקטן. אלא שהתפילה המיוחדת אחרי תפילת שמונה עשרה בתוך ה״תחנון״ הזכירה לנו קינה מיוחדת את דבר הצום, רציחתו של גדליהו:

טורפו עניי עם הארץ
יתר הגזם אכל הארבה במרץ
כורמים ויוגבים אשר הפקיד נגיד הארץ
לוקטו היום ולא היה בהם
גודר גדר ועומד בפרץ.

אגב קינה זו תונו גם צרות ההווה והתפללו ל״קרוב הקץ״.

יום הכפורים

את מוראו וקדושתו של קרבת ״היום״ הרגשנו ב״סליחות״ של ערב יום הכפורים. נוסף ל״בקשות״ ולפיוטים שבסליחות היה גם התרת נדרים. מיד עם גמר תפילת השחרית התקהלו המתפל־לים בפני שלושה רבנים חבורות חבורות כדי שיתירו להם את נדריהם ושבועותיהם במשך כל השנה.

אחרי התפילה פרשו אלה לעסקיהם לשעות מועטות, ואלה אל בתי המטבחיים לעופות כדי לקיים מנהג ״כפרות״. אמנם רבים מנעו עצמם ממנהג זה, ואלו אשר אחזו בו, ביחוד בין האמידים, היו ברובם מדירים הנאה מ״כפרתם״ והיו מוסרים אותה אחרי שהיא ״הלכה למיתה״ לנצרכים וביחוד לתלמידי חכמים שתור־תם אומנותם.

מעטים בעיר עוד החזיקו מנהג לקבל 39 מלקות ע״י שליח בית דין ובמעמד דיין. הטכס המיוחד הזה היה נערך בחצר מיוחדת בעיר ששימשה בדור קודם גם כמקום בית אסורים מטעם בית הדין של הקהילה לעבריינים שונים. המלקות שהיו למראית עין היו נלוות בפסוקים שונים.

באוירה של יום הכפור היה מורגש חרדה ליום הגדול ושמחת חג כאחד. תפילת ״המנחה הגדולה״ שהיתה נאמרת בשעת הצהרים, לפני הסעודה המפסקת, שימשה, וביחוד ב״שמונה עשרה״ שלה, כעין פתיחה לתפילות יום הכפורים.

עד הסעודה המפסקת היו רגילים בני המשפחה לבוא ולנשק את ידי סבא כדי לזכות בברכתו ״ליום הנורא״. זכורני התכונה הרבה בביתנו בשעות אלה. נכבדים ואנשי ציבור היו באים לנשק את ידי סבא הרב הזקן ולקבל ממנו את ברכתו שתעמוד זכות תורתו ויראתו גם להם בזמן גזר הדין. הם היו מתכוונים גם לרצות איש את רעהו ולהתפייס בחטאים שבין אדם לחברו לבל תעכב, חלילה, כפרת עוונותיו. בין הבאים אל סבא היו גם עבריינים מועדים נודעים בעיר וביניהם השודד היהודי המפורסם ״רבינו״ שהפיל את חתיתו הוא ואחיו פאטו, על השלטונות התורכיים, אך הגנו על היהודים לעת מצוא בפני מציקיהם. הוא היה עומד כפוף קומה לפני הרב הישיש וביקש מחילה על כל חטאיו.

הסעודה המפסקת במאכליה המיוחדים הוסיפו רבות לאוירת החג.

בבית הכנסת קידמו את פנינו ה״סיריוס״ אלה נרות השעוה, נרות נשמה גדולי המידות עבים ודקים שהיו דולקים לעשרות כשהם דבוקים על גבי הרצפה סמוך לפתח הבית. ההכנות להתחלת התפילה היו בעצם תקפן. המוזרזים היו רכונים בספר ״התהילים״ כדי שיהיה סיפק בידיהם לגמור את קריאתו עוד באותו לילה. הגבאים היו מספקים מקומות לכל באי בית הכנסת וביחוד ל״יחידים״ (המתפללים הקבועים בכוח ובפועל). כל אורח התקבל ברצון, שמא הוא ״צדיק נעלם״ או ״אליהו הנביא״. בנתינת האות ע״י הגבאי הראשי היה פותח החזן בשירת הפיוט של ר׳ יהודה הלוי:

לך אלי תשוקתי
בך חשקי ואהבתי.

פיוט רב בתים שכולו השתפכות היחיד לפני קונו, מתחטא לפניו, מתודה על חטאיו ועורג לקרבתו כדי ״להתעדן באורו״. הלחן נעים ושקט שהכניס את כולנו לדבקות היום. היינו עוקבים בלחש אחר השר. בין קהל המתפללים ״יחידים״ שקולם ערב, היה מסתדר כעין תור מוסכם לשירה לסירוגין בתים בתים מהפיוט.

תפילת ״כל נדרי״ שהיתה יוצאת מפי ״זקן וחכם ביראה ברעד ובקול בוכים״ (כך נזכר ב״מחזור״) שימשה לעולי הימים שבינינו חוויה עמוקה, ביחוד אחרי שסופר לנו כי תפילה זו היתה נאמרת לפנים, ע״י אנוסי ספרד במעמקי מרתפים.

באותה שעה, למראה כל רב ונשוא פנים בדמותיהם האצילות במגבעותיהם — הבוניטי המפורסם, בגלימותיהם רחבי המידות וארוכי השרוול — ״הביניש״, היו מתחיים תקופות היסטוריות מפוארות בתולדות קהילתנו.

מרצינות המעמד ב״כל נדרי״ היינו עוברים להרגשת שמחת החג עם הברכה של ״שהחיינו״ הנאמרת בחגיגיות רבה ע״י החזן, בתפילת ״הנותן תשועה למלכים״ לכבוד השולטן התורכי (ואחרי כיבוש העיר — המלך היוני). תפילה זו היתה מושרת ע״י פיטן שקולו ערב ובלחן עשיר מושפע מהשירה התורכית עשירת הסלסולים. השמחה היתה מתעצמת עם ה״מי שברך״ לחתנים: חתן תורה וחתן בראשית שנועדו ליום שמחת תורה.

המעמד של קדושת היום ושל שמחת החג היה מסתיים בתהלוכה חגיגית של ספרי התורה וכניסתם לתוך ה"היכל".

"הסליחות" שתיקנו אחר ה"עמידה" (שמונה עשרה) היו נאמרות בהתעוררות רבה. המון המתפללים היה מצטרף אל השליח ציבור בקטעי "בקשות" ו"סליחות" בהתלהבות ובקצב אחיד, כעין מקהלה אדירה. קטעי התפילות המעוררים את הלבבות לחרטה על העוונות ולבקשת ה"כפרה" היו נאמרים בלאדינו עשירת בטויים ארכאיים של לשון קאשטיליה הקדומה. היו "מזמרים" (עוזרים לשליח ציבור) שריתקו את הקהל בקולם הערב והבכיני.

בגמר התפילה נפטרו והלכו המתפללים חבורות חבורות לבתיהם כשברכת "תזכו לשנים רבות" היתה נשאת בפי כולם. רבנים ויראי שמים אחדים היו שוהים בבית הכנסת כדי להשלים ספר תהילים שהוחל בקריאתו מבעוד יום או כדי לקרוא את השירה הפילוסופית "כתר מלכות" לר' שלמה אבן גבירול.

ביום הכפורים היינו רתוקים כל היום, רובו ככולו במקומותינו בבית הכנסת, נתונים להנחיותיהם של החזן וה"מזמרים" בתפילות בלחניהם השונים. הרגשה גם כעין דאגת הצבור ליחיד להקל על תעניתו. לפרקים היה עובר השמש בין המתפללים ובידו צלוחית ומזליף ממנה מי ורדים בידי המתפללים או בממחטותיהן כדי להשיב את נפשם בריחות הנעימים. לפעמים היה הגבאי או איש נכבד אחר מכבד את היושבים מסביבו בקמצוץ טבק הרחה. אבות היו נותנים כלאחר יד, באין רואים, פירות וכעכים שהיו נושאים בכיסיהם לבניהם הקטנים אחרי שידול רב "להפסיק את תעניתם".

בתפילת מוסף היה המתח הנפשי גובר ועולה ביחוד בתפילת "סדר העבודה". דלתות ה"היכל" נפתחות. החזן מפנה את מקומו לזקן הרבנים לעבור לפני התיבה. לא כל חזן יהין לשמש שליח צבור בהעלאת סדרי עבודת הכהן הגדול ביום הכפורים ולהיות לפה לקהל המתפללים בוידויו לפני קונו. בקול בוכים ורועד נשמע מפי הש"צ "הרשות" לסדר העבודה לר' שלמה אבן גבירול וכן לר' משה אבן עזרא ה"סלח" ואח"כ "סדר העבודה שתקנו יוסי בן יוסי". הקהל הצטרף לש"צ בסיומי פרקים.

והנה מגיע גם הרגע הדרמטי בהשמע הקטע "והכהנים והעם העומדים בעזרה כשהיו שומעים את השם המפורש יוצא מפי כהן גדול בקדושה ובטהרה היו כורעים ומשתחווים ונופלים על פניהם", היה כל קהל המתפללים קטנים וגדולים משתטחים על הארץ או מתכופפים על כסאותיהם ומחכים לסיום הקטע המושר ע"י אחד ה"מזמרים" בקול ערב ומסולסל הגומר במלה "ואומ־רים", וקול אדיר היה נשמע בחלל בית הכנסת: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד".

אכסטזה דתית זו היתה מתרחשת שוב בהתקרב שעת תפילת "הנעילה". נסתיימה תפילת מנחה. סימני התשישות מחמת הצום ניכרים בפני רבים. מסתכלים בשעונים ומבעד לחלונות אם השמש הגיע בראש האילנות. העינים נשואות לחזן. אם השעה מוקדמת פותח החזן בשירת הפיוט "ברכי נפשי" שתיקן הרמב"ן (ויש אומרים ר' יהודה הלוי) שכולו שבח והודאה ליוצר העולם. הקהל מצפה. והנה ניתן האות. הקהל במאותיו נער וזקן שר בקצב ובחזקה את פיוט הפתיחה לתפילת הנעילה:

"אל נורא עלילה, המצא לנו מחילה בשעת הנעילה"

ובהגיע סופו של הפיוט: "תזכו לשנים רבות, האבות והבנים בדיצה ובצהלה בשעת הנעילה" היו קדים איש לרעהו בפנים צוהלות ומקהלת המון המתפללים גוברת בשמחה ובערגה:

"מיכאל שר ישראל, אליהו וגבריאל,
בשרו נא הגאולה בשעת הנעילה".

תמה התפילה. חזר הקהל בדביקות אחרי החזן הישיש שבע פעמים את הפסוק: "קראתי בכל לב ענני ה' חקיך אצורה"; קיבל עול מלכות שמים בקריאתו שבע פעמים: "ה' הוא האלהים, ה' הוא האלהים", נשמע קול השופר, הטליתות מתקפלות, תפילת ערבית נאמרה בחפזון, תם הצום. שמחת החג טבועה על כל פנים, קבוצות קבוצות מתפללים עודן שוהות בחצרות בתי הכנסיות כדי לברך את "ברכת הלבנה".

הבית קורן אור ושמחה. בעלת הבית, שבילתה כמעט כל יומה בבית הכנסת כבר הספיקה להכין את השלחן לסעודה הקלה, "פארה קורטאר תענית" (כדי לשבור את הצום): הריבה של תפוחים או ה"שרופה", פלחי אבטיח האדומים, ספל הקפה המהביל והריחני. טועמים מכל דבר אגב שיחה שקטה ומלבבת וסיפור חוויות היום, החל מהרגשת הגוף בעת הצום שברוך השם היה "לויאנו" לאמור: קל, וכלה באפיזודות שונות, של חזנים ומומחיותם, של הכנסות מרובות בעת הכרזות "מי שברך" בעת העליות לתורה ועוד ועוד. ובין ארוחה קלה זו לסעודה העיקרית ניגש סבא בלוית אבא לגזוזטרא הגדולה ומתכננים את בנין הסוכה ותוקעים מסמר ראשון.

והנה תמה גם הסעודה, הקרובים והשכנים באים לקבל את ברכת סבא. למחרת היום מורגשת שמחה ברחובות. נכבדים ואנשי מעשה מבקרים בבתי הרבנים.

סוכות

חג הסכות בטכסיו המרובים והמגוונים היה החג, פרט לפורים, העליז ביותר מכל החגים. ביחוד היתה מגיעה השמחה לשיאה ביום האחרון של החג, שמחת תורה.

הדו של החג הדהד בתפילת "כל נדרי" בערב יום הכפורים. גבאי בית הכנסת הכריזו אז בחגיגיות שמות ה"חתנים", חתן תורה וחתן בראשית שנבחרו ל"שמחת תורה" הבאה עלינו לטובה. באופן מעשי הרגשנו את משב החג כשהיינו חוזרים מבית הכנסת הביתה במוצאי יום הכפורים כשאבא היה תוקע מסמר בקרש שהיה מוכן מראש לבנין הסוכה.

הסוכה היתה נבנית בכל דקדוקיה. הדפנות היו עשויים קרשים רחבים בלי כל חציצה ביניהם. הסכך היה מורכב בעיקר מקני סוף ירוקים ולחים שהיו מביאים הכפריים התורכיים והבול־גרים ממבועי המים שלאורך הנחלים וביחוד מנהר הוארדר. מהס־כך השתלשלו וירדו אגסים, תפוחים, רימונים ואשכולות ענבים.

הדפנות היו מכוסים בסדינים לבנים שקושטו בניירות צבעו־ניים, בתמונות הכתל המערבי וקבר רחל אמנו ובפרחים ריחניים. בעיקר קושטו בפרחים המשקוף והמזוזות שבפתח הסוכה. הריח החריף של הפרחים השכיחים ביותר — החרציות מגרות בנו עד היום חויות מהסוכה המשפחתית בימי הנעורים. בערב החג הוסעה לסוכה ספה בכריה וכסתותיה שבה ישב סבא כשרגליו משוכלות או שכב עליה אחרי הצהרים ושעה קלה בלילה.

הסוכה היתה מתבשמת גם בריחו הענוג של האתרוג. בערב היה סבא מביא את ארבעת המינים לסוכה. היה מטפל בלולב, אוגדו לבל יפרדו עליו, בודק בענפי ההדס שיהיו משולשים, שלש שלש עלים בקן אחד, ושלא יהיו בהם ענבים (פרי) אדומים או שחורים אלא ירוקים בודק בענפי ערבי הנחל הצפופים בעליהם הירוקים והרעננים, בודק שוב באתרוג אם פטמתו־דדו מלמעלה ועוקצו מלמטה ועוטפו בזהירות בסיבי פשתן.

לפנות ערב היינו צועדים בשמחה לבית הכנסת כשאנו מתהדרים בנעלינו ובבגדינו החדשים. ההמון החוגג פתח את החג במקהלה ובלחן נעים בפרק ע״ג מתהילים:

״כאיל תערוג על אפיקי מים
כן נפשי תערוג אליך אלוהים״.

בגמר התפילה היתה נשמעת ברכת החג מפי זקן ונוער: ״מועדים לשמחה״ ותשובתה: ״חגים וזמנים לששון״.

הסוכה קורנת מאור ״הקאראיה״ (עששית השבת) ונרות שעוה. בחגיגיות רבה מזמין אבא בלחן מיוחד את ה״אושפיזין עלאין קדישין״ אלה האורחים אבות האומה, משה ואהרון, יוסף ודוד המלך. לילה לילה ואושפיזו. ועינינו תרות לפתח הסוכה.

ימי החג, כיתר החגים, מוקדשים לביקורים בבתי הקרובים ולטיולים בסביבות העיר. הכל מחכה ליום האחרון של החג, ליום שמחת תורה. אמנם קדם לו ליל ״תיקון הושענא רבא״. זה היה ליל שמורים מוקדש כולו לקריאה בתורה, פרקי תהילים ומדרשים שונים. גאוותנו היתה שיכולנו להתגבר על שר השינה ושכרנו — כוסיות קפה ריחני שהיה שמש בית הכנסת מגיש למתפללים במשך הלילה ולפעמים גם בצרוף ״רוסקיטה״ היינו כעך.

שבע ההקפות הנערכות בתפילת שחרית, בעת קריאת ״ההו־שענות״ כשבידינו אגדים של ערבה, הזכירו את ההקפות הנכונות לנו בשמחת תורה. אלא, שההבדל ביניהן היה גדול. הקפות הושענא רבא השרו עלינו אימתו של יום הכפורים. קטעי ״הסליחות״ וה״תחנון״ מצטרפים לפיוטי ההושענות. חשנו מה שקבלנו ממורינו כי בלילה הזה חל סופה של ״חתימת״ גזר דין האדם בעולמות עליונים.

כשהסתיימו ההקפות ועמהם פרקי ״הסליחות״ היה בא תורם של פיוטים שתכנם בקשות לאלוהים לפתיחת אוצרות המים: ״במטר רוה חרבוני ישימון״. ברכות להצלחת יבול התבואות, עצי הפרי למיניהם וכל ״מיני ירקות וזרעים״, ולבסוף — פיוט שכולו רצוף כמיהה לגאולה: ״וחיש ילכו גאולים ופדויי ה׳״.

התפילות והפיוטים הסתיימו בקריאתו החגיגית של שליח הצבור: ״קול מבשר מבשר ואומר״ והחזרה במקהלה ע״י המון המתפללים, בברכה חגיגית למלך ו״לחתני״ שמחת תורה ובחב־טת בדי הערבה בקרקע חמש פעמים בצרוף תפילה מיוחדת.

שמחת תורה

מי שלא ראה שמחת המונים בשאלוניקי ביום שמחת תורה לא ראה שמחה מימיו. השמחה הקיפה אנשים נשים וטף. היא פרצה מכתלי בית הכנסת, התפשטה ברחובות העיר, הגיעה לבתים, למשפחה ונמשכה כל היום עד מוצאי החג.

במרכז החגיגות עמדו ״החתנים״ שהיו נבחרים עפ״י רוב מתוך בני המשפחות המתיחסות לבתי הכנסיות השונים. בתלמוד התורה הגדול, הוא בית הכנסת המרכזי נבחרו החתנים מתוך רב העיר והרבנים או מחשובי העיר שהיו גם נבחריה. בבתי כנסיות אחדים היו מזכים במצוה זו ״יחיד״ (מתפלל קבוע) שנשא לו אשה באותה שנה.

ההקפות בבית הכנסת היו נערכות בחגיגיות רבה בלווית פיוטים רבים שמנגינותיהם היו מהעשירות ביותר בנעימותיהם. השמש היה עובר בין החוגגים וזולף עליהם, מתוך צלוחית כסף מיוחדת לכך, מי ורדים או בושם אחר. ״החתנים״ היו משיבים למבול הסוכריות שהיה ניתך עליהם, בסוכריות מהמין המשובח הם הקונפיטיס — שקדים מצופים סוכר. ואם החתן היה ממעט בסוכריות, או כדי לזרזו בחלוקתן, היו קוראים בעלי־צות בשם הגנאי: ״חתן מיפלוש״ לאמר: חתן פושט רגל.

ביחוד גדלה השמחה כשהיו מלווים את ״החתנים״ בזמרה ובריקודים לבתיהם. מכל עבר היו נשמעות הקריאות: ״שמחת תורה״ והללו עונים: ״יש, יש״. ״היחידים״ היו מתקבלים בבתים בשמחה וב״כיבוד״ עשיר. כל הבוקר לא פסקו מבקרים לברך את ״החתן״ כשמקהלות נודדות שימחו את הבאים בשירים ובפיוטים ובעלי הבית — בסוכריות, במיני מאפה ובמשקה.

העיר צהלה ושמחה. וגם הגויים היו סוגרים את חנויותיהם והיו משתתפים בחגיגת ההמונים.

בשמחת תורה היו בבתי כנסיות אחדים מנהגים מסורתיים מוזרים ומשעשעים. באותו יום, בזמן ההתלהבות הגדולה, היה מותר ל״יחידים״ להזכיר בקול רם ובפומבי את שם הלוואי של בית הכנסת.

כידוע, בתי הכנסיות בשאלוניקי, וכן גם ביתר ערי הקיסרות העותמנית הישנה, נקראו על שם הערים והארצות שמהן באו הגלויות אל העיר. כל משפחה ידעה מקום מוצאה בזמן גרוש ספרד והארצות שהיא עברה בנדודיה עד שהגיעה לשאלוניקי.

מלבד השם של העיר והארץ היו לבתי הכנסיות שמות לוואי מיוחדים שתוכנם: צמחים, בעלי־חיים, חפצים ושמות גנאי שונים.

טרם נעשה מחקר מקיף על יסודם של שמות לוואי אלה. בין החוקרים רבו ההשערות. אחדים סוברים שאלה הם דברים המאפיינים את ארצות הגלויות, אחרים רואים באלה שיבוש שמות משפחות, אחרים אומרים שהם מציינים צמחים שהיו גדלים בחצרות בתי הכנסיות.

נפרט אחדים משמות לוואי אלה:

שמות של צמחים:

בית הכנסת איבורה — ארוז, לאמור: אורז.
בית הכנסת עץ חיים — אז׳ו = שום
בית הכנסת לישבון — מאנגראנה = רימון
בית הכנסת קאטאלאן — פ׳יגו לוקו = תאנת בר
בית הכנסת פורטוגאל — קאלאבאסה = דלעת

שמות בעלי חיים:

בית הכנסת אוטראנטו — גאייו = תרנגול
בית הכנסת ארגון — גאטו = חתול
בית הכנסת שלום — גאמיליו = גמל
בית הכנסת איטליה — ראטון = עכבר
בית הכנסת אשכנז — מושקה = זבוב

שמות חפצים שונים:

בית הכנסת מוגראבים — סיאה = כסא
בית הכנסת נוה צדק — קואירנו = קרן
בית הכנסת קיאנה — ג׳אנאקה = טס
בית הכנסת ציציליה חדש — מאדירו = קורת עץ
בית הכנסת פולייא — מאקארון = מקרון
בית הכנסת הר גבוה — וילה = מסך, וילון.

שמות שונים

בית הכנסת גרוש (ספרד) — משקיטה = צריח של מסגד
בית כנסת ישמעאל — לוס זינגאנוס = הצוענים
בית הכנסת פרובינסיה — לה קהילה דילוס פרוביס = קהל עניים
בית הכנסת יחיא — אקוז׳ידוס = אסופים
בית הכנסת ציציליה ישן — פישקאדוריס = דייגים
בית הכנסת מאייור — לאדרון = גנב.

״יחידי״ בית הכנסת היו נמנעים מלהזכיר כל ימות השנה את שם הלוואי. יחיד מקהילת ״איבורה״, למשל, היה קורא את האורז בשם ״גרנוס די אורו״ לאמור: גרגרי זהב. ורק ביום שמחת תורה היה מותר להזכיר בפומבי את שם הלוואי. בשעה שהיו נפגשים ברחובות קבוצות של חוגגים מבתי כנסיות שונים היו קוראים בקול רם את שמות הלוואי. לפעמים היו מקניטים ״יחידי״ קהילה אחת את ״יחידי״ קהילה אחרת:

״איל גאטו קומי אל ראטון״ לאמור ״החתול״ (בית הכנסת ארגון) אוכל את ה״עכבר״ (בית כנסת איטליה).

בבתי כנסיות אחדים היו גם טכסים מיוחדים מהם משעשעים בצורה של משחקים. נביא דוגמאות אחדות:

1. בבית הכנסת איבורה ששם הלוואי שלו היה ״אורז״ היו רגילים לבשל, ביום שמחת תורה בבוקר השכם, בתנור שהיה בחצר בית הכנסת כמות גדולה של אורז. בזמן ״ההקפות״ היה כל ״יחיד״ טועם שתי כפות של אורז בקראו בקול רם את המילה ״אורז״.

2. בבית הכנסת קיאנה היו מביאים בזמן ״ההקפות״ טס עמוק (שם הלוואי של בית הכנסת) מלא ראקי (אראק) וכל אחד היה שותה ממנו.

3. ביחוד היו מוזרים מאד הטכסים בבית הכנסת מוגרבים (לה סיאה = הכסא). בזמן ״ההקפות״ היה מביא הגבאי כסא גדול שהיה מונח כל השנה מתחת ל״תיבה״, היו מושיבים עליו את ״החתן״ כשמחזיק ספר תורה בידו וקושרים אותו בחבלים אל הכסא. ארבעה חברים גברתנים מהחברא קדישא היו מרימים את הכסא בזמן ההקפות. כשהגיעו לפינות בית הכנסת היו מניפים את הכסא למעלה ומחזירים אותו לידיהם.

במוצאי שמחת תורה היו עורכים בחצר בית ״החתן״ מסיבה גדולה לכבוד נכבדי המתפללים בבית הכנסת. הגזבר היה מקבל את המוזמנים כשמקל גדול בידו. את המסיבה היו הופכים ל״חדר״. ״המלמד״ היה הגזבר והמוזמנים היו התלמידים. המוזמנים — ״התלמידים״ היו ניגשים אל הגזבר ומנשקים את ידו. הגזבר היה חובט בכל אחד במקלו, נותן לו ביצה שלוקה (שהיו שומרים אותה עד הסעודה) ומושיבו מסביב למעגל על גבי מחצלות או שטיחים. הגזבר — הרבי עמד במרכז המעגל, היה קורא שיר והמוזמנים — התלמידים היו חוזרים על כל מילה ומילה. וזהו השיר:

אנדאנדו פור און דירי קאמינו	בהתהלכי דרך גיא
טופי און קריסטיאניקו	פגשתי בנוצרי (קטן)
קי ייב׳אב׳ה אונה אלדה דלביאנאס	שנשא בכנף בגדו אגוזים קטנים
לי דימאנדי אונה נון מי דיו	בקשתי ממנו אחד ולא נתן לי
לי דימאנדי דוס נון מי דיו	בקשתי ממנו שנים ולא נתן לי
אליב׳אנטי אונה פיידרה	הרימותי אבן
אי לידי אין ראש קאביסה	והכיתיו בראשו
מי ייבו אנדי איל פאשה	הביאני אל הפחה
מי איזו קונטאר דייז פירחים	הכריחני לספור לו 10 פרחים
קוארינטה פ׳לוס אי סיין דוקאדוס	40 פ׳לוס ומאה דוקטים (מיני מטבעות).

אחרי ה״שעור״ שרו שירים ילדותיים שונים שלא היה להם שום מובן. השירה ו״מכות״ המלמד היו מעוררים צחוק רב בין המסובים ״התלמידים״. אחר התחילו במשחקים ״החיט״ וה״משפט״. משחק החיט — הגבאי היה החיט, ואחד ה״יחידים״ מזמין אצלו בגד. בתחילה היה דין ודברים ביניהם כדי לקבוע את מחיר הבגד. אחרי שהשתוו על המחיר היה הגזבר עושה כל מיני תנועות בידו כאילו לוקח את מידת הבגד. בינתיים היו יתר המסובים מכינים מקנים ״מחטים״. ״החיט״ היה לוקח מעיל מאחד המסובים, הופכו ומלבישו ל״מזמין״. הלה היה עושה כל מיני תנועות כאילו אינו שבע־רצון מן הבגד. לאחר משא ומתן היה מקבל את מעילו, יושב עליו כאילו אומר לגהצו.

״משחק המשפט״ — השופט היה ראש החברא קדישא. המתדיינים היו שנים מנכבדי המסובים. התביעה: בעלות על שדה. זה אומר: כולו שלי וזה אומר: כולו שלי. השופט היה יושב במרכז המעגל על ״הכסא״ שהשתמשו בו בבוקר בזמן ההקפות. השופט היה מרכיב משקפים בלי זכוכיות, על ברכיו ספר פתוח וכולו רצינות. שני המתדיינים היו ניגשים אליו כשנרות בידיהם. האחד טען: אדוני השופט עשה צדק בריבנו, השדה הוא נחלת אבותי. השני ענה לעומתו: לא אדוני השופט, שדה זה ירשתי מאבותי, חרשתיו, זרעתיו וקצרתי את יבולו בשמחה. ״השופט״ היה מעמיד פנים כאילו הוא חרש וישב בשויון נפש. אחד המסובים היה מטלטלו ואז היה מרים את ראשו מסתכל במתדיינים ופוסק: חלקו את השדה לשנים.

אחרי המשחקים היתה נערכת סעודה חגיגית שתפריטה: בצלים, גבינה, פירות וכמשקה — יין לבן. אסור היה ל״חתן״ להגיש למוזמנים צלי אש וכן קפה. הסעודה היתה נמשכת עד חצות.

חנוכה

מדי נזכור את חנוכה וט״ו בשבט מתחייות בתודעתנו חויות עמוקות של אורחי חיים משפחתיים. הימים — ימי חורף קרים וסגריריים ולעתים גם מושלגים. בערבים בני המשפחה מצטופפים מסביב לפ׳וגארירו (״האח״) העשוי נחושת קלל ונהנים מהחום השופע מהגחלים הלוחשות. אמא או סבתא חותה במלקחים את הגחלים כדי ללבות את האש, **ובשולים הרחבות של**

"האח" מסודרים הערמונים הקלויים שזה עתה הוסרו מתוך הרמץ החם, המסובים מחכים לתורם כדי לזכות בהם.

בספה הרכה ישובים סבא ואבא כשרגליהם משוכלות וכתפיהם עטופים ב"שַל" הוא הסודר כעין סמיכה. לפרקים היו מספרים אגדות שנדלו מתוך הספר העממי "מעם לועז".

באותם הלילות ספוגים אוירה משפחתית מלכדת ומלבבת היה חל חג חנוכה. בני המשפחה עומדים לפני החנוכיה המסורתית שלא נשתנתה צורתה ונשארה במתכונתה ובפשטותה. היא היתה עשויה פח לבן בצורת משולש שבקדקדו החד בית קיבול לפתילה הטבולה בתוך שמן זך. אבא ברך על הנרות וקרא בנעימה קלה, ספק שירה ספק דקלום את "הנרות הללו וכו'" ובסיימו נשמעו בקולות החגיגיים המזמור ל' בתהילים: "מזמור שיר חנוכת הבית לדוד". השיר "מעוז צור ישועתי" לא היה ידוע לנו. בסיום טכס ההדלקה קבלנו בלילה הראשון של החג את "החנוכליק" לאמור: דמי חנוכה.

בימי החנוכה המשכנו בלימודינו "בתלמוד התורה", אך בחוזרנו הביתה נהנינו ממאכלים מיוחדים וביחוד במיני מאפה נעימים. בהיותנו שרויים בבדיחות הדעת אהבנו לשיר את השיר הילדותי הקטן:

ויהי מקץ *	ויהי מקץ
פיטיקאס קון מייל	פיתות בדבש
פארו לאס אזיאה	פרעה אפן
יוסי סי לאס קומיאה	יוסף אכלן
חנוכה באיילה טו טיאה	בחנוכה דודתך רוקדת
חנוכה באיילה טו ב'אב'ה	בחנוכה, סבתך רוקדת

נשים צדקניות היו חוזרות על הפתחים כדי לאסוף קמח ושמן כדי לחלק אותם בין משפחות עניות שלא השיגה ידיהן לאפות דברי מאפה, כדי שהשמחה תהיה שורה בבתיהן.

במסורת העממית נשמרו קטעי שירים שהיו שרות הנשים הצדקניות בבקרן בבתים:

טרה טרה לא גאינה	טרה טרה התרנגולת
קורסו ב'יאה קטילינה	(או: דופי דופי למוג לב)
דמוס אזייטי	פנו דרך לקטילינה
איל דיו בוס אימפריזינטי	הבו שמן
דמוס פ'ארינה	אלוהים יחנכם
איל דיו בוס אמפריזינטי	הבו קמח אלהים יחנכם
סי מי דאש או נו מי דאש	אם תתנו ואם אין
איל פ'יז'יקו אלה חברה	(בכל זאת) הבן ל"חברה" ("החדר")
לה פ'יז'יקה אלה חופה	הבת לחופה.

בימי החנוכה היו נוהגים איגודים בעלי המלאכה למיניהם לערוך סעודות־מצוה לחבריהם.

ט"ו בשבט

ט"ו בשבט הידוע בפי ההמון בשם לא אשורי (לאמור — החג המעורב = מעורב בפירות), היה נחוג בליל החורף בחגיגיות רבה אך ורק בחוג המשפחה. שלא כיתר החגים היה משולל ט"ו בשבט, פרט לברכות הנהנין, מכל טכס דתי או מתפילה מיוחדת בתפילות הרגילות. לליל ט"ו בשבט קדמה תכונה רבה שהיינו עדים לה ביום כשהיינו חוזרים מלימודינו ב"תלמוד תורה", בדרכנו הביתה היינו עוברים ב"פלאסה" הוא השוק הגדול שבעיר: דלפקי מוכרי פירות וקליות היו מסודרים בטוב טעם ריבועים ריבועים כשהם גדושים מיני פירות חיים או קלויים; בשוק היתה נשמעת שירה עליזה מפיותיהם של עשרות עשרות חנוונים המכריזים על סחורותיהם.

עיקרו של החג בערב. השולחן הערוך בטוב טעם, גדוש צלחות צלחות מלאות פירות וקליות. באותו ערב נתכנסו כל הפירות שנשתבחה בהם שאלוניקי וסביבותיה, עמקיה והריה או שהובאו ממרחקים ואף מארץ ישראל. בין הפירות לא נעדרו אף אלה שהצטיינו בעסיסיותם בשלהי הקיץ ונשמרו מכל משמר בבגדים שבארגזים או במרתפים הקרים כדי לשמור על טריותם ולהר־חיק מהם את הריקבון. ואפילו האבטיח וביחוד המילון שזמנם בקיץ וסופם בחג הסוכות, היה מעלה אבא במפתיע על השלחן לשמחת הקטנים והגדולים.

בכל שפע הפירות חשנו את מהותו של החג, חג האילנות, ואת ודאות דברי ה"רובי" (הרבי, המורה) אבא וסבא כי "בלילה הזה נפקדים האילנות וכל עצי פרי על ידי המלאכים והם מצווים לתת את פרותיהם ולהנץ את פריים, ובשביל זה נהגו לקנות כל הפירות ולברך עליהם".

יש שהיינו מציצים מתוך סקרנות דרך החלונות אל האילנות השרויים בשלכתם והמתנועעים כמחווים קידה זה לזה. שמא נזכה לראותם כשהם מתחבקים ומאחלים איש לרעהו, שנה טובה.

כשהיינו ישובים מסביב לשלחן המלא כל טוב, היתה מעלה עליו אמא בחגיגיות רבה את הפארור הגדול והנוצץ והמפיץ ריחות נעימים. זה היה "החמין", "החמין" המיוחד של ה"אשורי" (ט"ו בשבט), או לה"פייסטה דילאס פרוטאס" (חג הפירות), שהשתוקקנו לו כל ימות השנה. בדור האחרון היה נדיר החמין המסורתי של השבתות במשפחות רבות. ה"חמין" של ה"אשורי" שימש כעין זכר ל"חמינים" שניתבטלו.

ה"חמין" היה עשוי גריסי חיטים מבושלים בשומן של רגל פרה כשה"טוטאנו" (לשד העצמות) מבצבץ מתוך שברי העצ־מות וכשביניהם נתונים ערמונים גדולים שהובאו מהרי חורטיאג'י הנישאים בצפונה של העיר.

בסיום אכילת ה"חמין" התחיל אבא בחגיגיות רבה בחלוקת הפירות ובאמירת הפסוק: "ויהי נועם ה' אלהינו עלינו ומעשי ידינו כוננה עלינו ומעשי ידינו כוננהו" (תהילים צ' י"ז). והוא מסביר למסובים את כוונת הפסוק: "שהשם יתברך יקבל את מעשינו באכילת הפירות אף כי איננו יודעים כוונת הדברים". אחר כך טעם מיני מאפה ומברך עליהם "בורא מיני מזונות", ויתר המסובים כל אחד בהגיע תורו טועם בפרי ומברך עליו. פותחים כמובן, בפירות שנשתבחה בהם ארץ ישראל וביניהם ריבה שנרקחה מהאתרוג של סוכות הריחנית והטעימה ומהרי־מון שלמרות הצטמקותו מאז בישולו לפני חודשים אחדים, עדיין גרעיניו האדומים נשארו עסיסיים כפי שהיו.

בבתי תלמידי חכמים הבקיאים במסורות העממיות היה סדר מיוחד באכילת הפירות. בעל הבית פותח בברכת החיטה

* פרשת "מקץ" הנקראת בשבת שחל בו חנוכה.

שב"חמין" כדי לקיים את הפסוק: "חלב חיטים ישביעך", סגולה למזונות ברווח. בעלת הבית היתה מברכת על הענבים, כדי לקיים את הפסוק: "אשתך כגפן פוריה בירכתי ביתך"; הבן — על הזית — "בניך כשתילי זיתים מסביב לשולחנך"; הבת על הרימון — "כל כבודה בת מלך פנימה" כלומר: כשם שכבוד הפרי הוא בתוך קליפתו.

בגמר הטעימה מכל הפירות או בין טעימה לטעימה היה פותח אבא בשירת ה"קומפלאס די לאס פרוטאס", "שיר על הפירות". זהו זמר עממי באיספניולית לט"ו בשבט שחיברו הפיטן העממי ר' יהודה בר ליאון קלעי שחי בשאלוניקי בסוף המאה ה־19.

בשיר, מרובה החרוזים, נזכרים כל הפירות כשהם מספרים על תכונותיהם הטבעיות והמיוחד שבהם כלפי האחרים וכן כל מיני פרחים.

הקומפלאס שימשו לנו מקור חשוב בידיעת תכונותיהם של הפירות וביחוד של הפרחים שידיעותינו עליהם לא היו מרובות.

חג פורים

בפורים הרגשנו שמחה עממית מהי. השמחה פרצה מבית הכנסת עם סיום קריאת המגילה, וממנו אל הבית, וכשגאתה, התפרצה שוב אל הרחוב.

שמחת פורים בעממיותה דמתה לשמחת תורה (ראה לעיל), אלא שזו דתית וזו חילונית, זו, מאופקת ומסויגת מפאת קדושת היום וזו בלתי מרוסנת ומשתוללת בראש כל חוצות בעגלות ובכרכרות, ובצהלת שכורים למחצה. הצד השוה שביניהם עליזות וחדוות החיים.

בפורים עוד היה נופך משלו. שמחה לאיד האויב המסורתי מדור דור וסיפוק רגש הנקמה שהיה מפעפע בלב לכל ה"המנים" שחשבו להתנכל לציבור היהודי המושרש בעירו.

התכונה לפורים היתה מורגשת בבית וברחוב עוד ימים אחדים לפניו. בבית — ידי הנשים היו מלאות עבודה בהכנת הפשטידות המיוחדות לסעודה החגיגית של פורים ול"משלוח מנות"; טסי נחושת ממורטים משוחים בשמן היו ערוכים על גבי השולחנות והאצטבאות שבמטבח הרחב; קנה וקנמון ומי ורדים הפיצו את ריחותיהם החריפים והנעימים; הנשים — זו מרדדת במערוך עץ את הבצק לעלים דקיקים, וזו שוטחת בטסים שכבות שכבות ונותנת ביניהן רסק אגוזים ושקדים; זו מורחת את השכבה העליונה במשרה של ביצים טרופות וחוצה את הכל בסכין חדה רבועים רבועים, וזו מכניסה את הטסים לתנור שהוסק מבעוד יום.

גמרו בעשיית פשטידה זו, היא הבקלב'ה והתחילו בעשיית הסאמסאדאס, אלה המשולשים הקטנים עשויים עלים דקיקים ותוכם רסק אגוזים ושקדים וטבולים בדבש. מאפה טעים ופריך זה שימש כפריט חשוב ב"משלוח מנות" וביחוד לבת צעירה שזה עתה חלו כלולותיה או למחותנים מכובדים. סיימו בהכנת ה"בקלב'ה" והסאמסאדאס וכבר רותחים בסיר השפות על הכירים מי הדבש להכנת הפשטידה המיוחדת לפורים של ההמונים הנקראת בשם "טופישטי". ביד זריזה נותנת אמא בסיר את הקמח, בוחשת בתרווד עד שעולה הבצק, לשה קלילות ושוטחת את הכל בטס ומכניסה לתנור.

כל התכונה הזאת היתה מרנינה את הלבבות, מגרה את התיאבון ומעורר את כוח ההמצאות והתחבולות כיצד לזכות, באיסור או בהיתר, בטעימת מעדנים אלה עוד לפני החג.

וברחוב — בהתקרב שבת זכור הוא "סאבה די לאס נוב'יי־קאס" (שבת הכלות) בפי ההמונים היתה האוירה בעיר טבועה מתיקות. באשר פנינו, בפתחי בתי כנסיות, בחנויות וביחוד בחנויות השקיירג'יס (מוכרי סוכריות) ב"פלאסה" (השוק) היו פוגשות עינינו ציבורים ציבורים של מיני מתיקה, ערוכים ומסודרים בדלפקים מיוחדים מינים ממינים שונים ומשונים: קסתות, מספרים, קבקבים, פרצופי בני אדם קטנים וגדולים וביחוד צורות משונות המדגימות את המן ועשרת בניו והכל עשוי מסוכר, מהן מוצקות ומהן דקות כעין הזכוכית והכל בשלל צבעים. מבין בליל מיני המתיקה היו בולטים ה"פ'ו־לאריס", אלה מגדלים עשויים סוכר כשתחתיהם שכבת בצק ובה נתונה ביצת חמין. בצידי הדלפקים היו מוצגים גושים של ה"קופיטה", מין חלב'ה לבנה קשה ומנומרת מאגוזים ושקדים הקבועים בה.

ב"פולאר" המסמל עץ התליה של המן וב"קופיטה" היו זוכים ביחוד הנכדים, מתנת סבא הטוב.

ראשיתו של הרגשת החג — ליל שבת זכור. אם כל הסעודות בשבתות היו משופעות במאכלים למיניהם כיד בעלת הבית הטובה עליה, הרי בלילה זה נהנינו בפשטידה מיוחדת ב"פסטיל די בופ'י" (פשטידה ממולאת בריאות טחונות) או ב"בולימאס" הם עשויים משולש בצק גדול הממולא בשר; ואם בכל ליל שבת היתה מלווה הסעודה בשיר שבת, או בפרקי שיר השירים או הפטרת השבוע, הרי בלילה זה נופך משלו: הפיוט "מי כמוך" מאת ר' יהודה הלוי, המפרט באריכות רבה את גבורי "מגילת אסתר". תרגמוהו גם בלאדינו. הפיוט הארוך הפך למשל בפי הבריות, אם היה מטיח אדם דברים רבים נגד חברו היו אומרים עליו כי "ייה לי קאנטו לה די מי כמוך" לאמור: "שר לחברו מי כמוך".

כשסיימו בפיוט זה היו מוסיפים את הפיוט המתחיל במלים "אזכיר חסדו אל נאמן" לאברהם בר שלום, שגם תכנו מאורעות פורים. מנגינתו עליזה ומושפעת מהשירה התורכית המסולסלת.

בליל פורים היתה התכונה בבית הכנסת רבה. הזקנים וביחוד תלמידי החכמים שביניהם החזיקו בידיהם את המגילות הכתו־בות על קלף. מהן היו נתונות בתיקים של עץ זית ומהן של כסף ואף של זהב, שהיו מסורות מאב לבן, מסבא לנכד במשך הדורות.

הנערים היו דרוכים וערוכים למלחמה על המן ופמלייתו כשידיהם מחזיקות בפטישונים עשויים עץ וחיכו בקוצר רוח להכות בהמן ובבניו. קהל המתפללים התאים את ישיבתו בספות ובכסאות לצורך רקיעה ברגלים במלחמה הקרובה. בתחילה נשמעה קריאת המגילה בקשב רב מפי החזן שנבחר לכתחילה בגלל קולו הערב, סילסל בשירתו לפי הטעמים ולפעמים חרג מהם ועבר לקריאה אומנותית בהטעמת תכנם של המאורעות שבמגילה: הנמיך את קולו בעצב בהזכיר את מחשבת המן להרוג ביהודים, והרים את קולו בעליזות בהזכירו את מרדכי ואסתר, וביחוד כשהעלילה מתפתחת ומגיעה לשיאה במפלת המן.

קהל המתפללים משתתף עם החזן, במקהלה אדירה כאילו הוכנה מראש, בקריאת הפסוקים שבמגילה המבשרים את הנסיבות למפלת המן, וכן את הניצחון כגון: איש יהודי היה בשושן הבירה (פרק ו׳ א׳); בלילה ההוא נדדה שנת המלך (פרק ו׳ א׳) ומרדכי יצא מלפני המלך בלבוש מלכות (ח׳ ט״ו) ועוד.

הכל הלך למישרים עד הגיע פרק ו׳ בהזכר שמו של המן. שנאת הדורות על ה״המנים״ למיניהם היתה מתפרצת בין כתלי בית הכנסת. הנערים מכים בפטישוניהם בכל מקום אגב חיפוש ברצפת העץ ובספסלים את ״עיני המן״, והגדולים מרקיעים בחוקה ברגליהם. מכאן ואילך משתדלים הקטנים לא להחמיץ בהכאת המן. יש והחזן בהכירו בצפוי, היה קורא בחפזה וביחוד הפסוקים המספרים על מפלת המן ותלייתו הוא ובניו על עץ.

אחר כך היה נרגע הקהל והקשיב רב קשב את פרשת הנצחון, קורא בקול חזק את הפסוק ״ליהודים היתה אורה״ ומסיים בשמחה את סופה של המגילה.

זכורני — כשהייתי חוזר מבית הכנסת הביתה היו מתאספות השכנות גדולות וקטנות והייתי קורא בפניהן את המגילה. כידוע: הכל חייבים בקריאת המגילה. באותו ערב היו לי הנאות אחדות: א. קראתי מתוך המגילה שהיתה נתונה בתיק של כסף עתיק יומין, מורשת המשפחה מדור דור, שקיבלתיה מידי סבא. ב. הרגשתי שמץ של גאוה שאני שזה עתה הייתי ל״בר מצוה״ מזכה את הרבות וביחוד את בנות גילי... ג. מתן השכר אחרי הקריאה: מנה הגונה של ה״קופיטה״ (ראה לעיל) ומגדנות למכביר בתוספת הפורימליק (דמי פורים).

עיקרו של החג — סעודת פורים, סעודה כיד המלך. בעינינו הקטנים היתה מצטיירת סעודה זו כזו שבחצר המלך אחשורוש. על השולחן הועלו מיטב התבשילים, שפע קליות פירות, מיני מתיקה ודברי מאפה למיניהם ויינות מהמשובחים ובשפע. דלת הבית היתה פתוחה לרווחה. מדי פעם היו נכנסים משרתי הציבור למיניהם, כדי לזכות בפורמליק (דמי פורים): מנקה הרחובות, הארנאוט (אלבני) הנוטר בלילות הוא ״הפאזב׳אן״, האסינדידור (מדליק הפנסים שבראשי הרחובות) התורכי ולהבדיל, שמש בית הכנסת ויתר כלי קודש וסתם אביונים. בעיקר לא פסקו לבוא בני קרובים ושכנים כשהם נושאים בידיהם בזהירות ובפנים קורנות משמחה את הטס המכוסה במפית לבנה הוא ״המשלוח מנות״. אבא קיבל את הטס בחגיגיות רבה, הסיר את המפית ולעינינו מעדנים מכל המינים בצרוף תפוח, הסתכל בתשומת לב בתוכנו של הטס, לוקח חלק ממנו ושם מנות אחרות, והכל לפי חשיבותם של שולחי משלוח המנות, אחר מכסה את הטס ופוטר את השליח במתת כסף הגונה.

כטוב לבנו בסעודה השמנה היינו מזמרים את ה״קומפלאס״. שירים עממיים כתובים בעיקר בלאדינו מהם עממיים שלא ידעו מי הם מחברם ומהם מפיטנים עממיים ידועים. תוכנם של השירים — פרשת המן המתוארת בפרטי פרטים ובהומור רב, לקט של סטירות מחיי המן המשפחתיים, החל מחתונתו עם זרש המרשעת, הכתובה ותנאי הנשואין, התנגשותו עם מרדכי הצדיק וסופו המר בצרוף ״השכבה״ (״יזכור״) מיוחדת אחרי פטירתו.

באותה שעה היה הרחוב הומה מהמון חוגגים. הללו צועדים חבורות חבורות כשהם בגלופין והללו רכובים על חמורים, סוסים ואף בכרכרות. במקומות שונים עוד נמצאו נערים שהמשיכו בנוהגי דור קודם לקחת קורת עץ המסמל את המן ולשרפו באש.

פסח

טרם הספקנו מלנוח משאונו של חג פורים וכבר חג הפסח, ובעיקר חומרתו, חודר אט אט לתוך מסכת חיינו. הלכה והסתמנה רוח אחרת בכל הליכות הבית. הורגש כי מעתה השליטה מסורה בידי סבתא ואמא, וכי הכל מתנהל בשיטה, בהתמדה ובקפידה רבה. בכל יום עובר הרגשנו כי ניטל מאתנו בבית חופש התנועה. היינו מתלבטים בין ארגזים וארונות שטולטלו ממקומם, בין סולמות הסידים ובין רגליהם של בעלי מלאכה שונים. העבודות הנעשות בכל חדרי הבית היו נראות בעינינו לא כשגרתיות הינו: לחידוש פני הבית גרידא כי אם כולן היו מכוונות לתכלית אחת: בעור כל שמץ של חמץ.

במידה והתקדמו העבודות והחג קרב ובא היינו בני הבית, מתוך הסכמה אילמת, הולכים ונסוגים לפינות הבית המותרות, עד שהגיע היום והותרו לנו 4 אמות בקצה האולם הרחב או בגזוזטרא שבהם היינו מקבלים את לחם חוקנו.

אחרי ״שבת חודש״ היינו מרגישים בבית, בביה״ס וברחוב את משב התחלת החג. ציבור שלם מלוכד חש את מלוא חשיבות החג. היה קוו משוך מהמתרחש בבית, עובר אל הרחובות ואל השוקים ועד חדרי הלימוד בבית הספר. קוו מלכד זה שימש, בלי שום ספק, גורם חינוכי חשוב להעמקת תחושת הערבות ההדדית שבין חברי קהילת שאלוניקי רבתי.

בלכתנו לתלמוד התורה דרך השוק המרכזי היינו נתקלים בנוף אחר שלא היינו רגילים בו ביתר ימות השנה. הסדר והנקיון שלטו בכל. מדפי החנויות והדלפקים שבפתחיהן היו שופעים כלים מכלים שונים: כלי חרסינה וזכוכית נוצצים וכלי נחושת, סירים, תרודים, קלחות מבריקים מלובן צפויי הבדיל שזה עתה הובאו מאהלי צוענים ומצריפי אלבנים ותורכים. צרכי אוכל למיניהם נראו כשהם מבוררים מכל פסולת שיש בה שמץ של חמץ. ביחוד היו בולטים בהם מאפה־תנור, אלה מצות שקמחן נלוש עם יין וביצים וכן פירות כגון: צמוקים שחורים שנועדו בעיקר לימי הפסח, אגוזים ושקדים טריים ועוד. אזנינו היו קשובות לזמרה העליזה עשירת הלחנים היוצאת מפי עשרות עשרות המוכרים העומדים על יד דלפקיהם ומכריזים על סחורותיהם המשובחות והכשרות לפסח. תוך כדי הזמרה היו ידיהם מלאות עבודה. הביקוש היה רב. בעלי הבתים ועקרות הבית ידעו כי ההוצאות הכרחיות וכי אין לקמץ במעות. הפתגם העממי היה אומר: פסח — ראשי תיבות: פאראס סין חשבון, לאמר: ״מעות בלי חשבון״.

היינו ניתקים מאוירה מלבבת זו וממהרים לתלמוד התורה. גם כאן חלו שנויים חשובים. נימה חדשה נכנסה בלימוד השיגרתי של יום יום. שקענו בלימוד הלכות פסח, בלחן הנעים של שיר השירים, בשינון ה״הגדה״ ועל הכל בתכונה לקראת השבת הגדול.

בשבת זו הוחגה ברוב פאר ״חג ההלבשה״. מימים ימימה היו מקבלים, תלמידי תלמוד תורה, בגדים חדשים לחג. בתחילה, חילקו לנו שמלות לפי מנהג הימים ההם, אח״כ כשחדרו במסכת

חיינו מנהגים אירופיים נתחלפו השמלות בבגדים אירופיים.

לקראת "חג ההלבשה" הכינו אותנו לחגיגה הגדולה שהיתה נערכת בבית הכנסת הגדול שבעיר במעמד רבני העיר ונכבדיה והמון רב. הפיטנים שבין המורים לימדו אותנו שירים מיוחדים, והבקיאים מביניהם הכינו גם הצגת מחזה מענינא דיומא היינו: דאגת נדיבי העם לתלמידי בית הספר והכרת תודה להם.

בהתקרב החג רבו ההתרחשויות שהעשירו את לבנו. הסימן הראשון המובהק כי החג אחר כתלנו ראינו בהודעת אבא, בחגיגיות, כי חבילת המצות עתידה להגיע בקרוב. מבעוד יום היה מוכן הפ׳ורסיל (הארגז) לקיבול המצות, כשהוא ממורק ורחוץ וסדין צחור עוטף את תוכו סביב סביב. בהגיע הסבל עמוס החבילה העטופה בסדין היינו מקבלים את פניו כאילו נושא איתו אוצר. אמא היתה מקבלת את המצות הגדולות, העגולות, הדקות והריחניות ומסדרת אותן זו על גבי זו. עינינו רואות ולבנו חומד. בתחילה היו נתקלים בסרובה של אמא, ואולם אח״כ היתה נשמעת הערה כלאחר יד: "ב׳ה לאב׳ה לאס מאנוס" (לאמור: לך! ורחץ את הידים) והרמז היה ברור, ומי יתנה שמחת הנגיסה הראשונה של המצה הפריכה והטעימה שלה חכינו כל ימות השנה. מציאותה של ה"מאסה" (המצה) בבית שימשה אות ואזהרה לכולנו לשמירה מעולה מלהחדיר כל "חמיצות" בקרבת הארגז ובחדרים ששוטפו ושופשפו היטב.

החויה השניה של הרגשת החג היתה כשנצטוה אבא או האח הגדול להוציא מהמדף העליון של הארון או מהארגז המיוחד לכך את ה"לוסה פאסקואל", לאמור: כלי הפסח. משנתערטלה ה"לוסה" מהבד העבה שכיסה אותה היו נראים הכלים המבריקים בכל יפיים והדרם. היו ביניהם כאלה שעברו בירושה מאמא לבתה ומסבתא לנכדתה ורחף עליהם הוד קדומים ורבים מהם יצאו כבר מתוך האופנה. ומשום ששימושם היה מועט ושמירתם היתה מעולה נתקיימו הכלים שנים רבות בשלימותם.

זכורני: חוית ה"לוסה" היתה מתעמקת בחוג משפחתנו יותר, בגלל ה"לוסה" המיוחדת של סבא. סבא היה מהדר מן המהדרין בהלכות הפסח. הוא "אכל מונדאדו". הוא הדיר את עצמו מכמה צרכי אוכל שנראו בעיניו כחשש של אי־ודאות מוחלטת בכשרו־תו לפסח, כגון שמן, סוכר ועוד. התבשילים שנעשו רק על ידי סבתא היו בכלים מיוחדים שעתיקותם היתה יתרה מיתר הכלים. מצותיו לא היו המצות שהשתמשנו בבית ושנאפו בבתי החרושת שבעיר. מצותיו של סבא היו נאפות בביתנו בתכונה רבה בשעות המוקדמות בערב החג. בעבודת קודש זו השתתפו לא רק בני הבית כי גם בני רבנים שהביאו את קמחם כדי לאפות את שלוש המצות בשביל ה"סדר".

סבא היה יושב בראש השולחן כשפניו מאירות וצובר ציבו־רים ציבורים של שלוש ה"בויוס" (בצורת פיתות קטנות) ומסמן את שמות הרבנים עמיתיו כדי לכבדם בהן בשביל "הסדר".

באותה שעה היו ידי סבתא עסוקות בהכנת החרוסת. מה אהבנו להמצא בקרבתה, לא רק כדי להנות ממראה מעשה המרקחת הזאת כי גם לזכות בטעימה מהפירות שנערמו לפניה וללקק השיריים שנדבקו במכתש ובכלים.

היו לפניה ציבורי פירות אלה: תפוח, אגוז, תאנה, תמר, צימוקים ועוד. סבא היה נותן טעם בשימוש בפירות אלה. הוא היה אומר: כל הפירות האלה שמהם נעשית החרוסת, לכולם קשר עם עם ישראל ונזכרים בשיר השירים:

התפוח — תחת התפוח עוררתיך
האגוז — אל גינת אגוז ירדתי
התאנה — התאנה חנטה פגיה
צמוקים — והגפנים סמדר נתנו ריח
התמר — אמרתי אעלה בתמר

היתה סבתא כותשת היטב היטב את הפירות במכתש הנחושת המבריק, מערבת יחד בכף של עץ ונותנת בתערובת יין כדי לדלל את סמיכותה של החרוסת, שמה את הכל בכלי גדול ומחלקת אח״כ מנות מנות בכלי זכוכית נוצצים ושולחת מנה מנה לבני המשפחה ולשכנים.

באותה שעה בעת שהיינו שקועים עוד בהשכמה באפיית המצות, היו נשמעות קריאות הכפריות הבולגריות והתורכיות, שירדו מן ההרים או צוענים שיצאו ממחנותיהן שמחוץ לעיר, המכריזות ברחובות העיר בקול לבבי וחגיגי: "דאלי פאן מדונה", "דאלי פאן סיניורה" (לאמור: הבי לחם גברתי, הבי לחם גברתי"), והיו עוברות על הפתחים כדי לאסוף את כל ככרות הלחם ודברי מאפה שונים שנותרו בבית בביעור החמץ ושריפתו בשעות הבוקר. האכריות וזקופות הקומה בבגדיהן הססגוניים היו מתקבלות בסבר פנים יפות על ידי עקרות הבית. ועוד חוויה נכונה לי בערב החג, הייתי משמש שליחו של סבא אל בית המרקחת הקרוב. וכל כך למה? רצה סבא לקבוע בדיוק שעור ה"כזית" שנצטווינו באכילת ה"בוקא־דוס" (חתיכות המצה) בליל הסדר: מה גדלה של אותה חתיכת המצה שעליו לחלק למסובים בזמן "הסדר"?

סמוך לשעות הצהרים היה לרחובות העיר מראה של חג. אנשים רבים הלכו לבתי הכנסיות, שהיו מתיחסים אליהם מדור דור, כדי לקבל מידי הגבאים שלוש "מצות שמורה" בצרוף חרוסת. רבים היו מזדרזים לסגור את חנויותיהם כדי למהר ולהגיע לבתיהם.

ליל הסדר

"ליל הסדר" משמש לכל בית ישראל בתפוצותיו מקור של חו־יות עמוקות בלתי נשכחות. והחויות, שבכלל ישראל, מהן זהות בלי הבדל עדה ושבט ומהן שיש בהן נופך מיוחד, שיסודו עתיק.

אביא, איפוא, חויות אישיות מ"ליל הסדר" שביסודן מנהגים שהיו רווחים מקדמת דנא בקהילת שאלוניקי עיר ואם ביש־ראל.

ה"סדר" היה מתנהל לאיטו בהרחבת הדעת כשסבא "המלך במסיבו", משרה מהודו ומזיוו על "נתיניו" המרובים, בנים ונכדים לעשרותיהם ולפעמים גם שכנים חשוכי בנים. הרגשנו כי "הלילה" הוא "ליל שמורים". כל חלק וחלק שב"סדר" הדגשתו יתרה, הסברו נוח וברור. היה סבא שואל בניחותא, אגב חיוך וזמר, טעמם של מנהגים, כרב המשטח את לימודו לפני תלמידיו. אלא שלא חיכה לתשובה, הוא שואל ומשיב אגב צווי למה שצריך להעשות או בזמן חלוקת אותו פריט שב"סדר" שיש לחלק למסובין. כדי שהכל יהיה ברור ומחוור היה משא ומתן "לימודי" זה מתנהל בשפה המדוברת, באספניולית כשהיא מתובלת בארכאיזמים לשוניים בלתי שגורים בשפת חיי יום־

יום. ואז היינו מרגישים בסבא, בזקנו הלבן ובעיניו המאירות, כאילו נתמזגו בו, כביכול ,כל אבות המשפחה לדורותיהם.

כשהיה רואה סבא שכולם יושבים במקומותיהם וספרי "ההגדה" וכוסות היין המבריקים מוצבים לפניהם, היה רומז לפתוח את דלת הכניסה לבית כדי לקיים "כל דכפין ייתי וייכול, כל דצריך ייתי ויפסח". "גילויו" של אליהו הנביא ב"ליל הסדר" לא נכלל במכלול המנהגים שלנו. הוא נודע לנו רק כשנפגשנו בדרך חיינו עם אחינו "האשכנזים". לכן גם "כוסו של אליהו" נעדר משולחננו.

ישב סבא בניחותא בפינת הספה הארוכה, הוא המקום הנוח והמכובד, כשסבתא דאגה מבעוד יום לשים כרים וכסתות כדי ש"הסבתו" של סבא תהיה שלמה וכהלכה. פתח סבא בזמר "קדש ורחץ" שבו פורטו כל הפעולות שתעשינה בזמן "הסדר" והכריז חגיגית המילה "קדש" ואמר באספניולית צחה: "ימלאו את הכוסות יין". ומיד הוא שואל: פורקי? לאמור: למה? ומשיב: כדי לאמור "קידוש".

כשהביאו לו ולכל המסובים, אחרי קריאתו המילה: "רחצה", את הכד ואת הקיתון כדי לרחוץ את הידים, היה אומר אגב חיוך: צאו וראו כמה אנו הלילה "בני חורין". שבכל הימים אני רוחץ את ידי בקיתון שבמטבח והלילה אני זוכה שישרתוני על יד השולחן ממש ולא רק פעם אחת כי אם פעמים.

כשהכריז על אכילת כרפס היה מוסיף: לוקחים מן הכרפס, מסתכלים אם אין בו תולעת, טובלים אותו בחומץ, יברכו את ברכתו ויכוונו בברכה זו (בורא פרי אדמה) גם באכילת המרור.

במילה "יחץ" היה מסביר בניחותא: לוקחים את שלוש המצות, חוצים את האמצעית לשתים, החצי (יושם) בין השתים, והחצי השני — (יושם) מתחת למצע (לאמור, טומנים מתחת למצע שבספה) בשביל האפיקומן.

ואל יהא הדבר מוזר אם הודיע סבא על מקום המצאו של האפיקומן. לא ידענו את המנהג הרווח בין יהודי "אשכנז" על "גניבת" האפיקומן. האפיקומן עניין אותנו מאד מבחינה אחרת. היתה רווחת בציבור האמונה בסגולה מיוחדת של האפיקומן המשקיט את הים מזעפו. המפליגים במרחבי ימים היו לוקחים אתם חתיכות מהאפיקומן ששמרו עליהן מכל משמר אחרי טעמם מהם "כזית" בליל הסדר.

האפיקומן היה גם שומר על הבית ממזיקין. חתיכות מהאפי־קומן בצרוף "מצת יין" היינו מצה עשויה מקמח ויין או ביצים, היו תולים בפינות הבית. בכל ערב פסח היו שורפים אותם ושמים אחר תחתיהם.

"ההגדה" היתה נקראת בעברית ובלאדינו. שני הקטעים הראשונים: הא לחמא עניא ומה נשתנה היו נקראים בצוותא. הקטע השלישי: עבדים היינו וכו' היה קורא אותו "ראש הסדר" ומכאן והלאה כל אחד לפי תור היה קורא אחד הקטעים. אלא שהקטעים המזכירים מכות מצרים היו נאמרים על ידי "ראש הסדר". בזמן הקריאה היה מריק מכוס היין טפות טפות בתוך קיתון בהזכירו כל מכה ומכה. לא היינו רשאים לראות ביין המזוג לתוך הקיתון. בהגיע התור לקריאת הפיסקה: "בכל דור ודור חייב אדם להראות עצמו כאילו הוא עצמו יצא ממצרים" היה סבא קם ממקומו, פותח את דלת הכניסה, מפשיל מאחורי גבו מפית שבקצהו קשור האפיקומן, מחזיק מקלו בידו, מהדק את אבנטו הרחב ומתקרב אל השולחן בכפיפות קומה. ואז היינו שואלים אותו: מאין סבא? והוא השיב: ממצרים, בני, משעבו־דם של המצרים. מתישב במקומו ומספר בחן סבלם של בני ישראל בארץ מצרים ואת כחו וגבורתו של אלוהים שהוציא אותם משעבוד לגאולה.

אם כי מנהג זה היה חוזר בכל שנה, היה עושה עלינו, וביחוד על הצעירים שבנכדים, רושם חזק.

בסיום "הסדר" והגיע תור הפיוטים, היה סבא במצב רוח מרומם. כשהגענו לפיוט "אחד מי יודע", היה סבא מפליא אותנו בזמרו את הפיוט בשפות שהיו מתהלכות בעיר: תורכית, יונית וכמובן באספניולית.

סיום החג

במוצאי החג בדרכנו מבית הכנסת הביתה היינו מלקטים עשבים והיינו מוסרים אותם לאמא. היא היתה מניחה את העשבים בכל פינות הבית ומפזרת עליהם מעט סוכר והיתה אומרת: "אניו וידרי קי נון סי סיקי", לאמור: "שנה ירוקה, שלא תיבש" ומסיימת "אינב־יראנאדה בואינה", לאמור: "קיץ טוב".

ימי הספירה

מפסח ועד שבועות היו ימים גדושי פעילות רוחנית. הרגשנו כאילו אנו מתכוננים לקראת חג או מאורע חשוב, כעין אותה התעוררות רוחנית שהרגשנו בחודש אלול בימי הסליחות. אלא שאז הפעילות הרוחנית בוצעה באשמורת השלישית ואילו עתה — יום יום בין הערבים. הצד השוה שביניהם הזדככות הנפש, באלול — לקראת יום הדין בימים הנוראים, וימי הספירה — לקראת קבלת התורה בחג השבועות.

בימי הספירה עמדו במרכז חיינו הדתיים שתי מצוות: ספירת העומר וקריאה ב"פרקי אבות". הראשונה — זמנה יום יום, והשניה — בשבתות.

מידי יום ביומו, בערוב היום, אחרי המשחקים ב"מהלה" (השכונה), היינו הולכים עם אבא, ולפעמים גם בלעדיו, אל בית הכנסת הקרוב כדי לקיים את מצות ספירת העומר במועדה. בין תפילת מעריב ובין שעת הספירה היינו מקשיבים רב קשב לדרשת "החכם" שתכנה עינינא דיומא — הספירה, דברי כבושין ודברי מוסר כשהם מתובלים בדברי חז"ל ובאגדות מיני קדם. נציין, אגב, שגדולי התורה שהיו נוכחים באותה שעה בבית הכנסת היו נראים כמקשיבים לדרשן העממי כדי להראות לפשוטי־עם את התענינותם לדברים הנשמעים. ביחוד אהבנו לשמוע דרושיהם של שנים מהדרשנים העממיים המפורסמים: האחד — ח' יוסף קאראסו שמשך את לב שומעיו, שברובם הגדול היו פשוטי עם, בעלי מלאכה, סבלים וספנים, בדיבורו השקט ובחיוכו הלבבי. והשני — ח' אברהם מטלון, שנוסף לבקיאותו הרבה באגדות ובמשלים היה מהנה את הציבור במשלים ובבדי־חות. ח' אברהם מטלון היה מפורסם בעיר גם בהתקנת מצנפות ("בוניטי") לרבנים [1].

1 היתה לי משיכה מיוחדת אליו, בגלל התקנת מצנפתו של סבא. הוא היה מזכני כ"עוזר" לו. וזו מלאכת ההתקנה: ח' אליהו היה מחזיק בקצה של רצועת בד לבן ארוך שהיתה טבועה על ידו טביעות של קוים ופרחים בצבע שחור. הקצה השני הייתי מחזיק

ספירת העומר שהיתה נאמרת בעמידה ובקול רם היתה משרה עלינו, בתחילה — אימה ובסופה — רגש של הקלה מהמתיחות שהיינו נתונים בה, וזה בגלל התפילה הנאמרת לפני הספירה. החזן היה קורא ב״לאדינו״ והיה מטעים בתחילה את הפסקה: ״העונות והפשעים והחטאים שפגמנו ואשר בכח מצות ספירת העומר תטהרנה נפשות בית ישראל מזוהמת הנחש וטמאת מצרים״, ולבסוף — ״כשם שעמד להם לישראל מצות העומר למגן ולצנה בימי גדעון וימי חזקיהו וימי יחזקאל ובימי מרדכי ואסתר להכניע כל אויביהם, כן יעמד לנו להכניע את כל אויב נפשנו וכו׳״.

היו בדברים אלה כעין חזרה על למודינו ב״תלמוד התורה״.

שבע השבתות שבין פסח לשבועות היו מוקדשות לקריאת ״איל פרק״ (״פרקי אבות״). שבת שבת ופרקה ב״לשון (עברית) ובלאדינו״ ובלחן מסורתי. לקריאה זו נהרו לבתי כנסיות ולבתי מדרשות סולתה ושמנה של הקהילה, פשוטי עם למקצועותיהם ומטיבי זמר, כדי לשמוע קריאתם של פיטנים מפורסמים שהיו חורגים מהלחן הפשוט המסורתי שבפי ההמונים והיו מזמרים את הפרקים במנגינות עשירות בסלסוליהן שחוברו על ידי פיטנים מקומיים או הובאו, ביחוד, מאיסטנבול שהיתה מפורסמת בפיטניה־משוריה. בשבתות אלו היתה כעין התחרות בין הפיטנים בהידור מצות קריאת ״פרקי אבות״.

אחרי הקריאה היינו מקשיבים לדרשותיהם של הדרשנים העממיים על תוכנו של הפרק באותה שבת. רבני הקהילה ונכבדיה וטובי הפיטנים היו מתכנסים בבית הכנסת המפואר ״איטליה ישן״. הדרשנים אחרי הקריאה, היו מתלמידי בית המדרש לרבנים ״בית יוסף״ הבכירים. תלמיד תלמיד ושבתו.

ככל בני ישראל לתפוצותיהם נשמרו ״ימי הספירה״ להלכותיהם ולחומרותיהם. בערב ״ל״ג בעומר״ הוא הילולא דבר־יוהאי הרגשנו כעין פורקן מחומרת הימים, שבהם, נאמר לנו על ידי מורינו, ״עשרות אלפי תלמידי ר׳ עקיבא מתו במגפה״, והיינו שרויים ללא שמחות משפחה.

ה״הילולא״ היתה נערכת בבית כנסת ועל פי הרוב ב״מדרש״ כשהוא מואר בנרות רבים, מהם בעששיות שמן, ומהם בנרות שעוה גדולים וקטנים. ״השמש״ או ״הגבאי״ היה מכריז על ״מכירות״ הדלקת הנרות לכבוד ה״צדיק, זכותו יגן עלינו״ וכן התנאים ששמותיהם התנוססו במנורות ובעששיות. ״המדרש״ היה מקושט בשרשראות ניר צבעוני שנעשו על ידי בני ״היחי־דים״ (המתפללים הקבועים של בית המדרש). אחרי לימוד בספר ה״זוהר״ היתה מתפרצת מפי הקהל שירה אדירה לכבוד בר־יוחאי.

בר יוחאי, נמשחת אשריך
שמן ששון, מחבריך.

היו מקומות שהיו שרים נוסף לשיר זה, גם שיר געגועים על טבריה ב״לאדינו״ שהחרוז החוזר היה נגמר:

פאסארי אגורה אי ב׳ירי לה טיירה סאנטה די טבריה
(תרגום: אעברה נא ואראה אדמת הקודש של טבריה).

ה״הילולא״ היתה מסתיימת בחלוקת סוכריות מיוחדות במינן (״בלגמון״) או במיני מאפה (מארוג׳ינוס ועוד).

חג השבועות

בחג השבועות התבלטו שני אירועים חשובים: א. תקון ליל חצות ותפילת השחרית, וב. בילוי החג בחיק הטבע: במרחבי הרים ובגנים. הצד השוה שבשניהם, שמחה וששון החיים בציבור ובמשפחה.

ליל שבועות. הסעודה החגיגית בסיומה. קריאת מגילת רות ב״לשון ובלאדינו״ ובלחן המסורתי, בזמן קינוח הסעודה, הגיעה לפסוקיה האחרונים. ועם גמר ברכת המזון מתכוננים אבא והאחים הגדולים ל״נוג׳אדה די סיב׳ו״ (לאמור: תיקון ליל שבועות). שידוליו של אבא לקטנים שבבנים להשאר בבית ולהשכים לתפילת שחרית לא הועילו. בבית הכנסת או ב״מדרש״ היו מזומנות לנו כמה חוויות ואירועים שלא רצינו בשום אופן לוותר עליהם. היינו מבטיחים לאבא שנדע להתגבר לבלי עצום עין ולא לתת תנומה לעפעפינו.

הזריזים לבוא ל״מדרש״ כבר נמצאו נשכרים. הם תפסו את המקומות הנוחים לישיבה בספות המרופדות, בפינות או בחיבורי הספות. בהם יש אפשרות להשען על המשענות ולחטוף על ידי כך תנומה קצרה לעת הצורך.

ה״לימוד״ התחיל. היינו מחכים לתורנו לקרוא בחומש, פרק פרק מכל פרשה ובטעמיו. ואחר במדרשים ביחוד אלה המספרים על נתינת התורה ובשבחה וכן פרקים מהזוהר וכמובן, ספר תהילים בשלימותו.

בהיותנו שקועים במחזור שבידינו היינו שולחים מבט חטוף לירכתי הבית ל״שמש״ היושב על יד הפ׳וגארירו ועוסק בבישול ה״קאב׳י״ (הקפה). מה מאושרים היינו כשהיינו זוכים יחד עם הגדולים לקבל פ׳ינג׳אן (ספל) קפ׳י מהביל וריחני ובצרוף, לפעמים, רוסקה (כעך) או ״ביסקוג׳יקו״ (פכסם קטן מתוק). גמיאות הקפה היו חוזרות במשך הלילה הארוך לפי שיקולו של ״השמש״ ובמידת הצורך כדי להקל על יצר התנומה מהקהל.

האיר השחר. קהל המתפללים הלך והתרבה. תפילת שחרית מתחילה כשאוירה של שמחה חופפת את כל הציבור. השמחה היתה מגיעה לשיאה עם פתיחת ה״היכל״, למראה ספרי התורה המקושטים בשושנים וכש״השמש״ עובר בין הקהל ומזליף מי ורדים. בשעת ״הגבהת״ ספר התורה היו נזרקים עליו סוכריות, כשם שהיה נהוג ל״חתנים״ העולים לתורה. הקהל השמח היה מלוה תחילה בלחש ואחר בקול רם את ״המזמר״ (עוזר לש״ץ) שקולו ערב, כשהוא מזמר את פיוט שבועות:

ירד דודי לגנו לערוגת בשמו
להתעלס עם בת נדיב ולפרוש עליו סוכת שלומו
אפריון עשה לו המלך שלמה.

פיוט שכולו רצוף אהבה של החתן, הוא עם ישראל, לכלה היא התורה ופרטי הכתובה שהחתן כותב לכלתו: ״תורת חכם מקור חיים״ ותוספת לה ״מה שתלמיד ותיק עתיד לחדש באוריתא״.

היטב בידי. הוא היה מותח בחזקה את הרצועה, מוליך לאורכה קילוח מים שהיה ניתז מפיו רסיסים רסיסים ומרטיבתה. אחר היה מגלגל את הרצועה כמין פקעת, כורכה מסביב למצנפת עשויה לבד קשה, כשהיא אחוזה בברכו, רצועות רצועות זו על גבי זו כשהן הדוקות היטב ומיישר את קצותיהן בסכין של שן סביב סביב.

כגמור "המזמר" את שירתו העליזה היה ממשיך לעומתו אחד הפיטנים ושר יחד עם הקהל פיוט בלאדינו, שחברו פיטן עממי אלמוני ואשר זכה להתפרסם במחזור יחד עם פיוטיהם של גדולי חכמי ספרד. באחד מבתי הכנסת בעיר, בק"ק קיאנה, אף נהגו לעשות הקפות בדיוק כמו בשמחת תורה.

בחזרנו הביתה היה אבא מזרזנו לקרוא את מגילת רות ואת ה"אזהרות" לר' שלמה אבן גבירול שתכנן תרי"ג מצוות שבתורה בצורה פיוטית. ה"אזהרות" היו נקראות "בלשון ובלאדינו", בתי הפיוט — קצרים והניגון דל בצליליו ולכן היו נקראים במהירות.

באותה שעה היתה אמא מסיימת בהכנות ליציאה למרחב השדות, הגנים וההרים. הסלים היו מלאים מכל טוב: פשטידות "האינקיוסה" [1] וה"מאינה" [2], הסוטלג' [3] המצומק והשחמחם, ה"גואיבוס אינחאמינאדוס" (ביצי־חמין) המשומנות קמעא והמבריקות בצבען החום, פירות העונה: הדובדבנים, האגוזים והשקדים השרויים במים כדי להסיר מהם את קליפותיהם, ולארוחת צהרים סל מיוחד ובו בשר כבש מבושל עם אפונה ירוקה, סלטים למיניהם לקינוח המשקה העממי החשוב הראקי (יי"ש — עאראק).

יצאנו מהבית חוצץ כולנו. הרחובות הומים מקבוצות קבוצות למשפחותיהן: אנשים נשים וטף ובידיהם צידת החג. הללו פניהם מועדות ל"מיב'לאני" [4] שמחוץ לחומות העתיקות, הללו ל"בישג'ינאר" (חמשת האלונים) והללו מרחיקים לכת עד ההרים הסמוכים ל"שיך סויו" (מעין השיך) ול"יול־באבה" בסביבות מעינות וגני עצי פרי. תנועות נוער הרחיקו עוד עד לכפרים שבסביבה, ליערות־עד והסתופפו בצל צמרת ערמונים עבותים. משפחות שלא היו יכולות, או לא רצו, להרחיק נדוד היו עורכים סעודותיהם בגזוזטראות הבתים או בחצרות. הצד השוה שבכולם חריגה מהבתים וההרגשה כאילו אנו הולכים לקבל את התורה.

תשעה באב

בחגים הרגשנו את השמחה במלואה, ובתשעה באב — את העצב במלוא עומקו. מדור דור נקבעו ליום זה מנהגים ונוהגים כדי להעמיק בנו את תודעת ה"שכינתא בגלותא".

"ארבע התעניות" היו נזכרים ונעשים בחומרה רבה הן על ידי הקינות שהיו נאמרות בתפילות שחרית ומנחה והן על־ידי הצום גופא.

בקרוב הצום הלאומי הגדול הרגשנו בתענית "תיסאביאה איל ג'יקו" (תשעה באב הקטן) הוא י"ז בתמוז. הקינות היו מרובות מיתר התעניות: צום גדליה שכונה בשם "כפור איל ג'יקו" — כפור הקטן, עשרה בטבת ותענית אסתר. ככל בני ישראל לתפוצותיהם פסקו מי"ז בתמוז השמחות המשפחתיות והצי־בוריות. משבת חזון עד תשעה באב נמנעו מלאכול בשר.

בערב הצום, בשעות אחה"צ המוקדמות, היתה שובתת כל מלאכה. כולם היו אצים לבתיהם כשפניהם קודרים, כאילו לא היה זה אבל לאומי כי אם אבל יחיד. הסעודה המפסקת היתה נאכלת בישיבה על הארץ, באלם ובלי תכונה מיוחדת, כאילו היתה זו "סעודת הבראה" המוגשת לאבל אחרי קבורת מתו.

בבית הכנסת שרר אי־סדר מכוון: כסאות ושלחנות הפוכים צבורים בפינות; על הרצפה היו שטוחים מחצלות בשביל המת־פללים או כרים בשביל הישישים שבהם; נרות בודדים האירו את האפלה. הרגשנו בשיא היתמות והאבל בראותנו את ה"היכל" בלי הפרוכת. היו בתי כנסיות שכיסוהו בפרוכת הפוכה בצידה השני או בחתיכת בד שחורה.

בגמר קריאת מגילת איכה בניגון נוגה, התחיל הקהל באמירת הקינות, מהן בזמר עצוב ושקט ומהן בצלילים גבוהים וחזקים של נהי ובכי. באותה שעה היו עולות לפנינו זכרונן של לוויות רבנים שהלכו לעולמם כשחזנים והקהל קוננים קינות תשעה באב.

שיא החוויה על חורבן הבית הרגשנו כשכבו הנרות ולאור נר קטן נראו פני הרב הישיש הנוגים כשהוא אומר בקול בוכים ובלאדינו: "אחינו בית ישראל שמעו, היום כך וכך שנים שנחרב בית מקדשנו ותפארתנו, נפלה עטרת ראשנו, אוי נא לנו כי חטאנו". ומיד נשמעת מפי הקהל בלחש ובקול בוכים הקינה המסיימת.

הקהל היה נפטר לביתו באנחה ובלי אמירת שלום לחבריהם. תלמידי חכמים ואחדים מהקהל היו ממשיכים לשבת בבית הכנסת והיו קוראים בספר ירמיהו ובספר איוב. בדור הקודם, כך סיפרו לנו, היו נוהגים הנערים בשאלוניקי ובערים אחרות במקידוניה, לעשות בלילה, אחרי תפילת המעריב, לווית־מת מדומה בלווי לפידים בוערים.

מתפילת שחרית ואילך היינו מרגישים באבל כשהוא מתעצם והולך. ביחוד הרגשנו בו כשהיינו מלווים, אחרי תפילת שחרית, את אבינו לק"ק פרוב'ינסיה. בה היו מתכנסים ה"חזנים" שהיו מלווים מתים לבית הקברות הלוך וקונן. במעמד זה, שנמשך עד שתים אחרי חצות היום, היו נוכחים פרחי תלמידי־חכמים והיו לומדים את הקינות המסורתיות בלווית מתים.

בעצבות ששררה בעיר היינו עדים במשפחה למנהגים ששימ־שו הקלה מחומרת התענית ביום הארוך. מיד אחרי תפילת שחרית היתה מורגשת בבית פעילות רבה. בנות הבית והשכנות היו מתכנסות ועוסקות בעשיית ה"פידיאוס", אלו הן חתיכות בצק זעירות ודקות שהיינו נותנים במרק. בשעת מעשה היו שרות העושות במלאכה רומנסות עתיקות שתכנן חרבן בית המקדש, על חנה ושבעת בניה ועוד ועוד.

בירכתי החצר, היינו יושבים, הקטנים שבמשפחה, על יד ערמות של גלעיני פרי המישמיש שנאספו בהתמדה בעונת פירות אלה על ידי ליקוט בבית ועל ידי רכישה במשחקים. ביום זה היינו מפצחים אותם. בשעת מעשה היינו מספרים את הרפתקאותינו בהשגת הגלעינים והיינו מתפארים על סיכומי

1 פשטידה עשויה שתי שכבות של בצק כשביניהן שכבה עבה של גבינה מעורבת בביצים טרופות.

2 פשטידה כנ"ל אך שתי השכבות היו מעלי בצק דקיקים.

3 טסין (טס) של נחושת מלא חלב מעורב עם אבקת אורז וסוכר. החלב היה מתבשל ומסמיך לאט לאט עד שהיה מצטמק ומתכסה בקרום שחמחם כעין הכרכום. בתחתית הטס היה המקפא מקבל גון חום. חלק זה היה המבוקש ביותר על ידי אניני־הטעם.

4 בית מסדר הדרווישים התורכים שהיו מתיחדים עם בורא העולם בריקודים מיוחדים מרהיבי עין. סמוך לבית המסדר, שדות רחבי ידים מכוסים דשא וחורשות עצים.

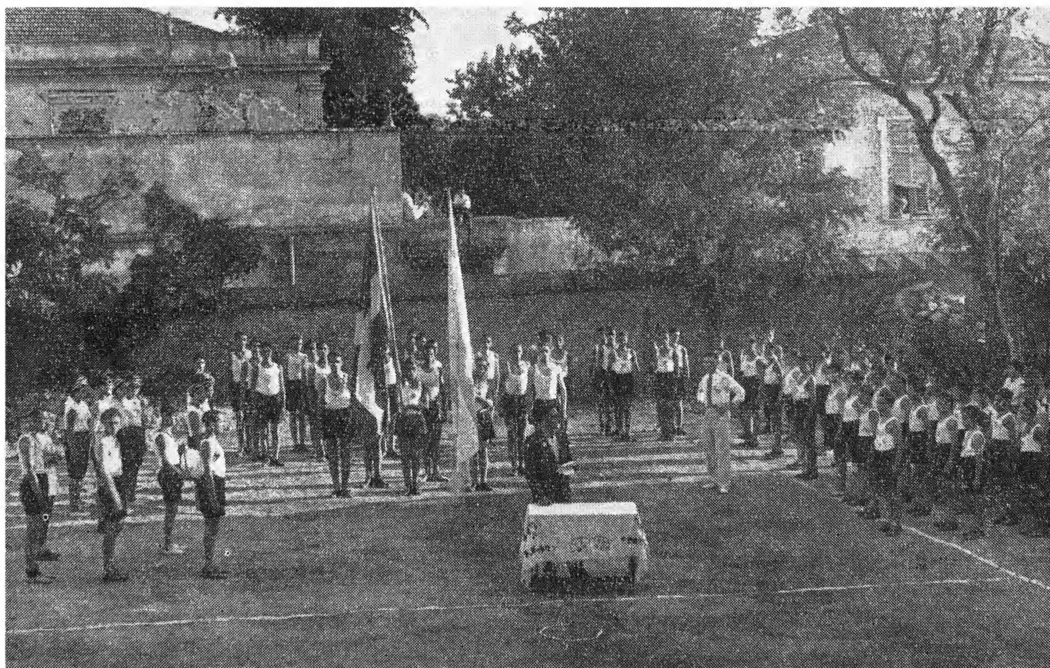
ה"בינטאנאס" (את הגלעינים היו מונים עשרים, עשרים) שעלו במספר על אלה של חברים אחרים.

כשנגמרה עבודת הפציחה ונמלאו סירים ואגנים מתוכם של הגלעינים היתה אמא שורה אותם במי מלח ימים אחדים עד שניטלת מהם המרירות ואח"כ היה טעמם מתוק כטעם השקדים.

אחרי הצהרים היתה מתיחות הצער בציבור הולכת ורופפת. התנועה בחנויות הלכה וגדלה. פעמי ה"נחמו" הולכים ונשמעים. הנשים היו חופפות את ראשן ומכינות מאכלים כדי "לחתוך את התענית". הילדים שחקו ברחובות וההורים חזרו לבתיהם כשבידיהם צרכי אוכל וביחוד אבטיחים עסיסיים.

כשהתעמקה תודעת התנועה הציונית בעיר וגברה פעילות תנועות הנוער היו מתקיימות אחר הצהרים עצרות ליישובה של ארץ ישראל.

זכורני: באחת העצרות האלו ערכנו חברי אגודת "מחזיקי עברית" עצרת מיוחדת באחת מבתי הכנסיות בעיר. התכנית היתה מחולקת לשני חלקים. בחלק הראשון כסינו חלונות ושולחנות בבדים שחורים. "הבקיא" שבחבורה סיפר על חרבן הבית ואחר קראנו אגדות החרבן. בחלק השני: הורדנו את הבדים השחורים לסימן שהגיע ה"נחמו" ואז שוחחנו על ארץ ישראל הנבנית.

טכס מלאת 15 שנה לגדוד העברי שנערך בחצר תלמוד תורה, 11.9.32, ע"י הסתדרות בית"ר
Vue d'une cérémonie à l'occasion du 15eme anniversaire du la légion Juive

חודש אלול־רחמים

מאת יצחק ר. מולכו

שלהי דקייטא

הנה חולפים וגזים ימי השרב הלוהטים והלילות הארוכים ללא אויר ורוח לנשימה. תם כמעט הקציר והבציר בעיירות וכפרי הסביבה. הנה הולכים וחוזרים בחורי־ישראל החסונים והרעננים ובחורות החמד השאלוניקאיות השופעות דם ועליזות שלקחו חלק באריזת וחלוקת עלי הטאבאק למיניהם, השתתפו בגידול תולעת המשי, מיון ה״קוקויו״ (הפקועות), וכן אלה מאספי מטעי האופיום ואלה הסרסורים הקונים עבור הסיטונאים את תבואת הארץ, מיני הדגן והקטניות, עורות הכבשים והעזים, הפרים והעגלים, הצמר והפשתן, ענבי־המאכל, הצימוקים והיין הטוב של ״גומינג׳ה״ (מעין קרית־ענבים שע״י שאלוניקי) וכו׳.

כולם ממהרים להשלים את מלאכתם וקניותיהם כי רוחות ההר הגבוה ״אולימפוס״, ה״טראמונטאנה״ וכן רוחות נחל האיתנים ה״ווארדאר״ מפיצות הקדחת מביצותיו המפורסמות, מבשרות את החורף הקשה העתיד לבוא, בגשמי זעף ובשלגיו הכבדים, בסופות וסערות העוקרות צריפים ובתים, בקולות וברקים מחרידי תהומות ונפש חיה ולפעמים גם בברד כגודל האגוז.

ברחוב היהודי של המטרופולין גברה ההמולה. מימים ימימה, נקבע חודש אלול, לתקופת משך הדירות, חילופי חנויות מחסנים ומשרדים וכל ההרפתקאות הכרוכות בעסק ביש זה, אין מנוס מדין ודברים בין בעלי בתים ודיירים, מצעקות העגלונים בעלי הזרוע, הסבלים מבני הענקים, הנושאים על כתפיהם עולם ומלואו והנשים העבריות המדקדקות כחוט השערה, על הסדר בטלטול החפצים השונים, סיוד החדרים ונקיון הרצפות. בקיצור כל אחד מבני הקהילה שואף לעמוד הכן על סף השנה החדשה ולסגור את החשבונות הישנים.

תמו גם ימי המרגוע. בתי הלמודים פתחו את שעריהם, כדי ללמד את תלמידיהם את הפיוטים והתפילות עם ניגוניהם המסורתיים של קאטאלוניה וארגון, איטליה, ורומאניה (ביזנץ) ואשכנז. בני המשפחות האמידות והעשירות שבילו את ימי חופשתם באפס מעשה במקומות המרפא ב״ליג׳אס״, אלה בתי המרחצאות החמים הטבעיים, של ״לאנגאזה״ או של ״סרס״ (במפרץ תרמה העתיקה) רובם ככולם חוזרים למעונו־תיהם הם ונשיהם וטפם.

לפני איזה שבועות הקדימו לשוב העירה שני ״הפריסייאדו־ריס״ המעריכים של הקהילה, למוהר הבתולות, חכם שאול אמארילייו וחכם משה אלחסיד, כדי שתיכף אחרי ימות ״בין המצרים״ לא תפסק חלילה שלשלת החתונות בישראל, מדי שבוע בשבוע.

ערב ערב, בכל ימות חודש אלול, העגלון הידוע שבתי בעל הכרס והשוט, שידיו וזרועו פלדה, וכולו מטיל אימה על בני ברית ושאינם בני ברית, וכן חבר עוזריו האמיצים מחזירים הביתה את הקיטנים הנרפים והחלשים, הם ומטלטליהם, בקולות ותרועות שמחה וצהלה של ״ברוכים הבאים״. שכנים וקרובים עוטרים את העגלות והכבודה כדי לזכות בעין יפה בכלי החרס השונים והצבעונים שהביאו הנוסעים באמתחתם, ה״קאנטא־ריקאס״, אותם כדי המים היפים לשתיה וקירור, או מפוחיות וחלילים שמחלקים כמתנות ליתר בני המשפחה שנשארו בעיר.

בדרך ע״י ה״דרוין״ (העמק) או מאחריו, הסכינו כבר העגלו־נים היהודים, לפגוש תמיד את המורה הרזה מה״תלמוד תורה״ המשכיל והחכם, אברהם בן ארדוט, הזקוף כאחד מארזי הלבנון, גם בהיותו קרוב לגיל השבעים. רגיל המורה הותיק הזה שהעיז ללמוד צרפתית, לחיות חיי בדידות וללכת יום יום ברגל מרחקים של ארבעים וחמשים קילומטר. הם, אולי תלמידיו, פוקדים אותו בשלום והוא משיב להם שלום. כך דרכו שנה שנה בעונה הזאת.

ימי־סליחות

אולם חודש אלול, הוא לכל בני ישראל, בכל תפוצותיהם גם חודש הרחמים. בלילות באשמורה האחרונה, כשהשמים עדיין זרועים כוכבים, אבות ובנים, משכימים ויורדים מעל מטותיהם, לקול השמש של הקהילות הקדושות, המכריז בקולי קולות, בשכונות וברובעים היהודים: ״סליחות, סליחות״ עד שכמעט ניחר גרונו.

ומה מתוקה תפילה זכה זו של הסליחות כשנצמדים יחד כל פיפיות עמך בית ישראל, בלוית החזן והפיטנים ומשמיעים כל תחינה ופיוט בלחן המיוחד לו. קולותיהם הנרגשים היוצאים מן הלב, בוקעים, משתלבים ועולים השמימה.

הסכת ושמע מיטב יצירותיהם של משוררי ספרד, שנערכו בעת רצון, באנדאלוסיה בארגון או בקאטאלוניה:

״ידיד נפש אב הרחמן, משוך עבדך אל רצונך...
כי יערב לו ידידותך, מנופת צוף וכל טעם.
הדור נאה זיו העולם, נפשי חולת אהבתך...
מהר אהוב כי בא מועד, וחננו כימי עולם״

או:

״שעריך בדפקי יה פתחה,	ולדל שואל לפניך יה סלחה,
חוס ורחם על פליטת אריאל,	והוציאם מצרה לרוחה,
השיבם יה על אדמתם ומכונם,	והשכיבם בהשקט ובבטחה״.

או:

״שבט יהודה בדוחק ובצער,	הישאג אריה ביער;
יונתך עד שערי מות הגיעה,	יושב הכרובים הופיעה״.

כשעה ומחצה נמשכות הבקשות והסליחות בסלסולי־סלסולים של נגינות וזמירות יוצאות מפי ילדים ומבוגרים מכל שכבות האומה, בפרט מבני העניים ודלת־העם השומרים אמונים לשפת התנ״ך והתפילות, לשון הקודש, השגורה יותר בפיהם.

עוד רגע קט, בהגיענו לסיום, ויפרוץ קול אדיר מקרב המתפללים:

״שומר ישראל שמור שארית ישראל, ואל יאבד ישראל האומרים בכל יום שמע ישראל״...

כמה אלפים ורבבות, מבני אספמיה ולוזיטניה, עלו על המוקד כששתי הדברות הללו ״שמע ישראל״ על שפתותיהם וקידשו שם שמים ושם ישראל ברבים.

ככה לילה לילה, במשך חודש ימים, שר האומה ומחנכה הנאמן, מצליף רוח חיים בקרב באי בתי־הכנסיות והמדרשות, מעורר את היחידים לחשבון הנפש, מחדיר לתוך תוכם,

היגון הנצחי מנת חלקו של העם הנודד, זה שנות אלפים, מעודדם להמשיך את חוט החיים, בתקוה איתנה שצור ישראל וגואלו לא ישכחם, וימהר ויביא את הישועה הקרובה, גאולת הפרט והכלל — לו, לבני ביתו ולכל עם ישראל הגולה מעל אדמתו.

יחידי הסליחות, מתחלקים למנינים מנינים, המתפזרים כל אחד לעברו, אחרי שחלקו את פרוטות הצדקה, מי לקופת "רבי מאר בעל הנס" ומי לחזן, לשמש, לקופת "ביקור חולים" או ל"מלביש ערומים". הסבל הולך לסבל משאיו, בעל הסירה למשוטיו, הדייג לרשתותיו, הפועל לעבודתו, בעל המלאכה לסדנו, השוחט, הקצב, הסנדלר, החיט, הנגר, הבנאי — כל אחד לתפקידו, והסוחר לבית מסחרו.

הכם חיים פרחיה הכהן, החזן יפה התואר, ובעל הקריאה בימות החול בק"ק פולייה, שמח ועליז שהכנסותיו מנדבות העולים לתורה, בכל שני וחמישי, בעד "שמן למאור" ו"מתנת ידו למברך" וכן מיתר המתפללים יכסו לו, בחודש הזה, חלק גדול מהגרעון שנצבר בתקציב המשפחה לפרנסתן ולכלכלתן, של כמה וכמה נפשות בדוחק.

גם במחנה השוחטים ובודקים, המחזיקים מלפני דורות בהכנסות השחיטה, מרבים בחישובים על הכנסות המשוערות מן "הכפרות" בערב יום הכיפורים, שהמלאכה מרובה להם ול"איספלומאדיראס" (הנשים המומחות הממרטות את הנוצות, בבית המטבחים העירוני, המיועד לעופות), כי שחיטת העופות ובדיקתם מגיעות באותו יום לאלפים ולרבבות. ואין בית־אב אשר לא שוחט, ארבעה חמשה עופות, ואפילו הכייסים ובעלי זרוע הידועים בכל העיר, "פאטון" ו"טינאזיה" ו"רבנו" ו"ארו־ניקו", ובנות ישראל הפרוצות, מקפידים ומקפידות לשמור במצות ה"כפרות", כדי למרק את עוונותיהם, וביד רחבה משל־מים את דמי הכפרה והשחיטה. פרחי השוחטים, בני משפחות איסטרומסה, ברכה ומלכו, גם כן עליזים, כי ביום הזה ניתנת להם הזדמנות מצוינה לאמן את ידיהם לשחיטה ולבדיקה.

ה"משמרה" בערב ראש־השנה

כסיום לימי הסליחות של חודש אלול באה ה"משמרה" בערב ראש־השנה, שנהגו לסדר ב"ק"ק אשכנז" השייך לבני מרכז אירופה: יוצאי פרנקפורט והונגריה, פולין ורוסיה, שהתישבו בימות הבינים בשאלוניקי, וכשבאו אחר כך מגורשי ספרד ,פורטוגל ואיטליה, הסתפרדו, ובמשך דורות אחדים, נבלעו בקרבם והיו כלא היו.

ב"משמרה" בולטת דמותו הנאה והחביבה של ח׳רבי אברהם ברכה, בעל צורה ובעל מידות, החזן העממי בעל הכוונות, שתפילותיו מעוררות בודאי רחמים, כאותו רבי לוי יצחק מברדיטש'וב אצל יהודי רוסיה — כי הוא מטיב להטיל אימה על הציבור, בזקנו האפור היורד על פי מידותיו, ובקולו העדין המלא רטט קדושה ויראת שמים.

ח׳רבי אברהם ברכה אינו הטיפוס של חזן רגיל. הוא מרבה לענות את גופו בסיגופים, תעניות והפסקות, נזהר מאכילת מאכלי חלב, מעת לעת, ביום שמעלה לפיו חתיכת בשר, וביום ה"משמרה" מתבודד הוא בחדרי חדרים, כדי שלא להרהר בדבר עבירה או בעניני חולין.

הגיעה שעת המנחה, זריזים מקדימים לבוא לבית הכנסת, טרם יטו צללי ערב. יחידים מכל הסוגים נוהרים קבוצות קבוצות. הנה בעלי הבתים ועטורי הנכסים: יצחק שמחה, מאיר ן׳ ויניסטי, מירקאדו יהושוע ומרדכי מלאך. הם יושבים צפופים ע"י ברודו, מוכר הזתים ושתום־העין, עמנואל שלם, העורך דין המפורסם ברחבי תורכיה ואירופה שכל גדולי מזרח ומערב מתדפקים על דלתותיו, הקאב'אלייר מואיזי מורפורגו, הרופא ד"ר ז'אק פחה נסים, בלבושו הצבאי, סיניור ביניקו שאלתיאל ויעקוב'אג'י קאזיס ושמואל דניאל מודילייאנו, מראשי ה"קונסיליו קומונאל" — הוא ועד הקהילה. הנה טיאו וילייסיד נחמיאס, ראש הקצבים, יעקב אליהו כהן, ראש המורים העברים וסופר "הצפירה", המשכיל משה טאזארטיס ההדור בלבושו, חכם אליהו חסון, המפקח הנאמן לבתי הספר של העדה, מירקאדו יוסף קובו, החוקר בחכמת־ישראל משרז, טיאו יעקב אלשיך, ממיסדי בתי הספר המודרניים, יוסף משה שאלתיאל מתומכי היתומים, התם והישר שמואל רקאנטי, וכו׳ וכו׳.

ל"ק"ק אשכנז", הבנוי כמעט מתחת לפני האדמה, ומוקף מערות וגניזות עתיקות משנים קדמוניות, יורדים במדרגות דרך החצר הגובלת מסביב לסימטאות של "התלמוד תורה הגדול" ה"מיידאן (הרחבה) של לוביל" ובית הרב הראשי, רבי יעקבאג'י קובו.

הרב הכולל קובו בא תמיד עם הפמליא שלו בדיוק בשעה המיועדת. בהופיעו בשערי בית הכנסת וה"קוואס" פולש לו דרך בין המתפללים, קם כל הקהל על רגליו עד שיושבים הוא והרבנים הגדולים אנשי לויתו, ח׳רבי שמואל שמחה, ח׳רבי יעקב אברהם די בוטון, נשיאי קופת "עץ־החיים", חכם משה אהרן מלאך וחכם יעקב שמואל מה"מיג'ליש הרוחני". גם בנו של הרב, חכם חנניה קובו, הקפדן והזועף תמיד — בין הבאים.

ע"י ההיכל והתיבה יושבים, כעטרת, תפארת שיבה גדולי הדינים ומורי ההוראה בישראל: ח׳רבי בן ויניסטי שמואל, שני ח׳ ר׳ חננאל חסיד הארוך והקטן, ח׳רבי יוסף מלכו, ח׳רבי יצחק חזן.

בעת שח׳רבי אברהם עטוף כולו בטלית ותפילין, עובר לפני התיבה ונותן קולו בשירתו־תוכחתו של רבי יהודה הלוי:

"לך אלי תשוקתי — בך חשקי ואהבתי,
לך אני בעודי חי — ואף כי אחרי מותי.
ואעמוד נגדך עמום: — ומה תהיה תשובתי ?
ואיך חשבון לך אתן, — ואיך אצדק בטענתי ?".

— קול חרדה עוברת בין קהל הנאספים. בדחילו ורחימו, נאמרים הפסוקים, וכשהחזן מונה, אחת אחת, את האשמות של היחיד ושל הציבור, יראה ופחד עולטים את הסביבה. קולות הקהל והחזן משתזרים לסימפוניה עילאית, בהפיקם יחד את מחרוזת החרוזים הנשגבים ביפיים המסורתי ובטהרם המוסרי:

"והשלמתי רצון יצרי, — ולא בנתי לאחריתי.
ואם תביא במשפט עבדך — מה היא גבורתי ?
והבט רוב תלאותי, — ודלותי בגלותי.
ואור גנוז לפניך, — יהי סתרי וסוכתי,
ותחת צל כנפיך, — תנה נא את מחיצתי".

דממה, רבת משמעות, משתררת באולם בית הכנסת, כי אכן נוראים באמת לקהל בני ישראל, הם הימים הבאים,

ימי מבחן וחשבון פרטי וכללי, שאין כדוגמתם בחגי יתר העמים שעל פני התבל.

תפילת החזן, מלאה היא כרימון, כוונות נסתרות וגלויות (לפי שיטת הרב האר״י ז״ל וגדולי המקובלים והקדושים כהרב ״חמדת־חיים״) על שיבת־ציון וביאת הגואל. נזכור שכאן, בארץ הזאת, בעלי ההזיות כשבתי צבי ואחרים חלמו לקרב את הקץ, אלא שלא הסתייעא מילתא, ועם ישראל נשאר תקוע בטיט היון של הגלות יחד עם השכינה.

נדמה לרגע שחלל האויר נבקע כשח׳רבי אברהם ממשיך לקרוא בקול רם ורועד: ״ארים ימינך ואצמח פורקנך, פרוק יעקב מארעא רחיקא ואסיק זרעיה מארעא דשביא״ ואנקת הציבור עונה לעומתו: ״חדש ימינו כקדם וכשנים קדמוניות״.

עם אחד, ארץ אחת ותורת אל יחיד ומיוחד — אלה הם המוטיבים הנשגבים, שבהם משבחים, מפארים ומהללים את ה׳, בני שאלוניקי, כיתר היהודים שבכל אתר ואתר, בסליחות של חודש הרחמים ובמשמרה של תשרי.

חג פורים

מאת משה אטיאש

כל ישראל ברחבי התפוצה שמחו וצהלו בפורים, אך אחת ויחידה היתה קהילת שאלוניקי רבת האוכלוסין היהודים שעצבה לחג הזה דמות עממית בולטת רבת־תוכן ורווית עליצות בבחינת והעיר שאלוניקי צהלה ושמחה. ללא שמץ של הפרזה נוכל לומר, כי מי שלא ראה שמחת פורים בשאלוניקי לא ראה שמחה כזו מימיו.

שמחה זו לא היתה נחלת המשפחה בלבד, לא נסתגרה בין כתלי בית הכנסת לא נשארה חבויה בתחומי רחוב ושכונה, אלא צררה עיר גדולה לאלהים, על רבבות תושביה היהודים, מנער ועד זקן טף ונשים כמעט בקצב שוה נשמו כולם אוירה זו במלוא ריאותיהם, מתוך הרגשת חרות וגאון לאומי.

אחרי הגרוש וההשמד הנאצי, לא נשאר זכר לימים אלה בקהילת שאלוניקי, כיום אבלה על בניה ושוממה על יקיריה, אך יוצאי שאלוניקי שנולדו ברבע האחרון של המאה שעברה ובראשית המאה שלנו ועוד בחיים חיתם, זוכרים את ימי הפורים האלה באהבה עמוקה מהולים געגועי־ילדות וגיל־נעורים שחלפו לעולמים.

השנים הראשונות של המאה שלנו הן האחרונות, שנתקימה בהן דמותו המלאה והמגובשת של החג הזה, מסגרות חייהם של המוני ישראל בעיר הזאת, מורשת אבותיהם, נשתמרו עד אז בשלמותן על כל תגיהן וגוניהן, קמטיהם ובטוייהן כמאובנים במעבה האדמה. מהפכת התורכים הצעירים ב־1908, שחיסלה את האבסולוטיזם העבדול חמידי והעניקה משטר קונסטיטוציוני לקיסרות העותמנית זעזעה אמנם את המסגרות הללו, אך לא פגעה בהן לרעה והן הוסיפו להחזיק מעמד עד שתכפו עליה האירועים והצרות שעקרו את הקהילה משרשיה והשמידוה.

שאלוניקי בראשית המאה שלנו...

האוכלוסיה היהודית בת שמונים אלף נפש נושמת עדיין את נשימתה הנורמלית בת עשרים דורות בחסות דגלה של הקיסרות העותומנית, משכנות בני הקהלה משתרעים בשטח רחב־מדות, מקטע חשוב בקו חוף המפרץ הרחב ועולים במדרון ההר הצופה אליו, עשרות בתי כנסיותיה ובתי מדרשיה עומדים על תלם ומנמרים את מפת העיר; שעריהם פתוחים לרוחה בימי חול והומים מרוב עם בחגים ומועדי ישראל. שלושת הבנינים הגדולים של ה״תלמוד תורה הגדול״ ניצבים כמבצר בלב מרכז מגוריה של האוכלוסיה היהודית — בתים לחנוך ולתורה להמון ילדי ישראל. בינותם מתנוסס לתפארה, בכל יפיו והדרו בית הכנסת הגדול ״תלמוד תורה״, עצום במדותיו על עמודיו הנישאים ורצפת שישו המבהיקה משרה יראת אלהים וממלא את הלבבות רגשי־קדושה.

לא הרחק ממנו ״המידאן של לובין״, מגרש עגלגל, גדול ורחב ידים, מעבר להמוני אדם ולכלי הרכב שפניהם לשוק היהודי ולמרכזי המסחר. מסביב ל״מידאן״ בתי מגורים צפופים של עמך, רבי־קומות ועתירי־סמטאות מהן חשיכות ואפלות, שוקקים תנועה וחיים, וקהל ילדי־ישראל קטנים וגדולים יורדים עליו כארבה, ביחוד בימי שבת ומועד, ויהפכוהו למגרש משחקים, רב המולה ורעש, מלא קריאות עליצות ושמחה. וכי תקרה תאונה, שם ״בקור חולים״ מרפאת הקהילה המשמשת יום יום את דלת העם והומה מגברים ונשים, טף וזקן במשך כל שעות היום וממנה יוצאים בוקר בוקר רופאיו חנם לבתי המוני ישראל הדלים, ורשת דרכים וסמטאות מובילה מ״המידאן״, אל כל אשר תבקש נפשך, לשוק היהודי, לבית הקהילה, למרכז המסחרי, לבתי הת״ת וליתר רובעי העיר סביב. ה״מידאן״ ואשר מסביבו, הוא לב הקהילה ודפקו.

מהעבר השני של הרחוב מול בניני הת״ת מוקף חומה, נשא בגאון ״בית הקהילה״ [1], בו יושבים חברי מועצת הקהילה, המנצחים על צרכי הצבור וחולשים על חיי הקהילה. בתי הדין של הקהילה השוכנים גם הם בבית זה הומים מאדם ודייני העדה יושבים על מדין, מקובלים ונערצים כשופטי־צדק בעיני כל העם, נישא על כולם הוא ה״חכם באשי״ [2], עטור מצנפת פאר ועטוף גלימה דרבנן רחבת שולים המכסה את כל גופו וכולו אומר הדר וקדושה להמוני ישראל הנושאים עיניהם אליו ביראה וכבוד.

בקצה הרחוב של בית הקהילה, מערבה, המוצא ל״שוק היהודי״ או כפי שהוא מכונה במשך דורות בפי המוני העם ״לה פלאסה ג׳ודיאה״.

ימי שבת ומועדי ישראל פוקדים את הקהילה בקצב יציב, ללא שנויים ותמורה. יום רודף יום ושנה רודפת רעותה, העיר פושטת בגדי חול ועוטה בגדי קודש וחוזר חלילה ואין מחריד.

התכונה לפורים

האות לתכונת פורים ניתן ע״י ה״שוק היהודי״ רחוב ארוך בלב אזור המגורים של האוכלוסיה היהודית, מבואו כאמור מקצה הרחוב שבו נמצא בית הקהילה ובתי הת״ת ומוצאו לרחוב ״סברי פשה״, שהפך אחרי כבוש העיר יוון לרחוב ״ונזלוס״.

1 בפי העם ״איל קונסיליו״.
2 הרב הראשי.

שני טורים ארוכים של חנויות משני עברי הרחוב מלאות מזן אל זן ושופעות כל טוב, כל חנות ותצוגתה תאוה לעינים. משני עברי הרחוב הזה הסתעפו רחובות משנה שהוליכו לכל רחובות המגורים, אך בחלק מוצאם מן השוק, היוו תוספת חנויות לו ושימשו מרכזים לשוקי משנה: שוק עופות, שוק לדגים טריים, שוק לדגים מלוחים וירקות כבושים, והכל ממינים רבים ושונים ולפי עונות השנה. כל טוב ארצות הבלקן וארצות העולם כונס בשוק זה ולא אמר אדם חסר דבר ב"פלאסה ג'ודיאה". קריאות המכריזים על סחורותיהם בנגינות ובטונים שונים, המית הקהל המצטופף הממלא את הרחוב מקצה עד קצה והנע כגל מים שפניו אל החוף, יוצרים סימפוניה בלתי נשכחת של עם חי, עליז ושוקק חיים ואוהב שמחה.

מקום ניכר ב"שוק היהודי" נטלו חנויות ה"שיקירג'יס" [3] אלה בתי המלאכה והתעשיה לייצור דברי מתיקה שהוצגו בשלל מיניהם וצבעיהם והרהיבו עיניהם של אלפי הקונים המצטופפים והדוחקים איש את רעהו.

שבת זכור — "שבת הכלות"

חנויות אלו שנבלעו במשך כל ימות השנה בין יתר החנויות, היו כעולות לגדולה לקראת הפורים ונתנו האות לתכונת החג, והן היו המתחילות ביצירת האוירה סביבו. כבר ביום החמישי לפני שבת זכור, שהעם ידעו יותר בשם "שבת די לאס נוב'ייאס" [4], נתמלאו חנויות אלו תוצרת שהוכנו לקראת ימי הפורים. שולח־נות ארוכים מכוסים מפות צחורות הוצבו לאורך כל החזית של חנויות אלו כשהן עמוסות תוצרת פורים מסוכר, מרהיבה עין בשלל צבעיה וברבוי דמויותיה. דמויות קטנות וגדולות לאין מספר להן: חתנים, כלות, קסת סופרים, צמידים, מסגרות רקמה, מספרים, דמויות המן ובניו, סלסלות, ספרים, נעלים וקבקבים, צורות כלים שונים ודמויות עופות ובעלי חיים, ונישא גבוה מכולם הוא ה"פּ'ולאר". יש והדמויות מפתיעות בצורתן הטבעית ויש שצורתן גסה היא, אך השולחנות הרחבים האלה מטביעים את חותמם ביום החמישי ויום הששי על כל השוק והמונים באים ומצטופפים סביב השולחנות לא רק על מנת לקנות, אלא לחזות בשלל הדברים מעשי ידיהם של מומחי המתיקה בשאלוניקי ורבים ביניהם הילדים, קטנים וגדולים שהזינו עיניהם מכל הטוב הזה.

אך נכנסה השבת, ירדו השקט והשלוה על השוק ההומה והסואן, כל החנויות סגורות על מסגר, עוברים ושבים מועטים מהלכים בו, אך כל בתי ישראל בשאלוניקי מלאים כל טוב ודברי המתיקה לפורים לצורותיהם השונות, שנקנו במתכוון ומתוך שיקול חלוקתם, שוכנים אחד על יד משנהו ב"טפסין" [5] הנחושת, מצפים לנכד ולנכדה, לילדי השכנים ולבני המשפחה, שיבואו לבקור ב"שבת הכלות" וכל ילד יקבל "כלה" וכל ילדי "חתן" או דמות אחרת, שהם ראויים לה לפי גילם ומידת הבנתם.

המתנה החשובה ביותר הוא ה"פּ'ולאר", עפי"ר הוא ניתן ע"י הסבא לנכדו וזוהי צורתו: צלחת עגולה עשויה בצק סוכר, לרוב בקוטר של 7—6 ס"מ ומסביבה שפה. משלוש נקודות במעגל הנמצאות במרחקים שוים אחת מרעותה עולים שלושה מקלות עטורים בצק סוכר כמו בסרטים צבעוניים והם מתחברים יחד מעל הצלחת ובנקודת החיבור מתנוססת נוצה צבעונית. בתוך הצלחת חבוקה בין שלושת המקלות מונחת ביצת חמין, שאין להוציאה אלא אחרי פרוק ה"פּ'ולאר".

מה מקורה של המלה "פּ'ולאר"? העם לא הציג מעולם שאלה זו. הוא ידע את דמות הפּ'ולאר וזה הספיק לו, והיה בטוח שאבותיו הורישו לו את המושג צמוד למוצג, כמאות מושגים אחרים בלאדינו. כשהתחילו חוקרים לחפש אחרי מקורה של מלה זו לא מצאוה כלל בקשטילינית. אך מצאוה באוצר המלים הפורטוגוזי והוראתה "מתנה" [6]. בשביל בן שאלוניקי אין מובנה מתנה, אלא מושג הקשור עם הצורה המתוארת לעיל וראוה כסמל למה שהוא. ומדוע לא נאמר כי המלה פּ'ולאר הוא שיבוש של "פילאר" שפרושו עמוד התליה שעליו תלו את המן, הן כזאת היא גם צורתו וסעדי הלוי מחבר "קומפלאס מואיב'אס די פורים" ידע על הקשר בין "פּ'ולאר" ו"פילאר" ושר:

ייה איס מונאסופ אזיר — הן ראוי הוא לסדר
פּ'ולאר אה לוס ג'יקוס — "פּ'ולאר" לכל ילד ,
בושקו פינו איל ממזר — אורן תר לו הממזר
די סינקואינטה פיקוס וכו'. — נון אמות בזרת וכו'.

אם כי מושג "שבת הכלות" קיבל במרוצת השנים את התוכן של חלוקת "כלות" ו"חתנים" של סוכר לילדים, מקורו הוא לגמרי אחר, כפי ששמעתי מפי זקנות הדור.

לפנים בשאלוניקי היו נוהגים לכנות את האשה הצעירה בשם "הכלה" במשך כל שנת נשואיה הראשונה. בתואר זה היו קשורות כמה זכויות וביניהן הזכות המיוחדת לקבלת מתנות פורים. בשבת זכור שלחה "הכלה" לאמה ולחמתה "פלאטו די קופיטה" [7]. השיבו לה מנה כפולה גם הן וגם קרובי המשפחה: "קופ'ייה" של משי, "רומאניאה" "סאייו", "אנטארי" [8] או תכשיט זהב. לפעמים הגישו לה כלי בישול של נחושת. קדרות, צלחות, טפסינים וכו' ואפילו עלי ומכתש, טחנת־קפה מנחושת, גיגית כביסה וכדומה. כל המתנות האלו היו מכוונות להשלים את כלי הבית והמטבח של הזוג הצעיר. מובן שכל מתנה היתה מלווה דברי מתיקה, מכאן השם "שבת הכלות", שבת שנהגו בו לשלוח מתנות לכלות. הוראה זאת הורחבה במרוצת השנים והקיפה כאמור חלוקת כלות וחתנים עשויים גלוקוזה לילדים ולילדות.

אות החג לילדים ניתן במקביל לשוק גם בבית הספר. בת"ת הגדול, מוסד החנוך שעליו גאותה של הקהילה, כמו במוסדות חנוך יהודיים אחרים שבעיר, שננו את מגלת אסתר בניגונה המסורתי. שנון זה הכין לקראת החג את לב מאות הילדים, שהצטופפו כמו כוורת דבורים, בשלושת הבנינים הגדולים של

3 מילה תורכית שפרושה מייצר ומוכר מוצרי גלוקוזה.
4 שבת הכלות.
5 בתורכית, כלי נחושת בצורת דיסקוס עם שפה גבוהה, שימש כלי לבישול ולמאפה, היו מצויים בגדלים שונים.
6 יצחק מולכו, "שבוע פורים", בהאיר המזרח, ירושלים תש"ד.
7 צלחת של "קופיטה" — חלבה עשויה שומשומין ודבש ונהגו להגיש בצורות רומבוסים.

המוסד, שרבצו בלב מרכז המגורים של הקהילה. ילדים אלה, בני מעמד העמלים, הדבקים בדת ובמסורת הביאו לבתיהם את המשב הראשון של רוח החג.

היו שנים והד החג עלה מבתי האולפנא גם בצליל אחר. כמה ימים לפני פורים אסף הרבי את פרוטותיהם של התינוקות ובכסף זה הזמין אצל אחד ה״שיקיירג׳יס״, דמות ממוצעת של המן עשויה סוכר. בערב החג תלו את המן בתקרת חדר הלימוד ובמעמד הילדים כולם הכה בו המורה ב״פאלמאטורייה״ [9] שבידו. מכה אחת ולא שנה. הדמות פוצצה ונפלה והוכתה לרסיסים על פני רצפת החדר והילדים כפופים ודוחקים אחד את רעהו התפשטו על פניה, אספו את השלל ומלאו בו את פיותיהם ואת כיסיהם. טקס זה לא קוים עוד בסוף המאה ה־19 וילדי ראשית המאה ה־20 לא יזכרוהו כי לא ידעוהו.

בערב החג גבר ועלה כפורח גם מסחר הפטישונים. צורת הפטישון העשוי כולו עץ היתה פשוטה. ראשו — גליל בדמות חבית זעירה 8—7 ס״מ גובהה ו־3 ס״מ קוטרה. בבטנה תקוע ודבוק היטב מקל, גלילי גם הוא, באורך של עשרים ס״מ בערך. לא יתואר ילד שיבוא לבית הכנסת ופטיש אין בידו, כי לא תתואר קריאת מגלה בלי הכאת המן. הן כך כתוב ב״קומפלאס״:

אקודראב׳וס דילוס איז׳יקוס	את הילדים זכרו
טאנטו פרוב׳יס קומו ריקוס	דל וגם עשיר כמוהו,
קי ליס מירקין מארטיאיקוס	פטישים להם ירכושו
פארה קי איסטין דאלי דאלי.	הך, הך, הך, הם יהלומו.

קריאת המגילה

הערב בא, דלתות החנויות בשוק היהודי נסגרות אחת אחרי השניה ונראות כמגרשות את הקהל מן הרחוב. ההמולה פוחתת והולכת והיהודים מתכנסים והולכים בבתי כנסיות ואלה שבתי מגוריהם בקרבת השוק פונה אל ה״מדרשיקו דילה פלאסה״. זה שמו של בית המדרש הקטן שאליו באים גם מדלתו הפונה אל השוק היהודי. בית מדרש זה המה כל השנה מרוב מתפללים לספוקם של בעלי החנויות שמצאו בקרבתם בית אלהים לשאת בו תפלתם.

גם יתר עשרות בתי הכנסיות שבעיר זו הגדולה לאלהים, המו מרוב מתפללים, כי דבקים היו אז המוני העם באמונה ובמסורת ובית הכנסת היה חלק בלתי נפרד מחייהם היום יומיים.

רבו האורות בבתי הכנסת וזיו החג שפוך על פני הכל. הנה הגיעה שעת קריאת המגלה. קול החזן בוקע ועולה בדממת בית האלהים. צליל עצוב לקולו בתחילה, אך בהתקרב הספור למפלתו של המן, נשמעת המנגינה כשופעת צהלה ועליצות והלב מתרחב ומתמלא חדות־הקלה. ואך ישמע שמו של המן יפרוץ קול אדיר של רקיעת רגלים מחריש אזנים של קהל

תלבושת אשה יהודיה עד כיבוש שאלוניקי ע״י היוונים
Femme juive dans l'ancien costume

המתפללים ומעליו נשאת הלמות הפטישונים של הילדים המחפשים ״עיני המן״ על גבי כל עמוד עץ וקרש שטוח. והולמים הם חזור והלום לעוקרה ממקומה. אך נוקשה היא העין כקשיות לבו של הצורר המן שנתלה על עץ. הלמות הפטישונים לא תחדל. גם מחוץ לבית הכנסת תרים הילדים אחרי ״עיני המן״ בכל מקום ואך ימצאון תפול עליהן הלמות הפטישון.

סעודת פורים ומשלוח מנות

ימי פורים היו ימים ששערי הבתים נשארו פתוחים ללא מנעול ובריח למען יבואו עניים ואביונים לקבל נדבותיהם של הבעלים. וגדולה היתה מצוה זו בעיניהם, כי כך צוו ע״י הרועים הרוחניים, אין שמחת פורים בלי מתנות לאביונים ועל כך הוכרז בדרשות הרבנים ובשירים עצמם. ואמנם החל משעות הבוקר רבו הבאים. פושטי־יד של כל השנה, יהודים וגויים, הופיעו החזנים, השמשים והמזמרים של בית הכנסת וכולם יוצאים בידים מלאות, ״חכם״ הילדים, זה המלמד דרדקי, קיבל מתנתו ביד רחבה. גם ה״מיסטרה״ זו האשה שמלאה תפקיד מקביל לזה של ״החכם״ לגבי תינוקות בגיל רך (גננת), באה על ספוקה המלא. ועדי האגודות והחברות גייסו בימים אלה את חבריהם אשר שוטטו בחוצות העיר ועברו מבית לבית,

8 ארבעה חלקים של התלבושת המיוחדת של האשה הנשואה השאלוניקאית: קופ׳ייה — כסוי הראש, אשר נתיצב ע״י ״רומאניאה״, זו הרצועה הצבעונית הצמודה לקופ׳ייה בשתי הרקות אשר הקיפה את הסנטר. ה״אנטארי״ — בגד עשוי לרוב משי פרחוני בדמות גלימה בעלת שתי כנפים אחת על השניה, ה״סאייו״ — גם הוא בצורת מעיל משי עשוי פסים. ר׳ תמונה.

9 מקל קצר ושטוח.

בשעה שהלב והכיס פתוחים וקבלו נדבותיהם של בני עמך. רבו חברות אלו בשאלוניקי שהקיפו את כל סוגי העזרה והסעד: מוסדות ליתומים וליתומות, עזרה לאלמנות, עזרה רפואית ואשפוז, מוסד לחולי נפש, הכנסת כלה, הלבשת ילדים עניים וחלוקת פחמים לעניים בעונת החורף, חברות תהלים וחברה לשמירת חולים וכו׳ וכו׳. ביום זה הופיע גם ה״פאזב׳אן״[10] זו הדמות הנעלמה במשך כל השנה מעיני כל, דמות שחלפה מן העולם ואיננה, ואולי מי יודע, יתכן שהיא מצויה עדיין בערים נידחות באנטוליה וראוי ליחד דברים אחדים עבורו.

ה״פאזב׳אן״, זה שומר הלילה התורכי, שנעלם עם בוא היום והופיע ברדת הלילה, בעטוף החשכה את העיר, על רובעיה ותושביה יגעי־עמל ועבודת היום. לצדי כתלי הבתים, כנדבק אליהם, נראה הוא ככלות רגל מרחובות רובעי המגורים ומשוקי המסחר ההומים מאדם. לא הרבו אז להלך ברחובות בשעות הלילה המאוחרות, ומלב הלילה עלה קול צעדיו הקצובים ממרצפות הרחובות מלווים הלמות ה״טוייאקה״[11] שבידו, שהיתה חלק בלתי נפרד מדמותו של ״הפאזב׳אן״ בהכרת ההמון. נקישות ה״טוייאקה״ הפיגו את אימת דממת הלילה וגם הודיעו את השעה לשוכבים ערים במטותיהם. לעתים נשמע צליל מגע ידו במנעול או בבריח, כי חוזר הוא ובודק אם הכל כשורה ואין סימן לפרצה ואם היתה כזאת הודיע מיד למשטרה וקרא לבעל החנות. היו ״פאזב׳אנים״ ישרי־דרך, אך לא חסרו כאלה ששיתפו פעולה עם גנבי לילה באופן פעיל או בהעלמת עין והפריצה נתגלתה אחרי המעשה...

לא היו ימים טובים ״לפאזב׳אן״ הדל כימי הפורים. מצויד בצלחת נחושת עגולה ושטוחה בידו עבר מבית לבית ומדייר לדייר ברובע ממשלתו, ומטבעות דמי הפורים ירדו בשפע על צלחתו ועקרת הבית הוסיפה והושיטה לו בנדיבות לבה מטוב הבית, שידיה אפו והכינו לחג והילדים נשאו עיניהם אליו בסקרנות, לזה הנעלם המשוטט ברחובות בדמי הלילה, ואין לכן פלא שהשיר הפורימי לא שכח את משרת הצבור העלום הזה וצוה:

דאד אל קי טי דיזי דה אקה	תן, לכל האומר הבה,
אי אל פאזב׳אן קון לה טוייאקה	ל״פאזב׳אן״ עם ה״טוייאקה׳
אין פואירטה נו מיטאש טראנקה	אַל בריח שום בשער
אין לוס דיאס די פורים.	בימים אלה של פורים.

אחת התמונות הבולטות במסגרת הכללית של החג היתה בודאי ״משלוח המנות״. לא היו אלה באותם הימים מקרים בודדים. הכל שולחים מנות. משכן לשכן מקומה עליונה לקומה תחתונה מידיד לידיד ושארי בשר איש לרעהו. בתוך רחובות השכונה ומחוצה לה. חסידים ורודפי צדקה, זכרו ביום זה את בני הטובים שמטה ידם ושלחו אליהם מנותיהם בהעלמת שמם, וה״פלאטיקוס״, כפי שנקראו משלוחי המנות, אלו הצלחות הקטנות והגדולות נישאו בידי נערים ונערות, מפות צחות פרושות עליהן למען הגן עליהם מפני אבק הדרכים וגם כדי להצניע תוכנם מעינים סקרניות. ניתן לשער שאלה היו ״פלאטי־קוס״ מלאים מטוב החג: צורות עשויות גלוקוזה, פרוסות ״בקלווה״ ו״טופישטי״[12] נוטפות דבש, אזני המן ושני המן, צורות מצפן מבהיקות בלבנוניותן ופרוסות ״קופיטה״ חומות ומגרות, ועוד מיני מאפה אחרים, נאים ורבי־טעם, שעקרות הבית בשאלוניקי היטיבו כל כך לאפות. ועם הרמת המפית יש ויפרוץ ברק של תכשיט מוצנע עשוי כסף או זהב, או נגלתה אפס קצה של חבילת משי, הכל לפי קרבת הבית שאליו נשלח ה״פלאטו״ או לפי הכוונה הכמוסה שהובלעה במשלוח מנות זה.

הצלחת הורקה אך נתמלאה שוב במוצגים אחרים, עד כמה שאפשר שונים מאלה שהיו בה, תוך מאמץ להשיב מנה טובה ועשירה מזו שנתקבלה. ויזכור המחזיר ולא ישכח להצניע את דמי הפורים למביא ה״פלאטו״. מה רבים ועמוקים קשרי הידידות והחיבה שיצרו או חזקו ״הפלאטיקוס די פורים״, כמה רוגזות ואי הבנות הם טשטשו ומחקו ומי ישקול את רגשי האהבה שהשרו בין אדם לאדם ובין משפחה לרעותה.

בסעודת פורים הגיעה השמחה לשיאה. שמחה זו לא נצטמצ־מה במסגרת המשפחה בלבד, כי אם חרגה ממנה והקיפה את דיירי הבית שנתלקטו יחדו סביב שולחנות ערוכים מלאים כל טוב ואכלו לשובע מעדני־פורים, מעשי ידיהן של עקרות הבית: דגים ובשר, מליחים וסלטות, וכל מיני מאכלים פיקנטיים אחרים שהיה בהם כדי להגביר את הצמאון, למען הרבות את השתיה, כי השתיה בפורים מצוה היא ואף חלשים וחולים חייבים בה, אלא ישתו בכוסות קטנות, אך יין מובחר ונקי בלתי מהול במים. הצלחות נתערבו, כולם אכלו או טעמו מהן, והשבחים לעקרות הבית פוזרו מצד אל צד. הכוסות נתמלאו והורקו חליפות ומיני היין, רבים ושונים ששאלוניקי וסביבתה נשתבחה בהם, והוכנו בשפע לא בבקבוקים רגילים אלא ב״אימפאז׳אדאס״, אלה הבקבוקים גדולי־המדה עטופים מקלעת קש חזקה, לשמור על הבקבוק ועל תכנו. האוירה התחממה והלכה, העליצות עלתה וגאתה והשירה, לרוב ״קומפלאס די פורים״, פרצה בעוז ולעתים קמו ויצאו במחולות. בימים עברו הוזמנו לכנוסים אלה גם להקות מנגנים שלמות, מרנינות בנגינתן, וכך ניתן בטוי ב״קומ־פלאס״ בטוי לכנוסים שונים אלה:

טינימוס די אג׳ונטאר	צריכים להתחבר
טודוס לוס ב׳יזינוס	דיירי הבית,
פארה טאנייר אי קאנטאר	לנגן ולשורר
אי פריב׳אר לוס ב׳ינוס	ולבחון היין.
טרוקין מארוג׳ינוס	עוגיות בינתיים
אי קי דין באקשיש	וליתן בקשיש
סאלג׳יג׳אס מיטאן אל שיש	נקניקים לשים ב״שיש״
לאס מיזאסביין ארטאס	שולחנות לשובע
פ׳רוטאס אי סאלאטאס.	פרי, סאלאט לשופע.

כינוסי שכנים אלה נוצרו בתוקף צורות־דיור, שהיו עדיין קיימות ברבים מן הבתים בראשית המאה שלנו ונועדו בעיקר למעמד בעלי המלאכה ולעובדים שכירי־יום, וראוי להציב להן ציון.

10 תורכית, שומר לילה ברחובות העיר.

11 תורכית, אלה עבה וגסה.

12 מאפה עשוי מבצק מבושל בשמן וסוכר בכמויות קצובות, את הבצק מחלקים לשני עלים. בין שניהם שמים שכבה של אגוזים כתושים בסוכר ואופים בתנור. כשרודים אותו מן התנור יוצקים עליו דבש.

הבתים היו גדולים ורחבי־מדות, בני שתים ושלוש קומות. בלב כל קומה היה ה״ואראנדאדו״, אולם רחב־ידים, ומסביבו חדרים שדלתותיהם פונות אליו. חדר למשפחה, חדר למשפחה, ואף במקרים מועטים — שנים. ובאולם זה פינות־אוכל, פינה למשפחה ובה שולחן, לרוב עגול, וסביבו כסאות לבניה, ואם ניתן הדבר גם ספה מזרחית. מראה מרהיב־עין היה לאולמות אלה בלילי שבתות ומועדי ישראל. מפות צחורות ומגוהצות כיסו את השולחנות עמוסי כלים מבהיקים ונוצצים. באמצע השולחנות שני ככרות לחם, לביצוע ״המוציא״ מכוסים מפית שעל פניה רקומה הברכה ״שבת שלום — שבת שלום ומבורך״. אור יקרות יצוק מן המנורות התלויות מעל השולחן ומאלו המונחות עליה. ומקום מיוחד ל״קאראייה״ [13] של שבת המבהיקה בנקיונה ובזוך השמן שבה המזין את פתילות הכותנה, שבעלת הבית גוללה בכפות ידיה. ועוד תשא ידיה בפניהן ותשא תפלתה. ובשבת כשבני המשפחה סביב השולחנות, יגבר האור שבעתים מן הזיו השופע מפניהם ומעיניהם.

ובאחת מפינות האולם, דלת הכניסה למטבח גדול ומרווח מאד, המשותף לכל דיירי הקומה, פינה לדייר, פינה לדייר, ובה שולחן מטבח יציב וקבוע על כל כליו ואביזריו. בית היוצר לכל עקרת בית לבישול ולאפיה. לפעמים זכה המטבח גם לתנור אפיה בנוי לבנים לכל כלליו ודקדוקיו, שעבר מרשות עקרת בית אחת לרעותה לפי סדר מוסכם וקבוע, לאפית־לחם ומאפי־תנור אחרים.

בפינה אחרת במטבח ניכר מקומה של באר המים לפי דמות המעקה. מימינו ומשמאלו של מעקה זה וחלק מהפנים, נצבו דפנות קרשים שנשאו עד התקרה ואף חלל פתוח בלבד לפנים, סימן את פי הבאר. ועל המעקה הזה הונח דלי עשוי עור, פתוח מצדו האחד בעזרת גליל עץ קשה המסומר אליו משני קצותיו. לגליל עץ זה נקשר חבל ארוך ובעזרתם דלו עקרות הבית מים מן הבאר לכביסה ולרחיצה ולכל שימוש אחר, אך לא לשתיה כי תפלים היו המים, ומי שתיה קנו אז מידי מוכרי מים ששאבום ממעין, הרחק מן העיר, הביאוהו לבתים ומלאו את ה״טינאז׳ה״, זה כד החרס הגדול והכרסתני, שעמד בפינה מיוחדת ואצר מים נקיים אלה, ובימות הקיץ החמים החזירם צוננים.

באר המים שימשה גם למקרר בימי הקיץ. בתוך סלים הורידו אליה בקבוקי יין ויי״ש, אבטיחים ומילונים, ענבים ואפרסקים ויתר הפירות למיניהם והעלום צוננים בשבתם לשולחן. בארות אלו שימשו לעתים גם מקום מפלט אחרון לעלובי־חיים ומרי נפש שמאסו בחייהם, לעקרת בית שמרו לה חייה עם בעלה, או לעלמה חולת אהבה נכזבה.

ובהגיע ערב פורים, מי יכול לעמוד בפני הריחות המגרים שעלו ממטבחים אלה ? מי יכול למנות מספר התבשילים למיני־הם ולהרכביהם ומי ידע להעלות על שפתותיו את מיני המאפה ששפעו ממנו. ונפש הילדים יצאה לחדור בימים אלה למטבח, להזין עיניהם ממראה המעדנים ולשאוף אל קרבם את הריחות המחיים נפשות, אך לא ניתן להם. אין טועמים מכל אלה אלא בימי החג ואז רק אז הועברו הצלחות מהמטבח אל השולחנות שבאולם. אכול לשובע ושתה לרויה ובמדה שנתרוקנו אוצרות היין עלתה תרועת הצהלה ופרצו השירה והמחול.

אחד הפיטנים [14] הוריש לנו שיר פורים בלאדינו, בן מאות שורות, שבהן צרר את שמותיהם של עשרות מזונות ומאכלים המדגימים שפע דברי המאכל, שיהודי הבלקן ובמיוחד בני שאלוניקי, אוהבי־חיים ועליזי־רוח, נהגו להעלות על שולחנו־תיהם.

ה״קומפלאס די פורים״

לא יהיו דברינו על פורים בשאלוניקי מלאים, אם לא נעלה את זכר שירת הפורים שבקעה ועלתה בימי חג אלה מכל בתי ישראל בעיר הזאת. ״קומפלאס די פורים״, כפי שנודעו בפי הכל, אין זו כותרת לשיר אחד ומסוים, אלא למחרוזות שירים לחג זה, יצירת־רוחם של פיטנים וחרזנים ידועים ובלתי ידועים, שראשיתה נעוצה ברבע הראשון של המאה הי״ח [15]. השירים היו מצויים ושגורים בפי העם בכל רחבי התפוצה הספרדית מקושטא ועד אמשטרדם, משאלוניקי ועד ירושלים והם היו מושרים עפ״י לחנים מסורתיים שנשתמרו בפי זקני הדור עד ימינו. ברצוננו להזכיר במיוחד אחד מן המחברים שירי פורים, האחרון שבחבורה, על ח׳ם סעדי הלוי אשכנזי, שהעניק לבנ׳ עירו שירי פורים, משובצים על רקע חייהם והווייתם, שנשארו נחלתם בלבד מאז נתינתם עד סוף ימיה של קהילת שאלוניקי.

ח׳ סעדי הלוי היה מיסד העיתון ״לה איפוקה״ אחד העיתונים החשובים ביותר בעיר [16].

אך לא מפעלו העתונאי של סעדי הלוי, אלא ארבעת השירים שחיבר לפורים, הם שחרתו את שמו וזכרו בלב המוני שאלוניקי לכל שדרותיו. לא בזמן אחד נכתבו שירים אלה. הראשון שביניהם: ״אלאב׳אר קירו אל דייו קון טאנייר אי קאנטי״ יצא בשנת 1850. הוא השלישי והאחרון מבין שלושת שירי פורים שנכתבו עפ״י הקצב והמשקל הזה, והמושרים על־פי הלחן המסורתי המותאם לו [17]. הבתים כתובים לפי סדר א״ב והאחרונים בשיר נושאים את האכרוסטיקון על שם המחבר. הכל כפי שנהגו המחברים שקדמו לו.

סעדי הלוי לא נתכון לדחוק את הפיוטים לפורים מורשת קודמיו. פיוטים אלה גוללו לפני הקורא יריעה רחבה של ספור הנס מיוסד על מגלת אסתר האגדה והמדרשים, אך בזמנו חדלו כבר להיות מובנים כראוי להמוני־העם הן מבחינת תוכנם והן מבחינת סגנונם והוא רצה לשים בפיהם שיר נוסף, קל יותר

13 צלחת עמוקה עשויה מזכוכית שקופה. תלויה לתקרה בשלוש שלשלאות דקות, הקשורות לטבעת המקיפה את הצלחת, מעל השולחן הערוך בליל שבתות וחגים. כמוה היתה גם צורת ״נר התמיד״ בבתי הכנסת.

14 ר׳ יעקב עזיאל בשירו לפורים ״קון איידה דיל דייו אלטו״. מצוי

15 ראה ״קומפלאס די פורים״ בלאדינו למשה אטיאש, ״ספונות״ כרך ב׳ הוצאת מכון בן־צבי ירושלים.

כמעט בכל החוברות לפורים. נדפס לראשונה בקושטא בתשט״ז, כנספח ל״תוכחת מגולה״ לר׳ יום טוב חיים מגולה.

עמ׳ 3.

16 ר׳ עליו מאמרי ״ח׳ סעדי הלוי״ במדור ״אישים״ בקובץ זה.

17 נכתבו עוד ״קומפלאס״ עפ״י קצב ומשקל זה. אך לא לפורים ראה ע״כ ״ספונות״ שם.

בתוכנו ועליז ברוחו, בשפתו ובלשונו העממית המקובלת והמובנת, וכדי להבדילו מהקודמים קרא לו ״קומפלאס מואיב׳אס די פורים״. בשרטוטים מועטים העלה את דמויותיהם של גבורי המגלה, את מרדכי ואסתר בכבוד ויקר, ואת המן וזרש בלעג ובוז. בתוך שורות השיר הבליע מנהגים וחויות עממיות שנתגבשו על רקע החג.

נראה שכבר במהדורה השניה של שירו הראשון צרף את שירו השני ״סי אקודרין דילוס איז׳יקוס״, הנושא את האכרוסטיקון של שמו. גם הוא נוסד על משקל ולחן מסורתיים[18]. בחרוזי השיר הזה יצק המחבר את המסורת השאלוניקאית של קנית פטישים לילדים להכות בהם את המן בחג הפורים. את שני שיריו האחרים, האחד על המן והאחר על זרש אשתו, יסד עפ״י הקצב והלחן של הפיוט ״מי כמוכה״ לרבי יהודה הלוי. בעצם אין אלה שירים אלא חרזנות בשפה המונית פשוטה וגסה המעלה דמויות נלעגות ומגוחכות של צוררי ישראל שבמגלה. יש בתאור כדי להרבות צחוק ושמחה לאד. גם בחבורים מסוג זה לא היה סעדי הלוי מקורי. הוא חיקה מחברים שקדמוהו, אך חקויו כה מוצלח שדחק את הישן מפני החדש.

ארבעת השירים לפורים של סעדי הלוי קיבלו את צורתם המגובשת במהדורות הראשונות ולוה אותם תמיד הפיוט ״אזכיר חסדי אל נאמן״. החוברת ״קומפלאס מואיב׳אס די פורים״ יצאו בעשרות מהדורות. כל שנה יצאו מתחת מכבש הדפוס אלפים אכסמפלרים לספוק הדרישה, עד שמהדורות רבות לא נשאו אפילו את שנת ההדפסה.

השירים נפוצו במדה כה רבה בקרב המוני שאלוניקי, שלא נמצא בית שלא ידעום ולא שוררום. צליליהם בקעו מכל פינה מפי נשים ונערות, צעירים וזקנים גם יחד. נישאו גם בפי בני ההמון שלא ידעו צורת אות כי חרתום בזכרונם. במרוצת השנים נשכחו הנוסחאות הקודמות והשירים של ח׳ם סעדי חגגו את נצחונם המלא ושלטו עד כלות חייה של קהילת שאלוניקי המפוארת והמוניה הושמדו בידי הצורר הנאצי של דורנו.

סעדי הלוי נפטר זקן ושבע ימים ב־1903, אך מהדורות חדשות של ה״קומפלאס מואיב׳אס די פורים״ יצאו עשרות שנים אחרי פטירתו, נראה שהמהדורה האחרונה יצאה בשנת 1932. להלן אנו מביאים שנים בלבד מתוך ארבעת השירים במקור ובתרגום עברי.

18 לפי הקצב והמשקל של השיר לפורים לר׳ יעקב עזיאל הנ״ל.

”קומפלס מואיבאס די פורים״

Alabar quero al Dió	לְהוֹדוֹת לָאֵל אֶשְׁאַף
con tañer y cante,	בִּכְלֵי־שִׁיר וָזֶמֶר,
siendo el no pedrio	מִפְּנֵי שֶׁלֹּא עָזַב
amistad avante,	אַהֲבָה מִקֶּדֶם,
de hombre berbante	מֵאָדָם אִישׁ־אָוֶן
el mos escapó	אוֹתָנוּ הִצִּיל,
y a Haman lo encapó	אֶת הָמָן הַפֵּל הִפִּיל
en una paída,	אֶל תּוֹכָהּ שֶׁל פַּחַת
no topó fuída.	לֹא מָצָא מִבְרַחַת.

Bušcó Haman el mamzer	הַמַּמְזֵר הָמָן חִפֵּשׂ
de querer mercarmos,	דֶּרֶךְ לִקְנוֹתֵנוּ,
esto lo quíjo hazer	לַעֲשׂוֹת זֹאת הוּא בִּקֵּשׁ
para atemarmos,	אַךְ לְכַלּוֹתֵנוּ,
no mos olvidamos	שׁוֹכְחִים אֵינֶנּוּ
esta enemistad,	אֶת זֹאת הָאֵיבָה,
meldamos con amistad	וּנִלְמַד בְּאַהֲבָה
dela vieja estoria	תּוֹלְדוֹת עַמֵּנוּ
tenerlo en memoria.	צוּר בְּזִכְרוֹנֵנוּ.

Gaste mos asodeció	הוֹצָאָה נִתְגַּלְגְּלָה
por modre de un perro	בִּגְינוֹ שֶׁל כֶּלֶב
bastó que no mos vinció	נִצָּחוֹן לֹא הֶעֱלָה
mašcó mucho fierro,	גַּם לָעַס רֹב עֶשֶׁת
este negro yerro	שְׁגִיאָה רוֹעֶצֶת
le fué gran *fessat*	זֹאת לוֹ לְמִפְגָּע
basta que no esté *híessat,*	רַק מַשְׁבֵּר אִם לֹא אֶתְרַע
comemos con gusto	נֹאכְלָה בְּחֵפֶץ
beveremos justo.	וְנִשְׁתֶּה בְּקֶצֶב.

Devemos hazer *ğumbuš*	חוֹבָתֵנוּ לַעֲלֹץ
en estos dos días,	בְּיָמִים אֵל שְׁנַיִם
ande los Naḥmías,	אֶל ״נַחְמִיאַס״[1] לַעֲרֹץ
sobre inchir el *rabuš*	אַף אִם יִגְדַּל הַחֶשְׁבּוֹן
por hazer conquías	לְגָרוֹת בֵּינְתַיִם
a el *Amalec,*	כָּל בֶּן עֲמָלֵק.
hagan baño con *telek*	רַחֲצוּ אַךְ עִם ״טֵילֵיק״[2]
todo va un cuento	הַחֶשְׁבּוֹן אֶחָד הוּא
no mireis el resto.	לֵב רַב אַל תָּשִׂימוּ.

Amenu que lo hazemos	אַף כִּי נְקַיֵּם אוֹתוֹ
por mitzva preciada,	כְּמִצְוָה יְקָרָה,
con reposo tomemos	בְּשַׁלְוָה נַתְחִילָה בּוֹ
de la mañanada,	מֵרֵאשִׁית הַשַּׁחַר
rakí de entrada	וּבְיַי״שׁ נִפְתָּחָה
bevan con *mezé*	עִם פַּרְפְּרָאוֹת,
si en este *perezé*	וְאִם הַדָּבָר נָאוֹת
se topan contentes	וְרָצוֹן יִשְׂבָּעוּ
lo metan en mientes.	בְּלִבָּם יִשָּׂאוּ.

Viniendo la ora seis	הַשָּׁעָה שֵׁשׁ יוֹם רִאשׁוֹן**
de el primer día,	כַּאֲשֶׁר תַּגִּיעַ,
en la meza empeseis	בַּשֻּׁלְחָן בְּקוֹל שָׂשׂוֹן
con muncha alegría,	תִּפְתְּחוּ לְשַׁמֵּעַ
hazed la hombría	תִּנְהֲגוּ בְּדֵעַ
como el dever,	וְכַהֲלָכָה
empessemos a bever	שְׁתִיָּה בַּפְּתִיחָה
día y la noche	יוֹם וְגַם בַּלַּיְלָה
asta ora doğe.	עַד חֲצוֹת הַלַּיְלָה.

Zeman dela oración	אֶת מוֹעֵד הַתְּפִלָּה
teneldo en tíno,	לְזָכְרוֹ לֵב שִׂימוּ,
esto es la condición	כִּי מֵאָז וּמֵעוֹלָם
nuestra de contíno	זֶה כְּלָל עִמָּנוּ
tzedaca al mesqíno	צְדָקָה – חוֹב לָנוּ
devemos de dar,	לְהוֹשִׁיט לַדַּל,
sin echar a olvidar	וְאַל תִּשְׁכְּחוּ כְּלָל,
manót a hermanos	מָנוֹת לְאַחֵינוּ
tambien a seranos.	גַּם לִשְׁאֵרֵינוּ.

Hevrot salen acojer	בַּיִת, בַּיִת ״חֲבָרוֹת״[3]
de caza en caza,	לְקַבֵּץ תְּצֶאנָה,
bušcan de arrecojer	לֶאֱסֹף מִתְאַמְּצוֹת
asigun su cavza,	כַּנִּדְרָשׁ לָהֵנָּה,
con vazo sin áza	בֵּין כֹּה יִשְׁתּוּ הַמָּה
beven a *ḥesbon*	כּוֹס עַד לְחֶשְׁבּוֹן
no hazen ningun *elbon*	וְאֵינָם עוֹשִׂים עֶלְבּוֹן
de ninguna coza	מְאוּם לֹא יָנִיחוּ
van como la rosa.	יֵלְכוּ, יַצְלִיחוּ.

Tenemos de ajuntar	צְרִיכִים לְהִתְחַבֵּר
todos los vezínos,	דַּיָּרֵי הַבַּיִת,
para tañer y cantar	לְנַגֵּן וּלְשׁוֹרֵר
y prevar los vínos,	וְלִבְחֹן הַיַּיִן
troquen marrochínos	עוּגִיּוֹת בֵּינְתַיִם
y que den *bakšíš,*	וְלִתֵּן ״בַּקְשִׁישׁ״[4],
salchíchas metan al šíš	נַקְנִיקִים לָשִׂים בְּ״שִׁישׁ״[5]
las mezas bien artas	שֻׁלְחָנוֹת לָשֹׂבַע
frutas y salatas.	פְּרִי, סָאלָאט לָשֹׂפַע.

Yayin bušquen de tomar	יַיִן יְבַקְשׁוּ לִטֹּל
que sea *gomenğa,*	כִּי יִהְיֶה ״גוֹמֵנְגָ׳ה״[6]
se béve sin asumar	הוּא נִשְׁתֶּה בְּלִי גְבוּל
copícos *duyúnğa.*	כּוֹסִיּוֹת ״דוּיוּנְגָ׳ה״
es como espoja	כִּסְפוֹג הִנֵּהוּ
con la portucal	עִם תַּפּוּז יַחְדָּו,
aparejen un bocal	וִיוּכַן קַנְקַן רָחָב
después una bóta	אַחֲרָיו חֲבִיֹּנֶת
no queda ni góta.	טִפָּה לֹא נִשְׁאֶרֶת.

Kelal de este purim	בְּפוּרִים, זה הַכְּלָל
es avrir las manos,	פְּתִיחַת יָדַיִם,
diziend *allah querím*	אִמְרוּ: אֱלֹהִים יְגַדֵּל
evíva hermanos,	הוֹ אַחִים "לְחַיִּים"
coman indianos	תֹּאכְלוּ "אִינְדִיאָנִים"[7]
sufríto y *kiebap,*	מְטֻגָּן "קֶייבַּפּ"[8]
cada uno su *erbap*	כְּיָדוֹ שֶׁל כָּל אֶחָד,
ordenen la meza	הַשֻּׁלְחָן עִרְכוּהוּ
sin haver manqueza.	אַל תְּחַסְּרוּהוּ.

Libertad mos dio Esther	אֶסְתֵּר חֹפֶשׁ נָתְנָה
con mucho coraje,	בְּרֹב אֹמֶץ לָנוּ,
siendo a nos fué *poter*	אָמְרָה, וּפִטְרָה
de todo vantaje,	מִיִּתְרוֹן אוֹתָנוּ,
quien es de linaje	כָּל יַחְסָן בֵּינֵינוּ
haga bien *dicat,*	אֶל לִבּוֹ יָשׂוּם,
de no se hazer *sakat*	בַּל יִהְיֶה לְבַעַל מוּם
que bevan con peso	שֶׁיִּשְׁתּוּ בְּטַעַם
esten en su sezo.	יִהְיוּ צְלוּלֵי־דַעַת.

Manden a tomar *Kieman*	חוּשׁוּ לְהָבִיא כִּנּוֹר
el *takun* entero,	בִּמְלֹאוֹ צֻוְתֵהוּ
contando lo de Haman	מֵאֹרַע הָמָן יוּשַׁר
con un buen pandero,	עַל תֹּף יִבְחָרֵהוּ,
quien es el primero	מִי רִאשׁוֹן הִנֵּהוּ
salga a baylar,	יֵצֵא לְחוֹלֵל,
non percuen de havlar	בְּמִלִּים לֹא לְמַלְמֵל
que esten cantando	זֶמֶר יְרַנֵּנוּ
paras vayan dando.	וּמָעוֹת יִתֵּנוּ.

Negro le fué su *mazal*	מַזָּלוֹ עָלָיו שָׁחַר
de este bandído,	שֶׁל זֶה בֶּן בְּלִיַּעַל,
como pero de *cazal*	כְּמוֹ כֶּלֶב שֶׁל כְּפָר
era atevído,	הוּא הָיָה בֶּן־רַהַב,
siendo fué vendído	הוּא נִמְכַּר בַּשַּׁעַר
por el *terekie,*	חֲפִיסַת כַּחַל,
bušcó de echar lekié	כֶּתֶם לְהַטִּיל עָמַל
que tenía celo	מִקִּנְאָה, עֵינַיִם
no miró al cielo.	לֹא נָשָׂא לַשָּׁמַיִם,

Siguro que *Hagagui*	אֲנִי וַדַּאי שֶׁלֹּא
non lo pensó esto,	הֶעֱלָה עַל דַּעַת,
de cantarle con chalguí	בִּכְלֵי־שִׁיר יְרַנּוּ לוֹ
todo su rejisto,	חֶרְפָּתוֹ נֶצַח,
que vean el resto	לַשְּׁאָר לָדַעַת
y tomen pavor,	וּלְקַבֵּל פַּחְדּוֹ,
siendo tenemos favor	כִּי זָכִינוּ בְּחַסְדּוֹ
de el Dió famoso	אֱלֹהִים נִשָּׂא הוּא
es muy piadoso.	רַב חֶמְלָה הִנֵּהוּ.

Hasseret Bené Haman	עֲשֶׂרֶת בְּנֵי הָמָן
estavan descuydados,	שָׁקְטוּ וְשָׁלוּ
non dieron *aman zeman*	לֹא נִתַּן לָהֶם זְמַן
presto enforcados,	לַתְּלִיָּה הֹעָלוּ,
resta de peščados	כְּדָגִים הָשְׁחָלוּ
de *taŭk balŭk,*	"טָאוּק־בָּאלוּק"[9] שָׁם,
les tomaron el suluk	נָטְלוּ נִשְׁמַת־אַפָּם
muerte a la moda	מָוֶת זָר, אֲנַחְנוּ
lo hizímos boda.	חֲתֻנָּה הָפַכְנוּ.

Percuró de hazer mal	לְהָרֵעַ הוּא עָמַל
sin tener provecho,	אַךְ בְּאֵין כָּל חֵפֶץ
siendo era un *amál*	כִּי הֲרֵי הָיָה סַבָּל
de los del comercho,	בְּשֵׁרוּת הַמֶּכֶס,
crepen del despecho	מִקִּנְאָה, הַשֶּׁבֶץ
quien es de su *soy*	יֹאחַז אֶת זַרְעוֹ,
de estonces asta oy	כִּי מֵאָז וְעַד הַיּוֹם
lo vamos mentando	אֹר נְאוֹרְרֶנּוּ
con martíos dando	נַךְ בְּפַטִּישֵׁינוּ.

Tzadiquim de aquel *dor*	צַדִּיקִים מֵהָאִי דָּרָא
cuanto mal yevaron,	סֵבֶל רַב נָשָׂאוּ,
con penas y con sudor	בְּעָמָל וּבְזֵעָה
mucho percuraron,	הֵם מְאֹד עָמָלוּ,
asta que enforcaron	עַד אֲשֶׁר הֵם תָּלוּ
a Haman *baša,*	אֶת הָמָן פֶּחָה
era un grande paša	הוּא הָיָה פֶּחָה רַבָּא
todo el que sintía	כָּל אִישׁ יִשְׁמָעֶנָּה
no se lo creía.	אֵמוּן לֹא יִתְּנֶה.

Cuando salio el *firman*	כַּאֲשֶׁר יָצָא "פִּירְמָאן"[10]
que se enforcara,	כִּי תָּלֹה יִתְלוּהוּ,
con *kalpak* y con *tuman*	עִם "קַלְפַּק"[11] וְעִם "טוּמָן"[12]
que yakišeara,	אֲשֶׁר יַהַלְמוּהוּ,
quien y quien se apára	מִי וָמִי יִשְׁתָּאוּ
por ver un *maymon*	קוֹף אֶחָד לִרְאוֹת,
colgado en un timon	כְּשֶׁהוּא תָּלוּי בְּמוֹט
el siñor honrado	אִישׁ נִכְבָּד כָּמוֹהוּ
bien amisurado.	כֹּה זָקוּף שָׂמוּהוּ.

Rejales de el *dovlet*	גְּדוֹלֵי הַמְּדִינָה
se maraviaron,	הֵמָּה כֹּה תָּמָהוּ,
de este negro *milet*	מֵאוּמָה כָּזֹאת רָעָה
como escaparon,	הָא כֵּיצַד נוֹשָׁעוּ,
al Dió alavaron	אֱלֹהִים הוֹדוּהוּ
con mucho plaser	הֵם בְּחֵפֶץ רַב,
porque estavan *bezer*	כִּי לִבָּם כְּבָר סָאַב
grandes como chícos	כְּגָדוֹל כְּיֶלֶד
proves tanbien rícos.	דַּל וּבַעַל נֶכֶס.

Ya es *munasup* hazer
folar a los chicos,
bušcó píno el *mamzer*
de cinquenta picos,
merquen martiyicos
y *šekierjilik*,
en caza dešen *ašlik*
el que va viniendo
se vaya riendo.

הֵן רָאוּי הוּא לְסַדֵּר
״פ׳וֹלָאר״ לְכָל יֶלֶד,
אֹרֶן תָּר לוֹ הַמַּמְזֵר
נוּן אַמּוֹת בַּזֶּרֶת,
יִרְכְּשׁוּ מַקֶּבֶת
וְסֻכָּרִיּוֹת
הַב לַבַּיִת פְּרוּטוֹת
כָּל מִי שֶׁיָּבוֹאָה
בְּסִפּוּק יֵצֵאָה.

Alvicias demos al Dió
por todo passado,
quien se toma con jidió
merece encolgado,
le ḥuera escusado
esta desdecha,
se topó en estrécha
nosotros cantemos
al Dió alabemos.

הוֹדָיוֹת לוֹ לֵאלֹהִים
עַל כָּל עֲבָרֵנוּ,
הַפּוֹגֵעַ בַּיְּהוּדִים
תְּלִיָּה עָנְשֵׁהוּ,
לוֹ אֵל יִסְלָחֵהוּ
עַל זֹאת הַשּׁוֹאָה,
בַּצָּרָה אֲזַי הָיָה
אָנוּ נְרַנֵּנָה
שֶׁבַח לָאֵל נִתֵּנָה.

Hazaq vehemats diré
a quien es amigo,
siempre yo les cantaré
sin ningun fatígo,
quien es enemígo
se repentira,
tambien se vergűensara
por esto bendígo
al Dió me avrígo.

חֲזַק וֶאֱמַץ אֹמַר
לְחָבֵר וָרֵעַ
כִּי אַתְמִיד וַאֲזַמֵּר
וְלֹא אֶתְיַגֵּעַ
אוֹיְבִי יֵדְעָה
נַחֵם יִנָּחֵם
גַּם יֵבוֹשׁ וְיִכָּלֵם
עַל כָּךְ אֲבָרְכֶנּוּ
אֶחְזֶה בֵּאלֹהֵינוּ.

Ordenemos oración
morantes en Turkía,
junto con la bendición
a el Dió cada día,
por la monarḥía
de nuestro Sultan
Hamid que hoy podestan,
es tan ğeneroso
tambien piadoso.

נַעַרְכָה תְּפִלָּה
תּוֹשָׁבֵי תֻּרְכִּיָּה,
לָאֵל, יַחַד תְּהִלָּה
יוֹם יוֹם, לוֹ נַבִּיעַ,
עַל הַמּוֹנַרְכִיָּה
שֶׁל שֻׁלְטָן חָמִיד,
הוּא כַּיּוֹם מוֹשֵׁל נָגִיד
כֹּה נָדִיב לִבֵּהוּ
וְרַחֲמָן הִנֵּהוּ.

Se acodren delos hijicos
tanto povres tanto ricos,
que les merquen martiyicos
para que esten dale dale.

אֶת הַיְלָדִים זְכֹרוּ
דַּל וְגַם עָשִׁיר כָּמוֹהוּ,
פַּטִּישִׁים לָהֶם יִרְכְּשׁוּ
הַךְ. הַךְ. הַךְ. הֵם יַהַלְמוּ.

Amalequín que ven esto
el batír les toma presto,
se vozian como el sesto
cuando nos ven dale dale.

זֹאת עֲמָלֵקִים יֶחֱזָיוּ
חִישׁ רְגָזָה תֹּאחַז אוֹתָמוֹ,
כְּסַלִּים רֵיק יִתְרוֹקָנוּ
כִּרְאוֹתָם כִּי הוֹלְמִים אָנוּ

Šilik en todo *šušan*
hizieron la ğente,
les fué un negro *nišan*
a toda su pariente,
miravan de enfrente
sin *ezvarear*
no había a *ağidear*
delos enemígos
a precío de hígos.

צָהֳלָה אֶת כָּל שׁוּשָׁן
אֲנָשִׁים מִלֵּאוּ,
לִבְנֵי מִשְׁפַּחְתּוֹ סִמָּן
רַע, זֶה וַדַּאי הִנֵּהוּ
מֵרָחוֹק הִשְׁקִיפוּ
אֵין הוֹגֶה מִלָּה,
לֹא הָיָה גִּלּוּי חֶמְלָה
נֶגֶד אוֹיְבֵינוּ
כִּתְאֵנִים נִתָּנוּ.

Taanit apregonó
Mordehay el justo,
ninguno desayunó
tres dias apunto,
se vistió de luyto
la reyna Esther,
ansi fué demenester
por un hombre malo
del mundo arancarlo.

מָרְדְּכַי זֶה הַצַּדִּיק
צוֹם הִכְרִיז אָז שָׁמָּה,
מֶשֶׁךְ גִּימֶל יוֹם שׁוּם אִישׁ
לֹא אָכַל מְאוּמָה,
בִּגְדֵי אֵבֶל שָׂמָה
הַמַּלְכָּה אֶסְתֵּר,
צֹרֶךְ זֶה הָיָה בַּאֲשֶׁר
כְּמוֹתוֹ אִישׁ־עָוֶל
לַעֲקֹר מֵחָלֶד.

Setenta y cinco mil
en un día mataron,
los jidios fueron *kiamil*
no se detadraron,
eyos lo cavzaron,
este *tazverat*,
porque en todo *perat*
la rason tenemos
mo lo contenemos.

הֵא וְעַיִן אֲלָפִים
בְּיוֹם דָּמָם הִתִּירוּ,
הַיְּהוּדִים זְקוּפִים
אַחֵר לֹא אֵחֲרוּ,
הֵם אֲשֶׁר גֵּרְרוּ
זֹאת הַפֻּרְעָנוּת
יַעַן כִּי בְּכָל פְּרָט
זֹאת גַּאֲוָתֵנוּ.

Ad hayom la nemistad
la tienen guadrada,
mos amostran amístad
como escarada,
con gran reveyada
miran a jidió,
nosotros tenemos Dió
castigar mos quiere
a ellos los fiére.

עַד הַיּוֹם כָּל אֵיבָתָם
לָנוּ עוֹד נִשְׁמֶרֶת,
מַרְאִים לָנוּ חִבָּתָם
כְּאִשָּׁה מְפַקֶּרֶת,
בְּעַיִן צוֹרֶרֶת
יְהוּדִי רוֹאִים,
יֵשׁ עִמָּנוּ אֱלֹהִים
בָּא לְהוֹכִיחֵנוּ
בָּם מַכֶּה הִנֵּהוּ.

Devemos de recontar
este cuento trivle,
ande pudo enventar
coza enposivle,
gursuz mercantivle
devía de ser,
negro le ḥué el parecer
dela noche al día
que junbuš sería.

חוֹבָתֵנוּ יְסַפֵּר
מַעֲשֶׂה רַב פַּחַד,
אֵיךְ דָּבָר בַּל יְשֹׁעַר
הֶעֱלָה עַל דַּעַת,
בִּישׁ גַּדָּא בֶּן־סַחַר
חָב הָיָה לִהְיוֹת,
בְּסוֹפוֹ אַךְ שְׁחוֹרוֹת
מִן הַלֵּיל עַד שַׁחַר
הוֹלֵלוּת וָסַעַר.

De ver que en cada año
bušcan de hazermos daño,
todo les queda al caño
percuran y nada sale.

כָּל שָׁנָה נֶחֱזֶה בְּעַיִן
חוֹרְשִׁים עָלֵינוּ אָוֶן,
כָּל יִשְׁקַע בְּתוֹךְ בִּיב מַיִם
מְנַסִּים וְלֹא יִצְלָחוּ.

Ya que tanto mal yevamos
nosotros purim honramos,
comamos tambien bevamos
beve tú al otro dale.

אַף כִּי רַבּוּ צָרוֹתֵינוּ
מוֹקִירֵי פּוּרִים הִנֵּנוּ,
נֵשְׁתְּ וְנִסְעֲדָה לִבֵּנוּ
שְׁתוּ גַם לָאַחֵר תִּתְּנוּ.

Hayom es día honrado
por el mundo puvlicado,
que Haman fué enforcado
no se takleen pale.

זֶה הַיּוֹם נִכְבָּד הִנֵּהוּ
בָּעוֹלָם כֻּלּוֹ נוֹדָע הוּא,
כִּי הָמָן עַל עֵץ תָּלוּהוּ
עוֹד הַפַּעַם בַּל יִתְגָּרוּ.

Les viene mucho amargo
siendo ya hay tiempo largo
que les passó este trago
aínda es muy turavle.

מַה רַב בִּלְבָבָם יֵמָּרוּ
כִּי יָמִים רַבִּים עָבָרוּ
מֵאָז שֶׁבֶר זֶה הָשְׁבָּרוּ
וְזִכְרוֹ קַיָּם עוֹדֶנּוּ.

Ven a los jidios saltando
por las calles van cantando
las *umot* quedan mirando
de si para si tressale.

יְהוּדִים רוֹקְדִים יֶחֱזָיוּ
בְּחוּצוֹת רִנָּה יִשָּׂאוּ,
הַגּוֹיִים יִרְאוּ יִתְמָהוּ
לְעַצְמָם תָּהֹה יִתְהָיוּ.

Ya esta la alma cansa
a tú puevlo ya sonalsa,
esto es mi esperansa
rogo al que puede y vale.

עֲיֵפָה כְּבָר הַנֶּפֶשׁ
עַמְּךָ נָשָׂא אֵל חֶסֶד,
כִּי לְךָ נַפְשִׁי נִכְסֶפֶת
מֵהַכֹּל יָכוֹל אֶרְצֶנּוּ.

Supito venga el nuestro
sarlemos a su encuentro,
como mosso a su maestro
yisrael que se enšale.

חִישׁ שֶׁלָּנוּ יְבוֹאֶנּוּ
וְנֵצְאָה לִקְרָאתֵהוּ,
כְּמוֹ עֶבֶד לַאֲדוֹנֵהוּ
יִשְׂרָאֵל יָרוּם קַרְנֵהוּ.

* כל המלים הניתנות בפזור, מקורן תורכית.
** לאמור בצהרים, ולפי ש"השעון התורכי" על פיו החלו בספירת השעות עם הנץ החמה.
1 בית מסחר ליין נודע בשאלוניקי.
2 תורכית: בלן.
3 חברות סעד.
4 תרכ' נדבה.
5 שפוד.
6 מובא מהכפר ג'יומלג'ינה, בקרבת שאלוניקי.
7 תרנגול הודו.
8 צלי.
9 תרכ' מקום ממכר הדגים (?).
10 תרכ': כתב מלכות.
11 תרכ' תרבוש מבד של אסטרחן שחור.
12 אברקים.

פורים־סאראחוסיס (Syracosa)

יחידי "ק"ק בית אהרן" ומשפחת אלחדיף אשר מ"ק"ק סיציליה" היו מתאספים בכל שנה בליל י"ח בשבט (במקומות אחרים ב־י"ז) כדי לחוג את החג שהיה ידוע בשאלוניקי בשם "איל פורים דילוס סאראחוסיס" (פורים של אנשי סיראקוזה). החג נחוג לזכר מאורע הסטורי שהתרחש בעיר סיראקוזה בירת סיציליה בשנת הק"פ לפ"ג (1420) ולפי מסורת אחרת בשנת 1400, שבו ניצלו היהודים בדרך נס. החוגגים היו קוראים את פרשת הנס הכתוב על קלף במתכונת מגילת אסתר, אחרי שצמו במשך היום. ביום המחרת היו חוגגים את החג במאכל ובמשתה וב"משלוח מנות" כמו בפורים.

המגילה מתחילה בשורות אלו:

"ויהי בימי המלך שאראגושאנוש מלך אדיר וחזק היה, והיה תחת ממשלתו כחמשת אלפי איש מבני ישראל כלם חכמים ונבונים ראשי אלפי ישראל המה, לבד מבחוריהם ונעריהם ונשיהם ובניהם וטפם, ושתים עשרה קהלות קדושות בנויים מאבני גזית ועמודי שש כלולות יופי, ממולאים בתרשיש. וכה מנהג היהודים האלה: בעבור המלך דרך שוק היהודים היו מוציאים שלשה ספרי תורה מכל קהלה וקהלה, שלשים וששה ספרים מעוטפים בבגדי רקמה ובתיקי כסף וזהב ורימונים, ותפוחי כסף וזהב כמשכיות כסף בראשי הספרי התורה ומברכים למלך בקול גדול ורם וכל העם עונים אחריהם אמן. ויהי היום נקהלו שנים עשר חכמי ישראל וארבעה ועשרים דייניהם בהחבא לאמר: לא כן אנחנו עושים לצאת עם תורת אלהינו חיים ומלך עולם, לפני עובד אלילים אלמים. נועדו נוסדו יחדיו להכין שלש תיקין ריקים מכל קהלה וקהלה מעוטפים עם מעיליהם ורימוניהם לצאת עמם לפני המלך... וכך היו עושים עד שנת שתים עשרה למלך שאראגושאנוש. בימים ההם נשתמד איש ריב ומדון רשע ובליעל חיים שאמי שמו, ויהי האיש נחמד בבית המלך, כי היה משרת בשער המלך לפנים בישראל. בעת ההיא גדל המלך שאראגושאנוש את חיים שאמי, אשר שם את שמו מארקוש, וישם כסאו בין השרים אשר אתו בשער המלך...".

חיים שאמי דמתקרי מרקוש גילה למלך בשובו מסיורו בעיר כי היהודים יצאו לקראתו בתיקי ספרי תורה ריקים "כי במרמה הם עושים". ויקצוף המלך מאד, ויאמרו לו חכמיו כי משפט מות ליהודים בגלל תרמיתם. "ויקראו סופרי המלך בעת ההיא בחודש עשתי עשר הוא חדש שבט בששה עשר בו ויכתבו על היהודים כרצונם ויחתמו בטבעת המלך". ויבקשו מאת המלך לצאת למחרתו בבוקר בפתע פתאום ולעבור בשוק היהודים. "אם יאמנו דברי מרקוש כי התיקים ריקים אז יקומו חיל המלך ויהרגו את היהודים כולם כאחד תוך קהלותם ואת בית תפלתם ישרפו באש ואת טפם ואת נשיהם נקח לנו לעבדים ולשפחות רק כל שללם יבא אל גנזי המלך".

בלילה ההוא נדדה שנת אפרים ברוך שמש הקהל והנה אליהו הנביא נגלה אליו ויצוהו למלא חיש את התיקים בספרי התורה. ויעש אפרים ברוך כמצווה. כמראה הזה ראו כל שמשי שתים עשרה הקהילות בלילה ההוא, וכן עשו כמצות אליהו הנביא. אך לא הגידו דבר לאיש.

למחרתו בשבעה עשר יום לחודש שבט (במגילת איידין — י"ח לחודש), עברו המלך ופמליתו במפתיע דרך שוק היהודים. מיד יצאו היהודים עם תיקי ספרי התורה לברך את המלך כמנהגם. המלך ביקש לפתוח את התיקים כדי לראות את ספרי התורה. היהודים חרדו מאד לבקשת המלך כי היו בטוחים שהתיקים ריקים מספרים. אך בפותחם את התיקים ראו כי הם מלאים והנה כתוב בראש העמוד הפסוק: "אף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתים ולא געלתים לכלותם להפר בריתי אתם כי אני ה' אלהיהם". "כראות המלך כל התיקין מלאים עם תורת האלהים ויברכם המלך וימחול להם המס שלש שנים... ויצו המלך ויתלו את מרקוש הרשע על העץ על אשר זמם לעשות רעה עם היהודים".

והמגילה מסיימת:

"על כן קימו וקבלו היהודים הנמצאים בעיר סאראגוסאנוס עליהם ועל זרעם להיות עושים את יום שבעה עשר לחדש שבט בכל שנה ושנה הם ובניהם עד עולם ששון ושמחה, ויום טוב ומשלוח מנות איש לרעהו ומתנות לאביונים..... ארור מרקוש, ברוך אפרים, ארורים כל הרשעים, ברוכים כל ישראל וגם אליהו הנביא זכור לטוב".

עד היום חוגגות משפחות אחדות את "פורים סאראחוסיס" בערים שונות שבמזרח: ירושלים, איידין, סמירנה, יאנינה, ארטה ועוד. בקושטא חוגגות המשפחות הנושאות שמות אלה: בר־דוד, בר־שושן, ביסו, בוזאלו, קאזיס, קורטיס, חביב, פנחס.

הוכח כי איננה נכונה סברת חכמים אחדים שהנס התחולל בעיר סרגוסה (Saragosa) בארגון שבספרד ולא באי סיציליה. והטעמים הם:

1. משפחת שמי שהתיחס אליה המומר והמלשין מארקוש, נמנית בשאלוניקי על "ק"ק סיציליה" ומשפחת ברוך שאליה מתיחס השמש — על ק"ק נוה שלום שהיה חלק מ"ק"ק סיציליה".
2. מחבר המגילה קורא לעיר ששם אירע הנס בשם "סאראַגושאנוש", ומשפחת "סאראגוסי" או "סאראחוסי", הנוהגת בשאלוניקי לחוג את יום הנס עם משפחות אחרות, מתייחסת אל ק"ק בית אהרון שיחידיו נפלגו מ"ק"ק סיציליה".
3. אפילו משפחה אחת מכל בתי אבות המרובים שבק"ק ארגון לא נהגה לחוג את החג הזה.
4. יהודי איטליה והאי סיציליה נהגו להניח בתוך תיק את ספר התורה. מנהג תיקי ספרי תורה נמשך בשאלוניקי בבתי תפילותיהם של יוצאי איטליה וסיציליה כגון: סיציליה ישן, סיציליה חדש, סיציליה שלום, פוליה, נוה שלום, נוה צדק, בית אהרון, קיאנה וישמעאלי ביתר בתי הכנסת ששמותיהם ערים ומחוזות בספרד לא נהגו מנהג זה.
5. בערים יאנינה ואזמיר המשפחות החוגגות הן מיוצאי סיציליה.
6. ביאנינה קוראים את החג "פורים ציציליאנו" או "פורים סאראחוסאנו".

מגילת סאראחוסיס הופיעה בפעם הראשונה בשם זה בשנת 18/2 בירושלים בקונטרס מיוחד, ואח"כ בספר "נר משה" לר' משה זלאטקו (שם 1882); וכן נדפסה פעמים רבות ב"זכרון ירושלים" וכן על ידי ר' אברהם דאנון ברבעון REJ, כרך נד' עמ' 134—137; ר' שלמה רוזניס הדפיסה בספרו "דברי ימי ישראל בתוגרמה", מהדורת הוסיאטין, כרך א' עמוד 208—212; שטיינשניידר בספרו הגרמני על התרבות היהודית כרך א' עמ' 70.

תשעה באב[1]

מאת משה אטיאש

בסוף המאה שעברה ובראשית המאה שלנו נשמרה עדיין הדמות המלאה, שעוצבה במשך דורות, לאבל תשעה באב בעיר ואם בישראל שאלוניקי. האוכלוסיה היהודית היתה עדיין שקועה בהווי דתי. בתי הכנסת הגדולים והקטנים וכן עשרות בתי המדרשות המפוזרים בכל פינותיה היו מתמלאים יום יום מנינים של יראי שמים ונשאו תפילותיהם שלוש פעמים ביום. בהיותם מהווים את רוב תושבי העיר וחותמם טבוע על כל כלכלתה, חשו התושבים התורכים והיוונים באוירת החגים היהודיים וביתר שאת את אבל תשעה באב.

האבל החל בעצם בי"ז בתמוז, שנקרא בפי העם "טיסאבאיה איל ג׳יקו" (= תשעה באב הקטן), ובמדה שהתקרב יום האבל עצמו, גברה והלכה אוירת האבל וכבשה את הבית ואת הרחוב ופרשה עליהם ענגה כבדה ומעקה. משנכנס חודש אב פסקו הצחוק והשמחה, והעצב כיסה כל פנים. בימים אלה לא היו עורכים לילות־ארושין וטקסי חתונות וכלם נדחו לאחר "נחמו", היינו לאחר השבת שקראו בה הפטרת נחמו. לא נשמעו בכלל קולות מנגנים, ונשים ועלמות לא פצחו פיהן ברומנסות עליזות ושירי אהבה, עלמות ונשים לא יצאו לבתי המסחר "לגזור" שמלה חדשה ואיש לא שם על גופו בגד חדש. רבים לא גזזו שערות ראשיהם ולא גילחו זקניהם. האיטליזים היו שוממים מקונים, כי רבו המתנזרים מאכילת בשר בימי בין המצרים. ימים אלה נודעו בשם "ימים מלווים" (Dias acompañados), היינו, ימים שמתרבים בהם המזיקים והמשחיתים האורבים לבני אדם לפגוע בהם. לפי אמונת ההמונים, הם שוטטו, בעיקר, בקרבת מקוי־מים, חוף הים ושפת הנהר, ליד המעין ופי הבאר ושמו מארב להם, לכן היו זהירים בימים אלה מקרבת מים. נמנעו מרחיצה בים ובנהר ולא קרבו לברכה ולבאר, שמא יתחלקו או ידחפו על ידי המזיקים ויפלו למים. הרי כך מסופר ברומנסות = קינות, שנהגו להשמיע בתשעה באב בלבד: "אופ׳יקו" ישב לאכול על יד המעין ושם נתקל במלאך המות, שהכהו נפש; בדרכם לאראגון, הורידו שבעת האחים את הצעיר שביניהם לבאר לשאוב מים, החבל ניתק, בודאי במגעו של מזיק, והנער נפל וטבע. רומנסה זו, שהושרה בתשעה באב, בגלל הטרגיות שבה, הוכללה במרוצת הדורות בשרשרת המע־שים של המזיקים והמשחיתים, בימים שנועדו לפורענות[2].

ערב תשעה באב הגיע. מבעוד יום הפסיקו פועלים ובעלי מלאכה את עבודותיהם. הרוכלים אספו סחורותיהם ונעלמו מהרחובות. החנויות ובתי המסחר סוגרו על מנעול ובריח, וכל היהודים אצו לבתיהם לסעודה המפסקת. בטרם יערוב היום נראו הרחובות, ההומים אדם בימים רגילים, שוממים ואילמים והעצבות תלויה בחללם. בבית ערכה אם המשפחה את שולחן הסעודה: מפה צבעונית פרושה על הרצפה וסביבה ישבו בני המשפחה כמו באבל "שבעה", ועוד מעט קט עלו על שולחן אבלים זה מאכלי תשעה באב מסורתיים שונים, ביניהם: חציל צלוי וקצוץ טובל בשמן ומתובל בפרורי גבינה מלוחה (Merenğena con quezo); עגבניות מרוסקות מתובלות בפרורי גבינה מלוחה ומתוכן הציצו חלמוני ביצים קרושים צמודים לחלבוניהם (Tomat Con quezo); צלחות של אטריות מהבילות (לשו ורדדו ידיה של עקרת הבית), במרק של רסק עגבניות ועליהן שכבה של גבינה מלוחה מרוסקת, ובאמצע השולחן צלחות מלאות פרוסות אבטיח או מילון.

תמה הסעודה המפסקת. ברכת המזון נאמרה בלחש. שפתי המברך נעות וקולו לא ישמע. בשקט ובדממה, כשנעלי בד ברגליהם, יוצאים בעלי הבתים מבתיהם, בלוית בניהם ופניהם לבית הכנסת הקרוב לביתם, השקוע בחצי אפלה. האוירה בו נעדרת החגיגיות הרגילה. מארון הקודש הורדה הפרוכת הרקומה ונתגלו דלתותיו ונראה כך ערום ועריה. הרהיטים הוזזו ונפרשו מחצלאות, כאילו הוטלה ערבוביא במקום הקדוש, שהגבירה את החולין והעצבות. אחרי תפלת ערבית ישבו כלם על המחצלאות, ולאור נרות שעוה האזינו לקול קריאת מגילת איכה, שעלה כאוב מארץ מתוך החשכה. אחרי תום קריאת המגילה קוננו בקול בכי, מתוך חוברות שבידיהם, את הקינות המסורתיות על חורבן בית המקדש וירושלים. אחרי כל בית בקינה בלאדינו: "אקודראטי ה׳ די יהודה אי די אפרים" וכו׳ (זכור ה׳ מיהודה ומאפרים) ענה הקהל: "דירידוריס, דירידוריס, דירידוריס די ירושלם" (סביבות ירושלים). בלי אמירת שלום התפזרו המתפללים כל אחד לביתו. מראה הרחובות היה מפיל אימה יותר מבכל לילה. באין חנות פתוחה ומיעוט האורות בבתים, גברה החשכה, וקרני האור המעטות, שהפיצו פנסי הנפט העירוניים, שנמצאו רחוקים אחד מרעהו, אך הרבו את הצללים המתנועעים ברחובות...

יום תשעה באב נצטייר בהכרת ההמונים כיום הארוך ביותר שבשנה, ובעקבות כך נוצרה המימרא העממית: "בתשעה באב, בערבה, אותה יומא אריכתא" (Tesabea la tadre, que aquel día es grande), שנתכוונה להביע צפיה וקוצר רוח לגבי ענין המתמשך והולך ואין רואים את סופו. העצבות ביום זה היתה שפוכה על כל פנים הן מפאת מועקת הצום והן מפאת הזכרונות המרים הקשורים בו. גם לדמות הפנים ביום זה ניתן ביטוי עממי: "פנים של תשעה באב" (Cara de tesabea) שהשימוש בו היה שכיח גם הוא במשך כל ימי השנה, למראה פנים עצובות ובלתי שמחות. בפני מציאות עצובה או שקטה מדי, שאדם נקלע אליה הגיב בביטוי: Parese tesabea (= דומה לתשעה באב). המושג "תשעה באב", כבטוי לאסון נשתלב בקללה עממית: Tesabea que te venga enríva la cavesa (= יבוא תשעה באב [אסון] על ראשך).

רבים היו הגברים שבטלו בתשעה באב מעבודתם, ואחרי תפילת שחרית ישבו בבתיהם וקראו בספר איוב ובספרי הקינות. נשארו פתוחות בעיקר חנויות המזון. התעסקותן המסורתית של הנשים ביום זה היתה במשך שעות רבות בעשיית "Fidéos". לשו בצק בשמן וביצים, ובעודו רך פרסו חופן ממנו בכף יד ימין ובאגודל ואצבע של כל יד, מתחו מהבצק חוטים דקיקים,

1 ראה על תשעה באב בשאלוניקי Usos y Costumbres de los Sefaradis de Salonica, מיכאל מולכו Madrid 1950, עמ׳ 260 וכן מאמרו של דוד בנבנשתי, שבת, חגים ומועדים, בקובץ זה.

2 אמונה זו היתה, כנראה, נפוצה בכל המזרח התיכון. ר׳ ילדות בירושלים הישנה ליעקב יהושע, עמ׳ 110, הוצאת ראובן מס, ירושלים 1965.

שפורקו בזריזות לפתיתים של חצי סנטימטר כל אחד שנשרו על פני טסי נחושת גדולים וכיסו אותם בשכבה מפוזרת. נתמלא הכלי, הושם בשמש לייבוש וכלי אחר בא במקומו. בעבודה זו עסקו הנשים שעות רבות, לרוב ישבו שכנות בצותא, לבושות בפשטות רבה, שערותיהם בלתי עשויות, ושוחחו ביניהן וכפעם בפעם פצחו פיהן בקינות המסורתיות בלאדינו: על חורבן בית המקדש וגלות ירושלים; על האם ששחטה את בנה יחידה, בשלה את בשרו ואכלתהו; על חנה ושבעת בניה; על רצח הנביא זכריה בעזרת הכהנים ועל בן ובת הכהן הגדול שנמכרו לעבדים והשיאום יחדו. נוסף לקינות אלו שרו רומנסות עצובות, שנהגו להשמיען בתשעה באב בלבד והיו אסורות במשך כל ימי השנה, כגון הרומנסה על מותו של הנסיך דון חואן בנם של המלכים הקטוליים שחלה בצרעת; על אופ׳יקו שנאבק במלאך המות על יד המעין והוכרע למות; על האח הצעיר שהורד על ידי אחיו לבור וטבע בו; על אותה עלמה בת טובים שמלאך המות חדר לחדרה דרך שבעה מנעולים ולקח את נפשה, וכו׳. כמובן שאין כל קשר בין רומנסות אלו לבין תשעה באב, פרט לזה שתכנם עצוב וטרגי.

התעסקות מסורתית בתשעה באב היתה גם לנערים ונערות השרויים בצום. יום זה נועד לפיצוּחַ גלעיני המישמש, שצברו במשך כל עונת הפרי הזה. ראויה חויה זו וכל הכרוך בה שנציב לה זכר. עונת המישמש בשאלוניקי הצטינה בשפע רב כזה שהציף את השוק. כמויות רבות של הפרי עלו על כל שולחן ומלאו את כיסי הילדים. נהוג ומקובל היה שאין לזרוק את גלעיניו לאשפה אלא יש לצבור אותם בכדים ובשקים. עסקו בזה בעיקר ילדים ונערים, אך גם המבוגרים עזרו בידיהם. כל ילד ונער התאמץ להגדיל את רכוש הגלעינים שברשותו והתפארו אחד בפני רעהו. כמעט כל ערב מנה כל ילד את מספר הגלעינים שבכדו והמנין לא היה רגיל אלא ב־Veintenas, היינו ביחידות בנות עשרים גלעינים כל אחת. משחקי הילדים ששלטו בעונה זו היו ״משחקי הגלעינים״ ובעזרתם העשירו הזוכים את כמות גלעיניהם. היו כאלה שהיו משחקים בקוביה, אך המשחק האופיני והמיוחד היה משחק ה״פ׳ואיקה״(Foyica), שהיה נפוץ מאוד בקרב הילדים ויכלו לראותם בעונת המישמשים בכל פינות העיר, כשהם שקועים במשחק זה. וזו תורת המשחק: לרגלי כותל בחצר הבית, חפרו גומה קטנטה (מכאן שם המשחק), שנפחה בערך כאגרוף. ילד אחד ניצב ליד הגומה וילד שני ניצב במרחק מוסכם ממנה וזורק מספר גלעינים לתוך הגומה. אם הדבר הצליח בידו הוסיף על אלה חברו, אותו מספר גלעינים והקולע זוכה בהם. ואם נכשל כל הגלעינים הנופלים מחוץ לגומה עוברים לזכות חברו במשחק, והוא נוטל לעצמו את הנמצאים בגומה ומחליפים את התפקידים וכך חוזר חלילה.

תשעה באב היה יום הסיום לצבירת גלעינים ולמשחקים בהם. ילדי המשפחה הוציאו ביום זה גלעיניהם וישבו סביב אבנים גדולות שהעלו מהרחוב, עשו בהן משקע קטן כנפח הגלעין ובפטישים קטנים פצחום. הרחיקו את הקליפות ואספו בכלי את הגרעינים. אלה מרים היו, אך אם המשפחה השרתה אותם במים שהוחלפו במשך כמה ימים עד שהמתיקו והועילו לקינוח סעודה על כל שולחן.

חלף היום הארוך ונוטה הוא לערוב ובטרם ישובו הגברים מבית הכנסת, רחצו עקרות הבית את שערותיהן והחליפו שמלו־תיהן וכלן ציפו לשעת ״נחמו״. הלילה בא, מבתי הכנסת יצאו דחופים המתפללים ומיהרו לבתיהם. ליד שולחנות ערוכים ומוארים ישבו בני המשפחה והפסיקו את תעניתם בדברי מתיקה ובמשקה חם, ואור השמחה נדלק בכל פנים.

הקינות בלאדינו

ראוי ליחד כאן מלים אחדות על הקינות בלאדינו שנהגו לקונן בהן בתשעה באב. על הקינות השגורות בפי הנשים עמדתי ב״רומנסירו ספרדי״ [3]. ברצוני עתה לעמוד על הקינות הכלולות בחוברת העממית ״קינות לתשעה באב״. נראה שחוברת זו היא מהדורה פופולרית של ״סדר קינות לתשעה באב״ [4]. חוברת זו יצאה במהדורות רבות. היא נדפסה כמעט כל שנה והופצה בקרב העם במחיר זול והמהדיר לא ראה כלל צורך לצרף שער ולציין שם הדפוס ושנת ההדפסה. כל החוברת בת י״ח דפים, נדפסה באותיות מרובעות והטקסטים בלאדינו מנוקדים כולם. חוברת כזו מצויה ברשותי ותכנה הוא כדלקמן:

א. אינדיג׳ה סוב׳רי גלות די ירושלים אי חורבן די ציון;
ב. קינה סוב׳רי לה מאדרי קי סי קומייו איל איז׳ו;
ג. קינה סוב׳רי לוס סייטי איז׳וס די חנה;
ד. קינה סוב׳רי לה מאטאנסה די זכריה הנביא;
ה. קינה על שני בניו של צדוק הכהן.

אין כל רמז שאפשר להאחז בו כדי לקבוע את מועד חיבורן של קינות אלו וגם לא את שם מחברם. אין ספק שנכתבו לכתחילה בלאדינו והמחבר לקח תוכנן מן המוכן הכלול באגדה. כל בית בקינות אלו הוא בן ארבע שורות, שלש הראשונות חרוזות והשורה הרביעית חרוזה עם כל שורה רביעית ביתר הבתים. אין קצב ומשקל לקינות, אך הן כאמור חרוזות והיו צמודים להן לחנים, הידועים עד היום לזקני הדור בני שאלוניקי.

אחרי הקינות הנ״ל באות הקינות דלקמן:

ו. ״ליל בו נוי שודד״ פתיחה לאיכה של לילה. כולה עברית ובה ארבעה בתים;
ז. קינה להוצאת ספר תורה: ״ספר ה׳ בכה תבכה על כל המוני״. כולה עברית ובה ארבעה בתים;
ח. קינה לעשרה הרוגי מלוכה: ״אלה אזכרה ונפשי עלי אשפכה״. המקור העברי לפי סדר אלף בית. אחרי כל בית תרגום חפשי בלאדינו;
ט. ״הפטרה לתשעה באב״. אחרי כל פסוק בא תרגומו בלאדינו. אך אפיו של התרגום מחייב הסבר. המתרגם לא הסתפק במתן תרגום מסורתי לפסוקי ההפטרה, אלא שילב בתרגום תוספות כה מרובות, פרשנות ואגדה, וכן משלו, באופן שהתרגום הפך ליצירה. התוספות מכוו־נות לקרב את תוכנם הפיוטי של הפסוקים להבנתם של פשוטי־עם, וכך הפכה הפטרה זו ליצירה פרוזאית מלאה ענין ומובנת לכל קורא.

3 הוצאת מכון בן צבי, האוניברסיטה העברית ע״י ״קרית ספר״, ירושלים תשכ״א עמ׳ 36—38 וכן עמ׳ 188—195.

4 [שאלוניקי] המסדר משה יעקב עייאש הי״ו 5618 (1858) (לפי רשימת ספרי לאדינו מאת אברהם יערי).

י. "אקודראטי ה' די יהודה אי אפרים". קינה בלאדינו שאין בה לא קצב, לא משקל ולא חרוז, אך בישאה בקול בוכים מפי המקוננים.

הסגנון של הקינות המקוריות והמתורגמות הוא אותו סגנון שנתגבש על ידי המחברים והמתרגמים של המחצית הראשונה של המאה הי"ח, ר' אברהם אסא, הרב יצחק כולי, ר' אברהם טולידו ואחרים.

להלן הננו מביאים תרגום עברי של אחת הקינות בלבד, הקינה המספרת על האם ששחטה את בנה.

Empesaré y haré Oïna y endecha / sobre muestros padres que se toparon en tal estrecha / que fueron matados quien Con espada quien con flecha / cuando fué el estruimiento de Yerušalayim.

אֶפְתְּחָה הָעִירָה נֶהִי וְקִינָה רַבָּה אֶשָּׂאָה,
עַל צָרָה זוּ גְדוֹלָה, אֲבוֹתֵינוּ אָז מָצָאָה,
אֵלֶּה הוּמְתוּ בְחֵץ, אֵלֶּה חֶרֶב בָּהֶם בָּאָה,
כַּאֲשֶׁר הָיָה וּבָא הַחֻרְבָּן לִירוּשָׁלָיִם.

Entraron en la cibdad angustyadores como arena de la mar / que no había cuenta de ellos ni era coza de asumar / ivan en todas las cazas para el agua y el pan les tomar / y se engrandició la hambre en Yerušalayim.

צָרִים בָּאוּ אֶל הָעִיר, מְרֻבִּים כְּחוֹל הַיָּם,
לֹא הָיָה מִסְפָּר לָהֶם, לֹא נִתַּן לִמְנוֹת אוֹתָם
בָּאוּ בַבָּתִּים לָקַחַת אֶת לַחְמָם וְאֶת מֵימָם
וַיִּגְדַּל אָז וְגָבַר הָרָעָב בִּירוּשָׁלָיִם.

Fueron en caza de una mujer amarga y fria / que **tenía** un **híjo** hermozo como en sol en medio dia / les tomaron el pan y los dexaron con gran manzia / ansi hizieron por todo Yèrušalayim.

נִכְנְסוּ לְבֵית אִשָּׁה מָרַת־נֶפֶשׁ עֲגוּמָה
בֵּן הָיָה לָהּ יְפֵה־תֹאַר, כְּצָהֳרֵי הַחַמָּה,
גָּזְלוּ מֵהֶם הַלֶּחֶם, הִשְׁאִירוּם בְּתַדְהֵמָה,
כָּךְ עָשׂוּ וּפָעֲלוּ בְּרַחֲבֵי יְרוּשָׁלָיִם

Dixo el hijo a la madre porque me hazeis penar / dame alguna coza a comer pare el alma aretornar / que ya me acávo y me siento afinar / Ya no véo la claridad de Yerušalayim.

סַח הַבֵּן לְהוֹרָתוֹ, לָמָּה תְעַנִּי אוֹתִי,
הָבִיאִי לִי מַה לֶּאֱכוֹל, אֲחַיֶּה אֶת נִשְׁמָתִי,
יְצִיקֵנִי הָרָעָב וְאָחוּשׁ אֶת כְּלוֹתִי
כִּי לֹא אֶרְאֶה עוֹד אוֹרָהּ שֶׁל יְרוּשָׁלָיִם

Respondió la madre al hijo con gran amargura / non tengo con que apiadarte por mi negra ventura / que de la hambre Ya se demudo tú linda fegura / que otro como ti no havia en Yerušalayim.

בִּמְרִירוּת רַבָּה הָאֵם לִבְנָהּ תַּעַן אָמְרָה:
אֵין לְרֹעַ מַזָּלִי, בִּי לָתֵת לְךָ עֶזְרָה,
מֵרָעָב, זוֹ, דְמוּתְךָ הַיָּפָה כֹּה חָוְרָה
לֹא הָיָה אַחֵר כָּמוֹךָ עוֹד בִּירוּשָׁלַיִם

De ande te apiadaré mi quirido non se como haremos / a una Yo Y tú a la hambre muriremos / Y todos dos como la calavrina hechados por las calles seremos / Como resto de puerpos que estan por calles de Yerušalayim.

אֵיךְ אֶעֱזוֹר יַקִּירִי וּמַה נַּעַשׂ לֹא אֵדָעָה
אַתָּה יַחַד עִמָּדִי בָּרָעָב הֵן פֹּה נִגְלָעָה
וּשְׁנֵינוּ כִּנְבֵלָה, בְּחוּצוֹת הָעִיר נֻשְׁלָכָה
כִּשְׁאָר פְּגָרִים הָשְׁלָכוּ, בְּחוּצוֹת יְרוּשָׁלָיִם

Non tengo que darte ni de mano espéres / Y guay de ti hijo como ala hambre te mueres / Y non me aprovechan ni bienes ni haveres / de los que tengo esparzidos por Yerušalayim.

אֵין תִּקְוָה לְךָ מִמֶּנִּי, אֵין לִי בַּמֶּה לְעָזְרֶךָ,
מֵרָעָב תִּגְוַע בְּנִי, אוֹי לִי וַאֲבוֹי עָלֶיךָ,
אֵין לְהוֹן וְלִרְכוּשׁ עֵרֶךְ, נַחֲלָתִי לֹא יוֹעִילֶךָ
מִכָּל אֵלֶּה אֲשֶׁר לִי בְּרַחֲבֵי יְרוּשָׁלַיִם

Decierto si me oyes y non queres penar / mas vale que coma yo tú carne y ami vientre haz retornar / Ya terne Yo esta noche que cenar / Y non seas hechado por calsadas de Yerušalayim.

אַל נָכוֹן לוּ תִּשְׁמָעֵנִי וְתִרְצֶה לַחֲשׂוֹךְ צָרוֹת,
מוּטָב בְּשָׂרְךָ אֹכַל אֶת נַפְשִׁי לְהַחֲיוֹת
וִיהְיֶה בְּלַיְלָה זֶה בִּשְׁבִילִי מַה לִבְרוֹת,
וְגוּפְךָ לֹא יָשְׁלַךְ בִּרְחוֹבוֹת יְרוּשָׁלָיִם

Le dixo el hijo ala madre cruela como vos me puedreis matar / de la boca como tal voz dexais quitar / que de mis carnes velludas vos quereis afartar / no se oyó tal coza en Yerušalayim.

Con todo hazé loque quereis de mi non vos dígo mas coza ninguna / otro cuando me degoyais que sea de una / por que non péne vuestro hijo cara de luna / de los hermozos que havia en Yerušalayim.

Crueldad vistio la madre y echó la mano al cuchillo / sus ojos coren lagrimas como fuerte rio / acavólo de degollar y echó un gran ǧimido / que se sintió por todo Yerušalayim.

Apresuró acozinar carne de su hijo afrito / Y hízo de ella un gran sufríto / Comió de ella con gran esclamación y gríto / que oyeron todos los de Yerušalayim.

Guezmo de carne asada sintieron los que de por ahi pasaron / lugo en caza de aquea mujer entraron / de el guezmo que sintieron agostar le demandaron / apiada sobre nos que somos gente te Yerušalayim.

Respondioles ella amarga de corasson / Come quereis que haga yo guestro *ratzon* / que Ya veis que comida no hay en cuantas cazas / son andá buxcá por todo Yerušalayim.

Con todo Ya que aquí subisteis / agora vos amostraré el guezmo que sintiteis / si conociteis a mi querido ó algun día lo visteis / cuando paseava por calles de Yerušalayim.

Lo degolli y lo cuzini en la ora la esta / en mi vientre se le hízo su fuessa / si quereis vos daré agostar lo que me quedó de la vanda de la cabessa / agora matadme Y arastadme por todo Yerušalayim.

Tembla les travó los que tal oyeron / de que la carne de el afríto en el plato vieron / esclamaron Yioraron y muchos grítos dišeron / diziendo como fué tal angustia en Yerušalayim.

הַבֵּן יַעַן: לְהָרְגֵנִי, אֵיךְ זֶה יִתְנַךְ לִבֵּךְ
אֵיךְ אֵם אַכְזָרִית תּוֹצִיאִי מִלִּים אֵלּוּ מִפִּיךְ, אֵיךְ?
לִבְשָׂרִי הָרַךְ תִּתְאָוִי, לְהַשְׂבִּיעַ אֶת נַפְשֵׁךְ
לֹא נִשְׁמַע כָּזֹאת עַד עַתָּה, בְּחוּצוֹת יְרוּשָׁלַיִם

לֹא אוֹסִיף עוֹד, כִּלְבָבֵךְ, עִמְדִי תַּעֲשִׂי נָא
אַךְ בְּעֵת שֶׁתְּשַׁחֲטִינִי, בְּאַחַת נֶאֱמָנָה,
לְבַל יִתְעַנֶּה בְּנֵךְ, דְּמוּת פָּנָיו כַּלְּבָנָה,
אֶחָד מִיְפֵי הַתֹּאַר, שֶׁהָיוּ בִירוּשָׁלָיִם

לָבְשָׁה קְשׁוּת־לֵב הָאֵם, יָד תְּשַׁלַּח לַמַּאֲכֶלֶת
כְּנָהָר עַז דִּמְעָתָהּ מֵעֵינָהּ זוֹלְגָה יוֹרֶדֶת,
כִּלְּתָה לְשַׁחֲטוֹ. זְעָקָה רַבָּה זוֹעֶקֶת
וְקוֹלָהּ הָלַךְ נִשְׁמַע, בְּרַחֲבֵי יְרוּשָׁלָיִם

בְּשַׂר בְּנָהּ הַמְעֻנֶּה, מִהֲרָה וּבִשְּׁלָה,
עָשְׂתָה צְלִי גָּדוֹל וּמִמֶּנּוּ אָכְלָה,
וְהֵרִימָה אֶת קוֹלָהּ בִּצְעָקָה כֹּה גְדוֹלָה
עַד שֶׁשָּׁמְעוּ אוֹתָהּ כָּל בְּנֵי יְרוּשָׁלָיִם

רֵיחַ צְלִי בְּאַפָּם, עוֹבְרֵי הַדֶּרֶךְ חָשׁוּ
חִישׁ לְבֵית אוֹתָהּ אִשָּׁה הֵמָּה בָּאוּ וְנִגְּשׁוּ
מֵאוֹתוֹ הָרֵיחַ חָשׁוּ שָׁאֲלוּ לִטְעוֹם דָּרְשׁוּ
חוּסִי רַחֲמִי עָלֵינוּ, אָנוּ בְּנֵי יְרוּשָׁלָיִם.

עָנְתָה לָהֶם וַתֹּאמֶר וְנַפְשָׁהּ מָרָה עָלֶיהָ
אֵיךְ תְּבַקְשׁוּ מִמֶּנִּי רְצוֹנְכֶם כִּי אֲמַלְּאָה,
בַּבָּתִּים כֻּלָּם אֵין אֹכֶל, כָּל אֶחָד מִכֶּם יוֹדֵעַ
לְכוּ וּתְחַפְּשׂוּ בְּרַחֲבֵי יְרוּשָׁלָיִם

בְּכָל אֹפֶן מִכֵּיוָן אֵלַי בָּאתֶם עֲלִיתֶם,
הָבָה וְאַרְאֶה לָכֶם זֶה אֲשֶׁר הֲרִיחוֹתֶם
שֶׁמָּא הִכַּרְתֶּם אֵי־פַּעַם אֶת יַקִּירִי רְאִיתֶם,
כַּאֲשֶׁר הָיָה עוֹבֵר בִּרְחוֹבוֹת יְרוּשָׁלָיִם.

שְׁחַטְתִּיו וּצְלִיתִיו זֶה עַתָּה וָזוֹ, בִּטְנִי
הָיְתָה לוֹ לְקִבְרוֹ. אִם תִּרְצוּ לִטְעוֹם אֲנִי
מִשְּׁיָר הָרֹאשׁ אוּכַל לְתִתָּם לָכֶם מִבְּנִי
הֲמִיתוּנִי וְסַחֲבוּנִי עַתָּה סְבִיב יְרוּשָׁלָיִם.

אֲחָזָתָם פַּלָּצוּת כַּאֲשֶׁר כָּזֹאת שָׁמָעוּ
כִּרְאוֹתָם בְּתוֹךְ צַלַּחַת בְּשַׂר הַמְעֻנֶּה, כִּי שָׁם הוּא,
הֵם בָּכוּ וְצָעֲקוּ וּבְקוֹל גָּדוֹל קָרָאוּ.
הֲכֵיצַד צָרָה כָּזוֹ בָּאָה עַל יְרוּשָׁלַיִם.

חובבי המוסיקה בשאלוניקי [1]

המוסיקה הדתית

המוסיקה הדתית הנפוצה בין יהודי שאלוניקי ובין יהודי עדות המזרח בכלל מושפעת בהרבה מהמוסיקה התורכית־הערבית שמקורה לפי המשורר ר׳ יצחק נבון [2] היא בפרס. אליה שיגר השולטן סלים השני משלחת מנגנים, ביניהם הזמר היהודי יצחק פ׳ריסקו, שאספו לחנים הנהוגים שם מדורי דורות. הזמרה המזרחית, שבה רב חלקם של חזנים ומזמרים יהודים, התפתחה ביחוד אחרי הופעתו של המשורר והפיטן המפואר ר׳ ישראל נג׳ארה. עליו אמר אחד מרבני איטליה: ״ולא קם עוד בישראל כישראל״. ר׳ ישראל נג׳ארה חי בצפת והפליא לכתוב שירים, חיבר להם מנגינות מקוריות או התאים להם מנגינות מכל עמי המזרח. שירים אלה שתוכנם יסורי הגלות, כסופי גאולה והאהבה בין ישראל לאלוהיו, קובצו והודפסו בצפת עוד בחייו בספר ״זמי־רות ישראל״, ספר זה גידל דורות של חובבי זמרה (״פיטנים״) בכל ערי תורכיה. הפיטנים היו מתאספים בשבתות ובמועדים בבתי הכנסת ואף בבתים פרטיים לשיר בצוותא ולענג את שומעיהם בעוררם אותם לדבקות באלהים. משוררים אחרים החרו החזיקו אחרי נג׳ארה, חיברו שירים שרק ראשי תיבות של שמותיהם התנוססו בהתחלת פסוקי הזמרה שלהם בצירוף המלה חזק.

באנדרינופול ובקושטא התקיימו ומתקיימים עד היום קבוצות של מזמרים שנקראים ״מפטירים״ אשר עיקר זמרתם שירי נג׳ארה.

בשאלוניקי התפתחה הזמרה ה״נג׳ארית״ באמצעיתה של המאה ה־19. חברות צעירים ומבוגרים מבני המעמד הבינוני הקדישו לילות כימים ללמוד פיוטים ולהשמעתם לקהל ועל כן קראו לעצמם פייטנים או פיטנג״ס. המעורר והמשפיע בדורות האחרונים היה רבי אברהם שאלתיאל (נפטר בשנת 1891). הוא הדפיס ספרי שירי נג׳ארה בציון לחן לכל אחד, וצירף להם גם שירים שחוברו על ידו. ספר הפזמונות האלה היה מורכב משלשה חלקים: ״נעים זמירות״, ״הלל וזמרה״ ו״עת הזמיר״. בחלק האחרון באו פיוטים קצרים שסופם חתום בפסוק הראשון של פרשת השבוע או פרשת החג, והפיטנים שרו אותם לפני קריאת הפרשה. מלבד זה התאספו, ביחוד בשבתות עם שחר, בבתי הכנסת, וביחוד בבית הכנסת המרכזי הנקרא ״תלמוד תורה הגדול״, אנשים מבוגרים, נוער ואף ילדים לשמוע ולהשמיע שיריהם.

עד השרפה הגדולה של 1917 היו בשאלוניקי שלש חברות של פיטנים והן: ״הלל וזמרה״, ״נעים זמירות״, ו״נותן זמירות״. ראוי לציין שאף אחרי הדליקה שהפכה לעיי אפר בין היתר גם את כל בתי הכנסת בעיר, לא פסקה פעילותן של החברות, אלא שרוב העבודה התרכזה מאז בבית הכנסת ״בית שאול״

1 המאמרים הם פרי עטם של החזן דוד אברהם נחמה (המוסיקה הדתית), משה חורס (המוסיקה החילונית).

2 יליד אדריאנופולי שבתורכיה, חי בתל־אביב ונפטר בה.

Le groupe de Païtanim Halel Vezimra קבוצת הפיטנים ״הלל וזמרה״

ברובע הקמפאנייאס. המקום היה צר מלהכיל את המון האנשים והנשים שנהרו לשמוע אל הרנה של הפיטנים, ביחוד של החברה "הלל וזמרה" שארגנה קורסים לזמרה לנערים בהצלחה רבה. היא גם הדפיסה מחדש ספר בקשות, שבו באו, נוסף על המנגינות הקודמות, גם פיוטים חדשים שנכתבו ע"י מורי תה"ת הגדול: יעקב כהן, ברוך בן־יעקב וחננאל חסיד הי"ד. לפיוטים אלה חוברו נעימות חדשות על ידי המלחין והמורה לזמרה, גרשון צדיק הי"ד, שלמרות היותו סגי־נהור, ידע את תורת הזמרה והשתמש בה לשפר ולתקן את הנעימות של הזמירות ששובשו במרוצת השנים. המורה המחונן הזה העמיד מחזורים של פיטנים ושמו מוזכר בהערצה על ידי כל אלה שעמדו במחיצתו. הוא נספה במחנות ההשמדה בפולין. כמוהו נספו חלק גדול מ"הפיטנים" שהזמרה הדתית־המזרחית היתה משאת נפשם ותחביבם.

השואה שהחריבה כליל את קהילת שאלוניקי, שמה קץ לקיום חברות הזמרה. אולם אהבת המוסיקה הדתית והמסורת של הפיטנות לא נעלמו כליל מבין יהודי שאלוניקי שניצלו מהשואה. אחדים מותיקי הפיטנים שעלו לארץ־ישראל, עוד לפני המלחמה, התארגנו לאגודה בשם "הלל וזמרה". חבריה, "יחידי" בית הכנסת "יוסף ובנימין שושנה" אשר בשכונת פלורנטין בתל־אביב, ומנהליו ממשיכים את מסורת פיטני שאלוניקי. הם ממשיכים גם את המסורת שהיתה נהוגה בשאלוניקי לחלק בגדים למאות יתומים פעם בשנה, בשבת הגדול.

מוסיקה חילונית

אם בשטח הזמרה הדתית היתה בשאלוניקי פעילות צבורית והתענינות חוגים עממיים, הרי לא רבים היו שוחרי המוסיקה האירופית, בכלל וביחוד לומדיה.

אמנם בקהל היתה אהבה לזמרה; הרומנסות היפות שהביאו מגורשי ספרד מחצי האי האיברי היו תדיר בפי נשים ונערות, ומכל הבתים בקעו קולות זמרתן בכל שעות היום, אם במטרה לישן את התינוקות ואם סתם בשעת עבודה. גם הנוער היה להוט אחרי המנגינות התורכיות והיווניות הערבות לאוזן וגם שירים עממיים בספניולית שנלמדו אחד מפי השני. ה"ג'לגי" (להקות מנגנים בכלי מיתרים: ה"קנון", ה"עוד", הכנור והתוף בצרוף משוררים) הנעים כל חגיגה משפחתית, ארושין, נשואין וברית מילה והיה חביב מאד על הקהל. אבל חינוך מוסיקלי, ביחוד לימוד מוסיקה אירופית קלסית, לא היה חזון נפרץ.

המצב השתנה עם כיבוש שאלוניקי על ידי צבאות יוון. היוונים — עם מוסיקלי מאד. ראשית פעולתם היתה לפתוח שני קונסרבטוריונים, בעלי רמה גבוהה: הקונסרבטוריון הלאומי בהנהלת פרופסור קזוג'יס והקונסרבטוריון המוקדוני בהנהלת פרופסור פלורוס. צעירים וצעירות יהודים, אם כי לא במספר רב, למדו בהם, לא לשם מקצוע כי אם כתחביב. אף על פי כן הצטיינו אחדים מהם במיוחד, כגון אלברט רוסו (טנור) והצעירה מודיאנו (צ'ליסטית).

התפתחות חשובה באה כשביקרה בשאלוניקי הקורלה "לירה" מסראייבו, מקהלת צעירים וצעירות יהודיים. ביקור זה עורר את צעירי העיר ליצור גם הם מקהלה, שתעמוד על רמה דומה. הם פנו למנוח ליאון רקנטי, העסקן הדגול ונשיא לשכת "בני־ברית". הוא עודד אותם ועזר להם מבחינה מוסרית וכספית, וכך נוסדה המקהלה "רננה". פרופסור פלורוס, שהיה מנצח ממדרגה ראשונה, הסכים לחנך ולהדריך את המקהלה וגם לנהלה בתשלום סמלי בלבד.

נערכו אספות והרצאות של גדולי המוסיקאים שמשכו נוער וקהל רב וחיבבו על ידי זה עליהם את המוסיקה הקלסית והפולקלורית. הופעות מקהלת "רננה" בטקסים ובחגיגות של הקהילה היהודית ושל הציונים עשו רושם רב.

בתקופת הקונצרטים הגדולים בשאלוניקי שנערכו על ידי "רננה" יצאה מוניטין למקהלה בין יהודים ולא־יהודים. המנצחים היו מגדולי המוזיקאים היוונים כגון: פרופסור פלורוס, פרופסור תיאופנוס, גב' קופאסו (מורה לזמרה). בקונצרטים ניגנו יצירות לבנדובסקי, מקס ברוד, שוברט, וכן שירים מהפולקלור היהודי, היווני והיוגוסלבי.

בשנת 1935 עלו לארץ־ישראל כמה מחברי "רננה", ועל ידי זה נפסקה הפעילות להתפתחות המוסיקה בין יהודי שאלוניקי. המלחמה והשואה שמו קץ לחיים המוסיקליים ולחיים בכלל של הנוער השאלוניקאי.

"הקהילות" (בתי הכנסת) בשאלוניקי

מאת מיכאל מולכו

המהגרים היהודים שהגיעו לשאלוניקי ונאחזו בה, בסוף ימי הבינים ובמאה הט"ז, יסדו קהילות נפרדות לפי מוצא הארצות, המחוזות או הערים שמהם באו. לכל קהילה היתה אבטונומיה שלמה, וכדברי החכם מהר"י ן׳ לב "כל קהילה או קהל נחשבו כעיר בפני עצמה, ואין האחת נכנסת בגבול חברתה." סמוך לאחר גירוש ספרד היו בשאלוניקי שבע קהילות אבטונומיות. משערים שקהילות אלו היו: אראגון, גירוש־ספרד, ישמעאל, מאיור, סיציליה, קאטאלוניה וקאסטיליה [1]. בהמשך הזמן התרבו מספר הקהילות לרגל בואם של מהגרים חדשים מן המערב וכן בגלל פילוגים בקהילות. ר"י ן׳ לב, שחי במאה הט"ו, כותב: "כל איש ואיש מדבר בלשון עמו, וכשבא מן הגרושין כל לשון ולשון קבע קהל בפני עצמו".

בסוף המאה הט"ז נמצאו בעיר עשרים ותשע קהילות, שלכל אחת מהן היתה הנהגה עצמית. לכל עדה, או קהילה היו סדרים פנימיים, שאחדים מהם כבר היו נהוגים בארצות המוצא, או שנערכו מחדש במערכת תקנות. לפי הסכמה קדומה, היו "היחידים" צריכים להתפלל בביה"כ שני וחמישי ושבת כדי להשליט שלום ורעות ביניהם.

בי"ז בתמוז הרפ"ה (1525) התאספו המנהיגים של העיר, בביה"כ של האשכנזים, והסכימו "הסכמות" שונות לטובת הקהילות בחרם גמור ובכל חומרות התורה, ביניהן: ששום יחיד לא יפרד מקהילתו כדי להימנות על קהל אחר. מטרת "ההסכמה" הזאת היתה למנוע אי־סדרים בהנהגת העדות המקומיות. אולם על אף כל החרמים התבדלו יחידים מקהילתם ל"חבר את האהל" ולהשליט שלום בין היחידים, ויסדו קהל חדש או הלכו להתפלל בבי"כ אחר, למורת רוח המנהיגים. הרב שמואל די מדינה מעיד שבזמנו נפלגו יחידים מק"ק שלום, מק"ק גרוש־ספרד ומק"ק קאטאלאן.

בשנת רפ"ה חילקו בגורל את המהגרים החדשים, פורטוגיזים וקאשטיליאנים, בין שבע קהילות העיר בחלקים שוים. "באיזה מקום שיפול הגורל של החדש שם יהיה קביעתו לכל דבר, בין שיפול הגורל מפורטוגיזיש לק"ק קשטיליא וק"ק קאשטיליאנוש לק"ק פורטוגיזיש, לקבל מהחדשים תמידים וצדקות ונדבות ופרעונים ומסים וארנוניות וכל העדות יחלוקו".

לכל עדה או קהל, היו נבחרים ומוסדות שונים: "מעמד", מרביץ תורה, בית ישיבה, חברת קברים, ביקור חולים, הכנסת אורחים, "חברה" (חדר) לילדים ועוד. כל קהל פירנס את העניים והנצרכים שלו.

מועצה מנהלת שנקראה "מעמד" כלכלה את עניני הקהל. כל יחידי הקהל היו משתתפים בבחירת "מעמד" לשלוש שנים, שהיה מורכב משבעה חברים, נגד שבעה טובי העיר, והחברים נקראו "אנשי מעמד", "ברורים" או "פרנסים". המועצה היתה ממנה ממונים כדי למלא תפקידים שונים: מעריכים, גבאים גוברים, סופר — רושם בפנקס מיוחד החלטות הממונים, ההכ־נסות וההוצאות, ראש חברת קברים ועוד ועוד.

במאה ה־17 נתאחדו הקהילות לקהילה אחת. אך הקהילות לשמותיהן ולמשפחותיהן המשיכו להתקיים. היחידים המשיכו להתפלל בהן וכן לקבל שרותים דתיים שונים כגון: נשואין, קבורה ועוד.

בתי הכנסת העתיקים עלו באש בדליקות התכופות שפקדו את העיר, ומטעם זה נעלמה ממנו הארכיטקטורה האמנותית בבתי התפילה. לא היו עטורים כמו בבתי הכנסת של זמננו. אולם ספרי תורה עם קשוטים היו רבים, ביניהם עתיקים מאד.

לפני בית הכנסת היתה חצר מרווחת. הבימה היא "התיבה" הרחבה, שאליה היו עולים במדרגות, עמדה ממול ל"היכל" (ארון הקודש). בקצת מקומות היתה בנויה באמצע ואליה היו עולים במדרגות אחדות. לא בכל בתי הכנסיות היתה "עזרת נשים".

נפרט, עתה, בתי הכנסיות שהתקיימו בעיר ומקצת מתול־דותיהם:

1. ק"ק עץ חיים ועץ הדעת (בקושטא ובסופיה נקרא בי"כ זה "ק"ק גריגוש" = יוונים). לפי המסורת נוסדו שני בתי כנסיות אלה בתקופה קדומה. יחידיהם נקראו בפי היהודים בשם "גריגוש", לאמור יוונים. התורכים קראו את היוונים, שהיו תחת שלטונם, בשם "אורום" ואת שפתם "רומאיקה". בספרות הרבנית נקראה מלכות ביזנטיון בשם "רומאניאה" [2].

סדור התפילה של יהודי ביזנטיון, שנקרא "מחזור רומאניאה", הוא הקדום ביותר באירופה וכולל פיוטים מר׳ אליעזר הקליר [3]. המחזור הזה בטל בשאלוניקי באמצע המאה הט"ז ואת מקומו ירש "מחזור ספרד" [4].

במחזור רומאניה נמצאה תפילה מיוחדת למנוחת נפשות היהודים שנאלצו לקבל את הדת הנוצרית בזמן רדיפת מושלי ביזנטיון, הם ה"אנוסים" הראשונים שקדמו לארצות האחרות [5].

ביה"כ "עץ החיים", שהוקם על תלו אחרי השריפה הגדולה של שנת תר"ן, היה קרוב לשפת הים וחומת העיר מצד המערב שימשה לו לכותל.

עוד במאה הט"ז ובמחצית הראשונה של המאה הי"ז נזכרו "ק"ק עץ החיים" ו"ק"ק עץ הדעת" [6]. יחידיהם היו מתפללים בבי"כ משותף [7]. בפנקס הסכמות ת"ת נזכרו שני הקהלים בשנת ש"ף (1620) [8].

עם בוא מגורשי ספרד בשאלוניקי כיהנו ב"ק"ק עץ החיים" בתור מרביצי תורה רבנים ספרדים. הראשון הידוע לנו הוא ר׳

1 פיפאנו, "שלשלת רבני שאלוניקי" ב"חגור האפוד".

2 שו"ת רשד"ם, יו"ד, סי׳, מ׳.
3 נדפס בהוצאת שונות: קושטא ר"ע, של"ג, שק"ב, תכ"; ויניציאה של"ד, של"ה.
4 שם, א"ח, סי׳ ל"ה.
5 ראה "משפט צדק" לר׳ מאיר מלמד, ח"ב, סי׳ ט׳.
6 שו"ת ר"ש הלוי הבחור, ח"מ סי׳ ל"ז, דף ע"ו, ע"א.
7 חיים שבתי, תורת חיים, ח"ג, סי׳ ט׳.
8 ד. פיפאנו קונטרס "שלשלת רבני שאלוניקי".

יצחק לבית הלוי, בן ר' שלמה הזקן, ואחר מותו מלא את מקומו בנו ר' שלמה הבחור [9].

2. ק"ק פרובינסייה (בראשונה נקרא "ק"ק פרובינצאל") — יהודי פרובינציה גורשו על ידי מלך צרפת קרלו השמיני, בשנת 1493. מקצתם הרחיקו נדוד והשתקעו בערי תורכיה, ובפרט בעיר שאלוניקי. באמצע המאה הט"ז רחפה על יהודי פרובינציה סכנת גרוש חדש. הם החליטו לתור להם מקום מנוחה ולצאת מן הארץ בעוד מועד, טרם תקדמם הרעה. הם שלחו שני צירים לעיר שאלוניקי כדי לדרוש בעצת אחיהם בני ארץ מולדתם, שהתאזרחו שם מכבר. אלה האחרונים שלחו אגרת תשובה לאחיהם הנענים בגליל פרובינציה באחד באלול ש"י [13 אבגוסט 1550] ויעודדום לנוד לשאלוניקי. "ארץ רחבת ידים אשר לא במסכנות נאכל בה לחם, עיני ה' (בא) בה מראשית שנה ועד אחרית שנה לא יחסר כל בה. והנה כל הארץ לפניכם במיטב הארץ תשבו אחינו, ואם יש בכם אנשי חיל אשר חלק להם עושר וכבוד שבו וסחרוה והאחזו בה. והעניים והאביונים שאין להם על מה שיסמוכו, כאן ימצאו מנוח לכף רגליהם, אומנות נקיה, לא ירעבו ולא יצמאו ולא יכם שרב ושמש השעבוד והגלות [10]. אמנם בששה ועשרים לחודש ספטמבר 1501, פקד לודביג הי"ב לגרש את כל היהודים מפרובינציה. כנראה, שהמכתב הנ"ל עשה רושם על יהודי פרובינציה ורבים מהם עזבו את ארץ מולדתם והתאזרחו בשאלוניקי.

המרביץ תורה הראשון הידוע לנו ששרת בקודש בק"ק זה הוא ה"נשוא פנים נעים זמירות ישראל הזקן" ר' רפאל כספי [11] מעיר Argentière שעמד בכהונה עד יום מותו י"א באייר של"א [1571]. אחריו עמד בראש העדה ר' שלמה הלוי הזקן עד יום מותו בשנת ש"ס [1600].

יחידי ק"ק פרובינציה היו רגילים להתפלל בימים נוראים לפי נוסח מיוחד שהביאו מארץ מכורתם. אולם באמצע המאה הט"ז בערך הזניחו את מנהג אבותיהם וקיבלו את נוסח ספרד [12].

3. ק"ק פוליא. — בתקופת הכיבוש של הצרפתים (1495-6) עברו על יהודי אפוליא תלאות רבות, וכשעברה מלכות נאפולי לידי הספרדים הורע מצבם ביותר. בשנת 1497 גרש מלך נאפולי קארלו השמיני את היהודים מארצו. בשנת 1511 גורשו היהודים מאפוליא, כמו משאר חלקי מלכות נאפולי. אחרי 1520 נתחדשו קהילות אחדות באפוליא, אולם בשנת 1541 גורשו כל יהודי מלכות נאפולי ובכללם גם יהודי אפוליא, על אף השתדלות הנוצרים לטובת היהודים. המגורשים נדדו אל המערב ורבים מהם התישבו בשאלוניקי ושם יסדו קהל לעצמם [13].

בימי רבנותו של ר' שמואל די מדינה במאה הט"ז, נפלגו הרבה יחידים מקהלם ונספחו אל "ק"ק נוה שלום". "יחידיו" היו יוצאי דרום איטליה ומנהגיהם היו שוים. ברם מהרשד"ם חייבם לחזור אל מקומם הראשון [14]. אך הם נשארו נפרדים בבית תפילתם עד הזמן האחרון. היחידים נחלקו לשתי "כתות" ולכל "כת" ספרי תורה, תשמישי קדושה, פרנסים, כיס של צדקה, קברים וחזן בפני עצמו. "בשבת אחת משרתת כת אחת וכל המצוות הם משלה, ובשבת שאחריה משרתת כת שניה וכל המצוות שלהם" [15]. המרביץ תורה הראשון הידוע לנו שכהן בק"ק זה הוא ר' אברהם די בוטון, שמשפחתו השתיכה לאותה קהילה. אחר פטירתו, בשנת שמ"ח (1588), נשאר הקהל בלי רועה ויחידיו פנו אל ר"מ אלמושנינו בעניני הלכה ולהשכין שלום ביניהם [16].

במאה הי"ח, נחלק ק"ק פוליא לב' כתות, הא' נקראה ע"ש כת הבוטונים (בני משפחת בוטון או דיבוטון) והב' ע"ש כת האנג'ילים (בני משפחת אנג'יל). "ובהיות שבשנים שעברו נפטר הש"צ של הק"ק הנ"ז ונפל(ה) מחלוקת בין הב' כתות לענין מינוי הש"צ, וכראות הרב הגדול מהרי"ך (ר' יוסף כהן — ן' ארדוט) נר"ו שנתרבתה המחלוקת ביניהם, קם ופייס להרב המובהק מהר"י ן' אדון ז"ל שיהא הוא הש"ץ כדי להשקיט ממריבה, אעפ"י שאינו יודע לשרת בקדש ושמחות וגיל וכן הפכו" [17].

יהודי אפוליא הביאו איתם נוסח תפילה מיוחד, אולם במחצית המאה הט"ז בערך הזניחו את מחזורם וקבלו במקומו את מחזור נוסח ספרד [18]. אין אנו יודעים את טיבו של מחזור אנשי פוליא כי לא ראה אור ולא נשאר העתק ממנו.

4. ק"ק פורטוגאל. — (באדרינופולי, נקרא "ק"ק פורטוגיזים" ובאזמיר "ק"ק פורטוגאל"). יש סבורים שר' שמואל די מדינה התיחס אל ק"ק זה והיה שם מרביץ תורה ומו"צ. אגדת עם מספרת: רש"דם נסע לקושטא כדי לבקש רשיון מהשולטן לבנות בי"כ כהלכה במקום הבית שבו התכנסו היחידים להתפלל. ברדתו מן הספינה אל היבשה ברח ארי מהביבר אשר למלך. תושבי העיר פחדו לנפשם ונסגרו בבתיהם ובחנויותיהם. הארי הלך לקראת הרב כדי להתנפל עליו ולטרפו. אך רש"דם "גילה את בריתו ברית קודש וכרע לפניו הארי כטלה". הדבר נודע לסולטן ויבהילו להביא לפניו את הרב היהודי. המלך שאלו מאין בא, מה מעשהו ומה בקשתו. הרב סיפר לו מטרת נסיעתו ובקשתו מהסולטן, והמלך פקד למסור לרש"דם את הביראט הדרוש להקמת בנין "ק"ק פורטוגאל" וללוותו בכבוד גדול.

בק"ק פורטוגאל נהגו לאמר פיוטים מיוחדים בשעת קריאת ספר תורה בארבע שבתות: שקלים, זכור, פרה והחודש. ומסורת בידי היחידים שהרש"דם חיברם [19].

5. ק"ק קאלאבריה (בספרי הרבנים ובתעודות שונות נקרא גם "ק"ק קאלאבריזיס", "ק"ק קאלאוריזיס" ו"ק"ק גרוש

9 שם, שם.
10 רבעון REJ, כרך י"ב, 270—271.
11 "דברי שלמה" לבית הלוי, ד' כב, א.
12 רשד"ם א"ח, סי' לה.
13 גירונדי, טריאיסטה 1835, עמ' 188.
14 שו"ת, י"ד, סי' פ"ה.
15 "אהל יצחק" חסיד, סי' ק', ד' קל"ג, ב'.
16 שם ח"מ, סי' ת"א.
17 "אהל יצחק" כהן חסיד, סי' ק, דף קל"ג, ב'.
18 רשד"ם, א"ח סי' ל"ה.
19 י. נחמה "מכתבי דודים מיין", מחברת שניה, עמ' 174—175.

קאלאבריזיס״). בשנת הזמ״יר (הרנ״ז — 1497), גורשו יהודי אפוליה וקלבריה ממקומות מושבותיהם. רבים מהמגורשים נדדו לשאלוניקי והתאחזו בה. הם יסדו בי״כ שבו התפללו לפי מנהג אבותיהם. הח׳ ש. רוזאניס סובר ש״ק״ק קאלאבריא״, או ״ק״ק קאלאבריזיס״ הנזכר בספרי הרבנים של המאה הט״ז [20] נסגר במרוצת העתים, או נשרף בתבערה הגדולה של שנת ש״ה [1545] ובמקומו הוקם בי״כ אחר בשם ״ק״ק קייאנה״ [21]. אולם ר׳ דוד פיפאנו חולק עליו וכותב ש״ק״ק קאלאבריזיס״ ו״ק״ק ישמעאל״ היינו הך. הוא מסתמך על דברי רש״דם שמזכיר את ר׳ שמואל לבית קלעי שראינוהו עומד בראש ק״ק קאלבריזיסי וכמרביץ תורה בק״ק ישמעאל [22]. השערתו של הרב פיפאנו מתחזקת בזה שבתעודות הרשמיות של המאה הט״ז וראשית המאה הי״ז שבהן נזכרו קהילות שאלוניקי בקשר עם מסי הממשלה נמצא כתוב: ק״ק ״גירוש קאלאוריס״ ולא נזכר ״ישמעאל״, אולם במרוצת העתים נשכח השם של קאלאבריה, או קאלאברים ונשאר ישמעאל עד היום הזה. ואולי, נקרא גם ק״ק ישמעאל על כי בזמן מן הזמנים מחוז קלבריה היה תחת שלטון הערבים.

פרנסי ק״ק זה מינו למרביץ תורה את ר׳ דוד מסר ליאון, שהגיע לשאלוניקי בשנת רס״ה (1505). כיליד איטליה ידע את שפתם, מנהגיהם ונמוסיהם של היחידים.

יחידי ״ק״ק קאלאבריה״ התפללו בימים נוראים לפי מנהג אבותיהם. בראשית המחצית השניה של המאה הט״ז, הזניחו את מנהגם וקיבלו את מחזור נוסח ספרד [23]. באוצר הספרים של יהושע העשיל שור (יה״ש) נמצא ״מחזור קלבריזי ישן מאד מאד״.

אנשי קאלאבריאה ״לא היו נוהגים בשמות משפחות קבועים כי מדור דור קראו בשמותם מאב לבן״ [24].

6. ק״ק קאשטילייה. — אחת הקהילות שנוסדו בשאלוניקי בשנים הראשונות לגרוש ספרד. נקראה גם ״ק״ק גרוש קשטילייא״ [25] וכך נקראה גם בקושטא ובברוסה.

כמו ששמו מוכיח עליו, ק״ק זה נוסד על ידי יהודים שגורשו מקשטיליה. המרביץ תורה הראשון שכהן בו הוא ר׳ יוסף בן ר׳ שלמה טאיטאצאק. אחריו שרת בקודש ר׳ לוי ן׳ חביב, שעמד על משמרתו עד שנת רפ״ד [1524] שנת יציאתו משאלוניקי.

נפרט מנהגים אחדים שהיו רגילים בהם יחידי בית הכנסת: — בקשטליה נהגו לאכול בשר בנפיחה [26], וכן היום בשאלוניקי ובעירות הסמוכות לה.

בתנאי הקדושין והנישואין נוהגים בשאלוניקי וברוב ארצות המזרח עפ״י מנהגי טוליטולה [27].

20 שו״ת רשד״ם, א״ח סי׳ ל״ה; ״משפטי שמואל״ קלעי, סי׳ קי״ד ועוד.

21 ד׳ ימי ישראל בתוגרמה, ח״א בנוספות.

22 שו״ת, י״ד, סי׳ קלה; שלשלת רבני שלוניק, ד׳ ג ע״ב, ע׳ ישמעאל.

23 שו״ת רשד״ם, א״ח, סי׳ לה.

24 בתי כהונה, ח״ב, סי׳ לז.

25 הקדמת שו״ת רש״ך ח״א; שו״ת רשד״ם, י״ד, סי׳ קעג.

26 בית יוסף, טור י״ד, סי׳ לט.

27 שם, א״ה סי׳ קי״ח; שו״ת ריב״ש, סי׳ ר״ח.

השפה הקשטילנית נתקבלה על ידי כל מגורשי ספרד וארצות ים התיכון האחרות כשפה המדוברת.

7. ק״ק שלום. — נוסד במחצית הראשונה של המאה הט״ז ע״י מהגרים שנדדו מארצות שונות וממחוזות שונים במערב אירופה. ביניהם היו הרבה אנוסים ששבו אל היהדות בשאלוניקי.

המנהגים הרוחניים בק״ק שלום במאות הט״ז והי״ז הם: ר׳ יצחק אדרבי (מת של״ז — 1577), ר׳ שמואל פלורינטין (מת שע״ה — 1615), ר׳ חיים שבתי (מת ת״ז — 1647) ואחריו בנו ר׳ משה חיים שבתי (מת תמ״ה — 1685).

בחודש ניסן 1659 היה רגיל שבתי צבי בבואו לשאלוניקי לדרוש בק״ק שלום. רבני שאלוניקי הכריזו חרם על משיח השקר, שנאלץ לברוח. נגזר על העם להתענות יום שלם כדי לכפר על חילול השם (שבתי צבי קרא את שם ה׳ באותיותיו) שנעשה בפני קהל ועדה.

לזכר המאורע המעציב הזה נקבע על־יד היכל הקודש מצד מערב לוח־שיש ועליו חרתו את החרוזים האלה:

הנה לשלום מר לי מר,
הן אראלים צעקו בלב חמרמר,
מלאכי שלום יבכיון מר,
משמר מול משמר,
וקרא זה אל זה ואמר:
שובו בנים ארפא משובה,
שנת וליועצי שלום שמחה [28].

בביה״כ היתה מערה להתחבא שם בעת צרה. אליה היו יורדים דרך ארובה מתחת לרצפת התיבה. במערה הזאת היה מקוה מים, שבו היה רגיל לטבול ביום ששי אחרי הצהרים הרב החסיד ר׳ שאול מולכו. התיבה נמצאה בקצה בית הכנסת, מול היכל הקודש שהיה מצד דרום העיר, ואליה היו עולים במעלות. ביה״כ לא נשרף בדליקה הגדולה שפרצה בשנת תר״ן (1890), אולם הוא עלה על המוקד בתבערה הגדולה בשנת תרע״ז (1917).

8. ק״ק קייאנה. רשד״ם גורס ״ק״ק קאנה״ [29], על שם מחוז אשר בדרום איטליה. לא נזכר בין קהילות העיר בתעודות הרשמיות מזמן סולימאן השני (1520—1566). בתעודה משנת 1613 נזכר בתור ״שכונה הכפופה לקהל גרוש קאלאוריס״. הוא מנה אז 92 בעלי בתים ו־48 רווקים. בזמננו התיחסו אליו כמאה וארבעים בעלי בתים.

בית־כנסת ״קייאנה״ ואותם של ״נוה צדק״ ו״ישמעאל״ נמצאו ברובע הנקרא עד היום קוארטייר פ׳ראנקו (הרובע הפרנקי). בו ישבו מאז ומקדם הויניציאנים ואלה שהגיעו משאר ערי איטליה ומצרפת במאות הט״ז והי״ז — הם נקראו בפי תושבי העיר בשם פ׳ראנקוס — כדי לסחור את הארץ. ברובע זה שהיה בקצה הצפוני של העיר, סמוך לחומה וקרוב לחוף הים, ישבו גם יהודים, שהגרו מאיטליה מחמת גרושים שונים, סביב בתי הכנסת הנ״ל. שם הוקם בית אולפנא

28 ש. רוזאניס, ח״ד, עמ׳ 477.

29 שו״ת ח״מ, סי׳ כא.

"ת"ת הקטן" שמילא אותו התפקיד של ת"ת הגדול במרכז העיר, ששם נמצא רוב היישוב היהודי. במרוצת הזמן, אם מפני הדליקות, אם מרצונם הגמור, החליפו המשפחות הדרות שם את שכונתם באחרות שבמרכז העיר ושלושה בתי הכנסת הנ"ל נשארו בודדים וגלמודים ומתי מספר התפללו בהם בשבתות וימים טובים. אולם בימים נוראים נהרו יחידיהם להתפלל במקום שהתפללו אבות אבותיהם.

בנין ביה"כ הישן של ק"ק קייאנה נהרס בזמננו ובמקומו הוקם בית תפילה חדש ומהודר.

מ מ נ ה ג י ב י ת ה כ נ ס ת: בביה"כ הנ"ל נהגו לחוג את טקס "שמחת תורה" גם בשני ימים של חג השבועות. במשך הטקס של סוכות ושבועות היו ה"קברים" מהווים כחצי עגול כשאחד תוחב את ידו באזור רעהו והיו מקיפים את התיבה במרוצה שבע פעמים כשהחזן מזמר פיוט של שמחת תורה.

מר אבי סיפר לי, שבבית הכנסת שנהרס, היתה התיבה באמצע ולמטה מהרצפה ואליה היו יורדים במדרגות אחדות באופן שחלק מגוף הש"צ היה בתוך הארץ, כדי לקיים מה שנאמר: "ממעמקים קראתיך ה'" (תהילים קל, א). ביהכ"נ קייאנה שניזוק בשריפה הגדולה של שנת 1917 תוקן בשנת 1923, הושחת ריהוטו בידי היוונים בזמן המלחמה השניה כדי ליהנות מחומרי הבנין.

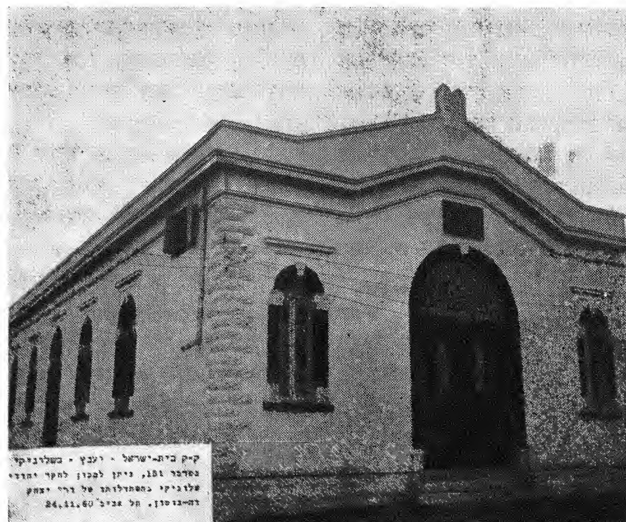
עד שריפת שנת תרע"ז נמצאו בביה"כ שמונה ספרי תורה עתיקים, כל אחד היה מונח בתוך תיק, כמנהג כל בתי התפילות שנוסדו בשאלוניקי בידי יוצאי איטליה והאי סיציליה. אחד מיחידי הקהל הצליח להציל מהדליקה אחד מהם. רוחב הגויל היה 66 מ"מ; לכל עמוד היו ארבעים ושמונה שורות; רוחב השורה ס"מ אחד. היה מונח בתוך תיק עשוי מעץ קשה, מוקף חישוקים.

9. ק"ק ק א ט א ל א ן — ישן חדש. בספרות הרבנית ובתעודות נזכר גם בצורת: "ק"ק קאטאלוניה", "ק"ק קאטא־לאניש", "ק"ק קאטאלניץ", "ק"ק גרוש קאטאלאן", ובזמן האחרון "ק"ק קאטאלאן".

יהודי קאטאלוניה הצטינו מיתר אחיהם שישבו בגלילות אחרים של ספרד בידיעת התורה ובחכמת ישראל[30]. הערים המאוכלסות יהודים ביותר במדינה זו היו ברצלונה וגירונדה (Geróna). מהן יצאו חכמים ומשוררים שהיו פאר היהדות בחשכת ימי הביניים. יהודי ברצלונה התגאו בחכמיהם והיו רגילים לאמר "אוירה של ברצלונה מחכים"[31]. יהודה אלחריזי מתאר אותה: "עיר הנשיאים וראשי הקרואים"[32], בה פרחה ושגשגה במאה השתים עשרה הפרוזה החרוזית העברית, שהכניסה אל אוצר היהדות את ה"פולקלור" המזרחי העתיק.

עד חורבן קהילת שאלוניקי בשנת תש"ג [1943] בידי הנאצים התפללו יחידי ק"ק קאטאלאן ישן חדש בימים נוראים לפי הנוסח שלהם ובניגון מיוחד. רוב הפיוטים של מחזור זה הם פרי עטם של משוררי ספרד מתור הזהב: ר' יהודה הלוי, ר' משה ן' עזרא, ר' אברהם ן' עזרא, ר' שלמה ן' גבירול, ר' משה ן' מימון. הוא כולל מספר גדול של פיוטים מאת ר' משה בר נחמן (הרמב"ן) שהיה מעיר גירונדי. פיוטים אחדים שייכים למשורר יוסף בר יצחק, מסדר ההושענות שבמחזור ספרד, לאביו יצחק ברוך, לשלמה בן יצחק וליצחק הלוי. סדר העבודה ליוה"כ הוא מאת יוסף בר יצחק שערך אותו בחרוזים בסדר הא"ב מרובע.

30 שו"ת ריב"ש, סי' לו.
31 שם סי' שסט.
32 תחכמוני, הוצאת אחיאסף, עמ' 350.

בית הכנסת בית ישראל — יעבץ
La Synagogue Bet-Israel Ya'betz

בשנת תנ"ד נדפס "מחזור קאטאלוניה" בפעם השניה. בהוצאה זאת נוספה בסוף הספר התוכחה "ברכי נפשי" המיוחסת, כידוע, לרבנו בחיי הספרדי, בע"ס "חובת הלבבות". בסוף התוכחה נוסף הבית דלהלן, שבו רמוז שמו של ר' יהודה הלוי: "ברכי יחיד השיבונו וממקום דלות העלנו, את שם ה' האומר לחרס ולא יזרח באורך נהלנו, שמך וכבודך אל נסה עלינו" (יהודה הלוי בן שמואל נ"ע). אולם בהוצאות מנהג ספרד מיחסים אותה להרמב"ם או להרמב"ן.

בשנת תרכ"ג ראה המחזור אור בפעם השלישית, בדפוס סעדי הלוי אשכנזי בשם "מחזור לראש השנה ויום הכפורים כמנהג ק"ק קאטאלאן ישן וחדש". בשנת תרכ"ט נדפסה המהדורה הרביעית בדפוס "קופת גמילות חסדים, באותיות ווין" (בשער נרשם בטעות: "כפי מנהג ספרד בקהילות קדושות סאלוניקי"). ההוצאה המהודרת ביותר נדפסה בשלושה ספרים בשנת תרפ"ז בדפוס המשובח של המדפיס אשר ברודו. א. תפילות ראש השנה. ב. תפילות שחרית ומוסף ליום כפור. ג. תפילות ליל כפור, מנחה ונעילה.

10. ק"ק אונטראנטו (בהמשך הזמן נשמטה הנון הראשונה ונשאר אוטרנטו). — "ק"ק אוטראנטו" נוסד בשאלוניקי לאחר שגורשו היהודים ממלכות נפולי בשנת ש"א (1541) ר' שמואל די מדינה הזכיר קהל זה עוד בשנת שי"ט (1569) [33]. יחידים אחדים מ"ק"ק פוליא" שאבותיהם יצאו מעיר אוטרנטו התחברו עם המהגרים החדשים שהקימו קהילה מיוחדת בהגיעם לשאלוניקי. השתדלותו של הרש"דם "לחבר את האהל" ולהקים בית כנסת אחד ומשותף לא הועילה. גם היחידים של "ק"ק אוטרנטו" לא חיו ביניהם בשלום בבית תפילתם החדש ונפלגו לשתים או שלש כתות. ברבות השנים התחברו יחד.

ממנהגי ביה"כ: ביוה"כ היו מזכירים ב"השכבה" מיוחדת שמות הרבנים ששרתו בקודש בק"ק, מה שלא נהגו ברוב בתי הכנסת שבעיר.

11. ק"ק איב'ורה. יוצאי העיר איב'ורה נתחברו בראשונה עם בני ארצם ונמנו על ק"ק לישבואה או "לישבון"[33*] אך אח"כ לרגל אי הבנה וחלוקי דעות בהנהגת ביה"כ, רבים מהם נפלגו מבני ארצם ויסדו "קהל" חדש בשם עיר מולדתם איב'ורה [34].

בתקופת שלטונו של סולימן השני (1520—1566) נמנו על ק"ק איב'ורה־פורטוגאל 96 בעלי משפחה, ובשנת 1613, לרגל הגירת אנוסים רבים, המספר הזה עלה ל־231 בעלי משפחה חוץ מ־149 רוויקים [35].

12. ק"ק איטליה. בקושטא נקרא "ק"ק איטאליני" ובאדרינופולי "ק"ק איטאליאנו".

ק"ק זה נוסד במאה הט"ו ע"י יהודים שהגיעו מאיטליה לעיר עם הויניציאנים כדי לסחור את הארץ. מספר יחידיו נתרבה בשנת 1493 במגורשי סיציליה. במחצית הראשונה של המאה הט"ז התחוללו גרושים שונים בדוכסיות איטליה ורבים מהנודדים, ביניהם אנשים בעלי תרבות, עשירים ונדבנים, התחברו אל אחיהם בני ארץ מוצאם, ביניהם נמצאו רבים מגולי ספרד ואנוסים רבים שברחו לרגל מצוקת האינקויזיציה ונתמזגו עם היסוד הקדום, כי בשפתם, בתרבותם ובנוהגיהם ונמוסיהם הדתיים לא היו רחוקים אלה מאלה. כך היתה קהילת איטליה החשובה ביותר והמרובה ביחידיה בכל העיר. היא כלכלה בהכנסותיה המרובות מוסדות צדקה וגמילות חסדים לטובת יחידיה.

בשנת שס"ו (1606) נפלגו יחידי "איטליה חדש" לשתי כתות: "איטליה חדש" ו"איטליה שלום". שתיהן התפללו בבית תפילה אחד, אולם בראש כל כתה עמד ש"צ מיוחד. הם הקימו להן בשותפות בנין גדול שנחלק לשני בתי כנסת, שווים בגדלם, על ידי קיר מבדיל באמצע.

הנחת אבן היסוד לבנין ביה"כ "איטליה ישן" היה בד' בחשון תרנ"ז (1896) והיה בנין נהדר. בר"ה תרנ"ט נחנך ברוב עם.

יוצאי איטליה הזניחו בהתישבם בשאלוניקי את השפה האיטלקית ובמקומה דיברו בקשטיליאנית וגם קיבלו את כל מנהגי הספרדים ונמוסיהם. אולם הם שמרו על סדר תפילותיהם שהיה לפי נוסח "מחזור בני רומא". הדפסת המחזור הזה קדמה לזו של המחזורים האחרים. ההוצאה הראשונה התחילה בשנת רמ"ו בעיר שונצין ונסתיימה ב־Lasal Maggeor בלומברדיה. נדפס במהדורה שניה בשנת ש' (1540) (השלמתו היתה בערב חג הסוכות ש' ש"א). לבקשת יחידי "ק"ק איטליה" בעיר חזר ונדפס פעמים שונות בשאלוניקי בשנויים ובהוספות לקוחות ממחזור נוסח ספרד. בהוצאה האחרונה שהופיעה בשאלוניקי נקלטו ממחזור ספרד הרבה תפילות ופיוטים במקור עברי ובתרגום לאדינו.

בבית הכנסת איטליה ישן היו קוראים את ההפטרות מתוך מגילת הפטרות כתובה על קלף.

13. ק"ק איסטרוק — יחידים מ"ק"ק אוטראנטו" נפלגו לפני שנת 1613 מקהילתם ויבנו בית תפילה חדש שנשא את השם "ק"ק איסטרוק" ע"ש המשפחה היותר חשובה של המשפחות הנפלגות [36].

14. ק"ק אראגון (בשם זה נמצא בי"כ גם בקושטא, באדרינופולי, בקאשטוריאה וערים אחרות במזרח) — אחד מבתי התפילה שנוסדו בשאלוניקי תיכף לאחר הגרוש. יחידיו היו מיוצאי מחוזות אראגון ומגליסיה. ק"ק אראגון היה מרובה ביחידים יותר משאר קהילות העיר.

מחזור נוסח אראגון

יחידי ק"ק אראגון היו מתפללים בימים נוראים לפי נוסח מיוחד שאבות אבותיהם נהגו בו עוד מימים קדמונים בגליל אראגון. הוא שונה רק במקצת ממחזור מנהג קאטאלוניה. סדר העבודה של המחזור הזה הוא מאת ר' יוסף אבן אביטור סטאנש ופיוטיו הם פרי עטם של המשוררים יהודה הלוי, שלמה בר יהודה, משה בן־מימון, אברהם אבן עזרא, יצחק בן גיאת, ש"ט ארדוטיאל, יצחק בן ישראל ופיטנים אחרים. הוא נדפס בפעם

33 שו"ת א"ה סי' נה.
33* ראה להלן בית הכנסת איב'ורה.
34 רשד"ם, ח"מ סי' חב.
35 Bernard Lewis, Notes and Documents from the Turkish Archives, p. 25-26.
36 ד. פיפאנו, קונטרס "שלשלת רבני שאלוניקי" ע' איסטרוק.

הראשונה בשנת רפ"ט (1529) בשאלוניקי ועל השער כתוב לאמור: "מחזור של ראש השנה ויום הכפורים למנהג קהלות הקדש אשר היו מקדם במלכות אראגון, בסאלוניק הקריה על ידי צעיר המחוקקים גרשם בן זרע ישראל נתן איש שונצין לשנת טר"ף נתן ליריאיו יזכור לעולם בריתו". חזר ונדפס בשנת תקס"ט בשם "בית תפילה" ועל השער רשום: "מחזור לראש השנה ויום הכפורים למנהג קהלות הקדש אשר היו מאז ומקדם במלכות אראגון אשר עוד היום קהלתנו הקדושה ק"ק אראגון יע"א אשר בעיר תהלה שאלוניקי יע"א אוחזין מעשה אבותיהם להודות להלל בנוסח תפילה זו". הוא ראה אור בנוספות במהדורות אחרות: בתרכ"ט בשני חלקים עם באור המלים הקשות לר' שמואל גאטיניו בדפוס "קופת גמילות חסדים"; בתרע"ז ע"י המדפיסים האחים ביזיס. שתי ההוצאות האחרונות כוללות תפילות בלאדינו ופיוטים לקוחים ממחזור ספרד.

מנהגים שונים

א. בקהילת אראגון לא נהגו להתפלל בלחש בתפילות מוסף כמו שנהגו במקומות אחרים בספרד, אלא התפללו כולם יחד עם הש"צ בקול רם. רשב"א נתן טעם למנהג זה באומרו: "שנהגו כך מפני שרובם עמי הארץ ולא יכלו להתפלל מתוך הספר אלא בעמל גדול משום שבושי ברכה, ולזה מתפללים כולם יחד עם הש"צ כמו שאחד מקריא אותו"[37]. גם ר' יצחק בר ששת (הריב"ש) מודיע שבכל המקומות שהיהודים היו בני תורה נהגו לחזור, כמו בקאטאלוניה וקשטיליא. אולם בהיותו בסרקוסטא ביטל את המנהג הזה בבית הכנסת שהיה מתפלל שם ואף כי היה הדבר קשה בעיניהם[38]. גם במקום אחר[39] רומז על בני אראגון שלא היו בני תורה.

ב. לפי מנהג ישן היחידים היו מתפללים בימים נוראים בביה"כ אראגון בשלושה ציבורים נפרדים: הללו עמדו בתיבה, שהיתה רחבת ידים, וחזן ממשפחת גאטיניו בראשו; הללו עמדו מצד ההיכל וחזן ממשפחת בן־ארדוט בראשו; והללו בחרו את מושבם במעגל מוקף עמודי עץ שהיה באמצע בית התפילה וחזן ממשפחת אטאס עזר על ידם. כשהחזן הראשי העומד בתיבה, התחיל לזמר פיוט אחד, השנים האחרים המשיכו את הזמר עד גמירא טרם סיים המתחיל אותו, ודממה שררה בבית הכנסת עד התחלת פיוט אחר או תפילה אחרת.

ג. בימים נוראים נהגו לומר את ה"שמע" לפני התפילה, שמא יאריך הש"צ ויעבור זמן קריאתו.

ד. על "מתן המצוות" היו מכריזים רק ביום הראשון של ר"ה ומי שקנה מצוה ידועה (למשל "פתיחת שערים") זכה בה לכל הימים־נוראים.

ה. לא נהגו להכריז על "ספר כל נדרי" שבו זכו בני משפחת גאטיניו מדור דור. המסורת מספרת: כשהתאזרחה המשפחה הזאת בשאלוניקי בנתה את בית הכנסת אחרי שעלה באש. הקמת הבנין לא יכלה לבוא לידי גמר מחוסר כסף. בני גאטינייו שהיו בעלי הון, התנדבו לסיים את הבנין בתנאי שיזכו בכל השנים, הם ובניהם במצוות "כל נדרי". יש אומרים שהקהל זיכה אותם בכבוד הזה מרצונו הגמור על חשיבותם והצטינותם בתור רבנים ומחברים.

לכבוד החתן שבא לביהכ"נ ביום השבת היו מוציאים שני ספרי תורה מההיכל. באחד היו קוראים את פרשת השבוע ובאחר "ואברהם זקן", בעוד שבמקומות אחרים היו קוראים פרק זה מהסידור. אחר הקריאה, היה יורד החתן מן התיבה כשהוא מחבק את ספר התורה שבו קראו ו"אברהם זקן" בלוית אביו, חמיו, אחיו, וגיסיו, היה מקיף את הבאר שהיתה באמצע בית התפילה ואח"כ היה יושב במקום המיועד לחתנים. למנהג זה היה ערך סמלי כי המים המפרים את האדמה הם סמל הפריה ורביה של הזוג החדש.

ו. יחידי הקהל היו מסדרים את הקדושין ביום הששי, כמנהג טוליטולה ורומא, כדי שלא יצטרכו העניים להרבות בהוצאות וישתמשו באותן לצרכי שבת גם לצורך חופתם[40]. ביום המחרת, הוא יום השבת, החזן וקהל המתפללים היו מלוים את החתן אל ביתו והיו חוזרים על שבע הברכות בניגון המסור־רתי. בימינו בטל המנהג הזה פרט לאלה שנישאו בערב פסח, שאז החזן היה קורא את הברכות בפעם השניה ביום הראשון של החג.

בביה"כ שקדם לזה שנשרף בשנת תרע"ז (1917) היתה חצר עגולה באמצע וסביבה היו עמודי עץ, כמתכונת ביה"כ ת"ת הגדול. באמצע החצר היתה הבאר הנ"ל שנשארה גם בבנין שהוקם מחדש, בלי חצר באמצע. בתבערת תרע"ז עלו בו באש שלושים ספרי תורה ביניהם אחדים עתיקים מאד.

15. ק"ק בית אהרון. — יחידיו נפלגו מחמת מחלוקת בראשית המאה הי"ז מ"ק"ק סיציליה" ויסדו בית תפילה חדש שנקרא "ק"ק בית אהרון", אפשר על שם משפחת אהרון שהיתה החשובה ביותר, או שתרמה סכום כסף הגון לבנין ביה"כ. בשנת שצ"א (1631) כבר מזכירו ר' חיים שבתי[41]. על יחידיו נמנו בני משפחת סאראחוסי, החוגגים בי"ח בשבט את חג "פורים סאראחוסה", על נס שאירע לאבותיהם בימי הבינים בעיר סאראחוסה (סיראקוזה) בירת סיציליה (ע' ק"ק סיציליה). לרגל מועט יחידיו לא מילא "ק"ק בית אהרון" תפקיד חשוב בחיי הקהילה בעיר.

16. ק"ק יחיא — שמו היסודי הוא "ק"ק אורחים", על כי עליו נמנו אותם התושבים שלא נספחו אל אחת הקהילות שהיו בעיר. הוא היה ידוע בשם "ק"ק יחיא" על כי נמצא סמוך לחצרו של ר' שלמה בן יחיא. לפי המסורת, ק"ק זה הוקם בידי יחידים שנפרדו מ"ק"ק לישבונה". ר' דוד פיפאנו סובר שהוא אותו בית־כנסת שנוסד ביזמתה של הגברת גראסיה מינדיס נשיא ונקרא ראשונה לכבודה "ק"ק לוית חן" (חן הוא התרגום העברי של גראסיה), אולם בהמשך הזמן אבד זכרו הראשון[42]. אם הסברה הזאת נכונה, המרביץ תורה הראשון של ק"ק יחיא הוא ר' משה אלמושנינו שדרש ברבים בח' טבת ש"ק

37 בית יוסף טור א"ח הל' ראש השנה סי' תקצא.

38 שו"ת סי' לז.

39 סי' שפח.

40 יששכר יואל, כתובות מאיטליה קרית ספר, שנה כ"ה כרך גיד עמ' 267.

41 שו"ת א"ה סי' לא.

42 קונטרס, "שלשלת רבני שלוניק" בסוף ספר "חגור האפוד" דף ג' ע"א ע' יחייא.

בית הכנסת "בית אל" La Synagogue Bet-El

(1559). לפני הוסד בית הכנסת היו האנוסים הרבים שנהרו בהמוניהם לעיר נחלקים בין שבע קהילות העיר, וק"ק לישבונא זכה בהם יותר מכולן. ביום ב' ח' לחדש אדר א' שנת ש"ך שתי הקהילות לישבונא ולוין חן באו לידי הסכם שמאותו היום והלאה כל האנוסים הבאים מפורטוגל ומקאשטיליה ימנו על ק"ק לוית חן ולא יתחלקו עוד כמו שהיה המנהג עד אז[43]. לביה"כ היתה ישיבה מפוארת ששם היו לומדים תלמידי חכמים והיו מתפרנסים מהכנסות ה ב א ט א ן שהיה לבית התפילה ושהיו משכירים ל ב א ט א נ י ר ו ש (עושי בגדי שאלוניקי). הבאטאן היה מכניס סך שני אלפים ומאתים לבנים לשנה[44].

17. ק"ק ל י ש ב ו ן. — אחד מבתי הכנסת הראשונים שהוקמו בשאלוניקי לאחר גרוש ספרד. בשנים הראשונות להיווסדו נקרא "ק"ק לישבוא"[45] אח"כ "ק"ק לישבונא" ובאחרונה "ק"ק לישבון". הוא נוסד בידי יוצאי פורטוגל בשנת הער"ב (1512). יחידים אחדים ממנה ברחו מן העיר (אולי כדי להשתמט מהמסים הכבדים) והתישבו בשיריס ובאישקופיה. "רב הקהל" היה אז יצחק אלאטין[46]. יחידים שנתפלגו ממנו בזמנים שונים הקימו את "ק"ק איב'ורה" (ראה לעיל) ו"ק"ק יחיא"[47]. בשנת שכ"א (1561) כבר נחלק ביה"כ לשנים: "לישבון ישן" ו"לישבון חדש"[48].

18. ק"ק מ א י ו ר. יהודי מאיורקה היו אנוסים בשמד קנ"א (1391). אחדים מהם נדדו לשאלוניקי ויסדו בית כנסת שנקרא בשם "ק"ק בעלי תשובה"[49], לרמוז על חזרתם לדת ישראל. אולם במרוצת הזמן נקרא "ק"ק מאיור"[50]. בו התקימה ישיבה חשובה במחצית השניה של המאה הי"ז,

43 דברי ריבות שם, טופס הסכמה נדפס ע"י פיפאנו בקונטרס הנ"ל.
44 "פרח מטה אהרון" הכהן, ח"א סי' סב.
45 תמת ישרים סי' לג.

46 תמת ישרים סי' כה.
47 לפי מה שהיה כתוב בפנקס ת"ת סי' ט; שו"ת רשד"ם ח"מ סי' חב.
48 שם י"ד סי' פי' דברי ריבות סי' נט תורת חיים ח"מ סי' ו..
50 קורא הדורות דף מו, א; שו"ת רשד"ם א"ה סי' טו; יצחק אדרבי דברי ריבות דף סג, ב; כרך ד' עמ' 38; אמאדור די לוס ריאוס כרך ב' עמ' 378.

שבראשה עמד "החכם הזקן" ר' שלמה בן מאיור. בשנות תרל"ז—תרנ"ט (1877—1899) שירת שם בתור שליח צבור ר' דוד פיפאנו [51].

בכ"ט בשבט תר"ן (1890) החליטו יחידי הקהילה להרוס את הבנין הישן של בית־הכנסת ולהקים במקומו בנין של שתי קומות ובכל אחת בית תפילה מיוחד; הראשון לציבור להתפלל בכל יום, השני — ליחידי הקהל לשבתות, חגים וימים נוראים. ביה"כ חונך ברוב הדר ביום ראשון של ראש השנה שנת תרנ"א (1891).

19. ק"ק סיציליה (בספרות הרבנית של המאה הט"ז הכתיב הרגיל הוא "ציציליה") בפרס נמצא "בית הכנסת הגדול ציציליאנו" [52]. יהודים מהאי סיציליה הגיעו לשאלוניקי עם הויניציאנים במאה הט"ז כדי לסחור את הארץ או כדי לעבוד עבודה פיזית, כי ביניהם נמצאו בעלי אומנויות שונות. מספרם התרבה אחרי שהיהודים גורשו מהאי עפ"י גזרת מלך ספרד פירדיננדו הקטולי (12 בינואר 1493) שהיתה תחת מרותו. ר' יצחק אדרבי (מת בשנת של"ז — 1577) מודיע [53]: "שהסיצי־ליאנים היו קהל גדול בכמות ובאיכות".

ממנהגי הסיציליאנים: א. הסיציליאנים לא היו אוכלים בשר בנפיחה, כמו שנהגו בקשטיליה; ב. האבלים לא היו אוכלים בשר במשך שבעת ימי אבלותם. שני המנהגים האלה בטלו בהמשך הזמן. ג. בשמיני חג עצרת היו קוראים המזמור "כאיל תערג" (תהילים מ"ב) במקום "למנצח על השמינית הושיעה ה' כי גמר חסיד" (שם יד') שנהגו לקרוא הספרדים. ד. מגורשי האי סיציליה הביאו אתם ממקום מגורם נוסח תפילה מיוחד שנהגו להתפלל בשאלוניקי עד אמצע המאה הט"ז בערך. אולם אח"כ הזניחו את מחזורם (כמו בני ק"ק קאלאבריה, פרוב'ינציא ופוליא) וקיבלו במקומו את נוסח ספרד כי, החזנים לא ידעו להתפלל כמנהג הסיסיליאנו" [54]. אך נמצאו יחידים שהתעקשו לאחוז במנהג אבותיהם ולא היו מרוצים מהשנוי הזה. הם הקימו בית־כנסת חדש ששם התפללו כרצונם. אחרי עבור שישה חודשים גזרו "ממוני ק"ק סיסיליאני בקבלת נח"ש שכל מי שנפרד מקהלו עליו לשוב ולהתפלל בבית־הכנסת של סיסיליאנו" כולם נענו לפקודה זו. משפחת אלחדף מק"ק סיציליה וכן יחידי ק"ק בית־אהרן חגגו את החג: "פורים סרחוסיס" [55].

בין האומנויות שמגורשי סיציליה הביאו אתם מארץ מכורתם נמנה גם הדיג. מפי זקנים שמעתי שהדיגים היו רגילים להתאסף בעת הצורך בבית הכנסת "סיציליה ישן", ובשביל זה נקרא אותו בית־כנסת בפי העם איל קאל די לוס פישקאדוריס (בית הכנסת של הדיגים). גם בין יחידי "ק"ק סיציליה" היו הרבה דיגים.

20. ק"ק מוגראביס ("מערביים" — מצפון אפריקה). קהל זה נוסד בידי יהודים שנדדו מאפריקה לשאלוניקי במחצית השניה של המאה הט"ז, מחמת גרושים ורדיפות. בשנת 1578 רבים מיהודי צפון אפריקה הגיעו לשאלוניקי מפני רדיפות פיליפוס השני מלך ספרד.

יחידי "ק"ק מוגראביס" היו מתפללים בנוסח מחזור ספרד.

ביום שמחת תורה, היו יחידי הקהל יוצאים בתהלוכה ברחוב, כיתר יחידי שאר הקהילות, כדי לבקר בסך בבית החתנים, ובראש התהלוכה התנופפה יריעה לבנה. מטעם זה נקרא בלשון עממית ביה"כ של המוגרבים לה קהלה די לה ב'ילה ("ק"ק של הוילון").

שמות המשפחות שהתיחסו אל קהילות שונות

א. הסימן של כוכב (*) על יד שם המשפחה המסומנת השתייכה בתחילה לסוג הנקרא "אורחים", אלא שאח"כ, עפ"י בקשתם נצטרפו רובם אל אחד מקהלי העיר.

ב. לכתיב שמות המשפחות בחרתי הרגיל ביותר בספרות הרבנית ובכתובות המצבות, וכן בכתיב שבני המשפחה משתמשים בו לחתימותיהם, שהוא, בדרך כלל, מלא.

ג. על־יד שמות אחדים רשמתי את מלאכתם מאז ומקדם של רוב בני המשפחה.

ד. רשימת שמות המשפחות נערכה, אחרי חקירה ממושכת של הרבה שנים בארכיוני בתי הכנסת וכן עפ"י עדויו־תיהם של הש"צ, הגזברים וראשי הקברים.

ה. למשפחות שאבות אבותיהם יצאו מדרום איטליה לא היה כנוי קבוע. הם נקראו מ"אב לבן", אם שם האב הוא, למשל, יצחק — יקרא שמואל בנו הראשון בישראל שמואל־יצחק ויתר הבנים יקראו בדרך זו: אברהם יצחק, יוסף יצחק.

ק"ק אוטוראנטו

אלעזר, אנג'יל, ן' עוזיליו, וילייסיד (גם ב'יאיסיד וב'יאיסי), זרעיה, (ובסרוס עממי זאראיה), חאדאיו, טובי, יאודה, יחזקאל, מאטאראסו, מיכאל, משה, נסים, סאאיאס, פיטילון, פישי, שאמי, שאקי, שוטו, שלמה (דמתקרי עזוז).

ק"ק איב'ורה

אבואב, אירגאס, אלטאראס, אלימלך, אמארילייו, ביב'אס, ירוחם, כהן, מאג'ורו, נאג'ארי, נחמיאס, עמיר, עובדיה, עטיאס, פיסו, פסח, רוב'ייו, שיבי (שיביב).

ק"ק איטליה ישן

אברהם, אהרן, ביזיס (או ביזיז), ן' ציון, ברוך, ג'ילבי, גרוטאס, (עגלונים), דניאל, וינטורה, זכאי, חיים, חסיד (כהן), טיאנו, יצחק, כהן, לוביל, מהללאל, מאיר (בנאים), מודיאנו (או מודילייאנו), משה, נחמן, סאלמון, סולימה, סעדי, עוזיאל, פ'לורינטין, פ'ראנקו, פרחיה (כהן), רפאל, שבתי, שלמה, שמואל.

51 קונטרס שלשלת רבני שלוניק בסוף ספר "חגור האפוד" סי' טו.
52 תורת חיים, ח"ג, דף מא, א.
53 דברי ריבות סי' קסד.
54 שו"ת רשד"ם י"ד סי' קפב; תורת חיים ח"ג סי' ו.
55 שו"ת רשד"ם א"ח סי' לה.
55 ראה מאמר מיוחד בקובץ זה.

ק״ק איטליה חדש
אליעזר, ברוך ברזילי, גאליאה, גבריאל, גדליה, גרשון, דוד, וינטורה, חיים, יוסף, ישראל, כהן, מרדכי, מצליח, משה, נחמה, נחמן (דייגים), נסים, סאלאמיאס, עובדיה, פנחס, פרץ, שלמה, שמואל, שמעון.

ק״ק איטליה שלום
אברהם, אהרן, אליהו, אליעזר, אנג׳יל, ברוך, ברזילי, דוד, זכריה, יוסף, יצחק, לוי, מאיר, מונטיקייו, מנחם, סולימה, עובדיה, עוזיאל, עזריה, עמנואל, פנחס, קונייו, רפאל, שאבאטו, שבתי, שלמה, שמעון.

ק״ק איסטרוג
איסטרוג, מארקיזאנו, מזרחי, משולם, קאפואנו, קאראסו (הלוי).

ק״ק אראגון
אברהם־יעקב (מ״אב לבן״), אזוז (סנדלרים), איסטרוג (דיגים וימאים), בן־עוזיליו, בן־רובי, גאטינייו (רבנים, סוחרים, סבלים, פועלים); ג׳יניליו (גם ג׳יניאו), חולי (דיגים), חודראס (מוזגים), חייט (ימאים סבלים), חנוכה (עגלונים), חנניה, טאבוך (מוכרי דגים, גבנים), יונה, יחיאל (ימאים, סבלים), כהן בן־ארדוט (רבנים, מלמדי תינוקות), לוי, מאג׳ורדו, נחום (שואבי מים), סדוק (גם סרוג), עטאס, פינטו (בנאים), פ׳ראנג׳י, פ׳ראנקו (בנאים), צאמורה, ציון, צרפתי, קאלורראס (פחחים), שואל (עגלונים, סבלים).

ק״ק בית אהרן
אב׳איו, חסון, טוב׳י, טולידאנו, ישראל, לוי, ליאל, מאגריזו, מוקאטה, סאלמונה, סאראחוסי, פ׳ראנקו, קאסוטו.

ק״ק גרוש־ספרד
אוריז׳ה, איסטרוגאנו, ארוך (קצבים), אשר, ברוכיאל, בן־ג׳ויה *, בן פ׳וראדו *, בן־ציון, בן שוהם (קצבים), יום־טוב, כהן, לוי, ליאה, ליז׳ה, מאיסה, מבורך, מנשה *, נסים, סיריוטי, עוזיאל, עטיאס, פוליקאר, פסח, צרפתי, קאסטרו, קלעי, רוזה, שבח, ששון.

ק״ק הר גבוה
בניוידה, בר־אברהם, בר־אלעזר, בר־דוד, זאפאראן, יהושע, כהן, עקיבה, פיג׳ון (קצבים), פנחס (מוכרי חלב).

ק״ק יחיא, או ק״ק אורחים
אליהו *, אלפאנדארי, אמארילייו (רבנים), ארינוס, בונאנו, בן־ג׳ויה *, גולג׳י, גורבי, ואלאנסי *, חנוך, חסון, טלבי *, ישורון, כהן, ליאל, מוריאה, מיז׳אן, מרידה, מצליח, נחמיאס, סעדי, עזריה, פ׳אלקון, פאסי, פאפושאדו, פסח, קוטיאל, קור־דובירו, קריספין, שאקי *, שוחאמי (גם שופאמי).

ק״ק ישמעאל
ארנאלדיס, בן־פ׳וראדו, יוסף, משה, פאלאדינו, פורפ׳יטה, קומפראדו, רוסו.

ק״ק לישבון ישן
אישקאלוני, אלישע, אפ׳ייאס *, בינבינישטי, בן־דוד, בן־פ׳וראדו, גאב׳יוס, גאלייגוס (סבלים, שואבי־מים, פועלים), חסדאי, יואל, כהן, נחמיאס, קאפון, שיטובי, שיניאור.

ק״ק לישבון חדש
אבראב׳אניל, אלב׳ו, אלפ׳אנדארי, ברוך, גאגין, דוד, ירמיה, כהן, מארקוס, נאר (או נער), נחמיאס, נסים, קאפורטה, קאשטרו, קוני.

ק״ק מאיור
אאיליון, אוליב׳אריס, ארוג׳אס, ב׳אינה, באסו, בארואז׳ה, ביז׳ה, בן־יעיש, בן־מאיור, בן סאנג׳י, חירידה, טבע, טורריס, כהן, לוי, נחמיאש, סוטו, סולימה, פירירה, פ׳ראנסיס, קואינקה.

ק״ק מוגראביס
איסקאיו, בן־רובי, חאנין, חזקיה, טולידאנו, יוסף, לוי, נחמה, נסים, סרור, עובדיה, עוזיאל, עזריאל (?), פנחס קאבילי.

ק״ק נוה צדק
אוריאל, אלגאב׳ה (מוכרי חלב), אליקים, ארוך (סבלים, חופרי בורות), בן פ׳וראדו, חאנין, חזן, סיבון, יאקואל, כהן, כלפון, לוי, מאזלו, פרץ, צפן, ראובן, ריקאנאטי *, שאבאן.

ק״ק נוה שלום
אבולאפיה, אברהם־משה (מ״אב לבן״, חייטים), אקוני, ב׳יטאל, ברוך, יצחק, (מ״אב לבן״), ג׳ילידי, (דיגים, ימאים), ג׳ימינו, זאקאר, זרעיה, טאראגאנו, יצחק, כהן, לוי, לייה (קצבים), ליאון, ליגי, מאטאלון, מנחם (דיגים, ימאים) עראמה, עשאל, פיג׳ון (פחחים), פילוסוף, רומאנו, רפאל (סנדלרים).

ק״ק סיציליה ישן
בן־נתן, ברכה, ג׳יליטס, ג׳יראסי, דאפ׳אן, ויניזיה (שוקלים פומביים), חזן, טבת, יאחיאני, ייני, כהן, לוי, מיג׳י, מיז׳אן, סולימה, פ׳אראג׳י, קאפון (ימאים), קמחי, שונינה.

ק״ק סיציליה חדש
אנוסטארי, אלחאדיס, אלחאדיף (סבלים), ביטראן (מהם סבלים ומהם מוזגי יין), ברכה, גורמיזאנו *, חאגואיל, חבר (ימאים), חוליף, חזן, טירמין, טאלב׳י, כהן, לוי, מאראג׳, מנשה, נחום (דייגים), סוייני, סיגורה, ספ׳יחה, עוזיאל, עזרתי (כמעט כולם היו ״רוחצים״ של מתים), עיאש (דיגים), עמר, ענמיר, ענמיראס, פארדו, צבע, צרפתי, קמחי (רובם ימאים), ראזון, (בנאים), ריוה, שאבאן, שאול, שאמי.

ק״ק עץ החיים
אאיליון, אבאסטאדו, אז׳י, אירגאס, אלאלוף, אלב׳ו, אליעזר, אלפ׳אנדארי, אמארילייו, ביב׳אס, בן־נתן, בן־עטר, ברודו, גאלייגו, ג׳יקו (מוכרי חלב), וינטורה, חננאל (דיגים), כהן, לוי, מאג׳ורדו, מוסה, נאב׳אררו, נסים, סאסבון (סבלים).

סולאם, סיגורה *, עראמה, (פחחים), פאסי, פ׳אראג׳י *, פאשא־ריאל, פ׳ראנסיס, צרפתי *, קטן, קלעי, שבתי (מ״אב לבן״), שיבי, שלתיאל.

ק״ק פוליה

איסטרוג, אנג׳יל, אשר, ב׳ארסאנו, בוטון, בן־אדון, בן־סאנג׳י (חופרי בורות ומנקי ביבין), יחיאל (פועלים), כהן, מאנו (ימאים, דיגים, מוכרי דגים), מורדוך, סאאיאס (סוחרים־תעשיינים), סוסטיאל, טוריס, עמנואל, פארינטי (פועלים), קאפואנו, שלום, ששון.

ק״ק פורטוגאל

אאיליון, בואינו, ברוך, בר־ציון, גאליאה, הררי המכונה קאמפאנו, טובי, טראבוט, יקר, ישראל, כהן, ליאון, מאסאראנו, מדינה (חיטים), מונסון, מילו, מיראנדה, מצליח, משולם, עטיאס, צדיקאריו, קאזיס, קאמפאנו, פירירה, רפאל.

ק״ק פרובינסיה

אירירה, אשכנזי, בנימין, ברוך, חזן, חיים, יהודה (מ״אב לבן״), ישראל, לוי, מלאך, מנחם, נאקי, פאלאדינו, קוטילו, קטן, רוביסה, שבתי.

ק״ק קאטאלאן ישן

איספ׳ורמיס, אלימאן, ארדיטי, ארוקאס, טאבוך, מאנדיל, סאפורטה, קאמפילייאס, שלם.

ק״ק קאטאלאן חדש

אלמושנינו (דיגים), אלשיך, בדרשי (ביריסי), בן־זון, בן־שוהם, ברוך, ברזילי, ג׳אחון, חאנדאלי, טרפון, יאודה (מ״אב לבן״), כהן, לוי, מאיסה, מוסה, (דיגים), משה, סולאם, סאל (או צהל), שלתיאל, שלום.

ק״ק קאשטיליה

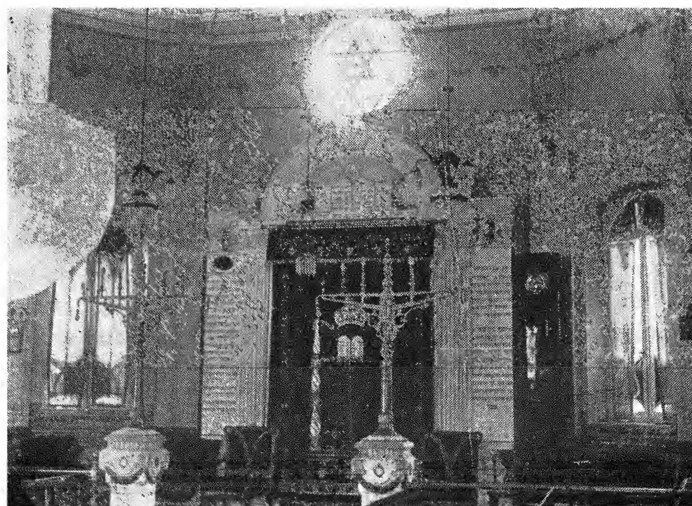
אב׳לה (קצבים), אבן־עזרה, איסטרומסה, אישקאפה, אלאלוף, אמאראג׳י, בונאנו, בן סאנג׳י, בן שוהם, בן שושן, בן שרה, חמון (או אמון), חאליגואה, יוסף, ישראל, כהן, ליאה, מאנסאנו, מונינה, סאררא נו, סידיס, עשאל, פילו, פיפאנו, רוזאליס.

ק״ק קייאנה

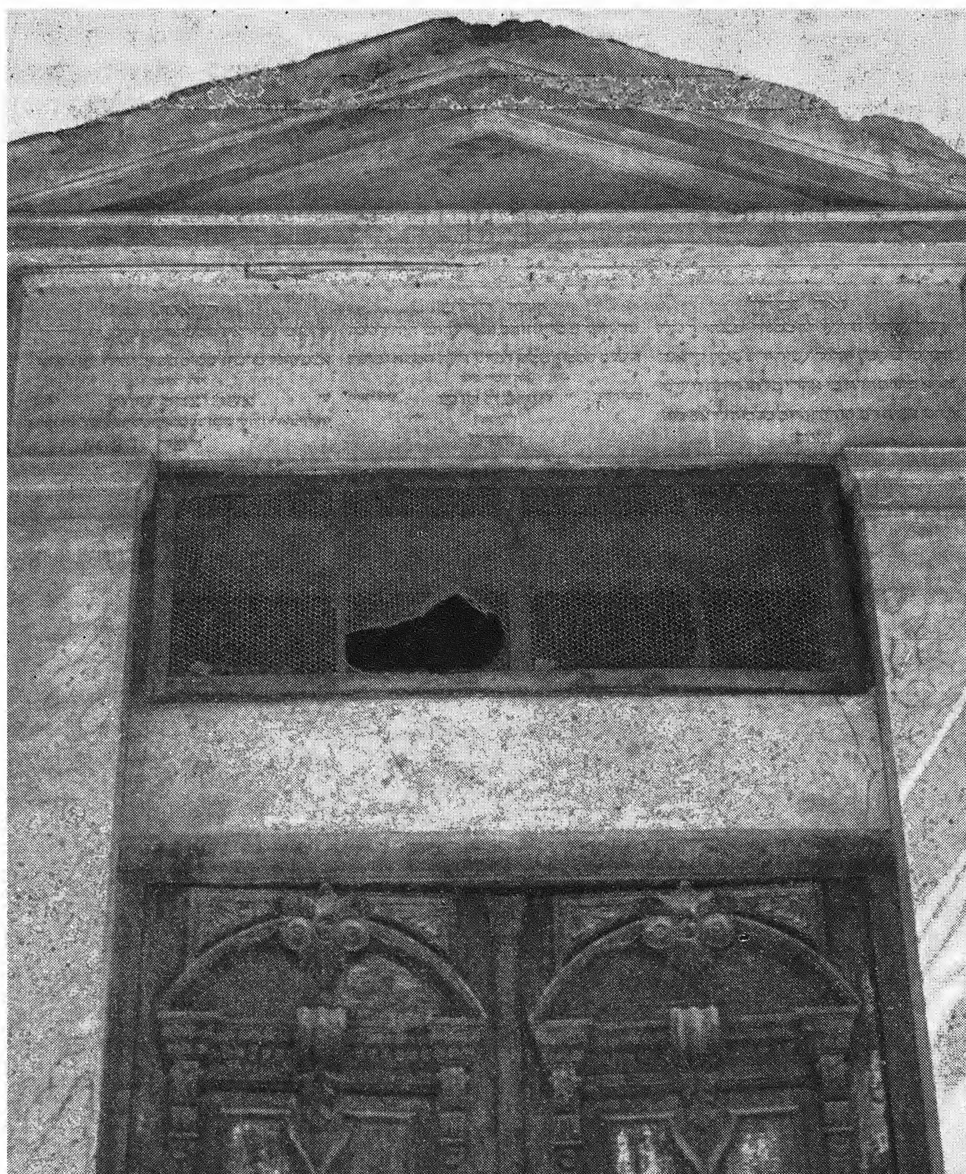
אלג׳יך, אנג׳יל, בורלה *, בנימין, יהודה־שלמה (מ״אב לבן״), ישראל, ניפ׳וסי, צרפתי (ימאים), שלום (סוחרים).

ק״ק שלום

אבואב, אזוז, אלב׳ו, אלחאנאטי, אסיאו, אשר, בן־ויניסטי, ברודו, ג׳ילבון *, דאסה, המכונה זאראיה (קצבים), חנוכה המכונה חביב, טאזארטיס, יהודה (מ״אב לבן״), יצחק *, כהן *, קאראסו (לויים), ליג׳י, מולכו (רבנים, שוחטים ומוהלים), מיג׳י, סאלום (חרטים), סידיס (בנאים), עמיאל, עמרם (נפחים), פ׳אראש, פארדו, פילו *, פרץ, צרפתי *, קוב׳ו (רבנים), קריספין *, רוסו, רחמים, שיבי, שיב׳יליו, שאלתיאל (מוכרי מלח בסיטונות).

La Synagogue Sarfati בית הכנסת צרפתי

החזית של ק"ק קיאנה

הכתובת בשער בית הכנסת

קהל עדתנו הריעו לה בכינור ופצחו רנה
יחד כלם קטן וגדול עשיר ורש מק"ק קייאנה
ימלא פינו תהילה, כי אחרי בלותו היתה לו עדנה
אנחנו נעלה רב תודות ורב ברכות לראש פנה

נזר הקדש ציץ הזהב פאר עדתנו היה למנה
השגיח ממכון שבתו למדנו דעת חכמה ובינה
ה"ה עט"ר מו"ר יעקב חנניה קובו.

מנהגים ומסורות־עם

החתונה וטקסיה

מאת משה אטיאש

האירושין והכנות לחתונה

הנערה הספרדיה על אף ההגבלות שהוטלו עליה בתוקף משטר חיים, מבית ומבחוץ, ידעה את רגש האהבה. ואם מצאה את בחיר לבה, בדרך מקרה זה או אחרת ונפשה יצאה אליו, לא תתקשר עמו בלי רשות אביה ואמה, בת כשרה וכבודה היא ולא תלך מביתה בלי ברכת הוריה המסורתית "לכי לך בשעה טובה".

משהוסכם על התקשרות קבעו את "ליל האירושין", בבית הכלה נזדמנו שתי המשפחות והצדדים חתמו על ה"תנאים". אולם בזה בלבד לא סגי, חשוב היה טקס "הקנינים". הזקן שבחבורה, עפי"ר יהודי בר אורין, הוציא מטפחת מכיסו והושיט קצה לחתן שאחז בה וחזר על דברי ה"לוקח קנינים": "הנני מארש לי את פלונית בת אלמוני והנני מתחייב לשאתה לאשה ורק אותה ולא שום בת ישראל אחרת בזמן הקבוע בתנאים". קצה מטפחת הושט אח"כ לכלה, שחזרה על אותה התחיבות ורק אחרי זה נפתח צינור השפע של ברכות ה"מזל־טוב". העבירו כיבוד וחלקו "סוכריות אירושין" Confites de desposorio. הכלה נשקה את ידי אבי החתן וקבלה טבעת ארושין משובצת אבנים טובות והחתן מצדו נשק את ידי אבי הכלה וקבל גם הוא מתנת "נשיקת־יד". בתנאי הארושין נקבע בערך מועד החתונה. ובבית הכלה מתחילה התכונה לתפירת ה"אשוגאר" שנמשכה שבועות וחדשים ורבו החבילות (בוגוס) מיום ליום. גם אותו חלק ממנו, שעקרת הבית דאגה להכין, קמעא קמעא, ובחיבת אם עמוקה במשך שנים, הוצא מעמקי הארגז. כלי לבן כובסו בעמילן וגוהצו למשעי, קופלו וקושרו בסרטי צבעונין. גם מה"אשוגאר" שלה הפרישה האם, בדמעת שמחה, חפצים שיד הזמן לא נגעה בהם לרעה, והכל בכדי להקל מעל בעלה את משא ה"אשוגאר" ולהשביע רצון בתה. כי לא יכזב הפתגם העממי: "מי שבת מחתן ספינה הוא טוען" [1].

פרק התכשיטין תפש מקום נכבד מאד בקשרי האירושין והנשואין. בימים עברו נהג החתן להתיך מטבעות זהב ועשה מהן מקלות זהב לצורך תכשיטי הכלה. התכשיטים הנהוגים והמקובלים ביותר היו: טבעת האירושין שהגיש החתן לכלה בליל הארושין, שרשרת זהב כבדת משקל ומושחל בה שעון קטן של זהב ו"ברוג'" — סיכת זהב משובצת אבנים טובות שתקעה הכלה על לוח לבה. עשירים שבדור נהגו לשלוח מקלות זהב לאמנים בצרפת ובוינציה להכין תכשיטים לכלותיהם לפי דוגמאות שבחרו בהן. מן התכשיטים יש להזכיר עוד את מחרוזת הפנינים שחתנים עשירים הגישו לכלותיהם. אולם היו גם מתנות ממין אחר שהגיש החתן לכלתו: "סאייו", "אנטארי" שני חלקים חשובים מתלבושת "הקופ'ייה" עשויים משי טוב.

הדאגה לקביעת יום החתונה עצמו, היתה מוטלת על שכמו של אבי החתן. בהתקבל ההודעה מצד משפחת הכלה, שסיימו את תפירת ה"אשוגאר" ושהם מוכנים לחתונה, הודיע אבי החתן תוך שבועיים ימים על יום הכלולות. הבשורה עברה לאזני בני המשפחה, מקורבים ושכנים, וברכות "בסימן טוב" מלוות מאז את הכלה וביתה על כל צעד ושעל וקלסתר פני אמה זוהר ושופע שמחה.

פתיחת מערכת חגיגות החתונה מתחילה עם ה"אלב'וראדה" (alvorada), חגיגה שחלה תמיד ביום הרביעי האחרון שלפני יום הכלולות בשעות של אחה"צ. במועד הנקבע מראש נזדמנו בבית הכלה קרואים ובני משפחה, ידידים ושכנים, ביניהם הופיע שליח מיוחד מטעם החתן, התוף בידו ומכריז על יום הכלולות ומלוה הכרזתו בעתרת ברכות ואחולים על ראש החתן והכלה. סיים שליחותו הגישו כיבוד לכל ולשליח גם מתנת כסף והלך. אחריו באה להקת נוגנים, שנשלחה גם היא מטעם החתן והרנינה את לב הקרואים במנגינותיה. החגיגה נמשכה כשתי שעות ומקבילה לה נתקיימה באותה שעה גם בבית החתן. למחרת "יום האלב'וראדה" תכונה רבה בבית החתן. ביום זה עשו את "קרבן החתן" (קרבן דיל נוב'ייו). וכך הוה: אם החתן אפתה באותו יום כעכים ופתות, הכעכים היו עשויים מבצק ביצים וסוכר ועל פניהם שכבת סוכר צחה. האפיה נעשתה במסיבת שכנים ושארי בשר ובשעת האפיה שרו שירי חתונה ותופפו בתוף לשמח לב החתן והמשפחה. נגמרה האפיה שלחו לשכנים "פיטה אי רוסקה" (פתה וכעך). זה היה סימן למקבל שהחתונה אחרי השבת. כעכים אלה נשמרו ועלו על שולחן הכלה ביום ה"סיב'ה" (ceba) היינו למחרת ליל החופה.

סימן מובהק לקרבת "יום החתונה" שמשה "כביסת הצמר". לפי המנהג הביאה הכלה לחתן את כלי המטה. השמיכות רופדו בצמר־גפן, הכרים מולאו במוך אך המזרונים רופדו בצמר. הצמר נקנה בצורה גלמית בשוק ויעדו יום מיוחד לכביסתו ויבושו. ובצאת הקול במחנה השכנים כי נגשים ל"כביסת הצמר" היה זה קול מבשר חתונה. יום הכביסה נקבע תמיד בעונת הקיץ שלפני החתונה, כי ימות החמה יפים ליבוש הצמר והלבנתו. בבקר היום הקבוע התכנסו בבית הכלה כל הקרואות, בנות המשפחה, רעות הכלה ושכנותיה. בחצר מעמידים דודים על האש, וסביב גיגיות כבר יושבות הקרואות וכובסות את הצמר. אחרות מותחות חבלים לתליתו ויבושו. קצב התכונה גובר והולך משעה לשעה, הפנים מיוזעים ומשולהבים, קריאות, הוראות, ושיחות עליזות ממלאות את החלל, הנה מופיעה אחת ה"מנגנות", מרטיטה את צלצלי התף ופותחת בשירה. הקרואות נושאות גם הן קולותיהן במקהלה. ומנגינות הרומנסות, המיר־

1 "hija de caśar, navé d'encargar".

עדות לחתונה, נישאות ברמה וצליליהן העליזים ורמזיהן המגרים מרבים צחוק ומגבירים צהלה ושמחה. וכפעם בפעם מחלקים משקאות קרירים להשיב נפש הכובסות. ואך נסתימה ארוחת הצהרים יוצאות להוריד את הצמר מהחבלים. ובטרם יבוא הערב תמה המלאכה, וערמת צמר לבנה וצחה מצפה בפינת החדר לבואו של הרפד.

לא רב הזמן המפריד בין יום כביסת הצמר לבין "יום החתונה". ואך נקבע היום מצפים הכל ל"ליל האלמושאמה"[2]. לילה זה, שחל תמיד במוצאי שבת האחרון שלפני יום החתונה, משמש מעין פתיחת לחגיגות החתונה. בביתה של הכלה התכנסו עלמות ונשים, בנות המשפחה, רעות הכלה ושכנותיה לשמח לב הכלה. מלובשת שמלותיה היפות ועדויה תכשיטי זהב המפיצים ברק זיווים, יושבת הכלה במרכז הקרואות. שלוה היא ושקטה וממעטת בשירה. האם יש לראות בזה שריד של טקס עתיק יומין הספוג יגון חרישי של נערה העומדת בפני פרידה קרובה מנעוריה? או מצווה הכלה להבליט את חשיבותה ורצינותה? כך או אחרת, אחת ההרגשה כי חן מיוחד שפוך על פני הכלה — האצלה ממרום היא — לפי האמונה, על כל כלה המוסיפה לה נועם ומרבה חינה בעיני כל. יפה הכלה, רבה האורה וגוברת צהלת השמחה. נשים ועלמות יוצאות במחולות, קולות תופי המנגנות עולים בקצב וצליליהם של שירי־עם ממלאים את החלל. אך מקום הכבוד בשירה נתון לרומנסות החתונה, המושרות בעליזות מלוות קולות התופים ומחיאות יד קצובות, ובין הקרואות מטיילים ללא הפסק, מגשי הכיבוד עמוסי דברי־מתיקה ומגדנות, עוגות ומיני מאפי־תנור מעשה ידיהן של עקרות בית מחוננות במלאכת האפיה. למחרת "ליל האלמושאמה" עדיין לא הספיקו בני בית הכלה להחליף כח וכבר ידיהם מלאות שוב עבודה. בחדרי הדירה מכינים תערוכת האשוגאר לצורך "ההערכה"[3]. פרושים על שולחנות ועל ספות, על גבי רהיטים וכסאות תלויים על חבלים ועל גבי הכתלים מוצגים לראוה כל חפצי ה"אשוגאר". תערוכה ממש, המרהיבה עין ביקרת רקמותיה ושלל גווניה. לבנים ותלבשות, כרים וכסתות. אם בת עשירים היא הכלה תתפאר בעושר האשוגאר שהיא מביאה לחתנה ואם עניה היא גאה היא במעשי ידיה פעלו אצבעותיה. הקרואים נאספים והולכים, ואם המשפחה אמידה, מוזמנת להקת מנגנים. אך ללא כל הזמנה מופיעות "המנגנות", תופיהן בידיהן, ושירת הרומנסות פורצת שוב בחום ובהתלהבות מחודשים. בשעה הקבועה מופיעים "המערי־כים"[4], שנים־שלשה תלמידי חכמים, בקיאים בהלכות מסחר ופרקמטיא ונודעים בישרם ונקיון כפיהם. הם עוברים מחפץ לחפץ, ממששים בו וקובעים את מחירו, מכריזים עליו והסופר שביניהם רושם. הרשימה גדלה והולכת והסך הכל עתיד להרשם בכתובה. אין ערעור אחרי ההערכה, אך זהירים הם המעריכים ומוסיפים קצת על ההעדכה, אין מפחיתין כי טובה הגדלת הכתובה לכלה. נסתימה ההערכה הוגש הכיבוד ולקול הנוגנים ושירת המנגנות הושמו חפצי ה"אשוגאר" בארגזים. הופיעו הסבלים עם בני משפחת החתן וארגזי האשוגאר, כלי המטה וכו׳, נישאים ומועברים לבית הזוג החדש. את ההעברה מלוים בשירה, בנגינה, במטר סוכריות ושפעת דברי ברכה ואחולים.

קבל החתן את ה"אשוגאר" הוא מחזיר לכלה "בוגג׳ה", היינו מתן: מעיל רחצה, מגבות, סבון ריחני, מסרקות שן, טס נחושת, בקבוקי בושם ודמי בית־מרחץ בדמות דוקט זהב. ונוסף עליהם סוכריות ודברי מתיקה.

יום־יומים לפני החתונה מוליכים את הכלה לבית המרחץ. בפינות שונות בעיר התנוססו בתי מרחץ תורכיים גדולים ורחבי ידים אשר סיפקו בשפע את מקומות הרחיצה לקהל הנשים והגברים, כי טרם יהיו חדרי אמבטי בבתים. אמידים שבהם חכרו באותו יום את בית המרחץ לשעות אחדות והזמינו קרואות רבות, ובראשן את אם החתן. מבית המרחץ שנראה תמיד בעיני כל עובר ושב כמכונס בשלותו ושומר על צניעותו, בקע באותו יום קול המון חוגג. רבו הקרואות — רבתה השמחה. הכל טיפלו בכלה, רחצו את בשרה בסבון־המור ויצקו עליה טסי מים מבושמים, שרקו שערותיה ועשו צפרניה ומסביבה מתגעש מחול מתרחצות ושירת הרומנסות רווית תהלות וקלוסים לכלה, ברכות ואחולים לנאוה, נשאת ברמה ומגיעה לשיאה בהכנס הכלה ל"טבילה"[5] ... רומנסות רבות מוקדשות ליום זה וסימנן: הנהר והנחל המסמלים את בית המרחץ והן רצופות שבחים לחתן ולכלה. זה מוכתר בתואר דוכס או אציל, אביר או בן מלך, אין מקמצים בתוארים לרומם את יחסו. אך שבעתים ירבו שבחי הכלה העולה מן הרחצה פניה שושנים, ריחה כריח הקרנפול הנעים, כולה בריאות ורעננות הפרחים המסמלים אותה.

נסתימה הרחיצה הטיבו הקרואות את לבן בדברי מתיקה ופשטידות ודברים טובים אחרים, שהוכנו ליום הזה. ובבית כלות עשירות הוסיפו וערכו באותו יום סעודת צהרים עם בשר ודגים ושולחן מלא כל טוב.

יום החתונה

יום אחר זה הגיעה התכונה בבית הכלה לשיאה. בא היום המקווה — יום הכלולות. הבית נקי ומצוחצח והכל מבהיק בנקיונו. הכלה בחדרה, עומדה מול המראה, וסביבה שתים שלש מרעותיה הקרובות ביותר מטפלות ב"הלבשת כלה". סורקות שערותיה וקולעות צמותיה, מיפות את פניה ומבשמות את גופה. הנה ילבישוה את שמלת החופה — שמלת משי לבנה, מקושטה בסלסלות ותחרים אשר שוליה נגררים על הרצפה. שני פסים רחבים של צעיף דקיק ושקוף יורדים מן הראש, מפנים ומאחור, ומכסים כמעט את כל הגוף עד הרגלים. קצות הצעיף עוטרים את הראש בדמות צניף מקושט וסביבו זר פרחי תפוז מלאכותיים לבנים ועדינים מיועדים לכלולות. מן הראש ליד הכתף ועד הרגלים יורדות שתי אלומות חוטי מתכת דקיקים מוזהבים[6], המפיצים גלי־זיום לכל צעד ותנועה של הכלה.

הכלה עודנה עסוקה בגמר תלבשתה, וכבר החלו מופיעים בני המשפחה וקרואים וממלאים את הבית. בשעה קבועה מופיעה חבורת קרואות וקרואים ובראשה אם החתן — בלוית

2 סבורים שזהו שבוש המלים "עלמות שמה", אך מתקבל יותר על הדעת שזו מלה ערבית שפרושה ליל החג.

3 המונח בספרדית = "Preciadores", ר׳ מאמר מיוחד בקובץ זה.

4 קראו להם "Preciadores".

5 למקוה.

6 קוראים להם "briles".

שתים מכלותיה או בנותיה ולהקת מנגנים — אשר באה לקחת את הכלה. דרכה רגלה של החותנת על המפתן פורצת נגינה עליזה, ואחרי דרישות השלום נחים המחותנים קצת, מעבירים מגשי כיבוד ומתכוננים "להוריד את הכלה". אבי הכלה שולב את זרוע בתו מימין, והגדול שבין אחיה משמאל, ולקול נגינת נוגנים מורידים אותה לאט לאט מן המדרגות. מטר סוכריות נתך עליהם ועתרת ברכות שופע כל פה על ראש הכלה. הגיעו לקצה המדרגות מגישים להם אביה ואחיה את מתנותיהם — על פי רוב תכשיט עשוי זהב — ומוסרים את הכלה לרשות החותנת, הלוקחת אותה לבין מלוותיה, ופני הכבודה כולה לבית החתן.

השיר "לאס קאלייס סון פיידריגוזאס" שמר על עקבות התיאור של תהלוכת הכלה, שאף אני זוכרה מימי ילדותי. הכלה יצאה מביתה לבית החתן ברגל בלוית קהל חוגג ולהקת נוגנים, בשעת תהלוכה כזו קמה כל השכונה על רגליה. בתקופה מאחרת יותר, כשהישוב בעיר גדל והמרחק בין שכונה לשכונה היה גדול ואם לא היה גדול, עשו זאת לשם "פאראדה", יצאה התהלוכה במרכבות רתומות לסוסים. במרכבה הראשונה להקת הנוגנים, אחריה המרכבה של החתן והכלה, ואחריהן מרכבות בני המשפחה והקרואים לפי סדר קרבתם וחשיבותם.

קרבה התהלוכה לבית החתן, פורצת שוב הנגינה ביתר עוז. אבי החתן והגדול שבין אחיו יורדים לקראת הכלה, האחד מימין והשני משמאל, מעלים אותה לבית. החתן עומד בראש המדרגות, צלחת בידו ובה סוכריות, אורז ומטבעות, ואך עלתה הכלה את המדרגה הראשונה היה מריק את הצלחת לרגליה — אחולים שתהא כניסתה לעושר ולברכה. הגיעה הכלה לראש המדרגות נגשות אליה בנות המשפחה, יוליכוה ויושיבוה תחת החופה. או כפי שקראוה בשאלוניקי במונח הקשטיליני ה"טאלאמו" (tálamo). מימינה יושבת חמותה ומשמאלה הורתה. החופה נמצאת בתוך האולם קבועה על אחת מכתליו ועשויה כולה פרוכיות קטיפה רקומות־זהב שאולים על פי רוב מבית הכנסת. אך שעה קלה תעבור, והחתן והכלה עומדים שניהם תחת החופה. הנה הגיע הרגע הנשגב ביותר, "הקדושין". טלית חדשה, שהחתן מברך עליה, "להתעטף בציצית", פרושה על ראשם, ובני משפחה קרובים אוחזים בכנפיה. החזן שר את שבע הברכות ב"קול ששון וקול שמחה", החתן "הרי את מקודשת..." ורומס באון את כוס הזכוכית וברכות "מזל טוב", מטר סוכריות וצלצול נשיקות מתערבים בקולות הנגינה הבוקעים בעוז ונוסכים עליזות ושמחה בחלל הבית. החתן חותם על "הכתובה" ואבי הכלה ישימנה בחיקו ויקחנה למשמרת בביתו [7].

בימים רחוקים, באותם הזמנים שהתום שפך עדיין את ממשלתו בלב חתן וכלה, נהגו לקיים מצוה מיוחדת שכינוה "העצה". את החתן הכניסו לחדר מיוחד ואת הכלה לחדר מיוחד, והסבירו להם את מצוות הלילה, והתנהגותם איש כלפי רעהו. אחרי זה הסבו כלם לשולחנות ערוכים לסעודת הלילה וישביעו נפשם מכל טוב. תמה הסעודה והברכות, פרצה שירת הרומנסות ספוגות רמזי הלילה ומלאות שבחים וקלוסים לחתן ולכלה ולקולם צעדו חתן וכלה לחדר משכבם להתיחד בו. לכן קראו ללילה זה "ליל היחוד" [8]. כל האורחים נתפזרו, רק אם הכלה נשארה בבית באותו לילה...

שמונת ימי החופה

המאורע החשוב ביותר למחרת ליל הנשואין היה הופעתה הראשונה של הכלה בתלבושת נשואה — תלבושת "הקופ'ייה". תלבושת זו שלבשוה נשים שאלוניקאיות במשך דורות רבים, היתה יחידה ומיוחדת לעיר הזאת בכל רחבי הגולה הספרדית. ולפי תלבושת זו הבחינו בין עלמה לאשה נשואה בשאלוניקי. מקור התלבושת הזאת, צורתה וחלקיה ראויים לתאור וחקירה מיוחדים [9].

בכל שמונת ימי החופה ישבו החתן והכלה בביתם ולא יצאוהו. תמיד היו מוקפים אורחים ומלוים כי אין לעזבם לבדם בימים אלה פן יזוקו בידי "המזיקים" הקנאים. בקורים ומשתאות, משחקים ומחולות ובראש הכל בקורי ה"מנגנות" אשר השפיעו שירות ובדיחות מלאו את שמונת ימי החופה. ביום השמיני יצא החתן מחופתו בפעם הראשונה מפתח ביתו. ירד אל שוק הדגים וקנה דגים גדולים ומשובחים והביאם הביתה. בחיקו ישא גם תשורה יפה לרעיתו הצעירה. הדג החי לוקח והושם באגן נחושת והונח על הרצפה באמצע החדר. הלכה הכלה ולבשה אחת משמלותיה החדשות. שבה ותקרב אל האגן ותקפוץ עליו שלש פעמים. אחר כל קפיצה וקפיצה מחאו כף ונתכו על ראשה ברכות הנוכחים: שתתברך ברוב בנים כדגי הים ותאריך ימים עם בעלה ובניה עד זקנה ושיבה. ליום זה קראו "יום הדגים".

את הדגים בשלו ואכלום בסעודת הצהרים. עשירים ואמידים נהגו לעשות באותו יום חג ומשתה לבני משפחה וקרואים. והשתיה כדת ורוב ברכות והמון בדיחות ושירת הרומנסות של המנגנות.

7 ראה תאור של חתונה שאלוניקאית ב"המגדל הלבן" ליוסף בן פנחס עזיאל, עמ' 180—183. תל־אביב, תרפ"ט.

8 La noche del encierro.

9 ר' תמונה בעמ' 159.

לידה וילדות

מאת מיכאל מולכו

הערכת פרי־הבטן

לאחר החתונה ציפו האשה הצעירה, בעלה, וכל בני משפחותיהם לסימני־הריון. האושר הגדול ביותר שיכול ליפול בחלקו של הבעל הצעיר היה מספר גדול של ילדים, ובעיקר בנים זכרים, כי הבנים מעבירים את שם האב לדורות הבאים אחריו, ולעת זקנתו יתמכו בו ויחזקוהו, ואחר מותו יאמרו "קדיש" לעילוי־נשמתו. נקל להבין, אם כן, כי הידיעה על הריונה של האשה הצעירה נתקבלה בכל המשפחה ובכל הסביבה בשמחה גדולה ביותר. היה זה מאורע חשוב בחיי משפחה יהודית בימים ההם. באשה ההרה טיפלו בתשומת־לב מרובה, דאגו לה ופינקו אותה. בעיקר עסקה בה אמה בגאוה רבה על שבתה מלאה את התקוות שתלו בה בעלה והוריו. על ידי ההריון נעשתה הכלה לאשה שלמה ומושלמת, שהודות לפרי־בטנה לא יימחה שם המשפחה מעלי אדמות.

כדי שההריון יתקדם כשורה היה על אם הכלה להדריכה וללמדה מנהגים וסגולות שונים — כגון לעזוב כל דבר בבית פתוח: דלתות, ארונות, מגירות, וכדומה. הרבנים של אותה תקופה מספרים כי לגנבים היו אלה ימים טובים; הם היו חודרים לתוך הבתים ולוקחים מכל הבא לידם, כי במשפחות רבות לא היו נועלים את דלת הבית, אפילו בלילה, במשך כל תשעת חדשי ההריון. מנהג זה, לעזוב את הכל בבית פתוח בימי ההריון, היה מנהג בן מאות שנים, ובעזרתו רצו להבטיח שבבוא שעת הלידה ייפתח רחמה של האשה בלא כל קושי.

משאלתם הגדולה ביותר של ההורים נתקיימה כשנולד בן זכר שיהא, לכשיגדל, יד ימינו של אביו. לפי דברי הפתגם:

קיין ניניו קריאה — אורו פ׳ילה המגדל בן — זהב טווה
קיין ניניה קריאה — לאנה פ׳ילה המגדל בת — צמר טווה
אה לה פ׳ין די אנייו או פוליאדה בסוף השנה — או אכול־עש
או פודרידה או אכול־רקב

הבת היתה מקור דאגות לאם, והיה נהוג לומר:

לה איז׳ה אין לה פ׳אשה הכלה — בחיתוליה
לה אשוגאר אין לה קאשה בארגז — בגדי־כלולותיה

כדי לנחש את מין הולד הנמצא עדיין במעי אמו, היו נוהגים מנהגים שונים. הרגיל ביותר היה לשים על האש את כיס המרה של התרנגולת. אם הכיס מתפוצץ בהשרפו — סימן הוא שיוולד בן זכר; ואם הכיס נשרף ללא קול — סימן, שבת היא, יצור שאין רוצים בו ואין אוהבים אותו, הילדה באה לעולם בשקט, ללא תוף או חצוצרה.

היה ידוע גם אמצעי להשפיע על מינו של הולד. וכך עשו: היה על האשה ההרה לקרוא בכל יום ששי לולד שבמעיה בשם הזכר שבו ייקרא כל ימי־חייו. מרוב שקראו לו בשם זה במשך תשעה חדשים רצופים, שומה היה על הולד להיות בן זכר.

העקרות והאמצעים לביטולה

אם קרה שהאשה אחרה להתעבר, היתה חמותה הראשונה לדאגה ולאבד את סבלנותה. וכל כמה שנתאחר ההריון גדלו החכוכים בין החמות וכלתה, וכל דבר שימש אז לחמות הזדמנות להטיח דברים ולדבר קשות אל כלתה על שעקרה היא. ומה לא יעשו כדי להסיר את קללת העקרות מן האשה המסכנה? כל נשי־המשפחה המודאגות חפשו ודרשו את הכוח העל־אנושי היכול לשים קץ לעקרות האשה — חפשו בדת, במגיה, בכוכבים או בכוח קדושתם של רבנים ידועים. פנו אל הנשים הזקנות שהכירו תרופות נפלאות שבעזרתן — כך האמינו — כבר החזירו לא פעם את הפוריות לרחמן של נשים עקרות.

לא נוכל להביא את כל המנהגים — בעלי האופי הסמלי, המגי או הדתי — בהם קוו לתת פוריות לזוג, ובעיקר לאשה. נזכיר רק אחדים מהם: לפי אמונה עממית היו העצים בליל ט״ו בשבט, שהוא חג האילנות, מתחבקים ומזדווגים. בלילה זה, אם כן, היו תולים בין שני עצים כד מלא מים מתוקים, מי שושנים ומי בור. בבוקר נתנו לאשה העקרה לשתות מן המים הברוכים האלה, שהיו עדים לפעולת ההפראה של הצמחים. המים האלה, כך האמינו, היו שמים קץ לעקרות האשה. אם התוצאות הרצויות לא באו, או אם הזוג הצעיר לא רצה לחכות עד בוא ט״ו בשבט, היו שניהם הולכים לרובע "מיב׳לאהאני", שהיו בו חרבות החומה העתיקה, שהמשכה נראה עד היום בחלקה הגבוהה של העיר. בחומה חרבה זו עוד אפשר להבחין בשרידי השערים, ודרך שערים אלה היו הבעל ואשתו עוברים, ותוצאתה המגית של הליכה זו היתה פוריות. הבעל היה משלב את זרועו הימנית בזרועה השמאלית של אשתו, "אין קורדון", וכך היו עוברים דרך שבעת השערים המפורסמים, כשאשה זקנה מהלכת אחריהם. בכל מעבר היתה הזקנה אומרת דברי לחש, שמטרתם היתה להוריד על ראש הזוג הצעיר ברכה מכוחות על־אנושיים. לבסוף הלכו הבעל ואשתו לשתות ביחד ממעין צבורי כי המים נחשבו מאז ומעולם, בין עמי המזרח, לסמל הפוריות. לסיבוב זה בחלק מרוחק של העיר היה אופי של "טיול" ממש, כי המשתתפים לקחו עמהם מאכל ומשקה ליום תמים. על טיול זה חזרו שלוש פעמים במשך ימים שונים.

ולא רק באמצעים סמליים השתמשו כדי להסיר מן העקרה את קללתה. היו קוראים גם לזקנות שידעו להכין עבור הבעל והאשה מרקחות ומשקאות מיוחדים, שהכילו בעיקר סמים מעוררים חשק ואהבה. למרקחות אלה ייחסו סגולות נפלאות. אחת הפשוטות ביותר והפחות מגעילות, היתה מרקחת של ביצים חיות, שתרנגולת שחורה הטילה אותן, של ראקי (עראק) חזק מאד, ומסטיקה. נוסף על כך היה על העקרה לשים על חלציה אספלנית עשויה ביצים ומסטיקה (שׂרף לעיסה).

הפלה ומניעתה

אשה שהיתה מפילה את ולדיה, תלו בארבע פינות חדר השינה שלה קמיעות שהכילו קלף ועליו סימנים. גם קשרו לה סביב מתניה קמיעות אחרות. ושוב אמצעי אחר: לקחו חוט של פשתן וכרכו אותו שבע פעמים סביב קברו של רב שהיה מפורסם בקדושתו. אחר־כך לקחו את החוט וכרכו אותו מסביב לבטנה של האשה ההרה, שהיתה צריכה לחגור את החוט עד שעת הלידה. חוט זה, הספוג קדושה, שמר על הולד עד שהגיע זמנו לצאת מרחם אמו. החוט נקרא דיטינידור (מעצור), ויכול היה לשמש אחר־כך גם נשים אחרות המפילות את ולדיהן. במקומות ידועים במזרח תולים מנעול סביב בטנה של האשה ההרה,

קוראים לילד שינעל את המנעול ויאמר: כשם שאני סוגר את המנעול הזה, כך תהיה בטן זו סגורה.

מבלי לרצות למצות את כל האמצעים, שבהם משתמשות הנשים נגד הפלה, נוסיף רק עוד שאשה שלא הפילה מעולם חותכת רצועת בד מכותנתה וחוגרת אותה כחגורה סביב בטנה של האשה שהפילה.

הכנות ללידה

לכשהגיע החודש התשיעי של ההריון התחילה המשפחה בהכנות רבות לקראת המאורע הגדול, הלידה, ולקראת כל הטקסים הקשורים בה. קודם כל הלכו לבית הקברות להתפלל על קברות הרבנים בעלי הנסים. הלכו גם אל קברות הקרובים, כדי לבקש מהם שיתחננו בפני אלהים שיעזור ליולדת. בקור זה בבית־הקברות, שהוצרך על־ידי המאורע המשמח ההולך להתרחש, לא היה בו כלל מן העצבות. להיפך, לב המבקרים היה טוב עליהם עקב שפע המאכלים שהביאו עמהם לבית הקברות — עוגות, ביצים קשות, פירות, עארק ועוד ועוד.

האשה ההרה שהגיעה לחודש התשיעי חייבת היתה להשתתף בבקור זה בבית הקברות. אך אם מצב בריאותה לא הרשה לה לעשות את הדרך הארוכה לבית־הקברות, הקפידו הנשים האח־רות להביא לה, כשחזרו הביתה, עשבים שקטפו לרגלי הקברות שבקרו. מנהג ישן זה, לבקר את קברות הקדושים והקרובים ערב הלידה, נהוג עדיין בכמה משפחות יהודיות. אך בדרך כלל המנהג הולך ונעלם וכיום מטילים על־פי־רוב את המצוה הזאת על אחד הרבנים. הרב הזה, בא־כוח המשפחה, הולך מקבר אל קבר, קורא תהלים וגומר בתפלת הקדיש. לאחר טקס זה, שהוא הכרחי כמעט, היה על האשה ההרה לעשות אמבט חם, גם מטעמי־בריאות וגם כדי לעורר את חבלי הלידה שיתחילו. ולכשהתחילו חבלי הלידה, מיד החלה התרגשות גדולה בכל הסביבה, כי בימים ההם גרו יהודי שאלוניקי צפופים בתוך בנינים גדולים מאד הבנויים סביב חצר מרכזית, או בתוך דירות מרובות־חדרים, שבכל חדר שבהן הצטופפה משפחה שלמה. ואם, מצד אחד, גרמה שכנות קרובה זו למריבות מזמן לזמן, הרי מצד שני היו השכנים רוחשים אלה לאלה מדה רבה של אהדה ואחוה. בתים אלה — שנקראו קורטיז׳וס, חצרות — הכילו לפעמים כחמשים משפחות, שהיו קשורות מאד אלו לאלו בקשרי חייהם המשותפים. בכל מאורע, בכל אסון או מחלה או התרגשות כלשהי, מיד באו השכנים במרוצה. החולים והנשים היו דאגת כולם, ועזרה והקרבה ואפילו מעשי גבורה היו בעיני אנשים צנועים אלה כדברים טבעיים ומובנים מאליהם.

כשהאשה ההרה הרגישה את צירי הלידה הראשונים בלילה, הודיעו מיד לשכנים ולשכנות. הגברים, עם פנסיהם בידיהם, היו יוצאים להביא את המילדת. הליכה זו בלילה, ברחובות החשכים המוארים פה ושם לרגע באור חולף, היו חזון נפרץ בימים ההם.

מקשה ללדת

אם חבלי הלידה נמשכו זמן רב והאשה הקשתה ללדת, היו אומרים תהלים לפני המזוזה, או שהיו לוקחים שמן לבית־הכנסת בשביל נר־התמיד. יש שאחת מן הנשים היתה מרימה את סינורה מעל לראשה כסימן לפנייה כלפי מעלה, ובלכתה שלוש פעמים מן היולדת אל המזוזה ובחזרה, היתה אומרת שוב ושוב בקול רם את המלים ״רחמים עליה״... ושוב: היו פותחים את כל מה שאפשר היה לפתוח בבית, כל דבר שהיה לו דלת, מכסה או פתח כלשהו; כך היה על רחם האשה להפתח ולהוציא לאויר העולם את פרי בטנה. חשבו גם, שאם האשה אחרה ללדת, הסיבה לכך היתה היעדר מישהו מבני המשפחה שהיולדת חשקה לראותו. היו אז לוקחים חפץ שהיה שייך לנעדר, מטפחת או שעון או תיק או צלום, ושמים את החפץ על ברכי האשה, או שהיו מחליקים אותו על ראשה. אחר שתאוות היולדת לראות את הנעדר, באה באופן זה על ספוקה, יכלה ללדת בלא קושי. נהגו גם לאמר, שעל־ידי פחד אפשר היה להביא את המקשה לילד ללדת. כאשר חשה האשה בחבליה וציריה היתה המילדת קוראת לבעל, והוא היה מכה על בטן היולדת בחגורתו באמרו: ״אני העמסתי עליך, יפרוק האלהים מעליך את המעמסה״. היו גם שמים שושנה רטובה על טבור היולדת, ואם השושנה היתה מוסיפה להתפתח היה זה סימן שהגיע הזמן להפיל את הפרי הבשל.

קבלת התינוק

יציאת בן זכר מבטן אמו נתקבלה אצל הנשים שנוכחו בקריאה: ניניו! ניניו! — בן! בן! לעתים קרובות הסתפקה המילדת, שהיתה עסוקה בקבלת התינוק, בהרמת אצבעה בתור סימן שהילוד הוא בן זכר. כל הנוכחים ברכו את האב המאושר בברכה המסורתית: ״בסימן טוב! לחיים!״

היתה רווחת האמונה: כי הילד בהוולדו היה מקבל מידי מלאך מכה קלה, כמעט לטיפה, כדי למחות מזכרונו את זכר העולם שממנו בא. היה זה עולם יפה ולכן נכנס התינוק לעולמנו זה בבכייה. צעקותיו הן צעקות חרטה וגעגועים. הוא היה רוצה שלא להכנס הנה לעמק הבכא, הוא היה רוצה לחזור לעולם ההוא, שכולו טוב וכולו יפה. מלבד יום הששי לא היה בין שאר ימות השבוע יום שנחשב לטוב באופן מיוחד או לרע באופן מיוחד בשביל הילוד. אבל תינוק שנולד ביום הששי, נאמר עליו שהוא יהיה בעל אופי רע ישובב.

עד היום אסור לעזוב לבדה אשה שילדה ואף אסור לעזוב אותה בחשכה, כי אם יעשו זאת יוכלו שדים ומזיקים לפגוע בה. בדרך כלל היתה אמה נשארת על־ידה יום ולילה במשך חמשה־עשר יום. האם היא שעסקה בהאכלתה, ודאגה לכך שהאוכל יהיה מתאים כדי להרבות את חלב האם.

לפי אמונה עממית, אם תכנס אשה בנדתה לחדר־היולדת ייפגעו גם האשה הנידה, גם היולדת וגם התינוק הרך. ולכן אסור היה לאשה בימי וסתה, ובמשך שבעת הימים שאחרי הוסת, להכנס לחדר שבו שכבה יולדת. ואם היתה הנידה עוברת על איסור זה, היתה סכנה שהתינוק ימות ושגופה שלה ימלא בועות ממאירות.

לאחר הלידה — שנחשבה בצדק לאחת התקופות המסוכנות בחיי האם והתינוק — היה צורך להגן על שניהם באופן מיוחד. עד היום נהוג לחבר אל מיטת היולדת בסיכה ענף של פיגם ופלח שום, שני צמחים שכוחם יפה לבטל את עין הרע. לאותה תכלית תולים סביב צוארו של התינוק חרוז כחול וחתיכת שנהב או אלמוג.

לה ב׳יאולה — ליל שמורים

הלילה שלפני המילה קראו בשם ב׳יאולה, שמובנו: שמירה בלשון קשטיליאנית עתיקה. בתחילת הערב נערכה כעין חגיגה קטנה שהשתתפו בה קרובים וידידים. הרב פתח בדרשה קצרה שנסתיימה בתפילת קדיש, שנאמרה בשירה. מקהלת ילדים, שניצח עליה זמר מקצועי, שרה שירים בעברית וביהודית־ספרדית, בלוית תזמורת ״נוסח תורכי״ (כלומר: כנור, נבל ותוף). אחר כך כבדו את האורחים במיני מתיקה, וכעבור זמן־מה עזבו האורחים את הבית ונשארו רק קרובי המשפחה, שהמשיכו לבלות עד שעה מאוחרת. המנהג דרש שאם־היולדת תשאר ערה כל הלילה. היא היתה שרה שוב ושוב רומנסות שמנגינתן הערבה הרדימה את היולדת והילד והמתיקה את שנתם.

המילה

למחרת בבוקר, יום בו יימול הילוד, קם הבעל עם שחר, בהתאם למסורת, לטבול את גופו לפני עלות החמה כדי שיוכל להשתתף במילת בנו בטהרה. הרב הממונה על המילה בא בשעה מוקדמת. הכל היה מוכן לטקס. הסנדקים של הבכור הם הורי הבעל, ושל הבן השני — הורי היולדת. הטקס נפתח בקריאת השמש של אותו בית־כנסת, שאליו משתייך הבעל, קריאה שחזר עליה פעמים מספר:

ב׳ינגה איל ניניו! (יבוא הילד!) ב׳ינגה לה מאדרי דיל פארידו! (תבוא אמו של אבי הבן!)

אם מדובר בבן שני, קרא השמש:

ב׳ינגה איל ניניו! (יבוא הילד!) ב׳ינגה לה מאדרי די לה פארידה! (תבוא אם היולדת!).

תפקיד הסנדקית, שהיתה לבושה אותו יום בהידור רב, היה לקחת את התינוק ולהביאו אל הסנדק, בעלה. התינוק שכב על כר לבן יפה והיה מכוסה בצעיף. כשהופיע התינוק קרא כל אחד מן הנוכחים: ״ברוך הבא״! הסנדק ישב על כסא נמוך והחזיק את התינוק על ברכיו, ששמשו מעין שולחן־נתוח. לצד הסנדק העמידו כסא ואיש לא ישב עליו; זהו כסא אליהו, שהוא נוכח, לפי האגדה, בכל ברית, כי עליו הטיל אלהים להביא את ברכתו לתינוק הנימול. לפי תקנת רבנים מתחילת המאה הי״ח נאסר על הסנדקית לעבור על פני הגברים בהביאה את התינוק; על הסנדק עצמו היה לקום וללכת לקראת אשתו ולקחת את הילד מידיה.

בהתאם לפירוש מלולי של הכתוב בתורה, שלפיו חייב היה האב למול בעצמו את בנו, כפי שעשה זאת אברהם אבינו לבנו יצחק, הגיש אבי הילד בעצם ידיו לרב־המוהל את מכשירי הניתוח בקופסת־כסף ועל־ידי כך ייפה את כוח המוהל למול את התינוק במקומו.

המוהל הוציא מקופסת־הכסף אולר רחב־להב מעוגל במקצת; מכשיר בצורת A גם הוא מכסף הקרוי ביהודית־ספרדית אלמודארסה והמשמש לצבוט בו את הערלה; ולבסוף בקבוק קטן ובו אבקה לזרייה על הפצע. כדי להפסיק את זיבת־הדם היו משתמשים לפנים בחתיכת בד קטנה טבולה בחלבון של ביצה המתקרש מיד בבואו במגע עם הגוף.

מחבר מן המאה הי״ח, יוסף מלכו, שהשאיר לנו מספר גדול של חבורים על מנהגים, מספר, שבשעת הניתוח היה עוזרו של המוהל מחזיק בידו קופסה המכילה עפר. בזמן המילה היה שם את הקופסה הפתוחה מתחת למקום הניתוח כדי שתפולנה כמה טפות דם לתוך האדמה המסמלת את המזבח, שהיה בבית־המקדש. גם את הערלה שמו בקופסה. לכשנתמלאה הקופסה היו קוברים את הערלות בבית־הקברות היהודי.

בשעה שהמוהל אומר את הברכה המסורתית, ובידו כוס יין, הוא טובל את אצבעו במשקה האדום ונותן לנימול למצוץ כדי שיפסיק לבכות. אחר הברכה ממהרים כל הנוכחים בזה אחר זה לטעום מכוס היין.

אם חלה ברית־מילה ביום־הכפורים, בוצע כל הטקס, כמובן, ללא נגינה, ריקודים או מאכלים. אם היה בית־כנסת בקרבת בית היולדת, הועבר התינוק לשם ושם בוצעה המילה באווירה של קדושה.

לפנים, כאשר היה הסוכר דבר נדיר ויקר־ערך בארצות המזרח, היו מכבדים את האורחים בכל מיני חגיגות והזדמנויות חגיגיות בצמוקים ובגרעינים קלויים בתור ממתקים. אם חלה ה־ב׳יאולה והמילה במשך ימות הפסח, כיבדו את האורחים בתמרים במקום העוגות והממתקים, שאסור היה לעשותם בימי הפסח.

המילה, שהיתה המצוה הראשונה שצוה אלהים לאברהם אבינו, היא מצוה בעלת חשיבות דתית גדולה ומצוה זאת היה המוהל מקיים שלא על מנת לקבל פרס. אף־על־פי־כן, נהגו במשפחות העשירות לתת מתנה למוהל (אך לא מתנת־כסף), תמורת תשלום.

השמחה שלאחר המילה

לאחר המילה היו האורחים פותחים בשירה, בלוית תזמורת. הם היו שרים שירים בעברית וביהודית־ספרדית כשהם מרימים את קולם ככל האפשר כדי לכסות את קול בכייתו של התינוק, שצריחותיו עשו רושם קשה בעיקר על הנשים. החגיגה היתה בדרך כלל שמחה משפחתית, שבה רקדו ושרו, והעליצות היתה גדולה. היו גם מזמרות מקצועיות ששירתן היתה מיוחדת במינה, תוססת ומלאת אש־חיים. הן ליוו את עצמן בתוף־באסקי, הוא הפאנדירו המסורתי, זכר לספרד הרחוקה. נשים אלו, ערות ומלאות חיים, היו הרוח החיה של החגיגות. בלשונן החדה והשנונה, בשירים היתוליים, בהערות מצחיקות, בספורים מבדחים, בכל אלה ובדומיהם, ידעו הנשים להשפיע שפע של שמחה, צחוק ועליצות על כל המסובים. מי לא הכיר את בונה לה טאניידירה, המהוללת שבעזות־פניה היתה חביבה מאד על הבריות — היתה מופיעה בלא הזמנה בבתים ומכניסה צחוק וחיים אף לחוגים הסגורים ומסוגרים ביותר. הנשים קבלוה תמיד בשמחה; ואשר לגברים, היא הסכימה רק לעתים רחוקות לשיר לפניהם ולבדחם. אך מסורת נאה זו נשתכחה. דורנו זה הוא קודר כל כך! אין רואים עוד בימינו אותה שמחה גלויית־הלב, אותה השתפכות של עליזות שהיתה נחמתם של אבותינו.

שמות אצל הספרדים

מנהג הוא אצל היהודים הספרדים לתת לתינוקות את שמות אבות המשפחה; הבכור מקבל את שם אבי־אביו, הבן השני את

שם אבי־אמו; הבת הראשונה נקראת על שם אם־אביה, והשניה על שם אם־אמה. הילדים הנולדים אחר־כך נקראים על שמות בני משפחת האב ובני משפחת האם, שמתו, חליפות.

לפעמים היה קורה שילד מקבל שם יוצא מכלל זה, והסיבה לכך: מקרה או מאורע שקרה במשפחה. למשל: ילד שנולד אחר מות אביו מקבל את שם האב שמת, בלוית השם ג׳יליבון, אם הוא בן זכר וג׳יליבונה, אם בת היא. כעבור זמן קצר משמיטים את שם האב ונשאר רק השם ג׳יליבון. הכוונה במנהג זה היא להסב על הילד היתום את אהדתן והגנתן של הבריות. אם מת אבי הבן קודם ליום המילה, ביצעו את הברית בפינה, בלא שמחה וחגיגה, ומשום כך קראו לילד כזה גם נאסידו אַל קאנטון — ״נולד בפינה״. בבטוי זה השתמשו גם כדי לציין אנשים רעי־מזל, שהאסונות ואי־ההצלחה רדפו אותם תמיד. הבן הראשון שנולד במשפחה נקרא ״בכור״ או, אם בת היא, ״בכורה״. את שנוי השם עשו ביום השלושים שלאחר הלידה, ולכבוד המאורע חלקו מתנות לעניים ולמוסדות צדקה. אם מתו רבים מבני משפחה אחת, קראו לתינוק שנולד אחר האבל ״בן־ציון״ או ״ציון״ סתם. ועוד: אם מתו כל ילדי המשפחה ונשאר רק ילד אחד בחיים, היה הסנדק או אחד מידידי המשפחה ״קונה״ את הילד שנותר. הילד או הילדה היה עובר למשך שלושה ימים לבית הקונה, שם האכילו אותו והלבישו אותו בגדים אחרים מכף רגל ועד ראש. נוסף על כך קבלו הילדים במשך שלושה חגי־פורים רצופים בגד חדש וממתקים מן ״הקונה״. כל פעם שהקונה נתן בגד חדש לילד הוא גם חילק צדקה לעניים. הילדים שנקנו קבלו את השם מירקאדו (קנוי) לבן, מירקאדה (קנויה) לבת.

אם נולד בן לאשה אחר תקופה ארוכה של עקרות, קראה לו אמו המאושרת בשם ״רחמים״. ולעתים קרובות קרה שאשה עקרה היתה נודרת ביום ההילולא של רבי שמעון בר יוחאי — שנחשב למגינם של הסובלים והנענים — להקדיש לזכרו את בנה שיולד לה. ואם באמת נולד לה בן, קראו לילד ״שמעון״. ועוד: אם היתה משפחה מתפרנסת בקושי ובדוחק, היו מחליפים את שם אחד הבנים ל״נסים״, בתקוה שהודות לכך יבואו ימים טובים יותר. אם חלה אדם במחלה מסוכנת וקם מחליו, החליף את שמו ל״חיים״ או ״רפאל״; ואשה שקמה ממחלה קשה קבלה את השם ב׳ידה, היינו חיים. ילד שנולד בשבת נקרא שבת או שבתי. ילד שנולד ביום חג נקרא ״יום־טוב״. גם שמות שנתנו לילדות עקב מאורע משמח שאירע במשפחה, נעשו במרוצת הזמן לשמות פרטיים רגילים. למשל: ״סימן־טוב״, ״מזל־טוב״, או פ׳ורטונה. אם מת ילד במשפחה, ומיד אחר מותו נולד עוד ילד, היה צריך לתת לילד זה את שמו של אחיו שמת. אבל בדרך כלל לא עשו זאת, אלא החליפו את שמו בשם פאשה, ואם בת היא, בשם ביינבינידה. קרה גם שלכלה ולחמותה היה אותו שם וכאשר נולדה בת צריכה היתה התינוקת לקבל את שם סבתה, אם־אביה; אולם דבר זה היה בלתי אפשרי כי אז היה שם אחד לילדה ולאמה — דבר האסור בהחלט. במקרה זה היו קוראים לתינוקת בשם דודון. יש לציין שלא כל האנשים הנושאים את השמות ״המיוחדים״ שנזכרו קבלו את השמות האלה הודות למאורעות משפחתיים מיוחדים. לאחר שנכנס פעם שם כזה למשפחה, הודות למאורע מיוחד, כבר נשאר השם בתוך המשפחה כשם פרטי ועבר בירושה מסב לנכדו, ומסבה לנכדתה.

איל פ׳אדאמיינטו

אם לא נולד למשפחה בן אלא בת, סדרו חגיגה קטנה וצנועה, שבה השתתף גם הרב. אחר הסעודה הציגו את הילדה לפני האורחים למען יינתן לה שם. כפי שכבר נאמר, נקראה הילדה בדרך כלל בשם אם־אביה או אם־אמה. מבחר השמות היה מגוון ביותר: היו שמות תנ״כיים, כגון: רחל, שרה, מרים, אסתר, יוכבד, בת־שבע, לאה, חנה, דינה, רבקה וכדומה, והיו גם שמות שאולים מן הלשון הקסטיליאנית היפה, שמות צמחים, למשל: אלחאב׳אקה (מן הקסטיליאנית Alhabaca הוא הפיגם), פ׳לור, ליריו, רוזה, זימבול (שם תורכי שמובנו יקינטון) גרופלי (מלה יונית שמובנה צפורן); שמות צפרים או בעלי־חיים עדינים: פאלומבה — יונה, (לפי מבטאם של יוצאי ספרד ופורטוגל — פאלומה), גאזילה, פ׳אלקונה, פאב׳ה. היו גם שמות אציליים או מלכותיים כגון: סולטנה (מלכה), ריינה (מלכה), מלכה (גם בשם העברי הזה השתמשו), בארונה — נסיכה, דוקה — דוכסית, סיניורה (יוצאי פורטוגל אמרו: סנהורה), דונה, מיורה, אנג׳ילה. גם שמות כוכבים ומזלות היו ניתנים לבנות, כגון סול, לונה, איסטריליה, או שם אבן יקרה או מתכת יקרה (דיאמאנטי, פלאטה, אורו, ג׳ויה, פירלה, זאפירה, רובינה, איסמיראלדה). לפעמים היה שם הילדה שם תואר כגון: בואינה, בלאנקה, בּונה, קאלודה (שם יווני במקורו), אליגריה, פריסייאדה, פריסייוזה, קלארה, פרוספירה, דיליסיה (בפורטוגלית לידיסיה), לינדה, בונוזה, דונוזה, דולסה, אורוזה, קומפראדה, מירקאדה, אזיבואינה, יפה, וירטוד, אאדה, בינבינו (שהוא שבוש מביינב׳ינידה). שמות ממקור נוצרי הם נדירים, וכמו כן אלה שמקורם ערבי (כמו סיט — גברת, אלג׳אבייר — תכשיט, אבן יקרה, עזיזה — יקרה, ג׳אמילה — כלילת השלמות). בת שנולדה בשבת נקראה סאבאטולה, או בקצור סאטולה. לפעמים מוסיפים גם לשם אחר את הסיום —ולה, כשם חבה, כמו ביוונית. למשל: ריבּולה, חנולה, אסטרולה, שמחולה (חנה, אסתר, שמחה), איסמארולה. לפעמים מוסיפים לסיום חבה זה, —ולה, עוד סיום חבה ספרדי הוא —קה, כך שמתקבלים השמות: סאטוליקה, אסתרוליקה, חנוליקה וכדו׳. כיום הולכים ונעלמים שמות אלה, ואת מקומם תופשים שמות צרפתיים.

לכשנגמרה הברכה העבירו את התינוקת מיד ליד וכל אחד מן האורחים איחל לה חיים ארוכים. טקס זה נקרא פ׳אדאמיינטו.

במשך זמן קבוע היתה היולדת מופרדת מבעלה. כעבור הזמן הדרוש היא הלכה למקוה בבוקר השכם מבלי שיראה אותה איש. שם היא רחצה את גופה בזהירות רבה, וטבלה בבריכה מיועדת לנשים יהודיות. האשה לא הלכה מעולם לבדה, למקוה. תמיד ליוותה אותה אחת מבנות משפחתה או אחת משכנותיה. המבטא השגור בפי הבריות, כשרצו להגיד שהאשה הלכה למקוה, היה ״לרחוץ את ראשה״ — משום לשון נקייה. לאחר ששהתה שעות מספר במקוה — לפעמים אף יום שלם — יכלה האשה לחזור אל חברת בעלה.

פדיון הבן (איל ריגימיינטו)

את הבן הבכור של אשה, פדו, כמנהג, ביום השלשים ללידתו.

לפדיון הבן הוזמנו בעיקר הקרובות והשכנות. בבוא הכהן שמה האם את התינוק על כר לבן ועטפה את עצמה ואת התינוק ביחד בצעיף לבן. את הילד מגישים לכהן הלוקח אותו על ברכיו. לאחר שחקר הכהן מן האם, אם באמת בנה הבכור הוא התינוק, ואם אין הילד בן זנונים, מודיע הכהן שהילד שייך לו אם אין ההורים רוצים לפדותו. את דבריו אלו מלווה הכהן בתנועות שכאילו אומרות שחושב הוא כבר לקחת את הילד אתו. האם עושה מיד כאילו היא לוקחת את בנה חזרה. הקרואים נהנים מאד מכל המחזה הזה, וצוחקים במלוא פיהם כשהאב אומר לכהן שמוטב שייקח את הילד כיוון שהוא, האב, מבכר לישון במנוחה בלילות.

לפי תורת משה הכהן צריך לקבל תמורת הילד חמשה שקלים או שוויים של חמשה שקלים. בשאלוניקי ״פודים״ את הילד כך: נותנים לכהן עדי (צמיד או מחרוזת) ששוויו עולה על חמשת השקלים הדרושים, אבל הכל יודעים, והנותן והמקבל לא כל שכן, שמתנה זו אינה אלא רק סמלית. למחרת היום, כששולח האב לכהן עוגות או חתיכת עוף, מחזיר הכהן את העדי. אפילו המשפחות העשירות ביותר מסרבות לתת חלף בנם בכורם את הסכום הנדרש לפי תורת משה. אצל הורים עניים שאין להם חפצי זהב או כסף, נותנים לכהן בגד חדש או משהו חדש אחר, והכהן מחזירם לו תמורת פרוטות מספר.

הכהן מברך את התינוק, שיגדל בעזרת השם לחופה ולמעשים טובים. כל הקרואים, לאחר שסעדו את לבם במיני מתיקה, מברכים גם הם את הילד ואת הוריו בברכה זו.

היניקה

האם, בלי הבדל מעמד, הניקה תמיד את ילדה בעצמה. היניקה נמשכה בדרך כלל שנתים, אך אם היתה האשה מטופלת בבנים, המשיכה לעתים קרובות להיניק את הילד שלוש שנים, כי רק באופן זה יכלה להמנע מהריון חדש. במלאת לתינוק חדשים מספר כבר נתנה לו אמו חתיכת לחם טבולה במרק או במיץ מן האוכל של המבוגרים. כך קיבל הילד בעת אחת חלב משדי אמו ולחם, דבר שגרם למחלות־מעים מרובות אצל התינוקות. התמותה בין התינוקות היתה לפנים גבוהה מאד.

בדרך כלל היו לנשי ישראל משפחות גדולות. לגדל את הילדים המרובים, ויחד עם זאת לטפל במשק ביתה, היתה עבודה מיגעת ומתישה את הכוחות. האשה היתה כבהמת משא, כל היום עבדה ללא הרף. כבסה ובשלה, תיקנה בגדים ורחצה ושפשפה. כשנולד עוד תינוק נוספה עוד טרחה על טרדותיה הרבות. כדי להרדים את תינוקה שלא יזדקק לה לשעות מספר, שמה האם בין שפתיו ממתק עשוי מחתיכת לחם קטנה טבולה ביין או במשקה של פרג, וכך הרדימה אותו בתרדמה מלאכותית. ואם גם התעורר התינוק בשעה שהיניקה אותו אמו, מיד נרדם שוב בהשפעת סם השינה.

את התינוק הרך אסור היה לעזוב לבדו, כי אילו עשו כן היו המזיקים מנצלים את בדידותו וחולשתו של התינוק ופוגעים בו לרעה. האמהות שלא יכלו להרשות לעצמן משרתת קטנה שתשמור על הילד, היו מסתפקות באמצעי הגנה בדוקים כגון שימת מטאטא קטן או ספר־תורה (מודפס) תחת כרו של הילד, כי שנים אלה גדול היה כוחם להרחיק את השדים. אך לפי אמונת העם לא יכלו שני האמצעים האלה להגן על התינוק אחר שהרכיבו לו אבעבועות. אז היה על האם, או מישהו אחר, לשמור על הילד יום ולילה, ולא לעזבו לבדו עד שיירפא הפצע.

עין הרע

האמונה בעין הרע היתה נפוצה מאד בכל החוגים. עין־הרע היתה מסוכנת ביותר לתינוק שזה אך נולד. יצור אין־אונים זה, שכל־כך הרבה מחלות ארבו לו, היה מטרתה הנבחרת של עין־הרע. ומה לא יעשו להגן על התינוק? ומה לא תעשה האם המסכנה כדי להרחיק מילדה כל מבט של קנאה? הפחד מפני עין־הרע היה כל־כך גדול שאפילו ביניהם לבין עצמם פחדו ההורים לדבר על בריאותם המצוינת, על יפים או על מעלותיהם האחרות של ילדיהם, ובעיקר של התינוק. היו אפילו אמהות שהיו מסתירות את ילדיהן כל פעם שלחשו ״איינארה קי נון לי אפּוזי״. כלומר ״בל תשלוט בו עין רעה״. עד עצם היום הזה, אם מישהי משבחת את יפיו או בריאותו של תינוק, יהיו ההורים מודאגים מאד אם המשבחת לא תלווה את דברי תהילתה בהתזת טיפת רוק על הילד באמרה: ״איינארה נון! איינארה קי נון אפּוזי! מאשאלה! — עין רעה לא! בל תשלוט בו עין רעה, בעזרת השם!״. התזה זו דבר בדוק ומנוסה הוא לבטל את השפעת העין־הרע, כמו, למשל, נגיעה בעץ אצל עמים אחרים.

הורים שגידלו תינוק יפה וחסון לא הסתפקו גם בזאת, הם קשרו סביב לצוארי הילד כיס קטן ובו זכוכית כתושה, אבק־פחם, מלח, צפרני־קרנפול, קינמון, ושום. תערובת כל החמרים הללו היה בכוחה לשמור על הילד מעין־הרע. עוד אמצעי בדוק היה לתלות מסביב לצוארי הילד קאמיאה (קמיע), סרט ארוך של עור ועליו דברי סגולה כתובים עברית.

כשהילד היה נוטה למות כתוצאה מאיזו מחלה או אסון, ייחסו את הדבר בדרך כלל להשפעת עין־הרע, מזיקים, וקנאת אויבים ושכנים. היו קוראים אז לאחת הזקנות הנקראות בספרדית קארמאדירה (כלומר, עושה־סגולות). היא באה וכשעיניה בוערות באכסטזה, העבירה ברצינות רבה את ידה על ראש הילד כמה וכמה פעמים כשהיא ממלמלת פסוקים שהיא המציאה אותם ושבהם מעורבים שמות האבות והאמהות שבמקרא, כגון: שרה, רבקה, רחל, לאה. אם גם זה לא הועיל, מהרו אל סופר סת״ם. סופר סת״ם זה, שבלה את כל ימיו בהעלאת התורה על הקלף, ובהכנת תשמישי קדושה, ושטהר את גופו (או לפחות את ידיו) כל פעם שניגש לעבודתו, נחשב לאדם קדוש ומחונן בתכונות פלאיות. אליו באו בשעה שהילד היה נוטה למות, ובקשו ממנו בכבוד וביראה שיעשה קמיע עבור התינוק החולה, ובו חתיכת קלף כתובה בעצם ידו. על קלף זה היה הסופר כותב פסוקים מן הזוהר, ושמות מלאכים: אוריאל, רפאל, גבריאל, מיכאל שהתערבותם אצל האלהים היה בכוחה לשמור על הילד החולה מפני עין־הרע, מחלות, שדים ומזיקים.

בין אמצעי הזהירות המגיים שבהם נקטה האם כדי לשמור על בריאות ילדה היה: לשמור בהקפדה רבה על ילדה, שלא יראה את עצמו במראה כל עוד לא צמחה לו לפחות שן אחת.

משחקים

כשחזר האב הצעיר הביתה אחרי יום עבודה, ניגש מיד אל תינוקו האהוב כדי לשחק עמו. הוא לקח את הילד על ברכיו כשפני התינוק ממולו, ובנדנדו את התינוק היה מתנדנד גם הוא לפנים ולאחור, לפנים ולאחור, ושר לו:

לה תורה! לה תורה!	התורה! התורה!
מי פ׳יז׳יקו אה לה חאב׳רה	בני הקט אל ה״חברה״
קון איל פאן אי איל קיזו	עמו — לחם וגבינה
אי איל ליב׳ריקו אל פיג׳ו.	והספרון בחיק ישא.
— אנדי ב׳אס פ׳יז׳ו דיל דייו?	— לאן תלך בן אלהים?
— אה מילדאר לה ליי דיל דייו.	— ללמוד תורת אלהים.
— איל דייו קי טי גואדרי,	— האל ישמרך,
אה טי אי אה טו מאדרי,	אותך ואת אמך,
אי אה טו סינייור,	וגם את אביך,
קי איס און בואין ג׳ידייו,	שיהודי כשר הוא,
אי אה לה קומאדרי	ואת המילדת
קי טי אריסיב׳ייו.	אותך ילדה.

אחר־כך היה האב עובר למשחק אחר, אהוב ביותר על התינוק. האב היה לוקח את אחת מידי הילד, שפשף ברוך את כף היד הקטנה באצבעו, והיה אומר, כשחיוך קל על שפתיו: ״כאן רוצה התרנגולת הקטנה להטיל ביצה קטנה״. (אקי מיטי און גואיב׳יזיקו לה גאלייניקה). את ההברה שלפני האחרונה האריך מאד בהצטחקו. אחר כך קיפל את אצבעות הילד וסגרן, ואחת אחת פתחן שוב, החל מן הבוהן, ובשעת המעשה שר האב:

איסטי דיזי: דאמי פאן	זה אומר: לחם תן
איסטי דיזי: נו איי מאס	זה אומר: יותר אין
איסטי דיזי: ב׳אמוס אה רוב׳אר	זה אומר: נלך לגנוב
איסטי דיזי: נו, קי מוס מאטה איל חכם	זה אומר: לא, כי ימיתנו החכם
איסטי דיזי: פור אקי, פור אקי, פור אאי...	זה אומר: מכאן, מכאן, משם...

ובאמרו את השורה האחרונה מעביר האב את ידו לאורך זרועו של הילד עד הגיעו לצואר, שאותו הוא מדגדג ברוך. הילד היה אז פורץ בצחוק ומתגלגל מנחת ומשמחה.

ושוב משחק אחר: האב מעמיד את הילד על ברכיו, מכה אותו מכות קלות על אחוריו, ואומר:

טאנטירוס![1] טאנטירוס!	נסיונות עשה! נסה!
מי לי קורטין און בוגג׳ה[2] אינטירו:	יספקו לו מתן מלא:
באסינה קון פ׳וגארירו	גם מוקד וגם אגן
אנטארי[3] קון קירימיקו[4]	״אנטארי״ וגלימה
מי לו מאנדין אנדי איל שאסטריקו	ישלחוהו לחיט
דיבידאן, דיבידאן, דיבידיר[5]...	

את התינוק גמלו בלי קושי בבוא הזמן. מספיק היה שהאם תמרח את שדיה באבקת־אהל, שטעמו המר דחה את הילד משדי אמו. העברת התינוק מיניקה לאכילה הוקלה בהרבה גם תודות לכך שנהגו לתת לתינוק גם לחם טבול ברוטב מסעודת הגדולים. כשהתעורר התינוק בלילה בבכי גדול, ולא נרגע אף מדבריה הרכים של אמו, היתה האם מאיימת עליו שתקרא אל גואירקו (השטן) או א לה ברושה (המכשפה) או אה לה טורקה (תורכיה), או א לה באבו (יווניה זקנה). הברושה מופיעה בצורת אשה זקנה פרועת־שער בעלת שנים חדות. היא חוטפת את הילדים הקטנים אפילו מזרועות אמם ומחזירה אותם חנוקים. כדי לקחת מן הברושה את כוחה, צריך להכהות את שיניה עד החניכים בעזרת אבן חדה שהוצאה מתחתית בור.

על מעשיהם של השד והברושה, היתה מספרת אחת מזקנות הבית לילדים בקול עצוב וחד־גוני. ספורים מבהילים אלה, שסופרו להם בדומית הליל, כשאור חיור מהבהב בחשיכה, הפחידו מאד את הקטנים והשפיעו עליהם לרעה. אף אחד מהם לא העז שוב לזוז ממקומו בחושך, המלא רוחות רעים ומזיקים.

החלפת השינים

בגיל שבע או שמונה נושרות שיני־החלב של הילד. הילד עדיין תמים הוא ומאמין לכל דבר, ובכל פעם שנושרת אחת משיניו ונופלת, הוא ממהר להשליכה על הגג וקורא:

טיז׳אדיקו מי טיז׳אדיקו	גגון גגוני
טומה איסטי ב׳ייז׳יזיקו	קח זו הישנה
דאמי און מואיב׳יזיקו	תן לי חדשה

קריאה זו נפוצה מאד. מענין שבמרחק אלפי קילומטרים, בהרי הקרפטים, ואפילו במרחבי רוסיה ועל גדות הדנובה, נוהג האשכנזי הקטן בדיוק באותו אופן. ההבדל היחיד הוא שבמקום להשליך את השן על הגג הוא מפיל אותה לתוך חורו של עכבר, כי זה יביא לו מזל.

1 לא מצאתי מלה כזו בקשטיליאנית. היא שייכת לשורות המלים שנוצרו ביהודית־ספרדית ונגזרה כנראה מהפועל הקשטיליאני tentar, שפירושו ״לנסות״. האם מעודדת את הילד לנסות ולעמוד על רגליו.

2 המתנה שנהג אבי החתן לתת לבנו בערב חתונתו. עם העמידה הראשונה על רגליו מאחלת האם לילדה שיזכה לקבל מתן שלם מאביו ומפרטת את חלקי המתן.

3 מלה תורכית. חלוק, אשר כדוגמתו לובשים גם כיום בני הכפר הערבים. נהגו ללבשו יהודי תורכיה, גדולים וקטנים, לפני כחמשים שנה, בטרם חדר הבגד האירופי לשם.

4 מלה תורכית. מין גלימה ארוכה, אשר במקום בטנה היתה מצופה עפי״ר בפרוה דקה.

5 מלים ללא תוכן. כנראה לשם צלצול בלבד. (מ. אטיאש).

טקס העליה משאלוניקי לארץ ישראל

מאת משה אטיאש

בתולדות הישוב מונים הרבה עליות שבאו לחונן את עפר ארצנו ולהקימה משממותה ומשפלותה. חותם מיוחד טבוע על כל אחת מהן ורושמי תולדות חתמו את זמניהן וסיכמו את מעשיהן למען יישוב הארץ.

אך היתה כידוע עליה מיוחדת במינה, שראשיתה נעוצה בדורות הראשונים שלאחר חורבן הבית, עלית יהודים אשר בערוב להם חייהם קמו ועלו לירושלים, כי אדיר מאוים היה להטמן, בבוא יומם, באדמת הקדש, פטורים מגלגול מחילות ומשליטת רמה ותולעה בגופותיהם — סגולה שבה נתברכה במיוחד ירושלים עיה״ק. כפלגים דקים המושכים את מימיהם לאטם, שטפה תמיד עליה זו מתפוצות הגולה, ויתכן שלא פסקה עד היום הזה. רגשי הקודש שמלאו את לבותיהם של העולים הזקנים בדורות עברו ממלאים גם את לבותיהם של רוב הזקנים העולים בדורנו, אך המית לבותיהם נבלעת בקול תרועת הנוער העולה לעבודה ולהגנה, לשם תקומתה וביצורה של מדינת ישראל.

רצוני לרשום כאן קצת זכרונות על עלית הזקנים מקהילות הספרדים [1] בארצות הבלקן בדורות עברו שקבלתים מפי זקנות, זקנים וישישים שהיו עדי־ראיה בילדותם לחויה זו ובעמקי לבותיהם נחרתו כמה מפרטיה.

לא כל יהודי שערגה נפשו להדבק בעפר הארץ ולמצוא בה מנוחת־עולמים זכה לעלות. על הרוב זכו לכך עשירים ואמידים, אשר אש אהבתם לירושלים גברה על אהבתם את בניהם, בנותיהם ובני משפחותיהם. וכשאלה גמרו בנפשם להפרד מיקיריהם, אספו את חסכונותיהם בחגורותיהם ויעלו לירושלים וישאירו את רכושם בידי בנים או אחים אם היו להם; הם סמכו עליהם, ויקבלו מהם, פעמים בשנה, את מכסת הכסף הדרושה להם, למחיתם ולכלכלתם. זכו, עולה הבעל יחד עם אשתו, אולם רבים המקרים שבהם עלו זקנים וזקנות בודדים.

העליה לירושלים היתה מאורע גדול בחיי העולה עצמו, בחיי משפחתו ובחיי הציבור גם יחד. לעצם רעיון העליה התיחסו ברגשי קודש כה עמוקים עד שהאיש שהחליט בלבו לעלות, היה ירא לספר את הדבר ברבים מפחד ״עין הרע״, שזכות כזו נפלה בחלקו, ומחשש שמא יקום מכשול ולא יוכל לעלות, ויחשב הדבר כנדר שלא קוים ויבוא חלילה אסון על משפחתו. כדי להטהר ולהזדכך ולהיות ראוי לעליה דקדק המעונין בקיום מצוות והירבה במעשים טובים. הרדה אחזה את העולה שמא לא תשא אותו הארץ כי ספרו על אלמוני שעלה ותקפוהו מחלות ונאלץ לחזור, ואלמונית לא באה אוכל אל פיה שבועות וחדשים כי כל מאכל שבשלה נתמלא רמשים ותולעים ונאלצה לשוב לארץ שממנה באה — הארץ לא נשאה אותם ותקיאם.

אימה ופחד ליוו את העולה עד אשר דרכו רגליו על אדמת ירושלים בחיים ובשלום, כי לא ידע אם עליתו היא לרצון לאלוקים ואם חלילה אינה לרצון. מות ימות לפני מלאו את מאויו. וסופר על פלוני שהמות חטפו בערב עליתו, ואלמונית שבא עליה אסון על מפתן נסיעתה, לפיכך ברך העולה על כל צעד שעבר בשלום בקרבו למטרתו. סופר לי על התנהגותו של עולה ישיש ביום נסיעתו מעירו: ירד את מדרגות ביתו הודה: ״הודו לה׳ כי טוב״, עלה לעגלה שהסיעתהו לנמל, אמר ״שבח לאל יתברך״, ירד לסירה שקרבתהו לספינה, ברך: ״ברוך הוא וברוך שמו״, עלה לספינה — ״יהי שם ה׳ מבורך״, ככה פזרו העולים שבח והודיה לאלקים על כל צעד ושעל בדרכם זו שעברוה בשלום.

ההכנה לקראת הנסיעה נשאה חותם של פרידה מארצות החיים, מהולה עם כל זה בשמחה. סופר לי על עולות שזמן מה לפני נסיעתן זימנו באחד הימים לביתן בשעות של אחה״צ את ה״רוחצות״ של העיר, את בני המשפחה ואת שכני החצר וערכו טקס של גזירת התכריכין. במסבות כאלו הופיעו מנגנות פרופיסיונליות, תופיהן בידיהן ותשרנה משירי העליה לירושלים; ולעתים יצא הקהל במחולות. השירים, בלשון יהודית־ספרדית ספוגים אהבה בלי מצרים לירושלים, לאדמתה הקדושה, לפירותיה ומימיה, לחרבותיה וקבריה ושרידי תפארתה מימי קדם.

קרבו ימי הנסיעה — נגשו להכנת מעשי מאפה ומרקחת, צנימים, כעכים, אטריות, וקנו גבינה צהובה, דגים מלוחים וכו׳ — לדרך הארוכה. קרובי המשפחה ושכנים שלחו ״פלאטוס״ [2], על פי רוב מאפה תנור שיוכל לעמוד בארך הזמן ולא יתקלקל. הנה בא היום הקשה ביותר: יום העליה. בנים ובנות, אחים ואחיות, שארי משפחה ושכנים נאספו כלם בבית. העולה קמה לצאת, ולחרדת כלם פורצת יללה איומה — אותה היללה הנהוגה בשעת הוצאת המת מן הבית, ועיני הכל ופניהם נרטבים מדמעות. העולה נגשת לדלת ודבקה למזוזה. ה״חכם״ הנמנה בין המלוים, מזכיר לה בכל רגע: ״אל תפני פניך לאחור״, ״הביטי לפנים״. יוצאת מן הבית, נפרדת מחלק מן הקהל הנושא את קולו בשירת ״שיר הפרידה״. הדמעות מרקדות בעינים והמנגנות מתופפות בתופיהן. העולה המלובשת בהדור רב, נושאת שקיק על צוארה ובעברה בין המלוים ואנשי הרחוב, משלשל כל אחד את פרוטתו לתוך השקיק, אחד המרבה ואחד הממעיט, כלם נותנים לשמן המאור על יד הכתל המערבי או לבית הכנסת בירושלים, כה גדלה מצוה זו בעיני הכל שגם עניים ופושטי יד קיימוה בדלותם.

בעבור תהלוכת המלוים את הרחוב, זרקו עליהם הצופים מחלונות הבתים ארז וסוכריות, והעוברים ושבים לוו את העולה בברכות ואחלו לעצמם שיזכו גם הם לעלות לעיר הקודש. בקצה הרחוב עלתה העולה ובני המשפחה הקרובים לעגלה אשר הובילה אותם לנמל.

כשיצאה האוניה לדרכה היו שרים שירים ותשבחות לשמו יתברך.

1 פרופסור יצחק בער כותב: עלית יחידים לארץ ישראל היתה קיימת בספרד במשך המאה הי״ג והי״ד. אך אחרי הפרעות הגדולות בקשטיליה ובקטלוניה ב־1391 והשמד הגדול שבא בעקבות חורבן קהלות גדולות וקטנות הפכה עליה זו לתנועה גדולה ולקחו בה גם אנוסים שחפצו לשוב בגלוי ליהדותם (תולדות היהודים בספרד הנוצרית, כרך שני עמ׳ 402).

2 פרושו ״צלחות״. כי דברי המתיקה והמאפה נשלחו בתוך צלחת.

הספרות העממית ביהודית־אספניולית בשאלוניקי

המשל, הסיפור והבדיחה

מאת ברוך עוזיאל

מונוגרפיה זו היא ניסיון לסקור את החומר של היצירה העממית ביהודית־אספניולית, להפיץ עליו מעט אור, ולרמז על כל מה שיש לאסוף ולברר במקצוע זה. מפני שנסיוני זה הוא הראשון במינו, ומפני מעוט החומר תרחק סקירה זו משלמות, אך תקותי שהיא תקנה מושג כל־שהוא על נושא זה.

המשל

מן המפורסמות הוא, ששפות המזרח עשירות הן בפתגמים ובמשלים. בן המזרח אהב תמיד להתעמק במקרי החיים ובנפש אדם ולהביע את תוצאות הסתכלותו בצורה נאה וקצרה. היהודים הספרדים, שחיו תמיד בארצות המזרח או בארצות ששלטה בהן תרבות מזרחית, עשירים אף הם במקצוע המשל. מספר משלי הדיוט ביהודית־ספרדית הוא גדול מאד. כל מקרה בחיים — ופתגמו בצדו, כל הזדמנות — ומוסר השכל שלה.

השומרות על נחלת הפתגמים הן בעיקר הנשים. הן המרבות להשתמש בהם יותר מכל, ויש לשער שחלקן גדול ביצירת הפתגמים. הנשים הספרדיות היושבות בית העושות בחפץ כפיהן, בחבורה אחת, אשה מול רעותה, תוך כדי שיחה נוחה ושלוה, ותוך כדי השקפה מבעד לחלון אל העוברים והשבים, הנשים המתאספות לשם ביקור או לשם שיחת שכנות בשבתות על יד דלת הבית, או בין הערבים על כוס "קפה ערבית" (קאב׳י די קינדיל), — הרבו לדבר על פלוני ועל אלמוני, ועל מקרה חיים זה או אחר. תוך כדי דיבור השוו המשוחחות ענין לענין, אדם לאדם, לבסוף באו לידי הרהורים ומחשבות על תכונות בני אדם ודרכי חייהם, הביאו ראיות לדבריהן, הוכחות ואי־לוסטרציות, ואת תוצאות דיבוריהן הביעו במימרא פחות או יותר קצרה, פחות או יותר נאה, שהלכה והשתכללה בקרב הימים.

השקפת החיים של המשלים ביהודית־אספניולית היא זו של כל משלי הדיוט — מעשיות, אך יש בה גם מן המוסר היהודי — ומן הערצת הערכים הנערצים על ידי היהודי.

המשלים ביהודית־אספניולית מצטיינים בצורה יפה, על פי רוב הם בעלי חרוז ומשקל. המשקלים הם שונים, ויש שבמקומם בא ריתמוס פנימי. צורת המשלים היא בהירה ואין בה פלפול. דרכי הבטוי הם מנומסים ועל פי רוב הם זרועים טל של הומור ראשוני. יש משלים שיבואו בצורת שאלות ותשובות ויש כאלה שיבואו בצורת מימרא ואחריה שאלת ספק.

כדאי לציין, שהיהודים הספרדים משתמשים למושג "משל" במלה העברית "משל"[1] — ברבים "משלים" או "משליקוס" (סופיקס ספרדי) — ורק לעתים רחוקות במלה הספרדית "ריפ׳ראן".

מה היא מדת מקוריותם של משלים אלה?

ידוע שאין לדבר בפולקלור על מקוריות מוחלטת, וביחוד במה שנוגע למשלי הדיוט המביעים את השקפות ההמונים הקרובים קרבת משפחה. בודאי, שאפשר למצוא במשלי היהודים־הספרדים השפעת משלי ספרותנו העתיקה, משלי הספרדים, הערבים והתורכים, אך עדין רבה היצירה העצמית והמקוריות. כמו כן אין ספק שהשקפת העולם היהודית דחתה מתוך משלי העמים את כל הזר לרוחה, קרבה את אשר מצאה לטוב לה ואת אשר קרבה השכילה להעביר דרך פריסמה משלה. כעדים ליצירות מקוריות ישמשו לנו משלים אשר מצד אחד בלולות בהם מלים תורכיות וחיי היהודים בתורכיה טבעו עליהם את חותמם, ומצד שני מצלצל בהם הריתמוס של השפה הספרדית. יבואו ויוסיפו להעיד משלים אשר רוחם עברית ושפתם עברית למחצה. דוגמא:

אונ פרוש אי און דרוש אין אונה קאשקה די תרמוז.
גם פרוש וגם דרוש על קלפתו של תרמוז.

אנסה עתה לערוך מספר מסוים של משלים.

מוטו

1. משל מינטירוזו נון איי	אין משל כוזב.

העולם הזה

2. איסטי מונדו איס און בוניטי, קיין לו קיטה קיין לו מיטי.	עולם זה דומה לבּוֹנטה[1], זה פושטו וזה חובשו.

העם ורועיו

3. בוז די איל פואיב׳לו בוז די איל סיילו.	קול העם קול שמים הוא.
4. די לה קאב׳יסה פ׳יידי איל פישי.	הדג, סרחונו מראשו.

ירושה וחנוך

5. די לה מאדרי אה לה איז׳ה, די לה פארה אה לה ב׳ינייה.	האם והבת ככרם והגפן.
6. טאל פאדרי טאל איז׳ו.	כאב, כן בנו.
7. קין ניגרו נאסי ג׳אמאיי סי אינדיריג׳ה.	אדם שנולד רע אין לו תקנה עולמית.
8. אלה איסקולה קון באב׳אס, אי אל פ׳יירירו קון בארב׳אס.	אל האסכולא כשהריר על השפתים, ואל הנפח בזקן על הלחיים.
9. לה לומברי אי לה ב׳ינטאנה, קיטאן לה איז׳ה גאלאנה.	החלון והאח המבוערה[2] עושים את הבת חרוצה ומהי־רה.
10. לה ב׳ירגה סאלייו די גן עדן.	המטה — מוצאו מגן עדן[3].
11. קואנדו סי איסטאנייה איל קוב׳רי, ארילומברה.	לבו הנחשת — ותזהיר[8].

1 Bonete — כפה מיוחדת שרבני שאלוניקי חבשו לראשם עד כיבוש היוונים. מלה זו באה פה לשם החרוז.

2 נאמר באירוניה. בקיץ עומדת הנערה על יד החלון ומשקיפה החוצה, ובחרף יושבה על יד האש. ע״י כך היא מזניחה את עבודתה.

3 הכונה לערך המכות בחנוך הבנים.

1 המלה "משל" משמשת לפעמים גם במובן סיפור עם מוסר השכל, אגדה.

נפש האדם

12. איל ריאו פאסה לה ארינה קידה.	מי הנהר זורמים לדרכם, אך חולם שוקע...[4]
13. קיין מאס טייני, מאס קירי.	מי שיש לו הרבה, רוצה עוד.
14. לה קי לה ב׳ייז׳ה קייריאה, אינטרי איספ׳ואינייוס לי ב׳יניאה.	את אשר חשקה הזקנה, ראה ראתה בחלומה.

הסיפור והאגדה

הקונסיז׳אס

היהודים הספרדים כקטנים כגדולים אוהבים לשמוע ולספר סיפורים ואגדות. רגילים לספר גברים ונשים, נערות צעירות וזקנים (ביחוד הנערות והזקנים). מספרים בלילות החורף הארוכים ובשעת הבטלה, כגון ימי חול־המועד וכו׳. בלילות החורף מתאספים כל בני הבית סביב מנגל האש[1], פושטים ידיהם על הגחלים ומקשיבים מתוך רכרוכית לספורים הארוכים כלילות החורף. ויש אשר יתאספו כל השכנים והקרובים (ביחוד במוצאי שבת) "לבלות את הזמן" ("פאסאטיימפו", "פאסאר לה אורה"), ואם לא ישחקו בקלפים או בגורלות פותחים הם בסיפורי בדים, כל הקהל מקשיב ליודעי־המעשיות המספרים לפי התור.

הספורים הם מאותו סוג האגדות הידועות בשם "קונסיז׳אס" (Consejas), תכנן: בני מלכים היוצאים למרחקים "לחפש את מזלם", וענקים (דראגוס = Dragos) הבאים לעזרתם או עומדים להם לשטן, יפהפיות וקוסמות, שרים יהודים בחצרות מלכים, הצלחתם וקנאת אויביהם הנכרים וכו׳ וכו׳. הסיפורים מתחילים על פי רוב במשפט זה: "איראן בואינוס די און ריי..." (היה היה מלך) ונגמרים על פי רוב במשפט זה: "אילייוס קידארון קאזאדוס פארה סיינטו אי און אנייו, אילייוס טינגאן ביין אי נוזוטרוס טאמביין", ("הם נישאו למאה שנים ואחת, יאושרו המה ונאושר גם אנו"). בני המלכים המתפרצים בדרכם לתוך גבולם של הענקים נפגשים תמיד על ידם בקריאת הזהרה זו: "דיטינטי איז׳ו די אומברי קיה טי קומו" ("עמוד בן אדם פן אוכלך"). על זה יענה בן המלך במימרה הידועה: "ני מי קומיראס ני מי מאטאראס קי ייו אה מי מזל ב׳ו איר אה בושקאר" ("לא תאכלני ולא תמיתני, כי אני הולך לחפש את מזלי") והתשובה על פי רוב מועילה. הענק מראה לצעיר את דרכו או בא לעזרתו באופן אחר, אך יש אשר על העלם לערוך אתו מלחמה.

יש אשר יספרו את הסיפורים האלה בחוג הילדים המכווץ, בפנת הבית, בלחש (כדי שלא להפריע את הגדולים), ומכאן אולי השם Consejas, שנגזר מהשרש Aconsejar, שפרושו בעברית: להתלחש. הסיפורים האלה ילבבו מאד את הקטנים, ימלאו את ימי ילדותם זוהר ויעזרו מאד לפיתוח הדמיון.

לדבר על מקור הסיפורים האלה דרושה זהירות רבה וחקירה ארוכה. אך אפשר להגיד, שאת צינורות השפע יש לחפש בין

4 מקרי החיים או דיבורים עוקצים עוברים וחולפים אך רשמיהם נשארים בלב האדם.

1 מין אח שמניחים אותה על הארץ ויושבים סביבה.

עמי הבלקן אף אם המקורות רחוקים יותר. חקירה עמוקה תגלה בודאי גם אוצרות של מקוריות לאומית יהודית.

ספורים על כבוד הורים

אחד הקוים האופיניים והיסודיים בחינוך היהודים הספרדים הוא פיתוח רגש האהבה והכבוד להורים, ואין פלא, איפוא, אם אנו מוצאים ביהודית־אספניולית סוג מיוחד של ספורים, שמוסר־ההשכל שלהם — אהבת הורים, כיבודם, והדאגה להם לעת זקנתם.

אתן לדוגמא שנים מהסיפורים האלה:

מוסר בן

מעשה באיש עשיר שעזב את אביו העני והזקן לנפשו. מצא בן העשיר את סבו כשהוא רועד מקור, בא ויספר את הדבר לאביו. יעץ העשיר את בנו לקחת אדרת אחת קרועה ובלויה, שהיתה מונחת באחת מפינות הבית, ולתתה לזקן לכסות בה את מערומיו.

לקח הנער את האדרת, הכניסה לחדרו החם של אביו, פרשה על הארץ לעיניו ולעיני אורחיו, ואחר לקח מספרים בידו ויאמר לגזרה לשנים.

— מה תעשה, בני? — שאל הגביר.

— רוצה אני לתת את אחד מגזרי האדרת לאביך ואת השני לשמרו לך, אבא, לימי זקנתך...

מעשיות

סוג מיוחד של סיפורים הם אלה הידועים בשם "מעשיות". אלה, תוכנם הוא דתי מוסרי והם מודפסים בחוברות מיוחדות[1]. בשאלוניקי היה נהוג, שפעם בשבוע היה בא אל כל בית "חכם" ממדרגה שניה, מאסף את הנשים וקורא פרקי תהלים (בכל חודש קורא לפניהן גם "סדר מסירת מודעה" La Modaa) ו"מעשה". מספר ה"מעשיות", חכם זה, נקרא בשם חונאג׳י[2].

אגדות על רבנים

בפי יהודי שאלוניקי חיות אגדות מסוג מיוחד, אגדות אלו גבוריהן הם חכמים ורבנים, ביחוד מבין אלה שחיו ופעלו בשאלוניקי במאות הקודמות, אביא את כל אלו הידועות לי:

הרב והתורכי מוכר הפירות

מעשה באחד הרבנים בשאלוניקי (יש מיחסים את המאורע לרשד"ם[3]), שהיה נוהג לצאת בערב־שבת השוקה לזרז את היהודים בסגירת חנויותיהם.

לחנווני תורכי אחד, מוכר פירות, היה נער יהודי משרת בחנות. ובכל ערב־שבת בשעת "קדחת המכירה" אך נראה

1 השרפה של ש׳ 1917, שאכלה כמעט את כל שאלוניקי, אכלה את כל ספרי היהודים.

2 מהשרש העברי חנן עם סופיקס תורכי "ג׳י" הבא להראות על המלאכה. החונאג׳י מצא את פרנסתו מקריאות לפני הנשים ומקריאות אחרות דומות לאלו, כגון קריאת השמות מעל גבי המצבות בבית הקברות בשביל הנשים, קריאת פרקי תהלים לפניהן שם וכו׳.

3 ר׳ שמואל די מדינה, ר׳ עליו מאמר בקובץ זה.

הרב, היה נעלם הנער מהחנות ושב לביתו, וגורם על ידי זה נזק לבעליו. הדבר הזה הרגיז את החנווני, שגמר בנפשו לשים קץ לדבר. ויהי באחד מערבי שבתות, בהופיע החכם בשוק כדרכו, לקח התורכי את גרזנו, ניגש אל הרב באלות וקללות וירם עליו את כלי משחיתו. אך פתע עמד התורכי כשגרזנו מורם מבלי יכולת להורידו — החכם אמר "שם" ואברי האיש נשתתקו. כך נשאר התורכי עומד במצבו זה, בלי יכולת להזיז את אחד מאבריו. הדבר נודע לבני ביתו של התורכי ומהרו אל הרב להתחנן לפניו ולבקש רחמים. נעתר החכם לבקשת בני המשפחה, התיר לאיש את ה"חרם" והתורכי שב לאיתנו אחרי עומדו קפוא על מקומו עם גרזנו בידו במשך שעות רבות.

האבן שהופיעה

באחד הימים נזדמן לשאלוניקי "שליח" ממרחקים. החכם מת בשאלוניקי בלי קרוב ומודע ונקבר שם. אך מתוך שלא היו לו גואלים, וגם קהילת שאלוניקי לא התארגנה אז עדיין, עמד קברו בלי מצבה. והנה באחד הימים ראו באי בית־הקברות לתמהונם מצבה מונחה על גבי הקבר הערום. איש לא ידע מי הניחה שם, אך מתחת לכרכוב המצבה נמצאו עקבות אצבעות ידים — ידי המלאכים שנשאו את האבן והניחוה על הקבר [4].

מסורות הקשורות בתולדות היהודים בשאלוניקי

בפי יהודי שאלוניקי חיות־גוועות אגדות־מסורות, שיש להן קשר ידוע עם תולדותיהם. אביא פה שלוש מהן הידועות לי:

איך נבנה בית הכנסת הראשון בשאלוניקי

הרב רשד"ם יצא פעם לטייל על שפת הים. הניח הרב את אדרתו על פני המים, ישב על גבה ורוח ים נשאו לעיר הממלכה, לסטמבול, למקום מושב השולטן.

אך עלה על היבשה ראה והנה כל בני העיר רצים, אצים בבהלה, ולקראתו רץ ארי. אריה זה קנינו של השולטן היה, ובברחו מכלובו גרם לבהלת בני העיר.

נגש הרב אל הארי, אחזו באזנו ונהגו אל כלובו. כל בני העיר והשולטן ביניהם השקיפו ממעונותיהם בפחד ובתמהון אל הרב היהודי הזר הנוהג את הארי.

הזמין השולטן את הרב אליו, כיבדו כבוד גדול וישאלהו לשכרו. ביקש הרב מאת השולטן את הרשות לבנות ביכ"נ ליהודי שאלוניקי. נעתר המלך לבקשתו, נתן לו את "הפירמן" ופקד על שר האוצרות לשקול על יד הרב את כל הכסף הדרוש לבנין בית־הכנסת, וגם אישר אז את הרב בתור "חכם באשי".

כן נבנה ביהכ"נ הראשון בשאלוניקי, הוא ביהכ"נ פורטוגאל [5].

המתים היהודים בשאלוניקי מצילים את העיר

"בלנו" ו"מנקשה", שני יוונים מנכבדי עדתם, וה"ב'לדיקה מוסקובה" (ראש הכמרים היונים?) קשרו קשר על התורכים מושלי שאלוניקי ויעוררו את תושבי הכפרים היוונים מסביב לעלות על העיר ולכבשה [6]. הדבר היה היה בליל שביעי של פסח [7], התורכים ישנו במנוחה ולא ידעו מכל המתרחש. המתקוממים היוונים ניגשו עד בית־הקברות היהודי אשר בקצה העיר. על גבי המצבות ישנו כדרכם רועים אלבאנים. פתע התעוררו הרועים בבהלה ויראו לחרדתם והנה מצבות הקברים מתנשאות ועומדות (יש גורסים: המתים עצמם) ורודפות אחרי היוונים הנסים בבהלה.

הרועים הנבהלים והרועדים אספו מעל הארץ ניירות שנפלו מחיקי הנסים, ניירות שעליהם היו חתומים שלושת הקושרים. הניירות נמסרו למושל העיר והקושרים נתלו אחר כך על העץ [8].

התישבות היהודים בשאלוניקי

כשמגורשי ספרד הגיעו לחוף שאלוניקי, ירדו מהאניות ארבעה מנכבדי העדה כדי לתור את העיר. בהתהלך האנשים בעיר ראו והנה תורכי רוצח יווני על לא דבר. התורכי הובא לבית האסורים, אך לא ארכו השעות והוא יצא לחופשי. המקרה הזה הבהיל מאד את נכבדי העדה שישבו כל הזמן בבית קפה על יד מקום המעשה וישאלו את עצמם: איכה יוכלו להתישב בסדום זו? אך בשאלם לפשר הדבר נתברר להם, שה"בקשיש" יענה את הכל והוא שהתיר את הרוצח מבית כלאו.

הלכו והתישבו שם הם ובני עדתם.

הבדיחה

הפולקלור של היהודים הספרדים אינו עשיר במקצוע הבדיחה, ולרוב אין ההלצה הספרדית מצטיינת בעקיצה כ"ההלצה היהודית" (היא ההלצה של היהודים האשכנזים). הבדיחה הספרדית היא תמימה יותר ופשוטה יותר.

היסוד העיקרי של ההלצה הספרדית היא ההומור, והסטירה נפגשת בה לעתים רחוקות. בבדיחת היהודית האספניולית כמעט שחסרה אותה "הבקורת של התכונות היהודיות" אשר בהלצות האשכנזים, ואשר היא ספק בקורת וספק התפארות. סיבה אחת לזה היא תכונתו של הספרדי שאיננו לועג לעצמו, וסיבה שניה: אותן "התכונות היהודיות" אינן בולטות בספרדי, או חסרות הן אצלו לגמרי.

4 עד היום הזה, לפני חורבן בית הקברות, היו מראים יהודי שאלוניקי בבית־הקברות העתיק את המצבה הזו וקוראים לה בשם "לה פידירה אמאניסידה" (האבן שהופיעה). שם זה היה לשנינה וקוראים בשם זה כל איש המתגלה ובא פתאם בשעה שלא חכו לו.

5 יש מוסיפים, שכל התיקונים שבית הכנסת היה זקוק להם תמיד נעשו בימי התורכים על חשבון הממשלה על יסוד הפירמן של השולטן. ביהכ"נ פורטוגל נשרף בין שאר בתי הכנסת של יהודי שאלוניקי בשנת 1917.

6 המסורת משערת, שהדבר היה לפני 150—200 שנה.

7 יסוד האגדה העברית ע"ד סנחריב שניגף בשביעי של פסח — דעת חברי מר דוד שלם.

8 זמן רב חי זכרון הלילה הזה בפי יהודי שאלוניקי ובשירתם, והתשועה נחשבה בעיניהם כאצבע אלהים שהצילם בימי הפסח. עד לפני עשרים שנה בערך חי בפי הזקנים שיר מיוחד ע"ד המאורע, שיר שנשכח מפי הדורות האחרונים ושלא יכולתי להשיגו.

נֵנסה לחלק את ההלצה היהודית־אספניולית לסוגיה:
1) הציקלוס של ג׳וחה
2) קלמבורים עבריים־אספניוליים
3) הלצות על הגויים
4) הלצות על בתי הכנסת (בשאלוניקי)
5) הלצות על הדיאלקטים

1. הציקלוס של ג׳וחה

ג׳וחה הוא גבור הבדיחה הדומה להרשלי אסטריפולר ביהודית־אשכנזית. הוא מאחד בקרבו את התם ואת הרמאי גם יחד. מעשיו הם למשל ולשנינה בפי האנשים: ״איג׳אס די ג׳וחה״ (״מעשי ג׳וחה״) — נאמר על מעשים מגוחכים וחסרי הגיון. ג׳וחה נכשל במעשיו, אך עם כל תמימותו (לפעמים מעושה) סופו להערים ולנצח את אויביו הרוצים לראות בקלקלתו כדי להתנקם בו או סתם בכדי לצחוק ולשבוע נחת...

המקור של אותן האגדות הוא תורכי־ערבי, אך הסיפורים האלה חביבים מאוד על היהודים הספרדים והם העבירום דרך פריסמה יהודית ועיבדום לפי דרכם. כמה מתכונות ג׳וחה הן יהודיות והרבה ממקרי חייו קשורים הם במקרים דתיים עבריים כגון: ערב שבת וכו׳.

2. קלמבורים עבריים־אספניוליים

הנני נותן פה משלים של קלמבורים ממין זה שאמנם אינם מרובים מאד:

א. כפור כאפר יפזר (תהלים קמ״ז, ט״ז).

מעשה בגביר אחד שהקים בחצרו בית תפילה. ביום השבת לעת תפלת שחרית שלח הגביר את משרתו הגוי ששמע אספניולית, להודע על המקום ששם הגיעו המתפללים בתפילתם. שמע הגוי את שליח הצבור מתפלל: ״כפור כאפר יפזר״... רץ והודיע לאדונו: שמעתי אומרים ״קי פ׳ורקאס ייה קי אה פ׳אזיר (הנה יכינו התלייה) המלים האספניוליות האלה דומות בצלצולן לפסוק העברי.

ב. ״ושרף את הפרה לעיניו״ (במדבר י״ט, ה).

מנין שהחלפן כספו צריך להיות תמיד מונח לפניו? כתוב: ״ושרף את הפרה לעיניו״. ״סארף״ (חלפן); ״פארה״ (כסף). זו וזו מלים תורכיות הן.

ג. ״וחשש להבה ירפה״ (ישעיה ה׳, כ״ד).

מנין שהטבק מרפה את כעס האדם? כתוב: ״וחשש להבה ירפה״ — ״חשש״ — מובנו טבק.

ד. ״פרה אדמה תמימה אשר אין בה מום״ (במדבר י״ט, ב׳).
יהודי בא לחנות לקנות נר ובידו מטבע אדומה, כלומר פסולה.
החנווני: הפרה אדומה (פרה, בתורכית — כסף).
הקונה: תמימה!
החנווני: אין בה מום (מום, בתורכית — נר).

3. הלצות על הגויים

א. הגוי ונרות החנוכה.

מעשה ביווני אחד סקרן שנכנס לבית יהודי בחנוכה, ראה את החנוכיה הדולקת וישאל למהותה. ענה לו היהודי כי סוד כמוס הוא הדבר ואסור לו לגלותו לגוי. הפציר בו האיש כמה וכמה ימים והיהודי עודנו ממאן, באומרו שאם יעשה כדבר הזה ״יחרימוהו החכמים״. אז הבטיח הגוי ליהודי כסף ומתנות עד שנעתר לבקשתו.

בא הגוי לבית היהודי לשמוע את הסוד. שלח היהודי את בני ביתו החוצה, סגר את דלתות הבית וחלונותיו. לקח את הכסף מיד הגוי ויאמר: הנרות הללו אנו מדליקים מפני שביום זה הוליד אלהים בת...

היתכן? — שאל הגוי, — וכי אלהים מוליד?

וכי אינכם אומרים אתם — ענה היהודי — שהוא הוליד בן, את בוכוריקו (הבכור) שלכם? ומדוע לא יוליד בת?

ב. חגי הגויים וחגי ישראל

יווני ויהודי התוכחו, איש איש מהם עמד על דעתו לאמר: ״חגינו מרובים מחגיכם״. סוף דבר החליטו ביניהם לנסות כך: יעלו איש על גבי חברו זה אחר זה בתור, ואיש איש יכה אז את חברו מספר מכות כמספר חגי אמונתו.

עלה היווני ראשונה על גבי היהודי ויכהו מספר מכות כמספר חגי הנוצרים וימי קדושיהם, וכאשר כלה זה את מלאכתו עלה היהודי על גבו, הכה את הגוי מספר מכות כמספר חגי ישראל, ואחר הוסיף לספור ולהכות: ״שבת הולכת, שבת באה... שבת הולכת, שבת באה״... וכן עד אין סוף...

4. הלצות הקשורות בבתי הכנסת

בשאלוניקי שייך כל יהודי לבית כנסת מיוחד, שריד מאותם הימים שיהודי העיר הזאת היו מחולקים לקהלות רבות לפי ערי ספרד שמשם יצאו. רוב בתי־הכנסת היו נושאים שמות מקומות המוצא, כגון: פוליה, אראגון, קטאלאן, מדריך וכו׳ [1]. אך לשמות האלה הרשמיים מצטרפים שמות ״בדחניים״, למשל: פוליה־מאקארון; מדריד־מאדירו (קורה); איטליה־ראשון (עכבר) וכו׳ וכו׳ [2], לפי ה״קודקס״ הבדחני מותר להזכיר את השמות ההתוליים רק בימי שמחת תורה, והיה כי הזכרת לאחד היהודים את שם בית־הכנסת שלו הבדחני באחד מימות השנה ונחשבה לך ל״חטאה״. דבר זה הוא, כמובן, מקור לבדיחה ולהקנטה ״לשם צחוק״ לכל ימות השנה.

בשמות הבדחניים קשורות בדיחות ״חלמיות״, אשר הן והשמות עצמם הם זכר למריבות שהיו פעם בין חברי קהילות שאלוניקי הרבות לפני התחברן לקהלה אחת.

א. בית־הכנסת ״דלעת״.

בית הכנסת ״פורטוגל״ נקרא גם בשם קאלאבאסה (דלעת).
על שום מה?

מנהג הוא בידי יהודי שאלוניקי ש״יחידי״ בית הכנסת מתאספים בשבת אחרי שחרית בחדר צדדי או בחצר ביהכ״נ ועורכים ״טאנדה״: יי״ש, ביצים קשות, פאסטיל (פשטידה), ואגב שתיה (לפעמים כדת), שיחה על עניני בית־הכנסת, וויכוחים סוערים שנגמרים לפעמים בקטטה.

1 ראה מאמרו של מיכאל מולכו ״הקהילות (בתי הכנסת) בשאלוניקי״ בקובץ זה.

2 ראה פרטים במאמרו של דוד בנבנשתי, ״שבת, חגים ומועדים״ בקובץ זה.

והנה באחת השבתות "יחידי" בית הכנסת פורטוגל אכלו פשטידה ממולאת בדלעת. הפשטידה היתה חמה מאד ולא יכלו האנשים לאכול, נכנס "חריף אחד" ויעץ ללכת ולנפח בשרשי הדלעת. יצאו שנים מהמסובים וילכו ויעשו כעצתו... כשובם והנה נאכלה הפשטידה, ולא נותר ממנה שריד.

לזכר טפשותם זו נקרא בית־הכנסת בשם "בית־כנסת הדלעת" עד היום הזה.

ב. בית־הכנסת "חמין לאלהים".

בית־הכנסת "גרוש" שמו הבדחני־"מנר" (הצריח) או "חמין לאלהים" (חאמיניקו אל דייו), על שום מה?

מעשה שהיה כך היה: שמעו בני בית הכנסת מפי "הדרשן" "שה' רוצה את הלב". לא הבינו האנשים את כוונת הדברים וישיגום כפשוטם, הלכו האנשים ויבשלו "חמין" מלב בהמה ויאמרו להקריבו לאלהים. מה עשו? הניחו כסא על גבי כסא, כסא על גבי כסא, עד הגיע "מנר" הכסאות קרוב לתקרת בית הכנסת ועליהם טיפס ועלה אחד הפיקחים והחמין בידיו, אבל לא הגיעה ידו עד התקרה. ביקשו להגיש לו עוד כסא אחד, אך אויה — אפסו הכסאות. יעץ "חריף אחד" להסיר את הכסא התחתון ולמוסרו לבעל החמין. הזדרזו הניצבים שם לעשות כדברי העצה המחוכמה... נהרס מגדל הכסאות...

מאז נשאר שם בית־הכנסת "מנר" או "חמין לאלהים".

5. הלצות על הדיאלקטים

באספניולית המדוברת בפי היהודים לתפוצותיהם חלו שנויים קלים "דיאלקטיים", יהודי שאלוניקי לא ידברו כדבר יהודי קושטא או א"י. ההבדלים האלה ניכרים במבטא, בשינוי המלים ובאנטונציה. בני דיאלקט זה לועגים לבני דיאלקט זה, והליצנים מצאו ענין לענות בו.

מיג'ארי

בקושטא קוראים לכתונת לילה בשם "מג'ארי", שם לא ידוע ליהודי שאלוניקי. מי איג'ארי באספניולית פרושו "אשכב" או בשאלה "האשכב?".

מעשה ביהודי שאלוניקאי (יש גורסים־חכם) שהתאכסן בבית חברו בקושטא. כשהגיעה שעת השינה הובילה בת בעלי הבית את האורח לחדרו. הראתה לו את מיטתו ושאלה: "קיירי מיג'ארי?" היא התכוונה לשאול "הרוצה אדוני כותנת שינה? בן שאלוניקי הבין "האשכב עם אדוני?". בראשונה נדהם האיש למשמע אזניו ולא הבין דבר, התבייש והתאדם. אך השאלה היתה ברורה והנערה חזרה עליה פעמים ושלוש, הנערה היתה יפת מראה והאיש ענה בחיוב על שאלתה. הנערה יצאה והאיש חיכה. כששבה הניחה על הכסא כותנת שינה, ברכתהו בליל טוב ותצא.

הרומנסירו השאלוניקאי

מאת משה אטיאש

האוצר הפולקלורי היקר ביותר שנשאו עמהם מגורשי ספרד למדינות שפתחו לפניהם את שעריהם ונתנו להם מחסה, היה סיקלוס הרומנסות שהיו מושרות בסוף המאה ה־16 בכל רחבי ספרד ופורטוגל. המורשה הזאת נשתמרה בקנאה וטופחה באהבה רבה על ידי צאצאיהם של המגורשים ונשארה חיה בקרבם עד הדור האחרון. מכיון שהמגורשים באו ממחוזות שונים בספרד הביאו אתם נוסחאות של רומנסות מאותו המחוז, ונטעון בישובם החדש. עקב תנודותיהם של הספרדים מעיר לעיר ברחבי הקיסרות העותמנית, נדדו אתם כמה מהרומנסות ביחוד אלו שחיבה מיוחדת נודעה להן. אך במרכזים הגדולים נשמר הגרעין הראשון בתוספת אלו שהובאו ממרכזים אחרים. מכאן אף השוני היחסי שבין הרומנסירו הקושטאי לשאלוניקאי וכן בין שני אלה לזה של סאראייבו וסופיה. בתוקף תנאיה המיוחדים, החברתיים והכלכליים של קהילת שאלוניקי, אוכלוסיתה הגדולה, שהטביעה את חותמה על כלל חיי העם חיוניותה התרבותית, ביחוד העממית, הצליחה לשמור על אוסף רומנסות עשיר ובדרך כלל מושלם יותר. יד הזמן פגעה בהן פחות מאשר באלו שבריכוזי הספרדים בערים אחרות, הן בחינת התוכן, הצורה והסגנון.

הרומנסה מהי?

הרומנסה היא יצירה פיוטית מקורית של האומה הספרדית שצמחה ועלתה על אדמת חצי האי האיברי. לדעת החוקרים נעוצה ראשיתה בתחומי התקופה שבין המאה העשירית והמאה הי״ב. שבהן נתגלו הניצנים הראשונים של הלאומיות הספרדית שפתה ותרבותה. צור מחצבתה של הרומנסה היא קשטיליה. בניה היו גבוריה הפרימיטיביים, והרומנסות נתחברו כדי לפאר את שמותיהם ולספר על מאורעות חייהם, על מלחמותיהם ועל עלילות גבורותיהם. השירה ההירואית הזאת יצאה אח״כ מקשטיליה והתפשטה בכל רחבי ספרד.

הרומנסה צמחה ועלתה מקרב מעמד האצילים, המלכים, הרוזנים, העשירים וסתם אבירים והושרה בארמונות ובטירות ובדרך לקרבות. היתה זו השירה של מעמד הצבא, יורשי המסורת של היויזגוטים. במרוצת השנים חלו בה כאמור תמורות וחליפות: אבדה את אפיה הצבאי, ירדה מארמנות האצילים אל משכנות שדרות העם הרחבות וכדי לשאת חן בעיני הכל, חיפשה אחרי נושאים חדשים וכלליים. היא שרה על האהבה והרפתקאותיה, על הקנאה, הבגידה ותשוקות אנושיות אחרות. הורחב חוג שומעיה; והיוגלרים הצליחו לרכז סביבם את התענינותם של בני המעמדות בעם, מן האצילים עד פשוטי־העם וזאת במשך תקופה ארוכה וממושכת. ומכאן חותם־העממיות הטבוע על הרומנסה, פשטות־סגנון ומבע פרימיטיבי. אין היא מחולקת בתים ואף אין הגבלה למספר שורותיה, כל שורה היא לרוב בת שמונה הברות והשורות הזוגיות יצוקות כולן בדפוסו של אותו חרוז. כטבעות בשרשרת אחוזות ושלובות השורות אחת ברעותה, צליל השורה האחת כקורא ומזמין לצליל השורה הבאה אחריה וכך עד סוף השיר. כל הסגולות הללו עשו את הרומנסה הפרימיטיבית מובנה לכל ונוחה להחרת בזכרון.

הרומנסה היא ראי נאמן לתקופה הפיאודלית — בה משתקפים מנהגי התקופה ונימוסיה, דתה ואמונותיה, דעותיה ודרכי חייה, חיי המשפחה והיחסים בין בניה. היא שומרת על מושגי התקופה על הגבורה ואומץ הרוח, על הכבוד והכניעה. חזיון האבירות הגיע בה למלוא ביטויו לכל ערכו ופארו. אך יש סוג אחר של רומנסה, שתכנה רצוף אהבה ובנות לויתה הקנאה והשנאה, הבגידה והנקמה, התשוקות והתענוגות. רומנסות כאלה נפוצו בקרב שכבות רחבות, מוקיונים דקלמוה, סגי־נהורים שוררוה ובני הנעורים הביעו את הרגשותיהם בצליליה.

מכנסי הרומנסות

בעשרות השנים הראשונות של המאה ה־16 החלו להעלות את הרומנסה על הכתב ומאז היתה פריחה ספרותית בדרך הפיוט הזה.

רבים הגואלים שקמו לרומנסה בכל הדורות, בספרד ומחוצה לה שעסקו בכינוסה ובחקירתה. נזכיר כאן אך אחדים מהם, את: המלומד והחוקר ד. אגוסטין דוראן, המכנס הגדול של הרומנסה הקשטיליאנית, במפעלו הספרותי הגדול ה־Romancero General כינס 1,901 רומנסות. דוראן סיכם את כל היצירה הפיוטית הזאת בתקופה שקדמה למאה השמונה עשרה, החל מן המסורתיות הקדומות שנשתמרו בזכרונו של העם, דרך אלו שעובדו או הוצקו מחדש ע״י היוגלרים; עד הרומנסות שחיברו משוררים בתקופות שבאו לאחרי זה.

חשוב להזכיר כאן גם את שני הכרכים של וולף והופמן [1]. אוסף בן 236 רומנסות, קטן אמנם בכמותו ובהיקפו מזה של דוראן, אך מצויין ברמתו המדעית.

במחצית השניה של המאה ה־19 חרש חרישה עמוקה בשדה זה, הביבליוגרף והמבקר הספרותי הגדול מננדס אי פילאייו, חוקר השירה הספרדית לתקופותיה. עיקר מעינותיו שם לחקר הרומנסה העתיקה. זכה ועמדו לרשותו מקורות חדשים, כתבי יד גליונות בודדים וילקוטים ישנים שלא נודעו לקודמיו, נפה אותם ודלה מהם חומר רב. פנה לאוצרות הפולקלור שנשתמרו בפי העם במחוזות שונים בספרד, באסטוריאס ובקטלוניה, באנדלוסיה באקסטרמודורה ובפורטוגל, לקט וחקר כל יצירה שמקורה קשטיליני וייחד מקום גם לילקוט הרומנסות של ר׳ אברהם דנון.

הגדיל לעשות מכולם הפילולוג והמלומד הגדול מננדס פידל. ספוג אהבה עמוקה לרומנסה, שח בים הרחב שלה במזרח ובמערב ושזר במסכת חקירותיו הרבות והמסועפות את היצירה האבירית יחד עם זו שנשתמרה בקרב היהודים יוצאי ספרד, בארצות הבלקן ובצפון אפריקה ועם זה שנדדה מארץ האם לארצות אמריקה הלטינית. פידל בקיא בכל מכמניה של הרומנסה, בן בית בחדרי חדריה וחריף במחקריו על ראשיתה,

1 Primavera y Flor de romances por Don Fernando José Wolf y Don Conrado Hofmann, Berlin 1856; מהדורה שניה כלולה Antologia de Poetas líricos castellanos por Menéndez y Pelayo, t. VIII ed. consejo superior de investigaciones cientificas, MCMXLV.

דרכי יצירתה, תפוצתה, לשונה, חליפותיה ותמורותיה והשפעתה על הספרות הספרדית שהוא בין כוהניה המכובדים בהיכלה. הוא רשם כ־1500 רומנסות בארצות תפוצתה ומקום מיוחד לו בכנוס הרומנסה בלאדינו.

בסוף המאה שעברה ובראשית המאה הנוכחית החלה התענ־ינות גם במורשת הרומנסה השגורה בפיהם של צאצאי מגורשי ספרד. יהודים ושאינם יהודים גילו ענין באוצר פיוטים זה, לקטו רומנסות בלאדינו ופרסמון בתוספת הערות וחקירות. רומנסות בודדות בלאדינו נתפרסמו גם קודם לכן בחוברות[2] או בשבועונים "ספרותיים" כביכול. פרסומים אלה, סייעו בודאי לרענון הזכרון של הנוהים אחרי הרומנסה ויזכר כאן לברכה יעקב אברהם יונה, יהודי שאלוניקאי בן העם, מחונן בנפש פיוטית, אשר הוציא לאור כפעם בפעם צרורות רומנסות[3] בחוברות צנומות, הפיצן בעצמו בקהל ואף כלל בהן משהו מפרי רוחו בשירה או בפרוזה.

עבודה חשובה שנעשתה בתחום זה בידי בעלי אסופות יהודיים היא של ר' אברהם דאנון ז"ל. הוא פרסם ילקוט בן ארבעים וחמש רומנסות ושירי עם שנלקטו בעיקר באנדרינופלה ובקושטא; תרגם אותן לצרפתית והאירן בהערותיו[4].

הפרופ' אברהם גאלאנטי נשא גם הוא תרומתו לאוצר הרומנסות ופרסם, ללא כל הערה, צרור של ארבע עשרה רומנסות[5] מאלו המושרות בארצות הבלקן. לציון מיוחד ראוי ילקוט השירים שפרסם הקומפוזיטור אלברט חמסי, בחמש חוברות[6] כנס המלומד הזה שלושים שירים: רומנסות שירי חתונה ושירי עם, שרשם מפי העם באי רודוס. חשיבות עבודתו היא בכנוס המנגינות המסורתיות של שירים אלה והדפסתן עם הטקסטים בצירוף תוי לווי בפסנתר. במאמרו "רומנסות ספרדיות של יהודי בוסניה"[7] כלל ברוך קלמי, מקרבנות השואה הנאצית כשתי עשרות רומנסות. בין פרקי ספרו: "מנהגים והליכות חיים של הספרדים בשלוניק"[8]. שילב מיכאל מולכו כשתי עשרות רומנסות ושירי עם בשלמותם. כל הנ"ל פרסמו את ילקוטיהם באכסניות ספרותיות זרות ובטרנסקריפציה לטינית.

הראשון שפרסם רומנסות שלמות בלבוש עברי, היה בן שאלוניקי ברוך עוזיאל. במחקרו "הפולקלור של היהודים הספרדים"[9], כלל שירי רומנסות וכמה שירי־עם מלווים כלם בתרגום עברי. גם הד"ר נתן שלם, שפרסם שש עשרה רשימות על נושאים פולקלוריים, ערביים וספרדיים, ייחד שתים מהן לשני שירים בלאדינו והביאם לאוצר שירתנו העממית בתרגום עברי[10]. לבסוף אזכיר את ספרו של כותב הטורים האלה "רומנסירו ספרדי", ובו 136 רומנסות ושירי־עם המתורגמים לעברית אשר יש לראותו כרומנסירו **השאלוניקאי**.

לבסוף נזכיר את ספרו של ליאון אלגאזי, שבו נכללו בין עשרות השירים הליטורגיים 37 שירי־עם ורומנסות **בצירוף** מנגינותיהן. וכן את עבודתו החשובה של המלחין הישראלי יצחק לוי. בספרו כלל כמאה שירי־עם ורומנסות **עם** מנגינותיהן. עבודת הכינוס והמחקר לא נסתימה. שני מלומדים חשובים באוניברסיטה של קליפורניה הפרופסורים: ,Samuel Armisted Joseph Silverman יושבים גם על מדוכה ורשתם פרושה לדוג את שרידי הרומנסות ומחקריהן עליהן.

בשדה הרומנסה בלאדינו חרשו גם לא יהודים, ביחוד ספרדים נוצרים, ופעולתם ראויה לברכה.

ב־1903 פרסם ליאו וינר[11] ילקוט רומנסות שרשם מפי משוררות פרופיסיונליות בחתונות יהודיות בסופ'יה ובבוסניה; מבלי כל כונה להמנות עם אספני הרומנסות כלל אנג'ל פולידו בספרו Españoles sin Patria, שורה של רומנסות הקובעות ברכה לעצמן.

עבודה מקיפה ראשונה בכינוס הרומנסה בלאדינו עשה R. Menéndéz Pidal[12], הוא שם לו למטרה לתת מושג לעצמו ולאחרים "על עשרו ואפיו של הרומנסירו היהודי ספרדי". בידו האחת לקט את הרומנסות בלאדינו שבאו בדפוס; ובידו השניה, פרש רשתו בארצות תפוצתם של היהודים הספרדים בארצות הבלקן ובצפון אפריקה, ובעזרת ידידים מסורים לעצם ענין הכינוס אסף יבול של מאות נוסחאות רומנסות שבע"פ.

סופר ספרדי אחר R. Gil כינס בספר אחד את הרומנסות שמקורן בארצות הבלקן[13] בלבד, להבדילן מהנוסחאות הצפון אפריקאיות שפידל כנס בקטלוג שלו. חשיבות עבודתו: מחקרו על הלאדינו, דקדוקו והיסוד הזר שבו, המסה המיוחדת שלו על השירה העממית הקשטיליאנית במזרח. לבסוף נזכיר שתי עבודות כינוס חשובות שנעשו בצפון אפריקה. הראשונה בזמן ובמשקל היא בודאי זו של Paul Benichou[14] הוא כנס בספר אחד 68 רומנסות ביהודית ספרדית שמקורן ממרוקו. הערותיו עליהן כוללות השואות עם הרומנסות המקוריות, הסברות ובאורים המאירים עיני המתענינים בשרידים פיוטיים אלה. עבודת הכינוס השניה היא זו של Palacìn[15] פרי בקורה של

2 ר' ב"רשימת ספרי לאדינו" מאת אברהם יערי המס' 359.

3 ר' שם מספרים 362, 375 ו־818. באוספו של החוקר מיכאל מולכו ז"ל 16 חוברות כאלו, שכולן נדפסו בשאלוניקי. הראשונה בתרנ"א והאחרונה בתרפ"א. נראה שמספרן גדול יותר. ברשותי אחת שנדפסה בתרס"ז, בקהיר.

4 R.E.J. כרך 33־32, 1896.

5 Revue Hispanique (1903) כרך X עמ' 594. תודתי לידידי ד"ר נתן שלם שבזמן שהותו בפריז, בקיץ תשי"א, העתיק והביא לי את החמר הזה.

6 A. Hemsi, Coplas Sefardies (Chansons Judeo-Espagnoles), Alexandrie, 1932.

7 Spanska romanse bosanskih jevreja, Carajebo, 1933.

8 Usos y costumbres de los sefardies de Salonica, Madrid, 1950.

9 רשומות (סדרה ראשונה) כרך ו' תר"ף.

10 זמרת הארץ לר' יעקב בירב, מהדורה חדשה ע"י מ. בניהו, הוצ' מוסד הרב קוק תשי"ו — ירושלים; הד המזרח שנה שניה גליון כ"ד, ערב שבועות תש"ג.

11 Modern Philology, Chicago, 1903 לצערי לא ראיתי את החומר הזה.

12 El romancero español, por Ramón Menéndez Pidal, The hispanic society of America, 1910, p. 6—8.

13 Romancero Judeo-Español, Madrid, 1911.

14 Romances Judeo-españoles de Marruecos, Instituto de filologia, Buenos-Aires, 1946.

15 Romances de Tetuan, por Arcadia de Larrea Palacín, I.D.E.A., Madrid, 1952 vol. I, II.

משלחת מיוחדת שביקרה ב־1950 בצפון מרוקו. ילקוט זה כולל 144 רומנסות ועם הורינטים המלוים כמעט כל אחת מהן עולה מספרן ל־270, כלן נרשמו מפי משפחות יהודיות או העתקו מכתבי יד שברשותן. המאפיין במיוחד בעבודה זו הוא תוי הלחן המלוים כל רומנסה ורומנסה.

השוני בגישתם של יהודים ולא יהודים אל יצירה פולקלורית זו וכן במטרת חקירתם הוא ברור וגלוי. גישתם של בעלי האסופות והחוקרים הלא יהודיים, ביחוד הספרדים, שביניהם, היתה שונה מזו של היהודים. בפגישתם הראשונה עם המציאות נתרגשו מאד לשמע שפתו של סרונטס מדוברת בשטף בראש חוצות, בארצות הקצה המזרחי של הים התיכון והתרגשותם גברה בשמעם שירתם בוקעת ועולה מכל פנות העיר, מפי אשה באה בימים, או מפי נערה פורחת, על כן חשו לחקור תופעה מופלאה זו. הם הביטו על הלאדינו ועל אוצר הרומנסות כעל מטמון לשוני ופיוטי יקר שאבד לעמם לפני מאות בשנים ונתגלה לעיניהם פתאום כשהוא מכוסה אבק דורות, פגום ולקוי אך שומר בכל זאת על שרידי זהרו ויקר עתיקותו. בלשנים שביניהם, תמהים על תופעה של שמירת לשונם שנוטעה לפני מאות בשנים באדמת זרים, כשהיא מנותקה ממקורות יניקתה במשך דורות, נגשו לחקירתה ולבחינת חיוניותה. הרי לדידם זוהי הלשון שהיתה שגורה בפי היהודים במאה ה־15 כיום עתיקה בעיני תושבי ספרד, אך שמושית בפיהם של צאצאי המגורשים היהודים. הם החלו להלך בין ערוגותיה ללקוט מלים וניבים שנשכחו בארץ מכורתה של השפה ונשמרו בפי היהודים, לבחון שרידים לשוניים וצורות בטוי שפסק שמושם, להכיר את ההוראה של אותן המלים כאן ושם, להתבונן לחידושי המלים והניבים ולטמיעתן של מלים זרות בתוך הלשון העתיקה, להסיק מסקנות על הצורות הדקדוקיות שנשתמרו ואלו שחודשו ולקבוע את כללי האטימולוגיה של הלאדינו. באופן מקביל לחקירת הלשון נתנו לבם גם לנכס הפיוטי הזה.

בעלי אסופות יהודים התיחסו לרומנסה כאל יצירה פיוטית, פרי רוחו של עם זר, "סגנון טרובדורים עתיק ותכן אבירי מעידים עדות נאמנה על ירושה זרה והעתקה פשוטה" [16]. ואין להכחיש שהרומנסה מעיקרה שאולה היא והמגורשים נשאוה אתם לארצות מגוריהם החדשות, שמרוה וטפחוה באהבה ובמסירות במשך תקופה ארוכה של יותר מארבע מאות שנה ועשוה לחלק אינטיגרלי מהווי חייהם הם. מעולם לא עזבתם ההכרה כי בסופו של דבר אין זה, אלא נכס רוחני של עם זר. דאנון חש "רגש כבוד עמוק לשרידים אלה מעברם של יהודי ספרד" [17] וחשב לו לחובה "לנסות ולהציל מן השכחה מה שנשאר עדיין" ולכן כנס את הרומנסה ותרגמה לצרפתית במצאו כי ראויה תופעה היסטורית זו שתוצג לעיני הקוראים הלא יהודים, כהוכחה מצוינת של נאמנות וסלחנות מצד עם, שעל אף שאתו ביסורי גרוש אכזרי ותלאותיו, שמר על מורשת רוחנית של מעניו ועתה הוא מחזירה לאוצרה הרוחני של האומה שממנה שאלוה המגורשים. הוא הוסיף והסביר כי "לטרנסקריפציה הוא קבל את האותיות הלטיניות, ולא העבריות שבהן כותבים לאדינו כדי להשיב לרומנסות אלו את דמותן האירופית" [18].

חוקרים יהודים אלה עמדו על העובדא של חדירת מלים וניבים זרים אל הלשון הקשטיליאנית מן העברית, התורכית, היונית ויתר השפות המהלכות בבלקן. לא נעלמו מעיניהם השנויים המרובים שחלו בטקסטים של הרומנסות והתוספות שהובלעו בין שורותיהן, הכירו בתופעה של דחיקת מלים עתיקות והחלפתן בחדשות, בסירוסי מלים ואף בחידושי מלים. אך כל העובדות האלו נתפרשו כתופעה מצויה בטקסטים ישנים מסורתיים ששמירתם היתה במשך תקופה ממושכת בזכרונו של העם וכתוצאה מסיבות ותנאים חברותיים ותרבותיים שבהם היו נתונים נושאי הרומנסות. אמת רבה בהנחות הללו, אך דבר שלא הושם אליו לב במדה מספיקה הוא, כי ניצוצות מנשמת העם הובלעו במשך דורות בשורותיה של הרומנסה, שהטביעו עליה חותם של יצירה עממית יהודית, ספוגת אהבה ודמעה ורבת השפעה בהווי השבט הספרדי. לא הובחן גם, כי כמה וכמה מן השנויים והתיקונים, ההשלמות והתוספות, לא באו בהיסח הדעת אלא במתכוון. הרומנסה נצרפה וזוקקה בכור נשמתו של העם, נמחקו מתוכה קטעים ושורות, תאורים ורעיונות זרים לרוח ישראל או הוחלפו באחרים. וכך הפכה להיות אנושית כללית, קרובה לאמונת ישראל ורוחו. אמנם היצירה היתה בראשיתה זרה מן המסד עד הטפחות, אך במרוצת הדורות רבו בה כל כך החליפות והתמורות, עד שלא נשאר ממנה, במקרים רבים, אלא מסגרתה החיצונית בלבד ומשקע ארכאי מימיה הראשונים. כדומה לטירה עתיקת־יומין שרבו פרצותיה ואף התמוטטו כמה מאגפיה, אך ע"י תיקונים והשלמות שרידיה, נשמרה על תלה על קויה הכלליים וסגנונה המקורי.

שאלוניקי המטרופולין של היהדות הספרדית

כיליד שאלוניקי, המכיר ויודע את מעלותיהם וסגולותיהם של אחי בעיר הזאת, בקי בניבם, בהליכות חייהם ובנימוסיהם, ראיתי בהם את המקור הראשון והעיקרי שממנו עלי לדלות את החומר לכינוס הרומנסה.

בעצם, עשירים ורבי־ענין, הן במובן הרוחני והן במובן הכלכלי, היו גם חייהם של רכוזי האוכלוסיה היהודית האחרים באימפריה העותמנית. קהילות קונשטנטינה וסמירנה, סופיה ואדרינופלה לא נפלו בתכנן ובערכן מקהילת שאלוניקי ובפרקי זמן ידועים עמדו קושטא וסמירנה בראש השורה. חיוניות רבה גילו גם הקהילות הקטנות, שמגורשי ספרד הקימו ברחבי הקיסרות העותמנית, משני עברי הבוספורוס, עם כל היותן קשורות, מבחינת יניקתן הרוחנית והתרבותית, כל אחת ואחת אל המרכז הקרוב אליה. כשוך תנודת גלי המגורשים קבלו הקהילות את דמותן הארגונית היציבה; תהליך הגבוש הרוחני והתרבותי הלך והתקדם ונתחשל המבנה הכלכלי של כל קהילה וקהילה, ואז צפה ועלתה על פני כל הקהילות דמותה המיוחדת של שאלוניקי היהודית: רבת אוכלוסין וברוכת יוזמה רוחנית וכלכלית; גברת הקהילות הספרדיות; סמל היהדות הספרדית

16 ב. עוזיאל, רשומות (סדרה ראשונה) כרך ו'.

17 R.E.J.,

18 שם.

במזרח התיכון; הביטוי לרוחה המיוחד — המטרופולין לתרבות הספרדים דוברי לאדינו בעולם. יהודים וגויים הכירו והוקירו את סגולותיהם הרוחניות והגופניות של בני שאלוניקי, חסוני־הגוף ואצילי־הרוח, גאים וחפשים ללא הרגשת משא הגלות, שתחתיו רבצו קהילות ישראל בתפוצותיהן.

ואמנם לא ידעו בני שאלוניקי במשך מאות בשנים גלות מה היא. השולטנים העותמנים, שפתחו שערים לפני מגורשי ספרד, ידעו יפה שהם מכניסים מיעוט לאומי חדש לארצותיהם, עתירות המיעוטים הלאומיים. מיעוט כזה היה דרוש להם, כי בטחו בו וסמכו על נאמנותו. הכירו בכחו לפתח את כלכלת הקיסרות וראו בו גורם מחזק ומבסס את שלטונם בקרב המיעוטים הנכבשים, האויבים והעוינים. יותר מכל מקום אחר, היה דרוש מיעוט זה לעיר שאלוניקי, מיעוטת האוכלוסים התורכים־המושלמים, בעלת הנמל הגדול — המוצא לים ההגאי למחוזות מקדוניה ותרקיה והארצות שבגבולותיהם. התורכים צפו, ולא טעו, כי המגורשים שנודעו כאנשי מדע, תעשיה ומסחר יהיו לברכה למדינה כלה.

חופש דתי ורוחני, אפשרויות בלתי מוגבלות לפעולה כלכלית והעדר כל לחץ לטמיעה תרבותית מצד אדוני הארץ, הקלו על קליטתם של המגורשים והתאחזותם במדינה. כל אלה היו גורמים מסייעים לבנין חייהם ההרוסים מחדש, ליצירת התנאים והאפשרויות להעתקת דמותם של החיים הספרדיים, במלואם ובשלמותם, מחצי האי האיברי לחצי האי הבלקני [19] ולנטיעת הלשון והתרבות הקשטילינית, שמירתן ופיתוחן בארצות מגוריהם החדשות.

המגורשים בדור הראשון בנו את חצרות בתיהם, כדוגמת חצרות בתיהם בספרד; עשו באותן העבודות והמלאכות ובאותם סוגי הפרקמטיא שעסקו בהם לפני הגירוש ושמרו בקפדנות על יחסי החברה ויחסי גומלין שהיו רגילים בהם [20]. המטען התרבותי העממי הורק כלו אל תוך המסגרות החדשות: תרבות ספרדית עממית עשירה ומגוונת, ארחות חיים ומושגי־חיים, מנהגים ונימוסים, פתגמים ומשלים, ספורים ובדיחות, משחקי ילדים רבי ענין ועל כלם — אוצר גדול של רומנסות, שהיו שגורות בסוף המאה ה־15 בפי השדרות העממיות בכל רחבי ספרד ופורטוגל.

שאלוניקי שמרה יותר מיתר הקהילות גם על טהרת הלשון הספרדית ונטלה חלק ארי בפיתוח ספרותה [21]. וברבות הימים והשנים נוצר סגנון לאדינו מיוחד לבני שאלוניקי, שמבחינים בו בניבו המיוחד, בצורת ביטוייו, במבנה משפטו ובהטעמה המיוחדת של דובריו. הלשון הזאת שלטה בחיים שלטון בלי מצרים, בבית וברחוב בדבור ובכתב, זו היתה שפת־האם ושפת העם, שפת הלמוד ושפת הספרות. בני שאלוניקי שמרו בקפדנות רבה על הסגולות ועל המעלות של יוצאי ספרד ועל מורשת אבותיהם אצילי ספרד. הם שמרו באהבה יתרה ולכן לא יהיה משום הגזמה אם נאמר שעוד בראשית המאה שלנו, בהלכו גוי ספרדי בשוקי שאלוניקי וברחובותיה ובשמעו את שפת קשטיליה וארגון נשמעת ברמה בשכונות ישראל ובחצרותיה, יכול היה לדמות בנפשו שהוא מהלך ברחובותיה של אחת מערי ספרד ושומע את שפת סרונטס עולה מתהום הנשיה.

על נכסי התרבות העממית, אשר הביאו אתם גולי ספרד נוספו חדשים. והתרבות הזאת התפתחה ונתעשרה וגילתה חיות ורעננות בשאלוניקי יותר מאשר בכל עיר אחרת. העיר הזאת הצמיחה דמויות וטיפוסים בכל שטחי החיים וידאב הלב שלא קמו סופרים מחוננים בקרב בניה, שיתארום ויאצרום בספרותנו. שאלוניקי היתה הפרוטוטיפוס של קהילות ספרד בקיסרות העותמנית, אך שלמה יותר ורבת חיוניות, שופעת יצירה עממית ויצירה ספרותית וברוכת יוזמה כלכלית ועושר חמרי יותר מכל קהילה יהודית אחרת במזרח התיכון. כל אלה עשוה מנהיגה רוחנית של היהדות הספרדית במשך מאות בשנים, וכוורשה, עיר ואם ליהדות האשכנזית, היתה שאלוניקי, עיר ואם ליהדות הספרדית. מעין מתגבר ומרוה של פולקלור ספרדי פרץ בה וממעין לא אכזב זה שאבתי את רובו של החומר המכונס ב"רומנסירו ספרדי".

ההצלחה הגדולה בשמירת ירושה זו, במשך דורות, לא תובן אם לא נעמוד רגע על הגורם שסייע לכך ובמדה שגורם זה עבר ובטל הוזנח האוצר הזה, נתרוקן מתכנו ונפגם בצורתו. הגורם הוא: חינוך הבנות אצל הספרדים. דאגת אבי המשפחה הספרדית היתה נתונה עד הרבע האחרון של המאה ה־19, אך ורק לחינוך הבנים והכשרתם לחיים. הבנות שנועדו לשמש עקרות בית בעתיד, קבלו את כל חינוכן מאמותיהן, הן היו יושבות בית, למדו לנהל את משקן ולשאת בעול מלאכותיה: בשול, טפול בתינוקות, תפירה ומלאכת יד, רקמה וכל סוגי עבודה אחרים. שום דאגה ללמדן קריאה וכתיבה לא העסיקה את הוריהן, זה נראה מיותר, ולכן בודדות היו הנערות, בעיקר מהשכבות המשכילות והאמידות, שרכשו להן ידיעות כאלו. עובדה זו בלבד היתה מספיקה כדי להכשיר את הבת לשמש כלי קולט ומשמר של כל הרכוש הפולקלורי מפי אמה וסביבתה הקרובה, שכנותיה וחברותיה. הפתגמים הרבים ששפעו מפי אמה, בעקבות ענין או מקרה, היו לה מקור לחכמת החיים; ספורי העם הארוכים והמותחים, הרוו את צמאונה והזינו את סקרנותה. והרומנסות באו לתת ניב ובטוי לרגשות הנעורים שתססו בלבה. בראשית המאה ה־20 חל שנוי ניכר בשאלוניקי לגבי חינוך הבנות ובמידה שחינוך זה הלך והתרחב, רחקה הבת מסביבת אמה וספרות שבכתב, בלאדינו או בצרפתית, הפכה מקור למזונה הרוחני ואם כי היצירה העממית לא הוזנחה לגמרי, היא נדחקה לקרן זוית.

הרומנסה ומקומה בחיי העם

הקורא העברי אשר שפת אמו לא היתה יהודית־ספרדית, מתמלא פליאה ותמהון למקרא רובן של הרומנסות האלו. לעיניו

19 ראה המאמר "קורות שאלוניקי תחת שלטון תורכיה אחרי הגרוש" מאת יצחק ר. מולכו ב"ספר אור המאיר", עמ' ר"מ, ירושלים תש"י.

20 Jos Nehama, Histoire des Israelites de Salonique, vol. II, chap. X, p. 134, Salonique, 1935. ראה גם: "לתולדות יהודי שאלוניקי במאה ה־16", לדוד בנבנשתי, מועדון קדימה, עמ' 65, תל־אביב, 1943.

21 ר' "דברי ימי ישראל בתוגרמה", ש. רוזניס, ח"א עמ' 127 ת"א תר"ץ.

מתגלה עולם־יצירה זר מאד לרוח ישראל ולהווי שלו. לשוא יחפש הקורא בשירה זו את המוטיבים השולטים בשירה העממית ביידיש, הוא לא ימצאם; אין להכיר בהם את דמותו של הילד היהודי הספרדי על הגיגיו והליכותיו, משחקיו ותעלוליו, למודיו ומעשי הקונדס שלו. רבות הדמויות של הנערות והעלמות המהלכות בשירת הרומנסה, אך אין אלו דמויותיהן של בנות ישראל הצנועות והכשרות. גם ההווי של השבט הספרדי על דאגותיו ושמחותיו, על פרנסיו וטפוסיו המעניינים, אינם משתקפים בשירים אלה.

ואמנם כן הוא הדבר ואעפי״כ תפקיד כביר מלאה הרומנסה בחיי הספרדים ובמיוחד בחיי האשה הספרדיה היא היתה מקור למזונה הרוחני, כמעט היחידי, במשך דורות, ממנה שאבה ביטוי ליגונה, בית אחיזה לדמיונה וניב לשׁשׂונה. לא שלימות עלילתה של הרומנסה, אלא כל קטע ואפילו שורות בודדות שבה קדשוה לשמוש מסוים, אם רק דובבו שורות אלו רחשי־לב באמנות ונתנו מבע למצב מסוים, אישי, משפחתי או ציבורי.

הרומנסות היו שירי הערש היחידים כמעט בלאדינו והיצירה העממית אינה יודעת אחרים זולתם, וחביבות היו על התינוקות מאד ואלה שהגיעו כבר לדיבור היו קוראים בשם, לפני אמא, את הרומנסה שהם בוחרים שתושר לפניהם[22], בעלותם על מטותיהם. וגם כאן, כאמור, לא עלילת הרומנסה היתה העיקר, אלא השורות הבודדות שהתאימו לכך. קטע הרומנסה המובא להלן זכה לשמש כשיר ערש מפני שמדובר בה על הריון ולידה:

נאני נאני, לך בתי	ניזונה לא נולדה
ניזונה חלב־שדי	מבטני לא יצאה,
לו היית בתי שלי	שם אחר קראתי לך,
לך קראתי: סנג׳יווילה	שם אחות, לי היתה.

ואם נשמעה בדמי הלילה שירת רומנסה בוקעת ועולה מאחד הבתים, ידעו הכל, כי יושבים ליד מטתו של חולה, הסובל נדודי־שנה ועוזרים לו להרדם בצלילי הרומנסה המונוטוניים, או ליל שמורים ליולדת ותינוקה ושומרותיה מזכירות לרוחות ולשדים כי אינן נותנות תנומה לעפעפיהן. ובהפציע אור השחר, ינשא קול הרומנסה שזכותה לשעה זו הן השורות:

אור השחר, אור השחר,	אור השחר ונהרה!
כי יומם תוציא השמש	לילה — לבנה ברה,
את הכוכבים עם שחר	בהחויר פני מזרח.

במשך תקופה ארוכה היו הרומנסות שירי האהבה היחידים והחביבים ביותר בפי הנערה הספרדית, בחרוזיה הביעה את געגועי אהבתה ובין דמויות האבירים המתוארים בהן חיפשה את אביר חלומה ובימי הקיץ החמים, בשבת ובחג כשהעולם מסוחרר מלהט היום, הנשימה כבדה והצמאון רב למשב־רוח קל, התנומה רובצת על העפעפים וכמיהת־נעורים מעיקה על הלב וממלאה אותו על גדותיו יצאו הנערות בחבורותא אל החצר, קשרו שני קצותיו של חבל, המיועד לתלית הכביסה לקורה חזקה, או לגזעי שני עצים צמודים, או אפילו אל משקוף שער החצר, הניחו עליו כר למושב והרי לפניך נדנדה. סביבה התלקטו כלן ואחת אחר השניה ישבו בה והאחרות הניפוה בלוית שירת הרומנסות ותתנה פורקן לכמיהתן:

הו! אמי, אמי!	את אזנך אגל
אחרי בת קרלו	אגועה אכל.

רומנסות מסוימות שמשו כקינות וקוננו בהן באבל יחיד. לפני עשרות בשנים נהגו מקוננות שכירות לבוא לבית הנפטר לספוד את המת ולבכותו. תפקידן היה להגביר את רגש האבל ולתת ביטוי לכאב המשפחה ובעיקר לדאוג שהזעקה והדמעה לא יפסקו. במדה שהמקרה טרגי יותר, וביחוד, במקרה של מות ללא עת, גברה הצעקה ונמשכה עד שהמת הובל לקבורות והמשפחה שבעה בכי, ובל תאמרנה הבריות כי המת לא הוספד כהלכה. להזדמנויות אלו שמשו רומנסות שלכאורה אינן נבדלות מאומה מן הרגילות, אלא שיש בהן עלילה עצובה וטרגית, שורות שיש בהן כדי לעורר רגש של כאב ולהזיל דמעות. האינסטיטוציה הזאת של מקוננות חלפה ועברה מן העולם, אך כותב השורות האלו היה עד לתמונה כזו בירושלים. לפני כשלשים שנה נפטר יהודי ספרדי באביב ימיו והשאיר אחריו אשה צעירה מטופלת בחמשה פעוטים. הזעקה של המקוננות עלתה עד לב השמים וזכורני יפה שקוננו:

בוכיה ריבה צחה	בדמעות עמקי לבה.
— מה תבכי ריבה צחה	נשמתי מה את בוכה?
— אבךְ אביר אך בגללך	תעזבני ותסע,
נערה רכה תטשני	צעירה ובגיל רך
פעוטים תשאירה לי	הם בוכים, ישאלו פת
אם לאביהם ישאלו	מה אתנה תשובה?

המשך הרומנסה אינו עצוב כבר והיא מסתיימת בכי טוב. האביר שב בשלום לביתו, אך אין עובדה זו פוסלת את המבע לעזיבה שבשורות הנ״ל.

זמרת הרומנסה היתה צורך יום־יומי ולא כל רומנסה היתה יאה ומותרת לשמוש בתשעה באב, יום אבלנו הלאומי, ובחושה הטבעי לקטה האשה העבריה מתוך אוצר זה מספר רומנסות שעוצבו על עלילות טרגיות וקבעה מועד לשמושן — את יום תשעה באב בלבד. מקומן היה בבית בלבד, נוספות לקינות המסורתיות בעברית ובלאדינו שקוננו בעיקר בבתי הכנסת. אשה אבלה ומרת־נפש שוררה אמנם רומנסות אלו ביום מימות השנה, אך זו היתה עדות גלויה לצרת נפשה, אך בדרך כלל נגנזה שירה זו בימים רגילים ולא ברצון שוררון לפני ביום רגיל, אותן הנשים שמפיהן רשמתין[23].

רומנסות ושירי־עם מיוחדים חוברו לזמרם בימי חג ומועד, בשמחת הלידה וברית מילה וכן במערכת החגיגות הנהוגות לפני יום הכלולות ובשמונה ימי החופה.

בסיכומו של דבר נוכל לומר שהרומנסות שובצו בכל פינות החיים, לא הועם זהרן ולא פג כחן במשך דורות ואף שירי הזמן החדש לא דחקו לגמרי רגליהן. אם מסרתן לבתה והבת לילדתה ומורשת דורות זו הגיעה עד ימינו.

אין לסיים פרק זה מבלי להציב ציון לאינסטיטוציה שחלפה ועברה מן העולם ואשר נודעה בפי כל בשם ״לאס טאניידיראס״

22 ve. Farewell to Salonica, by Leon Sciaky. p. 37, New-York, 1946.

23 ר׳ מאמרי: תשעה באב בעיר, בקובץ זה.

(המנגנות). אין לדלג עליהן כי לא היתה חגיגה משפחתית, "חתונה" או "ברית מילה", שיכלו להתעלם מהן. מנגנות אלו היו נשים במחצית ימיהן, אשר ללא כל הזמנה מצד בעלי השמחה, היו מופיעות בכל חגיגה משפחתית מצוידות ב"פאנ־דירו" (תף) להרנין את לב הקרואים. הן היו מזמרות לפניהם רומנסות עליזות ושירי־עם מסורתיים מלוות בתפיפת ה"פאנ־דירו". ה"טרובדורות" הללו, אשר נדדו לא מארמון לארמון, אלא מבית לבית בבתי־ישראל, כעשירים כדלים, היו גורם נכבד לשמירת הרומנסות ושירי העם ולהפצתם בקהל. ובשירה אנונימית זו משוקעים בודאי הרבה ניצוצות יצירה, שניתזו מלבותיהן של אלו מביניהן, שחוננו בהשראה פיוטית.

בילדותי הכרתי אחת מן המזמרות הללו, נודעה מאד בעיר וללא כל מתחרה. כנוה בשם "בונה לה טאנייאדירה" (בונה המנגנת), היא לא חוננה בקול ערב ובכל זאת הנעימה לשיר ולהרנין לב שומעיה. פקחותה ועליצות־רוחה לקחו לב כל יודעיה ולא היתה שמחה מלאה בלעדה. שיחתה ספוגת־הומור חי ובריא, חבבוה על כלם. היא היתה אוצר בלום של שירים, ותצלח גם לחרוז חרוזים בקלות רבה. וב"קומפלאס" שחברה, תוך כדי שיחה, השפיעה ברכות־אושר על ראש בעלי השמחה וקרואיהם ושילבה בהם גם חצי ביקורת קולעים על פרנסי העדה ועשיריה, שהסבו עונג ונחת לקהל השומעים. זו היתה המוהיקנית האחרונה במקצוע זה ולא קמה לה יורשת אחריה. כי הדור החדש לא מצא יותר סיפוק ב"מנגנות" מסוג זה ובשמחותיו החל לחקות את הליכות אירופא ונמוסיה.

מנגן ומחוללות
Danse dans une noce populaire

הקהילה, מוסדותיה וחברות החסד שלה

מבנה הקהילה ומוסדותיה

מאת א. עירוני

ארגון הקהילה

שאלוניקי, בעלת האוכלוסיה של ששים אלף נפש, נמנתה מבחינה ארגונית בין הטובות שבקהילות היהודיות בעולם. זכויותיה האוטונומיות היו מוכרות על ידי השלטון העותמני ופעילותה הקיפה כמעט כל שטחי חיי הציבור.

מצב זה לא נתגשם ביום אחד. בתחילה התקיימו בעיר 30 קהילות נפרדות המורכבות מהעדה הקטנה של תושבי העיר הקדומים (דוברי יוונית) ושל יוצאי מחוזות ספרד ופורטוגל השונים. כל קהילה סיפקה לחבריה צרכיהם הדתיים והחברתיים מהלידה ועד הקבורה. במאה ה־17 התאחדו הקהילות לאחת. הקהילה האחידה שירשה את מקומן, אם כי השאירה לבתי הכנסת, המיוחדים להן זכויות פורמליות אחדות (למשל סידור קדושין ועוד), היתה מעתה הנציגות היחידה כלפי חוץ ופנים. היא חלשה על כל חיי הקהל, ויצרה וניהלה מוסדות תרבות וחסד ענפים ומילאה, לפעמים, תפקידים מוניציפאליים כגון: בתי ספר, בתי חולים, מרפאות ואף בית מחסה לחולי רוח ועוד.

המוסדות המנהלים של הקהילה

מועצה בת 70 חברים הנקראת "אסמבליאה ג'ניראלה" בחרה מתוכה ועד קהילה בן 15 חברים הנקרא "קונסיליו" שניהל את עניני העיר הכלליים. מתוך חבריו נבחר גוף בן 12 איש שנקרא "מג'ליס גשמי" שתפקידו היה עיבוד התקציב והוצאתו לפועל.

בתחילה, היתה זכות הבחירה למועצה לחוג מוגבל של אנשים אמידים משלמי המס הנקרא "פיצ'ה", דהיינו: מס הערכה, שהוטל עליהם על ידי הערכת שמאים מתנדבים ממונים מטעם ה"קונסיליו". אבל לאחרונה ניתנה באופן דמוקרטי, זכות הבחירה האקטיבית והפסיבית לכל יהודי.

יושב ראש הקהילה וכל חברי המוסדות המנהלים והוועדות הממונות על ידם, עבדו שלא על מנת לקבל פרס. אחדים מראשי הקהילה שכיהנו בעשרות השנים האחרונות הצטיינו במסירותם ובנדיבותם ובנו ממש את הרכוש הציבורי העצום.

בין ראשי הקהילה יש לציין: ראשי משפחות מודילייאנו ואלאטיני וביחוד אחד האחרונים יעקב קוזס ז"ל שניהל את הקהילה בדינמיות ובכשרון המעשה כעשרים שנה, הגיע לגבורות והמשיך בתפקידו כמעט עד יומו האחרון.

האדמיניסטרציה של הקהילה כלל: מזכיר כללי הנקרא קנצלר, ואתו צוות פקידים קרוב ל־100 איש, ביניהם: שמשים, לבלרים, גובי מיסים שעבדו הן במשרדי הוועד והן במוסדות המסונפים לו.

הכנסות הקהילה היו:

א. מס הערכה (פיצ'ה); ב. מס ה"גאבילה" על בשר, גבינה, יין, הסוכר הכשר לפסח; ג. מאחוזים שהיו נגבים מהכתובות שהוכנסו לקרן מיוחדת הנקראת קופת יתומות ושימשו להכנסת כלה; ו־ד. מהכנסות נכסי הקהילה.

תקציב זה הוצא:

1. לחינוך: תלמודי תורה ובתי ספר;
2. לעזרה רפואית: בית חולים הירש, בקור חולים המוסד הגדול הרפואי שהעסיק עשרות רופאים לביקורי בית, בתי מרקחת ומרפאות בכמה שכונות, וסיפק גם חלב לחולים וכן תחבושות וכו';
3. לעזרה סוציאלית: הקצבות למשפחות נצרכות, מצה חינם, חלוקת פחמים בחורף, הכנסת כלה, לוויות למתים, הלבשה לתלמידים עניים, בתי יתומים.

לדוגמא, אנו נותנים בזה חשבון הוצאות הקהילה לשנת 1930. ההוצאות האדמיניסטרטיביות כלולות בסכומים הרשומים בכל סעיף וסעיף של הפעולה: —

תלמודי תורה ובתי ספר	3,189,000	מליוני	דרכמות
עזרה רפואית	2,787,000	"	"
בית חולי רוח	446,000	"	"
בית יתומים ויתומות	650,000	"	"
הוצאות השכונות	800,000	"	"
הכנסת כלה	200,000	"	"
חברה קדישא	512,000	"	"
ס"ה	8,584,000	"	"

לפי השער דאז 40,000 לירות זהב. מסכום זה מיליון וחצי בא מהקצבות הממשלה וח' כל ישראל חברים (אליאנס), כל היתר כוסה מהכנסות הקהילה.

תקציב זה איננו גדול בשביל קהילה של 60 אלף נפש, אבל יש להביא בחשבון שחלק גדול מהעזרה הסוציאלית בצורותיה השונות: עזרה ליולדות וליתומים, לימוד מקצוע ועוד, הטילו על עצמן חברות חסד אוטונומיות, של נשים ברובן. כל החברות האלה הקלו על העומס שהיה מוטל על הקהילה (על חברות אלה ראה מאמר מיוחד).

הרבנות

בראש החיים הדתיים, ולמעשה, בראש חיי הקהילה וייצוגה, עמד הרב הראשי שנבחר על ידי אספת רבנים וחילוניים.

בחירתו היתה, בימי השלטון העותמני, טעונה אישור השולטן (פ'ירמן) שהיה מעניק לו תואר רשמי וכן בגד שרד מיוחד, הדור בצורתו. זכויותיו הרחבות של הרב היו קבועות במסמך קיסרי (איראדה) שהוא ה"מגנה קרטה" של הרבנות הראשית

לכל תורכיה, אשר העמיד את הרב בדרגה אחת עם הפטריארכים של העדות הנוצריות. קוואס במדים חגור חרב היה מלווה אותו ומפלס דרך לפניו, ומשמר צבאי היה מצדיע לו.

גם בימי המשטר היווני, נחשב הרב הראשי כנציגה של הקהילה לכל עניניה עם השלטונות. ולציון מיוחד מבחינה זו ראויה תקופת כהונתו של הרה"ג יעקב מאיר זצ"ל. עם כניסתם לשאלוניקי של צבאות יוון, נתעוררו בעיות עדינות ביחסי היהודים עם הכובש כגון: עניני גיוס, בטחון ואף אספקה. הרב מאיר זכה ליוקרה רבה. במשא והמתן בינו ובין המושלים נתקבל לפעמים הרושם כאילו המדובר הוא על יחסי מעצמה עם מעצמה.

הרב הראשי ישב ראש בישיבות הקונסיליו והאסמבליאה ודעתו היתה לעתים קרובות המכרעת. אבל גם בשעת חלוקי דעות, לא הגיע הדבר לריב פומבי וזה בגלל הכבוד הגדול שרחשו לרב הראשי, הקהל והציבור בכלל. בין הרבנים הראשיים שפיארו במאה השנים האחרונות את שאלוניקי והיה להם גם סמכות ללא ערעור בעירם וגם שם עולמי בשל חכמתם, אפשר למנות את הרבנים הגדולים: ר' אשר קובו ור' יעקב קובו זצ"ל שכל עניני הקהילה, הן הרוחניים והן האד־מיניסטרטיביים, נחתכו על ידם.

ליד הרב הראשי התקיימה מועצת רבנים שנקראה "מג'ליס רוחני" אשר עזרה לו לקבוע תקנות בעניני הדת.

בתי הדין

בבתי הדין ישבו רבנים גדולים בתורה וביראה. נזכיר אחדים מהמפוארים שבהם בדור האחרון: הרבנים: ח"ר בנבנשתי שמואל, ח"ר שלמה מולכו, ח"ר רפאל חביב, ח"ר פנחס ברזלי ועוד. הם דנו בדיני אישות ומזונות, ועד תחילת המאה הנוכחית אף עניני משכנתאות שלא היו נרשמות בטאבו אלא בהצהרות הצדדים, היו תחת מרות בית הדין, ואפילו בית סוהר יהודי היה קיים בעיר שבו היו נכלאים עבריינים המסרבים להכנע לציווי ולפסקי הדין של בתי הדין הרבניים.

נכסי הקהילה

במרוצת השנים נצבר רכוש ציבורי בעל ערך רב מנכסי דלא ניידי, ממסי הקהילה, מהקדשות נדיבים, מתרומות שנצטברו מהשכבות העממיות, אשר הכנסותיהן היו קודש לחינוך ולעזרה. שכונות הוקמו ובנינים נרכשו או נבנו במקומות מרכזיים בעיר. וגם אחרי השריפה הגדולה של 1917, בה נחרבו רבים מהם, נשאר עוד רכוש בעל ערך של מיליונים לירות, של נכסים ציבוריים, שכונות וחנויות ומגרשים.

אחרי שוב הפליטה משואת שאלוניקי ירשה הקהילה הקטנה של 1,400 נפש הקיימת כיום, מהקהילה הגדולה רכוש עצום.

"לוס פריסייאדוריס" (שמאי החתונות)

בקהילה היה סוג עובדי ציבור מיוחד במינו שהיו ידועים בשם "פריסייאדוריס" (מעריכים). הם היו שמאי הקהילה הרשמיים, שהעריכו את הנדוניה שהביאה בנשואיה הכלה לחתן.

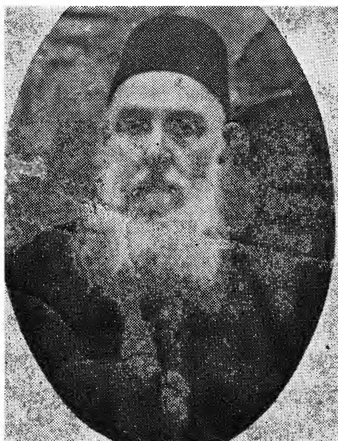
לתפקיד זה מונו אך ורק רבנים מכובדים בעיני הצבור וידועים בישרם וגם בחוש ההבנה שלהם בעניני מסחר, אם כי לא עסקו מעולם במסחר. הם היו בקיאים במחיר המעודכן של הסחורות וכן כל דבר מעובד או רקום.

מנהג רווח היה בשאלוניקי שמלבד הנדוניה שניתנה ע"י אבי הכלה, הכינו אם המשפחה והכלה במו ידיהן ובעזרת תופרות מקצועיות, ידידות וקרובות, מערכת שלמה של שמלות ולבנים, כרים וכסתות, סדינים וצפיות רקומות, וכן הצמר למזרוני המטה שהיתה צריכה להביא לבית בעלה, כל משפחה לפי כבודה. כל זה נקרא „אשוגאר" או "אשוגאר אי ביאנקי־ריאה". ערכו, הנערך ע"י שמאי הקהילה, היה מצטרף לסכום הנדוניה במזומנים בכתיבה של האשה *.

הכנת ה"אשוגאר" התחילה שנים רבות לפני הארושין ופעמים החל מימי הילדות של הכלה. אחרי הארושין וקביעת מועד החתונה עבדו במרץ כדי להשלים את מתכונת הבגדים וה"לבנים".

ימים אחדים לפני החופה היה בא הפריסייאדור או הפריסייא־דוריס בלוית סופר, לבית הכלה. בבית הוצגו על שולחנות ה"אשוגאר" *. הפריסייאדור היה מעריך כל דבר ומכתיב לסופר סוגו וכמותו של כל חפץ ולצידם ערכם בלירות תורכיות זהב, ובימי שלטון היוונים בדרכמים. לבסוף היה מסכם את הסכום וכותבו בכתובה שנכתבה בכתב־יד. אחרי טקס קצר של שתיה לחיים ואכילת ממתקים, היו מובילים, בסלים מהודרים ובלוית מנגנים, את הנדוניה אל בית החתן. אחרי הובלת ה"אשוגאר" לא היה כל עיכוב לסידור החתונה. על הערכת הפריסייאדור לא היה ערעור.

שתי דמויות בולטות בין הפריסייאדוריס של הדור האחרון ראויות להיזכר במיוחד, הלא הם הרב משה הכהן חסיד ז"ל והרב שמואל אמאריליו ז"ל

ר' משה הכהן חסיד
Rabbi moshé Hassid 'Preciador"

* ר' מאמרו של משה אטיאש "החתונה" בקובץ זה.

ר׳ משה הכהן חסיד נולד בשנת 1850. אביו הרב יהודה הכהן חסיד שהיה אדם אמיד, יסד בכספו ישיבה מפוארת בשם "בית יהודה". לפני עליתו ירושלימה לבלות שם שארית ימיו הקדיש את הישיבה לקהילה. יושרו ללא פגימה ונועם הליכותיו עשוהו מכובד על הכל, ולכן מינהו ועד הקהילה לפריסייאדור ביחד עם הרב שאול אמאריליו והטיל עליו גם כמה תפקידים ציבוריים שהוא מילא אותם באמונה ובמסירות.

הרב שאול אמאריליו נתמנה לתפקידו בגלל יושרו ובהירות שכלו והיה מכובד ומהימן על הציבור שרבים ממנו פנו אליו לעצה ולהדרכה. השמאות בחתונות לא מיצתה את כל פעילותו הציבורית, כי היה גם הרוח החיה במוסדות חשובים כגון הועד העליון של בתי הכנסת, קופת יתומות, תלמוד תורה הגדול וחברה קדישא.

פעולה מיוחדת הקשורה בשמו ושהיתה פופולרית מאד בעיר ויתר הערים, היא הופעת הלוח השנתי הנקרא "חלילה" (מהביטוי "חוזר חלילה") שהופיע במשך עשרות בשנים בעריכתו עד סוף ימיו. בפעולות אלו היה תלמידו וממשיך מפעלו של ר׳ דניאל מורדוך, רב ואסטרונום. **.

** ר׳ עליו ועל ר׳ דניאל מורדוך במאמר על "החלילה מהותה ועורכיה" במדור "שבת חגים ומועדים" בקובץ זה.

הסטטוס החוקי של יהדות שאלוניקי

(בימי השלטון היווני *)

מאת ברוך שיבי

הסטטוס של יהודי שאלוניקי, נקבע כיתר קהילות יהודי יוון, על ידי החוק היווני 2456 מיום 27 ביולי 1920 אשר הופיע בעתון הרשמי מיום 2 באבגוסט 1920.

חוק זה קובע בין היתר שבערים בהן נמצאות יותר מעשרים משפחות יהודיות וקיים בית כנסת, יכולים ליסד עפ״י צוו מלכותי קהילה יהודית והיא מוכרת כאישיות משפטית בעלת זכות ציבורית.

קהילת שאלוניקי מהווה איפוא אישיות משפטית בעלת זכות ציבורית למטרות חסד, דת וחינוך. החוק 2456 נותן לקהילה את הזכות לגבות מחבריה מס הנקרא "פיצ׳ה" וכן מסים על תעודות שהיא נותנת, כן מרשה לה לקבל תרומות מכל סוג

* כדי להשלים את סקירתו של מר א. עירוני הננו מביאים את סקירתו של מר ברוך שיבי המנהל הכללי של קהילת שאלוניקי כיום.

Membres de la Loge Maçonique הבונים החופשים

שהוא, להחזיק בתי ספר בשביל ילדי היהודים אשר תכניתם תותאם לאלו של בתי הספר הממשלתיים. תעודותיהם של בתי הספר של הקהילה מוכרות כשוות לאלו של בתי הספר הציבוריים. בראש הקהילה עומד רב ראשי. הוא מתמנה על ידי צו מלכותי ומיצג את הקהילה בפני השלטונות האדמי־ניסטרטיביים. בהעדרו מיצג את הקהילה יו״ר הקהילה. בפני בתי המשפט מיוצגת הקהילה על ידי היו״ר או סגן היו״ר שלה.

החוק 2456 מדבר על בחירת מועצה רבנית (״מג׳ליש רוחני״) תחת נשיאות הרב הראשי; על מינוי בית דין רבני הפוסק בעניני גטין ואשר החלטותיו הנן חובה על בתי המשפט הממשלתיים, ועל מועצה של חמישים חבר הבוחרת את הועד האדמיניסטרטיבי של תשעה חברים (קונסיליו) ואת הועד המיעץ של ששה חברים, וכו׳; החוק מסדיר את סמכויות הרבנים, מדבר על שחרור מדמי מכס כגון: צרכי פולחן, הסוכר לפסח והקמח להכנת המצות; הוא נותן רשות לממשלה ולעיריות להעניק תמיכות שונות לקהילות היהודיות, נותן זכות לסוחרים היהודים להחזיק ספרי המסחר שלהם ביהודית־ספרדית או בצרפתית; קובע את השבת כיום המנוחה השבועי של היהודים וקובע שהשלטונות האדמיניסטרטיביים לא יזמינו את היהודים בשבת או בחגי ישראל בעניניהם וכו׳.

החוק 2456 נשא את חתימת המלך אלכסנדר, שר הדתות דמיטריו דינגאס ושר המשפטים י. ד. צירימוקוס.

ציוויים שונים נתפרסמו אחרי זה לשם מתן תוקף לחוק הנ״ל וכן חוקים חדשים ששינו במרוצת השנים כמה מסעיפי החוק.

ב־1932 נקבע יום הכפורים כיום מנוחה של היהודים. חגי ישראל המוכרים על ידי החוק היווני הם: השבת בכל שבוע, יום כפור, שני ימי ראש השנה, שני ימי חג השבועות, שני הימים הראשונים של פסח, שני ימים ראשונים של סוכות ויום תשעה באב.

יש לציין שהכנסות הקהילה מוכרות כהכנסות ציבוריות ויכולות להיות נגבות באמצעות קופת הממשלה והמשטרה. נוסף לזה, רשאית הקהילה להשכיר ולמכור נכסיה בלי הכרח להכריזה פומבית.

ביטול מנוחת השבת — בשנת 1925 נקבע יום הראשון כיום מנוחה כחובה. חוק זה פגע בציבור היהודי הן מבחינה כלכלית והן מבחינה דתית. ברור היה שהסוחר, בעל המלאכה והפועל היהודי לא יוכלו לשבות יומיים בשבוע, דהיינו: בשבת, כדי לכבד את ציווי הדת וביום ראשון — בהתאם לחוק הממשל־תי. צרכי חיי יום יום העמידו את הציבור בפני הברירה: לנוח בשבת ולגרום על ידי כך הרס במצבו הכלכלי, או לחלל את השבת ולהנות מהאפשרויות הכלכליות שיש ליתר התושבים. זמן רב עמדו סוחרים, בעלי מלאכה ואף פועלים בנסיון ולא עבדו בשבת, אבל למעשה היה מן הנמנע לשחות נגד הזרם של חיי יום יום. אגודה ״שומרי שבת״ שנוסדה על ידי ״המזרחי״ שהיו״ר שלה היה אברהם רקנטי, לא יכלה לפעול הרבה. עם ביטול מנו־חת השבת חלה התרופפות הרגש הדתי בין יהודי שאלוניקי. עם בוא הפליטים היוונים מאסיה הקטנה בשנת 1922, היוו היהודים רק 30% של האוכלוסיה, ועם פתיחת חנויות היהודים בשבת, נפסק הצביון היהודי של העיר שאלוניקי.

כרוז ועד הקהילה היהודית אל הקהל היהודי בשאלוניקי

על הפגיעה בקדושת השבת

(תרגום מיהודית־ספרדית)

אחים יקרים!

הטלת מנוחת חובה של יום ראשון על יהודי שאלוניקי מעמידה את האוכלוסיה היהודית במצב של הכרח להתכחש לאחד מעיקריה הקדושים של תורתנו או לרדת פלאים מבחינה כלכלית.

צוו זה של ממשלת הרפובליקה מוריד מהלומה קשה ומסכנת את עצם קיומה של קהילתנו הנחשבת בעיני היהדות העולמית כעומדת בראש היהדות במזרח.

הסכנה היא גדולה ומידית, וחטא שלא יכופר אם לא יהיה לנו אומץ הלב להביט אליה בלי מורא.

הטלת החובה של המנוחה ביום ראשון, היא אחד הגלויים של פוליטיקה השואפת להחריב ביסודו קיום קהילה אשר רוח סבלנות של דורות רבים הרשתה לה לחיות את חייה העצמאיים במלוא החופש במנהגיה והרגליה הדתיים, לפי מסורותיה היקרות לה ביותר.

נוכח מצב מכאיב זה, מוצאים אנו חובה לעצמנו להתפטר כדי לתת מקום לבחור בועד שייצג כל ההשקפות, ויאחד את כל הכוחות החיים של הקהילה להגנת זכותנו לחיות כמיעוט יהודי.

ברגע עוזבנו את הגה השלטון בקהילה, הכרתנו היא שלא נמנענו מלהשתמש בכל המאמצים כדי לקדם פני מצב זה, שעד הרגע האחרון האמנו שהרוח לליברליות ולסובלנות תתגבר סו״ס על כוחות הריאקציה שהטילו על ידי הצוו כתם שחור על המדינה.

בשעות טראגיות אלו בהן אנו שרויים, נחוץ שכל האוכלוסיה היהודית תהיה מאוחדת ברגש משותף של קיום לאומי, תהוה גוש אחד חזק, ותשאר נאמנה למסורתה תוך אמון בעתיד טוב יותר.

כבני עם אשר במשך דורות על דורות היה נתון לרדיפות ועינויים ללא סוף, בלא שהות לשאוף רוח, נדע לקדם בראש מורם וגאה שיטה חדשה זו של רדיפה רוחנית, ונאמר לעצמנו אם במוקדם או במאוחר, למען כבוד ויוקרת המדינה עצמה, צדקת עמדתנו תוכר סוף סוף.

שאלוניקי 24 במאי 1925

ועד הקהילה

חתימת החברים	חותמת הקהילה
ליאון גאטיניו	אשר מלאך
אליהו ן׳ עוזילייו	מנחם חלפון
דוד מאטאלון	אברהם ריקאנאטי
שמואל בוטון	ז׳אק נחמיאס
ביניקו שאלתיאל	יוסף ברכה

פעולות הקהילה בשטח הדיור, החינוך והעזרה הסוציאלית על סף מלחמת העולם השניה

מאת משה אוסוסקין

לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה היה מספר תושבי העיר 130,000 נפש, מהם מספר היהודים היה כ־90,000 נפש, כלומר 70% מכל האוכלוסיה. היהודים תפסו עמדות מפתח במסחר, בבנקאות, בתעשיה ובשוק העבודה. הם היוו גורם מכריע בכל חיי הכלכלה בעיר.

בתקופה שבין שתי מלחמות העולם הוקטנה האוכלוסיה היהודית בעיר, ורבים עזבוה. מהם התישבו בעיר הבירה אתונה, מהם היגרו לעבר הים ורבים מבין בעלי היכולת, מבין אנשי המעמד הבינוני ואף מאנשי העמל עלו לחיות בארץ ישראל והוסיפו כח חיוני ופרודוקטיבי ליישוב בארץ על חוגיו, סוגיו וענפיו.

ערב מלחמת העולם השניה הגיע מספר יהודי העיר ל־52,000 נפש בלבד כשהמספר הכללי של תושבי העיר עלה באותו פרק זמן מ־130,000 ל־300,000 נפש בקירוב. אחוז היהודים בעיר אשר היוו, כאמור לעיל, לפני המלחמה הראשונה כ־70 אחוז מתושבי העיר, ירד ל־17 אחוז בלבד.

ידיהם הגיע ל־1,400,000 דרכמות בערך לשנה (סכום זה אינו כולל כספים ניכרים למדי שנתקבלו מחברי הקהילה בדרכי התנדבות והתרמה לטובת מוסדות ציבוריים ומפעלים סוציאליים שונים, עליהם עוד ידובר). לשבחם של יהודי שאלוניקי יצויין משלמי המס בעלי יכולת פחות או יותר, היוו כ־40% מהאוכלוסיה היהודית שבעיר ואילו 60% הנותרים — 8,655 משפחות — רשומים היו בקהילה כנצרכים הנהנים מעזרה סוציאלית על צורותיה השונות.

במה שנוגע לארגון העזרה הסוציאלית, הרי קיים היה כאן סדר להפליא. כל 8,655 משפחות שנעזרו באיזו צורה שהיא, קבלו "פנקסי עזרה" מהקהילה. ה"פנקסים" חולקו לשלושה סוגים:

א. לנצרכים הנהנים מכל מפעלי העזרה של הקהילה ומספרם של בעלי כרטיסים מסוג זה הגיע ב־1938 ל־3,549;

ב. נצרכים שנהנו רק מעזרה חלקית פעם במסגרת מפעל אחד ופעם במסגרת מפעל אחר, מספרם היה באותה שנה 4,735;

ג. אנשים מסודרים, במידת מה, אשר פנו לעזרת הקהילה במקרים מסוימים בלבד ואף שילמו תכופות מעין תשלום סמלי תמורת העזרה שהוגשה להם. מספר בעלי פנקסים מסוג זה

בי"ס ע"ש קאזיז Ecole Cazés

שלא כדוגמת יושבים יהודיים בערים ובעיירות בארצות אחרות במזרח אירופה (ברוסיה למשל), התקיימה בשאלוניקי קהילה יהודית רשמית מוכרת על־ידי השלטונות ולה זכות, לפי חוקי הארץ, לקבוע ולגבות מס חובה. אולם רבו כאן מחוסרי אמצעים, עניים ודלים על שכבותיהם השונות. בשנת 1938 לא עלה מספר משלמי מס הקהילה על 4,000 (ליתר דיוק — מספרם היה אז 3935) וסך־הכל המסים ששולמו על־

לא עלה על 371 משפחות, חלק מבוטל מבין הנצרכים "לקוחות" העזרה הסוציאלית (בערך 4% בלבד).

רבים היו כאן מחוסרי גג. לזה גרמו מאורעות שונים שהתרחשו בעיר זו במרוצת הזמן. אסונות הטבע מאמצע המאה התשע־עשרה השאירה מאות משפחות בעיר ללא קורת גג. בעזרת הברון הירש קם אז ברשות הקהילה היהודית הרובע הראשון שנשא את שמו של הברון ובו 516 דירות בנות חדר

אחד. השריפה הגדולה משנת 1917 אשר כמעט והשמידה את כל העיר, השאירה ברחוב אלפי משפחות יהודיות. בעזרת הג'וינט ובתמיכת העיריה המקומית וגורמים אחרים, הקימה הקהילה שורה נוספת של רובעי מגורים למחוסרי גג. בסוף שנת 1937 ובהתחלת 1938 נתווספו למחוסרי הגג כ־300 משפחות לאחר שנהרס הרובע בו הם התגוררו, לשם הקמת תחנת רכבת חדשה. פתאום ראו המשפחות הללו את עצמן ברחוב. בערך כ־100 משפחות מביניהן שוכנו בהמוניהן ב"עזרת נשים" של בתי־כנסת, בבתי ספר, בבתי חרושת למצות וכדומה. האחרים "הסתדרו" אצל קרובים וידידים והוסיפו שם דוחק לדוחק. הקהילה עיבדה תכנית לבנית דירות קטנות למשפחות אשר נפגעו מגזירה זו. לביצוע התכנית דרוש היה סכום של שלושה מיליון דרכמות, ובהתחלת 1938 עמד לרשות הקהילה למטרה זו סך של 700,000 דרכמות, והקהילה המשיכה במאמציה.

בהתחלת 1938 נמצאו בהנהלת הקהילה 2,368 חדר, בהם התגוררו 2,279 משפחות אשר היוו כ־20% מכל האוכלוסיה היהודית שבעיר. לא מעטות היו כאן משפחות מרובות ילדים שמספרם הגיע לפעמים ל־10, 12 ואף 14 בבית אחד. אפשר לתאר את תנאי החיים של התושבים בבתי הקהילה הללו: עוני, דוחק, רעב ומחלות היו לרוב מנת חלקם. רק מעטים מדיירי הבתים יכלו לשלם לקהילה שכר דירה מינימלי בעת שהקהילה נשאה בעול המסים, בהוצאות האדמיניסטרציה וכו'. החזקת רובעי המגורים עלו לתקציב הקהילה בסוף שנות השלושים כ־150,000 דרכמות לשנה.

התנאים בקהילה גדולה זו אשר חיה בעולם לא יהודי, עם שלטונות לא־יהודיים, עם כללים והסדרים המותאמים לבני הארץ הלא־יהודיים, גרמו להקמתם של מפעלים ומוסדות ציבוריים למיניהם אשר רבו, התפתחו והתחזקו במשך השנים. יצויין כאן, למען האמת, שיחס השלטונות לקהילה ומוסדותיה היה בדרך כלל חיובי (חוק מס חובה לקהילה, תמיכה בשטח החינוך וכו'). לשבחם של פרנסי הקהילה ייאמר שהם ידעו לשמור על הנכסים שנרכשו או נבנו על ידי קודמיהם. פעולת המוסדות הציבוריים היתה מסודרת, העזרה הסוציאלית מאורגנת ומתוכננת והדאגה לנצרך מופתית עד ימי השואה ממש, אם כי כוחה של הקהילה ירד פלאים.

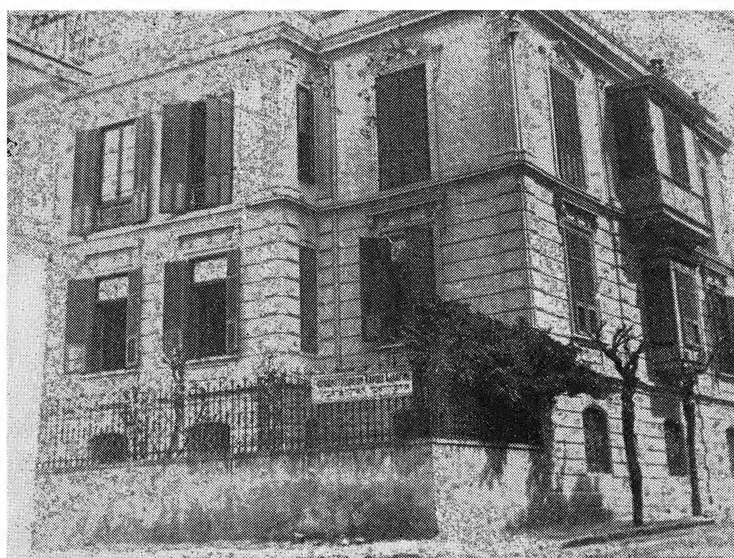
המוסדות הציבוריים, רובם ככולם, היו נתונים למרות הקהילה. הם התקיימו אמנם כגופים עצמאיים — מוסד מוסד והנהלתו הוא, תקציבו הוא, מקורות הכנסה משלו, אלא שהקהילה שימשה מעין אפוטרופוס לכולם. הקהילה היא היא אשר מינתה את ההנהלות, היא היא אשר קבעה בקווים כלליים את מדיניות הפעולות של המוסדות, כגון: את היסודות הכלליים, לפיהם שירת כל מוסד את בעלי ה"פנקסים" על שלושת הסוגים עליהם דובר לעיל.

ואלה הם המוסדות שפעלו בשאלוניקי בשנת 1938, כשנה לפני פרוץ מלחמת העולם השניה.

בית חולים ע"ש הברון הירש — 48 מיטות ו־12 מיטות נוספות ליולדות, אשר עמדו לרשות הנצרכים ללא כל תשלום. נוסף לזה היו עוד בבית חולים זה 20 מיטות "במחלקה ראשונה" בשביל חולים כנגד תשלום — תשלום שהיה גם הוא יותר סמלי מריאלי.

מוסד לחולי רוח — נמצא באחד מרובעי המגורים של הקהילה ולא פחות מ־75 חולים היו בטיפולו של מוסד יחיד במינו זה.

בקור חולים — אחד הארגונים הותיקים ביותר. הארגון היה קיים לדברי תושבי העיר, מאז גירושם והגירתם של יהודי ספרד. ארגון זה נהג לשלוח רופאים לבתי החולים מחוסרי האמצעים, וגם חילק להם חינם אין כסף רפואות, מכשירים רפואיים ואף מזונות.

בית יתומים קרלו אלאטיני Orphélinat Charles allatini

מאז השריפה הגדולה בשנת 1917, פעלו במסגרת ארגון זה שתי מרפאות גדולות שהוקמו בשני רובעי בתי הקהילה. במרפאות הללו קיבלו חולים מחוסרי אמצעים טיפול רפואי מטעם רופאים מבין הטובים שבעיר — מומחים בשטחים שונים.

ע״י המרפאות פעלו גם בתי מרקחת ומעבדה.

מספר המבקרים במרפאות הגיע ל־7,000 בערך לשנה ואילו כ־6,000 חולים נהנו מביקור של רופאי הארגון בביתם.

קיים היה בעיר בית תזונה לילדים, בשם "מתנות לאביונים" מין מועדון־יום, בו האכילו יום־יום 250 עד 300 ילדים רעבים ללחם.

בבית זקנים התגוררו 50—40 קשישים — גברים ונשים — עבורם היה בית זקנים זה המקלט האפשרי היחידי בו ניתן להם לכלות את שנותיהם האחרונות ללא דאגה וללא מחסור.

ארגון מיוחד עזרה ליולדות היה מחלק כל שנה תזונה, חלב, רפואות, בגדים ולבנים ל־500 עד 600 יולדות ולתינוקותיהן.

בתי יתומים — שני בתי יתומים, לבנים ולבנות, נתנו מחסה ל־100 ילדים.

שני ארגונים בשם "נותן בסתר" ו"ישועה ור־חמים" וכדוגמתם כמה וכמה ארגונים קטנים יותר, חילקו לעניים עזרה במזומנים, בבגדים, במזונות ובכל צורות אחרות.

נוסף לארגונים הנ״ל, גדולים וקטנים למיניהם, היתה מגישה הקהילה במישרין מטעם מחלקותיה היא, עזרה למשפחות עניות "בעלי פנקסים" בדרכים הבאות:

א. תמיכה שבועית לכ־300 משפחות בסכומים עד ל־100 דרכמות לכל אחת מהן ולסעיף זה היתה הקהילה מוציאה כ־225,000 עד 250,000 דרכמות לשנה.

ב. עזרת כלה. — לצרכי עזרה לכלות יתומות, שמספרן הגיע לכ־150 בשנה, הוציאה הקהילה שנה שנה בין 120,000 עד 140,000 דרכמות.

ג. העזרה לרגל חג הפסח, "מעות חטים" ו"קמחא דפסחא", עלתה לקהילה סכום של 600,000 דרכמות לשנה.

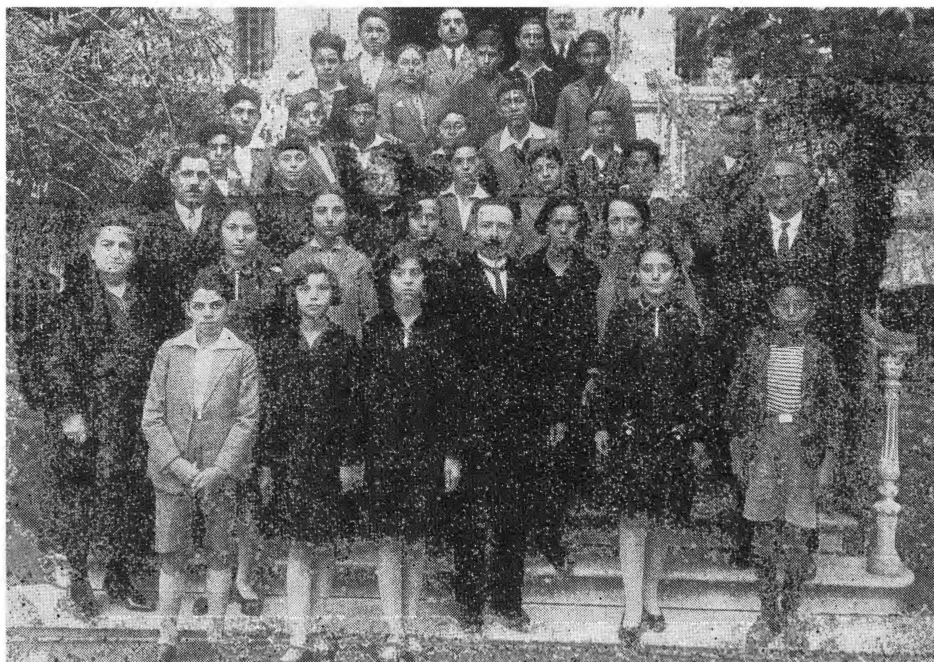
ד. שונות. לבסוף יצויין שכ־1000 משפחות נהנו מתמיכה כספית במקרים בודדים בשעת צרה.

גם בשטח החינוך עשתה הקהילה בשאלוניקי רבות *.

בבעלותה של הקהילה התקיימו 10 בתי ספר עממיים, ששפת הלימודים בהם היתה יוונית חוץ ממקצועות יהודיים והשפה העברית. המורים למקצועות היהודיים נבחרו והוזמנו ע״י הקהילה. משכורתם של מורים אלה כמו משכורת המפקחים וכל הוצאות האדמיניסטרציה, שולמו מתקציב הקהילה היהודית. לעומת זאת קיבלו המורים ללימודים כלליים ביוונית את מינוים מטעם שלטונות המדינה אשר שילמו גם את משכורתם, בעוזרם בדרך זו לקהילה בפעולותיה בשטח החינוך. בשנת 1938 היה מספר התלמידים בבתי ספר הללו 3,755.

נוסף לעשרת בתי ספר הנ״ל שבבעלות הקהילה התקיימו בשאלוניקי עוד 5 בתי ספר עממיים ממשלתיים בשביל ילדים יהודיים במיוחד, עם 2,000 תלמידים בערך. לבתי ספר ממשל־

* ראה באריכות בקובץ זה במדור "חינוך".

אחד מבתי הספר של הקהילה Une école communale

תיים אלה היתה הקהילה שולחת מצידה היא ועל חשבונה היא, מורים יהודיים ללימוד השפה העברית ומקצועות יהודיים.

אכן רבה ורב צדדית היתה פעילותה של הקהילה היהודית בשאלוניקי בשטח הדיור, החינוך והעזרה הסוציאלית על צורו־תיה השונות. יחד עם זה פעלה הקהילה גם בכיוון עזרה קונסטרוקטיבית. בשנת 1929 הוקם גוף בשם "קופה להלוואות קטנות" (caise de petits prêts) לשם מתן הלוואות בתנאים נוחים לאנשי מסחר זעיר, לבעלי מלאכה, לעובדים ולפועלים וכו׳. הקופה הזאת לא נרשמה כגוף יורידי ולפי התקנון הפנימי שלה, היתה כפופה לקהילה היהודית, ולזו האחרונה היתה הזכות למנות חברים להנהלה. למעשה היו ב־1938 7 מבין 9 חברי ההנהלה ממונים מטעם הקהילה.

הון היסוד של ה"קופה להלוואות קטנות" נוצר מסכום של 75,000 דרכמות שהוקצב לה מטעם הקהילה היהודית וסך של 100,000 דרכמות שנאסף במגבית מיוחדת למטרה זו. במרוצת הזמן נתקבלה עוד תרומה גדולה בסך של 100,000 דרכמות מטעם "חברה כללית לצדקה" לרגל חיסולה, ונצטבר סכום נוסף של 175,000 דרכמות מתרומות מקריות שונות ורווחים, כך הגיע הון זה בשנת 1938 לסכום של 450,000 דרכמות. כן הצטבר ב"קופה" במרוצת הזמן סכום של 326,575 דרכמות שהוכנסו לפי התקנון על־ידי מקבלי ההלוואות, אשר רשאים היו להלכה לדרוש את תשלומיהם אלה חזרה, עם סילוק ההלוואה והפסקת קבלת הלוואות מה"קופה".

בשנים 1933 ו־1936 קיבלה הקופה שתי הלוואות בסך של 412,500 דרכמות מטעם ה"פונדיישן" ("אמריקן ג׳וינט ריקונ־סטרוקשן פונדיישן") — גוף שהוקם אחרי מלחמת העולם הראשונה ע"י ה"ג׳וינט" ו"יק"א" לשם עידוד, מימון, פיתוח והדרכת הקואופרציה בין יהודי ארצות שונות, בעיקר במזרח אירופה.

ב־1 למרץ 1936 רכשה ה"קופה" את רוב המניות של חברה בשם "סלוניקה־פלשתינה" "Salonica Palestine", חברה זו נוסדה בשנת 1921 עם הון מניות של מיליון דרכמות, במטרה ליצור ולפתח קשרים בין יוון ובין ארץ־ישראל ע"י הנהלת עסקות מסחריות: תיווך ביבוא וביצוא, רכישת קרקעות, בניית בתים בא"י וכו׳. החברה הפסיקה את פעולותיה ב־1 למרץ 1936 והעבירה, כאמור, את רוב מניותיה וגם את שאריות האקטיבה והפסיבה שלה ל"קופה להלוואות קטנות". כך היתה ה"קופה" למעשה לגוף עם מעמד יורידי שבשמו התנהלו מאז ואילך פעולותיה תוך מגמה להפוך את החברה לבנק עממי. נוצר מצב מסובך למדי מבחינה אירגונית ומשפטית גם יחד שהצריך סידור סופי בהקדם ככל האפשר. בינתיים המשיכה "הקופה" בפעולותיה ואף הרחיבה אותן.

להלן מספרים על פעולות אשראי של המוסד הזה מאז היווסדו עד לשנת 1938.

* בשנה זו נתקבלה ההלוואה הראשונה מטעם הפונדיישן, דבר שהביא להגדלה ניכרת הן במספר ההלוואות והן בסכומים.

** בשנה זו נתקבלה ההלוואה השניה של הפונדיישן וגם נרכשו מניות החברה "סלוניקה פלשתינה".

הלוואות שאושרו

שנה	מספר הלוואות	סכום בדרכמות
1929 (חצי חודש)	33	82,000
1930	558	1,148,000
1931	764	1,477,525
1932	768	1,519,100
1933 *	903	2,339,100
1934	1003	3,103,900
1935	1062	3,526,300
1936 **	1414	5,261,500
1937	1721	6,021,400

גובה ההלוואות נע מ־1,000 עד 15,000 דרכמות. הרוב המכריע של ההלוואות הוחזר בתשלומים שבועיים ודו־שבועיים ורק במקרים בודדים ניתנו ההלוואות בתנאי החזרה בבת אחת. יצויין שכמעט ולא היו פיגורים בהחזרת ההלוואות.

הטבלה הבאה מראה איך חולקו ההלוואות בשנת 1937 בין מקצועות ותעסוקת הלווים:

מקצוע	מספר ההלוואות באחוזים	סכום ההלוואות באחוזים
סוחרים	36%	52,2%
רוכלים	18%	10,7%
בעלי מלאכה	26%	23,2%
מקצועות חופשיים	3%	2,5%
שונים	17%	11,4%
	100%	100%

לאחר ביקור ב"קופה" מטעם ה"פונדיישן", עיבד כותב השו־רות האלה בהתחלת 1938 תוכנית מפורטת לריאורגניזציה של המוסד והפיכתו למוסד עממי לאשראי כדוגמת המוסדות הקו־אופרטיבים לאשראי (קופות הלואה וחסכון) אשר פעלו בארצות אירופה המזרחית (פולניה, בסרביה ויתר חלקי רומניה, ליטה, צ׳כוסלובקיה וכו׳). בין היתר צריך היה לגייס תוך שנתיים־שלוש כספים נוספים במקום על־ידי מכירת מניות לתושבי העיר, ואילו פונדיישן צריכה היתה להעמיד במקביל הלוואות נוספות לרשות המוסד, מזה 100,000 דרכמות מיד עם גישת ההנהלה לביצוע תוכנית הריאורגניזציה.

גורל התכנית וגורל המוסד כולו היה כגורלם של כל המוס־דות והמפעלים היהודיים בעיר זו, כגורלם של הישוב היהודי עצמו וכגורלם של הישובים היהודיים באירופה בשנות שלטון הנאצים ימ"ש. היהודים גורשו והושמדו ומפעליהם, מוסדותיהם וארגוניהם שבא להם כתוצאה של מסירות נפש ועמל רב של דורות, הושמד וחוסל בבת אחת. רק מעטים חזרו לשאלוניקי לאחר השואה. רבים מבין המעטים הללו היגרו לאחר מכן בחלקם לישראל ובחלקם, בעזרת ה"היאס", למדינות שמעבר לים. במקום הישוב היהודי לשעבר, לפנים ישוב תוסס חיים יהודיים, מתקיימת כיום קהילה צמוקה ודלה, שמספר חבריה אינו עולה על 1,400 נפשות.

מפעלי שכון של הקהילה

מאת גבריאל חביב

בכל עיר בגולה היו ליהודים רובעים מיוחדים שבהם גרו ברציפות מאות בשנים ולפעמים אף אלפי שנים. היו אלה שרידי הגיטאות, שהגויים כלאו בהם את בני ישראל שנואי נפשם עוד מימי הבינים, או סתם שכונות שבהן הצטופפו היהודים מרצונם הטוב לשם בטחונם או לשמירת מצוות הדת יחדיו ולנוחיותם.

בשאלוניקי לא היה כדבר הזה. היהודים התפשטו, מקדמת דנא, בכל העיר, על דירותיהם, חנויותיהם ומשרדיהם, ולא עוד אלא שהיהודים היו מציינים רובעים שונים של העיר על שם תושביהם הגויים, למשל: החלק העליון של העיר היה נקרא בפיהם "תורקמאדה" דהיינו רובע התורכים, בהיותו מיושב ברובו תורכים. והיו גם שני רובעים יווניים: "קאמארה" ו"קאראגאץ'" *.

בכל יתר חלקי העיר היו גרים יהודים ובתוכם גם מעט נוצרים, יוונים, בולגרים, ארמנים ואיטלקים וכן מבני ה"דונמה" (הם ה"שבתאים"). לפעמים היו בבית אחד דיירים מעדות שונות. גם ברובע הנקרא "קמפאניאס", שהיו בו ברובו חוילות מפוארות, היה היישוב מעורב. רובע זה שהיווה למעשה את העיר החדשה, נבנה מחוץ לחומות, ועל שפת הים או בקרבתו. חלקו הבולט והיפה ביותר של הרובע היה מיושב משפחות עשירי היהודים, שהיו גם חלוצי בנינו, וכן "שבתאים", אירופים ומעוט יווני, והנותר, שהכיל אלפי בתים, היה מיושב על ידי בני המעמד הבינוני מכל הדתות. גם רובע העסקים היה מעורב ורובו היה יהודי.

במשך הזמן בנתה הקהילה היהודית, בעזרת אישים ומוסדות חסד, שכונות גדולות למעוטי יכולת. הדחיפה הראשונה לבנין ניתנה על ידי הבארון מוריס הירש מפאריס. היה זה בעקבות הפוגרומים ברוסיה, בשנת 1882 כשברחו אלפי יהודים משם, וחלק מהם הגיע לשאלוניקי. אז תרם הברון סכומים גדולים לבנין שכונה בת מאות חדרים בצפון העיר, שנקראה שכונת "ברון הירש", לישב בה את הפליטים האשכנזים. הקדחת הצהובה שפשטה אז במוקדון ושמקורה בביצות יניג'י הממאי־רות, עשתה שמות בתושבים חדשים אלה. חלק מהם נספה במגפה, חלק מהם עבר לרובעים אחרים וחלק עזב את שאלוניקי. החדרים הפנויים ניתנו למשפחות מעניי העיר. בשכונה הוקמו תלמוד תורה, בית כנסת ומרפאה שנתנה עזרה רפואית חינם. ועד מיוחד מטעם הקהילה השגיח על הנהלת השכונה.

אחרי השרפה של 1889 נשארו מאות משפחות ללא קורת גג. נוסף לזה הציפו שטפונות את האוהלים הארעיים שמצאו בהם מחסה זמני (מרגלא בפומיה של יודעי לשון מביניהם היה: "באנו באש ובמים ותוציאנו לרויה", תהילים ״ס״ו). הקהילה בנתה שכונה חדשה בחלק הדרומי־מזרחי של העיר הנקרא "קלמריה". היו בה 175 בתים קטנים בני שני חדרים, בסה"כ 350 חדרים. בכל חדר גרה משפחה אחת ולשתי המשפחות היו מטבח וחצר קטנה משותפים. הדיירים היו משלמים שכר דירה לירה עד לירה וחצי תורכית לשנה. הכל לפי מקום החדר, אם פנה אל הרחוב או רק לחצר. בשכונה נבנו: בית כנסת גדול ובו שימש רב קבוע שהיה דורש בכל שבת ובית ספר יסודי שנקרא "תלמוד התורה הקטן", בו למדו, בשש כתות, 400 תלמידים תמורת שכר־למוד של 2 גרושים לחדש. הלימודים היו: תנ"ך, חשבון, תורכית וגם איטלקית (אחרי הכיבוש היווני באה היוונית במקום התורכית). כן נפתח בית מרקחת שסיפק רפואות חינם ורופא מיוחד ביקר את החולים בבתיהם. ועד מורכב מאנשים נכבדים, שגרו בסביבה, השגיח על כל עניני השכונה, על בית הספר ועל המפעל הרפואי, והרשות היתה בידו להוציא מדירותיהם את המסרבים לשלם את שכר־הדירה הפעוט ואת פורעי המוסר. בזמן התורכים נפתחה תחנת משטרה מול השכונה, שהועמדה, על פי פקודה מיוחדת מראש המשטרה של המחוז, לרשות הועד לשם ביצוע החלטותיו להשלטת הסדר. היתה זאת מעין עיירה בזעיר אנפין.

בר"ח אלול תרע"ז (1917) פרצה שריפה עצומה, שהחריבה את רוב העיר והשאירה ללא קורת גג חמישים אלף נפש, רובם ככולם יהודים. אז נעשתה פעולה רבה מצד הקהילה וביחוד על ידי ועדת עסקנים דגולים ומסורים: הוועדה עזרה לסובלים הן במתן סיוע כספי ורפואי, והן על ידי הקמת שכונות חדשות בשבילם, מהן בבניני אבן, מהן בצריפים גדולים וחזקים, שהוקמו בזמן המלחמה העולמית הראשונה על ידי צבאות צרפת ואיטליה כקסרקטינים לחיל המצב שלהם במוקדון. בתים אלה לא היו מיועדים רק לעניים, אלא גם למשפחות מהמעמד הבינוני שסבלו מהדליקה. הם שילמו את תמורת דירותיהם החדשות והצנועות לשיעורים והפכו במשך שנים אחדות לבעלי בתיהם.

הוועדה לנגועי השריפה השיגה ממפקדי הצבא הצרפתי, בעז־בם את שאלוניקי עם בוא השלום, בניני המחנה הצבאי הידוע בשם "מחנה מספר 6" לרשותה. הממשלה היוונית שילמה את תמורת הבנינים שכללו מספר גדול של צריפים גדולים בנויים לבנים. 180 משפחות הסתדרו בהם על ידי הקמת מחיצות בתוך הצריפים. נפתח שם בית ספר למתחילים.

פעולה דומה נעשתה על ידי הקהילה ברכישת מחנה הצבא האיטלקי שנקרא מס' 151 שהיה מורכב משתי קבוצות דיור המורכבות מ־600 משפחות, בחלקן שוכנו בצריפים מעץ חזקים וחלקן בבתי לבנים. בשכונה נבנו בית כנסת גדול וגן־ילדים ובית ספר מרובה הכתות, בו חונכו 700 תלמידים. כעבור שנים אחדות הוסיפו לשכונה עוד 60 בתים בני 3—2 חדרים שנמכרו לדיירים בתשלומים במשך עשר שנים בעזרת הלואה מהג'וינט. הקרקע נשארה רכוש הקהילה.

בהשתדלות הקהילה בנתה הממשלה שכונה גדולה, בחלק הצפוני של העיר שנקראה "רז'י — ורדאר", בשביל 3000 נפ־שות מנגועי השריפה. הקהילה בנתה במקום בית ספר ובית כנסת ואירגנה את הפעולה הבריאותית. היא בנתה ליד השכונה עוד שכונה שבה מצאו מחסה קרוב לאלף נפשות. מחוץ לעיר, בדרום, קנתה הקהילה קרקע והקימה שכונה נוספת שנקראה בפי ההמון "קמפבל" על שם מוכר האדמה, שבה התישבו אלף נפש.

לדרישת הקהילה, הקימה גם עירית שאלוניקי מחנה צריפים, על מגרש שנלקח משטח הככר של קסרקטיני הצבא, בשביל מאות משפחות יהודיות מנגועי הדליקה. השכונה נקראה בשם "אנגלאקיס" על שם ראש העיר דאז.

כל מפעלי שיכון אלה נעשו באמצעים ציבוריים ובכשרון מעשה.

מוסדות חסד שונים

ביקור חולים

ביקור חולים היה אחד האירגונים הוותיקים ביותר. הוא היה קיים מאז בואם של מגורשי ספרד לשאלוניקי. הוא סיפק לאלפי משפחות עניות עזרה רפואית במרפאות ובבתי מרקחת שנפתחו במקומות שונים בעיר. הוא חילק, חינם, תרופות, מכשירים רפואיים ואף מזונות. בראש המוסד עמד ועד של נכבדים מסורים ובראשית המאה ה־20 היו נשיאיו שנים מגדולי הרופאים בעיר, הד״ר ז׳אק פאשה (פחה) נסים ומואיזה מזרחי. תקציב המוסד היה בעיקר מכספי הקהילה, מה״גאבילה״ (מס) שהוטלה על גבינה ועל הסוכר הכשר לפסח. עזרה חשובה קיבל המוסד מהברונית קלרה הירש.

מאז השריפה הגדולה בשנת 1917 פעלו במסגרת ארגון זה שתי מרפאות גדולות שהוקמו בשני רובעים מרכזיים שהיו שייכים לקהילה. במרפאות האלה קיבלו חולים מחוסרי אמצעים טיפול רפואי מהטובים שברופאי העיר. על יד המרפאות היו בתי מרקחת ומעבדות.

בית המחסה לחולי רוח

בשאלוניקי לא היה בית מחסה לחולי רוח ממשלתי. ולכן הוכרחו היהודים ליסד ב־1908 מוסד זה. היוזם היה שלמה שלם, משורר בשפה האספניולית, ואתו קבוצת צעירים מסורים. שלמה שלם נפטר ב־1910, אבל המפעל שיזם המשיך להתקיים עד השואה. הכנסותיו היו מתמיכת הקהילה ומאגודות שונות וכן מתרומות נדיבים.

מתנות לאביונים

נוסדה בי״ד אדר תרס״א (1911), מטרתה היתה לספק ארוחת צהרים לתלמידים עניים בבתי הספר של העדה. הכנסותיה היו: הקצבה מהקהילה, מכי״ח, מתרומות שבועיות ונשפים. האגודה התחילה את פעולתה בהזנת 10 יתומים והגיעה במרוצת הזמן לספק ארוחות צהרים ל־400 תלמידים עניים שלמדו בבתי הספר של הקהילה. אגודת ״מתנות לאביונים״ עזרה ביחד עם ״אגודת בוגרי בית הספר אליאנס״ ליסוד בית היתומים על שם ״קרלו אלאטיני״. והיא סיפקה ארוחות גם למאושפזים בבית־חולים לחולי רוח. נשיא האגודה היה אברהם רווח ז״ל. מבין חברי הועדים השונים שניהלו את המוסר שבתקופות שונות ושנשארו בחיים נזכיר את: דוד אמארילייו, ז׳אק רווח וליאון משה.

״אגודת תומכי יתומים ויתומות״

מטרתה היתה לעזור לתלמידים יתומים עניים בבתי הספר היסודיים וכן לתת סטיפנדיות לאלה אשר רצו להמשיך את לימודיהם במקצועות חפשיים. נעזרו על ידה תלמידים שלמדו בפאריס (רופאי שינים, רוקחות), אחד בירושלים בבית מדרש למורים של חברת ״עזרה״ ואחד בקושטא בפקולטה לרפואה. היתה לה מחלקה מיוחדת של גבירות לעזרת תלמידות. היא יסדה והחזיקה גן ילדים בו למדו 40 ילדים רובם עניים.

הקהילה יסדה גם ״קופת יתומות״ להכנסת כלה, הכנסותיה היו ממס מיוחד שנגבה מכל איש אמיד בזמן נשואיו לפי גובה הסכום שנרשם ב״כתובה״, למשל:

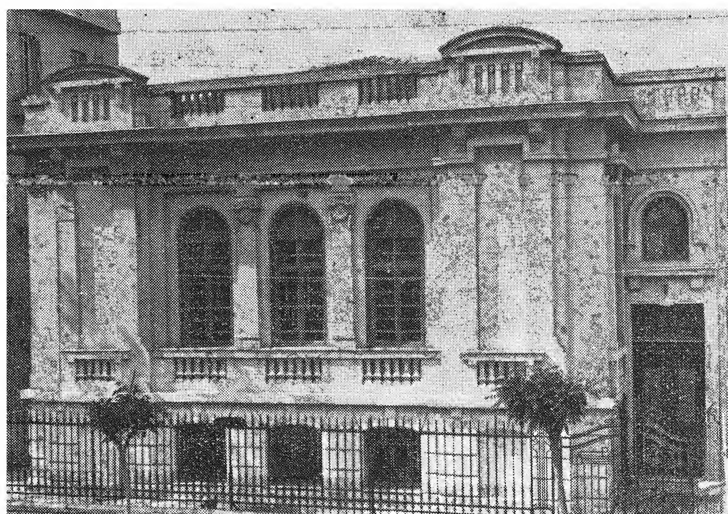
מ־125 עד 200 לירות רבע אחוז

מ־201 עד 300 לירות חצי אחוז

מ־301 עד 600 — שלש מאות הראשונות ½% והשאר ¾%.

ארגוני נשים למטרות סיוע למשפחות עניות

אגודה לעזרה ליולדות — נוסדה ב־1904 על ידי מסיימי בית הספר לבנות כי״ח. היא עזרה ליולדות ודאגו לבריאותם של הנולדים הרכים, ביחוד לאלה שאמותיהם מתו בשעת הלידה. האגודה התקיימה עד שנת 1917 (שנת שריפת העיר).

בית מתנות לאביונים Refectoire "Matanot laevionim"

אגודות־נשים "שריתה־קאלמאריה" וואר־דאר — עזרו לחולות וליולדות של שכונת העניים "קאל־מאריה ווארדאר" וסיפקו להן צורכי אוכל, שמיכות, צרכי הלבשה ופחם בחורף ועוד.

אגודת נשים "ביאן־פ'זנס" — נוסדה, בדצמבר 1895, על ידי בוגרות בתי הספר כי"ח ביוזמת הגב' סטרומסה, אשת המפקח על החקלאות בוילאייט שאלוניקי. היא עזרה לתלמידות עניות של בתי הספר של שתי שכונות העוני "קאלאמריה ווארדאר". בזמן מלחמת תורכיה יוון ב־1897 עזרה לחיילים וכן לפליטי היהודים שהיגרו ממקומותיהם. האגודה זכתה להערכה ולאות כבוד מטעם הממשלה התורכית.

"אגודות חסד" אחרות נוסדו על ידי בוגרי בתי הספר וארגו־נים שונים, ביניהן נציין:

1. בשנת 1905 נוסדה על ידי תלמידות לשעבר של בית הספר יצחק בן ארדוט, חברה לעזרת יתומות. היא חילקה פחם, צורכי אוכל: חלב, בשר, עוף ועוד, וכן בגדים שנתפרו על ידי חברות האגודה. החברה תמכה בסכומי כסף לעניים שהתבישו להושיט יד.

2. בשנת 1905 נוסדה אגודה על ידי בוגרות בית הספר האיטלקי, כדי לחלק לנצרכים צורכי אוכל, פחמים ורפואות.

3. בשנת 1902 נוסדה אגודה על ידי בוגרות בית הספר הפרוטסטנטי שמטרתה היתה לעזור לתלמידות העניות.

4. בשנת 1899 נוסדה האגודה שמטרתה; עזרה לנערות יהודיות ששרתו כמשרתות בבתי תורכים ונפתו, לפעמים, להתאסלם כדי להינשא לתורכים, וכן נערות שפנו לחיי שחי־תות מתוך עניותן ומחוסר נדוניה. האגודה עזרה להן בסכומים של 25—30 נפוליאונים זהב כדי שתוכלנה להינשא.

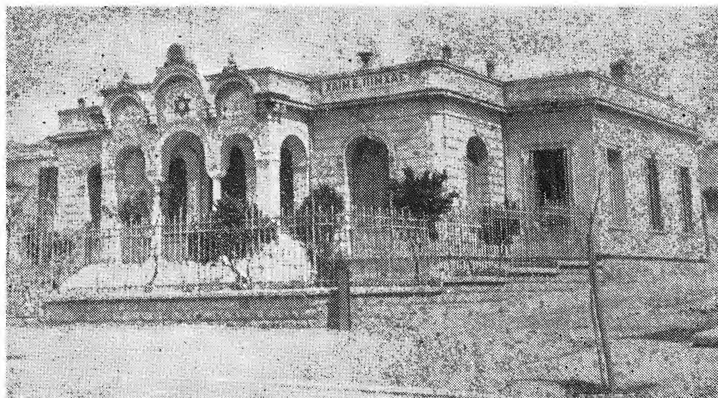
אגודות חסד שונות

אגודת "ישועה ורחמים" נוסדה ב־1894 על ידי הנדיב אברהם שאלתיאל. היא עזרה בהספקת צורכי אוכל וביחוד פחמים בחו־רף למאות אלמנות ועניים.

חברת "צדקה וחסד" הוותיקה בעיר, נוסדה ב־1874.

"עוזר לאביונים", "צרור החיים", "לה אירמאנדאד" (נוסד בשנת 1902), "פועל צדק" (נוסד ב־1895), "נותן סתר" (נוסדה 1923) היא סיפקה פחמים למשפחות עניות במחיר מוזל וכן לחם חינם, "בני אברהם" ועוד.

בשנת 1876 התעוררה יוזמה חשובה: לעזור לסוחרים שירדו מנכסיהם. סוחרים שונים ביחוד במקצוע המנופקטורה הטילו על עצמם, מתוך רצון, מס מסויים על כל חבילת סחורות שהגיעה לבית המכס הן ביבוא והן ביצוא. הסכומים שימשו במשך שנים רבות, לתמיכה שבועית בצורה מכובדת לסוחרים נצרכים. המפעל עזר גם להוצאות ביה"ס "תלמוד תורה הגדול".

מרפאה חיים פנחס Dispensaire Haïm Pinhas

בית־החולים הירש

עד השנים הראשונות של המאה העשרים לא היה לקהילת שאלוניקי בית חולים משלה. המוסד הרפואי הגדול "ביקור חולים" סיפק, אמנם, לאלפי משפחות עניות עזרה רפואית במרפאות ובבתי המרקחת שהוא פתח במקומות שונים בעיר, ורופאיו ביקרו את החולים שלא יכלו לבוא למרפאה בביתם, אבל זה לא יכול היה לשמש תחליף לבית חולים.

מלבד "בקור חולים", התקימו בעיר חברות לעזרה רפואית, מעין קופות חולים מצומצמות למאות חברים אשר טיפלו בחבריהן שהיו בני שכבות בינוניות לא עניות, והעסיקו רופאים בשכר. הבריאים התנדבו לפי התור לשמש שומרים בלילות ליד מיטות חבריהם החולים.

חסרון בית חולים יהודי היה מורגש מאד. אדם שמחלתו דרשה בהכרח אשפוז, אם היה מחוסר אמצעים, לא היתה לו ברירה אחרת אלא להתקבל בבית החולים העירוני התורכי אשר עליו רווחה בקהל המימרה "כל באיה לא ישובון". בעלי האמצעים, נכנסו לבית החולים האיטלקי שהתנהל על ידי נזירות, ובודדים אף הסכימו להתרפא בבית החולים היווני הנוצרי אשר מאכליו לא היו, כמובן, כשרים.

האיש שהגה לראשונה, למלא חסרון בית החולים היה הד"ר המשך, עד שבא האיש שהיה מיועד, מטעם ההשגחה, לבצע את פעולת החסד הגדולה עם החולים היהודים בעיר הוא הד"ר מואיזה (משה) מזרחי, בן שאלוניקי.

בהיותו נשיא "בקור חולים" ראה הד"ר מזרחי בעיניו את סבל הזקוקים לאשפוז. הד"ר מזרחי היה שייך לאחת המשפחות המיוחסות בעיר. הוא היה בן־אחותו של הד"ר אלאטיני המפורסם בטוב לבו ובמעשיו הגדולים לטובת הקהילה. בשובו מלימודיו במנטובה שבאיטליה, התפרסם הד"ר מזרחי כרופא בעל כשרון רב וביחוד כאדם רגיש לסבל זולתו עד שכנוהו בשם "איל בואין דוקטור", לאמור: "הרופא הטוב". הוא גייס למפעל הרפואי החשוב את חבריו הרופאים ז'אק פשא נסים, איזי צדוק ואלברט שקי, ויחד חתמו על מכתב אל הברונית קלרה הירש, אלמנת הברון הירש הידוע. תשובתה מיום 20.4.1898 היתה מהירה ומעודדת: היא הודיעה על תרומתה: מאתים אלף פרנקים זהב (עשרת אלפים נפוליונים) למטרת הקמת בנין בית חולים שיכיל מאה מיטות, וכן הבטיחה הקצבת שלשים אלף פרנקים להחזקתו, בתנאי שהקהילה תבטיח מצדה סכום נוסף. בינתיים היא שלחה 20,000 פרנקים לבנין שתי מרפאות.

ראשי הקהל לא יכלו למלא את התנאי, לא מחוסר אמצעים

בית חולים הירש Hôpital Hirsh

אנריקו פרירה מטובי הרופאים בעיר. הוא השאיר בעזבונו 400 לירות שטרלינג כתרומה יסודית לבנין בית חולים יהודי. אגודת חסד בשם "עוזר דלים", שבראשה עמד הרב דוד פיפאנו *, הקציבה גם היא לתכלית זו, סך 100 לירות זהב.

אבל תרומות ראשונות אלו נשארו בודדות ולא היה להן כספיים אלא מתוך חוסר העזה. עד אז היה כל תקציב הקהילה מבוסס בעיקר על המס הנקרא "פיצ'ה", מס הערכה שהיו משלמים רק העשירים והאמידים ועל ה"גאבילה" (המכס על בשר וגבינה) וכו'. הקהילה דאגה להרחיב את מסגרת המשלמים ולשתף על ידי כך את הקהל הרחב בהחזקת שרותי הקהילה. המנהיגים הפקידו במשך שנים אחדות את תרומת הברונית הירש בבנק כאבן שאין לה הופכין בטענם שאין כל סיכוי למצוא שנה שנה את האמצעים להחזקת בית החולים.

* מחבר ספרי הלכה חשובים וביניהם "אפוד בד", כן כתב את הספר שלשלת רבני שאלוניקי, שימש גם כרב ראשי ליהודי בולגריה.

נוכח חוסר אומץ הלב מצד ראשי הציבור, קם בפרץ הד״ר משה מזרחי. אחרי שכל השתדלויותיו אצל מנהיגי הקהילה לא נשאו פרי, החליט לפנות ישר אל העם. הוא הקהיל אספות פומביות. דיבורו הנובע מלב חם הסובל בסבל זולתו, וההומור בו תיבל את נאומיו עוררו התלהבות למען רעיון הקמת בית החולים.

קבוצת צעירים משכילים עזרו לו להפיץ את הרעיון בין כל חוגי הציבור, וביחוד בין בני המעמד הבינוני והפועלים. אלפים נענו לתעמולה שהקיפה חיש את כל העיר. הראשונים היו פועלי בתי החרושת, שהתחייבו בתרומה אישית: ״מטליק״ (רבע גרוש) אחד לשבוע. למפעל זה נקרא ״אבונאמיינטוס פופולאריס״ (מינויים עממיים). חולקו קופסאות בבתים, ופרוטה נצטרפה לפרוטה ונצטברו לסכומים ניכרים. בתרומות נרכשו נכסים במקומות מרכזיים בעיר שנתנו אחר־כך הכנסות להחזקת בית החולים; ההמונים המשיכו בנדבותיהם איש איש לפי יכלתו, ואחר־כך התעוררו העשירים, ותרומות גדולות זרמו מכל צד. תנועת ההתנדבות גררה אחריה גם את ראשי הקהילה.

ועדה של נכבדים קיבלה עליה לסדר את המגבית וכן להשגיח על הבנין ועל כל עניני האדמיניסטראציה של בית החולים אשר החלה בניתו בקצב מהיר. בתחילה הסתפקו בהקמת החלק האמצעי של הבנין על שתי קומותיו ובשני אגפים בעלי קומה אחת. הד״ר מזרחי, שהיה הרוח החיה בכל המעשה, דאג להתקין מעבדות מודרניות ולצייד את המוסד במערכת מכשירי ריפוי חדישים שכמוהם לא היו בכל המזרח.

ביום 3 לחדש מאי 1908, עשר שנים אחרי שהגיעה תרומת הברונית, הוחגה חנוכת הבית ברוב עם אשר השאירה רושם בל ימחה על משתתפיה. עשרים אלף איש התאספו בככר בית החולים, בהשתתפות מושל הוילאייט וקונסולים. הד״ר מזרחי, שהתחיל במצוה והביא את המפעל לידי סיום, ראה באותו היום את עולמו בחייו.

מחזה רב רושם קרה עם תום החגיגה, כאשר מאות צעירים הסתערו על הכרכרה של הד״ר מזרחי בעלותו עליה לשוב הביתה. הם כיסו אותה בפרחים ובלי לשעות אל תחנוני ״הרופא הטוב״ שהיה נרעש מהתרגשות, התירו הצעירים את רתמות הסוסים; ולתרועות הרמות של הקהל, גררו בידיהם את הכרכרה בעבותות משי עד ביתו.

הברונית הירש לא זכתה להיות בחנוכת בית החולים. היא נפטרה שנים אחדות לפני המאורע.

המוסד נפתח ב־25 מיטות בלבד, מספר שהוגדל חיש מהר ל־40, וכעבור שנים אחדות הגיעו ל־80 מיטות. הנכנס פנימה, עבר דרך מסדרונות מסוידים בצבעים בהירים, אל חדרים מרווחים מלאי אור ואויר. חצר גדולה של 200 אלף אמות מרובעות, הקיפה את המוסד ובתוכה הוקם בית כנסת קטן ויפה.

בית החולים שנשא את השם ״קלרה דה הירש״, נוהל כמה שנים על ידי הד״ר מואיזה מזרחי ובעזרת צוות רופאים, מהטובים שבעיר. הוא הציל נפשות רבות הודות למסירות הצוות אשר הערצתם לד״ר מזרחי המריצה אותם לשרת באהבה את המוסד, והודות לסדרים למופת ששררו בו ואשר כמוהם לא היו בכל תורכיה. אחרי שהד״ר מזרחי עבר מטעמי בריאות לפאריס ומת שם, הוקם בבית החולים, ביתן למרפאה על שמו. הרופאים המהוללים: ד״ר דרייפוס, ד״ר שקי האב, ובנו הפרופסור המנתח המפורסם הנרי שקי והדוקטורים קלדרון, יואל ואחרים ניהלו או שימשו כרופאי הבית בזה אחרי זה. בזמן המלחמה העולמית הראשונה שימש כבית חולים צבאי לחיילות סרביה שחנו בעיר, ורק ב־1919 הוחזר לקהילה.

הכיבוש הגרמני ומשלוחי יהודי העיר למחנות ההשמדה, שמו קץ לפעילות מוסד רפואי זה. כשחזרו שרידי המחנות ופליטי החרב, מועטים ודויים, ובאו לכונן את ״קהילת שאלוני־קי״, מכרה הקהילה את בית החולים לממשלה היוונית במחיר מועט, בתנאי שהשם של הברונית הירש ישאר חקוק בכניסה לבית.

הד״ר משה (מואיזי) מזרחי ז״ל
Dr. Moïse Mizrahi

לשכות הבונים החפשים

מאת יצחק א. די־בוטון

בין המפעלים החברתיים והתרבותיים בשאלוניקי ראויה להיזכר תנועת "הבונים החפשים". התנועה הגיעה להישגים חשובים, ביחוד, בתפקיד נכבד שמילאה בהכרזת המהפכה בתורכיה, בשנת 1908.

עוד לפני פרוץ המהפכה התורכית בשנת 1908, התקיימו בשאלוניקי לשכות של "בונים חפשים", שבשורותיהן נמנו אנשים בעלי שאר רוח, באין הבדל דת ואמונה והתבלטו בעיקר היהודים. בתנועת "אחדות וקדמה" של "הצעירים התורכים" שהתארגנה בימי משטרו של איש הדמים, השולטן העריץ עבדול חמיד, ואשר פעלה במחתרת, רבים היו היהודים חבריה ששאפו כחבריהם התורכים והשבתאים (דונמיס) לשחרר את העם מכבלי עבדותו, ומדיכוי המחשבה החפשית. אופיני הדבר, שעם פרוץ המהפכה, היה האח עמנואל אפנדי קראסו, עו"ד נודע לשם, פעיל מאוד בה. עליו נפל הגורל להתיצב כחבר במשלחת בת שלשה אנשים בפני הסולטן העריץ ולהורידו מעל כסאו. הוא בא לארמון "ילדיז" עם חבריו ואמר לאיש, שהטיל אימתו על אימפריה גדולה, כי מחנות הצבא הקיפו את ארמונו וכי עליו לוותר על כסאו לבל ישפך דם נקי חינם. עמנואל אפנדי קראסו היה אחד הפעילים בלשכת הבונים החפשים הותיקה ביותר בשאלוניקי.

אחרי פרוץ המהפכה, הרחיבו לשכות הבונים החפשים בעיר את מסגרת פעולתן החשובה. תפקידן הראשי היה, בהשתתפות חברי הסיעה "אחדות וקדמה", לחסל את כל האגודות הרשמיות של פקידי השלטון שכוחם היה רב במערכת הריגול לטובת מלכם העריץ.

בשנת 1910, פתחו לשכות הבונים החפשים באין מפריע את שערי "מקדשיהן" (אירגונם) כדי לגייס ולצרף אל שורותיהן חברים חדשים ובני נוער, ששאפו לקידמה והיו נכונים ומוכשרים להקריב את מיטב עתותיהם למפעלים אנושיים וחברתיים. בצעדים אטיים אך בטוחים, יסד "גרנד אוריאן" בצרפת, את הלשכה "ב'יריטאס" (האמת); לשכת הבונים החפשים המרכזית בצרפת יסדה את "ל'אב'ניר ד'אוריאן" (עתיד המזרח); הלשכה הגדולה באיטליה יסדה בעת ובעונה אחת את "מקדוניה ריסורטה" (מוקדון הקמה לתחיה); הלשכה הגדולה בספרד יסדה את "פרסיבירנסיה" (התמדה) וכן נוסדה גם לשכה אחרת לפי המנהג האיטלקי "לאבור אי לוקס" (עבודה ואור), לשכות אלו וגם אחרות שהתנהלו במיוחד ע"י יהודים, עיקר מטרתן היה לפתח את הכרתם של בני הנוער ולחנך את ההמון לאהוב כל הנברא בצלם, להשקיט את מכאובי הסובל באשר הוא, ולהפיץ תרבות ואור שיפזרו את החושך שהשתרר בתקופת משטר העריצות והטירור שקדם. בקשר לכך הם קיימו שעורי השתלמות לתלמידים עניים וליתומים.

הלשכות הנזכרות לעיל, שבחלקן המכריע היו מורכבות מיהודים בלבד, ראו צורך והכרח לכלול בהן גם מטובי החוגים התורכיים והנוצריים כי על כן, כידוע, "הבניה החפשית" אינה מבחינה בין גזע ודת, אומה ולשון, ורבים היו מבני אמונות אחרות שפנו וביקשו לקבלם כחברים בלשכות היהודיות. אפשר היה בזמן קצר, להפגש עם אחים רחוקים, ולהפגיש בישיבות הלשכות הללו חברים שהשתייכו קודם לכן לפולחן דתי שונה, כשהם דוגלים באותן הדעות וההשקפות, ושואפים בצותא להגיע למטרה האנושית הכללית הנכספת המכוונת את כולם. מצוה להזכיר כאן את שמות הלוחמים היהודים והאחרים שייצגו את התנועה הזאת ואשר לא פקפקו אף רגע קל לסכן את חייהם בתקופת המשטר התורכי הכושל. ביניהם יצוינו רושדי ביי אראם, מפקח על משרד התברואה בממשלת "הצעירים התור־כים", האיש הדגול מינטש בנבנשתי, מיסד הלשכה "אב'ניר דיל אוריינטי" (עתיד המזרח) שממשיכי פועלו הנערץ היו ברוך מאייסי, מאריו מאייסי, חיים סאפורטה (נשיא לכל ימי חייו), שאול בן שושן ועוד. כלם מילאו תפקידם בדרך נאה, ורבים חברי הלשכות, אשר ניצלו מצפרני הנאצים, נמצאים כיום במדינת ישראל.

הלשכה "עבודה והידור" שניהלוה בתבונה יוסף קראסו מבנק שאלוניקי, יצחק בן יעקב אלשיך מנהל המוסדות לחינוך ולמסחר "אלשיך", התמסרה בלב ונפש להספקת חינוך חינם לילדים מעוטי אמצעים. הלשכה "ב'יריטאס" (האמת) של המזרח הגדול מצרפת, שהיא מהעתיקות ביותר בשאלוניקי, פעלה בחשאי בימי משטר עבדול חמיד, והשתתפו בה חוגים מתקדמים תורכיים ויהודיים, ובכללם משכילים וכמה מראשי קהילת שאלוניקי. בין האישים רמי המעלה ורבי התהילה שהקדישו רוב זמנם ללשכה החשובה הזאת, ושהתפרסמו בשמם הטוב, הם: הנדיב מואיז בנבנשתי מבית הבנק יעקב בנבנשתי ובניו, המלומד וההיסטוריון יוסף נחמה, מנהל מוסדות חברת כי"ח בשאלוניקי לפנים, שהתמסר במיטב כחותיו להפצת תרבות שהיווה יסוד בתכנית חברת כי"ח.

החבר האחרון של הלשכה "ב'יריטאס" (האמת) היה הידיד והאח אלברט ג'יניאו, שמבט אחד בעיניו היוקדות, היה בו כדי להמתיק כל מרירות, ולטשטש את יסוריו של המעונה והנדכא. הוא היה איש בעל לב רגש, שכל חייו הקדיש לעם ולטובתו, בן נאמן לאביו יקר המדות מאיר ג'יניאו, מיסד "הישיבה" המפור־סמת בשאלוניקי הנודעת בשם זה. על אף היותו חניך כי"ח והיה רחוק מכל פעילות ציונית, הוא נתפס לבסוף לרעיון התחיה היהודית, הוא ידע "גאוה יהודית" מהי? וחינוכו המוש־לם נטע בלבו הטהור אהבה לשלמות. הנאצים הארורים שלחו ידם בו, שמו קץ לחיים העשירים, של איש ישראל פאר קהילתו.

זכורני, בשנת 1935 זכינו להקשיב לנאומו בלשכת "הבונים החפשים" בתל־אביב, שאז ביקר בה לרגל יריד המזרח כדי לייצג את ממשלת יוון בביתן היווני המיוחד שהוקם בו. באחת מאגרותיו אלי, משנת 1936 העיר והזכיר: "אם שוכן מרום יזכני, אהיה אחד החלוצים, אשר יביאו תרומתם להקמת המשכן הגדול בציון".

כה היו תכונותיהם של האחים "הבונים החפשים", בנים נאמנים לעם ישראל בעיר שאלוניקי, יד עריצים טמאה המלאה דמי קרבנות חפים מפשע השיגתם, הכריעתם לארץ, ושמה קץ לחייהם מלאי המעש וההוד.

בית הקברות בשאלוניקי

מאת מ. מולכו

בית החיים [1] של יהודי שאלוניקי, שנחרב במלחמת העולם השנייה, השתרע בשטח של 357,796 מטרים מרובעים, אחר כמה קיצוצים והפקעות. מגורשי ספרד ופורטוגאל התחילו קוברים את מתיהם מצד דרום העיר, סמוך לחומה, וקימעא־קימעא הרחיבו את גבולות שדה הקברות עד שהגיעו מצד מזרח לרגלי הר חורטיאטי ומצד דרום למקום הידוע בשם לה טומבה. הוא הקיף עד שנת 1889, שאז נהרסה החומה הדרומית, גם את המקומות של הרחוב העולה משפת הים עד בית הקברות של היוונים הנקרא איואנגיילּיסטרה, את שדה ההתעמלות של חברת פאאוק, האוניברסיטה היוונית על גניה וחצרותיה והמגרש לספורט והתעמלות של אירקול. בשנה זו נסללה סמוך לחומה שנהרסה הרחוב הידוע היום בשם איתניקייס אמינים (בזמן שלטון תורכיה נקרא חמדיה).

בשנת 1886 הוקם באיזור היותר עתיק של בית העלמין הגימנסיה התורכית חמדיה (היום האוניברסיטה היוונית). חבל שהמנהיגים הרוחניים של אותו זמן לא ייחסו שום ערך היסטורי למצבות המופקעות, ששימשו אבני־יסוד לבניין בית אולפנא הנז' ואיש לא דאג, לפחות, להעתיק את כתובותיהן, שהכילו חומר היסטורי חשוב על אישים ידועים ובלתי ידועים לנו. כך אבדו לעולם מצבותיהם של ר' יעקב ן' חביב, מישטרי דון שלמה לבית הלוי, אמאטוס לוזיטאנוס, בנימין הלוי אשכנזי ואחרים, שמילאו תפקיד חשוב בשטח המדעים או בהנהלת הקהילה. על סמך המערות והחפצים שנמצאו בתוכן, המצבות עם כתובות יווניות, השרידים של בניינים עתיקים שנמצאו באזור שעל־יד האוניברסיטה, יש להסיק, שהשטח שהיה קרוב לחומה, שימש מקום־קבורה לתושבי העיר בזמן שלטון ביזאנטיון.

המצבה היותר עתיקה שיכולתי לחשוף היא משנת רנ"ג (1493). אין ספק שנמצאו מצבות יותר עתיקות במקומות המופקעים בשנת 1886 בפקודת השלטונות התורכיים של העיר. מותר לשער, שהאשכנזים, האיטלקים והספרדים, שהתאזרחו בשאלוניקי במאה הט"ו אחר כיבוש העיר על־ידי התורכים (1430), קברו שם את מתיהם לא נשארו שוב שרידים מבית הקברות של היהודים בזמן שלטון רומא וביזאנטיון.

במאה השש־עשרה היה רווח בשאלוניקי המנהג לא להניח אבן מצבה על קבר אשה, ילד או אדם פשוט מדלת העם. אבן שטוחה חצובה מההר הקרוב שימש להם גולל, בלא שנחקק עליו שום כתובת. הרבה פעמים ציינו והגבילו את המקום התפוס על־ידי הגופה באבנים קטנות נעוצות באדמה. ברם, אישים שמילאו תפקיד חשוב בחברה היהודית, עשירים ויחסנים, נשים צדקניות מזרע היחס והמעלה זכו לאבן מזכרת ועליה היתה חרותה כתובת בעברית. בדורות הראשונים לגירוש ספרד נהגו להעמיד מצד הראש של הנקבר לוח או עמוד של שיש

1 בספרי רבני ספרד מהמאה ה־13 ואילך נקרא בשם זה שדה הקברות של היהודים. וזה השם השגור בין יהודי שאלוניקי עד היום (בקיצור "בידחה").

בית הקברות בשאלוניקי (בקצה התמונה חלק מהעיר והמגדל הלבן)
Le Cimetière Juif

ועליהם היה חקוק נוסח מקוצר ומצומצם. ציונים כאלה נמצאו במיוחד על קברות יהודים אשכנזים, שקבעו את דירתם בשאלוניקי במחצית השנייה של המאה החמש־עשרה. אולם המנהג היותר נפוץ היה להניח על הקבר אבן מאוזנת בצורת מלבן, פחות או יותר גדולה [2].

בכלל השתמשו היהודים במחצית הראשונה של המאה השש־עשרה באבני שיש שהיו מכסות קצת יותר את המקום התפוס על־ידי הגופה. ברם אחר־כך הלכו והשתמשו באבנים גדולות וכבדות, ביחוד לרבנים ואנשי שם [3]. עד המחצית השנייה של המאה השמונה־עשרה נהגו לשים את המצבה על הארץ. מסוף המאה הזאת ואילך פשט המנהג להניחה על בסיס בנוי מאבנים או מלבנים.

בבית העלמין של יהודי שאלוניקי נמצאו כתבות המצטיינות בשפה צחה ומליצית, שמחבריהן כתבון ברוח השירה הספרדית.

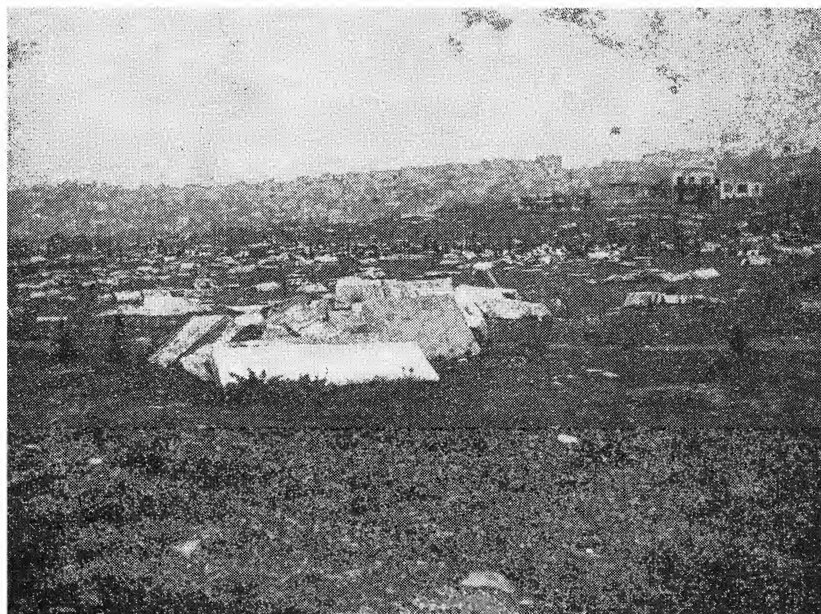
אחר תרדמה ארוכה של יותר ממאה וחמישים שנה, שאז אנו מוצאים בנוסחי המצבות גיבובי מלים, בליל מליצות תנכיות עם ביטויים לקוחים מן הספרות התלמודית ומהזוהר, עלה על במת ההיסטוריה של יהודי שאלוניקי הרב יהודה נחמה (תקפ״ה—תרנ״ט), מחלוצי ההשכלה בעיר הזאת. הוא ניסה את כוחו בשירה העברית וכתב שירים בחרוזים שקולים בטעם זמנו. גם חיבר את ה״הלצה״ של הנדבן והעסקן הציבורי משה אלאטיני (מת בש׳ תרמ״ג) וכתובות אחרות. ברם, מי שהכניס בשאלוניקי רוח חדשה בשירה העברית הוא ר׳ משה אוטולינגי ((מת בשנת תרס״א), יליד ליוורנו, מנהל בית־ספר ת״ת. הוא למד פילוסופיה באוניברסיטה האיטלקית וחונך בארץ מכורתו על ברכי הספרות של תקופת ״התחיה״. כתב קינות, שירים ומכתמים בסגנון מקראי על טהרת השפה העברית וחיבר גם הרבה ״הלצות״ בשפה מליצית וברוח פיוטית.

המורים חננאל חסיד נ״ע וברוך בן־ייעקב הי״ד, הרב יצחק ברודו הי״ד, שהיו מחוננים בכשרון פיוטי, הלכו בדרך שסלל להם, ולרבים אחרים, מורם ורבם ר׳ משה אוטולינגי, וחיברו שירים, קינות ו״הלצות״ [4].

יהודי שאלוניקי נהגו להציג למת ציון זכרון בשפת עבר. רק שתים או שלוש כתובות מן המאה השש־עשרה נמצאו חקוקות בספרדית ובאותיות מרובעות. במחצית הראשונה של המאה השמונה־עשרה, לאחר הרבה דורות של התבוללות, נהגו אנוסי פורטוגאל, שהיגרו מן המערב כלפי המזרח בברחם מחמת האינקוויזיציה, לחרות על אבן המצבה כתובות בשתי לשונות, עברית ופורטוגיזית, השנייה באותיות רומיות. היהודים שהיגרו מאיטליה לשאלוניקי בשליש הראשון של המאה השמונה־עשרה לא הזניחו את שפת האם ובבתיהם דיברו איטלקית. על מצבת קבורתו של הרופא אלעזר אלאטיני מליוורנו (מת בש׳ תקצ״ד) מופיעה בפעם הראשונה הלשון האיטלקית. גם השפה הצרפתית חדרה אל בית־הקברות ברבע האחרון של המאה התשע־עשרה בהשפעת בתי־הספר של כי״ח. לאחר שצבאות יוון פלשו לשאלוניקי (באוקטובר 1912), התפשט המנהג לרשום ביוונית את שם המת ויום הפטירה. נמצאו גם כתובות אחדות חקוקות ביידיש מראשית המאה המאה שלנו. הנפטרים היו ממשפחות פקידים גבוהים בהנהלת מסילת הברזל.

2 נמצאו מצבות שארכן 1.05—1.10 ורחבן 0.30—0.40 מטר.
3 ארכן הגיע עד 2.60 ורחבן עד 1.25 מטר.

4 הספרדים קוראים ״הלצה״ לנוסח המצבה, שהם רגילים לחברה בלשון מליצית ובחרוזים שקולים (עיין ״אבני זכרון״ מאת שד״ל).

בית הקברות אחרי חרבנו Le cimetière Juif detruit par les nazis

מאורעות בחיי הקהילה*

שאלוניקי עולה בלהבות

שבת ל׳ באלול תרע״ז (18.8.1917) **

מאת יוסף עוזיאל

היה זה ביום שבת ל׳ אלול תרע״ז, באוגוסט 1917. בעיר רבתי עם, שבתה העבודה בנמל ובמסחר, במלאכה ובבנקאות ובכל חיי הכלכלה. באותו היום בשעות המוקדמות של אחה״צ החלה תנועת המטיילים. רציף הים שאורכו יותר מקילומטר, שדרות ה״קמפניאס״ (רובע החווילות) המו מאנשים. באותו יום נשבה ה״טראמונטאנה״, זו הרוח העזה שבאה מבקעת נהר הוארדאר, זו הרוח שרב חלקה בכל התבערות שפקדו את שאלוניקי במשך הדורות. בתבערות אלו נשרפו רובעים שלמים ונשמדו בתי עקד ספרים וכתבי יד חשובים ונדירים. אחת התבערות הגדולות חלה בסוף המאה ה־19 ואז נשרפה מרבית העיר. מאז יצאה העיר למרחב, פרצה את החומות, הותקנו בה רחובות מרווחים, חלה הטבה בטיב הבניה ובאמצעי כבוי שרפות.

בשבת זו לא עלה על דעת איש כי אסון גדול מתרחש ובא. ולפתע, פשטה השמועה: דליקה גדולה פרצה באחד מרובעי העיר.

סיבה פעוטה לכאורה: פתיליה התהפכה בדירתה של אשה יוניה מפליטי אסיה הקטנה, שגרה בעיר העילית הנקראת ״תורקמאדה״, והרחוקה מהמרכז. האש אחזה ברהיטי הבית הדלים, אכלה את הקירות הבנויים חומרים קלים ועברה תוך דקות ספורות אל הבתים הסמוכים, אף הם עשויים עצים וביניהם לבנים אדומות או עפר מיובש בשמש. ״הטראמונטאנה״ שהשתו־ללה במלוא עוזה, ניתקה קורות בוערות והעיפה אותם אל בתים אחרים. אחרי חצי שעה מעת פרוץ הדליקה זרם נהר אש לעבר העיר התחתית, בלי למצוא על דרכה כל מעצור. בשום מקום לא נמצאו אמצעי כבוי. המשטרה עמדה אין אונים באפס מעשה. הדליקה התפשטה במהירות מסחררת, הקיפה את שוקי המסחר ומחסני התבואה, תקפה את שורת בתי המלון והקפה שעל שפת הים, ושלוחותיה פרצו מזרחה ודרומה אל השכונות המרכזיות המאוכלסות בעיקר יהודים. אמנם הכבאים המתנדבים שהוזעקו סוף סוף, רובם יהודים, ביצעו מעשי גבורה בכבוי האש, אבל חיש נתייבשו צנורות המים והקול פשט ועורר אימה: אין מים! ומדוע? מפני שאיש, אשר היה בידו להציל, אטם אזנו משמוע לזעקת העיר ההולכת ונחרבת...

באותו זמן, מלחמת העולם הראשונה, שימשה שאלוניקי וסבי־בתה בסיס לצבאות הברית שלחמו בחזית בולגריה, והמפרץ הפך למעגן הצי הצרפתי הגדול. בכל יום בשעות של אחר הצהרים, היה חלק עצום ממימי העיר מוזרם בצינורות גומי אל אניות המלחמה. כשפנו מצד שלטונות העיר אל הגנרל סראי, המפקד העליון הצרפתי, בבקשה שיוותר למשך כמה שעות על העברת המים לצי, השיב בעזות: חיילי מעל לכל! התוצאה היתה שבשעות הראשונות של השרפה, כשעוד היתה אפשרות לאתרה, לא היו מים, ועד שנגמרה השאיבה לאניות, כבר קבלה הדליקה ממדים איומים. הכבאים לא הספיקו להלחם באש שבאה מכמה צדדים בבת אחת ובלעה בתוך רגעים גושי בתים. הפניקה הספיקה לפזר את הכבאים המעטים האחוזים גם הם חרדה לגורל בתיהם ומשפחותיהם, ולא נשאר איש לבלימת האש.

התנהגות השלטונות היתה מתמיהה. בעיר היו בניני אבן עצומים שהיו יכולים לעכב לזמן מה את התפשטות השרפה. אך הללו נהרסו בדינמיט ע״י הצבא. הראשון היה בית הכנסת המרכזי הנקרא ״תלמוד תורה הגדול״, והמוסד החינוכי הגדול הסמוך לו, בנינים מונומנטליים עשויים כולם אבן מוצקה ועמודי שיש גדולים. הרוח המשיכה להשתולל. הלילה רד ואור הלהבות האיר מחזה גהנומי. בכל רחובות העיר ואף על שפת הים, בין שורות הבתים המתמוטטים כבניני קלפים, ליד הקירות הנופלים, בתוך ענני העשן וגיצי האש, התרוצצו אלפי אנשים, נשים וטף, מבלי לדעת לאן לפנות כדי להציל את נפשם. אחזו בידיהם או טלטלו על שכמם חפצים או רהיטים שהוציאו מבתיהם כדי להעמידם במקום מרוחק. אחר רגעים אחדים היה הכל אחוז להבות: חולים ואף יולדות יצאו ממיטותיהם וקראו לעזרה ושומע לא היה להן. אמהות חיפשו את ילדיהן תוך קריאות יאוש ובעלים את נשותיהם שאבדו במהומה. אף הסירות בקרבת החוף עליהן העמיסו אנשים את רכושם, בערו מהגיצים האלה.

צבאות אנגליה וצרפת ניסו להשתלט על הדליקה, והביאו משאבותיהם וצינורותיהם אל העיר: אבל היה זה מאוחר מדי. שאלוניקי בערה כל מוצאי השבת ולמחרתו מהבקר עד הערב. שטח של אלפי דונמים בדמות טראפציה ענקית הפך איי חרבות. רק אחרי שרצועת הלהבות עברה את כל אורך הרציף מהנמל עד המגדל הלבן המתנוסס על שפת הים, ואשר מעבר לו מתפ־שטת העיר החדשה, רק אז פסקה ה״טראמונטה״ והאש שקעה.

55 אלף איש ללא קורת גג

אחרי השרפה נתגלה כל גודל האסון. חמישים וחמשה אלף נפש מהן 52 אלף יהודים נשארו ללא קורת גג, ללא כתונת על בשרם.

* מאורעות עגומים רבים קרו בקהילת שאלוניקי, ביחוד אחרי מלחמת העולם הראשונה. אך שנים מהם שריפת העיר (1917) ומאורעות שכונת קמפבל (1930) גרמו למפנה מכריע בחיים המגובשים של תושבי העיר היהודיים. מאז נתערערו יסודות הקהילה המוצקים והתחילה ההגירה הגדולה מהעיר לארצות תבל וכן גם לארץ־ישראל. לכן ראינו בצורך לסקור שני מאורעות אלה בקובץ זה. — המערכת.

** ר׳ מפת העיר המצורפת לקובץ זה.

כל רובע העסקים על אלפי חנויותיו, כל הבנקים, בתי המלאכה, בתי הספר, מועדוני הנוער, בית הקהילה והרבנות, 36 בתי כנסת גדולים וכמאה בתי תפילה קטנים, שש "ישיבות", היו למאכולת אש. מאות משפחות אמידות אבד להן הכל, בית, ריהוט, רכוש בסחורה, והפכו לעניים. גם אלה שחפציהם או סחורותיהם היו מבוטחים, נודע להם שלא יקבלו יותר מ־25% מדמי הבטוח. קרבנות בנפש היו מעטים ביחס לגודל הקטס־טרופה, 10 עד 15 נפש, ביניהם משפחה שלמה. אבל אחרי השרפה באו המחלות ועשו שמות בתושבים האומללים, הנמקים בסבל ובתנאי הגיינה איומים. במשך חדשים הצטופפו אלפים בבתי קרוביהם ואצל מכריהם בעיר החדשה המשתרעת בדרום, או בשכונת העניים ברון הירש שבצפון, במרתפים ובמסדרונות, בעוד שאלפים אחרים לנו במחנות אוהלים וצריפים מחוץ לעיר. אלה ואלה קיבלו רבע ככר לחם לנפש, לפעמים פחות מזה מידי הממשלה והעיריה, ומאחר שתשעים אחוז מהמאפיות נשרפו ואלה שבעיר החדשה לא הספיקו לכל הקהל הרעב, הוטל מטעם השלטון על הטחנות הגדולות של משפחת אלאטיני לאפות לחם. ועדת העזרה המיוחדת מטעם הקהילה דאגה לחלוקת לבנים ובד לנגועי השרפה.

בצערם הגדול, ומאידך, יחס שהוא כלו מעורר תמיהה ואף חמור מאד. ואלו ההוכחות:

א. לא נפתרה הקושיה החמורה: איך לבאר אזלת־היד הג־מורה של השלטונות במה שנוגע למלחמה נגד השרפה עוד בהתחלתה, וכניעתם לגנרל הצרפתי בסרובו לוותר על הזרמת המים לצי ולהעדיף הזרמתם לכבוי הדלקה המסוכנת. גם אין להבין פיצוץ בניני אבן גדולים עוד בטרם תתקרב אליהם האש. ואם בשעות הראשונות חסרו המים, מדוע למחרת נעשה כה מעט למען הדליקה? והאם באמת נעשה הכל כדי להציל את החלק המרכזי של העיר בו בתי היהודים היו הרוב, או שמאמצים אלה רוכזו למניעת השרפה מלעבור אל הרובעים המאוכלסים בעיקר יוונים?

זכורני, ביום השני לשרפה יצאתי מביתי שברובע הקאמפאני־אס, העיר החדשה אליה לא הגיעה הדליקה, בהיותי מודאג לגורל אבי שהיה גר בשטח הנפגע. בהתהלכי בין החרבות העשנות שבמרכז העיר, הגעתי עד למול הרובע היווני הנקרא "קאמארה". הדליקה השתוללה בשכונות יהודיות הסמוכות ואיימה על הרובע היווני ה"קאמארה". והנה ראיתי שם המון חיילים ואזרחים נלחמים בחרף נפש בשרפה. זולפים קלוחי מים אדירים אל

שאלוניקי עולה בלהבות
Une des vues de l'incendie de 1917

אל הסבל שהיו נתונים נגועי השרפה, התווסף החורף שהקדים אותה שנה לבוא. גשמים מטרידים ורוחות קרות העיפו את האוהלים לפעמים על ראש תושביהם. נקל לתאר את מצבם של אומללים אלה ושל ילדיהם בלילות סערה.

שני פנים ליחסם של ראשי השלטון ושל צבאות בעלי הברית אל נגועי השרפה. האחד, עזרתם הפעילה לאוכלוסיה היהודית

קירות הבתים מסביב ועושים הכל כדי למנוע את האש מלעבור לבתי הרובע ואכן הצליחו במאמציהם והרובע ניצל. נשארתי תוהה נוכח מחזה זה, ואמרתי לנפשי: אילו נעשה מאמץ דומה ביתר חלקי העיר!

העולם היהודי הזדעזע לשמע האסון שפקד את הקהילה הגדולה והפורחת. סכומים גדולים הגיעו לועדת העזרה מחברת

"כל ישראל חברים" ומארגונים אחרים וכן מארגונים נוצריים. ביחוד יש לציין את אגודות נשים צרפתיות והצלב האדום שהגישו עזרתם לתת מחסה ומזון לנצרכים. הם נתנו מאות אוהלים וגם ארגנו עזרה לקרבנות האסון. מפקדי צבא אנגלים חילקו מאות אוהלים וארגנו עזרה תכופה ליושבי המחנות בחלקם לחם וצרכי מזון; קצין גבוה צרפתי, הקומנדנט דנן, דאג כאב להמוני הפליטים שבסביבת המחנה שהיה נתון תחת פקודו. הוא ארגן עזרה רפואית יעילה לחולים ודאג להטבת המצב הסניטרי; נערה מבוגרת איטלקית, העלמה פאלאמארי, פתחה על אחריותה גן־ילדים לילדי סביבת ביתה ברובע הקמפניאס ודאגה גם להזנתם בכספיה ובעזרת מכריה.

השלטונות הראו אחריות לגורל נגועי השרפה ע"י הקדשת סכומים לא קטנים לעזרה ראשונה. יש לציין את היחס האנושי של מר אדוסידס, המושל הכללי של המחוז, ורעיתו. רעית המושל היתה הראשונה ליזום הקמת מחנה אוהלים מחוץ לעיר למחרת האסון, והיא דאגה להעמדתם בתנאים מתקבלים על הדעת. גם מושל העיר ארגירופולוס ראוי לציין על מאמציו להקל על סבל הקהל. הועדה המרכזית היהודית לעזרת נגועי השרפה הקימה שכונות שלמות במתקני הצבאות האירופאיים שנרכשו בכספי המגבית שלה ובעזרת הקהילה והממשלה היוו־נית. זכורים לטובה הפעילים ביותר בועדה הנ"ל, דוד מטלון ודוד משה ז"ל, אשר במסירותם ובכשרון הארגון שלהם עבדו ללא ליאות ותוצאות מאמציהם ראויות לשבח.

אחרי הדליקה נשמעו חשדות שאולת היד של השלטונות לכיבוי השרפה נבעה מתוך שאיפה כמוסה לנצל את השואה המקרית, כדי להרוס את העיר ששליטתה היהודית עליה בלטה בה בצורה "מרגיזה" גם אחרי חמש שנות כבוש יווני, ואף אחרי הצפת העיר באלפי פליטים מתראקיה ומאנטוליה, ולכונן במקומה עיר בעלת צביון יווני מובהק.

ב. עוד עיי המפולת היו עשנים וכבר נתפרסמה תכנית שיקום העיר שאלוניקי מחדש, שהכתה בתדהמה את האוכלוסיה היהו־דית. מיניסטר פפאנסטאיסטו עיבד והכריז על תכנית דרסטית להפקעת הקרקעות בשטח הנשרף. תכנית זו היוותה למעשה ביטול בעלותם של היהודים על מגרשי בתיהם. תמורת זכות בעלותם, ניתנו בידם בונוסים, ללא סימון שטח קבוע, שלא הש־אירו להם אלא להתחרות עם קונים אחרים על אדמותיהם הם.

בנוגע ליחס השלטונות לשרפה עצמה בשעות היותה בעיצו־מה, יש לי השערה שלכאורה תראה כפנטזיסטית, אבל היא מבוססת על אפיזודה שהתרחשה ימים אחדים לפני האסון ואשר שלושה עסקנים ציונים היו מעורבים בה. מכיון שלדאבוני, נספו שנים מהם בשואה, אוכל רק אני, היחידי מביניהם שנשאר בחיים להעיד על הדבר. והנני מוסר פה את העובדה לעיונו ולחקירתו המעמיקה של מי שיכתוב את ההיסטוריה של שאלוני־קי מבחינה יהודית וכללית.

במלחמת העולם הראשונה אולצה ממשלת יוון, בלחץ ממש־לות ההסכמה, לתת בשאלוניקי אכסניה ל"ממשלת סרביה בגולה", בשעה שכל ארצה נכבשה בידי צבאות אוסטריה וגר־מניה. הכנסת אורחים זו לא נעמה לממשלת יוון, משום שעוד קודם לכן, בימי המלחמה הבלקנית תבעה סרביה לעצמה מוצא אל הים דרך שאלוניקי. עתה חששה יוון, שאחרי שינתן לסרביה להציג רגלה בשאלוניקי, לא בנקל ולא בחינם תצא ממנה. ואולם, על אף החששות המדאיגים האלה, לא יכלה יוון שלא להענות לרצון המעצמות אשר גורלה היה קשור עמהן לחיים ולמות. היא הרשתה בדלית ברירה לסרביה להעמיד בשאלוניקי מרכז לשלטונה האדמיניסטרטיבי והצבאי.

אנשי השררה הסרבית נתנו עיניהם בבנין גדול ויפה בקרבת הים (לפנים משכנה של משפחת פרננדס העשירה והאצילה), אשר קומתו השניה היתה תפוסה על ידי מועדון האגודות הציוניות "מבשרת ציון" ו"בנות ציון", ושימשה מרכז, ממש נחיל דבורים, לעבודה לאומית אינטנסיבית. היו בו בשתי קומו־תיו עשרים חדרים נאים. הסרבים מצאוהו מתאים לשיכון משרדיהם, ואנחנו נצטווינו לעזוב את המקום.

היתה זו מהלומה קשה לפעולות הציוניות. שנים מחברי בועד הציוני, וכותב הטורים האלה התיצבנו בפני מושל המחוז והתחננו על נפש אגודותינו. המושל הביע את צערו על שני־מוקים פוליטיים עליונים גרמו להחרמה ונתן לנו ארכה של שבוע ימים כדי שיהיה סיפק בידנו להשתדל בפני נציגי השלטון הסרבי, שימצאו מקום אחר למשרדיו. לחברי ולי היתה הרגשה אינסטינקטיבית שהמושל היווני ישמח לכל עיכוב שיבוא בדבר. ואולם המפקד הסרבי דחה בתקיפות את טענותינו, ואף לא הסתיר את כעסו על הארכה שניתנה לו ע"י היוונים.

ביום השלישי אחר פגישתנו עם איש השלטון הסרבי היתה העיר למאכולת אש והבנינים הגדולים והמוצקים ביותר עלו בלהבות או פוצצו ע"י הצבא, בתוכם מעון המועדון הציוני — וכך בטלה התכנית בדבר אכסון ממשלת סרביה בשאלוניקי.

אם שרפת שאלוניקי היתה מכוונת או מנוצלת בדיעבד מטעמים אנטי יהודיים או מנמוקים פוליטיים בלקניים מוסת־רים, על כל פנים, ועל אף הכל, לא נעקר לגמרי צביונה העברי של העיר. הסבל היה גדול, ורבבות מאחינו התגוללו זמן רב במשכנות עראי מעוררי חמלה. למרות הכל התגברה הדינ־מיות הבלתי מנוצחת של קיבוץ מופלא זה על כל אבני הנגף. המסחר שהושמד ושותק כליל, שב לתחיה במאמץ כל אחד, בפלאי המצאות של קניה ומכירה, של סידור דלפקי סחורה בפתחי בתים, במרפסות ובחלונות. בעלי מלאכה חידשו את סדנאותיהם בחצרות על עגלות יד ובמרתפים. חלפנים פרטו לירות ברחוב ובעלי מסעדות התחכמו למצוא, במשטר של מחסור כללי ושל הגבלות חמורות, ממקורות מחתרתיים, לחם ומצרכי מזון ללקוחותיהם הרעבים. נוכחותם של צבאות אירו־פאים הזקוקים לכל מיני אספקה לאכילה ולהלבשה, לחימום ולצרכים משרדיים, הביאה לגיאות עצומה, שתיקנה את נזקי השרפה וחיזקה את מעמד האוכלוסיה היהודית. גם המעשה האכזרי של הפקעת המגרשים מידי בעליהם, גם הקיפוח המשווע של חברות הביטוח שמצאו עילה חוקית להחזיר רק פרוטות מדמי הביטוח, לא הרפו את ידי הפרט והכלל. שיכונים לאלפי משפחות נבנו או סודרו במחנות צבא עזובים; בתי ספר נפתחו במקום אלה שנשרפו ומועדוני נוער נוסדו או נתחדשו, והחיים הציבוריים המו שוב.

שאלוניקי נשארה העיר היהודית הגאה והפורחת, עד היום המר והנמהר בו באו המרצחים הנאצים ושלחו לכבשני האש את כל יהודיה, גברים, נשים וטף.

אחרי הדליקה

(מפרשת חיי)

מאת יצחק אלבו

נישול היהודים ממגרשיהם

למחרת הדליקה הזדרזה הממשלה היוונית והכינה חוק מיוחד, שהיה למעשה שלילת הבעלות מכל אותם האזרחים שהחזיקו נכסי דלאניידי בשטח הדליקה. החוק התכוון בזה למנוע מהיהודים, שהיו 90% מבעלי המגרשים, בניה חפשית ומרוכזת, לפזר אותם בכל שטחי העיר ולשלול מהעיר החדשה שתבנה את הצביון היהודי המיוחד שהיה לה לפני הדליקה.

קשה לתאר את הרושם המדהים שהצעת החוק הנ״ל עשתה על התושבים היהודים ואף גם על רבים מהלא יהודים. ראשי ועד הקהילה ובאי כחם של ארגונים יהודיים התאספו לשם דיון על המצב. באחת הישיבות לשעת חרום של ועד הקהילה היהודית הובאה לידיעתו הצעת ממשלת איטליה לעזור להגירת התושבים היהודים משאלוניקי לטריפוליטניה שנמצאה תחת חסותה, והיא הבטיחה את עזרתה המלאה לתכנית זו.

חמשה עשר יום אחרי הדליקה התקיימה אספה המונית נגד הצעת החוק הנ״ל שאורגנה על ידי ארגון בעלי הבתים והמגרשים. הצעת חוק זו היתה פרי יוזמתו של השר היווני הידוע פפנסטסיאו, שהציג את עצמו כסוציאליסט, וכמה שנים אחרי זה יזם את חוק מנוחת יום ראשון, שכוונתו היתה להכריח את היהודים לנוח ביום ראשון במקום יום שבת, יום מנוחתם המקודש.

פרטים אחדים על תכנית פפנסטסיאו יבהירו את המצב:

שטח השרפה השתרע על 128 אקרים (1280 דונמים מטריים). האדמה היתה שיכת לארבעת אלפים מאה ואחד (4101) בעלים, לפי אומדנה חלקם של היהודים עלה ל־90% מכל בעלי המגרשים. חוק ההפקעה קבע שלא תורשה בנייה מחדש על שום מגרש, אלא כל השטח ימסר לחברה שנקראה ״גוש נכסי דלא ניידי״; כל בעל מגרש יקבל בונוס מיוחד שאין לו זכות העברה, אלא ישמש לו כעין מניה על סכום קצוב לפי ערך המגרש, אשר בעזרתו יוכל, ביום הכרזת מכירת המגרשים, להתחרות עם קונים אחרים על קנית מגרש חדש באיזה מקום שיהיה. החוק קבע גם את ערך המגרשים במחיר שרירותי, והעריך את הסך הכולל ל־113 מיליון דרכמים אשר עליהם יש להוסיף את הוצאות הפינוי מהרחובות וכן ההוצאות לסימון הרחובות וסדורם. בעלי מגרשים קטנים היו לגמרי מחוץ לכל אפשרות התחרות לקניה, אלא אם הצטרפו יחד.

שלילת בעלות ברורה זו, אשר השאירה רק הזכות להתחרות עם אחרים, נוסף על חוסר סיכוי לבנות בעתיד הקרוב (כי הגשמת התכנית והאפשרות להקים מחדש את הבתים היו יכולות לבוא בחשבון רק כעבור כמה שנים), החרידו את התושבים וביחוד את היהודים אשר ראו בזה במפורש מעשה מכוון נגדם. נציין כי רק כעבור שנה ואחרי מאבק קשה, תוקן במדה ידועה ענין ההתחרות ונקבע שלבעלי הבונוסים יהיה דין קדימה במקרה של מחיר שוה מוצע ע״י קונה אחר.

מאסרי

באותה אספה נאמו יוונים, תורכים, וכנואם יהודי דבר מר נח ליאטו, עסקן צבורי ומיסד בית החולים לחולי רוח של הקהלה היהודית. כל הנואמים דיברו נגד הצעת החוק, כדבר המתנגד לחוקת המדינה, להגיון האלמנטרי ולמצפון האנושי. איש מהנואמים לא נגע בנקודה האנטי־יהודית שהיתה למעשה ביסוד החוק. כשהנואמים הרשמיים סיימו את דבריהם, והנשיאות התכוננה להציע החלטות, ביקש כותב הטורים האלה, שהיה נוכח באספה את רשות הדיבור. הנשיאות התנגדה לכך, אבל הקהל הרחב דרש בכל תוקף שתנתן לו רשות הדיבור. השקט חזר לרגע לאולם, ואני נצלתי את ההזדמנות ודיברתי. אך הספקתי להוציא מפי משפט אחד ויחיד:

״לקהל היהודי יש סיבות מיוחדות להתקומם נגד הצעת החוק של השר פפנסטסיאו שיש בה כוונה אנטי־יהודית ברורה״.

מיד הרגשתי שמי שהוא מאחורי שם את ידו עלי ומנע ממני להמשיך בדבורי. התנגדתי לו והתכוננתי להמשיך ולדבר. מיד רץ לקראתי קצין משטרה שנמצא במקום, הוריד אותי בכוח ממקומי, הוציא אותי מחוץ לאולם והובילני לתחנת המשטרה הקרובה. במשך 36 שעות אחרי מאסרי טולטלתי מתחנת המשטרה לבית הכלא הצבאי, משם למחלקת החקירות של בית הדין הצבאי, ובסופו של דבר לבית הכלא הידוע יידי קולי. כל חברי עשו כמיטב יכולתם לשחררני ממאסרי וגם להקל את תנאי ישיבתי בבית הסוהר.

העתונות היהודית ללא יוצא מן הכלל עמדה לימיני. אבל כל המאמרים שנכתבו בענין מאסרי נמחקו ע״י הצנזורה. העתון בשפה הצרפתית ״פרו ישראל״, שעורכו הראשי היה אברהם רקנאטי (חבר הכנסת הראשונה, יושב בארץ) היה האמיץ מכל העתונים, והממשלה היוונית תבעה את העתון למשפט. העורך האחראי של ״פרו־ישראל״ יצחק כהן ז״ל, שהיה מעמודי התווך של תנועת המכבי בשאלוניקי, נאסר והובא לחקירה. אבל תודות להתערבות אנשים בעלי השפעה בלשכות הבונים החפשיים שוחרר ממאסרו וכל התהליכים המשפטיים נגדו ונגד ״פרו־ישראל״ בוטלו.

המשפט

ביום הראשון של חול המועד סוכות תרע״ח, חדשיים וחצי אחרי מאסרי, נפתח המשפט נגדי לפני בית דין צבאי מורכב משלשה קצינים. העם היווני היה מחולק אז לונזיליסטים ולאנטי־ונזיליסטים. הראשונים היו השליטים בכל מנגנוני הממשלה, אולם המשפט היה מלא אוהדי וניזלוס, שכנראה גויסו לכך במיוחד. סניגורי, עורך דין טריאנדאפילידס, אשר היה אנטי־וניזליסט, לא הורשה להופיע אלא אחרי שלקח לו שותף מחוגי חסידי וניזלוס. התובע הכללי ניצל את האויר ששררה באולם. הוא לא נגע כמעט בנושא המשפט עצמו אלא, במשך שלש שעות דיבר דברי שבח על וניזלוס ובטון פטטי, שאל אם אפשר לסבול שמי שהוא יעיז להעליל על המדינאי הגדול, שהציל את יוון, במעשה עוול של שרפת העיר כפי שעשה הנואם?

הקהל החל לקרוא: יחי וניזלוס! מות לבוגדים! והיה רגע בו חששתי פן יתנפלו עלי ויעשו בי מעשה לינץ׳.

בהמשיכו את נאום הקטגוריה שלו, דרש התובע הכללי עונש מקסימלי לנאשם כדי שזה ישמש אזהרה למתנגדי וניזלוס.

עלי לציין, שבין דברי העדים נשמעה פעמיים שטנה על הציונות כתנועה המונעת מהיהודים להיות נאמנים למולדת היוונית והעומדת בניגוד לאינטרסים של יוון. העירותי שהציונות הוכרה רשמית ע"י הממשלה היוונית במכתבו של מר פוליטיס, שר החוץ, לנחום סוקולוב, ואז פסקו להשתמש בנימוק זה.

הגיע תור סניגורי. ארבעים וחמש שנים עברו מאז ועודני נתון תחת הרושם של נאום מזהיר זה. שלש שעות נמשך נאומו שלא היה נאום הגנה אלא הרצאה היסטורית מדעית־פוליטית מעמיקה של פרופסור באוניברסיטה. הוא הזכיר את מעשי האנטישמיות מהתקופות החשוכות בהיסטוריה, את המשפטים, פרטי עלילות שוא על היהודים שהמיטו אסון על חפים מפשע, וביחוד את התחיקה האנטי־יהודית אשר גרמה לסבל ועינויים לבני העם הזה.

"האם לא צדקו יהודי שאלוניקי המהוים 90% מתוך ניזוקי הדליקה ושראו את כל רכושם הולך לאיבוד במשך שעות מועטות, אשר במקום העזרה המוסרית והחמרית שקיוו לה מטעם הממשלה שוללים מהם הזכות על מגרשיהם? האם לא צדקו בראותם במעשה הממשלה פעולה אנטישמית גמורה? נהיה אמי־צי לב ונודה על האמת: האם החוק של שלילת הבעלות, שהוא נושא המשפט, אינו מכוון נגד האינטרסים של האזרחים היהודים? נשים עצמנו במקומם ונראה איך היינו רואים אנו מעשה זה של הממשלה. שולחי הנאשם קרא את הדברים בשמם הנכון והוא עשה זאת מתוך מצפונו הנקי. הוא חף מפשע ולכן אני מבקש את שחרורו מיד."

התובע הכללי ביקש רשות הדבור שנית. הוא הביע הסכמה לנאומו העמוק והמלא תוכן של סניגורי והרעיונות הנשגבים שהשמיע. כתוצאה מזה הוא תיקן חלק מהדברים שלו בנאום הקטגוריה, וויתר על דרישתו לפסוק עונש מכסימלי וביקש מאת השופטים להסתפק בעונש סמלי ומינימלי.

מפנה זה עשה רושם גדול על הקהל. בית המשפט יצא להתיעצות. במשך ההפסקה ניגש התובע הכללי אל עורך הדין טריאנדפילידס, לחץ את ידו וברך אותו על נאומו המוצלח; הוא אף התקרב אלי ושאל אם הייתי מרוצה מעמדתו.

גזר הדין

ההתייעצות נמשכה זמן רב. בית הדין חזר לאולם הישיבות. היו"ר צווה לשני החיילים ששמרו עלי להרחיקני מהאולם. אחרי זה התחיל בקריאת פסק הדין: בית הדין דן אותי לששה חדשי מאסר.

עם תום קריאת פסק הדין קם סניגורי וביקש לשחררני על תנאי. גם התובע הכללי הצטרף לבקשה זו. אך אחרי התיעצות קצרה דחה בית הדין את הבקשה בהודיעו: הנאשם אלבו ישא את עוונו וישב ששה חדשים במאסר.

קרוב לאחת עשרה בלילה הובילוני בשמירה מעולה לבית הכלא הידוע "יידי קולה", בו ביליתי ששה חדשים.

האפילוג למאורע הנ"ל היה: התנגדות הקהל בהכריזו חרם על קנית המגרשים היתה אולי אחת הסיבות לכשלון מפלגת וניזלוס בבחירות שהתקיימו שנה אחרי זה. גונאריס, שתפס את השלטון בעזרת רוב עצום, ביטל במדה בולטת את חוק פפאנס־טאסיאו המקפח, ודרש מהאינג'ניר הצרפתי הבראר, משרטט התכנית כולה, להביא בה תקונים דרסטיים. האינג'ניר ידע לפייס את בעלי המגרשים ע"י הטבות מסויימות, וכעבור שנתיים יצאה לפועל המכירה, שבה השתתפו הקונים היהודים.

ולמרות זאת, הושגה במידה ניכרת מטרתו של השר פפאנסטאסיאו וצביונה היהודי של שאלוניקי הוחלש מאז בהרבה.

מאורעות "קמפבל" *

מאת אברהם בן־יהודה כהן

רקע המאורע

אחרי מלחמת אסיה הקטנה בין יוון ותורכיה בשנת 1921 באו למקדוניה, כתוצאה מההסכם להחלפת האוכלוסיה בין שתי המדינות הנ"ל, מאות אלפי פליטים מתראקיה ומאסיה הקטנה, ברובם אנשים פשוטים וחסרי־כל. רובם הושבו בכפרים וקיבלו אדמות וגם כלים לעבודה חקלאית. אגב, היה זה תודות למדינאי היהודי האמריקאי הנרי מורגנטאו שהשיג מחבר הלאומים סכומי כסף עצומים להתישבותם. אלה שעברו לערים וביחוד לשאלוניקי היו במצב ירוד. היהודים, תושביה הותיקים של העיר, היו כצנינים בעיניהם והפליטים התקנאו במעמד שרכשו להם תושבים אלה במשך דורות של עבודה וחריצות, לכן היוו תושבים חדשים אלה קרקע פורה לרגשות שנאה. אף על פי כן לא היו באים מעולם לידי בטוי מעשי לרגשותיהם אלה אלמלא נמצאו בין היוונים השאלוניקאים מחרחרי ריב, שובי־ניסטים וצרי עין.

מתוך חוגים אלה קם סמוך לשנת 1930 בשאלוניקי ארגון פשיסטי ללא מסוה שקרא לעצמו "אתנקי אנוסיס הלס" (אחוד לאומי יווני) ובראשי־תבות .E.E.E (ונקראו על כן גם בשם "שלוש אפסילון"), שנהג ביד רמה בכל הסממנים וסימני ההיכר של הנאציות, כולל ההפגנות הצבאיות למחצה עם מדים ותקיעת חצוצרות שמשכו את לב ההמון וחלק מהנוער. ראשית מעשהו היה להפיץ שנאה ליהודים. למען האמת לא תמכה הממשלה המרכזית בתנועה זו, אבל בקרב השלטון המחוזי היו לה אוהדים ובעלי ברית סמויים. גם עתונאים שהיו מקדמת דנא עוינים את היהודים, עזרו על ידם, בתחלה ע"י עקיצות וזלזולים, ולבסוף בהסתה גלויה. התוצאות לא אחרו לבוא.

העילה למאורע

בשנת 1929 חגגה הסתדרות המכבי הבולגרית חצי יובל להווסדה. אל הכנס בבולגריה באו נציגי כל אגודות מכבי בעולם וביניהם נציג אחד מהמכבי בשאלוניקי, יצחק כהן ז"ל, מעמל מכבי ועסקן ציוני ותיק (עלה לארץ ישראל ונפטר בה). באותם הימים התכנס בסופיה קונגרס של הקומיטאג'יס הבול־גרים, הם הזמינו לאחת הישיבות את המכבי המקומי ואת אורחיו. בקונגרס של הקומיטאג'יס נתקבלה בתשואות סוערות, רזולוציה על שחרור מוקדון מידי יוון.

* אחת השכונות היהודיות בחלקה הדרומי של העיר.

עברה כמעט שנה. המכבי בשאלוניקי חגג חנוכת ביתו החדש — צריף רחב ידים ומהודר, והזמין לחגיגה את כל אגודות הספורט וגדודי הצופים בעיר. הנשף עבר באוירה ספורטיבית ידידותית מאד, והיוונים שנוכחו בו ברכו את חבר'הם היהודים בהצלחה. אולם למחרת פרסם ניקו פארדיס, עורך העתון "מקדוניאה", מאמר מלא שטנה בו האשים את המכבי בבגידה במולדת בציינו, שנציג מכבי היה בין אלה שקיבלו בסופיה רזולוציה מלחמתית נגד יוון. המכבי פרסם מיד הכחשה והודיע: כי לבא־כחם לא היה כל חלק בקונגרס הקומיטאג'יס הבולגרים ובהחלטותיו. אבל העתון האנטישמי המשיך בהתקפותיו כדי להרעיל את האוירה. ברחובות, בקרונות הטראמוואי ובבתי הקפה התנהלו וכוחים ולחישות זדוניים. נוכח הסכנה המאיימת, התייצבה משלחת המורכבת מהסנטור אשר מלאך וכותב הטורים האלה כיו"ר המכבי בפני הגנרל גונאטאס, מושל המחוז, בבקשה לנקוט באמצעים כדי לשים קץ לתעמולה העוינת. המושל קיבל את המשלחת בקרירות, הודיע שרשם לפניו את תלונתנו, אך לא נתן לנו שום הבטחה.

בינתים התחילו התגרויות ע"י יוונים, ביחוד פליטי תראקיה ואסיה הקטנה, בפרברי העיר. ילדים ואף מבוגרים הוכו. שבוע אחרי זה באה התפרצות אנשי .E.E.E (שלוש אֶפסילון) ואחרים שהוסתו על ידם. באחד הימים, כשועד המכבי ישב בישיבה מיוחדת במועדונו, בוצעה התנפלות מאורגנת מצד חברי הארגון הפשיסטי. להקת בריונים התנפלה על חברי הועד בקרדומות ופצעה אחדים מהם. אחד החברים הותקף ברחוב בבורחו מהצריף ונפגע קשה בראשו ובכל חלקי גופו.

היהודים לא פתחו למחרת את חנויותיהם. מחאות ראשי הקהילה בפני השלטונות לא נשאו פרי. מר גונאטאס מצידו השתמט מאחריות על מעשי אנשי הזדון, בנסעו, כאילו לשם מנוחה לקטרין (עיירה לא רחוקה משאלוניקי). אנשי ה־ .E.E.E ניצלו את ההזדמנות של היד החפשית שניתנה להם על ידי כך, גייסו יומיים אחרי ההתפרצות למועדון מכבי, מאות בריונים, ביניהם גם כמה סטודנטים, והתקיפו בלילה את השכונה הדרומית הנקראת שכונת קמפבל. יתכן שלו היו מרגישים התושבים בתכונה יום קודם היו מארגנים הגנה עצמית. אלא שיהודי אחד, שהיה כעין מוכתר ממונה מטעם העיריה על המקום, הרדים אותם בהבטיחו שהודות לקשריו עם היוונים, לא יקרה שום דבר רע.

ההתנפלות על השכונה

הפורעים שרפו את רוב השכונה, לרבות את בית הספר, פצעו תושבים אחדים והרגו את האופה של השכונה, יווני נוצרי שניסה להגן על ידידיו היהודים. המשטרה לא התערבה בזמן המהומות. יתר על כן, היא חסמה את הדרך בפני קבוצת בחורים יהודים שרצו לבוא לעזרת אחיהם. אולם, כשניסו הפורעים להתקיף את השכונה היהודית, הנקראת "פרבר מספר 6", נתקלו בהגנה מוכנה. קבוצת צעירים יהודים הדפה אותם והפליאה בהם את מכותיהם. בברחם משם, רצו היוונים להתנפל על בית החולים הירש, אבל המנהל הספיק להזעיק את ראשי המשטרה ואלה שלחו להקת פרשים, שפיזרה את ההמון המוסת.

בכל זאת, בהתקיפם אח"כ רובע יהודי אחד שנקרא "שכונה 151", הרגו הפורעים יהודי אחד ופצעו אחדים. למחרת התרוקנו כל הפרברים הצדדיים מתושביהם ומאות משפחות עברו למרכז העיר. לשם האמת יש לציין כי, לעומת כמה סטודנטים יוונים שהשתתפו בפרעות, התנדבו סטודנטים יוונים אחרים להגן על היהודים.

משך כמה ימים סערה העיר. היה חשש להמשך המהומות ואף להגדלתן, אבל הנוער היהודי התכונן להשיב מלחמה שערה.

המעשה עורר רעש בעולם היהודי. זה היה הפוגרום הראשון המאורגן בעיר שאלוניקי. ארצות הברית התערבה בדבר ע"י שגרירה ביוון, מאתונה נשלחו הוראות נמרצות לשלטונות שאלוניקי להחזיר את הסדר על כנו *.

אגודת מכבי הגישה תביעה משפטית נגד עורך העתון "מקדוניאה" על הסתתו, בהפיצו דיבה חסרת שחר. המושל גונאטאס ניסה להגן על הצורר בדורשו מהיהודים לבטל את התביעה. אולם, אגודת מכבי לא נענתה, וביום הנועד למשפט הופיע פרקליטו של העתונאי המסית והבטיח התנצלות מצד שולחו. ואכן, למחרת, פרסם פארדיס מעין הסבר בעתונו בהודיעו, כי לא התכוון לאגודת המכבי השאלוניקאית, אלא למכבי בבולגריה כשותפת להחלטתה של הקומיטאג'יס נגד יוון **.

הרוחות שקטו; ואולם ימי הבהלה וההשפלה פגעו עמוקות ברגש הכבוד של יהודי שאלוניקי. הגלות, שעד אז כמעט שלא הרגישו בה, נראתה להם בכל נבלותה. ארץ ישראל רמזה להם מרחוק כמגדלור וכמפלט בטוח. עד אותה השנה היו בודדים עולים לארץ. אחרי "קמפבל" התחילה עליה של מאות, שהפכה מהר לזרם של אלפים.

* התערבות אמריקה היתה במידה רבה פעולתם של עולי שאלוניקי בארץ ישראל. מיד בהגיע הטלגרמות הראשונות על הנעשה, פנו אל הגב' הנרייטה סולד וזו שלחה מברק לג'וינט והוא הטיל מצד אחד על העתונאי המנוח אגרונסקי (גרשון אגרון, עורך "פלסטין פוסט" וג'רוסלם פוסט" וראש עירית ירושלים) לבקר במקום ולמסור דו"ח מדויק, ומצד אחר השיגה מהממשלה האמריקאית הבטחה להורות לשגרירה באתונה להגיש דרישה נמרצת לממשלת יוון לרסן את הפורעים.

הרב הראשי בתל־אביב דאז, הרב בן־ציון עוזיאל זצ"ל, כתב לגנרל גונאטאס מכתב מתון בצורתו ותקיף בתוכנו. הוא הזכיר לו את יחסיהם הטובים מזמן שכיהן כרב ראשי בשאלוניקי, הוא הביע הזדעזעותו על המאורע ודרש לשים קץ למעשים שהטילו כתם על העם היווני, (העתק מכתב זה נמצא בארכיון המכון לחקר יהדות שאלוניקי).

** ר' פרטיכל של המשפט במאמר שני.

משפט קמפבל

(מרץ 1932)

מאת ש. ראובן

מסיבות מובנות אשר העיקרית בהן טמונה ברצון השלטונות למנוע התלקחות אפשרית נוספת של היצרים, החליטה הרשות המשפטית לקיים את משפט האשמים בשריפת הפרבר היהודי של קמפבל שבצפון העיר, לעיירה Verria (ויריה), במרחק של שלוש שעות נסיעה משאלוניקי. בית הדין היה מורכב ממושב־עים. יהודי אחד הוזמן להשתתף בו ולא נענה להזמנת בית הדין. מאה משפחות יהודיות שהתגוררו בויריה, פחדו מהתפת־חויות בלתי רצויות. העדים שהוזמנו משאלוניקי אף הם חרדו לחייהם, מאחר שרווחה הדעה שפקידים צבוריים גבוהים עודדו את חברי "השלוש אפסילון".

בישיבה הראשונה של המשפט

בישיבה הראשונה הופיע כעד ראשון בא־כח הקהילה, ה' יומטוב (טוטו), יקואל * אשר שימש אז כתורגמן הקהילה היהודית בשאלוניקי. הוא מסר פרטים על שריפת קמפבל. לשאלת נשיא בית המשפט השיב שאינו יודע מי הצית את האש, אך האחראים המוסריים למאורעות הם ניקוס פרדיס (Nicos Fardes), העורך הראשי של העתון "מקדוניאה" וקוסמידס וחריטופולוס, יו"ר ומזכיר של "השלוש אפסילון". הוא הודיע כי פרדיס אינו מחמיץ כל הזדמנות להשמיץ את היהודים ושהוא אנטישמי מובהק. עדותו של מר יקואל לא עוררה כל התענינות. המעניין הוא שעו"ד יווני בשם זחוס ** אשר הופיע מטעם התביעה הכללית גרם על ידי שאלותיו שמר יקואל יתן פרטים רחבים יותר על מה שקרה, כגון: מהן הסיבות שגרמו למאורעות? האם יש למצוא אותן בדברים שנכתבו על ידי פרדיס בעתונו בפנותו ליהודים כגון: "אנו נעניש אתכם לדוגמא ונחריב אתכם"? העד ענה בחיוב.

עו"ד זחוס הזכיר את הכרוזים האנטי־יהודיים שחולקו בין האוכלוסיה ובהם האשמות שונות על היהודים והזמנת האוכ־לוסין להחרים בתי־המסחר של היהודים, כן הזכיר שחברי "השלוש אפסילון" התנפלו על מועדון מכבי ופצעו את היו"ר והמזכיר של ארגון זה. הוא הדגיש שגם מאמרי העתון מקדוניה הסיתו את האספסוף ויהודי אחר בפרבר 151 נרצח. ברור לכל ש"השלוש אפסילון" הוא ארגון אנטישמי. ההוכחה לכך היא: ארגון זה אינו מקבל חברים יהודים. העלילה שהעלילו על בא־כח "מכבי" אשר השתתף בכינוס העולמי של מכבי שנתקיים בסופיה ואשר לפיה השתתף נציג זה בכינוס לטובת האוטונומיה של מקדוניה היא מצוצה מהאצבע. במשפט השתדל הסניגור של הנאשמים להוכיח על ידי שאלותיו לעד יקואל ש"המכבי" הוא ארגון ציוני ומונע את התבוללותו של הציבור היהודי בסביבתו.

נשיא בית הדין התערב ואמר: "היהודים משרתים בצבא, משלמים מסיהם, הנם אזרחי יוון ואוהבים את יוון. זה מספיק. אם הם שולחים ילדיהם לבתי ספר יהודיים, הם עושים זאת מפני שרוצים להתישב בפלסטינה. לו הייתי חי בפלסטינה הייתי שולח את ילדי לבית ספר יווני מפני שהייתי רוצה להתישב ביוון".

עו"ד פולקוס (Polacos), יווני, היה העד השני אשר התקיף את כל האחראים למאורעות, מהם האוחזים בעמדה רשמית וסיפר:

ביום 29 ביוני (1931) ביקרנו במשרדי מושל המחוז ושם מצאנו כ־10—8 לאומנים. בקשנו את המושל גונאטאס לאפשר לנו לשוחח אתו באופן פרטי והוא סרב, אמנם בנוכחותנו, הוא בקש מהנוכחים להמליץ בפני חבריהם על שקט. לבקשה זו, אחד הלאומנים ענה: "איך אנו יכולים להיות אחראים מאחר והרוחות מוסתים, אנו נכנס את הועדים ונמסור להם את בקשתך. ובכל זאת, אין לשכוח שרגשותיהם הפטריוטיים של חברינו נפגעו".

לדברים אלה עניתי: רק אתם הנכם פטריוטים? גם אנו לוח־מים וותיקים. אל תראו את עמנו בעיני הזרים כעם ברברי ומחוסר תרבות. שמעתי אז מפיו של לאומני אחד המלים הרצחניות שלא קוויתי להן: "הגיע הזמן שהיהודים ילכו מפה!" חיכיתי אז מצד המושל לתגובה כל שהיא, למלת גנוי ואלה לא באו. הוא שתק. באותו ערב נשרף פרבר קמפבל.

על יד פרבר קמפבל קיים פרבר שבו מתגוררים הפליטים היוונים מתורכיה (התישבו ביוון בשנת 1922). מזה ימים רבים הופצו מפה לאוזן שמועות ולפיהן שאפו תושבים אלה להתפשט ולהשתלט על בתי הפרבר קמפבל. למעשה אחרי שריפת קמפבל הצליחו השכנים היוונים לקבל את השטח לעצמם מאחר שכל הצריפים נשרפו.

בדברו על אחריות העתון מקדוניאה, הדגיש העו"ד פולקוס שאם לא היו היוונים ליברלים כפי שהם, היו מאמרי עתון זה גורמים לאסונות. "המכבי", אמר העד, הנה אגודה ספורטיבית גרידא ולא יותר. באם מיחסים לה שאיפות לאומיות, אלו מכוונות לפלסטינה, ומי יכול לאסור עליה לסייע להקמת מדינה יהודית בפלסטינה?

לשאלתו של נשיא בית הדין על נסיעת בא־כח ה"מכבי" לסופיה ענה: ראיתי את הדרכון של הנציג יצחק כהן. הוא הגיע לסופיה ב־1 בספטמבר 1929. הקונגרס של המכבי וכנוס הנוער המקדוני (המצדד באוטונומיה של מקדוניה) סיים את ישיבותיו לפני תאריך זה. נוסף לכך, מר כהן אינו יודע בולגרית.

בישיבה השניה

בישיבה השניה של המשפט הופיע יוסף רומנו, אחד מהפקידים היהודים בעיר. עדותו הדהימה את היישוב היהודי בשאלוניקי. הוא היה יליד איזמיר, עתונאי התישב בשאלוניקי והצליח להתקבל כפקיד בלשכת העתונות. בין היהודים התפשטה השמועה (אחרי מאורעות יוני 1931) שהוא היה מתרגם מאמרי העתונים היהודיים ומוסרם לעתונים היווניים שפרשו אותם בצורה זידונית. יוסף רומנו לא נהגה כמובן מאמונם של יהודי שאלוניקי.

* הוא בעל היומן על תקופת הכבוש הנאצי בשאלוניקי, המתפרסם בקובץ זה.

** Sahos.

רומנו סיפר בעדותו:

בשעת הצהרים, הגיעה לידיעתי השמועה על כוונת הצתת הפרבר. תושב אחד מפרברנו סיפר לי שמחצית האוכלוסיה עזבה את המקום מפחד התקפה קרובה. אשתי בקשתני לעזוב את הבית. עניתי לה שאין לנו עסק לא עם בולגרים ולא עם תורכים. קרוב לשעה 9, שמענו רשרוש. כבינו את האורות והסתגרנו בביתנו. ברגע זה, קיבל בני התקפת מחלת הנפילה. מתוך פחד שצעקותיו תמשוכנה תשומת ליבם של המתקיפים, סתמתי במטפחת את פיו של בני המסכן. אולם, גשם של אבנים ניתך על הבית. דלת הכניסה נפרצה ובטרם אוכל לפתוח את הפה, קבלתי מכת אלה בערפי ונפלתי על הספה. כשחזרה הכרתי, רצתי לחדר הנשים והגעתי אליו בדיוק ברגע בו נכנסו לחדר מספר מתקיפים. אחד מהם אף ירה יריה באויר. מאין יכולת בידי לתת להם כסף, כפי שנדרשנו, חפשו המתקיפים בארונות וסחבו משם כלי הכסף. הם הכריחוני לתת להם גם פח נפט והם הלכו באמרם: "וכעת תוכל לכבות את השריפה!" ובאותו רגע הציתו את הוילונות.

העד סיים את עדותו בהביעו כי הוא סולח לשלטונות. "הם פיצו אותי ואין לי שום טינה כלפי כל אדם שהוא. הנמצאים על ספסל הנאשמים סבלו די אף הם. אני סולח לכולם".

לשאלתו של התובע אם הוא מאשים את העורך הראשי של העתון מקדוניה ואת היושב־ראש והמזכיר של "השלוש אפסי־לון"? ענה העד: "אינני מאמין שהם אשמים בהיותם בני אדם משכילים, ומשכילים אינם יכולים לבצע פשע כזה. אולם בכל עדר יש כבשים רעים ובכל אופן, אני סולח, כפי שסלח, לפני אלפיים שנה, יהודי גדול אחר."

פ ר ד י ס: (העורך הראשי של העתון מקדוניה), שאל: האם היתה לעתונות היהודית עמדה פרובוקטיבית?

ר ו מ נ ו: לעתים קרובות הם פרסמו מאמרים חריפים אשר לא נבעו מרגשות אציליים. הם נמשכו אחרי רגשותיהם הציוניים והלאומניים.

במשפט הופיעה עדה מתושבי הפרבר. היא סיפרה שהקהילה היהודית בידעה את העומד להתרחש, פנתה למושל הכללי ולמפקד המשטרה ואלה הבטיחו לחזק את השמירה בפרבר. היא סיפרה על המצב האיום בו היו נתונים תושבי הפרבר. "קרוב לשעה עשר בלילה, חכיתי לגיסי אשר אחר לשוב הביתה. פתאום נזרקו אבנים לחלונות ביתי וכל השמשות נשברו. הסתתרנו מתחת למיטות, אולם, ראינו להבות בפתח הבית. הצ־לחתי לכבות את השריפה וחזרתי שוב מתחת למיטה. שוטר אחד בא לעזרתנו ואת שעות הלילה בליתי בבית של נוצרים. נשיא בית הדין הגיב ואמר: רק אנשים פראים יכלו לבצע פשע זה.

לבסוף נמסרה על ידי העד טיבולי, רוקח הפרבר, עדות מחרידה שעוררה סנסציה בקהל. עד זה הותקף בהלם שסבל ממנו במשך ליל הזוועה.

ההגנה ניסתה לבלבל את העד ולבטל את הרושם שנוצר על חבר המושבעים על ידי עדותו, הציגה שאלות על פרטים שהוציאו את התובע מכליו וגרמו להתפרצותו ואמר:

"בושה וכלימה! עומד בפניכם אדם אשר היה בסכנה להשריף חיים יחד עם בני משפחתו ואתם מתעכבים על פרטים מגוחכים."

למרות הזהרה זו הציקה ההגנה לעד בפנותה אליו בשאלות חסרות ערך. התערב נשיא בית המשפט: "הריני מעיר תשומת לבם של המושבעים לעדותו המזעזעת והאמיתית של העד, אין כל ערך לברר אם רחובות הפרבר למשל היו מוארים אם לא."

במשפט הופיע אשר מלאך וסיפר בהתרגשות קורות היום של ה־29 ביוני והלילה של אותו יום. ב־28 ביוני היה ידוע שפרבר קמפבל יישרף. העד מוסר על הצעדים שהוא נקט בהם אצל המושל ופנייתו לראש הממשלה וניזלוס אשר נתבקש לבקר בשאלוניקי. הוא מתאר במיוחד הצורה בה חולל בית הכנסת של הפרבר.

"למחרת היום, ממשיך העד, לויתי את המושל בשטח הפור־ענות. מחזה זוועה! הכל נהרס וחפצי הקרבנות, כלי הבית וכו' היו מפוזרים. התושבים שנשארו ללא מכסה גג בכו ובקשו שיינתן להם גג מעל ראשם. הדמעות זלגו מעיני בראותי מעשי ההתעללות האכזרית והפראות של המתקיפים."

העד הוסיף שהוא הזהיר לפני כן את התושבים ויעץ להם להסתגר בבתיהם ולא לצאת מהם במקרה וישמעו רחש כלשהוא. טוב שלא שמעו בעצתי זו. אחרת, רבים היו נספים בלהבות.

לשאלתו של נשיא בית הדין אם הוא סבור שהנאשמים אשמים במה שקרה, ענה העד: "יעלה לי הדבר כפי שיעלה, חובתי היא לאשר שהם האחראים למאורעות". הוא הדגיש שהוא מכיר אמנם בהעדר האנטישמיות ביוון. הוא הסכים למסור עדות לא מתוך רגש של נקמה. מטרתו היחידה היא להסיר מעל יוון את הרבב שניסו להטיל על שמה הטוב ועל רוחה הטולרנ־טית. למרות המאורעות, היהודים, סיים אשר מלאך את עדותו, ימשיכו להיות אזרחים יוונים נאמנים. אם אנו נשארים ביוון, אנו עושים זאת מפני שאנו יוונים ורוצים להשאר יוונים.

על שאלותיו של התובע ענה העד שחברי "השלוש אפסילון" נהיו אנטישמיים עקב ההתחרות המסחרית ושתעמולת ארגון זה מתכוונת להחרמת העסקים היהודים וכו'.

הישיבה השלישית

בישיבה השלישית של בית המשפט התברר כי המשפט לא היה משפטם של האחראים לשריפת קמפבל גרידא — כי אם כמו במקרים דומים — היה המשפט בין נושאי האנטישמיות ובין יהודי שאלוניקי.

וכך יצא שבדיונים דובר על הוראת השפה היוונית בבתי־הספר של העדה, על הלאומיות היוונית והיהודית, היחסים בין שני העמים בעבר. במלה אחת, בעיר ויריה התנהל משפט על היחסים בין יוונים ליהודים.

הקהילה היהודית לא רצתה להופיע במשפט זה באופן רשמי. זה מצער עוד יותר בהיות ובית־הדין ישפוט — נרצה או לא נרצה — לא רק את האחראים לפוגרום של אשתקד, אבל גם עמדתם של היהודים כלפי יוון, יחסם של השלטונות והפליטים היוונים (תורכיה) אל היהודים, וכן ידון בוודאי בענין התבו־ללות משל היהודים לסביבתם, ועוד.

וכך לבושתנו, נוכחנו בעובדה שהיה זה יווני נוצרי, עורך דין במקצועו ועד שני במשפט זה אשר הופיע מטעם התביעה הכללית (Partie Civile) אשר עשה הרבה יותר לחיובם של הנאשמים מאשר העד הראשון המשמש כתורגמן

לקהילה היהודית. עורכי הדין ופולקוס עשו במיטב יכולתם בכדי להבהיר את האמת על המאורעות.

עורכי הדין של הנאשמים ניסו לנצל כל מאורע קטן בחיי היהודים בחדשים האחרונים בכדי להקל על מצבם של שליחיהם. הם ציינו את הרצאות אברהם רקנטי יו"ר המזרחי והצה"ר בשאלוניקי * על הנושא: "יסורי ישו" וטענו שהרצאה זו אשר התקיימה כ־10 שבועות לפני המאורעות — סייעה להסתת ההמון. לדבריהם התקיף מר רקנטי את הנצרות שהיא דת המדינה, וכן אמר בין היתר שאגדת הצליבה הומצאה על ידי אנשי דת לניצול נאמניהם.

עו"ד זחוס מחה בתקיפות כי במשפט דנים על משפטם של האחראים לשריפת קמפבל ואין קשר בין השקפותיו הפילוסופיות של רקנטי, השקפות שהן, אגב, זהות עם אלו של תאולוגים יוונים רבים. הוא מחה נגד נסיון זה של ההגנה להציג את היהודים כאויבים של המולדת היוונית. ההיפך היא האמת — הוא אמר — היהודים הם אזרחים נאמנים וכנים. יוון אינה צריכה לעשות ואינה עושה כל הבחנה בין בניה בני אמונות שונות. היא לא תסבול הפצת אנטישמיות בגבולותיה. כל אלה אשר להם רגשות אנטישמיים חייבים לתת את הדין.

מר יצחק שאקי, לשעבר חבר הפרלמנט היווני, הופיע כעד התביעה ודיבר שהאחראים: העתון מקדוניה ו"השלוש אפסילון" עמדו בראש מציתי הפרבר. בכדי לתת משקל יתר למאמריו, פרסם העתון הצהרות בלתי נכונות של משרד הפנים ומשרד זה הכחיש את הכתוב מעל במת הפרלמנט.

מר שאקי סיפר על הכרוזים האנטישמיים של איחוד הסטודנ־טים הלאומיים המסונף ל"שלוש אפסילון". מחלקי הכרוזים וכן מדפיסיהם לא הופרעו במלאכתם. אם באותה שעה, השלטונות היו מתערבים, אפשר היה למנוע, לדעת העד, את ההתרחשויות.

"למחרת חלוקת הכרוזים, סיפר שאקי, התקיפו את מועדון מכבי ופצעו את חברי הועד אשר התכנסו בכדי לנסח את ההכחשה לעלילות העתון מקדוניה אשר האשימו אותם בפ־עולה החותרת לאוטונומיה של איזור מקדוניה והוסיף: "על שלוש אפסילון" לשנות שם הארגון ב"ארגון אנטי־יהודי". כניסת יהודים לארגון זה אסורה. מאידך פעולותיה המרובות — ואחת מהן, בשנת 1927, היתה חלוקת כרוזים אשר קראו ליוונים להחרים בתי־העסק של היהודים — מסבירות היטב את מטרותיה. רצוי היה שארגון זה יצהיר בגלוי שהוא אנטי־יהודי, כפי שעשה היטלר בגרמניה, ולא ימשיך להטעות את ההמונים בהופיעו כמגן הלאומיות הצרופה."

העד סיים בדברים אלה: "לפני שנים לא רבות, היו בשאלוניקי 80,000 יהודים ורק 25,000 יוונים. היחסים ביניהם היו כה לבביים וידידותיים שהיהודים — אשר היוו רוב התושבים, בחרו ביווני נוצרי, מר חונדרוצימוס כראש העיר. כשנפטר לפני מספר שנים, המטרופוליט של שאלוניקי, כל היהודים היו שרויים באבל. כזה היה העבר. הסתכלו בעבר זה, פונה העד אל הנאשמים, וראו בו דוגמא. אחר כך תמצאו את הדרך אשר יש ללכת בה!"

במשפט הופיע חבר הפרלמנט מר מנטש בנסנג'י *. עדותו נמשכה שעות רבות. הוא סיפר בהרחבה על אגודות המכבי בעולם, הקיימות בכל ארצות תבל והמרכז הנמצא בברלין. יו"ר המרכז העולמי נוכח בסופיה בחגיגה שנערכה על ידי המכבי בבולגריה. לחגיגה זו, הוזמנה גם מכבי שאלוניקי ובהזדמנות זאת, שוחח הנציג מיוון עם מר רוזנפלד בענין קבלתה של מכבי בשאלוניקי לפדרציה העולמית. באותו זמן נערך בסופיה הקונגרס של הנוער המקדוני. העלילו על נציג מכבי שהשתתף בקונגרס זה. אולם, קונגרס זה סיים עבודותיו ארבעה ימים לפני שנציג זה הגיע לסופיה. אולם, העתון מקדוניה, בהמשיכו בטכסיסיו האנטי־יהודיים על ידי סילוף האמת, נאחז בצרוף זה של מאורעות בכדי להאשים את מכבי בקשר לטובת האו־טונומיה של איזור מקדוניה, למרות ההכחשה הנמרצת שפורסמה על ידי מכבי. עתון זה הנו, איפוא, האחראי הראשי למאורעות. חברי "השלוש אפסילון" היו רק הידים שהדליקו את האש בקמפבל.

בהמשך דבריו, הזכיר מר בנסנג'י, את הראיון שהיה לו עם ראש הממשלה, מר ניזלוס. ראש הממשלה ביקש שיחה טלפו־נית עם המושל, מר גונטס, ותשובת הלה אישרה שהעתון מקדוניה אשם בכל.

העד התעכב בדבריו על תפקידם האנטישמי הברור של "השלוש אפסילון", ומוסיף שמסר לממשלה טופס אחד של תקנותיה שבאחד מסעיפיה נאמר כי אין לקבל חברים לאגודה אלה שאינם בני הדת הנוצרית האורתודוכסית.

תוצאות המשפט:

ה נ א ש מ י ם ק י ב ל ו ע ו נ ש ס מ ל י.

* ר' בקובץ זה רשימה עליו.

* כיום, מנכבדי העיר תל־אביב.

חיי הכלכלה בשאלוניקי

הכלכלה לענפיה
(סקירה)

בדורות ראשונים

בתקופת השלטון הביזנטי עסקו תושבי שאלוניקי היהודיים בכל מיני מלאכות. הנוסע בנימין מטודילה שביקר בשאלוניקי במאה ה־12, מצא שם יהודים שעסקו במלאכות־יד ובין אלו בעשיית שטיחים. עם בוא מגורשי ספרד התפתחו בעיר תעשיות שונות שפרנסו אלפי משפחות.

בעוד שברוב ארצות אירופה אסרו על היהודים לעסוק בעבודות יד, פן יתחרו בבעלי המלאכה הגויים, והכריחו אותם לעסוק ברוכלות ובהלואה ברבית, היו היהודים היושבים בספרד, במשך דורות, חפשיים לעסוק בכל המקצועות ולרבים מהם היו גם בתי מלאכה חשובים. טולידו, בין היתר, היתה מרכז לאריגת צמר וכן לעשיית בדים וצביעתם.

בבואם לתורכיה, ובמיוחד בהשתקעם בשאלוניקי, פיתחו גולי ספרד ענפי תעשיה שלא היו ידועים לתורכים. נציין בין היתר את יצור הנשק, אבק שרפה, כדורים לרובים העתיקים ואפילו תותחים, אשר השולטנים שהיו תמיד במצב של מלחמות, היו זקוקים להם.

שמות שכונות שנשתמרו עד השרפה הגדולה של שנת 1917, הנם הוכחה לפעילות תעשייתית זו. נזכיר אחדים מהן: רובע קלדריריאה — מרכז הקדרים ועושי דודי ברזל, גיגיות וכל כלי נחושת; ה"קנטארירוס" — שכונת היוצרים כלי חרס, וכן רובעים של צורפי כסף וזהב ותכשיטים; רובע משפצי הכותנה ועושי מזרונים, כרים וכסתות ועוד.

התעשיה שהיתה שלטת מאות בשנים בין יהודי שאלוניקי ואשר פרנסה את רוב תושביה, היתה אריגת הצמר וצביעתו ותעשית בדים להלבשה. במקצוע זה לא היו ליהודים בשאלוניקי, במשך דורות, כל מתחרה. הם היו הספקים לשוק התורכי ולארצות הבלקנים ואף לכמה ארצות אירופה היה לתוצרתם ביקוש תמידי. בעלי המלאכה היו המתחרים הגדולים ביותר של תעשיני הצמר הצרפתיים. תוצרתם של יהודי שאלוניקי עלו בטיבם על תוצרת כל הארצות, בחזקם ויציבותם, ביחוד תוצרת האריג הכחול שימש בראש ובראשונה להלבשת הצבא התורכי, וממשלת השולטן היתה הלקוח הגדול של שאלוניקי.

היהודים היו קונים את הצמר מהכפריים התורכים והנוצרים המגדלים כבשים. בעונת הגז היו סוחרים חרוצים אלה מתפשטים בכל מקדוניה לרכישת החומר אשר סיפק עבודה לכל השנה לאלפי משפחות.

בכל בית היו נולים בהם עבדה כל המשפחה. הם עסקו בכיבוס הצמר, ציבועו, טוויו לחוטים וסיפוקו לסוחרים. עבודות אלה פירנסו את המשפחות בהרוחה.

בדורות האחרונים

בתקופה שבין מחצית המאה התשע עשרה וארבעים השנים הראשונות של המאה העשרים, הגיעה שאלוניקי היהודית לשיא הפריחה הכלכלית. ההשכלה הכללית האירופית, התפשטות לימוד השפות הזרות, ויחד עם זה בנין מסילות הברזל שחיברו את העיר עם הארצות השכנות בבלקן ועם מדינות אירופה, כל אלה עוררו את רוח היוזמה היהודית ופתחו בפני יהודי העיר אופקים חדשים. סוחרים בעלי מרץ ומעוף קשרו קשרים ענפים עם השווקים האירופיים ואף הרבו לבקר בארצות המערב לשם יבוא כל מיני סחורות, וייצוא סוגי תוצרת חקלאית של מחוזות רומליה, אשר שאלוניקי שימשה להן מוצא טבעי הודות לנמלה החשוב בחלק זה של תורכיה האירופית. האינטרלנד של שאלוניקי השתרע למעשה עד גבולות אוסטריה וכלל אוכלוסיה של 8 מיליון נפש. תושבי מקדוניה, אלבניה, החלק הגדול של תורכיה ואפילו מחוזות שמעבר לגבול, קנו ומכרו כל הדרוש להם דרך שאלוניקי. בימי השלטון התורכי עבר החלק השביעי של כל מסחר תורכיה דרך שאלוניקי. בחיי הכלכלה של היהודים בשאלוניקי היו מתחרים חשובים, כגון היוונים, עם סוחר ותיק, והשבתאים, זה הגזע ממוצא ישראל, חריפי המוח. אך ידיעותיהם וכשרונם של היהודים, יוזמתם, ועל כל אלה יושרם אשר יצאו לו מוניטין, עזרו להם להתגבר על כל התחרות במקצועות שגם אחרים עסקו בהם, ולשלוט שליטה בלעדית על ענפים שונים כגון תבואה ושמנים. במלאכת היד היתה, זמן רב, ידם של הנוכרים על העליונה, עד שבאה תקופה חדשה, וגם בענף זה עמדו היהודים בראש.

הצלחתם הכלכלית של היהודים השאלוניקאים הביאה ליצירת מעמד עשיר שחי חיי מותרות. הם בנו להם חוילות מפוארות בשכונה הגדולה, שהיתה עיר חדשה שלמה, ושחלוציה הראשונים היו יהודים. השכונה השתרעה החל מהמגדל הלבן, שהיה פעם קצה חומת העיר ולאורך כל שפת הים, ונקראה באיספניולית בשם "קאמפאניאס" (נאות קיץ). השם הזה, שניתן ע"י היהודים, נשאר עד היום.

גם המעמד הבינוני המורכב מסוחרים קטנים, פקידים ובעלי מלאכה, עלה במצבו ובנה מכספו את רוב מרכז העיר. רק השכבה שנקראה דלת העם, אשר גרה בשכונות שנבנו על ידי הקהילה ופועלי בתי החרושת היו נזקקים לסעד מוסדות החסד. אבל רבים מבני עניים אלה אשר קבלו השכלה, הצליחו להעלות את מצב משפחותיהם בסולם הכלכלי.

חיי המסחר התנהלו בדרך כלל בדרכים מוצקות. לא היתה ספקולציה או בדומה לזה. הספסרות לא התפשטה ואפילו בזמנים שהיתה להיטות אחרי נירות ערך או מניות של חברות מפוקפקות מחוץ לארץ. הדבר פגע לפעמים בדרך כלל בסוחרים בודדים. שאלוניקי, לא נזוקה ממשברים אשר עברו בארצות

המערב וגרמו לשלשלת של פשיטות רגל או אבוד כספם של אלפי תמימים ששמו חסכונותיהם על קרן הצבי כגון: של חברות כמו "פנמה", "טרנסוואל" וכדומה.

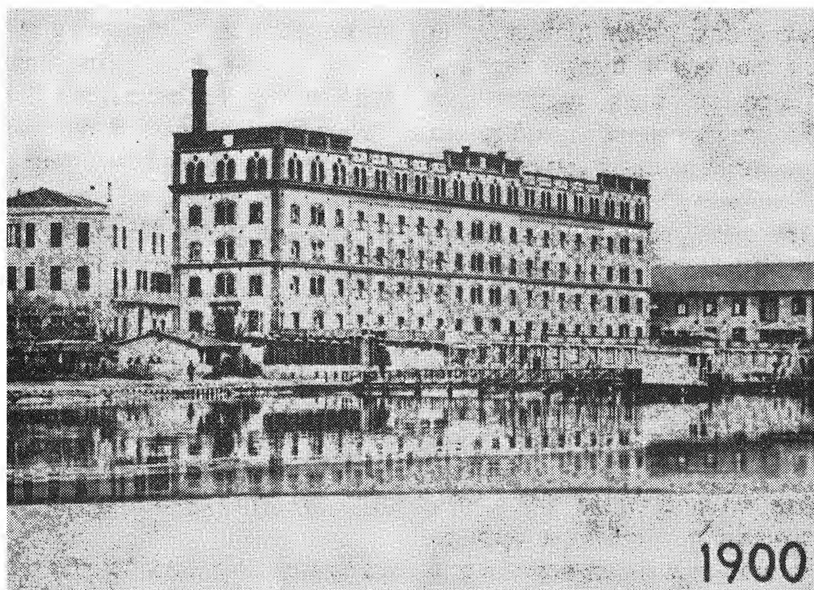
השליטה היהודית הגמורה על החיים הכלכליים בלטה לעין כל ביחוד בשני ימים בשבוע, ביום ששי ובשבת; ביום ששי, משום שהיה היום בו חלו באופן קבוע התשלומים בעד ההלוואות במזומנים לזמן קצר ובעד סחורות הנמכרות בהקפה. הגויים היו נכנעים לנוהג זה. ונוסף לזה, בעוד שבכל השבוע נמשכה העבודה לאור הגז או החשמל, עד שעה מאוחרת, הן בחנויות והן במשרדים, ביום ששי, שעה לפני שיחשיך, היה על פי רוב הכל סגור.

כיון שהחנויות ובתי המלאכה של היהודים תפסו רחובות שלמים, היה בשבת הכל סגור. שווקים שלמים היו שוממים מאדם. עבודות הבנין היו נפסקות, הנמל היה שובת כמעט כולו, מאין עובדי הים היהודים, ואף הבנקים, של נכרים, היו פתוחים אך ורק עד הצהריים מאין לווים או משלמי שטרות באים אליהם. לעומת זה, יום ראשון לא היה מורגש כלל כיום מנוחה.

עם כיבוש העיר על ידי צבא יוון חלה הפסקה בהתפתחות מוסדות הכלכלה של יהודי שאלוניקי. האינטרלנד של העיר נותק ממנה. במרחק עשרות קילומטרים היה, מצד אחד, הגבול הבולגרי ומצד שני, הגבול הסרבי, ומאידך, היתה מעונינת ממשלת יוון בפריחת העיר פיריאוס, נמלה של אתונה ומרכזן המסחרי של ערי יוון.

השריפה הגדולה של 1917 היתה מכה קשה נוספת לתושבים בהחריבה את כל רובעי המסחר ואת רוב בתי העיר. ולאחר זה, תכנית הפקעת הקרקעות שפורסמה על ידי הממשלה היוונית למחרת הדליקה, והשתמטות חברות הביטוח אשר מצאו דרך "חוקית" לשלם רק רבע מדמי הביטוח, איימו להרוס כליל את מעמד היהודים שהיוו 90% של נגועי השריפה.

ההצלה מהתמוטטות הכלכלה באה ממקום אחר: בימי מלחמת העולם הראשונה חנו בשאלוניקי, ובמקדוניה בכלל, צבאות צרפת, אנגליה, איטליה, סרביה ואפילו גדודים רוסיים, שלחמו בבולגרים בעלי בריתם של הגרמנים. צבאות אלה היו זקוקים להספקת מזון, מלבושים, עצים להסקה, פחם לחימום, וכל מיני סחורות בכמויות עצומות, מלבד מאות פועלים לפלוגות העזר של הצבא. באה פעילות מסחרית גדולה שהביאה ליהודים הרווחה ולרבים אף עושר. פריחה זו נמשכה עד סוף המלחמה העולמית הראשונה. ההפסדים שנגרמו לסוחרים בשוב השלום על כנו, ואתו ירידה תלולה במחיר מלאי הסחורות, לא מוטטו לגמרי את מצב יהודי שאלוניקי. ואולם, ההתחרות של בתי המסחר היווניים, שרבו מיום ליום, בואם של הפליטים מאסיה הקטנה ומתראקיה, חקיקת חוק מנוחת יום הראשון, ונוסף לאלה מלווה החובה בשעור 50% מערך המטבע וקביעת מוראטוריום אכזרי בצורת ביטול כל החובות בדרכמים שהוכרז על ידי ממשלת יוון בתחילת מלחמת העולם השניה, כל אלה גם אם לא החריבו כליל את המצב הכלכלי של היהודים, בכל זאת גרמו להגירה גדולה מהעיר. רבים השתקעו בצרפת, אנגליה ואמריקה, ואלפים מהמעמד הבינוני ומשכבות הפועלים עלו לארץ־ישראל. הנשארים עמדו בכשרונם המסחרי וברוח מעשיותם בהתחרות והחזיקו מעמד שנים רבות. עד כיבוש יוון על ידי הנאצים, המשיכו

טחנת הקמח אלאטיני Grands Moulins Allatini

החיים לפרוח בקהילה עתיקה ודינמית זו. בערב השואה עוד היו בשאלוניקי קרוב ל־60 אלף יהודים אשר בחלקם הגדול חיו ללא מחסור.

ענפי הכלכלה למיניהם

נסקור, בקצרה, את הכלכלה בשאלוניקי, לענפיה, ובעיקר בתקופות פריחתה:

בנקים

בשלהי המאה התשע עשרה ובעשרים השנים הראשונות של המאה הנוכחית נוצרו מוסדות פיננסיים חשובים בשאלוניקי, העיר הראשית של מקדוניה.

מספר ניכר של יהודים שאלוניקאים עסקו בתחילה בחלפנות, מהם, בקנה מדה גדול יחסית ומהם בחנויות קטנות להחלפת כספים, מכירת כרטיסי הגרלה או ניירות ערך ומתן הלוואות בריבית קצוצה, ביחוד לביים התורכים אנשים בזבזנים שעל פי רוב התקשו בתשלום חובותיהם, והחוק התורכי היה רך מאד מבחינה זו כלפי הלווים. בשנת 1888 נוסד לראשונה מוסד כספי חשוב בשם "בנק דה סלוניק". בעלי הון יהודים התקשרו עם חברות גדולות אוסטריות־הונגריות וצרפתיות. הבנק התחיל בפעולותיו בהון של 2 מיליון פרנקים זהב אשר כעבור כמה שנים הגיע בהדרגה עד 30 מיליונים. אמנם השקעת היהודים בבנק זה היה קטן, אולם השפעתם על ניהול הבנק היתה המכרעת. באי־כחם של בעלי המניות היהודים היו בעיקר משפחות מזרחי ואלאטיני, היועץ המשפטי של הבנק — עורך הדין בעל־הכשרון עמנואל שלם, היו למעשה המכוונים את פעולות המוסד, המנהל וכל צוות הפקידים שהגיעו בשיא התפתחות הבנק ל־150 איש, היו כולם יהודים. הבנק הזה נתן דחיפה גדולה להתפתחות המסחר על ידי האשראי שהעמיד לרשות הסוחרים, ורווחיו הרשו לו לחלק בזה אחר זה דיוידנדה שנתית של מ־6% עד 10%.

הבנק פתח סניפים בקושטא ובערים החשובות בתורכיה ואף במצרים. בכל הסניפים רובם של הפקידים היו יהודים. בבנק נפתחה מחלקה מיוחדת לחסכון והיא הרגילה על ידי כך אלפי אנשים לחסוך פרוטותיהם לעת מצוקה. הבנק עבר לאחרונה לרשותה של חברה צרפתית שקנתה את רוב המניות, אבל שליטת היהודים בו נמשכה עד הסוף המר, כניסת הגרמנים לשאלוניקי.

מעניין לציין שבנק דה סלוניק, וכן בנקים אחרים, לא עסקו במתן משכנתאות. בתקופת השלטון התורכי לא היה קיים אפילו בנק למשכנתאות. משכנתאות ניתנו רק על ידי אנשים פרטיים בריבית לא גדולה יחסית, על פי רוב לא יותר מ־12%. המשכנתאות, עד תחילת המאה העשרים לא נרשמו בבתי משפט ממשלתיים כי אם במכתבים, ואם במקרה של סכסוך, על פי רוב נדיר, הובא הדבר לפני בית הדין הרבני. ואף מכירות בתים נעשו עד אותה התקופה במכתבים ובמקרה של חלוקי דעות, היו פונים לבתי הדין הרבניים.

מאידך, התקיימו בשאלוניקי הבנק העותומני כבנק ממשלתי, אף כי היה למעשה חברה צרפתית, וכן בנק "קומרסיאל" אשר גם בהם רוב הפקידים היו יהודים. וחוץ מאלה היו בנקים פרטיים יהודיים בעלי הון גדול יחסית. הבנקים האלה היו מפורסמים, ברצינותם וביושרם ללא פגם, אשר הביא להם, תוך אמון הצבור, פקדונות רבים.

יהודים שאלוניקאים רבים עסקו בעסקי חלפנות זעירה, כגון: בהחלפת ובפירוט מטבעות זהב בגרושים. הרווחים הפעוטים מפעולה זו הצטברו לסכומים גדולים.

הבנקים היהודים — הן הגדולים והן הבינוניים — שזכו בגלל יושרם לאשראי בלתי מוגבל מכל אירופה, היוו מנוף רב כוח לחיזוק הכלכלה וסייעו לתושבי העיר לעבור בלי זעזועים תקופות המשבר. כיבוש שאלוניקי על ידי צבאות יוון, שהביאה לפתיחת בנקים יוונים, והשריפה של 1917 גרמו לחיסול הבנקים הפרטיים והעברתם מהעיר לפאריס.

המסחר, ההלבשה, סידקית ואריגים

החל משלהי המאה האחרונה התפתח בעיר, מהמון הסוחרים הקמעוניים הקטנים המסחר הסיטונאי הגדול. לבתי מסחר הסיטונאיים פנו, מלבד הסוחרים הקמעוניים בשאלוניקי גם סוחרים מכל מקדוניה, אלבניה ואף מחוזות רחוקים יותר. בין בתי המסחר הסיטונאיים יש לציין חנויות כל־בו שעבדו בהן יותר ממאה פקידים, ובהן מכרו, מחוטים עד מלבושים, ממסמרים עד כלי עבודה, מניר עד תכשיטים מלאכותיים, ועד לינוליאום (שעווניות לרצפה), וסיפקו עבודה לפועלים ופועלות בבתי המלאכה ולכפריים רבים. סוחרים יווניים, בולגריים, ולאכיים ואלבניים ממאות כפרים וערים היו באים, בעונות ידועות בשנה, לצייד את חנויותיהם בסחורות שנקנו אצל סוחרי שאלוניקי הגדולים. אשראי רחב אך מיוסד על חקירות זהירות, הרחיב את היקף המחזור השנתי למיליוני לירות; מלבד הקניות שנעשו על ידם בבואם לשאלוניקי, בתחילת עונת הקיץ ובהתחלת עונת החורף, היו מגיעות מהם הזמנות על סחורה נוספת באמצעות סרסוריהם הקבועים, רובם יהודים. הסוחרים היהודים היו בעיני לקוחותיהם הגויים למעמד מכובד, נתנו בהם אמון ללא גבול. הם ידעו כי המתווכים היהודים דאגו ביושר קפדני לאינטרסים של חנונים אלה, טיפלו במשלוח הסחורות, ולפעמים אף הקיפו להם מכספם בזמן שלא הספיקו אמצעיהם לשלם תמורת הסחורה במלואה. אמנם היו בשאלוניקי גם סיטונאים לא יהודים, ואף חברה אירופית גדולה בעלת סניפים בכל המזרח, אבל הסוחרים היהודים היו חביבים יותר על הלקוחות הנוצרים והמוסלימים.

בשאלוניקי ואף בכל ערי תורכיה לא התקיימו בתי חרושת למניפקטורה ולאריגים. בתי מסחר קטנים וגדולים הביאו את סחורתם מצרפת ומאנגליה ממינים משובחים, ומגרמניה — הסוג הזול. תופרות, חייטים ואף עושי קונפקציה היו לקוחות החנויות האלו. 60% מהציבור לא קנו שמלות או בגדים מוכנים, אלא הזמינו לעצמם חליפות אצל חייטים, וזה סיפק עבודה למאות אנשים ונשים. לסוחרי הבדים היו לקוחות רבים מערי השדה. הפירמות הוינאיות פתחו בתי מסחר גדולים למכירת חליפות מוכנות.

בית חרושת למצות של הקהילה La fabrique des Matzot

תבואה, מוצרים קולוניאליים, שמנים

התבואה היתה ענף בו השליטה היהודית היתה ללא מתחרה, והוא היווה חוט השדרה של המסחר השאלוניקאי בכלל (המצב השתנה בזמן משטר יוון). רובע שלם הנקרא "אישטירה" היה מוקדש אך ורק למסחר בשלושת סוגי הסחורות הנ"ל. מחסנים גדולים אצרו בתוכם יבול שנקנה בכפרים: חיטה ושעורה, שומשומין ופרג (זרעי האופיום) וכן ירק למאכל בהמה. יש לציין: המסחר התנהל כמעט תמיד ללא חוזים אלא בדבור סתם, אפילו כשהמדובר היה באלפי לירות זהב, ולא קרה מעולם באחת מהטרנסקציות האלה שמי שהוא, יהיה הקונה או המוכר, לא יעמוד בדיבורו, גם כשהדבר היה כרוך בהפסד גדול מפאת עליה או ירידה בשערים *. במקרה של אי הבנה היה נמסר הענין בלא שטר בוררות להחלטת שני סוחרים בצרוף בורר שלישי מכריע, ופסקם היה מתקבל ומבוצע ללא ערעור על ידי הצדדים.

סוחרי האישטירה ייבאו מחוץ לארץ אניות מלאות של תבואות שלא גדלו במדינה וייצאו תבואה ממקדוניה לאירופה ולארצות הבלקנים.

המסחר הקולוניאלי (קפה, סוכר, דברי מכלת) וכן שמנים וסבון, ומסחר המלח גם הוא היה בעיקר בידי יהודים. בקשר עם המסחר במלח נציין אגב מקרה טיפוסי אשר יכול להראות על רגש הכבוד העצמי של הסוחרים השאלוניקאים וגם על הדינמיות שלהם. בזמן המלחמה העולמית הראשונה כששאלוניקי היתה תחת השלטון היווני היה מחסור חמור במלח ממנו סבלו ביחוד היהודים. החנוונים הנוצרים היו מאורגנים בקורפורציה סגורה לבני דתות אחרות. מדור ההספקה המקומי היה מספק להם מעט המלח שהגיע. הם היו מוכרים בקושי ליהודים ובמנות זעומות. כשפנו סוחרים יהודים בתלונה אל מנהל האספקה, יווני אנטישמי, גירש הלה אותם בבזיון מעל פניו. שני סוחרי מלח נועזים הזמינו אליהם את כל החנוונים היהודים וארגנו אותם בקורפורציה **פתוחה גם לבני גזעים אחרים**. החנוונים התורכים (60 במספר) שמחו להצטרף אל הארגון החדש אשר, ביחד עם 300 החנוונים היהודים, הגיע מספר חבריו ל־360, כפול ממספר היוונים, והקורפורציה אישרה תקנותיה בממשלה המרכזית באתונה בזריזות רבה. היה אז שר הפנים מר גונאריס, אדם ליברלי ואוהב ישראל. הוא נתן הוראה בשאלוניקי להמציא לקורפורציה החדשה כמות מלח בהתאם למספר חבריה. מנהל ההספקה הוכרח, בחריקת שניים, לספק ליהודים כמות כפולה מזו של היוונים. למרבה צערו וצערם של מנהלי הקורפורציה היוונית, עזבו כמה חנוונים נוצרים את ארגונם הכושל והמנוהל בשרירות, ובקשו להצטרף לקורפורציה שנוסדה על ידי היהודים.

מקצועות הים **

אחד המעמדות המקוריים של שאלוניקי היהודית היה כידוע מעמד עובדי הים ובכלל השליטה היהודית על הנמל. מאות רבות של משפחות התפרנסו מהעבודה על הים או בעקיפים מהמקצועות הקשורים בנמל. ראשית היו אלה כמובן הספנים, אשר נהגו בסירות המטען הגדולות הנקראות "מאונאס" אשר נגררו על ידי ספינת גרר ושימשו לפריקת הסחורות שהגיעו באניות, וכן להטענת הסחורות ליצוא. "הגרקורס" היו בעלי הסירות הקלות להורדת הנוסעים. אל אלה יש לצרף את הסבלים, ואת "הבומבוטים", דהיינו אלה שסיפקו לצוות המלחים וכן לנוסעים כל מיני סידקית, וכן סוחרי המזון ושאר החומרים הדרושים לאניה עצמה. כל סוכני חברות האניות היו יהודים. עשרות עגלונים עסקו בהובלת המטענים מן הנמל ואל הנמל.

סבלי המכס הקבועים היוו מעין קורפורציה סגורה. הם

* בשאלוניקי, המילה "מרקאדיר" (סוחר) היה סמל של אדם הגון, רציני וישר שהכן שלו הן והלאו — לאו. הביטוי "פלאב'רה די מירקאדיר" (דיבור של סוחר) הביע התחיבות.

** ר' מאמרו של ברוך עוזיאל על עובדי הים בקובץ זה.

היו מפורסמים במבנה גופם המוצק ובכושר עבודתם והתפרנסו ממשכורת ששולמה על ידי הנהלת הנמל בעד הכנסת סחורות למחסנים והוצאתן. עמילי המכס וכן פקידים יהודים בנמל ובמכס היו עסוקים בנמל. ביום שבת היה הנמל שובת כמעט לגמרי, וחברות הספנות הזרות היו מוכרחות לסדר את לוח הפלגות אניותיהן באופן שלא תגענה לשאלוניקי בשבת, כי עובדי הים היוונים המעטים לא היו מוכשרים לעשות את מחצית העבודה של היהודים, ומה גם שהסוחרים לא באו אל הנמל.

הדיג, פרנס מאות משפחות. אנשים אלה דגו בסירותיהם הקלות במימי המפרץ עצמו, אבל רבים אחרים הרחיקו עד לים הפתוח בו בילו שבועות שלמים והיו חוזרים בערב שבת לביתם עם שלל דגים עשיר.

תעשיה ומלאכת יד

מאז שנעלמה תעשית טווית הצמר וצביעתה (ראה לעיל) לא היתה כמעט כל תעשיה בשאלוניקי, פרט לענפים אחרים ובעיקר צרכי מזון כגון: שמן, שומשומין, סבון, ממתקים ומאפיות, קונדיטוריות בהיקף מצומצם וכן עשיית מצות, שעבדו תחת השגחת הרבנות בעונה הדרושה בלבד. כל הסחורות, בכלל, היו מובאות מאירופה.

בשלהי המאה התשע־עשרה, התחיל מצד היהודים פיתוח ענפי תעשיה שונים. החלוץ היה בית החרושת לטויה של ר' שלום סאיאס, אחריו באה משפחת אלאטיני המפורסמת שייסדה בזה אחרי זה: תחנות קמח שהיו הגדולות בכל מזרח, בית חרושת לרעפים, בית חרושת לבירה בשם "אולימפוס" ובתי חרושת לטבק. יש להעיר בשלושת בתי החרושת הראשונים עבדו אך ורק יוונים כי העבודה לא נפסקה בשבת, ושום פועל יהודי לא הסכים לעבוד ביום המנוחה. רק האדמיניסטראציה היתה מורכבת מיהודים, אשר לא היו מחויבים לחלל את יום השבת. אבל בבתי החרושת לטבק עבדו בעיקר יהודים, גברים נשים ואף ילדים. גם חברות אירופיות פתחו בתי חרושת לטבק הן בשאלוניקי והן בקאוולה, ובהן כמעט כל העובדים היו יהודים.

מלבד אלה, התקיימו בתי חרושת לטויה וסריגה וכן למכו־נאות. במרוצת הזמן נפתחו גם בתי מלאכה למטריות ושמשיות, בתי חרושת לאטריות ועוד. תעשיית היין גם היא היתה כמעט כולה בידי יהודים.

סחורות ברזל — חמרי בנין — כלי מטבח

בסחורות ברזל וחמרי בנין לא היו ליהודים מתחרים, לא יוונים ולא מוסלימים. הסיטונאים היהודים סיפקו לכל העיר והסביבה וכן לערי מקדוניה, כלי עבודה וכל הדרוש לבנין ולמלאכה וכן כלי מטבח. סוחרים יהודים עסקו במסחר ברזל לבנין, זכוכית לחלונות וכן עץ לבנין ולנגרות.

היהודים היו כמעט היחידים הסוחרים בתכשיטים, צורפי זהב ושענים. המסחר בתכשיטים, כלי כסף וזהב, פנינים ויהלומים — היה בידי ארבע משפחות מדורי דורות, והן משפחות מלאך, בוטון, בורלא, וגטניו. בעלי מלאכה קטנים שעבדו כצורפים היו אך ורק יהודים וכן גם האופטיקאים.

בעלי אחוזות ויערות — יצור פחמים ועצים

בעלי הון יהודיים היו בעלי אחוזות, יערות ועסקו גם בייצור פחמים ועצים. הם העסיקו מאות כפריים בכריתת עצים לשם הסקה ותעשית העץ, וכן בתעשיית פחם באמצעות מאות כבשנים המוסקים כל השנה. הפחם היה הדלק העיקרי בכל ערי מקדוניה לחימום הבתים, בעוד העץ שימש לתנורי המאפיות. כל הפחם הדרוש לתורכיה האירופית, ואחרי זה לכמה מחוזות יוון, היה מיוצר ביערות אלה, ואת כמותם אפשר לאמוד למליוני טונות. ספינות מפרשים, וביבשה — קרונות רכבת, היו מביאים לשאלו־ניקי פחם ועצים מאי קטריני וממקומות אחרים, ומאות חנויות יהודים וגויים התפרנסו ממסחר זה. לכמה משפחות יהודיות היו אחוזות גדולות "צ'יפטליקים" בלעז, המשתרעות על עשרות לפי דונמים, וכפריים רבים היו אריסיהם או עובדיהם בייצור הפחם הבא מן היערות שברשותם.

לבסוף הפקיעה הממשלה היוונית את רוב שטחי האחוזות האלה מהבעלים היהודים וחילקתם ליוונים. על ידי כך נהרס מעמד המשפחות הנ"ל שהוכרחו לעזוב את עיר מולדתם ולעבור לצרפת או לארץ־ישראל.

סוכנויות — בתי דואר — חוכרי מסים

היהודים היו סוכניהם החרוצים והמכובדים ביותר של בתי חרושת ופירמות גדולות אירופיות ואמריקאיות. בזמן השלטון התורכי היו סוכני החברות לאניות, יהודים, וכן כל סוכני חברות הביטוח הגרמניות, הצרפתיות, האוסטריות, האנגליות והשויצ־ריות ואף הרוסיות. עם כניסת היוונים לשאלוניקי השתנה המצב, ואף על פי כן, כמעט עד השואה, עוד היו יהודים רבים שייצגו חברות כאלה בעיר.

בזמן השולטן עבדול־חמיד התקיימו בשאלוניקי וכן בערי תורכיה החשובות בתי דואר של המעצמות הגדולות, צרפת, אוסטריה, אנגליה ואיטליה. רוב הפקידים בהם היו יהודים, וכן חוכרי המסים, ביחוד המס על היבול החקלאי (עושור) היו בזמן השלטון התורכי אך ורק יהודים.

תעשיות שונות

תעשית משקאות חריפים *

90% של מסחר היין במוקדון היו בידי יהודים משאלוניקי. אמנם לא היו היהודים כורמים אלא היו רוב מכריע של הקונים את היבול, והמייצרים את היין בשביל חלק גדול מתורכיה האירופית.

המקומות שבהם גדלו יבול היין ותוצרתו, היו 3 עיירות הקרובות אחת לשניה ושרק מרחק של 3 שעות, ברכבת, הפריד ביניהן ובין שאלוניקי. והן: ניאאושטה, גומינג'ה וקריווה, שסביבותיהן היו עשירות בכרמי ענבים והניבו יין משובח.

* הדברים נמסרו ע"י סוחרי היין הותיקים יוסף העליון ואליהו אנג'יל בני שאלוניקי היושבים, כיום, בתל־אביב.

בעונת הבציר, שחל אחרי חג הסוכות, היו מגיעים לעיירות הנזכרות סוחרים שאלוניקאים וקונים את היבול. לכל אחד מסוחרים אלה היה קשר מתמיד עם אכר יווני אחד ועל פי רוב התאכסן בביתו בזמן העבודה של דריכת הענבים. באותו הבית היתה חבית ענקית בעלת קיבול של 4000 ליטרות ויותר, הנקראת "פלמנטו", בה היו דורכים את הענבים.

הסדרים ביחס לשמירת הכשרות של היין, ובכלל שמירת מנהגי הדת בזמן שהותם של הסוחרים היהודים בערי תוצרת היין, היו למופת. הסוחרים היו מביאים אתם שומר משגיח מוסמך מטעם הקהילה והרבנות, היו מסדרים בית קבוע לתפילות והמשגיח, או חזן מיוחד, היה עובר לפני התיבה יום יום, נוסף לכך היה להם שוחט.

בימים הראשונים אחרי הכנסת הענבים ל"פלמנטו", היה האכר היווני סוחט את הענבים על ידי הכאות במכוש או גרזן. הדבר היה נמשך שלושה או ארבעה ימים, ואחרי זה היה הגוי מסתלק ואסור היה לו להכנס למרתף בו נמצא היין. אז היו באים פועלים יהודים, אשר אחרי התרחצם, דרכו את הענבים, כמובן, ברגליהם. אחרי הדריכה והתסיסה, היו מעבירים את היין לחביות פחות גדולות שבהן נרשם תאריך הייצור, והן היו מובאות לסיטונאים בעיר שהיו מספקים את הסחורה למוכרי היין. למוכרי היין היוונים הנוצרים, היתה הסחורה נשלחת ישר מתחנת הרכבת.

מן הסחורה המיועדת ליהודים גבתה הקהילה קודם את ה"גאבילה" (מס היין) ואחר כך נשלחה לתעודתה. הגאבילה היתה נגבית בשעור ½ גרוש בשביל כל אוקה (ליטר ורבע). את היין היו מוכרים לקמעוניים לא בבקבוקים אלא בחביות ובמשקל.

לכל אחת מהערים הנ"ל היה סוג יין מיוחד, זה של נייאושטה היה המשובח מכולם. מלבד הסוחרים היהודים היו גם יוונים אחדים מיצרים יין, אבל הקהל היווני ברובו היה מעדיף את התוצרת היהודית כטובה יותר, וזאת לדעת: היוונים מאז ומתמיד היו ידענים גדולים במשקאות.

העיסוק בתעשית היין היה עובר בירושה במשפחות ידועות כגון: עוזיאל, טיאנו, סקאפה, אנג'יל, פלורנטין, אגייון (העליון) וכו'. יחד עם היין היו היהודים מייצרים "ראקי", היא הארק התורכי המיוצר משמרים שנשארו בתחתית הפלמנטו. המפורסם מכל מיני הראקי היה זה המיוצר על ידי משפחת נחמיאס. שום יצרן אחר לא הצליח לגלות את סוד יוצרו. אומרים כי סוד זה הביאה המשפחה מהאי מיורקה שבספרד בבואה לשאלוניקי בין מגורשי ספרד. הסוד נעלם עם השמדת משפחת נחמיאס כולה. בבתי היין ובבתי הקפה היו היוונים דורשים במיוחד "נחמיאס", בהתכוונם לארק המיוצר על ידי המשפחה הנ"ל. תעשית הארק נמשכה עד 1923 ואז נפסקה בגלל חוקים חדשים של הממשלה היוונית.

אלכוהול היו מביאים מרוסיה. בסוף המאה התשע עשרה אחרי המלחמה הרוסית-תורכית קבלו הרוסים, לפי הסכם מיוחד, את המונופול בתעשיית האלכוהול. היהודים ניסו ליצור בעצמם אלכוהול והקימו, לשם כך, בנין בצפון העיר, אך הרוסים מנעו את הדבר מהם. הבנין נמכר למשפחת אלאטיני שהפכה אותו לבית חרושת לבירה.

תעשית הבירה היתה במשך עשרות בשנים מונופול של יהודים על ידי בית החרושת הנ"ל. לתוצרתה "אולימפוס" יצאו מוניטין בכל מוקדון. בבית החרושת הנ"ל עבדו מאות פועלים, ברובם יוונים. רק בשנת 1908 נוסד על ידי בעלי הון יוונים בית חרושת מתחרה בשם "נאוסה", אבל הפירמה "אולימפוס" המשיכה להיות המבוקשת ביותר. לבסוף, עם עזיבת משפחת אלאטיני את שאלוניקי, נמכר בית החרושת שלה לבעלי נאוסה, שהמשיכו לייצר בירה והשתמשו בשני הסמלים המסחריים.

היין לפסח היה מיוצר באופן מיוחד. כדי לא להשתמש באלכוהול היו משתמשים הייצרנים היהודים במין אבן שהביאו מאלבניה והנקראת "מנדול". הם הכניסו אבנים אלו בכמויות קטנות ביין וגרמו לתסיסתו.

קוניאק היו מיצרים היהודים בכמות לא גדולה ביותר. יש לציין שכל היין שהיה עולה על שולחנות התושבים בשאלוניקי ומוקדון בכלל, היה מסוג יין השולחן האדום, ולא האליקנט, שכמעט לא היו מייצרים אותו; רק היין הלבן היה מתוק. על פי רוב היו נוהגים לשתות ממנו פעם בשנה, בט"ו בשבט; כי אז היו סוחרי היין שולחים אותו, על פי רוב, כמתנה ללקוחותיהם.

מתחילת המאה העשרים, ובעיקר בשנות המשטר התורכי היו להיין הארץ-ישראלי מהלכים בשאלוניקי. יינות וארק ממקוה ישראל ומראשון לציון היו מקובלים בעיני רבים, אפילו לא יהודים.

תעשית היין על ידי יהודים התחילה לדעוך עם כיבוש העיר על ידי היוונים ב-1912 ומאז הלכה הלוך וירוד.

שופרות *

בדורות עברו לא היתה קיימת בעיר תעשית שופרות. בני העיר השתמשו בשופרות המובאים מירושלים או מקושטא, ואולם, בראשית המאה הנוכחית התפרסמו שני תוקעי שופר שאלוניקאים, ר' חיים אורי ור' אברהם אשכנזי, מלבד במומחיותם בתקיעה התמחו אף בתעשיית שופרות.

השופרות נעשו מקרני אילים.

זכיתי להשתתף עם פועלים אחדים בתעשייה זו. בְּרֵירַת הקרנים, כדי שתתאמנה לתעודתן, דרשה מהאומן טביעת עין וכשרון הבחנה. אחרי רכישתן החלה העבודה שלבים שלבים. ראשית היו טומנים את הקרנים בתוך זבל אורגני במטרה לטהרן משיירי הבשר שבפנים. אחרי נקיון הקרנים לגמרי ויבושן היו מנקבים בהן חור במקדח עדין כדי להכשירן לתקיעה. אחר החלה העבודה המאומצת להשחזת הקרנים ולהרחקת הקליפה הקשה מהן, כי רק על ידי כך היתה הקרן מוציאה קול צלול וחזק.

בפרוש חודש אלול היה התוקע או חזן בית הכנסת, פונה אל עושי השופרות כדי לבחור כלי מפואר וכשר מכל הבחינות. גם מערי הסביבה היו באים אל שני האנשים הנזכרים לעיל כדי לברור להם שופר טוב.

החכמים חיים אורי ואברהם אשכנזי היו תוקעי שופר מומחים. תקיעתם הרעידה את חלונות בתי הכנסת, ביחוד כשהיו מוציאים

* נכתב בידי שמעון עוזיאל ז"ל.

30 קולות בנשימה אחת, ולפעמים אף 60 קולות (לפי מנהג ק"ק איטליה ישן) בלי הפסק ובלי מאמץ מיוחד.

בק"ק איטליה ישן היה עוד תוקע מומחה, הוא הרב שלמה ציון, מנהל הישיבה "בית יוסף".

על שלושת התוקעים האלה אמרו: כי הם עלו בכוח תקיעתם על "הדוראזאנים" הם מחצצרי הצבא התורכי.

לבסוף, נזכיר מקרה אחד המאפיין את ההווי של הימים ההם בעיר: היה זה בתקופת המשטר התורכי (בשנת 1907), באחד מלילות אלול, החודש בו נהגו בעיר לקום יום יום באשמורת הבקר לסליחות. באותו הלילה, בשעה שתים אחר חצות, נהרו מכל קצוות העיר לשמוע לתפילתו של החזן המפורסם בעל הקול הערב, יעקב שם־טוב בן־עוזיליו, אשר עבר לפני התיבה בבית הכנסת הסמוך לשכונת רוגוס. שכונה זו היתה מאוכלסת כולה יהודים, אלא שבחלק העליון שלה גר מיעוט תורכי עליו נמנו כמה בריונים אשר מקצועם היה שוד ורצח.

בין ההולכים להקשיב אל הרינה ואל התפילה היו גם התוקעים המפורסמים ר' חיים אורי ור' אברהם אשכנזי. בהגיעם לאחת הסמטאות הגיחו לקראתם, בחשכת הלילה, שני שודדים תורכים. בידיהם סכינים ובקול מטיל אימה קראו להם: דורונוז קייראטאלאר! (עמדו המנוולים!). הנקל להבין המצב בו נמצאו שני ת"ח צנועים אלה. בתחילה אחזתם חיל ורעדה, אך אחרי רגע של בהלה, התאושש לראשונה ר' חיים. הוא פנה במהירות אל חברו ואמר לו: הלא אתה איש רחב גרם ובעל גוף חזק, מה הפחד הזה שנפל עליך? ויען ר' אברהם אשכנזי: אילו הייתי מזוין, ידעתי מה לעשות; אבל מה אעשה עתה מול הסכינים השלופות? ויוסף ר' אורי וישאל: "האתך שופרך? כן, השיב ר' אשכנזי. גם לי שופר, אמר הראשון, ואם ככה יש לנו נשק. נשמיע קולותינו למרום, והקב"ה ישמע ויענה".

שניהם הגישו שופרותיהם אל פיהם. בדממת הליל בקעו פתאום קולות שני השופרות בתקיעה ובתרועה אדירה אשר כמוה לא נשמעה ואשר הרעידה את זכוכיות חלונות הבתים מסביב. לשמע התקיעות הרמות והמוזרות אשר לא ידעו פשרן, נפלה אימה ופחד על שני השודדים. הם זרקו סכיניהם ואף נעליהם וברחו אל סמטאותיהם בזעקם "ג'אן קורטאראן יוקמי! שייטאן גיילדי" (אין מציל נפש, השטן בא).

הסכינים והנעלים שהשאירו השודדים התורכים בברחם, נמכרו למחרת ובתמורתם נערכה סעודה בה השתתפו ידידי הניצולים. מדי שנה בשנה היה נזכר בבתיהם של ר' חיים אורי ור' אברהם אשכנזי תוך שמחה וצהלה הנס של השופרות.

פיתוח ענף הטבק במוקדון ובתראקיה **

קרקע ארץ מוקדון וחלק מקרקע תראקיה הן טובות ביותר לגידול טבק. מאות אלפי דונמים זרועים טבק ע"י כפריים מומחים בענף זה מדורות, המטפלים בהם ומקבלים יבול מהמינים המשובחים בעולם.

אנשי עסק אירופאיים הבינו, זה זמן רב, את העתיד הנכון לגידול זה והשכילו לנצלו לטובתם. הם יסדו בימי שלטון התורכים Regie co-intéressée des tabacs de l'Empire Ottoman שקבלה בזמן הראשון מונופול על מסחר הטבק, עיבודו ויצואו, והעסיקה בבתי החרושת שלה אלפי פועלים בשאלוניקי, קאוואלה, קסנטי וכו'. בשאלוניקי עבדו בבתי החרושת לטבק מאות פועלים ופועלות יהודיים.

הדחיפה העצומה להתפתחות ענף עשיר זה של הכלכלה העותמנית ניתנה כעבור כמה שנים על ידי יהודים בני העיר, בעלי מעוף וכושר מעשה שבלעדיהם לא היה הדבר מגיע לממדים גדולים.

משפחת אלאטיני המפורסמת במפעלי התעשיה שלה, וכן בפעילותה הצבורית המבורכת, היא שהיתה היוזמת להתפתחות גדולה זו. ראשה, הד"ר משה אלאטיני, היה אישיות רבת־גונים במידה בלתי מצויה. הוא היה רופא מהולל, פילנטרופ בעל מבט למרחוק ואיש מעשה בעת ובעונה אחת. בעזרת אחיו ובניו: אדוארד, קרלו ודריו אלאטיני וכן מחותניו לזר, אנריקו וג'וזף מזרחי, ויקטור וארטורו פרננדס, יסד את המפעל הגדול Commercial Comp. of Salonica Ltd.

אנשים אלה היתה להם בראש ובראשונה מעלה אחת שהיא היסוד והסוד העיקריים להצלחה בכל פעולה, והיא כושר אירגון למופת; ועוד מעלה היתה להם — הכשרון לגלות את האנשים המסוגלים למלא בנאמנות ובכושר המעש תפקידים של מנהלים, והיודעים לבצע כל דבר על הצד היותר טוב. ואף זאת: אנשי משפחת אלאטיני אהבו לטפח כשרונות. עובדה טפוסית: לקרלו, הבכור לבית אלאטיני היתה אומנתלילדיו. לאומנת היו שני בנים קרלו והרמן שפירר. בעל הבית הכיר היטב את תכונותיהם, הוא דאג לחינוכם והרים אותם ממעמדם הצנוע לרמת מנהלי המפעל. חושו לא הכזיב, הם ניהלו את עסקי אדוניהם בכשרון מעשה והמשיכו את המפעל גם אחרי שמשפחת אלאטיני עזבה את שאלוניקי.

יחסם הטוב והאבהי של משפחת אלאטיני לצוות עובדיהם חיבבם על פועליהם ופקידיהם עד שהעבודה התנהלה במרץ והתרחבה ללא הפסק.

חיש הפכה החברה החדשה לספק היחידי של המונופול האיטלקי לטבק, וכן המונופולים: הסרבי, הרומני והאוסטרי. הסניף שיסדה בניו־יורק פתח לפניה גם את השוק האמריקאי. אלפי פועלים גברים נשים ואף ילדים מצאו פרנסתם בבתי המלאכה של החברה הנ"ל וביחוד בבית החרושת "סלוניקה סיגרט קומפ" בשאלוניקי, ומנהליה הפכו בעצמם לגבירי העיר, באשר למדו מאדוניהם התנהגות אצילית שהרימה קרנם וקרן בעלי המפעל. אגב, יש לציין שבעקבות בני אלאטיני נוסדו חברות אחרות לטבק, על־ידי לא־יהודים מתושבי מוקדון ואף אירופאים, וגם בהם רוב המנהלים היו יהודים. (אחד מהם היה ליאון רקנטי ז"ל, מיסד בנק דיסקונט בתל־אביב). ענף חקלאי זה הלך הלוך ופרוח במוקדון ובתראקיה עצמן תודות לדחיפה החרושתית והמסחרית שניתנה לה ע"י היהודים.

זכיתי לעבוד במחיצתם של אלה ששרתו באמונה את משפחת אלאטיני, ואני שומר עד היום בלבי זכר אצילותם, זכר חושם המעשי שעשה גדולות וזכר נדיבות ליבם ואצילותם. הם החזיקו אלפי משפחות והכניסו סכומים עצומים לבעלי החברה שידעו להשתמש בהם, לא רק לתועלתם הפרטית, כי גם

** נכתב בידי יהודה הכהן פרחיה.

לטובת הצבור במפעלי הקהילה ובפעולות החסד הפרטיים שלהם, הם באו לעזרת אלמנות, יתומים ועניים. הם היו בעלי לב יהודי חם וחדורי רגש אנושי.

בזמן מלחמת העולם השניה, בהיות המשפחה באיטליה, עברו ימים קשים עליה, אצילת המידות ורבת המעש: אחדים מבניה מתו במחלות ויתרם נספו בשואה. מעוזריהם ברוכי הכשרונות לא נשאר אחד. אני היחידי נשארתי בחיים והנני ממשיך לעבוד בחברה הגדולה המתקיימת עד היום.

קסנטי, אדר תשכ״ב

עזרתם של בני שאלוניקי בגידול הטבק בארץ־ישראל בשנותיו הראשונות

בשנת 1925, כשהוחל בזריעת הטבק בארץ־ישראל, פנתה הסוכנות היהודית מצד אחד והנהלת מקוה־ישראל מצד שני, אל הציונים השאלוניקאים בדבר השגת זרעי טבק מקדוני. בתחילה נשלחה חבילת זרעים ראשונה, אולם משום עכוב בדרך, הגיעו הזרעים במצב של יובש ולא היתה אפשרות להשתמש בהם. כעבור חודשים אחדים שלח מר יצחק דה־בוטון, איש שאלוניקי, שישב אז בקסנטי, מחוז הטבק המעולה שבמקדוניה, למחלקת המסחר והתעשיה של הסוכנות, חבילות אחדות של זרעי טבק ומנהל המחלקה דאז מר נחום תשבי אישר את קבלתן והודיע על חלוקתם לאכרים בגליל ובעמק יזרעאל. הוא ביקש פרטים על שיטת גידול הטבק הארומטי, זן מיוחד לקסנטי. מר דה־בוטון שלח באותה שנה (3.4.25) תזכיר מבוסס על פרטים שקיבל ממגדלי טבק במחוז על אופן הטפול המיוחד בעלי הטבק למען יתקבל הסוג הארומטי.

פועלים שאלוניקאים, מומחים במיון, בערבוב ובעיבוד הטבק, נתקבלו זמן מה אחרי זה בבתי החרושת דובק ועסיס (מדור הטבק), והם לימדו פועלים אחרים מקצוע זה. ביחוד נציין את המומחים השאלוניקאים: ישראל פסח ז״ל, ויבד״ל משה קמחי.

שאלוניקאי אחר, מר אברהם נחמיאס, הביא אתו מכונות לתעשית סיגריות, ומכר אותן כעבור זמן להאחים ביג׳אראנו בשביל בית החרושת לטבק שלהם.

השתתפות יהודי שאלוניקי בירידי (פ׳ירייאס) ארצות הבלקן

מאת מיכאל מולכו

הירידים ומועדיהם

יהודי שאלוניקי, שלקחו חלק פעיל בכל ענפי המסחר ומלאכת יד, השתתפו בכל הירידים שנערכו בארצות הבלקנים בין פסח לסוכות, בקציר ובאסיף. הם הביאו אל תושבי המקומות הנידחים ביותר, שמחה, עונג ונוחיות. הם מכרו לכפריים וליושבי העיירות מה שהיה דרוש להם למחייתם, לרווחתם ולהנאתם, משרוך נעל עד האריגים הדקים והענוגים ביותר, כגון: מסרקות, מראות, סמי רפואה, תמרוקי נשים, סוכר, קפה, אניל, בשמים, כלי־מטבח, כלי זכוכית, אריגים מתוצרת שאלוניקי, אריגים ומעשי רקמה מאיטליה, חוטים שונים וכו׳ וכו׳. הם מכרו את סחורותיהם בכסף מלא או החליפום ביבול הארץ וחזרו לעיר מולדתם עם בהמותיהם ועגלותיהם כשהן טעונות טבק, עורות, פרוות ותבואה. הקשרים התמידיים עם אחיהם שבארצות הבלקנים היו ליהודי שאלוניקי לעזר ולהועיל בירידים אלה שקראום פ׳ירייאס.

הירידים שבהם השתתפו יהודי שאלוניקי נערכו בגלילים שבין הים השחור, נהר הדאנובה והים האדריאטי והים האגאי שהיו שייכים לאימפריה התורכית או שנכנעו למרותה. נמנה את החשובים ביותר: ייני באזאר, איסטרוגא — נערך בחדשי אוגוסט־ספטמבר סמוך לראש השנה[1]; פיטריג׳ בבולגריה — במאה הי״ח, נערך אחרי סוכות; מושקולור בתיסאליה; אוסטרו־בו באלבניה; דוליא בבולגריה; זיטון, ביוון העתיקה בחודש מרס, שם נמכרו סחורות צרפת בתיסאליה; איסלימנה (Selimnia, Selimnie) בתראקיה, בחודש מאי (כיום — עיירה בבולגריה). הסוחרים היהודים הפיצו את סחורותיהם במחוזות שהיו על שפת הדאנובה, ירידי ניב׳רוקופ באלבניה, אלאסונה על גבול מוקדון ותיסליה, שנמשך שני ימים[2] ואוזונג׳ובה בחודש ספטמבר. הם היו מציידים את ארצות סרביה, אלבניה וצפון יוון העתיקה. הירידים של איסלימנה, מושקולור ודוליא היו מן החשובים ביותר וזמן עריכתם נקבע לזמן פרעון חובות בין סוחרים.

בשנת 1672 נספח חבל פודוליה לאימפריה העותמנית, לאחר המלחמה עם פולניה. הגבול החדש בין פולניה לבין טורקיה התקרב הרבה ללבוב, ובמשך 27 השנים הבאות היה הנהר זברוטש הגבול בין שתי המדינות. ערים מלאות אוכלוסיה יהודית הפכו לערים תורכיות. הדרך החדשה של המסחר והתר־בות היתה מעתה שאלוניקי—קאמיניץ—סאטאנוב—מז׳יבוז׳. אין ספק שיהודי שאלוניקי הרחיקו לכת כדי למכור את הסחורות שהביאו מאיטליה. גם רבו ההולכים מהתם להכא. יהודים מפולניה וגליציה היו מגיעים לשאלוניקי לשם פרקמטיא, ובין הסחורות שקנו נמצאו גם ספרים מדפוסי קושטא שאלוניקי ואיטליה. בהיותם בעיר זאת נמשכו אחרי תורת שבתי צבי ובשובם לארצם הביאו עמהם מזרעי תורה זו לקהילותיהם.

1 שו״ת ר׳ שלמה הכהן, סי׳ רי״א או רי״ב.
2 ״אהל יצחק״ חסיד, דף קי״א ע״ב.

במרוצת העתים חלו שנויים במקומות הירידים ובמועדיהם. מהם בטלו, כמו זה של דולייא, ובמקומם הופיעו חדשים. בכתב־יד מהמחצית השניה של המאה הי״ח או מהמחצית הראשונה של המאה הי״ט, ראיתי רשימת ירידים ומועדי פתיחתם בצדם, שאני מעתיק להלן:

אוזונג׳ובה — 1 בספטמבר
איזבין — 10 במרס
פירליפי — 15 באפריל
מאשקולור — 1 במאי
אישלימיה — 15 בפסחא שלהם
באזארייה — 22 ביוני
מאברוב׳ונו — 29 ביוני
אלאסונה — 6 באוגוסט
ניב׳רוקופ — 6 באוגוסט
טאטאלג׳י — 15 באוגוסט
באל־פאנאייר — 15 באוגוסט

ברשימה זו לא נזכרו הירידים של דולייא, פיטריג׳ ואחרים. לרגל בנין קוי מסילת הברזל והשתחררותם של עמי הבלקנים מעול תורכיה, בטלו הירידים המסורתיים במחצית השניה של המאה הי״ט.

נוכחותם של היהודים בירידים והסכנות שארבו להם

היהודים ובפרט יהודי שאלוניקי, מילאו תפקיד חשוב בירידים שהתקימו בארצות הבלקנים. ראיה לכך, הירידים שבתו בשבתות וימי חג יהודיים והפתיחה היתה תמיד בימות החול. כדי לענוש את אנשי אוסטרוב׳ו, שחפצו לפתוח את היריד קרוב לימים נוראים, החליטו בשאלוניקי לאסור על כל יהודי מוקדון ובמיוחד על יהודי מונאסטיר (ביטוליה) הקרובה למקום, להשתתף בשוק. באין ברירה נכנעו העקשנים לרצון היהודים.

זכות חזקה היתה שולטת ביריד, כמו בבתים והחנויות שבעיר. ידוע שאם יהודי החזיק בחנות בשאלוניקי לא יכול יהודי אחר להכנס בה [3].

דרכי התחבורה ביבשה ובים לא היו בטוחות. ליסטים מזוינים, התקיפו את הנוסעים, בזזום והרגום בלי לשאת בענשם. הרבה פעמים היו הקטלנים הייניצ׳רים המלוים את הסוחרים בדרכם לשם שמירה, כביכול, והחמרים ומורי הדרך [4]. על מצבתו של שבתי אברהם מזרחי, שנהרג באדר רצ״ח (1538) נחקקו המלים ״אל נקמות ה׳ הוא ינקום דם עבדיו השפוך ובתוכם...״ [5] מה שמוכיח שההרג היה רב ביחס. חוץ מהסכנה שנשקפה לנוסעים מסערת ים, נשקפה להם גם סכנה מפני פירטים ושודדי ים שארבו להם, הרגום, הטביעום בים או שבום ומכרום לעבדים. ר׳ שלמה הכהן (בערך 1535—1602) רושם שכמה יהודים נטבעו בים בשובם מיריד מושקולור. בשנת 1552 תפסו פרשי האי מלטה ספינה שבה הפליגו כשבעים יהודים משאלוניקי, שדדו את רכושם ושבו אותם. בשנת שמ״ג (1583) מספר רבי שמואל די מדינה על ״מעשה הרע אשר אירע בנ״ה נפשות שהיו באים בספינה אחת שהיו כל המלחים יונים המצרים לישראל ובחצי הלילה הסכימו להרוג אותם טף ונשים ואנשים שלא ישאר א׳, וכפי הנראה שכן היה שיצאה מחשבתם לפועל ואחד שניצול בחמלת ה׳ עליו כבר נתן הוא בעצמו טעמא דמסתבר... אבל האחרים רדפו אחריהם והרגום, ה׳ ינקום נקמת דם עבדיו השפוך״ [6].

מפחד החמסנים, היו טומנים את המעות בתוך המלבושים. גם היו מתחפשים במלבושים של תורכים, בלכתם דרך היבשה [7]. היוצא לדרך, ביחוד מי שנסע דרך הים, היה מצווה לבניו מפני הסכנה [8].

הרג יריד דולייא

ההרג הגדול ביותר הידוע בהיסטוריה של יהודי העיר הוא זה של יריד דולייא שהתחולל בשנת שע״ז (1617). רושמי רשומות לא השאירו לנו תיאור מקיף מהטרגדיה הזאת, נשארו לנו רק כתובות מצבות של הנהרגים, ״הסכמה״ אחת ורמזים דלים בספרי הרבנים. נצרף קו אל קו כדי לתאר את המאורע, שבזמנו החריד את יהודי המקום.

הדרך שהיתה מובילה לדולייא, בין הרים גבוהים, היתה זרועה חתחתים והיו מצויים בה לסטים מזוינים, לכן נסעו סוחרי שאלוניקי אל שוק דולייא שיירות שיירות מפני הסכנה. אליהם נלוו המון פקידים ומשרתים מזוינים. הם עקבו בלכתם ובשובם את המסילה המקבילה לנהר איסטרימון, שהיא הדרך היחידה המובילה מהעיר למישור דולייא. בלכתם כסו את הדרך סוסים וחמורים, גמלים ועגלות טעונים כל סחורות ומטוב הארץ. הסוחרים היו יוצאים לדרכם ביום חמישי [9] כדי שלא לבוא לידי חילול שבת.

בשנת השע״ז (1617), עשו סוחרי העיר עסקים מוצלחים ביריד דולייא, כי אותה שנה נתנה האדמה את יבולה בשפע. הם יצאו משם ביום חמישי י״ד באלול (14 בספטמבר) כדי להגיע לשאלוניקי בערב שבת, כיסיהם של החוזרים היו מלאים וגדושים דינרי כסף וזהב, ובהמותיהם ועגלותיהם היו טעונות מיבול הארץ, דבר זה גירה את תאוות השוד של היינצ׳רים שעוד בראשית המאה הי״ז הרימו ראש ולא קיבלו את מרותו של השולטן. אליהם נלוו ליסטים מערב־רב של ערי מוקדון, ״גויים אבירים ואכזרים״, ״אדום וישמעאלים״. השודדים רכבו על סוסים ופרדות קלים. הם התנפלו על הנוסעים לעת הצהרים ״ויכו בהם מכה רבה והרבה חללים הפילו״, גם שללו את כל רכושם. ה״הרג הרב״ התחולל במקומות שונים, כי השיירות היו רבות ומפוזרות. רק שני שמות נודעו לנו מציוני ההרוגים: צדוק חניני נפל שדוד בקאשטורינה, כפר במחוז קלסידיק (חלקידיקה), וחיים ששון בכפר פולוג׳ קרוב לגבול הבולגרי של היום. ההתנפלות היתה פתאומית ו״במסתרים״. רוב החללים

3 שו״ת רשד״ם, ח״מ סי׳ רצ״ז; שו״ת ר׳ שלמה הכהן, ח״א. סי׳ קט״ו; ״באר מים חיים״ מאת ר׳ חיים נסים רפאל מוצירי, סי׳ ז.
4 רשד״ם, א״ה, סי׳ קצ״ו.
5 מיכאל מולכו, ״מצבות גדולי סאלוניקי״, כעת בדפוס.
6 שו״ת, א״ה, סי׳ ק״סה.
7 שו״ת א״ה לר׳ חיים שבתי, סי׳ ד וסוף סי׳ לד.
8 שו״ת רש״ך, ח״ב, סי׳ קסה.
9 שו״ת א״ה לר׳ חיים שבתי, דף קנ״א ב.

נפלו בחרב: "וידבקו פלשתים ויכו לפי חרב"; "כי נחשבו כצאן טבחה באין אומר השב"; "ויהרגו בחוריהם בחרב"; "אשר שפכו צרים אכזורים דמם כמים". אותם שניסו להציל את נפשם נהרגו בקשת או ברובה: "דרך קשתו וחיציו זרק"; "כי היו למאכלת אש ובני רשף, וחיציו בו רבואות ומאות"; "מפני קשת דרוכה, קשת וכידון". בין ההרוגים נמצאו הרבה סוחרים בעלי עושר וכבוד: "ידו הדה (הצר) פרש על מחמדי קהל עדת בני ישראל"; "בני ציון היקרים המסולאים בפז"; "המעלות והתהילות הכינם לטבח"; "ויהרגו במשמניהם, ויאכל בקצה המחנה, בקצינים שבהם"; בחורים חסונים כאלונים, "בחורי חמד שלא זכו לחופה", "לבושים בגדים נאים, חור כרפס". בין הנופלים היו "אב ובנו, איש ואחיו, דודו ובן דודו". רבים מהנתקפים התאמצו לנוס לנפשם והתחבאו בנקרות הצורים והמערות, אך לשוא, כי האויבים ארבו להם בהרבה מקומות ורדפו אחריהם ומי אשר "נס מקול הפחד נפל אל הפחת ונלכד בפח".

הרג דולייא אירע באמצע חודש אלול, בסוף הקיץ, כשהחום מתגבר בארצות הים התיכון. עברו ימים אחדים עד שהטרגדיה נודעה בשאלוניקי ע"י גויים או נוסעים שניצלו בנס. אנשים אמיצי לב הלכו אל "גיא ההריגה" להרים את פגרי החללים. בינתיים נבאשו הגופות ונרקבו: "חושך משחור תארם לא נכרו"; "חשך משחור תארם, חשך עורם"; "ויעל באשם ותעל צחנתם"; "והיתה נבלתם מאכל לעוף השמים"; "ברגלים נרמסו היו דמן לאדמה". רבים מהם לא זוהו כי אם עפ"י מלבושיהם וסימנים גופניים. מספר המתים לא נודע לנו. קברות ההרוגים שיכולנו לפענח היו במספר עשרים וארבעה, אולם לפי מה שמסופר בנוסח אותן המצבות ובהסכמת תלמוד תורה (שני המקורות המוסמכים ביותר למאורע זה): "קהל גדול השב מיריד דולייא"; "ויכו בהם מכה רבה והרג ואבדן, ורבים חללים הפילו"; "ורותה האדמה חללים"; "הרג רב ביד גויים אכזורים", מותר לשער שמספר ההרוגים לא היה פחות ממאה איש. עלינו להעיר שהרבה מצבות של הרוגי דולייא אבדו במרוצת הדורות. רבים מהחללים לא נמצאו בשדה או נקברו בקבר אחים ורק על קברות האמידים והעשירים שמו מצבות שחרתו עליהן כתובות ערוכות בשפה מליצית כדי להקים להם יד ושם, ומעטים מהפקידים והמשרתים ש"הראשים" הביאום אל השוק זכו לקבורה פרטית. מטעם זה לא נמצאו כי אם שתים או שלש מצבות מדלת העם.

האסון המחריד זעזע את יהודי העיר שראו בו עונש מן השמים: "כל לב נמס וכל ידים רפו". הרבנים קראו עצרה בביהכ"נ תלמוד תורה, ו"כל העם בכה בכי גדול על אבדן זקנים עם נערים, רשים וראשים ובחורי ישראל". ולמען יהיה למזכרת לדורות הבאים, הסכימו ביום ב', כ"ט בחשון השע"ח, שיום הרצח המבהיל, שהיה בי"ד באלול שע"ז, יהיה "ליום חשך ואפלה, צום ועצרת ברוב עם הקהילות הקדושות בחברת בית־הכנסת ת"ת". ההסכמה הזאת, שעליה חתמו ר' יוסף לבית הלוי, ר' יצחק בכמוהר"ר שלמה לבית הלוי, ר' אשר הכהן בן ארדוט, ר' שלמה בן חסון, ר' חיים שבתי ור' גדליא ורסאנו, נכתבה בפנקס ההסכמות של המוסד הנ"ל באותיות מרובעות, ולא בכתב רש"י, כמו האחרות, כדי להבליט את חשיבותם.

בליל ט"ב שנת שממ"ה (הש"פ — 1620), ר"ל שלוש שנים אחרי הקטל, פרצה תבערה איומה בעיר וביה"כ ת"ת היה למאכולת אש. מחוסר מקום רחב ידים לאסיפה רבתי עם, ומפני ש"צרות אחרונות משכחות את הראשונות", בטל יום העצרת.

המקורות: ר' יהודה נחמה, "מכתבי דודים מיין" (שאלוניקי תרנ"ג), עמ' 100—101; מיכאל מולכו, איל מאסאקרו די דולייה (הרג דולייה), העתון אקסיי ון; שאלוניקי תרצ"ו (המאמר הזה הוא הראשון בזמן שהפיץ אור על הריגת דולייא ומסר פרטים מאלפים); "מצבות גדולי שאלוניקי", כעת בדפוס.

הסבלים בשאלוניקי למיניהם ולארגוניהם

מאת יצחק ברודו

לזכר בני היקר שלמה ברודו ז"ל
שנפל בעד המולדת.

מלאכת הסבלות בעיר שאלוניקי היתה כמעט כולה יהודית, והיו סוגי סבלים שונים: "סבלי פנות הרחובות", "סבלי הסיבי", "סבלי הג'וריקוס", "סבלי האישטירה", "סבלי פנת מאלטה", "העכברים", "סבלי תחנת הרכבת", "סבלי הנמל".

להלן תאורם המפורט:

1. איל חאמאליקו די לה קיישי (סבל פנת הרחוב). הוא אותו עובד שלא ידע כל מלאכה ובאין לו מוצא אחר למצוא לחמו וטרף ביתו רכש "אלבאדרה" (מין כר עשוי אריג שק ממולא קש ולו שתי רצועות כדי להכניס בהן הזרועות ולתלותו על הגב; מין אוכף כדי להקל על כובד המשא ולחצו) ועומד בראש חוצות במקומות מסחר ומו"מ ממדרגה שלישית שאין בהם תנועה רבתי. עבודתם של סבלים אלה היא פחות מעיפת ומכבידה מעבודת הסבלים בענפים שימנו להלן. עיסוקם העיקרי הוא הובלת שקי פחמים לבתים (לחמום בחורף ולבשול בכל ימות השנה) וכן חפצים אחרים ממקום למקום.

2. לוס חאמאליס דיל סיבי (סבלי הסיבי). בשם "סבי" נקרא מקום מרכז המסחר הסיטונאי של פירות יבשים, זיתים, דגים מלוחים, לימונים ותפוזים, וגבינה למיניה. לסבלים אלה היה המונופול של פרוק הסחורות הנ"ל והעמסתן בסיבי. לאף סבל אחר מבלעדי אלה שהחזיקו במונופול זה לא היתה הזכות לחדור לעבודות הסיבי.

3. חאמאליס די לוס ג'וריקוס (סבלי הג'וריקוס). "לוס ג'וריקוס" (זרמי המים הזעירים) נקרא מרכז "הסיבי" וכל

הרובע מסביב על שם שני זרמי מים קטנים שזרמו בהתמדה במסגד מוסלמי שהיה בקרבת מקום, וסבלי הג׳וריקוס עסקו בפריקה והעמסה של סחורות אלו: עורות, סבון, שמן, חמאה, וכו׳ תמיד בגבולות הג׳וריקוס.

4. חאמאליס די לה אישטירה (סבלי ה״אישטירה״). בשם ״אישטירה״ נקרא מקום מרכז הסחורות הכבדות, בעיקר חיטה, שעורה וקמח. סבלים אלה התחלקו לקבוצות שונות (״טאייפ׳אס״) כל אחת מנתה לא פחות מעשרה חברים, וכל אחת עבדה בקביעות אצל סוחריה. לקבוצה או פרט לא היתה הזכות (ואף לא יכלו) לרדת ל״קונססיה״ של חבריהם לעבודה. באישטירה היו הבנינים הגדולים ששמשו מחסנים לכמויות עצומות של סחורות, הן של סוחרים פרטיים והן של בנקים, שם הורגש דופק סחר העיר בכל תקפו אחרי הנמל (״איל קומירצ׳ו״) ושם אפשר היה לפגוש את מאות הסבלים הזריזים, העליזים ומלאי המרץ.

5. חאמאליס די לה קיירושי די מאלטה (סבלי פנת מאלטה). בשם ״פנת מאלטה״ נקרא מרכז הבנקים והסחר הסיטונאי של אריגים ובדים. אפשר להגיד כי הסבלים שעבדו כאן היו סבלים למחצה ואורזים למחצה. בימים ההם סיפקה שאלוניקי את הסחורות הנ״ל למקדוניה, אלבניה, ואפילו לסרביה, כך שידי סבלים אלה היו מלאות עבודה.

6. ״לוס ראטוניס״ (״העכברים״). כך נקראה קבוצת סב־לים יודעי עמל, כולם בני אותה משפחה, ונקראו ״עכברים״ על שם בית הכנסת איטליה שהיו שייכים לו, ושמו הבדחני * (של ביהכ״נ) היה ״עכבר״, סבלים רבי כוח אלה עסקו בפרוק הובלה והעמסה של מכונות כבדות, ארונות ברזל וחפצים כבדים אחרים.

7. חאמאליס די לה איסטאסיון (סבלי תחנת הרכבת). אלה נתחלקו לשתי קבוצות: הלויים ובני הטאייפ׳ה של נחמה רומנו. הלויים כ״עכברים״ היו בני משפחה אחת. היו אלה שבעה אחים, שבמשך הזמן העמידו ״צבא״ בנים שמצאו את פרנסתם בכבוד בעיסוק אבותיהם. עיסוק זה היה העמסה ופרוק של כל קרונות הסחורות מונסטיר ושיריס, כל קבוצה בתחנה אחרת.

הטאייפ׳ה של נחמה רומנו עסקה במטען הנוסעים וכן בסחורות שהגיעו למרכז.

8. לוס חאמאליס דיל קומירצ׳ו (סבלי הנמל). העבודה בנמל התחלקה בין קבוצות רבות: בני מולכו, בני צ׳ימינו, ״הטאייפ׳ה פילודה״ (הקבוצה גזוזת השער), קבוצת תולעי המשי (לה טאייפ׳ה דיל קוקוייו), קבוצת האופיום (לה טאייפ׳ה דיל אפ׳יון).

לבני מולכו היה מונופול הקמח, לבני צ׳ימינו — של הסוכר, ה״טאייפ׳ה פילודה״ — הולכת הסחורות מה״מאונות״ (סירות המשא) לחוף, קבוצת תולעי המשי וקבוצת האופיום הובילו את משא תולעי המשי והאופיום שהוצא לחו״ל בכמויות גדולות.

פרט לקבוצות האלו היו בעיר קבוצות פועלים אחרות כגון עגלונים, סטיבדורים, פועלי נמל וכו׳, שהיו מאורגנים למופת, ארגון ומשמעת שלא הגיעו אליהם בימינו על אף כל התיאוריות והמנהיגים הפוליטיים.

כל חבר קבוצה נקרא ״חזקאלי״ לאמור: בעל חזקה. לא היה כל תקנון כתוב, אך בלבותיהם של העובדים היו חקוקים עקרונות של סולידריות גמורה. אם חבר חלה שכרו שכיר יום במקומו שנקרא בשם ״בידילי״ לאמור ממלא מקום. החולה קיבל חלקו בהכנסות בניכוי הוצאות ממלא מקומו ולא היתה הגבלה בזמן. החזקאלי יכול היה לחלות זמן רב, הוא זכה בכל יתרונות הקבוצה. יתר על כן אם ״חזקאלי״ נפטר, יורשו, כלומר אחד מבניו, ממלא את מקומו. אם הנפטר לא השאיר אחריו בנים מבוגרים כי אז היתה שוכרת האלמנה ״בידילי״ קבוע המקבל שכר פועל יומי, ובהפרש בין החלק ברווחים ובין שכרו זוכה האלמנה. אם האלמנה לא רצתה להסתבך באלה היא יכלה למכור את הזכות לאחר, שהציע עפ״ר סכום די הגון וקיבל את התואר והזכויות של ״חזקאלי״.

אם חלה חזקאלי, דואגת לו הקבוצה ומספקת לו רופא רפואות ושאר צרכיו. אם המחלה קשה שכרו שני ״ב״לאדוריס״ (Veladores) לאמור שומרי לילה, שהשגיחו על החולה כאחיות שבימינו כדי שינוחו בני המשפחה, והחברים ראו חובה קדושה לעצמם לבקר את חברם החולה קבוצות קבוצות לפי התור לילה לילה, והיו מאמצים רוחו ומספרים לו ממהלך העסק. מת החבר, הטאייפ׳ה נושאת בכל הוצאות הלויה והמצבה.

כבמקרה מחלה ומוות של חבר כן בהזדמנויות שמחה כלידה (ביחוד אם זה בן) אירוסין ונשואים, כל הוצאות החגיגות והסעודות מוטלות על הקבוצה. לקבוצות לא היו ועדים מנהלים היו רק ״בולסה אי טיפטיר״ (כיס ופנקס) לאמור גזבר ומנהל ספרים, שלא תמיד היו מן המומחים.

אחרי עמל היום התפללו מנחה וערבית יחדו ואחר רחצו והחליפו בגדיהם והלכו ל״מיאנה״ (בית מרזח) ושם שוחחו על כוס ארק על עבודת היום. ביום חמישי בערב נעשה חשבון השבוע ומהרווחים הפרישו ״איל מעשר״ (מעשר) בשביל עזרה הדדית ולמתן צדקה. מתוך המעשר סיפקו גם את הוצאות הקבוצה כגון הארק ששתו בבית המרזח וכן ״טאאין השבוע״ לחברים (לאמור, מנת היין והארק שקיבלו הביתה למשך השבוע). לאחר הרמת המעשר חלקו ביניהם את ההכנסות הנותרות.

כנאמר לעיל לכל קבוצה היה המונופול לסוג סחורות ידוע, אך יש וקרה והגיעה כמות גדולה של סחורה אחת והקבוצה המונופוליסטית לא יכלה להוציא לפועל את העבודה במועדה, אז שכרה הקבוצה פועלים מבני הקבוצות האחרות שקראו להם ״אראפאג׳יס״. אלה עבדו במסירות כאילו היתה זאת עבודת קבוצתם הם. מכאן צמחו שלושה יתרונות: (א) הקבוצה בעלת המונופול הוציאה את העבודה לפועל כדרוש; (ב) קבוצות אחרות לא סבלו מחוסר עבודה; (ג) כל קבוצה עזרה לחברתה וכך צמחה סולידריות כנה של עובדים.

הדברים האמורים לעיל על הסבלים בענין מנהגי הקבוצות חלים גם על קבוצות העגלונים, איסטיבדורים, עובדי הים וכו׳.

* ר׳ ד. בנבנשתי — חגים ומועדים בקובץ זה.

הדיגים היהודים בשאלוניקי

מאת ברוך עוזיאל

יהודי שאלוניקי בימי שלטון העותמנים, לא רק שכבשו את העיר במספרם ותפשו טבורה והתפשטו באגפיה, ולא רק שהשתלטו על כלכלתה והטביעו על הכל חותם הויתם ותרבותם, אלא גם כבשו את נמלה וימה.

היה זה קו מיוחד שציין את קהילת שאלוניקי משאר קהילות הגולה, שבניה עסקו בכל עבודות הים והשתלטו בו ללא שיור הן כספנים והן כדיגים (אף כי היו בעיר גם דיגים יוונים).

רשימה זו מטפלת רק בסוג אחד של עובדי־הים בעיר ואם בישראל — בדיגים, והפרקים הבאים הם נסיון ליתן תאור מחייהם ועבודתם כפי שנתגבשו בדורות האחרונים לפני ההשמדה, עד כמה שהמחבר הצליח ללקט את החומר מפי דיגים יודעי דבר, לפני שיאבד, ובמדה שיכול היה להעזר בזכרונות מימי הילדות.

סוגי הדיגים

היו שני סוגי דיגים: 1. גריפארי ו־2. מורוס.

אלה ואלה דגו את דגיהם במפרץ שאלוניקי. זהו מפרץ גדול סגור ושקט שעשה את המקום לעיר נמל חשובה. אותו מפרץ משתרע על כמה ק"מ וסוגרים עליו שתי לשונות ים שנקראו בפי יהודי העיר אחת "לה פונטה ג'יקה" (הקצה הקטן, לאמור: הכף הקטן) שהיה גם מקום לטיולי הבחורים בעיר; והאחרת — "לה פונטה גראנדי" (הקצה הגדול, לאמור: הכף הגדול) הרחוקה יותר והארוכה יותר ושסגרה את המפרץ עד שלא השאיר אלא מבוא צר. בתורכית נקראו לשונות הים הנ"ל: "קיוצ'וק קארה בורון" ו"ביוק קארה בורון".

אם כי כל דיגי העיר לסוגיהם צדו את דגיהם בסירותיהם במפרץ, הנה הגריפארי דגו בקרבת החוף ולנו בלילה על החוף, והמורוס דגו רק בלב ים בסירות קלות ולא ניגשו ליבשה אף לא בלילה. הם דגו באותם המקומות בהם דגו הגריפרי, אך הרחק מהחוף במים העמוקים [1].

ה"טאייפ'אס" (הקבוצות)

הדיגים עבדו קבוצות קבוצות שנקראו "טאייפ'אס" (מלה תורכית — "טאייפ'ה ביחיד, שפרושה: קבוצה, בריבוי ספרדי). כעובדי הנמל הספנים והסבלים מנו קבוצות הגריפארי כל אחת 20—30 איש, ולכל אחת היתה רשת ("לה ריד") וארבע־חמש סירות שאחת מהן היתה סירה הראשית שנקראה בשם "לה טראטה" [2], זו נשאה את הרשת והיתה גדולה כפליים משאר הסירות שנקראו "בארקיטאס" [3]. בראש כל קבוצה עמד "הקאפיטן", שהיה על־פי־רוב גם בעל העסק, הוא נהל את הטאייפ'ה ביד רמה והכל נשמעו לפקודותיו. האוטוריטה שלו נבעה בעיקר מנסיונו על הים ומאומץ לבו ויכולתו. על הים הוא נהג ב"טראטה", ועל כל אחת משאר הסירות פקד אחד הדיגים שנקרא גם־כן "קאפיטן הסירה". הסירות והרשת היו שייכות לבעל העסק, הקפיטן או אחר, ושאר העובדים היו על־פי־רוב פועלים שכירים. אלה עברו לפעמים מקבוצה לקבוצה (בשפתם "מרשת לרשת" — "די אונה ריד אלה אוטרה"), בדרך כלל בגלל אי התאמה. חברות הדיגים היו מכל הגילים: בערך מבני 20 ומעלה ועד ישישים בעלי זקנים לבנים.

כל טאייפ'ה נקראה על שם הקאפיטן שעמד בראשה (כגון "הטאייפ'ה של מושון פיסאחה"). נוסף לשם הקאפיטן הנ"ל נזכר למשל, דיג זקן בן שיחי, בשמות הקפיטנים (גריפארי) הבאים: מרדכי סטרוג (או סטרוגו); דוד צבי (קראו לו דוד לירה), וטיאו יעקב נחמן.

המורוס יצאו לדיג בטאייפ'אס של שלוש סירות וכל טאייפ'ה מנתה כ־10 אנשים. היו בשאלוניקי 25—20 קבוצות מורוס, מהן: משפחות סרגוסי, אלמושנינוס, ארונאקוס, דגינאס, רוזליס ועוד.

מקומות הדיג

הגריפארי דגו ב"פונטה ג'יקה", ב"פונטה גראנדי", על־יד הכפר היווני קטירין בקרבת האולימפוס, ולפעמים קרוב יותר לעיר על יד בית המטבחיים [4], עד המקום הנקרא בפיהם אילפטיחורי (הוא הכפר אליפטריה חורי). קטע זה הקרוב לעיר נקרא בלשון הדיגים "פור לו סיקו" (במקום היבש). משאלוניקי ועד הכפר קטירין הם עשו בסירות במשך 10—8 שעות ומאליפטיחורי ועד קטירין במשך 3—2 שעות. בקטירין הם חנו במרחק שעה אחת הליכה מהכפר בערך. הכפריים לא הפריעו להם, גם לא יכלו להפריע להם כי הדיגים היהודים היו אלימים ובימי התורכים הרגישו עצמם כשוררים בביתם. את מקומות הדיג הם בחרו לפי תקופות השנה וסוגי הדגים שהיו מצויים בהן. אם לא מצאו דגים כאן פרשו מפרשיהם ("פ'אזיר לאס ב'ילאס") והפליגו למקום אחר. לפעמים קרה והפתיעתם סערה בים, ואם היתה זו סערה גדולה הפסיקו את הדיג ונמלטו ליבשה "בהמעיטם מפרשיהם" ("פ'אזיר ב'ילה ג'יקה" — "לעשות מפרש קטן").

המורוס, כנאמר לעיל, דגו בלב־ים ואף לנו בלילות שם בסירותיהם בהאהילם על הסירות במפרשיהם, וכך כל ימות השבוע ורק בערבי שבתות "הניחו רגלם על האדמה" ("מיטיר פיי אין טיירה"). לפעמים, בעונת הדגה, נשארו אפילו חודש בלב הים מבלי לחזור העירה (את השלל שלחו יום יום העירה), אם כי לשבתות סרו ליבשה הקרובה וחנו בשדה. במקרה סערה נמלטו לשונית ("לימאן").

זמני הדיג

דגו בכל שעות היום אך פעמים רבות גם בלילה, הכל לפי תקופות השנה ועונות הדגים למיניהם. מלפני פורים ועד מוצאי חג הפסח היו דגים בעיקר בלילה. תקופת תחילת הדיג שלפני הפורים נקראה בפי הדיגים "איל טיימפו די סאראחוסטי",

1 לא עלה בידי לברר את הפרוש המדויק של המלה "גריפרי" אף שהיא בודאי מלה יוונית וענינה קשור בדיג, אשר ל"מורוס", פרושה כמשמעה — "מאורים".

2 מלה ספרדית שמובנה וגם סחר עבדים.

3 לאמור: סירות קטנות.

4 שנקרא בפי היהודים "זאראנה" (סרוס המלה התורכית "זאר־האני"), שהיא בקרבת המפרץ בצפון מערב לעיר.

לאמור "זמן סאראחוסטי" והכוונה ל"פורים סרגוסי", שחגגוהו מדי שנה בשנה משפחות סרגוסי (או סרחוסי) אלחאדיס[5] ומייסה[6] בשאלוניקי, ושהיה ידוע מאוד ליהודי העיר. אחרי הפסח ובמשך הקיץ דגו בעיקר ביום, ורק לעתים רחוקות בלילה (כשלא היה שלל ביום). כשדגו בלילה האירו את הסירות בפנסי זכוכית שהכילו נרות חלב.

היו יוצאים לדיג ביום ראשון בשבוע בבוקר (אך כשצדו בלילות יש והקדימו לצאת במוצאי השבת). נשארו במקום הדיג עד ערב שבת שאז חזרו העירה בבוקר יום הששי או קרוב לצהרי היום.

לפני שני דורות עדיין היה בכל בית בשאלוניקי תנור גדול במטבח רחב הידים ושם אפו הנשים ביום החמישי לשבוע את לחם השבוע ו"הבוריקאס" וה"פאסטיל" לשבת. בני הגרי־פארי לעגו ל"מורוס" הבורים שלא ידעו את ימות השבוע, ורק עשן ארובות התנורים שעלה ביום ה' מכל בתי העיר, היה בשבילם אות וסימן כי אכן מחר ערב שבת. יש רגלים לחשוב שגם הגריפארי בעצמם נאחזו באות זה כדי לשוב העיר בסוף השבוע.

את יום הששי, אחרי שובם העירה, הקדישו לתיקונים ברש־תות ("מירימיט" — תיקונים בתורכית) ולפעמים אף צבעו את הרשת לבל תרקב.

בצהרי יום הששי או קצת אחר־כך חזרו לבתיהם לאחר שקבלו את שכרם ו"ריסטה"[7] של דגים לשבת ושתו בצותא כמה כוסות אראק שכיבדם בעל הרשת באחד מבתי המרזח במקום הידוע "לה אבאשאדיקה די לה פלאסה" — סמטא במורד על־יד ה"פלאסה ג'ודיאה" (שוק היהודים), או במקום אחר קרוב לחוף הים.

כשהיה ריבוי דגים, נשארו במקום הדיג גם בשבת על מנת להמשיך במלאכתם מיד עם צאת השבת. אז היו מושכים בערב שבת את הסירות מהמים, התפללו מנחה וערבית ובשבת נחו ועל־פי־רוב. לא תמיד התפללו תפלת שחרית, כי לא היו אתם טליתות. במוצאי־שבת שוב התפללו מנחה וערבית ואחרי כן יצאו לעבודה ובהכניסם את סירותיהם לים אמרו: "קון איל נומברי דיל דייו, סימאנאדה בואינה" ("בשם השם, שבוע טוב").

בלילות ישנו במקום הדיג בשדה בתוך הסירות, בקיץ בסירות פתוחות, ובחורף עשו "באראקה", לאמור הפכו את המפרשים לכעין אוהל על הסירה.

בעונה המתה ארגו רשת חדשה במקום הידוע בשאלוניקי בשם "בישג'ינאר", הוא גן העיר על שפת הים בקצה הצפוני של העיר. המלאכה ארכה 6—5 ימים ולבסוף ערכו כרה (ראשי כבשים ודגים בתנור ויין) שמחירה שולם מתוך שכר השבוע.

שיטות הדיג

המורוס צדו את דגיהם ברשתות שנקראו "דיטיס"[8] ושהיו עשויות חבלים דקים ופקקים קטנים, הגריפארי צדו ברשתות רגילות. לכל רשת כזו (של גריפארי) היו שני חבלים משני קצותיה. דיג אחד נשאר בחוף והחזיק בקצה של אחד מחבלי הרשת, סירת ה"טראטה" התרחקה עם הרשת מהחוף, והחבל הלך ונמתח באורך מספר "החבלים" (1—3) שרצה הקפיטאן. כל חבל מנה 100 "בראסאדאס" ("זרועות", לאמור אמות). מכל אחד משני עברי הרשת בתוך הים עמדו כעשרה דיגים שחגרו לכתפיהם באלכסון חגורות שהיו קשורות לרשת ושנקראו "רונקאניס" או "פ'אשאס די רונקאן" ("רצועות רונקאן")[9] ומשכו את הרשת. משהגיע החבל לקיצו המיועד בידי מחזיקו על החוף, פנתה הטראטה בזוית ישרה והמשיכה בדרכה שמאלה בפרשה את הרשת בתוך המים. משגמרו מלאכה זו פנתה הטראטה עוד פעם בזוית ישרה בחזרה לחוף והדיגים בתוך המים משכו את החבל השני הקשור לרשת גם הם לחוף עד שהגיעו אליו, וכך נפרשה הרשת. הדיגים צעדו איפוא בתוך הים כשהמים מגיעים להם מעל לברכיהם, וכשהם יחפים בקיץ ונועלים מגפים בחורף. משנפרשה הרשת עמדו הסירות הקטנות משני עבריה, שתים מכל צד, ויושביהן הש־גיחו אם חדרו הדגים למכמורת או לא, והודיעו על כך לדיגים בים. משנתמלאה הרשת משכוה לחוף. אחר־כך הוציאו את הדגים מתוכה וצברום על היבשה. הקאפיטן קיבל את השלל לרשותו והדיגים ניגשו לברירה, דהיינו, חילקו את הדגים למיניהם, ואף בררו בכל מין את הגדולים לחוד והקטנים לחוד, ושמום בתוך סלים שטוחים ואליפסיים שנקראו "קאניס־טראס" ושהיו מונחים בדרך כלל באחת הסירות הקטנות. לפני הברור הנ"ל, מיד אחרי שנגמר הדיג, אספו את הרשת והחבלים והניחום ב"טראטה".

הובלת הדגים העירה

את השלל שלחו העירה למחרת בבוקר באחת ה"בארקיטאס" שנהג בה הקפיטאן שלה עם פועל אחד או שנים. הדיגים הלכו העירה להביא הדגה, לפי התור, ויש שהתוכחו ביניהם על כך, כי כל אחד השתוקק לשליחות זו כדי להתראות עם בני משפחתו. אלה שהובילו את הדגים העירה לנו בלילה בעיר והיו מקבלים "אוקה"[10] דגים לבית. הסירה שהובילה את הדגים נקראה "איל ג'ארדארו".

"הג'ארדארו" הגיע אל החוף (מולו) ממול לשוק הדגים שנקרא "לה פישקאדיראה"[11]. שם קבלם ה"כאפף" שהיה ממונה הקבוצה השולחת או קבלן שהקדים כספים לקבוצה, ולפעמים היה הוא "בעל הרשת" שנשאר בעיר. סבלים מיוחדים, שנקראו "מאריאג'יס", הכניסו את הדגים ל"מירי" ז.א. למשקל, ושקלום, וה"מיריג'י" הוא המוכס שקנה את המס[12] קבע את המחיר. הוא היה כדברי הדיגים "המצוה על הים". המיריג'י היה יהודי. הכפאף היה רושם ומסדר את החשבון ומוסרו לקפיטאן הסירה שחזר עם הניר למקום הדיג.

5 שהוא כנראה סרוס מהשם אלחדיף; על פורים סאראחוסים ר' מאמר מיוחד בקובץ זה.

6 שהוא כנראה סרוס מהשם מצא.

7 דגים מושחלים יחדיו ראש אל ראש בסיבי צמחים.

8 סרוס המלה היוונית "דיכטיס" שפרושה רשת (מפי מר אלברט אמריליו).

9 לא עלה בידי לברר את פרוש המלה "רונקאן". אחד מפרושי מלה זו בספרדית היא "בגסות", ואולי הכונה לבד הגס ממנו היו עשויות חגורות אלו.

10 מדת משקל תורכית 1.284 ק"ג.

11 "הפישקאדיריאה" נשרפה עם רוב העיר בשנת 1917.

השכר

הכנסות הדיג של הגריפארי היו משותפות לקבוצה, אלא שהקפיטאן קיבל עשרה חלקים וכל חבר של הטאייפ׳ה (והקפיטאנים של הסירות בכללם) קיבלו רק חלק אחד. גם הכפאף קיבל חלק אחד, אך אם הוא בעל הרשת והסירות קיבל 11 חלקים. חלוקת הכסף נעשתה ביום הששי לשבוע בשובם העירה. הכפאף היה מקבל את מחיר דגי השבוע ונכנסו לבית מרזח, עשו חשבון וחילקו את הכסף ביניהם.

נוסף לשכר קיבל כל דיג דגים לביתו בערב שבת, וכן כשהיה מוביל דגים העירה, ולמזונו הוא על הים במקום הדיג. וכך נהגו בחלוקת הדגים במקום הדיג למאכל: משנגמר דיג היום היה הקפיטאן לוקח מן הדגים ומעריממ ערמות קטנות פחות או יותר שוות, כמספר הדיגים. אחר־כך היו מרחיקים אחד מהם כשגבו לצבורי הדגים וכך שלא יוכל לראותם. אחד מבני הקבוצה היה מורה באצבעו על אחת הערמות ושואל בקול: ״אלה למי?״ והדיג, שגבו לדגים, היה נוקב בתשובה בשם אחד מחבריו, וכך חוזר חלילה על כל ערמה וערמה עד שקרא בשם כל הדיגים. אז קיבל כל אחד מהם את ערימתו שנועדה לו בגורל כנ״ל והכל נפנו לבשול הדגים או טיגונם ואכלום. אם לא הצליחו לדוג באותו היום, אכלו לחם ודגים מלוחים. כמה דיגים יחדיו אכלו בשותפות, קבוצות קבוצות — ידידים או בני משפחה — אך השמן, המלח, הירקות והפלפל היו ב״חברה״, לאמור: בשותפות.

מכירת הדגים

כנאמר לעיל הדגים הובאו ל״פישקאדיריאה״, הוא שוק הדגים הגדול שהיה אולם ענקי ומקומר שהשתרע לרוחב בלוק הבתים של החוף. היו לו שני שערים: מבואו פונה ל״מולו״ — שפת הים, ומוצאו ל״סיגונדו מולו״ (שפת הים השניה) הוא הרחוב המקביל לחוף הים. ארכו של האולם היה בערך חמישים מטר.

שער ה״מולו״ שימש בעיקר להבאת הדגים ושער הרחוב המקביל שימש בעיקר לקונים, דרכו נכנסו ויצאו. באולם זה עמדו לכל אורכו בשתי שורות מקבילות, האחת פונה לרעותה, ״טבלאות״ (טאבלאס״) הדגים ועל יד כל אחת מהן בעליה מוכר הדגים. אלה הכריזו בקולי קולות על סחורתם והציעוה לקונים שהסתובבו בין הטבלאות ובחנו את הדגים טיבם וטריותם, ובחרו ועמדו על המקח. ההמולה רבתה ביחוד בבוקר עת הביאו את הדגים מהים לפעמים מפרפרים עדיין. מפרץ שאלוניקי שרץ תמיד דגים. השפע היה רב וכן שלל המינים וצורת הסנפירים והקשקשות כשהם מכסיפים ונוצצים. שמות הדגים סגולותיהם, טעמם, ואופן בישולם ותקופות מציאותם ואכילתם היו נהירים למוכרים ולקונים גם יחד מתוך מסורת ארוכה ונסיון דורות.

את הדגים הקנויים שקלו והשחילום בחוטים ירוקים של צמחים שנקראו ״וורלאס״, וכך הוביל הקונה את דגיו לביתו. דגים מושחלים כך נקראו ״ריסטה״.

טיבם של הדיגים וההתחרות במקצועם

היו משפחות דיגים שהמלאכה עברה אליהם בירושה. כמה מהן נזכרו לעיל, נוסיף את משפחת פטילון, שהיו אנשי מדות.

על־פי־רוב היו הדיגים אנאלפתים ובורים וביחוד הצטינו בבורותם וגסותם המורוס שהיו על־פי־רוב עבדקנים, אך הם היו אדוקים בדתם ומכבדי תלמידי חכמים. ציציות הדיגים היו בולטים מתחת לכתונותיהם בעת עבודתם, ולפעמים נראו תלויות בצווארם גם קמיעות שנכתבו על־ידי סופר סת״ם. מספרים על המורוס כי בשעת סערה היו קוראים אל האלוהים להפסיק את הסערה ומאיימים עליו, כביכול, כי אם לא יעשה כן יזרקו את הציציות הימה. כן סיפרו על הדיגים כי לא ידעו לספור את העומר ובשעת מבוכה אמרו: ״אללה... אללה... אחד נוסף לאמש״...

לפעמים היו פורצות מריבות בין קבוצות דיגים שונות על מקום הדיג, ולפעמים היו מריבות עם קבוצת דיגים יווניים. לפעמים הגיעו לידי מכות, אך על־פי־רוב היה הדבר מסתיים בצעקות בלבד.

הדיגים היו עניים והעם האמין שנגזר עליהם להשאר תמיד עניים, כי על כן משיגה אותם קללת הדגים על שמעלים אותם ממקום חיותם אל היבשה.

פרט לקבוצות הדיגים היוונים, היו מתחרים בדיגים היהודים גם דיגים איטלקים שדגו בלב־ימים והביאו את דגיהם לעיר באניותיהם שנקראו בפי העם בשם ״פוב׳ורוטאס״.

חיים חברותיים

בעיר היה בית־כנסת שנקרא בשם ״סיציליה ישן״ שקראו לו גם ״איל קהל די לוס פישקאדוריס״ (בית־כנסת הדיגים), וכמה ממשפחות הדיגים היו משתייכים על־פי־רוב לבית־כנסת זה. זיקת דיגי העיר לאותו בית־כנסת התבטאה גם בשני דברים מיוחדים:

א. במקרה של סכסוכים ביניהם, ביחוד במה שנוגע לחלקם ״ברשת״, הם התדינו בפני דייני אותו בית־כנסת ממשפחות רבנים שהשתייכו לאותו בית־כנסת, כגון משפחת ברכה. אותם הדיינים היו בקיאים בזכויות משפחות הדיגים ובחשבונותיהם המסובכים בעניני ה״חלקים״ שלהם, והדיגים קיבלו עליהם את פסקי דיניהם בלי כל ערעור.

ב. מדי שנה בשנה ערכו דיגי העיר ״סעודה״ גדולה בבית־הכנסת הנ״ל אליה היו מוזמנים דייניהם וחכמיהם שהיו משמיעים דברי תורה והיו מברכים את פועל ידם.

מוצאם של הדיגים

אין ספק שמלאכות הדיגות והספנות בשאלוניקי הם מקצועות שיהודים נאחזו בהם זה דורות רבים ואשר עברו על־פי־רוב בירושה מאב לבן. בודאי שזה דורות רבים ששוטטו דוגיות של יהודים במפרץ העיר והביאו אתם שלל סנפיר וקשקשת למאכל, ושספני ישראל על סירות המשא (״מאונאס״) שלהם שלטו שלטון בלי מצרים בנמל והיו מביאי יבוא ואף הוציאו ושילחו באניות את סחורות הינטרלנד העיר הגדול: תבואות ועורות, אופיום ותולעי משי, וכל תנובה אחרת של מקדוניה רבתי.

12 ״מירי״ בתורכית ״מס״; מיריג׳י — המוכסן שקנה את המס. רוב ההערות על המלים התורכיות הן מפי מר אלברט אמריליו.

מתי החלה התנחלות זו בים? והאם המתנחלים הביאו אתם את מקצועם, ואם כן, מאיפה? זו שאלה הלוטה בערפל. אולם נדמה כי אין אנו פטורים כאן מלהעיר את תשומת הלב לכמה עובדות היכולות אולי לשפוך מעט אור על שאלה זו:

כידוע עד השריפה הגדולה בשאלוניקי בשנת 1917, עדיין היו קימים בה בתי כנסיות שנקראו על שם מקומות המוצא של "יחידיהן", כגון: איל קהל די פוליא, איל קהל ד'אראגון, איל קהל די מאיור (מאיורקה), איל קהל ד'איטליה (ישן וחדש), איל קהל ד'אשכנז, וכו'. כפי שהמלה "קהל" מעידה לא היו אלה בתי כנסת בלבד, אלא קהלות מאורגנות כל אחת לחוד (סביב בית־הכנסת) לפי מקומות המוצא, ששמרו במקרים רבים על מחזורם המיוחד, ובכל המקרים — על מנהגיהם המיוחדים, והיו להם פרנסיהם ודייניהם המיוחדים וכן בתי אולפנא וחברא קדישא לחוד. רק בתקופה מאוחרת התאחדו כל יהודי שאלוניקי לקהלה אחת[13]. ידוע גם כן, עד לפני השריפה הנ"ל, שאכלה את כל בתי הכנסת בעיר, התיחס כל יהודי בשאלוניקי לפחות "בתיאוריה" לבית הכנסת שלו לפי מקום מוצאו. אחד מבתי הכנסת הנ"ל — ק"ק סיציליה ישן, נקרא גם בשם "איל קהל די לוס פישקאדוריס" (קהל הדיגים)[14] וכנראה שרבות ממשפחות הדיגים התיחסו אליו. והעיקר: כנאמר לעיל, הם התדינו בפני חכמי אותו בית־כנסת בענין סכסוכי דיג כגון "חלקים ברשת" או מכירת חלק האלמנה והיתומים ברשת לקונה את מקום הנפטר בעבודה, דיינים אלה היו בקיאים בחשבונות המסובכים של החלקים הנ"ל. כנאמר לעיל הדיגים ערכו בק"ק סיציליה ישן את מסיבותיהם השנתיות אליהן הזמינו את החכמים של אותו בית־כנסת להשמיע דברי תורה בשעת הסעודה. לא יתכן קשר אמיץ כזה בלי השתיכות לאותה "קהלה".

האם העובדה הנ"ל מוכיחה על מוצא הדיגים מהאי סיציליה? יש לשער שכן, וזה בגלל הנימוקים הנוספים הבאים:

חוקר דברי ימי יהודי שאלוניקי, מיכאל מולכו ז"ל, כותב כי בית־הכנסת נקרא על שם הדיגים, "מכיוון שהדיגים נהגו להתאסף שם"[15] והוא מוסיף שם בהערה: "הזקנים זוכרים עדיין, כשבית כנסת זה שימש כמקום אספה לדיגים". הרב ח"ם יצחק ברכה ז"ל, שנפטר בתל־אביב בשנת 1948 (בן 74 היה במותו), אמר לי לשאלתי, כי בית־הכנסת הנ"ל נקרא על שם הדיגים, "מכיון שהמורוס היו נותנים לחכמים כסף מתוך הכנסותיהם כדי שיתפללו ויקראו דברי תורה להצלחתם באותו בית־כנסת שאליו השתיך חר"בי שאול מולכו עליו השלום, שהיה רב מפורסם וצדיק".

מובן שאין הדברים הנ"ל מפריכים את ההשערה כי התיחסות הדיגים לקהל סיציליה ישן וקשריהם החזקים עם אותו בית־כנסת (דהיינו אותה קהלה) מעיד על מוצאם מסיציליה.

כדאי להביא את דברי ר' עובדיה מברטנורה במסעו לארץ־ישראל בשנת רמ"ז—רמ"ח, האומר שמצא בפלירמו שבסיציליה יהודי "בעלי מלאכות חרשי נחושת וברזל ונושאי סבל וכל עבודה בשדה... ואנגריה של מלך כבדה עליהם מאוד כי מוכרחים הם ללכת לעבודת המלך לכל אשר תתחדש שם עבודה כגון משיכת הדוגיות ליבשה ועשית הסוללות או זולת זה"[16].

כידוע, גורשו יהודי סיציליה בסוף שנת 1492 בתוקף צו הגרוש של המלכים הקתוליים כי על כן היתה שייכת סיציליה אז למלכי אראגון. חלק גדול מהמגורשים הגיעו לשאלוניקי ובשנת 1505 הצטרפו אל המהגרים הראשונים מספר משפחות בני סיציליה שנשארו זמן מה קודם לכן באיטליה[17]. הסיציליינים שהגיעו לשאלוניקי היו ברובם "בעלי מלאכה פשוטים, נפחים, עושי עגלות, ודיגים"[18], בעלי מלאכה אלה, שבודאי לא היו עשירים, אחזו במלאכות ידיהם מיד לבואם למקום מגוריהם החדש, ומה גם הדיגים שמצאו בפניהם כר נרחב לעבודתם במפרץ העיר רחב הידים והשורץ דגים לרוב.

השם "מורוס" שניתן לדיגי שאלוניקי ובו נקראו עד ימינו, מוכיח גם כן שעיקרם מסיציליה.

ייתכן כי לו העמקנו לחקור בשמות המשפחה של הדיגים ושיטות הדיג שלהם או כליהם, היינו חושפים אישורים נוספים להשערתנו[19]. בינתים שם אחת המשפחות של המורוס — "סרחוסי" או "סרגוסי" משמשת לנו עדות מסיעת להשערה על המוצא הסיצילני של הדיגים (או לפחות "המורוס" שבהם) וזה בגלל הענין דלקמן:

משפחת סרגוסי[20] היא אחת משלוש המשפחות ששמרו על מסורת "פורים סרחוסנה" או "פורים די לוס סאראחוסיס", שחגגוהו מאות בשנים ברוב שמחה יחד עם משפחות "אלחדיס" ו"מאייסה". לכאורה השם "סרגוסי" פרושו תושב סרגוסה (שבספרד) ומעשה מגלת סאראגוסה היה בבירת אראגון, אך לדעת כמה חוקרים לא כן הדבר. המעשה המסופר במגלת סרגוסה בסירקוזה היה, וסרגוסי פרושו איש סירקוזא (שבסיציליה)[21].

וכה כותב שלמה רוזניס בספרו "דברי ימי ישראל בתוגרמה":

"ק"ק ציציליאנוס (Cicillanus), כן נקרא בימים הראשונים ואחרי כן סיסיליא, ושבעים שנה אחרי שעמדו בקהל נפרדו לשתי כיתות לרגלי מחלוקת שהיתה ביניהם, שהוא בערך שנת שכ"ב, ונקראו בשם ק"ק ציציליא ישן וק"ק ציציליא חדש (רשד"ם יו"ד ס' קפ"ב). וידוע מהאי הזה שהוא במימי איטליא היה משועבד למלכות אראגון בעת הגרוש משנת רנ"ב ונכלל בכתב הדת, ולפי דעת קצת סופרים המגלה של סאראגוסא, שנוהגים עד היום לקרוא אותה בשלוניק ובאיזה ערי תוגרמה,

13 ר' מאמרו של מיכאל מולכו "הקהילות בשאלוניקי" בקובץ זה.
14 בית־כנסת זה נמצא עד שנת 1917 מאחורי תפת הגדול קרוב למקום הנקרא "מידאן די לובין" שכנראה היה מרכז הישוב היהודי לפנים.
15 מיכאל ש. מולכו, קונטריבוסייון אה לה איסטורייה די סאלוניקו; סאלוניקו 5692; עמוד 22.
16 ר' עובדיה מברטנורה, המסע לא"י בשנת רמ"ז—רמ"ח, ספריה כלית, הוצאות כל ברלין 1922 תרפ"ב, ע' 8.
17 שם, עמוד 61.
18 שם.
19 השם "צ'ארדארו" (הסירה המובילה את הדגים העירה) למשל, שיש לה צלצול איטלקי, איננה בשפה האיטלקית ויתכן שהיא סיצילינית.
20 היו בשאלוניקי הרבה משפחות סרגוסי שעסקו במקצועות שונים ורבים, ולאו דוקא בדיגות.
21 ור' באריכות במאמר "פורים סאראחוסים" בקובץ זה.

אין מקורה בעיר הבירה של מלכות אראגון סרקסטא (Zaragossa — סאראגוסה), כי אם מן העיר הגדולה הנקראת בפי היהודים גם היא סרקסטא על אי סיסיליא (ערבית ועברית ישנה קיקיליא) הנקראת בפי העמים "Syracusa".

ורוזאניס מוסיף שם "ולא עלה בידי לברר הענין כראוי". אולם אם נצרף את ההשערה הנ"ל לשאר העדויות שהבאנו לעיל הרי שהדברים מסתיעים אלה באלה. כדאי להוסיף כי במגלת סרגוסה אינו נזכר שם העיר כלל וכלל אלא נאמר בה כי המעשה היה "בימי המלך סראגוסנוס".

אמירת אגב של דיג זקן באזני כותב הטורים האלה מסיעת גם היא בספונטניות שבה. אותו דיג בדברו על תקופת תחילת הדיג לפני פורים קרא לה כפי שצוין לעיל "איל טיימפו די סאראחוסי", לאמור תקופת פורים סרחוסי (שחוגגים אותו בי"ח שבט) והוא אישר לי כי כך נקראה אותה תקופת דיג בפי כל הדיגים. דבר זה מוכיח כי פורים סרחוסי שעליו ידעו שאר תושבי שאלוניקי מתוך שמיעה בלבד היה אחוז בהויתם של הדיגים עד כי ציינו בו תקופה בשנה שמלאה תפקיד נכבד בחייהם.

חקירת מוצא המשפחות אלחדיס (היא אלחדף) ומאייסה (היא מצא) שהיו שותפים לשמחת "פורים די לוס סרגוסיס" בודאי תתרום לקביעת מקום המעשה של המגלה ולמוצא דיגי שאלוניקי כאחד.

רשימת המשפחות * שסיפקו דייגים ועובדי־ים לנמל שאלוניקי (בסוגרים בתי הכנסת עליהם התיחסו משפחות אלו):

ד י י ג י ם:

נחמן (איטליה־חדש)	מאנו (פוליה)
איסטרוגו (אראגון)	אלמושנינו (קטלאן־חדש)
חולי (אראגון)	דניאל (איטליה־ישן)
אשכנזי (אשכנז)	ברכה (סיציליה־חדש).
צבי (אשכנז)	עייאש (סיציליה־חדש)
גלידי (נוה שלום — איטליה)	
מנחם (נוה שלום — איטליה)	חננאל (עץ־חיים)
נחום (סיציליה־חדש)	מוסה (קטלאן־חדש)
יחיאל (פוליה)	חבר (סיציליה־חדש)
אסטרוג (אראגון)	קמחי (סיציליה־חדש)
גנידי (נוה שלום — איטליה)	מאנו (פוליה)
מנחם (נוה שלום — איטליה)	צרפתי (קייאנה)
קאפון (סיציליה־ישן)	

מרשימה זו יראה הקורא שרובם של יורדי־הים בשאלוניקי היו ממגורשי נמלי איטליה וחצי האי האיברי, שבהם עסקו היהודים מכבר, עוד בימי הבינים, בציד־דגים.

* הרשימה נמסרה ע"י מיכאל מולכו ז"ל.

דברי הערכה על קהילת שאלוניקי ואישיה

בפתח המדור הזה הננו למסור שתי הערות:
א. בסוף המאה ה־19 יצאה, לעיר שאלוניקי, מוניטין בעולם היהודי וגם הכללי, בגלל יחודה היהודי בארגונה ובחיי המעשה שבה. עוברי אורח ואנשים שעשו בה, לרגל תפקידים שונים, זמן פחות או יותר ממושך, ואף בני העיר תארו את חיי היהודי בה. הננו מביאים להלן תאורים אחדים מ"נוטי ללון" וכן מהמעורים בה.
ב. רבים הם האנשים שפעלו רבות בפריחתה של הקהילה או שהצטיינו בצאתם מהעיר, בחיי הארצות שהגרו בהן וביחוד בארץ ישראל. רבים מאישים אלה תוארו בקובץ זה על ידי מחברים שונים, אגב הענינים שדנים בהם הן בצורת חויות וזכרונות והן בדיונם על נושאים שונים. אישים אחדים תוארו במיוחד, ע"י מחברים שונים, במדור זה. בציון אישים אלה במיוחד אין לראות כחשובים ביותר בסגל המפואר שהקימה לנו יהדות שאלוניקי. זכרם באו, בגלל המצא להם גואלים בין מכרים ומוקירים. ולו נמצאו עוד גואלים כאלה יכולנו להרחיב את היריעה ולכלול עוד כהנה וכהנה.

המערכת

ד"ר יוסף קלוזנר *

למחר עמדנו בשאלוניקי. בעיר זו, היותר יהודית שבטורקיה כולה. רציתי לראות רק מה שנוגע לישראל, שהרי לראות את הכל לא היה מספיק הזמן הקצר, שספינתנו עמדה בשאלוניקי. על החוף פגשנו צעיר אחד, שדבר עברית כל־כך נחמדה והיה כל־כך בקי בספרותנו ובעניננו. עד ששאלתיו:

— כמה שנים אתה דר בשאלוניקי?

בטוח הייתי שצעיר מרוסיה הוא, שנתישב בשאלוניקי. ומה גדל תמהוני כשהשיב לי:

— כאן נולדתי. ספרדי אני ושמי מולכו.

— והיכן למדת עברית במדה מרובה כזו?

— כאן, ב"תלמוד תורה", גם הרביתי לקרוא את העתונים העבריים ואף נסיתי לכתוב בהם.

משתוקק הייתי לראות "תלמוד תורה" זה, שמגדל צעירים כאלה. כבר שמעתי תהלתו, אבל לא ציירתי לעצמי ש"תלמוד תורה" יהא מוכשר לתת חנוך כזה. הלא יודעים אנו כולנו את "תלמוד תורה" שברוסיה ופולין, שמגדלים בעלי מום רוחניים. ידעתי, אמנם, שלא הרי ת"ת ברוסיה כהרי ת"ת בארץ הקדם: זה האחרון אינו "חדר" לבני־הקבצנים, אלא בית ספר לכל בני הקהילה. וגם זאת ידעתי, שמר יצחק אפשטיין, אחד מן היותר משכילים והיותר מלומדים שבין פדגוגינו, הוא מנהלו של ת"ת זה. ואף על־פי־כן לא שערתי את תלמוד־התורה שבשאלונקי בתור בית־חנוך, שמוכשר הוא להוציא תלמידים כמולכו.

אבל לאורך ימים ישאר בזכרוני הבקור ב"תלמוד־תורה". לא תלמוד־תורה הוא זה, אלא גמנסיה עברית גמורה. מלמדים בו התעמלות ותלמוד, דברי ימי ישראל וידיעות הטבע, תנ"ך וצרפתית ועוד. והכל בעברית. כאן ראיתי בפעם הרא־שונה, כיצד מפקדים בעברית את גדודי המתעמלים, וכאן שמעתי בפעם הראשונה, כיצד "חכם" ספרדי, למדן מופלג, מלמד את התלמוד בלי תרגום ז'ארגוני. זה היה למוד ישר, פשוט, טבעי. התלמוד היה בפעם הראשונה בעיני למוד הגיוני ככל הלמודים. ועל ידי הבאור העברי נעשה יותר קל, יותר מובן, יותר עברי אם אפשר לומר כך.

ומה שהפליאני ב"תלמוד־תורה" זה ביותר היה — שכל המורים הם "ספרדים טהורים". חוץ מן המנהל, מר יצחק אפשטיין, אין בו מורים אשכנזיים כלל. דבר זה מוכיח, שמר אפשטיין לא כפה הר כגיגית על אחינו הספרדים ולא הביא להם דבר זר מן החוץ, אלא אסף וכנס את הניצוצות העבריים, שהיו פזורים במקומות שונים, אל מקום אחד. אות היא, שיש קרקע עברי בשאלוניקי, קרקע, שאם נזרע אותו כהוגן, יוציא פרי נחמד. מר אפשטיין הבין את הדבר הזה והוא ראוי על זה לתהלה מרובה. וכשרו התלמידים בסוף השעור:

תחזקנה ידי כל אחינו, המחוננים
עפרות ארצנו באשר הם שם —

הייתי מוכן לקרוא גם למר אפשטיין ולכל מורי תלמוד־התורה שבשאלוניקי:

— תחזקנה ידיכם!

בקרנו גם את שני בתי־הכנסיות היותר גדולים והיותר יפים שבשאלוניקי. הדרת־קודש שוררת בהם. רחבות נפלאה יש כאן למרות העמודים המרובים, מפני שהעמודים אינם עומדים

* קטעים מהמאמר עולם מתהוה (רשמי מסע בארץ ישראל) שנדפס ב"השלוח" כרך כ"ז, שנת תרע"ב—תרע"ג ע' 255 ואילך.

צפופים כל־כך. הסדר משונה הוא מזה שבבתי־הכנסיות האשכנזיות ושנוי זה הוא שנוי־לשבח: יותר מזרחיות יש בו ויותר מקוריות. ההדור הוא פחות מזה שבבתי התפלה המתוקנים של יהודי אירופה ואף על פי כן היופי הוא יותר מרובה. יש קדושה בפשטות זו. ובחרדת־קודש עמדתי בבתים הגדולים והקדושים הללו של בני בניהם של הרמב"ם ור' יהודה הלוי.

ד"ר יצחק אפשטיין *

...אם קיום עמנו בכלל הוא פלא הסטורי, בעיה מסובכת בתורת הנפש והחברה, הלא יכפל פלא זה בהתגלותו בדמות ציבור מיוחד במינו בו חיתה היהדות חיי לאום על כל גוניהם; כאילו הכזיבה עדה זו את המציאות, את הגלות, את הסביבה השליטה, השונה ממנה בדת, בלשון ובכל דרכי החיים.

אכן לא בגבולות הרוחניים בלבד התבלטה כאן היהדות; לא רק בבית הכנסת, בתלמוד תורה, בשבתות ובמועדים; כי אם בכל ימי המעשה ובעצם החיים: בשוק ובנמל, באומנויות ובתעשיה. שאלוניקי היתה לאי קטן בו שררה כעין אוטונומיה יהודית רוחנית וכלכלית כאחת, וזו השפיעה על כל מבנה החיים ומחקה במדה מרובה את חותם הגלות. פה גדלו יהודים בעלי קומה, אשר תואר ומראה להם ופניהם עונים בהם אומץ, בטחון והכרת עצמם, ותפקיד נכבד מאוד להם בחיי הכלכלה כמחדשים וכיוצרים: מצד אחד בעלי בתי החרושת, רבי המסחר, נשיאי הבנקים; ומצד שני המוני עובדים בכישרון ובחריצות ועוסקים במלאכות שבכל תפוצות הגולה רחק או הורחק עמנו מהם: שייט, דייג, פריקת אוניות וכו'.

ובאי יהודי זה שולטת תורת ישראל בחיי היחיד והציבור, ויושביו מצויינים בכל המידות המציינות את בני עמנו. אף האיבה לישראל פגה כאן, השלטונות ובני העמים האחרים מתייחסים אל היהודים בכבוד ולפעמים גם באהבה ואפילו בהערצה.

* מתוך מכתב אל י. עוזיאל מחבר "המגדל הלבן".

דוד בן גוריון *

"...שאלוניקי, הקהילה היהודית בת מאות השנים, משמשת לנו לקח ציוני גדול מתקופת הזוהר שלה ולקח ציוני יותר גדול מחורבנה. לפני 37 שנה עמדה על הפרק שאלת העבודה העברית בארץ־ישראל, ואם יצלח היהודי לעבודה קשה אחרי מאות שנים שהיה גמול מיגיע כפיו. ב־1911, בנוסעי לשאלוניקי ללמוד תורכית ומשפט תורכי, למדתי את שיעורי הגדול ביותר בציונות. אף למדתי לדעת שהיהודי מסוגל לכל עבודה ושם ראיתי דבר שלא נראה בשום מקום בעולם: ראיתי עיר עברית (תל־אביב לא היתה עוד קיימת), עיר העבודה העברית היחידה בעולם. שם נמצא הפתרון לבעיה המרכזית שהתחבלטו בה בארץ. לקח גדול מזה למדנו שהים היהודי יצלח למלאכת הים. נמל שאלוניקי היה נמל יהודי. המלחים היו יהודים, הסבלים יהודים, ולכן שבת הנמל ביום שבת. הודות לשאלוניקאים יכולנו כאן בארץ בשנות המאורעות לשמור על הקשר שלנו עם העולם החיצוני, קשר שזרים רצו לנתקו.

* דברים אלה נאמרו באסיפת עם שנתקיימה בתל־אביב באוקטובר 1944, מטעם הועד להצלת יהודי יוון.

יחזקאל קלוצל *

...בניגוד למציאות שבארצות אירופה בה היהודים חיו בגי־טאות, בשאלוניקי, היוונים, הסרבים, הבולגרים ואפילו התור־כים, הם הם ששכנו ברובעים מיוחדים, קרי בגיטאות, בעוד שכל העיר היתה יהודית.

...האיש שטייל בעינים פקוחות בחוצות שאלוניקי, בין יהודים יפים וגאים אלה, היה זוכר בצער את ההשפעה המזיקה של הגיטו במזרח אירופה על התפתחות הגוף היהודי. שם הרושם היה של עם חלש, ופה היה רואה שאנחנו עם ככל העמים, לא פחות חזק מהגוי. רבים היו סוחרים בעלי כשרון, אך רוב התושבים היו עובדים במלאכה ובעבודת כפיים בכל המקצועות. נראה כאילו הם אוהבים דוקא את העבודות הקשות ביותר.

הרואה את סבלי המכס הנושאים על גבם תיבות ענקיות, ואת הדייגים הנלחמים עם הגלים, מבין שגזע יהודי וחולשה פיזית אינם בהכרח זהים.

...השבת השאלוניקאית: ביום ששי מבעוד יום הרחובות מתרוקנים. רואים רק גברים וילדים לעשרות, בבגדי חג נקיים, צועדים לבתי הכנסת, השוקים שוממים. בנמל שובתת העבודה. בזמן התורכים קרה פעם שחלק מהצי התורקי עגן במפרץ שאלוניקי. האדמירל התורכי דרש שיביאו ויטענו פחם לאניותיו. איש לא ענה לפקודתו. המפקד היה נאלץ לפנות אל החכם־באשי וזה נתן היתר מיוחד לעבודה בשבת (משום דינא דמלכותא). רק אז הופיעו עגלונים ועובדי הנמל לעבודה הנדרשת.

* סופר יהודי מגרמניה. שימש בהוראה בביה"ס של החברה הילספראיין (עזרה) בשאלוניקי. פרסם בשנת 1920 חוברת על רשמיו בעיר וביחוד על יהודיה. הננו מביאים בזה קטע מרשמיו.

מ. אייזינשטאדט *

רושם שלא ישכח לעולם עושה על הנוסע היהודי העיר ״שאלוניקי״. ברדתך מהמעלות של האניה יקיפוך בעלי סירות קטנות להביאך אל החוף, והם כמעט כולם יהודים, והמתעסקים ב״טעינה ופריקה״ על החוף הם גם כן יהודים. בבואך להעיר פנימה, תתפלא לראות עיר־מזרחית יהודית במלוא מובן המלה. יותר משני שלישים של התושבים הם יהודים. כל בתי המסחר היותר גדולים, המחסנים, החנויות וגם התגרנות הפעוטה שייכים ליהודים. העיר גדולה ויפה בעתיקותיה. והיהודים השאלוניקאיים נבדלים לגמרי מיתר אחיהם הספרדים שבערי טורקיה, ביפים, במבנה גופם החזק, בקומתם וברוח־האצילה הנפלאה השפוכה על פניהם; והם חפשים בכל תנועותיהם ומלאים גאוה והכרת־עצמם. זהו טפוס מיוחד ומקורי לגמרי! לא תמצא ביניהם את הגו העקום, את הפנים החורים, את העינים שפלות־רוח־ונפש, שהנחילה לנו ה״גלות״ בהשתלשלות הדורות. בהביטך על יהודי שאלוניקאי יתיצב לפניך כמו חי הטפוס היפה והנהדר של גבורי ישראל מלפנים, ונפשך תתמלא גאוה וגאון, כי יש לך אחים כאלה, ותתחיל להאמין אמונה שלמה בתחית העם וגאולתו.

* הרשימה נכתבה בשנת תר״ע.

ד״ר א. מור *

בקהילת שאלוניקי לא הרגישו בכל מרירותה ודכדוכה של הגלות. על אף הלועזיות שהציפה את העיר — חייה של הקהילה העברית היו בחינת ״מדינה בתוך מדינה״, שנשתמר בה הרבה מן המסורת העממית המיוחדת, רבת־החן והאצילות. החל בהנהלת הענינים החיצונית, המשרדית וסיים ביחסי האנ־שים והגושים הצבוריים — בכולם באו לכלל בטוי ההכרה וההר־גשה כי צבור זה הוא נין ונכד ליהדות מפוארת, עתיקת־ימים, שאבותיו זכו בימים הטובים, אפילו בגולה, לנהל עסקי מדינה של שליטים ומלכים, ובימים רעים — לשמור על מורשת האבות מתוך אצילות כבושה והדרת נימוסין שופעי אדיבות. בסדריה של הקהלה ונוסח־חייה היה משום קביעות של דורות, שידעה להשתמש גם בפאר חיצוני כדי להשכיח את מארת הגלות. היה בפאר זה מן הכמיהה שלא מדעת לעמדתם של בני־חורין ולעצמאות לאומית.

* המחבר היה מפקח בתי הספר בשאלוניקי.

שאלוניקי עירי

מאת ברוך עוזיאל

המגדלים התנשאו בפסגת מרומי העיר שבעה במספר, שבעת מגדלי המבצר, ואמנם כן נקראה ״הבירה[1]״ כולה בפי התורכי מושל הארץ — ״ידי קולה״, לאמר ״שבעת המגדלים״. עתה שימשה הבירה בית פקודות בלבד. כך השתלטה הצללית השגיאה מפסגת ההר על העיר כולה שהיתה בנויה על מדרגותיו, מפסגתו ומטה ועד הים הגיעה. ״סילאניק״ קראו לה המושלים, תיסלוניקי שמה העתיק, על שם אחות הכובש הגדול אלכסנדר, היא אשת קסנדר יורשו ביוון. אולם חוץ מהשם מאומה לא הזכיר את שלטון המוקדונים. למטה השאירו את עקבותיהם כל העמים שעברו דרך פה. רחוב אגנטיאה, כפי שנקרא בפי היוונים — עורק עליון זה — לא היה אלא המשך הדרך הרומאית בה עברו לפנים לגיונים כובשים כמו בכל מקום סביב הים התיכון. ושם למטה על שפת הים התנוסס עדיין שגיא, מגדל לבן, גבוה עגול ומבהיק, שסוחרים־ספנים בני הרפובליקה הויניציאנית, אשר שלטונם כאן לא האריך ימים, הטילוהו שם כהטל עוף ים אגדי ביצה ענקית מאד. נדמה, עמד העוף, הטיל את אשר הטיל, ואחר פרש כנפים ויעף הלאה מחמת יצור ענקים אחר שבא מעבר ההרים ויניע בידו להבריחו. אכן, מפני הענק התורכי נרתעו ויניציאנים וביזנטים. האחרונים השאירו גם הם שרידי כנסיות, עומדות, חרבות לחצאין, או שקועות באדמה, כולן בנות סגנונן המיוחד, כולן בנויות על מקום מקדשי אלים עתיקים, תרבות על גבי תרבות, כמתאבקות עדיין זו בזו בשביל החיים ומתמזגות באבק המלחמה, שתיהן חיות, מפרפרות עד כדי הרגשת נשמת אפן... ועל ידם יהירים התנשאו מינרים[2] מחודדים, אשר זה עתה תקעום שם והם קוראים למאמינים לתפילה חמש פעמים ביום, מאמינים חדשים שנתפשו לאמונה זו עתה בדרכם מהערבה אל השלטון, עומדים המינרים בחודיהם השמימה, מכריזים על עצמם ועל נצחונם, תמהים על עצמם: איככה נתקעו פה, איככה עברו כה מהר מרחקים כה גדולים, משם — מערבות אסיה המרכזית? כאורחים ארעיים הם נראו.

בצל כל אלה התעטפה העיר בלולת־גויים. היו בה בני כל אומה ולשון: תורכים — כובשים תמימים, יהירים־נאמנים, ילדים גדולים; יוונים גאים הנושאים בחובם רגש אדנות למקום; ארמנים מרי נפש; אלבנים בתלבושתם המשונה, בבריאותם הנפלאה ובאומץ לבם אשר היה למשל, ואשר שימשו שומרי ראש לפחות, קונסולים וראשי־דת, או פשוט — מספקי יוגורט וכל מאכל תאוה מעשה חלב שהיו חביבים במידה שוה על כל העמים האלה; היו אטלקים רעשנים עם כובעיהם הגריבלדיים שעגנו עם סירות דוגה שנקראו על שום מה בפי בני המקום בשפת היהודים בשם — ״פוב׳רוטאס״, לאמר ״הדלות״; לעתים ירדו העירה גם כפריים יוונים בולגרים ומוקדונים, ו״יורוקים״ — אלה הנוצרים האנוסים לאישלם שהביאו לתנורי העיר קוצים וברקנים על חמוריהם, ואף

1 מבצר.
2 צריח על יד מסגד מוסלימי.

צוענים, שאין יודע הדרך באו, מכרו בחוצות מלקחיים ומחבת. כל אלה רחשו ביחוד בעיר העליונה, במעלה ההר, בפסגתו, או בשכונות הקיצוניות קרוב לחומות העיר ההרוסות או בשדות.

אך במדה שהתקרבת אל המרכז או אל שפת הים, לאמר אל "העיר ממש" צצו בני העם ששלט כאן למעשה במספרו הרב ובשליטתו הכלכלית — יהודים. יהודים פה ויהודים שם, בבנק ובמשרד, בחנות ובסדנה, בבית החרושת ועל שפת־הים, ואף בתוך הים תוך סירות המשא או הדוגה. הם התהלכו כאן בהרחבה. מאות בשנים עברו מאז הטילום כאן, דלים ותשושי נדודים, אניות המפרש הביאום מחופי ספרד וסיציליה. בבואם אז והתורכי עוד חדש בארץ, פה הם מצאו מקצת אחים מביצנץ, מפולין ומעבר לדונאו. חיש מהרה הם סחרו את הארץ, אחזו בכל מלאכה ואף דגו דגים בים והשיטו אוניות. ובצל המגדלים התהלכו כאן בני חורין, מיוחסים, מכירי ערך עצמם וערך תרבותם שהביאו אתם משם מקצה המערב, נושאים לפעמים לפני שמם את התואר "דון". הם בנו את העיר והאדירוה בכשרון ובמרץ. ועם גדול העיר גדלה בליבם הרגשת מולדת ראשונית לפינת תבל זו. עברו מאות שנים אחדות ותהי ארץ מוצאם ויהי בואם לעיר הזאת יצורי אגדה רחוקה. אך אם נשכחה כמעט הארץ ההיא לא נשכחה השפה שהביאו משם, שפת קסטיליה, רחבה, נגינתית, מלאה ניבים ופסוקים מלשון הקודש, שהטילוה גם על אחיהם המעטים שקדמום פה כשם שהטילו עליהם את מסורותיהם ומנהגיהם. חיש מהרה יסדו בתי כנסיות, בית כנסת לעדה בית כנסת לעדה ולמקום המוצא, לאנשי פוליה לחוד ולאנשי אראגון לחוד, וכן לאנשי מדריד, קאטאלן או סיציליה ולכל שאר המקומות. ספרים הביאו אתם וייסדו בתי מדרשות ויעסקו בתורה ובשבע חכמות. בנו תלמודי תורה וגידלו את בניהם לתורה ולמחיה, "עיר ואם בישראל"... כך כנוה אחר־כך. ושבתם היה לשבתון לכל היושבים בעירם. העיר נסגרה ביום מנוחתם על מסגר והאוניות עגנו בנמל עצלות וחדלות מעש... "עיר ואם בישראל"... ובסמטאות שהצטופפו שם, התהלכו גם רוחות מיסטיות. ומחוץ לאנשי המעשה ומחוץ ללמדנים שעסקו בתלמוד, רפואה, הגיון, תשבו־רת, הנדסה וגיאוגרפיה, התהלכו בקרבם גם הוזים חולמים בהקיץ, טובלי שחרית, מחשבי קצין השקועים בלילות בספרי זוהר, מוסר וקבלה. עפ"י האמת היה כמעט בכל אחד מהם מאיש המסתורין, איש איש מהם ידע מעט זוהר או לפחות הגה וקרא בו למצער ב"יארצייט", כך קראו הם ליום זכרון המתים, מילה אשכנזית כמעט יחידה שתעתה בלשונם הדרומית. כלם כאחד ציפו למלך המשיח שיבוא ויגאלם משעבוד מלכויות אף כי לא משועבדים היו, אף כי שליטים היו וחפשים, כאן בצל המגדלים שהתנוסס עליהם חצי הסהר אשר נטה להם חסד. עירם היתה עיר ואם בישראל, אך עינם היתה צופיה לירושלים, מלת הקסם מדור דור, אליה פנו בתפילתם והתגעגעו בכל הזדמנות. לא פעם והגעגועים גברו, והאהבה תססה שבעתים, אז קמו אנשים מופלאים, מהם שקמו פה ומהם במקום אחר, אך עצמם ובשרם — יוצאי גלות ספרד ופורטוגל, והאנשים המופ־לאים עברו פה, הכו גלים, הסעירו רוחות...

כשוך הסערה הגדולה מכל הסערות אשר חולל ההוזה מאיזמיר, וכשוך אז המים מעל הארץ, הם עזבו אחריהם בעיר הזאת, ודוקא בה, את כת מאמיניו של "צבי" שהתרכזו כאן לאחר הבגידה הנוראה, נאמנים ומצפים להתגלותו החדשה של המשיח שבתי ושהלכו ונמקו בגיטו המיוחד, חשודים על היהודים והתורכים גם יחד, טרגיים ועצבניים, כשהדגנרציה והלאות של תוחלת נכזבה ודו־הפרצופיות נתנו אותותיהם על פניהם.

בכל שעות היום היו כל אלו האומות סואנות ברחובות הקריה, נושאים ונותנים, מתערבים ולא מתערבים אלה באלה. אך עם ערב ברדת השמש הימה לרגלי האולימפוס השגיב הכחול והרחוק, היתה שעת דמדומים אריכתא מכנסת אומה אומה בשכונותיה וברחובותיה לתפילת ערבית, למנוחת בית או לחיי לילה של בני נעורים הדומים אלה לאלה באהבתם לראקי, הוא משקה הלהבים, "המים העזים" המהול במים ואשר עינו כעין החלב, למנגינת ה"הוד" הרכה והמתגעגעת לאהבת האשה ונאפופיה, לפגיון דו־הפיפיות התחוב באזורם ולגאוותם הלאומית או העדתית אשר לא סבלה התעללות מה. נראה היה כי פגיונות אלה שנוצצו בלילות בסמטאות נידחות ולעתים רחוקות בידי בריוני כל עדה המעטים, שלא היו חביבים גם על בני עדתם, הם שיצרו כעין שווי משקל בין האומות בעיר ואיפשרו יחסים הוגנים גם לאור היום.

שיחה בין תייר וספן שאלוניקאי

— מה שמך ?

— קורדובירו.

— הנך יליד קורדובה, כלומר מספרד ?

הוא צחק והשיב :

— לא מוסיו, אני יליד שאלוניקי.

— תורכי.

— לא, יהודי אני.

— טוב, אבל אתה יהודי תורכי, כי הלא שאלוניקי עוד שייכת לתורכיה. העלם צחק בקול רם כאילו אמרתי את השטות הגדולה ביותר.

— חה־חה... יהודי־תורכי! איך יכולים להיות גם יהודי וגם תורכי ?

— ומה אתה, סוף סוף ?

— אני יהודי,

— ולא יותר ?

— לא יותר.

(מתוך הספר "המגדל הלבן": מאת י. עוזיאל)

אישים ופועלם

הרה"ג יעקב קובו זצ"ל

הרב חיים חביב כתב על רבה של שאלוניקי הרב יעקב קובו זצ"ל את הדברים דלהלן:

ר' יעקב, או בכינויו יעקובאג'י קובו, היה לא רק רב גדול עשיר בידיעות עמוקות בספרות הרבנית, כמו שמוכיח ספרו המפורסם "כוכב מיעקב", וכן לא רק שימש כראש רוחני הגובל את עצמו בארבע אמות של הלכה ושל ענינים דתיים, אלא שימש כנשיא לבני קהילתו והתענין בכל הענינים הצי־בוריים והדתיים והחילוניים. חכמתו, ענותנותו, גילו (הוא מת בשנת 83 לחייו) וכל הופעתו כמלאך ה' עשוהו לפרנס המעולה ביותר של הקהילה. דיבורו בסדר ובהגיון השפיע על סביבותיו והקנה לו הכרעה על הענינים שהובאו לפניו.

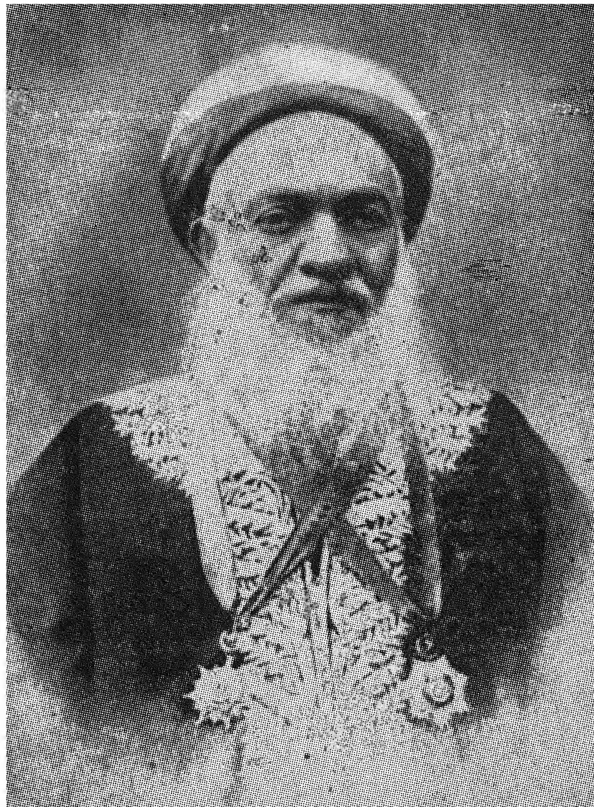
הרב קובו ייסד מפעלים רבים וביחוד ב־20 שנות רבנותו. הוא ייסד את בית המדרש לרבנים "בית יוסף" שחינך סגל רבנים צעירים שתופסים היום משרות חשובות בעירנו ובקהילות ישראל באירופה. נזכיר את בני עירנו הרב אליהו פרנסיס — רב ראשי באמשטרדם, הרב דוד פיפאנו — ראש אב בית דין בסופיה והרב מרדכי סאיאס רב ראשי באנבירס.

הרב קובו ייסד גם את החברה "עץ חיים" המושיטה עזרה רפואית לנזקקים רבים שבקהילתנו. ואחרון אחרון — הוא הקים את הריסות ק"ק קיאנה* הוא **בית הכנסת היחידי שנשאר** לפליטה אחרי השריפה הגדולה בשנת תרע"ז. עליו נאמר: מה טובו אהליך יעקב (ר' יעקב קובו). ומה נאמנה הכתובת בשער בית הכנסת שנחקקה לכבודו בהיבנות הבית וזה תכנה:

קהל עדתנו הריעו לה בכינור ופצחו רנה
יחד כלם קטן וגדול עשיר ורש מק"ק קיינה
ימלא פינו תהילה, כי אחרי בלותו היתה לו עדנה
אנחנו נעלה רב תודות ורב ברכות לראש פנה
נזר הקדש ציץ הזהב פאר עדתנו היה למנה
השגיח ממכון שבתו למדנו דעת חכמה ובינה
ה"ה עט"ר מו"ר יעקב חנניה קובו.

דברים אלו (תורגמו מאישפניולית ע"י ד.ב.) נאמרו ע"י הרב חיים חביב זצ"ל בקהילת קיאנה במלאת 25 שנה לפטירתו של הרב יעקב קובו זצ"ל. הדברים לוקחו מהירחון "ישראל", שאלוניקי תרצ"ב.

* ר' תמונת בית הכנסת זה בעמ' 184.

הרב יעקב קובו זצ"ל Rabbi Ia'qov Covo

הרב יעקב מאיר ז״ל
(תרט״ז—תרצ״ט)

הרב הגאון רבי יעקב מאיר ז״ל, ראש הרבנים בארץ־ישראל וראשון לציון בירושלם, היה הדמות המענינת ביותר בקרב חכמי ורבני הספרדים בכל המזרח הקרוב במאה השביעית של האלף הששי.

התודעתי אליו בשנת תרס״ה, כאשר בא לכהן כ״חכם־באשי״ לעדת שאלוניקי, ומאז ועד יום מותו, בתקופה של יותר משלוש עשרות שנים, היתה לי ההזדמנות להכירו היטב, לעבוד אתו יחד עבודה צבורית ומדינית ולהיות מבאי־ביתו הנאמנים.

אמסור בזה קוים אחדים לדמותו הרוחנית ויחסו לשאלת הזמן ותחיתנו הלאומית.

כשנולד הרב יעקב מאיר בירושלם עיר הקודש, ברחוב היהודים שבתוך החומה, הגיע מספר היהודים בכל הארץ רק לעשרת אלפים נפש, כשני אחוזים ממספרנו כיום. מצב היהודים בארץ, באותו זמן, היה בשפל המדרגה בחומר וברוח. קשה היתה התאמצותם של המעפילים מבני עדות המזרח, להתנער מאבק הדורות, לצאת למרחב התרבות הכללית ולהרתם במסירות לתנועת התחיה הישראלית, הדתית והלאומית. והוא היה אחד המועטים והמעולים מבני הדור הישן שעבדו במרץ רב לליכוד האומה במסגרת אחת כללית, כדי לאחד את העם מכל השדרות והעדות ולשים בפיו שפה אחת — את הלשון העברית העתיקה והמתחדשת, ולקרבו לתנועה מודרנית של בנין, התישבות ויצירה: הציונות.

בני הדור החדש, אלה שנולדו וגדלו בארבעים השנים האחרונות, קשה להם להשיג את ההתנגדות העצומה שהמעפילים הללו, ראשי אבות הישוב פגשו על דרכם, בכל צעד ושעל. אולם עובדא היא שהשפה העברית לא היתה שגורה כמעט כליל בפי בני הדור הקודם וערבוביא נוראה שרה בין קיבוצי הגלויות השונות שהתישבו בארצנו.

הכרח מיוחד היה שבני מזרח ומערב ישתמשו בלשון אחת הקרובה ללבם ומסורתם: לשון התנ״ך.

בהשתדלותם של שנים מצעירי הרבנים בירושלם — הרב חיים הירשנזון האשכנזי והרב יעקב מאיר הספרדי, בני שני עולמות נפרדים, נוסדה האגודה ״שפה ברורה״ להפצת הלשון העברית בירושלם, שהיה לה הד חזק בכל העולם היהודי *.

אגודה זו היתה הראשונה בעולם שהתחילה לדאוג ללשוננו הלאומית ולאלה הצטרפו כל משכילי ירושלם בתקופה ההיא.

בעבודת התעמולה של ״שפה ברורה״ סוללה המסילה לעבודתו הפוריה והחלוצית של מחיה הלשון העברית — בן־יהודה, יסוד ועד הלשון, פתיחת גני ילדים העבריים הראשונים ורשת בתי הספר העבריים העממיים והתיכוניים.

הרב יעקב מאיר היה תמיד ער ומסור לבנין הארץ וישובה. השתתף ביסוד שכונות עירוניות בירושלים, טיפל בסידור שאלת השמיטה ועזר להתפתחות המושבות, והיה מיחידי הסגולה, בין הרבנים האשכנזים והספרדים, שעוד מימי ממשלת תורכיה, התקרב אל ראש התנועה הציונית המדינית — ד״ר בנימין זאב הרצל, כאשר בא להפגש עם הקיסר הגרמני ווילהלם השני בשנת 1898, והיה בין אלה שבאו לברכו לשלום. והופעתו ההדורה בקונגרסים הציוניים עשתה רושם כביר על הנוכחים כולם.

כהופעתו בקונגרס הציוני כן בכל פעם שהרב יעקב מאיר היה מופיע על במות צבוריות, היה עושה רושם חזק.

אחת מאלה, שנחרתה עמוק עמוק בזכרון בני־דורנו ושהיינו עדי ראיה לה בירושלם, היתה בפתיחת הישיבה הראשונה של אספת הנבחרים הראשונה בשנת תרפ״ה.

אז לא הגענו במספרנו אפילו למאה אלף יהודים בארץ ושטן הפרוד היה מדלג בנו בעטיה של זכות בחירה לנשים שהחרדים התנגדו לה. אולם הרב יעקב מאיר הסכים להשתתף באספת הנבחרים, נבחר גם לנשיא הכבוד של האסיפה ההיסטורית הזאת ופתח בברכות חמות לעבודה פוריה בכל שטחי החיים של הארגון המאוחד לטובת בנין העם והארץ.

רבות פעל הרב יעקב מאיר כראש הרבנים בשאלוניקי. את אשר פעל האיש המורם הזה בזמן המלחמה לטובת הקהלה הזאת, פרשת חייו ופעולותיו לטובת הקהילה משולבות בתולדות שאלוניקי שעליהן ימצא הקורא במאמרי הקבץ זה.

יצחק רפאל מולכו

ר׳ יעקב מאיר Rabbi Ia'qov Meïr

* ראש החברה היה ד״ר יצחק דארבלה וכן היו חברים לה בן יהודה עורך ״הצבי״, והמורה חיים קלמי.

גרי־צדק בשאלוניקי

גרי צדק

במאות ה־16 וה־17, כששודדי ים חטפו נוסעים ומכרו אותם לעבדים בשאלוניקי, נקנו כמה מהם ע״י יהודים. היו ביניהם נוצרים ונוצריות שקבלו את דת ישראל, בהשפעת אדוניהם. מספרם הגיע למאות.

ואולם ארבעה מקרי התגיירות ראויים להזכר במיוחד מאחר שבאו מתוך הכרה ועשו בזמנם רושם גדול. שנים מהם היו בדורות הראשונים שאחרי גרוש ספרד, והם נזכרים בספרי היסטוריה של שאלוניקי וכן בספרי שו״ת.

בימי רבי שמואל דה־מדינה (מוהרשד״ם), הגיע לשאלוניקי, יחד עם האנוסים שבאו מפורטוגל, נוצרי פורטוגזי בשם מינדו. הוא עזב בעירו רכוש גדול. הוא התגייר, ועסק לפרנסתו, בחכירת דמי המכס התורכי. מוהרשד״ם השפיע על בני עדתו לקרבו ואף ציוה לבוא אתו בקשרים מסחריים ולעזור לו למצוא לחמו.

מאה שנים אחריו הופיע גר צדק אחר, כנראה גם הוא מיוצאי האי האיברי, מלומד ואדם חשוב, שקיבל את דת ישראל בשאלוניקי. הוא למד תורה ופתח בית דפוס (המפורסם כדפוסו של ר׳ אברהם הגר) שבו הודפסו ספרי הלכה, וביניהם ספריו של הרב הגדול רבי חיים שבתי (מוהרח״ש). הרב מזכירו לשבח בהקדמה לאחד מספריו.

ר׳ אברהם הגר

בתחילת המאה ה־19 התרחש מאורע מיוחד במינו בצעיר יווני שבא לחסות תחת כנפי תורת ישראל, וספור חייו היה יכול להחשב כאגדי, אלמלא היו בידי פרטים מדוייקים שקבלתי ממקורות שאין להטיל ספק באמיתותם *.

הדבר היה בשנת התקע״ה (1815). צעיר בן חמש עשרה שנה (בעל פנים נעימות), הגיע באנית־מפרש מאיזמיר לשאלוניקי. הוא היה שתקן ומרוכז מטבעו, לא מסר לשום איש פרטים על זהותו, לא אמר אלא שבא מאיי הארכיפלגוס, ולכן לא התפלאו ששפת הדיבור שלו היתה יוונית ושלא ידע מלה מהאישפניולית המדוברת בפי התושבים היהודים. מיד עם בואו לעיר, עזרו לו מכיריו למצוא עבודה אצל חייט לבגדים מזרחיים, וזמן ידוע לן על ספסל בבית האולפנא ״ת״ת הגדול״.

ראש הרבנים דאז היה הרב הנודע לתהלה רבי חיים הכהן בן־ארדוט זצ״ל המפורסם בכנוי ״רב כהנא״, ששמו כקדוש וכחסיד מפורסם עד ימינו ורבים היו המשתטחים על קברו. בהוודע לו שבחור יהודי מוכרח, מחוסר אמצעים, לישון בלילות במרפסת הת״ת, התענין בגורלו והשפיע על אחד מתלמידי החכמים, הרב אמריליו, לאסוף אותו אל ביתו.

ישיבתו בבית הרב הניעה את הבחור לעסוק בתורה, הוא התמכר בחשק גדול ללמודים, סיגל לעצמו את השפה האספנ־יולית, ובמידותיו הנאות רכש לו חיבת כל אלה שבאו אתו במגע. מכיריו ואפילו הרב המאכסן אותו כיבדו את שתיקתו ולא חטטו לדעת את סוד עברו ותולדותיו, שהסתירם מהם בהקפדה. וכך עברו שלוש שנים מבלי שמישהו ידע מאין בא ומי היו הוריו.

ויהי היום והבחור עסק בעבודתו בתפירה אצל החייט המעסיק אותו. הוא ישב נוכח פתח החנות; ופתאם ראה החיט והנה הבחור קם על רגליו כשהוא רועד, מביט בבהלה אל הרחוב כמי שרואה מפלצת, לפתע קפץ ממקומו וברח דרך פתח אחורי. למחרת לא חזר הבחור לעבודה.

הצעיר פנה אל איש חסדו הרב אמריליו ומתוך התרגשות עצומה, אמר לו: — נוצרי אני, ורצוני לקבל עלי דת ישראל. אנא אדוני, יסלח לי על שסובבתי אותו בכחש, יעשה כל הדרוש להוציא מאויי לפועל, כי נפשי לוהטת מאהבה לתורת ה׳!

קל לשער את הפתעת הרב. שלוש שנים ישב אתו אדם, ורק היום נודע לו כי גוי הנהו. בהבינו כי לפניו מאורע היוצא מגדר הרגיל, ומתוך אהבתו את הצעיר החוסה בצילו, שאת מעלותיו הכיר ואת דבקותו בתורה ראה יום יום, הרעיף עליו הרב דברי חיבה ועידוד, וחקר אותו היטב על פרטי הענין. והנה ספור הצעיר: הוא בן לכומר של אחד הכפרים באי מיטילין, לא רחוק מאיזמיר. אביו רצה להקדישו לכהונה, אבל הבן לא הראה חשק גדול ללימודים, ביחוד הרעיון שעליו להיות כומר לא קסם לו כלל. באחד הימים, כדי להענישו ולהכריחו להקדיש יום שלם לקריאה בספרי הקודש, סגר אותו הכומר בכנסיה. באין ברירה, ישב הנער וקרא כל הספרים שמצא. פתאום נזדמן לידו ספר תנ״ך ביוונית. יש לציין שהיוונים אינם מלמדים בבתי ספריהם את הברית הישנה, כי אם מוסרים לילדים בע״פ אותם ספורים שבתנ״ך העשויים, כביכול, לחזק אמונתם במשיחיותו של ישו ובאלהותו. במוצאו את ספר הספרים בשלמותו, נצמד הנער אל הקריאה בצמאון, ולא הרפה ממנו עד שקראו עד תומו. התנ״ך עשה עליו רושם עצום. לפנות ערב, כשבא אביו לשחררו מהסגרו, הודיע לו הבן, כי הוא מצא את דת האמת וכי אחת אמר ולא ישנה: עליו לעזוב את הנצרות ולשאוב את תורת ה׳ ממקורה הראשון. הכומר נדהם לשמוע דברי בנו. הוא ייסר אותו קשות ודרש ממנו לחזור בו מאוולתו. בראותו כי אביו וכל קרוביו היו לו לאויבים, שם הנער מסוה על פניו, העמיד עצמו כחוזר בתשובה וכאילו ויתר על רעיונו הילדותי, אך בלבו שמר את החלטתו המוצקה להשתמש בהזדמנות ראשונה כדי להוציא מחשבתו לפועל. הזדמנות זו לא אחרה לבוא. באחד הימים קרא לו אביו ואמר לו להתכונן לנסוע לאיזמיר כדי להכנס לסמינר לכומרים. הצעיר קיבל בשמחה פנימית את הבשורה הזאת שבה ראה פתח הצלה. הוא נפרד מהוריו תוך החלטה גמורה שלא לראותם עוד עד עולם. סערה איומה התחוללה בדרך והאניה בה הפליג לאיזמיר נטרפה מול חופי אסיה. בקושי ניצלו חלק מהמלחים והצעיר אתם. בזה ראה אצבע אלוקים ורצונו להתגייר גבר. יהודי איזמיר, שחשבוהו לבן דתם, נתנו לו מחסה לכמה ימים

* המקורות: מה ששמעתי מפי הרב משה ארדיטי ז״ל, סבי מצד אמי, שהכיר אישית את ר׳ אברהם הגר; מה שכתב לי הסופר והכרוניקאי ברוך בן־יעקב הי״ד (ביחוד הפרטים שנתן על ספרי הרב הנ״ל); מה שמסר לי מר חסון, בנה של אשתו השניה של ר׳ אברהם שחי כמה שנים בתל־אביב, ראה מאמרי עליו בעתון ״הבקר״ מיום 3 במאי 1936; וכן הערך ״ביטוליה״ באנציקלופדיה העברית שבו נזכר ר׳ אברהם הגר כרב העיר.

ואחרי זה, לפי בקשתו, אספו ביניהם מעט כסף ושלחו אותו לשאלוניקי.

אחרי ספרו למיטיבו את אשר עבר עליו לפני שלוש שנים, הוסיף הצעיר וביאר לו סיבת הפחד שתקפו בהיותו בחנות החייט מעבידו, ועל מנוסתו. הוא ראה עובר ברחוב את אביו הכומר אשר מסתמא נודע לו מחבואו ובא להשיבו הביתה. הצעיר הודיע רתת שמוטב לו למות מאשר לשוב אל משפחתו ואל דת אבותיו אשר לבו רחק ממנה.

הרב אמאריליו מסר את הדבר המופלא להרב אשר קובו, שהיה אז אב בית דין (לאחר שנים אחדות עלה על כס הרבנות הראשית בשאלוניקי, והוא נודע לשם ולתהלה כמחבר הספר "שער אשר"). בהתאם לנוהג, נשלח הצעיר אל המטרופוליט. הבישוף היווני האורתודוכסי ניסה לשוא להניאו ממעשה "נמהר" שכזה. הצעיר היה עתה בן שמונה-עשרה ורשאי היה לפי החוק לעשות כחפצו. ואולם, מכיון שהענין עורר רעש והיחסים בין יהודים ליוונים היו מתוחים, מצאו הרבנים הכרח שלא להוציא לפועל את הגיור בשאלוניקי עצמה, ושלחו אותו לדויירן, עיירה רחוקה כחצי יום מהלך ברגל משאלוניקי, אשר בה היתה קיימת אז קהלה יהודית חשובה, ורוב תושביה היו בולגרים. שלשה רבנים ליוו אותו. האחד מהם היה המוהל ר' יצחק בן משה ברכה (בני רבעים שלו חיים כיום בתל-אביב). שם נמול ונקרא שמו בישראל אברהם.

אברהם הגר חזר העירה וראשית מעשהו היה להתמסר ללימוד במשנה חשק. הוא בילה יומו בישיבה, ובערב במלאכה, והרויח לחמו בתפירת גלימות לחבריו בחורי הישיבות ולתלמידי חכמים.

חיש מהר התגלו בגר הצעיר כשרונות יוצאים מגדר הרגיל. כוח זכרונו והגיונו הישר, רוחו החוקר ועל כולם אהבתו היוקדת ליהדות, עשו אותו לאחד מהמופלגים בתלמידי החכמים שבשאלוניקי. טוהר חייו, ענותנותו ובכלל מדותיו התרומיות והרומנטיקה שמסביב להתגיירותו, רכשו לו אהבת חבריו וכל מכיריו. וכשהתחיל לדרוש בפומבי בבתי הכנסת, הקשיב הקהל בעונג לדבריו. דרשותיו היו מתובלות בדברי אגדה ובחידושים מקוריים, וביחוד נפלאה היתה האהבה לעם ישראל שנבעה מתוך דבריו ועוררה את הלבבות. כעבור שנים אחדות נשא אשה והוליד בן שקרא לו יצחק. מצבו הלך וטוב. הוא בנה לו בית וחי ברווחה. ראשי הקהלה מינוהו באחרונה לדרשן בבית הכנסת המרכזי בעיר, תפקיד שרק גדולי התורה זכו לו. ומאז נקרא בפי העם ח'רבי אברהם הגר. בשבתות לבש את הגלימה המיוחדת לדיינים הנקראת "בניש", ובהדרת הפנים שלו עשה רושם בכל מקום בואו, והקהל קדם את פניו ביראת הכבוד. בין ההמון סיפרו מעשי פלאות על רפואת חולים על ידו, ופנו אליו מכל צד לבקש סגולות וקמיעות במקרה מחלה וכן לקבל את ברכתו. כנראה היה בו כוח דמיון ונטיה למסתורין מעורב עם חוש הבנת החיים, כי הוא עסק בחשבונות ובגורלות וגם כתב ספר על גורלות שעליו ידובר להלן.

בהפנות משרת רב בעיר מונסטיר, היא ביטוליה, היום ביוגוסלביה, נתמנה ר' אברהם הגר כאב"ד בה ושימש בכהונה זו שנים אחדות, ומאז צרפו לשמו את התואר "רב הכולל". לבסוף חזר לשאלוניקי.

ר' אברהם הגר כתב ספרים אחדים מהם ידועים: הספר "רץ אברהם", המכיל קובץ דרשותיו; "אברהם אנכי", שבו באו כמה חדושי תורה אך לא נדפס, נשאר בכתב יד והוא נמצא, כפי ידיעות שקבלתי, בידי משפחת הרב אברהם דנון, מזרחן מפורסם ומי שהיה מנהל בית המדרש לרבנים בקושטא. כתב יד שני "ספר הגורלות" נמצא בספרית אלקנה אדלר מלונדון, אחיו של הרב אדלר, מי שהיה הרב הראשי ליהודי אנגליה. זהו חבור על גורלות וסגולות (לא מלוטש מבחינת סגנון). מר אדלר שביקר בשנת 1896 בשאלוניקי רכש אותו מידי יורשי הרב בשביל ספרייתו, שהיתה, אגב, אחת הספריות הפרטיות העשירות בעולם.

פרט קטן אבל אפייני לתכונותיו ולמידת הענוה של רב אברהם הגר יסופר עליו: היה נוהג לצאת אל הרחוב כשתמיד החזיק תחת בית-שחיו ספר גמרא או פוסקים. וכששאלוהו לסיבת המנהג הזה, השיב: "כשפוגשים אותי וקדים לי קידה, מה שאיני כדאי, רצוני הוא שיהיה מכוון כבוד זה, לא לאישיותי אלא לספר הקדוש שאני מטלטלו".

ר' אברהם הגר נפטר בשנת התר"ל (1870) בגיל 70. מותו היה מופלא כמו כל חייו. באחד הימים, הדבר היה ביום ט' בשבט, בא הביתה והודיע לאשתו, סתם ולא פירש, כי "בא זמנו ללכת". אחרי ארוחת הערב, לקח בידו את המקטרת הארוכה שלו (הציבוק התורכי) ופתאום נטה הצידה ונפל מת. בהלויתו רבת-העם, השתתפו הרב הראשי אשר קובו וכל רבני העיר. על קברו בבית העלמין השאלוניקאי (לדאבוננו עתה לא נשאר ממנו סימן, כי הנאצים החריבוהו וחרשו בו) היתה חרותה הכתובת שאנו מביאים כאן כפי שנמסרה לנו בזמנו ע"י המורה וההיסטוריון ר' ברוך בן יעקב הי"ד: —

"קול מרים חכם שמת, גר-צדק,
אנא פנה הלך תמים זה אברהם!
קול נתנו בא לחסות תחת כנפי השכינה
הכרה מעליא הכי אברהם
מאי דקמן נטע נעמן החכם השלם והכולל
מזכה את הרבים כמה"ר אברהם הגר ז"ל
ויהי היום ט' לחודש שבט התר"ל ליצירה
תנצב"ה לפני אלוקי אברהם".

אינג' אברהם סרטנה

מעשה התגיירות אחר הוא מקרהו של האינג'ינר אברהם סרטנה:

בשנת 1921 הגיע לשאלוניקי אינג'ינר הידרוטכני (למפעלי מים) בן 29 שנים בשם קלמנט סרטנה. הוא היה יליד אינסברוק שבטירול האוסטרית, בן למנהל הרכבת, נוצרי קתולי, וליהודיה שהתנצרה. עם גמר חוק למודיו בהידרוטכניקה באוניברסיטה ובטרם יכנס לעבודה, נתעוררו בו הרהורים על עניני דת. באחד הימים עבר עליו משבר רוחני חמור. במקרה נכנס לאחת הכנסיות בעיירה בטירול, ומה שראה שם זעזע אותו עד לעמקי נפשו. באמצע הכנסיה התנשא פסל המיצג יהודי בעל זקן המחזיק בידו סכין ולרגליו רובץ ילד עקוד המוכן להשחט. למראה זוועתי זה, התעורר בצעיר סרטנה רגש התקוממות ותעוב כלפי מנהיגי הדת המשתמשים באמצעים כה שפלים כדי להשריש שנאה תהומית לעם שלם.

היה זה רגע גורלי בחייו ומפנה חד בהשקפת עולמו. מאז החל לקרוא על היהדות ועל תולדות עם ישראל. מבלי לשעות לתחנוני אמו (אביו לא היה כבר בחיים) עזב את ארץ מולדתו ועבר לפולין. שם התרועע עם בחורים יהודים, נכנס לארגון ״החלוץ״ ושימש כמדריך לקבוצת צעירים בהכשרה. לבסוף נסע למזרח, מצא בשאלוניקי עבודה אצל האינג׳ינר מודיאנו, בנו של יעקב מודיאנו, בנקאי ובעל אחוזות ומראשי הקהלה. אחרי כן נתקבל לחברה אמריקאית שעסקה בייבוש ביצות במחוז סיריס במקדוניה. ישיבתו בין יהודי שאלוניקי שהצטיינו בטוהר חייהם ובהכרת הערך העצמי שהשתקף מכל התנהגותם, השפיעה עליו להתקרב יותר ויותר אל היהדות, ובלבו גמלה ההחלטה להסתפח אל עם ישראל; אבל רק כעבור שנתיים מיום בואו לעיר הוציא רעיון זה מהכוח אל הפועל. הוא ידע גרמנית, איטלקית וצרפתית, אך לא אנגלית, שפת מעבידיו, ולכן התחיל לקבל שיעורים בשפה זו אצל מורה צעירה, בת למשפחה יהודית מכובדת, בשם לוסי סעדי (אחיה היה מצעירי הציונים בשאלו־ניקי). באחד הימים הוא ביקש את ידה והביע רצונו להתגייר.

הדבר היה בשנת 1923. בימים ההם כיהן פאר בשאלוניקי כרב ראשי רבי בן־ציון עוזיאל זצ״ל. הרב, עם כל רצונו להקפיד בענין גיור שמטרתו נשיאת בת ישראל, התפעל, תוך שיחתו עם הצעיר, מאהבת ישראל שבו ומהתלהבותו האמיתית ליהדות והסכים למלא את בקשתו. קלמנט סרטנה נימול ונקרא שמו בישראל אברהם (אלברט).

הזוג חי שנים אחדות בשאלוניקי ובה נולד להם בן. מעבודתו במקצועו חי חיי רווחה. קריאותיו בתנ״ך יחד עם רעיתו עוררו בו אמונה חזקה בגאולת ישראל. הידיעות על החיים החדשים בארץ־ישראל הבשילו בו החלטה לעלות ארצה.

ב־1935 עזבה המשפחה את שאלוניקי והתישבה בתל־אביב. סרטנה נתקבל כמהנדס במפעל החולה בו עבד חמש שנים. עם הפסקת העבודה שם, עבר לשרות תה״ל וזמן קצר גם עבד בעירית תל־אביב. בכל המקומות זכה להוקרה על כשרונותיו ועל מסירותו ויושרו, אבל ביחוד על מידותיו האציליות.

הכרתי אותו מקרוב; הוא לא היה דתי, אבל פעם בלבו רגש אהבה לוהטת ליהדות, והתנ״ך היה מיטב שעשועיו. זכורני: באחד הימים סח לי: אחד ממכיריו שהיה קשור אליו בידידות גדולה, גילה לפניו סימנים של נטיה לנצרות, והדבר זעזעו והחרידו. הוא הפציר בי לבוא בדברים עם האיש ולעשות ככל יכולתי להניאו מרעיונות אלה. בוויכוח עם האיש, שבו השתתף גם סרטנה, ראיתי בעליל עד כמה דבק גר־צדק אמיתי זה ביהדות, ועד כמה סלד מכל מגע עם הדת בה נולד ושכלפיה הרגיש כמעט תיעוב. אגב, המצב לא היה כה חמור כפי שחשש סרטנה, והידיד נשאר ביהדותו.

מר סרטנה הראה כשרון לציור. ופעם ערך תערוכת יחיד של ציורי נוף ישראליים. אחדות מתמונותיו נמכרו לחובבי אמנות. אוסיף כי עם היותו אדם מסוגר בתוך עצמו ולמראית עין גם נוק־שה וקר, היה בעל לב פתוח ונדיב, ועזר למכיריו בשעת מצוקתם.

הוא נפטר בשנת 1960. לפי רצונו האחרון, הובא לקבורה בקיבוץ בית־יצחק, בו היו לו ידידים וקרובי משפחה מצד אשתו.

יוסף עוזיאל

סעדי הלוי מחבר הקומפלאס

חם (חכם) סעדי הלוי

״ח׳ם סעדי״ כפי שנודע בפי העם בני דורו, היה בן למשפחת המדפיסים הנודעת שקיימה דפוסה בשאלוניקי במשך כמאה ושמונים שנה (ת״ק—תרע״ח). הוא נולד בשאלוניקי ב־1820, בתקופה שהבערות והאנאלפבתיות הקיפה שכבות רחבות של הקהילה רבת האוכלוסין הקופאת על שמריה. התחנך על ברכי הדת והמסורת וקנה ידיעות תורניות כנראה לא רחבות. התעס־קותו בהדפסת ספרים קרבהו לספר ועוררה בו את יצר הכתיבה. בראשונה ניסה כוחו בכתיבת חרוזים בלאדינו, בעיקר שירי הזדמנות, בעלי ערך פיוטי דל, שנשתכחו במהרה.

סעדי הלוי חש חיבה עמוקה להמוני־העם, היה מעורב ביניהם ושלט בלשונם העסיסית הפשוטה והגסה, אולם, עם כל אהבתו אליהם לא נתעלם מבערותם ובלב כואב ראה את דלותם. נראה שהוא פעל בצורות שונות לקידומם במובן הרוחני והתרבותי וגולת הכותרת בפעולתו זאת יש לראות ביסוד העתון ״לה איפוקה״, שגליונו הראשון יצא בג׳ חשון תרל״ו (1 בנובמבר 1875). עתון זה האריך ימים ועשרות שנים הביא דברו לקוראיו הרבים בשאלוניקי ובמרכזי היהודים בקיסרות העותמנית. עתון אנפורמטיבי, שנתח את בעיות השעה והדריך את הצבור בהן. מגמתו הברורה והגלויה היתה למשוך את לב העם להשכלה ולידיעה, כאמצעי ראשון לתקנת מצבו הכלכלי והחברותי. בעת ובעונה אחת עם מילוי תפקידו זה, שאף העתון גם לתקנת הלאדינו. כבר בגליונות הראשונים הכריזה המערכת על הצורך להקנות ללשון זו, שנדלדלה במרוצת הדורות, את המונחים והמושגים שחסרו לה, כדי שתהא ראויה להביע ולבטא בה כל רעיון ומחשבה כיתר השפות האירופיות. השפעתו של העתון גברה והלכה משנה לשנה הודות לפעולת בניו, יוצאי חלציו המחוננים של מיסדו, שקנו להם גם השכלה מערבית. הם העלו את רמת העתון ובכבשונה של המערכת פיתחו גם מפעל תרגום רחב ממיטב הספרות המערבית, בעיקר מצרפתית ואיטלקית. בתוקף מעשהו הפך העתון לאחד מיוצריו הראשונים של הסגנון החדש של הלאדינו אשר ניתן לו אח״כ השם יהודית־ספרדית. הוא נפטר זקן ושבע ימים ב־1903.

משה אטיאש

הבארון והבארונית דה־הירש

אם כי מרובים עד לאין ספור הם מעשי החסד של הבארון מוריס דה הירש ורעיתו לטובת כל קיבוצי ישראל, מעידים סימנים רבים שיהדות שאלוניקי היתה במידה ידועה קרובה ללב הזוג הנפלא הזה, ובעיקר ללב הבארונית קלארה, באשר במשך חצי יובל שנים לא פסקה התענינותם בקהילה זו, במוסדותיה ואף במשפחות בודדות שפנו לעזרתם.

ראשית יחסיה של משפחת הירש עם הקהילה היתה בשנת 1874. ראש המשפחה הבארון הירש היה אז איש העסקים הגדול באוסטריה־הונגריה. הוא היה גם פילאנטרופ יהודי גדול ופעילותו היתה פרושה בין פאריס, וינה ובודאפשט. הוא יסד את החברה „אוריאנטו" שקיבלה מהשולטן זכיון לסלילת מסילת ברזל שאלוניקי—פאריס, דרך מקדוניה התורכית, סרביה, הונ־גריה, אוסטריה וגרמניה. מסילת הברזל שימשה מנוף גדול להת־פתחותה הכלכלית של העיר בהתחברה עם העולם הגדול.

לרגל חנוכת המסילה ביקרו הבארון ורעיתו בשאלוניקי ומאז לא פסקו קשריהם עם הקהילה עד יום מותם.

בביקור זה ובביקורם השני שהיה ב־1879 התענינו במצב הקהילה ואוכלוסיתה אשר נמצאה אז בעיצומו של משבר כלכלי חמור כשהדלות שררה בה. ראשית הם נדבו סך 42,000 פרנק זהב לחיזוק בית הספר הראשון של חברת „כל ישראל חברים" וכן סך 600 לירות תורכיות זהב לשם מתן פרסים לתלמיד ולתלמידה המצטינים בלימודים. הם התנו שהסכום הזה ינתן לידם בהגיעם לגיל 18. כנראה חולק הפרס פעם או פעמים. ידוע לנו שאחד הזוכים היה מי שעתיד היה להיות העתונאי המזהיר, העסקן והנואם הציוני וציר שאלוניקי בפר־למנט היווני, מרדכי בן־סנצי הי"ד *. בביקורם הראשון חילקו לעניי העיר 400 לירות ובשנת 1879 חילקה הבארונית אלף לירות זהב למוסדות חסד שונים.

ב־1882, בעת פרוץ הפרעות ביהודים ברוסיה ברחו רבים מהם לתורכיה; משפחות למאות הגיעו לשאלוניקי בערום וחוסר כל וחיו בה זמן רב בתנאי חיים קשים מאד. הם התגוררו בשכונות שבצפון העיר בסביבות הנהר וארדאר. המח־לות עשו בהם שמות, ביחוד הקדחת הצהובה אשר מקורה בביצות הנהר. ולמרבה הסבל התחוללו באותן השנים גשמים עזים ומעונותיהם הרופפים וצריפי העץ והאהלים נתערערו. אז העירו את תשומת לבו של הבארון למצב העגום הזה. הוא שלח את כל הדרוש לבנית שכונה בה מצאו מחסה 250 משפחות אשכנזיות וספרדיות. השכונה נקראה על שמו „בארון הירש". בעת הכיבוש הנאצי נתפרסמה שם שכונה זו לזוועה. היא שימשה כגיטו זמני לכל אוכלוסית שאלוניקי ובה נכלאו כל התושבים עד שנשלחו בקרונות המוות לאושויץ.

בשכונת בארון הירש גרו במשך 45 שנה ילדי שאלוניקי הותיקים ואשכנזים פליטי רוסיה. מפליטים אלה נשארו רק משפחות מעטות, כי חלק לא קטן מהם נספו בקדחת הביצות, וחלק אחר ברחו לארצות אחרות. אגב, אשכנזים אלה התבוללו מבחינה לשונית בין אחיהם הספרדים, הם דיברו אמנם בבית יידיש ושמרו על שמות המשפחה שלהם, אבל ברחוב לא ניכר שום הבדל בינם ובין יתר התושבים לא בדיבור (באשר השפה הספניולית היתה מעתה שגורה בפיהם) ולא בלבוש או במנהגים בחיי יום יום.

בשנת 1877 נפתח בעיר לפי הוראות הבארון ובכספו, מפעל לימוד מלאכת־יד לנערי ישראל אשר עד אז נחשבה המלאכה בקהל כפחיתות כבוד וכמשלוח יד של המעמד הנחות והגויים. בתחילה נמשכו ללימוד זה כעשרים צעירים. הם קיבלו שכר שבועי והלבשה פעם בשנה עד שלמדו את המקצוע ויכלו לפרנס את עצמם. בתחילה נתגלו קשיים בהוראת המלאכה לצעירים אלה בגלל סרובם של בעלי המלאכה הנוצ־רים ללמד מקצועם ליהודים. הם חששו פן ישתמט המונופול מידיהם. ובכל זאת נמצאה, בעמל רב, האפשרות ללמד לנערים אלה חיטות, נגרות, צבעות, ליטוגרפיה, סנדלרות, פחחות וחבתנות. התוצאות אמנם היו דלות, ואולם נסיון זה שינה את הלך הרוח בקהל לערך עבודת הכפים. בעבור שנים מועטות נוצרה בעיר שכבה של בעלי מלאכה מכל המקצועות, ללא יוצא מן הכל, שמנתה אלפי יהודים.

מנדיבות הבארון ורעיתו נהנו לא רק מוסדות ציבור אלא גם אנשים פרטיים. נציין רק אחד ממעשי חסד נסתרים אלה: למשפחת מדפיסים בשם בזס, חסרו האמצעים לעבוד במקצועם. היא פנתה לבארון הירש וקיבלה כעבור זמן קצר מכונת דפוס משוכללת. בית דפוס זה התקיים עד השואה.

בשנת 1896 נפטר הבארון בדמי ימיו וביגון. בנו יחידו לוסיין נקטף בדמי ימיו ובתו מתה בילדותה. הבארונית קלרה דה הירש שנשארה ערירית מאישה הדגול ומילדיה הקדישה את חייה למעשי חסד. היא המשיכה להתענין בגורל יהודי שאלוניקי. לבקשת ארבעה מחשובי הרופאים בעיר, הד"ר ז'אק פשא נסים, מואיזה מזרחי, איזאי צדוק ואלברט שאקי, שלחה הבארונית הכסף הדרוש לפתיחת מרפאה ליושבי העיר וזמן מה אחרי זה, להקמת עוד שתי מרפאות. האחת נפתחה במרכז העיר תחת השגחת המוסד הרפואי המקומי „ביקור חולים", והאח־רות — בשתי השכונות הקיצוניות. היא כסתה בכל שנה את גרעון התקציב של „ביקור חולים". היא גם מימנה הקמת ארבעה בתי ספר עממיים לילדי המשפחות העניות ביותר. שתים לבנים ושתים לבנות ובהם למדו מאות תלמידים. לבסוף היא נדבה 10,000 נפוליונים זהב לבנין בית החולים שנקרא על שמה „בית החולים קלרה הירש", והתחייבה על סך 30,000 פרנקים למשך שנתיים להחזקתו. אבל היא לא זכתה לראות בבנית בית החולים הנ"ל, כי היא נפטרה, בשנת 1889 ממחלת הסרטן, שלש שנים אחרי מות בעלה, והמוסד הרפואי שנבנה מכספה חונך רק בשנת 1908 *.

אף בימיה האחרונים, בשכבה על ערש דוי שממנה לא קמה, זכרה עוד קלרה דה־הירש את יהודי שאלוניקי בתתה הוראה לשלוח ששת אלפים פרנקים להלבשת תלמידי תלמודי התורה של שתי השכונות שברובעים הקיצוניים בעיר, וכן 5,000 פר' לחלוקתם בין עניי העיר בפרוס הפסח.

זכרה של האשה הגדולה ורבת החסד הזאת, וזכר בעלה נדיב הלב נשאר חרות בלב יהודי שאלוניקי.

* ר' עליו בקובץ זה במדור „אישים שנספו בשואה".

* על בית החולים הירש ראה מאמר מיוחד בכרך זה.

ז'אק פשה נסים

ד"ר ז'אק פשה נסים
Dr. Jack Pascha Nissim

מעטים מאד מבין בני הדור השאלוניקאי, שחיו בשלהי המאה ה־19, זכו למעמד מזהיר כמו הד"ר ז'אק (יעקב) פשא נסים בקרב הקהילה.

ז'אק נסים נולד בנובמבר 1850. הוא היה בנו של רופא אמפירי שפרנסתו היתה מההמונים שלא הזדקקו לרופא מדופלם. הצעיר ז'אק נכנס בגיל 18 לפקולטה לרפואה הצבאית באיסטמ־בול וסיים אותה בשנת 1874 והיה לרופא צבאי. שנה אחרי זה עלה בדרגת מג'ור (רב סרן) ובחזרו מבוסניה בה שירת, קיבל אות כבוד מהממשלה התורכית בעד שירותו המצויין (בוסניה היתה עדיין מחוז תורכי). הוא נתמנה כמנתח ראשי בבית החולים הצבאי בשאלוניקי.

בשנת 1888 הועלה לדרגת אלוף (פשה). כשרונותיו המזהירים ומידותיו הנעלות עשוהו חיש לאחת הדמויות הבולטות בעיר מולדתו. היה אהוב על כל החוגים, השכבות והעדות, החל מן השלטונות הצבאיים והאזרחיים, הקונסולים הזרים והאריסטוק־רטיה ועד ההמונים. הוא היה איש יפה תואר, טוב לב ועליז, ללא שמץ של גאוה ועם זה אציל במידותיו ועממי בדיבורו. בשנת 1901 הועלה לדרגת גנרל של דיויזיה (פ'ריק), תואר ששום רופא צבאי לא הגיע אליו בתורכיה וכמדומני גם בשום ארץ אחרת. הוא נתמנה גם כמפקח ראשי של מחלקת הבריאות בכל וילאייט (מחוז) שאלוניקי.

הוא כתב מחקרים על המלריה במקדוניה ועל בעיות כירורגיות אשר הופיעו באורגן הרפואה של הממשלה התורכית וכן בעתונים רפואיים בפאריס. היות והיה רשאי, מלבד תפקידו כצבא, לעסוק בפרקטיקה פרטית, לכן טיפל בחולים מהמעמד הבינוני ומבני טובים בחינם, ולחלק מהם אף שילם מכיסו את הוצאות הרפואות. הוא עשה זאת לפעמים גם ביחס ללא־יהודים מומלצים על ידי מכירים. הוא היה זמן רב גם נשיא המוסד הרפואי הגדול של הקהילה היהודית הנקרא "ביקור חולים".

לאיש דגול מרבבה זה היה סוף מזעזע. הוא נפל קרבן על מזבח אהבת האדם שהיה נטוע בו. למרות דרגתו הגבוהה, ביקר יום יום בבית החולים הצבאי ועבד בו. פעם ניתח חייל תורכי נגוע במורסה והצילו ממות. אך לא שם לב לשריטה הקטנה שבאצבעו. כפי הנראה, חדרו דרך השריטה חידקים שהרעילו את דמו. כל מאמצי חבריו הרופאים להצילו עלו בתוהו. השולטן עבדול־חמיד שלח אליו את רופאו הפרטי, אך ללא הועיל. הוא נפטר אחרי 36 שעות של ענויים. היה זה ביום ד' 26 באבגוסט 1903. יום זה הפך ליום אבל לכל העיר. בן 53 היה במותו.

מושל המחוז וראשי הקהילה הספידוהו. רבבות חיילים וקצינים, אזרחים יהודים ולא יהודים, השתתפו בהלויה כשכל הזמן צלצלו פעמוני הכנסיות לאות אבל.

קשה לתאר את הצער העמוק שהרגיש הקהל היהודי בפרט בפטירתו ללא עת של ז'אק פשא נסים. נביא עובדה אחת הראויה להיזכר כסימן לאבל הכבד שבין ההמונים: יהודי אחד, בשומעו על האסון, איבד את עצמו לדעת וציוה לקברו ליד הפשה היהודי רב החסד. כנראה שהמנוח היטב לו במיוחד.

בבית העלמין בשאלוניקי, אשר החריבוהו הנאצים וחרשוהו כליל, היתה קיימת עד השואה מצבה צנועה של היהודי הפשוט הזה ליד המצבה המפוארה של ז'אק פשה נסים.

י. פנחסי

ד"ר יצחק אפשטיין

השם החביב הזה הידוע בעיקר בקרב מורים ואנשי־רוח בישראל הנהו נישא אצלנו, בפי כל שדרותינו הרחבות. רבי יצחק אפשטיין ידוע ונערץ לא רק על אנשי הספר שבתוכנו, אלא, גם על ההמונים הרחבים שלנו, באשר הם זכו להנות פנים אל פנים מזיו תורתו המפוארה ומברכת כשרונותיו המקוריים והמצויינים.

השם אפשטיין קשה הבטוי ליהודי השאלוניקאי בדרך כלל, הנהו דוקא שגור אצלנו על כל לשון, יותר מאשר שמותיהם של כמה מנהיגים ועסקנים המכלכלים את עניני האומה. שם פופולרי ומקסים הוא לנו השם היקר הזה ובו יעלו על לבנו זכרונות יקרים ומלבבים מתקופת־שנים מעטות, אך מלאת חיים ותסיסה, אצילות וחלום, בה כיהן בעל היובל בקהילתנו בתורת מנהל למוסדות החינוך שלה.

רבי יצחק אפשטיין הוא הכרוז הראשון לגילוי עצמאותנו הלאומית בחינוך לפי רוח הזמן החדש. הוא הנהו המחנך היחידי בישראל, באמנות ההוראה שלו. באמנות ההוראה ובאמונה הגדולה בה. מר אפשטיין עשוי מטבע מזגו ועצם נפשו אך

להורות־דרך, לאלף ולחנך. נראה כאלו לא נולד אלא לתעודה זו בלבד. ועל כן, לא לחנם נאמר עליו כי הוא המחנך בה׳ הידיעה רבתי, המחנך בחסד עליון.

אצל י. אפשטיין אין כל קרע וכל חייץ בין אישיותו לבין תעודת חייו — ההוראה, ונהפוך הדבר, בו מתאחדות שתי הרשויות. האישיות ואמנות ההוראה לחטיבה רוחנית אחת השופעת אור נוחם על כל גדותיה. הוא יודע את סוד הצלילה למעמקי נשמתם של שומעי לקחו ובאמנות רבת חן, יודע הוא

במר אפשטיין רב הקסם האישי על זהב אוצרות־הרוח שלו. זו הטהרה הגדולה שבחייו וזו התמימות הילדותית שלו, עושות הרבה יותר מאשר כל עושר תורתו המגוונת. ולא זו בלבד, אף בפרטים קלי־ערך שבמנהגיו ובארחות חייו יש מה שהוא מזכך ומאלף. הנה אף תלבושת זו הפשוטה הקלסית שלו, כובעו רחב השולים ומעילו הסגור תדיר עד לפי צוארו, אף היא הנה סמל ואות לדרך חנוכית, להתנזרות בריאה מהמותרות ולהת־קדשות תמידית לקראת פעולת־חובה שיש בהן משום קדושת

הפדגוג הדגול אפשטיין בפגישתו עם תלמידיו: מימינו — יוסף בורלא, ומשמאלו — דוד בנבנשתי במחנה הגדוד העברי בשנת תרע״ט. עוד שלושה מבני שאלוניקי התנדבו לגדוד והם: דניאל סאיאס הי״ד (כותב מאמר זה), דוד שלם (חי בירושלים) ויצחק ברודו (חי בתל־אביב)

לחשוף מתוכם את ניצוצות האורה ואת הבהובי הזריחה הפני־מית שבהם, ולהאפיל עם זה, על כל תשוקה ונטייה העלולות להשחית כל חלקה טובה בנשמה.

ואין זה נעשה על־ידו מתוך קמיטת־מצח או הגבהת־קול במתכוון, אלא מן הצד, דרך אגב, בצליל קול מדיבורו הנעים והשוטף, בתנועת־חן שלו או במבטו החד והמרכז.

החיים והאדם. ויש בזה, איפוא, לא רק כדי לשמש דוגמא מחנכת חיה לפעוטים אלא אף כדי התויית קוו ונתיב לגדולים.

בארוחות חייו של י. אפשטין נתמזגו נמוסי התרבות של המזרח והמערב מזיגה שלמה אחדותית. יתר על כן, יש בו מאצילות המחשבה והרוח של שתי התרבויות גם יחד. וחטיבתו זו המופלאה, המיוחדת אך לו, היא שעשתה אותו לאישיות

חביבה וקרובה לרוחו של היהודי השאלוניקאי, השונא קרעים והמתרחק מכל מה שהוא בבחינת יוצא דופן. בהרמוניה זו שברוחו, בחינו ובטעמו, מצא לו אפשטין מסילות לליבותיהן של כל השדרות הרחבות שבצבורנו. בימי שבתו בתוכנו, הוא חולל מהפכה גמורה בכמה מושגי־חיים שלנו, ואף בדרכי תפישתנו אנו את השאלות החברותיות והלאומיות כפי שהיו אז מרחפות בעולמנו. הוא הראה לנו כמו כן, על ערכים חדשים שנצנצו ובצבצו במערב בתקופה האחרונה והמריץ אותנו לבי־קורת המחשבה והמעשה.

רבי יצחק אפשטין מחונן חוש של מציאות מיוחד המרחיק אותו מכל שיגרה מלולית או דמיונית־מתפיסית. מאביו רבי נחום בן זאב, נחל את תפישת המציאות כמות שהיא, בלי פלפול ובלי ערפל דמיונית. והודות לחושו זה, שהגיע אצלו לידי התפתחות גבוהה, נתקרב הוא וקרב את המון תלמידיו וחבריו אל הממשי ואל המוחשי גם בדברי־רוח.

אף את העברית המטופחת והמסולסלה על־ידו ברוב טעם וחן, לימד אפשטין בדרך זו. שכן, בחפצו לדבר עברית נקיה, ברוחה היא, לא הלך אל הספר אלא הטה אזנו לאופן דיבורו ולצלצול קולו של העברי בן המזרח; וכך מצא לו את הפתרון למבטא העברי המדויק. נטיתו זו היא המטביעה את חותמה על כל מערכי לבו ומעשיו בכל מקום ובכל שעה. ואפשר שבה, בתפישתו הריאלית, יש לראות במדה ידועה גם מקור חיבתו את הספרים, הרחוקים מהזיות והשגות נטולות קרקע, וקרובים יותר אל הצד המעשי־החיוני־הממשי שבחיים.

י. אפשטין החיה בנו, בבני קהילתנו, את רוח היצירה העצמית והעמיד במרכז השתלמותנו הרוחנית את גלוי האופי, חישולו וחיסונו על פני מצות אנשים מלומדה ופיטום המוח בהמון שיגרות וחכמות בלולות.

תביעותיו מעצמו קודמות וגדולות מתביעותיו מאחרים ולכן הנהו לכולנו האיש למופת, אשר כל תנועה מתנועותיו וכל ניב לשון שלו אומרים: דרשוני!

הוא היה הראשון אשר הרעיף עלינו את השיר העברי רטוב טללי המולדת, הוא היה הראשון שטיפח בנו את החיבה לאמנות ההצגה בלשון עברית אסתטית, האהובה עליו מכל, והוא היה הראשון שגלה לנו אופקי מחשבה ומדע בלבושה של לשוננו החיונית הרעננה והדליק בלבנו נר תחית הרוח החדשה של ישראל המתנער. אולם מעל לכל אלה הוא היה ויהיה לנו תמיד, לסמל האדם העברי השואף להצעיד את האנושות קדימה, לאור התבונה הבהירה והיצרים הטבעיים הבריאים.

בין היוצרים החולמים בני סוגו, שהעמידו במרכז חייהם את תחיית השפה כמוהו ושהתחילו את פעולתם כמעט בזמן אחד אתו היו אך מתי מספר, וביניהם א. בן יהודה, דוד ילין, דוד יודילביץ, מרדכי לובמן, זאב יעבץ, ישראל בלקינד ויהודה גרזובסקי (גור). כל אלה היו מן המסתערים הראשונים שחלמו ורקמו בחשאי את מסכת היצירה של תחילת השפה בכל מלואה. ואמנם כל אחד עשה בסביבתו, לפי הבנתו וכשרונותיו ליצירת שפה חיה, גמישה וטבעית לבית הספר ולרחוב גם יחד. זה היה לפני כארבעים שנה ומר אפשטין הורה אז בגליל והתנסה בכל מיני נסיונות. אולם לבסוף הוא הצליח במפעלו יותר מאחרים. הוא עשה גדולות במבטא הלשון והורה מדעים בעברית בהצלחה מפתיעה. והנה בכל הפעולות הללו לא השתמש אפשטין בספ־רים, כי אלה הסרו עדיין בלשוננו וטרם נתקשרה יצירתו עם העולם הרחב כראוי, אלא הוא השתמש כמו בדרך אינטואיטיבית בשיטה החדשה, בשיטה העמלנית.

כך נתגלגלה הזכות ההיסטורית בידי אפשטין לשמש מבשרה של תקופה חדשה בחנוך העברי ומחוללה הגדול ביותר שלה.

והנה מעניין לציין שי. אפשטין השתמש עוד בימי כהונתו אצלנו בשיטה החיה הזאת והצליח בה, בשנים מועטות, להרים את בית־הספר העברי המקומי מעפר ומרקב של דורות, והעלהו למדרגה של בית חנוך פסטלוציי יחידי במדינה כולה. הוא הפיח בו רוח חיים מרוחו הוא המלאה חן ונעימות, דעת והשכל, תורה עם דרך ארץ ועשאהו למופת לאחרים.

ר׳ יצחק אפשטין הכניס בבית־האולפנא המקומי לא רק סדרים חיצוניים לפי טעם התקופה בלבד, אלא עמד ולש מחדש את יסודותיו ויצר יצירה נאה אשר הרימה על נס את כוח החיים הגדול האצור בלשון העברית ואת כוחו האינטואיטיבי הגדול של יוצרה.

לעולם לא יסוף זכרו של המורה הטוב והיקר מקרבנו. ואנו תפילה שכשם שזכה לשאת את משך זרע החנוך החדש בישראל במשך כארבעים שנה, כן יזכה לשאת ברינה עוד לעשרות בשנים את אלומותיו, לתפארתה של ההוראה העברית ותחייתה המלאה של תרבות העברים.

ד נ י א ל ס א י א ס ז ״ ל

(פורסם בשנתון ״ישראל״, שאלוניקי תשרי תרצ״ב, לרגל יובלו ה־40 של י. אפשטין, לכהונתו בהוראה).

דוד יקר נ"ע *

דוד יקר נולד בכפר סטרומצה (מקידוניה) ולמד ככל ילדי ישראל בימיו, בת"ת הגדול בשאלוניקי, ובו גמר את חוק לימודיו. הוא שימש בהוראה בהיותו עוד צעיר לימים. לימד כמעט בכל בתי הספר של הקהילה. הוא היה המורה הראשון בשאלוניקי שהחזיק גן ילדים והורה בו עפ"י השטה עברית — בעברית.

דוד יקר נפטר בשאלוניקי בא' באדר שנת תרצ"ב. הפדגוג אפשטיין שהמנוח עבד בהנהלתו כתב עליו:

המנוח הצטיין בסגולות מיוחדות לחנוך ולהוראה. כשרונותיו אלה לא קנה אותם מפי אחרים, אם בעל־פה ואם בספרים; הוא נולד מחנך "ואות מלאכתו על מצחו". יחסו אל צאן מרעיתו, היה כשל רועה נאמן ומסור לתפקידו, ללא חשבונות והתפלספות יתרה. מסירותו לילדים הגבירה בו את שיטתו בהוראה: חינוך ולימוד ע"י מלאכה. עיקרון זה מילא את ליבו ושכלו גם יחד. חבל על האי שופרא שהלך לעולמו בלא עתו!

חברו בעבודה המורה חננאל חסיד כתב עליו:

דוד יקר הקדיש את כל חייו לחינוך הפעוטים. כאם רחמניה היה מטפל בהם, שוחק ובוכה עמהם, שר ורוקד עמהם. כתינוק בין תינוקות בתנועותיו ובהעויותיו המתאימות לפעוטים היה מצליח למשוך את לבות הקטנים.

כל תלמידיו אהבוהו גם כבדוהו, שמו היה שגור בפי הילדים, יותר משם הכתה. כששאלו לילד באיזו כתה אתה לומד? ענה מיד בכתתו של האדון יקר.

חיבר בשביל הילדים שירים יפים, קלים ומשעשעים אשר נפוצו בין הילדים של הגנים השונים בעיר.

מירקדו קובו ז"ל

מרקדו קובו נולד בסיריס, בשנת 1874 להוריו ילידי שאלוניקי. סיריס רחוקה משאלוניקי מהלך שלוש שעות ברכבת, אך קרובה לה באורח החיים שבה, בטיפוסי תושביה ובתרבותה. מ. קובו הצטיין בלימוד שפות וביחוד היסטוריה כללית ויהודית. בגיל צעיר נתמנה כמורה בבית הספר של הקהילה, וכעבור שנים אחדות כמנהל בית הספר של האליאנס בעירו. הוא היה בעל נפש פיוטית ונאמן למסורת ולערכי היהדות. הוא היה מחנך בחסד עליון. הסברתו בהוראה היתה חדורה אהבה לנושא שלימד וכוח השפעתו על תלמידיו היה גדול. מעטים היו המו־רים כדוגמתו. בזמן כהונתו כמנהל, כתב דרמות תנ"כיות. אחת מאלה "אסתר", שעיבד אותה על פי רסין הצרפתי, הוצגה על ידי נערים תלמידיו ולשם כך ארגן מקהלת נערות. ההצגה הצליחה במדה יוצאת מן הכלל, ופזמוניה היו מושרים זמן רב בפי הנוער בסיריס ובשאלוניקי. הוא ידע מוסיקה, פרט על פי כנור, חיבר או התאים מנגינות לשיריו, שר אותם בקולו הנעים וליווה את עצמו בכינור שפירט עליו וגרם הנאה, שלא על מנת לקבל פרס, את ידידיו, וביחוד בחגיגות ובנשפים של האגודות הציוניות בשאלוניקי.

בשנת 1909 העתיק את מושבו לשאלוניקי. הוא היה חביב על הנוער הן בהורותו צרפתית והיסטוריה של עם ישראל בבתי הספר הפרטיים אלשיך ופינטו, והן בהשתתפותו בחיים הציוניים, וכן גם במאמריו ובהרצאותיו המענינות. כשהיוונים פתחו אוניברסיטה בשאלוניקי, אליה נהרו עשרות בחורים יהודים, ארגנה לשכת בני־ברית בשבילם קורס להיסטוריה ולהכרת ערכי עם ישראל במטרה למנוע טמיעתם בתרבות היוונית. היא הטילה משימה זו על מרקדו קובו התוצאות היו מרנינות, כי הוא ידע בנועם דבוריו ללבות בלבות נוער זה את הגחלת היה־ודית.

מרקדו קוב'ו נפטר בי"ג סיון הת"ש (1940). אשתו ובתו נש־לחו בשנת 1943 למחנות ההשמדה. כתביו הרבים אבדו בשואה. אחריו נשארו גליונות בודדים המכילים מאמרים מועטים. בין הכתבים נשמרה מונוגרפיה מענינת על תולדות עיר מולדתו סיריס. היא הוצאה לאור בעזרת המכון לחקר יהדות שאלוניקי במקורה הצרפתית ובתרגומו העברי.

יוסף עוזיאל

מרקדו קובו ז"ל Mercado Covo

* דברי ההערכה נדפסו בקובץ קטן וצנוע בשם "שירי דוד יקר", בהוצאת ארגון המורים, שאלוניקי, תרצ"ו.

משפחת מחנכים

האב יעקב יצחק אלשיך ז״ל*

א

מר יעקב יצחק אלשיך נ״ע נולד בשלוניקו בשנת התר״כד להורים אמידים. אביו יצחק היה איש חיל וירא אלהים, שעסק בסחורה בעירה ייניג׳י־ווארדאר. הוא היה טפוס פטריארכלי במלא מובן המלה, ואחד משלשת האנשים שיסדו את הישיבה המהוללה הידועה ״בית אברהם לחיים״.

הילד יעקב חונך וגודל בתוך סביבה עברית טהורה ונקיה. ככל הילדים העברים בני הדור החולף נכנס ל״חדר״ עוד בהיותו יניק ורך, ובמות עליו אביו בשנת תר״ל והוא אז רק בן שש שנים.

כה נשאר היתום הקטן תחת השגחת אמו, אשה כשרה ובת־חיל ככל בנות ישראל התמימות שבדור שלפנינו. מענין לדעת שאשה זו בלתה שארית ימיה בירושלים, מקום שם כבדוה והוקירוה רבים על חין ערכה ונדיבות רוחה, היא האשה היקרה הזאת שגדלה את בנה לתלמוד תורה, והקדישתהו להוראה.

מוסד החנוך הראשון אשר פתח מר יעקב אלישיך נ״ע ברובע הנקרא ״רחוב היהודים״ היה ככל ״החדרים״ שהיו אז בשלוניקו שהתלמידים למדו בהם התפלות וכתבי הקדש לצורך הפולחן הדתי.

המיסד, איש בעל בינה רחבה ומרץ בלתי רגיל, הרגיש קל מהרה את הנחיצות שהיה להכניס יסודות חדשים בהוראה, בהתאמה עם דרישות הזמן. תשוקתו להתקדמות בכלל היתה כבירה, ומשנת 1887 ואילך, כלומר, שבע שנים אחרי יסוד ״החדר״ הראשון, המוסד נשתנה כליל, ונהפך לבית ספר אמיתי, עם מחזור למודים שלם, בהבטיחו לחניכיו השתלמות ראשונית שלמה. לשון ההוראה ללמודים הכלליים היתה הצרפתית.

מקצוע הדת והאמונה העיר את כל תשומת לבו באופן מיוחד, ובקנאת קדש היה ממלא בעצמו תפקיד מחנך למקצוע זה. תפלות המעריב, למשל, היו נערכות בחגיגות ובחרדת־קדש מרובה כזו, שהשאירו על התלמידים רושם כל כך חזק וכל כך עמוק שלא נמחה מלבותם כל ימי חייהם. הרב הכולל המנוח כמהרר יעקב חנניה קוב׳ו ז״ל והנדיב המפרסם כבוד רבי חיים אשר קוב׳ו ז״ל שהיו דרים בשכונת בית הספר, הרגישו שמחה לבבית בראותם ערב ערב מנגד שורות ארוכות של תלמידים עומדים ומתפללים מעריב בחרדת קדש וביראת הרוממות בתוך אולם רחב וארך מאד.

תקופה מזהירה עברה על בית הספר ביחוד בין שנות 1890—1900, שבהן המשפחות הכי עשירות של הקהלה היהודית מסרו שם את בניהם. אך אחרי הפרק הזה נגלתה תנועה עממית כבירה שמשכה את זרם טובי הבנים העברים למוסדות ההשכלה הנכרים, לנזקם הגדול של בתי הספר שלנו. לדאבוננו, אלה שעמדו בראש הנהגת הקהלה בימים ההם, לא עמדו אז על ערך כובד הסכנה שהיתה צפויה מזה לעתיד הקהלה שבידה להשחית כל חלקה טובה בישראל. ובאמת התוצאות המרות של ההשפעה הזרה על רוח בני הדור הצעיר לא אחרו להראות בימינו.

למרות כל אלה, בית ספר אלשיך עמד טעמו בו, כי מיסדו שהוחזק לאיש מסור ובעל פרינציפים מוצקים על יסוד הדת והאמונה, עשה את דרכו הלאה באומץ לב ובדעה קבועה.

בשנת 1907 מר יעקב יצחק אלשיך נ״ע לקח על ידו את בנו בכורו יצחק, ובשנת 1910 את בנו הצעיר אברהם, ושלשת הכוחות האלה האב ושני הבנים, הרימו את גובה הלמודים הכללי של בית ספרם למדרגה כזו, שהממשלה העותמנית הכירה לו תאר של בית ספר תיכוני שהתעודה שלו מתאימה לזו של תעודת בגרות והרשתה לצעירים רבים להמשיך את למודיהם במכללות הממשלה או גם מחוץ לארץ.

תחת השלטון היוני, בית הספר עבר דרך פרקי חלופים ושנויים שונים. המיסד הראשון הבלתי־יודע־לאות־ויגיעה מר יעקב יצחק אלשיך נ״ע שבק חיים לכל חי ביום 9 חשון התרע״ט בהיותו בן חמשים וחמש שנה.

אולם, נחמתו הגדולה היתה לראות את מפעלו פורח מחדש אחרי השרפה הנוראה שנפלה בליל 30 לאב התרע״ז, והפקיד אל אל רוחו בלב מלא בטחון ותקוה שבניו ילכו בדרך אשר התוה להם נאמנים לשמו, לעמם ולאמונתם.

ברוך בן יעקב הי״ד

ב

האחים יצחק ואברהם אלשיך

הסוקר את תולדות הקהילה בשאלוניקי, בשליש הראשון של המאה הזאת, לא יוכל לפסוח על השפעת בית הספר אלשיך ומנהליו יצחק ואברהם אלשיך ז״ל בעיצוב הדמות הרוחנית של הנוער באותן השנים. אכן, זוהי תקופה קצרה באופן יחסי, אך בשבילי, ואני בטוח שגם בשביל חברי ללימודים, היתה חשובה מאד. בה שאבתי בבית ספר זה תורה: תורת חיים ותורה סתם. תקופה זו היתה תקופת הזוהר, העליה והשגשוג של בית הספר.

אנסה להעלות פרשיות אחדות מתקופה זו שהשאירה בחברי ובי רשמים עמוקים. תהיינה אלו דברי אוהב ומעריץ אשר חותם אישיותם של האחים אלשיך נשאר טבוע עליו לכל ימי חייו.

גם ביוון הידועה ביהדותה המסורתית, שרוב בניה הצטרפו לציונות עוד מראשית הופעתה, לא חסרו גלויי התבוללות מסוכנת בין תלמידי ובוגרי בית הספר של כל ישראל חברים בשאלוניקי.

* מאמר זה פרסם המחבר ז״ל, אחד ממשכילי הדור העבר, בהקדמה למחזור ״לשחרית ולמוסף יום הכפורים״ כפי מנהג ק״ק קא־טאלאן יע״א, שנקרא על שמו של המנוח יעקב יצחק אלשיך, שאלוניקי התרפ״ז. אנו מדפיסים את המאמר ככתבו וכלשונו כדי להשאיר זכר לסגנון העברי המיוחד של משכילי שאלוניקי בדור הקודם.

המערכת

מאז הכיבוש היווני בשנת 1912 נמשכו המלחמות ללא הפוגה. טרם הספיקו יהודי שאלוניקי לתהות על קנקנה של מדינת יוון, היתה קיימת סכנה ממשית שבשוך סערת המלחמה תרים ראש ההתבוללות ותכה שרשים עמוקים בתודעת הנוער הלומד והמתבגר. המשמרת הראשונה של עסקנים ציונים פעלה במרץ וביסודיות והדפה בהצלחה את הנסיונות האלה. אך היה צורך להכין משמרת שניה, דור אשר ימשיך בבוא העת את פעולתם של העסקנים הותיקים. באותו זמן התחילה להצטייר באופק הציבורי היהודי השפעת בית הספר אלשיך אשר מגמתו היתה ברורה וחד משמעית: להקנות למאות בני הנוער את החינוך המקצועי והכללי שיהיה דרוש לו למלחמת החיים והקיום ויחד עם זאת להשריש בו את רוח היהדות ובעיקר את תודעת הלאומיות העברית הצעירה והלוחמת.

בית הספר אלשיך נוסד בשנת 1880 ע״י יעקב אלשיך ז״ל אביהם של יצחק ואברהם. בתחילת פעולתו לא חרג ביה״ס ממסגרת של תלמוד תורה בנוסח הישן. אך אחרי שנים אחדות, בגבור השפעת הבנים על המוסד הוא קיבל אופי מודרני, רמת הלימודים הכללית עלתה בהרבה, והוכנסה בתכנית הלימודים המגמה המסחרית. עוד בזמנו של יעקב אלשיך ובהנהלתו היה זה בית ספר יהודי במלוא משמעות המלה הזאת. זאת לדעת: בתורכיה של לפני מלחמת העולם השניה היתה נטושה מלחמה על השפעה תרבותית בין מדינות המערב. הגרמנים, האיטלקים וכמובן הצרפתים ניסו לרכוש לצידם את מוסדות החינוך הקיימים *. גם יעקב אלשיך עמד בפני הפיתוי לקבל תמיכה מאחת המעצמות ולשרת את האינט־רסים שלהן. אולם הוא דחה אותה משום שקודם כל הוא רצה לשמור על אופיו היהודי של בית הספר. ושני בניו המשיכו בדרך זו. סגירתו של בית הספר, בשנות השלושים, באה משום שהאחים אלשיך סירבו להכנע למציאות ולהתאים את תכנית ביה״ס לדרישות הממשלה אשר רצתה לטשטש את אופיו היהודי של בית הספר. שני האחים אלשיך היו ״סלף מייד מן״: שניהם התחילו את לימודיהם בבית הספר של אביהם וכל אחד השלים אח״כ את השכלתו בלימוד עצמי: יצחק — ע״י ביקורים ארוכים בחו״ל ומגעו עם אישים יהודים חשובים כגון מכס נורדו, פרופ׳ אברהם יהודה ועוד; ואברהם — השתלם בקורסים החיצוניים של אוניברסיטת ויינה באוסטריה.

שני האחים אלשיך היו שונים בחיצוניותם הפיזית וגם במזגם ובאישיותם. יצחק, הבכור, היה גבה קומה ורחב כתפיים, גבר נאה בעל מזג סוער, נוח לכעוס, לא ידע פשרות והיה מוכן להלחם על ענין שנראה לו כצודק. משום כך הסתכסך בקלות עם פרנסי הקהלה. אך הוא היה ציוני לוחם, יוצא בשצף קצף נגד כל גילוי של התבוללות.

אברהם, לעומתו, היה צנום וקטן קומה בעל מזג שקט וקר, היה מסור לדעותיו אך שקול ומחושב במעשיו. יצחק היה עוסק בדברים העומדים ברומו של עולם, מנהל את בית הספר ביד רמה ואילו אברהם היה דואג לעניני יום יום, טיפל בפרטים והבטיח את מהלכם התקין של הלימודים. הדבר השווה שביניהם היה: לא נשאו פנים לאיש ומעולם לא עשו שקר בנפשם על מנת להשיג דבר שנגד את השקפתם. הם ידעו כי לאדם ניתן לבחור בין חיים שקטים והאמת והם בחרו באמת ויתרו על חיים שקטים. ומשום שמעולם לא ויתרו על אמיתם היתה דרכם דרך קשה ומלאת חתחתים וחייהם סוערים. אולם תכונה זו יותר מכל הכשירה אותם לתפקידם, לשמש דוגמא ומופת למאות תלמידיהם.

יצחק אלשיך היה רגיל לומר, ברגעים של השתפכות הנפש, בפנותו אל תלמידיו כאל ילדיו ממש: בשבילנו ההוראה איננה מקצוע כי אם יעוד חיינו, זוהי שליחות שעלינו למלא אותה עד הסוף ועד לגבול אפשרויותינו. ואמנם במשך כל שנות קיום בית הספר לא סטו מהדרך שהתוו לעצמם. מעולם לא היתה רווחה כספית מעבודתם ולעתים היו נתקלים בקשיים כספיים חמורים. אך מעולם לא נרתעו ממשימתם. הם השתדלו להתאים את בית הספר לדרישות הזמן מבלי לסטות מהקוו הכללי. ואם לבסוף בשנת 1936, כרעו ונפלו יחד ונאלצו לסגור את בית הספר היה זה משום שלא רצו להכנע ולסטות מדרכם.

דרך זו היתה מוצאת את ביטויה קודם כל בתכנית הלימודים: מגמת התכנית היתה, בעיקר, לצייד אותנו בידיעות הדרושות להצלחה בחיים. אל נשכח אף לרגע שמסיבות תנאי החיים בגולה היו הידיעות משתנות לעתים קרובות; דבר שהיה מועיל ורצוי בתקופה מסוימת הפך למיותר עם שנוי התנאים האוביק־טיביים. דוגמא בולטת לכך היה לימוד השפות: קודם כל לימוד העברית בתור יהודים, אח״כ יוונית כשפת המדינה, צרפתית כשפת תרבות אירופית אך גם עוד שפה אירופית אנגלית או גרמנית. אבל גם בלימודים הכלליים היתה לפעמים כפילות שכיום היא נראית כאבסורדית: מדעי הטבע, למשל, שלא לדבר על היסטוריה או גיאוגרפיה, היו נלמדים בשתי שפות, יוונית וצרפתית ולפעמים שלישית, עברית, כשהיינו לומדים תולדות ישראל או כתיבת הארץ. במרוצת השנים נוכחנו שמה שנראה היום משונה היה מוצדק במסיבות של התקופה ההיא.

תלמידי בית הספר בחרו בדרכי חיים שונות והם התפזרו במקומות רבים: העולה לארץ היה מוכן בידיעה אלמנטרית בעברית, והמהגר לאירופה או לאמריקה היה ספוג תרבות אירופית וידיעות מספיקות על מנת להקלט במקומו החדש.

הטיפול בביה״ס בכל תלמיד היה אינדיבידואלי; האחים אלשיך לא הקימו משפחות ולא בורכו בילדים ואולי אפשר למצוא הסבר לכך שע״י טיפולם האבהי בתלמידיהם ניתן פורקן לרגש הטבעי של כל איש להקים משפחה. תלמידים שהבחינו בהם כשרונות או נטייות מיוחדים היו דואגים לו במיוחד. הם דאגו שימשיכו לטפח את כשרונותיהם והיו מפעילים לחץ והשפעה על ההורים בכיוון זה. דאגה זו הגיעה לפעמים עד למתן עצה לנטוש את מוסדם ולעבור למוסד אחר שבו יוכלו לפתח יותר טוב את כשרונותיהם. יש לציין את העובדה שבית הספר אלשיך היה מוסד פרטי, שהתקיים מתשלומי התלמידים ושמעולם לא קיבל תמיכה כלשהי מהקהי־לה או מהממשלה. העול הכספי היה קשה מאד ועם כל תוספת בתכנית הלימודים עלו גם ההוצאות. אך מעולם לא קרה שתלמיד הראוי לעידוד יאלץ לעזוב את בית הספר מחוסר אפשרות לשלם שכר לימוד. במקרים כאלה היו מוותרים לו

* ראה מאמרו של יוסף עוזיאל על מוסדות החינוך בשאלוניקי.

על התשלום והוא היה ממשיך את לימודיו. וידועים לי מקרים רבים כאלה מתקופת לימודי. בני רבנים ובני מורים היו פטורים משכר לימוד, כל אלה מוכיחים עד כמה האחים אלשיך הוקירו את ערכי התרבות ואת נושאיה.

האופי היהודי לאומי של בית הספר היה מוצא את ביטויו בכל הזדמנות ובחיי יום יום. זה היה בית הספר הראשון ונדמה לי היחידי, מחוץ לבתי הספר של הקהילה, שהביא מורים עבריים מארץ ישראל כדי שילמדו עברית של יום יום וישרו על תלמידיהם מרוחה של הארץ הקמה לתחיה. בהזדמנות זו אזכיר ברגשי כבוד והערצה את מורי הבלתי נשכח, דניאל סאיאס ז״ל **, אשר הגיע מארץ ישראל לשאלוניקי בשנת 1924 ולימד שנים אחדות בבית הספר אלשיך. שעוריו אשר התנהלו תמיד בעברית בלבד — מעולם לא הוציא מפיו מילה בשפה אחרת — היו בשבילנו חוויה בלתי נשכחת. על ידו נוצר המגע החי הראשון שלנו עם רוח הארץ המתחדשת. יצויין עוד שתלמידי בית הספר אלשיך היו הראשונים שנבחנו בעברית כשפה זרה בבחינות הבגרות שהיתה מארגנת הממשלה הצרפתית מדי שנה בשנה. זו היתה כעין „פרמירה עולמית״ של השפה העברית שמעמדה הושוה למעמד יתר שפות התרבות במערכת החינוך הצרפתית. ועל כך יש להודות לאחים אלשיך שטיפחו לא רק את לימוד העברית אלא גם את הגאוה היהודית אשר בלעדיה לא היינו עושים מעשה זה. ואני זוכר היטב את מבוכתם של מארגני הבחינות כשהודיעו להם שיש נבחנים בעברית וכבוחן נתמנה דניאל סאיאס לפי המלצת הקהילה היהודית.

האחים אלשיך לימדונו והטיפו לנו יום יום שלהיות יהודי זהו מקור של גאוה והם הוכיחו לנו זאת בהתנהגותם בחיי יום יום. מורה זר כי יכשל בפליטת פה הקטנה ביותר נגד עמנו אחד היה דינו המידי להיות מפוטר. בענין זה הם לא ידעו שום פשרה. פעמים רבות ניסו מפקחים ממשלתיים להפריע ללימוד העברית ולתולדות ישראל מטעמים פדגוגיים, כביכול, אך תמיד הגנו האחים אלשיך עליהם ולא הסכימו אפילו להתווכח על נושא זה.

הם לא הפקידו את לימודי ההיסטוריה בידי איש אחר ועשו זאת בעצמם: אברהם — בכיתות הנמוכות ויצחק — בכיתות הגבוהות. על אף העובדה שמחברי הספרים על נושא זה בשפה הצרפתית היו בדרך כלל אנשי האליאנס או סתם מתבוללים. הם ידעו להאיר לנו את תולדות עמנו באור הלאומיות העברית. אנו זוכרים היטב את המילים הבוטות שהיה משתמש בהן יצחק אלשיך בבואו לספר על מעשיהם הנפסדים של אנשי האליאנס נגד הציונות, ביוון עצמה וגם בזירה העולמית. תלמידי בית הספר השתתפו בכל הפגנה הבאה להוכיח את קשרינו עם בני עמנו בגלויות אחרות, אם זה היה כדי למחות נגד הצרת צעדי הסטודנטים היהודיים בפולין וברומניה — נומרוס קלאוזוס — או כדי להביע את סולידריותנו עם היישוב העברי בארץ הנתון במצוקה. זכורני, ביום סגריר בחודש יאנואר 1923 אסף יצחק אלשיך את כל התלמידים באולם הגדול והודיע לנו בני ה־9 על מותו של מקס נורדוי, אשר את שמעו כמעט לא שמענו, והספיד אותו במלים נרגשות.

בית הספר אלשיך לא היה בית ספר דתי, אבל כל תלמידיו קיבלו בו מושג רחב מעיקרי היהדות הן ע״י לימוד שטחי או לפעמים ע״י לימוד עקיף, ולא חסר גם החינוך למצוות המעשיות. האחים אלשיך עשו זאת בעצמם הן ע״י קריאת, מחוץ לשעות הלימודים, פרקים מתאימים מענינא דיומא, או ע״י הכתבת דברי הגות על חגי ומועדי ישראל שחוברו ע״י רבנים צרפתיים מפורסמים. במקום בולט בין כותלי בית הספר היה תלוי לוח ובו רשומים עשרת הדיברות וי״ג העיקרים של הרמב״ם בחינת ״והגית בם יומם ולילה״ ו״ראיתם אותם״ וכן תרגומים נפלאים של שיריו הציוניים של רבי יהודה הלוי. אם להשתמש בביטוי מודרני, זו היתה ״שטיפת מוח״ בלתי נפסקת אשר לבסוף הניבה פירות רבים. הטפה זו המשיכה לתלמידים רבים את אווירת הבית ואצל רבים אחרים באה במקומה.

מקום מיוחד בתולדות בית הספר תופסת הספריה הגדולה, שהיתה רובה מוקדשת ללימודי היהדות. היא נוסדה ע״י יעקב אלשיך ובמשך השנים התעשרה בספרים רבים ויקרי המציאות בעיקר בצרפתית. חוקרים רבים היו דולים ממנה את הידיעות הדרושות להם לעבודות מחקר. הספריה שימשה בעיקר את התלמידים ועל ידה הכירו את אוצרות תרבותנו וספרותנו הלאומית. תצויין העובדה שבספריה זו היתה מצויה החוברת, היחידה בצרפתית בכל המזרח התיכון, של ״מדינת היהודים״ של הרצל. ולא מקרה הוא שאגודת הנוער הראשונה, שממנה צמחה אח״כ תנועת ״המכבי״ בשאלוניקי, נוסדה בבית הספר אלשיך וע״י תלמידיו.

יהדות שאלוניקי הוציאה מתוכה אישים ועסקנים בעלי שעור קומה וגדולי תורה מפורסמים בכל תפוצות ישראל. רבים מהם השאירו זכר לפועלם ע״י יצירות מחקר או ספרות או מוסדות סוציאליים שהיו למופת. בין כל העסקנים והמנהיגים האלה תופסים האחים יצחק ואברהם אלשיך מקום מכובד. מאות תלמידיהם מהווים את הזכרון החי למפעלם והם גם שמגשימים בחיים את התורה שקבלו מהם. הם יסדו במדינת ישראל מפעל זכרון נאה *** לאחים אלשיך.

אינג׳ אהרן ח. רוסו

** ר׳ עליו במדור ״אישים״ בקובץ זה.

*** ראה מאמר מיוחד מאת המחבר במדור ״בני שאלוניקי בישראל ובתפוצות״.

מיכאל מולכו ז״ל

מיכאל מולכו Michael Molho

מיכאל מולכו, המלומד אשר רב חלקו בכרך זה, נולד בשאלוניקי בשנת 1891, היה בנו של ראש אב בית דין, ר׳ שלמה מולכו נצר למשפחת רבנים עתיקה ומפוארת.

ראשית לימודו בתלמוד־התורה הגדול, ואחרי סיימו את הכיתה המיוחדת ללימודי משנה ותלמוד התקבל לבית מדרש לרבנים ״בית יוסף״. בו בזמן למד בכוחות עצמיים שפות וידיעות כלליות רחבות. התלמיד הפך למורה, הורה בבית המדרש עברית, דקדוק והיסטוריה, ושאף להרחבת היקף הלימודים ולעשותו לסמינר מודרני לרבנים. התכנית לא יצאה לפועל בגלל הדליקה של 1917.

עוד מימי נעוריו היתה נתונה אהבתו למחקר שהקדיש לו רוב עתותיו. הוא פירסם פרשיות נעלמות, או ידועות אך מעט, מההיסטוריה של יהדות שאלוניקי ואף מהקהילות הסמוכות לה.

מות אביו הרב זצ״ל גרם לו לעזוב את ההוראה ואת הרבנות, שהיה יכול לעשות בהם חיל רב, ועסק במסחר כדי לפרנס את אמו ואת אחיותיו. אבל לא התרחק מפעולה ציבורית וספרותית. בשנת 1921 נבחר כחבר המזכירות הכללית של הפדרציה הציונית היוונית ועבד בה שנים אחדות, היה חבר בהנהלת עתון יומי ציוני וכן עזר לחלוצים שעלו לארץ ישראל. הוא המשיך במחקריו. מאות מאמריו ומחקריו הופיעו בעתונות ובחוברות גם בחוגי המלומדים בספרד.

כשהגרמנים כבשו את שאלוניקי וכשהחלו המשלוחים בקרונות המוות, היה ידוע מיכאל מולכו לנאצים והיה מבוקש על ידם. הוא הצליח בעזרת ידיד יווני להמלט יחד עם אשתו, בנו ושתי בנותיו משאלוניקי באישון לילה, והגיע בסירה לחופי תסליה בה שלטו באותה שעה האיטלקים. הוא שמר בבריחתו על כתבי היד של מחקריו שהיו יקרים לו אף מחייו. משם עבר, דרך הרי מגור ועל גב פרדות, לעיר וולו, בה הסתתרו הוא ומשפחתו עד שהשתלט הגסטאפו על העיר. הוא ברח בעוד מועד מהעיר ומצא מחסה אצל הפרטיזנים.

ב־1944 עם מפלת גרמניה ושחרור יוון חזר המנוח לעירו יחד עם מאות יהודים שיצאו ממחבואיהם. הוא נבחר כרב של הקהילה הקטנה המחודשת. בשנת כהונתו פירסם ספרו In Memoriam בו מסר בצורה מלאה ומפורטת פרטים על השואה שפקדה את יהדות שאלוניקי. הוא חיבר יחד עם גדול ההיסטוריונים של יהדות שאלוניקי יוסף נחמה את הספר שואת יהדות יוון (יצא בהוצ׳ ״יד ושם״, תשכ״ה). זהו ספר דוקומנטרי בעל ערך היסטורי גדול על חרבן שאלוניקי ויתר קהילות יוון.

בשנת 1949 נקרא לכהן כרב וכחזן בקהילת הספרדים בבואנוס־איירס, אך כעבור שנתים, לא מצא סיפוק במשרתו והתפטר כדי להתמסר למחקר. פירסם בזה אחרי זה, בהוצאת המוסד אריאס־מונטאנה במדריד: ״הפולקלור השאלוניקאי״, ״הספרות והשירה בלאדינו״, שניהם בשפה הקסטיליאנית.

בהיותו בשאלוניקי ניגש בשקידתו המופלגה להעתקת המצבות שבבית העלמין של העיר הזאת בה חיו ומתו רבנים ועסקנים, גדולי עולם. מתוך מאה אלף ויותר מצבות, הספיק המנוח להעתיק ולפענח אלפים אחדים אשר בכוחם להפיץ אור על פרקים חשובים בתולדות הקהילה הגדולה. הספר עומד תחת מכבש הדפוס בירושלים.

כשהמכון לחקר יהדות שאלוניקי ניגש להכין את החומר בשביל הכרך הזה הנועד לשמש יד לקהילות שאלוניקי המפוארה, בא מיכאל מולכו לתל־אביב ועיבד חומר רב לספר. בשובו לבואנוס־איירס המשיך לכתוב ולשלוח מאמרים על פרשיות מענינות מחיי שאלוניקי המופיעים בספר זה. אולם הוא לא הספיק לגמור את המשימה שקיבל על עצמו. הוא נסתלק לבית עולמו באמצע עבודתו, בהשאירו רשימות רבות שהכין למאמרים נוספים. הוא נפטר בגיל 74.

פטירתו היא אבדה גדולה לעולם המחקר הספרדי. עוד היה בכוחו לתרום רבות לחקירת ההיסטוריה והפולקלור של יהדות שאלוניקי בפרט והיהדות הספרדית בכלל. מאמריו החשובים שבכרך זה ינציחו את זכרו בלבנו ובלב הדורות הבאים. יהי זכרו ברוך!

ה מ ע ר כ ת

דוד פלורנטין ז״ל

דוד פלורינטין ז״ל David Florentin

דוד פלורנטין נולד בשאלוניקי בא׳ בתמוז תרל״ד (1874). למד בת״ת, בבית הספר של כי״ח ובישיבה, אך גם רכש לו השכלה ענפה וידיעת שפות אירופיות רבות בכוחות עצמו.

בשנת 1897 נקרא לערוך ״איל אביניר״ (שבועון שבמרוצת השנים הפך לעתון יומי) ושהיה בטאונם של החוגים הדתיים והלאומיים וחינך דורות לאהבת ערכי האומה לציונות. כעבור שנתיים יסד המנוח ביחד עם קבוצת צעירים את האגודה ״קדימה״, שתחת מסווה הקניית השפה והתרבות העברית, היתה אגודה ציונית (במשטר של עבדול־חמיד הציונות היתה אסורה בתורכיה).

דוד פלורנטין ערך, בעת ובעונה אחת עם ״איל אביניר״ גם את השבועונים ״ריביסטה פופולאר״ ו״טריבונה ליברה״ שגם הם היו אורגנים לאומיים ציוניים. שלושת העתונים האלה היו מבצר נגד ההתבוללות, ובהם לחם פלורנטין בפולמוס אמיץ ועז עם האנטי־ציונים אשר בהלשנתם הביאו לרדיפת הציונות והציונים, וביחוד עם צורר הציונות דוד פרסקו, העתונאי הקושטאי.

במשך שנים רבות עמד דוד פלורנטין בראש הפעולה הציונית בשאלוניקי ובתורכיה בכלל, ואחר כך, אחרי כיבוש שאלוניקי ע״י היוונים, גם בערי יוון, בפעולת ארגון והסברה בכתב ובעל־פה. הוא ביקר שלוש פעמים בארץ־ישראל, היה ציר באחד־עשר קונגרסים ציוניים — מה־9 עד ה־19, ונבחר לחבר בועד הפועל הגדול. שלוש שנים היה גם בלונדון, בה שימש כמזכיר מחלקת המזרח של ההסתדרות הציונית. אחרי זה (בשנת 1921) חזר לשאלוניקי ועמד עוד במשך 12 שנה בין ראשי הפדרציה הציונית היוונית, המריץ ועזר לעליית עובדי ים משאלוניקי ועליית שאלוניקאים בכלל. היה אהוב על הנוער עליו השפיע בנאומים המלאים תוכן והתלהבות.

בשנת 1933 עלה ארצה והשתקע בתל־אביב. היה בין מיסדי המושב צור־משה, מושב יהודי יוון, ולמעשה היה הרוח החיה בפעולת הביסוס של המושב.

גם יסד את מועדון ״קדימה״ בשתוף פעולה עם עסקנים מיהודי יוון.

נפטר בתל־אביב ג׳ באב התש״א (1941).

ליאון רקנאטי ז״ל
איש היעוד

ליאון רקנאטי Léon Recanti

על ל. ריקנאטי אמרו וכתבו רבות: על איש הפיננסים בעל המעוף שידע לשלב אף במקצוע ״קר״ זה מלהט האידיאלים הציוניים ולכוון את עבודתו לבנין הארץ, ועל איש החזון והמעשה רב הפעלים והתכניות האומר ומקיים, על בעל הנימוסין היפים והדרת הפנים והגוף, אציל הרוח ורחב הלב, ועל רקנאטי בעל המעוף הגדול ואיש התרבות החביב, על העסקן בעל האוטוריטה ויוצר מפעלים חשובים ומצעידם מחיל אל חיל, ועל תפקידם רבי חשיבות שמילא המנוח בחייו כנשיא עדת שאלוניקי הגדולה לאלוהים, כנציג יהודי יוון במועצת הסוכנות היהודית, וכחבר להנהלת מוסדות ישוביים חשובים.

אכן, כל מי שהתקרב לליאון רקנאטי חש באמנציה אישית מיוחדת שנבעה לא מסגולותיו האישיות בלבד, אלא גם מדבר של לואי שעורר חבה והערצה גם יחד, ושעשה כי מיד להופעתו קיבלו עליהם רבים מכל חוגי הישוב ומתוך אהבה את האוטורי־טטה שלו, ובני עדתו, לכל פלגיה (א״י, תורכיה, בולגריה, יוון וכו׳) ישמעו לו כלמנהיג בלתי מוכתר.

מה היתה מהות פנימית זו שאת מציאותה חשו יותר משידעוה ? זו היתה חותמת היעוד.

היעוד — לעורר את עדתו משנת הדורות שנתנה בו אותותיה בצורה בולטת ושלמה. הוא היה הראשון ליצירת ערכים וכלים ממשיים לאותה התעוררות, ואף היה למרכז התעוררות זו. הדבר בלט לא רק במעשיו ובמפעליו שכמוהם לא נוצרו לפניו, אלא גם אותה קנאות ואי סבלנות שהספרדים ייצרו בכל ענף מענפי חיי העם וישתתפו בבנין האומה, הארץ והספרות, באותו בולמוס יצירה שאחזו באותה אהבה לכל סימן תחייה של אחיו, ובאותו המרץ המתפרץ וששימש כוח דוחף כביר גם לאחרים.

הוא הרגיש שהוא אחד המעטים הנושאים את היעוד לזרז פרוצס של תחיה, ואולי היתה הרגשתו כי הוא איש היעוד הזה בה' הידיעה, ואף האחרים הרגישו שאכן נשא האיש את חותמת היעוד הזה, ולכן המרכז לכל פעולה, ומכאן גם חלק גדול מההערצה והאוטוריטטה, ולא רק מפני סגולותיו האישיות. הרגשת היעוד הזאת היא שעשתה שיחפש בנרות כל סופר ומלומד צעיר מבין הספרדים ויעודדם על אף היותו שקוע בעסקי חולין (בגולה דאג להוציא את כתבי המשורר היהודי היוני אליה, וכאן את שיריו של גיורא) ושיצר את שני המכשירים הנפלאים להתעוררות בני עדתו: את "בנים לגבולם" לעידוד ההתישבות החקלאית בקרב הספרדים, ואת ה"קרן למתלמדים" — לתמיכת ספרדים מוכשרים להמשיך בלמודיהם בבתי הספר התיכוניים וביחוד באוניברסיטה ובבתי־הספר המקצועיים ולחקלאות, כדי שישמשו צינור השפעה לחיים עבריים בקרב עדתם. המנוח קיוה לחולל גדולות על ידי שני אלה — אם תהיה שכבה עברית משכילה ויגדל מחנה החקלאים בקרב הספרדים, הוא חשב, השאר יבוא מאליו, והוא צדק. כשראיתיו עיף ויגע מעבודתו הצבורית הרבה ובקשתיו לנוח ולחדל לזמן ידוע לפחות, ענני: "ומי יעשה את אלה?", כך עונה לא אדם בעל־אחריות סתם, אלא איש מורם מעם המרגיש בכל רקמות נשמתו את היעוד.

כי אכן מי היה עושה את אלה אם לא הוא, והראיה — לפניו איש לא עשאם! ובמעשה הזה, בשיתוף הספרדים בבנין ויצירה, הוא ראה את הפתרון. ומכיון שפעל ועשה, ממילא הפך לכעין טרנספורמטור ישובי שאליו זורמים זרמי המחשבה והמעשה הישוביים על מנת להוליכם לסקטור גדול.

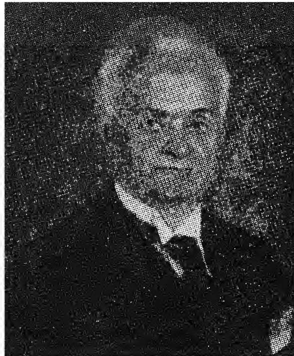
המפעלים אשר יצר אמנם חשובים הם, אך האידיאה שנתגלמה בהם חשובה עוד יותר כקוו שצוין לרבים, ועוד: אותם המפעלים הם כאין וכאפס לעומת התכניות הגדולות שיזם ושלאסוננו לא הספיקו לצאת לפעולות. אין ספק כי מעין מתגבר זה של חזון ומעשה היה מיקר עוד מעשים גדולים, ולא רק בשטח בני עדתו אלא בשטח הישוב כולו.

ראשית פעולתו של המנוח היתה בשאלוניקי. אך שם בגולה היה אופק היצירה צר. ואך דרכה כף רגלו בארצנו ותגבר פעילותו הצבורית ותתרחב — מקהילה לעדה, והחוג הלך והתרחב עוד יותר — הישוב והעם. לו חי האיש עוד, אין ספק שהיה תופש מקום מרכזי ביישוב ואז היינו עדים להבלטת נימה חדשה בצבוריות שלנו, בת תרבות גדולה שלא מתה עוד, אף אם שקעה בה יצירתה כדי להתעודד ביתר שאת. והרגשת הנימה הזו במנוח היה חלק מהאימנציה המיוחדת שרבים וגם שלמים בקרב אחינו האשכנזים חשו בו ולא ידעו מה.

אכן הטרגדיה של רקנאטי ז"ל ושלנו היא, כי הוא לא הספיק למלא יעודו בשלמות, וימת בחצי ימיו. האבדה אינה רק האיש שהיה והלך, אלא מה שהאיש יכול היה עוד להיות. לבנו לבנו לידיד ולאדם שהחל למלא יעודו ולא יסף.

ברוך עוזיאל

הפרופ' יצחק בן־רובי ז"ל

פרופ' י. בן־רובי
Professeur J. Benrubi

בתקופת המלחמה העולמית השניה, ב־19 לאוקטובר 1943 — כ' תשרי תש"ד, נפטר בג'ניבה אחד מגדולי המחשבה האירופית ומסביריה, הפרופסור יצחק בן יהודה בן־רובי, שבע יגון ומרורים, גלמוד ובודד.

יצחק בן־רובי, היה יליד שאלוניקי וזה כמה דורות שהיהדות הספרדית לא הקימה בתוכה אישיות מזהירה כזו: הוגה דעות מעמיק, תוכו כברו, ובעל־שם אוניברסאלי.

משפחת בן־רובי נודעה בדברי ימי ישראל ע"י הרבנים והשד"רים מארץ הקודש. ברם, מרכזם של המשפחות בכינוי זה, היה כנראה בערי מוקדוניה: שירון ושאלוניקי. הם נמנו בין יחידי שני בתי כנסת של שאלוניקי ק"ק מוגראביז (מערבים) וק"ק אראגון שאליו השתייכו העשירים והנכבדים שבהם.

יהודה בן־רובי אביו של יצחק, העתיק את מקום מגוריו, משאלוניקי, לקיוסטינדיל שבבולגאריה, עיר קטנה אמנם, אבל מרכז תרבותי.

יצחק בן־רובי השקיע את עצמו בלימודים ובהגות. הוא גמר את חוק לימודיו בקייוסטינדיל, בגימנסיה הפדגוגית, וכיהן כמורה באחד מבתי הספר בפיליפופולי שבבולגאריה. בגמנסיה הפדגוגית היה תמיד אחד מראשוני התלמידים המצטיינים. ובשבתו בעיר הזאת, נשאר נאמן ליהדות והיה מבקר שחרית וערבית את בית־הכנסת. מן הפרטים שיכולתי לקלוט מקרוביו נודע לי שמנעורותו היה יצחק בן־רובי צמוד לספרים וללימודים. תשוקתו העזה להתקדמות הוליכה אותו לדפוק בשערי ההשכלה האירופית ולנדוד לגרמניה, שאליה נהרו כמה בולגארים חבריו מעל ספסלי בית הספר. כשוחר תושיה ודעת הזניח בן רובי את החיים הנוחים וקיים תורתו והשכלתו בעוני ובצמצום, ולא שאף כי אם להרבות חכמה והשכלה.

כסטודנט מזהיר ושקדן באוניברסיטה של יינה עמד תחת השפעתו של הפרופסור רודולף הוקל הנודע. מאז, נטה להעמיק במשנתו של המחנך ז'אן ז'אק רוסו, ונושא הדיסרטאציה שלו היה האידיאל המוסרי של רוסו שכתב אותה בגרמנית ועליה

קיבל את התואר ד״ר לפילוסופיה. אח״כ השתלם בן־רובי גם באוניברסיטאות ברלין ופאריס, בשמעו שיעורים על היס־טוריה, ספרות וכלכלה מדינית.

בהתגוררו בפאריס בשנת התערוכה הגדולה של 1900, למד בן־רובי בסורבונה במשך כמה חדשים, השתתף בקונגרס הבין־לאומי לפילוסופיה הראשון שהתקיים שם, ושמע תורה מפי גדולי המלומדים בעיר המאורות.

מאז, גדלה תשוקתו העזה של בן־רובי לתנועה הפילוסופית של זמנו בצרפת, ובקונגרס השני הבין־לאומי לפילוסופיה, שנערך בג׳יניבה, בשנת 1904, תחת נשיאותם של ז׳אן ז׳אק גורד וארנס נאוויל, אחרי שמילא את כרסו תורת הפילוסופיה מפי מורו רודולף הוקל, מאבות הספיריטואליסם באירופה וממטיפי השנוי הרוחני בגרמניה, התחיל להידבק לאישיותו המזהירה של ברגסון ולהתקרב אליו קירבה רוחנית וחברתית כאחד.

בן־רובי, השתתף בקונגרס ובא במגע עם חבריו מארצות אחרות וביניהם הפרופסורים מרדכי מרטין בובר, שמואל הוגו ברגמן ועוד.

אחרי שתי מסותיו הראשונות בגרמנית על תורתו של רוסו, פירסם באנגלית ובגרמנית בצורה מקוצרת הרצאותיו באוני־ברסיטה של ג׳יניבה ״על המקורות והזרמים של הפילוסופים הצרפתים בימינו״.

יצירה זו הופיעה אח״כ בשלמותה בשני כרכים עבים בשפה הצרפתית. זוהי מזיגה נאה של שיטה וסדר, דיוק מדעי, פשטות והגדרה קולעת, לשון קלה וסגנון בהיר.

יצירה מופתית זו שהופיעה בשנת 1933 ע״י המו״ל פאייו (Payot) זכתה לפרס האקדמיה הצרפתית למדעי המוסר והמ־דינה, שקבעה למחבר עמדה מכובדת ונעלה בין מחנכי הדור ומדריכיו בדרכי לימוד הפילוסופיה המודרנית.

חיבור זה הוא מדריך פילוסופי מאלף על מהלכי הדעות הרווחים בזמננו, בארץ התרבות הגדולה, וספר עזר למשכילים ולמתלמדים מעין ״מורה נבוכים״ ו״שולחן ערוך״ לניגשים לבחינות גמר באונבירסיטאות האירופאיות.

הנרי ברגסון הודה במכתב פרטי ששלח לבן־רובי בזמנו, שצורת הסברתו לתורת הדואליסם שלו היא ״מאירה ועלולה מטבעה לעזור ללימוד מספר נקודות שהבהרתן רצויה״.

המלומד המזרחי הצעיר, הגה בסביבתו החדשה הזאת, רעיון נעלה עד מאד, לנסות ולגשר בין גדולי המחשבה הגרמנים והצרפתים, שהתנכרו זה לזה והתרחקו זה מזה, מחוסר ידיעה, מגע והבנה הדדיים.

לשם זה החליט לעזוב את מקום מגוריו בגרמניה ב־1906, ובא להתישב בפאריס. למרות אי־הבטחון ששנוי זה עלול היה לחולל במצבו החומרי, הבלתי־יציב תמיד.

בהיותו בצרפת בין השנים 1906—1914, טיפל בן־רובי עפ״י הזמנתו של המו״ל הגרמני מיינה, אוז׳ין דידריקס, בעלי ההגהה של התרגום הגרמני מספרו של ברגסון, ״חומר וזכרון״, שנעשה ע״י חברו ההולנדי, אלברט שטינברג.

עריכה זו הביאה אותו להתקשר יותר ויותר עם הפילוסוף הגדול, שהתרגל להזמינו, תכופות, לסעוד על שולחנו בקרב המשפחה, ובן רובי היה שומע בקביעות את שיעוריו בקוליז׳ די פראנס, ומלווה אותו בדרכו הביתה או לספריות שהיה רגיל לבקר בהן.

מפי הרופא הד״ר וידאל מודיאנו, בן־עירו של בן־רובי שאז התישב גם הוא בפאריס, ידוע לי כמה חיי דחק סבל הפילוסוף הספרדי הזה, שאהב כל כך להתאבק בעפר רגליהם של חכמי הדור.

ברגסון שהתקשר קמעא־קמעא עם בן־רובי בעבותות אהבה וחבה, ניסה לעזור לו להתגבר על מחסוריו ואף התנה עם המו״ל, דידריקס, שימסור לבן־רובי את התרגום של אחד מספריו, ״התפתחות יוצרת״, אלא שמטעמים כמוסים בן־רובי לא המשיך לגמור את התרגום.

בן־רובי שחי הרבה שנים במחיצתו של ברגסון, ואף החליף מכתבים אתו כל הזמן — וגם עם רוב גדולי המחשבה מבני דורו — היה רגיל לרשום בדיקנות מפליאה, ביומניו, את נושאי השיחות ופרטיהן.

ביומנים הלו שהופקדו בגנזי האוניברסיטה של ג׳יניבה, — בה הרצה יצחק בן־רובי — כפריוואט־דוצנט עשרות שנים, כאלפיים דפים כתובים גרמנית, כלולים זכרונות ושיחות למכ־ביר והם מחכים, למעיין, שיבדוק אותם וימסרם לדפוס.

יצחק בן־רובי עצמו ערך בערוב ימיו זכרונות הנוגעים לתורתו ואישיותו של ברגסון וקבצם בתוך ספר שהופיע בצר־פתית ב־1942, זמן קט לפני מותו, בשנת 1943, בסוכות תש״ד.

שם הספר הזה הוא זכרונות על הנרי ברגסון, (Souvenirs sur Henri Bergson) ומפיץ אור בהיר על האישיות הדגולה שהקרינה על כל העולם התרבותי בדורנו זה, בלבטיו והישגיו.

אף ברגסון עצמו הודה בפה מלא, שבן־רובי הטיב להכיר ולהסביר את דעותיו מאין כמוהו.

הטרגדיה של שתי מלחמות העולם, מסע ההשמדה של היטלר נגד היהודים ואולי גם הטרגדיה האישית של ברגסון, שהתרחק מן היהדות, קירבו אמנם את הסתלקותו ללא עת של הפילוסוף השאלוניקאי הצנוע והעניו.

בן־רובי אם כי לא היה מדקדק במצוות היה יהודי דתי במהותו. בספרו המונומנטאלי, מקדיש בן־רובי פרק אחד לתנועות הדתיות ביהדות, בנצרות ובאיסלאם. בעקבות ז׳וליין ווייל ולואיס ג׳רמין לוי, מראה הוא על תחיית הרגש הדתי ביהדות, על הסקרנות לענינים יהודיים שהלכה וגברה בזמנו, על הציונות ותנועת הגרים הבאים לישראל, מעין הצרפתי הדגול אמה פאליר. על גידול מספר המתפללים בבתי־הכנסיות ועוד.

הגב׳ תמרה הוכמן מג׳יניבה, שהיתה מארחת את בן־רובי בשנים האחרונות לחייו בלילות הסדר של פסח, כתבה לי ב־11.10.53 על נושא זה את השורות הללו :

״כל חייו היה (בן־רובי) תפוס כולו להגות הפילוסופיה ואיני יודעת על יחסו לציונות. הוא היה מטפח את המדע הזה ככהן דת את אמונתו. בליל הסדר היה שר בניגון ספרדי וכנראה שידע את התפילות.

בספרית האוניברסיטה מצויים כתבים שלו ביניהם שלושה כתבי־יד שלא פורסמו על שפינוזה, רשימות משיעוריו ויומן בן אלפיים דפים בגרמנית״.

עיקר מחשבתו של הפילוסוף השאלוניקאי היתה נתונה לגשר בין שתי התרבויות הגרמנית והצרפתית. אך המציאות טפחה על פניו בשתי מלחמות עולם.

המלומד הצנוע הזה שהמית את עצמי באהלה של תורה, חי בודד וגלמוד. הוא שימש כדוצנט באוניברסיטה של ג׳ניבה במשך תקופה ארוכה של שלושים שנה. כאות הוקרה על שירותו, העניקה לו מועצת המדינה, חדשים מועטים לפני הסתלקותו, את התואר של פרופסור כבוד.

בלוויתו השתתפו רבים ממעריציו כפרופסורים וכתלמידים שהעריכו את הצורבא דרבנן היהודי־הספרדי העניו, שהשאיר אחריו שם טוב ורכוש רוחני רב ערך.

יצחק רפאל מולכו

ד״ר נתן שלם ז״ל

ד״ר נתן שלם ז״ל Dr. Nathan Shalem

יליד שאלוניקי (אוקטובר 1899). מנעוריו חונך על לימוד העברית. אחי אמו היה מורה לעברית. סבו מצד האם, שהיה סוחר, שלט שליטה רבה בעברית. הוא שהפרה את נפשו של הנכד ב״אהבת ציון״, בחידות ובמשלים של חכמי־ימי הבינים. ימים ראשונים עשה ד״ר נ. שלם בתלמוד־תורה הגדול בשאלוניקי, אחר כך עבר לישיבת ״אור החיים״ של סיניור חיימוצ׳ו.

בבוא הד״ר יצחק אפשטיין ז״ל (1912) לשאלוניקי והכניס את ״הריפורמה״, עזב נתן שלם את הישיבה והלך אחרי יצחק אפשטיין. כבר בימים ההם בלטה תכניתו של האיש, שלא לקפוא על ספרים, אלא לצאת אל מרחבים והוא שוטט בהרי יוון, הקים את ״האגודה לצמח והחי״ בשם ״לבנון״ ומוזיאום. יצחק אפשטיין ומנהיגי העדה בחרו בו ובעוד קבוצת חברים, בהם משה אטיאש, ברוך עוזיאל, דוד בנבנשתי, דניאל סאיאס ויוסף בורלא ושלחם לארץ ישראל.

יחד עם חבריו למד בבית המדרש למורים העברי סיים בו את לימודיו והורה בסג׳רה ובמחיצתם של ב. כצנלסון ז״ל, א. הרצפלד, רחל ינאית. סג׳רה היתה בימים ההם מושבה מעורבת, בעיקר היו בה מתיישבים מעולי כורדיסטאן וגרים רוסים וערבים. בכתה אחת למדו נערה כבת שתים עשרה וגבר כבן חמישים. מקץ שנתיים החל להורות בירושלים בבי״ס לבנות שבהנהלת המורה הדגולה שרה עזריהו.

צמאונו להכיר ולדעת טלטלהו לפלורנס, שם הורה עברית ולמד את הלשון האיטלקית. ימי שהותו בפלורנס היו ימים של התעוררות לציונות ולעברית ואותה תקופה ידועה ״כתקופת שלם״. בהתלהבות שיקע עצמו להקניית הלשון העברית שלא על מנת לקבל פרס. נ. שלם לא ניתק את קשריו עם ארץ־ישראל. מדי פעם חזר וביקר בה עד שהשלים לימודיו באוניברסיטה. הוא היה היהודי הארצישראלי הראשון שלמד באיטליה. כאן הקים את ״אגודת העבודה״ וכל שהצליח ולמד עברית הרים תרומה מיוחדת לקרן הקימת.

ד״ר נתן שלם היה איש־מדע מובהק: מורה־תלמיד. שנה ולמד כל הימים. למד מדעי הטבע, הוסיף דעת בגיאולוגיה חזר ושנה בלונדון גיאוגרפיה־פיסית, מקצוע עליו מסר מיטב כוחותיו וכשרונו ואף הורה לימודים אלה בתקופה מסויימת באוניברסיטה העברית. השתתף בכנסים מדעיים בינלאומיים רבים.

בכוחות עצמו פילס ד״ר נתן שלם את דרכו. היה חבר המשלחת לחקירת עמק הירדן מהפשחה ועד בית שאן. לא פעם סיכן חייו, חקר את השפלה, את ים המלח, סביבות סרטבא, את ואדי כבארה, חבל ההר וארץ הנגב, בקעת הירדן, בין הראשונים שטיפסו והגיעו אל ראש החרמון. האפייני באיש, היה המקוריות בחקירותיו. הוא חיפש ויצא לדרך נעלמה בה לא עבר איש, דרך נסתרים. פרסומיו מגוונים ומאירים במחקרי ארץ ותאור אזוריה ומבניה, בעיות ההתיישבות, פולקלור ספרדי ומזרחי. ד״ר נתן שלם הוא שגילה את הרב ביבאס כמבשר הציונות המדינית עוד בטרם היות הציונות ובטרם עלות ר׳ יהודה אלקלעי. הוא שחקר את חית־הארץ וצמחיה ואבניה. מחקר מיוחד הקדיש ל״אבנים הטובות״ הנזכרות במקרא וזיהה אותן. מחקר זה זכה להערכה והוקרה מפי ח. נ. ביאליק ומפי החוקר המינירליסטי פרופ׳ סמית. בשדה הפריהיסטוריה גילה מאות תחנות פריהיסטוריות, היה בעל אוסף עצום של כלי צור ומאובנים. שנים רבות חקר את הטל בארץ ופרסם ספר על ״הטל והמטר״. לגבי ארצנו קבע ד״ר נתן שלם, לפי המחקרים שבידו, שלא חל כל שנוי באקלים הארץ מאז התקופה הרבעונית, ואפילו לפני־כן. ד״ר נתן שלם היה חוקר הרעשים המובהק לא רק של ארצנו אלא גם של כל המזרח התיכון. בעזבונו רבבות נתונים מוסמכים אף מהתקופות הקדומות ביותר. הוא שחקר את מדבר יהודה, הסביר את התופעות המיוחדות של הרכב החומרים של ים המלח ו״הלבנת ים המלח״, שרטט מפות, קבע מונחים חדשים בעברית לצומח וחשף את המקור העברי במונחים הלועזים.

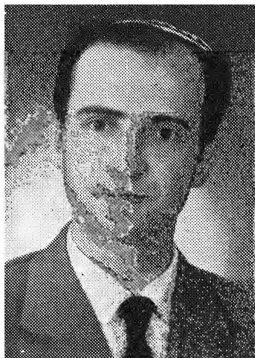
זו היתה דמות אצילה של ירושלים והארץ, בהליכותיו, בצעדיו המהירים, דומה, שהוא שש ומתרונן עם הטבע, כל עצמותיו אמרו שירה, זקיפות קומה שהיתה בו הפנים המאירים, חינו האישי. ימים רבים סגר עצמו בתוך חדרו, הקיף עצמו ספרים הרבה, שיקע כל־כולו במחקר מדעי. אך היו גם ימים אחרים, עידן אביבים, נוער בשחרה של גאולה. אביב זה סימל לא רק מאורע־פוליטי, הסתערות לעבודה בשדה ובסדנא, אלא, וביחוד, צנף את הישוב אוירה חנוכית. המורה העברי ראה בשליחותו לא רק יעוד לימודי, אלא חלוץ המגשים בעצמו כל שהטיף ותבע מתלמידיו. אותם מאות ואלפי התלמידים שקנו תורה מפי ד״ר נתן שלם ודאי מתברכים בלבם על זכות זו. ידע ד״ר שלם ״להצית לבבות״, להאיר נפשות, ולא בהלעטת ידיעות שם עיקר מעייניו, אלא ברוח החנוכית שהשליט, בעיצוב אופיו ודמותו של הנער. הוא שקרא לפריצת ״חומות״ הכתות ולהסתער אל מרחבים, אל שדות, מדברות ומערות, להכירם עין בעין: ״הנה ספר היקום פתוח לעין כל, רוו ממעיינות ההווי, מזיווה של שמש, מיפי הצמח ומקסמו של הדומם, התמזגו וטבלו גופכם בנהרות ובאגמים, העפילו על ראשי ההרים — וחייתם״!

שבע אכזבות ומרירות מגלויי האדם ויצריו ושבע־מראות הארץ וקסמיה הלך ד״ר נתן שלם ז״ל מאתנו. בעמדנו ב״הר המנוחות״, אליו הובא האיש למנוחות, עטויי צער ומופתעים מהוד ירושלים, הריה וגאיותיה — שח ידיד מאגודת המשוטטים, שהמנוח יסדה, כיצד בא אליו פעם ד״ר נתן שלם בליל גשם סוחף ו״משך״ אותו עמו, לעלות יחד אל אחד ההרים ולחזות בשטפונות האדירים מרוכסי ההרים אל הגאיות. היה זה אך אחד מעיצומם של מראות הטבע שהאיש רווה מן המולדת. ואף המולדת השיבה לו אהבה ופרשה לעיניו היוקדות ולבו הפתוח מיופיה ואוצרותיה. מדרשי הגאולה והאגדה, ״הזוהר״ ותורת הרזין והמסתורין שלמד בנעוריו בתלמוד תורה בשאלוניקי — סודות אלה חיפש בטבע המופלא של ארצנו, שהיתה לפניו כספר פתוח.

איש הקצוות היה. סגור ומסוגר ועוסק במחקריו, כמבקש מסתור מפני אדם, ומכאן קרא דרור לנפשו, הסתער בעצמו ועורר רעיו ותלמידיו להסתער ולתור מרחבי־ארץ; מכאן אלפי תלמידים שהעמיד ואהב ומכאן קומץ הידידים בהם הסתפק ובלבד שיהיו אלה ידידי־אמת. מה המעיט לדאוג לעצמו ולביתו וכמה היה נכון להרעיף בנדיבות רוחו לכל אשר פנה אליו בארץ ובחוץ לארץ, שביקשו מחקריו על מנת לפרסם בהוצאות מדעיות מיוחסות, ישראליות ובינלאומיות, בעברית ובלועזית. כמה הקל בנכסים המרחיבים דעתו של אדם וכמה העשיר מדפיו במחקרי־ארץ ובאספים שונים ממכמני־ארץ; הקל בהידור לבושו וההדיר בכל הנוגע לנכסי רוח. יפה־רוח, רגיש כמיתר של כינור, נוח לכעוס ונוח לרצות. בעל בטחון גדול היה בכוחותיו ובמסקנותיו המדעיות וספקן לכל צעד שעשה ביחסיו עם הזולת. עוול מדעי משווע נעשה לאיש. מעין ״קשר שתיקה מדעי״ נקשר עליו והוא לא קבל. בטוח היה בעתידו. בדרכו הלך בהתמדה, בעקשנות ללא רתיעה. בא המות לפתע והעיב מעם ירושלים פנינת־חן של אדם.

א. ח. אלחנני

שמעון שלמה שלם ז״ל

שמעון שלם ז״ל
Shimon Schalem

שמעון שלמה שלם ז״ל נצר למשפחת רבנים, גולי קטלוניא, שהגיעו אחרי גרוש ספרד לשאלוניקי. אביו שיבדל לחיים ארוכים בא צעיר עם צעירים מעטים מגולה זו לפני מלחמת העולם הראשונה והתישב בעיר הקודש בירושלים ויצק מים על ידי פרופ׳ שץ בביה״ס בצלאל.

שמעון ז״ל נולד בירושלים (תרפ״ט) ופני גולת יוון לא ראה, אך רוחה שאב לקרבו בנעוריו מבית אביו שנתמלא יהדות וחכמה, מורשה של קהלה עתיקת יומין, רזין דרזין ואמונה שלמה של עיר ואם בישראל. וכך נמשך בנימי נפשו אל עולם אבותיו. ומשגדל והחל לעמוד על דעתו, עת שירדה חשכת אבדון השמד על יהדות זו, בא והאיר באור חדש את מקורה הרוחני וביקש לגלות את צפונותיו. לא על חנם פנה אל האלשיך * שפרושיו וכתביו נתקדשו לקהלה זו ושעוד משחר ימיו היו לחם חקו ובהם הגו ונדברו האב והבן, ומי כמוהו עשוי היה לדלות פנינים מכתבים אלה שמקורב היה אליהם קרבת נפש. בימיו הקצרים הספיק לחבר מחקר על דרכו של החכם הזה בפרוש ובדרוש. כלום ביקש בחקירתו להחיות יהדות שהיתה מרמס לצר ואויב?

מביה״ס העממי הגיע שמעון לבית־המדרש למורים מזרחי, בו קנה לו השכלה ולמד תורה מפיהם של מורים נודעים ובהם הגרש״י זווין שחבבו וקרבו אליו. אחרי שסיים חוק למודיו התיכוניים השיג את תעודת הבגרות, והמשיך להשתלם להוראה בבית מדרש זה. בראשית דרכו בסמינר הוכר בו כשרון בלתי מצוי של מורה ומחנך.

בפרוס שנת תשי״ב לאחר תקופת טירונות בהוראה שעשאה בשכונת נחליאל שליד חדרה נקרא לשוב לירושלים ונתמנה למורה בביה״ס לדוגמא שליד ביהמ״ד למורים מזרחי. כאן ראינוהו בגדולו. לא עברו ימים מרובים וכבר היה אחד מחשובי המורים בחנוך הדתי ומעמודי התווך של בית־הספר.

* ר׳ להלן.

עוד לא מלאו לו שלשים שנה וכבר נקרא לתפקידים נכ־בדים: כחבר בהנהלת ביה״ס לדוגמא, כמדריך באימון פרחי ההוראה שבסימינר בעבודתם החנוכית המעשית וכמורה בבית־המדרש שאת ספסליו חבש בעצמו שנים מועטות קדם לכן.

למרות עבודתו החינוכית שהקדישה לה מיטב שעותיו ביום המשיך ש. שלם ז״ל את לימודיו באוניברסיטה העברית בירו־שלים, והתמסר ללימודי ״ספרות המחשבה והמוסר״. הוא נמשך, — לפי דברי הפרו׳ ישעיה תשבי שהדריכו בלימודיו — לעיון מעמיק ביצירות הוגיה ומורי דרכה של היהדות בתחומי הספ־רות ההיא. בחיבה יתרה למד ועסק בכתביהם ובתורתם של חכמי ספרד וגולי ספרד ותלמידיהם, ביחוד התעניין בחכמים וביצירות שהיו בשאלוניקי. זיקה אישית זו היתה אחד הגור־מים שהכריעו אצלו את הכף לבחור בכתבי ר׳ משה אלשיך מיוצאי שאלוניקי ומגדולי החכמים בצפת כנושא לעבודת הסיום שלו באוניברסיטה העברית״. *

אך בהמצאו בעצם עבודתו החינוכית ובשוקדו בעבודתו המד־עית במכון בן צבי בנושא שהיה מכתירו בתואר דוקטור, קיד־מהו המות בכ״ב במנחם־אב תשכ״ד בשרתו כחיל מילואים באחד ממחנות צה״ל.

ובבקרו של יום ראשון — עדיין לא פשטה השמועה הרעה — הלכו עם ההורים יותר מאלף מלווים, מורים ובוגרים, אחרי מטתו ושמעו מפי הרב הצבאי, כי בדבריו האחרונים צווה הנפטר, כי חמה אין לו ומוחל הוא למי קפד פתיל חייו. שמעון שלמה שלם, מושלם היה, ובלכתו בלא עתו נתקיימו בו דברי רש״י בפרושו, כי ״הרי הוא כמשולם כל תגמוליו ויצא נקי״.

דברים מאת א. פינצ׳ובר
חברו בעבודה בבית הספר

ציירים מבני שאלוניקי

האמנות לכל צורותיה היתה כמעט בלתי ידועה בשאלוניקי היהודית. לא היה אפילו פסל אחד, וציירים — נער יספרם. אלה היו או מורים לציור או חובבים, ולא הגיעו למעלה מבינוניות.

למרות כל אלה נמצאו צעירים אחדים שבסיימם את חוק לימודיהם בבתי ספר יסודיים ותיכוניים שאפו להשתלם בציור ובפיסול והצטיינו בהם. נציין אחדים מהם:

* שם הספר: רבי משה אלשיך לחקר שיטתו הפרשנית והשקפותיו בעניני מחשבה ומוסר. הספר יצא לאור שנתים אחרי פטירתו ע״י מכון בן צבי בעריכתו של מאיר בניהו. הספר זכה בפרס ״יד יצחק בן צבי״ לזכר נשיאה השני של מדינת ישראל בשנת תשכ״ה.

רפאל שלם הי״ו

בן החכם אברהם שלם שהיה טיפוס מעולה של מלמד דרדקי ומצאצאי משפחת רבנים מפורסמת. בשנת תרס״ט עלה לארץ ישראל ולמד בבי״ס בצלאל שתחת הנהלתו של פרופ׳ ב. שץ. הוא התמחה גם בפיסול, בחיטוב בעץ, בליטוגרפיה ובעבודות בנחושת. הוא גילה נטייה מיוחדת בתכנון ארונות קודש בבתי כנסיות ביחוד של עדות המזרח. כמהנדס במקצועו הוא חוקר במיוחד את מבנהו של בית המקדש בירושלים על אולמיו, עזורותיו וחצרותיו לפי מקורות מקראיים ומשניים.

נחמיה בדרשי ז״ל

עלה משאלוניקי לארץ ישראל בשנת תרע״ד יחד עם קבוצת התלמידים שאורגנה ע״י הפדגוג ד״ר יצחק אפשטיין. למד בבי״ס בצלאל והצטיין בלימודיו. לא הסתפק בשקידתו ובהת־מדתו באולמי ״בצלאל״, אלא התבודד בשעות הפנאי ובימי הפגרה בהרי ירושלים ובמרחבי הארץ, וצייר בעיקר תמונות נוף. בגומרו את חוק לימודיו בבצלאל, חי כיתר חבריו בני עירו, חיי דוחק. הוא מצא את מחייתו ברישום תכניות במחלקת הבריאות הממשלתית. שעות הפנאי הקדישן, בלי כל שיור, לציור. הצטיין ביחוד בציור מיניאטורות. לפעמים הציג את ציוריו בתערוכות שונות. נחמיה בדרשי מת בירושלים בדמי ימיו.

יהודה כהן ז״ל

בן לאב, חרט במקצועו. סיים את חוק לימודיו ככל בני דורו בתלמוד התורה. היה פעיל בתנועות נוער וסייע בהפצת העיתונות הציונית. בשנת 1919 עלה בכוחות עצמו משאלוניקי לירושלים ולמד בבי״ס בצלאל. מוריו העריכו מאד את כשרונו בציור. חי חיי דוחק אך התגבר על הקשיים בכוח מזגו הטוב והלבבי, חוש ההומור שהיה טבוע בו והסיפוק להמצא בעיר הקודש ובין חלוצי האמנות העברית. נדד במרחבי הארץ כדי לספוג לתוכו את שלל נופיה. הוא הרגיש בצורך בהתמחות בציור ולכן נסע לפריז ועבד בסטודיות שונות. בתערוכה הקולוניאלית הבין־לאומית שהתקיימה בפריז ב־1931 הציג את ציוריו מהארץ. יצירתו ״טיפוסים בשוק הירושלמי״ עשתה רושם רב על הציירים.

הוא חלם לשוב לארץ ישראל. אך בשנת 1939 השיגתו יד הנאצים בפריז ושולח למחנות ההשמדה.

עוד שני ציירים מילידי שאלוניקי נפלו בידי הנאצים בפריז והם: יצחק בן רבנו די בוטון ואיזאקינו חיים די בוטון, וכולם מתו בדמי ימיהם, הי״ד.

מוריס רפאל ז״ל

מוריס רפאל נולד בשנת 1906 למשפחה שגרה בשכונת העניים הנקראת ״בארון הירש״. אביו היה מביא לביתו לחם צר מעבודתו לעוברי אורח, אבל גם פרנסה דלה זו לא האריכה ימים. האב נפל למשכב ונפטר בהשאירו בחוסר כל אשה, בן ובת.

מוריס היה ילד כשנתיתם במשך שנים היה העוני והמחסור מנת חלקו. אהבת הציור שנתעוררה בו, משחר ילדותו, היתה נשארת בלי ספק משאת־נפש בלבד, אלמלא הצליחה אחותו הבכירה להתקבל כמורה באחת מבתי הספר של הקהילה. מש־

כורתה שימשה לפרנסת בני הבית ואף לחינוך אחיה הצעיר. כשנתגלה כשרונו של מוריס לציור העניקה לו לשכת "בני־ברית" סטיפנדיה שעזרה לו להכנס לבית הספר הגבוה לאמנות באתונה. הוא הצטיין בלימודיו. בהיותו בבית הספר צייר תמונות שזכו להערכה בחוגי האמנים היוונים שניבאו לו עתידות כאחד מגדולי הציירים.

סבלו ועניו בנעוריו השפיעו על נושאי ציוריו. לרוב היו תמונותיו מתארות חיי עוני ועצב. בין תמונותיו המוצלחות ביותר היו: "התלוי", "משלחת פועלים", "בעלי בית מרזח", מראה נוף של העיר העילית בשאלוניקי. יצירתו הבולטת ביותר היתה "רב חובל יווני זקן".

לפני גומרו את חוק למודיו בבית הספר הגבוה לאמנות באתונה, הציעה לו הנהלת בית הספר לאמנות בשאלוניקי לשמש כמורה. מוריס רפאל היסס לקבל את ההצעה החשובה, מאחר שתקנות המוסד אסרו על המורים לצייר מחוץ לבית הספר, בעוד ששאיפתו היתה לצייר מתוך חרות ולהשתלם בכוחות עצמו. אולם הוא לא הספיק להחליט, כי המוות הקדי־מהו כתוצאה מניתוח, והוא אז בן 28 שנים בלבד.

ועדה המורכבת מחובבי אמנות וממעריציו טיפלה בעזבונו שהכיל תמונות חשובות. נערכה תערוכה מציוריו ונמכרו חלק מהם. הסכום שנתקבל הוקדש לעלית אמו ואחותו של הצייר לארץ ישראל.

מוצאה השאלוניקאית של משפחת ד"ר מכס נורדאו

הגב' מקסה נורדאו, בתו של הד"ר מקס נורדאו ז"ל כתבה לנו בתשובה על שאלתנו: אם נכונה השמועה על מוצאת משפחתה בשאלוניקי, את הדברים האלה:

הנה מה שאני יכולה לאמר לכם ביחס למוצאה השאלוניקאי של משפחת אבי.

למעשה באה משפחתנו מספרד. אבי משפחתנו היה יצחק אברבנאל, שר בחצר המלכים הקאתוליים, המתייחס לשושלת דוד. כידוע דון יצחק עבר, אחרי הגרוש לנאפולי באיטליה בה התפרסם גם כן בנו כסופר וכפילוסוף. אחרי זה עבר חלק מהמש־פחה לונציה ולבסוף לטוניסיה.

כפי מה שיכולתי לברר, עזבה המשפחה בסוף המאה השש עשרה או בתחילת המאה השבע עשרה את טוניס כדי להשתקע בשאלוניקי. אין לי ידיעות רבות משהותה שם, היות ואילן היוח־סין אשר בידי ואשר נערך על־ידי קרוב שנפטר לפני כמה שנים, מציין רק את העובדה בלי לתת שמות, מאחד בשם ר' יוסף, אשר נקרא משאלוניקי אל הישיבה בוינה בערך בשנת 1650.

הוא נשאר שם עד 1681, אז גרש המלך ליאופולד את היה־הודים. הוא מצא מחסה בפוזנא, בעיר קרוטושין, שבה פעל כמזכיר הקהילה במשך שנתיים. היו קוראים לו "רבי יוסף מינחה גרושים(?)" מוינה.

נולד לו בן, משה בן יוסף, שהוליד בן בשם שמחה בן משה (נולד 1717), באותה תקופה הוצא צו מאת מלך פרוסיה להטיל על כל היהודים לסמן לעצמם שם משפחה; מוזר הדבר, שכל אבי משפחה היה צריך לסמן שם שונה, באופן שהאחים היו נקראים בשמות שונים. הבן הבכור של משה נקרא וינר, לציין בזה את המשפחה שבאה מוינה. שמחה קבל את השם של זידפלד, שם עיירה קרובה לקובוטושין.

שמחה זה היה אבי הסב של אבי. שם אבי היה זידפלד, אבל עוד בהיותו צעיר לקח לעצמו שם נורדאו, שאושר רשמית, וזה לא היה כנוי ספרותי אלא שמו האמיתי. ממנו קבלתי שם זה.

זה הוא כל מה שיכולתי לאמר לכם על שהות אבות אבותי בשאלוניקי.

הנני להוסיף, שבקרתי בשאלוניקי ב־1928 ומבקור זה נשארו בלבי זכרונות נעימים מאד תודות ליופי העיר וקבלת הפנים שנערכה לי.

עלי לציין, שאבי חשב, אחרי השתתפו בועידה של ההסתד־רות הציונית בלונדון בשנת 1920, לנסוע לאמריקה לשם הר־צאות, ותכף אחרי זה לנסוע לארץ ישראל ולהתיישב בה. מחלתו מנעה ממנו בצוע כוונתו זו והוא נפטר לדאבון לבנו ביום 22 ינואר 1923 *.

פאריז 26.1.64

מ ק ס ה נ ו ר ד א ו

* כידוע הועלו עצמות מקס נורדאו ארצה ונטמנו בבית העלמין הישן ברחוב טרומפלדור בתל־אביב.

מכס נורדאו (ציור שנעשה ע"י בתו מכסה נורדאו) Max Nordau

הרב בן־ציון עוזיאל ז״ל

הרב בן־ציון מאיר חי עוזיאל כיהן פאר בשאלוניקי כרב ראשי שנתים, 1920—1922. במשך הזמן הקצר הזה, הוא פעל רבות להגברת השפעת הדת והרגש הלאומי והציוני, ביחוד בנוער. עשה ריאורגניזציה של בתי הדין, בעניני השחיטה, ייצג בזקיפות קומה את הקהילה בפני השלטונות וזכה לכבוד ולידידות של מושלי העיר והממשלה היוונית בכלל. הוא עזב את משרתו הרמה בשאלוניקי כאשר נקרא שוב לכהן כרב ראשי לתל־אביב יחד עם הרב אהרנסון זצ״ל, לצערם של יהודי שאלוניקי ששמרו לו אהבה רבה.

נולד בירושלים בשנת 1880, נפטר ב־1953, בהיותו ראשון לציון ורב ראשי לארץ ישראל.

הרה״ג בן ציון מאיר חי עוזיאל זצ״ל
Le Grand-Rabbin Benzion Uziel

רבי פינחס ברזילי ז״ל

ר׳ פינחס ברזילי זצ״ל Rabbi Pinhas Barzilaï

ר׳ פינחס ברזילי היה אחד משירי הרבנים הגדולים שפארו את קהילת שאלוניקי בכל תקופותיה. הוא היה ראש אב בית דין האחרון לפני שניתכה על הקהילה שואת הנאצים הארורים. הוא כיהן במשרתו הנעלה והאחראית כ־25 שנה.

ר׳ פינחס היה תלמידו המובהק והאהוב של הרב המפורסם ח״ר חיים מנשה ז״ל שהיה חבר בבית דינו של הראב״ד רבי בנבנשתי שמואל ז״ל.

במשך שנים רבות שימש כסופר בית דין ואח״כ כדיין. אחרי שריפת העיר ב־1917, עם מותו של הרב שלמה מולכו מילא את מקומו כראש אב בית דין. הוא היה איש האשכולות, בקי בכל מכמני הספרות המשנית והתלמודית ומפרשיהן וכן שו״ת של גדולי הפוסקים וביחוד רבני שאלוניקי וחכמיה. אליו פנו מכל ערי יוון ומקידוניה, ארץ ישראל ומצרים ואף מיתר תפוצות ישראל בעניני הלכה בשטחים שונים.

הוא היה אחד הרבנים המעטים שהרבה לנסוע במרחבי יוון, בולגריה, תורכיה, ועוד ועמד בקשרים אמיצים עם הקהילות, עזר להן בפתרון בעיות בהלכה וביחוד בהלכות אישות. בימיו הוכרו בתי הדין בשאלוניקי, כמלפנים כבעלי סמכא לכל.

ר׳ פינחס ברזלי היה ידוע בענוותנותו התרומיות. דאגתו ליתומים ולאלמנות ולכל מר נפש, גישתו האבהית להמונים והליכות חייו הצנועות ובלי כל דופי, כל אלה חיבבוהו על בני קהילתו ורחשו לו כבוד והערצה.

הרב ברזילי היה בקי גם בספרות העברית והצטיין בסגנונו העברי ופסקיו היו מלאכת מחשבת.

הרב פינחס ברזולי נלב״ע ב־18 בשבט תש״א. ת.נ.צ.ב.ה.

דוד בנבנשתי

השואה והחורבן

בדרך לאבדון

(יומן)

מאת יום־טוב יקואל הי״ד

יום־טוב יקואל נולד בטריקלה — יוון ב־1899. עם גמר לימודיו באתונה קיבל ב־1922 תואר עורך דין. פעילותו כציוני התחילה עוד בזמן לימודיו בגמנסיה כאשר, בשיתוף פעולה עם מר מואיסיס, הוציא לאור ירחון ציוני בשם ״ישראל״ אשר הופץ בכל יוון העתיקה ועשה נפשות רבות לציונות.

ב־1923 התיישב י. יקואל כעורך דין בשאלוניקי ונתמנה ליועץ המשפטי של הקהילה. בעריכתו, בעזרת הפדרציה הציונית היוונית, נוסד הבטאון הציוני ביוונית ״ניאציון״, הוא היה גם חבר הועד הפועל של הפדרציה ונשיא לשכת בני־ברית.

ימים אחדים אחרי כניסת הנאצים לשאלוניקי, ביום 9 באפריל 1941, נאסר יחד עם ראשי הקהילה ורק כעבור כמה שבועות שוחרר. למרות האימה שהטילו השלטונות הגרמנים על כל אישיות בולטת בקהילה, הוא לא נרתע מלפעול למען הקלת סבל אחיו. בהשתדלותו ובמאמציו הושגו כמה הקלות לאלפי יהודים שנלקחו בתנאים איומים לעבודות כפייה. כאשר רוכזו כל יהודי שאלוניקי בגיטו, ברח מר יקואל עם משפחתו לאתונה והצליח בעזרת תעודות מזויפות להשאר בחיים זמן מה. הוא הספיק לכתוב יומן מפורט ממה שעבר על יהודי שאלוניקי מידי הנאצים. ואולם ב־22 בדצמבר, כתוצאה מהלשנת ארמני בשרות הגסטפו אשר הכיר אותו, נתגלה מחבואו והוא נשלח לבירקנאו יחד עם בני ביתו, הוא עבד בקרמטוריום להוצאת הגויות ולבסוף מצא מותו גם הוא במשרפות אושויץ.

יומנו נמצא על ידי חברו וידידו אשר מואיסיס והוא ניתן כאן בתרגומו של מר שלמה ראובן.

יום־טוב יקואל הי״ד Yomtov Yakoel

ראשיתה של השואה: הנהלת הקהילה מטעם

בעשור הראשון של חודש אפריל 1941, ימים מספר אחרי כניסת הצבא הגרמני לשאלוניקי, נעצרו על ידי המשטרה הגרמנית (גסטאפו) חברי הנהלת הקהילה היהודית, נשיא בני ברית אלברטו ג׳יניאו, לשעבר חבר הפרלמנט היווני ופקידים גבוהים של הקהילה. הם הועמדו תחת שמירה חמורה במרתף המחלקה להעברות. אחרי כן נסגרו משרדי הקהילה, הוחרם הארכיון ומנגנון הקהילה הפסיק לפעול. באמצע חודש מאי אסרה המשטרה הגרמנית את ארבעת הפקידים של הקהילה ופיזרה את מועצת הקהילה וועדותיה. כל המוסדות האלה, בשאלוניקי וביתר ערי יוון הועמדו תחת הנהלתו של סבי שאלתיאל. סבי שאלתיאל לא היה אישיות בעלת ערך. בתקופת הדיקטטורה של מטקסס מינו אותו משרדי המושל של מקדוניה כמנהל המשרדים של הקהילה היהודית בשאלוניקי. חיצוניותו של סבי שאלתיאל עשתה רושם: היה גבה קומה, בעל גוף נאה ולבוש בהידור. ואולם שיחה קצרה אתו היתה מספיקה להוכיח את הריקנות מתחת לצורתו החיצונית.

סבי שאלתיאל קיבל את תפקידו כראש יהדות יוון היחידי ברצינות, בעוד שבני דתו, בידעם ערכו של האיש, ראו את הצד ההיתולי שבדבר. הואיל ולפני כן לא עסק בבעיות יהודיות ובעניני הקהילות, לכן לא יכול היה לשאת כראוי את העול הכבד שקיבל על עצמו בקלות דעת. הוא נאלץ לאסוף מסביבו כיועצים אחדים מפקידי הקהילה, ולא מבין הנכבדים שביניהם, כדי שיעזרו לו בניהול הקהילה לפי פקודות הגרמנים. הוא הרחיק מכל פעולה ציבורית כל האישים שהצטיינו בעבר בפעולותיהם לטובת הכלל. מי יודע לפי המלצת מי החליט שאלתיאל להקים מוסד פילנטרופי אחיד במקום כל מוסדות הקהילה שנסגרו. הוא הטיל תשלומי חובה בשאלוניקי ובאתונה, הדפיס קבלות, ועל ידי כך נתבטלו כל המוסדות הסוציאליים שפעלו במשך עשרות שנים בשאלוניקי מבלי שיקום משהו אחר וטוב במקומם. מאמציו של שאלתיאל בשטח העבודה הסוציאלית נחלו כשלון חרוץ. בסוף שנת 1941 הכריחו הרעב והסבל של ההמונים את שאלתיאל לפנות לעסקנים הותיקים של מטבחי הילדים (״מתנות לאביונים״). החורף בשנת 1942 היה, מבחינת צרכי מזון, מן הקשים ביותר ביוון. כמו בערים האחרות הורגש גם בשאלוניקי מחסור כבד ומקרי המוות בין שכבות העניים, בעיקר בין הילדים, התרבו באופן מחריד.

בחדשים הראשונים של 1942, הרגישו העסקנים של הקהילה, שהיו ידועים בפעילותם המועילה בעבר, בצורך להתערב לטובת בני הקהילה הסובלים והשפיעו על שאלתיאל לחדש את הארגון של המטבחים לילדים — "מתנות לאביונים". הורכבה ועדה מרכזית, אשר תפקידה הראשון היה לאסוף סכומים גדולים להחזקת מטבחים אלה. הוועדה ערכה רשימות של תורמים לפי מקצועותיהם והתמסרו במרץ רב לגביית התרומות שהועמדו ישירות לרשות מפעל המטבחים מבלי שיעברו דרך הארגון הקהילתי. כל אלה שפנו אליהם נענו ותרמו בעין יפה, וזה אימץ את מנהלי המטבחים להגדיל את מספר הילדים והמשפחות הנצרכים. המפעל טיפל בראשיתו ב־100—200 ילדים מחוסרי אמצעים ובאמצע אפריל 1942 גדל מספר זה ל־2,000. הילדים קיבלו במטבחים בלי כל תשלום ארוחת־צהרים חמה. המוסד הוחזק אך ורק על ידי התרומות, ללא כל עזרה עירונית או ממשלתית. הסיוע היחידי שקיבל מבחוץ היה: בתחילה בעיקר מהצלב האדום היווני ומאוחר יותר מהצלב האדום הבין־לאומי. ארגונים אלה הגישו למטבחים, פעם חינם ופעם בתשלום מינימלי, את המצרכים הדרושים. יצויין: המרתף של בית "מתנות לאביונים" ששימש כמשרד הפך למקום מפגש של כל אלה שהתעניינו בסעד ליהודים בפרט ובבעיות היהודיות בעיר בכלל.

מינואר 1942 ואילך כמעט בכל יום נפגשו כל המתעניינים באוכלוסיה הסובלת והחליפו ביניהם דעות וקיבלו החלטות לטובת הכלל. היה ברור לכל כי לא יושג דבר מהקהילה המנוהלת על ידי שאלתיאל. בפגישות ב"מתנות לאביונים" הוברר שיש צורך בהושטת עזרה לא רק לילדים, כי אם גם למשפחות העניות שבעיר, היינו: תזונה למחוסרי עבודה ולפושטי־היד המרובים, הלבשת ילדים ואספקת חומרי דלק לחורף וכו׳. בהצעת כותב הטורים האלה הוחלט להקים "ועדה מרכזית" לאיחוד פעולות הסעד שתכוון את כל המוסדות והארגונים. כדי שלא יתעורר חשש שועדה זו מתנגדת לקהילה הרשמית, בחרו החברים את סבי שאלתיאל ראש הקהילה כיו"ר וחבריה היו: אלברט ארדיטי, שמטוב אללוף, אלברט פרנסיס, אלי מולכו, יצחק אנג׳ל, סבי פלוסוף, ז׳ול נער, שלמה עוזיאל ויצחק ארדיטי. הועדה, שהיתה חוקית, טיפלה במרץ בסעד כללי לאוכלוסיה היהודית, בליבון הצרכים הדחופים ובהצעת פתרונות לביצועם.

חברי הועדה לא היו אדישים להתפתחות עניני הקהילה, אשר הלכה ונתדלדלה מבחינה כלכלית. נכסיה העיקריים נמכרו על ידי שאלתיאל והסכומים שנתקבלו שימשו בעיקר לתשלום המשכורות הגדולות לאנשי המנגנון וחלק זעום מהם הוצאו למטרות עזרה. חברי הועדה עקבו בצער בהתדרדרות ארגון הקהילה, אולם לא יכלו, מחוץ להמלצות ידידותיות והתער־בויות, לתקן את המצב. סבי שאלתיאל טען תמיד שהוא, כממונה על ידי הגרמנים, חייב לציית להוראותיהם ולמסור רק להם דין וחשבון על פעולותיו.

גישושי הצורר, יחסה של האוכלוסיה היוונית

משעה שנכנסו הגרמנים לשאלוניקי (אפריל 1941) ועד יולי 1942, דהיינו, במשך 15 חודש, לא הורגשה בעיר בעיה גזעית־יהודית. מאסרם ומעצרם של יהודים מסויימים בהתחלת הכיבוש, הפקעת הארכיון של הקהילה והספריות היהודיות, לא נראו כצעדים שיטתיים של רדיפה אנטי־יהודית, מפני שנאסרו גם נוצרים ורכושם הוחרם. עמדתם של השלטונות הגרמניים כלפי היהודים היתה אדישה. אמנם לפרקים, נתגלו מעשים נגד יהודים: הודפסו והופצו, בתמיכת הגרמנים, חוברות נגד היהודים; תחנת השידור השמיעה שידורים תעמולתיים אנטי־שמיים; הוחרמו סחורות בבתי מסחר יהודים מסויימים ואחדים נושלו מעסקיהם ונסחטו כספים מיהודים. אולם כל הפעולות האלה נעשו על ידי משרדים שונים כגון: משרדי השיכון של שלטונות הכיבוש, חוגי מפקדת הצבא וחיילים גרמניים שהוש־פעו על ידי נוצרים מקומיים עוינים. במשך 15 חודשים, מאז הכיבוש, טרם הוכרזה מצד הגרמנים מדיניות אנטישמית רשמית.

כאמור לעיל, עם הכיבוש עמדה הקהילה תחת פיקוחו של הגסטאפו. האגודות המקצועיות והאירגונים היהודיים ובתי הספר של הקהילה נסגרו; המוסדות הסוציאליים החלישו פעולתם; הקהילה הפכה להיות מוסד לרישום לידות ופטירות, לפיקוח חמור על הפעולות הדתיות בבתי הכנסת ולתשלום המשכורות למנגנון. הרב הראשי ד"ר קורץ, שנאסר במאי 1941, הועבר לוינה ונעצר בה חדשים אחדים. כששוחרר והוחזר לשאלוניקי הוגבל תפקידו רק לשרותים הדתיים. יו"ר הקהילה שאלתיאל נמצא במגע כמעט יום יומי עם הגסטאפו, ממנו קיבל פקודותיו וביצע אותן ללא ויכוח. בתחילה שימש כעוזרו י. אלבלה, פליט מוינה ששלט בשפה הגרמנית ושימש כמתרגם וכמקשר עם השלטונות הגרמניים. מוצאו של י. אלבלה היה מקסטוריאה (יוון). בילדותו עבר לוינה ועסק במשך 30 שנה באספקת לקוחות מהמזרח לקליניקות ולרופאים של וינה. לפני שקיבל תפקידו בקהילה חי אלבלה מסיוע הקהילה שהושיטה לפליטי אירופה המרכזית. נוסף לאלבלה, חייב הגסטאפו את הקהילה לקיים עוד 30—40 פליטים יהודים מגרמניה, צ׳כו־סלובקיה ופולניה אשר נמצאו בשאלוניקי בתחילת הכיבוש. בקרב האוכלוסיה היהודית נתעורר חשד על נאמנותם של פליטים אלה וכן ספקות על יהדותם. הפליטים היו תחת חסותה של הגסטאפו והתלוננו, לפעמים, בפניהם על סרוב הקהילה למלא את דרישותיהם שנראו כמוגזמות. במרוצת הימים נתאמתו החשדות.

באביב 1942 ביקר בשאלוניקי ראש הממשלה היוונית דאז הגנרל ז׳ולקוגלו. יו"ר הקהילה וד"ר קורץ הביעו בפניו קורת רוחם על הצהרותיו לטובת היהודים שהרגיעו את יהודי יוון. בשיחה עורר ד"ר קורץ שאלת ביטול זכויותיו החוקיות כרב ראשי וכבא־כח הקהילה. שיחה זו גרמה לסכסוך בינו לבין שאלתיאל. כעבור 10 ימים, נאסר הרב על ידי הגסטאפו בבית הסוהר בשאלוניקי למשך חודשים אחדים. שאלתיאל נשאר שוב הדיקטטור הבלתי־מבוקר של הקהילה ביחד עם מטהו המורכב מפקידים חנפנים ומאלבלה.

מה היתה עמדתם של היהודים כפרטים וכקבוצה כלפי הגרמנים עוד מראשית הכיבוש? האם הביעו באיזו צורה שהיא אי־משמעת מצידם כלפי פקודות שלטונות הכיבוש? האם היו מצידם פעולות סאבוטאז׳ או כל פעולת מחתרת אחרת?

התשובה היא שלילית. יהודי שאלוניקי, קיבלו "אינפורמציה" על גורלם של בני עמם ממרכז אירופה, מפולניה, סרביה, ועל העונשים החמורים שהוטלו על אלפים מאחיהם בגלל התנגדותם או אי מילוי פקודות הגרמנים. בלי הוראה מגבוה ואף מתוך אינסטינקט, הגביל כל יהודי את עצמו ונזהר שלא ימצא הכובש כל עילה להנהיג מדיניות אנטישמית. העתונות היהודית הפסיקה הופעתה עוד לפני כניסת הגרמנים. העתונות היוונית, אף כי נוהלה על ידי אנשים מסורים לגרמנים, טרם התחילה במדיניות אנטי־יהודית. אמנם מפרק לפרק, הופיעו מאמרים וידיעות אנטישמיים שהטילו פחד על היהודים. על כל פנים, לא סומנה כאמור לעיל, במשך 15 החודשים הראשונים מאז הכיבוש, תנועה אנטישמית מאורגנת מצד הגרמנים. נפוצו שמועות שונות על השתדלויות, מצד גופים נוצריים אצל הגרמנים, להנהגת חוקי הגזע גם בשאלוניקי. במרוצת הזמן — נתאמתו שמועות אלה. כדאי להזכיר ידיעה שנמסרה לי, באחד מימי אביב 1942, על ידי סוחר יהודי נתין גרמני שאשתו הנוצריה עבדה במפקדה הצבאית, האומרת: הגיעו לברלין תזכירים רבים של ארגונים נוצריים משאלוניקי המבקשים להנהיג בעיר את האמצעים האנטישמיים הידועים. אח"כ נודע לנו כי התזכירים האלה לא נשלחו על ידי ארגונים וחוגים יוונים רציניים. עד יולי 1942 לא קיבלו הגרמנים שום החלטה הפוגעת בתושבי שאלוניקי היהודים כמעוט דתי ולאומי. אמנם נתפסו דירות והוחרמו רהיטים ומקלטי רדיו לא רק מהיהודים אלא גם מהנוצרים ללא הפלייה. ההבדל היחידי היה בזה שפעולות אלו נעשו בהתחלה נגד יהודים ואח"כ נגד הנוצרים. הם העדיפו את הרכוש היהודי על פני הרכוש הנוצרי, מאידך, לא שעו הגרמנים לתלונות ולדרישות לתיקון המצב שהוגשו על ידי היהודים. הגרמנים היו פונים אל היהודים בענין אספקת סחורות, לפרקים היו מחרימים סחורותיהם ובמקרים שהיה לבתי המסחר היהודים המונופולין לסוגי סחורות מסויימים קנו אותם מהם במחירים ירודים מאד. סוחרים ותעשיינים רבים עקפו פעולה זו על ידי כך שהגיעו להסכם ולשיתוף פעולה עם חבריהם למקצוע היווניים ובאמצעותם נעשתה הקניה על ידי הגרמנים. כך ניצל מספר גדול של סוחרים מהתמוטטות ואף הפיקו רווחים מהתקשרויות אלו. הפעולות המסחריות האלו ואי־הפעלת האמצעים האנטישמיים על ידי הגרמנים הפיחו אומץ בלב היהודים. אחדים מהם, אשר ברחו לאתונה לפני הכיבוש, חזרו לעיר מולדתם והתמסרו שוב לעסקיהם.

נתינת האות: רישום היהודים לעבודות כפייה

בימים הראשונים של יולי 1942 נתפרסמה בעתוני שאלוניקי הודעה רשמית מצד המפקדה הצבאית הגרמנית האומרת: כל הגברים היהודים מגיל 18 עד 45 מוזמנים להתיצב ב"כבר החרות" ביום שבת 12 ביולי, בשעה 8 בבקר, באיום של עונש חמור למסרבים. פקודה זו לא חלה על היהודים נתיני איטליה וספרד. חרדה אחזה את האוכלוסיה היהודית. ההודעה לא פרשה מטרת הריכוז לכן נפוצו שמועות רבות ומסעירות. החוגים הקרובים לקהילה קיבלו אינפורמציה על שילוח אנשים לעבודות ציבוריות אשר בוצעו במקידוניה על ידי חברות קבלניות אחדות ובמיוחד על ידי הפירמה מילר. מיד פנו המונים אל הקהילה להוציא, תודות למגעם עם הגסטאפו, מן הרשימה פקידי הקהילה והמוסדות הסוציאליים, החינוכיים והדתיים. הגסטאפו הסכימה לשחרר רק אחדים מפקידים אלה.

"ככר החרות" נמצאת בקרבת חוף הים ומשרדי המכס. ככר זו מוקפת בבינים גבוהים חדשים באזור המסחרי של העיר. דרכים מרכזיות מוליכות אליה והתנועה במקום היא תמיד גדולה. בבוקר של ה־12 ביולי, בשעה מוקדמת, החלה הככר להתמלא קבוצות של יהודים. בשולי הככר ובדרכים הסמוכות התרכזו סקרנים נוצרים, אשר עקבו אחרי המחזה. בבית הבנק יוניון, אשר הוחרם על ידי הגרמנים, פתחו עשרות פקידי העיריה, בפיקוח הגרמנים מהגסטפו והשרותים הטכניים הגרמניים, משרדים לרישום היהודים. לכל נרשם נמסר כרטיס אשר הכיל את שמו, מקצועו, כתובתו ומספרו הסידורי. נעשתה בדיקה שטחית של אחדים מהם כגון: נכים ותשושים על ידי רופאים יווניים. לפצועי־מלחמה ולחולים מסוימים ניתנה ארכה ארוכה או קצרה. יו"ר הקהילה שאלתיאל ביחד עם אלבלה עקבו, לפי הזמנת הגסטפו, אחרי הרישום.

אותה שעה החלו מעשי פראות, מצד הגרמנים וביחוד מצד מלהים, נגד היהודים: הכו את המאחרים לבוא בידיים ובשוט; השוטרים הצבאיים הגרמנים שיסו את כלביהם נגד היהודים וביחוד נגד אלה שהעיזו לעשן או לכסות את ראשיהם מפני חום השמש של חודש יולי; כן הוכו עד זוב דם יהודים אחרים, שעייפו מלעמוד במשך שעות רבות וישבו על הקרקע. המכות היו אכזריות במידה כזו שהיה צורך להזמין אמבולנס של הצלב האדום כדי להעביר את הפצועים לבתיהם. יהודים אחרים נצטוו לעשות במשך שעות, תרגילי התעמלות מעייפים תחת איום מכות, ולבסוף, הכריחום לבצע תרגילים משפילים לעיני סקרנים וצופים נוצריים.

למחרת היום הופיעו בעתונות היוונית תמונות מריכוז היהודים, שנעשו על ידי הגרמנים, בלווי כתובות אופיניות נגד היהודים.

ביום הראשון לא הסתיים הרישום בגלל ההמון הגדול שהתרכז במקום (8,500 איש בערך). מאות אחדות של הרשומים הוזמנו להופיע ליום ראשון הבא. רבים מהם נשלחו בדחיפות למהצבות ב"סרס". הגסטאפו הודיע טליפונית לראשי הקהילה שיאחזו באמצעים חמורים אם ימשיכו להפיץ ידיעות על מעשי אכזריות שבוצעו נגד היהודים. אחר כך נודעה סיבת ההודעה הזאת. משפחה אחת מבין הנוצרים בשאלוניקי, שבביתה התאכסן המפקד הגרמני של הצבא, הביעה בפניו השתוממות וצער על היחס הבלתי אנושי כלפי היהודים בזמן הריכוז בככר החרות. המפקד הודיע את הדבר לגסטאפו וכתוצאה מכך באו האיומים לקהילה.

ביום שני ה־14 ביולי נמשך הרישום של יתר היהודים. יחסם של הגרמנים לבאים היה הפעם פחות אכזרי. ואולם חיילים גרמנים הכריחו את היהודים לבצע תרגילים ובין היתר להתגלגל על הכביש לקול צחוקם של העוברים ושבים. בכל הפעולות האלה (רישום, שמירה ופיקוח על הסדר נעזרו הנאצים על ידי פקידים ממשלתיים ועירוניים וכן על ידי המשטרה). האוכלוסיה הנוצרית בעיר וכן השלטונות המרכזיים

והמקומיים לא הגיבו על פעולת הרישום ההמוני ועל גיוס 8.000—9.000 אזרחי העיר היהודים לעבודה כפויה. רצה מזלה הרע של המטרופולין של מקדוניה, ומזלם הרע של היהודים, שבאותו זמן היתה מנוהלת העיר על ידי היווני סימונידס, שדאג לשמירת משרתו והראה נכונות רבה לבצע פקודות הגרמנים.

החוגים הדתיים היווניים עקבו, אמנם, במורת רוח אחרי גורלם של בני עירם היהודים אך לא עשו כלום. הם פחדו שמא ישתמשו גם נגדם באותם האמצעים. הארגונים היווניים למיניהם וכן אנשי הרוח לא רק לא הראו שום נטיה להתערב ולפעול לביטול אמצעי הלחץ נגד היהודים, אלא גם לא דרשו מהגרמנים להתיחס אליהם ביתר אנושי. הסיבות לעמדה זו היו רבות ושונות והחקירה עליהם חורגת מתחום היומן הזה. סיבות אלו תעסקנה את ההיסטוריון אשר יחקור את ההיסטוריה הכללית של מקדוניה מאז שחרורה על ידי היוונים. רק דבר אחד נציין: עמדתה של החברה הנוצרית, ומנהיגותה בשאלוניקי כלפי ביצוע התכנית האנטישמית על ידי הגרמנים, היתה לגמרי שונה מהעמדה שנקטה החברה הנוצרית של אתונה כפי שיוכח להלן.

עבודות הכפיה וזוועותיה

עם השלמת הרישום, החלה ההזמנה בקבוצות של 200—500 איש להופעה מידית ולנסיעה לפנים הארץ. הקבלנים שקיבלו עליהם לסלול כבישים בשביל הצבא הגרמני השתמשו ביהודים כעובדים. המשלוחים הראשונים הועברו למחצבות של ארסדס ואולימפוס. העובדים הועברו ברגל בקבוצות דרך הרחובות המרכזיים, בהשגחת גרמנים ושוטרים יוונים, לפרבר "ארטסור", קילומטרים אחדים מחוץ לעיר. שם גזזו את שערותיהם, נרחצו ונבדקו באופן שטחי על ידי רופאים של הקבלנים, ואח"כ הועברו ברגל לתחנת הרכבת בשאלוניקי וממנה בלווי חיילים למקומות עבודתם. הבדיקה הרפואית היתה בחלקה חמורה והצטמצמה באי־קבלת חולים וחלשים. פועלי שאלוניקי צורפו לקבוצות עבודה שאורגנו על ידי הקבלנים סמוך לכפרים או בתוכם, בסביבת ויריה ואיקטריני ובמחצבים אחרים. הקבוצות אורגנו במשטר צבאי, עם מפקדים ששרתו בצבא היווני, בהשגחת מכונאים יווניים וחיילים גרמניים של הוורמכט. כשנתגלה הצורך ברופאים בשביל קבוצות אלו, דרשה הגסטפו מהקהילה לגייסם בכוח ולשולחם למחנות העבודה.

המצב שנוצר עורר לפעולה את "הועדה המרכזית" לפעולות עזרה סוציאלית הנ"ל. היא התאספה תכופות במשרדי "מתנות לאביונים" להחלפת דעות על המתרחש, לאסוף ידיעות על גורל העובדים ולהציע לראש הקהילה על הצעדים שיש לאחוז לתקנת המצב הן אצל הקבלנים והן אצל המשטרה הגרמנית. מאידך, ארגנו חברי הועדה, בכל מיני דרכים, את המגע עם משפחות הנשלחים ואשר היו להן אמצעים כספיים לספק לבניהן מזון נוסף ומצרכים אחרים.

הידיעות הראשונות על העבודה ועל תנאי החיים של העובדים לא היו משמחות: המזון לא היה טוב וגם לא מספיק, תנאי המגורים של קבוצות אלה בבתי החרושת היו רעים, הם שוכנו באורוות, במחסני סחורות, ובצריפים זמניים לעופות; העבודה היתה מפרכת, בפרט במחצבות, ונמשכה 10 שעות ביום במשמעת צבאית; העבודה קשתה יותר מפני שרוב העובדים לא היו רגילים לעבודה פיזית קשה, וכן היה היחס כלפי העובדים בקבוצות רבות נוקשה יותר. בתנאים אלה היה טבעי שיפרצו מחלות קשות, וביחוד בין קבוצות רבות שנמצאו באמצע הקיץ באיזור נגוע בקדחת בסביבת ויריה וגידה. המחסור בתרופות (בעיקר כינין) בסבון והצפיפות הרבה גרמו להחרפת המחלות. הקדחת והכינים תקפו את עובדי הקבוצות. ידיעות ראשונות אלו והעברת המתים הראשונים לשאלוניקי זעזעה את האוכלוסיה היהודית, אשר דרשה ממנהיגי הקהילה התערבות מידית להטבת תנאי העבודה והחיים של העובדים.

מצב זה גרם ל"תעשיה" שלמה להברחת המחוייבים מעבודות הכפיה. בראשית, החלו במתן שוחד לרופאים הבודקים את היהודים הרשומים למשלוח, לדחיות ליציאה ולשחרורים סופיים. בעסק זה התערבו כל מיני מתווכים. קבלנים, אשר קיבלו לבצע עבודות שונות בשביל צבא הכיבוש, הודיעו, על פועלים יהודים מועסקים שלמעשה לא עסקו בכל עבודה שהיא. מאות רבות של חייבים בעבודות מבין היהודים התחמקו על ידי כך משליחתם למחנות העבודה מחוץ לשאלוניקי וניצלו מסכנת המחלות והמוות. מבין העובדים הרשומים, רק נכי המלחמה ואלה אשר הבדיקה הרפואית קבעה שאינם ראויים לעבודה יכלו להשתחרר מחובת העבודה. מאידך, תלמידי גמנסיות, סטודנטים באוניברסיטה ואבות למשפחות מרובות ילדים, כולם ללא יוצא מן הכלל, נשלחו לפנים הארץ. השלטונות הגרמניים הסכימו לשחרר מעבודות הכפייה רק את פקידי הקהילה, וזאת אחרי משא ומתן והשתדלויות רבות.

מאמצע חודש יולי עד לימים האחרונים של אבגוסט 1942 נמשך הגיוס של היהודים לעבודות על ידי מחלקה מיוחדת של הקבלן הגדול ביותר לעבודות צבאיות, בעיקר כבישים — מילר. בראש מחלקה זו עמד גנרל יווני משוחרר. אחרי שנקראו וגוייסו כ־3,500 עובדים, התעוררה הבעיה של עזרה למשפחות העניות מביניהם, ואלה היו הרוב. החלטתה הראשונה של ה"ועדה המרכזית" היתה להושיט עזרה למשפחות שילדיהן בין מקבלי ארוחות ב"מתנות לאביונים", כך הגיע מספר הילדים הנזקקים ל־3,500. הצלב האדום היווני והבינלאומי סיפקו ללא הפסק את המצרכים הדרושים במחירים נוחים. כך הובטחה כלכלתם הסדירה והזולה של ילדי השכונות העניות. מובן שעל ידי הארוחות בלבד לא ניתן להתגבר על בעית כלכלתן של משפחות עובדי הכפיה. השכר ששילמו הקבלנים לעובדים לא הספיק אפילו להשלים את הדרוש לקיומם הם, ובוודאי לא להגשת עזרה למשפחות, וכך הלכה וגדלה התדלדלותן של שכבות אלו. משפחות רבות נאלצו למכור רהיטים וכלי הבית לכסוי הוצאות המחיה הדחופות. כשגדל מספר המגוייסים החמי־רה גם בעית העזרה למשפחות. הקהילה היהודית עקבה אחרי המצב באזלת־יד.

משא ומתן להקלת הזוועות

ב־20 באבגוסט 1942 פנה מפעל מילר אשר עסק בסלילת כבישים אל יושב ראש ועד הקהילה שאלתיאל בהצעה: שארגון הגיוס לעבודות וההשגחה הרפואית על העובדים יוטלו על ועדה מיוחדת של הקהילה. הועדה המרכזית התכנסה והחליטה פה

אחד לקבל את ההצעה. על כותב שורות אלו הוטל לנסח פרטי־כל והסכם בין המפקדה הצבאית שאלוניקי־אגיאו והקהי־לה היהודית. חבר ה"ועדה המרכזית" ויו"ר הקהילה ביחד אתי נפגשנו עם ד"ר מרטין והגענו להסכם לפי הסעיפים דלהלן:

1. פתיחת משרד שישמש קשר בין המפקדה הצבאית שאלוניקי־אגיאו ובין הקהילה היהודית אשר ינוהל על ידי ועדה בת 4 חברים. מטרתו: לארגן את גיוסם של העובדים היהודיים, לפקח על תנאי עבודתם ולטפל בהם מבחינה רפו־אית.

2. הועדה תהיה זכאית להחליט על שחרור מעבודה של קטגוריות אחדות של חייבים בעבודה.

3. הוסכם עקרונית על תשלום כופר תמורת חובת הגיוס לפי החלטת הועדה.

4. בישיבות הועדה ישתתף קבלן עבודות הצבא מילר והחלטותיה טעונות אישור מפקדת הצבא שאלוניקי־אגיאו. הסכם זה נוסח, בפרטי־כל, ונחתם על ידי ד"ר מרטין ב־29 באבגוסט 1942 והוחל מיד בביצועו.

חתימת פרטי־כל זה אושרה בדרך כלל על ידי החוגים היהודיים כפעולה מוצלחת של הועדה המרכזית. על ידי ההסכם עבר כל ענין עבודות הכפיה מידי הגרמנים לידי הקהילה. חברי ועדת הקשר היו סבי פילוסוף, יצחק אנג'ל, שלמה עוזיאל וכותב שורות אלו. הועדה הרכיבה מיד את המנגנון הדרוש, אירגנה פעולות הגיוס וההשגחה הרפואית, בדיקת העובדים, הקשר ביניהם ומשפחותיהם וקביעת כופר עבודה. בין הדיונים הראשונים היו: שחרור חייבי גיוס מעבודות ומכל שרות צבאי, כגון: מפרנסי משפחה, אבות לילדים רבים, פצועים וכו'; דחית היציאה לעבודות: סטודנטים ותלמידי בתי הספר וכו' וקביעת כופר כסף תמורת חובת היציאה לעבודות למינימום של מיליון דראכמות. דיון נוסף הוקדש לארגון, על יסודות טובים יותר, של העזרה הרפואית והגשת התרופות והעיקוב מקרוב אחרי תנאי החיים והעבודה למען הטבתם.

ועדת הקשר התמסרה לתפקידה במסירות נפש. היא התאספה כל יום וטיפלה במאות מקרים בשיתוף פעולה עם אחרים, בפתרון של בעיות רבות הקשורות עם פלוגות העבודה ועם חייבי הגיוס החדשים.

במשך 20 הימים הראשונים של פעולת הועדה גויסו 3,000 עובדים חדשים. מהם חויבו 500 בכופר; 100 שוחררו, מהם: פצועים, קרבנות מלחמה, בעלי משפחות מרובות ילדים וכו'; 600 נדחו לזמן מסוים, בהם: תלמידים, סטודנטים, אחים למגוייסים, פקידי הקהילה והמוסדות וכו'. בישיבות הועדה השתתף באורח פעיל מילר ולפי דרישת הגרמנים גם יו"ר הקהילה עם המתרגם אלבלה. החלטות הועדה אושרו מיד על ידי ד"ר מרטין שבדרך כלל קיבל החלטת הועדה. כספי הכופר הוכנסו בבנק הלאומי, בחשבון מיוחד של הקהילה. שיתוף הפעולה של הועדה עם מילר היה מועיל מאד, במיוחד בענין כלפי הועדה היתה משביעת רצון והיה שיתוף פעולה עמו. הוא הראה הבנה מעשית וענין לבעיות אשר הועלו מפרק לפרק ולא היו כמעט מקרים שהחלטות הועדה לא נתקבלו פה אחד. בהמלצת מילר, שוחרר ד"ר קורץ באמצע ספטמבר מכלאו. המשטרה הגרמנית הכריחה את הועדה לשתף פעולה עם משרד הקשר ולשתף בישיבותיה את ד"ר קורץ, למרות התנגדותו של יו"ר הקהילה.

פעולות משרד הקשר התנהלו כרגיל. כשנפלו בתוך הועדה חלוקי דעות, כתוצאה משטחיותם של יושב ראש הקהילה ועוזרו הראשי אלבלה, הוטל על הכותב, כיועץ משפטי של הקהילה וחבר הועדה של משרד הקשר, לעבד תקנות לפעולת משרד הקשר. אחרי שמשרד זה ריכז כ־300 מיליון דרכמות, מתשלומי כופר, היה הכרחי לקבוע ניהול חוקי של כספים אלה. כותב השורות האלו עיבד תקנות שתורגמו גם לגרמנית ונמסרו לחברי הועדה לעיון. יושב ראש הקהילה נפגע שבתקנות נזכר סעיף הקובע שהפעולות הכספיות תעשינה בהסכמת הועדה. מבלי להביע התנגדותם בפני חברי הועדה, פנו שאלתיאל ואלבלה לד"ר מרטין והודיעו לו כי יתר חברי הועדה פועלים נגדו ומפירים את ההסכם. ד"ר מרטין שוכנע וציווה, על ידי הודעה טלפונית למילר, להפסיק את פעולות הועדה. מילר נפגע מצעדו הבלתי צפוי והבלתי הגיוני של יושב ראש הקהילה ורב בחריפות אתו ועם אלבלה. הוא הצטרף ליתר חברי הועדה והפסיק מלהשתתף בפעולות משרד הקשר. כך שותקה פעולת הנהלת משרד הקשר. ראש הקהילה ושלישו אלבלה הרגישו אחרי זמן מה בטעותם ובקשו לתקנה. חברי ההנהלה ומילר התנו מחדש את השתתפותם בהרחקת יושב ראש הקהילה ומר אלבלה מהועדה. רק אחרי עקשנותו של ד"ר מרטין ואיומיו לעצור את חברי ההנהלה במחנה ריכוז הוכרחו חברי הועדה להחזיר את שאלתיאל למשרד הקשר, אך בלי אלבלה. מילר, אשר השתתפותו בועדה היתה מועילה מאוד, לא הסכים לחזור אליה. הועדה חידשה את פעולותיה רק עם חבריה היהודים.

בינתיים הלכו ונתרבו הבעיות הקשורות בעובדי הכפייה ובמשפחותיהם. מצב הבריאות של העובדים נעשה חמור ביותר ומקרי המוות נתרבו. בינתיים דרשו שלטונות הצבא הגרמני לשלוח מאות עובדים לעבודה בחלקידיקי, במקום שתנאי העבו־דה והחיים והיחס אליהם היו בלתי־אנושיים. עקב תנאים אלה וכן אכזריותם של המשגיחים הקבלנים כלפי העובדים היהודים ברחו רבים מהם מהמחנות. אך רבים מהם נתפסו ונאסרו, ואחדים מהם אף הוצאו להורג.

בשלהי ספטמבר, אחרי שהסתיימה פעולת גיוס העובדים ניגשה הועדה באופן שיטתי לפעולה העיקרית שבשבילה נוסדה: תנאי הבריאות והעבודה, ארגונם והטבתם, וכן שימוש בסכומי הכסף שנצטברו מתשלומי הכופר לטובת משפחות העובדים ובעיקר העניות שביניהן. בינתיים, הופרשו סכומים חשובים להרחבת מטבחי הילדים (כ־4,500 ממספרם). כותב טורים אלה עיבד תכנית מפורטת לייסוד "קופת הענקות" לטובת משפחות המגוייסים לעבודה.

כופר תמורת עבודות הכפייה

אחרי שמילר עזב את הנהלת משרד הקשר רוכזו כל הפעולות, בבנין הקהילה. בפגישה עם מילר שהתקיימה בימים האחרונים של ספטמבר הוצע לבקר במקומות העבודה של המגוייסים. בועדה שביקרה באיזור קתריני השתתף גם חבר ההנהלה. ב־1 באוקטובר נסע, כותב שורות אלו, כבא־כח הועדה, עם מילר

והגורל לברנוס. בקרנו בבתי־החרושת במתוניס, לאנובריוס, גידה ואגיאו דימיטריאו. בביקור זה נוכחתי לדעת:

1. רוב העובדים לא היו מוכשרים לעבודות שהוטלו עליהם ופריון העבודה היה זעום ביותר;
2. המזון שניתן להם לא היה מספיק. איכותו היתה גרועה וביחוד לאנשים שעבדו 10 שעות רצופות ללא הפסקה. בעלי היכולת השלימו בכספם את המזון שהיה חסר להם;
3. בקבוצות רבות נהגו המשגיחים באכזריות כלפי העובדים;
4. תנאי הדיור והבריאות היו עלובים ביותר;
5. עקב התנאים הגרועים וביחוד באיזורי העבודה הנגועים בקדחת בעיקר בסביבת גידה, חלו מ־20% עד 60%;
6. הטיפול הרפואי והספקת תרופות היו בלתי מספיקים. העובדים, שמידת חומם הגיעה ל־40 מעלות ומעלה, התגוררו מהם באורוות ומהם ישנו על הקרקע תחת כיפת השמים. מפאת חוסר מקום התגוררו יחד חולים ובריאים;
7. בגדי העובדים ונעליהם בלו עד כדי כך שהיה צורך דחוף להחליפם.
8. בגלל החורף הקרב, היה הכרחי לצייד עובדים אלה בבגדים חמים ובשמיכות. היתה קיימת סכנה, שרבים מהם ימותו מקור;
9. היחס של הכפריים בסביבה אל העובדים היה טוב מאוד, הם השתתפו בסבלם והגישו להם כל עזרה אפשרית;
10. מקרי המות בין העובדים הגיעו בחדשיים וחצי הראשונים ל־3%;
11. עקב תנאי החיים והעבודה קרו מקרים רבים של בריחות ממחנות העבודה.

המצב הזה היה ידוע ללא ספק למילר. בהיותי במשרדו בקתריני סיפר לי על רשמיו מסיוריו באיזור, רשמים אלה היו שווים לאלה שלי. בפעם הראשונה, חיווה מילר את דעתו שהיה רצוי, לצורך העבודות עצמן ולטובת העובדים היהודים, להחליף אותם בפועלים לא־יהודים מומחים מהאיזורים ההרריים והאיים, אולם לאלה היה צריך לשלם תשלום מלא, ועל כן הציע לעבד תכנית, שלפיה יוכלו היהודים לשלם כופר כדי לשחררם מעבודות אלו. לפי דעתו היה אפשרי לגייס למטרה זו סכום של שני מיליארדים דרכמים. מילר אסר עלי למסור דעותיו אלה לחוגים היהודיים בטרם ימשש את הדופק אצל השלטונות הגרמניים בשאלוניקי. הוא ביקש שאעבד הצעה מתאימה במקרה ותכניתו תתקבל.

בימים הראשונים של אוקטובר, עם שובי מהבקורים במחנות העבודה, הגשתי לועדה דו״ח שהכיל מסקנותי העיקריות והצעתי להנהיג תור בגיוס לעבודה. הדו״ח תורגם לגרמנית והועבר על ידי ראש הקהילה למפקד הצבאי של שאלוניקי־אגיאו. אחרי הגשת הדו״ח ביקש ד״ר מרטין מראש הקהילה לכנס את הועדה המרכזית לעזרה סוציאלית של הקהילה כדי להצהיר בפניה הצהרה חשובה. ב־13 באוקטובר הצהיר הד״ר מרטין בפני מליאת הועדה ובראשה הרב הראשי, וללא כל הקדמה את ההצהרה הזאת: ״אחרי עיון במצב העובדים המגויסים, נוכחתי לדעת שאלה אינם מוכשרים לסלילת דרכים ושקיימת סכנה לחייהם בהתקרב עונת החורף. אני מציע לכם, איפוא, להחליפם בפועלים מקצועיים בתנאי שהקהילה תשא בהוצאות הקשורות בהחלפה זו המוערכת ב־3—5 מיליארדים דרכמים. עם מסירת הסכום הזה למפקדה הצבאית, ישוחררו כל העובדים הנמצאים מחוץ לעיר״. הרב הראשי הודה בשם הועדה לד״ר מרטין על התענינותה של המפקדה בגורל העובדים, אולם לדעתו גיוס הסכום הנדרש במשך תקופה כה קצרה הוא פרובלמטי. אחרי ויכוח קצר הודיע ד״ר מרטין שהוא מסר אישית לחוגים המתאימים בברלין, שאינן קיימות במקדוניה סיבות לביצוע התכנית הגזעית נגד היהודים, וזה למרות התזכירים שנתקבלו מחוגים מקומיים יווניים נגד יהודי שאלוניקי. על כל פנים הוא חושב כי אין מקום להתווכח על גובה סכום הכופר, יש לדבר על הסידורים בקשר לתנאי התשלום. הוא הציע שהועדה תמשיך בישיבתה כדי לדון על הצעתו. הוא ביקש למסור את החלטתה בישיבה נוספת שתתקיים למחרתו באותו מקום. כל חברי הועדה הביעו את דעתם החיובית לשלם כופר, כדי להציל אלפי העובדים היהודים ממות ביחוד עם התקרב החורף המקדוני הקר, רק בקשר לגובה הסכום הובעו התנגדויות והסתיגויות. אז גילה כותב הטורים האלה לנוכחים שאפשר להוריד את הסכום ולהעמידו על 2 מיליארדים. הוא הציע שהרב הראשי יפנה אל מילר ויבקשו להתערב למען הקטנת הסכום. לדעה זו הצטרפו כל הנוכחים. ואחרי שהבטיחו בלחיצת יד לרב הראשי שלא יגלו לאיש את המשא ומתן המתנהל עם המפקדה הראשית להשגת הסכם, התפזרו הנוכחים ברגש של הקלה ובתקוה שהנה החל לזרוח אור באפלת האסון שירד על המשפחות היהודיות עם גיוס בניהן לעבודות כפייה.

למחרת, 14 באוקטובר, ביקר הרב הראשי אצל מר מילר ואחרי הצהרים נתכנסה הועדה שוב כדי לדון בפרוטרוט על הצעתו של ד״ר מרטין והאפשרויות להגשמתה. בישיבה זו מסר הרב הראשי פרטים על ביקורו אצל מר מילר ועל הבטחתו להשתדל אצל השלטונות הגרמניים להורדת הסכום. כותב שורות אלו מסר גם בעל פה על התנאים לביצוע הצעת ד״ר מרטין, והם:

א. הקטנת הסכום עד ל־2 מיליארדים דרכמים;
ב. לשתף באוסף סכום זה גם את הנתינים הזרים וכן את ילידי שאלוניקי שהתישבו באתונה;
ג. לשלם את הסכום בשיעורים תוך 2—3 חדשים.

ההצעה נתקבלה על ידי הועדה המרכזית והוטל עלי להגישה לד״ר מרטין. למחרת היום, ב־15 באוקטובר בא ד״ר מרטין בפעם השניה בליווי מאיסנר למשרדי ״מתנות לאביונים״. הרב ואני מסרנו לו תשובת הועדה. ד״ר מרטין הכיר ברצון הטוב של הועדה להשגת פתרון לבעיה, אולם, עקב חוסר האפשרות להקטין את הסכום, הציע את המודוס־ויוינדי הבא: לקבוע את הסכום ל־3—5 מיליארדים דרכמים. מסכום זה, ישולמו 2 מיליארדים במזומן ותמורת 3 המיליארדים הנותרים תוותר הקהילה על זכויותיה על בתי־הקברות היהודיים אשר בין כה וכה לא יוכלו להשתמש בהם כי הצבא יחזיק בהם. ד״ר מרטין ומאיסנר הוסיפו כי: ״רבים בעיר אויביכם, ואלה משתדלים תכופות אצל השלטונות הגרמניים להרוס את בתי־הקברות ולהפעלת האמצעים האנטי־יהודיים. ד״ר מרטין עצמו אינו

מסכים להנהיג במקדוניה את מדיניות הגזע האנטישמית". נאמר לד"ר מרטין שהפתרון המוצע על וויתור הקהילה על בתי־הקברות הוא למעשה הצעה חדשה, שיש צורך לדון עליה. ד"ר מרטין הסכים לחכות.

למחרת היום, ב־16 באוקטובר, נמסרה ההצעה עפ"י דרישתו הנמרצת של הרב הראשי לדיון במועצת רבני הקהילה. אחרי וכוחים רבים, נוסחה התשובה של הקהילה אל ד"ר מרטין והיא: הקהילה מכירה בהשתדלות המפקדה הצבאית הגרמנית להשגת פתרון משביע רצון למען הפסקת עבודת הכפיה של היהודים, אולם איננה יכולה לקשור בעית בתי־הקברות היהודיים — שהיא דתית טהורה — עם בעית משא ומתן כספי ולהעמיד על ידי כך את בית־הקברות כנושא למקח וממכר. בהתחשב עם היכולת הכספית של יהודי שאלוניקי, הגיעה הועדה למסקנה שאפשר לגייס סכום של 2 מיליארדים דרכמים תוך תקופה ידועה, ובהתאם לתנאים מסויימים. אם תחייבנה סיבות צבאיות להשתמש בבתי הקברות היהודיים, או הריסתם, תהיה נאלצת הקהילה היהודית להכנע להוראות שלטונות הכיבוש.

בשבת 17 באוקטובר הודענו לד"ר מרטין שהועדה מוכנה למסור את תשובתה, אולם בגלל קדושת השבת היא מבקשת לדחות את הישיבה לשעות הערב. בשעות הערב המאוחרות ביקרו ד"ר מרטין ומאיסנר ב"מתנות לאביונים" והרב הראשי הקריא בפניו בגרמנית את החלטת הועדה. ד"ר מרטין, בתשובתו הכיר שנמוקי הועדה היו מבוססים וביקש ממנה להתכנס שוב באותו ערב כדי לתת לו שהות לשוחח עם ברלין בטלפון ולהביא את תשובתו. הישיבה נפסקה בשעה 7 וחודשה בשעה 9. הושג הסכם על תשלום כופר פועלי הכפיה היהודיים מאיזור שאלוניקי בסך של 2 מיליארדים דרכמים. סכום זה ישולם על ידי הקהילה היהודית עד ה־15 בדצמבר 1942 בשיעורים למפקדה הצבאית הגרמנית־אגיאו בשאלוניקי. אחרי קריאת הפרטי־כל ואישורו על ידי הועדה המרכזית נקבעו הסעיפים דלהלן ואשר נתקבלו על ידי ד"ר מרטין והם:

א. לתשלום הסכום של 2 מיליארדים דרכמים יחויבו לא רק היהודים נתיני יוון אלא גם הנתינים הזרים המשוחררים מעבודות הכפיה.

ב. בתשלום הכופר יחוייבו גם היהודים שעזבו את שאלוניקי, אחרי המלחמה, ובעיקר אלה שהתישבו באתונה.

ג. הסכום שנאסף עד אז מכופר אינדיוידואלי ושהגיע ל־700,000 דרכמים לא ישמש למטרה זו אלא יוקדש לסיוע רפואי ועזרה כלכלית לסובלים ולמחוסרי אמצעים.

ד. המועסקים בעבודות של Tod ואשר עבדו בתוך שאלוניקי (ואשר לא נכללו בהסכם) יוחלפו על ידי עובדים מרצונם החופשי וכן ע"י בעלי מקצוע ויקבלו תשלום בעד עבודתם.

ה. המפקדה הצבאית הגרמנית תסייע לקהילה היהודית לאסוף את הסכום של 2 מיליארדים דרכמים ותכפה על אלה שימאנו להשתתף בתשלום. ההסכם נחתם על ידי ד"ר מרטין וכל חברי הועדה.

בצוע הסכם הכופר

הידיעה על הסכם תשלום כופר קולקטיבי תמורת עבודת הכפיה התפשטה בכל השכונות היהודיות, והוכרה כאחד ההישגים החשובים של הועדה המרכזית. כדי להבין היטב את חשיבותו של הישג זה יש להביא בחשבון עובדות אלו: כמעט לכל משפחה יהודית היה בעל, בן או אח בעבודות ותנאי חייהם היו ידועים לה; מדי יום ביומו גדל מספרם של החולים והמתים בין העובדים; רבים מהחולים חזרו להבראה לשאלוניקי והשפעתם ברחובות העיר עשתה רושם מדכא: פניהם היו צהובים מקדחת, רבים מהם היו חולי רכיטיס והלכו כשהם נשענים על מקל; בימים הראשונים של אוקטובר היה מזג האויר קר והמשפחות היו נאלצות לשלוח חבילות של לבנים חרפיים ושמיכות עבות; הניצול הבלתי אנושי של העובדים, בעיקר מצד הארגון "טוד", גרמו להתמרמרותם ויאושם של היהודים; התהלכו השמועות על שליחת מספר רב של העובדים המגוייסים לסרביה לעבודות קשות מה שנחשב מות בטוח של כולם; לבסוף, כיון שלא נקבעה תקופת הגיוס לעבודה על ידי שלטונות הצבא הגרמניים והקבלנים היוונים, נוצר הרושם שלא ישוחררו העובדים לפני גמר המלחמה והיאוש אחז את כל האוכלוסיה היהודית לגורל קרוביהם. ההודעה על ההסכם עם הגרמנים לתשלום כופר תמורת העבודות גרמה להתלהבות בקרב המשפחות היהודיות, גם החוגים הנוצריים בעיר ברכו את הנהלת הקהילה על הישגה.

ביום ראשון, 18 באוקטובר נתכנסו כל חברי הועדה המרכזית בביתו של הכותב כדי לקבוע את האמצעים לביצוע ההסכם. מסרתי על תכנית פעולה של הועדה בעתיד הן לשחרור העובדים והן לאיסוף סכום הכופר ותשלומו בזמן. הועדה קיבלה בקוויה הכלליים את התכנית ואחרי ויכוח על הפרטים החליטה לבצעה מיד. למחרת כונסו באולם הגדול של "מתנות לאביונים" 100 מחשובי הקהילה. באספה נמסרו בפרוטרוט ידיעות על המו"מ עם הגרמנים ונדרשה מאת הנאספים תמיכה חמרית ומוסרית לביצוע ההסכם. הועדה עיבדה רשימות של בעלי האמצעים מבני הקהילה והטילה עליהם להשתתף מיד בסכום של 10 מיליון דרכמות. לפי ההסכם התחייבה הקהילה לשלם תוך עשרה ימים מיום חתימתו החצי מהסכום המוסכם (מיליארד דרכמות) כדי להתחיל בשחרור העובדים בטרם יתחיל החורף. הועדה החליטה ללוות 500 מיליון מקופת תשלומי הכופר. עד אז הספיקה הועדה המרכזית לגייס מתשלומי הכופר 700 מיליון, מהם הועמדו 200 מיליון לרשות מטבחי הילדים, לטיפול רפואי ולהגשת תרופות לעובדים, ו־40 מיליון בערך לתשלום חדשי למשפחות העניות ועזרה חד־פעמית למשפחות השכולות אשר מפרנסיהן מתו במחנות העבודה.

באופן מקביל לפעולתה הכלכלית של הועדה המרכזית, הוחל בארגון שחרור העובדים. משרד התיאום הרכיב שירות מיוחד להשגת אמצעי תחבורה מהירים להעברת העובדים ממחנות העבודה. המדובר היה ביותר מ־3000 איש תשושי כוח כשהם מפוזרים ב־12—10 מקומות חקלאיים והרריים ובזמן מלחמה כשהתחבורה היוותה בעיה קשה. כדאי לציין את הנכונות שגילה שרות הרכבות הממשלתי היווני, לביצוע מהיר של העברת הפועלים למקום מושבם. עם שובם של העובדים לשאלוניקי חזרה השמחה למעונות המשפחות היהודיות. בת בבת עם ההכנות להחזרת הפועלים המגוייסים, התמסרה הועדה המרכזית לפעולה ההכרחית והבלתי נעימה של ריכוז הסכום המוסכם. היא

שילמה לרשויות הגרמניות חצי מיליון דרכמות מההלואה שהושגה מקופת תשלומי כופר ועוד חצי מיליון מהתחיבויות אישיות. הועדה המרכזית עמדה אח"כ בפני הקשיים לאיסוף המיליון וחצי הנוספים. היה ברור מהרגע הראשון שיתקלו בקשיים בשיתופם של היהודים נתיני ספרד ואיטליה (אשר ביניהם נמצאו בעלי האמצעים הגדולים) בהתרמה. אחרי השתדלות רבה הסכימו אחדים מהם לשלם חלק מהסכום שהוטל עליהם. קשה לתאר את המו"מ המיגע שניהלו חברי הועדה המרכזית, כדי שיתרמו הנתינים הזרים לתשלום הכופר. הם השתמשו בכל מיני נמוקים כדי להתחמק מהתשלום או להפחית את הסכומים שהוטלו עליהם. הועדה המרכזית היתה נאלצת לבקש את התערבותם של השלטונות הגרמניים, כפי שהוסכם, כדי לאחוז באמצעים חמורים נגד המסרבים.

קשיים באוסף גבית ה"כופר"

לא עברו 10 ימים מחתימת ההסכם עם הגרמנים וחברי הועדה המרכזית נוכחו לדעת כי קשה יהיה לאסוף את הסכום שנקבע. מאידך, ירידת ערך הדרכם, ביחס ללירה זהב, הלכה וגדלה מיום ליום. ביום חתימת ההסכם (17 באוקטובר) היה סכום הכופר (2 מיליארדים) שווה ל־8,000 לירות זהב ואילו בסוף אוקטובר עלה ל־4,500 לירות זהב. לכאורה, עובדה זו היתה צריכה להקל על הועדה באיסוף הסכום, אולם הם לא היו שקטים, כי חששו שהגרמנים, ישנו, בגלל הירידה התלולה של ערך הדרכם, את דרישתם ויתבעו תשלום במטבע קשה. לא חסרו גם ה"ידידים" שבין היהודים, אשר תארו בפני חוגי הצבא הגרמני את מנהיגי הקהילה כרמאים שהצליחו לקנות את עבודתם של אלפי פועלים במחיר של כמה אלפי לירות זהב. חברי הועדה המרכזית בחרדתם לשנוי התנאים מצד הגרמנים, ניגשו במאמצים מוגברים לביצוע מהיר של ההסכם. הם נאלצו לאחוז באמצעים חמורים נגד יהודים עשירים קשוחי לב שהראו יחס בלתי הוגן למגבית. למעשה, יכלו, עשרה יהודים מהעשירים ביותר, לפרוע ללא מאמץ את הסכום כולו של 2 מיליארד. נוכח הקשיים המרובים להשגת הסכום החליטה הועדה המרכזית לפנות לסניף המקומי של המוסד הבנקאי הגדול של המדינה — הבנק הלאומי — כדי להשיג מהם סכום של 500—300 מיליון, בערבות הנכסים דלא ניידי של הקהילה. הבנק הודיע כי רק המשרד המרכזי באתונה, רשאי למסור הסכום הנ"ל. הועדה דנה בהצעה לשגר מיד משלחת לאתונה כדי לנסות לשתף במגבית את ילידי שאלוניקי שהתישבו בראשית המלחמה בבירת יוון. אחרי דיונים ממושכים הוחלט פה אחד לשגר לאתונה משלחת שחבריה היו: ה"ה יצחק אנג'יל, ז'ול נער והכותב. אולם הנסיעה נדחתה בגלל התנגדותו של הרב הראשי. התנגדות זו היתה בלתי מבוססת ואף מזיקה, אם כי הרב הראשי היה במיעוט, אך סמכותו השפיעה על אחדים מחברי הועדה. יציאת המשלחת נדחתה לתאריך מאוחר. בכל פעם שהופיעו קשיים באיסוף הכספים היתה עולה שוב בעית שגירת המשלחת לאתונה, אך ללא פתרון. התנגדות הרב נמשכה. זכורני התנגשות חריפה בין ד"ר קורץ ובין חבר הועדה יצחק אמריאו המראה על הקשיים שנתקלה בהם הועדה. יצחק אמריאו, בן אחד הרבנים הגדולים של הדור הקודם, היה אחד מחברי הועדה המסורים והפעילים ביותר, בעניני הקהילה וביחוד בענינים כספיים ומסחריים. באחד הדיונים על שיגור המשלחת לאתונה ואחרי שהביע שוב הד"ר קורץ את התנגדותו (אגב עליו נאמר שהוא לא פעל ולא נתן לאחרים לפעול כשהתנגד להחלטה כל שהיא), הגיב מר אמריאו בחריפות ותיאר את מנהיגי הקהילה היהודית בשאלוניקי תחת המשטר העותמני, כשהיו צריכים להציל את בני דתם. הוא תיאר את מאמצי הרבנים כדי להגיע לקושטא כשהם רוכבים על סוסים ובמשך ימים רבים כדי להשתדל אצל ראשי המדינה לטובת אחיהם. הנימוקים ההגיוניים וההשתדלויותם של המתונים מבין חברי הועדה המרכזית, לא הועילו לשנות את דעתו של ד"ר קורץ. עקשנותו נראתה כהתנגדות לפעולת הועדה בכלל. הועדה היתה מוכרחה להשיג את התשלומים הסופיים מבני הקהילה בשאלוניקי.

אחרי שהצטברו מהיטלים הזמניים סכום של 500 מיליון דרכמות בערך, החליטה הועדה — לשם גביית ההיטלים הסופיים, להנהיג שיטת מיסוי מבוססת על מקצועות העבודה של חברי הקהילה. היא הרכיבה ועדות מיעצות לכל מקצוע ומקצוע. במקביל לנכסי דניידי, נאספו גם פרטים מתוך ספרי האחוזה בשאלוניקי, על נכסי דלא ניידי של הנישומים. לנישומים הורשה להגיש ערעור לפני שתי ועדות, אחת בראשותו של הרב הראשי והשניה של נשיא הקהילה. במשך החדשים נובמבר ודצמבר פעלה הועדה באינטנסיביות רבה לסיים את הדיון על הערעורים ועל ידי כך לסיים בגבית סכום הכופר. כדי להדגים עומס הפעולה הזאת נציין: אחד מחמשת משרדי האוצר בשאלוניקי היה מעסיק 40—50 עובדים במשך כל השנה כדי לגבות סכום של 300—400 מיליון דרכמים, ואילו בועדה עבדו כ־20 פקידים בלבד כדי לרכז תוך חדשיים אלפיים מיליון דרכמות.

חורבן בית־הקברות היהודי וחילולו

ב־17 באוקטובר, ימים מעטים אחרי חתימת ההסכם עם הד"ר מרטין, הזמינו משרדי המחוז של מקדוניה, על פי פקודת המפקדה הצבאית של שאלוניקי־איגיאו, את הקהילה היהודית לשתף פעולה עם העיריה לשם מסירת בתי־הקברות היהודיים לשלטונות ולשם קביעת שני בתי־קברות חדשים, האחד במזרח העיר (טומבה) והשני במערב (זייטינליק). נקבע גם תאריך דחוף לביצוע הפקודה, בצרוף איום להרוס את בתי הקברות על ידי העיריה והוצאת אבני המצבות. בת בבת נאסר, אחרי ימים מועטים, לקבור מתים בבתי־הקברות הישנים. וכך, בזמן שעסקה הקהילה לפתרון שתי הבעיות הקשות: גיוס אלפים מחבריה לעבודות כפיה ואוסף הסכום של אלפיים מיליון דרכמות ככופר עבודה, הועמדה בעיה שלישית בעלת אופי דתי אשר פגעה במסורת המשפחתית של כל היהודים בעיר ושל אלה אשר עזבו את שאלוניקי. הועדה המרכזית בחרה בועדה מיוחדת גדולה, וכמובן בראשותו של הרב הראשי, והטילה עליה לטפל במיוחד בבעית בתי־הקברות, היינו: להסדיר את העברת העצמות, לשמור על המצבות בעלי ערך, חומרי בנין ועוד, ומאידך לארגן את שני בתי הקברות החדשים. הועדה החלה בפעולותיה בראשית נובמבר.

לשם הבהרת הבעיה של בתי־הקברות היהודיים, נסביר את מצבם עד כה *. בצפון העיר, בין קסרקטיני הצבא הרגלי והאוני־ברסיטה השתרעו בית הקברות היהודי, סמוך לבית הקברות התורכי, עוד לפני למעלה מארבע מאות שנה. הוא תפס שטח של 550,000 מטרים מרובעים ומהם כעשרות אלפים שטרם נוצלו. כידוע לא נהגו היהודים ללקט עצמות ולהעבירן ממקום למקום כפי שנהוג היה אצל הנוצרים. מסיבה זו, השטח הדרוש לבית קברות של היהודים הלך וגדל. עד ליישוב הפליטים היווניים (1922) בשאלוניקי לא עמדה בעיית בית הקברות היהודי, כי הוא נמצא בקצה העיר. עם בוא הפליטים התרחבה העיר גם מצד בית הקברות היהודי וסמוך לו נבנו בתים בשבילם. אחרי צאת התורכים מהעיר הופסק השימוש בבתי הקברות שלהם. עם הרחבת העיר היווה בתי הקברות היהודים מכשול לתחבורה ולהתפתחות השכונות מסביב, ובעיקר להתפשטות ההכרחית של מתקני האוניברסיטה שהיו סמוכים לבית הקברות. גם סיבות בריאות ואסתטיות וכן תכנון עיר חייבו פתרון הבעיה. איש לא יוכל להכחיש את העובדה שהקהילה לא דאגה להחזקה תקינה של בית הקברות ששימש מנוחה עולמית למאות אלפים שנקברו בו במשך למעלה מ־400 שנה. לא הורגש מצידה כל תכנון לקביעת גישה נוחה לקברים, לנטיעת עצים ואף לבניית גדרות.

בשנת 1925, נתעוררה לראשונה העברת בית הקברות היהו־די למקום אחר. לפי תכנון העיר היה צריך לבטל את בית הקברות היהודי ולהקים במקומם פארק גדול. הקהילה היהודית הביעה את התנגדותה הנמרצת. במשך שנים נדחה ביצוע תכנית זו מסיבות שונות ובעיקר כדי לא לפגוע ברגשות הדתיים של האוכלוסיה היהודית הגדולה שבמטרופולין המקדונית. אולם בתקופת השלטון הדיקטטורי של מטקסס (1936—1940) נתעור־ררה שוב השאלה, עקב הצורך להרחיב מתקני האוניברסיטה של שאלוניקי. אחרי משא ומתן בין הממשלה היוונית ובין הנהלת הקהילה הסכימה ההנהלה מרצונה הטוב לפנות ללא תמורה 30,000 ממ״ר בערך מבית הקברות לטובת האוניברסיטה. האוניברסיטה קיבלה על עצמה את ההוצאות לחפירת הקברים, ליקוט העצמות ולהעברתן לשטח אחר של בית הקברות. החוק שפורסם קבע גם שכל השטח של בית הקברות היהודי הופך להיות לפארק סגור, כן הוחלט לייסד בית קברות אחר מחוץ לעיר. לצערנו לא דאגו לא הקהילה ולא עירית שאלוניקי ואף לא הממשלה לבצע את התכנית עד 1942. מצב זה גרם להתמרמרותו של חלק גדול מהאוכלוסיה הנוצרית ובמיוחד של המתגוררים בקרבת בית הקברות. אלה חיפשו הזדמנות לעורר את השאלה בפני שלטונות הכיבוש הגרמניים. בכדי להשביע את רצונם של התושבים הנוצריים, קיבלו הגרמנים על עצמם להסדיר את הבעיה בהכריזם עליה כבעלת אופי צבאי.

על פי הסכם עם המפקדה הצבאית הגרמנית קבלו משרדי המחוז על עצמם את הריסת בית הקברות העתיק וקביעת בית קברות חדש. לשם כך נתקיימו פגישות בין המשרדים הצבאיים הגרמניים המתאימים לבין השירותים הטכניים של עירית שאלו־ניקי ושל מושל המחוז והרב הראשי ד״ר קורץ שבהן דנו על החלטות הגרמנים, והן: הריסה מידית של בית הקברות, זכות העברה של המצבות על ידי הקרובים המעונינים, ארגון דחוף של בית קברות חדש ומתן רשות לקבור זמנית את המתים בבית הקברות הישן. גם במקרה זה הראתה הנהלת הקהילה אזלת יד וחוסר הבנה של המציאות בגלל שיטת הדחיה בקבלת החלטות אשר אפיינה את הרב הראשי. על ידי כך ניתנה ההזדמנות לשרותים הטכניים היווניים לפסוח על הקהילה ולקבל על עצמם את ההריסה ההמונית של בית הקברות. וכך, בקנאות יוצאת מן הכלל, התמסרו היוונים, על ידי גיוס מאות עובדים לעבודת ההריסה של המצבות, עתיקות וחדשות ואפילו האחרונות ביותר. לפי זריזותם של היוונים וקנאותם לביצוע פעולה זו היה ברור שלא רק מניעים ליופי העיר הדריכום להריסה מהירה של בית הקברות. הפקיד הגבוה של המשרד הטכני במשרדי המחוז, אחרי שדחה בקשת הרב הראשי לדחות את העבודות לחודשים אחדים בגלל החורף, אמר בפני קצינים גרמניים: הקהילה היהודית מחפשת להרוויח זמן עד שיבואו האנגלים לעזרת היהודים. מאידך, ביקרו משלחות של נוצרים אצל מפקד הצבא הגרמני כדי להודות לו בשם האוכלוסיה היוונית על פתרון הבעיה. דחייתה של הנהלת הקהילה בסידור העברת בית הקברות גרמה להריסת מצבות עתיקות ויקרות ולשדידת חומרים יקרים. על ידי פעולה מיוחדת הצליחו רבים להעביר עצמות יקיריהם לבית הקברות החדש. כך בצורה איומה נסתם הגולל על בית הקברות העתיק של היהודים.

זו היתה אות לבאות: השמדת הקהילה היהודית בשאלוניקי — המרכז היהודי הגדול ביותר בכל המזרח הקרוב.

שנויים בהנהלת הקהילה והמשלחת לאתונה

במשך חדשי נובמבר ודצמבר 1942 עסקה הועדה המרכזית בפעולות סוציאליות של הקהילה ובאוסף הכספים הדרושים לתשלום הכופר. נשיא הקהילה שאלתיאל והתורגמן אלבלה באו במגע שגרתי עם המפקדה הצבאית הגרמנית ובמיוחד עם ד״ר מרטין. הם השיגו ממנו הקלות מסויימות בתשלום הסכומים כגון: דחית תאריכי הפרעון וכו׳.

מאמצע חדש דצמבר ואילך, קרו מקרים שהיו בעלי חשיבות בשביל הקהילה. ד״ר קלמל, אחד מראשי הגסטאפו בשאלוניקי שטיפל במיוחד בפיקוח על הקהילה היהודית, הזמין יהודים אחדים מהקרובים להנהלת הקהילה כדי להתיעץ בהם על נשיא הקהילה, אם ראוי הוא לתפקידו ועל התנהגותו של אלבלה. בין המוזמנים היה גם כותב שורות אלה ואליו פנה ד״ר קלמל בשאלות יסודיות בנדון. הודעתי לו כי שאלתיאל אינו מתאים לעמוד בראש קהילה גדולה כשאלוניקי והצעתי במקומו את גבריאל ספרנו, ששימש בעבר כחבר מועצת העיריה. אמרתי לו שהוא אדם מכובד וחי 25 שנה בגרמניה. בצהרי אותו יום ביקר בלשכתי (כעורך דין) הרופא יוראליאס (ידיד משפחה של ד״ר קלמל) והודיע לי שידע על שיחותי עם ד״ר קלמר ושאלני אם אני מוכן לקבל על עצמי את הנהלת הקהילה. הודיתי לו על ההצעה והודעתי לו שבגלל אי־היותי עצמאי, מבחינה כלכלית, לא אוכל לקבל על עצמי את התפקיד שהוצע לי. על המתרחש ספרתי למחרת לידידי אלברט ארדיטי וסבי פילוסוף. אמרתי להם שסרובי אינו נובע מהנימוק שניתן אלא

* ר׳ מאמר מיוחד בקובץ זה.

שאיני רוצה להזיק לעצמי בתנאים הקיימים. ידידי הסכימו עמי.

יום־יומיים אחרי המקרה הזה הוזמן ד״ר קורץ למשרדי הגסטאפו. באותו יום הזמין הרב את חברי הועדה המרכזית לביתי כדי למסור להם הודעות חשובות. ד״ר קורץ מסר שנתבקש על ידי ד״ר קלמל לקבל על עצמו את נשיאות הקהילה. לפני שיחליט בדבר הוא רוצה לשמוע את חוות דעת הנוכחים. אחרי דיון ארוך ומקיף על המצב, הסכימו כל חברי הועדה, שעל ד״ר קורץ לדחות את קבלת התפקיד ולהציע את מר מירני, פקיד גבוה של הקהילה, אדם רציני ומכובד. הצעותיה של הועדה לא נתקבלו על ידי ד״ר קורץ. למחרת היום, הטיל עליו ד״ר קלמל את הנהלת הקהילה ולבחור כיועציו את ה״ה: סבי פלוסוף, ז׳ול נער, אל. בנבנישתי, סולומון עוזיאל, אלברט ג׳יניאו ויצחק אנג׳יל. מבין אלה לא הסכימו, שניים האחרונים, להשתתף בועדה ובמקומם צירף ד״ר קורץ את בניקו שאלתיאל. בד בבד הוצאה פקודה מצד הגסטאפו על הפסקת כהונתו של שאלתיאל כנשיא הקהילה ושל אלבלה כתורגמן. כעבור ימים נעצר אלבלה, על־ידי הגסטאפו, במחנה הריכוז של פבלו־מלה. כן נבחרו על ידי הגסטאפו שאלתיאל — כפקיד הקהילה ויצחק שאקי, חבר הפרלמנט והסנט לשעבר, כמזכיר. על ידי שנויים אלה: א. השתחררה ההנהלה מהעריצות ומחוסר הכשרון של שאלתיאל במשך 20 חדשי כהונתו; ב. הובראה האוירה מהמתווכים, לא תמיד מכובדים, של אלבלה ושל קבוצה שלמה של יועצי שאלתיאל, בניהול רכוש הקהילה; ג. הוכרה שוב, על ידי הגרמנים, כטובה שיטת הנהלת הקהילה על ידי הועדות. עם כינון ההנהלה על ידי ד״ר קורץ (ובהנהלה זו השתתפו שני חברים חשובים של לשכת בני ברית ס. פלוסוף וז׳ נער) הוגבלה פעו־לתה של ״הועדה המרכזית״ לתאום פעולות הסעד הסוציאלי. חברי ״הועדה המרכזית״ התמסרו בעיקר לפעולת ריכוז הסכומים הדרושים להשלמת הכופר על עבודות הכפיה. אחרי שיהודי שאלוניקי כיסו מיליארד וחצי דרכמות, הוחלט לחדש שיגור המשלחת לאתונה. היא הורכבה מחבר ההנהלה ז׳. נער ומכותב שורות אלו.

המשלחת יצאה לאתונה ב־23 בדצמבר 1942. בינתיים הושגה מהמפקדה הצבאית הגרמנית דחייה לתשלום יתרת הכופר, מתוך תקוה שהסכום של 500 מיליון הנותר יגבה מבני שאלוניקי המתגוררים באתונה.

פעולת המשלחת לגייס את הכספים היתה קשה ומיגעת. מאידך, היא נתקלה בעובדה ששוק הכספים והמסחר באתונה בעת שהותה בה, היה כמעט מת, ומחיר מטבע הזהב היה ירוד. גם באתונה לא חסרו כאלה אשר רמזו על פנייה לשגרירויות של איטליה, ספרד וכו׳ על מנת להרחיק מעליהם כל לחץ אפשרי מצד הגרמנים. אחרי פעולה מפרכת, הן מצד חברי המשלחת והן מצד וועד הקהילה באתונה, הועבר לשאלוניקי במשך חודש סכום של 50 מיליון עם תקווה לקבל סכום נוסף של 200 מיליון תוך חדשיים.

במשך שהותי באתונה נפגשתי עם הפרופ׳ לוב׳רי אשר אתו הייתי קשור ביחסי ידידות. באחת הפגישות מסר לי מר לוב׳רי אינפורמציה על המצב המדיני הכללי ביוון וביקש ממני לדעת על הנעשה בין יהודי שאלוניקי שרחש להם ידידות בת שנים רבות.

בפרקים הקודמים תארתי את מצב היהודים ואת חרדתם על הצעדים האנטישמיים הראשונים שנקטו הגרמנים, היינו: עבו־דות כפיה וכופר כספי, החרמת עסקים, תעמולה אנטי־יהודית בעתונות, הריסת בית־הקברות, הפקעת רכוש וסחורות של בתי מסחר לנייר, בתי דפוס וכו׳. בקשתי מידידי פרופ׳ לוב׳רי לדבר עם ידידו ראש הממשלה מר לוגוטופולוס להשפיע על ביטול הצעדים האנטי־יהודיים. הוא שאלני אם אני מיעץ לו להסכים ולקבל על עצמו תפקיד מושל המחוז של מקדוניה. עניתי מלה במלה: ״כיהודי, הדבר מלהיבני, אך כידידך אצטער. על ידי מינוי זה תאלץ להפך, תליין של עירי.״ מר לוב׳ריס העריך את דברי והודה לי על כך והבטיח לשוחח עם ראש הממשלה.

בשהות המשלחת של הקהילה באתונה, הגיע לשאלוניקי קצין גבוה של הגסטאפו וביקש באופן דחוף מאת הקהילה חומר היסטורי, דמוגרפי וכלכלי על יהודי העיר. החבור נכתב בהקפדה על ידי אנשים מומחים ונמסר לקצין הגסטאפו. לפי האינפור־מציה שאסף הכותב, בהיותו באתונה, היתה עמדתו של שליח הגסטאפו כלפי הקהילה קשה ומלאת זלזול. נראה כי לביקורו של השליח בשאלוניקי היתה מטרה אחרת מאשר אוסף נתונים הקשורים עם הקהילה, כי מיד חזר לברלין.

עמדת האוכלוסיה הנוצרית בהשמדת הקהילה היהודית

כדי להבין עמדתה של האוכלוסיה הנוצרית בשאלוניקי כלפי השמדתה על הקהילה היהודית הגדולה במזרח, הכרחי להזכיר את ה״פריהיסטורה״ של היחסים בין שני חלקי האוכלוסיה במשך 30 השנים האחרונות אחרי כיבוש שאלוניקי (1912) על ידי ממלכת יוון.

עם כניסתה של יוון למטרופולין של מקדוניה, מצאה בה קהילה יהודית בת 80,000 נפש, במצב כלכלי איתן ובשליטה גמורה במסחר בעיר. שאיפתה של ממשלת יוון ותושבי העיר שאלוניקי היתה שינתן לעיר צביון יווני. שליטתם של גורמים זרים (תורכים ויהודים) בשאלוניקי, הן במספרם והן מבחינה כלכלית, גרמו לחרדה ולאי־שביעות רצון בקרב האוכלוסיה היוונית. אמנם, בשנים הראשונות אחרי כיבוש העיר הגרו יהודים רבים לאירופה. מאידך, מאורעות לאומיים שונים: כניסת בנות הברית למקדוניה במשך המלחמה העולמית הראשונה (1915), המהפכה של ההגנה הלאומית של וניזילוס והשריפה הגדולה של שאלוניקי (1917), המלחמה התורכית־יוונית באסיה הקטנה, כל אלה לא איפשרו ליוון לטפל בנתינת צביון יווני לבירת מקדוניה. אחרי הקטסטרופה באסיה הקטנה והתישבותם של הפליטים היווניים ביוון, נשתנה פרצופה של האוכלוסיה בעיר והיחס המספרי נשתנה לחלוטין. התורכים עזבו את העיר, מספר היהודים ירד ל־60,000 בערך והפליטים הגדילו את מספר התושבים הנוצרים. החל מהעשור השני של שחרור שאלוניקי השתדלו היוונים להקטין השפעת היהודים בשטח הכלכלי: הונהג יום המנוחה לכל תושבי העיר, היינו: סגירת העסקים ביום ראשון, נאסר השימוש בשפות זרות בשלטים ובניהול החשבונות, הוצעה הצעה להנהיג סקטור בחירות נפרד ליהודים; נאסרה קנית רכוש דלא־ניידי על־ידי נתינים זרים (חמש מאות משפחות יהודיות בעלות האמצעים, היו נתינים איטלקים וספר־דים) והעתונות היוונית השאלוניקאית ניהלה בזמן מלחמת

הבחירות, תעמולה אנטי־יהודית. התוצאה האיומה של הרעלת דעת הקהל היוונית נתגלתה במאורעות האנטי־יהודיים של קיץ 1931 : שריפת הפרוור היהודי קמפבל ועוד *. התוצאה המעשית של מאורעות אלה היתה ההגירה של עשרות אלפים יהודים משאלוניקי לארץ ישראל. עם התחלת העשור השלישי לשחרור שאלוניקי, מנתה האוכלוסיה היהודית כ־50,000 נפש והיחס המספרי שהיה בהתחלה 50% ירד ל־20% של התושבים.

משנת 1932 החישה הממשלה את האמצעים להתבוללות לשונית של תושבי העיר. על ידי חוק מיוחד נאסרה שליחת ילדים לבתי־ספר יסודיים זרים. נפתחו בתי ספר חדשים יווניים וכן אוניברסיטה אשר באה לעזור התקדמות הרוחנית של העיר. אחרי שקיבלה העיר צביון יווני מובהק, בפרט מאז 1922, התחילו היהודים לרכוש השכלה יוונית אשר גרמה להתבוללות רוחנית. בתקופת הדיקטטורה של מטקסס (1936—1940) עם האיסור להפצת כל תעמולה אנטי־יהודית מעל העתונות, היתה ניכרת ההתבוללות המהירה בין היהודים, דבר שהוכח בעמדתם הפטריוטית הנלהבת (הן בחזית והן בעורף) במשך המלחמה היוונית־איטלקית באלבניה. מתוך 9,000 מגוייסים יהודים מספר הנפגעים (הרוגים ופצועים) עלה על 1,000.

בתנאים אלה מצא הכובש הגרמני באפריל 1941 את העיר שאלוניקי. למרות כל המתואר לעיל לא חסרו בעיר אנטישמיים חולניים, מהם מסיבות אידיאולוגיות, אך רובם מסיבות התחרות מסחרית, והם ראו בסיפוק הרחקתם של היהודים מהעיר. מספרם גדל באופן רציני עם הגיע לעיר אלפים יוונים נוצרים ממקדוניה המזרחית (שיריס, דרמה, קב׳אלה) אשר הורחקו מעריהם על ידי הפולשים הבולגרים.

עם כניסת הגרמנים לעיר החלו החוגים האנטישמיים בשאלוניקי לפעול בגלוי ובסתר. הם ניסו בלי הצלחה להשפיע על בתי השעשועים ובתי המלון לא לקבל יהודים וכן להכריח מפעלים שונים לפטר את עובדיהם היהודים ועוד. מאמצים אלה נכשלו. טרם החליטו הגרמנים להנהיג חוקי נירנברג במקדוניה ומאידך בגלל התערבותם של קצינים יוונים אשר שרתו בחזית אלבניה וחזו בגבורתם של הלוחמים היהודיים. אולם החוגים האנטי־יהודיים המשיכו לפעול מאחורי הקלעים והתוצאה היתה שהעתונות היוונית פתחה בתעמולה אנטישמית והגרמנים מצדם נמשכו אחריה.

אחרי כניסת הגרמנים הצטמצמה העתונות היוונית לשני עיתונים יומיים : ״ניאה איברופי״ (אירופה החדשה) שהופיע בבוקר ו״אפוגבמטיני״ (״מעריב״) שהופיע אחרי הצהריים. עתונים אלה שרתו כעיורים את הכובשים הגרמנים ובאופן מקביל הפיצו דברי בלע על היהודים. במיוחד הצטיין עתון הבוקר אשר עוד בתקופת עבודות הכפיה (קיץ 1942) פירסם יצירה היסטורית כביכול בשם ״היהודים בשאלוניקי״ מאת העתונאי גס הרוח ניקוס קמונס, בנה המושחת של משפחה מכובדת בעיר. במסווה של כתיבת היסטוריה פירסם, בבטחון גמור שלא ייענש, מאמרי השמצה ועלבון נגד יהודי העיר ובפרט נגד יהודים בעלי עמדה בחברה. מאמריו גרמו לעגמת נפש בין הנוצרים בני תרבות. בסיכום מאמריו, הציע הצורר כפתרון לבעיה היהודית בשאלוניקי לשלחם באניות משא למקומות מרוחקים מיוון.

בקיץ של שנת 1942, הנהיגו רשויות הגרמנים שיטותיהן האנטי־יהודיות. בתחילה לא ניתנה לשיטות אלו תשומת לב מיוחדת באשר היו בעלות אופי אינדיבידואלי במקצת, כך, למשל, חייבו הגרמנים את בעלי הקולנוע היהודים, באיום של ענשים כבדים כולל מאסר, להעביר את בעלותם לתושבים נוצריים וביחוד לפליטי אסיה המזרחית. כן החרימו הגרמנים מחסניהם של סוחרי הנייר ובתי הדפוס של היהודים ואף העבירו לרשותם הסחורות שבמחסנים אלה. מן הראוי לציין שמסחר הנייר היה כמעט כולו בידי היהודים והסחורות המוחרמות אצל עשרה ויותר סוחרים היו שוות רבבות רבות של לירות זהב אנגליות. הגרמנים הקימו משרד מיוחד בו הועסקו עתונאים יווניים מדומים במסווה של ניהול מפעל הנייר המוחרם. הם עסקו למעשה בביזת רכוש יהודי.

נרשמו גם מקרים אחרים של מעשי־שרירות נגד יהודים כגון : גרושם בכוח של חמישה עשר בעלי חנויות (ירקנים, חנווני מכולת, קצבים) מהשוק המרכזי ברחוב בסליאוס אירקליאו. חנויותיהם נתפסו על ידי חנוונים נוצרים שהובאו מחלקים אחרים של העיר. פעולה זו חזקה את ידם של מתחרים יווניים אחרים. הם תפסו ע״י שיתוף פעולה עם הגרמנים, את החנויות היהודיות שבשוק.

לבסוף, ולפי הוראות מגבוה החליטה העיריה על שינוי שמות של רחובות בעיר שנקראו בזמנם על שם יהודים, כהוקרה בעד פעולתם לטובת העיר. צעד זה הביא לעזיבת הנציג היהודי היחידי את הנהלת העיר. באוירה זו, של חוסר שקט נפשי וחרדה לבאות, היתה שרויה יהדות שאלוניקי בסוף שנת 1942 ובהתחלת 1943.

התחלת גזירות השמד

כאמור לעיל, נעצר בדצמבר 1942 על ידי המשטרה הגרמנית (גסטאפו) התורגמן של הקהילה אלבלה ונכלא במחנה ריכוז. בימים הראשונים של פברואר 1943 ציווה הגסטאפו לשחררו ומינהו כמקשר בין המחלקה המיוחד של ה־ס.ס., שאנשיה הגיעו באותם הימים מברלין, לבין הקהילה היהודית. ד״ר קורץ, כנשיאה, הועמד תחת השגחתה הישירה של הגסטאפו. ד״ר קורץ היה מוסר, לפחות פעמיים בשבוע, דו״ח על העניינים החשובים של הקהילה. המחלקה המיוחדת של ה־ס.ס., בליווי אלבלה, החרימה את ביתו של התעשיין פ. יקואל, הוציאה בכוח את המשפחה מהבית וקבעו בו את משרדיה. בית זה נמצא אז בקרבת משרדי הקהילה ובמרכז מגורים של משפחות יהודיות רבות. המחלקה פעלה בראשות שני קצינים : ויסליצני וברונר מחסל יהודי וינה.

ביום שני 8 בפברואר 1943 כינס ד״ר קורץ, באופן דחוף, את ״הועדה המרכזית לתאום״ וכן עסקנים אחרים של הקהילה, הוא הודיע להם על הוראות שקיבל מהמפקדה הצבאית של שאלוניקי־איגיאו בהתאם לפקודות שהגיעו מברלין, והן : א. אסור ליהודים להשתמש בכלי רכב מכל הסוגים ולצאת את העיר והעונש הצפוי למפירי הוראה זו מוות ביריה ; ב. אסור

* ראה מאמר מיוחד בקובץ זה.

ליהודים להמצא ברחוב אחרי השעה 5 בערב וכן לעבור דרך רחובות מרכזיים מסויימים; ג. גילאי 6 ומעלה מחוייבים לשאת אות מיוחד; ד. היהודים חייבים להתרכז ולגור בשטחים מוגב־לים של העיר, היינו בגיטו. התאריך למלוי שתי ההוראות: הטלאי הצהוב והגיטו, נקבע ל־25 בפברואר דהיינו תוך 17 יום. הוראות אלו לא חלו על הנתינים האיטלקיים ונתיני ארצות אחרות: ספרדים, תורכים וכו׳. הביצוע של ההחלטות האלו נמסר למחלקה החדשה של ה־ס.ס.

למרות הצהרותיו הקודמות של ד״ר מרטין החליטו, איפוא, הגרמנים להגשים את החוקים הגזעיים נגד יהודי שאלוניקי.

אחרי הרושם המדכא והמדהים הראשון לשמע ההוראות התנהל ויכוח בין הנוכחים. אף אחד מהם לא הביע את דעתו שהקהילה (כגוף יווני) צריכה לפנות לממשלה היוונית או למשרדי המחוז ולדרוש את התערבותם. ד״ר קורץ הודיע שמחלקת הס.ס. אינה מרשה כל התערבות צדדית בפעולותיה. הואיל ו־3 ההוראות הראשונות של המפקדה הצבאית שאלוניקי־איגיאו לא נחשבו כפוגעות באופן חמור ביהודים, לכן נסב הוויכוח מסביב לבעית הריכוז של המשפחות היהודיות והתישבותם בשטח מסויים של העיר. ד״ר קורץ הודיע שמחלקת הס.ס. איננה מתכוונת להעביר למקום אחר את היהודים מעוטי־היכולת, הם פליטי השריפה הגדולה והיושבים בפרוורים מיוחדים. ההחלטה להקמת גיטו נוגעת רק ל־7,500 משפחות אחרות שהיו מפוזרות הן בשכונות הישנות של העיר והן בחלקים שנבנו מחדש אחרי השריפה משנת 1917.

הנוכחים הביעו את תקוותם שהגרמנים יקבלו את הצעתם והיא: ריכוז המשפחות היהודיות ייעשה בשני שטחים. כדי למנוע הפרעות ואנומליות במגורים הוטל על הכותב לנסח תז־כיר דחוף לביסוס הצעת הקהילה. כדאי לציין שההצבעה על שני מקומות ריכוז נתקבלה בקושי על ידי ד״ר קורץ, בטענו שהוראות המפקדה הצבאית שאלוניקי־איגיאו קובעות מקום אחד בלבד. למרות זאת, נכתב התזכיר באותו יום, ונמסר לויסליצני ולברונר. ההצעה נתקבלה עקרונית על ידי הגרמנים.

הפגישה במשרדי הס.ס. נתקיימה בנוכחות אלבלה המקשר בין הס.ס. והקהילה. הרושם שלי היה, שמנהלי מחלקת הס.ס. היו תקיפים ודרשו ביצוע ההוראות ללא ויכוח ותוך התקופה שנקבע. הנהלת הקהילה נוכחה לדעת שכל התנגדות להוראות תסכן את הקהילה. גרמנים איימו על ד״ר קורץ ועוזריו בחייהם במקרה ולא ייכנעו לדרישותיהם. במשרדי הקהילה התחילו לבצע בנאמנות ובזמן את הוראות הגרמנים.

הורכבו שתי ועדות ובראשן הועמדו חברי ההנהלה. עליהן הוטל: לערוך מפקד האוכלוסיה היהודית לתת לכל יהודי תעודת זהות כתובה יוונית וגרמנית, וכן טלאי צהוב ועליו מצוייר מגן־דוד, לפי הוראות ה־ס.ס. על הועדה השניה הוטל לערוך מפקד של היהודים שעליהם להתרכז בשני השטחים הקבועים תוך תקופה קצרה. הזמן שנקבע על ידי הגרמנים ושלא ניתן להאריכו יסתיים ב־25 בפברואר, דהיינו תוך 15 יום. בד בבד עם הרכבת שתי הועדות, הורכבו מספר ועדות משנה מנערים ונערות מתנדבים אשר הציעו עצמם מרצון לסייע בידי חברי הקהילה ברגעים הקשים ההם.

כדי להבין את האוירה שנוצרה אז במשרדי הקהילה, נדגיש שמשרדי ה־ס.ס. החל מיום 8 בפברואר, לא נתנו מנוח להנהלת הקהילה אפילו רגע. ההוראות, בכתב ובעל פה, ניתנו אחת אחרי השניה והקהילה נדרשה לבצע במשך יום אחד את אשר נדרש בתנאים נורמליים שבוע ימים. בהוראות שנכללו במכתב המפק־דה הצבאית של שאלוניקי־איגיאו היו: להוציא מכשירי הטלפון מבתי היהודים ולמסרם לחברת הטלפונים וכן לרכז את הרהיטים ולמסרם לשימוש משרדי הגרמנים. לשם כך, הורכבה ועדה מיוחדת שריכזה את הרהיטים באחד מבתי הכנסת של הסביבה אשר הפך למחסן. ה־ס.ס. דרש מהקהילה על ידי הודעות טלפו־ניות לספק לו כל הדרוש לו: כלים ביתיים, חומרי הסקה, שטיחים, רהיטי משרד ואף הדגל הגדול המיוחד אשר הונף מעל משרדי המחלקה ברחוב וליסריאו ואשר בצבעו השחור נראה היה כסמל על האבל ששרר בקהילה היהודית. על הקהילה הוטל על ידי ה־ס.ס. לארגן גדוד שוטרים אזרחיים מנערים יהודים שיועמד תחת פיקודו של אלבלה ואשר ישמש כמכשיר עזר לס.ס. לביצוע ההוראות. ריבוי הפקודות, חומרתן ומהירות הביצוע ומאידך, הבעיות המרובות והמסובכות שנוצרו עקב הגשמת ההוראות בקרב אוכלוסיה בת 50,000 נפש לא השאירו לחברי ההנהלה כל שהות לדון בשקט על המצב.

ריכוז האוכלוסיה היהודית בגיטו ובלהותיו

חברי הנהלת הקהילה ישבו במשרדי הקהילה במשך כל היום ועד מאוחר בלילה, ולא הספיקו לבצע כל מה שהוטל עליהם תכופות על ידי הגרמנים. הד״ר קורץ ישב כל הזמן על יד הטלפון וקיבל ללא הפסק פקודות והוראות מפורטות מה־ס.ס. קשיותם ואכזריותם של הגרמנים היו כה גדולות עד שיום אחד, בשעות הפסקת הצהרים כשלא קבלו הגרמנים תשובה לקריאתם הטלפונית הגיע הקצין ברונר למשרדי הקהילה הכה את מר עוזיאל חבר הנהלת הקהילה ואת מר מיטרני ראש מחלקת החינוך של הקהילה. אחרי שלא קיבל הסבר מתאים, ציווה ברונר שמשרדי הקהילה יפעלו ללא הפסק, מהשחר ועד מאוחר בלילה, והטלפון של ד״ר קורץ יועמד לרשותה הבלעדית של המחלקה הגרמנית של ה־ס.ס. ואיסור על השימוש בטלפון זה לכל צורך אחר.

כשהנהלת הקהילה שהיתה נתונה להשפעתה הישירה של הגרמנים וביצעה בקפדנות את פקודותיהם מתוך פחד עונשין, דנו חברי הועדה המרכזית לתאום הפעולות הסוציאליות שנוצר מהמצב. מתוך הוויכוחים התגבשה הדעה שיש צורך לפנות למפקד הצבאי של שאלוניקי־איגיאו ולבקש ממנו לעשות רביזיה של החלטות הגרמנים או להשפיע עליהם להקל בדרישותיהם לביצוע ההוראות. הוטל עלי לנסח הצעת־מכתב למפקד הגרמני של שאלוניקי־איגיאו. חברי הועדה בקשו את הנהלת הקהילה לכנס את מליאת ההנהלה והועדה המרכזית כדי לקבל החלטות בנדון. בישיבה זו הובא התזכיר לידיעת הנוכחים. הנקודות העיקריות שבתזכיר היו: בתחילה, צויינו הקשיים הגדולים בהם נתקלה הקהילה במשך ששת החדשים האחרונים ואשר נבעו מעבודות הכפייה ותוצאותיה ומהבעיה הדתית שנוצרה עקב הריסת בתי הקברות ויסוד בית קברות אחר. אחר הובעה התקוה שתתקבל הבקשה לדחות את ההוראות שניתנו לכמה חדשים כדי שהקהילה תוכל להתמסר לשאלות החשובות אשר הוטלו עליה. במקרה ולא

תתקבלנה הדרישות בקשנו: א. להסכים להאריך את ביצוע ההוראות על מפקד התושבים, הענדת הטלאי הצהוב והקמת הגיטו; ב. להמנע מהקמת המשטרה היהודית האזורית, אשר נחשבה בעינינו כבלתי רצויה ועלולה ליצור בעיות עם המשטרה היוונית באיזורים היהודים; ג. לצמצם את החובה לשאת את המגן דוד הצהוב לילדים מעל גיל 14, צעד הנושא אופי של השגחה משטרתית, כדי למנוע התנגשויות בבתי הספר בין תלמידים יוונים ויהודיים. תוכן התזכיר, הן בסגנונו והן בהנמקה שבו אושר פה אחד על ידי כל הנוכחים. אולם ד״ר קורץ התנגד באופן עקרוני לשליחת תזכיר כל שהוא למפקד הצבאי. למרות דרישת חברי הועדה וההנהלה ונכונותם להתחשב בהערותיו סרב ד״ר קורץ לחתום על התזכיר. בפני עמדה עקשנית זו קבלו עליהם חברים מהנוכחים בשבועה להפגש עם ד״ר מרטין ולמסור לו בעל פה על תוכן התזכיר בהשתתפות 2 חברים של הועדה המרכזית, אשר היו בקשר עמו לפני שסולקה היתרה של 250 מיליון דרכמות על חשבון הכופר. גם להצעה זו התנגד ד״ר קורץ והתזכיר שהוכן בקפדנות רבה לא נשלח, לצערם של חברי הועדה המרכזית, למפקדה הגרמנית. חברי הועדה התמרמרו קשות על סרבנותו של הד״ר קורץ.

במשך השבועיים שבין ה־10 וה־25 בפברואר 1943 היו עסוקים כל המשרדים של הקהילה בשיתוף עם מאות צעירים וצעירות לביצוע הוראות הגרמנים: לערוך מפקד של בני הקהילה, להכין את הטלאי הצהוב ותעודות הזהוי, לחלק את הדירות שבשני הגיטאות למשפחות החייבות העברה, לרכז את כל היהודים פרט אלה מפליטי השריפה שהתגוררו בשכונות מיוחדות בתוך שני הגיטאות. נוצרו בעיות אין ספור מדי יום ביומו. מובן מאליו שהבעיה אשר גרמה לתסבוכות ולמבוכה גדולה היתה העברת התושבים ממקום למקום. עגלות, מרכבות וסבלים נראו תכופות, מהבוקר עד הערב כשהם נושאים רהיטים וכלי בית מקצה אחד לקצהו השני של העיר. זה היה גרוש קבוצי של אלפי משפחות מביתם והעברתם לבתים אחרים בתנאי צפיפות איומים. בתום תאריך ההעברה (25 בפברואר) נתברר שבכל בתי הגיטו הפכו כל החדרים לחדרי שינה ובכל חדר שכנו שלושה אנשים לפחות. המצב היה עוד יותר קשה בפרוורי פליטי השריפה בהם הצטופפו בתנאים לא היגייניים ובצפיפות משפחות מחוסרי אמצעים ומשפחות של עובדים שהעברו מבתיהם.

בעת שהיתה האוכלוסיה היהודית עסוקה בבעית השכון, היתה טרודה הנהלת הקהילה בבעיות רבות שעמדו בפניה מדי יום ביומו ודרשו את פתרונן. איסור היציאה מהעיר יצר שאלת חיים ומוות בשביל מאות רבות של משפחות יהודיות. ראשיהן עבדו מחוץ לעיר או התפרנסו מרוכלות בכפרים ובערים מסביב. השתדלות הקהילה אצל משרדי ה־ס.ס. להוציא מן הכלל מקרים אלה לא נשאו פרי. ההצלחה היחידה היתה בטול עונש המוות לרוכלים אשר לא ידעו על העונש הצפוי להם ויצאו את העיר ונתפסו על ידי הגרמנים ונעצרו במחנה ריכוז. קציני ה־ס.ס. סימנו את גבולות הגיטו. הגיטו היה בשכונת פליטי השריפה בשם הברון הירש הסמוך למסילת הברזל. הגרמנים הורו לקהילה לגדור את השכונה על ידי בנית קירות ותיל דוקרני. שכונה זו שהתגוררו בה 600 משפחות עניות והמבודדת מיתר חלקי העיר הפכה להיות כעין מחנה ריכוז. בו בזמן ציוו הגרמנים למשטרת עיר המרחצאות לחולי שגרון לנגדה, להעביר לשאלוניקי את 10—15 המשפחות היהודיות שהתגוררו וסחרו בה. פעולת משטרת לנגדה היתה מהירה. אלמלא התערבותם של ראש העיר וקהילת שאלוניקי כי אז היו צריכות המשפחות האומללות האלו להגיע לשאלוניקי ברגל ומבלי חפציהן בכלל. גם המשפחות אשר הפקירו בלנגדה כל רכושם הגיעו לשאלוניקי במצב קשה ושוכנו לפי הוראות הגרמנים בפרבר ברון הירש.

הטלאי הצהוב

מה התרחש מועדה המרכזית לתאום הפעולות הסוציאליות במשך הימים שבין 10 ל־25 בפברואר? הועדה הורחקה על ידי הנהלת הקהילה מכל פעולה. חברי הועדה המרכזית היו ידועים היטב בקרב הציבור היהודי על התמסרותם לבעיות הכלליות ועל נסיונם הרב ויעילותם בעניני הקהילה. הם הכירו באחריותם ההיסטורית הגדולה שהוטלה עליהם בימים הקריטיים בחיי הקהילה ולכן ביקרו כל בוקר במשרדי הקהילה וביקשו להשתתף בכל פעולה קשה. הנהלת הקהילה וביחוד ראשה הד״ר קורץ היתה אחראית בפני הגרמנים בכל עניני הקהילה. לכן התפקיד היחידי שיכולה היתה לקבל עליה הועדה המרכזית היה — יעוץ. מעומס העבודה היום־יומית לא יכלה הנהלת הקהילה להתכנס ולדון על הבעיות הגדולות שהתעוררו יום יום בקשר למצב יהודי העיר חברי הועדה המרכזית השפיעו בעקיפין על חברי ההנהלה לקיים ישיבות סדירות עם חברי הועדה המרכזית כדי לקבל החלטות על הקווים הכלליים של מדיניות הקהילה. אך לדאבון לב אי אפשר היה לשכנע את ד״ר קורץ שיתפנה מפעולות שגרתיות וימסרן לפקידי הקהילה ויישב ראש בישיבה עם חברי הועדה כדי לכוון את פעולות הקהילה במצב שנוצר. ד״ר קורץ וחברי משרדו ויתרו על עצות הועדה. הם ביצעו בצורה עיוורת ללא ערעור או ויכוח או שינוי כל הפקודות של משרד הס.ס. כך עברו הימים תוך שיתוק מוחלט של פעולות הועדה המרכזית. מול עמדה נפסדת זו של חברי ההנהלה שהפכו למשרתי הגרמנים, התקומם מצפונם של החברים הפעילים ביותר של הועדה המרכזית. הם התכנסו בבתים פרטיים והחליפו דעות על המצב. הכותב ניצל אחת ההזדמנויות וסיפר על פגישתו באתונה עם הפרופ׳ לוב׳רי והדגיש על הצורך לנסיעתו הדחופה לאתונה כדי לנסות שיתמנה הפרופסור כמושל המחוז במקדוניה, ומאידך להשתדל אצל חוגי הממשלה היוונית שיתערבו לשינוי הגזירות נגד היהודים בשאלוניקי. מינויו של פרופ׳ לוב׳רי כמושל המחוז היתה יכולה להיות לטובה בשביל היהודים.

הצעה זו, שנאמרה בסודיות, נתקבלה על ידי חברי הועדה המרכזית. היתה אז גם הזדמנות להגשים נסיעה זו, הנימוק לה היה הצורך לאסוף את היתרה של החוב למפקדה הצבאית של שאלוניקי־איגיאו (כופר עבודות הכפיה).

גם הצעות אחרות שהועלו מדי יום ביומו על ידי חברי הועדה המרכזית, נשארו ללא תגובה בגלל הרחקתם מכל פעולה על ידי הנהלת הקהילה ובעיקר על ידי ד״ר קורץ. כך נדחו ההצעות: ליצירת תנועת אהדה כלפי היהודים הנרדפים מצד המוסדות הנוצריים של העיר על מנת למנוע תקריות אפשריות לקראת

התחלת הענידה של הטלאי הצהוב; לפנות למטרופוליט ולמוס־דות החינוך ולבקשם שיפעילו השפעתם מעל במת הכנסיות וכן בבתי הספר לטובת היהודים; להשתמש בקשרי הידידות עם אישים הקרובים לגרמנים נושאי תפקידים והיכולים להשפיע עליהם, בשיחות פרטיות ובלתי רשמיות לטובת היהודים. כל ההצעות הללו לא נתקבלו ע"י החוגים האחראים. לעומת זאת השתמשו חברי הועדה בהשפעתם על חוגים שונים שהיו להם אתם קשרים ידידותיים לטובת ההצעות הנ"ל. כך נודע שהכנסיה הטיפה בבמות הכנסיות על החובה האנושית של הנוצרים כלפי היהודים הנרדפים, והמורים של בתי־הספר היוונים הטיפו לתלמידיהם על התנהגות נאותה כלפי התלמידים היהודים. היהודים התרגשו במיוחד מעמדתם של ארגוני קרבנות המלחמה, הנכים והפצועים. אלה פנו למחלקת ה־ס.ס. ודרשו לפסוח על הנכים והפצועים היהודים בביצוע האמצעים האנטי־יהודיים בהדגישם את עמדתם הפטריוטית של יהודים אלה בעת שרותם. אולם הגרמנים האכזריים לא כיבדו אף את נכי המלחמה. נאסרה עליהם הנסיעה ברכב ציבורי, אף איימו להוציא להורג את כל החברים שבארגונים אלה במקרה ויפגינו בהפגנות פילו־יהודיות המוניות.

בהתקרב 25 בפברואר 1943, היום הראשון לענידת הטלאי הצהוב, חיכו לו היהודים באי־שקט ואף בפחד. היהודים ידעו שאמצעי זה הונהג גם בארצות אחרות. אולם מחוסר כל קשר עם החוץ, לא היו ידועות התוצאות. רובם ככולם חששו שמטרת אמצעי זה היתה לאפשר לגרמנים לזהות את היהודים תושבי העיר, לעורר תקריות נגדם, לקחת בני ערובה מביניהם כמועמ־דים להוצאה להורג במקרה של מעשי התנגדות הקטנה ביותר נגד הגרמנים. ראוי לציין כי לפרקים בוצעו בבתי קפה וכדומה מאסרים המוניים של אזרחים שלווים אשר הובלו למחנות ריכוז ומשם הוצאו להורג בכל מקרה של סבוטז' נגד צבא הכיבוש. מאידך, חששו היהודים, כשהם נושאים הטלאי הצהוב, מעמדת הנוצרים וביחוד חברי ארגונים אנטישימיים כשיבואו אתם במגע מסחרי וחברותי.

תוויות הקלון הורכבו מחתיכת בד צהוב בצורה של מגן דוד אשר הודבקה או נתפרה על בגדיו של כל יהודי ויהודיה מבן שש ומעלה. לפי פקודת הגרמנים, לא היה רשאי יהודי מאיזו סיבה שהיא להתהלך מחוץ לביתו מבלי לשאת תווית זו. כל העובר על פקודה זו, דינו היה מאסר.

הגיע יום החמישי 25 בפברואר. עד השעה 9 לא נראו ברחו־בות אנשים נושאי התווית. היהודים אחרו לצאת מבתיהם. הם חיכו בחרדה לתגובתם של בני עירם הנוצרים בפגישתם עם יהודים נושאי התווית. חרדה זו לא היתה מבוססת. מעטים, בהתחלה ואחרי זה רבים, הלכו אנשים ונשים ענודי התווית הצהובה לעבודתם, מבלי שנגרמה להם כל תקלה לא מצד התושבים הנוצריים ואף לא מצד החיילים הגרמנים של צבא הכיבוש. ונהפוך הוא, היהודים נוכחו בעמדה האוהדת של הצי־בור היווני כלפיהם. כותב הטורים האלה מוצא מחובתו לרשום מקרה פעוט בין הרבים אשר הגיעו לידיעתו, המאפיין את האהדה העמוקה של הנוצרים כלפי היהודים הסובלים. בשעות הבוקר של ה־25 בפברואר יצאה העוזרת שלי לגזוזטרה לצרכי עבודתה והיא טרם תפרה את התווית על בגדיה. היא ראתה אשה יהודיה נושאת תווית הולכת בחרדה ברחוב. בדרכה פגשה באשה נוצריה המסתכלת על התווית ומפיה פרצו דברי עידוד ונחמה. בראות הנוצריה את העוזרת שלי, כשהיא מחייכת מסיפוק על מעשיה ובחשבה אותה לנוצריה פנתה אליה ואמרה לה: "למה את צוחקת, נערה? את צריכה להרגיש את כאבם. אלה הם בני אדם בדיוק כמונו. האם את יודעת אם מחר לא יגיע גם תורנו?" במלים אלה ביטאה אשה זו הרגשתם של יוונים רבים שלא הושפעו מהתעמולה ההרסנית. אחרי הרושם הראשון, המשיכו היהודים לשאת את התווית בסבלנות, וכל אחד עסק במלאכתו.

הצפיפות הנוראה בגיטו הסגור והמובדל מהעיר

ריכוזם של היהודים בשני האיזורים המותרים גרם לכך שלא היתה לגרמנים עילה לאחוז באמצעים דרסטיים כלפיהם. משפ־חות יהודיות למאותיהם פינו בתיהם המפוארים שהיו ברחובות המרכזיים בעיר. הן התגוררו בצפיפות רבה באיזורים הקבועים ליהודים. הצפיפות סיכנה את בריאותו של הציבור. התזונה היתה לקויה. היה צורך להצטייד בכרטיסי מזון. נאסרה עליהם גם הנסיעה בתחבורה ציבורית. נציין, בשטחים שבהם הוסגרו היהודים, הורשו התושבים הנוצרים להמשיך ולגור בהם. כדי להפריד ביניהם חויבו הנוצרים לתלות על דלת דירתם מגן דוד בצבע סגול.

אחרי שבוצעו הוראות הגרמנים בעיר, הוטל על הקהילה להעבירן ליתר הקהילות הנמצאות תחת פקודת המפקדה הצב־אית הגרמנית שאלוניקי־איגיאו. קהילות יהודיות היו קיימות בויריה, פלורינה, אלקסנדרופוליס וקומוטיני. פקידי הקהילה משאלוניקי נשלחו אליהן לנהל מפקד וכן לחלק תוויות הקלון.

בימים האחרונים של חודש פברואר 1943 החלו פקידי ה־ס.ס. ובעזרת פקידי הקהילה בביקורת המסמכים של הנתינים היהודים הזרים ולחלק להם אישורים מתאימים. הביקורת נעשתה בבית הכנסת הגדול "בית שאול". כידוע, יהודים אלה לא נפגעו מהוראות הגרמנים: לא חויבו לעזוב את דירותיהם ולשאת את התווית הצהובה, הם היו רשאים להתהלך באופן חפשי, לנסוע ברכבת ובחשמלית ולהשתמש בטלפון.

משרד ה־ס.ס. דרש מהקהילה לארגן משטרה אזרחית כדי לעזור בשרותי הקהילה. משטרה זו מנתה בהתחלה 250 איש והועמדה תחת פיקודו של אלבלה ולפי הוראות ה־ס.ס. וראשי הקהילה. המשטרה הורכבה מצעירים בעלי השכלה ברובם מבני משפחות מיוחסות. מאחר והיא נועדה גם לשרת בפרברים, צורפו אליה גם מבני העניים תושבי פרברים אלה. השוטרים צויידו בתעודות זהות מיוחדות, שהוצאו על ידי הגרמנים, בשם "השוטר האזרחי היהודי". למשטרה זו צורפו, לפי הוראות הגרמנים, פליטים ממוצא יהודי־גרמני אשר הגיעו ליוון שנים אחדות לפני זה ונתמכו על ידי הקהילה. גבולות השטחים המיועדים לריכוז היהודים סומנו במגן־דוד גדול.

"המטרה הסופית" מתקרבת, רישום נכסי היהודים והחרמתם

עם גמר ביצוע הענדת הטלאי ותלית שלט על בתיהם של היהו־דים הוטלו עליה הוראות חדשות מצד ה־ס.ס. שמטרתן היתה למוטט את מצבם הכלכלי, והן: על כל בעל חנות להרשם

בקהילה, להצטייד בשלט גדול מקרטון ועליו רשום: עסק יהודי ולתלות אותו במקום בולט בכניסה לחנות. בת בבת, פורסמה הודעה בעתונים כי החל מ־25 בפברואר יוצאו היהודים מהארגונים הממלכתיים כגון: לשכת המסחר, אגודות מקצועיות לשכות הביטוח, ארגוני הנכים וארגונים דומים. תלית השלט על חנויות יהודיות (כחנויות יהודיות נחשבו אלו שחלקם של היהודים בהן היה 20% לפחות) היתה לא רק מעליבה אלא גם גרמה לאי נעימויות רבות. הוראה זו נחשבה כאמצעי נוסף להפרדת היהודים מיתר בני העיר. מחיקת היהודים מהאגודות המקצועיות ומהקופות השונות, פגעה בעיקר במצבם הכלכלי ובקיומם. כידוע מהתחלת המלחמה הועמדו השכבות המקצועיות והפועליות המאורגנות תחת חסותה של הממשלה. בלעדיה היה קיומן פרובלמטי. על מנת להמחיש את ההשפעה הגדולה של הוראות הגרמנים להרעת מצבם של היהודים, מספיק לציין כדוגמה תוצאותיהן המעשיות לסוג אחד בלבד של הנפגעים. התעשיינים ובעלי המלאכה היהודים אחרי שהוצאו מהאגודות המקומיות, לא יכלו ליהנות מהחלוקה הממשלתית של חומר גלם וכן לקבל רשיונות ליבא חומר כזה וסחורות שונות. החברים היהודים של קופות שונות (פנסיה, סוציאליות וכו׳) לא קבלו את תשלומיהם אשר היוו האמצעי היחידי לקיומם ואף לא יכלו לקבל את העזרה הרפואית למשפחותיהם. נכי המלחמה והקרבנות אשר הוצאו מהארגונים המתאימים, לא קיבלו את ההענקות והחומרים שחולקו להם על ידי הממשלה, דבר שפרושו היה גזר דין מוות להם. ההשפעה ההרסנית של הרחקת היהודים מהארגונים הציבוריים על האוכלוסיה היהודית, חייב את מנהיגי הקהילה להסב תשומת לב הגרמנים למצב שנתהוה. כתשובה, ניתנה הוראה לקהילה להכין תכנית להקמת לשכות, ארגונים וקופות מיוחדים ליהודים, באישור שלטונות הכיבוש הגרמניים. ארגונים אלה יוכלו ליהנות מאותן הזכויות של הארגונים הנוצריים הדומים. הנהלת הקהילה, מתוך קוצר ראות, הטילה על הכותב, כיועץ משפטי של הקהילה, להכין באופן דחוף תכנית פעולה שהיה ידוע מראש שלא תאושר ולא תבוצע על ידי הגרמנים. החוגים המסחריים והמקצועיים, הארגונים והקופות הכלליות לא עשו כל פעולה לטובת היהודים למרות הקשרים שהיו ביניהם במשך שנים רבות. הכותב, עם שני נציגים מחוגי המסחר היהודיים, נפגשו עם היושב ראש של הגדול בארגונים הכלכליים בעיר ואחד הסוחרים הגדולים שהיו לו קשרים הדוקים עם סוחרים יהודיים רבים. בפגישה שנתקיימה בביתו דובר על המצב הקשה של היהודים ונתבקש לעזור להם. התפלאתי מעמדתו הפסיבית של האיש לשמע בקשתנו. האיש הסתפק בזה שהפנה אותנו לידידיו במפקדה הצבאית שאלוניקי־איגיאו.

שלושה ימים אחרי ה־25 בפברואר נצטוותה הקהילה לרשום את כל נכסי היהודים. הגרמנים מסרו לועד הקהילה טופס הצהרה משפחתית וכן הוראות מפורטות לפעולה זו. הקהילה נדרשה להתחיל מיד בעבודת הרישום, אשר דרשה הכנות לא מועטות כגון: הדפסת ההצהרות וההוראות, הקמת מנגנון לרישום, חלוקת ההצהרות ועוד. הגרמנים היו נוקשים. מספיק לציין את התקרית הבאה. מכיון שהיה צורך בסכום כסף גדול כדי להדפיס את ההצהרות וההוראות (כולל נייר), לכן מסר ועד הקהילה את העבודה לבית דפוס שהיה שייך ליהודי נתין ספרדי ואשר היה חייב לקהילה סכומים גדולים. כשנודע הדבר לגרמנים הטילו על הקהילה קנס של מליונים אחדים של דרכמים מפני שהיא העדיפה בית דפוס של יהודי וחייבה אותה למסור את העבודה לבית דפוס השייך לנוצרי. ביצוע הוראות הגרמנים הוטל על ועדה שחבריה היו בעיקר בנקאים. הטפסים הכילו 10 סעיפים שעליהם היה צריך המצהיר לענות, כגון: סוג נכס דלא ניידי וערכו, חפצי ערך, מזומנים, מיני סחורות, רהיטים, דברי אמנות, כלי בית, מלבושים, וכו׳. האוכלוסיה היהודית לא ידעה, מחוסר אינפורמציה, מהי כוונת הגרמנים בהוראות אלו. הופצו בקהל כל מיני פרושים. נפוצה השמועה שאחרי שהונהגו גם ביוגוסלביה ובבולגריה הוראות אלו הפקיעו הגרמנים חלק של הרכוש היהודי. עלתה השערה כי מטרת המפקד בשאלוניקי היא — הטלת מסים. החוגים היהודיים קיבלו גם מכה זו בסבל־נות ובפאטאליות.

רישום הנכסים נקבע לשבוע הראשון של מרס 1943. היהודים הרגישו כי השואה הולכת ומתקרבת. אמנם היו כאלה שסברו שהגרמנים מתכוונים להשתלט על נכסי היהודים כדי שיוכלו להטיל עליהם קנסות קבוציים (כפי שנהגו בארצות אחרות) במקרה של פעולה אנטי־גרמנית מצידם או להטיל מס על הרכוש היהודי. רבים מהיהודים ראו ברישום כהמשך להגבלות הקודמות וחיכו להטלת מסים גבוהים. אך הדרך בה הלכו הגרמנים ברישום הנכסים הביאה אף את הפקחים ביותר מבין היהודים למסקנה, שהמטרה הסופית של ה־ס.ס. איננה החרמת נכסי היהודים בלבד. הגזירות התרבו מיום ליום.

בימים הראשונים של ההכנות לרישום הנכסים דרש אלבלה בפקודת ה־ס.ס. ממנהיגי הקהילה להכפיל את קבוצת השמירה האזרחית בגלל העומס הגדול שהוטל על הקהילה כדי לבצע הוראות הגרמנים; הגרמנים פקדו על ביצוע עבודות שונות בפרבר ברון הירש הנמצא על יד תחנת הרכבת; כן הוטל על הקהילה לגדור בתיל דוקרני את מוצאות הפרבר לעיר ולבנות קירות בחלקים אחרים. אלה שעמדו בקשר עם ה־ס.ס. (אלבלה ופליטים יהודים מגרמניה) סברו, שהגברת השמירה האזרחית והעבודות שנעשו בפרבר הברון הירש משמשים אמצעי בטחון להגנת התושבים היהודיים בפני היהודים העוברים על החוק שירוכזו במחנה ריכוז בפרבר. הסברים אלה לא נתקבלו על ידי אחרים. הם הביעו את חששותיהם לפני מנהיגי הקהילה על העתיד השחור הצפוי לכל התושבים. וחששות אלה התאמתו.

בשבת 6.3.43 בשעות הבוקר ראו תושבי האזורים המותרים ליהודים, כי הופקד משמר כפול של שוטרים בדרכים המוליכות לעיר. שוטר יווני ושומר אזרחי יהודי עם הטלאי הצהוב ליוו את התושבים אשר יצאו לעבודתם. לא־יהודים ונתינים זרים יהודיים הורשו לצאת מהאיזור. אך ליהודים היווניים הנושאים את הטלאי הצהוב על חזיהם אמרו לחזור לבתיהם. לתושבי פרבר ברון הירש נאסר להראות ברחובות אחרי שעה 10 בבוקר. פרבר זה נשמר ביתר קפדנות. חיילים גרמנים מזויינים שמרו על מבואותיו ואליו נשלחו מספר גדול יותר של שומרים ושוטרים. אמצעים אלה אשר למעשה נראו ככליאת אוכלוסיה בת 45,000 נפש, גרמו לחרדה גדולה. כל אלה בישרו על השואה הממשמשת ובאה.

ביום ראשון 7 במרס, הוזמנו למשרדים החדשים של הקהילה מאות רבות של יהודים מבין העשירים. ה״ס.ס. ברונר מחסל יהדות וינה הודיע לנאספים המבוהלים בטון מצווה ויבש את הדברים דלהלן: ״ביום זה, הייתם צריכים כולכם להיות כלואים במחנה ריכוז כבני ערובה, אך הודות לד״ר קורץ אשר נתן ערבותו במחיר ראשו, אתם חפשים. הזמנתיכם כדי שתצהירו אם אתם מוכנים לעזור לקהילה בביצוע ההוראות אשר נצטוו ולערוב בראשכם בהסכמתכם לכך״. טבעי היה שבמסיבות אלו היתה התשובה חיובית מצד כל הנוכחים ללא בקשת הסברים.

אחרי עזוב הקצין את הישיבה בקשו הנוכחים ממנהיגי הקהילה הסברים לפעולות המחכות להם. כפעולה ראשונה נד־רשו לבחור בועדה גדולה כדי לאסוף כספים להבטחת הזנתם של עניי הקהילה הסגורים בפרברים. ועדות אחרות היו צריכות לטפל בעזרה למבוגרים ובהלבשתם. בראש כל הארגון המסובך הזה עמד הד״ר קורץ אשר עסק מהבוקר עד השעות המאוחרות בלילה, בפרטים הקטנים ביותר, כשהוא מזניח את הבעיה הגדולה: גורל יהדות שאלוניקי.

מה־7 במרס ואילך, אחרי כינוס היהודים החשובים של הקהילה, משתלשלים המקרים במהירות והעצבנות היהודית הולכת וגוברת: אסור יציאתם של ה...

מאת המתרגם המביא לבית הדפוס

כאן נפסק יומנו של המנוח הבלתי נשכח יום־טוב יקואל הי״ד. ב־22 בדצמבר 1943 בשעה שהמנוח עסק בכתיבה ובטרם הספיק לסיים את המשפט, התפרצה קבוצה של ס.ס. בליווי הבוגד רקנטי והמתרגם הארמני גודוריאן לדירה של משה פרג׳י שבה מצא מחסה.

הגרמנים לא הכירו את יקואל כיהודי הואיל וזה טען ששמו ארסטוטליס גאורגיאריס בהתאם לתעודת הזהות שלו. הוא טען שנמצא במקום כעורך־דין בקשר לעניניו של פרג׳י. הגרמנים פקדו על יאקואל לצאת את הבית והוא עשה זאת. משהגיע לדלת היציאה הוזמן מחדש על ידי הקצין הגרמני, שעמד בראש הקבוצה, אחרי שהבוגד רקנטי הספיק לספר על זהותו היהודית של יקואל. הלה הוכנס לחדר מיוחד ונדרש לגלות את החלק התחתון של גופו, על מנת להיווכח אם הוא נימול. אז הודה שהוא יהודי. הגרמני סטר לו בפניו והוא נעצר והועבר לכלא של רחוב מרלין. שם סבל כל הלילה ענויים כדי שיגלה מקומות סתר של מכיריו, אולם לא נכנע להם ולא מסר דבר.

ביחד אתו נאסר אליאס לו או מרקסיס, פקיד גבוה של משרד הבריאות אשר נתן מחסה למשפחתו של יאקואל. משם הועברו לאושוויץ ושם מצאו את מותם באחד מימי ספטמבר 1944.

הגרמנים לא ידעו על מציאות כתב היד של יומן יקואל, שנמצא אחרי תום המלחמה בידי הרוקח מניאס יוניאס.

מצרור הפקודות הגרמניות נגד יהודי שאלוניקי

I

מפקד סאלוניקי־אגאיס — סאלוניקי, 6 בפברואר 1943
מחלקת המינהל הצבאי
MV 1237 Dr. Me.
אל הקהילה היהודית של סאלוניקי

נ ו ג ע : לסימון והעברת היהודים היושבים בסאלוניקי

על סמך סמכויות החקיקה המסורות לידי מפקד סאלוניקי־אגאיס, ניתנות בזה פקודות אלה:

1. כל היהודים היושבים בסאלוניקי — מלבד אלה שהם נתינים זרים ויכולים להוכיח את נתינותם ע״י דרכון בר תוקף — חייבים להיות מסומנים מיד כיהודים. כמו כן יש לסמן את חנויותיהם, משרדיהם וכו׳ ע״י שלטים ברורים בשפות הגרמנית והיוונית.
2. כל היהודים הגרים בסאלוניקי, — יוצאים מן הכלל אלה הנ״ל — חייבים לעבור אל רובע מיוחד של העיר.
3. בהוצאות הנגרמות ע״י הצעדים שצוינו בסעיפים 1) ו־2) ישא בראש ובראשונה כל יהודי בעצמו. אם אין בכוחו לשאת בהוצאות, ערבה בעדו הקהילה היהודית באופן סולידארי.
4. ההוצאה אל הפועל של פקודות הסעיפים 1), ו־2) מוטלת על סניף שירות הביטחון (אס־דה) בשאלוניקי, והוא שיוציא הוראות נוספות על פרטים — צורת הסימון, קביעת הרובע המדובר בסעיף 2), וכו׳.

הקהילה היהודית תודיע על ביצוע הפקודות הנ״ל עד 25 לפברואר 1943 לשירות החתום מטה.

מפקד שאלוניקי־אגאיס, ראש המטה,
בפקודה: ד״ר מרטן
יועץ המינהל המלחמתי

II

סניף משטרת הביטחון — שאלוניקי, 12 בפברואר 1943
ושירות הביטחון (אס־דה) בשאלוניקי
אל הקהילה היהודית בשאלוניקי
לידי הרב הראשי ד״ר קורץ

נ ו ג ע : לפקודת המפקד הצבאי של שאלוניקי־אגאיס מ־6.2.43

על סמך הפקודה מ־6.2.43, MV 1237. Dr. Me. מובאות לידיעת הקהילה היהודית שאלוניקי הוראות ביצוע כדלקמן:

1. אות ההיכר היהודי מורכב מכוכב בעל שישה קצוות בקוטר של 10 ס״מ, שיהא עשוי מבד צהוב. האות יעונד על החזה בצד שמאל, צד הלב, על הבגד העליון. האות צריך להיות ניכר בכל עת.

את האות יענדו כל היהודים מגיל חמש שנים ומעלה. יחד עם האות תימסר לכל אחד תעודה אישית. התעודות תהיינה ממוספרות במיספור רצוף. מספר התעודה יודפס בעת מסירת האות על הכוכב בצורה ברורה. תיערך רשימה עם מספרים רצופים, שמות ותאריכי לידה.

2. כיהודי במובן הפקודה הנ״ל של המפקד הצבאי שאלוניקי־אגאיס ייחשב:

א. מי שהוא צאצא של לפחות שלושה הורים זקנים מהגזע היהודי;
ב. בן נישואי תערובת, צאצא של שני הורים זקנים מהגזע היהודי, אשר השתייך לדת משה ב־1.4.1941, או שנולד לאחר תאריך זה, מחוץ לנישואים, מיהודי.
ג. עזיבת הדת היהודית, בכל תאריך שאירעה, אינה פוטרת מנשיאת האות;
ד. במקרה של נישואי תערובת חייב בן הזוג היהודי לשאת את האות;
ה. בקשות בדבר פטור מהאות הן ללא תועלת.

חתום: ויסליצני
אס־אס האופטשטורמפירר

III

מפקד שאלוניקי־אגאיס שאלוניקי, 13 בפברואר 1943
מחלקת המינהל הצבאי
MV 1517 Dr. Me.

נ ו ג ע : לביצוע הפקודה מ־6.2.43 — MV 1237. Dr. Me.

לשם ביצוע הפקודה היסודית מ־6 בפברואר 1943 בנוגע לסימונם והעברת מגוריהם של היהודים היושבים בשאלוניקי, ניתנות בכוח סמכויות החקיקה המסורות למפקד שאלוניקי־אגאיס, הפקודות האלה:

1. יש לשנן לכל היהודים, שאסור להם להחליף את דירת הקבע שלהם ללא רשות. כל העובר על פקודה זו ייחשב לבורח ויירה בו במקום כאשר ייתפש.
2. נאסר על היהודים להשתמש ברכבת החשמלית או בכל אמצעי תחבורה ציבורית אחר. איסור זה תוקפו חל מיד.
3. נאסר על היהודים להופיע ברחובות וכיכרות ציבוריים, כמו־כן לבקר באירועים פומביים אחרי רדת החשכה.
4. נאסר על כל היהודים להשתמש בטלפון פרטי או ציבורי. כל מנוי יהודי חייב לפנות אל חברת הטלפונים היוונית, כדי להפסיק את המינוי, לשלם את הסכומים בעד הזמן שעבר ולהחזיר את המכשירים לחברה.

שלוש ההוראות הראשונות נכנסות מיד לתוקפן. את הרביעית חובה לבצע עד ל־25 בפברואר לכל המאוחר.

בדבר מקרים יוצאים מן הכלל חלות ההוראות שבפקודה מ־6 בפברואר 1943. יש רק להוסיף, שרשאים להמשיך ולהשתמש בטלפון חברי מועצת הקהילה היהודית ומשרדיה, וכן הרופאים היהודיים.

לכל היהודים באזור הפיקוד שאלוניקי־אגאיס, הכפופים לראש הקהילה היהודית בשאלוניקי, יש להודיע על תוכן פקודה זו. על ביצוע הפקודה יש לדווח למשרד החתום מטה עד ל־25.2.1943.

מפקד שאלוניקי־אגאיס, ראש המטה
ד״ר מרטן
יועץ המינהל המלחמתי

IV

סניף משטרת הביטחון שאלוניקי, 17.2.42
ושירות הביטחון שאלוניקי־אגאיס

אל הקהילה הדתית היהודית של שאלוניקי
לידי הרב הראשי ד״ר קורץ

נ ו ג ע : לסימון חנויות ובתים של יהודים

על סמך פקודת המפקד של שאלוניקי־אגאיס מ־6.2.1943 מובא לידיעתכם מה שנאמר להלן :

1. ייחשב כיהודי כל בית עסק וכל מפעל קבלני, אשר אחד או רבים מבעליהם או שותפיהם הם יהודים. בית עסק ייחשב גם כיהודי, אם אחד או רבים מהמועסקים הבכירים בו הם יהודים.
2. כפי שכבר צווה בעל־פה, חייבות החנויות היהודיות להסתמן בשלט נראה לעין, שבו תהיינה כתובות בשפה הגרמנית והיוונית המלים ״עסק יהודי״.
3. בעלי מקצועות חפשיים, כגון : רופאים, רוקחים, עורכי־דין וכו׳ חייבים לסמן את מקומות עבודתם באותה צורה, כפי שמסומנים בתי־העסק היהודיים.
4. החל מ־23.2.1943 יסומנו כל הבתים והמגרשים אשר בהם גרים יהודים, בצורה זו: על דלת הכניסה אל הדירה יושם שלט עם כוכב־ציון על נייר לבן. אם בבית או במגרש שוכנים רק יהודים, די יהיה בשימת האות על השער החיצוני בלבד.

ויסליצני
אס־אס האופטשטורמפירר

יום הדין [1]

הגיע היום המר והנמהר. השמועות הנוראות הפכו לוודאות. ביום ראשון, 14 מארס 1943, ציווה האס־דה לרב הראשי (ד״ר קורץ) לכנס את כל כלואי הגיטו בבית הכנסת שבפרבר הירש, כדי להודיעם על נסיעתם לקראקא שבפולין. האסיפה נערכה בשעה 11 בבוקר. כל הנוגעים בדבר נוכחו. בלב דומם הקשיבו לפסק דינם. קורץ עוד האמין והשמיע דברי עידוד : ״הקהילה הגדולה בקראקא — הוא הבטיח — תדאג לכם. כל אחד מכם ימצא תעסוקה לפי טעמו, כישרונו, ידיעותיו ונסיונו בחיים״. הנוכחים פרצו בבכי. אנשים היכו על חזיהם, קוננו ושיטחו תחינותיהם לפני ריבון העולמים. זה היה מחזה קורע לבבות. מה לעשות ? אפסה כל תקוה. השתרר ייאוש קודר. תמה תקופת הנסים. השמים אטומים לקול התפילה. בני־ישראל עזו־בים מעתה ללא רחם ונתונים לשבט צורריהם. הודעתו הרשמית של קורץ עשתה לה מהרה כנפיים והתפשטה בין היהודים הכלואים. הפנים לבשו קדרות ויגון. כיון שעוד נותרו כמה מכשירי טלפון בתוך הגיטו, השתרעו עליהם הבריות כדי להיוועץ עם חברי מועצת הקהילה וללמוד בדיוק את הפרטים. אכן נוכחו, כי אין להשיב את הגזרה, כי זהו גירוש.

למחרת, ב־15 במארס, 11 בבוקר, התאספו כל תושבי המחנה הירש, כדי לצאת לדרך. השוטרים היהודיים חיפשו בכל החדרים אחר מתחבאים ומאחרים. המחזה הנלעג הלך ונמשך : הכיוון הוא, כביכול, לקראקא, שם יתחילו חיים חדשים. כל אחד מראשי המשפחות קיבל המחאה של 600 זלוטי. השער 33 זלוטי בעד 1,000 דראכמות. יהודים, פקידי בנקים לשעבר, הכינו את ההמחאות הבזויות האלה — תעודות מגוחכות שנועדו להשלות את ההולכים למוות. נאסר בעונש מוות לקחת זהב או תכשי־טים. כל אלה חייבים היו להמסר למשרד המחנה. אולם למרות זה נמצאו רבים, שהיו קורעים את שטרות הכסף שלהם ומשלי־כים אותם לבתי־שימוש יחד עם הזהב שברשותם ותכשיטיהם. לכל משפחה מותר היה לקחת את ההכרחי ביותר, לא יותר מ־20 קילו לנפש, כדי שלא להכביד על הקרונות, ובלי מזוודות. אפשר היה רק לשאת שק על הגב או על הכתף.

1 כדי להשלים את המשך פרשת שואת קהילת שאלוניקי כפי שתוארו על־ידי יום־טוב יקואל הי״ד ואשר נפסקו כאמור לעיל, ראינו בצורך לפרסם קטעים אחדים שנלקחו מהספר ״שואת יהודי יון״ מאת י. נחמה ומ. מולכו, חלק א׳ פרק ג׳, עמ׳ 78.

כל הנועד להישלח הגיש את הטלאי לשם החתמה, והופנה לתחנת הרכבת, לעבר קרונות הבהמות שעמדו במסילה. במשלוח הראשון היו כ־40 קרונות. לקטר היה מחובר קרון מיוחד לאנשי "שופו". וכך היה בערך גם סדר המשלוחים הבאים אחריו. כל קרון שבקושי הכיל 40 איש, העמיסו עליו 80 עם מטענם, בסך הכל 2800 איש בכל משלוח. הדלתות נסגרו במנ־עולים ונחתמו. הארובות שעשויות היו להעביר מעט אוויר, היו חסומות. רק הסדקים בדפנות הקרון מנעו את החנק. בעת המשלוח השני התערב הרב קורץ והשיג, שהשרשרת המקשרת את שתי הדלתות של כל קרון תורפה קצת, למען יחדור מעט אוויר פנימה.

בו ביום, ב־15 במארס, הוקף הפרבר אייא פאראסקווי וסביב־תו על ידי אנשי "שופו" ושוטרים יהודיים ויווניים. לתושבי השכונה ניתנה ארכה של 20 דקות לפינוי בתיהם. איזו טרגדיה נוראה! איש לא ידע באיזה מטען לבחור. באימת טירוף תפסו האנשים את מה שאפשר היה לתפוס. ראשית צריך היה להעביר את הילדים והנכים. האסון עורר באנשים פעילות גדולה. שכנים רחמנים ויתרו על מטענם ונשאו על אלונקות חולים ונשים שכרעו ללדת. עם זאת לא נעזב נכה אחד לנפשו. בינתיים הסתדרה התהלוכה העגומה, עדר משונה של עלובים, ערב־רב של אנשים בוכים ונאנחים, נשים וטף, ילדים, זקנים וגברים. המתרחקים מן השורה והמאחרים ספגו הצלפות־שוט, בעטו בהם וסטרו בפניהם בחזקה ובפראות ללא גבול.

ביום השלישי, 16 במארס, הגיע תורם של השכונה המכונה "בית הנתיבות הקטן", הקרובה מאד למחנה־הירש. כתוצאה ממצוד בשכונות אייא פאראסקווי ו"בית הנתיבות הקטן" נתמלא שוב מחנה־הירש שהמשלוח הראשון רוקן אותו מאדם.

ביום השלישי, 16 במארס, הגיע תורה של השכונה המכונה נתרוקן מחנה־הירש, כדי להתמלא במהרה ביושבי פרבר רז״י־וארדאר והסביבה. רובע גדול זה, שבזמנים כתיקונם רחשו בו חיים תוססים הפך בבת אחת לשממה, שדממת בית־קברות השתררה בו.

השילוחים נמשכים [2]

לאחר שפונו הרובעים הצפוניים והאזור העירוני של הגיטו, הושמו הסגרים זה אחר זה: על איזור הגיטו של שכונת הנופש מרחוב "איטאליא" עד הרחוב "25 במארס", ופרבר 6 בכלל זה; על האזור שנמצא מזרחית מקווי החשמלית החוצים את שדרת הצבא, ובכלל זה שכונת קאלאמאריה; על שארית הגיטו של שכונת הווילות בין הרחוב "אוווזונס" ו"איטא־ליאס", ולבסוף הפרבר 151. בין משלוח למשלוח היתה הפוגה של ימים ספורים. במחצית השנייה של חדש מארס יצאו חמשה משלוחים: ב־15, ב־17, ב־19, ב־23 וב־27. בחודש אפריל יצאו תשעה משלוחים: ב־3, ב־5, ב־7, ב־10, ב־13 ב־16, ב־20, ב־22, וב־28. בחודש מאי יצאו רק שני משלוחים: ב־3 וב־9 לחודש. עד לתאריך זה יצאו בסך הכל 42,830 נפש — לפי המספרים שהומצאו על ידי "חברת מסילות הברזל ההלנית".

המשלוחים נמשכים [3]

עתה לא נותרו עוד אלא מעטים מן הקהילה רבת האוכלוסיב והעתיקה של שאלוניקי. לא נשארו אלא אלה, שהגרמנים נעזרו בהם לביצוע משימתם השטנית ואיתם הנתינים הספרדיים והאיטלקיים. ב־1 ביוני יצאו 820 אנשים, אשר לפי דברי אנשי ה־ס.ס., עתידים היו להגיע לרפובליקה יהודית אידיאלית, פלא פלאים, ארץ־ישראל חדשה, היא — טרזיינשטאט. היא נועדה רק לבעלי זכויות מיוחדות — חברי המועצה וחברי ועדות שונות של הקהילה, ששיתפו פעולה בארגון היציאה הכפויה. צורפו אליהם מורים ופקידי הקהילה. נאמר, שזהו הפיצוי שה"ועדה" העניקה לאלה שעזרו לה במילוי משימתה. אך כל זה לא היה אלא חוכא ואיטלולא. המשלוח כוון ישר למשרפות בירקנאו. רבים מה"מיוחסים" האלה השלו את עצמם, שהשלטונות הגרמניים השאירו אותם עד כה בשאלוניקי, כדי להפקיד בידם את ניהול הרכוש היהודי, הפרטי והציבורי. בסוף יוני שולחו היהודים בעלי אזרחות איטלקית לאתונא. שם נתפסו רוב רובם כשנה לאחר מכן וגורלם היה כגורל אחיהם בני דתם, אזרחי יוון... ב־2 באוגוסט שולחו כמה "מיוחסים" לברגן־בלזן וצורף אליהם מספר מנהלים, פקידים ובעלי מלאכה, שהגרמנים ראו תועלת לעצמם לעכב אותם עד אז. עם המשלוח הזה יצאו לברגן־בלזן גם 367 יהודים בעלי אזרחות ספרדית, שספרד לפי שעה סירבה לקבלם.

ב־7 באוגוסט הוחזרו לשאלוניקי הפועלים, שבשעתם נתפסו ברחוב ונשלחו לעבודה בערי השדה. מספרם הגיע ל־1,800. הם היו תשושים, רזים, שלדי־אדם. על־פי־רוב רק חתיכת סמרטוט כיסתה את מתניהם. הם שולחו במשלוח ה־19, שהיה האחרון. כך הועברו משאלוניקי 45,450 יהודים ישר לבירקנאו ו־411 שולחו לברגן־בלזן. בסך הכל איפוא — 45,861 יהודים. מהם 2,000 היו מפלורינא, מווריה, מדמוטיקא וניאה־אורסטיה.

נכרתה מישראל קהילת שאלוניקי, עיר ואם בישראל!

גורלם של קהילות יהודי יוון האחרות

שאלוניקי לא היתה רק הקהילה הגדולה ביותר במזרח, אלא גם המשפיעה על כל יהודי תורכיה ויוון ואף על כמה קבוצי יהודים בארצות הבלקן וביחוד מקדוניה ובמדה רבה גם טראקיה *. כל הקהילות הקטנות של מחוזות אלה קיבלו משאלוניקי הדרכה דתית, פוליטית וציבורית. הרבנים והמורים, השוחטים והחזנים, היו ילידי שאלוניקי או למדו מלאכתם בעיר זו. נזכיר קהילות אלה, מספרי אוכלוסיתן וגורלן המר.

סרס

סרס היתה פעם מרכז מסחרי והתקיימו בה ירידים חשובים. ההסטוריוגרף מרקדו קובו ז"ל, איש שאלוניקי, הקדיש לה

2 שם, שם עמ' 88.

3 שם, שם, עמ' 90.

* על גורל יהודי טראקיה ר' מאמר מיוחד בקובץ זה.

מונוגרפיה שפורסמה בצרפתית ובעברית[1]. היתה תקופה בה מנתה העיר אוכלוסיה של אלפי נפשות. עם ירידתה מרמתה הכלכלית, נשארו בה 600 יהודים בסך הכל. הם נשלחו כולם למחנות השמדה, רק שלשה מהם נשארו בחיים.

Rabbi Avraham Molho רבי אברהם מולכו הי״ד
רבה של קאוואלה, נספה עם בני קהילתו במחנה ההשמדה הנאצי

קאוואלה
קאוואלה שימשה מרכז לעיבוד הטבק. התפתחותה היא מעשה יהודים שאלוניקאים. היא מנתה בערב מלחמת העולם השניה 2200 יהודים, רובם פועלי תעשיית הטבק. רק 400 מהם ניצלו מגורל אחיהם בברחם אל הכפרים ואל ההרים. רוב הניצולים עזבו את העיר, משפחות אחדות עלו לארץ ישראל.

דרמה
יהודי דרמה עסקו במסחר ובמלאכה. רבים מהם חיו מענפים סביב לתעשיית הטבק. הקהילה מנתה 1200 נפש, 780 מהם נשלחו להשמדה.

לנגדה
עיירה סמוכה לשאלוניקי, מפורסמת במחצבותיה. היו בה בסה״כ 50 יהודים. כולם נספו בשואה.

1 יצאה לאור ע״י המכון לחקירת יהדות שאלוניקי, תל אביב.

וריה או קאראפ׳יריה
קהילה קטנה של חנוונים, חלפנים ואומנים; בת 900 נפש בקירוב, מהם רבים נשלחו למחנות השמדה.

קסטוריאה
העיר מפורסמת באוירה הצח ובתוצרת הפרוות שלה. היו בה עד 1943 — 900 יהודים. 763 מהם נספו באושוויץ.

ניאושטה
עיר המפורסמת ביין המקדוני הטוב, מ־50 יהודים שהיו בה נשלחו 30 למחנות ההשמדה.

פלורינה
בימי השלטון התורכי היו בה מעט מאד יהודים. בשנים האחרונות התישבו שם 400 יהודים, מהם 373 נספו בשואה.

אלקסנדרופוליס (שמה הקודם דידיאגג׳)
עיר חוף, בה היו בס״ה 165 יהודים חנוונים, סוכני אניות ופקידיהם, ניצלו רק 15.

קומוטיני (שמה הקודם גומולג׳ינה)
בה היו 850 יהודים, חנוונים ובעלי מלאכה, ניצלו רק 30 מהם.

דמוטיקה
בדמוטיקה היתה קהילה יהודית עתיקה. בימי השלטון התורכי היה בה אוכלוסיה יהודית גדולה. בימי השואה היו 1000 יהודים, 970 מהם נשלחו למחנות ההשמדה.

קסאנטי (איסקייץ)
600 יהודים, רובם התפרנסו מענף הטבק שהיה מהמין הטוב ביותר. 561 מהם נשלחו למות.

ניאה־אורסטיה
197 יהודים, מהם נספו 160.

סופולי
40 יהודים, מהם 32 נשלחו למחנות השמדה.

אתונה
אתונה היתה הקהילה הגדולה אחרי שאלוניקי ומנתה כ־3500 יהודים, מהם רבים מבני שאלוניקי שהתישבו בה בזמן הכיבוש הנאצי. מצב יהודי אתונה היה טוב מאד. מהם היו סוחרים, עורכי־דין, בנקאים, תעשיינים. הם דיברו יוונית וזכו ליחסים תקינים מצד שכניהם הנוצרים והיו מכובדים בעיני הממשלה. מלכי יוון היו אוהבי יהודים. המלך ג׳ורג׳ הראשון היה ידידו הגדול של חיימאקי כהן, מעשירי טריקאלה, והתאכסן לא פעם בביתו; יהודי בשם חזקיה שאקי היה חבר בבית המשפט העליון (נפטר בתל אביב).

בימי מלחמת העולם השניה, בזמן היות הצבא האיטלקי בעיר,

חיו היהודים כמעט בבטחון. עם כניעת איטליה והשתלטות הגר־מנים ,נתפסו בערמה 1690 יהודים ונשלחו לאושוויץ ונספו שם, הרב הראשי אליהו ברזלי, יליד שאלוניקי, השמיד את רשימות הקהילה וכך ניצלו קרוב לאלפיים יהודי אתונה אשר הסתתרו בבתי נוצרים והרב ברח אל הפרטיזנים בהרים. חברי העיריה, הכמורה ורוב התושבים היוונים עזרו להצלת יהודים.

לריסה

בעיר היתה קהילה עתיקה ומנתה 1175 יהודים. הודות לשכניהם הגויים, ביניהם חיו שנים רבות בידידות כנה, הסתתרו רוב היהודים בעזרת תעודות מזויפות או ברחו אל ההרים, והגרמנים לא הספיקו לתפוס את כולם. 225 מהם בכל זאת נשלחו למחנות ההשמדה.

וולו

עיר חוף יפת־נוף ובה היו 882 יהודים. בעיר זו חי העסקן הציוני ד״ר משה קופינאס שהיה פעיל בענינים היהודים וגם בשטח הציבורי הכללי והוא ציר שאלוניקי בפרלמנט היווני. על שמו נקראה בארץ ישראל מושבה בשם ״צור משה״. בעיר זאת כיהן שנים רבות כרב, ר׳ משה פסח [2].

גורל הקהילה היה כגורל אחיהם מלריסה. הנאצים לא הספיקו לעשות בהם כלה; 130 מהם נתפסו ונשלחו בקרונות המות.

טריקאלה

גם היא כלריסה וולו לא הושמדה כליל, מתוך 550 יהודיה, 50 בלבד נפלו בידי הגסטאפו ונספו במחנות.

חלקידה

בעיר היתה קהילה עתיקה. תושביה היהודים ניצלו הודות למאמצי שלטונות העיר ואזרחיה אשר עזרו להם להסתתר ולהמלט לכפרי הסביבה. ואעפ״י כן 90 מתוך 325 לא הספיקו לברוח ונשלחו להשמדה.

פאטראס

קהילה בת 337 יהודים. 90 מהם נספו בשואה.

פרבזה

קהילה בת 250 יהודים, מהם נשלחו 172 למחנות השמדה.

ארטה

גורל יהודיה היה רע ומר. מ־384 יהודיה, רק 30 נשארו בחיים.

יאנינה

קהילה עתיקה מאד. בה חיו בשנים האחרונות 1950 יהודים. אמונם המופרז בשכניהם הגויים אשר התרועעו אתם מאות בשנים כאחים, והשליית הבטחון בשפה היוונית שהיתה להם שפת־אם, היו להם לרועץ, ורובם 1860, נפלו בידי הנאצים ונשלחו להשמדה.

2 ספריתו החשובה הובאה לירושלים ונמצאת במכון י. בן צבי, באוניברסיטה העברית בירושלים.

קרקירה או קורפו

אי המפורסם בפרי ההדר שלו, ביחוד באתרוגיו שבהם השתמשו כל קהילות ישראל עד שהתפרסמו אתרוגי ארץ ישראל. קהילה עתיקה ומפורסמת בעולם היהודי שמנתה 2000 תושבים יהודים, סוחרים, אומנים, פועלים. ידוע הרב ביב׳אש מקורפו אשר הטיף (ב־1830) ליישוב אוטונומי יהודי בארץ ישראל. ראש העיר, היה שונא ישראל, שיתף פעולה עם הגסטאפו, הוא העמיד פנים כאילו הוא ידידם של יהודים ובעטיו נתפסו 1800 מיהודי קורפו ונשלחו למחנות ההשמדה. יש לציין שקרוב ל־1500 יהודים מקורפו נמצאים בארץ, כמעט כולם עלו לפני המלחמה מאהבתם לארץ הקודש.

לה־קאניאה (באי כרתים)

היו בה 325 יהודים; 260 מהם נלקחו בערמה, הועלו על אניה, כאילו להעבירם ליבשת יוון. צוות העובדים הורד באחד החופים והאניה הוטבעה עם מטענה החי. לא ניצול אף אחד.

רודוס

הקהילה מנתה 2200 יהודים בערב המלחמה. אלפים מתושביה הקודמים הגרו לארצות אפריקה הדרומית, ברובם לקונגו (אליזבטויל ולרודזיה). הצטיינו בפעילותם ובכשרונותיהם המסחריים והגיעו לעושר (השתתפותם בקרנות הציוניות היתה למופת). ברודוס פעלה הערמה השטנית של הנאצים, ו־2000 מתוך 2200 יהודיה נתפסו ונשלחו למחנות ההשמדה. מאתים מיהודי רודוס שנשארו בחיים עזבו את עירם והתישבו במקומות שונים. כיום נמצאות שם משפחות שנשלחו מערי יוון העתיקה והנתמכים על ידי ארגון הקהילות שבאתונה.

גורלם של יהודי שאלוניקי נתיני ספרד בימי השואה

מאת חיים עזרתי*

365 נפשות היינו נתיני ספרד בשאלוניקי. במשך דורות חילקנו, כדברי המשורר י. ל. גורדון ״גם שמחה גם נהי״ עם יתר אחינו תושבי העיר ואם בישראל. והנה נפרדו גורלותינו. הצורר האיום שלח למיתה את כל תושבי עירנו, חמישים אלף במספר, אנשים, נשים וטף. בנו לא נגעה יד המרצחים, באשר ממשלת ספרד גוננה עלינו, אך לבנו נקרע לגזרים בראותנו אלפי אחינו נשלחים לארץ גזרה. אמנם, לא ידענו שהם נשלחים למחנות המות, אך חששנו שסבל קשה היה צפוי להם אחרי שנקרעו

* חיים בן אשר עזרתי ז״ל נולד בשאלוניקי בשנת 1884, למד כבני דורו בתלמוד התורה הגדול, היה מעסקני הסתדרות המזרחי וממיסדיה, חברת לשכת הקה״קל ובועדות השונות של הקהילה, היה מאפוטרופסי ומנהלי ההקדש הגדול ״חיימוצו קובו״ למתן עזרה ללומדי תורה ולהלוואות לבעלי מלאכה ולחנוונים. בימי השואה נשלח כנתין ספרד לברגן־בלזן במחנה עבודה. לאחר שהועבר לברצלונה ולקזבלנקה, עלה לארץ ישראל בשנת 1945. נפטר בת״א בחודש תמוז תשכ״ו.

לפני שנה מסר לנו לפרסום בכרך זה מאמר זה וכן רשימה על רבני שאלוניקי שנספו בשואה, ראה להלן. המערכת

מעיר מולדתם, ממעונותיהם, מעסקיהם ומסדנאותיהם וכל רכושם נלקח מהם. וכאשר נתרוקנה העיר ונשארנו בה נתיני ספרד, קבלה העיר בעינינו צורה של בית קברות עצום.

גם גורלנו היה טמון בערפל, כי ממשלת ספרד, על אף הבטחותיה לקחת אותנו ולהביאנו ישר ארצה, לא הזדרזה לעשות זאת וככה נשארנו בשאלוניקי השוממה, עד סוף יולי 1943. חנו־יותינו נסגרו ואחדים מאתנו ראו את סחורותיהם כשהן מוחרמות על ידי קצינים גרמניים שלקחום בתמורת פסות ניר ללא ערך.

ביום 29 ליולי אספה הגסטאפו את כולנו בבית הכנסת "בית שאול" (אז טרם חלו בו ידיהם הטמאות של הנאצים) וראש הגסטאפו הודיע שמכיון שלא מילאה ממשלת ספרד את הבטחתה, יעבירו אותנו לגרמניה ושם נחיה בחופש גמור עד שספרד תקח אותנו אליה; מותר לנו לקחת אתנו הכל, חוץ מזהב. תכף אחרי דבריו העלו אותנו, אנשים, נשים וטף, על משאיות והביאו אותנו אל שכונת הירש ששימשה מקודם גיטו ליתר היהודים לפני השלחם. חמשה ימים ישבנו יחד עם שרידי אחינו בני שאלוניקי, רובם צעירים, שחזרו ממחנות העבודה והיו מיועדים גם הם למשלוח לפולין.

ביום 2 באוגוסט הועלינו עם מטענינו על קרונות הרכבת המיועדות לבהמות וסגרו אותנו על מסגר. הצפיפות היתה גדולה עד כדי כך שהיה קשה לנשום. ענוי זה נמשך 12 יום. ביום 13 באוגוסט הגענו לברגן־בלזן שבמחוז האנובר. במחנה היו ארבעה צריפים: שנים לגברים שנים לנשים עם ילדיהן. המיטות היו כמו באניה, אחת למעלה מהשניה. מלבד מקומות הלינה היו שם שני אולמות בהם ישבנו בשעות היום.

לא יכולנו לשתות מהמים שבמקום כי היו מזוהמים, ונאלצנו משום זה להסתפק בשתיית הקפה הדליל שהיה ניתן לנו בבקר ובערב. האוכל היה בצמצום רב והיינו נשארים רעבים ולכן התפתח מסחר במאכלים תמורת דולרים. הם דאגו במיוחד לילדים, סיפקו להם מרק, חלב וביצים וטיפלו בחולים; בכל יום בא רופא לבקרנו. אשה אחת שחלתה קשה הוכנסה לבית החולים והוחזקה שם עד אשר נרפאה. זקן אחד מת והורשה לנו לסדר לויה עד שער המחנה, ואחרי כן נישא על ידי הגרמנים לקבורה.

גם להתפלל הורשה לנו בלא הפרעה, ולא החסרנו אפילו שחרית, מנחה וערבית אחת. שמרנו את השבת כהלכתו. בשחרית קראנו את פרשת השבוע מתוך התנ"ך בלא ברכה, כי לא היה לנו ספר תורה.

בימים הנוראים התקיימו התפילות כמעט כסדרן. תקענו בשופר אחרי תפילת המוסף כי רק אז הביאו לנו את השופר מקבוצת יהודים פולנים שהיו באותו המחנה. בערב יום הכפו־רים, הגישו לנו, לבקשתנו, את הסעודה המפסקת בשעה מוקדמת ובמוצאי כפור ניתן לנו האוכל אחר התענית. כולנו, גברים ונשים, צמנו וכל היום התפללנו בדביקות עמוקה והתחננו לאלקינו בעד עצמנו ובעד שארית ישראל.

אמנם הגרמנים לא הציקו לנו, וחיינו התנהלו בלא זעזועים, אלמלא השמועות שהתגנבו אלינו על הנעשה עם אחינו בני שאלוניקי אשר לא זכו כמונו להגנת ממשלה המקיימת יחסים תקינים עם היטלר. לא האמנו לספורי הזועה ששמענו מפי בודדים מבין הפולנים שהיו במחנה. חרדנו לגורלם.

בהגיע חג החנוכה הדלקנו נרות שמונה ימים ואל הזמרה הנהוגה הוספנו תפלות ותחנונים למי שנתן תשועה בימי החשמונאים שיאיר חשכתנו ויצילנו ממחנה זה.

אכן נתקבלה תפלתנו. באותה התקופה התעוררו אחינו באמריקה ובעזרת ממשלתם השיגו מהגנרל פרנקו שישים קץ לסבלנו. ב־2 בפברואר 1944 הועלתה קבוצה ראשונה אל הרכבת וב־7 בפברואר — שניה. ב־13 בו היינו כולנו בברצלונה אחרי ששה חדשים של ישיבה בברגן־בלזן. רק שם נודע לנו האמת המרה והפולחת לבבות ושמענו פרטים מסמרי שערות על השואה האיומה שהשמידה מליוני יהודים ובתוכם את כל אחינו האהובים בני שאלוניקי.

ישיבתנו בברצלונה נמשכה חמשה חדשים; הג'וינט דאג לכל מחסורנו ביד רחבה. גם יחס ממשלת ספרד אלינו היה ללא דופי; אחרי תקופה זו הועברנו לעיר קזבלנקה שבמרוקו בה בלינו עוד ארבעה חדשים. לבסוף באו נציגי הג'וינט ושאלו אותנו לאן רצוננו לנסוע. קרוב ל־150 מאתנו ביקשו לעלות לארץ ישראל והנותרים חזרו לשאלוניקי. אף כי מצאו בעיר את רכושם בכל זאת נהרסו ממעמדם. בשתוף פעולה עם החוזרים לשאלוניקי, הגשנו תביעות נזקים בסך 10 מיליון פרנקים שויצריים. שגריר ספרד באתונה, בהשתדלות אחי שלמה עזרתי ז"ל שהיה סגן קונסול ספרד בשאלוניקי (כל נתיני ספרד זוכרים בהערצה את פעולתו לפני ברגן־בלזן ואחריו) אישר את חשבון הנזקים והמליץ עליו, אלא שעד היום לא עלה בידנו להשיג דבר. ממשלת ספרד חילקה את הפצויים שקבלה לכמרים וכו', וכל מאמצינו שנתמכו על ידי התאחדות עולי יוון בישראל ועל ידי הקונגרס היהודי העולמי לא נשאו פרי עד היום הזה.

גורל יהודי טראקיה ומאקדוניה יוונית

(לפי מקורות בולגריים)

מאת בנימין ארדיטי

א

טראקיה, או ליתר דיוק אותו חלק בה המשתרע בין הנהרות סטרומה ומאריצה מצד אחד והרי הרודופים והים האגאי מאידך, היתה עד חודש אפריל 1941 חלק אינטגרלי מן הממלכה היוונית. אולם גורלה נחרץ למעשה כמה חודשים קודם לכן. לבולגריה מאז ומעולם שאיפות ל"מוצא לים הלבן" (כפי שקרוי הים האגאי), ואחת המטרות העיקריות של מדיניות החוץ הבולגרית בתקופת מלחמת העולם השניה היתה לנצל את המצב הפוליטי כדי להבטיח מוצא זה. בעת ניהול המו"מ בין בולגריה לבין גרמניה בדבר הצטרפותה של בולגריה להסכם המשולש, העמידה זו כתנאי עיקרי להצטרפות זו הבטחת המוצא הזה לים.

ב־17 בנובמבר 1940 הגיע צאר בוריס השלישי לגרמניה ונועד עם היטלר. ממשלת בולגריה רצתה כמובן מהיטלר להבטיח לבולגריה מוצא לים הלבן. כתוצאה מהשיחות בין שתי המדינות הודיע ב־15 בינואר 1941 וייצקר, מזכיר המדינה בברלין, לדראגאנוב, ציר בולגריה בברלין, כי גרמניה תהיה מוכנה להבטיח לבולגריה מוצא לים הלבן, בין הנהרות סטרומה

ומאריצה, בתנאי שבולגריה תצטרף ל"ציר" לאחר שתתבקש לעשות זאת. ב־1 במרס 1941 נחתם בווינה הסכם בין גרמניה לבולגריה, ולמחרת הודיע פרופסור פילוב, ראש ממשלת בול־גריה, על הצטרפות בולגריה לגרמניה, איטליה ויפן "באורח פורמלי ומעשי". ב־6 באפריל 1941 פלשו צבאות גרמניה ליוון. ב־8 לאפריל ירדו יחידות אחרות של הצבא הגרמני דרך עמק ווארדאר לעבר שאלוניקי. בתנאים אלה נאלץ הגנרל פאפאגוס להכנע. תוך ימים ספורים השתלטו צבאות גרמניה על המישור הטראקי העשיר. ב־19 באפריל מסרו הגרמנים לבולגריה חלק מן המישור הטראקי, לשלוט בו באורח זמני עד לסיום המלחמה. באותו יום נכנסו צבאות בולגריה לטראקיה היוונית.

מתאריך זה השליטו הבולגרים בחבל ארץ זה משטר אשר הביא בסופו של דבר להשמדתה הטוטאלית של כל האוכלוסיה היהודית שם. לפי נתונים ממקורות יוניים ישבו בערים הכבושות על ידי הצבא הבולגרי, קרוב ל־5687 יהודים לפי חלוקה דלהלן: קאבאלה — 2200 יהודים, דראמה — 1200, קסאנטי — 600, סיריס — 600, דדה־אגאצ' (אלקסנדרופוליס) — 197, סופלו — 40, קימוטיני — 850.

לאור העובדה שלפי אותו מקור מנתה האוכלוסיה היהודית בשנת 1948, באותן נקודות ישוב, כ־120 נפש, הרי עולה לפנינו שאלה ברורה: מה היה גורלם של כ־5,500 יהודים אשר ישבו בחלקים אלה של טראקיה ומאקדוניה ?

ב־28 לאוקטובר 1940 נכנס הצבא האיטלקי לטריטוריה יוונית. בפברואר 1941 הגביר הצבא הגרמני את לחצו על יוגוסלביה. התברר יותר ויותר שפעולות המלחמה מתקרבות והולכות לעבר היישובים בטראקיה ומאקדוניה. יהודים אמידים וזהירים החלו נוטשים את האזורים האלה וחיפשו מקלט בשאלוניקי, באתונה ואף בארצות מעבר לים. אולם אלה היו מיעוט קטן. האוכלוסיה היהודית ברובה הגדול עקבה בחרדה אחרי השתלשלות המאורעות. הצבא הגרמני — ומיד אחריו גם הצבא הבולגרי — נכנס לאזורים אלה מוקדם הרבה יותר ממה שהיה מצופה. ומיד החל הטרור.

ב־7 או ב־8 לאפריל החל הצבא הגרמני כובש עיר אחרי עיר. מקץ 10 ימים נכנס הצבא הבולגרי לאותו אזור. במשך 10 ימים אלה השתוללו חיילי הרייך במעשי שוד והתעללות. יום או יומיים לאחר הכיבוש פרסמו הגרמנים צו המטיל הגבלות שונות על היהודים. הותר להם להתהלך ברחובות עד שעה 6 לפנות ערב. אחרי שעה זו היו החיילים מתחילים לשדוד את החנויות היהודיות. במקביל למעשי השוד תכפו החיפושים בב־תי־המגורים. מטרת ה"חיפושים": שוד, סחטנות, התעללות ואונס.

מצב זה עודד כנופיות של פושעים וטיפוסים אפלים שונים, מבני המקום, לחקות את מעשי הגרמנים. זה הגביר את נסיונות הבריחה של היהודים. ואמנם, ניסו אלה להמלט על נפשם בכל דרך אפשרית. כך, לדוגמה, נשארו בעיר קאבאלה 1,657 יהודים — שנמסרו מאוחר יותר לגירוש ולהשמדה בתאי הגאזים — מתוך כ־2,200 יהודים שהיו בעיר זאת בשנת 1940.

משנודע ליהודים, לאחר ימים ולילות של זוועה והתעללות, כי הגרמנים עומדים להעביר את השלטון לידי הבולגרים, החלה מקננת בלבם תקווה שירווח להם ושיבואו ימים יותר טובים. אולם הם נחלו אכזבה מרה.

השלטון החדש הטיל על היהודים בשטחים הכבושים — על יסוד החוקים האנטי־יהודיים בבולגריה — שורה של הגבלות חמורות. על היהודים נאסרה התנועה ברחובות המרכזיים של הערים בכל שעות היממה; נאסרה החלפת מקום מגורים מכל סיבה שהיא; נאסר עיסוק במסחר כלשהו; היהודים חוייבו לשאת את סימן ההיכר וקיבלו תעודות זהוי מיוחדות; כן חוייבו לתלות שלט על פתח בתיהם המודיע כי כאן מתגוררים יהודים.

בראשית שנת 1942, שוב על יסוד החוקים שנחקקו בבולגריה, גוייסו כל הצעירים לעבודת כפייה ורוכזו במחנות מיוחדים. תנאי החיים בהם היו מתחת לכל ביקורת. צעירים אלה עבדו בסלילת כבישים וייבוש ביצות והועבדו בפרך כעבדים. הקו־מיסריון לשאלות היהודיות בסופיה הקים בערים בהן התרכזה האוכלוסיה היהודית נציגויות מקומיות אשר קיבלו הוראות מהמרכז [1].

היהודים נצטוו למסור למדינה את כל נכסי דלא־ניידי שהיו ברשותם וחלק מרכושם המיטלטל. במקרים רבים אפילו לא ניתנה להם קבלה על הרכוש שמסרו. כן נאסר על יהודי המקום לבוא במגע כלשהו ביניהם וליצור קשרים כלשהם עם היהודים שישבו בתוך הגבולות הישנים של בולגריה.

אולם לא רק הרדיפות וההגבלות של השלטון הבולגרי ניתכו על יהודי המקום. באה עליהם גם צרה מצד אחר. בגלל בצורת מזה וסיבות פוליטיות מזה השתרר רעב על טראקיה ומאקדוניה. המסחר גווע והלך כמעט לחלוטין. מצרכי המזון הפכו ליקרי מציאות ביותר. תרופות, חומרי בעירה ומוצרי הלבשה למיניהם נעלמו מן השוק. המחירים האמירו ללא הרף. הדראכמה היוונית ירדה פלאים מכוח קנייתה. מאידך, לרשות היהודים לא היו כלל ליווים (יחידת המטבע הבולגרי) מפני שנאסרה עליהם פעילות משקית כלשהי. בינתיים פרצו מגפות ועל כל אלה נוסף חורף קשה מן הרגיל. התמותה עלתה בממדים מאיימים. על הדוחק והדלות המרובה מצביעות שתי העובדות הבאות:

1. כאשר יהודי דדה־אגאצ' עמדו בפני גירוש, רק למשפחה אחת מתוך 13 משפחות שגורשו היה סכום כסף מסויים. החיילים אשר ערכו את החיפושים בבתי־המשפחות, כיוון שלא מצאו בבתים לא רק כסף אלא אפילו לחם, ערכו ביניהם מגבית כדי לקנות קצת לחם לאומללים מרודים אלה [2].

2. השלטונות התירו ליהודים, בעת הגירוש, ליטול עמם עד 10 ק"ג של מצרכי מזון. משפחות רבות בקאב'אלה לא יכלו לנצל פריבילגיה זו כיוון שלא היה ברשותם סכום כלשהו של כסף [3].

1 לפי החוק להגנת האומה — כך נקרא החוק האנטי־היהודי המיוחד שהוחק בבולגריה — הוקם בסופיה קומיסריון לשאלות היהודיות שמטרתו העיקרית: ביצוע החוק הנ"ל. מטרת החוק היתה להגביל את זכויות היהודים בכל שטחי החיים — מדיני, כלכלי ותרבותי. בידי הקומיסריון ניתנה הסמכות למנות בכל עיר קומיסריון מקומי אשר ירד עוד יותר לחיי היהודים. לאחר חילופי השלטון בבולגריה נתגלו עובדות מזעזעות — באולמות בתי־הדין — בדבר התעללותם של הקומיסרים המקומיים.

2 על פי עדות בבית־הדין העממי בסופיה, בחודש פברואר 1945, שנמסרה על ידי אותו קצין שעמד בראש החיפוש.

3 מתוך עדותו של הקומיסר בקאב'לה לפני בית־הדין העממי.

בא החורף של שנת 1942/43. היה זה חורף קשה מקודמו. היאוש גבר והלך. לאוזני היהודים בסופיה החלו מגיעות ידיעות על מצבם הנואש של אחיהם באזורים אלה. ידיעות אלה הסתננו באמצעות מעט הרופאים היהודים והפקידים הבולגרים אשר נשלחו מבולגריה לאזורים אלה. אולם כל הנסיונות של יהודי סופיה להגיש עזרה לאחיהם בצרה, ותהיה זו עזרה זעומה ביותר, עלו בתוהו. השלטונות והקומיסריון לא התירו מגע כלשהו בין יהודי סופיה לבין יהודי טראקיה. רק במקרים בודדים ביותר הצליחו להסתנן כמה חבילות של מזון ובגדים ולהגיע לידי היהודים בטראקיה [4].

ב

בראשיתו של אביב 1943 נתחוללו בסופיה מאורעות הרות־גורל ליהודי בולגריה כולה — הישנה והחדשה. ב־21 בינואר 1943 הגיע לסופיה פקיד גרמני בכיר, קצין הס.ס. — שהיה אחד מפיקודיו של אייכמן — בשם תאודור דאנקר [5], הוא התקשר מיד עם אטאנס בלב, הקומיסאר בשאלות היהודיות בבולגריה, ועם פטר גאברובסקי שר הפנים בממשלת בולגריה. על פי ההוראות שהוא קיבל מאייכמן, היה עליו לגשת לביצוע הגירוש של יהודי בולגריה בעתיד הקרוב ביותר ובלי שהייות מיותרות. סמכויותיו היו בלתי מוגבלות. לאחר מספר פגישות בין שני הצדדים סוכמו כל הפרטים בקשר לגירוש יהודי בולגריה. ב־8 לפברואר 1943 שלח דאנקר לממונים שלו בברלין את הדין וחשבון הראשון שלו. הוא הודיע בדו״ח שהמישלוחים הראשונים של יהודים יקיפו 20,000 נפש, ומהם 14,000 מיהודי ה״אזורים החדשים״ וכ־6,000 יהודים ״בלתי רצויים״ (כלומר אישי ציבור, אנשי דת, אינטלקטואלים, אנשים אמידים ואנשים בעלי נטיות שמאליות) מתוך יהודי בולגריה הישנה. וכן סוכמו בין שתי המדינות כל הפרטים הטכניים הכרוכים בגירוש. השיחות התנהלו ממש במהירות מסחררת ונסתיימו, כמובן, בהצלחה גמורה.

הדין וחשבון השני של דאנקר, מה־16 לפברואר 1943, מוכיח שעמדת הגרמנים נתקבלה במלואה על ידי הקוויזלינגים הבולגרים. ואמנם, ב־22 לפברואר 1943 נחתם ההסכם בין דאנקר לבין בלב והוא נכנס לתקפו לאחר אישורו על ידי הממשלה. ב־2 למרס 1943 אושר ההסכם בפרוטוקול מס׳ 32 של הממשלה.

לפי הסכם זה, הכולל 9 סעיפים, מתחייבת בולגריה למסור לידי גרמניה, ומתחייבת גרמניה לקבל ולהעביר ל״אזוריה המזרחיים״ [6], 20,000 יהודים ללא הבדל גיל ומין. בסעיף 8 של ההסכם נאמר: ״לא תדרוש הממשלה הבולגרית בשום מקרה להחזיר יהודים שהועברו״. מסירת היהודים צריכה להסתיים לא יאוחר מ־15 באפריל באותה שנה ואלה יועברו ברכבות שתספק גרמניה. יהודי יוון יוסעו ב־7 רכבות. קודם לכן הם ייעצרו וייכלאו במחנות ריכוז בדופניצה וראדומיר (ערים הנמצאות בטריטוריה הישנה של בולגריה). מן הראוי לציין שבסעיף 6 בהסכם נאמר: א. גודל הפיצויים שישולמו על ידי בולגריה, ואשר יוערכו על יסוד מספר המועברים, ייקבע בהסכם מיוחד. עם זאת, לא תמנע בעיה זו העברה סדירה של המיש־לוחים. ב. הוצאות ההסעות, מתחנת המוצא ועד לתחנה הסופית, תהיינה על חשבון בולגריה.

ההסכם אושר, כאמור, על ידי הממשלה ונכנס מיד לתוקפו. יחד עם זאת הוחלט לא לתת פומבי לתוכנו, למרות שהחוקה הבולגרית מחייבת לפרסם את כל החלטות הממשלה בעתון הרשמי.

בעת ובעונה אחת עם ניהול המו״מ בין נציגי שתי המדינות, החל הקומיסאר בלב — מבלי להמתין לא לחתימת ההסכם ואף לא לאישורו על ידי הממשלה — בהכנות נמרצות לקראת הגירוש. הוא מינה ועדה בהרכב של 5 פקידים בכירים של הקומיסריון והטיל עליה לקבוע תוכנית־פעולה. ואמנם, זו הציעה את התוכנית דלהלן:

בריכוזים גדולים של אוכלוסיה יהודית יישב נציג מיוחד של הקומיסאריון. תפקידו יהיה לנהל את הפעולה ולדאוג שהיא לא תיתקל בתקלות כלשהן; ייעשו רשימות של היהודים שעומדים לגירוש; ב״שטחים החדשים״ יכללו רשימות אלה כל היהודים בלי יוצא מן הכלל — כולל חולים וילדים — ואילו בטריטוריה הישנה של בולגריה יכללו הרשימות ״אלמנטים בלתי רצויים״ [7]; במקביל עם הכנת הרשימות תיקבע בכל עיר וועדה בת 3 או 5 חברים (נציגי הקומיסריון, המשטרה והצבא) אשר תהיה אחראית לפעולה ותתאים אותה לתנאי המקום; לפי ההוראות שניתנו מסופיה, ובתאריך שייקבע על ידי הקומיסאריון, יבקרו קבוצות בנות שלושה אנשים, בשעות הקטנות של הלילה, בבתי־היהודים ויתנו לדיירים ארכה של חצי שעה להתכונן — כלומר להתלבש ולקחת עמם עד 10 ק״ג מצרכי מזון ועד 20 ק״ג בגדים לנפש — על־מנת שיובלו מיד, ובליווי של משמר מזויין, למחנות מיוחדים שייקבעו מראש למטרה זו; משם יועברו היהודים ברכבות חתומות למחנות הריכוז המרכזיים בדופניצה וראדומיר; מכאן תסענה רכבות גרמניות את היהודים ל״אזורים המזרחיים״; במחנות המעצר ייערך חיפוש מדוקדק בכלי היהודים ויוחרמו כל דברי הערך וגם בגדים ״מיותרים״.

בהתאם להוראות שניתנו על ידי הקומיסריון בסופיה, בכתב ובעל־פה, הוטל איפול גמור על הפעולה כולה, תוך אזהרה

4 מתוך עדותו של יוסף גירון, לשעבר יושב־ראש הקונסיסטוריון היהודי בבולגריה.

5 תאודור דאנקר נולד בגרמניה בשנת 1912. קצין בס.ס. ופקיד בכיר במחלקה 4. מומחה בעניני גירוש והגליית יהודים. ניהל את פעולות הגירוש בצרפת, ברומא ובבולגריה. בשנת 1945 היה בבודה־פסט. עם תום מלחמת העולם השניה נעלמו עקבותיו.

6 ה״שטחים״ או ה״אזורים החדשים״ היו: תראקיה וחלק גדול ממאקדוניה יוונית; חלק ממאקדוניה היוגוסלבית ורצועת שטח צרה בסרביה הישנה כולל העיר פירוט. אזורים אלה נכבשו על ידי הגרמנים בחודש אפריל 1943 ונמסרו לבולגריה ״לניהול זמני״. הגרמנים לא ויתרו על זכויותיהם הסוברניות לגבי אזורים אלה. לפי מקורות בולגריים האוכלוסיה היהודית באזורים אלה מנתה כ־14,000 נפש.

7 ברשימה שהוכנה בסופיה נכללו כל מנהיגי התנועה הציונית. ברשימה שהוכנה בעיר רוסה נמחקו שמותיהם של שני יהודים אמידים ותחתם כללו שני ״פשיסטים־רביזיוניסטים״.

שהפקידים אשר יעשו פרסום לפרט הקטן ביותר ייענשו בכל חומר הדין.

ב־15 בפברואר 1943 חזרו לסופיה כל נציגי הקומיסריון שנשלחו לערים השונות ודיווחו לבלב על מילוי כל ההוראות, כולל מינוי הוועדות במקומות, והכל המתינו לפקודת־ביצוע.

ב־16 לפברואר גם בלב עצמו היה מוכן עם כל הדינים וחשבונות שלו להגישם לשר הפנים גאברובסקי, שכן השר היה רשאי להוציא את הצווים המתאימים ולהביאם לאישור הממשלה. בלב הגיש לגאברובסקי שמונה דינים וחשבונות ותזכירים[8]. הוא ביקש כי הממשלה תקבל את ההחלטות הדרושות בשאלות שהוא עורר ותורה למשרדים הנוגעים בדבר לגשת לביצוען.

כדי לוודא אישית שכל ההוראות שניתנו על ידו או על ידי הממשלה בוצעו במלואן, היינו: הרכבת הוועדות וּוועדות המשנה, קביעת המחנות, הכנת הקופות והכספות שנועדו לקלוט את חפצי הערך של היהודים שעמדו לפני גירוש, קביעת, אפילו פקידות לצורך עריכת חיפוש בכלי הנשים ובגופן; שאמצעי התעבורה ישנם בעין — ערך בלב לשם זה ביקור בטראקיה ובמאקדוניה בלווית מזכירתו ועוזריו הקרובים. בכל מקום הוא קיבל את התשובה: הכל מוכן, ממתינים לפקודה.

ב־2 למרס 1943 אישרה הממשלה הבולגרית את ההסכם שנחתם בדבר מסירתם של 20,000 יהודים לידי הגרמנים. ב־3 למרס הורה בלב להתחיל בביצוע.

3 למרס בחצות, התחוללה בכל טראקיה סערה עזה, גשם זועף ניתך מן השמים. לפי הדינים וחשבונות של פקידי הקומיסריון, ולפי העדויות שנמסרו בפני בית הדין העממי בסופיה[9] השתלשלו המאורעות כדלקמן: ב־4 למרס 1943, בשעה 3 אחר חצות, נעצרו כל היהודים בטראקיה ובמקדוניה היוונית בבתיהם והועברו למחנות זמניים. שוטרים דפקו בדלתות, נכנסו למעונות היהודים, העירום ונתנו להם כמחצית השעה כדי לארוז את מטענם בחופזה והוציאום החוצה. השוטרים לא פסחו על ילדים, נשים יולדות ואף לא על חולים, כשהם מפליאים במכותיהם הובילום למחנות. היהודים רוכזו במחסני טבק או בבתי־ספר שנועדו מראש לשמש מחנות זמניים. במחנה נערך השוד הראשון. גזלו את הכל: כסף, תכשיטים, בגדים, נעלים, מצרכי מזון וכל דבר בעל ערך. נביא רק כמה דוגמאות מתוך העדויות שהושמעו בפני בית הדין או דברים שסיפרו רופאים יהודים שנשלחו לשרת באזורים אלה:

בעיר סיריס שכחה אם, בתוהו שנשתרר, לקחת עמה את תינוקה, משנזכרה — לא הורשתה לשוב ולאספו. אחר־כך, כאשר פתחו את הדירה מצאו את התינוק מת מקור. ד"ר בן־ציון קדמון, מנהל בית־המרקחת העירוני בקומוטיני מספר: "בחצות הוטל עוצר על הרובע היהודי וכל האוכלוסיה היהודית נזרקה לרחוב. גשם ירד ללא הפוגה. שש שעות תמימות עמדו יהודי גיומורג'ינה (שמה הבולגרי של העיר קומוטיני) — תחת הגשם השוטף. רק סמוך לשעה 7.30 בבקר הובילו את כולם, כצאן לטבח, אל מחסן של טבק. השוטרים נהגו בעדר היהודי ביחס בלתי אנושי. ערכו אצלם חיפוש מדוקדק ושדדו אותם. ב־4 במרס לא ניתן להם מזון. ב־5 במרס, אחרי חצות, הוצאו היהודים מהמחנה והועברו בשיירות ארוכות לתחנת הרכבת והוכנסו לקרונות פתוחים...".

ואלה דברי הפקידה בויינוזובה אשר נשמעו בבית־הדין העממי: "פקידי הקומיסריון היו עורכים חיפושים כדי לגלות כסף ותכשיטים. השתתפתי בחיפושים בגיומורג'ינה. פקידה צעירה מהקומיסריון ציוותה על גב' קאזיס, אשה בת 68, אשתו של יושב־ראש הקהילה היהודית — להתפשט לחלוטין לפני ועדה של שלושה גברים. היא סרבה לעשות זאת והפקידה הצעירה הכתה את גב' קאזיס באכזריות."

מר ראיינוב, ראש עיריית גיומורג'ינה בשנים 1942—1943, העיד באזני בית־המשפט (פרוטוקול מה־23 למרס 1945): "ילדה אחת מתה בעת המבצע מתוך סרוב להגיש לה עזרה רפואית. יושבי מחנות הריכוז סבלו מחוסר מזון. השוטרים אסרו על האזרחים להושיט להם עזרה כלשהי. חפצי הערך רוכזו במחסן מבלי שתיעשה רשימה כלשהי."

יהודי מסופיה, מארקו פרץ, אשר הוגלה לכפר טראקי בגלל הפרת החוק האנטי־יהודי בבולגריה, העיד על הימים ההם: "ב־4 למרס עצרונו לפתע והביאו אותנו למחסן של טבק. נערך חיפוש. והנשים אולצו להתפשט לגמרי. לקחו מאתנו כסף, תכשיטים ואף כל מצרכי המזון שהיו לנו. במחסן מצאנו יהודים מקסנטי. נתגלתה לעינינו תמונה מזעזעת. ישבנו בחדרים זה ליד זה ללא יכולת לזוז. רוב האנשים לא היו לבושים. בלטה העובדה שהאנשים התכוננו בחפזון. רוב היהודים היו עניים. לא הוגשה כל עזרה רפואית. רוב המשפחות נשארו בלי כל מזון. בתחנת הרכבת הוכנסנו לתוך קרונות משא דחוסים כבקר. הופקדה עלינו שמירה. בדרך לא הותר לנו לרדת מן הקרונות כדי לעשות את צרכינו הטבעיים."

הידיעה בדבר הגורל שפקד את יהודי יוון נפוצה בסופיה יום־יומיים לאחר ה־4 במרס. חרדה גדולה אחזה את יהודי סופיה, אם כי לא יכלו להעלות על דעתם שגורל דומה צפוי

8 בספרי "יהודי בולגריה בשנות המשטר הנאצי 1940—1944", תל־אביב, 1962, ימצא הקורא פרטים רבים על ההכנות לקראת הגירוש.

9 לפי החלטת הממשלה האנטי־פשיסטית בבולגריה — לאחר חילופי המשטר והשלטון ב־9 לספטמבר 1944 — הוקמו בתי־דין מיוחדים, שנקראו "בתי דין עממיים", שתפקידם היה לשפוט את האחראים לצירופה של בולגריה למלחמה, את פושעי המלחמה, את אלה שלקחו חלק ברדיפת היהודים ובעלי עבירות מסוגים אחרים. הרכב מיוחד של בית הדין העממי שפט את האחראים לרדיפות היהודים בבולגריה ואת העבריינים בפועל בעבירה זו. הפרוטו־קולים שלו מכילים עובדות רבות וחומר רב־ערך.

10 על יחסה של האוכלוסיה היוונית המקומית כלפי היהודים, בעת הגירוש, מדובר בדין וחשבון של הקונסול הגרמני בדראמה, דראגר, אשר נשלח ב־9 למרס 1943 אל ציר גרמניה בסופיה בקרלה. לפי דו"ח זה היוונים בדראמה ובקאב'אלה לא רק ניסו לספק ליהודים מצרכי מזון ולבוש, אלא בגלוי הביעו את אהדתם לנרדפים. בפעולות העזרה ליהודים לקחו חלק גם בולגרים בעלי השקפות שמאליות (בעיר דראמה). ד"ר רחמימוב (כיום תושב תל־אביב) קובע גם כן בעדותו שהאוכלוסיה היוונית הושיטה את עזרתה ליהודים.

להם. מחשבה אחת נקרה בלב כולם: כיצד להציל את יהודי יוון? הקונסיסטוריון המרכזי של יהודי בולגריה, אשר כנציגם הלגיטימי יתכן ויכול היה לקבל על עצמו את התפקיד הזה, למעשה לא היה קיים אותה שעה כמוסד יהודי עצמאי ובלתי תלוי. במקומו נטלו יוזמה כמה מיהודי סופיה אשר התנדבו לתפקיד הכבד והאחראי: להציל בכל דרך אפשרית את יהודי טראקיה ומאקדוניה. קבוצה זו של עסקנים יהודים כיוונה את מאמציה בשני אפיקים: לחץ והשפעה על הממשלה, כדי לבטל את צוו הגירוש, ופניה לנציגים זרים, כולל הנונציוס של האפיפיור, להתערב בענין וללחוץ על ממשלת בולגריה לבטל את רוע הגזרה. למותר לציין כי ליהודי סופיה לא היה באותה עת אפילו המושג הקלוש ביותר בדבר ההסכם שנחתם בענין זה בין בולגריה לגרמניה.

כמעט כל מאמצי ההצלה עלו בתוהו. מצד חוגי הממשלה ניתנה תשובה חד־משמעית: טראקיה ומאקדוניה הם אזורים כבושים על ידי גרמניה ולכן יכולים הגרמנים לעשות שם כאוות נפשם. חוץ מזה שטחים אלה הם בבחינת "שטח צבאי" והגרמנים טוענים שהם נוקטים צעדים אלה מטעמי בטחון. לממשלת בולגריה הוצעה גם הצעה אחרת: אם אין כל אפשרות להחזיר את יהודי טראקיה ומאקדוניה למקומות המושב הקוד־מים שלהם, יוגלו לאזורים מסויימים בתוככי בולגריה, הרחק מן הגבול. גם הצעה זו לא נתקבלה. הבולגרים טענו שאינם שולטים על המצב וגורל היהודים האלה נמצא בידי הגרמנים בלבד.

כמה מן הנציגים הזרים ענו באדיבות — ויחד עם זאת בתקיפות — שאין התערבות כזאת במסגרת סמכויותיהם. אחרים היו חסרי אונים לעזור או שלהיפך — קיננו בהם רגשות אנטי־יהודיים. תקווה קלושה היתה בהתערבותו של נציג האפיפיור. משלחת מיוחדת — בהרכב: ד"ר י. קלמי, עו"ד מסופיה, דוד ארדיטי, אשר נרצח באוגוסט 1943 בתחנת הרכבת במילנו על ידי פורעים פשיסטיים, וכותב השורות האלה — התייצבה בפני הנונציוס ב־6 או ב־7 למרס 1943. הלה — שהיה המוודה של המלכה יוהנה, אשת הצאר — הבטיח לדבר עם המלכה ועם נציגי המדינות הקתוליות: איטליה וספרד. ב־9 למרס 1943 — באותו לילה שבו היו צריכים לעצור, לפי התוכנית, 6,000 יהודים מיהודי בולגריה עצמה — נערכה פגישה שניה סמוך לשעה 7. הנונציוס הודיע שנציגי המדינות הקתוליות יתערבו לטובת אזרחיהן — במידה ויש כאלה בין העצורים במחנות. הוא גם הודיע שראש הממשלה, פרופ' בוגדאן פילוב, הבטיח לו לשחרר יהודים שהתנצרו ותלמידים שלומדים בפנימיות קתו־ליות. ואילו המלכה — לדבריו — הבטיחה לשוחח עם בעלה בנדון. ואמנם, 216 אזרחים איטלקיים, ספרדיים ותורכיים [11], אשר ישבו בערי יוון הכבושות, לא נשלחו לתאי הגזים.

עם סיום שלבה הראשון של הפעולה — ריכוז היהודים במחנות — הקומיסרים המקומיים המציאו דינים וחשבונות מפורטים לקומיסריון בסופיה. מתוך הדו"ח [12] שהכין הקומי־סריון על יסוד זה, ואשר נמסר לשר הפנים, מסתבר שנעצרו ונכלאו — על־מנת להמסר לגרמנים — 1089 משפחות שמנו 4055 נפש, לפי הפירוט כלהלן על פי מקומות המגורים: קומוטיני — 264 משפחות עם 878 נפש, דראמה — 113 משפחות עם 589 נפש, זיליקובו — 5 משפחות עם 18 נפש, קאב'אלה — 393 משפחות עם 1484 נפש, קסאנטי — 144 משפחות עם 526 נפש, סיריס — 103 משפחות עם 471 נפש, דידה־אגאצ' — 12 משפחות עם 42 נפש, טרזווישטה — 5 משפחות עם 19 נפש, סרא־שאבאן — 5 משפחות עם 12 נפש והאי טאסוס — 5 משפחות עם 16 נפש. למספר זה יש לצרף כמה עשרות צעירים שהיו מגוייסים למחנות עבודה.

על התלאות אשר עברו על יהודי יוון שגוייסו למחנות של עבודת כפיה סיפרו בעדותם לפני בית הדין העממי — ב־22 למרס 1945 — כמה צעירים יהודים מטראקיה. דבריהם נרשמו בפרוטוקול של בית־הדין העממי. אחד העדים, קרל דוד גטיניו, מסר בעדותו:

"ב־5 במרס בקירוב נמצאנו בפלוגת עבודה אשר עבדה ליד מסילת הברזל המובילה מטראקיה לגורנה־דג'ומיה. היינו 7 אנשים מקאב'אלה ומדראמה. עסקנו בהכנת מלט. מלאתי את המריצה ושרנו שיר יווני. בא הסגן ואמר: "אסור לשיר בעת העבודה" — והחל להכותני קשות. יום אחד היינו כל שבעת האנשים מתראקיה במעצר. אותו סגן היכה אותנו מכות קשות. לאחר המכות נשא לפנינו נאום: 'אתם, אמהותיכם ואבותיכם אשמים במלחמה, ולכן היטלר שולח אתכם לפולין. עליכם לעבוד בשביל גרמניה ולמות. אתם עובדים כאן משום שאתם אשמים במלחמה ובכל.' כבוד הנשיא שואל אותי למה עצרו אותנו ולמה היכו אותנו. אענה לו. כאשר אותו סגן נשא את הנאום, שאל לפתע: 'מה עשה א.א. במסדר'? איש לא ענה. אז אמר: 'צאו! אחד, שניים, שלושה, שבעה אנשים, כל אלה מתראקיה.' אחרי זה החל להלקותנו. הוא היכה אותנו לא כיהודים סתם אלא כיהודים מיוון. לאחר שהיכה אותי וקרע את חולצתי בא בן־דודי ונתן לי חולצה מפני שהייתי בתחתונים בלבד. בחודש מרס, קר. כשנודע לסגן תפס את בן־דודי והחל להכותו קשות. היכה אותו יותר מאשר אותי." [13]

— אדוני הנשיא, ברצוני לספר לך עוד פרט. פרט שהוא חשוב מאד. יראה אדוני! ב־7 במרס עבדנו בתחנה. עברו הרכבות עם הורינו. נודע לנו שאלה הם אנשי דראמה. גם אבי היה ביניהם. רציתי לראותו. הסגן לא הרשה לי. התחלתי לצעוק בכדי שאבי ישמע אותי. ידעתי שאיננו יכול לעזור לי... צעקתי... לא יכולתי לראות את הורי... למחרת בבקר הרשה לי סגן המפקד לנסוע לגורנה־דג'ומיה למחנה הריכוז אליו הועברו אנשי דראמה. נסעתי לשם וראיתי שהורי ואחותי היו ערומים לגמרי. אמרתי: אבא, האם אין לך מה ללבוש? הוא ענה: אמרו לנו בדראמה שכולם — עניים ועשירים — צריכים להשאיר את כספם מפני שבכסף זה המדינה תכלכל אתכם. חוץ מזה היינו דחוקים בזמן. בשעה 1 בלילה, כשבאו

11 מתוך דין וחשבון של הקומיסריון מה־31 למרס 1943.

12 הדין וחשבון — הסוקר את פעולת הקומיסריון מה־11 לינואר עד ל־31 למרס 1943 — נמצא ברשותי.

13 מן הראוי לציין שמספר קצינים גבוהים בצבא הבולגרי לא מסרו את יהודי יוון ששרתו ביחידות שהיו נתונות לפיקודם (פלוגות עבודה) וכך שלא ביודעין הצילו חייהם.

לעצור אותנו, לא היה פנאי לקחת את הנחוץ ביותר. נתתי לו את חולצתי. אדוני הנשיא יודע, אותה חולצה שבגללה ספג בן־דודי מכות. אחותי פרצה בבכי." הנשיא: — ואחרי זה? העד שותק.

עד אחר, יהודי מתראקיה בשם יוסף אדאטו, משיב לשאלות:

— „היכו אתכם"? — "כן, על לא עוול בכפנו". — "ומה היה אומר הסגן כאשר היה מכה אתכם"? — "כאשר היינו במצב "חופשי" היינו משוחחים פה ושם; אבל כשהוא היה פוקד 'דום!' לא היינו מחליפים מלה. לאחר שהיה אומר לנו 'אתם חופשיים', והיינו מתחילים לשוחח ביוונית או בהיספאניולית — היה מתחיל להכות אותנו." — "האם התיר לכם ללכת לתחנת הרכבת כשעברו בני־עמכם?" — "אז הפליא מכותיו מפני שלא רצה כי נלך לראות את הורינו."

עד אחר, ויטאלי סטרומצה, אמר בעדותו:

— "למה היכו אתכם"? — "משום שהיינו יהודים מיוון." — "האם היה מקרה שכלאו אתכם, שבעה אנשים בעת ובעונה אחת?" — "הוא הוציא אותנו מהמסדר וכלא אותנו." — "מי היכה אתכם יותר?" — "הסגן, ואחריו — הטבח. שפכו עלינו שלושה דליים של מים, כדי שלא נוכל לישון." — "במה היכו אתכם?" — "במקל בעובי של 3־4 ס"מ."

לאחר שהייה קצרה במחנות הזמניים הועברו יהודי תראקיה ומאקדוניה למחנות ריכוז בתוך גבולותיה הישנים של בולגריה. יהודי קומוטיני, דדה־אגאצ' וקסאנטי נשלחו לדופניצה; יהודי דראמה, סיריס וקאב'אלה נשלחו לגורנה־דג'ומיה. במחנה הראשון נכלאו 1383 יהודים ואילו בשני — 2672 יהודים. הנסיעה מתראקיה ומאקדוניה לבולגריה היתה בקרונות משא כשהמטען החי עמוס כבקר. עייפים, נפחדים ומדוכאים חצו יהודי יוון ארץ זרה, לקראת עתיד קודר ומעורפל, וזה אף הגביר את אי־השקט בלבבותיהם.

אף יהודי מתראקיה ומאקדוניה לא חזר ממחנות הריכוז ואיש איננו יכול לספר על הקורות אותם בעת הגירוש. מרקו פרץ, תושב סופיה, אשר הוגלה לתראקיה ועשה יחד עם יהודי קסנטי את הדרך עד דופניצה, מסר בעדותו:

"העבירו אותנו לקרונות פתוחים. אלה היו השעות הקשות ביותר בנסיעה החל יורד גשם שוטף ואחריו באה רוח חזקה. כולם היו רטובים, רעבים וכמהים למעט שינה. הם הצטופפו זה ליד זה על מנת להתחמם קמעה. בכל תחנה בדרך חקרו ודרשו המגורשים לקרוביהם, אב, בן, אח, או קרוב משפחה אחר, אשר עבדו לאורך מסילת הברזל. ואמנם נערכו פגישות קורעות את הלב כאשר יהודי רץ לאורך הקרונות כדי לראות, ואולי בפעם האחרונה, את הוריו, את ילדיו או את אשתו. ואם בר־מזל היה האיש וזכה למצוא בין הנוסעים מישהו מיקירי נפשו, בכי ודמע חנקו את ה"שלום" האחרון שהחליפו ביניהם. אפילו אלה שלא ציפו לאיש, או שחיפשו ולא מצאו, התייפחו בבכי. אך מה היו רגשותיהם של המובלים לטבח?

לפי דרישת הצלב האדום בסופיה נשלחו מספר רופאים ואחיות, יהודים, לאחת מתחנות הביניים שם נקבעה החלפת רכבות. העדויות אשר נמסרו מאוחר יותר על ידי אחת האחיות, גב' נורה לוי, ועל ידי אחד הרופאים. ד"ר קונפינו, כיום תושב תל־אביב, מציירות תמונה אשר קשה להאמין שהתרחשה במציאות.

"הרכבת הגיעה לתחנה סמוך לשעה 9 בלילה. הנוסעים נצטוו לעבור לרכבת אחרת. ירד גשם חזק מלווה סערת־רוח קרה. חושך שרר בתחנה, פרט לאור קלוש שהפיצו כמה מנורות נפט. נציג הקומיסריון הורה לבצע את ההעברה כמה שאפשר יותר מהר. את הוראתו ליווה בהצלפות שוט חסרות רחם, על ימין ועל שמאל. משהבחינו השוטרים בדרך דירבון זו החלו גם הם מכים בקתות רוביהם. מאחר וכל זה ארע לאחר נסיעה רצופה של חצי יום, ביקשו היהודים רשות לעשות את צרכיהם תשובת נציג הקומיסריון היתה שאין פנאי לכך. לפי העדות שמסרו שתי אחיות כל הציוד הרפואי שהועמד לרשותן, כדי להגיש עזרה לאלפים נפש, היה: "מספר בקבוקי יוד, ואלריאן, טיפות לכאב בטן, כמה בקבוקונים שהכילו מ־20 עד 50 כדור אספירין, מספר תחבושות ו־100 גרם צמר גפן. נתנו לנו גם מזרק אך ללא אמפולות." ועוד: "למרות זאת לא התבייש הקומיסאר פופוב, שנשלח מסופיה, להעיר כי אנו מבזבזים את התרופות... אם כי אלה לא יכלו לספק את הצרכים של הנוסעים בקרון אחד בלבד."[14]

אותו נציג של הקומיסריון אסר על האחיות לתת מים חמים לנוסעים אשר קפאו מקור.

אחרי נסיעה של מספר שעות הגיעו יהודי יוון לתחנה אחרת ונצטוו שוב להחליף את הרכבת. האחות אשר הוצבה בתחנה זו מסרה בעדותה: "הם נסעו בקרונות פתוחים, בלילה קר וגשום, ובתנאים אלה חצו את ההרים במעבר צר בו נשבו רוחות עזות. מדי בוקר הגיעו לסימיטלי[15] רכבת או שתיים. המחזה לא ניתן לתיאור. מכוסי פיח, לבושי סחבות או עטופי מחלצות, בעלי חזות נפחדה, חסרי מזון ונעדרי שינה במשך יום־יומיים; אחדים מהם לעסו לחם־תירס קשה, אחרים — קמח־תירס, אורז יבש או שעועית לבנה."[16]

בתום נסיעה בתנאים בלתי אנושיים ולאחר שלש החלפות של רכבת, הגיעו יהודי תראקיה ומאקדוניה לעיר דופניצה — עייפים עד מוות, רעבים ללחם וצמאים לטיפת מים. בחצות הלילה הובלו למחסני הטבק ושם נשארו 10 ימים כשעוברים עליהם יסורי גיהינום ממש. אחרי כן שוב הועמסו כבקר על קרונות המיועדים להעברת בהמות והוסעו לעיר הנמל לום שעל שפת הדנובה.

על עשרת הימים במחנות הריכוז של דופניצה וגורנה־דג'ומיה נמסרו עדויות של כמה פקידים בולגרים, שהיתה להם גישה למחנות, וכן של כמה רופאים יהודים שנשלחו על ידי הקומיסריון לדאוג לנקיון במחנות[17]. עדויות אלה מצביעות על כך כי במחנות נעדרו התנאים האלמנטריים ביותר. על אף הקור העז נאסרה הסקה כלשהי במחסנים ששימשו למגורים. היציאה לחצר הותרה למשך שעתיים בלבד (רק בשעות הבוקר). בתוך המבנים עצמם לא היו בתי־שימוש ואף לא כיורים למים

14 פרוטוקול בית־הדין, עמוד 1462.
15 תחנת רכבת לא הרחק מן הגבול היווני־בולגרי.
16 פרוטוקול בית־הדין, עמ' 1504—1505.
17 ר' ספרי "יהודי בולגריה בשנות המשטר הנאצי", עמ' 145—146.

זורמים. מי שלא עשה את צרכיו — פשוטו כמשמעו — במשך אותם שעתיים בבקר — נגזר עליו להמתין ולהתאפק במשך כ־24 שעות. מיטות לא היו כלל, אך גם הדרגשים לא הספיקו לכולם. המזון היה דל ובעל איכות ירודה. הקומיסריון בדופניצה התיר ליהודי המקום להביא אוכל ולבוש לכלואים במחנות. ברם, הוברר לאחר מכן שהמצרכים שהובאו כלל לא הגיעו לכתובת לה נועדו. שומרי הסדר החרימו את הכל. על עבירה קטנה ביותר, כגון הסתכלות דרך חלון מסורג או נסיון לשוחח עם מישהו מיהודי המקום — הוטלו עונשים כבדים. מעשי האונס וההתעללות לא נפסקו. היחידים שהיתה להם גישה חופשית למחנה היו פקידי הקומיסריון בסופיה, סוכני הגסטפו וטיפוסים אפלים למיניהם אשר היו באים לרוות נחת מסבלם של היהודים. בין המבקרים הרמים היו בלב ודאנקר. הראשון היה כה מרוצה ממה שראו עיניו, עד כי ציווה לצלם ככל שאפשר יותר צילומים — שחלקם נשתמר עד היום — כדי להנציח את שפלותו.

לאחר שהות של 10 ימים בשני מחנות: המחנה בדופניצה והמחנה בגורנה־דג׳ומיה, הועברו יהודי יוון ב־4 רכבות לעיר הנמל לום. ב־18 למרס 1943 יצאה הרכבת הראשונה מגורנה־דג׳ומיה כשהיא מובילה 1985 יהודים ב־28 קרונות. ב־19 למרס יצאה רכבת שניה — שוב מגורנה־דג׳ומיה — עם 692 יהודים שנדחקו ב־8 קרונות. באותו יום יצאה רכבת שלישית מדופניצה, עם 1380 יהודים שהועלו על 28 קרונות, ורכבת רביעית מפירוט [18] עם 158 יהודים שהוכנסו ב־3 קרונות. בסך הכל הגיעו ללום 4215 יהודים. בולטת כאן העובדה שבעוד שמחנות הריכוז הזמניים קלטו 4055 יהודים שהובאו מערי יוון, הרי לעיר לום הגיעו 158 יהודים יותר. אלה הם ברובם הגדול יהודים מפירוט [19] וכן מספר צעירים אשר גוייסו קודם לכן למחנות עבודה. הם נעצרו במחנותיהם ונשלחו ישר למחנה בדופניצה.

18 פירוט, זו עיירה בטריטוריה יוגוסלבית (סרבית), אשר נכבשה על ידי הגרמנים ונמסרה לבולגריה "לניהול זמני". ב־10 למרס נאסרו כל היהודים בעיירה זו לפי פקודת הקומיסריון בסופיה (158 במספר) והוגלו יחד עם יהודי יוון. איש מהם לא נותר בחיים.

19 בהזדמנות זו אביא קטעים ממכתב שנשלח מעיר פירוט אל נציג הסוכנות היהודית בקושטא בחודש פברואר 1943, שבועות מספר לפני שנערך הגירוש.

"פירוט 25.2.43
אחי היקרים
נודע לי שאתה מתכוון לשלוח אלינו את הדודה עליה. שמחנו מאד על כך. אנו מבקשים אותך, אחי האהוב, לשכנע אותה שתבקר את כל הקרובים שהתאספו כאן. אלה מפירוט וסקופיה ברצונם לראות את דודה עליה, בו בזמן שקרובינו אשר נשארו בסרביה לא יכולים ליהנות מאושר זה. יכול אתה להרגיש באיזו שמחה אנו מחכים לבואה של הדודה אשר תעודדנו ותצילנו.
מספר גדול של ידידים רוצה לראות את דודה עליה כאילו הכירוה. אנו, אשר הכרנו אותה ובאנו במגע אתה, מאמינים כי ראויים אנו לתשומת לבה.
ידוע לך כי זרים אנו כאן ועל כן דרושה לנו עזרתה המהירה של הדודה עליה. בוודאי יודע אתה על אחי אשר נמצא בפלשתינה. כתובתו היא נסים אברבנאל, קיבוץ שער העמקים. אתה יודע שדוד שומר צעיר נפטר ביוגוסלביה כתוצאה ממחלה קשה.
וכעת דרישת שלום לדודה עליה ודודי בקיבוץ הארצי. מסור נא לו שאנו מחכים באי־סבלנות.
אחיך רפאל
כתובת: רודולף אברבנאל, פירוט"

בדופניצה, בגורנה־דג׳ומיה ובפירוט הועלו היהודים לקרונות משא ממש כבקר ובצפיפות איומה של 60 עד 70 נפש בקרון. הקרונות נסגרו לגמרי והאוויר חדר רק דרך סדקים דקים. לא הותקנו מראש כל סידורים הגיינים שהם. על תנאי הנסיעה מדופניצה ללום לא ידוע דבר מפני שאיש מן המגורשים לא חזר.

לראשי ועד הקהילה בסופיה נודע שיהודי יוון עומדים לעבור דרך תחנת הרכבת של סופיה בדרכם ללום. נערכה מגבית בזק לאיסוף עזרה מסוג כלשהו. במשך ימים ספורים נאספו כמויות גדולות של תרופות, מצרכי מזון ובגדים. בקושי רב — ותודות למר בוריס תג׳ר מסופיה — התיר הקומיסריון למשלחת בת 3 אנשים להמצא בתחנת הרכבת בעת מעבר הרכבות כדי למסור את כל מה שנאסף לנוסעים ברכבות. בהשפעתם ובהתערבותם של כמה רופאים יהודים החליט הצלב האדום לשגר לתחנת הרכבת מספר אחיות על מנת לתת לילדים כוס חלב או כוס תה חם. למר בוריס תג׳ר נודע מתי בדיוק יעברו הרכבות דרך התחנה בסופיה. החפצים והחומרים שנאספו נשלחו לתחנה בכמה משאיות. אנשי הקומיסריון קיבלו אותם אך הודיעו שחלוקתם תיעשה רק בלום, ואילו לחברי המשלחת לא ניתן אפילו להכנס לתחנה, למרות שקודם־לכן הבטיחו זאת. העזרה שאספו יהודי סופיה לא חולקה לא בסופיה ואף לא בלום. בחלקה היא חולקה בין אנשי המשמר, חלק אחר נמכר לצוענים בעיר לום וחלק נמצא כעבור שנה בחנות של הקומיסאר בלום (בן דודו של הקומיסר הראשי בלב).

האחיות של הצלב האדום סיפרו לאחר מכן שבמשך זמן ארוך לא יכלו להשתחרר מן הרושם המזעזע שהשאירה עליהן פגישתן עם נוסעי הרכבות, אשר היו כלואים בתוך הקרונות במשך 24 שעות תמימות ללא מים, ללא אוויר וללא אפשרות לעשות את צרכיהם הטבעיים.

הרכבות עברו דרך התחנה בסופיה ב־19 למרס בלילה. לעיר לום הן הגיעו ב־20 למרס. בו ביום החלו "מעמיסים" את יהודי יוון על אניות אשר המתינו כבר כמה ימים בנמל.

יהודי תראקיה, מאקדוניה ופירוט נמסרו בלום לידי הגרמנים ועזבו את הטריטוריה הבולגרית. ב־20 במרס יצאו מהנמל שתי אניות: "קארה־גיאורגי", עם 1100 נפש על סיפונה, ו"ויוודה מישיג" עם 877 נפש. למחרת יצאו עוד שתי אניות: "סאטורנוס", עם 1256 נפש ו"צאר דושאן", עם 980 נפש. בסך הכל הוציאו אניות אלה מגבולות בולגריה, בין ה־20 ל־22 למרס, 4213 יהודים. לכל מגורש ניתן מזון ל־8 ימים. הנסיעה עד וינה ארכה 10 ימים. מווינה הועברו יהודי תראקיה, מאקדוניה ופירוט, דרך קאטוביץ, לטרבלינקה.

איש מבין 4213 הנידונים למוות לא הצליח להתחמק מצפורני המוות. ואם כי למחנות ההשמדה נשלחו יהודים ממרבית הקהילות באירופה, הרי בכל־זאת אחוז מסויים נשארו בחיים. כיצד אפשר להסביר את העובדה שאיש מ־4213 אלה לא חזר?

בספרו של מיכאל מולכו, אשר הזכרנו לעיל, כותב המחבר:

"כעבור מספר ימים הם — הכוונה ליהודים שהיו במחנות של דופניצה וגורנה־דג'ומיה — נשלחו ללום־לומינה [20], על שפת הדנובה, שם הועלו על אניות שהפליגו לעבר וינה. לפי טענת הבולגרים עדר אומלל זה עמד להמסר לידי הגרמנים בלום־פאלנקה. אך נראה שהאניות מעולם לא הגיעו אל יעדן ונוסעיהן טובעו בדנובה. עובדה היא, שאיש מיהודים אלה לא נשאר בחיים." [21]

מן הדין לציין שהנחתו זו של מ. מולכו מבוססת על כמה אי־דיוקים. האמת היא שיהודים אלה נמסרו לידי הגרמנים בלום־פאלנקה על ידי שלטונות בולגריה. זה נקבע בפרוטוקולים של המסירה והקבלה. גם לא נכונה טענתו של מ. מולכו כי האניות לא הגיעו ליעדן. האמת היא שהן הגיעו לוינה ומשם הועברו יהודי יוון, ברכבות, לקאטוביץ. מולכו טוען עוד שיהודים אלה טובעו בדנובה. ההיסטוריון רייטלינר איננו מקבל את הגרסה הזאת. לדעתו, העובדה שאיש מן הקבוצה הזאת לא נשאר בחיים איננה יכולה להיות הוכחה לכך שכל היהודים האלה טובעו בנהר. הוויכוח הזה בין השניים עדיין לא הוכרע.

ומהי גירסתי? — על סמך המסמכים שיש היום בידינו, אין לקבוע באיזה מקום בדיוק טובעו יהודים אלה, באיזה תאריך קרה הדבר וכמה נפשות מצאו את מותן במימי הדנובה. אולם על יסוד שורה של עובדות והוכחות אפשר להגיע למסקנה שחלק מיהודי יוון ופירוט טובעו בדנובה תוך כדי הנסיעה מלום־פאלנקה לווינה.

ליקטתי, סידרתי ואני מביא עובדות אלה כדי להוכיח כי הגרמנים נקטו גם שיטה של הטבעה המונית של יהודים כדי להגשים את שאיפתם: השמדתו הטוטלית של העם היהודי. מן הראוי שגם כותבי דברי הימים של יהודי תראקיה ומאקדוניה יחפשו חומר על פרשה זו כדי לשפוך אור על טראגדיה נוראה זו שהתחוללה באותם הימים.

כאשר בלב הגיע להסכם שחתם עם דנקר, וכשממשלת בולגריה אישרה אותו ב־2 לפברואר 1943 — ידעו בדיוק מה יהיה גורל המגורשים. מתוך כך גם הכניסו להסכם שתי נקודות עקרוניות. בסעיף 3 (ג) של ההסכם נאמר: "במידה והיהודים המהגרים אינם משוללי אזרחות, יש לעשות זאת בעת יציאתם מן הטריטוריה הבולגרית". ואילו בסעיף 8 נאמר: "בשום מקרה לא תדרוש ממשלת בולגריה החזרתם של יהודים שהגרו". נוסח ברור. הממשלה ידעה שכל היהודים המגורשים יושמדו ואיש מהם לא יישאר בחיים. משום כך בהסכם מדובר לא על "היהודים" שהוגלו אלא על "יהודים" שהוגלו, כלומר, ממשלת בולגריה לא תדרוש החזרתם של בודדים.

[20] עיר כזאת לא קיימת. הכוונה בוודאי לעיר לום־פאלנקה.

[21] מולכו, "אין ממוריאם", עמ' 105.

בהסכם נקבע מה יהיו הסידורים הטכניים של הגירוש. ולא רק נאמר שיוסעו היהודים ברכבות, אלא נקבע בדיוק המקום, הזמן ומספר הרכבות שייצאו מבולגריה בדרכם לאזורים המזרחיים. על אניות לא נאמר מלה. נראה שלאחר חתימת ההסכם נערכו שיחות נוספות בין "שלושת הגדולים": שר הפנים גאברובסקי, הקומיסאר בלב ואיש הגסטאפו דאנקר. בשיחות אלה הועלה ונתקבל רעיון מחריד: הטבעת המגורשים, או חלקם לפחות, במימי הדנובה. המטרה הלא היתה להשמיד את היהודים וככל האפשר מהר יותר. וכיוון שאין הדבר יכול להתבצע בתוך גבולותיה של בולגריה, הדרך הקלה והיעילה ביותר היא: הטבעה המונית בעת הנסיעה. העובדות שאביא להלן מוכיחות כי התנהלו שיחות בכיוון זה, נתקבלו החלטות ואף בוצעו.

1. בהסכם מדובר על הסעה ברכבות. אולם בתוכנית הפעולה, שנתגלתה בקומיסריון, נאמר בסעיף הדן בצורת המסירה: "היהודים יועברו ממחנות אלה — כלומר דופניצה והאחרים — ברכבות גרמניות" [22]. בדינים וחשבונות של הקומיסריון ובצווים שהוציא משרד הפנים מדובר רק על רכבות. על עיר הנמל לום ועל אניות, לא מדובר בכלל. ובכל־זאת ב־19 למרס לא הועברו היהודים ברכבות גרמניות אלא נשלחו לעיר לום ברכבות בולגריות, ושם כבר המתינו מה־17 למרס האניות הגרמניות. היהודים לא נשלחו "במקרה" ללום והאניות לא הגיעו "במקרה" לנמל זה. הכל נקבע מראש, ולכן הרכבות הופנו לעבר לום ואילו האניות הופנו מווינה לאותו יעד. ההסכם שונה, איפוא, על ידי שלושת התליינים ונקבע נתיב הנסיעה על הדנובה מתוך כוונה זדונית להטביע את היהודים עוד בדרך.

2. "שלושת הגדולים" ידעו שהיהודים יועלו בעיר הנמל לום על 4 אניות. בלחץ דעת הקהל בסופיה נכנע שר הפנים גאברובסקי לדרישת הצלב האדום ובצוו מס' 2219, שפרסם ב־18 למרס [23] הורה לשלוח לעיר לום 4 רופאים, רופא לכל אניה, אשר יפליגו עם האניות ויקבלו לידיהם את הטיפול הרפואי במגורשים. הרופאים נסעו מסופיה ללום. ב־19 למרס בלילה הגיע ללום הקומיסאר בלב. לפי הוראתו הועלו על כל אחת מן האניות "סטורנוס" ו"צאר דושאן" שני רופאים בעוד ששתי האניות הנותרות הפליגו ללא רופאים. כוונתו של בלב היתה ברורה: למנוע נוכחותם של עדי ראיה בשתי האניות.

3. דאנקר הציג לקומיסריון בסופיה שתי קבלות על הוצאות הגירוש. קבלה אחת נושאת את התאריך: 27 למרס 1943. זוהי קבלה על הוצאות הנסיעה באניות "צאר דושאן", "קארה־גיאורגי", "סטורנוס" ו"ויבודה מישיג" של 4219 יהודים מגורשים, וכן של מלוויהם הבולגרים והגרמנים (!). לפי קבלה שניה, מ־28 למאי 1943, דרש דאנקר סכומים "עבור השחתת רכוש מצד המהגרים באניות "סטורנוס", "קארה־גיאורגי" ו"צאר דושן" [24]. בקבלה זו לא נזכר שמה של האניה הרביעית

[22] גרינברג, "מסמכים", סופיה, 1945, עמ' 17.

[23] גרינברג, שם, עמ' 96.

[24] הקבלות שמורות בארכיון בסופיה. הפרוטוקול שנערך על ידי הקומיסריון בעקבות תשלום ההוצאות נמצא בארץ הודות למר הלוי אשר דאג להעבירו לישראל.

"וויבודה מינצ'ו" וזו דווקא אחת האניות בה לא היה רופא. נשאלת השאלה: מדוע היהודים פגעו דווקא בשלוש האניות הנותרות ואילו באניה זו, בה לא היה רופא, לא השחיתו כלל רכוש? נראה לי שהמסקנה שאפשר להסיק ברורה ביותר.

4. באניה "צאר דושן" הפליג גם הרופא ד"ר ויקטור גיאורגיאב ניקולוב. עם שובו לבולגריה הוא הגיש דין וחשבון לקומיסאריון בו נאמר בין היתר: "כיוון שהאניה לא יכלה לשאת את המטען הכבד נאלצו השלטונות המוסמכים לקשור בנמל מולדבה, אשר ברומניה, סירה נגררת[25] שאליה הועברו הגברים הבריאים יותר, ואילו באניה נשארו כל החולים והילדים ואמהות עם ילדים חלושים"[26].

הדין וחשבון דלהלן מחזק אותי בדעתי, כי הגרמנים רצחו תוך כדי הנסיעה חלק מן היהודים המגורשים:

א. הגרמנים ידעו עוד בעיר הנמל לום כי אניות כגון אלה אינן יכולות לשאת אלף נוסעים על סיפונן. לכן, אילו רצו, יכלו להעלות את היהודים על 5 אניות או להעביר חלק לסירה נגררת. הם לא עשו זאת כדי לא לגלות את הכוונה הנסתרת, משום שכל מי שהיה רואה כי מעלים את האנשים על סירה נגררת היה מבין כי מתכוננים לחסל אותם. הגרמנים, אשר ידעו איזה רגשות רוחשים ההמונים הבולגרים ליהודים, לא רצו להסתכן בצעד מעין זה. אניה חמישית לא היתה בנמל באותו רגע מפני שדאנקר הזמין רק ארבע.

ב. הנמל מולדובה איננו נמצא הרחק מהנמל של לום. הגרמנים הכינו מראש שם סירה נגררת. הכל תוכנן מראש. הסירה הנגררת לא היתה "במקרה" בנמל באותו יום.

ג. ד"ר ויקטור ניקולוב אומר בדין וחשבון שלו שנסיעתם ארכה 10 ימים. רופא אחר, ד"ר חריסטו מינדיזוב, אשר ליווה את אחת האניות, אמר בעדותו בפני בית־הדין העממי, ב־16 למרס 1945: "נסענו עם הסירה הנגררת 7 ימים". מה ארע לאותה סירה נגררת לאחר היום השביעי? מאחר ואין היא מצויידת במנוע אין היא יכולה להגיע לווינה בכוחות עצמה. היכן הפקירו אותה ומדוע הפקירו אותה? מה היה גורל היהודים שהיו באותה סירה? התשובה יכולה להיות רק אחת: הסירה הופקרה אי־שם במעלה הדנובה כיוון שלא היה יותר צורך בה ואיש לא התענין בגורל מטענה החי. במשך 7 ימים אלה היהודים, אשר היו כלואים בבטן הסירה, נחנקו או מתו מרעב וצמא.

ד. ד"ר חריסטו מינדיזוב אמר בפני בית־הדין: "כאשר הגענו לווינה התלוננו הגרמנים על כך שהבאנו להם חומר אנושי גרוע מאד. הם החלו מיד מעמיסים את האנשים על קרונות... העמיסו אמהות עם ילדים, חולים וקשישים...". כאשר העד נשאל האם חומר אנושי זה יכול היה להיות מנוצל על ידי הגרמנים ככוח עבודה, השיב: "לדעתי אין אפשרות להעביד חולים, קשישים ואמהות עם ילדים." העד[27] לא הזכיר גברים וצעירים, המוכשרים לעבודה, מפני שכאלה לא הגיעו לווינה עם האניה. אלה הועברו לסירות נגררות, לאחר ההפלגה מלום, ואיש לא מזכיר באיזה מקום שהוא שסירות נגררות כאלה הגיעו לווינה.

ה. העד ד"ר צנוב, אשר ליווה את האניה "סטורנוס", אמר בבית־הדין: "כאשר הגענו לווינה קצין גרמני, עם שוט ביד, פשוט עמד על ראש הנשים והילדים ובדחיפות זירז אותם לעלות לקרונות". גם עד זה איננו מזכיר את המלה "גברים".

ו. בעדות אחרת אשר מסר ד"ר מינדיזוב בכתב נאמר: "בווינה קיבלו אותנו בקרירות ואמרו שהבאנו חומר אנושי גרוע מאד... אסרו עלינו לנסוע לקאטוביץ (אם כי בדרכונינו הוטבעו בסופיה ויזות לקאטוביץ)"[28].

ז. ד"ר צנוב אמר באזני בית־הדין שהגרמנים שאלו תכופות "היכן הגברים"? הגרמנים שהיו בנמל ווינה, ואשר לא ידעו מה קרה עם היהודים בעת הנסיעה, לא הסתירו את פליאתם מן העובדה שלא היו גברים ואת התמרמרותם על כך שנמסרו להם רק נשים, ילדים, חולים וקשישים.

ח. ד"ר ליאון אלפנדרי[29], אשר, עבד בשנת 1943, כרופא בעיר לום והיה חבר בוועד הקהילה, העיד באזני בענין זה: "פציינטים בולגרים שלי מלום, שהיו פקידים בחברת האניות הגרמנית, אמרו לי כמה שבועות אחרי הפלגת האניות, כי לא כל היהודים אשר היו על האניות הגיעו לווינה. על כך נודע להם מן הרופאים אשר ליוו את המגורשים."

ט. במכתב מה־26 למרס, מס' 1/א/6260/43[30], ניתנה ההוראה הבאה:

"1. בימים 25, 26 ו־28 במרס 1943 יתקבל בווינה על ידי משרד הביצוע של המרכז להגליית יהודים, כל יום מ י ש ל ו ח א ח ד (ההדגשה שלי) של יהודים מבולגריה, אשר יישלחו הלאה ל...

2. לשם העברת המשלוחים למקום יעודם יישלחו קבוצות שומרים כלהלן:

ביום 25 למרס 1943 קצין משטרה אחד ו־15 שוטר;
ביום 26 למרס 1943 קצין משטרה אחד ו־24 שוטר;
ביום 28 למרס 1943 קצין משטרה אחד ו־15 שוטר."[31]

25 סירות נגררות על ידי אניות במורד הדנובה והמיועדות בעיקר להעברת חיטה מנמלי הדנובה לנמלי הים השחור. אלה הם כלי־שיט בנויים מברזל; אורכם 60—80 מטר ורוחבם 5—6 מטר. אין בהם לא חלונות ולא דלתות. על הסיפון קבועים מספר פתחים — עם מכסים של ברזל — דרכם מבוצעת פעולת הטעינה או הפריקה של החיטה. כאשר הסירה טעונה נסגרים מכסים אלה הרמטית מן הספון. בשני הקצוות של הסירה קבועים שני מאווררים. מובן מאליו שבבטן הסירה אין כל אביזרי שירות או סידורים הגיינים כלשהם. אם סירה כזו תעביר אנשים במקום חיטה, כשהמכסים סגורים והמאווררים לא פועלים, אין ספק שתוך ימים ספורים ייחנקו הנוסעים או ימותו מצמא. ויש להניח כי כך הועמסו היהודים על סירות אלה, כי לו השאירו אותם על הסיפון רבים היו קופצים ומגיעים לחוף.

26 ב. ארדיטי, "יהודי בולגריה בשנות המשטר הנאצי", עמ' 153.

27 הפרוטוקולים של בית־הדין העממי מחודש מרס 1945.

28 גרינברג, "מסמכים", עמ' 122.

29 כיום רופא בתל־אביב.

30 המכתב נמצא בתיק ארכיון "יד ושם", ירושלים. תיק זה מכיל מסמכים על פעולת המחלקה המיוחדת במשטרת וינה אשר תפקידה היה לסייע ולפקח על העברת היהודים למחנות הריכוז.

31 ב. ארדיטי, "יהודי בולגריה בשנות המשטר הנאצי", עמ' 155.

ממכתב זה מסתבר שבווינה ציפו בכל יום לאניה אחת. אולם מלום יצאו 4 אניות עם יהודים. מתוך כך נשאלת השאלה: לאן נעלמה האניה הרביעית?

כל סיכום העובדות והראיות שאני מביא בשורות אלה מוכיחות בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים שיהודי יוון ופירוט נמסרו לגרמנים בעיר הנמל לום ושם הועלו על 4 אניות. חלק מנוסעי שתי האניות הועברו לסירות נגררות תוך כדי ההפלגה בדנובה. לווינה הגיעו רק שלוש אניות. האניה הרביעית והסירות הנגררות, שם רוכזו הגברים, לא הגיעו לווינה, הם נעלמו בדרך. אלה שהגיעו לווינה, קשישים, נשים, ילדים וחולים, נשלחו לאושביץ, דרך קאטוביץ, ושם נרצחו בתאי הגזים ובכבשני המוות. יוצא שחלק מיהודי יוון נרצחו כבר בעת הנסיעה וחלק שני — הורעלו ונשרפו במחנות ההשמדה.

4061 יהודים מתראקיה, ממאקדוניה היוונית ומפירוט נמסרו לגרמנים על ידי שלטונות בולגריה, ב־20 וב־21 למרס 1943, בעיר הנמל לום.

איש מהם לא נשאר בחיים. איש מהם לא חזר. איש אינו יודע מי הם רוצחיהם. איש לא דאג לגלות זהותם של פושעים אלה. איש לא הענישם. איש איננו יודע היכן טמון עפרו או אפרו אפילו של אחד מאלפי הקרבנות. איש לא הניח פרחים על קברותיהם. איש לא ניסה לנקום את דמם.

במחנות הריכוז וההשמדה

"בירקנאו"

(יומן)

מאת ד"ר אלברט מנשה

ד"ר אלברט מנשה, אחד מטובי הרופאים השאלוניקאים, נשלח למחנה ההשמדה באושוויץ בו ניספו אשתו ובתו באופן מזעזע. את סבלו הגופני והנפשי תיאר ד"ר מנשה אחרי הנצלו מהמוות ואחרי התיישבותו באמריקה, בספר באנגלית בשם "בירקנאו", ספר שעשה רושם כביר.

הודות לבן־אחיו דוד ז"ל, הד"ר רוברט מנשה, רופא בית חולים בפתח־תקוה, ובהסכמת המחבר, אנו נותנים פה קטעים אחדים מהספר, אשר בתור חיבור של עד ראיה רגיש ומבין מהנוראות שעברו עליו ועל חבריו לסבל, נותן מושג קורע לב אבל נאמן ומאופק מהטרגדיה של מחנות ההשמדה.

... הנסיעה בקרונות המוות (משאלוניקי עד מחנה הריכוז) נמשכה שמונה ימים בתנאים שאין ביכולתי לצייר. דחוסים בקרון בהמות שבעים נפש יחד, ביניהם ילדים קטנים המיללים בלי הפסק, וכמעט בלי מים, תוך הכרח לכל אחד לעשות צרכיו בפני אחרים, לא חלמנו אלא על אפשרות שיבוא קץ לגהינום זה ויהא מה שיהיה.

שמיני ביוני. הרכבת נעצרת. מופיע באותיות לבנות על רקע אדום השם "האושוויץ", השעה היתה שש בבקר. דלת הקרון נפתחת וכנופית אסירים מתפרצת ומצווים עלינו לרדת, תוך קריאות "שנל", מלה שהיתה צריכה לצלצל באוזנינו תמיד בצלצול מאיים. יורד גשם וטובעים בבוץ עד הקרסוליים. חיילים גרמנים מ־ס.ס. מקיפים אותנו כשבידיהם כידונים ומקלעים המופנים אלינו. אבל אמבולנס של הצלב האדום עומד ממולנו. דבר זה נותן לנו תקוה ליחס אנושי, תקוות שוא כפי שהתברר מהר.

היינו 880 איש ובעזרת קריאות "שנל" והצלפות שוטים, מסדרים אותנו בשורות בפני שני קצינים. אחד מהם נותן סימנים ומפנה את האנשים אחד לשמאלו ואחד לימינו. נוצרים 4 קיבוצים: אנשים צעירים וחזקים; מבוגרים יותר; נערות מגיל 16 עד 25 בעלות מראה בריא, ולבסוף, נשים ילדים וילדות. את הזקנים ואת הילדים וכן את הנשים ההרות מעלים על משאיות, ביניהן אשתי אשר נגזר עלי שלא אראה אותה יותר, בעוד שבתי הוכנסה לקבוצת הנערות.

אני בין הבריאים. קבוצתי כוללת 300 איש. תחת משמר הנאצים מוליכים אותנו בגשם שוטף בלי המטען שלנו שנשאר ליד הרכבת. למרות סבלנו, אנו שמחים לראות שנשינו נשלחו במשאית ושלא תסבולנה מהגשם וההליכה המיגעת. ופתאם אנו מגיעים לפני שער, הכניסה ל"בירקנאו" הוא "האושוויץ". עוד לא ידענו שאנו נכנסים לגהינום. אנו רואים לפנינו מאות אנשים חוורים רזים לובשי קרעים העובדים תחת הצלפות שוטים כשמעדר או אֵת בידיהם, ואשר משגיחים הנושאים על זרועם המלים "קאפו", היו מעבידים אותם תוך ענויים זדוניים. מכניסים אותנו לצריף בעל המספר 15. עיפים עד מוות, ללא מקום ישיבה, אסור לנו אפילו לשבת על הארץ. פתאם מופיע אדם בעל פרצוף ידוע, אדם בשם ליאון יחיאל משאלוניקי, הוא היה משמש כמתורגמן וגם בתפקיד רושם רשימת האסירים. הוא אומר לנו במפורש: "דעו שהנכם במחנה המוות, נשיכם וילדיכם ברגע זה הם מתים, הוא מראה לנו באצבע את הבנינים אשר מארובותיהם יוצאים להבות ועשן, שם שורפים אותם; כל אחד מכם הינו עתה יחידי מכל משפחתו וגם זה מי יודע לכמה זמן; תחיו מעתה במצב גרוע מעובדי עבודת פרך; ינסה כל אחד מכם להחזיק מעמד כמה שאפשר". נאום זה נדמה לנו כדברי שגעון. אין אנחנו מאמינים לו, כי למרות הכל עוד מתקיימת התקוה בלבבנו, אך אין לנו זמן לחשוב הרבה. קבוצת אנשים, אסירים גם כן, הנקראים "שריי־בר" (רושמים) נכנסים תחת פיקוד קצין של ה־ס.ס., מחפשים בלבושנו לוקחים מאתנו כל מה שברשותנו, תכשיטים, שעונים, תעודות זהוי, וצלומים. אני מבקש רשות לשמור את תעודת הרופא שלי מהאוניברסיטה של טולוז וכן את תעודת פרס ראשון של חליל מהקונסרבטוריון של אותה העיר. "אלה הם תעודות יותר מדי יפות בשביל יהודי מלוכלך" היתה התשובה של הקצין; "מאידך, הוסיף בחיוך של לעג — לא יהיה מקום יותר לשימוש בהן".

מקעקעים על זרוענו השמאלית מספר. מספרי הוא מעתה 124,454. הרופא המכובד והחופשי ד"ר אלברט מנשה חדל

להתקיים, הוא רק מספר 124,454 וכל חייל גרמני או כל אסיר יש לו עליו זכות חיים או מוות. מביאים לנו ליטר של משקה שקוראים לו "מרק", ולמרות שהיה מסואב, אנחנו שותים אותו בתאבון בלי לשבוע. תחת הצלפות שוטים המעמיקות בבשרנו מכניסים אותנו למרחץ בו אנו מקבלים מקלחת קרה על אף הקור העצום, מגלחים את ראשינו ואחרי זה, במקום מלבושינו נותנים לנו בלויי סחבות. ענוי זה נמשך שתים עשרה שעות.

הבלוק

אנו מגיעים לפני בנין גדול עשוי לבנים, אורכו 75 מטר רוחבו 30 מטר וגובהו 10 מטר. לפני הפתח מחכים לנו זקן הבלוק, מזכירו ושלושה אנשים אחרים ביניהם גם הספר שלנו, הם יהודים פולנים המדברים צרפתית. להם זכות חיים או מוות עלינו, רשאים הם להמית בלי עונש כל אחד מהעצירים. רובם הם מחלאת המין האנושי. אחת הפעולות המוצלחות של הפו־ליטיקה הגרמנית היתה דוקא להשתמש לשם עינוי והשמדת היהודים דוקא באמצעות יהודים. הם מתחכמים למצוא דרכים, המשונות ביותר, כדי לגרום ענויים לאנשים הנתונים בידם מתוך תקוה שעל ידי זה ינצלו בעצמם מהמוות. בסוף דבר היו גם הם קורבן לחיה הנאצית אחרי שפסקו להיות לתועלת.

הסבירו לנו שבמשך שלשה ימים לא נשלח לעבודה כי אנו בהסגר. כל אחד מאתנו יקבל רבע לחם וקומץ מרמלד. מנהלי הבלוק הקטינו את מנת הלחם של כל אחד בקחתם חלק נוסף לעצמם. כל מחאה בענין זה גרמה למכת מקל בפרצוף. נותנים לנו שמיכה. המיטות הן זו על זו. בקושי יכולים לשכב בחורים אלה. אפשרות לשבת אין. בקריאות "כולם למיטה" מכריחים אותנו להשתרע במיטות, והמאחר מקבל בו ברגע מכות מהשומ־רים. ידידי העורך־דין שמטוב אללוף, כתוצאה ממכת מקל, נשברה רגלו ומהאינפקציה שנגרמה לו מת כעבור ימים אחדים.

אלפי פרעושים תוקפים אותנו ומוצצים את דמנו. אין אפשרות להתגרד ואף לא להתהפך מצד אל צד. מי שקם לרגע מקבל מכות רצח. הנקל לשער את הלילה האיום שעבר עלינו. במרוצת הזמן השלמנו עם הסבל הזה ועם מאות הכתמים האדומים שכיסו את כל גופינו. בשעה 4 בבקר פקודה לקום ולהתלבש בתוך 5 דקות. בשעה 5 שתית קפה מר, הדומה למין משקה שחור מעורר גועל, וזה כל האוכל שלנו עד הצהרים.

אדם אשר על זרועו סרט, בו מצוייר נבל, מופיע. הוא המנצח על תזמורת של בירקנאו. נודע לו שיש בינינו מנגן באקורדיון ומנגן בחליל והוא בא להודיע לנו שנהווה חלק מהתזמורת.

בפעם הראשונה שמענו ולמדנו במחנה פרושה של המלה "להסתדר". להסתדר פרושו למצוא דרכים, ישרים או מנוולים, למשוך ולשמור אף לגנוב כל דבר שהוא חלקי בגד, מזון, סיגר־יות, חתיכת לחם. האוכל הוא מרק מסואב, ואם יש בו חתיכת בשר, גוזל אותו אחד השומרים באומרו "אין זה טוב בשבילכם, זהו בשר ילדיכם ונשותיכם ולכן הוא טרפה".

למחרת היה חג נוצרי. את התזמורת שלנו מוליכים למחנה הנשים כדי לתת קונצרט. התרגשותי גדלה כשראיתי ממולי את בתי היקרה. היא עושה לי סימנים כדי להיודע מגורל אמה. ברוב טובו הודיע לי, ראש המחנה, שאין לי לדאוג לבתי כי היא תוכנס לתזמורת הנשים. ובכן היא נשארה עוד בחיים.

כאמור, גם בראותנו את הלהבות והעשן היוצאים דרך ארובות הבנינים הגדולים במרחק כמה מטרים מהמחנה שלנו, לא האמנו שהיה מדובר על משרפות בני אדם וחשבנו שרק את האשפה היו שורפים שם. עוד לא אבדה תקותנו; וכשלעצמי עצם היותי בתזמורת נתנה לי יתרונות ידועים שחיזקו בי את התקוה.

הקומנדוס

"הקומנדוס" היו גדודי פועלים. גדודים אלה היו מורכבים אחדים מכמה עשרות פועלים, ואחדים מאלף, לפי סוג העבודה שהוטלה עליהם. בראש כל גדוד עמד "קאפו" ולפעמים סגן "קאפו". הראשונים היו גרמנים רוצחים או גנבים ששוחררו במטרה מפורשת להיות התלינים של האסירים היהודים. בשביל אנשים כאלה, להרוג אדם זהו ספורט. הקאפו שלנו היה מתפאר שרצח בידיו בלבד שלשת אלפים איש.

התזמורת שלנו היתה מתאספת לפני הבלוק, צועדת תוך נגינה עד מקום ידוע, וזה לכבוד ראשי הבלוקים הגרמנים. ואחרי זה היא היתה פותחת במרשים בעוד כל הגדודים על אלפי אנשיהם הלכו למקומות העבודה, ואוי לו למי שהוא מהאסירים שלא צעד לקצב המנגינה. הטקס היה נמשך שלשת רבעי שעה תחת הטמפרטורה של 20 מעלות מתחת לאפס. ועלינו, בידים קרות כקרח וכשהבל פינו היה נהפך לקרח, להמשיך לנגן.

אחרי שאסירי הקומנדוס יצאו לעבודתם, היו חברי התזמורת חוזרים אל הבלוק, פושטים את מדי המנגנים, לובשים את לבוש העבודה והיו נרתמים לעגלות יד שעליהם לסחוב, כמו בהמות משא ויוצאים גם הם לעבודת הפרך הנכונה להם. עבודה זו היתה קלה יחסית בשביל בעלי מקצוע, וקשה וקטלנית בשביל אלה שלא הסכינו לעבודה או למלאכה: סופרים, עורכי־דין ולבלרים. לאלה נכונו עבודות כגון: חפירה, פצוץ אבנים, עמידה במים עד המותנים, רתימה לעגלות במקום סוסים וזה בקור של 20 מעלות מתחת לאפס או תחת שמש לוהטת. הוסיפו לזה עקירת קווי מסילת ברזל, טלטול שקי מלט של 50 קילו, לבנים וכו׳ בזמן שהאוכל הניתן להם היה מנה של רעב. אין פלא שאנשים אלה היו נחלשים ורזים ולבסוף נשלחים למשרפות.

הקריאה "שנל" (מהר) היתה נשמעת מבוקר עד ערב. אוי למי שנעצר לרגע לנשום רוח. מקל עבה היה חובט בלי רחמים על גופו, על ראשו, והדם מכסה את הפנים והגוף, ואם היה נופל, אחרי זה, הקאפו או גרמני נאצי היה מכריעו בבעיטות בבטן, ולפעמים מחניק אותו תחת מגפו.

היתה שורה של ענויים לאסירים אשר שימשו כעין ספורט לנאצים. למשל, היו מריצים את האסיר, מכריחים אותו להשתרע על הארץ כעבור כמה מטרים, אחרי זה לקום שוב ולחזור אל הריצה בדילוגים עם ברכים מקופלות, או להשאר עומד על קצות אצבעות הרגל לפעמים תוך טלטול משא כבד; להתגולל על הארץ בתוך הבוץ, להשתרע פעמים אחדות בביצה וזה במשך חצי שעה. כל איחור בביצוע הספורט הזה היה נענש בהצלפת שוט, ולפעמים היו האנשים מתים על המקום.

אדם שבגלל איזה סטיה קלה מפקודה שקיבל, היה מוכרח לכופף מחצית גופו, ובעוד שני אסירים אחרים היו מחזיקים אותו בעמידה זו, היה הנאצי או הקאפו מכה עליו עשר

ולפעמים 50 מכות. אנשים אלה, אם לא מתו על המקום, סימני ההכאות היו נראים בגופם גם אחרי חודש. הלגר אלטסטר, אדם אכזר שממנו רעדו כל האסירים, ביצע לא פעם עונש זה בהכותו עם ידית את על עמוד השדרה של כולנו. רבים מתוכנו קבלו מזה עוית אפילפטית. כשקמנו אחרי עינוי זה היה מכריח אותנו התלין לעמוד על קצות האצבעות, הברכים מקופלות והזרועות נטויות עם משקל כבד. לבסוף רותם אותנו לעגלה, עולה עליה, ובהצלפת שוט היה מאיץ בנו לרוץ. תוצאות עינויים אלו היו בשביל רבים מיתה, או לפחות בית חולים עד ההבראה, אם היה מלה כזה, או משם למשרפות.

בשביל חברי התזמורת, היה נוסף על העבודה גם הנגינה בשעת חזרת כל פועלי הקומנדו. אלה היו באים כמעט מתעלפים ולפעמים מביאים אתם את האסירים שמתו תוך העבודה. ראינו כאלה ביום אחד עד שלושים גופות.

עם חזרה מהעבודה, היתה נעשית קריאת השמות לראות אם לא חסר מישהו, ועלינו היה לעמוד במשך כל הזמן, לפעמים עד שלוש שעות, בעמידה צבאית. אם במקרה ברח מישהוא מהאסירים, היינו כולנו נענשים על ידי ריצה והתעמלות אכזרית ברוח ובגשם.

היו כאמור מקרי בריחות. אז היו מופעלות הסירנות, מאספים את הקאפוס ואת ראשי הבלוק, ואלה היו מתפזרים לרדיפה אחרי האסיר בלווית כלבים. אם היה נתפס, היה לפעמים נהרג, ואם היה נשאר בחיים היה האיש ניתן לעינויים שהיו קשים ממיתה, וזה לעיני עשרת אלפים אסירים. לבסוף היו תולים אותו. היו כאלה שהלכו כשה לטבח, וכאלה שהתנגדו בכל כחם עד הסוף.

בתי ליליאן

המשלוח שלנו היה במחנה הנשים. במשך חודש שלם תזמורתנו היתה מתיצבת ממול המקום בו היתה גם בתי והיא השקיפה תוך דמעות וסיפוק, עלי. שוחחנו בסימנים מרחוק. ואולם ב־12 ביולי הודיעו לנו שיחליפו את מקומנו. נתתי על זה סימנים לילדתי ותוך דמעות גלויות ונסתרות ונשיקות מרחוק, נפרדנו לעולמים, כי לא זכיתי יותר לראות אותה.

ליליאן, ילדתי האומללה! אני ממשיך לראות אותה חבושה מעין מטפחת על הראש המגולח למשעי ומביטה עלי מרחוק. הגורל המר רצה שאביך ימשיך לחיות. אבל גם לראות בנקמה. תלייניך קיבלו עונשם אבל מעולם לא במידה המגיעה להם. מליוני נפשות נקיות מפשע זועקים בדרשם צדק מלא!

חייתי, אם אפשר לקרוא לזה חיים, 17 חודש במחנה ד׳. סבלתי נוראות, הייתי קרוב למיתה, אבל ברגע האחרון המות התרחק ממני.

המשרפות

בלאגר זה היו שנים עשר אלף אסירים. כל מי שחלה מביניהם היה תכף מועבר לבית חולים, במקום שאושפזו עד אלפים חולים בבת אחת. היו בו כל הכלים הנחוצים, מעבדות, חדרי ניתוחים, רנטגן, ורק הרפואות חסרו. נראה ברור שכל זה נוצר, לא כדי לרפא את החולים או להקל על סבלם, אלא כדי לאפשר לרופא צעיר מאנשי ס.ס. לעשות נסיונות מטורפים, לסרס אלפי בחורים, לעקר את גברותם על ידי קרני רנטגן; אלפי נערות סורסו ועוקרו גם כן. הסובלים משבר היו מנותחים בכוח. רק תאומים מצאו חן בעיני רופא מפלצת זה. 85 רופאים יהודיים היו מועסקים לא לשם רפוי, אלא כעוזרים וכמשרתים את הרופא הראשי אשר למעשה למד מהם. למותר להוסיף שלא רבים נרפאו במחנות עינויים אלה, אלפים מהם נשלחו למשרפות, ביניהם רבים היו יהודי יוון וצרפת, ואף פולנים קתוליים.

אני עובר לתאור המשרפות וחדר הגז.

מה שראיתי בנדון זה, מהווה סיוט זוועתי, אשר בעצמי קשה לי להאמין שזה לא היה חלום. כדי לאמת את הרגשתי זאת אני מביא בקיצור את דברי העיתון "פראבדה" המוסקובאי ושהועתק לעיתון "לאומניטה" בפריז ב־9 במאי 1954.

היטלר עצמו הוא האחראי לדברי האיומים שנעשו באוש־וויץ. הוא ביקר שם ואף נתן הוראות להגדלת גיהנום זה, במקום ששנים עשר אלף איש הומתו יום יום.

שני פרופסורים בעלי שם עולמי, ד"ר לומוניה הצרפתי והפרופ׳ גרוסמן מפרג חקרו בסוף המלחמה באושוויץ והתברר להם שמה שנעשה שם היה דבר מעורר זוועה והגיע לשיא האכזריות. העונש על מעשים אלה להיטלר ולעוזריו, לא יוכל לעולם להיות באותו שעור של הסדיזם של התליינים".

ארבעה בנינים עצומים הקיפו את המחנה, ארובות עצומות פלטו במשך 24 שעות ביממה להבות ועשן. בארבעת הקרמ־טוריום היו שנים עשר תנורים שבכל רגע ובבת אחת שרפו 144 איש. יערות שלמים של עצים שימשו להסקת התופת הזאת.

בדרך כלל לא שרפו חיים, חוץ ממקרים ידועים. האסירים היו מקודם נחנקים בחדרי הגזים. חדרי הגז היו בנויים בטון; לא היה להם חלונות, אלא פשפש של 30 סנטימטר בו היו מוטות ברזל כסורג. בדלת עשויה עץ עבה היה חור קטן שבעדו ראו התלינים את מפעל ההחנקה. כל חדר כזה, הכיל מקום לחמש מאות איש, הכניסו בהם לפעמים עד שלשת אלפים תחת הצלפות שוטים ולעתים קרובות על ידי יריות אקדח. הדלת היתה נסגרת והגז, כנראה אסיד ציאנדריק, היה במשך רבע שעה הופך את האנשים החיים לפגרים.

אפשר לתאר את הסבל האיום. משם, הביאו אותם קרונות קטנים לקרמטוריום.

ה"סונדר קומנדו" היה הצוות של האסירים אשר עליו מוטל לשרוף את הגויות. רק יהודים היו מועסקים לזה. מאתים איש היו מספרם בתחילה ומספרם הגיע לאלף ומאתים לכשהתחילו להביא את היהודים ההונגרים. הם היו חיים במשטר אימים, הן בגלל העבודה הקשה שלהם והן משום שכעבור זמן היו הם הראשונים להרג. פעם בתרוץ שהם צריכים לכרות עצים ביער הקרוב, הובאו רחוק והומתו ביריות מקלעים. פעם, כאילו להביאם למחנה אחר, היו מכניסים כמה מהם לחדר מיוחד ושם החניקו אותם, באופן מפתיע, בגזים. ידידי העורך דין יום־טוב יאקואל * נספה באחת הפעולות האלה. אם מישהו מפועלי ה"סונדר קומנדו" נשאר בחיים יהיה לו בודאי לספר על מחזות האימים של סדיסמוס מטעם ה־ס.ס. כלפי נשים הרות וזקנים.

* ראה "יומנו" בקובץ זה.

בערב, ארובות המשרפות פלטו להבות שהיו מאירות את כל המחנה. השמים מעליהם היו אדומים, וריח של בשר שרוף היה מתפשט באויר עד כדי מחנק.

מאידך גיסא, התזמורת שלנו היתה מנגנת פוקסטרוט וטנגו בו בזמן שזעקות המות היו נשמעות מחדרי הגזים. לקצב הנגינה היו צועדים האסירים לעבודתם בלי לדעת אם בערב יהיו בחיים.

לנגד עיני מחזה מרעיד שראיתי עם הבאות קרון אסירים יהודים למחנה אחרי נסיעה בה צמאו כל הזמן למים. כשנפתחו דלתות הקרון, ראיתי אותם בעינים יוצאות מחוריהן, מטורפים למשקה, מתנפלים לתוך ברכת מים לשתות, לשתות. רבים מהם טבעו.

הסלקציה היתה אחת הפעולות הזועתיות. רופא צעיר מה־ס.ס. היה הבוחר בין האסירים, שמו היה מנגלה, שני מפקדי מחנות נאצים היו על ידו. היו אלה שמים הצדה את הזקנים, ילדים, נשים הרות וכל אלה נשלחו ישר לתאי הגזים. תחת תרוץ של כניסה למקלחת היו מכריחים אותם להתפשט בפני תליניהם.

ביום 22.10.1943, הגיע לבירקנאו משלוח של יהודים איטל־קים; ביניהם נמצאה אשה יהודיה אמריקאית. מפקד המחנה שלינגר דרש ממנה להתפשט בפניו. היא סרבה, התחיל ויכוח מר, והיהודיה, בלי להסס, תפסה את האקדח של המפקד, ירתה עליו והרגה אותו; היא הספיקה גם להרוג חיל נאצי אחר לפני שעלה בידי התלינים להשתלט עליה ולהרגה. מובן שגופו של המפקד שלינגר נשלחה לגרמניה, בה ערכו לו הלוויה כאל קרבן שמילא חובתו, אבל הודות לאומץ לבה של אשה אחת, השתחרר המחנה מאחד התלינים הרשעים ביותר.

והנה אחת הפעולות של סלקציה שהייתי עד לה: ב־3.9.1934, הוכרזה הפקודה: "על כל היהודים להתאסף". פחד אחזנו, כי שערנו שדבר מה איום מתקרב. הכריחו אותנו להתפשט כביום הוולדנו. הרופא הנאצי טייו, בלוית ראש המחנה, סקר אותנו. אסיר אחד החזיק בידו פנקס לרשום את מספרי האסירים שהרופא ציין. אחרי זה הכניסו אותנו שוב לבלוק. אבל בחצות לילה עוררו אותנו ברעש, ואלה שמספריהם היו רשומים בפנקס הנ"ל הוצאו החוצה. למחרת היו מסודרים בשורות של חמישה, חמישה, מוקפים נאצים מזוינים במקלעים, מוקפים כלבי משט־רה, בעוד שהתזמורת מנגנת, הוצאו שלושת אלפים איש להריגה. אז הבינונו פרוש המלה "סלקציה". אלה שנמצאו חלשים ולא מוכשרים לעבודה, אפילו אם רק היה להם איזה פצע בגוף, היו נקראים "מוזלמנים", ונשלחים למיתה.

ילדתי ליליאן אשר היתה בת 16 שנה התחילה להרגיש שקיצה קרב. בתחילת אוקטובר הצליחה לשלוח לי פתקה עם שתי מלים: "אבי היקר, אני מפחדת שלא אזכה לראותך וגם לא את אמא. שלח לי את ברכתך." ב־22 באוקטובר לפנות ערב כשהאסירים חזרו בתוך קור וגשם, ראינו מספר רב של קרונות מלאים נערות אשר לא היה על גופן אלא כתונת בלבד. נודע לנו שאחרי שהכניסו אותן שלשה ימים בחדר אחד סגור, בלי אוכל וכמעט בלי מים, היו עתה מובאות לתאי הגזים. הן היו אלפיים וחמש מאות נערות.

רק למחרת נודע לי שילדתי, ליליאן, מחמד נפשי, היתה בתוכן...

מה אוכל לומר, אחרי זה?

בשעה שהייתי מנגן יחד עם חברי בתזמורת, בתי, עצם מעצמי, היתה מובאת לתאי הגזים! עלי להוסיף שבאותו המשלוח היו גם שתי ילדותיה הרכות של אחותי, וביחד אתן שמונה מאות ילדות יהודיות משאלוניקי היו בין הקרבנות באותו היום הארור...

כל יום חג נוצרי או יהודי, היה משמש לאויבנו לבצוע הרי־גות בסך. בחג המולד, בראש השנה האזרחית ובשלישי בפברו־אר 1944 היו משלוחים אל הקרמטוריום.

בתאריך אחרון זה ראיתי את שמי ברשימת האנשים אשר נגזר עליהם להשרף. פתאום עלה על דעתי רעיון שהצלני; התחלתי לקרא בקול רם בגרמנית "אני רופא!" התגובה לא אחרה, כי היה להם צורך ברופאים. הדבר הזה נתן לי ארכה ולעת עתה נשארתי בחיים.

דיברתי על חגים כימים בהם רשעותם של הנאצים באה לידי ביטוי במיוחד, אבל בדרך כלל בכל שבוע היה באחד הבלוקים מתבצע סלקציה למשלוחים וכל אחד נמצא תחת הסיוט שתורו יבוא מרגע לרגע. מצב זוועתי זה הביא לידי כך שרבים יצאו מדעתם. אחרים, לקראת ההודעה על סלקציה, ניסו ביאושם להתיפות כדי שלא יורגש בחיורונם ודלות גופם. דברים שהיו תיכף מביאים אותם אל בין הנשרפים. נשים ובחורות היו מוכרות את מנת הלחם שלהם תמורת נייר אדום, כדי לשפשף את לחייהן, עד כדי כך היו קשורות אל החיים העלובים האלה של המחנות.

ואף על פי כן עיניהן של תלינינו היו מגלות את הנידונים למוות. יום יום חזינו בהובלת אלפי בני־אדם למשרפות, ובבית החולים, בעוד היו מנסים הרופאים היהודים על־ידי טיפול מסור, להציל ולרפא את החולים, היו באים הרופאים הנאצים אחריהם ושולחים את החולים למשרפות ולפעמים עשו זאת אחרי ניתוח מוצלח, בתירוץ שאחרי הניתוח היה האיש בלתי מוכשר לעבודה, מחמישים אלף יהודי שאלוניקי לא יותר מאלף נשארו בחיים במחנות.

הדרמה ההונגרית [1]

ידוע שהיו בהונגריה 800 אלף יהודים; זמן רב לא פגעו בהם בגלל סרוב הממשלה הונגרית. הנאצים השתמשו רק בגברים לעבודות ביצור או לבתי חרושת לנפט, ואולם במרץ 1944 השתלטו הגרמנים על עיר הבירה ואז התחיל הטבח של היהודים האלה.

הנאצים ראו שהמשרפות לא יספיקו. ולקראת הבאת מאות אלפי יהודים מהונגריה שנדונו למיתה נתנו הוראות לחפור תעלות עצומות ברוחב 50 מטר כל אחת שנועדו לשמש משרפות פתוחות. נוסף לזה הגדילו את מספר העובדים של הזונדר־קומנדו עד אלף ומאתיים איש ביניהם 300 אסירים חדשים מיוון. התחילה אז עבודת הרצח ההמונית. בכל שלש שעות הגיעו רכבות מהונגריה. הבאים החדשים היו תיכף נשלחים למשרפות

1 ד"ר מנשה, כעד ראיה לרוב הטרגדיות שהתחוללו במחנות ההשמדה, הביא, נוסף לפעולות השמדה של יהודי יוון, פרטים גם מה שנעשה באסירים שהובאו מהונגריה ומצ'כוסלובקיה, וכן הטבח של הצוענים. אנו נותנים כאן תמצית מרוכזת של הטרגדיות הנ"ל.

או לתעלות, בעוד שהתזמורת המשיכה לנגן. במשך ששה שבועות הושמדו מאות אלפים מיהודים אלה ובכל פעם היה עלינו לנקות את הקרונות כדי שישלחו שוב להביא יהודים. העלי לומר, מה שמובן מאליו שעשינו מלאכתנו באדישות, כי רגשותינו קהו? הרעב היה הדבר היחידי שדרבן אותנו, והרצון להמשיך עוד זמן מה לחיות חיי פחד וכיעור אלה. אנחנו הוכרחנו גם להביא בעגלות יד נערות יהודיות מהונגריה ישר אל המשרפות. בתקופה ידועה, נלקחו כמה אלפי גברים לעבודות בעוד הנשים בגיל ידוע הומתו תיכף אחרי בואם, ובכל זאת היו זמנים שמאה וחמישים אלף נשים נמצאו במחנות והיוו את רוב האסירים. נשים אלו סבלו עינויים מצד חיילי ה־ס.ס. ע״י מכות ועמידה שעות שלמות תחת הגשם בשדה עד שהגיע תורם ליהרג.

הטבח של ההונגרים נמשך ששה שבועות. מתוך חמש מאות אלף שהובאו לבירקנאו, שלש מאות וחמישים אלף ניספו במחנות.

הדרמה של ליטסמאנס־סדאד (לודז)

באחד הימים, כשעסקנו בעבודת חיטוא המחנה, ראינו משלוח נערות שהגיעו מלובלין. שמענו מפיהן שידעו מה יהיה גורלן. למעשה שלוש מאות נערות אלה ניספו בתאי הגז.

כנראה היו אלו בין האחרונים ביהודי פולין, משלשה מיליונים שהושמדו.

ואולם התברר שעוד נשארה קהילת לודז׳ על שמונים אלף יהודיה. עיר תעשיה זו אשר היתה ברובה בידי יהודים, זכתה זמן רב ליחס מיוחד מצד אויבנו כי הם הפעילו את בתי החרושת לאריגים בשביל הצבא הגרמני.

ואולם במחצית יוני 1944 התקרבו הרוסים לעיר ואז העבירו את היהודים לבירקנאו עם מכונות התפירה וכל המטען שלהם כאילו להעבידם שם. ואז התחיל הטבח במשרפות ובתעלות השריפה...

בדיוק באותו זמן, חלה כניעת האיטלקים לבעלות הברית, והביאה לידי זה שיהודי אתונה ומקומות אחרים ביוון הכבושה עד אז ע״י הצבא האיטלקי, נשלחו גם הם למחנות ההשמדה.

הדרמה של טרזין־שטט

רוב יהודי צ׳כוסלובקיה ויהודים מארצות אחרות, הושבו בגיטו הגדול של טרזין־שטד, וחיו שם כמעט במנוחה. לא ידוע מדוע לא נגעו בהם הגרמנים במשך רוב זמן המלחמה. ואולם באמצע שנת 1943 הובאו ארבעת אלפים מהיהודים האלה בקרונות למחנה ב׳ שני, בהם זקנים נשים וילדים והפרידו בין הגברים והנשים. בספטמבר אותה שנה, בא משלוח חדש של ארבעת אלפים נפש, גם אלה לא סבלו כמה חודשים מכל הצרות שהיו מנת חלקנו, אפילו לא הכריחו אותם לעבוד, דבר שהתמיה אותנו.

אבל בינואר 1944 הכניסו באופן פתאומי את אנשי המשלוח הראשון במשאיות והובילו אותם ישר למשרפות ובתוכם אפילו הרופאים שבהם. חודשים אחרי זה הגיע תורם של יהודי המשלוח השני. הפעם השאירו בחיים רק את הגברים וכן הנשים שהיו מוכשרים לעבודה. המחנה הצ׳כי התפנה כולו בשביל יהודי הונגריה.

עם התקדמות הצבא הרוסי, בא קץ לגיטו טרזין־שטד, הגרמנים, כנראה, הספיקו להעביר חלק גדול מהם לגרמניה, אבל, כנראה, שאת היתר הרגו במקום או השאירו אותם לחסדי הרוסים.

מרד הסונדר

כשהתחילו להגיע משלוחי יהודי הונגריה, הגדילו הגרמנים את צוות הסונדר ממאתיים איש לאלף ומאתיים, מהם 300 יהודים שהובאו אז מיוון. ביניהם אדם בשם הרירה מ־לריסה, מי שהיה סגן בצבא היווני.

ביולי 1944, עם הגברת ״העבודה״ במשרפות, התחילו רוחות התקוממות לנשב בראש ובראשונה בין האסירים היוונים; מרוב הגופות הנשרפות, ציוו הנאצים לחפור בורות כדי לקבור בהם את האפר, ועם מילוי הבורות היה מפעם לפעם מובא אפר הנשרפים במשאיות אל הויסטולה ונשפך לנהר.

באחת המשאיות האלה היו שני גרמנים וחמשה אסירים יהודים, ביניהם הירדה. כשהגיעו אל שפת הנהר, הציע הירדה לחבריו להרוג את שני הנאצים ולברוח. בראותו שחבריו נמנעו מתוך פחד לשמוע לעצתו, החליט הירדה, העשוי לבלי חת, לפעול לבדו. במכה אחת מהאת שבידו, שבר את גלגלתו של אחד הנאצים, נאבק עם השני והשליך אותו אל הויסטולה, והוא בעצמו התנפל אל הנהר ועבר בשחיה אל הגדה השניה. חבריו לא רק שלא העיזו ללכת בעקבותיו, כי אם עוד באו לעזרת הנאצי שעמד לטבוע ואף טיפלו בו עד שהתאושש.

לדאבוננו, הירדה לא זכה להנצל. למחרת, התליינים, בעזרת כלביהם, הצליחו לגלות מחבואו. הוא עמד על נפשו בגבורה, אבל כוחותיו כלו חיש מעייפות ומרעב וכן מפצע שקבל בשעת המאבק, והוא הוכרע ונהרג. גופתו הובאה אל המחנה והוצגה לראוה.

ואולם זרע המרד נבט.

בסוף אוגוסט 1944, פסקו המשלוחים מהונגריה ומטרזנשטדט, והעבודה במשרפות פחתה. הנאצים החליטו להתפטר מ־187 עובדים מתוך הסונדר. הם הביאו אותם מחוץ למחנות כאלו להעבירם למקום עבודה אחר. היהודים חשדו בכוונתם הרעה והתכוונו להתנגד, אבל הגרמנים פעלו במרמה, הכניסו אותם לתוך צריף והחניקו אותם בגז, גויותיהם הוחזרו ונשרפו בסתר במשרפות.

אבל הדבר נודע בכל זאת והאסירים בהבינם הגורל הדומה הצפוי להם, החליטו להתקומם. באחד מימי ספטמבר זועזעו המחנות מרעם התפוצצות אדירה. להבות התפרצו במשרפה של מחנה 3, אבל הפעם הן לא באו מהארובות כי אם מגג הבנין. ותכף אחרי זה רעמו מקלעים ורובים, אלפיים חיילים גרמנים נכנסו לפעולה. חיש הבינונו מה שקרה. עובדי המשרפה התמרדו, השליכו אל האש ושרפו חיים את הקאפו והרגו את השומרים ותכף אחרי זה פוצצו את המשרפה. התגובה של הנאצים היתה מהירה ואכזרית. האסירים עמדו כל שעות אחר הצהרים על נפשם; הם ניסו אפילו גיחת יאוש מחוץ לבנין אבל נהדפו אחורנית אל המשרפה. גבורתם היתה לשוא. בשירת ההמנון היווני שבקעה מגרונם, קברו עצמם 300 היהודים מפולת הקרמטוריום.

לפי התכנית, היה צריך להתפשט המרד ולהקיף את כל המחנות ולהשמיד את המשרפות כולן. המפלה הראשונה שברה את אומץ לבם של יושבי המחנות האחרים, וההתקוממות שקעה. אחת מהמשרפות אמנם נחרבה כליל, אבל שלשת האחרים המשיכו בפעולתם האיומה [2].

2 גירסה נוספת מפורטת וכנראה מושלמת יותר על פרשת גבורה מיואשת זו, ניתנת בפרק דלהלן: ״מרד יהודי יוון במחנות״.

מרד יהודי יוון במחנות[1]

עדר הכפופים לפקודות התלינים הנאצים העושים את מלאכתם המרגיזה כסהרוריים, מזועזע אף־על־פי־כן מפעם בפעם ע״י גל של התמרדות המורגש כרעד תת־קרקעי אך המתפרץ לעתים רחוקות ובמקרים בודדים.

יהודי שאלוניקאי אחד, שאת שמו לא עלה בידנו לברר, הרג בדקירות אולר ס.ס. אחד אשר היה נוהג בסדיסם וגרם לו ענויים.

בתחילת חודש אפריל, היה משלוח של 300 יהודים מיוון. מאה מהם, שנתפסו באתונה, בהבינם לאיזו מטרה יועסקו (הכנסת גופות המומתים לכבשני האש וכדומה), סרבו למלא את הפקודה. הנאצים המיתו את כולם ביריה, והשליכו אותם, אחדים בעודם חיים, אל המשרפות.

אחד בשם אלברט אירירה, מלריסה, נשלח יחד עם שני שאלוניקאים ברוך ונציה ונחמן קפון, להשליך אל הנהר ויסטול משאיות של אפר נשרפים, כשהגרמני מזרז אותם בדברי לעג צורבים. אירירה היה פרטיזן בתסליה, הוא לא יכול לסבול את ההשפלה, הוא הנחית את האת שבידו על ראש הנאצי האחד ובבעיטה חזקה גלגל את השני אל תוך הנהר. הוא התנפל בעצמו אל המים, שחה והסתתר בין העשבים בגדה השניה. בבקר כלבי הגרמנים גלו את מחבואו והוציאו אותו ממחבואו כשהוא פצוע מיריה. הוא נאבק שותת דם ובאפיסת כוחות הובא אל המחנה. שם הרגו אותו בעינויים שטניים, בעודו חי יכשהוא מפרפר הושלך אל הקרמטוריום.

בתחילת יולי 1944, יזם יוסף ברוך, לשעבר קצין בצבא הקבע היווני, ואדם עשוי לבלי חת, התקוממות מיואשת. בהיותו עסוק, בין צעירים אחרים מיוון במשרפות בירקנאו, ראה, מתוך זעם, את גופות אביו ואמו מוצאות מתאי הגזים, ואחר כך היה נוכח ברצח ידידו יום־טוב יקואל[2], היועץ המשפטי של קהילת שאלוניקי. באותם הימים היה גם עד לתפיסת מאתים מעובדי המשרפות, להסעתם ברכבת, כאילו לעבודה, למקום אחר, ולמעשה לחנקם בצריף גזים ולשרוף גופותיהם. יוסף ברוך לא היה יכול להבליג על רצון הנקמה שבו, אבל הוא פעל בזהירות, בא בדברים עם אסירים צרפתים, הונגרים ופולנים, שהיו את רוב אנשי המחנה. אלה היססו, אך היהודים היוונים היו מוכנים לכל, אלא שהם היו מעטים. אך חיש נמצאו לו עוזרים אמיצי לב: היו אלה 34 יהודים רוסים שהובאו למחנה, ועוד יהודי פולני בשם קמינסקי, שעמד בראש הפעולה. הוחלט לפוצץ ביום 15 באוגוסט בשעת הצהרים בבת אחת את ארבע המשרפות. אך באותו יום הגיע משלוח של ארבעת אלפים יהודים פולניים אשר ליוו אותם מאות מאנשי ס.ס. ועל ידי כך נשלל כל סכוי של הצלחה למרד. בינתים הרגישו הנאצים בסערת הרוחות. ראשית פעולתם היתה לתפוס את קמינסקי, עינו אותו כדי שיגלה את הקשר, אבל הוא עמד איתן ושתק. אז המיתוהו ביריה. מיד אח״כ החלה פעולת הוצאה להורג של החשודים, ביחוד מיהודי יוון. הדבר הוסיף אש על המדורה. אחרים הסתפחו לקושרים, מצאו דרך להשיג דינמיט ואפילו כמה רמוני יד שהוחבאו במקום סתר. אבל טרם עובדה תכנית ממשית לפעולה.

העובדים במשרפות 1 ו־3 היו הנועזים ביותר, בעוד שאלה שבמספר 2 ו־4 היו בין המהססים. אף על פי כן הוסכם שאחד מאנשי 1 יתן את האות להתקוממות, הנאצים לא ידעו מה מתרחש אבל הם הרגישו כעין התעוררות חשודה בין האסירים.

בשבת 9 בספטמבר, יומיים אחרי יום הכיפורים, אסף הקאפו, יהודי צרפתי, אלף איש, וקרא בשמותיהם של מאה אנשים מההונגרים. נתקבל הרושם שהנקובים יובלו למות. אף על פי כן לא הראו ההונגרים כל סימן של התנגדות. אך כשבא הקאפו וקרא רשימה של מאה איש, וכולם יוונים, התפרץ אחד מהנקר־אים, יעקב ברודו, כנראה, משאלוניקי, וקרא בקול גדול ביוונית: ״מה עושים סוף סוף? עושים מה שצריך!״ זה היה האות. היהודים היווניים סרבו לזוז. הם התפזרו בבנין. התנפלו על הקאפו וזרקוהו אל הכבשן הבוער. החיל הגרמני השומר על המקום נהרג וגם הוא הושלך אל הכבשן. היהודים ההונגרים זזו גם הם. ראשית פעולתם היתה לשחרר מכלאם חמשים יהודים פולנים שהיו מוכנים להיירות וצרפום למרד. ניסו לצאת מהמקום המגודר תוך שירה צוהלת ושמחה. היה זה מעשה גדול אך מטורף. הגרמנים מכל הסביבה באו באלפיהם, הקיפו את המקום, סגרו את כל המבואות, והתקיפו ברמוני יד ובפצצות את המור־דים שנמצאו במלכודת, בלי נשק. מחבואי הדינמיט שהכינו היו רחוקים ממקום המעשה ולא היתה אפשרות להגיע אליהם. אבל זעם היאוש של המתקוממים הפך כל דבר לנשק. אבנים, מעדרים, אתים, ספסלים, ושולחנות, הומטרו דרך החלונות על ראשי הנאצים. הקרב נמשך שש שעות בין תמרות עשן, יריות ולהבות האש. בנין הקרמטוריום מספר 3 נהרס, ארובות המשרפה נפלו, שלש מאות יהודים מתו תחת המפולת.

ובכל זאת בפינה אחרת החזיקו האסירים מעמד. המצור עליהם נמשך חמשה ימים בהם בלי אוכל ומים, לבסוף התקיפו הס.ס. שוב וחדרו למקום, הוציאו את המתקוממים, השכיבום בשורות והמיתום ביריות. מתוך מאות היהודים היווניים שמצאו שם את מותם, רק אחד נשאר בחיים יצחק ונציה, מילידי שאלוניקי נתין איטליה. על אף היריות הצליח לעבור דרך חוטי רשת הברזל, הגיע למחנה 4 והתחבא בערמת בגדים ישנים, חיל גרמני גילה אותו אבל הקאפו שהכירו השפיע על הנאצי לא למסרו לתלינים באמרו שהוא זקוק לעוזר נוסף וככה הציל את חייו. ואולם יצחק ונציה שריד הטבח מת זמן מועט אחרי זה, מאפיסת כוחות במחנה אבנזה ביחד עם מספר גדול של אסירים שסחבום הגרמנים בנסיגתם מפני צבאות המנצחים.

במשרפה מספר 1 התחולל מרד שארך זמן קצר, היו שם רק מאה יהודים. אנשי ה־ס.ס. דיכאו חיש את המרד במקלעים, השכיבו את המורדים על הארץ וירו בהם.

במחנה הכבשן מספר 1, שמעו האסירים את שאון הקרב מרחוק. היו ביניהם אחדים שהיו מוכנים לרוץ לעזרת אחיהם הנלחמים על חייהם, ואולם הגרמנים חסמו את המעבר ע״י קרון שהפכוהו על פיו, ופלוגת יורים עמדה הכן למול שמונים האסירים ורוח המרד כבתה חיש.

1 נתפרסם בס׳ שואת יהדות יון, מאת י. נחמה ומ. מולכו עמ׳ 194 הוצאת יד ושם, ירושלים.

2 ר׳ יומנו בקובץ זה.

במחנות לא בכו

(בין יהודי יוון במחנות)

מאת ד"ר אהרן פרץ*

כאן, במחנה הגברים מספר 7, פגשנו לראשונה טיפוס חדש של יהודי. היו אלה כמה עשרות יהודים משאלוניקי, שרידים דלים מיהדות יוון, שהתגוללו בכל המחנות באירופה, עד שנת־גלגלו לכאן. הסבלים והסוארים לשעבר עברו את כל מדורי הגיהינום, חלו בכל המגיפות, והם לא נתיראו עוד מפני הגרמני או מפני מחלת הטיפוס. כל אחד מהם — בחור כארזים. בעל פנים גלויות ועינים שוחקות. הם היו מתהלכים במחנה מעשה בעלי־בתים וותיקים, תוססים ועליזים, וצפצפו על הכל ועל כולם.

בפגישתנו הראשונה היו לנו עליצותם וקלות־דעתם לזרא. עצם הלך רוחם היה זר לנו. משחקיהם ותעלוליהם — בלתי מובנים ומגוחכים. לפני שהיטבנו להכירם סברנו, כי חוסר הדאגה וקלות־הדעת שלהם הם תוצאה של נחיתותם הרוחנית ודלותם האינטלקטואלית: הם פשוט אינם תופסים את המתרחש סביבם ואינם יורדים לעומק הטראגדיה של מצבנו.

אך שגינו אנחנו: הם ראו והבינו הכל. לאחר שעברו את מחנה אושוויץ וראו את העשן שהתאבך מן הארובות, הם חדלו להאמין בכל ולא ציפו עוד לכלום. בעיות מדיניות־העולם לא יגעו את מוחותיהם. המצב בחזיתות לא נגע בהם. ממילא לא יישאר איש בחיים, ועל כן יש לחטוף כל רגע וליהנות מן החיים — וחסל.

ואכן ניתן להם ליהנות מן הרגע החולף יותר מאשר לאחרים. הם הגיעו לכאן ראשונים. תפסו את העמדות הטובות ביותר ועל כן אכלו יותר, עישנו יותר. לשון הדיבור שבפיהם, התנהגותם ותפיסת־החיים הקלילה שלהם הרחיקו אותם במידה כזו מעל היהודים שלנו, עד שלעתים ממש סרבנו להאמין כי לצעירים אלה נודעת קרבה כלשהי אלינו, וכי אנו, כמוהם, הננו בנים לאותו עם ושותפים לאותו גורל.

בערבים, בהתכנסם בכיכר המסדר, הם היו פוצחים בשירה או משתובבים בתעלולים, משחקים בכל מיני משחקי קוביה, עומדים על הראש, מתגלגלים איש על רעהו, כמוקיונים בקרקס. צורות הבילוי המקוריות שלהם, הכניסו נימה מזרחית לתוך ההווי שבמחנה. משחקי הקוביה ומעשי הקונדס שלהם הזכירו לנו מעין יריד אי־שם במזרח.

בינם לבין עצמם היו מסיחים ביוונית, וכשנראה דבר שהיה כדאי בעיניהם, היו מבינים את אשר דיברו אליהם האחרים, ואם לא — היו מעמידים פני תם כאילו לא הבינו אף מילה. גם גישתם לגרמנים היתה שונה משלנו, ואף הגרמנים היו מגלים אליהם יחס שונה מזה שגילו כלפינו. הם לא התיראו מפני מכות, וכאשר היה הגרמני מתנפל עליהם בקללות וגדופים היו שוב מעמידים פני תם, כאלו לא הבינו כלום. הם שיחקו תמיד את תפקיד המוקיון, ובמעשי הקונדס והמשובה שלהם היו משיגים את כל חפצם.

במירוץ אחרי המזון והסיגריות, לא היה דבר שיעצרם. הסייגים המוסריים שכבלו עדיין יהודי משלנו, לא היו קיימים לגביהם בכלל. כאשר היה נתפס בדבר שקר או בגניבה, היה היהודי היווני מעמיד פני תם, פוקח זוג עיניים כאילו לא חטאו כאילו אינו תופס מה שרוצים ממנו. מהו האסון בגניבת ככר לחם ? גנוב גם אתה, ואף אתה לא תחסר . . .

לא היה טעם בדיבורים. לא היתה בינינו שפה משותפת, ואף לכעוס עליהם לא היית מסוגל. או שהיה פוצח באזניך בלחן יווני, או שהיה מפגין לפניך מעשה קונדס שובבני ומצאת את עצמך מפויס.

באחת יש להודות. גם חיי המחנה הממושכים לא הצליחו לכבות את רגש המסירות החברית הנובעת מן הלב שבין אדם לחברו וכן את הנכונות להעלות כל קרבן למען החבר. קומץ היהודים היוונים אצר בקרבו דבר שהיה בבל יימצא בקרב שאר יהודי המחנה. מסירות והתמסרות בלתי מצויה בין אדם לחברו. כל אחד מהם היה מוכן להקריב את חייו למען החבר, והחברים למענו. כאשר נפל לידי אחד מהם דבר מאכל, היה תמיד מחלק את פיתו עם חבריו, כל סיגריה היתה עוברת עשר פיות וכל אחד מהם היה מתאמץ לוותר על מציצה לטובת חברו. כאשר מישהו מהם היה נתקף מחלה, היו חוקרים לדעת את שלומו ודואגים לו כדאגת הורים לבנם יחידם. כאשר היה אחד מבני חבורתם הולך לעולמו, לא היו קוברים אותו בקבר ההמוני, אלא מטמינים אותו בקבר מיוחד, למען לא ינוח יחד עם כל השאר. והם לא חדלו מלדבר בו ומלהעלות את זכרו.

אם אירע ופגעת או העלבת ביהודי יווני, לא היית בטוח עוד בחייך. הכל למען האחד והאחד למען כולם. הם הסבירו את הסולידריות והנאמנות ההדדית בכך : שמתוך ששים אלף יהודים יוונים, נותרו כמה עשרות, ועל כן עליהם לדבוק האחד ברעהו, ולהשתדל שלפחות הקומץ הזה יישאר בחיים . . .

חלק מן היהודים הללו שימשו כראשי־גוש וכ"קאפו". חלקם האחר — החברא־קדישא של המחנה. מדי בוקר היו אוספים את המתים שנצטברו במשך היממה, היו עומסים אותם על העגלה הדו־אופנית שלהם ומוליכים אותם אל מחוץ למחנה. הם נתמזגו בשלמות כזו עם מלאכתם, עד שבהתבוננך בהם נדמה היה לעתים כי אין הם יודעים כלל במה הם עוסקים. הם היו מטילים לתוך העגלה את צרורות החיים הצפודים, כמי שמטעין עגלתו בצרורות עצים להסקה. יחס הביטול למוות היה כה מושרש בתוכם עד שבעת שעסקו במלאכתם לא היו חדלים לצחוק, לשיר

* ד"ר אהרון פרץ (פרנציקוביץ) נולד ב־1910 בבוטרימנים ליטא בוגר הגימנסיה הריאלית העברית בקובנה. ב־1933 סיים בי"ס לרפואה ע"י האוניברסיטה בעיר זו ומ־1935 עבד במחלקת הנשים של בית החולים העירוני היהודי דשם.
באוגוסט 1491 נכלא — ועמו אשתו ובנו היחיד יחד עם כל יהודי העיר בגיטו, שם עבד כפועל כפייה וכרופא נשים ונכים גם יחד. עם חיסול הגיטו הועבר יחד עם אשתו למחנה ריכוז שטוטהוף. לאחר כמה ימים הפרידו ביניהם. הועבר כמה פעמים בסתר מן הגיטו ונמסר לחסותה של אשה ליטאית, שוחרר ע"י הרוסים. ואילו אשתו, לאחר טלטולים במחנות שונים ובאניה בוערת בלב ים, שוחררה ע"י האנגלים.
הגיע ארצה בספטמבר 1945. בנו הגיע כעבור חדשיים עם עלית הנוער מרומניה בקבוצה של אלף יתומים, מבלי לדעת שאביו מצפה לו. לאחר 8 חדשים הגיעה גם אשתו.
שירת במלחמת השחרור כקצין רפואה. מאז 1949 מנהל מחלקת נשים ויולדות בביה"ח הממשלתי "רמב"ם" בחיפה.

ולהתלוצץ על המוות ועל המתים בציניות שגבלה בבלתי אנושי.

אחד התעלולים שלהם היה המסחר בקברים: תמורת ככר לחם וסיגריות היו מציעים לך קבר מיוחד, למען לא תצטרך להידחק עם כל השאר. כאשר היו באים אלינו לשם קבלת טפול, היו מבטיחים לרופא, תמורת יחס מיוחד מצדו, מקום קבורה מיוחד.

— אצלנו תשכב כנגיד — היו אומרים — יחיד עם עצמך ופניך כלפי מעלה.

באופן כזה היו מבטאים באזני הרופא את הערכתם ואת הכרת תודתם...

אפיזודות מהמחנות

מאת מוריס משה*

המתרגם המציל

בחודש אוקטובר 1944 נשלחנו קבוצת אסירים יווניים שברובם שאלוניקאים לוארשה כדי להרוס את הבתים שבגיטו אחרי שנלקחו היהודים משם אחרי המרד הגדול. הוטל עלינו להרוס את הבתים שבהם נלחמו המכבים אחינו, לישר את הקרקע מההריסות, לסתום כל המבואות למרתפים וכן הכניסות לתעלות הביוב שמתחת לרחובות העיר. במרתפים ובתעלות הביוב היו מסתתרים ביום הפרטיזנים הרוסים והפולנים ובלילה היו יוצאים לחבל בצבאות הגרמנים.

בהיותנו בוארשה כאשר נודעו לנו נצחונות הצבא הרוסי והתקדמותם מערבה באנו במו"מ עם הפרטיזנים. הם אמרו לנו שנזדיין בסבלנות ובאומץ לב. הם ישחררו אותנו בקרוב. דברי הפרטיזנים נודעו לגרמנים והם חששו פן נצטרף לפרטי־זנים ולכן החליטו להעביר אותנו לגרמניה. אספו אותנו בככר העיר. המפקד הודיע לנו בגרמנית: "בדרכנו נעבור ברחובות וארשה, יתכן והפרטיזנים יעוררו מהומות ויתחילו לירות בכם. במקרה זה עליכם יהיה להשתטח על פניכם על הקרקע, ואם מישהו ינסה לקום מיד יירה ולכן אתם מוזהרים לא לעשות שום תנועה בלי פקודה". והוא הוסיף: "ביום נלך ברגל, ובלילה תנוחו. כל מי שלא יוכל ללכת ברגל יום שלם בגלל מחלה או חולשה יצא מיד מן השורות, לאלה מוכנות מכוניות שתסענה אותם לגרמניה". מפני חומרת הפקודות חשב המפקד הגרמני שאולי יש בינינו כאלה שאינם יודעים גרמנית, לכן קרא מתורגמן יהודי־יווני שיתרגם לנו את דבריו. המתרגם היה חבר טוב שלנו ואסיר כמונו, ושמו: ראול ליאון ז' עוזיליו. הוא היה איש דתי, משכיל, פיקח ודיפלומט. בתרגמו את הדברים, לא אמר בדיוק מה שנאמר לו על ידי המפקד, אלא ביטא את מחשבותיו. וכה היו דבריו: "ארמאנים (בעברית: אחים! אלא שהריבוי בצורה עברית) "אל יצא אף אחד מהשורה כי יש "מוקו" (בהספניולית מובנו ריר, כיח, אלא שמילה זו שימשה ליהודי יוון האסירים אות מוסכם ל"פחד", ל"כוונה רעה") ואחר תרגם את דברי המפקד. המפקד חיכה 2 דקות וראה בהשתוממות רבה כי אף אחד לא יצא מהשורה, קרא: "ברב'ו (יישר כוח) כולכם בריאים! כולכם תוכלו ללכת ברגל". כולנו ענינו: יאב'ול, סי (כן).

אחרי זה ביקש המפקד מאת רופא יהודי הונגרי, ששימש כמתרגם ליהודים ההונגריים, לתרגם את דבריו בהונגרית למענם. המתרגם לא ראה את הנולד, תרגם מלה במלה את דברי המפקד, מבלי שום הערות מצדו. ייתכן שפחד ויתכן שלא עלה על דעתו הסכנה הצפויה לאחיו, מי יודע... בגמר דבריו יצאה קבוצה של יהודים הונגרים מהשורות. הגרמנים סידרו אותם וירו בהם. אז חשבנו: איך לא עלה על דעת הרופא היהודי ההונגרי מזימת הגרמנים! הלא היתה ידועה אכזריותם כלפי האסירים היהודים. אף לא הגישו מים לחלשים בזמן עבודתם ועל אחת כמה וכמה להעמיד עכשיו לרשותם מכוניות, ובזמן מלחמה.

הלכנו ששה ימים, הגענו לגבול גרמניה, העלונו בקרונות המיועדות לבהמות ואחרי שני ימים הגענו למחנה דכאו.

חשבנו: מה גדולה היתה מסירות הנפש של חברנו המתרגם ברוך ז' עוזיליו. אמנם רבים מחברינו מתו בדרך בזמן ההליכה המפרכת והמתמידה. אך גם רבים מאתנו ניצלו הודות להזהרתו של ברוך, וברוך יהיה!

ה"קידוש" שהציל **

באחד מלילות שבת, נכנסתי לבלוק בכדי לאכול, נפגשתי עם רפאל חביב הי"ד והוא אמר לי שלא יאכל, — מדוע? שאלתי. הוא ענה: עלינו לקדש. על מה? שאלתי, הלא יין אין ברשותנו. — על הלחם, ענה הוא. הלא גם לחם — עניתי לו — לא נשאר, אכלנו אותו. — ענה: מנת הלחם שלי עודנה שלמה.

עשיתי כדבריו, אספתי את אלה אשר שמרו על זיקתם לדת, התפללנו מנחה וערבית ורפאל חביב חילק לחמו בין כולנו. אחרי שסיים את ה"קידוש" הרצה על קדושת השבת ותיבל דבריו בפסוקים מן התורה וסיים: "קרוב ה' לכל קוראיו אשר יקראוהו באמת".

אחרי דרשתו, שרנו אתו זמירות ופיוטים מן התפילות.

אחרי שעות אחדות הופיע הקאפו הפולני של הבלוק והודיע לנו שהוא מחפש אותנו זה שעות. שאלנוהו: לצורך מה? סיפר בין היתר, שבמשך שעות אלו שהיינו עסוקים באמירת ה"קידוש" והזמירות הגיע טרנספורט חדש של יהודים להעבירם לתאי הגזים. התליינים הנאצים נוכחו לדעת כי חסרו כמה מאות של קרבנותיהם הם דרשו להביא להם מן הכלואים במחנה כדי להשלים את המכסה. הקאפו חיפש אותנו לשוא. בינתיים הסתפקו הס.ס. ב־300 איש בלבד במקום 1500 איש שאפשר היה לשלוח בבת אחת לתאי הגאזים.

כך ניצלנו מתאי הגזים.

* מניצולי השואה, כיום תושב תל־אביב, יושב ראש ארגון ניצולי מחנות ההשמדה, יוצאי יוון, בישראל.

** נמסרה גם גירסה אחרת של המקרה הזה. לפיה המקרה קרה בעת שנסתגרה קבוצה של יהודים מיוון באחד הצריפים בראש השנה, כדי להתפלל.

מותו של צדיק

עם נפילת גטו וורשה, באוקטובר 1943, הזדקקו הגרמנים לפועלים בכדי לסלק את ההריסות. למטרה זו גייסו פועלים שלא שלטו בשפות הסלביות, כגון: יוונים, צרפתים, בלגים ואיטלקים. כל אלה הוכנסו בבלוק אחד על מנת להעבירם למחרת לוורשה. דוד פיטשון (כיום בתל־אביב) הוכנס לבלוק שרוכזו בו כל אלה שהיו מיועדים להשמדה. בבקורת השגרתית, ראה אחד ה"קאפוס" את פיטשון (אשר, אגב, הנעים את שליטי המחנה בגיטרה שלו ובקולו הערב) בין המיועדים לחיסול. הקאפו ברצותו להצילו הועיד אותו למשמרת לילה, כדי להחליפו למחרתו באחר. על אותו לילה סיפר אחר כך פיטשון:

בשעת חצות, נשמע קול של אדם מזמר בקול רם פיוט של סליחות המתחיל "בזכרי על משכבי" ותיכף אחרי זה תפילת "כל נדרי". נגשתי למקום ממנו בא הקול ובקשתי את האיש להפסיק כי שירתו מסכנת את אנשי הבלוק. האיש לא שעה לבקשתי וביקשני לא להפריע לו בשירתו. כשגמר תפילתו חזר השקט לבלוק. התקרבתי למקום משכבו של האיש, הסתכלתי בו וראיתי שהאיש אינו חי יותר.. היה זה הרב רפאל חביב זצ"ל..."

הבורות שהצילה

באחד המחנות היה קצין גרמני ששנא שנאת מות אסירים שהתפארו שהם אנשים משכילים ובעלי תוארים או יודעי שפות. יום אחד ראה הגדול בגילו שבינינו משה שמואל ** (קראנו לו "איל נונו" לאמור סבא), איך אסיר יהודי פולני נקרא על ידי הקצין הגרמני לעמוד בפניו. היהודי התפאר לפניו שהוא ד"ר ובעל ידיעות. הקצין הארור הכהו עד מות. בערב כשחזרנו, אנחנו ילידי יוון, מהעבודה כשהננו עיפים ורעבים, ובהכנסנו לצריף יצא לקראתנו ה"נונו" (הסבא) בקול גדול ואמר: "בני! אם במקרה תפלו בידי קצין גרמני פלוני (הוא קרא בשמו) וישאלכם מהי השכלתכם תענו: אנחנו יודעים רק יוונית ואנו פועלי נמל". באותה שעה חשבנו ש"סבא" אינו שפוי בדעתו.

למחרתו נוכחנו מה היתה כוונת דבריו: כאשר אחד מחברינו נאסר על ידי אותו קצין ושאלו על השכלתו, זכר החבר את דברי ה"נונו" וענה: "אני יודע רק יוונית ואני פועל נמל", הקצין הגרמני הורה לו בזלזול בידו שיתרחק ממנו.

הנס

ולי קרה מקרה שלא אשכחהו כל ימי חיי. שעות אחדות לפני שחרורנו, נעצרה באופן פתאומי הרכבת שהוליכה 2,500 אסירים וביניהם גם אני, בתחנה קטנה ששמה Poing. בראותנו כי החיילים הגרמנים ששמרו עלינו התחילו בורחים, מיד ירדנו מהקרונות והתקדמנו לעבר השדות. אחרי רבע שעה חזרו הגרמנים הארורים, התחילו לירות בנו והכריחונו לשוב אל הקרונות. אז הייתי יחד עם ביסי סלבטור משה (כיום הוא נמצא באמריקה) ועם בנות הרב מרדכי סאיאס הי"ד (כיום שתים מהן בארץ ישראל). מיד השתטחנו על הארץ לבל נפגע מהיריות ובזחילה התקדמנו לאט לאט לקרון. עזרתי לכל אחד לעלות אליה. כשהגיע תורי לעלות שמעתי מאחורי נקישת רובה. מיד הפניתי את ראשי כדי לדעת פשר הדבר ולחרדתי ראיתי חיל ס.ס. גרמני מוכן לירות בי. ואז קרה הנס: אחד ממפקדי הוורמאכט שהיה ממונה על הרכבת, בראותו את החיל המוכן לירות, מיד איים עליו באקדוחו לבל יגע בי ולי אמר לעלות מהר לקרון. וכך, הודות למפקד ניצלתי ממות וכיום אני יכול לספר את הספורים דלעיל.

נסים ונפלאות כאלה קרו לנו יום יום אלא שאז לא הערכנו אותם בגלל חיינו הקשים ברעב, בקור ובמחלות, ורק כיום אנחנו יכולים להעריך נסים אלה שבגללם נשארנו בחיים. לכל ניצול מהשואה בינינו — הספורים שלו.

מפי משה שמואל

בסוף מרס 1943 נמשכו הטרנספורטים של יהודי שאלוניקי לאושוויץ, באחד מהם נמצאתי גם אני. הגענו לאושביץ ב־8 באפריל. עם הכניסה למחנה היתה סלקציה אשר כתוצאה ממנה קועקעו מספרים על הזרועות, וחילקו את הבאים בין המחנות אושביץ, בירקנאו ו־בונה.

כל הכספים והחפצים הוחרמו. הנשים והילדים הוסעו במכוניות. ידענו כי באותו רגע נחרץ גורלם ונסתם עליהם הגולל. אלה שנמצאו כשרים לעבודות נלקחו והלכו ברגל. ביום הראשון ראינו מרחוק את ארובות המשרפות וחשנו בריח של בשר שרוף. פגשנו את ליאון יחיאל שהגיע למקום במשלוח קודם והוא אמר לנו: "אם תרצו להמשיך ולחיות אל תחשבו על אף אחד!" עבודתנו הראשונה היתה בהובלת אבנים וחול.

ימים מספר לפני חג הפסח כששבנו מיום עבודה מפרך, ראינו מרחוק את הרבנים אברהם מיג'י סופר סתם ויצחק ג'ילט. יחיאל סיפר לנו שרבנים אלה נלקחו למשרד המחנה ושם אולצו לחתום על מכתב ברכה ליהודי שאלוניקי אשר בו סופר שהחיים במקום מושבם החדש מתנהלים כסדרם *.

את הרבנים האלה לא ראינו יותר.

ימים מספר אחרי זה, כשנשאל השאלוניקאי שאול מולכו אם יודע הוא שפות וענה בחיוב, הוכה על ידי קצין ה־Hitler Jugend Vorarbeiter.

באותו יום בערב פניתי לחברי, שמספרם הגיע ליותר מחמש מאות איש, ואמרתי להם שאם ישאלו אותם אם הם יודעים שפות שיענו בשלילה. חברי חשבוני למשוגע. רצה המקרה ושאלה זו הפנתה אליהם ובהתאם לעצתי ענו כולם בשלילה, וכך לא אונה להם כל רע.

עבודתנו נמשכה בתנאים האיומים ביותר ללא אוכל מספיק כשברוב הימים הועסקנו בנשיאת שקי מלט.

* מפי דוד בנבנשתי: בבקורי בשאלוניקי (1965) הראה לי מר שיביא המכתב שהכתיבו הנאצים לאברהם מיג'י סופר בית דין בשאלוניקי ומכלואי המחנה בבירקנאו ששלח לד"ר קוריץ רבה של שאלוניקי. המכתב כתוב בגרמנית והחתימה של אברהם מיג'י בעברית. וזה תוכנו של המכתב:

החתום מטה אברהם מיג'י סופר בית דין בשאלוניקי כותב מכתב לאל, בריא, אוכל וישן טוב מאד ובכל היום אין לנו שום עבודה לעשות, אני מתפלל תפילתי בכל בוקר וגם קורא בספרים הקדושים. אין שום ידיעו עליכם. אני דורש בשלומכם. זה. אני נמצא זה שבועות במחנה ריכוז בבירקנאו. אני, תודה

אברהם מיג'י

לעמיתי היהודי־האשכנזי

(שיחת פליט מכבשני אושוויץ)

מאת משה שמואל*

בצחוק ובדמע

— חביבי ! אילו היית מבין בקצת את השפה שלנו, ״לאדינו״ הייתי פונה אליך ואומר: ״מי קארו״ (יקירי שלי). כי אצלי כולם שווים. כולנו אחינו בני ישראל. אנשים אחים אנחנו! אף אם תהרוג אותי, לא אבין למה ומדוע הקטרוגים האלה בין ה״אשכנזים״ והספרדים. באמונה שלי.

— גם אני פעם חשבתי, כי יש הבדלים בין היהודים ויש דרגות ביחוס. אני, למשל, מיוחס כביר הנני. מצאצאי גולי ספרד, אני משרידי הקהלה הקדושה בארגון. כולם פה ... ברחוב מרכז מסחרי, קוראים לי בשם ״אלברט״. וכולם טועים. אנשים חושבים שאני אופה־עוגות. ומה אנכי באמת ? חזן משאלוניקי אני. ושמי משה בן אברהם למשפחת שמואל. לא אשקר לך, הרי באושביץ מחקו את שמי ונתנו לי מספר. הי לך המספר הצהוב, בצורת משולש. זה כל רכושי שהצלתי לפליטה. הבה ובדוק את המספר המדויק: 1.1.1.4.5.7.7. באושביץ זה היה כבר מן המספרים המאוחרים. כי אנחנו השאלוניקאים הגענו לשם בשנת 1943, לאחר שהכבשנים פעלו זמן רב.

— הרבה דברים, חביבי, למדתי שם, באושביץ. ודבר זה לא אשכח לעולמים: כי כל ישראל חברים. כולם נדחקו בתור אל המשרפות. כולם, כולם. כל מי שבשם ישראל יכונה. משא־לוניקי ומרודוס, מצרפת ומסקנדינביה, מגרמניה ומרומניה, רוסים, פולנים וצ׳כים. פרופיסורים וסבלים רבנים וחזנים, ישישים ותינוקות, כל אלה שהיו מבני אברהם יצחק ויעקב.

— ועתה באים החכמים הגדולים של ״המרכז המסחרי״ בתל־אביב ומכניסים פלוגים ומחלוקות בין היהודים. זה קורא ל״שיכ־נאזים״ בכנוי הבזוי: וואז־וואז, וזה קורץ בעינו ומפליט בכעס: ״שווארצע״! והרי אני, השאלוניקאי, מבין הרבה שפות. הכל למדתי באושוויץ. ״פראשען פאנע״ (בבקשה אדוני — בפולנית) ״דאנקי שיין״! (תודה יפה! — בגרמנית) ״בודיט חאראשו!״ (״יהיה טוב״ — ברוסית) ״טעשיק״ (״בבקשה״ — בהונגרית). ״פרוסיט״ (בצ׳כית) ״פארדון, מוסיה״! (״סליחה אדוני״ — בצר־פתית) ומה תרצה עוד? שאדבר אתך איטליאנו או אנגליזי? גם אידיש אני יודע. ״האק נישט קיין טשייניק!״ וכעת כבר מוכן אתה להאמין לי שאני מקשיב לכל מיני זלזולים וליצנות של יהודי אחד על השני. ולבי מתפלץ בקרבי. כי שם, באושביץ, למדתי לדעת את האמת.

— חביבי, ברצונך לשמוע ממני משהו על אושביץ? הייתי מוכן לספר לך בנשימה אחת, והספור יימשך מעתה ועד עולם. אולם, כלום תרצה להאמין בכל זה? ואם אפילו אשבע לך בנקיטת חפץ? ואם אפילו אוכיח לך באותות ובמופתים שהחזן משאלוניקי, מצאצאי קהלת אראגון, אינו משקר במאומה? איך תוכל להאמין בכל זה?

— ואתן לך דוגמה אחרת. לא מאושביץ, רק מפילדאפונג? זה היה מחנה פליטים בגרמניה הארורה, שלאחר מפלת היטלר. ואם אספר לך משהו ממחנה פילדאפונג זה, מה שקרה שם בשמחת תורה של שנת תש״ו, האם תרצה להאמין בכך? בסדר. שמע מה שעיני ראו בפילדאפונג. נתקבצו במחנה זה כמה שאלו־ניקאים מבין ניצולי אושביץ. אני הייתי החזן וערכנו ״הקפות״ בשמחת־תורה, כדת וכדין. על אפם ועל חמתם של כל הנאצים הארורים, אלה שלפני היטלר ואלה שלאחרי היטלר. היה שמח!

— אל תחשוב שרק החסידים יודעים לעשות ״שמח״. אנו השאלוניקאים עושים זאת בדרך משלנו. העיקר, שהיה שמח. רק איש אחד נמצא בינינו בפילדאפונג והוא היה עצוב. התדע מי היה זה? חייט אחד משלכם, יהודי בגיל בינוני מגיטו לודז׳. הוא היה אלם, עוד מלפני המלחמה. והוא ראה שאנחנו השא־לוניקאים עושים ״שמח״ בשמחת תורה, שרים ורוקדים, קופצים ועולזים. והוא — אלם.

— התרצה, חביבי, להאמין במה שראיתי במו עיני והקשבתי ממש באזניים? באמונה שלי! החייט הזה מלודז׳, משראה שאנחנו השאלוניקאים הופכים את העולם מתוך שמחה וששון ושרים ״שישו ושמחו בשמחת תורה!״, בו ברגע אף הוא פותח את פיו והצטרף אלינו בזעקה חדה שפרצה מגרונו: ״שי־שו ושמ־חו בשמחת תו־תו־רה!״... החייט האלם שר ורקד אתנו. ומשנסתיים הרקוד שוב הפך להיות אלם ולא הצליח עוד להוציא הגה מפיו.

אני נשבע לך, חביבי, שכל זה אמת. ואם אספר לך משהו מהקורות אותנו באושביץ. הכל אמת ויציב. טוב, אני מסכים לספר לך. במה אתחיל? ובמה אסיים? הכי טוב שלא אגולל לפניך שום ספורים ארוכים, רק אוכיח לך באיזו מידה כולנו היינו ״אחים לצרה״ באושביץ. כולנו יחד, אחים בצרה ואחים לעזרה, כמה שנאמר: אחיעזר ואחיסמך.

— לא אסתיר בפניך את האמת, חביבי. לא בנקל הכרנו איש את אחיו באושביץ, אנו, השאלוניקאים הוכינו במכת־הלם, כשאך דרכה רגלנו על אדמת אושביץ. עשרה ימים ארכה לנו הדרך, ברכבות הגירושים מיוון לפולין. משהגענו לנקודת־המטרה באושביץ, באה פקודה מגבוה, שכל השאלוניקאים יש להעביר למדור השני של הגיהנום באושביץ, משמע למחנה עבודה והעינויים בבירקנאו. מי קפץ שם לקראתנו? ה״קאפוס״ וה״זונדרס״. אלה הראשונים העבידו אותנו בעבודת פרך והת־אכזרו עלינו בעינויים ונגישות, ואלה האחרונים הובילו רבים מבינינו בקוו הישיר, לתאי־הגאזים ובתי־המשרפות. אלה, כן אלה היו ״יהודים״ שדיברו בכל מיני לשונות, פולנית, גרמנית, סלובקאים ואפילו אידיש. מתחילה חשבנו כי שאול התחתית נפתחת לכולנו, אוי ואבוי, הרי מוטב ליפול מידי בני־נאצה, אלה הנאצים, ולא מידי משרתיהם היהודים.

— תאמין לי חביבי או לא תאמין. אבל אני אספר לך את

* משה שמואל, איש שאלוניקי, עציר אושביץ, הנושא על זרועו את המספר 114577 נקרא בפי חבריו ״איל נונו״ (הסבא), הן מפאת היותו מבוגר מרוב הניצולים והן בגלל מסירותו לאחיו בעת שהייתו במחנות המוות השונים. עם שחרורו על ידי האמריקנים עסק בריכוז הניצולים בעיר פלדפינג (באיזור הכיבוש האמריקני בגרמניה) ובארגונם בפדרציה של יהודים ספרדים ילידי יוון. הוא שימש להם כרב ושליח ציבור, יצר קשרים ראשונים עם היהדות ביוון וארץ־ישראל ועם הרב הראשי רבי בן־ציון חי עוזיאל ז״ל ועוד. כיום, תושב תל־אביב, נשיא הכבוד של ארגון ניצולי מחנות ההשמדה, יוצאי יוון, בישראל.

האמת כהוויתה. קבוצה גדולה של השאלוניקאים, אנשים ברי־אים וחסונים כמוני ועוד יותר ממני, אוכסנה בבלוק 21. במקום זה רוכזו פועלים יהודים חזקים מבני כל העדות ויוצאי כל הארצות. אולם לא היתה הבנה רבה בינינו. כל אחד דיבר בלשונו, ויש שלא הבינו אחד את שפת רעהו. ומה היה הדבר שיכול היה לאחדם? מנת הלחם הזעומה הפרידו בין האנשים הרעבים. ובעד טיפה נוספת של המרק המימי מסוגל היה אחד לדרוס את השני. ובכן, מה קרה? —

— פלא גדול קרה. נס ממש. היה זה בליל שבת. חצות הלילה. בצריף הגדול היה חושך ואפלה. רובם ככולם שכבו כהרוגים על משכבי העץ. רק שאלוניקאי אחד, דוד פיצ׳ון, לו התחשק פת־אום לשיר את הפזמון הספרדי לכבוד שבת קודש: "ויקדשהו" — כאילו שכח בכל מלאכי־החבלה שמסביב וצפצף על השטן עצמו, השמיע את הנגון הערב בצריף האפל: "ויקדשהו" — ברגע זה קפץ ממשכבו יהודי צדיק אחד, מפולין, יהודי מגיטו וורשה. שמו היה רבינוביץ. את שם הצדיק הזה זוכר אני היטב, אם כי הצדיק הזה נרצח לאחר מכן, אנו התיידדנו זמן הרבה. יהודי זה החל לנשק את השאלוניקאי שהעיז לשיר את המזמור של שבת "ויקדשהו". והוא, הצדיק הזה, בשם רבינוביץ, הזעיק עוד יהודים, שישמעו ושיקשיבו לשירת השאלוניקאי. ומאז נקשרה באושביץ ברית אחוה בין שאלוניקאים ופולנים.

— ועוד הפעם אומר לך, אינני בטוח שתאמין לי בכל ולא אכחיש, שקשה להאמין בכל זה. גם אני לא הייתי מאמין, אלמלא ראיתי כל זאת במו עיני והשתתפתי בעצמי בכל זה. היהודי הצדיק "רבינוביץ" מוורשה נתן לנו, השאלוניקאים, קשר מחתר־תי אל אנשי הזונדר־קומנדו, שומרי־הסף של בתי־הכבשנים, אכן מי יכול להאמין לכך? אנשי ה"זונדר"? גם בשעה זו, בשעה שאני מוציא מדל־שפתי את השם של ה"זונדר" צמרמורת תעבור בכל גופי וסחרחורת תאחז בראשי. כל אחד מתושבי מחנה אושביץ היה בטוח כמוני, כי אנשי ה"זונדר" גרועים הם פי כמה מהמרצחים הנאצים עצמם. שפלים שבשפלים, נבזים שבנבזים, כי הם שישקעו עד קרקעית התהום, רק הצדיק הזה רבינוביץ מוורשה, לא התייאש אף מהם. ומה שהוא מצא והשיג אצל ה"זונדרס", זה לא יאומן כי יסופר.

התדע מי השמיע את קול השופר באושביץ? ברמה וללא חת? התדע מי ערך בראש־השנה תפילה בציבור לעיני השטן המשחית עצמו? היו אלה אנשי ה"זונדר"! ומי סיכן את חייו לעזור לאחים יהודים, להצילם ממיתת־רעב? אלה אנשי ה"זונ־דר" והמתווך והמקשר אתם — היה זה הצדיק בשם רבינוביץ.

— הרשעים הארורים, התליינים של הס.ס.. ועוזריהם, היו בטוחים שהיהודים הלקוחים למוות השכיחו מלבם כליל את דפי הלוח היהודי. כי מה ההבדל בין שבת וחול, בין חול ומועד? אולם בני ישראל, עם קשה עורף הוא, את הלוח לא שכחנו. אפילו אנו השאלוניקאים, שדעתנו נתבלבלה עלינו לגמרי, לא שכחנו את חשבון הלוח. לילה אחד קם רבי רפאל חביב בנו של הדיין המפורסם ר׳ יעקב חביב מיקירי קהילת שאלוניקי, והוא שהרעיד את כל ישני הבלוק מספר 21 בקולו שזעזע את הלבבות והרקיע את השחקים: "בזכרי על משכבי" *.

בזכרי על משכבי

בְּזָכְרִי עַל מִשְׁכָּבִי זְדוֹן לִבִּי וַאֲשָׁמָיו,
אָקוּמָה וְאָבוֹאָה אֶל בֵּית אֱלֹהַי וַהֲדוֹמָיו.
וָאֹמַר בְּנוֹשְׂאִי עַיִן בְּתַחֲנוּנַי אֱלֵי שָׁמָיו;
נִפְּלָה נָא בְּיַד ה׳ כִּי רַבִּים רַחֲמָיו.

לְךָ אֵלִי צוּר חֵילִי מְנוּסָתִי בְּצָרָתִי,
בְּךָ שִׁבְרִי וְתִקְוָתִי אֱיָלוּתִי בְּגָלוּתִי.
לְךָ כָּל מִשְׁאֲלוֹת לִבִּי וְנֶגְדְּךָ כָּל תַּאֲוָתִי
פְּדֵה עֶבֶד לְךָ צוֹעֵק מִיַּד רוֹדָיו וְקָמָיו.
נִפְּלָה נָא בְּיַד ה׳ כִּי רַבִּים רַחֲמָיו.

עֲנֵנִי ה׳ עֲנֵנִי בְּקָרְאִי מִן הַמֵּצַר.
וְיִוָּדַע בְּעַמִּים כִּי יָדְךָ לֹא תִקְצַר.
וְאַל תִּבְזֶה עֱנוּת עָנִי צוֹעֵק מִתִּגְרַת צַר
אֲשֶׁר פְּשָׁעָיו לְךָ מוֹדֶה וּמִתְוַדֶּה עַל עֲלוּמָיו.
נִפְּלָה נָא בְּיַד ה׳ כִּי רַבִּים רַחֲמָיו.

— זה פזמון של סליחות על־פי נוסח ספרד. משׁשמע הצדיק רבינוביץ את הניגון הזה המרטיט לב ונפש, פרץ בבכי עז, וכמעט כל יושבי המחנה, יחד עם ה"קאפוס" נתנו קולם בבכי.

— כן חביבי כולנו זכרנו באושביץ כי יום הדין מתקרב ובא. אבל מי ימצא פה שופר ומי יקריב את עצמו לתקוע פה בשופר? דבר זה הוכיחו רק אנשי ה"זונדר קומנדו". להם הוקצו מחנה מבודד משלהם. גדרות־תיל, אשר זרם החשמל הוכנס בהם, הפריד בינם לבין כל יתר צריפי המחנה. שם, בפנים, אצל ה"זונדרס" המצב היה אחר. כולם ידעו, כי איש מאנשי ה"זונדר" לא יישאר בחיים יותר משלשה חדשים. זה היה הגבול האחרון. והתליינים לא הקפידו כלפיהם. בין כה וכה סופם נידון עד האחרון שבהם. כל מה שטרחו מפקדי־המחנה הנאציים, הם טרחו רק להפריד לחלוטין בין ה"זונדר" לבין יתר האסירים היהודים.

— מה אני אמרתי? אמנם רוב המרצחים חשבו שהם הצליחו לבודד כליל מחנה ה"זונדר". אולם הצדיק של הבלוק שלנו, רבינוביץ, התחבב עליהם. הוא כבר מצא חוט של קשר מעבר לגדרות־התיל. והוא סידר עם ה"זונדר" הסכם חשאי, שהם יבריחו מזון ואוכל, לחם ועצמות שמנות, בשביל היהודים הגוועים במחנה מרעב ואפיסת־אונים. גם בשבילי הביא הצדיק הזה מנת־לחם במתנה מאת ה"זונדר". לאחר מכן נסיתי בעצמי להתגנב אל גדרות־התיל. היה אתנו עוד שאלוניקאי צעיר, בשם נסים, שהיה נועז ונטול פחד. אותו שלח הצדיק רבינוביץ אל ה"זונדר" עם שק מיוחד, ודרך הגדר המחושמלת העבירו אנשי ה"זונדר" מלאי של מזון בשביל כולנו.

— אילו התליינים היו יודעים על כך? הרשעים הארורים, בודאי לא היו מאמינים שאנשי ה"זונדר" מסוגלים לדבר כזה. הרשעים חשבו כי כל יהודי באושביץ מוכן ומזומן לדרוס את חברו. ואשר לאנשי ה"זונדר" לא החסירו להם התליינים כל אוכל טוב. שיתפקעו לפני מותם — כך התלוצצו. למחנה ה"זונדר" סופק בשר ושמנים, ולחם לרוב וסוכר וריבה. ואלה אנשי ה"זונדר" מה עשו? הם הכינו כלי מיוחד של פח, ובכלי זה ליקטו עצמות

* ר׳ על המקרה הזה במאמר אפיזודות במחנות, בקובץ זה.

שמנות, שנשארו ממטבח קציני ה־ס.ס. אשר שמרו במשמרת מיוחדת על ה״זונדר״. כלי זה עם עצמות ממטבח הס.ס. הוברח אלינו, וזכות־בכורה להשגת מנה כזאת היתה לחולים ששכבו ב״לאזארעט״ (בית־חולים ארעי של המחנה). מנת־אוכל כזו הצילה את החולה, שלא ישולח עם עגלה ישר למשרפה.

— זה קרה בכל ימות השנה. ומה עשו אנשי ה״זונדר־קומנדו״ בראש השנה? בצריף שלנו הקשבנו היטב לקול השופר שבקע מרחוק, ממחנה המבודד של ה״זונדר״. הם תקעו כפי שצריך ולא פחדו כלל מפני התליינים. הם גם התפללו בציבור, ולא נרתעו כלל. אך קול התקיעות שלהם הגיע יותר רחוק.

— ואנו, השאלוניקאים? אל תחשוב, חביבי, כי לא העזנו לעשות מה שהיה עלינו לעשות. באחד מימי ספטמבר שנת 1943 יצאה פקודה חדשה באושביץ, לארגן פלוגות־נקוי מיוחדות בשביל גטו וארשה. בחרו קציני ה־ס.ס. אסירים בריאים, לשלחם לגטו וארשה. לאחר שהמרד חוסל שם לגמרי והיה צורך לפזר את תלי־החרבות לקחו לפלוגות הללו רק יהודים מיוון, צרפת, בלגיה וכדומה. הם לא רצו לקחת שם אסיר יהודי היודע פולנית או כל שפה סלבית אחרת, שמא יצליח לקשור קשר עם הפולנים בוארשה.

— גם בגורלי נפל להצטרף לפלוגת ניקוי כזו. ברחוב גנשה, שבגטו ההרוס, סודרה הפלוגה שלנו. הקצין שלנו נתן לנו שם ״קארטופל־קומנדו״, (פלוגת תפוחי־אדמה), משום שבכמה מגרשים ריקים בגיטו גילו תפוחי־אדמה, שהוכנו כנראה על־ידי תושבי הגיטו. הפלוגה שלנו קיבלה פקודה לאסוף תפוחי־אדמה אלה. וכך עשינו. אבל לא על כך כדאי לספר. יש לזכור שבאותם הימים, חל יום־הכפורים. ואנו לא שכחנו את היום הקדוש.

— שמע, חביבי! לא לשווא הייתי חזן בקהילת אראגון שבשאלוניקי. הנאצים אילצו אותנו לחפור באדמה ולאסוף תפוחי־אדמה. אבל על יום הצום לא ויתרנו. היו בפלוגות שלנו יהודים שונים, מכל העדות, מצרפת ובלגיה, היו אשכנזים וספרדים. ואני ערכתי את התפילות ביום הקדוש. לקיום הצום לא היה כל קושי. התרגלנו לרעוב. ולא היה חידוש בשבילנו לצום עוד יום אחד. רק להתפלל לא היה קל. באחת החצרות של רחוב גנשה ההרוסה סידרנו את התפילה החטופה. כל מה שזכרתי בעל־פה מתפילות יום־הכפור, השמעתי בקול עז ונרגש.

— התבין אותי, חביבי? אצלנו בקהילת יוצאי אראגון בשאלוניקי מקובל היה לסיים את תפילת ״נעילה״ בתחינה מיוחדת. נדמה לי ש״תחינה״ זו נמצאה אך ורק בנוסח התפילות של אראגון. זו ״תחינה״ קצרה, ולצערי אינני זוכר אותה כראוי. כי זה שנים רבות חיפשתי להשיג מחזור בנוסח אראגון ולא מצאתי. אבל את תוכן ה״תחינה״ זוכר אני והוא בערך כך: רבונו של עולם! בשעה זו של תפילת־נעילה לאחר שעבר עלינו יום ולילה בצום ובעינויים ובווידויים, אנו מבקשים שכר־עבודה בשביל היום הזה. ושכר־זה, רבונו־של־עולם, שאנו מבקשים ממך, יהא, שתחתום למעננו שנת ברכה והצלחה.

— לא אספר לך הרבה. רק אגיד לך בקצרה. לא יכולתי להמשיך בתפילה לזמן רב, דעתי נשתבשה עלי, ומעול־השעבוד מקוצר־הנשימה של עבודת־הפרך, לא יכלו המתפללים אתי להקשיב היטב לתפילות שלי. לכן הרימותי את עיני השמימה והתחננתי בתפילה קצרה: ״רבונו־של־עלם, לאחר שעבר עלינו כל מה שעבר באושביץ ולאחר שראינו כל מה שראינו בגיטו וארשה השרוף וההרוס, אנו פונים אליך ברגע האחרון בבקשה אחרונה זו: שומר ישראל, שמור שארית אחרונה זו של עם ישראל, ואל יאבדו אחרוני הפליטים מבני ישראל, המוסרים את נפשם למען קדושת השם ועל הריסות גיטו וארשה עומדים ומכריזים בקול גדול: ה׳ הוא האלוקים!״...

הרב חיים חביב ז״ל עם נכבדי הקהילה בהעברת עצמות בית הקברות הישן לבית הקברות החדש

על אדמת שאלוניקי השדודה
(הרהורי מסע)

מאת דוד בנבנשתי

איתני הטבע קיימים ועומדים. גלי הים מלחכים את חופי העיר, צוקיה וכפיה. ממרחקים נראים מתוך הערפלים הרי האולימפוס הנישאים. ה״פונטה צ׳יקה״ ו״הפונטה גרנדי״ (הכף הקטן והגדול) עוטרים את הים ומרגיעים את זעמו. אניות עוגנות במפרץ והסוורים מרימים בלוית קולות עידוד משאות כבדים. לאורך חופי הים עוגנות סירות למיניהן, המגדל הלבן מתנשא בגאון מבריק בלבנוניתו ונושא בשתיקה את גלי ההסטוריה ומשבריה.

כמלפנים רובצת העיר הסואנת לרגלי ההר המתנשא בצפונה, העטור זר חומות עתיקות יומין על מבצריהן ומגדליהן ועל המצודה המפוארת ״יידי קולה״. ״קיוצ׳וק סלוניק״ זו העיר העליונה שומרת בסמטאותיה ובג׳ינרים רבי הפאר ורחבי הצמרת מסורת וצביון של דורות שעברו. אלא שהשם קיוצ׳וק (קטן) אינו מתאים לה יותר, היא פרצה את גבולותיה מחוץ לחומות בתי השכונים וה״מעברות״ לאלפיהם נאחזו בכל פינה עד שהכניסו לתחומי העיר גם את שיך סויו עם יערותיו ואת יול־באבה עם אלוניו העבותים.

בפי ידידים ומכרים עודם נישאים שמות רוויי זכרונות, מעשירי הדמיון ומלאי געגועים טמירים: לוס טריס ג׳ורוס, לה מונטנייקה רידונדה, קאי אנצ׳ה, לה קאמארה, מיבלני וכו׳, כל המקומות האלה קיימים ועומדים בצביונם הישן. נדמה שמאי־שם יחרוג יהודי עבדקן לבוש כפתן צר ומכנסים רחבי השובל הם הברכאות, חגור אבנט צבעוני רחב כשהוא ממהר לתפילת מנחה. או סיניור חכם חבוש הבוניטי, עטוף הביניש רחב ושחור צועד מתונות בערב שבתות על יד החומה כדי לקבל את שבת מלכתא.

הרחובות הומים מרוב אנשים. הפלאסה סואנת. באויר בוקעים ועולים בערבוביה צלילי שירה עממית ספוגת רגש המלוה את הכרזותיהם של זבנים למיניהם. באי־שם בין החנויות דחוקה ולחוצה חנותו של אחד מבני בניהם של ״עמך״, הלז, השבוי בין רבבות גויים מעלה במציאותו דמותם של יהודים מוצקים בגופם זקופים בקומתם, ורחבי הלב מניחי יסודות של העיר היהודית הגאה במסורתה והאמונה עלי חופש.

לאורך רחוב ויניזילוס (סברי פשה בשנות ילדותנו), המסתיים ברחבה הגדולה האריסטוקרטית ״פלאס דילה ליבירטה״ (ככר החרות) ערוכים זה בצד זה כמלפנים בתי מסחר גדולים גדושי סחורות למיניהן. מבין מאות השלטים יש ומזדקרים לעין המסתכל שלטים מאירי עינים ועליהם חרוטים שמות הידועים לך היטב: כהן, מולכו ועוד. בין הבנקים הגדולים דחוק ולחוץ בנק צנוע ״בנק אוניון״ ובהם מבני בניהם של מעצבי הכלכלה של העיר רבתי עם.

במסעדה המפוארת הסמוכה לרציף החוף הוא ״הפרימו מולו״ בין המסובים ׳סלתה ושמנה של תושבי העיר׳ נראים מסובים נשים וגברים לבושי הדר. קלסתר פניהם מעוררים זכרונות וגעגועים על אחים ואחיות, ידידים ומכרים שאבדו ואינם. מדי פעם בפעם בוקעים ועולים צלילי השפה הקסטי־ליאנית העסיסית, מלאת החן וגדושת ההומור כשהם מלווים מנגינה מיוחדת טפוסית שאלוניקאית. באחת: בהכנסך אל העיר אתה מרגיש כי החיים מתנהלים כסדרם, כאילו לא נפל דבר.

אמרתי: אצא לפקוד את נוי ואת נוי חברי, בהם בלינו ילדות שקטה, אפופת אהבת אבא ואמא וסבים נשואי פנים וטהורי נפש. אצא ואראה משכנות אחים ועיר ואם בישראל עתירת המרכולת ועשירת המסורת, מפורסמת באומניה, בחכמיה ורבניה וידועה בצביונה הלאומי היהודי בכל הליכותיה, בשב־תותיה ובחגיה. בדרכי נקלע ידיד נעורים, לא ראיתיו שנות דור כל אחד צעד בנתיבו המיוחד. האחד — נדד למרכזי תרבות, ספג מיפיפיותו של יפת, נאבק עם העולם שמסביבו, שרה עם אלהים אחרים, חזר אל מכורתו ושתה את קובעת כוס התרעלה. כל בעותי הגהינום לא הבהילוהו ונשאר שלם עם טבעו הסוער כשחותם הטיפוס השאלוניקאי טבוע בו: זקוף קומה, רחב לב, אדיב, פשטן ובעל שכל ישר ומעשי.

והשני — גאל את עצמו וחישל את רוחו באוירה של מולדת משאת לב אבות האומה והלך בנתיב אשר הורוהו אבות ומורים.

הולכים השנים וקולחת השיחה על ימי ילדות מבורכים, על משחקים למיניהם בחוגי ילדי ה״מהלה״, על אספות בשבתות בחוגי ה״חברות״, דוברי עברית, מחזיקי עברית, לבנון, בר־כוכבא, ועוד ועל הטיולים בשיך סויו, בקפוג׳ילאל, בפלג הפירות ועוד.

והנה ״האיה סופיה״ עתיקת היומין ושלמות אומנות ביצנץ מתיצבת במלוא הדרה, רק תחצה את הג׳דין דיבינטי, תגיע לפלסיטה ותמצא בשערי העיר היהודית הסואנת.

אולם אתה פונה כה וכה והרחובות מתנכרים לך. הם מתפר־קדים ביושר קוויהם, בגודל רחבותם, ובגינותיהם הנהדרות, כאילו לבשו בגדי פאר כדי לכסות על מערומי מזימותיהם, באויר מרגשת שמחה לאיד.

איה משכנות אחיך? איה בתי הכנסיות עתיקי היומין ששימשו מצבות עד של קהילות מפוארות בספרד רבתי, ואייה בתי הספר למיניהם: תלמוד תורה, אליאנס, בית יוסף, אור החיים ועוד? איה בית־אבא השאנן והשלו?

וקול חלושה נשמע מפי הרע: הטרם תדע? הכל עלה על המוקד בשנת תרע״ז. על עיי המפולת העשנה נבנתה העיר הנכריה, וחמישים רבוא צאצאי מיסדי העיר, בוני טפחותיה ומציבי דלתיה התפזרו לכל רוח ויצטופפו ברבעים ללא הדר ובבתים לא ספונים.

אכן גם זה מוסר אלהים!

אך טרם השגת את גדלה של השואה שהתחוללה על עיר ואם בישראל. העינים דומעות לראות את עיי המפולת של בית הכנסת ת״ת הגדול המפואר, הלב מתחלחל למראה הקשת היתומה שעטרה את ה״היכל״ העומדת חרדה לפני יד הגוי העתידה למוטטה.

והרגלים תצעדנה אל המקדש המעט היחיד שנשאר לפליטה מדורי דורות: קהילת קיאנה.

הנה השער המפואר במשקופו העשוי שיש המאובק למחצה. האותיות החקוקות משיבות נפש:

זאת זכרון

קהל עדתנו הריעו ככנור ופצחו רנה
יחד כולם קטון וגדול ועשיר ורש מק"ק קיאנה
ימלא פינו תהילה כי אחרי בלותו היתה לו עדנה
אנחנו נעלה רוב תודות ורוב ברכות לראש פנה
נזכר הקדש ציץ הזהב פאר עדתנו היתה למנה
השגיח ממכון שבתו למדנו דעה, חכמה ובינה
ה"ה עט"ר
כמוהר"ר יעקב קובו נרו יאיר

ותקופה ארוכה עולה בכל זהרה, שלשלת רבנים זוהרים באור תורתם וחכמתם ונבחרי עדה אצילי רוח שהניחו דפוסים מוצקים בארגון הקהלה למופת.

אמרתי: אבוא ואסתופף בהיכל. אך... לא היכל ולא פרוכת, לא חזנים בעבודתם ולא פיטנים בדוכנם. חרב המקדש ובטלה העבודה. במקום המקודש — בית חרושת.

אמרתי: אלכה ואשתטח על קברי אבות ואקונן מרה על מה שעולל הצורר הנאצי על עם חרמו.

והשנים צועדים בכבדות ובלב דוי לאורך רחוב איגנאטיאה הוא הרחוב המוביל אל המנוחות, אל בית העלמין. קנאה צורבת את הלב למראה כנסיות, מסגדים ואף מרחצאות (ומהם בולט "איל באניו דיל קאפאן") עשירים בתבניתם ונשגבים בעתיקותם כשהם עומדים איתן בראש כל חוצות ומטופחים בידים אמונות כמצבות עד יקרות ערך. ואיים בתי הכנסת המפוארים ששימשו מצבות עד לקהילות ספרד בתקופת הזוהר של דברי ימינו?

הנה ניצבת "הקאמארה" זה שער הנצחון המפואר מתקופת הקיסרים הרומאים. פועלים רבים עושים במלאכה. מהם מוסיפים בשער נדבכים שנעתקו ממנו ברבות השנים. מהם יושבים רכונים על ערמות אבנים שטוחות והופכים אותם לחצץ לשפוץ הרחוב ולהרחבתו. אהה! מה העינים רואות! באחת הפינות נערמות צבורים צבורים של אבנים גדולות, אבני מצבות של אבות קדומים, ושל ישישים נשואי פנים, של נשים כבודות ושל פשוטי עם. ובהלם הפטיש נרססת האבן לרסיסים ותעודות יקרות לחקר יהדות מפוארת ותרבות עולם פורחות ואינן. קנאה צורבת עמוק עמוק את הלב למראה קלגסי העיר בלוית חוקרי עתיקות משגיחים בשבע עינים פן תבולענה לגלוסקמאות רומאיות ולאבני זכרון ביזנטיות המתגלות בעת הרחבת הרחוב.

בחריקת שניים ובלב דואב הגיעו השנים אל מקום קברי אבות, העף עיניך כה וכה הכל נמחה מעל פני האדמה. "בית החיים" שדה נחרש, מעבר מזה בתים חדשים שזה עתה נבנו, ומעבר מזה חורשת עצים מלבלבת ובתוך — בתי אולפנה עליונים של תושבי שאלוניקי הנאורים. ומבעד לכתלים מטיפים למדע צרוף המתחקה אחרי כל מקור הסטורי. יסודות האוני־ברסיטה מושתתים על גופות קדושים וטהורים ועל אבנים יקרות אשר יכלו לשמש מקורות לא אכזב לתולדות עיר גדולה. מבין השיחים, שיחי "הפיפיניקוס דיל בידאחי" (מלפפוני "בית החיים" הוא הצמח ירוקת החמור) הידועים מימי ילדות קורנים לעתים מבצבצים זיזי אבנים של מצבות מכוסות חזזית ובהן בולטות אותיות קדושות. והיה כאילו תזעקנה ותתבענה את עלבונן מכולנו.

כמתים — כחיים גורל אחד לשניהם גם יחד.

הרחוב בסיליאוס, החמידיה של הימים ההם הומה מאדם. מכוניות מפוארות, טראם גדוש נוסעים ומכוניות גדולות עמוסות חוגגים נוסעות נסוע ורדת אל עבר המגדל הלבן. חג היום בשאלוניקי! פתיחת היריד. היום תכריז העיר כימים ימימה כי עוד כוחה אתה ודרכי מסחרה איתנות וקימות. אמנם, הולכת וגדלה צרתה, זו פיריאוס הסמוכה לאתונה רבתי הנבנית מהסחר הרב העובר בשעריה.

קול מצהלות חוגגים ,דגלים מתנופפים מעל השער ומעל הביתנים לעמיהם. והנה גם הדגל התכול לבן מתנופף בגאון. והנה גם הביתן הישראלי כאלו מצוחצח ונאה. בתוככי העיר המתנכרה, זו אשר הקיאה את מבחר בניה, נשמעים צלילי התקוה. נדמה כאלו קם לתחיה רבוא רבואות מאחיך, נזדקפה קומתה של התקופה. בשער הביתן מתיצבים אלה לעומת אלה, שרים וכומרים מעבר מזה ונציגי מדינת ישראל מעבר מזה. ועדה שלמה אודים מוצלים מאש התופת הנאצית מצטופפים מסביב. והעינים דומעות. על מה תדמענה? על קהלה שנחרבה או על תקות דורות שנתגשמה?

המונים שטפו את הבית, אלה לראות בפלא ההסטוריה, העם הנודד הנצחי הבונה את ביתו ואלה נתון לבם ליינות המשובחים מיקבי זכרון יעקב וראשון לציון הנמזגים ביד נדיבה.

ואולם אך יצאת מהביתן וראית בסביבתך ונוכחת שאך הברקה היתה זאת. עברה ואיננה. והכל נדם לנצח.

סמבטיון שחרב

מאת שמואל אביצור

"שאלוניקי נשרפה"... הרעים פתאם אבא תוך קריאתו והניח בהתרגשות את העתון. אנו הילדים הסתכלנו בו בתמיה רבה. ואני הבכור שהספקתי כבר לקרוא את כל הכותרות ואת כל המברקים מהחזית של הפיקוד העליון המופיעות באותיות שמנות, התפלאתי: איך זה כלל לא קראתי על שרפה זו בעתון, ובכלל היכן שאלוניקי זו, באיזו חזית: ב"שלנו" — הקווקזית — תורכית או הרחוקה (רחוקות) האירופית המכונה בכותרות צפונית־מערבית או דרומית־מערבית.

"ומודיעים על כך כעת, באיחור רב, דרך אגב ובאותיות זעי־רות, הוסיף אבא ז"ל, לאחר דומיה ארוכה. ומה יהיה כעת על יהודיה, ומי יוכל לעזור להם כעת, בעיתות מלחמה, כשפליטים רבים — או "מפונים" בלשון חלקה של השלטונות והעתונות — מזי רעב ומחוסרי גג זורמים בלי הרף לעורף ויש לדאוג להם. ואם גם יהיו אמצעים כיצד להעבירם מעבר לחזיתות". אבא נאנח והוסיף: "אין פרטים על האסון ומי יודע אם לאו דוקא פגזי האויב כי אם גפרורים של "בעלי בית" גרמו לכך".

מחשבותי הופנו לכיוון אחר: לאתר מי היא שאלוניקי זו שאינה ידועה לי מהחזית שלנו, המשתרעת מאגם אורמיה לעבר ארזורום לטרפזונד שמשם באים הפליטים הארמניים, וכנראה

שגם לא מהחזית הרחוקה של "תחום הישוב" שמשם באים הפליטים היהודיים. היכן היא סוף סוף?

הרימותי את ראשי על הקיר: עליו מודבקת מפה דהויה ודווית יסורים "מפת המלחמה האירופית" (המושג מלחמת העולם טרם נוצר בזמן ההדפסה ב־1914) ופתאם הבזיק משהו בזכרוני הילדותי. כאן על קיר זה כשהייתי עוד קטן (כעת עוד מעט ובן תשע!) היתה תלוייה מפה אחרת ושמה "תיאטרון (זירה) של המלחמה הבלקנית". ושם לא הרחק מהדרדנלים הארורים האלו, שכל כך מרבים לדבר עליהם, תקעו הגדולים לא פעם בעיגול שלידו היה כתוב באותיות החודרות לתוך הים השם שאלוניקי.

זכרונות ורשמים מ"סף ההכרה" — מאותם הימים שנחרתו בזכרונך גם נשארו אתך עד סוף ימיך, חוויות הילדות והדי שיחותיהם של המבוגרים התחילו פתאם עולות ומציפות את ראשי הקטן. עלו מהנשייה של שנים מספר דברים שאותם קראו ועליהם התוכחו המבוגרים: "טביעת טיטניק", דבר בטור־קייני (כפר בעיבורה של עירנו), משפטו של ביייליס והמלחמה הבלקנית ועוד. אז כשדיברו על המלחמה הבלקנית שחו גם דבר אחד שכה הלהיב את דמיוני: יש עיר ושמה שאלוניקי, עיר מש־נה לקושטא הבירה (כך היא הצטיירה בראשי הלא שם ישב השולטן המודח עבדול ־חמיד בכבודו ובעצמו ספרו המבוגרים) והנה שמעתי אז כי עיר זו תובעים אותה לעצמם גם היוונים, גם הבולגרים, והתורכים שהחזיקו בה בעבר כלל לא מוכנים לוותר עליה. ולכן, שומע אני, יש הצעה שעיר זו לא תהיה שייכת לאף אחד מהצדדים הניצים: לא לתורכים ולא ליוונים ולא לבולגרים וגם לא למעצמות אחרות הרוצות לבלוע אותה, וכפי שאומר זאת הדוד מאיר, אחיו של אבא כממתיק סוד אלא שתהא היא עיר חפשית, בעלת בית לעצמה: רוכלת עמים המקבלת סחורות ושולחת סחורות לכל עבר בלי מוכס זר ובלי ג'נדרמים. ואז, מרים פתאם הדוד את קולו תהיה לנו! וכאן הוא מנמיך לגמרי את קולו וחוזר ומוסיף: תהיה לנו מדינה יהודית במחצית הדרך לארץ ישראל וכי רוב תושביה של העיר הם יהודים. ובזכות ריב גויים יבואו ימות המשיח לקהילה אחת בישראל.

אבא שגם הוא נרגש קם מוחה: אין לראות בכך ימות המשיח. זהו רק מקלט, סיכוי של שחרור חולף לקהילה אחת, פרוזדור לטרקלין, תחנה בדרך לארץ ישראל. ובינתיים כל העולם יראה מה יכולים לעשות יהודים כשהם חפשיים, עמלים ויוצרים לעצמם ומקיימים משטר משלהם, חיים חיי חולין כל השבוע ושובתים את שבתם. — אותו ערב כל אזני ולבי, כל רמ"ח אברי נשארו דרוכים ב"מצב הכן".

החלום נגוז חיש מהר. ולא רק אצלי... שאלוניקי לא נהיתה לעיר חפשית ולא חודש הויכוח על ימות המשיח.

באה המלחמה הגדולה. הכל נשכח והנה שרפה זו כילתה את העיר, כך תארתי לעצמי ונדמה לי כי כך חשבו וגם הגדולים ויחד אתה נשרפה התוחלת ל"מדינה יהודית בחצי הדרך לארץ ישראל".

*

עברו כארבע עשרה שנה. רועד מקור ומרוח עזה של שלהי דצמבר אני עומד על סיפונה של אניה הנכנסת למפרצה של שאלוניקי. הנה היא עיר ואם בישראל שנשרפה. בתי מידות "אירופיים" מזדקפים מעבר למפרץ. אין לצפות שינתן לי לרדת בחוף לעיר זו, כי הלא אני בא מארץ מאחורי "מסך הברזל" וכל הבא ממנה נגוע ב"אדמת". זקיף לבוש בגדי חיל־הים היווני שהוצב ליד הסולם דרכו יורדים לסירות הארצות מסביב מאשר את השערתי. חוזרים מראות הבידוד שהתר־גלתי להם כבר בקרן הזהב ובחופים אחרים של ים השיש בה עגנה האניה.

— אדון רוצה לקנות דבר? הנה יש לי... שומע אני פתאם פנייה בעברית. בפעם הראשונה אחרי שנות ילדות רחוקה שומע אני דיבור עברי ובפעם הראשונה בחיי אומרים לי, כן לי, אדון.

עמדתי נדהם כמה דקות ולאחר שהתאוששתי אמרתי לתגרן צעיר זה שודאי לא היה מבוגר יותר ממני, אבל הדור בלבושו שנראה לי אז כמבהיק: חליפה, מעיל, עניבה וכובע "אירופי", תוך סינון מלים עבריות שצריך הייתי להעלות מעמקי זכרוני. עניתי לו כי קודם כל אינני אדון והראיה לכך הדגל האדום כאן בירכתי האניה ויש משום עלבון בפנייה כזו לאיש כמוני. וגם חסר לי מטבע כלשהו אם ארצה לקנות דבר מה. הוא לא התפלא לחסרון כיס שלי ואמר כי הציע מה שהציע מתוך שגרה. אבל עברית אמיתית, לא "אשכנזית" שבפי היא חידוש בשבילו, כי לא שמע זאת עדיין מאלו הבאים מצפון לבוספור. כמה דקות עברו חיש מהר, הוא הצביע על כמה בנינים בעיר, קרא בשמם וכלאחר יד קרץ עין לעבר הסבלים שהעמיסו דבר מה לאניה (קאשקבל הסביר לי הבחור, אלא אז טרם ידעתי את שמו וטעמו!) ואמר משלנו הם!

האניה עגנה בחופה של שאלוניקי כמעט יומיים והסיפון שלה היה בשבילי מעין גלגול של הר נבו או סמבטיון שקט ושליו המפריד ביני ובין אותה עיר שלפני 5—6 שנים היתה יותר קטנה ופחות מאוכלסת אבל עיר יהודית ב"חצי הדרך לארץ ישראל".

*

מאז עברו שנים רבות רבות. שלהי תשכ"ו והכרך שבחוף המוקדוני של ים האגיי חזר לתודעתי. למדתי לדעת כי עיר יהודית זו שכאילו עוד מעט וזכתה להיות חפשית, למדינה יהודית זעירונת, נתנה לא רק חכמים ונבונים הוגי דעות ופוסקים, מורי הוראה ומאורי הגולה והיתה לא רק בית אוצר לסופרים וספרים, כי אם היתה גם מרכז יהודי יוצר, הקהילה הגדולה ביותר של בני ישראל בגולה כמאה שנים לפחות. וזאת לא בשל יכולתם של בני העדה "להתפרנס" מגויי העיר, כי אם בזכות עבודתם, בזכות "אומנות נדרשת" מאד בימי עליתה של העיר, כשמגורשי ספרד העוסקים במלאכת "הבגדים" הפכוה מ"קסבה" בשער המלך — "לכרך" — למרכז תעשייתי גדול, הגדול ביותר ב"תוגרמה" לייצור אריגים אירופיים הנועדים ליצוא ולשימוש בקיסרות העותמנית ולספק "בגדי המלך" — לחייליו. עיר בגולה שקהילתה חייה חיי "גויים", שאנשיה אכלו את לחמם מעבודה ולא מתיווך, ולכן יכלה להגיע לממדים כאלה לרוב אוכלוסייתה של עיר יוונית — תורכית סלבית זו. גולה עם הכרה עצמית לאומית וניצני גאוה לאומית, רסיס

של ממלכת עשרת השבטים אגדתית אי שם מעבר לסמבטיון, העובדת כמו נהר שוצף זה עבודה של ממש במשך ששת ימי המעשה והנהנים ממנוחת שבת אמיתית.

נמשכתי אליה, השליתי את עצמי למצוא שרידי תפארתה, שיירי מיתקניה וזכרונות חיים מימים שתוצרתה היה "שם דבר" ומיצרך יקר ערך, וזמן ממושך גם יקר מציאות, בשוקי ים התיכון והמזרח הקרוב. אריגיה עמדו בשורה אחת עם מוצרי וינציה ואנקונה, לונדון ואמסטרדם. הצצתי לעיר ונפגעתי: הנך אחוז עלבון צורב, כולך מעגמת נפש מה היה לעיר זו לאחר שנשרפו בתיה וכעבור חצי יובל שנה הועלו על מוקד ונדחקו לתאי הגזים גם בניה.

הנך עובר בעיר ולעיניך מזדקפים שרידים מימי התורכים, חומות העיר, שבע המצודות (יידי קולה) עם סורגי הכלא שלהם מעל לעיר, מצד־הדמים (קנלי קולה) בחוף וביתו של הואלי בטבורה. הם מזכירים לך את ימי השלטון העותמני, שלטון שהחזיק בעיר קרוב למחצית האלף האחרון של ההיס־טוריה האנושית. לעיניך מבצבצות הספינות בנמל ומזכירות את הימים שעשרות ומאות מפרשיות חיברו את העיר עם כל נמלי הים התיכון. המצדים מזכירים את ערכה האסטרטגי, את חיל היניצ'רים הפרוע בעבר הרחוק ואת הערש של המהפכה התורכית, את ה"איחוד וקדמה" של התורכים הצעירים, את הקושרים המודרניים הראשונים מבין קציני חיל המצב בעיר, יוצרי "הפדיון" הראשונים, כי מי עכשיו זוכר או יודע, כי כך נקראו היחידות המהפכניות בתוך הצבא התורכי שיצאו בגלוי נגד השולטן עבדול־חמיד, וסיכנו את חייהם ומסרו את עצמם ביד הגורל העיוור למען תורכיה אחרת שאת דפוסי עתידה רצו לקבוע הם ורק הם.

אבל מה יש כאן, מה שרד מהקהילה הגדולה ביותר בישראל לאחר גרוש ספרד? אפילו לא שרידי שרידים. כרטסת מצהיבה מסרטי־ניר צרים וארוכים של בן העיר — ההיסטוריון הקשיש שלה יוסף נחמה — ספוגה פרטים ופרטי פרטים, מהם אלה שטרם העלה בספרו של תולדות העיר ויהודיה ובכתביו האחרים, הינה עדיין גניזת יחיד, המתמיד במלאכתו. ואילו הכוח החייה שבעדה ברוך שיבי מזכיר הקהילה, פרטיזן לוחם בימי הכיבוש הנאצי השוקד על תעוד של השואה — השמדת יהודי שאלוניקי — מוליך אותך ומראה מה שרד מהחומר של העדה הגדולה מימי תפארתה: כתובת עברית על מוסד חסד לשעבר, בית חולים שפעם היה יהודי, "קהל" (בית כנסת) יחידי שעוד נשאר לפליטה, בתיהם — חוילות של עשירי "הדונמה" מסוגדיו של שבתי צבי, הכת המוסלמית, התורכית כלפי חוץ, של יהודי שאלוניקי, בתים אלה שנראו כהדורים ומעוררים קנאה בעבר נראים כה מיושנים, עלובים ופרובינציאליים כיום, כמעט כמו "בתי מדות", המודרניים בזמנם, של נוה־צדק בתל־אביב של היום. הנך רואה שטח מרווח, מוריק בדשא, פרחים ובנינים חדישים של האוניברסיטה המתנוססים במקום בו השתרע בעבר בית הקברות היהודי, דבר המלמד אותך כי בעולמנו גם "בית עולם" אינו לעולם חוסן.

פה ושם תפגש גם בודדים ומשפחות משארית הפליטה, אותם יחידים שאינם יחידי סגולה, המהווים את קהילת שאלוניקי כיום. אנשים הדבקים, יותר נכון דבוקים או שקועים אם לא טבועים בגולה, בעלים בעמיהם המקיימים מועדון יהודי־חברתי בעיר ומזדמנים יחד אחרי השעות של עסקי פרנסה. אתה רואה את הילדים שלהם בקייטנה נאה, ובין טבילה לטבילה בים המושך בקסמיו ובין ארוחה למשחק שומעים — מפי מדריך ישראלי — קצת על עם ישראל וארצו, לומדים שיר עברי ואף יודעים להגיד ברכות אחדות מברכות הנהנים.

אבל לשוא תחפש את "עמך": שארית הפליטה הם, כאמור, אמידים ושוקטים על שמריהם החיים חיי שעה בחנות או במשרד לאחר שעות המעשה בין עמיתיהם בבית ומועדון. "סלוניקאים אמיתיים" כפי שאנו מכירים אותם אצלנו, או כפי שהצטיירו בדמיוננו לא תמצא כעת כאן בין יהודי העיר וודאי שלא תמצא אומני האריגה המעולים שפארו את שאלוניקי ומוצריה במרחב הגדול שבין הים הטירני עד מפרץ הפרסי, מחופי הדונאו ועד ים סוף. לא תמצא בה יותר גם תלמידי חכ־מים והוגי דעות מהימים שמספר הספרים העבריים היוצאים בה לאור משמיטה לשמיטה, אם לא מדי שנה, עלה על מספר היוד־עים לקרוא בהם כיום בקהילה זו.

הנך נחרד: הנה העיר שמעבר לסמבטיון או על גדותיו "עולם" יהודי שיכול היה לשמש דוגמה לכל קהילות ישראל בעולם כיצד חיים חיי עם תקינים כמובלעת יהודית בין אומות העולם. "עולם" שעמד בפני פגעי הזמן תמורות העתים גם כשחלו שינויים במקורות קיומם של בניו־יוצריו.

הסמבטיון איננו. השלטונות כפו על העיר את היום הראשון וכשהיהודים נהיו למיעוט אף יכלו לטעון להצדקת גזירתם. הושתק הסמבטיון, קפא זרמו ונערמו מימיו, וקשה מאד, כעת, ועוד יותר קשה יהיה כעבור עשור שנים או שניים, כשיעלמו האחרונים מאלה שראו את שאלוניקי היהודית בגלגולי תפארתה האחרונים, להשיג מה היה כאן עוד לפני ששים שנה.

ונחמה אחת ויחידה, זיק אור יחיד בחשכת ההוויה הגלותית, שכל זה קרה בתקופת התקומה, כשהיתה "כתובת" למי שהת־קומם נגד חיי הגלות ושאף להתנער מהם. במקום עולמות רחוקים אפופי אגדה על יהודים בני־חורין מעבר לסמבטיון נוצרה מציאות שאינה אגדה, שאינה כבר כמיהה ערטילאית כיסופים ל"בני השבטים" ליהודים אחרים החיים ככל הגויים אי שם מעבר לסמבטיון.

נסתמו מבועיו של הסמבטיון, הכזיבו מימיו, ועם חורבן הגולה חרב ערשו כליל.

אין תקוה ואין צורך לחידוש זרמו כי אין תוחלת במקסמי שוא בתחליף למה שאין, כשהולך ונוצר היש, שאין — ולא יהיה לו — תחליף.

יזכור

״אב הרחמים שוכן מרומים ברחמיו העצומים הוא יפקוד ברחמים את החסידים התמימים והישרים קהילות הקודש שמסרו נפשם על קדושת השם. הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו, מנשרים קלו ומאריות גברו לעשות רצון קונם וחפץ צורם. יזכרם אלהינו לטובה עם שאר צדיקי עולם וינקום בימינו ולעינינו נקמתו ונקמת תורתו ונקמת דם עבדיו השפוך, ככתוב בתורת משה איש האלהים: הרנינו גויים עמו כי דם עבדיו יקום ונקם ישיב לצריו וכפר אדמתו עמו״.

מתוך תפילת האזכרה שהיתה נאמרת
בקהילת האשכנזים שבשאלוניקי

מצבת הזכרון לקדושי שאלוניקי בשאלוניקי Monument à la mémoire des victimes de Salonique

הקהילות היהודיות ביוון

שנספו בשואה הנאצית*

המקום	מספר היהודים בשנת 1940	שולחו למחנות השמדה	מספר היהודים בשנת 1947
ת ר ק י ה	2,852	2,692	74
דידימוטיקה	1,000	970	74
ניא־אורסטיא	197	160	3
אלכסנדרופול	165	150	4
קומוטיני	850	819	28
קסאנתה	600	561	6
סופלי	40	32	—
מ ק ד ו נ י ה	62,800	51,162	2,309
קאואלה	2,200	1,800	42
דראמה	1,200	780	39
סרס	600	596	—
שאלוניקי	56,500	46,091	1,950
לאנגאדאס	50	50	—
קאתריני	50	—	35
ויריא	850	680	131
נאוסה	50	30	10
קאסטוריה	900	763	35
פלורינה	440	372	64
ת י ס א ל י ה	2,727	405	405
וואלו	882	130	645
לאריסה	1,175	225	726
טריקאלה	520	50	360
קארדטסה	150	—	100
י ו ו ן ה י ב ש ת י ת	3,825	1,780	5,100
חאלקיס	350	90	170
אתונה	3,500	1,690	4,930
פ ל ו פ ו נ ז	337	90	152
פאטריאס־אגריניון	337	90	152
א פ י ר ו ס	2,584	2,384	238
יאנינה	1,950	1,860	163
פריוווזה	250	172	15
ארטה	384	352	60
א י י ם	4,825	4,060	667
קורפו	2,000	1,800	185
זאנתה	275	—	275
קאנה	350	260	7
רודוס	2,200	2,000	200
סך הכל	79,950	62,573	10,371

* מתוך הספר שואת יהודי יוון מאת יוסף נחמה ומיכאל מולכו, יד ושם ירושלים, תשכ"ה.

קהילות יהודים ביוון לפני השואה

JEWISH COMMUNITIES IN GREECE BEFORE THE HOLOCAUST

BULGARIA
YUGOSLAVIA
ALBANIA
GREECE
TURKEY
Ionian Sea
Aegean Sea
Sea of Crete

NEA ORESTIAS
DHIDHIMOTIKHON
SERRAI
DRAMA
XANTHI
KOMOTINI
SOUFLI
KAVALA
ALEXANDROUPOLIS
FLORINA
NAOUSSA
LANGADAS
KASTORIA
SALONICA
VERIA
KATERINI
IOANNINA
CORFU
LARISSA
TRIKKALA
VOLOS
KARDITSA
ARTA
PREVEZA
LAMIA
EUBOEA
CHALKIS
PATRAS
ATHENS
KORINTHOS
PIRAEUS
ZANTE
TRIPOLIS
KALAMATA
RODHOS
CANEA
CRETE

קהילות יהודיות
• JEWISH COMMUNITIES
ערים השובות אחרות
○ OTHER IMPORTANT TOWNS

"כרטא" ירושלים
CARTA, Jerusalem

רבני שאלוניקי ומוריה שנספו בשואה

ר׳ חיים חביב הי״ד

צר לי כי עלי, אשר עמדתי במחיצתם של תלמידי חכמים והתאבקתי בעפר רגליהם, הטיל הגורל לתנות את רבני שאלוניקי הקדושים אשר נספו הם ומשפחותיהם במשרפות אושוויץ בידי חלאת המין האנושי. היו ביניהם גדולי תורה שעמדו בראש הקהילה שהתכבדה בכבודם; ביניהם, צעירים לימים, אשר הציבור אהב אותם ותלה בהם תקוות רבות כממשיכי המסורת המפוארת של רבני שאלוניקי הגדולים. ואלה רבני שאלוניקי שנספו בשואה:

הרב חיים חביב ז״ל
Rabbi Haïm Haviv

ראשון־ראשון, פאר שאלוניקי והדרה, הרה״ג חיים חביב זצ״ל. משפחת חביב או בן־חביב נתנה ליהדות הספרדית, לפני גרוש ספרד ואחריו שושלת רבנים גדולים ואף מלומדים בני שם. די אם נזכיר את רבי יעקב בן־חביב ובנו לוי שהיו בדורות הראשונים להגירת יהודי ספרד לשאלוניקי ואת אחרון רבני הקהילה בסיריס, רבי שמואל בן־חביב אשר יפיו הנדיר וקולו הנפלא משכו אפילו גויים לבית הכנסת. ואם לאנשי מדע, — אם כי לא נוכל לומר בודאות שהיה שייך לאותה המשפחה, נזכיר רק את אמטוס לוזיטאנוס (אמאטוס: חביב) אשר הורה רפואה באוניברסיטה של פירארה שבאיטליה, ונחשב עד היום כאחד מאבות הרפואה.

ר׳ חיים חביב נולד בשאלוניקי בשנת 1882. אביו הרה״ג רפאל חביב ואחיו הרב יעקב חביב זצ״ל, היו בזה אחרי זה אבות בית הדין. הוא למד תורה בבית המדרש לרבנים ״בית יוסף״ אבל גם רכש לו ידיעות כלליות, השפות תורכית ואיטלקית וכן הנהלת חשבונות, בחלקן בבית המדרש ובחלקן בשיעורים פרטיים. הודות לתפיסתו המהירה וביחוד אהבתו הלוהטת לתורה, הגיע חיש לדרגת בקיאות עצומה בתלמוד ופוסקים. כשהוסמך להוראה לא רצה לעשות תורתו קרדום לפרנסתו, והסכים לשרת רק כמנהל הקדש הגדול ״חימוצ׳ו קובו״ אשר עזר למאות תלמידי חכמים וגם נתן הלוואות בלי ריבית לבעלי מלאכה וחנוונים.

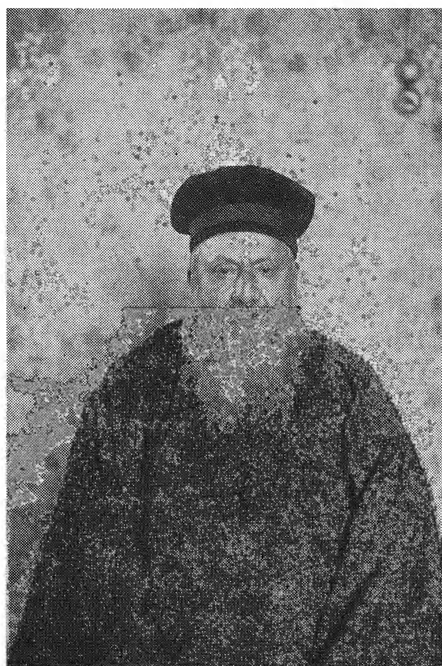
במשך שנים רבות היה נחבא אל הכלים. הוא שקד על למוד התורה והעשיר את ידיעותיו מבלי להבליט את עצמו, מרוב ענוה, בציבור. אחרי שעזב הרב בן ציון עוזיאל זצ״ל את שאלוניקי, והרב עמנואל ברודו, ממלא מקומו, הלך לעולמו בשנת 1925, הוצא הרב חיים חביב מבדידותו וראשי הקהילה שמו עיניהם בו. הוא הוכר על ידי חוג הרבנים והקהל כגאון אמיתי, אהוב על הכל בגלל מידותיו הנעלות, טוהר חייו, אהבתו את הבריות וישרו שהיה כמעט לאגדה. רבנים ומנהיגי הציבור דרשו ממנו בכל תוקף לקבל על עצמו את המשימה לעמוד בראש העדה. תוך היסוסים, שנבעו מגודל ענותנותו ובישנותו הטבעית, נאלץ הרב חביב להסכים לתואר של ״רב ראשי בפועל״. הוא היה אז רק בן 43.

הוא היה האיש הראוי לעמוד בראש החיים הרוחניים של הקהילה הגדולה. התקופה היתה של התפרקות הקהל מרגש הדתי בכלל. אם לא יכול היה הרב להחזיר עטרת האמונה את קרנה של הרבנות והרבנים, השרה בקהל שלום. הוא בעצמו התפרסם בין חלקי הציבור כאדם קדוש ממש, אשר המופקרים ביותר, ואפילו הקומוניסטים שונאי הדת, לא העיזו להמרות פיו. בשאלוניקי לא היה אדם כה פופולרי כהרב חביב.

אם לא נתמנה כרב ראשי ממש, היה זה מפני שראשי הקהילה סברו כי על הרב להיות בעל תואר אקדמאי. כי הרב הראשי בשאלוניקי לא היה אך ורק מנהל את עניני הדת, אלא הופיע בפני השלטונות והקונסולים כנציג הקהילה גם בכל הענינים החילוניים. ידוע התפקיד רב החשיבות שמילא הרב יעקב מאיר ז״ל בזמנו, בשעות חרום ליהדות שאלוניקי, עם כבוש העיר בידי צבא יוון. אבל בימים כתיקונם היה דרוש שהרב יהיה בעל ידיעות בשפה היוונית והצרפתית וכן בקי בגינוני חברה, דבר שהיה רחוק מאופיו של ר׳ חיים חביב אשר כל ימיו עברו עליו באהלה של תורה. ואם כי גם הגויים הוקירו את אצילותו הטבעית וכיבדו אותו מאד, מצאו ראשי הקהילה לנכון להזמין לכס הרבנות הראשית את הד״ר קורץ, יליד גליציה. גדולתו היתה בתוארו האקדמאי. אך הרב חביב היה גדול ממנו בתורה ולכן העמידוהו בראש המועצה הדתית. על הבחירה

הבלתי מוצלחת באישיותו של הד"ר קורץ סופר ביומנו של יום-טוב יקואל הי"ד *.

כשהנאצים כלאו בגיטו את כל אוכלוסיתה היהודית של שאלוניקי, בעזרת משתפי פעולה לחרפתנו גם מבין היהודים עצמם, העליבו בתחילה קשות את הרב חביב הנערץ, ולבסוף שלחו אותו בקרונות המות הראשונים לאושוויץ, ושם נספה החסיד והקדוש הזה יחד עם רעיתו הרבנית, בניו ובתו. כתבי היד שלו שצבר במשך שנים וכן ספריתו הגדולה, הושמדו על ידי קלגסי הצורר. למשפחת הרב הקדוש נשאר ניר בארץ ישראל. שנים אחדות לפני מלחמת העולם השניה שלח הרב את בנו ואחת מבנותיו לארץ ישראל. הם חיים כיום בתל אביב. הם היחידים שנותרו בחיים מכל שלשלת הדורות של המשפחה המהוללה.

הרב יצחק חננאל חסיד הי"ד
Rabbi Izhak Hassid

יש להוסיף כי יהודי שאלוניקי הנמצאים בחיפה, בנו ביזמתם ובעבודתם של פועלי הנמל יוצאי שאלוניקי, ובעזרת התאחדות עולי יוון בתל-אביב, והסתדרות העובדים הכללית בקרית אליעזר לרגלי הר הכרמל, על מגרש שניתן להם על ידי העיריה, בית כנסת גדול בשם "אורח חיים" על שם הרב חיים חביב הי"ד. עירית חיפה, הקציבה גם סכום הגון לבנין הבית המכיל בשתי קומותיו, שני בתי תפילה, אחד לספרדים ואחד לאשכנזים.

זכרו המבורך של הרב חביב, חרות בלב שרידי שאלוניקי מהדור הקודם וזכרו לא יישכח גם מלב בניהם אשר שמעו מפי הוריהם על האישיות הזוהרת הזאת.

* נדפס בקובץ זה.

הרב יצחק חננאל הכהן חסיד הי"ד

גם הוא מגזע רבנים גדולים. בתחילת נתמנה כחבר בית הדין השאלוניקאי, ואחרי כמה שנים עלה לתפקיד אב בית דין. כשמו כן היה: חסיד, אוהב שלום ורודף שלום, ואף במתן פסקיו במשפטים שהובאו לפניו, התחשב עם חולשות בני אדם ולא החמיר. בת צחוק של טוב-לב רחפה תמיד על שפתיו.

הוא הובא למשרפות יחד עם בני ביתו, בשנת 1943. נשאר ממנו בן אחד החזן ר' חננאל החי בתל-אביב.

נזכור בקדושה את שני חברי בית הדין: הרב מרדכי בן הרב אברהם ברכה, הרב דוד שאלתיאל הי"ד, והרב יצחק בן הרב עמנואל ברודו, מזכיר בית הדין. הם נשלחו למחנה השמדה יחד עם משפחותיהם.

הרב אליהו בן משה פרנסים הי"ד

הוסמך להוראה בסמינר לרבנים "בית יוסף", שירת כמזכיר הרבנות הראשית בימי כהונתו של רבי בן ציון עוזיאל, שימש כרב ראשי לעדת הספרדים באמשטרדם, הולנד, וזכה להשפעה רבה בקהילתו ולכבוד מצד ההולנדים. היה בעל קומה זקופה והדרת פנים, שימש בתפקידו זה עד כניסת הנאצים. נשלח למחנות המות יחד עם משפחתו. אחד הבנים ניצול בנס, והוא חי כיום בהולנד.

חיים עזרתי

הרב אליהו פרנסיס הי"ד Rabbi Eliyau Frances

ברוך בן יעקב הי"ד

המורה הדגול ברוך בן יעקב הי"ד
Baruch Ben-Yaacov

הוא נולד בשאלוניקי בשנת תרמ"ח (1888) למד בבית האולפנה ת"ת הגדול, בתקופת כהונתו של הרב יעקב משה אוטולינגי. מרבית זמנו ומרצו הקדיש להוראת הלשון העברית וספרותה באותו מוסד לאחר שהפך מורה בו. אחז בהוראתו בשיטת "עברית בעברית", היה מפעילי החברה "קדימה" להפצת הלשון (נוסדה תרנ"ט).

עם ייסוד הסתדרות המזרחי ביוון, אחר מלחמת העולם הרא־שונה, הצטרף אליה ופעל בשורותיה, בשטח התרבות והחינוך. הוא פרסם כמה מחקרים לתולדות יהודי שאלוניקי, ביניהם: "לתולדות הקהילה היהודית בשאלוניקי" (ספרדית, סיון תרי"א), "קהל רופאים" (מצבות הרופאים היהודים בשאלוניקי, אחר גירוש ספרד, שאלוניקי תרצ"ג) ומאמרים בעתונות היהודית־ספרדית ובקבצים שונים, כמו "איל ג׳ידיו" (היהודי, שנתון של הסתדרות המזרחי); "ישראל" (בטאון צעירי־המזרחי ביוון), רושם רב עשה ביחוד מאמרו "התבוללות, ציונות ומזרחי". הוא הוציא יחד עם חברו חננאל חיים חסיד, מחזור לראש השנה כמנהג איטליה (שאלוניקי תרפ"ד); מחזור ליום הכיפורים תרפ"ה), לשבתות ולמועדים (תרפ"ז) וגם אוסף פיוטים בשם "נעים זמירות" (תרפ"ט). כתב כמה ערכים ב"אוצר ישראל".

בתר"ץ נשלח מטעם הוועד ההולנדי למען האנוסים בפור־טוגאל כדי ללמוד את בעיותיהם והדרך להחזרתם אל היהדות המסורתית, שהה בתוכם שלושה חדשים ואחר כך פירסם רשמיו ועל ה"חגים היהודים בקרב האנוסים" (ב"יהודי" תרצ"א). בתש"ג הועבר עם כל יהודי שאלוניקי הכבושה בידי הנאצים בקרונות המוות לאושוויץ (או בירקנאו) וניספה בתאי הגזים.

יצחק ר. מולכו

אברהם ורפאל חביב הי"ד

הרבנים הצעירים אברהם ורפאל חביב היו בניו של הרב הגדול החסיד והצדיק ר׳ יעקב חביב (אחיו הבכור של הרה"ג חיים חביב הי"ד), אשר שימש שנים רבות חבר בית הדין בשאלוניקי, מפורסם בצדקתו ובענותנותו, והיה נערץ על כל הקהל.

ר׳ אברהם חביב בנו של הרה"ג יעקב חביב זצ"ל נולד בשאלוניקי בשנת 1895. היה מטובי הרבנים בקיא גדול בהלכה ובמיוחד בספרות העברית. היה משורר מחונן ובעל רגש דתי ולאומי עמוק. היה אהוב על הקהל באצילות אפיו ואהבת הבריות שבו. לימד עברית למספר רב של בני נוער מהאגודות הציוניות שלא על מנת לקבל פרס. כיהן כרב הקהילה באתונה יבלה־קניאה (כרתים). ביקר בארץ ישראל בשנת 1932 בערך ואדיר רצונו היה להשאר בה, אבל סיבות משפחתיות מנעו ממנו הגשמת משאת נפשו. בזמן הכיבוש הנאצי, ובערב משלוח יהודי שאלוניקי להשמדה, סיכן את חייו בבקרו בבתי כנסת שונים בהם העמיד את הקהל על הצפוי לו ויעץ לאנשים להתחמק מהמשלוחים בבורחם אל ההרים. הוא היה בין הראשונים שנשלחו למחנות ההשמדה עם אשתו.

אחיו רפאל נולד בשאלוניקי ב־1899. כאחיו הבכור היה אציל רוח ומשורר עברי אשר כמה משיריו ומאמריו, החדורים אהבת הלאום ואהבת ארץ ישראל, היו נקראים בענין רב. גם הוא התמסר להוראת העברית בחוגים הציוניים בלא כל טובת הנאה. נספה יחד עם בני ביתו באושוויץ *.

הרב ד"ר צבי הרכבי

* ר׳ בפרק על השואה ספורו של מר מוריס משה, מניצולי ההש־מדה, על רגעיו האחרונים של הק׳ רפאל חביב.

עומדים מימין לשמאל: משה ורסאנו הי"ד, רפאל חביב הי"ד, משה ברזילי הי"ד, היושב: הרב צבי הרכבי הי"ו
Debout: M. Varsano, Rephaël Haviv, Moché Barzilaï

משה ברזילי הי״ד

בתרצ״א באתי לשאלוניקי, בשליחות מרכז המורים בארץ ישראל, לכהן בהוראה בבתי־הספר העבריים שבאותה עיר ואם בישראל ולנהל את תנועת ״תורה ועבודה״ ביוון. וכאן נפגשתי בו בצעיר הנלבב משה ברזילי. הוא היה מזכיר הלשכה הארצית של הקרן הקיימת — כולו קודש לגאולת הארץ, לציונות, לעברית ולתנועתו, תנועת ״תורה ועבודה״, שהיה הרוח החיה שבה והמניע העיקרי לפעולתה.

בן למשפחה ספרדית מצוינת, וחניך ״תלמוד־תורה״. חונך מילדותו על ברכי הציונות, שטופחה כאן בידיו הנאמנות של דוד פלורנטין, וגודל במסגרת ״המזרחי״ מיסודו של אברהם ריקנאטי. מ. ברזילי היה איש עממי, איש האמת שבלב, חביב על הבריות, תמים באמונתו הציונית ותקיף בדתיותו, ללא חסידות מופלגת ולמדנות, היה מעמיק לפי דרכו בבעיות היסוד והנצח של היהדות, מטיף ומסביר עממי, ברגש ובמעשיות כאחד, פובליציסט באישפניולית ומתרגם מעברית שהיה מצוי בספרותה כבקי. ארץ ישראל היתה לו ממשות, לחם חוקו ממש, והוא בקי בכל הנעשה בה.

עבודתו בקרן הקיימת לא היתה לו קרדום לחפור בו, לא משרה כי אם משימה חיה שמתחדשת יום־יום. הוא פעל למענה בכשרון בקרב ההמונים, בבתי־ספר, בין הנוער. בירחון ״ישראל״, האישפניולי־העברי, שהוא היה בין עורכיו, הקדיש וטיפח מדור מיוחד לקרן הקיימת.

ראיתיו גם במשימה ארצישראלית אחרת משהקימונו ביחד את ״החלוץ־המזרחי״, אירגון חלוצי ראשון ביוון, ושם גילה אותה מסירות נפש.

הוא חש בשואה המשמשת ובאה אך לא זכה לעלות ארצה. נהרג על קידוש השם בידי הנאצים — והוא רק כבן שלושים וחמש. יהי זכרו ברוך.

הרב ד״ר צבי הרכבי

מרדכי (מנטש) בן־סאנטשי הי״ד

מרדכי בן־סאנטשי, מי שהיה ראש הקהק״ל בשאלוניקי בשנים תרפ״ו—תר״ץ, היה מבני דלת העם שקנה לו, במאמצים עצמיים ובשקדנות רבה, השכלה רחבה, עברית וכללית, ויהי לעורך בישראל בארצות הבלקנים, ואף זכה להיות החבר היהודי הראשון בפרלמנט היווני באתונה.

בשנים הראשונות של עבודתו העתונאית ב״לה־איפוקה״ (התקופה) ביהודית־ספרדית וב״סלוניק״ (בצרפתית) של משפחת סעדיה לוי אשכנזי, עמד מנגד לתנועה הציונית וצימצם את עצמו במלאכת תרגומים ובהתעסקות בבעיות מקומיות. אולם, מאז נכנס למערכת העתון הממשלתי ״לה־ליברטה״ (החירות), נתקרב לחוג ״קדימה״, שעסק בהפצת העברית בשאלוניקי, התחיל מתענין בכל הבעיות של הציונות וההתישבות בארץ וביחד עם חברו לעט, המזכיר של ״קדימה״, התמסר לתעמולה ולהסברה ציונית. הוא השתתף בעריכת השבועונים הציונים ״לה־אספיראנסה״ (התקוה), ו״איל־קונגריסו ג׳ידיו״, שהופיעו בתקופת המלחמה העולמית הראשונה בשאלוניקי בשתי שפות (בצרפתית וביהודית־ספרדית).

לפני המלחמה העולמית השניה הוחלט בחוגי הקרנות בירושלים להעסיקו כשליח לארצות שבמזרח, כי הוא היה נואם טוב בצרפתית וביהודית־ספרדית. כתועמלן ציוני חריף ובעל גאוה לאומית־יהודית התנגש תכופות עם הלאומנים היווניים, ובזמן הכיבוש הנאצי, התנקמו בו צוררי ישראל עד חרמה, והוא נפח את נשמתו אחרי עינויים קשים בתאי הגזים שבכבשני פולין.

ייזכרו לטובת גם יתר עסקני הציונות והקהק״ל בשאלוניקי שהושמדו גם הם על ידי הנאצים: הד״ר יוסף אמאריאו, יצחק אנג׳יל, שם־טוב אלאלוף, יצחק שאול אמארייו ויצחק יעקב אלשיך, ה׳ ינקום דמם!

י. ר. מולכו

הרב מרדכי סאיאס ז״ל

מטובי הרבנים הצעירים הציונים, נואם בעל כשרון, יפה פנים ובעל קול נעים. נקרא לכהן כאב״ד וכשליח ציבור לקהילה הספרדית באנטורפן, בלגיה. נולדו לו שם שלוש בנות. עם כניסת הגרמנים לבלגיה והתחלת הרדיפות נגד היהודים, בראות הרב סאיאס, שהיה מטבעו חלש בבריאות ואדם רגיש מאד, את מר המות הולך ומתקרב לבני קהילתו ולמשפחתו, נשבר לבו בקרבו והוא מת לפתע משבץ הלב. ימים אחדים אחרי מותו נשלחו אשתו ובנותיו למחנות ההשמדה. שלוש הבנות הועסקו בגרמניה במחנות עבודה מפרכת, אבל הן החזיקו מעמד עד שבאו האמריקנים ושחררו אותן. הן הועברו עם המעפילים לקפריסין. אחרי הכרזת המדינה הגיעו לישראל, ואולם הבת הבכירה נפטרה בגיל 22 כתוצאה מהסבל של ימי עינוייה במחנות.

הרב מרדכי סאיאס ז״ל
Rabbi Mordehaï Saïas

אחיו של הרב מרדכי סאיאס, המורה והפדגוג דניאל סאיאס הי״ד היה אחד משׁשת תלמידי ד״ר יצחק אפשטיין שנשלחו בשנת תרע״ד משאלוניקי ללמוד בבית המדרש למורים בירושלים. סיים את לימודיו והתנדב כחיל במלחמת העולם הראשונה לגדוד העברי יחד עם חבריו בני שאלוניקי. שימש בהוראה, בתחילה במושבות הגליל ואח״כ נסע לשאלוניקי והיה מורה ומפקח על בתי הספר עד שגורש עם משפחתו למחנות ההשמדה.

סגנונו העברי היה עשיר ופרסם מאמרים בכתבי עת שונים. ר׳ עליו במאמרו של אהרן ח. רוסו ״משפחת מחנכים״.

אברהם (אלברטו) בן מאיר ג׳יניאו הי״ד

נולד בשאלוניקי בחשון 1903, בן למשפחת רבנים ועסקנים, חניך בי״ס כל ישראל חברים, אדם משכיל, היה יו״ר אגודת הסוחרים ובשנת 1938 נבחר לחבר הפרלמנט היווני. באותו זמן היה גם נשיא ועד הקהילה של יהודי שאלוניקי. הוא היה ברשימה השחורה שנמסרה לנאצים. הוא ברח בסירה לאי כריתים ושמה השיגתו היד הפושעת של הקלגסים ומצא את מותו מתוך עינויים אכזריים.

קברי היהודים הראשונים שנורו בשאלוניקי ע״י הנאצים
Tombeaux des fusillés de Salonique par les nazis

נזכור את הרבנים:

הרב רפאל בן יהודה שלם הי"ד.
הרב יעקב בן שלמה נחמיאס הי"ד.
הרב מרדכי בן עמנואל ברודו הי"ד.
הרב שאול מולכו הי"ד.
הרב יצחק מולכו הי"ד.
הרב רפאל מולכו הי"ד.

הרב רפאל מוריס הי"ד.
הרב יעקב פיפאנו הי"ד.
הרב אברהם קמחי הי"ד.
הרב יצחק נחמיאס הי"ד.
הרב חיים פרץ הי"ד.
הרב יעקב בן יצחק חסיד הי"ד.

ונקם ישיב לצריו וכפר אדמתו עמו (דברים ל"ב מ"ג).

הקברים שבהם רוכזו עצמותיהם של רבני שאלוניקי ואשר פונו מבית הקברות העתיק
Tombeaux Collectifs des anciens rabbins de Salonique

בני קהילת שאלוניקי וערי יוון חיילי צה״ל שחרפו נפשם על תקומת ישראל *

יזכר עם ישראל את בניו ובנותיו חיילי צבא הגנה לישראל מבני קהילת שאלוניקי וקהילות ארץ יוון הנאמנים והאמיצים אשר חרפו נפשם במלחמה על תקומת ישראל: יזכר עם ישראל ויתברך בזרעו ויאבל על זיו העלומים וחמדת הגבורה וקדושת הרצון ומסירות הנפש אשר נספו במערכה הכבדה: יהיו גבורי מלחמת השחרור והנצחון חתומים בלב ישראל לדור דור.

השם	בנם של	נולד	נפל	נקבר
שמואל אבלס	משה	שאלוניקי	בקסטל בכ״ה באדר ב׳ תש״ח	
מאיר אקריש	משה ורחל	קאואלה	בנבי סמואל בי״ג בניסן תש״ח	קרית ענבים
פרזנטי אלבץ	אהרן ואולגה	דמותיקה		
משה בורלא	יששכר ושמחה	שאלוניקי	על הגלבוע ב־9.7.48	עפולה
שלמה ברודו	יצחק וחיה	שאלוניקי	בקרב בכפר יהוד בד׳ סיון תש״ח	קרית שמואל
אברהם־אלברט ברוך	חיים וחנה	אתונה	בהגנת בת־ים ב־8.2.48	נחלת יצחק
שמואל גבריאלידס	ליאון	אתונה	בכביש חן יוניס—רפה 27.5.48	לא־ידוע
אברהם גליאה	שבתאי וטובה	שאלוניקי	בנגבה 21.5.48	
יצחק ונטורה	משה ומזל	שאלוניקי	בקרב על ״כיס פלוג׳ה״ 22.12.48	נחלת יצחק
יעקב חליגואה	משה ומזל טוב	שאלוניקי	במגדל צדק 30.10.48	נחלת יצחק
שבתאי טורס	יצחק וברכה	שאלוניקי	בתל חנזיר בחולה 17.10.48	ראש פינה
משה יהודה	שמואל ומרקאדה	שאלוניקי	בלוביה בגליל 9.6.48	עפולה
אליהו יוחנן	רפאל ואסתר־קלרה		בשדות טירה 3.7.48	תל־מונד
משה יעקב	מרדכי ודבורה	שאלוניקי	בשדות סג׳רה 10.6.48	עפולה
גאולה יצחקי	אברהם סנינו ושרינה	ארטה		
חיים יקותיאלי	דוד וסופיה	שאלוניקי	בירושלים 13.6.48	ירושלים
בנציון כהן			ביהודיה 11.6.48	נחלת יצחק
שלמה כהן	בן נסים ובינבינידה	שאלוניקי	בירדה (בסביבות אילת־השחר) 19.7.48	ראש־פינה
יהושע לוי	גבריאל ואסתר	שאלוניקי	בחיפה 23.4.48	חיפה
יצחק לוי	אליהו ווידה (חיה)	שאלוניקי	בחיל האויר (מת בתאונת דרכים בתפקיד) 24.9.48	נחלת יצחק
שלמה לוי	אברהם ואסתר	טריקלה	בעמק יזרעאל 23 .5 .48	עין חרוד
ישראל לוי	דוד ושמחה	שאלוניקי		
מרדכי לוי	נסים ויהודית	רודוס		
יצחק מטלון	אהרן ופלומבה (יונה)	שאלוניקי	בסביבות ת״א 5.7.48	
אברהם מטרסו	אהרן ולאה	שאלוניקי	ביפו 30.4.48	נחלת יצחק
יעקב מנחם	יוסף ובתיה	שאלוניקי	בלטרון 30.5.48	ירושלים
משה סורמני	יעקב ושרה	רודוס	גוש עציון 12.5.48	ירושלים
יוסף סטרוגנו	יצחק ופנינה	שאלוניקי	בדרך מנרה (הרי נפתלי) 22.10.48	ראש־פינה
יצחק סיגורה	אברהם וחנה	שאלוניקי	בנבי־יושע (הרי נפתלי) 15.4.48	חולתא
משה סקפה	שלמה וסיניורה	שאלוניקי	בצמח (בעמק־הירדן) 18.5.48	דגניה א׳
מיכאל עזריה	יעקב ושרה	ויריה	במשמר הירדן 10.7 .48	ראש־פינה
אליהו פיסירילו	אהרן וקלרה	שאלוניקי	בלטרון 26.5.48	ירושלים
מתתיהו פיטשון	ניסים ולונה	שאלוניקי	בחזית רמלה 2.6.48	נחלת יצחק
אשר פרדו	אהרן ואסטריה	שאלוניקי	בדרדרה (אשמורה) 16.7.48	נתניה
אברהם פרחיה	אהרן ולאה	שאלוניקי	בניצנים 21.3.48	נחלת יצחק
אברהם ציליבי	חיים ופרלה	שאלוניקי	בנגבה 9.7.48	נחלת יצחק
אוסקר צרפתי	מרדכי ודודון	שאלוניקי		
אהרן צרפתי	אברהם ואסתר	גאו־אורסטיה (יוון)	בראש העין 30.5.48	פתח־תקוה
יהודה צרפתי	חיים	שאלוניקי		
רפאל קונסטנטיני	אלקנה וליזה הי״ד	קורפו	בדרך לירושלים 6.3.49	חיפה
שבתאי רוח	יהודה ושרה	קאואלה	בעת אמונים 29.9.48	נתניה
שמעון שלם	רפאל וחוה	ירושלים	בעת שרות צבאי 29.8.64	ירושלים

* הרשימה נמסרה לנו על־ידי משרד הבטחון/אגף כח האדם, המחלקה להנצחת החייל.
לצערנו לא יכולנו להשיג את הפרטים החסרים ברשימה.

פזורי בני שאלוניקי בעולם ופועלם

קהילת שאלוניקי אחרי השואה

מאת ברוך שיבי

אחרי השואה הנאצית שבעקבותיה נשמדו 96% מיהודי שאלו־ניקי מנתה הקהילה רק אלפים נפש. ולמרות מאות הלידות שנוספו אחרי שחזרו הפליטים פחת עוד מספרם בגלל הגירתם של רבים מהם לאמריקה ולארץ ישראל. מספר היהודים כיום בעיר הוא 1,400. עם הפסקת המלחמה העולמית השניה התחילו הפליטים לשקם את קהילתם. בראשונה היתה זו "קהילה של רווקים". רבים היו באלמנותם, הבעלים והנשים נשמדו במחנות המות בפולניה. אחרי שנה־שנתים הפכה הקהילה להיות "קהילת זוגות". בגלמודיות־הטרגית שלהם שאפו לבנות להם משפחה. בשנת 1946 נתקיימו בשאלוניקי 150 חתונות וביום אחד הוקמו חופות ל־18 זוגות. נעיר, אגב, ששמונה עשרה זוגות אלה חיים כיום במדינת ישראל.

אחרי הנשואין לא אחרו הלידות לבוא. בשנתיים הראשונות של השחרור נולד בכל שלושה ימים וחצי ולד אחד. הקהילה הפכה ל"קהילת תינוקות".

בתחילה היה הבדל ביחס המספרי בין הגברים לנשים. הגב־רים היו רבים מהנשים ולכן היו נאלצים לקחת נשים מהקהי־לות ביוון וביחוד מלריסה, טריקלה ובולו שסבלו פחות מהר־דיפות הנאציות. רבים לקחו גם נשים לא־יהודיות שהסכימו

18 זוגות ניצולי מחנות ההשמדה שנכנסו לחופה ולקידושין ביום אחד בשאלוניקי

Au retour des rescapés à Salonique célébrant 18 mariages

להתגייר. כי ביוון מוכרים ע״י השלטונות רק נשואים דתיים, הבעל והאשה מוכרחים להיות בני דת אחת. מעריכים את נשואי תערובות אלו ל־50%.

בארגון הקהילה פעלה רבות קבוצה של יהודים שברא־שם היו בין השאר, המנוח חיים שאלתיאל מי שהיה סגן הנשיא של חברת החסד מתנות לאביונים והרופא הידוע ד״ר יצחק מטאראסו. כרב ראשי נבחר ההיסטוריון של קהילת שאלוניקי המובהק מיכאל מולכו ז״ל מתלמידי מדרש לרבנים ״בית יוסף״ ומי שהיה מורה בבתי הספר של הקהילה לפני שהתחוללה השואה. הוא יסד בית דין דתי שהיה מורכב מאנשים שהיו בקיאים פחות או יותר בדיני ישראל. בית דין זה ובשתוף עם בית הדין האתונאי שהיה בהנהלתו של הרב דשם ר׳ אליהו ברזילי ויליד שאלוניקי ובהדרכתו של רבני ארץ ישראל, הוטל לפתור בעיות דתיות קשות וביחוד קבלת עדויות כדי להתיר נשואי הנשים העגונות וכן של אלה שאיבדו את נשותיהם. קהילת שאלוניקי נעזרה רבות ע״י ההסתדרויות היהודיות ברחבי תבל וביחוד הג׳וינט, הקרן האנגלית וארגון יהודי ארגנטינה ליסוד מטבחים משותפים, חלוקת בגדים, יסוד קליניקה לנשים הרות ותחנות לטיפול בתינוקות ״טיפת חלב״, עזרה רפואית שבראשה עמד הרופא ידיד האדם ד״ר יעקב ביז׳ה ז״ל שליבו היה בארץ ישראל ולא זכה להשתקע בה כי הקדימהו המות.

הקהילה דאגה לפתיחת בתי כנסיות בעיר. כמעט כל בתי הכנסת שהיו קיימים לפני השואה בחלקם פוצצו על ידי הגר־מנים (בית הכנסת המרכזי והמפואר ״בית שאול״, בית הכנסת שבפרבר 155) ובחלקם הפכו לארוות (בית הכנסת צרפתי) ולמועדוני לילה (״מדרש בורלא״ שבשוק המרכזי). בית הכנסת היחיד שלא נהרס ע״י הגרמנים היה בית הכנסת של המונס־טירלים * (נוסד ע״י אידה יצחק ארואיסטי) בגלל הפיכתו למחסן הציוד של הצלב האדום הבינלאומי. בית כנסת זה הפך להיות המרכזי בקהילה ונוסף לו ״מדרש בורלא״ שנקרא בשם ״בית הכנסת אשכנז״.

בית הקברות היהודי העתיק נהרס כליל על ידי הגרמנים, המצבות נמכרו לפני השואה, על ידי היוונים משתפי הפעולה, כחומר בנין. בעיתון ״ניאה אברופי״ (אירופה החדשה) היווני נתפרסמה מודעה, המודיעה לתושבים שלא להחמיץ את ההז־דמנות להשיג אבני בנין מצוינות, הן מצבות בית הקברות היהודי. המצבות שימשו כחומר לסלילת רחובות ומדרכות, לשי־קום הכנסיה היוונית סן דמיטריאוס, לבריכות לצבא ועוד.

במקומו של בית הקברות היהודי החרב נבנו כל בניני האוני־ברסיטה היוונית.

בבית הקברות החדש הועברו עצמותיהם של רבים מרבני הקהילה, נכבדים ואנשים פרטיים. לכולם נכרה קבר־אחים. בקברותיהם של הרבנים שנורו על ידי הגרמנים הוצבה מצבה ועל ידה הוקמה יד לזכר 50,000 קרבנות השואה.

הקהילה דאגה, בראשית פעולותיה, לתת לילדים, שגדלו בינתים, חינוך יהודי־דתי. הילדים הוכנסו לבתי ספר יווניים פרטיים אחרי שהוסכם אתם להורות לילדים היהודים גם עברית ומנהגי ישראל על ידי מורים שהובאו מארץ ישראל. בחודשי החופש סודר מחנה קיץ לילדים בשפת הים במרחק 20 ק״מ מהעיר באיזור ״פיריאה״. הילדים נמצאים במשך חודש ימים באוירה יהודית ובהשגחת מורים לעברית ולדת. הילדים מתפת־ללים שחרית ומנחה, שרים שירים עבריים והמאכלים הם כשרים.

בעיר נוסדו שני מרכזים בשביל הנוער והמבוגרים, האחד ״קלוב דילה ג׳ובינטוד ג׳ודיאה״ (המועדון של הנוער היהודי), והשני ״קלוב דילה אירמאנדאד (מועדון האחוה). בשני המוע־דונים האלה מרוכזים כיום החיים היהודיים.

היהודית־ספרדית שהיתה פעם שפת האם של יהודי שאלוניקי איננה כמעט מדוברת כיום על ידי הדור החדש. הסיבה העיקרית היא: רוב האמהות הן ילידות קהילות יוון שדיברו אך ורק יוונית.

הפעילות התרבותית של קהילת שאלוניקי רחוקה מאוד מזו שבדור הקודם. בידי הקהילה רכוש עצום שמפירותיו אפשר היה לעשות רבות בפיתוח החנוך והתרבות ביוון ובתמיכת מוסדות תרבות של בני שאלוניקי בכל אתר ואתר. הפרסומים שנתפרסמו בשאלוניקי, אחרי השואה, מעטים הם. נתפרסמו: שלושה ספרים על השואה הנאצית In Memoria מאת יוסף נחמה ומיכאל מולכו, ״יומן ברקנאו״ * מאת אלברט מנשה, ״אי פורטנטו טודוס נון סי מוריירון״ (בכל זאת לא מתו כולם) מאת הרופא המנוח ד״ר יצחק מטראסו, וכן נתפרסמו הגדה של פסח, לוח שנתי־דתי ע״י הרב המקומי ועיתונים אחדים דלי תוכן. בפעילות הרוחנית הכללית יש לציין הופעתו של הירחון תלת־חדשי ביוונית בשם ״דלפ׳יקה טיטראדה (מחברות־דלפ׳י) בהנהלתו של כותב הטורים האלה שתוכנו פילוסופי־ספרותי וכן הוצאת עיתון בשביל הנוער היוצא לאור על־ידי ה״מועדון לנוער״.

* לצערנו נפלה טעות בתמונה של בית כנסת זה (בעמוד 137). במקום בית אל שנזכר בה יש לקרוא בית כנסת של המונסטירלים.

* תרגומו העברי ראה אור בקובץ זה.

יהדות יוון אחרי השואה

(רשמי סיור בשנת 1955)

מאת דוד בנבנשתי

יהדות יוון היא כיום בבחינת "אוד מוצל מאש", מאש התופת הנאצית. במגע הראשון איתה הולך ומתברר כי אכן נפל דבר ביהדות יוון. מה איום החורבן בחומר וברוח! צללי הקרבנות לרבבותיהם שלוקחו כצאן לטבחה אל כבשני הגזים עודם מרחפים בבתי כנסיות ריקים מאדם, בגווילי ספרי תורה המונ־חים צבורים בחדרים חשוכים ובצקון לחש אמהות ואבות שכולים, בנים מיותמים וישישים נדכאים ועריריים. בחייהם היום־יומיים מורגש בהם, בניצוליםם, רצון עז "לחטוף" במדה גדושה מן החיים, לרכוש להם עמדה כלכלית. רבים מהם רואים את ישיבתם ביוון ארעית. הם שואפים לבנות את חייהם הקבועים אי־שם באמריקה או במדינת ישראל, הכל תלוי מאין תבוא העזרה וצורת נתינתה. ואכן מאז שקטה הארץ ממלחמה רבים מהם הגרו לאמריקה ולארץ־ישראל.

טרם נתפנו הלבבות לעניני צבור. כל אחד חותר לעניניו הפרטיים מבלי לחוש את הרוחות הסוערות העתידות לעקור משורש את שארית הפליטה. ברוב הקהילות נפסקה המסורת של חיים צבוריים תקינים. המנהיגים ממשיכי מסורת הקהילות המפוארות מדור דור אבדו ואינם. המעטים שנשארו הם בודדים במחנה. אין בכוחם להדריך את הקהילות בדרך שהיו רגילים בה לפני התחולל השואה. המנהיגים החדשים רואים בקיום הקהילה צורך חיוני כדי לרכז את הנכסים העצומים של הקהילה. הפעי־לות הצבורית ברוב הקהילות מתבטאת ביצוג הדתי לפני השל־טונות, במילוי הצרכים הדתיים המינימליים של חבריהן ובשרות סעד מצומצם. לעתים בערוב היום בין מנחה למעריב מתלקטים בעיירות הקטנות שארית הפליטה שעוד מהבהב בה, בחשכת גלותם, זיק היהדות המסורתית. הם מתיעצים על חנוך הבנים השרויים בין הגויים. בימי שבתות מתלקט קומץ של אנשים להתפלל תפילת שחרית. לפעמים נערכת, אחרי תום התפילה, ה"טנדה" המסורתית ומיד חוזר כל אחד איש לחנותו ולעבודתו.

יהדות יוון מונה כיום כ־7,000 נפש שנשארו לפליטה מ־75.000 נפש שמנו לפני השואה, כ־3,500 נפש חיים באתונה והשאר מפוזרים במספרים קטנים בשאלוניקי ובעיירות קטנות בכל רחבי יוון *. היהודים מובלעים בין הגויים, ביחוד בחיי המעשה, ואין הבדל ניכר ביניהם. בעיירות אחדות ממשיכים היהודים לגור בשכונה מיוחדת ברובע היהודי העתיק הסמוך לבית הכנסת. גם ברבעים אלה ניטל האופי היהודי. היוונים תפסו את בתיהם של היהודים אשר נשמדו ע״י הגרמנים. הבעיה היהודית אינה קימת כמעט בשום מקום ביוון. יחסם של השלטונות ושל התושבים הוא בדרך כלל טוב. מפני מיעוטה של האוכלוסיה היהודית פסקה ההתחרות בין יהודים ויוונים. באתונה תופסים יהודים אחדים גם עמדות חשובות בעיר. בעיירות אחדות מקובלים יחידים יהודים על האוכלוסיה היוונית, הם מצטיינים בעבודתם כרופאים, רוקחים, אנשי מסחר ותעשיה. התייר היהודי וביחוד הבא ממדינת ישראל מתקבל בסבר פנים יפות בכל רחבי יוון. יחס הכבוד הזה לישראל הרים גם את רוח אחינו הדוויים.

החיים היהודיים ביוון התוססים בעבר חדלו ואינם. הם מצטמצמים היום בחלקם הזעום ביותר, בבתי הכנסת ובחצרו־תיהם, בערבי שבתות, בתפילת שחרית בשבת ולפעמים בערבים בין מנחה למעריב. בשעות אלו דנים לפעמים על עניני הקהילה המצומצמים או עורכים "לימוד" לקרוב שהלך לעולמו או שומעים דרשה קצרה מפי הרב. בחגי משפחה, חתונות ו"ברי־תות" מתבלטת הזיקה של היחיד היהודי, הנתון בין הגויים, לעמו ולקדשיו, בהם מרגשת גם התרבות היהודית.

ביום הראשון יום המנוחה הכללי גדולה הפעילות במשרדי הקהילות. ביום זה מרגשת הזיקה שבין היהודי לקהילתו. רוב חברי הועד נמצאים אז במשרדים. ביום זה ניתנות תעודות רשמיות לכל דורש, נערכים חתונות ו"בריתות" ונקבעים ימי לימוד לנפטרים וכו׳.

בכל קהילה בנין אשר בו מרוכזים עניני הקהל. בחדרים נמצאים ארונות אחדים ובהם שרידים זעומים מהספריות הגדו־לות ויקרות הערך שהיו בכל קהילה. הספרים בחלקם נשרפו ע״י הונדלים הגרמנים, בחלקם נשדדו ובחלקם נמכרו או נמסרו לכל עובר אורח מבני ברית או משאינם בני ברית. ובכל זאת נשארו בכמה קהילות ספרים אחדים יקרי ערך שנקבצו והועלו לירושלים **.

שמירת רכוש הקהילה וביחוד המוסדות הדתיים שונה בכל מקום ומקום. ישנן קהילות השומרות היטב על מוסדותיהן, בתי הכנסת מסודרים ונקיים הודות לנשים צדקניות המטפלות בהם בקדושה. בבתי כנסת אחדים נשארו חלק חשוב מקשוטי הכסף והזהב, כגון: רימונים, ידיות, כתרים וכו׳. בבית הכנסת העתיק בקורפו היפה בפנימיותו נשארו קשוטי הכסף והזהב מלאכת מחשבת מתקופת שלטון ויניציה. באחדים מבתי הכנסת, למשל לריסה, שלפנים נתפרסמה באישיה ובחכמיה נמצאו בגניזות עשרות עשרות של גווילי ספרי תורה **, ספרי מעם לועז וספרי שאלות ותשובות מדפוסים עתיקים. בבית הכנסת בחלקיס שהיתה ידועה בחכמיה (לפנים קראו לה בשם "קיוג׳וק ספית", כלומר: צפת הקטנה) קבועות בקירות אבני מצבות עתיקות. בקהילות אחדות, כגון שאלוניקי, יאנינה, קורפו נמצא בידי הקהילות ובידי יחידים חומר עשיר לתולדות היהדות היוונית. יחידים מחזיקים בקדושה בתוך ארונות ברזל כתבי יד או ספרים עתיקים שקיבלו בירושה מאבותיהם. הם מאמינים ב"סגולה" לפרנסה הצפונה בהם.

בתי הקברות העתיקים שערכם רב לחקירת תולדות ישראל מוזנחים כמעט בכל עיירה ועיירה. בשאלוניקי נשמד בית הקברות לגמרי ואין להכיר בו. בקהילות אחרות (ביחוד בקורפו) פרוצה הגדר של בית העלמין. בחלקיס שקועות אבני מצבות בתוך האדמה ואחרות תקועות בכתלי בית הכנסת ומסוידות בסיד המכסה את הכתובות.

* ר׳ לעיל מאמרו של ברוך שיבי.

** ביזמתו של נשיא מדינת ישראל השני יצחק בן צבי ז״ל, העלה כותב הטורים האלה את רוב הספרים החשובים וכן כתבי היד לירושלים. הספרים נמצאים ברובם הגדול במכון בן צבי ע״י האוניברסיטה העברית בירושלים. המכון לחקירת יהדות שאלוניקי רכשה גם היא ספרים ועתונים, הנמצאים בספריתו.

ההשגחה העליונה השאירה לפליטה אישים אחדים השומרים על שרידי המסורת המפוארת של יהדות יוון. כל אחד שומר בחביון ביתו, בעירות הנידחות, בקדושה והערצה שרידי ימים עברו. ביניהם כאלה המעמיקים חקר ובצנעה בתולדות קהילתם. בעיירה יאנינה נמצא החוקר יוסף מצא, המאסף חומר על תולדות קהילתו, פרסם שירים דתיים יהודיים בשפה היוונית ובידו גם כתבי יד חשובים. באי הנחמד קורפו׳ו שהצטיין בעבר בקהלה יהודית מפוארת בגדולי רבניה, עסקניה ופוסקיה יושב חיים מזרחי. לבו במזרח בארץ ישראל שחי בה את מיטב שנותיו. נקלע לאי מולדתו בערב מלחמת העולם השניה, עונה על ידי הגרמנים, נמלט ממחנות רכוז וראה בעיניו עוני קהילתו וחזר לקורפ׳ו. כיום הוא מקדיש את אונו ואת הונו לריכוז חומר עצום לחקר תולדות קהלת קורפו. בחדרו הצר צבורות ערמות ערמות של תעודות עבריות, אטלקיות, לטיניות שהוא אסף והעתיק מבתי נכות שונים על תולדות קהילת קורפו. כמו כן נמצאים בידו אוסף עשיר של תווי ניגוני התפילות והפיוטים של מחזור קורפ׳ו, תמונות יקרי ערך של פרנסים, חכמים וכו׳.

בשאלוניקי שהיתה לפנים עיר ואם בישראל חי החוקר ההסטוריון הישיש יוסף נחמה. למרות נדודיו הרבים בימי השואה וחייו הקשים במחנות ריכוז עודנו ממשיך את שלשלת החכמה של חכמי שאלוניקי בדורות אחרונים. למרות זקנותו הוא ער בכל הליכותיו מקדיש לילות וימים בחקירותיו ההסטוריות ומוסיף כרך על כרך בתולדות יהודי שאלוניקי ויתר הקהילות ביוון ובחיבור מילון יהודית־ספרדית. הוא הצליח לרכז חומר עשיר לחקר יהדות יוון על ידי נסיעותיו התכופות בכל העירות הנידחות ביוון. בידו כרטיסיה מושלמת מידיעות הסטוריות המפוזרות בספרי הפוסקים הגדולים בשאלוניקי.

הקהלות ביוון מונהגות ע״י נבחרים. מהם שנבחרו ע״י בחירות, מהם שהוצעו ברשימה מאוחדת ע״י הסכמת חשובי העדה ומהם הממשיכים בזכות חשיבותם בעיני השלטונות לעמוד בראשי הקהילות.

ביהדות יוון קיים גם מרכז הקהילות שמושבו באתונה. המרכז הזה מיצג את העדה היהודית לפני השלטונות המרכזיים ומושיטה סעד לקהילות הקטנות. אולם, טרם נוצר הכוח המלכד, המשפיע והמתוה דרך. לקהילת שאלוניקי היתה בעבר נסיון רב באירגון מוסדות הקהילה. רבניה הדריכו את הקהילות בשאלות דתיות ומוריה הפיצו השכלה ברוב הקהילות. כיום הקהילה השאלוניקאית מכונסת בעצמה ונתונה לשיקומה.

קהילת אתונה היא למעשה המרכזת את קהילות יוון. אך השפעתה הרוחנית איננה ניכרת.

יהדות יוון המפוזרת והמופרדת מתלבטת קשה בבעייה של חינוך הדור הצעיר. החרדה על נפש הדור הצעיר, הגדל ללא תורה וללא זיקה ליהדות, גדולה היא. הנוער גדל בין הגויים וצועד צעדי ענק לקראת ההתבוללות. בשנים האחרונות היתה תזוזה רבה בדאגת מנהיגי הקהילות לחינוך הנוער. נעשים מאמצים רבים, הודות למורים שהוזמנו מארץ ישראל, בהפצת החינוך היהודי בקהילות יוון החשובות ביותר.

פעלם של יוצאי שאלוניקי במדינת ישראל

השתתפותם של בני שאלוניקי בבנין הארץ

בקובץ זה המוקדש לעברה של קהילה שאלוניקי שאיננה עוד, מן הראוי לציין כי בניה החיים בארצנו תרמו רבות לתקומת מדינת ישראל. חלום ציון הביא לארץ בעיקר לפני השואה (ואודים מוצלים מאש גם אחריה) רבבות מבני הקהילה שהשתלבו בבנין הארץ, מהם בחיי הכלכלה כפועלים ובעלי מלאכה מעולים, כסוחרים ישרי לכת ובנקאים מוצלחים ומהם כרבנים, סופרים, מורים ומנהיגי ציבור.

האחזותם של בני שאלוניקי בכל ענפי הכלכלה בארץ, היתה טבעית, כי על כן זה היה האופי הכלכלי של הקהילה בימים עברו. אך התרומה הבלעדית שתרמו בני שאלוניקי לבנין הארץ הוא כיבוש הים שבלעדיה אי אפשר היה לתאר חיים אוטונומיים בארץ ישראל. על הפעולה החלוצית הזאת לתקופותיה הקדשנו בקובץ זה מאמר מיוחד בשם ״חלוצי הימאות השאלוניקאים בארץ ישראל״.

בני שאלוניקי לא הסתפקו במילוי התפקיד שההיסטוריה הטילה עליהם. אם בכיבוש הים היו הפותחים בו, הם התגעגעו גם אל השדה, אל החקלאות — משא הנפש של הציונות וביחוד בימיה הרומנטיים שגם בני שאלוניקי היו מהפעילים בה. עסקנים שאלוניקאים ובראשם מר יוסף עוזיאל, יסדו את חברת ״לשדה״ אשר בנתה ׳בעזרת הפדרציה הציונית ביוון׳ את המושב של יהודי יוון ״צור משה״ על שם ד״ר משה קופינאס, ציר שאלוניקי בפרלמנט היווני יוזם הרעיון עוד בשנת 1918. החרה החזיק אחריו העסקן הדגול ליאון ריקנטי ז״ל שהגה את הרעיון לארגן חלוצים מבני קהילות הבלקן לחקלאות. הוא יסד חברת מניות שמטרתה להושיט עזרה לנקודות יישוב חקלאיות בהשלימה על ידי הלוואות של אלפי לירות את התקציבים המצומצמים שהעמידה הסוכנות היהודית לרשותם. ביחוד נעזר מקרן זו המושב של יהודי בולגריה — כפר חיטין. רוב האמצעים סופקו ע״י בני שאלוניקי בארץ ובחוץ לארץ ובראשם מר עובדיה שלם.

על המושב ״צור משה״ ראה מאמר מיוחד בקובץ זה.

גם בשטח הבנייה בתל־אביב תרמו רבות בני שאלוניקי. הם היו היוזמים והבונים של השכונות פלורינטין, שיכוני עולי יוון ביד־אליהו, תל נורדאו ותל ברוך.

על ראשיתה של שכונת פלורינטין מספר אחד מיוזמיה ובוניה מר שלמה ויניציה, את האפיזודה דלהלן:

בשנת 1921, לאחר ביקור בארץ ואחרי שהתלהב ממראה עיניו, ייסד משה עזרתי, צעיר ציוני שאלוניקאי חברת מניות בשם ״סלוניקה־פלסטיין קומפ.״ במטרה לגאול אדמה בארץ ישראל. פעולתה העיקרית של החברה החלה בשנת 1925 עם עלייתם של חברי האגודה ״ציונה״. בפגישתם עם חברי התאחדות עולי יוון הוצע להם לקנות חלקת אדמה במבואות תל־אביב ולבנות עליה שכונה בשביל עולי שאלוניקי. ההצעה נתקבלה. כתוצאה מזה, יפתה החברה ״סלוניקה־פלסטיין״ את כוחו של נציגה בתל־אביב לקנות מהערבים 150 דונם שהשתרעו מצד אחד רח׳ הרצל, מצד שני — רח׳ אוריאל די־אקוסטה, מצד שלישי — רח׳ עובדיה ומצד רביעי — רח׳ סלמה. האדמה היתה שייכת

ל־150 אנשים ובראשם המופתי של שכם. הכסף שולם. אך כדי להעביר את החלקה בטאבו לידי הבעלים היהודים היה צורך בחתימת המופתי השכמי, הלה נפל למשכב וחייו היו בסכנה. לפי עצתו של העורך דין דוד מויאל הוחלט לנסוע שכמה יחד עם הרופא המפורסם דאז ד"ר אבושדיד כשהוא מצויד בזריקות מורפיום כדי להחזיק את המופתי בחיים עד חתימת החוזה. וכן היה, המופתי החזיק מעמד ע"י פעולת הזריקות, עד חתימת החוזה.

ראשון הבונים בשכונה היה שלמה פלורנטין. הוא היה ראשון הגרים בו בלב השממה. אחריו — באו שאלוניקאים, ותושבים אחרים ובמשך שש שנים נבנתה כל השכונה. בימי מלחמת השחרור שימשה השכונה גבול בין תושבי ת"א ובין הערבים התוקפים.

גם בשטח הכלכלי פעלו רבות עולי שאלוניקי כסוחרים בעלי מלאכה ותעשיה, פועלים ובנקאים. ראוי לציין במיוחד את בנק דיסקונט לישראל אשר לו מוקדש מאמר מיוחד להלן.

הפעילות החברתית בין עולי שאלוניקי בישראל

בני שאלוניקי בעלותם ארצה שמרו את המסורת הנאה של עסקנות לטובת הכלל שרווחה בעירם. הם הקימו מוסדות חסד, דת, תרבות ועזרה הדדית המביאים תועלת לכלל. כל המוסדות האלה מאוגדים בפדרציה המתאמת את התפקידים והדואגת לאנטרסים המשותפים.

נסקור, בקצרה, את כל המוסדות האלה ונקדיש סקירות מיוחדות מפורטות על אלה שהקף פעולתם בציבור הוא רחב.

מוסדות דת ותרבות

בתי כנסיות

בחלקי העיר השונים בתל־אביב וביחוד באלה שמרוכזים עולי שאלוניקי נבנו בתי כנסיות שבהם מתפללים בנוסח שהיה נהוג בשאלוניקי וביחוד בנגינות המסורתיות. בחיפה נבנה בית כנסת ע"ש הרב חיים חביב זצ"ל הרב האחרון של שאלוניקי שנספה במחנות ההשמדה.

ביוזמת ועד בית הכנסת "ר' שלמה אבן גבירול — לזכר קהילת שאלוניקי" יצא לאור, בשנת תשכ"ג, "מחזור שאלוניקי" לכל החגים והמועדים כמתכונת מהדורת דפוס קופת "עץ חיים" שאלוניקי תר"ל. דוד אברהם ריקנטי שעסק במלאכת הקודש הוסיף בהקדמת "המחזור" פרקים "על יהודי שאלוניקי בתי כנסת שלהם ומקצת תולדותיהם" וכן ידיעות קצרות על "פייטני המחזור ותולדותיהם".

המועדון "קדימה"

המועדון נוסד בשנת 1933 על ידי עסקנים מעולי שאלוניקי לשם פעולה לטובת הארץ, כהמשך טבעי לפעולה הענפה למען ציון אשר ניהלו אותה קודם לכן בשאלוניקי ובערי יוון.

המועדון כיוון את מרבית פעולותיו לעליה והשתרשות העולים החדשים בארץ. רבות עשה המועדון להשרשתם של העולים מארצות הבלקן על ידי פעולות תרבותיות ענפות כגון: שעורי ערב לעברית, ארגון חוגים שונים, הרצאות על בעיות הארץ וידיעתה, טיולים, מסיבות תרבותיות בנוסח החדש המתהוה כאן בארץ, שירה עברית, הווי עברי, תפילות בימים הנוראים ועוד. כמו כן בשיתוף פעולה עם מוסדות שונים אורגנו פעולות מיוחדות חינוכיות וסוציאליות שהשתלבו זו בזו.

מועדון הצופים ע"ש יצחק שלם ז"ל ביפו
Glub au nom de Izhac Schalem

חברי "קדימה" ומנהליה הצטיינו בפעילות ציבורית ענפה. תחת גג קורתו נוסדו אגודות לטובת עולי יוון בפרט והציבור בכלל, ביניהן יש לציין: אגודה להתישבות חקלאית, התאחדות עולי יוון, קרן למתלמדים ע"ש ליאון ריקנטי, מטבח זול לנצרכים, קרן להקמת בתים לפועלי נמל חיפה, מכון לחקר יהדות שאלוניקי ובסוף מועצת המוסדות המרכזי. המועדון "קדימה" יסד את מועדון הצופים ביפו ע"ש יצחק שלם ז"ל שהיה חבר ועד מועדון קדימה מאז הוסדו וגזברו עד יומו האחרון. המנוח פעל רבות בשאלוניקי כמפקד צופים לחינוכם של אלפי נערים יהודים לפי ערכי הציונות והצופיות. מת בת"א בכ"א בשבט תשי"ב.

קרן למתלמדים

נוסדה ע"י המנוח ליאון ריקנטי לשם הענקת סטיפנדיות לצעירים הלומדים בבתי הספר הגבוהים במדינה. על הקרן הזאת ראה סקירה מיוחדת להלן.

אוצר יהודי ספרד

הסופר יצחק רפאל מולכו, יליד שאלוניקי מצאצאי משפחת רבנים מפורסמים מדורות רבים, מוציא לאור בירושלים, בכוחות עצמו ובלי הפסק, חוברות מחקר בשם "אוצר יהודי ספרד",

בחוברות מסות, מחקרים ומונוגרפיות, פיוטים שנתגלו לא מזמן, מאמרים על הספרות היהודית־הספרדית, כתבי יד עבריים עתיקים, ביאוגרפיות של מלומדים יהודים ספרדים ועוד. רבים מחכמי ישראל משתתפים בהן. מר י. מולכו מפרסם בחוברות הנ״ל תולדות קהילת שאלוניקי ואישיה לדורותיהם.

הקרן למפעלי תרבות אלשיך

נוסדה על ידי תלמידי המנוח אברהם אלשיך משאלוניקי למתן סטיפנדיות לתלמידים בבתי ספר התיכוניים ופרסי עידוד לנערים מכל העדות, כן מיסד מפעל זה ספריות בישובים באזורי פיתוח וסייע רבות להופעת הקובץ ״שאלוניקי״. על הקרן הזאת ועל האיש שנקרא שמו עליה ראה בסקירה מיוחדת להלן.

המכון לחקר יהדות שאלוניקי

נוסד ע״י קרן אלשיך והתאחדות עולי יוון במטרה לאסוף חומר היסטורי, פולקלורי וספרותי (ספרים, כתבי יד, תמונות, תעודות, מסמכים ומוצגים) לשם העמדת מצבת זכרון לקהילת שאלוניקי שהושמדה. המכון שואף לאסוף כל חומר העלול לעזור לכותב תולדות הקהילה, להעלות את התהליכים השונים בתקופות השונות ולתאר את דפוס חייה של קהילה זו ומוסדותיה הרבים. הקובץ ״שאלוניקי״ הוא אחד ממפעליו החשובים.

מוסדות סעד

בית אבות ע״ש ליאון ריקנטי ז״ל

בית האבות הוא פרי יזמתם של עסקנים מעולי שאלוניקי שפעלו במסגרת אגודת ״מטבח זול לנצרכים״ (ראה להלן) וכהמשך למסורת הנאה של מוסדות הסעד של קהילת שאלוניקי. הוא מבטיח לתושבי המוסד (כיום 130 זקנים וזקנות) חיים שקטים ושרותים מושלמים. בית האבות הוקם בקרית מטלון, במבואות פתח תקוה על גבעה המתנשאת על הסביבה, כשכל בניניו מוקפים ירק וגינות המשרים על תושביו אוירה של רגיעה ושקט ההולמים חיי אנשים קשישים.

מטבח זול לנצרכים

בשנת 1940, בעצם מלחמת העולם השניה, נסגרו נמלי הארץ ובכללם נמל ת״א שרוב עובדיו היו מעולי שאלוניקי. כדי לעזור להם במצבם הדחוק מחוסר עבודה, יזמו עסקני מועדון קדימה ובראשם שלמה ויניציה ויצחק ספורטה להקמת מטבח זול לנצרכים. בזמן הראשון הועמד לרשותם, בהשתדלותה של הגב׳ ויניציה מפעילות וויצו בת״א, אחד המטבחים של ויצו. בהתפתח המוסד נבנה במגרש שתרם יוסף שאלתיאל ז״ל בנין מפואר (נקרא על שמו). בבית מתחלקות מדי יום ביומו ארוחות לנזקקים למאות עולים חדשים כותיקים, תמורת תשלום סמלי ואף גם ללא תשלום.

צוות העסקנים המסורים של בית שאלתיאל לא הסתפק תפקיד זה של מתן ארוחות לנזקקים בלבד, אלא דאג ודואג להוסיף תוכן בין כתלי הבית. הוא קבע בין מטרותיו להרחיב את המוסד גם למטרות נוספות. ״מטבח הזול״ תומך גם בשני המועדונים שנוסדו ע״י מועדון ״קדימה״ (ראה לעיל), האחד — ביפו ע״ש יצחק שלם ז״ל והשני — ע״ש דוד פלורינטין ז״ל.

אגודת הלל וזמרה להלבשת יתומים

חברי האגודה חידשו בארץ את המסורת הנאה של יהדות שאלוניקי למתן הלבשה בפרוס הפסח למאות יתומים. החברים ממשיכים את המסורת היפה של ״הפיטנים״ בשאלוניקי להתאסף יחד ולשיר שירי ר׳ ישראל נג׳ארה ואחרים ולהפיץ ידע השירה הדתית בין הנוער.

אגודות עולות יוון לטיפול בחולים

אגודה זו המורכבת מנשים שאלוניקאיות נוסדה כדוגמת חברות העזרה ההדדית שהיו נהוגות בשאלוניקי. היא מגישה זה שנים רבות עזרה רפואית ועזרה בכלל למשפחות עניות למאותיהן. אגודת עולות יוון דואגת גם לתזונת חלשים ומבריאים ותומכת בזקוקים לבתי הבראה וביחוד לחולים בשחפת.

התאחדות עולי יוון

ההתאחדות נוסדה בהגיע הבשורות הרעות הראשונות על גורל יהודי יוון הנתונים בכף הקלע של הכיבוש הנאצי. ההתאחדות פעלה לעליית מאות ילדים מיוון ושיתפה פעולה עם הסוכנות היהודית במפעל הצלת הבורחים מיוון בסירות לתורכיה ומשם לארץ ישראל. פליטים אלה נעזרו ע״י ההתאחדות, בשבועות הראשונים לבואם, בארוחות חמות, הלבשה, עזרה רפואית, חדרים לדיור וכן בהלוואות קונסטרוקטיביות. אחרי שחרור יוון מהנאצים, ארגנה ההתאחדות משלוח מטען עצום של מזון והלבשה ליהודים שנשארו ביוון. ההתאחדות באמצעות הזרוע הפיננסית שהקימה בשם ״מפעלי עולי יוון בישראל בע״מ, בנתה למשפחות רבות דירות מצוינות במקום הנקרא עד היום שיכון עולי יוון ביד אליהו, שהפכו אחר־כך לרכוש הפליטים עצמם במשכנתאות לזמנים ארוכים. כן יסדה ההתאחדות קופת הלוואות העוזרות לבעלי מלאכה ועוד.

כל המוסדות המפורטים בסקירתנו הודות להתאחדות ובשיתוף פעולה עם אירגון ניצולי המחנות, נתקבלו אלפי לירות פיצויים מגרמניה. ההתאחדות עזרה בסכומים גדולים לבניית בית הכנסת ע״ש הרב חיים חביב ז״ל בחיפה. בני שאלוניקי בישראל מאורגנים בפדרציה מסביב להתאחדות עולי יוון לשם פעולה משותפת ומתוכננת לטובת הכלל. עובדיה רואים בהם המשך לחיי קהילתם, כי על כן כל המוסדות הנ״ל הם בצלמם ובדמותם של מוסדותיה שעברו גם הם מן העולם עם קהילתם המפוארת, וכאילו הוויתה נמשכת בהם.

הפ׳דרציה ממשיכה לפעול להשגת פיצויים מגרמניה ליוצאי יוון בישראל.

לבסוף נציין את אירגון ניצולי מחנות השמדה יוצאי יוון שנוסד בתל־אביב בעלות הניצולים לארץ ישראל. על ארגון זה ראה סקירה מיוחדת להלן.

שאלוניקי
SALONIQUE
עד שנת 1917
Citadelle
Tour de la chaîne
Cimetières
Israélites
Cimetière
Turcs
Caserne
Champ de Mars
Bains
Hôpital Militaire
Orphelinat Grec
Hôpital Municipal
Cimetière Grec
Ecole Militaire
St Georges
Hippodrome
St Sophie
Eski Djouma
St Demètre
Cimetières Turcs
Zeitenlik
Porte Vardar
Forteresse
Tannerie
Métropole
Tour Blanche
Parc
Usine électrique
Caracol
Débarcadère Place de la liberté
Douane
Port
Gare des Orientaux
Remise des Orientaux
Jardin des Princes
Bains
Emplacement assassinat du Roi Georges
Defterdar
Saul Modiano
PRINCIPALES RUES ET AVENUES
1 – 1 – Avenue Amiral Condouriotis
2 – 2 – " de la Victoire
3 – 3 – " Roi Georges
4 – 4 – " Reine Olga
5 – 5 – " Roi Constantin
6 – 6 – Rue St Demètre
7 – 7 – " Venizélos
8 – 8 – " Egnatia
9 – 9 – " 26 Octobre
10 – 10 – " Reine Sophie
11 – 11 – " Jean Tsimiski
12 – 12 – " Voulgaroktonou
13 – 13 – " Franque
0 100 200 מ'
הקו השחור בתוך המפה מסמן את הגבולות של
שריפת העיר בשנת 1917 (רובו ככולו של הרובע היהודי)

לקורות עליית הימאים השאלוניקאים לארץ־ישראל

מאת יצחק בן־צבי

המערכת ראתה צורך להקדיש פרק מיוחד על תרומתם של יהודי שאלוניקי לכיבוש הים הישראלי, ענף שקשה לתאר בלעדיו את חיי הארץ וקיום המדינה. במפעל חלוצי המפורסם בתולדות היישוב בארצנו נעשו שני נסיונות, והם: הנסיון הראשון לעליית ימאים (ספנים ודיגים) משאלוניקי נעשה, בשנת 1914, ביזמתו של יצחק בן־צבי ז״ל נשיא מדינת ישראל השני בבקרו בשאלוניקי.

הנסיון השני — נעשה אחרי מלחמת העולם הראשונה. ראה להלן מאמריו של ברוך עוזיאל.

הננו מביאים להלן את דברי י. בן־צבי על המפעל הזה, את המכתבים שכתב למ. אוסישקין, את נוסח ההסכם הראשון שנעשה עם הימאים החלוצים הראשונים: שלום אשכנזי ואברהם מנו, ואת דברי המורה שמחה רובינשטין שארגן את העליה.

פעמיים ביקרתי בשאלוניקי: הפעם הראשונה בשנת תרס״ט—תר״ע (1909), בימי שלוותה וגאונה תחת שלטון הממשלה העותמאנית, והפעם השניה בשנת תרע״ד, מיד לאחר כיבושה בידי היוונים, אשר סיפחוה אל מדינתם והחזירו לה במשך הימים את שמה הקדמון ״תשאלוניקי״ — ואת כתרה היווני הביזנטי. את רשמי הביקור השני העליתי בכתב בשנת תרע״ו (פורסם ב״התורן״, ניו יורק, שנה ג׳, תרע״ו, גליונות כ״ט—ל), ואילו מן הביקור הראשון נשתמרו בידי רק אגרות בלבד ששלחתי לארץ ובהן תיארתי את רשמי הביקור.

בזכרוני שמורה שאלוניקי המקורית, עיר ואם בישראל, העיר היהודית־הספרדית המיוחדת במינה, אשר פרחו בה חיים יהודיים מקוריים מיוחדים במינם — כעין מקבילה לערים ואמהות ביהדות אשכנז שבמזרח אירופה. ובעיות דומות נתעוררו בשאלוניקי בדומה לקהילות אשכנז. אכן, רב היה הדמיון ואף השוני בשנות תרע״ה—תרע״ו (1915—1916), כאשר ראו שורות אלו אור.

נסיעתי השניה לשאלוניקי בשנת תרע״ד מטרה מיוחדת נועדה לה: לאגד קבוצת מלחים יהודים, להעלותם לארץ ולייסד אגודה ימית. עשיתי זאת בעזרת לשכת העבודה החדשה של ברית פועלי־ציון ביפו ובעזרתו של מנחם אוסישקין ז״ל, יו״ר ועד חובבי ציון באודיסה.

בשני השבועות שעשיתי בשאלוניקי הצלחתי לאגד את הקבוצה הראשונה: עשרה ימאים, קצתם בעלי סירות וקצתם פועלים, וקשרתי אותם עם לשכת העבודה שלנו ביפו. תחילה היה עליהם לחסל את עניניהם בשאלוניקי ולהתכונן לדרך.

אולם ההכנות נמשכו כמה חדשים, ובינתיים פרצה המלחמה. רק אחד או שנים מהם בלבד הספיקו לעלות לארץ, באו ליפו ונכנסו לעבודה בנמל על־פי חוזה עם ספנים ערביים, שנערך על־ידי משרד העבודה שלנו. לרגל פרוץ המלחמה לא הספקנו להמשיך במפעל שנפסק בראשיתו.

מבצע־הים הזה, העברת הימאים היהודים משאלוניקי לארץ לא בוצע אלא כעבור עשר שנים ויותר, ביחוד לרגל מאמציו של אבא חושי. וירשם־נא, איפוא, המאמץ הזה מימי העליה השניה כנסיון ראשון למפעל־העם שלנו בימי העליה השניה.

המכתבים שנשלחו למ. אוסישקין על דבר הספנים בשאלוניקי

א

קושטא, כ״ח חשון תרע״ד

הנני בא להזכירך על ענין אחד, שעליו באתי בדברים עמך, בשם לשכת העבודה, בהיותך בשנה שעברה בארץ ישראל — ע״ד הכנסת בעלי־סירות יהודים לחוף יפו. אינני מוצא לנחוץ לעמוד כאן על חשיבות הענין, מפני שאז הסכמת לדבר הזה. חפצתי רק להזכירך שהצעתי היתה — להביא יהודים אחדים משאלוניקו, מאלה שאומנותם בכך, לתת להם היכולת להתרגל אל התנאים המקומיים של ים־יפו, ולהבטיח להם לאחר זה את האפשרות להתקיים בתור אנשי־ים ברשות עצמם על־ידי רכישת סירה והכלים הדרושים. באותו הזמן התניתי עם אחד מבעלי־הסירות היותר גדול ביפו, עלי שמו (הד״ר חיסין מכיר אותו היטב), שיקבל לעבודה שני יהודים משאלוניקי על התנאים ששאר הספנים עובדים אצלו.

מפני סבות אחדות אי אפשר היה לי, ולא לחברי, לעסוק בפועל בשביל הגשמת הדבר הזה, והענין כאלו נשכח כולו. אולם עכשיו ישנה דוקא שעת הכושר כדי להוציא את הרעיון אל הפועל, ואני הייתי רוצה מאד שלא ידחה הענין שוב לאורך ימים. מלבד הערך המיוחד שיש ליצירת ספנות יהודית בארץ־ישראל בשביל כל עבודתנו בארץ, צריך לשים לב גם אל מצבם של אנשי־הים ובעלי הסירות היהודים שבשאלוניקו, המקום היחידי בעולם שיהודים עסוקים במקצוע זה. עכשיו נתונים הספנים והדיגים הללו תחת ידי היוונים, במצור ובמצוק. הללו הביאו מעריהם ומאייהם ספנים ודיגים משלהם, ועשו כעין בויקוט על הספנים היהודים, שאומנותם זו עברה להם בירושה מאבותיהם וזקניהם, והיהודים מוכרחים לעזוב את המקצוע הזה, ומקצתם יוצאים לאמריקה להתעסק שם במסחר וכדומה. מובן, שאם נוכל לפתוח לפני היהודים האלה את שערי ארץ־ישראל, יכול היות שבמשך הימים ימצאו בה מנוחה ומחיה עשרות של משפחות־ים יהודיות.

לדעתי, צריכים אנו להתחיל במעט, באחד או יותר טוב, בשני ספנים. צריך להביאם ליפו ולהבטיח את מחיתם לפחות לחצי שנה. מובן, שהם ירויחו במקצת תיכף, אולם משכורתם בטח לא תספיק להם בזמן הראשון, והם יצטרכו לתמיכה ידועה במשך הזמן הזה. אחרי כן צריך יהיה להלוות להם כסף לרכישת סירה, בכדי שיוכלו לעמוד ברשות עצמם. אם יושג הדבר הזה, תפתח הדרך בשביל חבריהם ובני אומנותם של החלוצים האלה, אשר יוכלו לצאת בעקבותיהם. לפי שעה צריך, כמובן, שהנסיון הזה יהא ככל האפשר בחשאי, ולא יעורר שאון ודברים ולא ימשוך אליו את עיני עם־הארץ.

בכדי למצוא את האנשים הראשונים מוכרח לנסוע מכאן לשאלוניקו אני, או חברי ד. בן־גוריון, ולשהות שם ימים אחדים בשביל לברור את האנשים הדרושים. אך כמובן שקודם כל עלינו לקבל את הסכמתך הגמורה על הענין, וגם את האמצעים הנחוצים.

בכבוד רב

י. בן־צבי

ב

שאלוניקי, י"ב שבט ה'תרע"ד

מיום שנתקבל מכתבך האחרון עם הסכמתך לענין הספנים עברה הפסקה גדולה עד שהוצאתי את רעיוני אל הפועל. מתחילה היו מעצורים אחדים: המחלה שבקושטא עם הקרנטין בשאלוניקו, ואח"כ נפל בן־גוריון למשכב וזה נמשך יותר מחודש ימים. ובכדי שלא להחמיץ את כל הענין החלטתי לנסוע בעצמי, אף על פי שהיה קשה לי מאד. קשור אני, מלבד אל האוניברסיטה, גם אל בית ספר עברי שאני מורה בו ולא נקל היה לי להשיג חופש. אך היות והימים נמשכו, והענין נדחה יותר ויותר, גמרתי לנסוע לשאלוניקו בהקדם היותר אפשרי.

לפני נסיעתי באתי בדברים עם המורה ל'עזרה' בשאלוניקו מר רובינשטיין שאני מכירו היטב עוד מירושלים (מקום שם גמר לפני שנתים את ביה"ס למורים) בתור צעיר חרוץ ואדם ישר.

חפצתי, שהאיש יכשיר לי קצת את הקרקע עד בואי לשם, ולא אצטרך לבלות זמן מיותר בשאלוניקו, ולאחר שקבלתי ממנו תלגרם של תשובה מהרתי באניה הראשונה והפלגתי לשאלוניקו.

המצב הכללי שנתגלה לפני, אחרי חקירה ודרישה ואחרי בואי ביחס ישר עם הספנים, הוא כזה: מקצוע הספנות הוא בשאלוניקו נחלת היהודים, מאבות לבנים, זה מאות בשנים. יוונים עסקו במקצוע זה רק במספר קטן. מספרים מדויקים קשה להשיג: כנראה, עולה, בקרוב מספר הספנים בעלי הסירות הקטנות למאתים, ובעלי הסירות הגדולות הרבה יותר מזה מהם היו רק 15 או 20 ליוונים והשאר ליהודים. הספנות נחלקת לשני מקצועות: הספנים בעלי הסירות הקטנות (הקרויות בתורכית: קאיק, ובערבית בשם פלוקה) מועסקים בהובלת נוסעים מן החוף לאניה ובהורדת הבאים אל החוף. המקצוע השני — עוסקים בהובלת סחורות מן האניה ואל האניה. בעלי הסירות הגדולות (הנקראות בתורכית: מעונה, ובערבית שחטורה) הם אנשים יותר אמידים ולהם גם פועלים שכירים, או מבני משפחתם עובדים אצלם במשכורת.

היוונים אשר פרצו לשאלוניקו, אחרי הכבשה, מכל קצות ארץ יוון, דחקו את רגלי התושבים העיקריים והאמירו צורכי אוכל נפש. תוצאות המלחמה מתגלות בירידת המסחר והתעשיה ובהעלאת המסים והארנוניות. ממתינים לסיפוחה הגמור של שאלוניקו ליוון, שלא יאחר לבוא, וחוששים שיתחילו בקרוב לקחת לצבא מקרב היהודים. יחד עם הסיבות הנזכרות מכינים קרקע להגירה שהתחילה במקצת ושעתידה להתרחב יותר.

השתדלתי לדעת אם הגירה כזו כבר התחילה מקרב הספנים, כפי שסיפרו לי מקודם בקושטא. אולם, כנראה, אין זה נכון. לפי שעה עדיין לא היגרו מהספנים לחו"ל. אבל את הלחץ היווני מרגישים כולם היטב. וכך ספרו לי אחדים מהספנים היהודים: 'מהאוניות הבאות לחוף שאלוניקו אנו מרויחים: מהאוסטריות, מהרוסיות, מהצרפתיות וכו'. אולם מכל המון האוניות היווניות אין אנו מרויחים אפילו פרוטה אחת. השאלה הראשונה שהם שואלים אותנו היא: האינך עברי? ואנחנו אין דרכנו להתכחש לעמנו'.

אחרי בואי בדברים עם ספנים אחדים ואחרי חוקרי ודורשי מפי אנשים מקומיים מומחים על־אודות בריאותם, טיב עבודתם וישרם עמדתי על שנים מאנשי הים: האחד שלום אשכנזי כבן ארבעים והשני אברהם מאנו כבן ל"ה. שניהם בריאים וחזקים במבנה גופם להפליא, מנוסים בעבודת הים מנעוריהם ועד היום, וגם רגילים לציד־דגים. לדאבוני, לא מצאתי יותר צעירים בשנים, רווקים, ושיהיו יכולים לקבל בנקל גם חנוך והשפעה מצד היישוב החדש בא"י.

אני בארתי להם את מטרתי. הצעתי להם שיסעו יחידים ליפו. אנו נמציא להם עבודה; חודשים אחדים יעבדו בתור פועלים אצל הערבים, ואחר־כך יוכלו להסתדר באופן זה או אחר, ברכשם להם סירות או בהביאם סירותיהם מכאן לשם וכדומה, ויעמדו ברשות עצמם.

בשעה שבררנו להם את הענין כולו, ראיתי שעצם הרעיון קרוב ללבותם. אחד מהם הציג את השאלה — היות שעד עכשיו לא נראו עוד בים יפו יהודים בתור מלחים, מי יודע כיצד יתיחסו אליהם הערבים, ואם יוכלו לחיות עמהם בשלום. יש לחשוש שמיד לאחר שיתחילו לעבוד ברשות עצמם, ירבו את שנאת הערבים ובתור נקמה ישמידו סירותיהם בלילה. התאמצתי להרגיע את רוחם בהדגישי שהערבים חיים מהיהודים ולא יחפצו לריב חינם; ולאחר שיבואו שני בעלי סירות יהודיים לא יורגש הדבר כל־כך; כמובן צריך להשתדל לחיות עם הערבים בשלום, כי הלא הם הרוב. יחד עם זה ספרתי להם, שבקרב הערבים עצמם ישנם מוסלמים ונוצרים, ואם ידעו להתהלך עמהם יוכלו לבצור מעמד גם לעצמם. ועל זה הסכימו לבסוף.

בכל אופן נסיונם הראשון יוכל לשמש גורם לעלית חבריהם אחריהם, שיעלו על דעת עצמם ועל אחריות עצמם. את ערך הנסיון הזה מרגישים, כנראה לי, גם הספנים בעצמם.

יחד עם זה עלי להגיד, שהאנשים אנשים פשוטים, אנשי עבודה מנעוריהם, אינם אידיאליסטים אבל מבינים את הדבר בפשטות — למצוא עבודה בין יהודים ואם יצליחו ימשכו אחריהם את קרוביהם וידידיהם ומכריהם. בתור אנשי עבודה אינם רגילים לשנוררות ומטרתם היא — להסתדר באמת ולחיות מיגיע כפיהם בארץ־ישראל.

י. ב ן - צ ב י

ג

קושטא, ד' ניסן תרע"ד

ע"פ הידיעות המגיעות אלי מא"י ומשאלוניקו הנני שופט, כי הצעד שעשינו עם הספנים השאלוניקאים היה דבר בעתו, ויש לקוות להצלחה טובה. מיפו כותב לי מנהל לשכת העבודה כי האנשים האלה עובדים ומשתכרים 10 בשליקים ליום כל אחד, והם שבעים רצון. רובנשטיין בשאלוניקו קרא מכתבים שהגיעו מהם ביום כ"ז אדר לביתם; הם כותבים ג"כ שהם עובדים ושבעים רצון. כמובן צריך לעבור עוד איזה זמן, עד אשר יתבצרו יותר, ויוכלו לקחת גם את משפחותיהם אליהם. אינני מסופק כי אז ימצאו עוד רבים בין הספנים, אשר יחפצו לצאת בעקבות הראשונים.

כפי שראיתי בעיני, וכפי שכותב לי רובנשטיין המצב הכללי שבשאלוניקו הוא — ערב של הגירה בהמון, שתתחיל בטח בזמן

קרוב, אחר הפסח. אלפי אנשים מתכוננים לקחת מקל נדודים ולעזוב את עיר קברות אבותיהם שהמציאה להם מחיתם עד עכשיו. מה מאד רצוי היה למשוך לפחות חלק מהמתכוננים להגר לעבר הים — לארץ ישראל. האנשים האלה, שחלק גדול מהם מתפרנס מיגיע כפיו, בתור פועלים חרוצים, פשוטים אבל בריאים: סבלים, עגלונים, ספנים, פועלים בפ׳בריקאות; בתוכם אומנים וסוחרים קטנים, המתפרנסים מן המועט ויודעים את דרכי המסחר המזרחי מנעוריהם; וחלק אחר — הם אנשים בעלי רכוש, הקשורים בחבלי מסחר עם אירופה, והם המתווכים הטבעיים בינה ובין המזרח; האנשים האלה היו יכולים למצא את לחמם בערי א״י וסוריה באופן הרבה יותר נקל מאשר השדרות המתאימות להן מקרב יהודי רו״פ. חלק מהם היה יכול לעבור למושבות, מהם היו מתאכרים ומשקיעים כספם בנחלות; מהם היו משיגים עבודה בתור פועלים או שומרים. והחלק שהיה נשאר בערים היה יכול להגדיל את הישוב הפרודוקטיבי בארצנו, וחוץ מזה — לפתוח כר חדש, בחדרו ל׳ערים הנדחות׳ שמספרן לא מעט בא״י, השוממות במובן היהודי, ואין בהם תושבים מאחינו. כניסת אלמנט ספרדי זה היה מועיל לנו מאד — בהיותם כלם עותמנים — במובן המדיני, והנני בטוח, שגם הממשלה היתה מתיחסת להגירה זו בעין יפה, וגם השכנים (הערבים) לא היו יכולים לפתוח פה כנגדם. יש לי רעיון, שאפשר היה לדרשו מהממשלה שתתן להם אדמה חינם להתישב, כדרך שהיא נותנת למהגרים המוסלמים. מובן שעל זה א״א לסמוך לע״ע אבל לנסות בזה — אפשר וגם צריך.

בנוגע לשאלות הללו הנני בא בדברים עם שאלוניקו, ומשם כותבים לי, שיש אנשים אחדים המתענינים בשאלה הזאת (בה־טית ההגירה לצד א״י). אם יצא איזה דבר מהתנועה הזו בתוך שאלוניקו עדיין אינני יודע. בעיקר מרגישים משם, כי א״י היא כה רחוקה וזרה להמוני העם, שבלי דחיפה מן הצד לא יחשבו על המוצא הזה, ולפיכך דרושה היתה שם תעמולה כללית ופרטית. וטוב היה אלו בא מא״י לשאלוניקו אדם מיוחד. הדגשתי מלה זו, כי, לדעתי, נחוץ לא דרשן ונואם, אלא איש הבקי בישוב ובתנאים האיקונומיים של המושבות והערים, ויוכל להשפיע על אחדים מבעלי הרכוש. אך מלבד זה שישולח איש אליהם, צריך היה, לדעתי עוד שהם מצדם ישלחו, או מעצמם יסעו אנשים אחדים בתור שליחים לחקור על התנאים המתאימים עבורם בתוך הארץ. מצד שני צריכים לבוא, לדעתי, לעזרת תנועה זו העסקנים הציוניים שבארץ ישראל ושבחוץ לארץ.

בכבוד גמור ובברכת ציון
י. בן־צבי

ארגון עליית הימאים לארץ־ישראל

מאת שמחה רובינשטיין

במכתבו אלי מקושטא, עמד בן־צבי על פרטי הדרכים לסידור עליית הספנים לארץ. הוא הציע, שאבוא בדברים עם הספנים, אתהה על קנקנם ואשמע מפיהם את תגובותם לרעיון העליה ובאיזה תנאים יוכל הרעיון לצאת לפועל.

אספתי כמה ספנים, מהורי תלמידי בבית הספר, הרציתי לפניהם על מצב הספנות בארץ, ביארתי להם את עניין ״כיבוש העבודה״ והשיבותו הגדולה במאבקו הקשה של עם ישראל להתנחל בארצו. הם הקשיבו לדברי בתשומת־לב מרובה ולאחר־מכן חקרו ודרשו את הנסיבות ושאלוני הרבה שאלות. עם זה הביעו קורת רוחם על ״הפלא הגדול״ שהמורה מדבר בלשון לאדינו ומבאר להם את העניין החשוב באר היטב.

בסוף האספה באו לכלל מסקנה, שעליהם להימלך תחילה בבנ־שותיהם, וכעבור שבוע נתאסף שנית. לאספה השנייה באו אנשים נשים וטף. לאחר שחזרתי וביארתי את העניין לפרטיו ועניתי לשאלותיהם של הנאספים, הגיעו לידי הסכמה זו:

כמה מהם יצאו לארץ לשניים, שלושה חדשים לנסות ולראות בתנאי שישלמו להם הוצאות הדרך. את נשיהם ובני משפחתם ישאירו לפי־שעה בשאלוניקי, ובכל יום שישי תקבלנה הנשים נאפוליון אחד (מטבע זהב שערכו היה עשרים פראנקים) לכל־כלת הבית.

מתוך המשא־והמתן עם האנשים הכרתי יותר ויותר בערך המפעל לטובתם ולטובת הארץ, והחלטתי שלא להחמיץ את ההז־דמנות ע״י ניהול משא ומתן עם בן־צבי בדואר התורכי וקמתי ועליתי לקושטא להתראות עם בן־צבי פנים־אל־פנים ולהרצות לפניו דין־וחשבון מפורט מפעולתי. בן־צבי שמח מאוד על הפתעת בואי, ובייחוד על התקדמות העניין, שראה בו אף הוא, חשיבות רבה. הוא קיבל את כל תנאי הספנים, והבטיחני שבמשך שבועיים יבוא לשאלוניקי ויביא עמו את הסכום הדרוש בנאפוליוני־זהב.

וכן היה. בן־צבי בא לשאלוניקי וצרור הנאפוליונים בכיסו. קראתי לאסיפה שלישית, ובשעה המיועדת נתמלא אולם בית־הספר המון ספנים ובני משפחותיהם. הצגתי את בן־צבי לפני הנאספים, הוא דיבר אליהם עברית ואני תירגמתי את דבריו ללאדינו. הוא עודד את רוחם והילל את נכונותם לתת יד למפעל, אולם הסביר להם, שהתנאים דורשים להגביל את עליית־הניסיון לחמישה־עשר איש בלבד. חמישה עשר אלה צריכים להיות אמיצי־כוח, מוכנים להתגבר על המכשולים ומוכנים גם לקרבנות. לבסוף הפציר בכל הנאספים לשמור את כל העניין בסוד כמוס ״שלא יוודע הדבר לאויבינו״. קודם שסיים את דבריו הוציא את צרור הנאפוליונים מסר אותו לידי, והודיע להם, שהוא מפקיד את הכסף בידי וממני תקבל כל אשה מנשי העולים בכל יום שישי בשבוע נאפוליון אחד כדרישתם, במשך שני חדשים. במשך הזמן הזה יתברר, אם המשפחות עולות ארצה לבעליהן, או שהבעלים חוזרים למשפחותיהם בשאלוניקי.

למחרת בערב הופיעו במבוא בית־הספר 20 ספנים חסונים ורחבי גרם, זרועותיהם וכפות ידיהם כמטילי פלדה ופניהם השזופים יצוקים און ואומץ כביר. מתוך רשימת־השמות, שהיתה

מוכנה אתנו מראש בצירוף הערות בצידו של כל שם, קראנו למועמדים אחד אחד ובן־צבי שאל אותם שאלות שונות והשתדל לעמוד על טיבו ואופיו של כל אחד מהם. לאחר שיקולים שונים בחר ב־15 מתוך העשרים והודעתי לכולם, שכל אחד מן הנבחרים יקבל ממני ידיעה במשך ימים אחדים.

בסוף חודש מאי, שנת 1914 הפליגה חבורת העולים הראשונים של ספני שאלוניקי לארץ, ואיש ממשפחותיהם לא בא ללוותם כדי שלא יעשה פירסום למעשה, שצריך היה להישמר בסוד. חבורה זו היתה הראשונה שתקעה יתד כביר־כוח בשדה העבודה הימאית בארץ ובהצלחתם המופתית פתחו דרך לעליית מאות ספנים אחרים, לאחר מלחמת העולם הראשונה, ועליית אלפים מן השדרות הרחבות של היהדות השאלוניקאית ומשרידיה ששרדו אחרי השואה הנאצית.

אנחנו יצחק בן צבי ושמחה רובינשטיין מצד אחד, עם שלום מרדכי אשכנזי ואברהם סבתי חנן מצד אחר, עשינו בינינו העסק האמור למטה שאנחנו מתחיבים לקימו על פי התנאים האלה:

א) הספנים שלום אשכנזי ואברהם חנן, יעבדו בחוף יפו לטוביא ולגבנים פרקטיה ונוסעים באניות הבאות בחוף הזה. הם יתעסקו שמה בכל מה שנוגע למלאכת הספנות.

ב) הם יהיו בראשונה תחת רשות הערביים הספנים שבמקום הזה. והם יעבדו יחד עם הערביים האלה, ואחר כך הם ישתדלו לשחרר את עצמם לאט לאט ולעשות את מלאכתם רק לבדם.

ג) הם יעבדו שמה באנרגיה רבה ביושר ובאמונה (נעזו) להגיע אל המטרה הדרושה.

ד) הספנים הנזכרים שלום אשכנזי ואברהם חנן מתחיבים לנסוע מסלוניק ב־22 בשבט שנת התרע"ד, באניה ללכת יפה.

ה) תחת זה מר ש. רובינשטיין מתחיב לתת בכל שבוע ושבוע למשפחת כל אחד מהספנים הנזכרים, סך לירה אחת במשך ו' חדשים.

ו) אלה השלשה חדשים מתחילים מכ"ב שבט, היום אשר יסעו הספנים הנזכרים מסלוניק עד כ"ב לחדש אייר.

ז) ביפו מתחיב הנ"ל חיסך להוסיף לשכר שבוע הספנים סך מה, עד שיהיה האחרון יעלה לכדי לירה לשבוע.

ח) מר ש. רובינשטיין מתחיב לתת שכר כרטיס הנסיעה (מעלים) של הספנים מסלוניק עד יפה.

ט) הספנים הנזכרים מתחיבים להביא אל יפו את בני משפחתם כדי להשתקע שמה. הם יביאו את משפחתם שמה במשך ו' חדשים בראשונים, אם יש אפשרות.

פה סלוניק כ"ו שבט 5674

ההסכם בין הדיגים משאלוניקי לבין יצחק בן צבי ושמחה רובינשטיין

סעיפי ההסכם [1]

אנחנו יצחק בן־צבי ושמחה רובינשטין מצד אחד, עם שלום מרדכי אשכנזי ואברהם שבתי מנו מצד אחד, עשינו בינינו העסק האמור למטה שאנחנו מתחיבים לקיימו על פי התנאים האלה:

א. הספנים שלום אשכנזי ואברהם מנו, יעבדו בחף [2] יפו להוציא ולהכניס פרקמטיא ונוסעים באוניות הבאות בחוף הזה. הם יתעסקו שמה בכל מה שכולל מלאכת הספנות.

ב. הם יהיו בראשונה תחת רשות הערביים הספנים שבמקום הזה. והם יעבדו יחד עם הערביים האלה. ואחר כך הם ישתדלו לשחרר את עצמם לאט לאט ולעשות את מלאכתם הם לבדם.

ג. הם יעבדו שמה באנרגיה רבה ביושר ובאמונה (בעד) להגיע אל המטרה הדרושה.

ד. הספנים הנזכרים שלום אשכנזי ואברהם מנו מתחיבים לנסוע מסלוניק ב־22 בשבט שנת התרע״ד. באניה ללכת יפה [3].

ה. תחת זה מר ש. רובינשטאין מתחיב לתת בכל שבוע ושבוע למשפחת כל אחד הספנים הנזכרים סך לירה אחת במשך ג׳ חדשים.

ו. אלה השלשה חדשים מתחילים מכב׳ בשבט, היום אשר יסעו הספנים הנזכרים מסלוניק עד כב׳ לחדש אייר.

ז. ביפו מתחיב הד״ר חיסין [4] להשלים לשכר שבוע הספנים סך מה, עד שזה האחרון יעלה לחצי לירה לשבוע.

ח. מר ש. רובינשטאין מתחיב לתת שכר כרטיס הנסיעה (משלם) בעד הספנים מסלוניק עד יפה [3].

ט. הספנים הנזכרים מתחיבים להביא ליפו את בני משפחתם כדי להשתקע שמה, הם יביאו את משפחתם שמה במשך ג׳ חדשים הראשונים, ואם יש אפשרות.

פה סלוניק 12 שבט 5674

1 מארכיונו של י. בן־צבי.
2 בחוף.
3 יפו.
4 ד״ר חיסין עלה ארצה ב־1905 כרופא ומונה ראש הועד הפועל היפואי לניהול פעולות חובבי ציון בארץ מטעם הועד האו־דיסאי.

עליית דייגי שאלוניקי לארץ ישראל אחרי מלחמת העולם הראשונה

מאת ברוך עוזיאל

הדיג הראשון משאלוניקי שעלה לארץ אחרי מלחמת העולם הראשונה היה שלמה אשכנזי, בשנת 1920, התישב בתל־אביב ואחר־כך בעתלית ואימן שם קבוצה של הפועל הצעיר. הוא סבל רבות מקדחת. קבוצתו נתפזרה והוא חזר לתל־אביב. שם צורפו אליו שני דיגים מטבריה שדברו ערבית ולא היתה להם שפה משותפת אתו. אחר־כך עשה שותפות עם ערבים ולבסוף חזר לשאלוניקי.

בשנת 1924 נעשה נסיון על־ידי הסוכנות היהודית בעזרת ההסתדרות הציונית ביוון לקלוט דיגים משאלוניקי בארץ. בשאלוניקי הוקמה לפני כן ועדה מיוחדת למטרה זו על ידי הפדרציה הציונית שם, שחבריה היו הקדוש יצחק אנג׳ל הי״ד, ויבדלו לחיים יצחק אלבו (מזכיר הפדרציה אז) ושלמה גרגיר (מזכיר קרן היסוד שם). הובאו כמה משפחות מסוג ״הגריפארי״ והושבו בעכו, כיון שהאמינו שמפרץ עכו טוב לציד דגים. דיגי עכו הערבים אחרי התנגדות קלה הסכינו עם המצב. הם פחדו מנחת זרועם של דיגינו ופעם כשפרץ ביניהם סכסוך הכום היהודים ופצעום וקמה בהלה בעיר. אחרי מאורע זה הם התידדו עד כדי כך שהערבים היו לעזרה למשפחותיהם בעת מאורעות 1929.

יצחק אנג׳יל הי״ד Isaac Angel

הדיגים בני־שאלוניקי בעכו סבלו חרפת רעב. כשבקרנום בשנת 1927 — מר יצחק אלבו ורעיתו גב׳ לידיה אלבו וכותב הטורים האלה — מצאנו אותם ואת נשותיהם וילדיהם במצב גופני ורוחני ירוד מאוד. בשנת 1928 נשלח על־ידי ההסתדרות

הציונית ביוון לעכו מר שלמה גרגיר. הדיגים טענו כי אם יאפשרו להם לדוג במים עמוקים יוכלו להצליח. אז נקנו מכספי קרן היסוד שנאספו ביוון סירת מוטור ורשתות חדשות. הסך הכל היה שהדיגים נאבקו על גורלם במשך חמש שנים. אך מאורעות 1929 היו המכה האחרונה שאלצתם להתפזר בחיפה ובתל־אביב כמוכרי דגים או עובדי נמל.

לבקשתי על פרטים בענין עלית הדיגים הנ"ל כותב אלי מר יצחק אלבו מחיפה, במכתבו מספטמבר 1958, בין השאר, כדלקמן:

"עליתה ארצה של קבוצת הדיגים השאלוניקאים היא פרי יזמתו של המשרד הארץ־ישראלי שבשאלוניקי.

בשנים 24—1923 התנהלה חליפת מכתבים סדירה בין שאלוניקי ובין המחלקה למסחר ותעשיה שבהנהלה הציונית בירושלים.

מר תשבי ז"ל שעמד באותה תקופה בראש המחלקה הנ"ל עזר לנו בהרבה בעליתם של הדיגים ארצה.

בארכיון של ההנהלה הציונית צריך להמצא דין וחשבון מפורט, חתום על ידי, בתור מנהל המשרד הארץ ישראלי, על הדיגים השאלוניקאים, צורת עבודתם, תולדותם וגם כל הפרטים האחרים על הרכב הקבוצה.

ב־1924 נשלחה ארצה קבוצה של שלושה דיגים שיחד עמי בקרנו במוסדות הלאומיים בירושלים, בררנו את פרטי התכנית יחד עם ד"ר רופין המנוח. למען האמת יש לאשר כי מהרגע הראשון התנגד לתכניתנו מסיבה מעשית: הוא טען ששיטת הדיג של השאלוניקאים היא שיטת הדיג סמוך לחוף ובארץ השיטה המתאימה היא השיטה של דיג רחוק מהחוף. היה ויכוח ממושך בין ד"ר רופין מצד אחד ובין תשבי המנוח ואני מצד שני ובסוף הוסכם לעשות את הנסיון ולהקדיש לזה את הסכומים הדרושים.

המשלחת ביקרה את כל חוף הים שבין קיסריה ועד עכו. באנו במגע עם הדיגים הלא מוצלחים שנמצאו בשני המקומות הנ"ל, שמענו את טענותיהם וגם את סיבות כשלונותיהם.

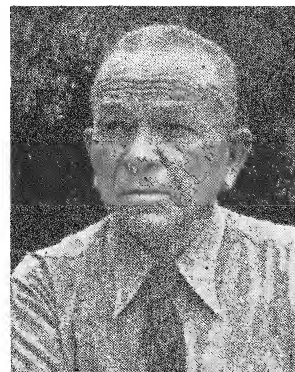
קבוצת הדיגים עלתה ארצה ב־1924 והיתה מורכבת מהמשפחות ברכה, סטרוגו, גטיניו, סאיאס וכו׳. הקבוצה היתה מורכבת מ־45 נפשות ושוכנה בעיר עכו. מהרגע הראשון החלו סכסוכים ביניהם לבין עצמם וביניהם לבין המוסדות הלאומיים.

הסכסוכים נמשכו כל זמן קיומה של הקבוצה. הרבה מאמצים נעשו על ידי המוסדות הלאומיים, על ידי המשרד הארץ־ישראלי שבשאלוניקי, וגם על ידי יוצאי יוון שבתל־אביב. אבל זה לא הועיל. וב־1927 התפזרה הקבוצה חלק התישבו בחיפה והמשיכו לעבוד בתוך נמל חיפה וחלק הסתדר בתל־אביב".

אחד מצעירי קבוצת הדיגים הנ"ל, מר שבתאי גטיניו סיפר לכותב הטורים האלה כדלקמן:

באתי לארץ עם קבוצת הדיגים בשנת 1924—1925. הביאתנו הסוכנות. בשאלוניקי טיפלה בדבר הפדרציה הציונית. מר שלמה גרגיר טיפל בנו בשאלוניקי ופה תשבי המנוח. הבאים היו: הקפיטאן מרדכי ברכה (בא בלי אשתו וחזר אחר־כך לשאלוניקי), אהרן ברכה, דניאל ברכה, גבריאל גטיניו, דוד ברכה, אליה שואל, אהרן סטרוגו ושבתי אלגאבי׳ה, כולם בעלי משפחות עם משפחותיהם, וכן 5 רוקים: משה גטניו, אליהו שלמה, פינחס גטיניו, אברהם ברכה, אברהם נער ואנכי. רוב הבאים היו דיגים ותיקים מהם היו בעלי סירות. הקדימו לבוא מרדכי ברכה וגבריאל גטיניו למו"מ עם הסוכנות בשנת 1922 והם בחרו בעכו כיון שהיא שוכנת במפרץ סגור. בעכו שהינו חמש שנים: משנת 1924 ועד שנת 1929 ועזבנוה לחלוטין בעת המאורעות.

בעלותנו ארצה הגענו לנמל יפו ולנו שני לילות ביפו ואחר־כך נלקחנו לבית העולים בבת־גלים בחיפה. נשארנו שם באהלים 15 יום ואחר־כך נלקחנו לעכו. הנשים והטף והמטען נסעו ברכבת ואנו, הגברים, בסירות. קודם חשבו לשלוח את הסירות על־ידי ספנים ערבים מחיפה לעכו, כיון ששיערו אנשי הסכנות שלא נמצא את הדרך, אך הואיל והערבים דרשו מאה לא"י להעברת הסירות הודענו כי אנו נובילן, וכן עשינו. כשהגענו לעכו חכינו לרשיון לעלות על היבשה כשעה וחצי, ופתאום ראינו התקהלות על יד החוף. צעקנו וקראנו ל"ריס אל מינה" (מנהל הנמל) שהיה ערבי־נוצרי. אז באו שני שוטרים ערביים לצעקותינו ושוטר אנגלי עמד ברציף מזוין ברובה. מרדכי ברכה וגבריאל גטיניו הלכו עם השוטרים למשרד מנהל הנמל ושאלו: מדוע אינם נותנים לנו להכנס? ענה: הערבים מתנגדים. גם בתחנת הרכבת לא נתנו לנשים להכנס העירה. הדבר נעשה בשקט ובלי שערוריות. למשטרה ולמנהל הנמל היו ויכוחים עם הספנים הערביים (בחריים). גבריאל גטיניו וברכה טלפנו לנחום תשבי בחיפה, וכעבור שעה וחצי קבלנו את הרשיון להכנס העירה. שכרנו גמלים ולקחנו את הנשים והטף מהתחנה ובלי הפרעה הלכנו לבתים שהכינו חברינו גטיניו וברכה. 15 יום הסתובבנו ולמדנו את תנאי הים וכעבור התקופה הנ"ל יצאנו לדיג. כחודש ימים אחר־כך, כשראו הערבים שאנו בעלי מקצוע, ערב אחד רבו אתנו בגלל מקום דיג שם דגו בתור (אנו קודם לכן קבלנו תור בעזרת שערוריה). הפעם טענו כי לא מגיע לנו תור וכי קבלנו את התור בכוח. באותו ערב עוררנו שערוריה והרבצנו מכות וקבלנו תור. יהודי המקום סגרו את החנויות ומיד הקיפתנו המשטרה ולקחונו לכלא: את פינחס גטיניו, אברהם ברכה, אהרן ברכה, דניאל ברכה ואותי.

נחום תשבי Nahum Tischbi

היינו רטובים. לנו בכלא עכו לילה ובבוקר לקחונו לבית־משפט השלום. באו ה״רייסים״ של הדיגים הערבים מעצמם ועשינו שלום והתנשקנו. שלמנו קנס 100 פרוטות כל אחד. את הקנס שילמו במקומנו ה״רייסים״ הערבים.

אחרי שנתיים הביאה הסוכנות קבוצת דיגים מרוסיה, שהיו לדבריהם מומחים, ועבדו שם והחזיקו מעמד חמשה־ששה חודשים ואנו למדנום את המלאכה. בקבוצתם היו 12 איש, היו ביניהם גם נשואים והביאו לעכו את משפחותיהם. כעבור ששה חודשים השאירו לנו את הסירות והרשתות (שלא הועילו לנו) והלכו, ואנו החזקנו מעמד עד 1929. בעת המאורעות, 3—2 גב־רים משלנו שנמצאו בעכו (כי האחרים חפשו פרנסה בתל־אביב ובחיפה כי לא היתה עבודה) והנשים והטף נלקחו לכלא עכו על־ידי המשטרה וערבים ידידים דיגים ומצאנו בו מחסה. אחר־כך באה הסוכנות והוציאתנו מעכו.

כיבוש הים הישראלי על ידי בני שאלוניקי

(האחזות עובדי הים שאלוניקאים בנמל חיפה ובנמל ת״א)

(פרק מספר זכרונות)

מאת ברוך עוזיאל

בשנים 1932—1933 התגוררתי בחיפה והייתי עד, ככל תושבי חיפה, לבנין הנמל בעיר הזאת, עד פתיחתו לתנועת האניות. אכן, לא רק עד ראיה הייתי, אלא כרבים אחרים, גם ״עד שמיעה״.

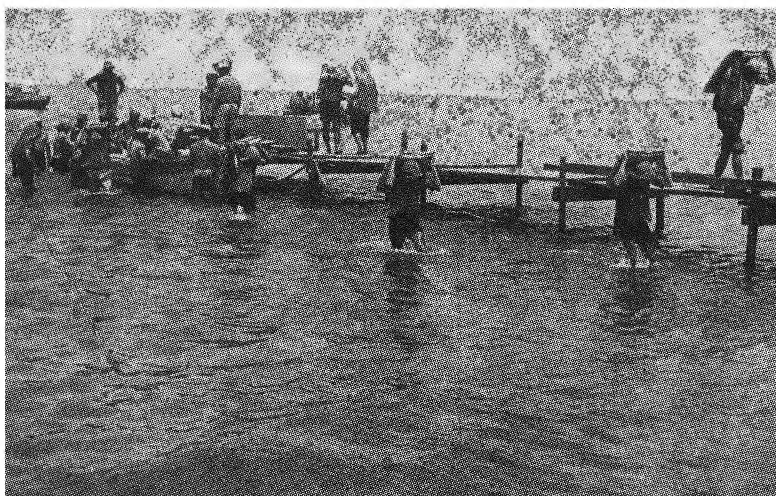
הא כיצד? מקום עבודתי היה ״במרכז המסחרי״. שם התרכז בימים ההם סחרם של יהודי חיפה, הבנקים ואף עורכי־הדין. יוצא, איפוא, כי יום יום וללא הרף נאלצנו להאזין לגניחותיה העמוקות והרמות של אותה מפלצת ענקית, אותה אניה — מכונה, שהקיאה אל החוף חול ימים כדי ליבש את השטח שבין החוף ובין הנמל.

היה מן ההטרדה ומן האיום בקול המכונה החופרת בים, אך נשמעה ממנו גם כעין בשורה, כקול מעורר אשר הפריע כאילו, את תרדמת העיר הזאת שנמנמה זה דורות כמכושפת. המכונה השגיאה כאילו התריעה על יום הקטנות העצל ועוררה ליום מחר גדול יותר שחזה לה חולם חלומות, שחלומותיו על מדינה עברית עתידים היו להתגשם. היתה הרגשה כאילו יבבתה קוראת מתהומות לנשכחות, וכי המכונה חפרה לא רק חול ימים אלא גם ארכיאולוגיה ובגניחותיה עבר ועתיד יחדו נשקו.

״ההיסטוריה חוזרת לאכסניה שלה״. כלל שגור זה יצא לפתע מסוגרו ויתפרץ בממשותו לזירת התולדה. הלא נפלא הדבר, הרהרת אז, הן חוזר חוף זה לשמש את אשר היה לפני אלפים בשנים, מתווך בין ארצות ויבשות ובין סיביליזציות שונות, ואף בין המזרח והמערב. לפני אלפים בשנים אספו אנשים את נכסיהם המעטים עדיין — נכסי חומר ורוח — וישאום על גמלים, ובשיירות גדולות טלטלום בין היאור ובין נהר פרת, בין ארץ שבא והרי ארַרט, נתיב השיירות ההן הותוה פה ליד החוף הזה ״ודרך הים״ קראו לו. ומכאן מארץ כנען ומארץ העברים יצאו גם אניות תרשיש ואחרות מערבה לכיבוש הים ולהפצת כתב ותרבות הקדם, וגדול היה ערבונו ועזבונו של החוף הזה. מי גבר ויתראהו אחרי יחזקאל בן בוזי הכהן ואחרי פנלון הצרפתי. אולם עברו דורות ואופקים חדשים ואוקינוסים עצומים נגלו בפני בני אנוש והים הזה חזר לשפלו, פינה זו נשכחה מלב ותהי לדממה.

באחד מימי מרס משנת 1933 יצאתי לגזוזטרת המשרד הפונה לים ולעיני נתגלה מחזה, אמנם רגיל בימים ההם: ממול בחוף, רחשו מאות ״חורנים״ ועלו וירדו כנחיל נמלים על אניה שעגנה שם ופרקו את פחמיה.

באותה שעה התחלתי מחשב: הנה ייבנה כאן נמל גדול אשר יקפח את שכרו ותפארתו של נמל יפו ושל ״הבחריים״

המזח הראשון בנמל תל־אביב (הסבלים הם שאלוניקאים)

Le premier port installé à Tel Aviv par les marins juifs de Salonique

שלו הגאיונים, מידם הקשה סבלו כל כך כל העולים לארץ וסוחרינו ביפו זה שני דורות אף שפרנסנו אותם וישמנו. זאת ועוד הרהרתי: מי שישלוט בנמל זה ישלוט בארץ הזאת, כי אין כיבוש הארץ ללא כיבוש הים, שכחנו את הים מקוצר רוח ומעבודת בנין קשה.

אז עלו בזכרוני אחי בני עירי היהודים בשאלוניקי העושים במים רבים. מלאך ההסטוריה כאלו הכינם בכוונה מכוונת ליום פקודה, שם בפינת תבל אחת, בנמל נסתר והוזה, אה־לה־פייר לוטי, בים האגאי והם הם שיגאלו את ים המולדת ואת עצמם.

נזכרתי שנעשו נסיונות ראשונים להחדיר עובדי־ים שא־לוניקאים לחופי ארצנו: חלם על כך הראשון הסטודנט יצחק בן־צבי אשר בשנת 1909 בשבתו בשאלוניקי ניסה לארגן בעזרת המורה הא״י שמחה רובינשטיין שהורה אז שם (כיום תושב ארצות הברית) עליית סבלי נמל לארץ. השעה לא היתה אז כשרה, באו לארץ שני ספנים יהודים וסידרו כפועלים בנמל יפו אצל הערבים, אלא לא שילמו להם ובזמן המלחמה העולמית הראשונה נפסק הענין [1]. אח״כ באו עוד התחלות ונסיונות: בשנת 1919 בא הספן היהודי הראשון לנמל יפו, שלום אשכנזי היה שמו. הוא עבד מטעם הסוכנות יחד עם הערבים בהורדת עולים והערבים חבריו מררו את חייו. הוא נאבק שנה תמימה לבדו אך לבסוף נאלץ לנטוש את משוטיו. היה לו לעזרה שלמה ונציה.

בשנת 1925 נעשה ע״י שלמה ונציה נסיון להכניס חמשה עגלונים לנמל יפו, אך גם נסיון זה נכשל כי הסוחרים היהודים מאנו ליתן להם עבודה. מר ונציה לא אמר נואש ושני הנסיונות שנעשו אח״כ על ידו בשנת 1933 (קבוצת סבלים) וקבוצת עגלונים (1935) הוכתרו ביתר הצלחה אך לא גמורה. מאורעות 1936 שמו קץ להמשך הפעולה.

כל הנסיונות הנ״ל היו קשים והיו מלווים במאבקים, מכות ושליפת סכינים ואנשינו עמדו יפה בנסיון בהפגינם גם כוח פיזי בעבודה ובהרמת משאות שהפליאה לפעמים את הער־בים עצמם, וגם גבורה יהודית ועמידה בשער ללא חת. נזכרו מעשיהם של מר בהלול שהרים משא של 400 ק״ג להפתעת הסבלים הערבים ומעשי הגבורה של יהודה רזון בהפליאו מכותיו בערבי מתחצף.

התנגדות הערבים לחדירת היהודים לנמל יפו לא נבעה משנאת זרים מזרחית ומבוזם ״ליהוד״ בלבד, היתה לה גם סיבה כלכלית פשוטה: מקומות העבודה בנמל היו תפושים מאז, ולא היה מקום ״איפה להטיל גרגר חיטה״, כדברי אחד העובדים היהודים.

אם כן, איפוא, חשבת, הגיעה לידנו ההזדמנות הגדולה: נמל חיפה עני וקטן, ועובדי הנמל הערבים שם מעטים ובלתי מומחים. מחר כשיושלם בנין הנמל יזדקקו למאות ידים עוב־דות נוספות, שתקלטנה מיד מבלי לנשל אף אחד מהעובדים הערביים שם כיום. אם לא נמהר אנחנו להביא הנה את עובדי הים היהודים משאלוניקי, ומילאו את המקום אז או עובדי נמל ערביים מיפו או אכרים חורנים אלה המטפסים על אנית הפחמים ולומדים בינתים מקצת מהמלאכה היכולה לפרנס ביתר בטחון. אם כזאת יקרה שוב לא יהיה מקום ״לזרוע גרגיר חטה״ גם פה. ההזדמנות הגדולה והבלתי חוזרת תאבד לתמיד.

זו לא הפעם הראשונה שחשבתי על עובדי הים בשאלוניקי. חצי שנה לפני כן פרסמתי ב״הארץ״ מיום 22.9.31 מאמר בשם ״לברכה או לרועץ״, בו דנתי על עלית יהודי שאלוניקי שהתגברה באותה שנה. באותו מאמר כתבתי בין השאר: ״ברכתה של עליה זו תגדל, אם יתנו לב להתאחזות יהודי שאלוניקי בספנות ובדיגות ואם מוסדותינו הלאומיים יתעניינו בדבר הזה. עלינו להאחז בא״י בכל מקצועות הכלכלה, ושאלת כיבוש הים אף היא שאלה חיונית היא מכמה בחינות ואין יהודים אחרים שיוכלו להאחז במקצועות הים בקלות, במהי־רות, באופן טבעי, ובהשקעת כספים מעטים בערך, כיהודי שאלוניקי. יש צורך להעביר את אנשי־הים משם הנה״.

בינתים, שנה לפני כן, נעשה נסיון חשוב ע״י האחים צרפתי שעלו משאלוניקי והביאו אתם את סירות־המשא שלהם (מאו־נות). עליתם זו לא היתה קלה. היוזמים היו מוריס רפאל ושלמה ונציה והמנוח מנחם קונפורטיס (שאח״כ שימש כמנהל עסקים של האחים צרפתי), הם עמלו להעלות את האחים צרפתי והש־תדלו להתגבר על המכשולים הרבים שהעמידה בפניהם הממשלה המנדטורית. הם נעזרו מאוד ע״י אליהו אלישר ששימש אז כמזכיר מנהל המכס האנגלי ושידע להתגבר על הממונים עליו למען הענין היהודי. בבואם ארצה נפגשו האחים צרפתי בהת־נגדות בעלי המאונות הערביים בחיפה ובחבלותיהם (פעם אחת חתכו הערבים באישון לילה את החבלים שחיברו את הסירות לחוף והגלים נשאו את סירותיהם עד צידון, שם השיגן המנוח קונפורטיס הנ״ל). זמן ידוע לא עבדו ולבסוף עשו שותפות עם בעל סירות המשא הערבי בחיפה — אבו־זיד. הם העסיקו אז כמה עובדים יהודים.

כל המקרים הנ״ל עוררו את המחשבה כי הנה עכשו הגיעה השעה הגדולה והמצוה הגדולה לידינו והיא אף דוחקת. הנח־מיצנה? החלטתי לפעול בענין זה ולהניע גורמים שונים לדבר. כצעד ראשון שלחתי תזכיר לועד ״למען חיפה״ שעל יד לשכת המסחר שם.

וזאת לדעת: הישוב היהודי בחיפה היה אז דל. הזמן זמן עליה מכל התפוצות ואף ראשית הבריחה מפני הנאצים. אף דא עקא שפני כל העולים היו מועדות לתל־אביב וחיפה נשארה גלמודה. אנשי לשכת המסחר בחיפה יסדו את ״הועד למען חיפה״ שבראשה עמד המנוח זלמן נתנזון מנהל בנק אנגלו־פלסטין ושבחרה כמזכיר את המנוח ישראל מנדלסון. הלה עשה אז, בחריצות נפלאה, גדולות במשיכת עולים בעלי אמצעים לחיפה וביסוד מפעלים חדשים, מעשים שהיו בבחינת קריעת ים־סוף. התזכיר שכתבתי הגיע לידי לשכת המסחר.

התזכיר נשא את התאריך 28.3.33 ובו הצעתי לטפל בהעלאת עובדי הים השאלוניקאים לנמל חיפה, ושם נאמר בין השאר: ״מקום אחד יש בעולם ששמה יהודים עוסקים בעבודות הים מדורי דורות וזוהי שאלוניקי. שם אתה מוצא ספנים ותיקים,

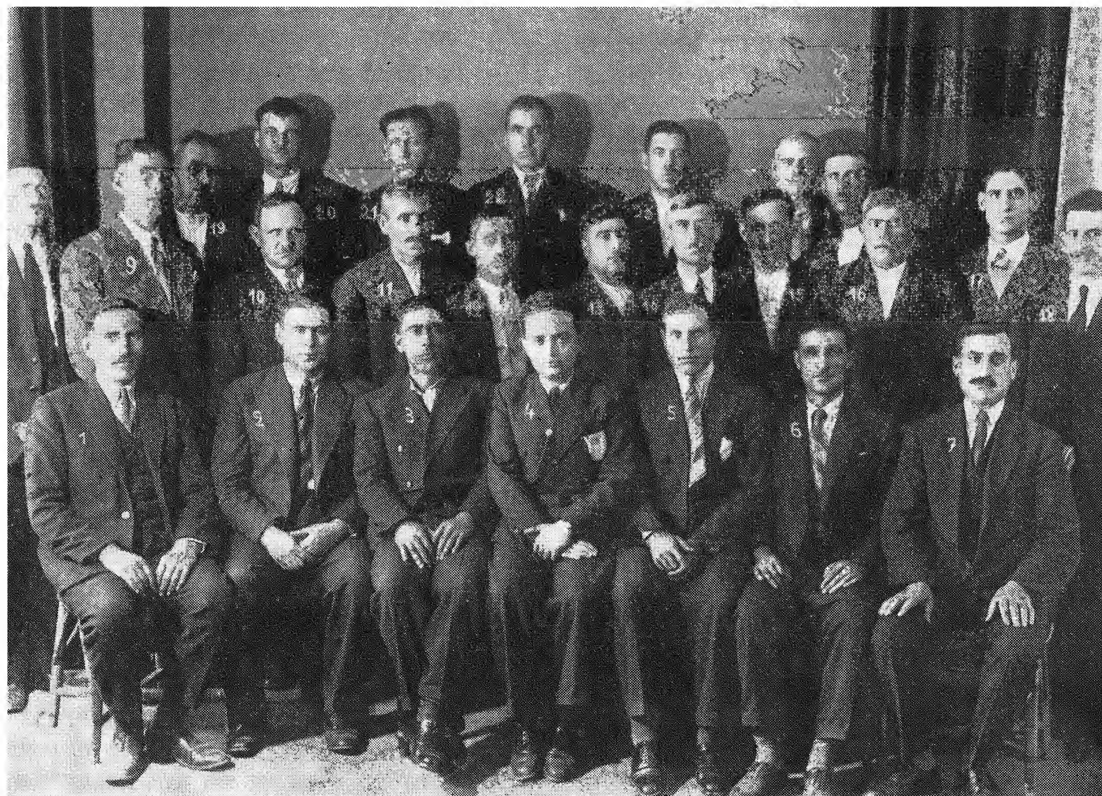
1 ר׳ נאומו של ברוך עוזיאל במסיבת ראש חודש, (10.6.65) של עולי יוון בבית הנשיא המנוח י. בן־צבי ז״ל בקובץ ״בית הנשיא״.

סבלי נמל כבירי כוח, דיגים מלידה, מספקי מזונות לאניות מומחים וזריזים וכו' וכו'. אם אנו רוצים להקים מעמד של עובדי ים בארץ ישראל בלי קרבנות רבים ובלי עמל רב עלינו לפנות, איפוא, אל העיר הזאת ולהשתמש ביורדי הים שלה" [2].

מיד לאחר משלוח מכתבי נקראתי לבנק אפ״ב ע״י המנוח נתנזון שהראה התענינות מרובה בהצעה והודיעני כי הם מעונינים בהגשמתה. ולהתלהבותו של המנוח מנדלסון לא היה קץ והוא שעודדני יותר מכולם במרצו שלא ידע לאות. נגשנו לפעולה, זאת אומרת, להקמת ועד ״חיפה-שאלוניקי״ כפי שהצעתי בתזכיר, אך שבסופו של דבר קיבל את השם ״ועדת-הים״. מיד הבינותי שהפעולה שנגשנו אליה לא תקום בלי עזרת הסתדרות העובדים וביחוד בלי העומד בראשה אבא חושי, שהיה אז כשליט בנמל ומיודד עם בעלי הסירות הערביים. אבא חושי פקפק בהתחלה אם לפעול עם אנשי לשכת-המסחר, הוא לא האמין כי בכוחם לתרום למפעל והציע לי שנבצע את הדבר במסגרת ההסתדרות בלבד. הסברתי לו, כי לעניות דעתי, דרוש שיתוף פעולה של כל הכוחות ומה גם בימים הראשונים, והוא שוכנע.

הועד ״למען חיפה״ מינה את ה״ה מנדלסון ואינג'נר רייך כחברים מצידו לועדה ובשם מועצת פועלי חיפה נכנסו לועדה אבא חושי, ברל רפטור ופרוכטר. כן השתתפנו בועדה בשם ההסתדרות הציונית ביוון ה״ה יצחק אלבו ומוריס רפאל וכותב הטורים האלה. אני עצמי הצעתי נציגות זאת מבלי אפילו לשאול את חברי הנ״ל או את ההסתדרות הציונית ביוון ביודעי כי גם אלה וגם אלה יסכימו לדבר מפני הסיבות הבאות: ראשית, בחיפה לא התגוררו מבני שאלוניקי אלא אנחנו ומשפחת צרפתי, נוסף לזה יצחק אלבו שימש לפני עליתו ארצה כמזכיר כבוד של ההסתדרות הציונית ביוון ואף ששלח את

2 מענין לציין: כעבור כשלושים שנה מאז נכתב תזכירי הנ״ל, נזדמן לידי ספר לשכת המסחר והתעשיה בחיפה (שנת 1920—1961) ליובלה ה־40. בדפדפי בספר מצאתי שתזכירי נתפרסם בו לזכרון.

הסַנָרים (סטיבדורים) השאלוניקאים הראשונים בנמל חיפה

1. שמואל חגואיל, 2. שמטוב שלמה, 3. שמואל מאנו, 4. ליאון רוזה, 5. שמעיה סטרוגנו, 6. מנטש חבר, 7. חיים לוי, 8. שאול סוסטיאל, 9. משה שלמה, 10. משה אלאלוף, 11. סעדי מרכוס, 12. שבתי אהרן, 13. דניאל אלמושנינו, 14. חיים שלמה, 15. מיכאל סינור, 16. אליהו חיים, 17. יצחק שלמה, 18. מושון (משה) מאנו, 19. שמואל סטרוגנו, 20. יעקב סטרוגנו, 21. משה פ'רנקו, 22. יהודה רופל, 23. דניאל מאנו. 24. אברהם נחום, 25 עמנואל משה.

התמונה נמסרה לנו ע״י המוזיאום הימי של חבל ימי לישראל, חיפה.

Les premiers stevepores saloniciens à Haïfa

ידו במסחר היה שותף גם לספינה קטנה לנוסעים בנמל, ומוריס רפאל היה אדם שמעודו עסק בעניני אוניות וסירות־משא, ואביו היה חלוץ מספקי המזון היהודים לאוניות בחיפה [3]. אשר לי — באותן השנים הייתי כעין סוכן של ההסתדרות הציונית ביוון בחיפה, שהיתה מבקשת ממני כל מיני אינפורמציות. ביחוד טיפלתי מטעמה, שלא על מנת לקבל פרס, בתכניות יסוד מושב של יהודי שאלוניקי ופעלתי בקשר עם כך הן בסוכנות והן בפיק״א והן אצל מר מול מנהל ״הפלשתין איקונומיק קורפורישין״, וחליפת המכתבים ביני ובין יוון היתה ערה מאד.

״ועדת הים״ התאספה לאסיפתה הראשונה ביום 3.5.3 ואז נבחר כותב הטורים האלה למזכיר שלא על מנת לקבל פרס, ובישיבה השניה נבחר האינג׳ רייך ליו״ר הועדה. בהתאם לכך נהלתי ספר פרוטוקולים שנמסר אח״כ למוזיאון של חבל ימי לישראל (אישור חבל ימי מיום 9.11.38 מס׳ מס/2207) [4].

באסיפה הראשונה הוגדרו קווי הפעולה העיקריים של הועדה כדלקמן: א) השתדלות לאחז יהודים בכלל ושאלוניקאים בפרט בים חיפה ב) הכנסת רגולציה ביחסים שבין נותני העבודה והפועלים במקצועות הים.

מישיבות הועדה נותרו בס״ה — 6 פרוטוקולים, האחרון בהם הוא מיום 20.7.33, אך אין זאת אומרת שהעבודה נפסקה אז, אולם היא נמשכה בצורה אחרת כפי שיוסבר להלן.

״ועדת הים״ הטילה עלי לכתוב להסתדרות הציונית בשאלוניקי על ההצעה ובינתים טיפלה הועדה בכל השאלות האקטואליות הנוגעות לעבודות הים והנמל, כי על כן החליטה הועדה פה אחד בישיבתה הראשונה ״כי כל הפעולות בעניני הים צריכות להעשות דרך הועדה הזאת ובשם הועד ״למען חיפה״. טיפלו, איפוא, בהכנסת שוטרי נמל יהודים לעבודה, בהורדת נוסעים מהאניות, בקביעת המשרד הקבלני כגוף שיקבל את הסבלות בנמל, אינטרוינציה בפירמות היהודיות הגדולות לשם מסירת הסבלות ליהודים וכו׳ וכו׳. ולבסוף נתקבלה החלטה על נסיעת חבר מועצת פועלי חיפה לשאלוניקי באוגוסט, בקשר עם העלאת עובדי־ים וביחוד סטיבדורים.

לאחר שהועדה פנתה ליוון (ההתכתבות התנהלה ביהודית־ספרדית) הודיעה לנו ההסתדרות הציונית שם כי היא מארגנת קבוצה ראשונה של סבלי נמל לעליה וביקשה סרטפיקטים. אך אלה מנין ימצאו? כי הימים ימי הדרישה הגדולה לרשיונות עליה מרוב התפוצות. למרבה הצרה עלה אז פרופיסור קוזה צורר היהודים לשלטון ברומניה והדרישה לסרטפיקטים משם היתה בבחינת קריאה לעזרה ולבשה צורת פניקה. אבא חושי נסע בענין זה לירושלים וחזר כמנצח. לשבחו של משה שרת ז״ל יאמר כי הוא תפס מיד את הערך המדיני של הפעולה וביקש להודיענו כי תהיה הדרישה לרשיונות עלייה מצד הועדה כאשר תהיה, אנו נזכה בכל מספר רשיונות שידרשו, בלי כל שהיות. הסרטיפקטים נשלחו לשאלוניקי וחברי הועדה התכוננו בדחילו ורחימו לקבל את פני הקבוצה הראשונה, ״הקבוצה לדוגמה״ הם חשבו בליבם, שתפתח פרק חדש בהאחזות פועלים יהודים בנמל.

אכן לא ארכו הימים וביום 28.7.1933 הגיעו בני אותה קבוצה עם משפחותיהם. הלכנו לקבל את פניהם. אך ירדו הבאים מהאוניה היינו עדים למחזה מוזר במקצת: פועלי הנמל הערביים הקיפו מיד זקן יהודי אחד, בן שאלוניקי, וירקדו סביבו במעגל בצהלה רבה ובמחיאות כפים, ואף הזקן מרקד לעומתם. כששאלנו לשמחה זו מהי עושה? סופר לנו כי הזקן עובד־ים ותיק הוא, שהגיע לארץ לפני שנה או שנתים לבדו ועבד בנמל והתחבב על חבריו הערביים. עתה בהגיע הקבוצה החדשה העלו אתם את אשתו, וחבריו לעבודה הערביים שמחו למאורע זה יאף רצו לשמח את לב הזקן. המחזה היה נוגע עד הלב ובישר לנו טובות בנוגע ליחסים העתידים בין עובדי הנמל הערביים ובין העובדים היהודים שבאו ואשר עוד יבואו.

הבאים סודרו בבית העולים והרושם רשם את הדבר לזכרון בספר הפרוטוקולים. ואכן אותם הפרוטוקולים מסתיימים ברישום חגיגי זה מיום האחד באוגוסט: ״היום תשעה באב תרצ״ג (1 באוגוסט 1933) נפתח נמל חיפה לתנועת האוניות, והיום החלה בנמל חיפה בעבודה קבוצת הסבלים השאלוניקאים הראשונה״.

אולם החגיגיות פגה מלבנו עוד באותו היום בו החלה הקבוצה בעבודתה אחרי שנחו כמה ימים. נאזרי בטחון ובהרגשת נצחון מראש, נגשנו לחזות בעבודת סבלינו המפורסמים בעולם ככבירי כוח ולשאוב נחת מפועלינו. אולם עד מהרה והיינו כחולמים: האלה הם סבלי שאלוניקי היהודים?... אוי לעינים שכך רואות. הנה הם כורעים תחת משא גבם והם צועדים תחת משאם כשיכורים הנוטים ליפול. המחזה היה עגום ומביש, ואזנינו שמעו מסביב את צחוקם של הפועלים הערביים שהתלקטו גם הם לראות את ״היהוד״ בעבודתם, ואף בת הצחוק הלעגנית של האנגלי סטיד, מנהל הנמל, לא נעלמה ממנו. ידענו כי הוא שמח לאידנו וכי כל הענין של הבאת עובדי־ים יהודים לא היה לפי רוחו. עולמי חשך בעדי ולא יכולתי להוציא הגה מפי. הלא שיבחתי ורוממתי את בני עירי ולא בלי קשיים עלה בידי להגיע אחרים לפעולה. ומה יגידו אלה עתה? אכן הייתי לבדאי בעיני אחרים, ואף אני עצמי הייתי מאוכזב עד אין קץ. ״אך לא, אמרתי בלבי, זה לא יתכן, טעות איומה כאן, חלום רע כאן״. הבטתי בעיני חברי מוריס רפאל וגם בעיניו קראתי את ההפתעה השחורה ואת אי־האמון למראה עיניו. אבא חושי זרק לעברנו מבט חד ולא אמר דבר. הוא הפך פניו ממפח נפש וצעד לעבר שער הנמל. היתה זאת עבודה מיגעת לשכנע אח״כ את אבא חושי שאלה אינם סבלי נמל וכי דברים בגו. הוא שוכנע רק כשהצענו לו לנסוע לשאלוניקי ולהוכח.

3 הערבים רדפוהו וניסו לא ליתן לו לחדור למקצועם. אולם הוא היה מערים עליהם: היה ישן בלילה בסירה הקרובה ובבוקר השכם היה מטפס לאוניה לפני בוא הספנים הערבים (מפי ש. ויניציה).

4 ר׳ מאמרו של י. פרישמן (כיום מפקח בתיה״ס) בשם ״ועדת הים״ שנתפרסם בעיתון ״הים״, חבל ימי לישראל, אוגוסט—ספטמבר 1946.

לא עברו ימים רבים ואבא חושי הגיע לשאלוניקי, כמובן שכתבנו לשם על נסיעתו וקיבלוהו בכבוד רב.

אז החלו להגיע אלינו מכתבי אבא־חושי מלאי התלהבות. הוא פשוט אמר "שירת הים" — ההלל הגדול לעובדי־הים השאלוניקאים ואף לציונים שם, וליהדות שאלוניקי בכלל.

נתברר כי בהרכבת הקבוצה הראשונה של הסבלים היתה משום רמאות. ההסתדרות הציונית ביוון מסרה את בחירת אנשי אותה קבוצה למומחה. בימים ההם התאבקו בשאלוניקי מאבק מר וקשה עבור כל רשיון עליה. ה"מומחה" השתמש בהזדמנות וקיבל מידי כמה מועמדים לעלייה שוחד והוא הרכיב את הקבוצה מחלבנים ובני כל מלאכות אחרות, אך ביניהם לא היה אף סבל נמלים אחד.

אבא חושי עשה בשאלוניקי ימים אחדים, ישב כל הזמן בנמל וראה את האנשים בעבודתם והתבסם ממראה עיניו. אולם לנו, לחברי הועדה בני שאלוניקי, נשארה הבעיה של אנשי "הקבוצה הראשונה". אלה עזבו את עבודתם מיד אחרי היום הראשון, והודו שאינם יכולים להמשיך בעבודה, אך התנפלו עלינו בתביעות ודרישות ואף באיומים, על כי "הבאנום" לארץ. לא הועלו כל נמוקי — נגד והעניינים היו יגעים. אז נקרה לחיפה ר' דוד פלורנטין ז"ל, שהגיע שנה לפני כן לארץ. באחת הישיבות עם בני הקבוצה הצליח להשתלט עליהם ולרסנם. אח"כ התפזרו בני הקבוצה לכל רוח ואחזו בכל מיני מלאכות לאחר שנעזרו ביחוד ע"י עסקני שאלוניקי בתל־אביב ובראשם דוד פלורנטין ז"ל ויבדל לחיים שלמה ונציה. דוד פלורנטין גם פעל אח"כ בזרוז ושכנוע ההסתדרות הציונית ביוון לשלוח קבוצות אחרות.

אבא חושי לא חזר משאלוניקי לבדו, הוא הביא אתו קבוצה גדולה של ספנים וסטיבדורים ששוכנו עם משפחותיהם ארעית באולם "מכבי" בהדר־הכרמל. הם פרשו באולם הגדול את מזרוניהם וסידרו את מטלטליהם, משפחה על יד משפחה, ונשארו שם עד שנמצאו להם דירות.

ערב ערב עם גמר עבודתנו בעיר התחתית היינו מזדמנים יצחק אלבו ואני יחדו, ובטרם הלכנו הביתה היינו סרים לביקור אצל בני הקבוצה החדשה שבאולם מכבי, כדי לחזק את רוחם שחל בה איזה שפל בגלל חיי הצוענים שחיו בינתים ושלא היו רגילים בהם. כי זאת לדעת: כל אחד מהם, אף כי היו עמלים פשוטים, הרויח את לחמו בכבוד ובשפע וכל אחד היה בעל בעמיו וגאה באומנותו. הם עלו ארצה לא כחסרי ישע או נרדפים אלא מתוך רצון טוב ורגש לאומי עמוק שטופח במשך דורות.

ערב אחד בהגיענו לאולם "מכבי" מצאנו אותו ריק ואנשינו היו בחצר הטכניון הם נשותיהם וטפם ומטלטליהם. שאלנו לפשר הדבר ונודע לנו: כי באותו יום לפנות ערב נתקיים באולם איזה קונצרט והם הוצאו החוצה עד גמר הקונצרט. ואכן הוא נגמר באותה שעה. דבר זה פגע בגאותם של האנשים החסונים האלה והם ישבו בחוץ על הארץ מושפלים עד דכא, ובדכאונם לא יכלו אף להוציא הגה מפיהם. הם לא התלוננו. אך פניהם ענתה בהם יותר מכל קובלנה, כאומרים: "למה רמיתם אותנו?"... אנו מוכנים לכל סבל ועבודה קשה, אך לא להשפלה זאת". ואכן הם אמרו אחר־כך את הדברים האלה. פתע, החל לרדת גשם ונרטבו מזרוני־השינה ושאר המטלטלים, אך האנשים ביאושם לא נקפו אצבע ונשארו יושבים מדוכאים באשר ישבו. בראותי זאת, בחרתי לי מזרון כבד מדי, שידעתי שאיני יכול לשאתו והעמסתיו על גבי ופני לאולם. חברי על אף היותו איש חולה עשה גם הוא כמוני ומיד באה התגובה. הענקים החלו נעים כאלו בעל כרחם. בושה היתה זו בשבילם שאנשים כמונו מעמיסים על שכמנו משא כבד כזה בגללם. לא עברה שעה קלה והחפצים החזרו על ידם למקומותיהם בסדר ובמשטר כמקודם. ישבנו אתם והשתדלנו להשיחם, לעודדם, אמרנו להם כי כל זה יחלוף עוד מעט והם יגיעו למנוחה ולנחלה. הם הניעו את ראשיהם לעתים מתוך נמוס, אך עדין היו שתקנים וממבטיהם נבט היאוש. פה ושם פלטו הנשים סיסמאות בבחינת "ניתנה ראש ונשובה". היינו במבוכה ונוכחנו שדברינו נופלים על אוזן ערלה. פתאום צץ בי רעיון, קמתי ויצאתי החוצה ורצתי בכל כחי אל החנוני הקרוב בר' הרצל בהדר־הכרמל ובפרוטותי האחרונות קניתי בקבוק יי"ש גדול וחזרתי לאולם מכבי. בקושי השפענו על האנשים לטעום מהיי"ש, ולבסוף שתו מתוך נמוס. אולם לאט נתרצו לעוד כוסית ולעוד כוסית. בינתים החלו להופיע בפנינו מיני זיתים ומלפפונים וכל "מיזה" אחר. כל אשה חשבה לבושה שלא להגיש כיבוד מכל הטוב שהביאו אתם. הקרח נמס לאט לאט תוך כדי שתיה ודברי עידוד ודברים כבושים. וכשיצאנו בחצות ללכת הביתה, ידענו כי רוחם של האנשים שבה אליהם וכי התגברנו גם על מכשול שני זה, נוסף למכשול "הקבוצה הראשונה".

לא עברו ימים רבים והאנשים סודרו אחרי מאמצים ואמצעים רבים בדירות "בארד־אל־יהוד" בחיפה התחתית.

בינתים הם יצאו לעבודה. הפעם כשעלינו על האוניה לראותם בעבודתם, עשינו זאת כולנו מתוך חדוה ובטחון גמור. רגש גאוה הציף את כולנו לראותם, רובם ככולם בעלי־קומה וישרי גב חסונים וגבריים מאד. היה תענוג לראותם נושאים משא־כבד מאד שהסבלים הערביים לא חלמו לשאת על גבם. הנה עמד אחד מהם — סטיבדור — ליד הוינג' (מנוף), מגלגלו ומנהלו כאילו נולד על ידו, ומוריד בו מכונית לבטן האניה. עמדנו והבטנו ואתנו עמדו והביטו בסקרנות רבה עשרות פועלים ערביים. המכונית הגיעה למטה למקומה "כמו בובה", בלי שתדפק בדפני האניה או תנזק. אכן אמנות. עשרות הפועלים הערביים מחאו כפים בהתלהבות. אז הבטנו, אנו חברי הועדה השאלוניקאים בפני אבא חושי במבט אומר נצחון, תשלום במזומנים עבור מבטו החד שלו אז, אך ראינו שהוא גם כן מאושר כמונו. אפילו סטיד האנגלי נראה שבע רצון ועל פניו לא הופיע עוד אותה בת־צחוק של ביטול ושמחה לאיד, וכיון ששימש קודם בקפריסין וידע יוונית שוחח עם השאלוניקאים בחביבות בשפה זו.

מכאן והלאה פסקו ישיבות "ועדת־הים" כי לא היה צורך בהן, והעבודה נמשכה בשיתוף פעולה בין אבא חושי ובינינו העסקנים החיפאים בני שאלוניקי, ובעזרת שאר העסקנים השאלוניקאים בת"א, שעזרו בכל יכולתם. הקבוצה הזאת נקלטה יפה, ואחריה באו עוד קבוצות בזו אחר זו 300 משפחות סבלים ועובדי נמל אחרים שהועלו תוך חודשים מספר. כל אלה נקלטו

והוסיפו לנו כבוד. יש להודות כי ההצלחה היתה רבה הודות לחריצותו וטיפולו של אבא חושי, ולמהלכים שהיו לו בנמל, עד כי כל העובדים האלה ראו בו אח״כ תמיד את אפוטרופוסם ומגינם ונתקשרו אליו קשר רב.

בינתים צץ הרעיון של בנית בתים עבור עובדי הנמל. בתל־אביב, ששם התרכזה העלייה משאלוניקי, יסדו עסקנים מבני העיר הנ״ל ובראשם המנוחים דוד פלורנטין יוסף שאל־תיאל ושמואל אמרייו, ויבדלו לחיים שלמה ונציה ויוסף עוזיאל את ״קרן־חיפה״. מוסד זה השיג מהקרן־הקימת 40 דונם אדמה במפרץ חיפה לבנין השכונה, וכן אספה כמה אלפי לירות להתחלת הבנין. אולם עובדי הנמל מאנו להתרחק ממרכז העיר והרעיון לא יצא לפועל. שארית הכסף הועבר לאגודת ״לשדה״ שמטרתה היתה לבוא לעזרת חקלאים יוצאי יוון ועזרה למושב צור־משה בראשית צעדיו. ״קרן־חיפה״ השתתפה בסכומים ניכרים גם בשכירת דירות לעובדי הנמל.

לא ארכו הימים מאז הגיעו קבוצות העובדים הראשונות לנמל חיפה עזבתי את העיר ועברתי לתל־אביב אך עקבתי אחרי הנעשה בחיפה.

עברה שנה מאז הגיעו הקבוצות לנמל חיפה, ובאחד הימים קבלתי מאבא חושי מכתב המזמינני לחגיגת מלאות שנה אחת לעלית עובדי־הים. החגיגה נערכה ברוב פאר ושמחה. בבית ההסתדרות בחיפה הסבו ליד שולחנו ערוכים עובדי הנמל השאלוניקאים ובני משפחותיהם לבושים בגדי חג והשמחה על פניהם. החלה סדרת הנאומים וכשקבלתי את רשות הדבור פתחתי בעברית ועברתי ליהודית־ספרדית, רציתי שהמסובים והנשים בתוכם יבינו יפה את ערך המפעל הלאומי שהם מבצעים — כיבוש הים והנמל.

לא ארכו הימים והאנשים שיזמו וביצעו את המפעל הרב באו על שכרם. כעבור שלוש שנים פרצו מאורעות 1936 שארכו כידוע שלוש שנים. כל העת ההיא היה נמל יפו סגור לתנועת האניות. תכנית המופתי חאג׳ אמין אל חוסייני היתה לשים הסגר על היהודים במקומותיהם, אין יוצא ואין בא, לא בכבישי הארץ ולא דרך הים, ואף מזון הוא חשב, לא יגיע אליהם, וכך יגוע הישוב העברי הוא ומפעלו. אולם נהגי ישראל יצאו לדרכים ללא מורא ואתם הנוסעים היהודים. אז פנה הועד הערבי העליון לעובדי הנמל הערביים בחיפה ודרש מהם להשבית את נמלם כפי שעשו זאת אחיהם ביפו. תשובתם היתה שאם לא יעבדו בנמל, ימשיכו העובדים היהודים לבדם בעבודה וסופם שהם עצמם ינשלו ממנה. נמל חיפה נשאר אז פתוח לרווחה והעובדים השאלוניקאים העבירו דרכו מזון, עולים חדשים ואף נשק, בכמויות שאי אפשר היה להעביר לולא הם, שידעו על הסוד ועשו זאת בהתלהבות.

אח״כ הגיעה שעת פתיחת הנמל בתל־אביב. מיד הגיעו אליה דרך־הים מחיפה קבוצה של עובדים שאלוניקאים ב־12 מאונות (סירות משא) ויקפצו הימה כנחשונים. הם פרקו את אנית המלט הראשונה שהגיעו לחוף תל־אביב ובשירה בפיהם נכנסו לים עד צוארם (כי האניה עגנה רחוק) כשהם נושאים על ראשם שקים במשקל 200 ק״ג. המנוח יעקב ניצני ז״ל היה מהעושים והמעשים אתם אז, בהדרכת המנוח יוסף שפרינצק ויבדל לחיים בן־אהרון.

כך, ובעזרת אבא חושי ומועצת פועלי חיפה וגם בעזרת לשכת המסחר בחיפה וההסתדרות הציונית ביוון ובראשה יצחק אנגג׳יל הי״ד נכבשו נמלי חיפה ותל־אביב ובשעות חרום. כך מילאו יהודי שאלוניקי יעוד בכבשם את ימנו — ״מרה נוסטרה״, ויתרמו לבנין הארץ תרומה גדולה ומיוחדת נוסף על תרומותיהם האחרות.

מושב העובדים "צור־משה"

מאת חיים שלם

אם יש מפעל של יהודי שאלוניקי בארץ שאפשר להצביע עליו בבטחון גמור כי אינו המשך לחיי הגלות ולהרגליה, הרי זהו המושב "צור משה", שהוקם על אדמת הקרן הקימת לישראל.

הרעיון צץ עוד בשנת 1917, מיד אחרי הכרזת בלפור, בין ציוני שאלוניקי. הוגה הרעיון והראשון שהתחיל בפעולות ממשיות להגשמתו, היה ציר שאלוניקי בפרלמנט היווני הד"ר משה קופינאס ז"ל, רופא מהולל ועסקן ציוני בעיר וולו, שיזם יסוד כפר של יהודי יוון בארץ־ישראל, ולא רק יזם אלא ביקר בכמה ערי יון לשם אוסף כספים למטרה זו. אבל הרעיון הוגשם רק בשנת 1937, כאשר עלו על אדמת שופה וסמוך לחורבות צור בשרון, כנראה צורן המוזכרת בתלמוד (ירושלמי דמאי פ"ב כ"ב ע"ג), 15 חלוצים מילידי יוון, רובם שאלוניקאים, והניחו את היסוד למושב עובדים, שנקרא "צור־משה" על שם הוגה הרעיון משה קופינאס ז"ל. היה זה ביום 17 בספטמבר 1937, בעצם ימי המאורעות של 1936—1939. יחד עם החלוצים נוכחו בטקס הפשוט והלבבי גם העוזרים להגשמת הרעיון, ראשי עולי שאלוניקי בארץ, מוותיקי הפדרציה הציונית ביוון. היו אלה חברי "לשדה", אגודה שנוסדה במיוחד לשם הקמת המושב, לקבלת האדמה מאת הקרן הקימת, למימון ההוצאות הראשונות ולהשגת מקורות לסיפוק צרכי המושב, החל מהקמת המחנה הראשון אשר היה נקרא אז "חומה ומגדל", קידוח באר, בניית הברכה, ועד לבנין עשרים הבתים הראשונים לשיכונם של המתישבים שבינתים הקימו משפחות. כל זה נעשה בעצם ימי המלחמה. חברת "לשדה" הקדימה מפרעות כספיות למוסדות המיישבים על חשבון התקציבים הרגילים שהיו עתידים להנתן, עזרה לרכישת בהמות עבודה, להקמת רפתים ולולים ואף להספקת עבודה בפרדסי יונה פישר שבכפר יונה הסמוך. ראש עסקני "לשדה", דוד פ'לורנטין ז"ל, התמסר בכל חום לבו למושב.

בתחלה היו כמעט כל המתישבים עולי יוון, אבל ככל שהלך והתבסס המושב, מצאו בו מקום גם עולי ארצות אחרות, בולגריה, תורכיה ועוד.

ביזמת אחד מעסקני "לשדה", המנוח ליאון רקנטי ז"ל, נוסדה לבסוף חברה רחבת תכנית יותר — "בנים לגבולם" שבה השתתפו עסקנים מקבוצות עולים אחרים, אך בעיקר בני שאלוניקי, והיא ידעה לענין כל תייר ספרדי שבא לארץ ברעיון התישבות יהודים ספרדים בחקלאות וסייעה למושבים קיימים כגון כפר חטים בגליל, בית חנן ליד נס־ציונה, ואף נתנה יד לייסוד מושבים חדשים כגון בית הלוי בשרון וקיבוצים. כמובן, צור משה שהיתה בבת־עינם של ותיקי הציונות בני שאלוניקי בארץ זכתה לעזרה מיוחדת מאת החברה החדשה.

בהתחלה דיברו מיסדי צור משה על מושב קטן של חמישים משפחות על שטח מצומצם — רצועה צרה וארוכה, שאחד ממנהלי הקה"קל מר יוסף וייץ כינה אותה "מגבת מקופלת". עם קום המדינה, נתוספו למושב שטחים חשובים אשר שינו את צורתו. מחמישים מתישבים עלה המספר לתשעים ותשע יחידות משק, הוקמו מבנים רבים לשיכון בעלי מקצוע בשרות המושב, כגון: רופא, מורה, גננת, מכונאי ועובדים אחרים. רשת ההשקאה הורחבה, בארות חדשות קודחו, נבנו בריכות המספקות מים בשפע לכל המשקים, והוקמו גן־ילדים, בית ספר יסודי, בית כנסת, וכן בית תרבות גדול ונאה הנושא את שמו של העסקן הציוני השאלוניקאי הידוע דוד פ'לורנטין ז"ל. כבישי אספלט וקורקר נסללו לאורך המושב, המחברים אותו מצד מערב לכביש חיפה — תל־אביב, ומצד מזרח ליישובים גאולים, ינוב ועוד.

ד"ר משה קופינאס ז"ל Dr. Moshé Coffinas

המושב מנוהל ע"י מנגנון המורכב ממנהל מחסן ההספקה, מנהל הצרכניה, צוות עובדים במיון פירות וירקות, בריכוז ביצים ובשר עוף, מנהלי חשבונות וכו'. המנגנון מופעל ע"י ועד נבחר של שבעה חברים, וועד פועל מצומצם המורכב ממרכז עניני חוץ, פנים ומנהל המטעים.

כיום חיים במושב למעלה מארבע מאות נפש, רובם עולי יוון, מיעוט ניכר מעולי בולגריה, משפחות אחדות מתורכיה, מארצות שונות מאירופה, אפריקה ואסיה. נוער צברי אשר נולד במקום, בני המתישבים הראשונים, ממשיכים לשבת במושב ולעבוד במשקיהם.

יהדות יוון, ובפרט יהדות שאלוניקי, יכולה להתפאר ביזמתה זו שהתגשמה והגיעה למצב פריחה משביעה רצון, ושהוסיפה נדבך לבנין המולדת.

בנק דיסקונט לישראל בע"מ
ומיסדו ליאון ריקנטי ז"ל

הבנק הידוע ברבים בשמו המקוצר "בנק דיסקונט" תופס כיום את מקומו כבנק המסחרי השני בגודלו בישראל. אך בעיני אלה המכירים מקרוב את נסיבות הוסדו ותולדותיו, הבנק הוא יותר מכך. הם רואים בו את התגלמותן החיה של התכונות הנעלות ביותר שהצמיחה המסורת המסחרית, אשר התפתחה בקהילת שאלוניקי בימי פריחתה והותאמה לתנאי הארץ וצרכיה.

כל המוניטין והיוקרה שנהנה מהם הבנק בצבור, הן פרי חזונו וכשרונו של האדם אשר יסד את הבנק וכיוון את צעדיו במשך תקופה של עשר שנים, עד לפטירתו בטרם עת. לא מעט נכתב על המנוח ליאון ריקנאטי ז"ל עד היום, ותולדותיו ידועות למדי. אפייני הדבר שאדם רב פעלים זה, שכאילו "נולד" להיות בנקאי ואיש כספים ופיננסים.

תחילת עיסוקו בהוראה, הוא חינך, על ברכי עקרונות מוסר מוצקים ומסורת יהודית מושרשת, דור של צעירים ביוון.

כי ליאון רקנאטי היה נציג מובהק של התרבות והלך־הרוח היהודית שאלוניקאית. כאחד מבחירי בניה של קהילה זו ומנהיגה במשך שנים, מזג בקרבו, במלוא התוקף והאיזון הפנימי, תורה עם דרך ארץ, דאגה לעניני הצבור בצד חיי מעשה פעילים, ובכל דרכיו ומעשיו, הן בשאלוניקי והן בארץ, היו יסודות אלה אחוזים ושלובים זה בזה מתוך הרמוניה מלאה.

וכך, כאשר החל ליאון רקנאטי לעסוק בעיר מולדתו במסחר לא זנח את עניני הצבור, אלא פיתח בהם פעילות רבת אופקים במסירות ובאהבה. באורח טבעי כמעט, תפס ליאון רקנאטי את מקומו כמנהיג בקהילת שאלוניקי ובידיו הופקד ייצוגה של יוון בסוכנות היהודית ובקונגרסים הציוניים. מגעיו עם התנועה הציונית וקשריו שהלכו והתהדקו עמה, הבשילו בו לבסוף את ההחלטה לעלות ולהשתקע עם בני משפחתו בארץ, כדי לתרום במישרין לבנינה, על־ידי הקמת מפעל בנקאי, שבו ראה אתגר המתאים לכשרונותיו ולהכשרתו כאיש עסקים מעולה.

אף על פי שבראשית צעדיו — עם הוסדו בשנת 1935 — היה בנק דיסקונט אחד בין עשרות בנקים שפעלו כבר אז בארץ, הצליח ליאון רקנאטי בכח כשרונו, כושר עבודתו האדיר ורוחב חזונו, להקנות לבנק שם של מוסד רציני שיש להתחשב בו, למרות ממדיו הצנועים, ולצפות להתפתחותו המהירה.

אין תימה, שהבנק שימש מוקד משיכה ללקוחות ששרשיהם נעוצים בארצות הבלקן והמזרח הקרוב. אולם כבר מתחילתו לא נשא הבנק אופי עדתי אלא השתלב בכלכלת הארץ וביסס יחסים וקשרים עם כל החוגים והעדות בה. בהנהגתו של ליאון רקנאטי קורבו לבנק אנשי עסקים ופיננסים חשובים בארץ ובארצות השכנות ותנופת עסקיו של הבנק הלכה וגדלה בהתמדה.

דוגמא מאלפת לדרך הדינמית ובעלת המעוף שבה נהל ליאון רקנאטי את הבנק מהוה רכישתו של בנק מרכנתיל בשנת 1944 ע"י בנק דיסקונט. בנק מרכנתיל לא נמנה אמנם על הבנקים הגדולים דאז, אולם היו לו יתרונות אחרים, בהיותו בנק ותיק שפעל בחיפה. בשנת 1949 הפסיק בנק מרכנתיל את עסקיו, ופעולותיו ועסקיו הועברו לסניף בנק דיסקונט שנפתח אז בחיפה. אולם בשנת 1953 חידש בנק מרכנתיל את פעילותו העסקית כחברה בת של בנק דיסקונט בשלשת הערים הגדולות — תל־אביב, חיפה וירושלים — לאחר שהועברו אליו העסקים של סניפי בנק עותומן בארץ.

קשה לתאר כיצד הבנק שבשנתו הראשונה פעל במשרד קטן בן חמישה חדרים בסניפו היחיד ברחוב יהודה הלוי 39 בתל־אביב, כשחבר פקידיו מונה עשרים איש והונו העצמי התבטא בששים אלף לירות פלשתינאיות, הפך תוך תקופה קצרה לבנק השני במדינה עם 103 סניפים פזורים ברחבי הארץ, מלבד סניפו החשוב בניו־יורק, בהם מועסקים יותר מאלפים עובדים ואמצעיו העצמיים מגיעים לסך 63 מיליון ל"י בעוד סה"כ המאזן והמאוחד עולה על ביליון וחמש מאות מיליון ל"י.

התפתחותו של הבנק היא אספקלריה של התרחבות המשק בארץ. באמצעות חברת ההשקעות שלו לוקח הבנק חלק בכל שטחי הכלכלה. ב־1949 נוסדה החברה הישראלית למימון ולהשקעות כחברת בת של הבנק אשר הפכה ברבות הימים לחברה להשקעות של בנק דיסקונט. פעולותיה של החברה להשקעות משתרעות על ענפי כלכלה רבים וחופפות מפעלי תעשיה (כימית, חשמל, טקסטיל וכו'), חברות ספנות, ביטוח, דלק, חקלאות, מפעלי בנייה וכו'. החברה יזמה הקמתם של מפעלים מבין הגדולים בסוגם בארץ כגון חברת הספנות אל־ים — חברת הספנות השניה בגודלה אשר לה אניות עם תפוסה העולה על חצי מיליון טון; את בנק לפתוח ולמשכנתאות בע"מ — בנק למשכנתאות השלישי בגודלו; חברת הדלק הישראלית בע"מ, את חברת פניקס לביטוח ועוד. מספר המפעלים בהם משתתפת חברה זו נמנים לעשרות. כמו הבנק, כן גם החברה להשקעות, מניותיה מוחזקות על ידי אלפי בעלי מניות הן בארץ והן בחוץ לארץ.

לבנק דיסקונט קשרים הדוקים עם עולם הפיננסים הבינלאומי. בשיתוף עם גורמים אחרים הקים בנק דיסקונט בשנות החמישים את דיסקונט בנק (אוברסיס) לימיטד, בג'נבה (על סניפיו בציריך, לוגאנו ומונטיבדאו) אשר מצדו פתח רשת ענפה של מוסדות בנקאיים בארצות שונות — בפריז, בלונדון — בשותפות עם סיר איזק וולפסון, בפירו. סך כל האקטיב של רשת הבנקים בחו"ל המסונפת לבנק דיסקונט עולה על ביליון ל"י.

כדוגמת משפחות בנקאים מפורסמות אחרות עובדים בני ליאון רקנאטי בשתוף פעולה הדוק. בידי כל אחד מהם מופקד חלק מנהול העסקים הענפים של הבנק ושל חברותיו המסונפות לו, כל אחד בתחום מיוחד: הבכור מר הרי רקנאטי מרכז את ניהול החברות הבינלאומיות; מר דניאל רקנאטי מנהל את הפעולות בארץ; מר רפאל רקנאטי עומד בראש העסקים בארצות הברית ואילו מר יעקב רקנאטי עוסק בעיקר בחברת הספנות אשר בבעלותם.

בנק דיסקונט ומנהליו אינם סתם מוסד פיננסי ככל המוסדות האחרים. עוד מימי הוסדו ובהשראת מיסדו הוא מוקד לפעולה תוססת ורבת התועלת בחיי התרבות והחסד של הארץ. הוא שימש "פאטרון" לכמה מפעלים ציבוריים בשטחים אלה ובין

היתר: הקרן למתלמדים ע"ש ליאון רקנאטי אשר יוזמת ומקיימת מפעלים תרבותיים על מנת לעודד יצירת כוחות אינטלקטואליים מבין עדות המזרח; חברת ל"שדה" שעזרה רבות, בתקופה לפני קום המדינה, להתישבות הצעירה של עולי הבלקן בארץ ועודדה את הקמת הישובים צור משה, כפר חיטים, בית הלוי וכו'; את בית האבות ל. רקנאטי בפתח תקוה, מוסד לקשישים בעל רמה מצוינת ומבין הטובים ביותר בארץ, ואחרון אחרון בנין הפקולטה למינהל ופיננסים ע"י האוניברסיטה בתל־אביב אשר הולכת ונבנית בסיוע משפחת רקנאטי וידידיה. קבוצת עסקנים מבני שאלוניקי ובראשם דניאל ריקנאטי תורמים ממרצם ומכשרונם לטיפוח ולקידום מפעלים אלה.

עולי יוון בארץ ובתפוצות מתגאים במוסד חשוב זה ורואים בו המשך וסמל לתכונות היקרות של בני העיר והאם בישראל שלא נעלמו עם אבדנה הטראגי של הקהילה.

קרן למתלמדים ע"ש ליאון רקנאטי

הקרן למתלמדים נוסדה בשאלוניקי בסוף שנות העשרים ביוזמתה של קבוצת פעילים בראשותו של המנוח ליאון רקנאטי ז"ל שהיה יוזם רעיון הקמת הקרן ואחד מראשי קהילת יהודי שאלוניקי באותה עת.

המטרה הראשונה של הקרן היתה לעודד את הנוער היהודי בשאלוניקי להמשיך בלמודים תיכוניים ואקדמאיים ולהעמיד לקהילה דור של יהודים משכילים אשר יהוו את מנהיגות הקהילה, ויאדירו שמה. הקרן החלה לפעול באמצעות לשכת בני ברית שפעיליה בימיה הראשונים היו נוסף לליאון רקנאטי שהיה נשיא הלשכה, החברים חיים בן־רובי ז"ל, ז'ק ארדיטי ז"ל, סבי פילוסוף ז"ל ויבלח"א ליאון משה ואברהם אמארילייו.

לאחר עליתו ארצה של המנוח ליאון רקנאטי בשנת 1935 נפסקה פעולת הקרן בשאלוניקי. אולם בשנת 1938 ביוזמתו ובהשראתו של המנוח, הוקמה מחדש והחלה לפעול בארץ.

מטרת פעולת הקרן בארץ היתה צמצום הפער התרבותי והחינוכי בין העדות השונות, ע"י מתן מילגות לימודים לתלמידים מבני עדות המזרח שמצבם הכלכלי מנע מהם סיום למודיהם. עד לשנת 1945, שנת פטירתו של המנוח ליאון רקנאטי ז"ל פעלה הקרן בהנהלתו של המנוח.

בשנים 1945—1951 המשיכה הקרן לפעול בהנהלת ועד מועדון "קדימה" בתל־אביב. בשנת 1951 הועברה תחת חסותה של לשכת רבי יהודה הלוי של מסדר בני־ברית, והיא פועלת בראשותו של מר דניאל רקנאטי.

בשנים הראשונות לפעולות הקרן בארץ הוקדשו רוב אמצעיה לעודד את התלמידים בני עדות המזרח להשלים את לימודיהם התיכוניים והמקצועיים. עם הנהגת שכר הלמוד המודרג והגברת פעילותם של מוסדות ממשלתיים וציבוריים אחרים בכל הנוגע להשכלה התיכונית, הוקדשו עיקר אמצעי הקרן לתמיכה בסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה (האוניברסיטה העברית, הטכניון העברי, אוניברסיטת תל־אביב, אוניברסיטת בר־אילן וכו').

בשנת 1964 הוקמה ביוזמת משרד החינוך והתרבות קרן למתן הלוואות לסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה בישראל אגב מתן עדיפות לבני עדות המזרח וסטודנטים נצרכים. לאור הקמת הקרן הכללית הנ"ל ומטרותיה, הפנתה קרן למתלמדים את אמצעיה לשם עידוד סטודנטים, מעוטי יכולת הלומדים לקראת התואר השני .M.A ולקראת הדוקטורט (P.H.D.) או לסטודנטים הלומדים במוסדות חינוך שאינם נכללים במסגרת פעולותיה של הקרן הכללית.

גל העליה של יהודי ארצות הבלקן וארצות האיסלם הביא בעקבותיו להגדלת מספר הבקשות שהופנו אל הקרן שהרחיבה את פעילותה כפי שאפשר לראות מהטבלה הבאה: —

בש'	1938—1951	נתמכו	350	תלמי' בסך ל"י	15,000
"	1952—1956	"	388	"	40,000
"	1957	"	78	"	15,000
"	1958	"	140	"	20,000
"	1959	"	155	"	27,000
"	1960	"	160	"	31,000
"	1961	"	170	"	35,000
"	1962	"	218	"	38,000
"	1963	"	250	"	42,000
"	1964	"	270	"	47,000
"	1965	"	280	"	50,000
"	1966	"	42	"	60,700
		ס"ה	2,501	תלמי'	420,700 ל"י

הירידה במספר הנתמכים בשנת 1966 באה בעקבות ההחלטה האמורה לעיל של הנהלת הקרן להתרכז במתן תמיכה גדולה יותר בסטודנטים הלומדים לקראת התואר השני ולקראת הדוקטורט שלהם.

על מנת להבטיח את המשכיות פעולות הקרן מוענקות המילגות של הקרן בצורה של הלוואות ללא רבית לזמן ארוך שתוחזרנה על ידי מקבליהן בתשלומים נוחים לאחר גמר למודים והתבססותם בחיים.

המקורות העיקריים לפעולות הקרן הינם תרומות המתקבלות מנדבנים שונים ומפעילי הקרן. בשנת 1957 הכירה ממשלת ארה"ב בפעילותה ובמטרותיה החשובות של הקרן ואישרה אותה כמוסד צדקה למטרות חינוך, דבר המעניק לתורמים לקרן שהינם תושבי ארה"ב הקלות במס הכנסה אמריקאי.

הערכת ממשלת ארה"ב לפעולותיה המבורכות של הקרן באה לידי בטוי נוסף בשנת 1957 ע"י מתן מענק מיוחד בסך של 50,000 ל"י לביסוסה ולהרחבת פעולותיה.

כל העבודות בקרן, קבלת הבקשות, מיונן, חלוקת המילגות, הנהלת החשבונות וכו' נעשות בהתנדבות ע"י חברי ועד הקרן. יש לציין במיוחד את פעילותו של ד"ר נתן שלם ז"ל, יליד שאלוניקי, ושהיה הראשון שנענה לקריאתו של המנוח ליאון רקנאטי ז"ל ונטל על עצמו מאז 1938 ועד למותו בשנת

1962 את כל הטיפול בצד החינוכי של הקרן ואף אירגן את הקשר עם המתלמדים בירושלים עיר האוניברסיטה.

לאחר פטירתו של ד"ר שלם מרכז מר אליעזר שמואלי, הממונה על החינוך העל־יסודי במשרד החינוך והתרבות, את פעולות הקרן.

הקרן למפעלי תרבות ע"ש א. י. אלשיך ז"ל

הקרן למפעלי תרבות ע"ש א. י. אלשיך ז"ל (להלן — הקרן) נוסדה בשנת 1950 לאחר מותו של אברהם אלשיך ז"ל, ע"י תלמידיו לשעבר וע"י ידידיו הרבים שרצו להציב יד למורה הנערץ, לידיד הנאמן ולעסקן המסור. הם מצאו שזו הדרך הנאותה להנציח זכרו של האיש אשר כל חייו היו קודש לחינוך היהודי בשאלוניקי, והמשיך את מפעל אביו יעקב אלשיך ז"ל בשיתוף עם אחיו יצחק אלשיך ז"ל שנספה בשואה.

נציין, בקצרה, את פעולותיה של הקרן:

1. מראשית פעולתה הציבה לה הקרן כמטרה ליזום ולהקים מפעלי תרבות וחינוך בעיקר לטובת הנוער הלומד. שנת יסוד הקרן היתה גם שנת התחלת העליה הגדולה מארצות המזרח אשר העמידה בפני המדינה את האתגר הרציני כיצד למזג לחטיבה תרבותית אחת את יוצאי כל הגלויות שנתקבצו בארץ, כל אחת עם הרגלי התרבות הספציפיים שלה ועם רמת לימודים שונה. בין הפעולות הראשונות של הקרן יש לציין את מפעל המילגות לתלמידים זקוקים ומצטיינים. למפעל המילגות נקבע בישיבה הראשונה של ועד הקרן סכום שנתי של —.300 ל"י ואילו סכום המילגות בשנת תשכ"ו הגיע ל־20,000 ל"י ויותר. בתקופה ההיא (1950) לא חשב איש שבעית רמת החינוך תהוה אחת הבעיות הקשות שתעמודנה בפני המדינה. יש לזקוף לזכות הקרן שהיא היתה בין הראשונים אשר התריעו שיש לתת תשומת לב מיוחדת לבעיה הזאת.

מפעל המילגות הכה שרשים עמוקים והוא מתרחב במידת הצרכים והאפשרויות. המדיניות של הענקת המילגות משתנה משנה לשנה בהתאם למצב. היו שנים, ואלה היו הראשונות, שנעשו כל המאמצים לתמיכה בתלמידי האוניברסיטאות, ואילו בשנים האחרונות הקדשו רוב המאמצים לחינוך התיכון. השנה, מבלי לגרוע מתמיכה לחינוך זה, יוזמת הקרן עזרה לפעולות משרד החינוך והתרבות לטובת תלמידים המגלים כשרונות מעל לבינוני. בין הנהנים מהמילגות לא חסרו מדי פעם גם שוחרי אמנות אשר הודות לעזרת הקרן גם תפסו עמדות בחיי האמנות של הארץ.

יש לציין שהמילגות ניתנות כהלוואות וכספים רבים הוחזרו כבר לקרן ע"י התלמידים שזכו לתמיכתה לפני שנים אחדות.

2. תקופת העליה הגדולה העמידה את רשויות החינוך הממ־לכתיים במצב בו היו צריכים לספק את כל מכשירי הלימוד בישובים הרבים אשר צמחו כמעט מידי יום ביומו. היו זמנים ובבתי ספר רבים לא היו לתלמידים אפילו ספסלים לשבת וכמובן לא יכלו לדאוג לספריות בבתי ספר אלה. ביזמת אחד ממפקחי החינוך לקחה הקרן על עצמה לספק ספריות לבתי ספר רבים, ואמנם רוב הספריות האלה קיימות עד היום וזוכות לתמיכה קבועה מצד הקרן.

מפעל הספריות מקיף כעת כמה עשרות ישובים ומוסדות חינוך ובמסגרתו הוקמו: חדר עיון ע"ש אברהם מטרסו ז"ל בבית הספר אלשיך וחדר עיון ע"ש י. פרנקו בבית הספר הירקון בתל־אביב. מדי שנה בשנה מחלקת הקרן פרסים לתלמידים מצטיינים בבתי ספר יסודיים שבישובי עולים. הפרסים נושאים שמות של אנשים אשר נספו בשואה ואשר קרוביהם מצאו שזו הדרך הנאותה להנציח את זכרם.

3. ביוזמת הקרן ובהשתדלותה ניתן השם אלשיך לאחד מבתי הספר היסודיים בתל־אביב. עירית תל־אביב בהחליטה בנדון, ציינה שהדבר נעשה כאות הערכה למפעלם החינוכי של האחים

כתובת ההקדשה של בית הספר אלשיך בהדר יוסף — תל־אביב
Inscription de l'Ecole Alcheh à Tel-Aviv

אלשיך בשאלוניקי ולזכר רשת החינוך היהודי שהיתה בעיר זו ומתוך הוקרה לפעולות החנוכיות של הקרן. בית הספר אלשיך אומץ ע"י הקרן ומספקת לו ספרים ומכשירי לימוד שונים על מנת לשפר את דרכי הלמידה בו.

4. הקרן לקחה על עצמה, ביוזמת "יד ושם", לעזור למפעל אימוץ זכר קהילות שאבדו בשואה ע"י בתי הספר בארץ. במסגרת זו אימצו את זכר קהילת שאלוניקי, בית הספר אלשיך בתל-אביב ובית הספר התיכון לוד-רמלה. הקרן עוזרת לבתי ספר אלה לפרסם מדי שנה קבצים לזכר קהילת שאלוניקי ומארגנת יחד אתם הרצאות על נושאים בתולדות הקהילה ובחייה בשנים האחרונות.

5. מיסדי הקרן, בהיותם רובם ככולם יוצאי שאלוניקי, לקחו גם על עצמם ליזום אוסף כל החומר המצוי על המורשה התרבותית העשירה של הקהילה הגדולה. ואמנם, בשיתוף עם התאחדות עולי יוון, הקימה הקרן מכון לחקר יהדות שאלוניקי אשר התחיל לאסוף דוקומנטים רבים הנוגעים לשאלוניקי, פירסם כמה פרסומים על ההיסטוריה של העיר וגם עזר להוצאות שבוצעו על ידי פרטים או מוסדות אחרים. קרן אלשיך היא אחת מיוזמי הוצאת הכרך "שאלוניקי" ומימנה יחד עם מוסדות אחרים חלק גדול מהוצאות הדפסתו.

המכון לחקר יהדות שאלוניקי נהנה עד היום מתמיכת הקרן. אין ספק שבה במדה ויבצע את מטרותיו, תעמוד הקרן תמיד לצידו.

תקציב הקרן מגיע השנה ל-40,000 ל"י בקירוב. רוב האמצעים מושגים בארץ. אולם לקרן, ידידים רבים גם בתפוצות בהן גרים יהודי שאלוניקי. יש לציין ביחוד את הקשרים עם ידידי הקרן בלימה, בואינוס איירס, פאריס, בריסל ועוד. ידידים אלה שולחים כל שנה סכומים ניכרים לתמיכה בפעולות הקרן.

לאחר חמש עשרה שנים של פעילות ועבודה מאומצת מביטה הקרן בסיפוק על פעולותיה בעבר והיא מוכנה לקראת הישגים חדשים בעתיד לטובת החינוך היהודי במדינת ישראל.

אינג' אהרן ח. רוסו

חבר המורים בבית ספר אלשיך בשאלוניקי (ר' מאמרו של א. ח. רוסו בעמ' 263)
מימין לשמאל: שני היושבים אברהם, יצחק אלשיך, העומדים: השני אליהו איסטרומסה, החמישית לוסי אלמושנינו על ידה שלמה יצחק, הרביעית גב' דודון עוזיאל, העומדים בשורה השניה: הרביעי אברהם איסטרומסה. בלוח התלוי בקיר: ר' יעקב אלשיך ז"ל מיסד בית הספר
Groupe des instituteurs de l'Ecole Alcheih

ארגון ניצולי מחנות השמדה

יוצאי יוון בישראל

כידוע, רבים מניצולי מחנות ההשמדה, שרידים מיהדות יוון שהושמדה, עלו לארץ־ישראל מתוך געגועים למולדת האומה והרצון לבנות פה נוה שאנן וחיים חדשים, שלומים למה שסבלו.

בשנת 1953, יזמו קבוצת עסקנים מביניהם, לארגן את חברי־הם לסבל ולהצלה, לאגודה אחת למטרת שיקומם הרוחני והגש־מי, וכך נוסד ארגוננו — ארגון ניצולי מחנות ההשמדה — יוצאי יוון בישראל.

תכניתנו העיקרית להאבק על השגת פיצויים לחברינו על ענוייהם במחנות, ובמיוחד לאלה שכתוצאה מסבלם הפכו לאי־נוולידים.

בשיתוף פעולה עם התאחדות עולי יוון, פעלנו והשגנו פי־צויים שהגיעו לידי ממשלת יוון. עתה נעשים מאמצים בדבר פיצויים מגרמניה על שלילת חופש, וכן להסדר חלקנו ברכוש ביוון.

אנו מגישים עזרה סוציאלית ורפואית לחברינו הנזקקים ; גם נוסדה על ידינו קרן מיוחדת לטובת אלמנות וחולים ורופאים אחדים נענו לנו להושיט עזרה רפואית חינם לחולינו.

אנו לוקחים חבל בשמחות, ולהבדיל במקרי עצב, של חברינו. ורב חלקנו בעצרת האבל על קדושי האומה וקדושי יהדות יוון, המאורגנת שנה שנה ע״י מוסדות יהודי יוון בארץ. כן נערכת בכל שנה, על ידינו, חגיגת ט״ו בשבט, מיוחדת לילדים.

אנו עורכים סיורים לחברינו לשם ידיעת ארצנו וחמודותיה, אנו מארגנים בפורים חגיגה שנתית גדולה אשר הכנסותיה הינם קודש למטרות הסוציאליות שלנו ובחלקם לחיזוק תקציב הארגון. הקימונו מועדון ואנו מחזיקים בו ספריה עשירה בעברית וביוו־נית שנהנים ממנה ילדים ומבוגרים.

אנו משיגים לילדינו סטיפנדיות ללימודים תיכוניים מאת הקרן למפעלי תרבות אלשיך הנענית לנו ברצון. בהשתתפותנו בשמחות בר־מצוה של ילדי חברינו, אנו מעניקים להם במתנה ספר, ממנו יכירו את עינויי אבותינו בעבר.

בעזרת מתפללי בית הכנסת ״בית תפילה״ וכן בסיוע ניצולי המחנות החיים באמריקה ובהקצבה מיוחדת מצידנו וכן מהמוע־צה הדתית, נבנה בית כנסת לזכר קדושי יהדות יוון.

ארגוננו נמצא בקשרי ידידות ותרבות עם כמה מוסדות ביש־ראל, הן ממשלתיים והן עירוניים וציבוריים בכלל, כספרדים כאשכנזים, וכן עם הסתדרויות יהודיות בעולם ועם קהילות אחינו ביוון.

בתכניתנו יצירת מפעלים חשובים שיתגשמו בבוא הזמן, ובין היתר, הקמת זכרון לקדושינו, בעזרת יהודי יוון וכן בנין מרכזי לפעולותינו. כל הפעולות הנ״ל נעשות על־ידי הנהלת וועד הארגון בהתנדבות.

מרכז הארגון

משה אברהם שמואל ז״ל

משה אברהם שמואל ז״ל

נולד בשאלוניקי בשנת 1900, נפטר בתל־אביב בל׳ במרחשון תשכ״ז, 13.11.66. איש אמונה, ה״נונו״ (סבא) האהוב של פליטי השואה מבני שאלוניקי ויוון. נשיא הכבוד של ארגון ניצולי מחנות ההשמדה, יוצאי יוון בישראל

עם גמר הדפסת קובץ זה נסתלק לבית עולמו משה שמואל ז״ל. על ימי סבלו המר והאיום סיפר בצחוק ובדמע במאמרו: ״לעמיתי היהודי האשכנזי״ וכן אפיזודות ממחנות ההשמדה (ר׳ בקובץ זה עמ׳ 315—313, וכן ראה שם דברי הערכה עליו).

עליו נאמר :

״אני הגבר ראה עוני, בשבט עברתו״ (איכה ג׳ א׳)

״אותי נהג ויולך, חושך ולא אור״ (ב׳)

״צמתו בבור חיי, וידו אבן בי״ (נ״ג)

״קראתי שמך ה׳, מבור תחתיות״ (נ״ה)

״רבת ה׳ ריבי נפשי, גאלת חיי״ (נ״ח).

ת.נ.צ.ב.ה.

בני שאלוניקי בארצות הברית ופועלם

מאת שמעון נסים, ניו־יורק

כולנו יודעים לדאבוננו, מה עלה בגורלה של האוכלוסיה היהודית בשאלוניקי מידי הנאצים. עלינו להודות להשגחה העליונה שמספר ניכר של יהודי שאלוניקי עזבו את העיר והתישבו, לפני עליית היטלר לשלטון, בכל ארצות תבל, ועל ידי זה נמנעה השמדה מלאה של יהדות זו.

חלק הגון מבין אלה שעזבו את שאלוניקי לפני תקופה חשוכה זו התישבו בארצות הברית. יהודי שאלוניקי הגיעו לחופים אלה עוד לפני 1905. הם היו מעטים במספרם ולרוב באו באורח ארעי, לצרכי מסחר בין ארצות הברית וארצות הבלקן. רק לאחר תאריך זה התחילו להגיע במספרים גדולים ובמטרה לשבת בה ישיבת קבע. גל כזה של הגירה בא אחרי מהפכת התורכים הצעירים ובמדה מסויימת היה גם תוצאה ממנה. תנאים כלכליים לא טובים ביחד עם אי־יציבות מדינית, וכן הפחד בפני מלחמות עתידות, הכריחו את יהודי המזרח לחפש מקלט בטוח, בו יוכל כל אדם לבנות את עתידו בזיעת אפיו.

האלמנטים שהגיעו ליבשת החדשה השתייכו לשכבות העניות של החברה הן במובן הכלכלי והן במובן התרבותי. לא היתה להם כל הכשרה מקצועית ותרבותם היתה דלה אם בכלל היתה להם תרבות. השאלוניקאים בעלי האמצעים הגרו לארצות מערב אירופה ובעיקר לצרפת ולספרד.

תחנתו הראשונה של היהודי השאלוניקאי שהגיע לעולם החדש היה הגיטו באיסט סייד של ניו יורק, הפרבר המאוכלס ביותר, הרועש ביותר, ובעל משכנות העוני. למרות שחי בסביבה יהודית טהורה הרגיש היהודי השאלוניקאי את עצמו, כאחיו מיתר ארצות המזרח התיכון, כזר בארץ נכרייה. לא רק שלא ידע את שפת המדינה אלא שלא יכול אפילו לדבר עם שכנו היהודי האשכנזי שהביט עליו בחשדנות מסוימת. האשכנזים לא יכלו בכלל להעלות על דעתם כיצד אפשר להיות יהודי ולא לדבר יידיש. השאלוניקאי שלנו היה צריך לעשות דרך ארוכה. ולא תמיד הצליח בכך, כדי להוכיח את השתייכותו לעם היהודי.

המהגר השאלוניקאי באמריקה לא יכול להסתגל בקלות לחיי בתנאים הקשים ששררו בסביבתו החדשה. הוא היה נאלץ, בהכרח, להתחיל מראשית הסולם החברתי. עבודותיו הראשונות היו בבתי חרושת למצברים חשמליים, בתי חרושת לנעליים ועוד מקצועות כאלה, שלא היה צורך בכל הכשרה מיוחדת, בגלל חלוקת תהליך הייצור לעבודות משנה רבות. הוא עבד גם בבתי מלון או מסעדות וכן בחנויות למכירת מזון ומשקאות. לכל הקשיים האלה נוספו הסיבוכים של תקופת שפל כלכלי כמו שקרה ב־1930, כאשר היה אנוס להתחרות עם יתר המוני המובטלים על מנת להשיג עבודה. עלייתו היתה קשה ואיטית. הוא היה צריך ללמוד אנגלית או איזה מקצוע או לצבור חסכונות כדי לפתוח מסחר זעיר על חשבונו. במשך שנים רבות הוא חי בקושי ובצמצום ותוך התנזרות מהתענוגות האלמנטריים של החיים המודרניים.

בהרגישו עצמו בודד בין האנשים אשר בסביבתם הוא חי, הוא חש בצורך להתחבר עם יתר "יוצאי שאלוניקי". באוקטובר 1915 נוסדה החברה ה"אחוה השאלוניקאית באמריקה" (לה אירמאנדאד) למטרת עזרה הדדית וכדי להקציב חלקת אדמה לקבורה והשרותים המתאימים לחברים הנפטרים. אך הסיבה העיקרית ליסוד ה"אירמאנדאד" היתה להקל על הרגשת הבדידות שהעיקה על כולם. בין המיסדים היו: הנרי פרחיה, הימן נג'רי, מוריס נסים, יוסף שאלתיאל וכו'. יעקב חסיד היה הנשיא הראשון. מחוץ לפעולת העזרה ההדדית עסקה האירמאנדאד גם בפעולות תרבותיות כמו הרצאות, שעורים לאנגלית, מתן הענקות לתלמידים להמשיך את לימודיהם וכו'. במשך שנים רבות הוציאה לאור בלדינו, אחת לשנה, את ה"אירמאנדאד", ששימש ככלי מבטאה הראשי. היא שמרה על המגע עם עיר־האם שאלוניקי ושלחה עזרה כספית לאחדים ממוסדות הצדקה שלה כמו ה"אזילו די לוקוס" (בית חולים לחולי רוח). היא השתתפה באופן קבוע בקרנות הצדקה המקומיות, במגבית היהודית המאוחדת ולא מזמן שיתפה פעולה במפעל אגרות החוב הישראליים. בזמן הדליקה הגדולה בשאלוניקי, ב־1917, היא יזמה את ייסוד ועד העזרה הספרדי אשר שלח סעד ניכר לנפגעים. היא גם הצליחה להשיג את שיתוף יהודי קסטוריה, מונסטיר וזמירנה לעבודה חשובה זו. כארבע מאות מבני חברי האגודה שרתו בכחות המזוינים של ארצות הברית במלחמת העולם השניה וכשלושים מהם נפלו בשדה־קרב.

"האחוה" שקדה במשך שנים רבות על התרחבות פעולותיה והשתדלה לכלול בתוכה את יתר מוסדות העזרה והצדקה הספרדיים בתוך אגודה לעזרה הדדית שתקום במקום ועד קהילה. לצורך זה היא שינתה, ב־1922, את שמה מ"אחוה שאלוניקאית" ל"אחוה ספרדית". היא הצליחה להתמזג עם מוסדות יהודי אנדרינופולי, איסטנבול וערים קטנות אחרות מתורכיה. מספר חבריה שהיה בשנת קיומה הראשון 181 הנו כעת כ־2500 ונוסף להם כארבע מאות צעירים, ורכושה מגיע למאתים וחמשים אלף דולרים. עמדת ה"אחוה" כלפי ייסוד קהילה ספרדית כללית היוותה תמיד בעיה מסובכת למרות שחבריה הכירו בצורך של מוסד כזה יותר מחברי כל קבוצה אחרת. בהיותה בעבר אחת הקהילות הגדולות בעולם, היא לא מלאה את חובתה — אני מציין זאת בצער — ביצירת קהילה ספרדית בניו יורק ובקיומה. אמנם היא מסונפת לקהילה הנוכחית ומשלמת את השתתפותה השנתית, אבל הקשר הזה הנו פורמלי בלבד. בכוחה של ה"אחוה" להשתתף יותר אם היתה חדורת הכרה בהכרח של קיום קהילה כזאת.

ישנן שתי סיבות חשובות למצב זה. החשובה היא שמנהיגות ה"אחוה" היתה על־פי רוב בידי אנשי מעמד העובדים אשר היו בזמנם תחת השפעות סוציאליסטיות בשאלוניקי, אנשים אשר היו חסרים כל ניצוץ של רגש לאומי. הם הצליחו לקיים את ה"אחוה" כאגודה לעזרה הדדית חפשית מכל גוון לאומי. והסיבה השניה היא: הדגש על פעולות העזרה ההדדית וענייני הדת והצרכים הלאומיים היו במדרגה שניה לה. אם מנהיגות ה"אחוה" לא היתה רחוקה מהציונות ומהלאומיות היהודית, כי אז ההיסטוריה שלה וזו של הקהילה הספרדית בניו־יורק היתה משנה את פניה לגמרי. אולם, למרות כל אלה, אפשר לומר ללא היסוס כי ה"אחוה" היתה האגודה המתקדמת והיעילה ביותר בפעולות העזרה שלה מכל המוסדות הדומים בעיר זו.

גם מחוץ לארגונו השתתף היהודי השאלוניקאי בניו־יורק בכל תנועה חברתית ותרבותית. עוד בשנים הראשונות לבואו השתתף בתנועת חברתיות, ואלה שהיו חברים ב״פדרסיון סוסיאליסטה״ בשאלוניקי, היוו בניו־יורק הענף הספרדי של המפלגה הסוציאליסטית, ובמשך זמן מסוים הוציאו שבועון בלדינו בשם ״איל אמיגרנטי״ (המהגר). שאלוניקאים אחדים משתייכים עד היום לתנועת העבודה בעיר זו.

ואשר לאגף הלאומי, חברים לשעבר באגודת ״מחזיקי עברית״* בשאלוניקי יסדו את ״המכבי״ שהיה מועדון חברתי בעל מגמות ציוניות. בין המייסדים היו: שמעון נסים, הנרי אלבו, הימן נג׳רי, שמואל משה ויוסף ביז׳ה. מספר חבריו הגיע למאות אחדות. הם אספו תרומות לקרן הקיימת, פרסמו שבועון בלדינו ״לה רינאסינסיה״. ניהלו פעולות תרבותיות במרכזים המאוכ־לסים. ה״מכבי״ שימש מרכז למהגרים הצעירים בעלי התרבות. פעולותיו זכו להערכה ע״י ההסתדרות הציונית באמריקה ומספר חברים שרתו בגדודים העבריים. אגודה זו חדלה מלהתקיים כשרוב חבריה עברו לגור מהרלם לברונקס וגרמו להתפוררות הקהילה הספרדית הראשונה. תהליך התפוררות זה נמשך עד היום. באשר האלמנט הספרדי אינו מרגיש בצורך לחיות בצוותא ועובר לגור לפרברים המתאימים יותר למעמדו הכלכלי.

אף כי עמדת ה״אחוה״ לגבי הקהילה הספרדית היתה שלילית היו שאלוניקאים רבים, בתור יחידים, בין המייסדים והתומכים העיקריים הן של הקהילה הישנה והן של הנוכחית. מר הנרי פרחיה, אחד ממייסדי ה״אחוה״ ונשיאה במשך שנים אחדות, היה גם הנשיא הראשון של ״הקהילה היהודית״ הספרדית המר־כזית״ באמריקה. כותב שורות אלה, גם הוא נשיא לשעבר של ה״אחוה״, היה אף הוא נשיא של הקהילה הספרדית ובין מייסדי הפדרציה העולמית של הקהילות הספרדיות שקדמה לפדרציה הספרדית העולמית, אשר קיימה את הקונגרס השני שלה בירושלים במאי 1954.

העתונות בלדינו היתה באורח בלעדי בידי שאלוניקאים. ״לה לוז״ ו״לה רינאסינסיה״ הוצאו לאור ע״י כותב שורות אלו; ״לה ב׳ארה״, ״איל לוזירו״, ״אל קירבאטש אמריקנו״ הוצאו ע״י אלברט לוי, אלברט טוריס ומואיז סולם; ״איל אמיגרנטי״ ע״י אברהם כהן ואלברט קובו ו״לה בוז די איל פואיב׳לו״ ע״י מוריס נסים אחי כותב שורות אלו. מוריס נסים היה גם העורך והמוציא לאור של ״Le courrier des Etats Unis״ שהופיע במשך מאה וחמש עשרה שנה והיה העתון היחידי בצרפתית בארצות הברית. עתון זה שינה את שמו ל״ל׳אמריק״. מ. נסים הוציא גם את ה־France-Amérique.

למרות כל המכשולים והתקלות התקדמו השאלוניקאים במדה רבה. מהדרגה הנמוכה ביותר בסולם החברתי הם טיפסו מעלה מעלה ותפשו מקום נכבד בחיים המסחריים והחברתיים באמרי־קה. אנו גאים על מוריס אברבאנאל אשר קנה לו שם בעולם המוסיקה בתור מנצח, לאחר שהופיע בהצלחה רבה בבירות אירופה; אנו גאים כמו כן על האחים שאקי, מהנדסים וממציאים של מכונות ריתוך חשמליות, שהיו בשימוש נרחב במפעלי הייצור של ממשלת ארצות הברית במלחמה האחרונה; הנרי בסו — ספרן וסופר בעל שם, ליאון שאקי — מחבר הספר ״שלום לשאלוניקי״*, הנרי פרחיה — איש עסקים, מנהיג הקהילה ונדבן, אלברט מטרסו — בקיא בתלמוד ומומחה לנושאים ספרדיים וכן רבים כמוהם.

עלי גם להזכיר מספר שאלוניקאים בעלי אמצעים אשר גרים בארצות הברית במשך שנים רבות ואשר מעולם לא רצו להזדהות עם אחיהם. הם הצליחו להעלם בין המוני אמריקה במקרים רבים ע״י הסתרת מוצאם הלאומי והדתי. הם יכלו להופיע בקלות כצרפתים או ספרדים. הצלחתם החומרית לא הועילה ולא הוסיפה כבוד לעמנו.

שאלוניקאים רבים התישבו גם בערים אחרות כמו ניו־ברונסוויק, מיאמי, אינדיאנופוליס, סינסינטי וסיאטל. בערים אלו הוקמו סניפים של ה״אירמאנדאד״. אחדים היגרו למקסיקו והמזל האיר להם פנים שם.

מאז נקבעו מכסות ההגירה לאמריקה נפסקה למעשה גם הגירת יהודי שאלוניקי. אחרי סוף מלחמת העולם השניה ובתוקף תחוקה מיוחדת הגיעו לארצות הברית כמה משפחות שאלוני־קאיות, כמאה בערך, על פי רוב יוצאי מחנות ההסגר. תנאי קבלתם היו טובים בהרבה מאלה שלפני ארבעים שנה. אלה שהגיעו בזמן האחרון הנם בעלי מקצוע, כמו נגרים, עובדים במצבעות, מכונאים, חייטים וכו׳. במקרים רבים היתה להם גם ידיעה כלשהי באנגלית.

הקהילה היהודית בארצות הברית מאורגנת הרבה יותר טוב וגם התנאים הכלכליים במדינה טובים בהרבה מתקופת ההגירה הראשונה. מוקדם עוד לומר מה תהיה השתתפות יהודים אלה בחיי הציבור היהודי באמריקה.

* ר׳ מאמרו של דוד בנבנשתי, ״זכרונות נעורים״, בקובץ זה.

* Farewell to Salonica.

מאת המערכת

הננו מצטערים על השמטת שמו של הסופר והמבקר ברוך קרוא מרשימת האנשים שטיפלו בהוצאת הקובץ ובעריכתו שצוינו בהקדמה. מר קרוא סיגנן מאמרים אחדים והשתתף בישיבות אחדות של המערכת. הערכתנו ותודתנו נתונות לו.

canati et ses dignes successeurs, qui s'unit merveilleusement à un intérêt toujours en éveil de ses directeurs pour la chose publique, et dont l'apport au développement du pays, intellectuellement et économiquement est unanimement admiré. Il est accompagné d'une brève biographie du fondateur Léon Recanati, qui, outre son action dans le domaine financier, fut président de la Loge Bené-Berith et de la Communauté de Salonique.

Le travail de l'Union des Rescapés des Champs d'Extermination en faveur de ses membres établis en Israël et sa collaboration à l'oeuvre commune, (obtention des réparations), est exposé dans un article de cet ouvrage.

Est aussi exposée l'oeuvre du Fonds d'Oeuvres Culturelles Alcheh dans le domaine des bourses d'études, et formation de bibliothèques dans diverses nouvelles colonies agricoles par l'Ingénier Aaron H. Rousso.

3. *Les saloniciens aux Etats-Unis,* article dû à la plume de Mr. Simon N i s s i m, avocat à New-York, président de la Communauté Sepharadite et actuellement vice-président de la Confédération sepharadite mondiale, où est racontée l'arrivée des premiers saloniciens en Amérique au début de 20^{0} siècle, les difficultés auxquelles ils se sont heurtés, la fondation en 1915 de la Hermandad Salonicienne, association d'entr'aide mutuelle et culturelle, leur part dans le journalisme en langue ladino et autres langues ainsi que dans les oeuvres locales et sionistes. Est rélatée aussi leur part dans les efforts pour l'union des sephardim en Amérique et enfin sont signalés plusieurs saloniciens qui se sont distingués dans leurs branches.

Il nous fait le récit de l'envoi de centaines de juifs de Grèce au Ghetto de Varsovie pour déblayer les décombres et comment lui et ses compagnons de malheur célébrèrent la Neylla le jour de Kipour sur les ruines du ghetto en criant de toute leur force: Adonay ou aélohim...

M. David Benveniste nous donne en deux articles les douloureuses impressions d'une tournée qu'il fit récemment en Grèce, et particulièrement ce qu'il vit a Salonique, sa ville natale qu'il connut dans son époque de grandeur et où maintenant vivotent les épaves de ce qui fût jadis une communauté prospère et admirée.

Un émouvant aticle sous le titre: Le Sambation est désséché, dû a la plume de S. Avitsour, originaire de Russie, nous rapporte ce qu'il entendit de son père au moment de l'incendie de 1917 lorsque les journaux avaient porté la nouvelle de la destruction de la ville où prédominaient les juifs et où le Schabat était le jour de repos de presque tous les habitants, dont il entendit le nom pour la première fois. Il rappelle la proposition qui, à la fin de la guerre balcanique, fut émise par plusieurs hommes politiques de faire de Salonique un port libre autonome; ce qui signifiait presque un petit Etat juif. Et, à la fin, il nous fait part de sa tristesse au cours d'un bref passage à Salonique lorsqu'il vit ce qui, après le cyclone nazi, restait de ce qui avait été un moment l'objet d'un rêve aussi enchanteur.

De feu Mihael Molho nous reste un aperçu historique sur le sort du cimetière gigantesque de Salonique (357,000 mètres carrés) où étaient enterrées des sommités du monde religieux et scientifique des expulsés d'Espagne, désaffecté une fois en partie par les grecs pour les besoins de l'Université et finalement détruit en entier par les Nazis qui éparpillèrent les os de dizaines de milliers d'inhumés et permirent aux habitants des autres confessions de se servir des pierres tombales pour paver des parvis d'églises et même de maisons privées. Des photos montrent l'état de la nécropole juive avant et après le désastre.

Tombés au champ d'honneur. Les bureaux de l'Armée d'Israël nous ont communiqué les noms des jeunes juifs originaires de Salonique et de Grèce en général tombés au champ d'honneur en combattant héroïquement pour l'Indépendance d'Israël. La liste paraît dans cet ouvrage.

XI. LES SALONICIENS ET LEUR ACTION EN ISRAËL ET LA DIASPORA

1. *Grèce*

B. Shibi et D. Benveniste nous donnent un aperçu de la situation des communautés juives de Grèce.

2. *Israël*

Fidèles à la tradition du Judaïsme si dynamique de leur ville natale, en ce qui concerne les oeuvres publiques, les immigrés de Salonique ont créé en Israël des nombreuses institutions de bienfaisance, de religion, de culture, d'aide mutuelle, outre leur participation active a la vie générale du pays. Un rapport bref mais impressionnant de ces oeuvres, riches et variées, Union des Juifs de Grèce (Olé-Yavan), Club Kadima, Organisation des rescapés des Camps d'extermination, Fonds d'Oeuvres Culturelles Alcheh, Cuisine populaire, Asile de Vieillards Recanati, Albaschat Yetomim, Olot Yavan assistance aux malades, Centre de Recherches sur le Judaïsme de Salonique, Fonds pour Etudiants, la revue "Otzar Yehudé Sefarad" éditée par Isaac R. Molho etc., est présenté dans ce livre. Vient s'ajouter un article sur la Colonie Tsur-Mosché au nom de Maurice Coffinas, député au Parlement grec.

Itzhak Ben-Zvi, le regretté Président de l'Etat d'Israël, visita Salonique en 1911. Quelques extraits de ses impressions paraissent dans cet ouvrage; mais ce qui est plus important, ce sont trois fac-similés de ses lettres relatant ses efforts pour amener des travailleurs de la mer saloniciens à venir en Israël afin de mettre fin au monopole intolérable des arabes dans les Ports de la Palestine.

Ce qui était alors un rêve ne se réalisa que longtemps après.

M. Barouh Uziel, nous rappelle l'action importante de l'immigration des travailleurs de mer de Salonique (où lui-même prit part) et qui fut un bienfait pour le Pays Juif, par leur prédominance dans le Port de Haifa et par le fait de la formation de la première équipe du Port de Tel-Aviv aux jours du boycott arabe qui voulait affamer les juifs.

Dans l'activité économique du pays, un chapitre spécial est consacré à la Banque Discount dont le prodigieux essor est dû à l'action et à l'esprit pratique tout salonicien du fondateur, le regretté Léon Re-

Finalement un d'eux quitta Salonique et se rendit en Autriche et prit le nom de Sudfeld du nom de la ville où il séjourna. Max Nordau, au début de sa carrière d'ecrivain, prit le nom de Nordau. Elle ajoute que la langue maternelle de son père était le Ladino.

X. L'EXTERMINATION

Ce chapitre tragique, malheureusement le dernier de l'histoire de la glorieuse et infortunée Communauté, est résumé en des rapports concis mais déchirants, provenant de sources authentiques.

Le journal de l'avocat Yomtov Yacoel, conseiller légiste, de la Communauté, qui décrivit jour par jour les événements dont il fut témoin à partir de l'occupation Nazie et jusqu'à son arrestation à Athènes où il s'était refugié et d'où il fut déporté à Auschwitz où il périt. Ce journal, rédigé en grec et découvert par son ami l'avocat Ascher Moissis qui nous l'a transmis, a été traduit en hébreu par M. Salomon Reuben, secrétaire honoraire de notre Centre de Recherches, et publié en entier dans cet ouvrage, et constitue le récit le plus fidèle de l'agonie de la Communauté.

Un extrait du livre In Mémoriam de Mihael Molho et Joseph Nehama complète le journal de Yomtov Yacoel pour la période des convois de la mort, et un article blien documenté de Biniamin Ariditi sur le sort des juifs de la Macédoine et la Thrace. Le troisième récit de la tragédie salonicienne est le résumé fait par nous du livre "BIRKENAU" publié aux Etats-Unis en anglais par le Docteur Albert Menasché rescapé des camps d'extermination, où il vit la mort de sa femme et assista au transport de sa fille unique au Crématoire alors qu'il faisait part de la fanfare qui accompagnait les jeunes condamnées. Le manuscrit nous à été transmis par le Dr. Robert Menaché neveu de l'auteur.

L'histoire peu connue de la révolte organisée par des juifs de Grèce et Salonique en particulier, où périrent en un acte de désespoir héroïque, plusieurs centaines de nos frères en dynamitant les crématoires est racontée avec force détails.

M. Haim Ezratty nous raconte les tribulations des juifs sujets espagnols concentrés à Bergen-Belsen, puis envoyés à Barcelone, à Casablanca et finalement arrivés en Israël.

Le même nous donne la liste des rabbins saloniciens morts à Auschvitz. Parmi eux le Grand Rabbin de Salonique dans les derniérs jours de cette communauté rabbi Haïm Haviv qui vécut comme un saint, aimé et vénéré par tous.

Dr. Aharon Péréz, (Franzikovits), directeur de la Maternité à l'hôpital Rambam a Haïfa, donne ses impressions sur les quelques dizaines de juifs de Grèce qu'il connut aux camps d'extermination, des types extraordinaires, qui tout en sachant le sort qui les attendait, jouaient, chantaient et folâtraient, tenaient des propos macabres et cyniques et cependant bon-enfant, et surtout s'entraidaient fraternellement jusqu'au sacrifice.

M. Maurice Moshé, président de l'Union des Rescapés des Camps d'Extermination, évoque des épisodes de la vie de ses camarades dans ces géhennes, souffrant leur martyre sans perdre tout espoir et trouvant des fois par des stratagèmes le moyen d'échapper aux triages des capos ou des médecins nazis qui désignaient ceux qui devaient aller au crématoire.

Il raconte un fait particulièrement tragique: Dans un des blocs retentit au milieu de la nuit une voix; quelqu'un chantait d'une voix déchirante le piyout "Bezochri al mischkavi" des selihot des yamim noraym; le gardien de nuit, un salonicien du nom de Pitchon, le prie de se taire pour ne pas attirer un malheur; le chanteur le supplie de ne pas l'interrompre. Soudain la mélopée cesse. Le gardien s'approche; le chanteur était mort. C'était le jeune rabbin Raphael Habib, talmudiste et poète délicat en langue hébraïque; il avait rendu son âme a Dieu en priant...

M. Moché Samuel, surnommé par les rescapés "El Nono" (Grand-père) parce qu'il était le plus âgé et le plus aimé parmi eux, rapporte dans une espèce de dialogue imagé, plein d'une sincérité émouvante, la leçon qu'il tira de son séjour dans les camps de mort: la vanité des séparations entre juifs, aschkenazim et sépharadim, alors qu'ils ont le même sort, et forment une seule famille unie dans la religion et la vie de la nation.

Il nous raconte les liens d'ardente affection qui se nouèrent entre les prisonniers saloniciens et un juif polonais, véritable saint du nom de Rabinovitz, à la suite d'un chant hébraïque entonné par un salonicien qui l'émut jusqu'aux larmes et qui, par une étrange influence qu'il avait sur les gens du Zunder-Comando, obtint pour ses amis de Grèce des victuailles qui aidèrent beacoup d'eux a survivre, alors que lui-même finit dans les chambres à gaz.

enfin des industries de bière, tabacs, tuileries, grands moulins, qui occupaient des dizaines de milliers d'ouvriers juifs et non-juifs, tout cela est passé en revue avec des détails très instructifs.

L'industrie des cigarettes et du tabac en général, presque toute entière entre les mains de juifs, racontée par Juda Perahia de Xanthie et Isaac Ben-Rubi de Tel-Aviv, la fabrication du vin elle aussi par des juifs, quelques lignes accordées à la production du drap qui servait principalement à la confection d'uniformes pour les soldats du Sultan, qui formait le gagne-pain presque exclusif de la population juive aux premiers siècles de l'exode espagnol, l'industrie de la soie, et enfin un petit article amusant autour de la fabrication des schofarot, écrit par divers, complète l'exposé édifiant de l'importance de Salonique comme marché commercial mondial.

2. *Les Foires*
Le regretté Mihael Molho nous a fourni la liste détaillée des foires periodiques dans diverses régions macédoniennes auxquelles participaient les négociants saloniciens avec réussites alternant avec des pertes de vies et de biens, tel le massacre de centaines de marchands par des bandes de brigands qui infestaient le pays.

3. *Les pecheurs juifs de Salonique*
Ecrit par Barouh Ouziel de Tel-Aviv, décrivant la vie et les moeurs des diverses catégories de pêcheurs (Moros et Guparis), leur vie sociale, leur organisation, les lieux et les méthodes de pêche, la vente des poissons (Peschkaderia), la répartition des bénéfices etc. L'auteur exprime l'opinion, avec des preuves à l'appui, que ces familles sont venues principalement de Sicile.

4. Le travail des hommes de peine (hamals) à Salonique, par Isaac Broudo écrit à la mémoire de son fils Salomon, tombé au champ d'honneur pendant la guerre de l'Indépendance d'Israël. Cet article contient une classification intéressante des hommes de peine (hamals de la Kiousché, hamals del Sibi, hamals de los tchorikos, hamals de la Istira, los "ratones" hamals de la Station, hamals de la Douana), les systèmes d'organisation, les rapports entre les divers groupes.

VIII. IMPRESSIONS DE SALONIQUE

La Rédaction de cet ouvrage a jugé utile de rapporter ici quelques éxtraits de ce que des personnages, écrivains et dirigeants ont écrit sur Salonique qu'ils ont connue aux temps de sa grandeur. Ce sont des extraits des écrits du Prof. Joseph Klausner, Dr. Itzhak Epstein, M. Yehezkel Klotzel, M. Eisenstadt, Dr. Mor, Itzhak Ben-Zvi, ex-President d'Israel, David Ben-Gurion, Barouh Uziel qui expriment leur admiration pour la grande collectivité presque autonome, intensément et fièrement juive.

IX. UNE GALERIE D'HOMMES QUI ONT HONORÉ SALONIQUE

Les Allatini, illustres hommes d'action ainsi que bienfaiteurs, Dr. Moïse Misrahi, le Docteur Jacques Pacha Nissim, général de Division, le leader des sionistes grecs David Florentin, l'historiographe et éducateur Mercado Covo, Léon Gattegno et Léon Recanati, Le Grand-Rabbin Jacob Covo, et le Grand-Rabbin B. Uziel, le Grand-Rabbin Jacob Meir, Saadi Halevy, David Yacar, Jacob, Isaac et Albert Alcheh, Mihaél Molho, le Profeseur Benrubi, Dr. Nathan Schalem, Simon Salomon Schalem, et Daniel Saïas sont commémorés dans ce livre en des articles biographiques succints pour la plupart.

Vient s'ajouter a cette nomenclature des noms de non-saloniciens qui ont laissé des souvenirs impérissables à Salonique à laquelle ils ont apporté une assistance bienfaisante, financière et intellectuelle, tels que le Baron et la Baronne de Hirsch, Dr. Itzhak Epstein etc.

Quatre peintres saloniciens sont mentionnés ici en des brefs entrefilets: Raphael Schalem, Juda Cohen, Nehemia Bédraschi, Maurice Raphael.

Les Origines saloniciennes de la famille Nordau
Mme. Maxa Nordau, fille du génial penseur et chef sioniste, nous a, sur notre demande, envoyé de Paris où elle habite et où elle s'est fait un nom comme peintre, une intéressante lettre où elle rapporte le fait peu connu corroboré par des preuves qu'un de ses parents a réunies, et qui est de tradition dans sa famille, que les anciens de la famille Nordau proviennent en ligne directe de Don Isaac Abravanel, ministre de Ferdinand de Castille et qu'après l'exode ils ont habité d'abord Tunis et ensuite ont émigré a Salonique.

hommes et des femmes de bien. M. Usiel complète cette liste surtout pour des intitutions plus anciennes. Dans les deux articles sont passées en revue les oeuvres d'aide médicale, layettes, orphelinats, assistance aux pauvres, nourriture, apprentissages, secours scolaires, asile de vieillards, asile d'aliénés, hôpital, dispensaires etc. institutions qu'aucune communauté n'avait en si grand nombre et une telle variété.

M. Haguel nous parle d'une institution originale, peut-être unique au monde, les *Preciadores,* des experts communaux qui estimaient le total des trousseaux apportés par la nouvelle-mariée à son époux aux fins de mention à joindre à la dot dans la Ketouba.

Un article de Usiel fait l'historique de la fondation de l'hôpital qui portait le nom de la Baronne Clara de Hirsche, oeuvre de tout premier ordre, dûe a l'initiative d'un médecin, le Dr. Moïse Mishrahi, un véritable saint, et aux efforts réunis de jeunes enthousiastes et du public tout entier, même des classes ouvrières.

3. *Les troubles de Cambpell*
Abraham Cohen, ex-président de la Maccabi, raconte l'attaque des fascistes grecs de la E.E.E. sur le local de la Maccabi et sur le quartier Campbell, où il y eut des morts et des blessés et des maisons incendiées par suite d'une calomnie inventée de toutes pièces.

Salomon Reuben nous parle du procès des pogromistes et incendiaires grecs, et de leur punition.

VII. ACTIVITÉ ÉCONOMIQUE

1. Dans une étude signée A. Taggar, nous est donné un tableau impressionnant de toutes les branches du commerce, de la finance, de l'industrie, de l'artisanat, des travaux de mer, etc. dont s'occupaient les juifs de

2. *Evénements dans la vie de la population juive*
Le gigantesque incendie de 1917 est raconté par Joseph Usiel qui habitait encore Salonique à cette époque, et qui a ajouté au récit certains faits inconnus sur ce qui précéda et suivit le terrible événement, gros de conséquences pour l'avenir de la Communauté.

Isaac Alvo fait le récit de l'expropriation des terrains à l'aide du plan tendancieux de reconstruction de la ville, ainsi que du procès et des mois de prison qu'il subit lui-même en "punition" de sa protestation.

Salonique, ainsi que de leurs capacités et leur système de travail où leur probité était légendaire.

Affaires d'argent, change, petite et grande banque, commerce des céréales dont toute la Macédoine était productrice, des denrées coloniales, tissus, bonneterie et quincaillerie importés par des firmes de gros qui approvisionnaient un hinterland comprenant la Macédoine, l'Albanie, la Thrace et qui s'étendait autrefois jusqu'à la Bosnie et le Sandjak de Novibazar, papeterie et joaillerie, exploitation de forêts et production colossale de charbon de bois, propriété de tschifliks, pêche et marine, corporations d'artisans,

la Déclaration Balfour, de la part prise à l'achat des actions de la J.C.T. lors de l'émission spéciale de l'Organisation Sioniste (Salonique venant en tête avec plus de 9000 actions sur une émission de 100,000), l'initiative du Dr. Maurice Coffinas, député de Salonique au Parlement grec, pour la création d'une colonie sur les terres du Keren-Kayemet, la fondation de la Fédération Sioniste de Grèce à laquelle se rallièrent toutes les sociétés sionistes du pays.

Il nous donne la liste complète des clubs et associations qui émaillaient la vie publique juive en une variété de tendances et programmes, des fois se combattant, mais aussi sachant au moment du péril, s'unir en un organisme temporaire, malgré leurs divergences de vues, qui s'appelait "Interclub", et qui cimentait l'union nationale, ne fut-ce que jusqu'à l'éloignement du danger.

Dans un autre article rédigé en collaboration par Garguir, I. Benrubi et S. Amarillo, l'on énumère les faits et gestes des sionistes grecs de 1920 jusqu'à la catastrophe, les magnifiques bazars qu'ils organisaient au profit du Keren Kayemet, leur prédominance dans les institutions dirigeantes de la Communauté et sa démocratisation, l'essor pris par la Aliya, légale ou illégale, qui envoya au pays juif plus de 20% de la population de la ville.

Isaac Florentin nous décrit l'intensité de l'ardeur sioniste dans la jeunese, et plus spécialement chez les membres de la A.J.J. (Association de jeunes Juifs).

Des brefs récits de l'action des sionistes revisionnistes et du Bétar, par Salomon Reuben, de la Maccabi, centre de sport et foyer ardent d'amour national, par Salomon Venezia, de la Scout-Maccabi par Abraham Sciaky, de la société Max Nordau et ses représentations dramatiques, enfin de l'organisation Misrahi et Hapoel-Hamisrahi par Dr. Zvi Harcabi, et Ben-Aaron complètent cet exposé de l'activité sioniste à Salonique.

Isaac Molho nous raconte sur l'essai du recrutement des saloniciens à la légion juive de Palestine pendant la guerre mondiale (1914—18).

"Bataillon Cohen"

Un curieux épisode de la guerre Italo-Grecque, à propos d'un jeune juif tombé en Albanie, est rapporté par Isaac Rousso de Tzur-Mosché, où l'on voit qu'une formation militaire de Salonique dont la presque totalité était composée de juifs, avait été surnommée "Bataillon Cohen". Ce bataillon fut presque en entier anéanti par les allemands lors des batailles en Albanie.

Loge Bené-Berith

Des extraits d'une conférence du Dr. Yakir Bahar à la Loge Bené-Berith de Tel-Aviv, nous donnent un aperçu édifiant de l'activité de la Loge Bené-Berith de Salonique dans les domaines culturel, communal et philantropique.

Loge Maçonnique

Dr. Isaac de Boton nous parle de la Loge Maconnique principale de Salonique, composée presque en entier de Juifs, et dont le rôle fut de premier ordre dans le réveil des classes intellectuelles pour l'union des nationalités à la veille de la Révolution Jeune-turque et pour assurer leur collaboration en vue de la proclamation de la Constitution et la démolition de la tyrannie Hamidienne.

Itzhak Ben-Zvi, le regretté président de l'Etat d'Israël qui visita Salonique en 1911, nous donne un aperçu de l'activité du parti socialiste, et B. Chibi du parti Poalé Zion.

VI. LA COMMUNAUTÉ ET SES INSTITUTIONS

1. Dans un article sur l'organisation de la Communauté actuelle et son état juridique. M. Chibi, secrétaire de la Communauté de Salonique, nous explique l'organisation communale et les lois qui règlent son fonctionnement.

Dans un article détaille signé Yroni, nous est peinte la conformation de la Communauté avant la catastrophe, son administration, ses rouages administratifs, son budget, ses revenus, impôts directs et indirects, ses dépenses, ses activités dans des domaines qu'on pourrait nommer municipaux, les fonctions du Grand-Rabbinat, l'oeuvre d'instruction et d'aide sociale etc. qui avait un caractère autonome.

Gabriel Habib nous fait connaître l'oeuvre de construction de quartiers entiers par la communauté d'abord et le Comité des secours aux sinistrés de l'incendie de 1917, ensuite, oeuvre qu'on pourrait qualifier de gouvernementale.

M. Ossuskin, directeur du Keren Hayessod, sur base d'un voyage et un bref séjour a Salonique, nous donne une liste des oeuvres philantropiques, celles creées par la communauté et celles fondées par des

Du même auteur nous avons une intéressane étude sur les usages dans les naissances, pendant la grossese, la cérémonie de la "Viola" (la veille de la circoncision), celle du Bérith, avec les très beaux chants où est exalté le Prophète Elie, celle du Pidion, enfin la naissance des filles et le "Fadario" (où on donnait le nom). M. Attias nous décrit les pittoresques usages dans les mariages, avant la noce avec les cérémonies de la "Alvorada", du "Preciado", de la "Almussama", enfin l'"Encierro", les coutumes des sept jours de la noce, le jour du "Peschcado'.

M.Barouh Usiel, Député au Parlement israélien (Kénésseth) consacre plusiers colonnes à une esquisse sur toute une littérature de proverbes, mechalim, légendes, mots pour rire etc. usités parmi les saloniciens et les sefaradim en général.

M. Attias nous donne aussi une étude sur les "Romanças", ces chants savoureux de la vie chevaleresque que les juifs d'Orient ont apportés d'Espagne, sujet que lui-même a développé largement dans son livre El Romancero Sefaradi paru il y a quelques années.

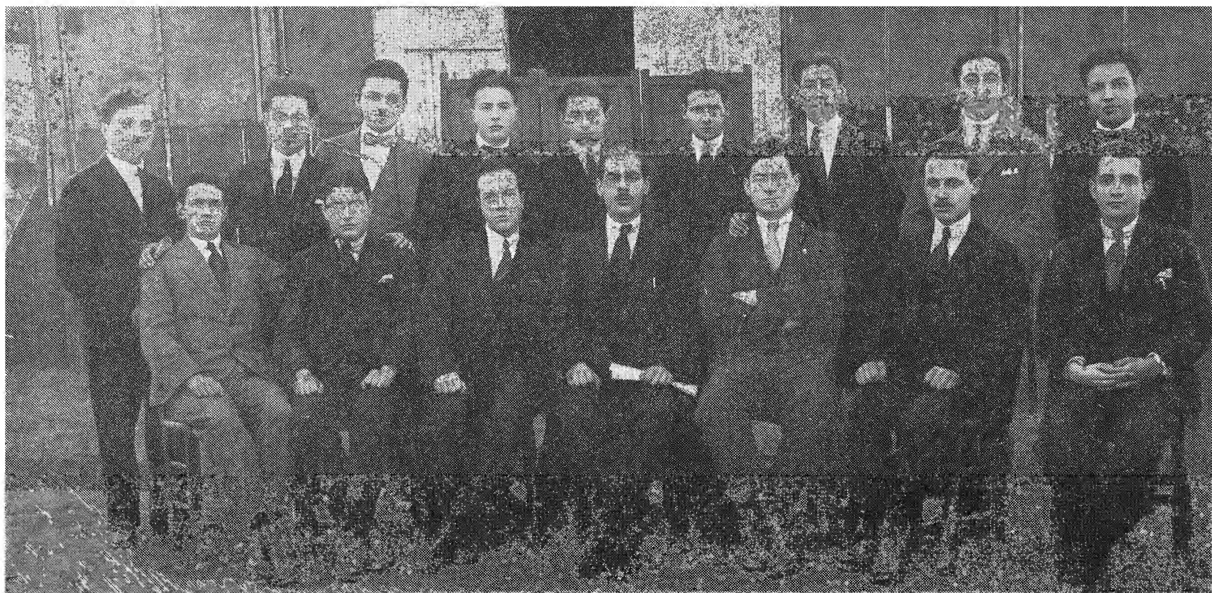
6. *Musique religieuse et profane*

Deux amateurs de musique, M. David Nehama et M. Horasse, nous parlent l'un de la musique orientale et religieuse que cultivaient avec amour des sociétés de chant spéciales ayant des membres de tous les âges, suivant la tradition du célèbre poète et compositeur de chant oriental Israël Nadjara; et le second nous entretient de la diffusion de la musique classique à Salonique, seulement après l'occupation grecque.

V. ORGANISATIONS, ASSOCIATIONS, CLUBS

Le mouvement sioniste

Joseph Usiel, qui a été le secrétaire général honoraire de la Fédération Sioniste de Grèce jusqu'à son immigration en Israël, nous donne un aperçu de la vie sioniste à Salonique de 1908, date de la fondation de la Bené-Sion, jusqu'à 1920. Il nous parle des entraves mises au mouvement par les Jeunes-Turcs soupçonneux, aidés par des juifs serviles et des antisionistes sans scrupule, et la polémique menée avec eux, de la participation aux Congrès, de l'essor pris par le mouvement après l'occupation grecque, de l'action pour la convocation d'un congrès juif héllène destiné à présenter les desiderata juifs à la Conférence de la Paix à Versailles, de l'enthousiasme au jour de

קבוצת חברים של אגודת הצעירים העברים
Groupe de Jeunesse salonicienne
Un groupe de membres de l'Association des Jeunes Juifs

populaire par excellence, qui se distinguait entre autres par le chant de "Complas", ces chansons naïves et savoureuses qui relataient la chute d'Aman, composées avec art par Saadi Halévy, dont il nous donne quelques exemples en ladino avec traduction en hébreu. Il nous parle du Samedi qui précédait Pourim, le "Schabat de las novyicas", à la veille duquel s'étalaient dans les boutiques et sur le marché mille sortes de poupées et sucreries de toute forme qui faisaient la joie des enfants, enfin des envois réciproques des "platos" de Pourim qu'on échangeait entre parents et amis, et les visites de délégués de sociétés de bienfaisance et simples quémandeurs, y compris le "pazvan" du quartier, à qui on ne refusait pas les dons du pourimlik.

Comme pendant et à l'encontre de ces réjouissances, il nous dépeint la tristesse générale que révêtait la ville à Tischa-beav, les kinot (litanies) douloureuses des poètes juifs espagnols sur la destruction du Temple, les usages populaires dans les familles qui exprimaient le deuil national.

5. *Les Kehiboth*

On sait que les expulsés d'Espagne et du Portugal. ainsi que de certaines régions d'Italie arrivés à Salonique se groupèrent en des organisations communales séparées selon leur pays d'origine. Chaque groupe avait sa synagogue, son chef religieux, son Bet-Din, ses oevres d'aide et même ses pompes funèbres. Mihael Molho nous donne amples détails sur cet étrange morcellement qui ne prit fin qu'au 17^{0} siècle. Mais durant tout ce laps de temps, les organisations formaient des cercles fermés aux membres des autres groupes. Avec le temps, le qualificatif de Kehila qui signifie Communauté fut employé pour désigner la synagogue elle-même. Les Kehiloth et leurs rabbins collaboraient cependant avec ceux des autres groupements en ce qui concerne les intérêts communs, surtout pour régler des différends et établir des lois sur les rapports commerciaux, etc. Comme il est dit plus haut, la fusion de toutes ces administrations séparées se fit finalement quoique on eut laissé à chaque Kehila le droit exclusif de célébrer les mariages et funérailles des membres des familles inscrites depuis des générations à cette Kehilla.

En dehors de deux synagogues des juifs parlant grec (Roumaniatis) et une de juifs ashkenazim que les immigrés de la pénisule ibérique trouvèrent en arrivant, il y avait à Salonique les synagogues-kehiloth suivantes:

Provencia, Pulia, Portugal, Guerouch-Calabria, Castilia, Schalom, Ismael, Kyana, Catalan-Yachan, Catalan-Hadasch, Otranto, Evora, Italia-Yachan, Italia-Hadasch, Italia-Chalom, Istroug, Aragon, Madrid, Sicilia, Bet-Aharon, Yahia, Lisbon, Mougrabi, Mayor (Mayorka).

בית הכנסת קיאנה
La synagogue Kiana

avec affection, Il nous parle aussi du séminaire Rabbinique Beth-Joseph qui à élevé des illustres Rabbins. Il décrit les Instituteurs — Rabbins, comme Shlomo Zion, Ishaq Brudo, G. de Botton etc. Il nous parle enfin de la jeunesse élevée dans ces écoles se groupant en des sociétés d'enfants, enflammée d'amour national et d'ardeur pour la langue hébraïque.

6. Mr. Salomon Mihael nous parle brièvement de "Tora Umelaha", qui aidait les élèves pauvres a faire leurs études en leur donnaut livres et matériel scolaire ainsi qu'en leur faisant apprendre dans ses ateliers un travail manuel.

III. IMPRIMERIES ET LITTÉRATURE JUDEO-ESPAGNOLE

Pendant les premiers cinquante ans a partir de l'arrivée des juifs espagnols, dit Mr. Molho, on n'imprima à Salonique que des livres hébraïques. Après cette période, apparurent une pléthore d'ouvrages en ladino dont un des premiers, et le plus saillant fut "El Rigimiento de la vida" et plus tard "Grandezas y descaencias de Constantinople" du fameux Rebbi Moché Almosnino. Les nombreuses et importantes imprimeries publièrent des livres de morale, des traductions des parties de la Bible, des extraits du Schoulhan-Arouh, à ce qu'il semble avec l'approbation de l'auteur, le fameux exégète Joseph Caro qui se trouvait alors à Salonique. Après 1840 commence une série de publications de moindre importance, des brochures de "complas", chants pour les fêtes. quelques romans originaux, mais surtout des romans traduits du français, des monographies d'hommes célèbres. Cette époque vit l'apparition des premiers journaux, dont "El Lounar" de Yehouda Nehama, et puis après La Epoca, El Avenir, El imparcial, El Puevlo, qui devinrent par la suite quotidiens, ainsi que des revues: Tribuna Libera, la Esperança, Revista Popular, Renacencia, et le socialiste Avanti, et aussi des feuilles humoristiques de peu de valeur. Enfin mentionnons la traduction de "Altneuland" de Herzl, et d'autres publications des sociétés sionistes.

IV. LA VIE RELIGIEUSE: SHABAT ET FÊTES

1. *La vie religieuse a Salonique*
A. Mizrachi divise en trois époques la vie religieuse à Salonique: les premiers trois siècles après l'Exode d'Espagne, où les savants de la Loi formaient la classe dirigeante et la plus respectée, dont les décisions sur toutes questions, vie de famille, commerce, loyers, ventes, hypothèques, avaient force de loi, et où nul ne transgressait les pratiques religieuses; la seconde période, qui s'étend de 1850 jusqu'au début du vingtième sicle, se signale par une décadence dans la science religieuse, et prallèlement un refroidissement du sentiment religieux, sans que pour cela le repos du Shabat et les règles du cacherout fussent transgressés, et les temples continuaient à être fréquentés assidûment par des foules. Le vingtième siècle vit l'abandon de quelques pratiques et malgré cela, les commerçants et ouvriers continuaient à ne pas travailler le Samedi et le Port chômait du fait de l'absence totale des travailleurs juifs. La loi du repos obligatoire du Dimanche porta un coup grave a la vie religieuse.

2. *Fêtes*
David Benveniste donne un aperçu sur la "Halila" (Calendrier) et son origine, nous décrit de même les us et coutumes de la célébration des fêtes soit dans le sein de la famille soit au temple, la forme émouvante du Seder de la nuit de Pessah, le recueillement et la sévérité du mois de Elloul et des Yamim Noraym, il nous parle des prières lues en espagnol et qui tuchaient profondément le coeur des fidèles, enfin les cérémonies amusantes du Simhat-Tora, différentes par leur originalité pour chaque synagogue.

Le même auteur nous entretient du Pourim des S aragoussis, célébré à Salonique avec réjouissances et lecture d'une Meguilla spéciale par les ressortissants de la ville de Syracuse en Sicile dont les aïeux furent sauvés par miracle d'un massacre qui avait été prêt à s'abattre sur eux, par suite d'une trahison.

3. Isaac Molho nous donne une esquisse détaillée de la vie des Saloniciens au mois de Elloul et particulièrement la Mishmara de Tishri et les Selihot.

4. M. Moché Attias, chef du Département de l'Education de la Municipalité de Jérusalem, nous décrit la façon dont on célébrait à Salonique le Pourim, fête

Jeunesse du Béthar

verein de Berlin, des écoles congréganistes et laïques françaises, italiennes, des écoles privées élémentaires et secondaires, bref, un tableau complet de l'oeuvre d'instruction juive et générale, où la grande majorité des élèves (sauf pour les écoles gouvernementales) étaient juifs.

4. *Le début de la diffusion de l'instruction moderne*
Le savant Dr. Simon Marcus de Jérusalem nous donne à ce sujet un aperçu historique des efforts deployés par deux hommes de haute culture et de dévouement à la cause publique pour répandre l'instruction à Salonique; le développement des communications avec le monde occidental rendait ceci une nécessité inéluctable. Le Rabbin Yehuda Nehama, talmudiste et hébraïsant, aux idées avancées, qui entretenait une correspondance suivie avec des écrivains et savants de Russie, d'Italie, Allemagne, Autriche, tels que Smolenskin, Zunz, Luzzato, Benamozeg (publiée dans son livre "Dodim Miyayin") collabora avec un grand philantrope, le Dr. Moïse Allatini, d'abord à la création d'une école privée, ensuite à la réforme du Talmud Tora, et finalement à l'ouverture de la première école de l'Alliance Israélite, ce qui fut possible après que le Grand Rabbin Ascher Covo s'y montra favorable. Grâce à ces efforts et à l'aide financière et morale des familles Fernandez, Camondo, Allatini et du Baron Hirsch, l'instruction moderne se répandit à Salonique et les nouvelle générations affluèrent aux écoles élémentaires, secondaires et supérieures.

5 *Souvenirs d'enfance*
M. David Benveniste, Directeur de l'école Beth-Hakerem à Jérusalem, puise pour nous dans ses souvenirs d'enfance, une description détaillée des diverses phases et échelons de l'oeuvre d'éducation à Salonique durant les dernies soixante ans, en commençant par la "Mestra" qui recevait chez elle des enfants de 3—4 ans simplement pour les retenir loin de leurs mères, en passant par la "Havra" où trônait le Roubi armé d'une férule, dépeignant par la suite les scènes naïves et réjouissantes des "piticas con miel" qu'on distribuait pour fêter la convalescence d'un des élèves, et arrivant enfin au Talmud-Tora, d'abord peuplé par des melamedim, mais finissant par s'élever au dégré d'une excellente école élémentaire sous la direction du Dr. Epstein et avec l'aide de jeunes instituteurs qu'il forma et dont Mr. Benveniste parle

Jeunesse scolaire

II. EDUCATION ET CULTURE

1. *La situation au point de vue culturel au* 18*ème siècle*
Mr. Joseph Nehama, doyen des écrivains et historiens saloniciens, participe à notre ouvrage avec une description de l'état culturel de la juiverie salonicienne au dix-hutième siècle qui constitue une époque de décadence comparativement au siècle précédent en ce qui conserne les connaissances générales qui ne sont plus en vogue. Les masses végètent dans une ignorance absolue, tandis que les classes moyennes et aisées sont attachées uniquement aux études religieuses, à la dialectique talmudique où ils excellent d'ailleurs, et même dans cette période de décadence les Yeschivot saloniciennes attirent des étudiants des pays environnants (de France et d'Italie aussi) et donnent à d'autres communautés des chefs religieux remarquables par leur science.

2. *"Société du Talmud-Tora"*
Dans une étude approfondie, Mihael Molho nous peint le caractère spécial d'une oeuvre de culture de grande envergure qui, plus qu'une école, constituait une véritable *Université* qui répandait à pleines mains l'instruction gratuitement aux pauvres et aux riches également. Les expulsés d'Espagne avaient apporté avec eux un bagage considérable de culture rabbinique et générale et leur amour ardent pour l'étude et pour la conservation de leur trésor de connaissances, les avait amenés à créer cette société que des dons généreux de mécènes alimentaient continuellement, dons en vie et legs par testament de sommes liquides et d'immeubles de rapport. Au Talmud-Tora proprement dit où on enseigait la Tora, était annexée une grande Yechiva et des instituts de Sciences Mathématiques, Géometrie, Astronomie, *Médecine,* Philosophie, Poésie, de véritables facultés où professaint des savants illustres tel le fameux Amatus Lusitano. 5000 élèves y étudiaient et tous y recevaient nourriture et habillement.

Malheureusement, au 17e siècle, les fréquents incendies et les épidémies meurtrères ainsi que la décadence intellectuelle et économique qui s'ensuivirent, appauvrirent la population à tel point que la Société du Talmud-Tora ne trouva plus les mécènes qui pouvaient couvrir le gigantesque budget dont elle avait besoin, et quoique néanmoins il se trouvât de temps en temps un donateur généreux, l'oeuvre alla en se rapetissant et il ne resta de cet immense foyer de culture qu'une école primaire, le Talmud-Tora Hagadol avec un millier d'élèves.

3. *Les écoles à Salonique*
Dans un article aux amples données, M. Joseph Usiel nous fournit des détails complets sur le réseau d'écoles qui existaient à Salonique dans ces derniers cinquante ans, des trois Talmud-Tora entretenus par la Communauté, des nombreuses écoles de l'A.I.U., de la Hilfs-

s'efforçaient de les reconstituer, et les nouveaux immigrés apportaient toujours avec eux des trésors littéraires et scientifiques, il s'ensuivit une décadence intellectuelle qui alla en s'accentuant. Les années 1734, 1739, 1839, 1857, 1877 et 1890 furent désastreuses à ce point de vue (dans l'incendie de cette dernière année, le savant Rebbi Yehouda Nehama perdit un nombre considérable de précieux manuscrits et ouvrages). Malgré cela, les bibliophiles Efraym Deinard et Elkan Adler trouvèrent encore en 1898 des manuscrits et des incunables. A l'incendie de 1917, les riches bibliothèques du mécène Haimoutcho Covo et celle du Rabbin Haim Habib disparurent complètement. Les Nazis donnèrent le coup de grâce aux bibliothèques juives de Salonique.

6. Du même auteur, les poètes et écrivains du 16ème—17ème siècles.

7. *Rebbi Samuel de Medina* (*Moharaschdam*)
Dr. Isaac Kister, juge à la Cour Suprême d'Israël, a écrit spécialement pour notre ouvrage une importante étude sur Rebbi Samuel de Medina, une des plus illustres personnalités des premiers siècles de l'établissement des juifs espagnols à Salonique, savant, exégète, dirigeant et chef sans peur et sans reproche, dont les sentences judiciaires font autorité et sont souvent citées par le Dr. Kister lui-même, et par d'autres juges israeliens, dans leurs verdicts.

8. *Rebbi Moshé Almosnino*
L'historien Isaac R. Molho de Jérusalem, rédacteur et éditeur de l'Otzar Yehudé Sefarad, expose l'oeuvre et la vie du plus grand humaniste du seizième siècle dans le port de l'Egée, Moïse Baruch Almosnino, chef de mission à Constantinople auprès de la Sublime Porte, qui obtint la ratification de la Charte du Musselimlik ou libertés de sa communauté avec le concours précieux de Don Joseph Nassy et autres personnalités juives de l'Empire Ottoman. M. Almosnino est l'auteur de plusieurs ouvrages de philosophie, cosmographie, morale, sciences, exégèse biblique et paraphrase Talmudique, droit et jurisprudence et plus particulièrement de trois ouvrages en langue Romane mère du Castillan: Une histoire de l'Empire Ottoman, dont quelques fragments parurent sous le nom d'Exetremos y Grandezas de Constantinople, Regimiento de la Vida, une des plus rares oeuvres en cette langue, dans le genre des Essais de Montaigne, et le Tratado de los Suenios ou Morpheo, presqu'un traité précurseur de la Psychanalyse.

9. Les impriméries anciennes à Salonique, par l'écrivain et professeur le défunt Baruch Ben Ya'qov.

10. *Les relations avec l'entourage*
Joseph Usiel, ancien journaliste, nous parle en détail des relations entre les juifs de Salonique et leurs concitoyens d'autres confessions, du temps des turcs et par la suite. Le fait que les juifs constituaient la majorité des habitants et qu'ils prédominaient dans le commerce, la finance et l'industrie, ainsi que leur sentiment de dignité personnelle et collective, inspiraient le respect, et des rapports normaux, des fois amicaux, régnaient entre eux et les autres. Les turcs aimaient les juifs, alors qu'ils regardaient d'un oeil soupçonneux les grecs et les bulgares comme des étrangers tendant à l'irrédentisme. Ces derniers, quoique concurrents des juifs dans l'arène économique, et malgré le fanatisme religieux dont il leur était difficile de s'affranchir, entretenaient pour la plupart avec les juifs des relations à peu près amicales. Les batailles de pierres entre enfants juifs et grecs qui sévissaient aux premières années de ce siècle étaient une espèce de sport plus que l'expression d'une inimitié réelle. Une certaine vague d'ostracisme qui parut vers 1907 avec la recrudescence du nationalisme grec, tendant à déloger les israélites de leur suprématie économique, n'eut qu'une brève durée.

L'occupation de Salonique par l'armée héllénique changea en une certaine mesure ces relations. Des provocations de journalistes hargneux excitèrent les masses, mais l'attitude correcte des autorités militaires empêcha l'explosion de troubles, et ce n'est que beaucoup plus tard que les menées d'un groupe fasciste parvinrent à provoquer l'incendie du quartier appelé Campbel et il y eut un tué et plusieurs blessés. Cependant le grand incendie de 1917 qui fut suivi d'un plan d'expropriation des terrains. accentua la tendance qui s'était fait jour dès le commencement du régime grec, de faire disparaître le caractère trop juif de Salonique, et à partir du jour où le repos dominical fut rendu obligatoire, commença l'exode de nombreux juifs saloniciens vers la France et vers la Palestine.

De l'étude assez détaillée sur l'histoire des juifs de Salonique de M. Molhlo, nous extrayons un résumé tres bref pour les lecteurs de français:

Le géographe grec Strabon avait trouvé déjà, un siècle avant la date chétienne, des juifs à Salonique et dans d'autres localités de Macédoine.

Leur influence avait contribué à l'apparition d'une secte d'habitants grecs qui s'appelait "les Craignant-Dieu" qui, sans se convertir au Judaïsme, répudiaient l'idolâtrie et croyaient en un Dieu unique; ceux-ci furent les premiers prosélytes du christianisme.

L'apôtre Paul, reçu d'abord par les juifs comme un saint rabbin de Jérusalem, éveilla bientôt, par ses prédications, la colère des juifs qui le conspuèrent et l'obligèrent à fuir.

Les Romains avaient donné aux juifs la citoyenneté romaine et tous les droits. La période byzantine ne changea pas le statut des juifs, et, sauf quelques persécutions anodines, leur tranquillité ne fut pas troublée; mais l'adoption du christianisme par Constantin le Grand amena des limitations à leur liberté.

En 1350, des juifs expulsés de Hongrie arrivèrent à Salonique et en l'an 1430 l'ocupation turque amena une amélioration importante dans la situation des juifs. En 1470, l'immigration d'expulsés de Bavière et d'Italie et, enfin, en 1492, l'arrivée des flots d'expulsés d'Espagne et de Portugal, furent recues avec faveur par les Sultans. Leur importance devint primordiale dans le commerce, la finance et l'artisanat. Mais ils souffrirent comme les autres des avanies et cruautés des Jannissaires jusqu'à ce que le Sultan massacra totalment ces derniers.

La ville subit pendant les siècles 16, 17, 18 et 19 des nombreux fléaux, peste, choléra et malaria. et des terribles incendies qui éclatèrent même au siècle 20 et jetèrent à la rue des dizaines de milliers de juifs.

Salonique fut pendant trois siècles un centre de science profane et religieuse, de pensée et de poésie, une décadence s'ensuivit au 18e siècle.

D'abord groupés en des petites communautés portant le nom de villes espagnoles ou autres de leur provenance, les juifs s'organisèrent finalement en une Communauté unique. L'arrivée de nombreuses familles de France et d'Italie donna un essor à l'instruction générale et à l'industrie. An début du 20e siècle il y avait à Salonique 75,000 juifs sur une population de près de 150,000.

L'occupation grecque et l'Incendie de 1917 amenèrent la décadence économique, et la catastrophe Nazie détruisit complètement le Judaïsme salonicien. Restèrent en vie seulement les rescapés peu nombreux des camps d'extermination, ceux qui avaient fui à Athènes, et ceux qui avaient émigré en Israel.

4. *Communauté Aschkenazite*

Les expulsés d'Espagne trouvèrent a leur arrivée à côté des juifs grécophones, une petite communauté Aschkenazite, réfugiés de divers pays européens, Bohême, Moravie, Allemagne, fuyant les Croisés. Ils avaient des rabbins et une yeschiva qui exista jusqu'au dix-septième siècle. Ces aschkenazim fusionnèrent bientôt avec les nouveaux arrivés, et s'assimilèrent à eux complètement, oubliant le Yiddish et parlant désormais l'espagnol. Ils continuèrent seulement à avoir leur synagogue "Aschkenaz" où les prières se récitaient selon le rite aschkenazi, sauf cela rien ne les différenciait de leur frères espagnols, et lorsque toutes les Kehiloth s'unirent pour former la Communauté salonicienne, le groupement aschkenazi adhéra lui aussi à l'organisme communal. Mais même avant cela, les rabbins aschkenazis prirent part aux conciles rabbiniques qui rédigeaient des "ascamot" qui réglaient la vie de la population. En 1882 des centaines de juifs russes fuyant les pogromes, arrivèrent à Salonique et le Baron de Hirch construisit pour eux et pour les nécessiteux de la ville un quartier qui porta son nom. Ceux-là seuls parlaient yiddisch entre eux, mais leur nombre alla en décroissant des suites de l'endémie de malaria qui fit parmi eux des nombreuses victimes et du fait que beaucoup parmi eux émigrèrent en d'autres pays. La synagogue Aschkenaz fut détruite dans l'incendie de 1917 et ne fut plus reconstruite.

5. *Bibliothèques*

Dans les premiers siècles après l'exode, existaient à Salonique des nombreuses bibliothèques. Outre celles des Yeschivot qui naturellment contenaient des dizaines de milliers de livres religieux, il y avait des grandes bibliothèques privées qui servaient les studieux, parce qu'elles contenaient un nombre immense d'ouvrages et manuscrits de science, mathématiques, médecine, philosophie, astronomie, poésie, en hébreu, en castillan, latin, arabe et italien. Telles les bibliothèques de Don Yehouda Benveniste et de son fils Samuel qu'ils mettaient généreusement à la disposition du public ainsi que celles de Rebbi Ovadia Alconstantini et Yehouda Perahia. Malheureusement, les fréquents incendies qui éclataient, détruisaient chaque fois ces bibliothèques, et quoique les mécènes

SALONIQUE
Ville-Mère en Israël

A NOS AMIS DE LA DIASPORA SALONICIENNE

La Communauté juive de Salonique, celle qu'on surnommait "Ville-Mère en Israël", a disparu, écrasée sous la botte nazie. Des centaines d'autres groupements juifs en Europe ont eu le même sort. Les survivants de toutes ces communautés, établis en Israël, ont senti le devoir de perpétuer la mémoire de leur lieu de naissance en lui consacrant des ouvrages qui racontent le passé, le folklore, et l'apport de leur communauté au patrimonie culturel de la nation. Les originaires de Salonique ne pouvaient manquer à ce pieux devoir.

Le volume que nous présentons constitue un monument commémoratif de ce que fut cette grande, illustre et infortunée communauté. Son passé depuis l'expulsion d'Espagne, son statut de collectivité autonome, son activité dans les domaines scientifique, commercial, industriel et financier, sa vie publique, son rôle dans la ville, dans le pays, son organisation communale, sa vie religieuse, ses multiples oeuvres d'instruction, de bienfaisance, ses caractères spécifiques, sa participation au mouvement de renaissance juive, tout cela condensé en des études, articles et souvenirs par des historiographes et des publicistes, originaires de Salonique ou non, forme un tout qui permettra aux générations futures de se rappeler ce que fut cette grande agglomération, remarquable à tous points de vue et qui malheureusement n'existe plus. Ce livre ne pouvait paraître qu'en hébreu visant à porter aux juifs de tout le monde et aux générations à venir la connaissance de l'histoire, des vertus et enfin de la tragédie du Judaïsme de Salonique. Cependant, nous avons jugé qu'il est de notre devoir de donner, à l'intention de nos amis vivant à l'étranger et ignorant la langue hébraïque, un resumé succint mais fidèle, en français, de toutes les études et articles contenus dans cet ouvrage. Ils y puiseront une connaissance étendue des aspects divers de leurs ville natale qui se graveront dans leur coeur, se fondant en une tendresse mêlée de regrets mais aussi d'orgueil légitime de ce que firent et furent leurs ancêtres. Les nombreuses illustrations qui accompagnent le texte et qui représentent des personnages, des institutions, des groupes et cérémonies du temps où la communauté était bien vivante, ajouteront encore à ce sentiment et l'approfondiront.

La Rédaction

I. HISTOIRE DE LA COMMUNAUTÉ

1. M. Baruch Shibi, journaliste, sécrétaire de la communauté juive de Salonique, écrit sur la géographie de la ville et ses liens commerciaux avec la Macédoine et ailleurs grâce aux grandes routes qui passent autour de la ville, sur terre et par mer.

2. *Chronique et nomenclature de dates importantes de l'histoire de la ville*

M. Georges Zografakis, grec salonicien, historien et écrivain philosémite est l'auteur d'une chronique détaillée des événements les plus saillants du passé de Salonique depuis sa fondation en l'an 315 A.C. par Cassandre, Roi de Macédoine, qui réunit en une ville vingt six bourgades qui existaient au fond du Golfe Thermaïque, lui donnant le nom de sa femme Thessaloniki.

Ces dates comprennent les régimes Byzantin et romain, les invasions des pirates, des tribus slaves, des gênois, des vénitiens, l'occupation turque, l'arrivée des expulsés d'Espagne, leur activité qui transforma la ville, les fréquents incendies et épidémies, le démantèlement des murs, l'assassinat des consuls, la libération par l'armée grecque et la catastrophe finale.

3. *Histoire de la Communauté de Salonique*

La partie historique de notre livre est, en sa majorité, l'oeuvre de notre regretté ami Michael Molho, historiographe né à Salonique et decédé il y a trois ans à Buenos-Ayres. Il n'a pu malheureusement achever le travail qu'il avait pris sur lui de nous fournir. Néanmoins, ce qui paraît de lui dans cet ouvrage est un apport précieux à la reconstruction du passé de Salonique.

SALONIQUE

Ville-Mère en Israël

Centre de recherches sur le Judaïsme de Salonique

Union des Juifs de Grèce (Olé-Yavan) *Fonds d'oeuvres culturelles Alcheh*

Fonds pour étudiants Léon Recanati

Jérusalem—Tel-Aviv, 1967

SALONIQUE / VILLE-MÈRE EN ISRAËL

ЖРХМ
1967

SA